

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE**

**ҚАЗТҰТЫНУОДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІ
КАРАГАНДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ КАЗПОТРЕБСОЮЗА
KARAGANDY UNIVERSITY OF KAZPOTREBSOYUZ**

**«ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖАСТАР: ИННОВАЦИЯ ЖАСАУ -
БОЛАШАҚҚА ҰМТЫЛУ»**

**Студенттердің, магистранттардың, докторанттардың
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары**

2021 жылғы 8-9 сәуір

**Материалы международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов
«СОВРЕМЕННАЯ МОЛОДЕЖЬ: СОЗИДАЯ ИННОВАЦИИ –
СТРЕМИМСЯ В БУДУЩЕЕ»**

8-9 апреля 2021 года

**"MODERN YOUTH: CREATING INNOVATION - STRIVE FOR THE FUTURE"
Materials of the international scientific-practical conference
for students, undergraduates, doctoral students**

8-9 april 2021

Қарағанды, 2021

УДК 378
ББК 74.58
С 56

Руководители редколлегии:

Главный редактор Г.Е. Накипова – проректор по научно-исследовательской и интеграционной деятельности, д. э. н., профессор;

Зам. главного редактора Т.А. Ханов – директор НИИ Экономических и правовых исследований КарУ Казпотребсоюза, д. ю. н., профессор;

Члены редколлегии:

д. ю. н., профессор Қ.А. Бакишев, д. ю. н., профессор А.Д. Шаймуханов, д.э.н. профессор Сихимбаев М.Р., д.э.н. профессор Сихимбаева Д.Р., к. т. н., доцент А.В. Баширов, к. э. н., профессор Г.И. Гимранова, к. ю. н., профессор Ф.С. Момышева, к. х. н. Б.Ш. Сарсембаев, к. ю. н., доцент Б.У. Сейтхожин, к. ю. н., доцент А.Х. Феткулов, магистр Пупышева Т.Н., Д.О. Инербаева.

Современная молодежь: созидая инновации – стремимся в будущее: Сборник мат-лов международной науч.-практ. конф. студентов, магистрантов и докторантов / Под общ. ред. д. э. н., проф. Г.Е. Накиповой, д. ю. н., проф. Т.А. Ханова. – Карағанды: КарУ Казпотребсоюза, 2021. – 862 с.

ISBN 978-601-235-532-1

В сборник вошли материалы международной студенческой научно-практической конференции, проведенной в рамках Международного студенческого слёта (8-9 апреля 2021 г.) в Карагандинском университете Казпотребсоюза. Тематика сообщений охватывает широкий круг актуальных проблем экономики, экологии, права, социально-гуманитарных и естественных наук.

Сборник предназначен докторантам, магистрантам, студентам, работникам образования, науки, культуры, предпринимательства, неправительственного сектора, и другим заинтересованным лицам.

УДК 378
ББК 74.58

Отпечатано с авторских оригиналов

ISBN 978-601-235-532-1

© Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2021.
© Коллектив авторов, 2021.

Секция 1. ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ И НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ РОСТА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ			
1	Абдрахманова А.К.	КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРАКТИК	15-20
2	Ахмалишева Т.Б.	УРОВЕНЬ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ	20-24
3	Ахметов С.Ы.	ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	25-29
4	Ахметов С.Ы.	ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	29-35
5	Гарипова Л.В.	АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН	35-38
6	Дадажанова Е.Е.	ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В ЛЕЧЕБНОМ УЧРЕЖДЕНИИ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ.	38-42
7	Елубай А.М.	ӨНІРДЕГІ КӘСПКЕРЛІК СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ	42-46
8	Жакметбекова А.	ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ	46-50
9	Жеңіс А.Р.	ҚАЗАҚСТАНДА ОБЛЫСТЫҢ ДАМУ ЖОСПАРЛАРЫН ӨЗІРЛЕУ МЕН ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	50-54
10	Згардан О.С.	ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИКИ БУДУЩЕГО	54-56
11	Знаменок А.А.	КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ОРГАНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ	57-61
12	Каримова Ж.К.	FOREIGN EXPERIENCE IN STRATEGIC PLANNING OF THE ACTIVITIES OF A STATE BODY	62-66
13	Ким В.А.	МЕРЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НА ПРИМЕРЕ ГЕРМАНИИ	66-70
14	Кубанцева Д.А.	ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АПК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	70-74
15	Мейрамбек С.	ӘЛЕУМЕТТІК САЛАНЫ ДАМУ – ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТЫ	75-79
16	Мефтахутдинова Д.В.	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАТЬИ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАСЫМ-ЖОМАРТА ТОКАЕВА «НЕЗАВИСИМОСТЬ ПРЕВЫШЕ ВСЕГО»	79-82
17	Рыскулов Т.	АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ИИНОВАЦИОННУЮ АКТИВНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	82-84
18	Саматова А.	МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В США	85-88
19	Сәтбекова А.Б.	МЕТОДИКА ОЦЕНКИ РАЦИОНАЛЬНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПЕРСОНАЛА	88-93

20	Стрижко В.С. РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ РАЗВИТИЯ И АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ	93-99
21	Тілектес А.Ж. РОЛЬ ТУРИСТСКОЙ ОТРАСЛИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	99-104

Секция 2. ТЕНДЕНЦИИ, ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

1	Vozhbanov A. ESPORTS AS A MEANS OF THE SOCIAL RENABILITATION OF DISABLED PEOPLE	105-108
2	Майрол Р. ОТБАСЫЛАРДЫ СҮЙЕМЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫ СИПАТТАМАСЫ	108-112
3	Мороз Е.И. КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ GRAN1 ДЛЯ ПОСТРОЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЗАВИСИМОСТИ В МАТЕМАТИКЕ	112-117
4	Мукалиев Ж.К. ГЕОДЕЗИЯ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ	117-121
5	Омарбекова С. САМОИЗОЛЯЦИЯДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ	121-124
6	Романюха Д.Ю. ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ	124-127
7	Смадинова Г.Қ., Бахметова Д.Н. ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ	127-130

СЕКЦИЯ 3. СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

1	Андабаева Б.М. ЭТИКА ЖӘНЕ ЭТИКЕТ	131-134
2	Garmanov D. ABOUT HUMANISM AND TOLERANCE OF TRADITIONAL KAZAKH CULTURE	134-136
3	Гарманов Д., Киреева С. РОДНАЯ ЗЕМЛЯ: ЭСТЕТИЧЕСКИЙ, УТИЛИТАРИСТСКИЙ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ	136-140
4	Mohd Aamir Malik YOUTH AND SCIENCE: DEVELOPMENT PERSPECTIVE	140-141
5	Полат С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ	141-143
6	Сейткерей Р. БАСҚА СЕКТОРЛАРМЕН ЖҰМЫС. РЕСУРСТАРДЫ КАРТАҒА ТҮСІРУ	143-151
7	Шарапқызы Д. МӘДЕНИ МҰРА ҰРПАҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ	151-155

Секция 4. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ

1	Аханова Д. ЖИЫНДАР МЕН ЖИНАЛЫСТАР АЗАМАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕРГІЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ МЕН ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ҚАТЫСУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ	156-161
---	---	---------

2	Алимхан Е. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АВТОРСКОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	162-167
3	Алимхан Е. ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ	167-173
4	Баймухамбетова А.М. ПОНЯТИЕ И ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ СТАТУС НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА	173-176
5	Горяева Е.А. КОНСТИТУЦИЯ – ГАРАНТИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	176-179
6	Душманова Е.Б. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ	179-182
7	Ерден А. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСЫНЫМДАР	182-184
8	Жабагинов Н. ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АДВОКАТА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	184-188
9	Қабыкен Б. ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОНҒА ЖӘНЕ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ САУДАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРМЕН КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ	188-191
10	Кадербек Ж. ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ- ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ РЕТІНДЕ	191-194
11	Мәжит І.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАНЫ АСЫРАП АЛУ ПРОЦЕСІ	194-198
12	Нақып Г.Е. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ БАСПАНА ҚҰҚЫҒЫ	198-202
13	Рымбек А.А. ОХРАНА ПРАВ, СВОБОД И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	202-205
14	Сәрсенбек Ж.Ж. ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ И ЕЕ РАЗВИТИЕ В КАЗАХСТАНЕ	205-210
15	Уткина Т.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ СТАНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ РК	210-213

Секция 5. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ		
1	Айтжанов С.М. ПОЗИЦИЯ ЯПОНИИ ПО РЕФОРМЕ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН	214-216
2	Аксанова Т. МНЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ НЕМЕЦКОЙ МОЛОДЕЖИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ	216-218
3	Аманова Г.Б. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ	218-221
4	Андрюшенко Н.А. ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР СОВРЕМЕННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН	221-225
5	Аникина С.А. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПРЕДПРИЯТИЯ ПРИ РАБОТЕ НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ	225-229
6	Dyatlov V.N. IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE ECONOMY AND ELECTRONIC COMMERCE	229-230
7	Жамиханова С.Н. АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	230-234

8	Жетибаева С.Ж. АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУ	234-238
9	Елемесов Д.С. ИНФОРМАЦИЯ КАК ОСНОВА ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ПОТРЕБИТЕЛЯМИ В СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ	238-240
10	Иванова А.В. КИБЕРТЕРРОРИЗМ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ УГРОЗА МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	240-243
11	Иркин М.А. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РОССИИ И ЗАРУБЕЖОМ	243-248
12	Kauyrova A.N. CHINA IN CENTRAL ASIA: FROM TRADE TO STRATEGIC PARTNERSHIP	248-251
13	Kauyrova A.N. THE RUSSIAN FEDERATION IN THE EURASIAN ECONOMIC UNION: PROS AND CONS OF INTEGRATION	251-255
14	Омышева М.Б. ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯСЫ	255-259
15	Орахатова К.О. НАЛОГОВОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ COVID-19	260-263
16	Перстенёва С. ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ЕС В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	263-267
17	Сербин В.В. ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА: СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ И МИРЕ	268-272
18	Степанова Л. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ	272-275
19	Urazshaev A. THE US-CHINA TRADE WAR: CONSEQUENCES AND ITS IMPACT ON THE GLOBAL TRADE	275-278

Секция 6. ДИДЖИТАЛИЗАЦИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

1	Алпыспаева А. ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	279-282
2	Бекенова Ә.А. ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ЖАҒАНДЫҚ ҚАРЖЫ	283-286
3	Бугаевский Н.И. ТЕНДЕНЦИИ И ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В УКРАИНЕ	287-292
4	Гафурова С.А. ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ КРЕДИТОВАНИЕ И ЕГО РАЗВИТИЕ В РК	292-296
5	Елдосова А.К. ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ САЛЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	296-300
6	Жанбеков А. ПАРАДИГМА ФИНАНСОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ В УСЛОВИЯХ ЦИКЛИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ	300-309
7	Маканова А. БЕЗНАЛИЧНЫЕ РАСЧЕТЫ РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	309-313
8	Малышев А. ДЕПОЗИТНАЯ ПОЛИТИКА СОВРЕМЕННЫХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ: ПРИНЦИПЫ, ИНСТРУМЕНТЫ, ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ	313-317

9	Нургалиева Д. ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	317-322
10	Нуртазинова Ж. ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕКЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАРҒА САЛЫҚ САЛУ	322-324
11	Рожков К. ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ АНТИИНФЛЯЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	324-326
12	Сатибалдиев Б.С. БАНКТЕГІ ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РОЛІ МЕН ОРНЫ	326-330
13	Сигаева Д.А. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КРЕДИТОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	330-333
14	Тегіс С.Қ., Алдакеш А.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗЫНАШЫЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ	334-337
15	Тілеуберлі Д.Б. АНАЛИТИКА И ОБЗОР ФИНАНСОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ АО «JYСАН BANK» ДО НАЧАЛО ПАНДЕМИИ COVID-19	337-341
16	Тілеуберлі Д.Б. НАКОПИТЕЛЬНАЯ ПЕНСИОННАЯ СИСТЕМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: РАЗВИТИЕ И СОСТОЯНИЕ	341-344
17	Федяева М.А., Бондырева А.В. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ	344-347
18	Чапак Л. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ПРИБЫЛЬНОСТИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ В УСЛОВИЯХ МИРОВОГО КРИЗИСА	347-351
19	Шаймерденов А.Б. АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	351-354

Секция 7. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА, ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА, МЕНЕДЖМЕНТА, МАРКЕТИНГА И ЛОГИСТИКИ		
1	Абдыкаримова А. VR-RECRUITENT. КАДРЛАРДЫ ТАҢДАУДАҒЫ ЖАҢА ЖОЛ	355-358
2	Абишев А.С. МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС ҚАЖЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАНАҒАТТАНДЫРУ ЕҢБЕКТІ ЫНТАЛАНДЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	358-361
3	Авильсейт Б. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ	361-364
4	Аекина А.С. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ	364-366
5	Амангелді Е.М. ТУРИСТІК ЭКОЖҮЙЕГЕ МАРКЕТИНГТІҢ ЖАҢА ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЕНГІЗУ	366-371
6	Аманжолова А. МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА НА ОСНОВЕ ПРОСТРАНСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ	371-374
7	Ахмадуллин А.Т. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИБЫЛИ АВТОТРАНСПОРТНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	374-377

8	Әубәкір Д. ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ МАКРОЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА НАЦИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ	377-383
9	Бауыржан А. БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ БИЗНЕСТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МАРКЕТИНГТІҢ РӨЛІ	383-386
10	Бектурсунов Р. СПЕЦИФИКА ОБСЛУЖИВАНИЯ КЛИЕНТОВ В ТУРИСТИЧЕСКОМ АГЕНТСТВЕ	386-389
11	Выдрицкая Е. ОЦЕНКА ПОДХОДОВ К ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ	389-393
12	Гатауова А.А. ИНТЕГРАЦИЯ ЭКСКУРСИОННОГО ТУРИЗМА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЦЕЛЯХ ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА И ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ МАЛОЙ РОДИНЫ	393-397
13	Дайрабаева А. РЕГИОНАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ	397-401
14	Елубай Б. РАЗВИТИЕ ТУРИСТКОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ МИРОВОЙ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА	402-408
15	Епифанцева В.О. ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В ЛОГИСТИКЕ	408-410
16	Еретнева В.П. МАТЕРИАЛЫ К ЭКСКУРСИИ «КАРАГАНДА – КОСМИЧЕСКАЯ ГАВАНЬ»	410-415
17	Еслям А.Б. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МНОГООБОРОТНОЙ ТАРЫ В СКЛАДСКОЙ ЛОГИСТИКЕ	415-419
18	Жаканова А. ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ КУРОРТНО-ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РАМКАХ РАЗВИТИЯ АЛМАТИНСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ	419-424
19	Жексембаева Д.М. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	424-430
20	Жексембаева Д. РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ	430-434
21	Зубова А.Н. ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ	434-439
22	Зудочкин К. УПРАВЛЕНИЕ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ ОРГАНИЗАЦИИ	439-442
23	Иванова К.Е. МОТИВАЦИЯ СОТРУДНИКОВ, ПРОБЛЕМЫ И МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ	442-446
24	Қайыпберген Б.Н. ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	446-449
25	Қайыркен М. КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН БАСҚАРУДЫҢ МЕХАНИЗМІ	449-453
26	Копбаева К.У. ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ ВНУТРЕННЕЙ И ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ МАРКЕТИНГА ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	453-460
27	Kuzminykh D.O. ANALYSIS OF ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING DISTANCE LEARNING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN	460-462

28	Лим А.С. ИНТЕРНЕТ-МАРКТИНГ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ «ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН»	463-465
29	Матай А.Қ. ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТЕР АЯСЫ КӘСІПОРЫНЫН БАСҚАРУДЫҢ МАРКЕТИНГТІК СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	465-470
30	Матай А.Қ. ТУРИСТІК КӘСІПОРЫНДА МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУЫН БАСҚАРУ	470-474
31	Нагайбекова Л. ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ПОСТАВЩИКАМИ	474-476
32	Нурбаева Д. ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ	476-480
33	Логвин Д.М., Каблукова В. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОЙ СФЕРЫ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ ЧАО “МИРГОРОДКУРОРТ”)	481-484
34	Мадиева А.А. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ТУРИСТКОЙ ОТРАСЛИ	484-487
35	Мамалинова А.Ж. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ТУРИЗМА	487-492
36	Манасбаева А.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН КӘСІКЕРЛІКТІҢ ҰЙЫМДЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСАНДАРЫ	492-496
37	Медведева А. СТРАТЕГИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ МИРОВОГО ТУРИЗМА ОТ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИИ COVID-19	496-502
38	Микадзе Л. ИДЕНТИФИКАЦИЯ РИСКОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА	502-505
39	Омарова А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ БИЗНЕСТІ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	505-508
40	Рахым І.Е. ҰЙЫМНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ПЕРСОНАЛДЫ ІРІКТЕУ, ТАҢДАУ ЖӘНЕ КӘСІБИ БЕЙІМДЕУ ЖҮЙЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ	508-513
41	Рашитов М.Б. МОДЕЛЬ ИНДЕКСНОГО НОРМИРОВАНИЯ ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ СМК	513-516
42	Романов Г.А. ПРОБЛЕМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	516-518
43	Сайлауов Ш.Қ. СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТТАРҒА ЖЕТУДЕГІ ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ	518-522
44	Сайдулаев М. РЕАЛИЗАЦИЯ МЕТОДА РЕШЕНИЯ МОДЕЛИ ТРАНСПОРТНЫХ ПЕРЕВОЗОК	522-525
45	Сариева А.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАСЫМАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	525-530
46	Серік А. ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНДА ФРАНЧАЙЗИНГТІ ҚОЛДАНУ	530-533
47	Смагулова Т. ТУРИЗМДЕГІ МАРКЕТИНГ ПЕН БРЕНДИНГТІҢ ТИІМДІЛІГІ	533-535

48	Соммер А.Р. СТРАТЕГИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ МИРОВОГО ТУРИЗМА ОТ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИИ COVID-19 – ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ	535-539
49	Тілеубек С., Дүйсебек Г. МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ТОПОНИМИКИ В ТУРИЗМЕ	539-544
50	Узахова Б. ҚОНАҚ ҮЙ ЖӘНЕ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГ	544-547
51	Умутчакова К.А. ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ПАРТИЗАНСКОГО МАРКЕТИНГА НА ПРИМЕРЕ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ	547-551
52	Фатхуллина Р. СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ	551-554
53	Хасенова Д. САКРАЛЬДЫ ОБЪЕКТЛЕРДІ ТУРИСТІК ЖОБАЛАРҒА ЕҢГІЗУ	554-556
54	Шегай К. МЕРЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ТУРИЗМА В ПОСТ ПАНДЕМИЧЕСКИЙ ПЕРИОД	556-558
55	Шнайдемиллер И.И. КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА СИСТЕМ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН	558-563
56	Шульц Е.И. МЕХАНИЗМ ПОСТРОЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ВОРОНКИ ПРОДАЖ	563-566

Секция 8. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕТОДЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ ТОВАРОВ И УСЛУГ		
1	Васковская К.В. БЕЗОПАСНОСТЬ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ПРОДУКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И МЕРЫ ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ	567-569
2	Игманова Л. ОHSAS 18001 ЖӘНЕ КӘСІБИ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖӘНЕ ҚАУӘПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІ	569-573
3	Мәулен Ә.Д. МАТЕМАТИКАНЫҢ ТАМАҚ САЛАСЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ	573-575
4	Мәулен Ә.Д. ТҰЗДЫҚТАРДЫҢ САПАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ	575-578
5	Мусаева М.М. ӘР ТҮРЛІ ӨНДІРУШІЛЕРДІҢ НАН ЖӘНЕ НАН ӨНІМДЕРІНІҢ ҚЫШҚЫЛДЫҒЫН АНЫҚТАУ	578-581
6	Өмірбек Ә.Ә. МАЙЛЫЛЫҒЫ БІРДЕЙ СҮТТЕРДЕГІ КАЛЬЦИЙ ТҰЗДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ	581-584
7	Садыбекова А.А. ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕ – АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ	584-587
8	Тұрсын Ә.Б. «ХАЛАЛ» ЖӘНЕ «КОШЕР» АЗЫҚ ТҮЛІК СТАНДАРТТАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ	588-591
9	Шевченко В.И. ФУНКЦИОНАЛДЫ ТАМАҚТАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	591-593

Секция 9. МЕСТО БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ИНФОРМАЦИОННАЯ ПРОЗРАЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ		
1	Байбулдин Т.В. УЧЕТ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ТОО «ОРЛЕНОК»	594-596
2	Berdybayeva A.M. HISTORY OF ACCOUNTING IN ANCIENT GREECE	596-598
3	Vokacheva A.I. FIXED ASSETS ACCOUNTING	598-601
4	Bondarenko K.V. PRIMARY ACCOUNTING AND THE REPORTING IN ANCIENT EGYPT	601-604
5	Василенко М.И. ФОРМАТ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ОТЧЕТНОСТИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ	604-609
6	Газимагомедова Ф.Р. УБЫТКИ ОТ ОБЕСЦЕНЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ И ОТРАЖЕНИЯ В ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ	609-613
7	Гармаева Я.М. ФАКТОРИНГ КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ	613-619
8	Захарова С. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НЕФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ	619-623
9	Казачкова К.В. РАЗВИТИЕ УЧЕТНЫХ ПРАВИЛ ПРИ ОТРАЖЕНИИ АРЕНДНЫХ ОПЕРАЦИЙ	623-627
10	Камалов М.Б. МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС АКТИВТЕРДІ ЕСЕПКЕ АЛУ МӘСЕЛЕСІ	627-629
11	Манджусова Прасковья – Гиляна С. ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА АПТЕЧКИ ДЛЯ ОКАЗАНИЯ ПЕРВОЙ ПОМОЩИ В ПРОИЗВОДСТВЕ И ТРАНСПОРТНОМ СРЕДСТВЕ	629-636
12	Меренков А.К. ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНУТРЕННЕГО НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ	636-639
13	Можаев Е.Д. БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ РЕЗЕРВОВ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ	640-643
14	Осипов Н.Ю., Калинин Д.С. ИНФОРМАЦИОННАЯ ПРОЗРАЧНОСТЬ БИЗНЕСА – ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ОТЧЕТНОСТИ	644-649
15	Сабыржан Ж. НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ КЕЛІП ТҮСУІНІҢ ҚҰЖАТТЫҚ РӘСІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ЕСЕБІ	649-651
16	Солтанхан А. ЕҢБЕКАҚЫ ЕСЕПТЕУДІҢ ТӨЛЕУДІҢ ТӘРТІБІ МЕН ЕСЕБІ	651-654
17	Толегенов Д.М. КӘСПОРЫННЫҢ ӨНДІРІСТІК ҚОРЛАРЫНЫҢ ЕСЕБІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	654-656
18	Туғанбаева З.Е. ОНЛАЙН-КАССА МАШИНАЛАРЫ САЛЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	656-659
19	Тұрсынтай А.Ж. ТҮСІМ, КІРІСТЕР МЕН ШЫҒЫСТАРДЫ ТАҢУ	659-663

Секция 10. ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ		
1	Агабекова Д.Б. ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАСЫ БІЗГЕ ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ?	664-667
2	Молчанова В.А. ПРОБЛЕМА ТБО И ИХ УТИЛИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ	667-671

3	Ошанова Г.А. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕТІСАЙ АУДАНЫНДАҒЫ СОРТАҢ ТОПЫРАҚТЫ ИГЕРУ БОЙЫНША МАҚТА DAҚЫЛДАРЫНЫҢ ТҮЗГА ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ	671-675
4	Тилеубаева А. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ	675-678

Секция 11. ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ		
1	Аманбай Н. MS.NET FRAMEWOR ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ «КІТАПХАНАНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КАТАЛОГЫ» ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ	679-681
2	Антонянц Е.Н., Амельченко А.О. МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА КАЧЕСТВА СЕТЕВОГО ПОДКЛЮЧЕНИЯ В КОРПОРАТИВНОЙ СЕТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	681-685
3	Vozhbanov A. REGARDING THE POTENTIAL OF ESPORTS IN EDUCATION	685-686
4	Булекбаева Ж. РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИЙ БОРЬБЫ С ВРЕДОНОСНЫМИ ПРИЛОЖЕНИЯМИ И ВИРУСАМИ	686-689
5	Жаксылык Р. MS.NET FRAMEWOR ПЛАТФОРМАСЫНДА «АВТОСАЛОН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ» ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ	689-691
6	Жакыпбаев А.М. ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА АНАЛИТИЧЕСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ	691-693
7	Золин А.М. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛОВ ДЛЯ УСИЛЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РАБОТОДАТЕЛЕЙ, ВЫПУСКНИКОВ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ	694-696
8	Кабыкен Н. ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ РОБОТТАРЫ – БІЗДІҢ КИБЕРКЕЛЕШЕГІМІЗ	696-698
9	Кочеров Ч.А. СОЗДАНИЕ VR ТРЕНАЖЕРА ИЛИ ИНСТРУМЕНТА ДЛЯ ПУБЛИЧНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ	698-701
10	Kocherov Ch.A. MATHEMATICAL FORMING OF TRANSFER OF HARMFUL EMISSIONS TO THE ENVIRONMENT	702-705
11	Купчиков Е.Е. МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫХ ЭКСПЕРТИЗ	705-708
12	Кусаинова Ж.К. ТИІМДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӨЗІРЛЕУ ҮШІН ОҚЫТУДАҒЫ МАТЕРИАЛДАР МЕН МАТЕРИАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІҢ ТҮЖЫРЫМДАМАСЫ	708-711
13	Мусин Р.Е. ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ	711-716
14	Мусина А.С. ІТ-МАМАНЫ АРҚЫЛЫ ЕЛІМІЗДІҢ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУ	716-719
15	Песков С.С. СОЗДАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ ДЛЯ СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ	719-722
16	Сайлау Ж. ТҮРМЫСТЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРГЕ ТАПСЫРЫС БЕРУГЕ АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӨЗІРЛЕУ	722-725

17	Сайранхан А. ҮШУ АПАРАТТАРЫ – БҰЛ БОЛАШАҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	725-727
18	Сорокин И. РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЯ БАЗЫ ДАННЫХ «ГОСТИНИЦА»	727-729
19	Стародубцев В., Ян А., Журтубаев В. МЕТОДОЛОГИЯ DATA MINING В АНАЛИЗЕ И ОБРАБОТКЕ БОЛЬШИХ ОБЪЕМОВ ДАННЫХ	729-734
20	Тажбаева А.М. АВТОМАТИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ПО СОЗДАНИЮ РАБОЧИХ МЕСТ	734-738
21	Юниев М., Ширлинг Р. РАЗРАБОТКА САЙТА ИНТЕРНЕТ МАГАЗИНА АВТОЗАПЧАСТЕЙ	738-741

Секция 12. РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

1	Адай И.К. ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫП-ҮЙРЕНУ ӘСЕРІ	742-744
2	Alibekova Zh.S. TOURISM IN KAZAKHSTAN	744-747
3	Baken A. EFFECTIVENESS OF MODERN TECHNOLOGY (ICT) IN IMMERSION IN THE LANGUAGE ENVIRONMENT	747-750
4	Berik L. WHY DO WE NEED TO LEARN IDIOMS IN ENGLISH?	750-753
5	Beketova A. TOURIST DIFFICULTIES AND RISKS	753-755
6	Berdybayeva A.M. HISTORY OF ACCOUNTING IN ANCIENT GREECE	755-758
7	Bondarenko K.V. PRIMARY ACCOUNTING AND THE REPORTING IN ANCIENT EGYPT	758-761
8	Дәрменбаева Ә. МӘҢГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ	761-766
9	Емелина А. АСИММЕТРИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ «ДАЛЕКИЙ» И «БЛИЗКИЙ» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ	766-771
10	Ердуллаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ АУДАРМАНЫҢ ДАМУЫ СИПАТЫ	771-775
11	Ердуллаева А.Б. СЕМЬ ПРОСТЫХ МЕТОДОВ ПОГРУЖЕНИЯ, КОТОРЫЕ ДЕЛАЮТ ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА УВЛЕКАТЕЛЬНЫМ	775-778
12	Ерғали Д. ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК ТҰЛҒАЛЫ АНТРОПОНИМДЕР	778-782
13	Еркинов О. САЙФ САРАИДЫҢ «ГҮЛИСТАН БИТ-ТҮРКИ» ДАСТАНЫ	782-786
14	Құрмет Ермеқұлы. ҚОРҚЫТТАН ҚАЛҒАН АСЫЛ ҚАЗЫНА	786-790
15	Жакметбекова А. ҚАЗАҚ, ТАТАР, БАШҚҰРТ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ	790-795
16	Zheksembaeva D. THE IMPORTANCE OF A FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE FOR PROFESSIONALS IN THE TOURISM INDUSTRY	795-798
17	Ильичёва А.А. КЕЙБІР ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫНАН	798-802

18	Kabyken N. ABAI- BEGRÜNDER DER KASACHISCHEN LITERATURÜBERSETZUNG	802-805
19	Кагербек Ж. М.ЖҰМАБАЕВ - АУДАРМАШЫ	805-810
20	Камиев Ұ. АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ШЕШЕНДІК ДӘСТҮРІ	810-814
21	Қасқанов А.А. КІЛТ СӨЗДЕР: ҚЫТАЙ ТІЛІ, ДИАЛЕКТТЕР ТОБЫ, ӨРТҮРЛІЛІК, МӘДЕНИЕТ, СӨЙЛЕУ СТИЛІ, ҚИЫҢДЫҚТАР	814-818
22	Kazbek B., Toksitova N. ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDENT WORK UNDER THE GUIDANCE OF A TEACHER USING INFORMATION TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	818-822
23	Kemal A. DEVELOPMENT OF TOURISM INFRASTRUCTURE IN KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS	822-825
24	Копбаева К. ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫ ГАЗЕТІНДЕГІ» ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ	825-828
25	Нақыш Г.Е. ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ТОН СЕМАНТИКАСЫ	828-831
26	Oleynik I. THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM AND INTERCULTURAL COMMUNICATION	831-834
27	Смагулова Л. КӨРКЕМ МӘТІН, ОНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ	834-838
28	Танирберген С. ЕТІСТІК ТҰЛҒАЛЫ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА – СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	839-843
29	Тлеуберлин А. ҰЛТТЫҚ КИІМ- КЕШЕК АТАУЛАРЫ	843-848
30	Толқынбаев Е. АҚЫН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ИДЕЯЛЫҚ - ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫ	848-851
31	Turkeshev E. THE IMMERSION METHOD: THE TEACHING READING IN ENGLISH	852-855
32	Шакен Қ. ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ТҮРКІ ШЕШЕНДІГІНІҢ ДАМУЫ	855-860
33	Schvab M. DIE ROLLE DER DEUTSCHEN SPRACHE IN DER MODERNEN WELT	860-862

Секция 1. ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ И НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ РОСТА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРАКТИК

АБДРАХМАНОВА А.К.
студентка группы ГМУ-19-1к
СПАНОВА Б.К.

Научный руководитель, магистр, ст. преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье особое внимание уделено особенностям формирования гражданского общества. Выявлено, что государство может соответствовать демократическим характеристикам только в условиях сформировавшегося гражданского общества, поэтому исследование демократических процессов и институтов в современных условиях диктуется не только необходимостью развития отечественной политической науки, но и задачей становления гражданского общества, развития гражданской демократической культуры. Была сформулирована концепция диверсификации демократии, как отражение все более сложных реалий современного мира.

Ключевые слова: демократия, демократизация общественной жизни, гражданское общество, демократическое управление, диверсификация.

Республика Казахстан переживает один из сложнейших периодов в своей истории. Идет процесс утверждения нового социально-политического строя, обрела качественно иное содержание политическая система общества, меняется мировоззрение его граждан. Главным вектором дальнейшего развития, является демократизация общественной жизни, реализация принципов демократии во всех сферах общественной жизни. Казахстан, как и другие страны на постсоветском пространстве, ведет поиск путей дальнейшего развития. Наше государство находится в эпицентре исторических и политических преобразований. Годы независимого развития показали, что переход от тоталитаризма к демократии был трудным и не простым. На этом пути Казахстану приходится преодолевать значительные трудности.

Страна выбрала четкий вектор своего развития, закрепив его в Конституции: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого является человек, его жизнь, права и свободы» [1].

Переход общества из одного состояния в другое и модернизация политической системы, изменения в социально-экономическом развитии государства, стимулировали демократизацию казахстанского общества. Вопросы демократизации казахстанского общества актуальны на сегодня и практически не утратят актуальности в обозримом будущем. Как показывает зарубежный опыт, именно в демократических странах народ должен обладать суверенной властью над правительством и законодательством. Демократия является формой правления, где все граждане могут участвовать в управлении государством и принимать на себя ответственность перед обществом либо непосредственно сами, либо через своих избираемых представителей.

Демократия основана на признании принципа равенства всех людей. Предоставляя своим гражданам широкие права и свободы, демократическое государство не только их провозглашает, но и обеспечивает социально-экономическую основу и устанавливает конституционные гарантии их прав и свобод.

На протяжении истории к идее демократии обращались лучшие умы человечества, развивая это понятие: Перикл (Древняя Греция), Ж.Ж.Руссо (Франция, XVI в.), Б.Спиноза (Нидерланды, XVII в.), Т. Джефферсон (США, XVIII в.) и др.

Помимо этого, демократия является одним из главных принципов ООН. В основе демократии лежит свободное волеизъявление народа, демократия неотделима от принципа верховенства права, прав человека. На практике народ при принятии решений может и должен обладать правом голоса, что влияет на их жизнь, и правом требовать отчетности от лиц, которые принимают решения.

Демократическое управление совместно должна работать с социально-экономическими направлениями государства и быть направлена на удовлетворение нужд и потребностей населения. Например, искоренение нищеты и создание условий для развития человеческого потенциала, создание основы для будущих поколений.

Независимый Казахстан став полноправным субъектом международной политики, интегрирован в мировое политическое сообщество, важнейшей базовой составляющей которого является демократия. Это, в свою очередь, согласно авторитетному и широко распространенному мнению К. Манхейма, является «одним из проявлений всепроникающего принципа культуры» [2, с.12].

Желание осмыслить настоящую и будущую Республику Казахстан в международных тенденциях мирового развития, также приводит нас к необходимости изучения большого количества проблем, связанных с процессом демократизации. Важность этой проблемы для Казахстана, который осуществляет переход к демократии, абсолютно очевидна. Подводя предварительные итоги политических реформ, оценивая характер демократических преобразований в современном Казахстане, следует отметить, во-первых, их масштаб и интенсивность, а во-вторых, их неоднозначность и неоднородность. Не было ни одной области общественной жизни, которая не претерпела бы кардинальных изменений. Перед нашим казахстанским обществом стоит задача исторической сложности - в Казахстане очень быстро развивается глобальный и масштабный переход, на который западным странам потребовалось более столетия преобразований, основанных на богатых культурных традициях.

Казалось бы, простой и быстрый переход независимых государств к новому демократическому политическому режиму имеет свою противоположную сторону, которая определяется переживаемыми трудностями. Их можно сгруппировать в 2 взаимосвязанные группы:

- это трудности, связанные с поиском и отбором совершенно новых форм и моделей, которые будут соответствовать национально-культурным особенностям, то есть будут соблюдать традиции общества;

- вторая группа трудностей вытекает из признания того, что западная модель демократии подразумевает значительный потенциал особых элементов. Было бы неразумно отвергать от себя все возможности той политической модели, которая прошла испытание временем.

Современная политическая наука систематизировала большое количество аналитических материалов, непосредственно связанных с характеристиками демократического движения различных обществ. Эти соответствующие новые условия создают дополнительный стимул и мотивацию для исследователей и ученых. В настоящее время формируется новое направление политического анализа, которое выходит за рамки. Большой значительный интерес в этом случае представляют различные аналитические разработки казахстанских ученых, связанные с детальным изучением спецификации демократического транзита в Казахстане [3, с. 36]. Разумеется, во многом молодая национальная политология формируется на базовых моделях и соответствующих научных инструментах, которые формировались под влиянием западных школ. Любая наука (с начала ее формирования) основана на соответствующих событиях, разделяемых международным

сообществом. Это универсальные интеллектуальные направления науки. Но использовать этот научный комплекс следует предельно осторожно.

Очень часто в научно-исследовательской литературе используется пример материала, который уже долгое время изучался определенным образом, источников новых политических практик, которые только что возникли, с тем, чтобы вписать их в общепризнанную модель и стандарты. Необходимость предотвращения этой широко используемой техники необходима. И здесь научная рефлексия, успех и плодотворность которой очень тесно связаны с всеобъемлющим характером, приобретает особую и значительную, необходимую ценность. Приемлемость его активного включения во весь исследовательский процесс может определяться фактическим социальным заказом: сложный, неопределенный, достаточно новый уникальный опыт демократических преобразований в Республике Казахстан должен быть запущен в общий процесс научных исследований, пополнить политический теории другой оригинальной моделью демократии. Исходя из этого, можно однозначно определить, что долговечность, эластичность и перспективы сформировавшегося определенного демократического порядка будут зависеть от продуктивности предварительного начального теоретического развития и глубины научного понимания. Их особая практическая значимость будет определяться тем фактом, что они создадут прочную основу, на которой будет возведена стабильная демократическая структура. Один из теоретиков либерализма, Дьюи Д., работая над проблемой организации полного научного сопровождения процесса демократического строительства, указал: «Когда ее идеалы подкрепляются идеалами научного метода и умом, основанным на опыте она становится способной к дисциплине, активности и организации ... Или мы пойдем по этому пути, или мы признаем, что проблема социальной организации, созданная ради свободы человека и расцвета его способностей, неразрешима» [4, с.25].

Очевидно, что политические процессы носят чисто индивидуальный характер и включают значительные отклонения от универсальных законов, что делает практически невозможным повторение того, что происходит в других странах. В условиях несоответствия форм и ходом развития стран и народов демократизация незападных странах существенно отличается от аналогичных процессов формирования демократии на Западе не только национально-исторической особенностью, но и оригинальностью самого содержания демократических изменений.

Формирование и порядок демократических элементов, форм, институтов, возникшие в разных социокультурных средах и являющиеся результатом длительной эволюции в контексте уникальных условий, имеют особенности и противоречия. Данное явление связано с тем, что их содержание претерпевает качественные изменения при переводе на новые условия. Более того, они часто настолько значительны, что более законно говорить не о заимствованиях, а о формировании новой политической действительности. Более того, поскольку демократические элементы «внедряются» в новую социокультурную среду, в процессе их активного формирования происходит их своеобразное рождение. Следовательно, одномерные и жестко разработанные исследовательские схемы могут соответствовать только мгновенному состоянию возникающей системы или даже иметь более узкое функциональное назначение - охватить конкретный фрагмент системы. Таким образом, жестко определенные исследовательские схемы игнорируют эволюционную природу зарождающегося общества.

Исходя из вышеизложенного, была сформулирована концепция диверсификации демократии, как отражение все более сложных явлений современного мира. Это вытекает из признания растущего разнообразия демократического развития. Перспективы внедрения этой концепции в научный оборот политической науки определяются реальными фактами мирового политического процесса - включением в него в качестве полноправных субъектов десятков молодых государств, которые находятся в активном состоянии выбора своего пути к настоящему, их модель демократии. Разнообразная исследовательская литература свидетельствует об истинном интересе к концепции диверсификации демократии. Вы

можете выделить основные идеи, на которых основана концепция диверсификации демократии:

1. В основе теории лежит идея плюрализма возможных форм демократического порядка. Демократия не возникает путем передачи и, тем более, путем внедрения моделей политического устройства;

2. Демократия формируется с помощью органического, живого, плодотворного сплава самого ценного, прошедшего массовые испытания в контексте различных практик и форм;

3. Демократия возникает, когда существует некий общественный порядок. Это должно быть востребовано;

4. Демократия в рамках концепции диверсификации наполнена еще более значимым ценностным содержанием. Демократия преследует не только маленькие цели. Это интерпретируется как внутренняя ценность, и прежде всего потому, что она исходит из «неоспоримых достоинств человеческого рода» (Р. Даль) [5, с.20].

Современные тенденции в политическом процессе усугубляют проблемы формирования современных ценностей. Наше время было отмечено такими изобретениями и прогрессом, которые делают невозможным существование в закрытом режиме. Политика только для того, чтобы придерживаться устоявшихся ориентиров, становится своего рода серьезным препятствием на пути развития общества.

В Казахстане существуют определенные условия, связанные с переходом Казахстана к демократическому режиму, очень распространены основные ценности европейской правовой культуры. Когда речь идет об улучшении правовой культуры Казахстана, необходимо обращать внимание на фактическую доступность информации при создании правовых отношений.

Современная теория правовой культуры учитывает, что во многих современных обществах существует свой законный менталитет, можно предположить, что это не только связано с процессами глобализации в целом, но с потрясениями, связанными с разрушением или изменением основ правового менталитета и правовой культуры стран.

Республика Казахстан сегодня отражает в себе основные противоречия общего цивилизационного подхода. Серьезность происходящего связана с правом Казахстана на реализацию своих интересов при неполной реконструкции. Следует отметить, что в результате возникли противоречия, по поводу того, как дальнейшее развивать правовую культуру Казахстана при сохранении традиционных правовых ценностей.

Опыт абсолютно любой страны представляет огромную ценность для развития всей мировой цивилизации. А особо это было обозначено в «Декларации тысячелетия ООН» в 2000 году: «Различия в рамках обществ и между обществами не должны ни пугать, ни служить поводом для преследований, а должны пестоваться в качестве ценнейшего достижения человечества» [6, с.57]. Анализ происходящих в Казахстане процессов позволяет, в общих чертах, обозначить национальные особенности казахстанской модели демократии.

За время существования независимого Казахстана в демократизации политической системы произошли кардинальные изменения. Сегодня мы видим, например, альтернативные выборы в высшие органы власти, становление многопартийности, довольно свободная пресса. В Казахстане создано свыше пяти тысяч неправительственных организаций. Отметим, что процесс демократизации в стране происходит в одно время с рыночными преобразованиями, которые идут более высокими темпами, чем в большинстве стран СНГ.

Казахстанское общество переживает серьезный процесс социального, политического, экономического развития. С точки зрения современных западных стандартов демократии, наше общество еще далеко от демократического идеала, так как после получения независимости нашим «достоянием» было почти полное отсутствие демократических зачатков на фоне крайне идеологического советского наследия. Ни в одной стране мира переход от тоталитаризма к демократии не будет происходить в один момент и быстро. В

обществе должны созреть определенные предпосылки стабильного демократического развития, сформироваться достойные инфраструктуры гражданского общества.

Главным потребителем демократических ценностей является, конечно же, народ. И он имеет полноценное право требовать от государственных органов создания необходимых благоприятных политических условий для строительства гражданского общества. Процветание и благополучие народа зависит от реальных преобразований в стране. Национальным интересам государства должно отвечать сохранение стабильности, эффективного управления и мощного политического управления. Демократизация стала неотъемлемой частью жизни всех граждан Республики Казахстан. Наш народ выступает за продолжение государственной политики дальнейшего развития демократических процессов. Считаю, что это положительное явление в политической жизни нашей страны.

Нами хотелось бы отметить, что процесс демократизации в Казахстане однозначно еще не завершен. Мы можем говорить лишь о создании некоего фундамента демократической системы. Но практически все элементы данной системы нуждаются в дальнейшем интенсивном развитии. В этой связи отмечаю, что Западная модель не может приниматься всюду, так как создаваемые условия для граждан должны быть осознаны в демократической среде и связаны с некоторыми нашими традициями и ценностями, присущими только нашему государству.

Казахстанская модель демократизации включает в себя несколько составляющих. Во-первых, это сохранение президентской формы правления, что является объективной необходимостью для нашей молодой страны, создающей свою государственность и решающей определенные принципиальные вопросы экономики и политики. Во-вторых, в странах Центральной и Восточной Европы формирование модели демократизации решались комплексно и одновременно. А в Казахстане особенностью явилось то, что был выстроен следующий порядок преобразований: суверенитет, экономика, политические реформы. После укрепления суверенитета одной из главных особенностей успешной модернизации Казахстана явилось первоначальное, прежде всего, приоритетное развитие экономики. В-третьих, для развития рыночной экономики были созданы довольно благоприятные условия привлечения прямых иностранных вложений в развитие экономики страны, определяемые наличием богатых минеральных ресурсов, стабильной экономической ситуации в стране. С помощью этих составляющих государство сделала большой экономический скачок с целью вывода Казахстана в число наиболее конкурентоспособных стран СНГ.

Таким образом, дальнейшее развитие демократии будет зависеть, в большей мере, от активности граждан, институтов гражданского общества. В этой связи требуется углубление и реформирование всей политической системы государства, а также сохранение имеющегося в стране политического потенциала, обеспечение национального консенсуса всех участников политического процесса и недопущение отступлений от демократического вектора модернизации казахстанского общества.

Список литературы:

1. Конституция РК Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года.
2. Манхейм К. Эссе о социологии культуры // Манхейм К. Избранное. М.: Московская школа гражданского просвещения, 2000. – 170 с.
3. Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана. - Алматы: Главная редакция «КЭ», 2001. – 215 с.
4. Дьюи Д. Либерализм и социальное действие.// О свободе. Антология мировой либеральной мысли (первая половина XX века). - М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 696 с.
5. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. – 2002. – №2. – С. 20-27.
6. Декларация тысячелетия ООН // Экология и устойчивое развитие. – 2004. – № 4. – С. 57-65.

УРОВЕНЬ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

АХМАЛИШЕВА Т.Б.

студентка группы Э-19-1

ИБРАЕВА А.Р.

Научный руководитель, магистр, старший преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Ученые многих стран уже довольно давно находятся в поиске показателей, которые наиболее полно отражали бы социально-экономическое развитие. На настоящий период к общим показателям относятся размеры национального дохода, фонда потребления национального богатства на душу населения. Они характеризуют общие достижения социально-экономического развития общества. К частным показателям можно отнести условия труда, обеспеченность жильем и благоустройство быта, уровень социально-культурного обслуживания и др.

Ключевые слова: уровень жизни, качество жизни, смертность, продолжительность жизни.

Первостепенное значение для анализа социально-экономического состояния современного общества имеет разработка систем показателей уровня и качества жизни. В каком направлении должна развиваться экономика и в какой мере развитие экономики должно обеспечивать повышение уровня жизни – ответы на эти вопросы может дать только объективная и правильная оценка уровня жизни, являющаяся основой развития экономики, направленной на повышение уровня и качества жизни населения.

Определение уровня жизни населения – процесс осмысленный и неопределенный. Это связано с тем, что, с одной стороны, она зависит от состава и количества потребностей общества, а с другой стороны, она ограничена возможностями их удовлетворения, исходя из различных факторов, определяющих экономическую, политическую и социальную ситуацию в стране.

Уровень жизни определяется системой показателей, которые дают представление о любом аспекте жизни человека. Существует классификация этих показателей, например: общие и частные; экономические и социально-демографические; объективные и субъективные; стоимостные и натуральные; количественные и качественные; показатели пропорциональности и структуры потребления; статистические показатели и др.

К общим показателям относятся объем национального дохода, фонд потребления национального богатства на душу населения. Они характеризуют общие достижения социально-экономического развития общества. К конкретным показателям относятся условия труда, жилищная обеспеченность и улучшение жилищных условий, уровень социально-культурных услуг и др.

Экономические показатели характеризуют экономическую сторону общества, экономические возможности удовлетворения его потребностей. Сюда относятся показатели, характеризующие уровень экономического развития общества и благосостояния населения (номинальные и реальные доходы, занятость и др.). Социально-демографические показатели характеризуют пол, возраст, профессиональный состав населения, физическое воспроизводство рабочей силы.

Международная статистика уровня жизни начала развиваться относительно недавно. В 1960 году рабочая группа ООН подготовила доклад о принципах международного

определения и измерения уровня жизни. Это была первая попытка создать систему показателей. Раньше уровень оценивался по индексу реальной заработной платы, затем по индексам прожиточного минимума и прожиточного минимума. Каждый из индексов имеет смысл, но используемые индексы не дают исчерпывающих характеристик этого уровня. Кроме того, индексы реальной заработной платы и стоимости жизни относятся только к наемному труду, тогда как при определении уровня жизни отдельных категорий населения (например, крестьян) указанные индексы не используются.

Окончательный вариант системы показателей уровня жизни в международной статистике ООН был разработан в 1978 году и состоит из 12 основных групп показателей:

- рождаемость, смертность и другие демографические характеристики населения;
- санитарно - гигиенические условия проживания;
- потребление пищи;
- жилищные условия;
- образование и культура;
- условия труда и занятости;
- доходы и расходы населения;
- стоимость жизни и потребительские цены;
- транспортные средства;
- организация отдыха;
- социальное обеспечение;
- свобода человека.

В дополнение к этим группам Статистическая комиссия ООН выделила общий раздел, включающий ряд информационных показателей, необходимых для оценки уровня жизни, но которые, по мнению экспертов ООН, не имеют его прямых характеристик. Она включает в себя следующие показатели: национальный доход на душу населения (ВВП) и его среднегодовые темпы роста; объем и виды социальных услуг; расходы на личное потребление, их структуру и среднегодовые темпы роста, плотность населения; транспортные услуги для населения; работу средств связи, средств массовой информации и др.

Исходя из опыта США, система показателей состоит из 13 разделов: 1) окружающая среда; 2) демографическая ситуация; 3) занятость; 4) условия труда; 5) уровень жизни; 6) социальное обеспечение; 7) здравоохранение; 8) образование; 9) жилищные условия; 10) культура, отдых, развлечения; 11) транспорт; 12) национальная оборона; 13) правовая защита граждан.

Система показателей социальной статистики во Франции, разработанная Национальным институтом статистики и экономических исследований, отличается особой детализацией и полнотой. Он содержит 4 группы показателей, в каждой из которых большинство показателей прямо или косвенно связаны с оценкой: 1) численности и состава населения, трудовых ресурсов и условий труда; 2) распределения, перераспределения и использования доходов; 3) условий жизни; 4) социальных аспектов уровня жизни населения.

Таким образом, можно сделать вывод, что на сегодняшний день накоплен большой опыт разработки и применения различных индикаторных систем и общего показателя уровня и качества жизни населения. Но системы, применяемые к показателям уровня и качества жизни и обобщающим показателям, часто являются неполными или устаревшими с течением времени. Поэтому разработка системы показателей уровня и качества жизни, а также обобщенного (интегрального) показателя уровня жизни населения является одной из задач современного человечества. Любая система показателей должна быть дополнена обобщающим показателем, обеспечивающим систематизированную единицу всех системообразующих показателей и однозначную оценку уровня и динамики исследуемого процесса. Для характеристики уровня жизни большое значение имеют количественные и качественные показатели. Количественные показатели определяют объем потребления

конкретных материальных благ и услуг, а качественные - качественную сторону благосостояния населения.

Важную роль в определении уровня жизни играют статистические показатели, к которым относятся синтезирующие (обобщающие) показатели, показатели доходов, потребления и расходов, денежных сбережений, накопленного имущества и жилья населения, а также ряд других показателей.

Понятие уровня жизни неразрывно связано с понятием качества жизни.

Уровень жизни оценивает качество жизни населения и служит критерием выбора направлений и приоритетов экономической и социальной политики государства. По мнению большинства социологов, основным определением качества жизни является следующее: качество жизни – это совокупность показателей общего благосостояния, характеризующих уровень материального потребления.

Высокое качество жизни общества – это когда:

- существует высокий жизненный потенциал общества;
- основные потребности всех членов общества удовлетворяются на уровне не ниже минимальных социальных стандартов, то есть удовлетворяются основные потребности всех членов общества.;
- политическая, общественная, деловая, производственная, экономическая, научная и культурная деятельность осуществляется во всех сферах социально-экономического развития с выдающимися достижениями, способствующими повышению качества жизни всего населения;
- абсолютное большинство населения удовлетворено своей страной и тем, что в ней происходит, гордится ею.

Качество жизни подразумевает: чистую окружающую среду; личную и национальную безопасность; политические и экономические свободы.

У каждого человека есть свои критерии определения уровня и качества жизни населения. Часто основными критериями являются климатические показатели страны проживания. Но, в то же время, в самой климатически благоприятной стране человек не будет счастлив без удовлетворения основных потребностей в пище, жилье, медицинских услугах, возможностях для своего образования и воспитания. Удовлетворенность человека уровнем и качеством жизни зависит от наличия набора благ, дающих ощущение благополучия. В списке стран с самым высоким уровнем жизни лидирующую позицию занимает Норвегия, по оценкам Организации Объединенных Наций.

Следом за Норвегией идут Исландия, Австралия, Люксембург, Канада, Швеция, Ирландия и Соединенные Штаты. Далее идут Япония, Нидерланды, Финляндия, Дания, Великобритания, Франция, Австрия, Италия, Новая Зеландия и Германия, замыкающие двадцатку стран с самым высоким уровнем жизни (2005-2006 гг.).

Хуже всего, согласно докладу ООН, обстоят дела в Африке: последними в списке стоят 20 африканских стран. Замыкает список Нигер на 177 месте.

Россия занимает 62-ю строчку рейтинга. Страны бывшего СНГ имеют еще более худшие позиции: Грузия и Азербайджан расположились на 100-й и 101-й позициях. Киргизия и Узбекистан на 109-й и 111-й. Чуть лучше, обстоят дела в Казахстане (80), Армении (83), Туркменистане (97).

Крупнейший в мире портал базы данных Numbeo.com опубликовал рейтинг стран по индексу качества жизни. Согласно информации, на начало 2020 года, Республика Казахстан переместилась на две строчки ниже. Если год назад страна занимала 69-е место, то, по последним данным, РК вошла в десятку аутсайдеров [1].

В тройку самых комфортных для жизни стран, как и в прошлом году, вошли Дания, Швейцария и Финляндия. Австралия, Нидерланды, Австрия, Исландия, Новая Зеландия, Германия и Эстония также набрали самые высокие баллы.

Составляя рейтинг, эксперты изучали покупательную способность жителей, показатели безопасности, стоимость жизни, уровень загрязнения окружающей среды – в ведущих странах индекс качества жизни колеблется от 192 до 177.

Последние 10 стран в списке показывают индекс ниже ста. С показателем 88,3 Казахстан занимает 71-е место из 80. По данным Numbeo.com, наша страна имеет очень низкие индексы покупательной способности, стоимости жизни, низкий индекс безопасности, умеренные индексы здоровья, соотношение цены недвижимости к доходу, высокий уровень загрязнения.

Уровень жизни в странах по методологии ООН оценивается по трем параметрам:

- средняя продолжительность жизни,
- уровень образования,
- доход на душу населения.

Средняя продолжительность жизни в развитых зарубежных странах достаточно высока, например, в Японии в среднем мужчины доживают до 77 лет, женщины – до 84 лет (в России соответственно 57 и 62 года).

Жизнь казахстанцев в среднем на 8,5 лет короче, чем в развитых европейских странах. При этом казахские мужчины живут в среднем на 9 лет меньше женщин. Средняя продолжительность жизни в Казахстане составляет 72 года, а в Европе этот показатель составляет 80,6 года [2].

Повышение средней продолжительности жизни населения Казахстана до 73 лет в 2020 году является основной задачей государственной программы развития системы здравоохранения «Денсаулық».

Давайте подробнее рассмотрим норвежскую и шведскую модели благополучия. В этих странах уровень и динамика здоровья населения ставятся на первое место среди составляющих уровня жизни, поскольку оно рассматривается как основная потребность человека и главное условие его жизнедеятельности (отсюда и очень высокая продолжительность жизни населения в этих странах). Основными показателями здоровья являются общепринятые показатели средней продолжительности жизни при рождении и смертности.

В Казахстане, к сожалению, уровень смертности достаточно высок, динамика смертности во многом определяется ослаблением здоровья, ухудшением здоровья населения и питания. Следует отметить, что очень важными показателями здоровья населения являются количество врачей на душу населения, качество медицинского оборудования и др.

По словам экономиста Всемирного банка по Центральной Азии Азамата Агайдарова, смертность является одним из ключевых показателей здоровья населения и социально-экономического благополучия. «Традиционно уровень смертности в развитых странах ниже, чем в странах с низким уровнем дохода. Это связано не только с разным уровнем экономического благосостояния стран, но и со многими другими факторами, такими как развитие социальной инфраструктуры, доступность и качество медицинской помощи, загрязнение окружающей среды», – сказал эксперт [3].

По мнению эксперта, рост смертности в периоды экономического роста может быть связан с высоким загрязнением окружающей среды, рабочим временем и переутомлением работников, а также высокой смертностью на дорогах из-за интенсивного движения транспорта. Таким образом, высокое экономическое благосостояние страны не всегда связано с низкой смертностью и высокой ожидаемой продолжительностью жизни.

Показателем уровня образования в Швеции и Норвегии является среднее количество лет образования населения (в возрасте 25 лет и старше). С начала девяностых годов из-за нехватки финансовых и материальных ресурсов в Российской Федерации произошел определенный процесс культурного упадка: сократилось количество студентов, многие вузы переводят свое образование на коммерческую основу, сократилась издательская деятельность, закрылись многие библиотеки и культурные центры, снизилась посещаемость театров, кинотеатров и музеев. Умственная работа стала относительно менее ценной. В

настоящее время на развитие науки тратится гораздо меньше денег, что также негативно сказывается на состоянии страны.

Помимо рассмотренных выше факторов, к факторам, определяющим уровень и качество жизни в этих странах, относятся: условия труда, условия отдыха, социальное обеспечение, социальные и семейные условия (в том числе условия окружающей среды, уровень преступности и т. д.), личные сбережения. Опыт показывает, что любые количественные оценки для обоих этих факторов и для них в целом практически невозможны. Эти условия жизни непосредственно связаны с совокупными ресурсами, имеющимися в стране для потребления и накопления, которые наиболее полно измеряются в ВВП. Швеция занимает первое место в Европе по объему ВВП и потребления на душу населения.

Еще одной отличительной чертой Швеции и Норвегии является специфическое соотношение труда и капитала на рынке труда. На протяжении многих десятилетий в этих странах важную роль играла централизованная система коллективных переговоров о заработной плате с участием влиятельных профсоюзов и предпринимателей. Другой способ определения шведско-норвежской модели основан на том, что шведская политика четко определяет две доминирующие цели: полную занятость и уравнивание доходов, которые определяют методы экономической политики. Результатом такой политики считается активная политика в условиях высокоразвитого рынка труда и исключительно крупного государственного сектора (речь идет прежде всего о сфере перераспределения, а не государственной собственности). Таким образом, основными целями модели, как уже отмечалось, уже давно являются полная занятость и эквивалентность доходов. Это отличает Швецию и Норвегию от других стран, принимая полную занятость в качестве главной и неизменной цели экономической политики.

В США, Канаде и Великобритании основным показателем, определяющим уровень качества жизни, является ВВП/ВНП на душу населения. Эти показатели лежат в основе международных классификаций, разделяющих страны на развитые и развивающиеся. Таким образом, к развитым странам относятся страны с ВВП на душу населения в размере 8 000 долл.

Еще одним показателем, широко используемым в международной практике, является отраслевая структура экономики. Здесь важен внутриотраслевой анализ, который базируется на индексе ВВП отдельных отраслей. Прежде всего, мы изучаем взаимосвязь между крупными отраслями народного хозяйства материального и нематериального производства. Это соотношение раскрывается прежде всего удельным весом обрабатывающей промышленности

Проведенный анализ показывает, что основные проблемы социальной сферы Казахстана в настоящее время связаны с адаптацией населения к новым социально-экономическим условиям. Кроме того, они не одинаковы для разных групп. Для экономически активных граждан основные проблемы связаны с соблюдением социальных гарантий в сфере труда: отсутствие работы, низкая заработная плата, нарушение трудовых прав. Для тех групп населения, которые в силу объективных причин не способны самостоятельно адаптироваться к новым условиям, они имеют возможность получить социальную помощь. Для населения в целом проблема сохранения и развития существующей системы жизнеобеспечения стоит достаточно остро.

Список литературы:

1. Numbeo.com
2. <https://stat.gov.kz/>
3. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-03/kazakhstan-opustilsya-v-reytinge-stran-pokachestvu-zhizni>

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

АХМЕТОВ С.Ы.

2 курс магистранты

КУТТЫБАЕВА Н.Б.

Ғылыми жетекші, PhD докторы, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада инвестициялық жобаның тиімділігі, оны бағалау жолдары, мәселелері қарастырылды. Инвестицияларды тарту үшін кәсіпорын қандай принциптер, басым міндеттерді ұстануы керек екені көрсетілген.

Түйінді сөздер: инвестициялар, инвестициялық жоба, стратегия, инвестициялық жоба.

Инвестициялар (ағылш. Investment) пайда табу мақсатында капиталды орналастыру. Инвестициялар қазіргі экономиканың ажырамас бөлігі болып табылады. Кредиттерден Инвестициялар инвестор (кредитор) үшін тәуекел дәрежесімен ерекшеленеді — кредит пен пайыздарды жобаның пайдалылығына қарамастан келісілген мерзімде қайтару қажет, Инвестициялар (инвестицияланған капитал) қайтарылып, табысты жобаларда ғана табыс әкеледі. Егер жоба шығынды болса-Инвестициялар толық немесе ішінара жоғалуы мүмкін.

Инвестициялар-пайда алу және (немесе) өзге де пайдалы әсерге қол жеткізу мақсатында Кәсіпкерлік және (немесе) өзге де қызмет объектілеріне салынатын ақша қаражаты, бағалы қағаздар, өзге де мүлік, оның ішінде мүліктік құқықтар, ақшалай бағасы бар өзге де құқықтар. К. Р. Макконнелл және С. Л. Брю өз кітабында Экономика, инвестицияларды өндіріс құралдарын өндіруге және жинақтауға, сондай-ақ материалдық қорларды ұлғайтуға шығындар ретінде анықтады.

Инвестиция дегеніміз-өндірісті дамыту және кеңейту үшін пайдаланылатын капитал, қаражат немесе шығындар, осылайша пайда, пайда немесе пайда әкеледі. Инвестициялар - тұтастай алғанда елдің көзқарасы бойынша-жаңа өндіріс құруға немесе тозған, адами немесе табиғи капиталды өтеуге инвестициялар. Инвестициялар тіркелген Инвестициялар және тауарлық-материалдық қорларға инвестициялар болып бөлінеді.

Инвестиция дегеніміз-табыс алу үшін ұзақ мерзімді капиталды салу.

Инвестициялар қазіргі экономиканың ажырамас бөлігі болып табылады. Инвестициялар қарыздардан инвестор (кредитор) үшін тәуекел дәрежесімен ерекшеленеді – қарыз бен пайыздарды жобаның пайдалылығына қарамастан келісілген мерзімде қайтару қажет, Инвестициялар қайтарылып, пайдалы жобаларда табыс әкеледі. Егер жоба тиімсіз болса – Инвестициялар жоғалуы мүмкін.

Инвестициялар (лат. investio-бұлтты киім) – бұл ақша қаражаты, мақсатты банктік салымдар, пайлар, акциялар және басқа да бағалы қағаздар, технологиялар, Машиналар, жабдықтар, лицензиялар, оның ішінде пайда (кіріс) алу және оң әлеуметтік әсерге қол жеткізу мақсатында Кәсіпкерлік және басқа да қызмет түрлерінің объектілеріне салынатын тауарлық (сауда) маркаларға, қарыздарға, кез келген басқа мүлікке немесе мүліктік құқықтарға, зияткерлік құндылықтарға. Ішкі және шетелдік инвестицияларды ажыратыңыз. Ұзақ мерзімді Инестициялар жаңа құрылыс нысанында күрделі құрылысты жүзеге асырумен, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар мен өндірістік емес сала объектілерін қайта құрумен, кеңейтумен және техникалық қайта жарақтандырумен байланысты. Мұндай жұмыстар олар жүзеге асырылатын объектілер мәнінің өзгеруіне әкеп соғады, ал бұл ретте жүргізілетін шығыстар оларды күтіп-ұстау жөніндегі есепті кезеңнің шығындары болып табылмайды; ғимараттарды, құрылыстарды, жабдықтарды, көлік құралдарын және негізгі құралдардың басқа да жекелеген объектілерін (немесе олардың бөліктерін) сатып алу арқылы; жер учаскелерін және табиғат пайдалану объектілерін, материалдық емес сипаттағы активтерді сатып алумен байланысты. Инвестициялар қаржылық және нақты болып бөлінеді.

Қаржылық Инвестициялар-қаржы құралдарына салымдар, былайша айтқанда акцияларға, облигацияларға, басқа да бағалы қағаздарға және банк депозиттеріне салымдар.

Инвестиция-бұл қаржылық еркіндік пен тәуелсіздікке қол жеткізудің уақытпен тексерілген тәсілі және нақты байлық пен әл-ауқатқа жетудің сенімді құралы

Инвестициялар дегеніміз-пайда (кіріс) алу және инвесторлардың жеке мақсаттарына да, оң әлеуметтік әсерге де қол жеткізу үшін экономиканың әртүрлі салалары мен салаларына, кәсіпкерлік және басқа да қызмет түрлеріне белгілі бір мерзімге мақсатты капитал салу түрінде жүзеге асырылатын шығындар жиынтығы.

Процестің қажетті буыны тозған негізгі құралдарды жаңаларына ауыстыру болып табылады. Сонымен бірге, өндірісті кеңейту тек жаңа өндірістік қуаттарды құруға ғана емес, сонымен қатар ескі жабдықтар мен технологияларды жетілдіруге бағытталған жаңа инвестициялар есебінен жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл инвестициялардың экономикалық мағынасын құрайды.

Инвестициялар немесе инвестициялар деп жалпы мағынада экономикалық субъектінің өз иелігіндегі ресурстарды (капиталды) тұтынудан уақытша бас тартуы және осы ресурстарды болашақта өзінің әл-ауқатын арттыру үшін пайдалану түсініледі.

Инвестицияның қарапайым мысалы - өтімділіктің едәуір төмендігімен сипатталатын мүлікті сатып алуға ақша жұмсау-жабдықтар, жылжымайтын мүлік, қаржылық немесе басқа да ұзақ мерзімді активтер.

Оны талдау тәсілдерін айқындайтын инвестициялық қызметтің негізгі белгілері мыналар болып табылады:

- Капиталдың тұтыну құнының уақытша жоғалуына байланысты қайтымсыздық (мысалы, өтімділік).

- Бастапқы әл-ауқат деңгейінің артуын күту.

- Нәтижелерді салыстырмалы түрде ұзақ мерзімді перспективаға жатқызумен байланысты белгісіздік.

Инвестициялық қызмет-пайда алу және (немесе) өзге де пайдалы әсерге қол жеткізу мақсатында инвестициялар салу және практикалық іс-қимылдарды жүзеге асыру.

Ақшаның ақша теориясы тұрғысынан қаражатты тұтынуға немесе үнемдеуге бағыттауға болады. Қарапайым үнемдеу айналымнан қаражат алады және дағдарыстардың алғышарттарын жасайды. Инвестициялау жинақтарды айналымға тартады. Ол тікелей немесе жанама түрде болуы мүмкін (уақытша бос қаражатты өзі инвестициялайтын банкке депозитке орналастыру).

Инвестиция тарту үшін кәсіпорын:

1. Болашаққа арналған жақсы ойластырылған және перспективалық қызмет жоспарына ие болыңыз. Инвесторлар олардың салымдары болашақта пайда әкелетінін білгісі келеді.

2. Қоғамда жақсы беделге ие болыңыз. Көлеңкелі кәсіпорынға инвестиция салу арқылы инвесторлар пайдасыз қалу қаупін тудырады, сондықтан олар тек сенім тудыратын кәсіпорындарды таңдайды.

3. Ашық, яғни ашық қызмет жүргізу. Ол үшін бухгалтерлік есеп және БАҚ-пен жұмыс қажет.

4. Көп нәрсе кәсіпорын орналасқан елдегі ішкі саясатқа байланысты. Салымдар үшін инвесторлар ең тұрақты елдерді таңдайды.

Алайда, іс жүзінде бұл жағдайлар портфельдік инвесторлар үшін қажет. Инвестициялар осы шарттарсыз жақсы тартылуы мүмкін, бірақ егер инвестор капитал мен пайдаға иелік ету құқығын сақтауға сенімді болса. Мұндай сенімділік бухгалтерлік есеп заңдары мен ашықтығына ғана емес, сонымен бірге жеке байланыстарға, мысалы, Үкіметте немесе Парламентте, бақылау пакеті арқылы кәсіпорындағы жағдайды тікелей бақылау құқығын алуға және бақыланатын директорды немесе жеке тікелей басшылықты тағайындауға кепілдік бере алады. Инвестицияларды тартудың маңызды факторы пайда мен тәуекелдің арақатынасы болып табылады. Кейбір инвесторлар аз пайдаға (және керісінше) келісе

отырып, аз тәуекелді таңдайды. Шикізат компанияларына мүлдем таңдаудың қажеті жоқ: олар ресурс бар жерге барады.

Инвестициялық жоба-инвестицияларға негізделген экономикалық немесе әлеуметтік жоба; қолданыстағы стандарттарға сәйкес әзірленген жобалау-сметалық құжаттаманы қамтитын белгілі бір объектіге тікелей инвестицияларды жүзеге асырудың экономикалық орындылығын, көлемі мен мерзімдерін негіздеу. Кейде ыңғайлылық үшін бизнес-жоспар ұғымы негіздемені белгілеу үшін бөлінеді, ал жобаның өзі "инвестициялық жоба" деп аталады.

Инвестициялық жобалар: өндірістік, ғылыми-техникалық, коммерциялық, қаржылық, экономикалық, әлеуметтік-экономикалық болып бөлінеді. Коммерциялық практикада: қаржы активтеріне инвестицияларды; ақша активтеріне инвестицияларды; материалдық емес активтерге инвестицияларды бөлу әдетке айналған

Қазіргі уақытта инвестицияларды пайдалануды бағалау өте маңызды. Инвестицияларды мақсатсыз пайдалану, олардың жетіспеушілігі және салынған капиталды қайтарудың төмен деңгейі инвестициялардың тиімділігін бағалау әдістерін таңдау қажеттілігін анықтайды.

Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау кезінде жобаның тиімділік көрсеткіштерінің үш тобы анықталды:

1. Коммерциялық тиімділікті бағалау жекелеген жобалар, бағдарламалар деңгейінде және бастауыш ұйымдар деңгейінде жүзеге асырылады.

2. Бюджеттік тиімділік-сала, өңірлер және тұтастай ел деңгейінде және бастауыш ұйымның бюджет деңгейінде де болуы мүмкін.

3. Жалпы экономикалық тиімділік тұтастай ел деңгейінде және кейбір жағдайларда өңірлер деңгейінде бағалануы тиіс.

Күрделі инвестициялардың жалпы экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері инвестициялардың экономикалық әсерін стандарттармен немесе елдің немесе ірі аймақтың халық шаруашылығының жоспарланған немесе өткен кезеңдерінің ұқсас көрсеткіштерімен салыстыру арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Егер күрделі салымдардың тиімділігін бағалау болашаққа жүргізілсе, олар үшін алынған көрсеткіштер қызметтің өткен кезеңдері үшін нормативтік немесе есептік көрсеткіштерден төмен инвестициялар тиімді деп танылады. Жеке аймақтың және тұтастай елдің күрделі салымдарының экономикалық тиімділігінің жалпылама көрсеткіші таза өнімнің өсуі бойынша есептелетін күрделі салымдардың абсолютті коэффициенті болып табылады.

Күрделі инвестициялардың жалпы экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері инвестициялардың экономикалық әсерін стандарттармен немесе елдің немесе ірі аймақтың халық шаруашылығының жоспарланған немесе өткен кезеңдерінің ұқсас көрсеткіштерімен салыстыру арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Егер күрделі салымдардың тиімділігін бағалау болашаққа жүргізілсе, олар үшін алынған көрсеткіштер қызметтің өткен кезеңдері үшін нормативтік немесе есептік көрсеткіштерден төмен инвестициялар тиімді деп танылады. Жеке аймақтың және тұтастай елдің күрделі салымдарының экономикалық тиімділігінің жалпылама көрсеткіші таза өнімнің өсуі бойынша есептелетін күрделі салымдардың абсолютті коэффициенті болып табылады.

Инвестициялардың тиімділігін бағалау жобаның қаржылық өміршеңдігін бағалауды және экономикалық бағалауды – оның экономикалық тиімділігін есептеуді көздейтін қаржылық бағалауды қамтиды. Бұл екі тәсіл де бір-бірін толықтырады.

Инвестициялық есептеулердегі тиімділік критерийі-бұл қарастырылып отырған жобаны барынша жан-жақты сипаттауға мүмкіндік беретін ең толық экономикалық көрсеткіш. Инвестициялық критерий шешілетін мәселенің маңызды сипаттамаларын тиісті сандық көрсеткіштер арқылы біріктіруі керек. Бұл инвестициялық шешімнің сапасын өлшейтін құрал және оның орындалуын бақылау құралы.

Эффект және тиімділік ұғымдарын ажырату керек.

Әсер - бұл абсолютті мән, нәтижелердің шығындардан асып кетуі.

Тиімділік-бұл әсерді оған жету үшін қажет шығындармен салыстыратын салыстырмалы шама:

Тиімділік = әсер / шығындар (әсер қандай шығындар есебінен қол жеткізілгенін көрсетеді).

Экономикалық тиімділікті есептеу кезінде уақыттың әртүрлі сәттерінде пайда болатын ақшалай түсімдер мен төлемдер тең бағамен бағаланатын және уақыт факторы ескерілмейтін статикалық әдістер де, уақыттың әртүрлі сәттерінде пайда болатын ақшалай түсімдер мен төлемдер уақыттың бір сәтіне дисконттау арқылы берілетін динамикалық әдістер де қолданылады, бұл олардың салыстырмалылығын қамтамасыз етеді (уақыт факторы ескеріледі).

А. күрделі салымдардың тиімділігін бағалаудың статикалық әдістері негізінен инвестициялық жобалар қысқа мерзімді болған жағдайда немесе сараптаманың ерте кезеңдерінде ұзақ мерзімді инвестициялық жобалардың тартымдылығын өрескел және тез бағалау үшін қолданылатын қарапайым дәстүрлі әдістерге жатады. Орташа жылдық (дәстүрлі) өлшемдер тиімділік өлшемдері 1970-1980 жылдардағы отандық тәжірибеде белсенді қолданылды. Оларды қолдану кезіндегі негізгі жол беру (сол кезде нақты) экономикалық орта параметрлерінің өзгермеуі және инвестицияның бүкіл өмірлік циклі немесе жобаның қызмет ету мерзімі ішінде өндірістік қуаттылық деңгейінде өнімнің жылдық шығарылымының кепілдік берілген мөлшері болды. Неғұрлым толық түрде олар күрделі салымдар мен жаңа техниканың экономикалық тиімділігін анықтайтын "типтік Әдістемеде" тұжырымдалған.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында жеке және мемлекеттік инвестициялау нысандарын органикалық түрде үйлестіретін инвестициялық тетіктің барабар нарықтық қатынасын әзірлеу, инвестициялық қызметтің әртүрлі субъектілерінің өзара байланыстарын оңтайландыру, тиісті заңнамалық-нормативтік базаны әзірлеу және жеке фирма, компания немесе сала деңгейінде де, жалпы ұлттық экономика деңгейінде де инвестициялық процесті регламенттейтін басқа да шаралар жүргізілуде. Сондай-ақ қолданыстағы жобаларды оларды жалғастырудың немесе, керісінше, аяқтаудың орындылығы тұрғысынан тұрақты ағымдағы бақылау мен бағалау қажеттілігі бар.

Бағалау тауарлар мен қызметтерді сатудан түскен кірістер есебінен салынған қаражатты өтеу дәрежесінің сандық және сапалық сипаттамасын қамтамасыз етуі тиіс; фирма үшін қажетті деңгейден төмен емес инвестициялардың рентабельділігін қамтамасыз ететін пайда алу; кәсіпорын үшін қолайлы мерзім шегінде инвестициялардың өтелімділігі.

Қазақстанның соңғы жылдары нормативтік-құқықтық базаны реформалау саласында қол жеткізген нәтижелері айқын, алайда инвесторлар реформаларды жалғастыруды күтуде. Атап айтқанда, респонденттердің 53% - ы нормативтік-құқықтық базаның ашықтығы мен тұрақтылығы жеткіліксіз деп санайды. Респонденттер келесі себептерді атайды:

Жаңа заңдар мен ережелерді қабылдау кезінде болашақ салдарларды мұқият бағалау жеткіліксіз. Жаңа заңдар мен ережелерді қабылдау іскерлік қоғамдастықтың мұндай заңдардың қолданылу белгісіздігі аясында олардың талаптарына сәйкес келу қабілетіне қатысты негізсіз күтулердің туындауына әкеледі.

Заңнаманы қолданудың сәйкессіздігі. Заңнамалық базаның жылдам өзгеруі жекелеген заңдар мен ережелерді түсіндірудің анық еместігіне және қолданудың анық еместігіне алып келеді, бұл инвесторлардың сеніміне нұқсан келтіреді (мысалы, әкімнің (өңір басшысының) ауысуы осы өңірде заңдар мен ережелерді қолдану саласындағы өзгерістерге алып келуі мүмкін).

Кейбір бақылаушы органдар тарапынан іскерлік тәсілдің болмауы. Шетелдік инвесторлар бақылаушы органдардың жұмысы азаматтық әкімшілік қызметінің қажетті элементі болып табылатынын түсінеді, алайда кейбір жағдайларда респонденттер тексерулер жүргізу әдістеріне қатысты алаңдаушылықтарын білдірді.

Шарттар талаптарының орындалуын қамтамасыз ету. Инвесторлардың құқықтары заңмен қорғалады және олардың талаптары сот арқылы қанағаттандырылуы мүмкін. Сот жүйесі тәуелсіз деп болжанады, бірақ кейбір жағдайларда инвесторлар өз жауаптарында соттардың әрқашан және кез-келген жағдайда өз шешімдерінде тәуелсіз екендігіне толық сенімді емес екенін айтты.

Шамадан тыс реттеу. Проблемалық бағыттардың бірі ретінде "жергілікті қамтуды" қамтамасыз ету бағдарламасы аталады. "Жергілікті қамтуды" пайдалануға қатысты талаптар ел экономикасын дамыту тұрғысынан түсінікті, олар инвесторлар мен жергілікті компаниялардың ұзақ мерзімді және тұрақты әріптестігін дамытуға ықпал етеді. Инвесторлар жүктемесінің теңгерімін және жергілікті салалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігін сақтау маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Инвестициялар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 қаңтардағы N 373-ІІ Заңы.
2. Виноградов гр. Инвестициялық саясат. М.: Заңгер, 2000.
3. Қазақстанның инвестициялық қорының ресми сайты // www.ifk.kz.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

АХМЕТОВ С.Ы.

2-курс магистранты

ДАУЛЕТОВА А.М.

PhD докторы, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада инвестициялардың жіктелуі келтірілген, инвестициялық жобаны бағалаудың тиімділігі мен ерекшеліктері қарастырылған. Инвестициялық қызметтің стратегиялық қажеттілігі көбіне кәсіпорындардың олардың дамуына белгілі бір кепілдіктер жасауға деген ұмтылысымен ғана емес, сонымен қатар өндірістік объектілердің тозуы және жабдықты ауыстыру қажеттілігінен туындайды.

Түйінді сөздер: инвестициялар, реинвестициялар, жалпы инвестициялар, венчурлық инвестициялар, аннуитет.

Азаматтар, кәсіпорындар, қаржы институттары, мемлекеттер арасындағы ішкі және сыртқы нарықтардағы әр түрлі және күрделі экономикалық процестер мен қатынастардың қазіргі жағдайында өткір проблема болып оны көбейту мақсатында капиталды тиімді жұмылдыру немесе инвестициялау табылады. Инвестициялардың экономикалық табиғаты кеңейтілген ұдайы өндіріс процесінің заңдылықтарымен анықталады және қоғамның өндірістік күштері жүйесінің барлық элементтерінің саны мен сапасын арттыру үшін қосымша әлеуметтік өнімнің бір бөлігін пайдаланудан тұрады.

Инвестициялық жоба уақытында үш негізгі ақша ағындарын жоспарлауды көздейді: инвестициялар ағыны, ағымдағы (операциялық) төлем ағындары және кірістер ағындары. Ағымдағы төлемдер де, кірістер ағыны да нақты жоспарлануы мүмкін емес, өйткені нарықтың болашақ жағдайына толық сенімділік жоқ және болуы да мүмкін емес. Сатылатын өнімнің бағасы мен көлемі, шикізат пен материалдар бағалары және болашақта оларды іске асырған кезде қоршаған ортаның басқа да ақшалай параметрлері бүгінгі күн тұрғысынан бағаланған болжамды мақсатты мәндерден айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін.

Шешімі жоқ ақпараттық белгісіздік жағдайында инвестициялық шешімдер қабылдау барысында да шешімі жоқ тәуекелге әкеледі. Тұрақты деп танылған жобаның пайдасыз болып шығуы әрқашан мүмкін, өйткені инвестициялық процесте қол жеткізілген параметрлердің мәні жоспарланғаннан ауытқып кетті немесе кейбір факторлар мүлдем ескерілмеді.

Қазіргі уақытта кәсіпорында инвестициялық қызметті жүзеге асыруға байланысты теориялық және практикалық мәселелер өте өзекті болып табылады. Әр түрлі формадағы инвестициялар кәсіпорынның тұрақты дамуын және белгілі бір қауіпсіздік маржасын қамтамасыз етеді. Бұл қазіргі заманғы экономика жағдайында өте маңызды, өйткені біздің елге инвестициялаудың маңыздылығы бірқатар себептерге байланысты. Инвестициялық қызметтің стратегиялық қажеттілігі көбіне кәсіпорындардың олардың дамуына белгілі бір кепілдіктер жасауға деген ұмтылысымен ғана емес, сонымен қатар өндірістік объектілердің тозуы және жабдықты ауыстыру қажеттілігінен туындайды.

Барлық кәсіпорындар үшін инвестициялық жобаларды іске асырудың өзектілігі қосымша материалдық базаны құру, өндірісті кеңейту және негізгі қорларды жаңарту қажеттілігімен байланысты. Әрине, әр инвестор минималды шығындармен максималды пайда алуға, яғни өз қызметінің оңтайлы тиімділігіне қол жеткізуге ұмтылады. Осыған байланысты инвестициялық тиімділікті бағалау және оны жақсарту жолдарын іздеу үлкен практикалық маңызға ие.

«Инвестиция» термині латынның «invest» деген сөзінен шыққан, инвестициялау деген мағынаны білдіреді және бірнеше мағынаға ие. Кең мағынада инвестициялар ұйымдардың және жалпы кез-келген мемлекеттің өсуі мен дамуын қаржыландыру үшін қажетті механизмді қамтамасыз етуі керек. Инвестициялық процестің құрылымын, оның қатысушылары мен инвесторлардың түрлерін ескере отырып, инвестициялар деп жылжымайтын мүлік, мүлік, машиналар, жабдықтар, технологиялар, ақша қаражаттары, банктердегі салымдар, бағалы қағаздар, меншік құқығы, лицензиялар және т.с.с игіліктерді сақтау немесе көбейту мақсатында кәсіпкерлік қызметке капитал салу тәсілі ретінде салынған зияткерлік құндылықтар қарастырылады. Басқаша айтқанда, инвестициялар - бұл сіз инвестициялау объектісіне инвестицияларды орналастыруға және табыстың оң мөлшерін қамтамасыз етуге болатын құрал [13, 6 б.].

Г.В. Савицкая келесі тұжырымдаманы келтіреді: инвестиция дегеніміз - бұл пайданы көбейту және меншікті капиталды құру мақсатында кәсіпорын активтеріне ұзақ мерзімді салым жасау [8, 214 б.].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес «инвестиция» ұғымы сөздің кең мағынасында қарастырылады және кіріс пен басқа да тиімді нәтижелерге қол жеткізу мақсатында кәсіпкерлік және басқа қызметке салынған материалдық және мүліктік және басқа да зияткерлік құндылықтардың барлық түрлерін білдіреді.

Менің ойымша, инвестицияның келесі анықтамасын толығырақ деп тануға болады: инвестициялар дегеніміз - бұл өнімнің, жұмыстың, қызметтің өндірісін ұйымдастыру және пайда (табыс) табу немесе басқа мақсатқа бағытталған өндірістік, кәсіпкерлік және басқа қызметтерге белгілі бір тәуекел дәрежесіндегі қаражаттарды (материалдық және интеллектуалдық құндылықтар) немесе түпкілікті нәтижелерді (табиғатты қорғау, өмір сүру сапасын жақсарту және т.б.) салу, яғни, бұл болашақта таза пайда табу мақсатымен экономикалық ресурстарды жүгіндіру. Инвестицияның бір бөлігі ағымдағы кезеңде пайдаланылмаған, бірақ қоймада сақталған тұтынушылық тауарлардан тұрады (қорды көбейту үшін); екіншісі - өндірісті кеңейтуге бөлінген ресурстардан (ғимараттарға, құрылыстарға, машиналарға, жабдықтарға және т.б. инвестициялар) тұрады.

Инвестициялық салымдар (инвестициялар) және оларды жүзеге асыруға арналған практикалық әрекеттер жиынтығы инвестициялық қызмет болып табылады. Инвестициялық қызметтің субъектілері жеке және заңды тұлғалар, оның ішінде шетелдіктер, сондай-ақ мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар бола алады. Инвестициялық қызметке инвесторлар,

клиенттер, инвестициялық қызмет объектілерін пайдаланушылар, сондай-ақ жеткізушілер, банктік, сақтандыру және делдалдық ұйымдар, инвестициялық биржалар қатыса алады.

Инвесторлар инвестициялық қызметте маңызды рөл атқарады. Инвестор дегеніміз - шешім қабылдайтын және өзінің ақшалай және басқа тартылған мүлкін немесе зияткерлік құндылықтарын инвестициялық жобаға салатын және олардың мақсатты пайдаланылуын қамтамасыз ететін заңды немесе жеке тұлға [5, 22 б.].

Инвесторлар:

- мемлекеттік және муниципалдық меншікті немесе меншік құқығын басқаруға уәкілетті органдар;

- азаматтар, оның ішінде шетелдік тұлғалар;

- кәсіпорындар, кәсіпкерлік бірлестіктер және басқа заңды тұлғалар, оның ішінде шетелдік заңды тұлғалар, мемлекеттер және халықаралық ұйымдар.

Инвесторлар салымшылар, клиенттер, кредиторлар, сатып алушылар ретінде әрекет ете алады, яғни инвестициялық қызметке кез-келген басқа қатысушының функцияларын орындайды.

Инвестициялық процестің екінші қатысушысы - тапсырыс беруші. Тапсырыс беруші инвестор бола алады, сондай-ақ инвестор инвестициялық жобаны жүзеге асыруға өкілеттік берген кез келген басқа жеке және заңды тұлғалар бола алады. Сонымен бірге тапсырыс беруші инвестициялық процестің басқа қатысушыларының іскерлік және басқа қызметіне араласпауы керек, егер олардың арасындағы келісімшартта қарастырылмаса.

Егер тапсырыс беруші инвестор болмаса, онда оған қолданыстағы заңнаманы ескере отырып, келісімшартта белгіленген мерзімде және өкілеттіктерде инвестицияларды иелену, пайдалану және билік ету құқығы беріледі.

Инвестициялық процестің үшінші қатысушысы инвестициялық қызмет объектілерін пайдаланушылар болып табылады. Олар инвесторлар, сондай-ақ басқа жеке және заңды тұлғалар, мемлекеттік және муниципалдық органдар, шет мемлекеттер және инвестициялық қызметтің объектісі құрылатын халықаралық ұйымдар болуы мүмкін.

Инвестициялық қызмет субъектілері инвестициялық процестің екі немесе одан да көп қатысушысының функцияларын біріктіруге құқылы.

Құрылуы мен қолданылуы экологиялық, санитарлық-гигиеналық және заңдарда белгіленген өзге де стандарттардың талаптарына сәйкес келмейтін немесе азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіретін объектілерге инвестиция салуға тыйым салынады.

Инвестициялық қызмет келесі негізгі қағидаларға сәйкес жүзеге асырылады:

- мемлекеттік органдар мен әкімшіліктің, қоғамдық ұйымдардың, заңды тұлғалардың және азаматтардың қолданыстағы заңнамаға қайшы келмейтін инвестициялық қызметке араласпауы;

- ерікті инвестиция;

- заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, меншік нысаны мен қызмет түрлеріне қарамастан барлық инвесторлардың теңдігі;

- инвестициялық қызметке қатысушылардың тең құқықтары;

- инвестициялық қауіпсіздік;

- инвестициялық қызметті жүзеге асыруда критерийлерді таңдау еркіндігі;

- инвестициялық қызметті жүзеге асыру кезінде азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің заңмен қорғалатын құқықтарын, мүдделерін сақтау.

Инвестордың көзқарасы бойынша инвестициялаудың мәні - болашақтағы пайда алу үшін қазіргі сәтте пайда табудан бас тарту. Тиісінше, ұзақ мерзімді күрделі салымдар туралы шешім қабылдау үшін белгілі бір дәрежеде екі негізгі болжамды растайтын ақпарат болуы керек :

- салынған қаражат толығымен өтелуі керек;

- осы мәміле нәтижесінде алынған пайда қаражатты пайдаланудан уақытша бас тартудың, сондай-ақ түпкілікті нәтиженің белгісіздігінен туындаған тәуекелдің орнын толтыру үшін жеткілікті болуы керек.

Инвестициялық жобалардың нысандары мен мазмұны өте алуан түрлі болуы мүмкін. Алайда, барлық жағдайда, инвестиция басталған сәттен бастап, жоба пайда таба бастаған сәтке дейін уақыт аралықтары болады .

Уақыт факторы инвестициялық жобаны бағалауда шешуші рөл атқарады. Жобаны әзірлеудің үш негізгі кезеңі бар: жоба алдындағы , инвестициялық, эксплуатациялық. Осы кезеңдердің жалпы ұзақтығы жобаның қызмет ету мерзімі болып табылады [2, 45 б].

Инвестициялардың негізгі көлемінің алдындағы бірінші кезең, көптеген жағдайларда жеткілікті түрде дәл анықтала алмайды. Бұл кезеңде жоба жасалу үстінде, яғни, оның техникалық-экономикалық негіздемесі дайындалып, маркетингтік зерттеулер жүргізіліп, шикізат пен жабдық жеткізушілері таңдалып, әлеуетті инвесторлармен және жобаға қатысушылармен келіссөздер жүргізіп жатады. Жоба алдындағы кезең аяқталғаннан кейін, оның нәтижесінде, инвестициялық жобаның егжей-тегжейлі бизнес-жоспары пайда болуы керек.

Келесі уақыт кезеңі инвестициялық кезеңге тиесілі. Жобаны дамытудың осы кезеңі мен алдыңғы және кейінгі кезеңдер арасындағы түбегейлі айырмашылық, бір жағынан, әлдеқайда жоғары шығындарды қажет ететін және қазірдің өзінде қайтымсыз болып табылатын іс-шаралар (жабдықты немесе құрылғыны сатып алу) жасалуда, ал екінші жағынан, жоба өз есебінен олардың дамуын қамтамасыз етуге қабілетсіз. Бұл кезеңде кәсіпорынның тұрақты активтері қалыптасады.

Негізгі жабдық іске қосылған сәттен бастап (өнеркәсіптік инвестициялар жағдайында) немесе жылжымайтын мүлік немесе активтердің басқа түрлерін алғаннан кейін жобаны әзірлеудің операциялық кезеңі басталады. Бұл кезең өнім өндірісінің басталуымен немесе қызмет көрсетуімен және тиісті түсімдермен және пайдалану шығындарымен сипатталады.

Эксплуатациялық кезеңнің ұзақтығы жобаның жалпы жұмысына айтарлықтай әсер етеді. Оның жоғарғы шегі уақытқа байланысты болған сайын, кірістің жалпы сомасы соғұрлым көп болатыны анық. Жобаның ақша ағындары бастапқы инвестициялармен (инвестициялар лимитімен) тікелей байланысты үзетін нүктені анықтау маңызды. Мысалы, жаңа жабдықты орнату кезінде бұл толықтай ескіру немесе физикалық тозу кезеңі болады.

Жобаның әрекет ету мерзімінің немесе инвестицияларды пайдалану кезеңінің жалпы критерийі олар инвестор тұрғысынан олардың пайда болатын ақшалай кірісінің маңыздылығы болып табылады. Әдетте, белгіленген шарттар экономиканың осы саласында қалыптасқан ұзақ мерзімді инвестицияларды өтеу немесе қайтару кезеңдеріне сәйкес келеді. Инвестициялық тәуекелдің жоғарылауы жағдайында іске асыруға қабылданған жобалардың орташа ұзақтығы тұрақты экономикалық ортаға қарағанда төмен болады .

Инвестициялар мен инвестициялық жобалардың жіктелуі

Инвестициялық қызметтің объектісіне байланысты [9, 29 б.]:

- нақты инвестициялар;
- қаржылық (портфельдік) инвестициялар;
- материалдық емес инвестициялар.

Нақты инвестициялар - бұл нақты активтерге салынған қаражат. Мысалы, жер, ғимараттар мен құрылыстар, жабдықтар, жаңа ұйымдар салу, жабдықтар, көлік.

Қаржылық инвестициялар - бұл құнды қағаздардан тұратын құралдарға салынған инвестициялар. Бағалы қағаздар мемлекеттік немесе корпоративті болуы мүмкін. Сонымен қатар, басқа қаржылық инвестицияларды банктік депозиттер мен сертификаттарға салынған қаржылардан тұратын қаржы салымдары ретінде жіктеуге болады.

Материалдық емес инвестициялар - ұйымның ұдайы өндіріс жағдайына салынған инвестициялар. Олар ғылыми зерттеулерге, инновацияларға, қызметкерлерді оқытуға, әлеуметтік іс-шараларға шығындарды қамтиды.

Инвестиция нысаны бойынша тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей инвестиция - бұл инвесторға белгілі бір мүлікке немесе бағалы қағаздарға меншік құқығын беретін инвестиция нысаны. Мысалы, инвестор ақша құнын үнемдеу немесе табыс алу мақсатында жерді, ғимараттар мен құрылыстарды, жабдықтарды, құнды монеталарды сатып алған жағдайда.

Жанама инвестициялар - бұл белгілі бір бағалы қағаздарға немесе мүліктік құндылықтар жиынтығына салынған инвестициялар. Мысалы, инвестор инвестициялық пай қорындағы үлесті сатып ала алады. Инвестициялық пай қоры (ИПҚ) - бұл бағалы қағаздардың және басқа мүліктің әртараптандырылған жиынтығы. Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысу үлесін сатып алуға болады. Іс жүзінде көптеген инвесторлар тікелей инвестицияларды салуды жөн көреді, дегенмен жанама инвестициялардың артықшылықтары бар.

Меншік формасы бойынша инвестицияларды келесі түрлерге бөлуге болады. Инвестициялар:

- жеке тұлғалар;
- заңды тұлғалар;
- мемлекеттер;
- шетелдік жеке және заңды тұлғалар;
- аралас капиталы бар бірлескен кәсіпорындар.

Іс-әрекет бағыты бойынша инвестициялар келесі түрлерге бөлінеді:

- бастапқы инвестиция (нетто инвестиция);
- экстенсивті инвестициялар; қайта инвестициялау;
- брутто инвестиция.

Бастапқы инвестициялар (нетто инвестициялар) кез-келген бизнестің негізі қаланған кезде, соның ішінде мүлік сатып алуда салынады. Мысалы, суды тазартуға арналған сүзгілердің жаңа өндірісін ұйымдастырған кезде жаңа машиналар, көлік құралдары және т.б.

Экстенсивті инвестициялар, ереже бойынша, нақты жағдайға байланысты басқарылатын объектінің әлеуетін кеңейтуге бағытталған. Инвестиция бұл жағдайда өнімнің көлемін ұлғайтуға және сәйкесінше осы өнімді сатудан түсетін кірісті арттыруға мүмкіндік береді.

Қайта инвестициялау қолда бар қаражаттың болуына байланысты жүзеге асырылады. Мұндай қаражат белгілі бір өнімнің қолданыстағы өндірісін ұстап тұру мақсатында жаңа өндіріс құралдарын алуға немесе өндіруге бағытталады. Олар сондай-ақ нарықтық жағдайда ұйымнан аман қалу үшін ауыстыруға, рационализациялауға, әртараптандыруға және даму перспективаларына бағытталған.

Брутто инвестиция нетто инвестициялардан және қайта инвестициялаудан тұрады. Брутто инвестицияларды қолдану туралы стратегиялық шешім - бұл басқарудың маңызды және күрделі міндеттерінің бірі. Мұндай проблеманы шешу есептеулерде, есептеу әдістерінде және жалпы инвестицияларды енгізу туралы шешім қабылдайтын персоналдың дайындық деңгейінде қолданылатын бастапқы ақпараттың сенімділігіне ерекше талаптар қояды.

Жарамдылығы тұрғысынан инвестициялар қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімді болуы мүмкін. Қысқа мерзімді инвестициялар әдетте бір жылдың ішінде аяқталады. Орта мерзімді инвестициялар 1 - 3 жылға есептеледі. Ұзақ мерзімді инвестициялар - үш жылдан астам.

Тәуекел деңгейі бойынша инвестициялар тәуекел деңгейі төмен және жоғары инвестицияларға бөлінеді. Қауіп деңгейі төмен инвестициялар белгілі бір мөлшерде табыс (пайда) алудың қауіпсіз құралы болып табылады. Сонымен қатар, тәуекел деңгейі жоғары инвестициялар алыпсатарлық болып саналады. Алыпсатарлық инвестициялар дегеніміз - активтермен операцияларды жүзеге асыру, бірақ олардың болашақ құны мен жоспарланған табыс деңгейі өте сенімсіз болған жағдайларда.

Әлемдік тәжірибеде инвестицияның келесі түрлері қарастырылған [8, 16 б.]:

Венчурлік инвестиция - бұл қауіпті инвестицияларға қатысты қолданылатын термин. Олар жаңа кәсіпорындардың немесе бизнестің жаңа салаларында жұмыс істейтін және жоғары тәуекелмен байланысты кәсіпорындардың акцияларына салынған инвестицияларды білдіреді. Венчурлік инвестициялар инвестицияның тез қайтарымын күткен, бірақ сонымен бірге жоғары тәуекел дәрежесімен байланысты емес жобаларға бағытталған. Тәуекелді капиталды инвестициялау жаңа технологиялар саласындағы шағын инновациялық фирмаларды қаржыландыру қажеттілігімен негізделген.

Аннуитет - бұл салымшыға белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір табыс әкелетін инвестиция. Бұл негізінен сақтандыру және зейнетақы қорларына салынған инвестициялар. Сақтандыру компаниялары мен зейнетақы қорлары олардың иелері болашақ күтпеген шығындарды жабу үшін пайдалана алатын вексельдер шығарады.

Іс жүзінде жүзеге асырылатын көптеген әртүрлі инвестициялық жобаларды әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады. Инвестициялық жобаларды жіктеуге жалпы көзқарас тұрғысынан келесі ерекшеліктерді ажыратуға болады [5, 47 б.]:

- жоба түрі - жоба жүзеге асырылатын қызмет саласына байланысты (ұйымдастырушылық, технологиялық, экономикалық, әлеуметтік, аралас);

- жобаның масштабы - монопроект, мультипроект, мегажоба (монопроект - әртүрлі типтегі жоба, мультипроект - бірқатар монопроектілерден тұратын кешенді жоба, мегажоба - бірқатар моно және мультипроектілерді қосқанда аймақтар, салаларды дамыту бағдарламасы);

- жоба түрі - жобаның тақырыптық аймағының табиғаты бойынша (инновациялық, білімдік, аралас және т.б.);

- жобаның ұзақтығы - жоба циклінің іске асырылу кезеңінің ұзақтығына сәйкес (қысқа мерзімді - 1 жылға дейін, орта мерзімді - 1-3 жыл, ұзақ мерзімді - 3 жылдан жоғары).

Инвестициялық жобаны бағалаудың ерекшеліктері

Инвестициялық жобаны жалпы бағалаудың мәні шешім қабылдаушыға инвестициялаудың орындылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін формада барлық ақпаратты беру болып табылады. Бұл тұрғыда коммерциялық бағалау ерекше рөл атқарады.

Коммерциялық өміршеңдікті бағалау - жоба алдындағы зерттеулердің соңғы буыны болып табылады. Ол жұмыстың барлық алдыңғы кезеңдерінде алынған және талданған ақпаратқа негізделуі керек. Коммерциялық бағалау инвестициялық жобаны талдаудағы интегралды тәсілді қамтиды. Нәтижесінде, әлеуетті инвестор жобаға қатысу туралы шешім қабылдаған кезде бизнес-жоспардың осы нақты бөлімі туралы ақпарат шешуші болып табылады.

Жобаға дейінгі зерттеулердің осы кезеңінде алынған нәтижелердің мәні бастапқы мәліметтердің толықтығы мен сенімділігіне және оларды талдауда қолданылатын әдістердің дұрыстығына бірдей тәуелді. Есептеу нәтижелерін адекватты түсіндіруді қамтамасыз етуде сарапшылардың немесе консультанттардың тәжірибесі мен біліктілігі де маңызды рөл атқарады.

Инвестицияларды бағалаудың стандартталған әдістеріне қажеттілік айқын. Бұл, біріншіден, сараптамалық құзыреттілік деңгейінің талдау сапасына әсерін азайтады, екіншіден, әр түрлі жобалар үшін қаржылық төлем қабілеттілігі мен тиімділігі көрсеткіштерінің салыстырмалылығын қамтамасыз етеді.

Инвестициялық жобаның коммерциялық тартымдылығының екі жалпы критерийі бар: қаржылық өміршеңдік (қаржылық бағалау) және инвестиция тиімділігі (экономикалық бағалау).

Екі критерий де бір-бірін толықтырады. Бірінші жағдайда жобаның өтімділігі оны жүзеге асыру барысында талданады. Екіншісінде, жобаның инвестицияланған қаражаттың сатып алу құнын ұстап тұру және олардың өсуінің жеткілікті қарқынын қамтамасыз ету мүмкіндігіне басты назар аударылады.

Осылайша, инвестициялық шешімді қабылдаудың проблемасы - бұл жоспардың мазмұны мен оны жүзеге асырудың ықтимал салдары күтілетін нәтижеге қаншалықты сәйкес келетіндігі тұрғысынан оқиғалардың күтілетін даму жоспарын бағалау. Жалпы мағынада инвестициялық жоба дегеніміз - кейіннен пайда табу мақсатында капиталды жұмылдыру жоспары немесе бағдарламасы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Афонин И.В. Инновационный менеджмент и экономическая оценка реальных инвестиций: учебное пособие / И. В. Афонин. – М.: Гардарики, 2006. – 301 с.
2. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: Учебный курс. – Киев: Ника-Центр, Эльга, 2002. – 528 с.
3. Бочаров В.В. Инвестиционный менеджмент. – СПб.: Питер, 2000. – 212с.
4. Вахрин П.И. Инвестиции: Учебник. – М.: Издательско – торговая корпорация «Дашков и К», 2002. – 384 с.
5. Зелль А. Бизнес - план. Инвестиции и финансирование, планирование и оценка проектов. Ось-83, 2001. – 198 с.
6. Ковалев В. В. Методы оценки инвестиционных проектов. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 144 с.
7. Маренков Н.Л. Основы управления инвестициями. Учебник для ВУЗов. – М: Эдиториал, 2003. – 480 с.
8. Мелкумов Я. С. Экономическая оценка эффективности инвестиций. – М.: ИКЦ “ДИС”, 1997. – 160 с.
9. Норткотт Д. Принятие инвестиционных решений. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 247 с.
10. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 272 с.
11. Аврашков Л.Я. Методика оценки эффективности инвестиций / Л.Я. Аврашков, Г.Ф. Графова // Аудитор. – 2013. – № 7.
12. Бендиков М.А. Оценка реализуемости инновационного проекта // Менеджмент в России и за рубежом. – 2011. – №2.
13. Окладников Д. Оценка эффективности инвестиций. Выбор оптимальных подходов к принятию инвестиционных решений // Управленческий учет и финансы. – 2012. - №4.

АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

ГАРИПОВА Л.В.

студентка магистрант группы 2-ЭФ

ГАБИТОВ И.М.

*Научный руководитель, к.э.н., доцент
кафедры общей экономической теории*

ИНЭФБ БашГУ,

г. Уфа, Республика Башкортостан

Аннотация. В статье исследуется современное состояние внешнеэкономической деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства в Республике Башкортостан. В работе использованы методы ретроспективного, статистического, графического исследования. На базе фактического материала выявлен вклад малых и средних предприятий Республики Башкортостан в развитие внешнеэкономической

деятельности региона. Обозначены основные направления поддержки и активизации МСП в сфере экспорта.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, экспорт, торговля, малое и среднее предпринимательство, Республика Башкортостан.

Внешнеэкономическая деятельность Республики Башкортостан в настоящее время характеризуется активным качественно-количественным масштабированием. Согласно официальным данным, обнародованным Федеральной службой государственной статистики (далее-Росстат) и Федеральной таможенной службой, в 2019 г. по показателям внешней торговли республика заняла 6 место среди субъектов Приволжского Федерального округа, что на 8 позиций выше, нежели в 2013-2015 гг. Внешнеторговый оборот Республики Башкортостан в 2018 году составил 5484,1 млн долл. США, что эквивалентно 10,2% общего объема внешней торговли в Приволжском Федеральном округе. [1, с. 35] Как видно из рисунка 1, в 2019 г. показатель внешней торговли в Башкортостане составил 5 021,5 млн долл., что на 9,2% уступает аналогичному показателю за 2018 г. и на 23,2% показателю за 2005 г. В 2018 г. экспорт товаров из Республики Башкортостан в страны дальнего зарубежья составил 3236,2 млн долл., в страны ближнего зарубежья – 1228,5 млн долл. Импорт составил – 885,3 млн долл. из стран дальнего зарубежья, и 134,1 млн долл. из стран ближнего зарубежья.

Основная товарная структура экспорта и импорта – продовольственные товары и сельскохозяйственное сырье (76,3 млн долл. и 21,1 млн долл. соответственно), продукция топливно-энергетического комплекса (2586,3 млн долл. и 10,1 млн долл.), продукция химической промышленности, каучук (771,7 млн долл. и 158,4 млн долл.), древесина и целлюлознобумажные изделия (80,0 млн долл. и 24,1 млн долл.), металлы и изделия (130,9 млн долл. и 59,9 млн долл.), машины, оборудование и транспортные средства (740,6 млн долл. 603,4 и млн долл.). В 2019 г. Республика Башкортостан поддерживала внешнеторговые связи с 911 странами, что на 12,6% выше показателя 2018 года. В первую десятку стран-контрагентов вошли: Китай, Латвия, Беларусь, Казахстан, Финляндия, Мальта, Нидерланды, Индия, Германия, Турция. Торговый оборот с этими странами составил 3 762,5 млн долл. (74,9% от республиканского внешнеторгового оборота). Сокращение объемов внешнеторгового оборота, наблюдаемое с 2015 г., связано, преимущественно с экзогенными факторами – девальвацией рубля, западными санкциями, падением цен на нефть, удорожанием кредитных ресурсов [2].

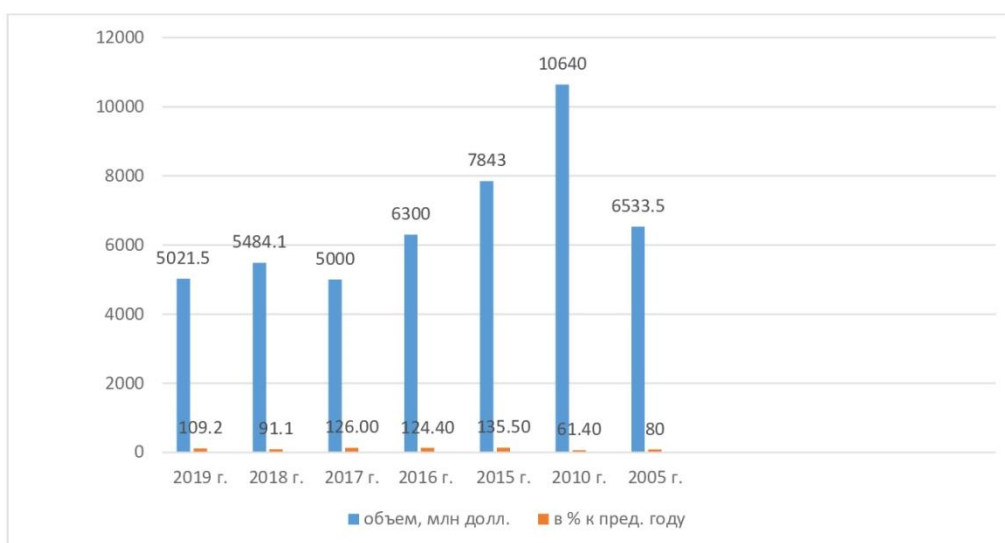

Рисунок 1 – Динамика внешнеторговой деятельности Республики Башкортостан, млн долл.

В интенсификации внешнеэкономической деятельности значительная роль принадлежит субъектам малого и среднего предпринимательства – драйверам экономического прогресса. Малое и среднее предпринимательство (далее-МСП) вносит колоссальный вклад в наращивание конкурентных преимуществ региона, диверсификацию и инноватизацию государственной и региональной экономики. В 2020 г. в Республике Башкортостан функционирует 911 предприятий, осуществляющих экспортную деятельность, из них 730 – субъекты малого и среднего предпринимательства (57 средних предприятий, 163 – малых и 510 микропредприятий). При этом, в 2019 г. малых и средних предприятий, участвующих во внешнеэкономической деятельности республики насчитывалось 650 единиц, то есть на 12 % меньше, чем в 2020 г., что свидетельствует о позитивной динамике реализации мер поддержки экспорта на региональном уровне [3].

Для сравнения, в Оренбургской области по состоянию на январь-февраль 2019 г. внешнеэкономическую деятельность осуществляли 446 субъектов МСП, в Кировской области – 491, Пензенской области – 450, Саратовской области – 564, Ульяновской области – 323, Республике Марий Эл – 178, Республике Мордовии – 131 и т.д. Важно констатировать, что в перечисленных регионах количество субъектов МСП, реализующих товары на экспорт, с 2019 года лишь сократилось. В целом, доля экспортеров в МСП Республики Башкортостан в общей доле экспортеров в МСП Приволжского Федерального округа в 2019 г. составила 8,5%. По количеству МСП, участвующих в экспортной деятельности, Республика Башкортостан в Приволжском Федеральном округе уступает только Республике Татарстан (1017 единиц) и Пермскому Краю (789 единиц) [4, с.157].

По данным таможенной статистики, в январе-сентябре 2020 г. объем внешнеэкономического оборота МСП Республики Башкортостан составил 2,2 млн долл. (43,2% от общей доли экспорта в РБ), что уступает аналогичному показателю за январь-сентябрь 2019 г. на 31,3%. Доля экспортируемой продукции МСП Республики Башкортостан в общем экспорте МСП Приволжского Федерального округа в январе-сентябре 2020 г. составила 10 %. Удельный вес несырьевого неэнергетического экспорта в товарной структуре экспорта МСП Республики Башкортостан в исследуемый период составляет 59,4% [5].

В целях наращивания показателей внешнеэкономической деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства, стимулирования их деловой активности, укрепления внешнеэкономических связей и формирования соответствующей институциональной среды, на региональном уровне реализуется ряд важнейших мероприятий:

- международные конгрессные мероприятия (саммиты стран ШОС и БРИКС, V Российско-киргизская межрегиональная конференция «Евразийский экономический союз. Новые перспективы межрегионального сотрудничества», форум «Мир после коронавируса: взгляд из сердца Евразии»);

- внедрение пилотного проекта «Региональный экспортный стандарт 2.0» в рамках реализации национального проекта «Международная кооперация и экспорт»;

- учреждение Общественного совета по развитию экспорта при Главе Республики Башкортостан (далее-Общественный совет);

- проведение ежегодного конкурса «Экспортер года»;

- бесплатное обучение экспортной грамотности по акселерационной программе «Экспортный форсаж»;

- формирование республиканского экспортного каталога, содержащего информацию о продукции и услугах товаропроизводителей Республики Башкортостан;

- субсидирование части затрат МСП, связанных с транспортировкой продукции на экспорт.

Полномасштабной внешнеэкономической деятельности МСП Республики Башкортостан препятствует несколько ключевых барьеров: 1) невозможность содержания отдельного специалиста по вопросам внешнеэкономических связей; 2) дефицит финансовых ресурсов; 3) логистика (Башкортостан расположен далеко от основных логистических

артерий – как в западном, так и восточном направлениях). Для нивелирования первой проблемы созданы Общественный совет, Российский экспортный центр и акселерационная программа «Экспортный форсаж», основополагающая задача которых заключается в повышении экспортной грамотности субъектов МСП республики (от консультации по оформлению документов и заключения контрактов до решения логистических, таможенных и маркетинговых вопросов) [6]. Акселерационная программа содержит шесть интенсивных образовательных модулей, обеспечивающих участников актуальными знаниями и навыками в области экспорта. Сфера деятельности регионального подразделения Российского экспортного центра – информирование местных предприятий о действующих мерах поддержки экспортеров (патентование, сертификация продукции и т.д.) и содействие в их получении.

Решение финансовых и логистических проблем осуществляется в рамках субсидирования и компенсации транспортных расходов. В 2020 г. из регионального бюджета выделено 215 млн рублей на поддержку экспорта продукции субъектов МСП, из них: 165 млн на транспортировку товаров, 20 млн на их сертификацию и 30 млн – «экспортный кэшбек». Субсидии на сертификацию имеют колоссальное значение, поскольку сертификаты служат доступом к иностранному рынку. «Экспортный кэшбек» представляет собой гранты, которые компании МСП могут получить при начале экспорта нового вида товара или открытии поставок своей продукции в новую страну. Еще одним важным направлением поддержки внешнеэкономической активности МСП республики является создание интерактивной карты с экспортно-ориентированными компаниями и онлайн-платформа с услугами экспортно-ориентированных программ Башкортостана и рекомендациями по продвижению товара на мировой рынок.

Таким образом, доля внешнеэкономического оборота МСП Республики Башкортостан в общей доле экспорта региона составляет 43,2 %, что свидетельствует о доминирующем вкладе субъектов МСП в развитие внешнеэкономических связей республики с зарубежными странами. Современная внешнеэкономическая политика Башкортостана направлена на всестороннюю поддержку субъектов МСП и формирование благоприятного внешнеэкономического климата.

Список литературы:

1. Зиалтдинова А.Д., Кабирова А.С. Состояние внешнеэкономической деятельности Республики Башкортостан // Региональное развитие, 2019. № 3. С. 34-39.
2. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Республике Башкортостан. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – <https://bashstat.gks.ru/> (дата обращения 15.03.2021).
3. Федеральная служба государственной статистики. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – <https://rosstat.gov.ru/> (дата обращения 08.03.2021).
4. Регионы России. Социально-экономические показатели. 2019: Р32 Стат. сб. / Росстат. М., 2019. 1204 с.
5. Федеральная таможенная служба. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – <https://customs.gov.ru/statistic> (дата обращения 10.03.2021).
6. Правительство Республики Башкортостан. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – <https://pravitelstvorb.ru/ru/> (дата обращения 03.03.2021).

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В ЛЕЧЕБНОМ УЧРЕЖДЕНИИ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

*ДАДАЖАНОВА Е.Е.
аспирантка группы 19911*

Аннотация. В статье приведены результаты анализа влияния пандемии COVID-19 на систему государственных закупок на примере лечебного учреждения Новосибирской области. До настоящего времени наибольшее внимание в сфере госзаказа уделялось направлению повышения экономической эффективности закупок и усилению конкуренции в этой области. Вопросы устойчивости и надежности системы, а точнее их влияние на эффективность, оставались незатронутыми. В 2020 году пандемия была внесена в список причин форс-мажора в сфере государственных закупок, что позволило Заказчикам осуществлять закупки в соответствии с порядком, определенным п.9 ч.1 статьи 93 Федерального закона № 44-ФЗ при условии прямой зависимости между действиями по предупреждению или ликвидации последствий распространения новой коронавирусной инфекции и предметом закупки.

Ключевые слова: государственные закупки, COVID-19, экономическая эффективность государственных закупок, критерии оценки эффективности.

Актуальность исследования продиктована значением государственных закупок (далее – ГЗк), как одного из ключевых элементов системы управления государственными финансами в экономической деятельности государственных организаций. Несмотря на наличие законодательной базы, сложности регулирования процесса ГЗк присутствуют в работе каждого учреждения. Общей правовой основой закупочной деятельности является федеральный закон от 05.04.2013 года № 44-ФЗ «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд» (далее Закон №44-ФЗ). Прежде большое внимание уделялось направлению повышения экономической эффективности закупок и усилению конкуренции в этой области. Вопросы устойчивости и надежности системы, а точнее их влияние на эффективность, оставались незатронутыми. Предугадать возникновение чрезвычайной ситуации было невозможно. Пандемия COVID-19 стала серьёзным вызовом не только для системы здравоохранения, но и для экономики в целом. В короткие сроки деятельность всего государственного аппарата многих стран была перестроена на работу в условиях неблагоприятной эпидемиологической обстановки, и перед Правительством Российской Федерации встала задача в кратчайшие сроки разработать антикризисные меры, способные стабилизировать ситуацию в сфере закупок. Изменения в федеральном законодательстве послужили основой для формирования нового взгляда на контрактную систему в Российской Федерации в условиях неблагоприятной эпидемиологической ситуации.

Цель исследования – проанализировать влияние пандемии как обстоятельства непреодолимой на экономическую эффективность ГЗк.

Объект исследования – контрактная система в сфере ГЗк для обеспечения нужд лечебного учреждения Новосибирской области., функционирующая в условиях пандемии.

В марте 2020 года пандемия внесена в список причин форс-мажора в области государственных закупок [1]. Это дало Заказчикам право на осуществление закупок в соответствии с порядком, определенным п.9 ч.1 статьи 93 Закона № 44-ФЗ [2]. При этом основным условием обозначена прямая зависимость действий по предупреждению или ликвидации последствий распространения SARS-COV-2 и предмета закупки. Возможность закупки у единственного поставщика не могла не отразиться на экономической эффективности закупочной деятельности.

Для оценки влияния пандемии на эффективность ГЗк был проведен анализ закупочной деятельности лечебного учреждения Новосибирской области в 2019 -2020 гг.

В исследовании эффективность ГЗк лечебного учреждения была проанализирована по следующим критериям [3]:

- конкурентность закупок;
- экономность закупок;

I. Критерий конкурентности закупок

Критерий конкурентности отражает уровень конкуренции и определяется нижеприведенными показателями:

1. Удельный вес Π (1) – определяется отношением совокупного количества конкурентных процедур к общему количеству закупок за анализируемый период; показатель выражен в процентах.

$$\Pi(1) = K_{кз} / K_{общ} * 100\%$$

Для более точной оценки необходимо рассчитать этот показатель не только в количественном выражении, но и в стоимостном по следующей формуле:

$$\Pi(1.1) = \Phi_{кз} / \Phi_{общ} * 100\%$$

где $\Phi_{кз}$ - объем финансирования закупок (НМЦК) конкурентными способами определения исполнителей (подрядчиков, поставщиков).

$\Phi_{общ}$ - совокупный объем финансирования проведенных ГЗк.

2. Доля несостоявшихся закупок (НЗ) в общем объеме – Π (2) - отражает экономический эффект от проведения конкурентных процедур, то есть уровень конкуренции.

Чем выше значение Π (2), тем ниже уровень конкуренции. Низкий уровень конкуренции может привести к завышению стоимости покупаемых работ, товара или услуги, вследствие чего будет перерасход бюджетных средств (далее – БС). Доля НЗ – это отношение общего количества НЗ к числу проведенных конкурентных закупок за анализируемый период:

$$\Pi(2) = K_{нз} / K_{общ} * 100\%$$

где $K_{нз}$ - совокупное количество НЗ;

$K_{общ}$ - общее количество конкурентных закупок.

3. Среднее количество участников закупки Π (3).

Среднее количество участников ГЗк отражает уровень возможной конкуренции при осуществлении закупочной деятельности. При значении Π (3), близком к единице, можно судить о завышенных требованиях Заказчика, о низком уровне конкуренции на рынке, а также о наличии других факторов, которые препятствуют эффективно применять данный способ определения исполнителей (подрядчиков, поставщиков). Чем выше значение Π (3), тем значительно повышается конкурентная борьба между участниками торгов, что влияет на величину экономии БС.

Для определения среднего значения участников закупки используется формула:

$$\Pi(3) = K_{уч} / K_{общ}$$

где $K_{уч}$ – общее количество участников, подавших заявки;

$K_{общ}$ – общее количество конкурентных способов определения исполнителей (подрядчиков, поставщиков), проведенных за анализируемый период.

4. Индекс одной заявки Π (4).

Показатель рассчитывается с целью повышения качества подготовки технического задания (ТЗ) при формировании заявки на закупку.

$$П(4) = Кез / Кобщ$$

где Кез - количество конкурентных закупок с единственной заявкой (вне зависимости от того, допущена эта заявка или отклонена).

Кобщ - общее количество проведенных закупок конкурентными способами.

II. Критерий экономности закупок.

Итоги закупочной деятельности оцениваются на предмет эффективности расходования БС путем расчета средней экономии в части каждого способа определения исполнителя (подрядчика, поставщика).

Для конкурентных закупок экономия определяется в процентах от совокупной НМЦК:

$$П(5) = (Цн - Цк) / Цн * 100\%$$

где Цн - совокупная НМЦК по всем проведенным закупкам, по итогам которых определен исполнитель (подрядчик, поставщик).

Цк - общая стоимость заключенных контрактов.

По результату расчета показателя можно определить степень эффективности расходования БС:

- величина, равная 0-5% - низкая эффективность. Причинами может быть наличие завышенных требований к участникам или закупаемым услугам, товарам или работам, укрупнения закупки, которое влечет за собой снижение количества потенциальных участников, низкий уровень конкуренции из-за отсутствия или недостаточного анализа и мониторинга рыночных цен для формирования НМЦК, либо сговор исполнителей (подрядчиков, поставщиков) закупаемых услуг (товаров или работ);

- величина, равная 5-25% - нормальная эффективность - закупка проведена эффективно;

- величина выше 25 % - необоснованная эффективность. Такое значение показателя может быть при переоценке участником своих возможностей по исполнению контракта за цену, по которой он заключен, либо изначальном завышении НМЦК Заказчиком.

Для сравнительной оценки эффективности ГЗк и влияния изменений в федеральном законодательстве, касающихся ГЗк товаров, услуг и работ для обеспечения нужд лечебного учреждения НСО произведен анализ и сравнение показателей 2019 г. и 2020 г. (таблица 1).

Таблица 1. Значения показателей эффективности государственных закупок [4]

Показатель	Значение 2019 г	Значение 2020 г.	Оценка эффективности для 2020 г.
П(1)	75 %	33 %	Низкая эффективность
П(1.1)	95 %	40 %	
П(2)	11,3 %	50,4 %	Низкая эффективность
П(3)	2,1	0,8	Низкая эффективность
П(4)	0.2	0.4	Низкая эффективность
П(5)	24 %	4.0	Низкая эффективность

Таким образом, получены и проанализированы следующие критерии (полученные данные) эффективности государственных закупок:

П (1), П (1.1) – указывают, что заказчик воспользовался правом заключения контрактов в порядке, определенном п.9 ч.1 ст. 93 Федерального закона № 44-ФЗ;

П (2), П (3) – выражают, под влиянием пандемии количество несостоявшихся процедур увеличилось и уменьшилось число участников в закупке;

П (4) – говорит о том, что увеличилось количество конкурентных закупок с единственной заявкой;

П (5) – отражает снижение экономии, а, следовательно, увеличился перерасход БС.

По расчетным показателям выявлены следующие проблемы:

1. Увеличение количества несостоявшихся процедур и уменьшение число участников в закупке в условиях пандемии как явления непреодолимой силы;

2. Увеличение количества конкурентных закупок с единственной заявкой;

3. Снижение экономии, а, следовательно, увеличения перерасхода бюджетных средств.

В ходе исследования были сделаны следующие выводы:

1. неблагоприятная эпидемиологическая обстановка повлияла на проведение государственных закупок в лечебном учреждении НСО;

2. в ходе проведенного исследования установлено, что при проведении ГЗк в условиях пандемии COVID-19 наблюдается снижение числа конкурентных процедур, что в свою очередь приводит к увеличению расхода выделенных бюджетных средств;

3. своевременный анализ и выявление недостатков системы ГЗк в условиях возникновения ситуации непреодолимой силы, позволяют подготовить предложения для оперативного принятия мер рационального использования бюджетных средств;

4. подобные исследования позволяют прогнозировать влияние неблагоприятных факторов на различные аспекты экономической деятельности, а как следствие, принятие правильных управленческих решений.

Список литературы:

1. Об осуществлении закупок у единственного поставщика (подрядчика, исполнителя): письмо ФАС Письмо ФАС России от 18.03.2020 № ИА/21684/20 - [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://base.garant.ru/73771379/>. – (Дата обращения: 25.02.2021).

2. О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд: федеральный закон от 05.04.2013 № 44-ФЗ. // Собрание законодательства Российской Федерации от 8 апреля 2013 г. – № 14. – Ст. 1652.

3. Об утверждении Методики оценки эффективности осуществления закупок товаров, работ, услуг для обеспечения нужд Тюменской области: распоряжение Управления государственных закупок Тюменской области от 17.10.2018 г. № 002 - р [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/550231129>. – (Дата обращения: 25.02.2021).

4. Официальный сайт Управления единой информационной системы в сфере закупок. – [Электронный ресурс] URL: <http://zakupki.gov.ru>.

ӨНІРДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

ЕЛУБАЙ А.М.

2 курс магистранты

КУТТЫБАЕВА Н.Б.

Ғылыми жетекші, PhD докторы, доцент
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Аннотация. Мақалада кәсіпкерліктің маңыздылығы анықталып, аймақтың дамуындағы кәсіпкерліктің алатын орны мен артықшылықтары, оларды жетілдіру жолдары ұсынылған.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, аймақ, кәсіпкерлік қызмет, шағын және орта бизнес, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы

Кәсіпкерлік – ел экономикасының жандануы мен одан әрі қарай дамып, тұрақты өсуінің қамтамасыз етілуін іске қосушы тұтқасы ретінде бизнестің әр алуан түрлері мен ұйымдық нысандарынан тұратын нарықтық шаруашылықты қалыптастыру мен оның жұмыс істеуінде үлкен маңызға ие. Ол өзінің икемділігіне және өзгермелі нарықтық жағдайларға тез бейімделуіне байланысты теңдессіз артықшылықтарының негізінде нарықтық экономиканың мобильді және нәтижелі секторына, сонымен қатар маңызы құрылымдық және бәсекелестік нарықтық механизмнің маңызды интеграциялық элементіне жатады. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамыту салаларындағы кәсіпкерлікті дамытудың нәтижесінде ұсақ және орта сериялы өндірістер негізінде нарықты тауар және қызметтермен толтыру, жергілікті шикізат ресурстары мен өндіріс қалдықтарын кеңінен пайдалану, қоғамның "орта сыныбын" қалыптастыру және халықты жұмыспен қамту мақсатында қосымша еңбек салаларын және жұмыс орындарын көбейту мәселелері тез арада шешімін табады.

Кәсіпкерлік қызмет-Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес өз бетінше жүзеге асырылатын, осыған байланысты заңда белгіленген тәртіппен тіркелген тұлғалардың мүлікті пайдаланудан, тауарларды өткізуден, жұмыстарды орындаудан немесе қызметтер көрсетуден жүйелі түрде пайда алуға бағытталған қызмет.

Шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту кез келген елдің экономикасының негізі болып табылады. Дамыған елдердің тәжірибелері шағын және орта кәсіпкерлікті қалыптастыру мен дамытудың экономиканы сауықтыру үшін қолайлы жағдай жасайтындығын көрсетеді: бәсекелес орта қалыптасады және дамиды, салалық және аймақтық монополизмді жеңіп шығады, нарықты молықтыру жүзеге асады, экспорттық әлеует артады, жұмыс орындары құрылады және орта буын табы қалыптасады.

Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың пайдасы, мемлекетімізге алып келер үлесі орасан зор. Дәл осы кәсіпкерліктің түрлерін дамытпай еліміздің экономикасын жандандыру, халқымыздың әлеуметтік хал-ахуалын көтеру мүмкін емес. Жұмыссыздықты жоюда, жалақы мен зейнетақыны уақытылы төлеуде, рынокты халыққа қажетті тауарлармен толтыруда, жеке өндірушілердің монополиясын шектеуде, депрессияны бастан кешіріп отырған жекелеген аудандарды қалпына келтіруде осы шағын және орта бизнес шешуші фактор.

Әлеуметтік-еңбектік қатынастар жүйесінде жұмыспен қамту маңызды орынға ие болады. Жұмыспен қамтылу макроэкономикалық көрсеткіштердің маңыздыларының бірі және әлеуметтік сипатқа ие. Бұл халықтың тек табысқа қажеттілігін ғана емес, сонымен қатар қоғамдық – пайдалы қызмет арқылы өзін көрсету және қоғамның нақты әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесінде осы қажеттілігінің қанағаттандырылу дәрежесін көрсетеді.

Елімізде өтіп жатқан нарықтық қатынастар тек экономиканы дамыту үшін ғана емес, бүкіл қоғамдық өмір үшін де орасан зор маңызы бар екендігін республикамыздың тәуелсіздік жылдарының ішінде атқарылған жұмыстары көз жеткізе дәлелдейді. Реформа қалыптасқан экономикалық қатынастарға елеулі өзгерістер енгізді және сайып келгенде әрбір еңбекшінің мүддесін қамтыды, сондықтан бұған дейін ынта-ықыластың уақыт өткен сайын әлсіремейтіндігін, қайта арта түсетіндігін өмір көрсетіп отыр.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты халқына жолдауында «... кәсіпкерлік әлеуеті мен бастамашылығын іске асыруға тырысқан түрлі топтары үшін қаржы ресурстары мен сараптама жасаудың нақты қайнарына айналуға тиіс. Қордың өкілдік желісін кеңейту, өңірлердегі кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған жұмысты күшейту қажет [1].

Кәсіпкерлік саласы Қазақстан Республикасының экономикасының дамуына орасан рөл атқаратыны мәлім. Еліміздің жоспарлы экономикадан нарықты экономикаға көшуінің өзі, қоғам өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер алып келді. Бүгінгі күні кәсіпкерлікті дамыту үшін жаңадан көптеген жағдайлар жасалынуда. Елдің жаңа экономикалық қатынастарға түсуі, оның дамуының мықты инфрақұрылымын құру, әрине, кәсіпкерліктің дамуынсыз жүзеге асуы мүмкін емес.

Кәсіпкерліктің даму деңгейіне байланысты, артықшылықтар кешені, атап айтқанда нарық конъюктурасының өзгеруін тез сезіну, айналым қаржыларының жоғары айналымдылығы, халықтың қаржы ресурстарын шоғырландыру, прогрессивті жаңа идеяларды жүзеге асыру, мөлшері жағынан азғана алғашқы капиталды пайдалану, бәсекелестік ортаны құру, тұтынушыларға жақын орналасу, инновациялардың жартысынан көбін құру және тағы басқалары, көптеген өнеркәсібі дамыған елдер кәсіпкерлікке жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) негізгі бөлігін өндіруге, жұмыспен қамту проблемаларын шешуге, әлеуметтік шиеленісуді жоюға, ғылыми-техникалық прогресстің дамуына ықпал етуге, өнімді өндіруді және бюджетке түсетін төлемдерді ұлғайтуға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік қазіргі қоғамның саяси тұрақтылығының негізі – орташа топтың пайда болуына әлеуметтік-экономикалық алғышарттарды құрады.

Қазақстан Республикасының нарықтық экономикаға өтуімен байланысты барлық экономика салаларында басты ұйымдастырушы күш – кәсіпкерлер тобы өмірге келе бастады. Нарықтық экономика жағдайында экономикалық қызметтің, барлық экономиканың негізгі буыны – бұл кәсіпорындар. Міне, сондықтан да, бұл деңгейде қоғамға қажетті өнім өндіріліп, сапалы қызмет көрсетілуі тиіс. Бұған жағдайлар да жасалған. Өйткені кәсіпорында ең білікті мамандар жинақталады. Мұнда ресурстарды үнемдеп жұмсап, жоғары өнімді техника мен технологияларды қолдану мәселелері кең түрде шешіледі. Кәсіпорында өндірісті және өнімдерді сатуға немесе өткізуге кеткен шығындарды мейлінше азайтуға тырысады. Сол сияқты Бизнес – жоспарлар, маркетинг қолданылады, тиімді басқару жүйесі – менеджмент, есеп жүргізу – бухгалтерия іске араласады.

Жаңа жұмыс орындарын шағын кәсіпкерлік пен бизнес арқылы қалыптастыру – халықты кәсіпкерлік қызмет саласына да белсенді түрде тартуға мүмкіндік береді. Мұның өзі аймақтардағы өмір сүру деңгейін көтеруге ықпал етіп, ондағы тұрғындардың жұмыссыздық салдарынан ірі қалаларға көшуін тоқтатады. Осыған орай жергілікті атқарушы органдардың шағын кәсіпкерлік пен бизнесті қолдау және дамыту үшін нақты іс – шараларды дайындаумен қатар, алдағы жылдардағы оның даму стратегиясын үкімет стратегиясы негізінде әзірлеуі тиіс. Шағын кәсіпкерлік пен бизнесті дамытуда мамандар даярлау, олардың біліктілігін арттыру, қайта даярлау – кәсіпкерлік тәуекел дәрежесін төмендетумен қатар, оның нарық талаптарына сәйкес жоғары нәтижемен жұмыс істеуіне көмектеседі.

Мемлекет қабылдаған шешімдердің құндылығы мен ауқымдылығын сезіне отырып, «Атамекен» ҰКП кәсіпкерлердің өздеріне де үлкен жауапкершілік жүктелетіндігін түсінеді. Мемлекет қолайлы жағдай жасай алады, алайда кәсіпкерлер өздері ұзақ мерзімді дамуға қамданбаса, тіпті бірлесе атқарылған әрекеттер қауқарсыз болады. Отандық бизнестің үнемі құбылып тұратын жағдайларда тиімді өмір сүру дағдыларын иелене бастауы, инновациялар мен заманауи тәсілдерді енгізе отырып, өз өнімділіктерін арттыруы, басқарушылық және өндірістік процестерді жетілдіруі, халықаралық деңгейде бәсекелесуге үйренуі маңызды.

Елбасының «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халыққа [1] Жолдауын жүзеге асыру мақсатында елімізде «Нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту» бағдарламасы қолға алынды [2]. Бұл бойынша 3 бағытта жұмыстар жүргізілуде. Оның алғашқысы бағдарлама қатысушыларын техникалық және кәсіптік оқытуды көздейді. Екіншісі, жаппай кәсіпкерлікті дамытуға бағытталған. Ал соңғысы халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу үшін маңызды.

Мемлекетіміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев Үкімет жұмысының басты басымдықтарының бірі ретінде жаппай кәсіпкерлікті ынталандыру мен жұмыспен қамту ауқымын кеңейтуді белгілеп бергені мәлім. Бұған қоса, агроөнеркәсіп кешенін, атап

айтқанда, ауыл шаруашылығы кооперацияларын дамыту мен экспорттық әлеуетті әртараптандыру бойынша тапсырмалар берген еді.

Мемлекетіміздің 2050 жылға дейін ең жоғары дамыған 30 мемлекет қатарына енуін ұлттық саяси даму стратегиясына негіз ете отырып, осы уақыт ішінде бағындырылуға тиісті жеті басымдылықты белгілеп берді. Олар: жаңа бағыттың экономикалық саясаты, кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау, әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері, білім және кәсіби біліктілік, мемлекеттілікті, қазақстандық демократияны дамыту, салықалы сыртқы саясат, жаңа қазақстандық патриотизм.

«Алдымен, экономика, содан соң саясат», деген қазақстандық даму формуласы өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Дүркін-дүркін бағдарламалар қабылданды. Соның нәтижесінде, экономиканың екпіні артты, бойға қуат бітті. Тәуекелшіл экономиканың басты жауы саналатын қаржылық дағдарыстың екі толқынына төтеп бердік. Тек банк секторы, құрылыс индустриясы сияқты салалар тұрақсыз кетіп еді, қазір Үкімет қамқорлығының арқасында, олар да есін жинап, ел қатарына қосылып қалды.

«Қазақстан-2050» стратегиясында ұлттық экономиканың жетекші күші саналатын кәсіпкерлікті жан-жақты қолдауға баса мән берілді. Бизнестің тынысын тарылтып тұрған әкімшілік кедергілер тағы да азайтылады, кәсіпорындардың өсіп-өркендеуіне жасанды бөгет жасайтын мемлекеттік қызметтерді жазалау механизмі қатаңдатылады. Осындай қамқорлықтың арқасында, шағын және орта бизнестің экономикадағы үлесі 2030 жылға қарай, аз дегенде екі есе өсуі тиіс [3]. Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті қолдау жүйесі қалыптасты және әлде де қызмет етуде. Бұл мәселемен Индустрия және сауда министрлігі, экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі, Қаржы министрлігі, Табиғи монополияларды реттеу агенттігі, Статистика жөніндегі комитет және атқарушы биліктің басқа да органдары мемлекеттік деңгейде айналысады. Шағын кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік және өңірлік қорлары құрылған. Дегенмен, Қазақстанда шағын кәсіпкерлік қызметін қолдау бойынша қызмет ету саласы біркелкі дамып жатқан жоқ. Әлемдік тәжірибе көрсететіндей, оның табысты дамуы мемлекеттік қолдауға, осы қызметтерді қажет ететін кәсіпкерлерге, жеке кәсіпкерлікті дамытуды көздеген тұлғалар тең дәрежеде тәуелді.

Экономикасы жаңа дамып отырған елдер үшін орта және шағын бизнесті жандандыру шешуші рөл атқарады. Кәсіпкерлік қызмет бұл елдер үшін дағдарыстан алып шығатын бірден-бір сара жол болып отыр. Оның аясында жалпы ішкі өнімнің үлес салмағын артып, экономикалық тұрғыдан жұмысқа жарамды тұрғындар жұмыспен қамтамасыз етіледі. Бұл индустриалды, дамыған экономикасы бар және өтпелі кезеңді басынан кешіріп отырған елдер экономикасы үшін тым жағымды көрініс. Ол бәсекелестікке сай келе алатын динамикалық диверсификациялық бағытта халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуіне, оның әлеуметтік тұрмыс жағдайын көтеретін шын мәніндегі қуатты экономикаға жол ашады.

Кәсіпкерліктің даму деңгейіне байланысты, артықшылықтар кешені, атап айтқанда нарық конъюктурасының өзгеруін тез сезіну, айналым қаржыларының жоғары айналымдылығы, халықтың қаржы ресурстарын шоғырландыру, прогрессивті жаңа идеяларды жүзеге асыру, мөлшері жағынан азғана алғашқы капиталды пайдалану, бәсекелестік ортаны құру, тұтынушыларға жақын орналасу, инновациялардың жартысынан көбін құру және тағы басқалары, көптеген өнеркәсібі дамыған елдер кәсіпкерлікке жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) негізгі бөлігін өндіруге, жұмыспен қамту проблемаларын шешуге, әлеуметтік шиеленісуді жоюға, ғылыми-техникалық прогресстің дамуына ықпал етуге, өнімді өндіруді және бюджетке түсетін төлемдерді ұлғайтуға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік қазіргі қоғамның саяси тұрақтылығының негізі – орташа топтың пайда болуына әлеуметтік-экономикалық алғышарттарды құрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 14 желтоқсан 2012 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы. – //http://www.akorda.kz.

2. Дүйсембаев А. А. Кәсіпкерлік негіздері: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2011. – 400 б.

3. Қарағанды облыстық статистика департаментінің мәліметтері. – //http://www.karaganda.stat.kz.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

ЖАКМЕТБЕКОВА А.

студентка группы Э-20-2

САЛАУАТОВА Д.М.

Научный руководитель, доктор PhD

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы о предпринимателях, которые в период пандемии оказались в трудной экономической ситуации. Какие принципы для решения приоритетных задач в краткой среднесрочной перспективе стоит придерживаться предпринимателям.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес, стратегии, пандемия.

Во время пандемии COVID-19 каждой компании пришлось осознать, насколько ограниченны ее способности к быстрому обучению в стремительно меняющейся среде, когда десять дней промедления могут обернуться четырехкратным ростом числа зараженных и усилением дестабилизации бизнеса и общества. На опрос среди предпринимателей по вопросу «На достижение каких целей направлена Ваша предпринимательская деятельность?» был сделан вывод, что основными целями являются: прибыль, обеспечение семьи (рисунок 1).

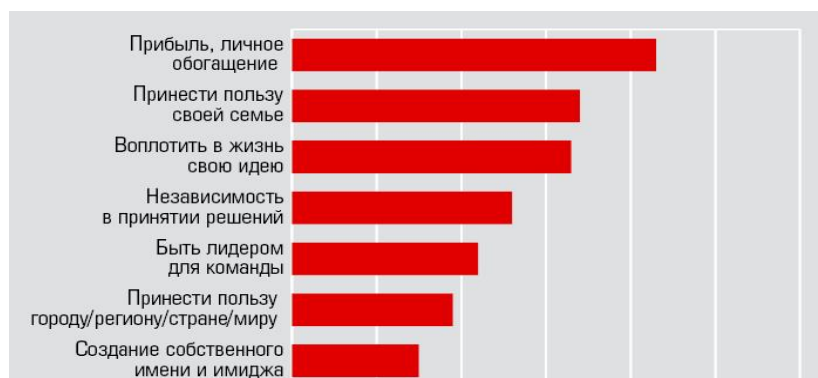

Рисунок 1 – Цели создания предпринимательской деятельности
Источник: Аналитический центр «Эксперт ЮГ»

В период пандемии предпринимателям важно не уйти в минус и сохранить свой бизнес. Обеспечение устойчивости перестало быть теоретической задачей: и организации, и целые страны получили болезненный урок, столкнувшись с хрупкостью жизненно важных систем, на которые они полагаются. Пандемия коронавируса не только вывела на первый план долгосрочные меры, которые необходимы для достижения успеха в ближайшие десять лет, но и поставила перед компаниями непомерно сложную задачу: им придется обеспечить переход к росту и процветанию в условиях экономической комы, вызванной мерами по социальному дистанцированию. Чтобы получить доступ к новым возможностям в

долгосрочной перспективе, нужно будет сначала пройти через очень жестокие времена. Сегодня приоритетной задачей бизнеса стало выживание, но процветание – это игра с дальним прицелом. Чтобы победить в ней, руководители бизнеса должны правильно реагировать на условия новой среды, новых клиентов и рост ожиданий со стороны общества. Только в этом случае они смогут провести свои компании через трудности. Пандемия коронавируса также выводит на передний план нерыночные аспекты корпоративной стратегии. Устойчивые системы можно создать лишь в результате сотрудничества как непосредственно между компаниями, так и между компаниями и правительством. Вероятно, после окончания карантина мы столкнемся с большими ожиданиями, связанными с резким прогрессом в этой области. Иными словами, на смену долгосрочным мерам пришли кратко и среднесрочные императивы, связанные с победой над болезнью и перезапуском экономики, а также с формированием контуров мира после пандемии и адаптацией к нему. Вероятно, этот новый мир будет существенно отличаться от докризисной реальности. «Возврата к норме» не будет. Как провести бизнес через трудности: пять принципов для руководителей [1].

Бизнес-лидерам стоит следовать пяти принципам для решения приоритетных задач в краткой среднесрочной перспективе. Первая приоритетная задача – снизить заболеваемость, сохранив экономическую и социальную устойчивость. В настоящее время представляется, что только карантин и агрессивные меры по социальному дистанцированию способны замедлить распространение болезни. К сожалению, эти меры препятствуют движению товарных и людских потоков и на практике означают заморозку реальной экономики на продолжительный срок – ситуация, для которой почти нет прецедентов в истории. Нельзя заставлять людей делать выбор между финансовым благополучием и риском для жизни. Поэтому мы должны взломать этот мнимый компромисс и не только сгладить кривую болезни, но и сохранить как жизни людей, так и их источники заработка. Нельзя заставлять людей делать выбор между финансовым благополучием и риском для жизни. Поэтому мы должны взломать этот мнимый компромисс и не только сгладить кривую болезни, но и сохранить как жизни людей, так и их источники заработка. Наша надежда на победу над болезнью связана с поиском лекарств для лечения вируса и разработкой вакцин для его предотвращения, однако существующие препараты еще не прошли необходимое тестирование, а между изобретением вакцины и ее широким применением может пройти не меньше полутора лет. Мы должны агрессивно инвестировать в инновации, клинические испытания и производственные мощности, чтобы приблизить успех в этих областях. Пока мы ожидаем появления вакцины, нам следует разработать новые подходы к борьбе с болезнью, используя уроки других стран, например Южной Кореи. Это может быть масштабное тестирование на коронавирус и антитела к нему, разработка новых моделей для стратификации риска, применение новых практик для быстрого обнаружения, отслеживания и применения ограничительных мер к зараженным. Помимо этого, необходимо создать новые инструкции, в каких случаях можно прекращать карантин и «размораживать» экономику и как реагировать на возможное возвращение болезни. Новый подход к борьбе с пандемией подразумевает беспрецедентно тесное сотрудничество и хорошую координацию всех коммуникаций между правительствами, системами здравоохранения и бизнесом разных стран, а также внедрение новых политических и регуляторных мер [2]. Мы должны как можно скорее включить эти новые методы в свою практику и учиться адаптировать их в ответ на изменение ситуации. Очевидно, что эта сложная задача станет настоящим испытанием для правительств, общества и бизнеса всех стран. Но, поскольку альтернативой этому будет экономическая кома или быстрое возвращение вируса, которое перегрузит системы здравоохранения, у нас нет другого выбора. Завоевать новых клиентов (и вернуть доверие существующих) Когда мы возьмем коронавирус под контроль, необходимо будет начать кампанию по завоеванию новых клиентов в посткризисном мире. Войны, эпидемии и другие социальные кризисы часто приводят к изменению отношения потребителей, их поведения и моделей спроса. Вторая мировая война привела к изобретению или ускорила коммерческое использование реактивных двигателей, радаров, пенициллина, вертолетов,

самолетов с герметичными кабинами, управляемых ракет, синтетического каучука и других продуктов. Также после войны началось или ускорилось распространение коммерческой авиации, образовался бум на рынке загородного жилья, был форсирован выход женщин на рынок труда и произошли другие глубокие социальные изменения. Компаниям придется распознавать и формировать контуры новой реальности и адаптироваться к ним. В этой ситуации сложнее всего отличить краткосрочные перемены, вызванные кризисом, от постоянных долгосрочных изменений. Компаниям придется распознавать возникающие тенденции с помощью анализа высокочастотных данных и определять их устойчивость, сопоставляя с долгосрочными трендами, анализируя причины недовольства потребителей, считывая сигналы независимых игроков, которые экспериментируют с новыми бизнес-моделями, и быстро обучаясь на примере стран, находящихся на более поздних этапах этого цикла, например Китая и Южной Кореи. Для этого им придется быстро перейти от кризисного к более творческому мышлению. В этих условиях уже сформировались две четкие тенденции. Первая – существенное ускорение перехода на цифровые каналы и платформы. Традиционным организациям придется в полной мере участвовать в этом переходе, чтобы не столкнуться с риском подрыва со стороны цифровых компаний. Вторая – необходимость вернуть доверие потребителей, что само по себе будет непростой задачей. Посещение ресторана или магазина, авиаперелет или поход на концерт будут вызывать повышенное беспокойство, что может привести к пониженному спросу даже после отмены мер по социальному дистанцированию. Бизнесу придется принять меры для укрепления уверенности клиентов как на уровне отдельных компаний, так и всей отрасли. Примером этому могут служить меры по повышению безопасности, которые потребовались, чтобы восстановить доверие пассажиров к авиаперелетам после терактов 11 сентября 2001 г. Поскольку компаниям придется адаптироваться к миру после коронавируса, они должны ускорить темпы своей цифровой трансформации. Задолго до кризиса многие организации внедряли программы цифровой трансформации, чтобы защитить свои позиции от подрывных технологий конкурентов и воспользоваться большей функциональностью цифровых бизнес-моделей с их адаптивностью, потенциалом к эволюционированию и масштабированию, производительностью и возможностью настройки под потребности компании [3].

Раньше компании проводили цифровую трансформацию в своем темпе и по своему усмотрению. Сейчас это должно стать первоочередной задачей. Безусловно, у большинства крупных предприятий уже есть цифровая стратегия, описывающая создание цифровых платформ, экосистем, операционных моделей и клиентских предложений, которая опирается на использование ИИ и программу цифровой трансформации. Сейчас цифровая трансформация, которую они внедряли в своем темпе и по своему усмотрению, стала первоочередной задачей. Вспышка атипичной пневмонии, которая поразила прежде всего страны Азии, ускорила развитие электронной коммерции и способствовала подъему компании Alibaba. Пандемия коронавируса уже привела к аналогичному результату во всех странах мира. Фактически и бизнес, и потребители получили уникальную возможность привыкнуть к покупкам в интернете, удаленной работе и дистанционному сотрудничеству. Помимо этого, более высокая рентабельность онлайн-каналов будет способствовать быстрому проникновению цифровых бизнес-моделей. Первая волна цифровой трансформации продемонстрировала, что ее внедрение сопряжено с точно такими же трудностями, как и работа с любой другой программой крупномасштабных изменений. Такие программы должны быть комплексными, нацеленными на создание стоимости, опираться не только на технологии и не ограничиваться существующими процессами и предложениями. Прежде всего, компании должны переосмыслить свою организацию, чтобы объединить преимущества человеческого мышления и искусственного интеллекта. В этом случае они смогут динамично конкурировать в темпах машинного обучения. Необходимо обращать одинаково много внимания как на человеческий, так и на технический аспект цифровой трансформации, что подразумевает внедрение новых способов работы.

Устойчивость как конкурентное преимущество Компании и страны должны переосмыслить операционные модели, поместив во главу угла устойчивость как основной критерий их разработки. Многие организации потратили несколько десятилетий, чтобы построить длинные, эффективные цепочки поставок с производством в странах с низким уровнем затрат и объединить их с помощью цифровых логистических инструментов. Эффективность этих цепочек измерялась такими показателями, как скорость, эффективность затрат и рентабельность. Пандемия COVID-19 продемонстрировала, что системы, созданные прежде всего для поддержания эффективности, оказываются хрупкими в условиях стресса. Это относится не только к бизнес-системам, но и к системам здравоохранения и защиты от чрезвычайных ситуаций. Результаты нашего бенчмарк анализа показали, что многие компании планируют перестроить свои цепочки поставок, сделав их менее централизованными и более устойчивыми. Вероятно, многие страны, обнаружив свою зависимость от нескольких удаленных производителей вакцин, медицинских масок и вентиляторов, задумаются о сокращении цепочек поставок, формировании запасов на случай чрезвычайных ситуаций и увеличении автономности в критических областях, что отразится в политических решениях. Помимо устойчивости цепочек поставок большое значение приобретает и устойчивость баланса компании. В краткосрочной перспективе это подразумевает сокращение затрат, ориентированность на наличные денежные потоки и, в некоторых случаях, поддержку со стороны государства. В долгосрочной перспективе это приведет к тому, что активные акционеры потеряют часть своего влияния на советы директоров, а управляющие активами не смогут добиваться увеличения кредитной нагрузки и инициировать масштабный обратный выкуп акций. Пандемия COVID-19 продемонстрировала, что системы, созданные прежде всего для поддержания эффективности, оказываются хрупкими в условиях стресса. Несмотря на то что руководители бизнеса часто говорят об устойчивости, лишь немногие компании разрабатывают и оценивают свои критические системы и управляют ими с учетом этого критерия. Основные характеристики устойчивых систем – избыточность (наличие буферных элементов), многообразие, бережливый подход к ресурсам, адаптивность и встроенность в социум. Чтобы разработать такие системы, компании должны думать о бизнесе по-другому, применяя скорее биологическое, чем механическое мышление. В основе классической бизнес-стратегии лежит вопрос «Насколько хороша моя стратегия (по сравнению с другими компаниями)?». В нашем непредсказуемом, динамичном мире компании должны отвечать и на вопрос «Насколько устойчива моя стратегия, возможно ли ее адаптировать к изменениям и на сколько ее хватит?». Мобилизация для достижения корпоративных целей во имя общих интересов. Еще до кризиса руководители бизнеса начали серьезно заниматься поисками корпоративной цели, подразумевающей служение на благо общества, внедрять принципы капитализма, соответствующие интересам всех стейкхолдеров, и стремиться к устойчивости, отвечая таким образом на проблему глобального потепления и другие общие вызовы. В то время как государство будет поддерживать крупнейшие корпорации с помощью беспрецедентных антикризисных мер, рядовые граждане и малый бизнес столкнутся с невероятными трудностями. В этих условиях социальная значимость и общественный вклад крупных компаний попадет под пристальное наблюдение. Вероятно, общество надолго запомнит заявления и действия каждой организации в это непростое время. Компании и правительства должны поддержать новый дух всеобщей мобилизации и совместных усилий. Перед бизнесом и обществом стоят одни и те же задачи: снижение заболеваемости коронавирусом при сохранении устойчивости, восстановление доверия потребителей в краткосрочной перспективе, глобальное потепление, рост неравенства и подготовка к будущим пандемиям в долгосрочной перспективе. Их нельзя решить, обостряя конкуренцию на существующих рынках и в рамках общепринятых принципов корпоративного управления и регламентов. Сейчас компании не в состоянии просчитать и заложить в цены дополнительные затраты на устранение внешних последствий своей деятельности, а в мире недостаточно глобального руководства для решения общемировых проблем и в большинстве

случаев отсутствуют надежные механизмы отслеживания общих целей. Результаты недавнего опроса показали, что государство пользуется большим доверием, чем бизнес, но считается менее компетентным. Одновременно респонденты считают бизнес более компетентным, но испытывают к нему меньше доверия. Общество ожидает, что и государство, и бизнес изменят это положение вещей. Чтобы добиться коллективного успеха, нам нужно как компетентное и устойчивое правительство, так и бизнес, цель которого – работа на благо общества.

Все идеи, перечисленные выше, представляют собой возможности, которые воплотятся в жизнь только в результате совместных действий. Никогда раньше отдача от истинного лидерства не была такой большой, как сейчас. Руководители бизнеса должны создать коллективную историю надежды и вдохновить общество на решительные совместные действия. В этом случае пандемия коронавируса станет переломной точкой и началом коллективного прогресса, а не упущенной возможностью.

Список литературы:

1. <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2020/11/19/847663-malii-biznes>
2. <https://media-publications.bcg.com/Leading-Out-of-Adversity-RUS.pdf>
3. Новости/ Новое поколение в бизнесе: понять и масштабировать/
<https://expertsouth.ru/news/novoe-pokolenie-v-biznese-ponyat-i-masshtabirovat/>

ҚАЗАҚСТАНДА ОБЛЫСТЫҢ ДАМУ ЖОСПАРЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ МЕН ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЖЕҢІС А.Р.

ГМУ-18-1к тобының студенті

МУСАТАЕВА А.А.

Ғылыми жетекші, философия докторы (PhD), доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада облыстың даму жоспарын (бұған дейін – аумақты дамыту бағдарламаларын) әзірлеу қажеттілігі анықталып, «Қарағанды облысын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған бағдарламасын» әзірлеу мен іске асыру барысындағы артықшылықтар, кемшіліктер мен сәйкессіздіктер көрсетілген. Жасалған талдау негізінде Қазақстандағы облыстың даму жоспарларын әзірлеудің әдістемелік негіздерін жетілдіру жолдары ұсынылған.

Түйінді сөздер: өңір, облыстың даму жоспары, аумақтық даму бағдарламасы, мемлекеттік бағдарлама, мемлекеттік жоспарлау жүйесі, нысаналы индикаторлар, жоспарлау

Қазақстанда аумақтық даму бағдарламаларын әзірлеу тәжірибесі «Қазақстан Республикасында салалық (секторалдық) және өңірлік бағдарламаларды әзірлеу мен іске асыру ережесі туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 26 ақпандағы N 231 қаулысына [1] сәйкес жүзеге асырылған, алайда «Салалық бағдарламаларды әзірлеу, іске асыру, мониторингілеу, бағалау және бақылау ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 18 наурыздағы № 218 Қаулысымен [2] аталмыш құжаттың күші жойылды.

Қазіргі таңда «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қарашадағы № 790 қаулысына (өзгертулер және толықтырулармен) [3] сәйкес облыстың даму жоспары (бұған дейін – аумақтық даму бағдарламалары) мемлекеттік жоспарлау жүйесі құжаттарының қатарына енеді. Құжатқа сәйкес стратегиялық және бағдарламалық құжаттарды, мемлекеттік

органдардың стратегиялық жоспарларын, өңірлерді дамыту бағдарламаларын талдау, үлгілеу, басымдықтарын, нысаналы көрсеткіштерін, стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін айқындап, оларға қол жеткізу, ресурстық қамтамасыз ету жолдарын айқындау үдерісін әзірлеу болып табылады.

Аталған құжатқа сәйкес аумақты дамыту бағдарламалары 5 жылға әзірленеді. Бұл мерзімнің таңдалу себебі Қазақстанның Ұлттық даму жоспарының ұзақ мерзімге жоспарлап құрылу себебінен аталмыш жоспарда белгіленген мақсаттарға қол жеткізу үшін және өңірлік жоспарды құру кезіндегі жоспарлау процесін жеңілдету үшін екі бесжылдыққа бөлу бекітілген.

Яғни, облыстың даму жоспары (бұған дейін - аумақтық даму бағдарламалары) «Қазақстан-2050» Стратегиясы, «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары», «Елдің аумақтық даму жоспары», ұлттық жобалар, мемлекеттік органдардың даму жоспарларын іске асыру мақсатында әзірленуде.

Аумақтық даму бағдарламалары облыстың даму жоспарына тек 2021 жылдың 26 ақпанында ғана өзгертілуіне байланысты, бізбен аумақты дамыту бағдарламалары, оның ішінде әрекет ету мерзімі аяқталған 2016-2020 жылға дейінгі бағдарлама [4] талдауға алынатын болады, сәйкесінше оның құрылымы мынадай бөлімдерді қамтиды:

1) паспорт (негізгі сипаттамалары);

2) ағымдағы жағдайды талдау;

3) негізгі бағыттар, мақсаттар, нысаналы индикаторлар (көрсеткіштер) және оларға қол жеткізу жолдары;

4) қажетті ресурстар.

«Қарағанды облысын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған бағдарламасы» келесі бөлімдерден тұрады:

Бөлім 1. Бағдарлама паспорты

Бөлім 2. «Ағымдық жағдайды талдау». Бұл бөлім «Аумақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдау», «Аумақтың орташа шұғыл басымдылықта тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының және бәсеке артықшылықтарын, негізгі мәселелерінің, тәуекелдерінің, ұстап тұру факторларының кешенді сипаттамасы» деген екі бөлімшелерден тұрады. Әр бөлімшеде салалар бойынша талдаулар жүргізілген.

Бөлім 3. «Негізгі бағыт, мақсаттар, нысаналы көрсеткіштер мен оларға қол жеткізу жолдары». Аталмыш бөлім Қарағанды облысын дамытудың негізгі 6 бағытын қамтиды. Олар:

Бағыт 1. Экономика

Бағыт 2. Әлеуметтік сала

Бағыт 3. Қоғамдық қауіпсіздік және құқықтық тәртіп

Бағыт 4. Инфрақұрылым

Бағыт 5. Экология және жер ресурстары

Бағыт 6. Мемлекеттік қызметтер

Бөлім 4. Қажетті ресурстар.

Енді осы бағдарламаны ҚР Ұлттық экономика Министрінің «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің кейбір мәселелері туралы» бұйрығына [5] сәйкестігіне талдауға көшейік.

Мазмұны жағынан бағдарламада жалпы 105 индикатор бар. 1-ші кестеде әр бағыт бойынша индикаторлар саны көрсетілген (кесте 1).

Кесте 1. Қарағанды облысын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған бағдарламасында көрсетілген индикаторлар саны:

№	Бағыт	Индикаторлар саны
1	Экономика	27
2	Әлеуметтік сала	39
3	Қоғамдық қауіпсіздік және тәртіп	12

4	Инфрақұрылым	13
5	Экологиялық және жер ресурстары	13
6	Мемлекеттік қызметтер	1
Ескерту – кесте автормен құрылды		

Жоғарыдағы кестеден әр салада индикаторлар санының едәуір айрықшаланатынын байқауға болады.

Бағдарламаның паспортына тоқтала кетсек. «Атауы», «Әзірлеуге арналған негіздеме», «Облыстың негізгі сипаттамалары», «Негізгі бағыттары», «Мақсаттары» деген бағандардағы ақпараттар дұрыс келтірілген. Бірақ нысаналы көрсеткіштер бағанындағы бірнеше сәйкессіздікті атап өту керек.

1. «Экономика» бағыты бойынша «Алдыңғы жылға қатысты %-бен өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің таза өсімі» [4] индикаторы артық деп есептейміз. Біздің ойымызша, «2015 жылға қатысты %-бен өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің таза өсімі» индикаторы да жеткілікті.

2. «Экономика» бағыты бойынша «2012 жылғы деңгеймен салыстырғанда машина жасаудағы еңбек өнімділігінің үлестік артуы» [4] индикаторындағы 2012 жылғы көрсеткішпен салыстыру қолданыстағы заңнамаға сәйкес келмейді. Себебі ҚР Ұлттық экономика Министрінің «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің кейбір мәселелері туралы» бұйрығының 7-ші тарауының 140-шы пунктінде [5] жазылғандай «нысаналы көрсеткіштер бағдарлама әзірленетін жоспарлы кезеңнің алдындағы соңғы 2 жылда нақты қол жеткізілген мәндерді көрсетумен келтіріледі» делінген.

3. «Экономика» бағыты бойынша «Ұйымдастырылған шаруашылықтардағы ірі қара мүйізді және ұсақ қара мүйізді мал басының үлесі» көрсеткішінде [4] «ірі қара мал», «кішкентай мал», «тұқымды өзгерістерге қатысатын ірі қара мүйізді және ұсақ қара мүйізді мал үлесі», «ірі қара мал», «кіші мал» терминдерінде «кішкентай мал» және «кіші мал» сөздерінің дұрыс қолданбауында.

4. Әлеуметтік бағыт бойынша «Жаратылыстану-математика пәндері бойынша мектеп тамамдаушылардың арасында білім беру бағдарламаларын өте жақсы/жақсы меңгерген оқушылардың үлесі, %-бен» көрсеткіші біздің ойымызша білім беру қызметтерінің жоғары бәсекеге қабілеттілігін жақсарту мақсатына сәйкес келмейді. Мектеп оқушыларын белгілі бір пән бағыттары бойынша бөліп-жарып қарастыруға болмайды деп ойлаймыз. Себебі Мемлекеттік стратегиялар мен бағдарламаларда жастар білім деңгейін тек бір бағыт бойынша емес, жалпы көтеру көзделген.

5. Әлеуметтік бағыт бойынша «10 мың адамға шаққандағы дәрігерлер саны», «10 мың адамға шаққандағы орта медициналық қызметкердің саны» көрсеткіштері медициналық қызметті дамытудың заманауи үлгісіне жатпайды және Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасында [6] аталмыш индикаторлар белгіленбеген.

6. Әлеуметтік бағыттағы тағы бір «Дене шынықтырумен және спортпен шұғылданатын азаматтарды қамту» индикаторы бойынша ақпарат жинау мүмкін болып табылмайды. Азаматтардың спортпен айналысуы немесе айналыспауы абстрактілі ұғым болып табылады.

7. Бағдарлама паспортындағы маңызды сәйкессіздіктің бірі - «Қажетті ресурстар» бағанының жоқтығы. «Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспарын, Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын және аумақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу жөніндегі әдістемеді» [7] осындай бағананың болу керектігі туралы талап қойылған.

Келесі «Негізгі бағыт, мақсаттар, нысаналы индикаторлар мен оларға жету жолдары» бөліміне талдау жасайық:

1. Бағдарламада «2015 жылға Қарағандағы өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің таза өсімі, %-бен» [4] көрсеткішіндегі мәліметтерді қарайтын болсақ, таза өсім 2015 жылы

100%, 2016 жылы 129,4%, 2017 жылы 100,1%, 2018, 2019, 2020 жылдары 100,2% деп көрсетілген. «Ағымдық жағдайды талдау» бөлімінде бұндай көрсеткіш бойынша мәлімет келтірілмеген.

2. «1.5 мақсатындағы «Аумақта шағын және орта бизнесті дамыту үшін ыңғайлы бизнес-орта» кестесінде берілген «Жалпы өңірлік өнімдегі шағын және орта бизнестің үлесі, %» көрсеткішінің 2020 жылғы өсу болжамы 12,9% деп бекітілген. 2015 жылы 12,7% болғанын ескерсек, 5 жылдың ішінде тек 0,2 %-ға өсу «Қазақстан-2050» Стратегиясында қойылған 2030-шы жылы Жалпы ішкі өнімдегі шағын және орта бизнестің үлесі 2 есеге артуы керек деген мақсатын қанағаттандырмайды.

3. «1.7 мақсатындағы «Инвесторлар үшін тартымды жағдай жасау және инновацияны дамыту» кестесіндегі «Халықтың жан басына шаққандағы негізгі капиталға моно және шағын қалаларда инвестициялардың өсу қарқыны, %-бен» көрсеткіші үлестің орнына ақша сомасында ұсынылған.

4. Әлеуметтік сала бағытындағы келесі жайттарды топтастырып қарағанымыз жөн. Себебі бұл көрсеткіштер бойынша қойылған мақсат ағымдағы жағдайдан керісінше нашарлау сипатында. Мәселен, «2.3 мақсатындағы «Денсаулық сақтау жүйесін дамыту және азаматтардың денсаулығын арттыру» кестесінде ең негізгі «Жаспен есептелетін туылғанда болжанатын өмір сүру ұзақтығы» көрсеткішінің 2020-шы жылы қойылған мақсаты 70,46 жас, ал 2015 жылы 70,77 жас екен. «2.5 мақсатының «Азаматтарды әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесі» кестесіндегі екі индикатор: «1000 адамға шаққандағы жазатайым жағдайлардың жиілігіне қатысты өндірістегі жарақат» 2015 жыл 0,54 болса, 2020 жылы 0,70-ті құрауы тиіс; «Еңбек заңнамасын бұзушылықтардың үлесі және оның құқық бұзушылықтардың жалпы санындағы %-ы» 2015 жылы 98,8, 2020 жылы 99,2 көрсеткішін құрауы тиіс. Яғни көрсеткіш азаюдың орнына көбеюі тиіс екен.

5. «Атаулы әлеуметтік көмек алушылар ішіндегі еңбекке жарамды адамдардың үлесі, %-бен» және «Атаулы көмек алатын жұмыссыздар және өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз етушілердің жалпы санынан жұмыспен қамтуға көмектесудің белсенді түрлеріне тартылған атаулы көмек алушылар үлесі, %» көрсеткіштеріндегі кейбір жылғы мәліметтер мүлдем жоқ.

6. «4.4 мақсатындағы «Қоғамдық жолаушылар көлігіне қол жетімділік» кестесіндегі жалғыз «Жолаушылар автокөлігі қатынасымен қамтылмаған елді мекендер үлесі, %» көрсеткіші 2015 жылы 45 пайыз болса, 2020 жылы 0 пайыз деген мақсат қойылыпты. Біздің ойымызша, облыстағы әрбір елді-мекен, оның ішінде кішігірім ауылдарға жолаушы автокөлігін жүргізу біріншіден қомақты қаражатты талап етеді, екіншіден кейбір ауылдар үшін тиімсіз.

7. 5-ші бағыттағы «5.2 мақсаттың «Жерді, суды, орманды және жануарлар әлемін оңтайлы пайдалану» кестесінде келтірілген 9 көрсеткіштің төртеуінде ешқандай деректер келтірілмеген. Бұл да «Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспарын, Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын және аумақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу жөніндегі әдістемеге» [7] сәйкес келмейді.

Жоғарыда жасалған талдау негізінде мынадай қорытынды жасауға болады:

- бағдарламаны әзірлеуде заманауи талаптарға сәйкес келетін жүйелі тәсілдердің болмауы және стратегиялық даму жоспарының кемшілігі;

- теориялық және әдіснамалық зерттеу жеткіліксіз, яғни ғылыми-зерттеу орталықтарының қатысуымен;

- мақсатты бағдарламалардың елеулі бөлігін табысты іске асырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің (МЖӘ) тиімді ұйымдастырушылық, құқықтық және қаржылық механизмдерінің жоқтығы;

- бағдарламаның әзірленуі мен орындалуына мониторинг жүргізудің нақты механизмінің жоқтығы [8];

- бағдарламаның түпкілікті нәтижелерін бағалауға арналған көрсеткіштердің болмауы;

- бағдарламаның қанағаттанарлықсыз орындалуы үшін жауапкершілік механизмдерінің болмауы.

Осы күрделі мәселелерді шешу үшін жоғарыда айтылғандай, Қазақстан Республикасының мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарына күрделі сараптама жұмысы жүргізіліп, барлық құжаттар, оның ішінде аумақты дамыту бағдарламалары сынға алынып, қазіргі таңда олар облыстың даму жоспарларына өзгертілді. Құжаттың басты жаңашылдығы ретінде жоспарды әзірлеуге облыс әкімінің шешімімен жергілікті атқарушы органдардың, қоғамдық кеңестердің өкілдерінен және мәслихат депутаттарынан құралған облыстың даму жоспарларын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобы құрылып, қажет болған кезде үкіметтік емес және ғылыми ұйымдардың өкілдері, білімнің әртүрлі салаларының ғалымдары мен мамандары, бизнес-қоғамдастықтар тартылуын атап өтуге болады [3]. Яғни, жоспарды әзірлеу барлық қызығушылық танытушы субъектілердің қатысып, оның сапасын арттыруға ат салысуы.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасында салалық (секторалдық) және өңірлік бағдарламаларды әзірлеу мен іске асыру ережесі туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 26 ақпандағы N 231 қаулысы.
2. «Салалық бағдарламаларды әзірлеу, іске асыру, мониторингілеу, бағалау және бақылау ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 18 наурыздағы № 218 Қаулысы.
3. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қарашадағы № 790 қаулысы (өзгертулер және толықтырулармен).
4. Қарағанды облысы мәслихаттың 2017 жылы 12 желтоқсандағы XIII сессиясының № 263 шешімімен бекітілген «Қарағанды облысын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған бағдарламасы».
5. «Қазақстан Республикасындағы Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2018 жылғы 19 ақпандағы № 64 бұйрығы.
6. «Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 қазандағы № 634 қаулысы.
7. «Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспарын, Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын және аумақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу жөніндегі әдістеме» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2018 жылғы 19 ақпандағы № 64 бұйрығына 1-қосымша.
8. Mussatayeva A.A. The Effectiveness of State Administration: Problems and Solution Approaches// Middle-East Journal of Scientific Research 14 (10), 2013, pp.1331-1336.

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИКИ БУДУЩЕГО

ЗГАРДАН О.С.

Студентка группы Э-18-5

ШАМЕТОВА А.А.

Научный руководитель, к.э.н.

Карагандинский Технический Университет,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы обеспечения конкурентоспособности, связанные с цифровизацией экономики, а также решение данных проблем с использованием современных диджитал-инструментов. Также в ходе статьи даны соответствующие рекомендации по повышению конкурентоспособности в условиях экономики будущего.

Ключевые слова: конкурентоспособность, виртуальная реальность, альтернативная реальность, роботизация, большие данные, интернет-продвижение.

Актуальность данной темы обусловлена тем, что в связи с использованием современных технологий, а также внедрением цифровизации по всему миру, предприятия начинают бороться за так называемое «место под солнцем» совершенно иначе. В данной статье будут рассмотрены следующие вопросы: «Какие проблемы обеспечения конкуренции существуют в условиях экономики будущего?», «Актуально ли это для Казахстана?», и главный вопрос: «Как предприятию конкурировать в условиях цифровизации?».

Можно выделить следующие проблемы:

- рост корпораций по всему миру, свободная рыночная конкуренция подводит многие сферы к образованию в них олигополий;
- Отечественным компаниям приходится конкурировать с крупными зарубежными компаниями;
- использование неэффективных методов с целью повышения конкурентоспособности предприятия.

Идеей проекта является дача рекомендаций предприятиям Казахстана для их вывода на новый уровень и обеспечения их конкурентоспособности не только в Казахстане, но и на мировом рынке.

Всем знакомы такие компании как Google, Amazon, Facebook и Apple. Они не просто соперничают с похожими компаниями, а выкупают конкурентов, копируют идеи и выводят свои фирмы на новый уровень.

К примеру, рассмотрим Amazon, крупнейшая в мире платформа на рынках электронной коммерции.

По официальным данным, компания Amazon занимает около 40% доли рынка электронной коммерции США.

Доля второй крупнейшей площадки по сравнению с Amazon составляет всего 5,80%. Пробриться в пятерку лучших платформ онлайн-торговли удается далеко не всем. Подобные тенденции во времена цифровизации можно встретить в совершенно разных сферах, где свои позиции уже заняли несколько основных фирм. Это ставит под угрозу развитие малого и среднего бизнеса. Поисковые системы, студия звукозаписи, разработка компьютерных игр и ПО, спутниковый интернет, авиакомпания, робототехнические компании – это лишь часть дочерних компаний Amazon[1].

За первое полугодие 2020 года в стране зарегистрировано более полутора тысячи малого и среднего предпринимательства - это на 1,2% меньше, чем в 2019 году.

Из них к действующим относилось 1 345,9 тыс. субъектов, что на почти 2 % больше, чем за предыдущий год. Из них: более 60 % занимают действующие индивидуальные предприниматели; 20 % - юридические лица малого предпринимательства; 16 % - крестьянские или фермерские хозяйства. Юридические лица среднего предпринимательства составили мене 0,5 %.

Начиная с 2014 года в Казахстане наблюдается значительное снижение общего количества предприятий МСП. Во многом это связано с трудностями обеспечения необходимого уровня конкурентоспособности предприятия. Многие фирмы просто не могут конкурировать с так называемыми «рыночными гигантами». Еще одним фактором является сложность конкурирования отечественного бизнеса с известными брендами зарубежья. Также можно выделить множество ошибок с неправильным использованием продвижения.

Для обеспечения необходимого уровня конкурентоспособности предприятиям необходимо проводить работу направленную на решение следующих задач:

- совершенствование продукта или услуги;
- совершенствование системы продвижения данного продукта или услуги.

Желательно, чтобы на предприятии был маркетинговый отдел, создание правильного имиджа компании, использование интернет-продвижения, поддержание отношений с покупателями, применение сторителлинга;

- электронная коммерция;
- синергия между цифровым и аналоговым подходами;
- последним, а также важнейшим фактором обеспечения конкурентоспособности в

условиях экономики будущего станет внедрение современных технологий: искусственного интеллекта, VR и AR технологий, 3D-принтеров, применение BigData и иных технологий, которые смогут с одной стороны, снизить производственные издержки, а с другой, повысить качество товара, что делает как сам продукт, так и фирму более конкурентоспособными.

Таким образом, например, искусственный интеллект является одним из перспективных направлений и его использование поможет бизнесу автоматизировать и упростить множество процессов, начиная от умной рекомендации товаров, заканчивая созданием персональных помощников с искусственным интеллектом. Также мы уже можем увидеть использование таких инструментов, как виртуальная и альтернативная реальности, которые позволяют моделировать внештатные ситуации, визуализировать объекты, находить новые способы работы, обучения сотрудников, а также улучшать процесс обслуживания клиентов.

Следующим перспективным направлением будет являться использование 3D-принтеров, которые уже активно используются в производстве, значительно упрощая его процесс. 3-D принтеры используют, например, в ремонте космических кораблей [2].

Также для более структурированного и детализированного анализа нельзя забывать про применение Big Data, а для маркетинга будет актуальна идея синергии между цифровым и аналоговым подходами, которая позволяет добиться наилучших результатов в реализации выпускаемого товара или предоставляемой услуги.

Также в маркетинге нужно помнить о причастности потребителя к бренду. Известные маркетологи доказали, что причастность потребителя к созданию продукта надолго привязывает его к определенному бренду. Это обусловлено поведенческими и психологическими аспектами потребителя. Люди доверяют тем брендам, о которых они знают как можно больше информации. Поэтому здесь уместно использование сторителлинга. Потребители любят истории, это делает бизнес более запоминающимся. А причастность потребителя к созданию продукта, как, например, в компании Lego, где каждый может создать свой собственный дизайн конструктора. Компания показывает, что ей важны голоса и предпочтения клиентов, выпуская линейки, созданные самими потребителями.

Использование современных инструментов в производстве и реализации товаров и услуг – одно из важнейших условий для работы успешного предприятия будущего [3].

Данные рекомендации особенно важны, ведь стратегия «Казахстан 2050», направлена на вхождение Казахстана в тридцатку наиболее развитых стран мира, а это значит, что предприятия Казахстана должны быть конкурентоспособными не только внутри страны, но и составлять достойную конкуренцию на Мировом рынке, не отставая от новейших тенденций.

Список литературы:

1. «Динамика численности зарегистрированных субъектов МСП в Республике Казахстан». – <https://msb.atameken.kz/ru/70>
2. «Они нам угрожают. Как американские техногиганты ведут бизнес, уничтожая конкурентов». – <https://tech.liga.net/technology/article/kupit-ili-unichtojit-kak-google-facebook-amazon-i-apple-borolis-s-konkurentami>
3. «Walmart стал вторым на рынке интернет-торговли в США, впервые обойдя eBay». – <https://www.interfax.ru/business/713405>.

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ОРГАНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ

ЗНАМЕНОК А.А.

магистрант группы-МН-11 НП

ЛЕГОСТАЕВА А.А.

Научный руководитель к.э.н., профессор

Карагандинский Университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Работа посвящена изучению кадровых политик национальных и коммерческих организаций в Казахстане. Поскольку сегодня кадровая политика является важным рычагом в управлении организацией. Проводится анализ кадрового потенциала компаний и их сравнение. Изучены и проанализированы ценностные аспекты кадровой политики. Подготовлен SWOT-анализ между национальными и коммерческими организациями, чтобы показать их различия, преимущества и указать пути совершенствования.

Ключевые слова: кадровая политика, организация, цифровизация, анализ, стратегия.

Сегодня в мире наблюдается значительный рост человеческого капитала. Его развитие является важнейшим аспектом для стран с любым уровнем экономического потенциала. Важной задачей любого государства является развитие и подготовка профессиональных кадров, поскольку сегодня востребованность на рынке труда имеет тенденцию к смене профессиональных навыков, что дает как новые возможности, так и новые риски.

Каждая организация стремится достичь благоприятной работы внутри своей системы. Современные процессы проведения кадровой политики в организации имеют свои особенности и различия. За последние годы значительно усилилась тенденция цифровой трансформации кадровой политики. В первую очередь это связано со стремительным развитием информационных технологий, а также мировыми процессами.

Стоит обратить особое внимание на то, что последние два года особое внимание уделяется максимально быстрому и эффективному переходу на использование цифровых технологии в осуществлении рабочих процессов компании [1, с.7].

Для анализа кадровой политики нами проведено социологическое исследование с целью её оценки с позиции, как мирового опыта, так и примеров наилучшей практики в Казахстане. Для этого нами была сформирована выборка национальных компаний и коммерческих организаций Республики Казахстан.

Анализ кадровой политики проводился по половозрастным показателям, текучести кадров, что систематизировано в таблице 1.

Таблица 1. Кадровый потенциал национальных и коммерческих компаний.

№	Показатели	Национальные компании	Коммерческие компании
1	Количество сотрудников	~ 4250 – 312.000.	~ 4605 – 39.750
2	Возрастная структура	До 30 лет – 17,5% От 31 до 50 лет – 58% Свыше 50 лет – 24,5%	До 30 лет – 35% От 31 до 50 лет – 51% Свыше 50 лет – 14%
3	Показатель мужчин, женщин	Мужчин – 51% Женщин – 7%	Мужчин – 43,47% Женщин – 28,12%
4	Текучесть кадров	~ 7.8 – 12 %	~ 5 – 14%

Анализ таблицы 1 демонстрирует количественные различия в кадровом потенциале национальных и коммерческих компаний. Количество кадров в национальных компаниях значительно превышает, почти в 8 раз, количество сотрудников в коммерческих организациях. Это связано с тем, что национальные компании в первую очередь являются проводниками интересов государства. Масштаб компаний может насчитывать множество отделений, а также включать в себя дочерние организации, которые находятся на непосредственном наблюдении и контроле.

Возрастная структура в двух видах организаций рассматривалась в трёх возрастных типах. В коммерческих организациях 51% сотрудников это люди возрастной группы от 31 до 50 лет, от 35% - до 30%. В национальных компаниях сотрудников возрастной группы до 30 лет почти в 2 раза меньше, что составляет 17,5%. Это связано с несколькими пунктами, один из них подразумевает не востребованность молодых специалистов ввиду отсутствия трудового стажа. Представители национальных компаний отдают предпочтение специалистам, которые имеют опыт работы в различных сферах, поскольку как говорилось ранее, штат сотрудников достаточно большой и сложно организовать обучающий тренинг для каждого молодого специалиста.

В гендерном аспекте, видим тенденцию преобладания среди сотрудников мужчин. Данный показатель в разрезе обозначенных видов компаний составляет от 43,5% до 51%. Это связано с национальными и историческими особенностями Казахстана, но наша страна стремится к более прогрессивному подходу при найме необходимого специалиста.

Текучесть кадров составляет минимум 5%-8%, а максимум 12%-14%. Это связано с экономической ситуацией в стране. Поскольку в период кризисных и непредвиденных ситуаций, которые напрямую воздействуют на экономические процессы, компаниям необходимо провести процесс сокращения. Следующий аспект текучести кадров зависит от поиска новых, более профессиональных кадров или продвижения сотрудников по карьерной лестнице. Национальные компании проводят процессы направленные на найм сотрудников, которые ранее уже занимали должностные полномочия и проводят более гибкую систему повышения.

Под кадровой политикой понимается ядро системы управления персоналом, которое включает в себя нормы, правила и цели, которые определяются содержанием работы.

Согласно определению, главным содержанием кадровой политики является работа с персоналом, которая включает в себя набор методов для успешного управления рабочими кадрами.

Как правило кадровая политика во всех организациях и компаниях оформляется в виде документа, который публикуется на сайте. Изучив кадровые политики организаций, можно отметить следующее.

Каждая компания или организация имеет четко сформулированную миссию.

Национальные компании:

- Стать незаменимой и привычной частью жизни каждого, меняясь, удивляя и превосходя ожидания!

- Обеспечение максимальных выгод для Республики Казахстан от участия в развитии национальной нефтегазовой отрасли.

Коммерческие компании:

- Обеспечение надежного функционирования и эффективного развития электрических сетей в зоне действия Общества, для обеспечения растущих нагрузок области.

- Выход на мировые рынки с качественной конкурентоспособной продукцией, создание имиджа поставщика высокотехнологичных товаров, являющихся результатом высокого уровня переработки сырья.

В представленных миссиях заложены макроцели организаций, а также дается ответ на ключевые вопросы, такие как: что есть бизнес (продукция, услуги); кто потребители его продукции (услуг); чем бизнес отличается от конкурентов.

Кадровая стратегия является набором принципов, правил и целей работы с персоналом с учетом стратегии бизнеса, организационной структуры, кадрового потенциала и кадровой политики.

Национальные компании:

- Мы стремимся привлечь профессиональных кандидатов на рынке труда открытым и прозрачным способом и обеспечить их безопасность. Обучение наших работников основано на принципе меритократии, мы разрабатываем программы для соответствующей мотивации и развития профессионализма у наших работников.

- Обеспечить квалифицированным персоналом и создать условия для вовлечения и мотивации сотрудников в реализации повышения акционерной стоимости АО "Казахтелеком".

Коммерческие компании:

- Становлением наиболее предпочтительной компанией для высококвалифицированных производственных, административных и управленческих работников химической отрасли

Таким образом, стратегический потенциал кадровой политики направлен на совершенствование внутреннего управления персоналом. Каждая организация, в процессе управления трудовыми кадрами, ставит перед собой цели по созданию благоприятной рабочей среды, мотивации, поощрения персонала.

Анализируя кадровую политику, необходимо остановиться на ее ценностных аспектах, к которым относится миссия, стратегия бизнеса, управления человеческими ресурсами, кодекс корпоративной социальной ответственности и корпоративные ценности.

Мы систематизировали в таблице ценностные составляющие кадровую политику.

Таблица 2. Ценностные аспекты кадровой политики

№	Положения	Национальные компании	Коммерческие компании
1	Формулировка миссии	Сформулирована	Сформулирована
2	Стратегия бизнеса	Сформулирована	Сформулирована
3	Стратегия управления человеческими ресурсами	Сформулирована	Сформулирована
5	Кодекс корпоративной социальной ответственности	Сформулирована	Не сформулировано
6	Изложение корпоративной ценности	Сформулирована	Сформулирована

Как видно из таблицы 2, коммерческие организации не придают особого значения корпоративной социальной ответственности.

Считаем это негативным моментом, так как корпоративная социальная ответственность – это концепция, в соответствии с которой организация учитывает интересы общества, возлагая на себя ответственность за влияние их деятельности на фирмы. Следуя из определения, каждой компании жизненно необходимо учитывать возможные негативные последствия, которая организация может нанести.

В процессе проведения исследования нами был разработан SWOT-анализ, благодаря которому мы смогли подробно рассмотреть сильные и слабые стороны национальных и коммерческих организаций. Большинство слабых сторон в коммерческих компаниях связаны с выбором правильного подхода для реализации кадровой политики.

Таблица 3. SWOT-Анализ коммерческих компаний

Сильные стороны (S)	Слабые стороны (W)
----------------------------	---------------------------

<ul style="list-style-type: none"> - Отсутствие социальной напряженности, позитивная зона рейтинга социальной стабильности и индекса вовлеченности; - Наличие системы профессиональных союзов и коллективных договоров, социальной поддержки персонала; - Наличие современной материально-технической базы; - Подбор, обучение и мотивация персонала; - Повышение квалификации и обмен опытом; - Обеспечение конкурсного отбора персонала на вакантные должности; 	<ul style="list-style-type: none"> - Слабый уровень автоматизации HR-процессов; - Недостаточная интеграция системы планирования персонала и анализа пробелов в текущем состоянии персонала; - Несвоевременное и недостаточное качество подбора персонала; - Перегруженность HR-служб администрированием и транзакционной функцией; - Отсутствие производственного опыта у молодых руководителей; - Система мотивации недостаточна, не везде просматривается четкая связь мотивации и личной эффективности;
Возможности (O)	Угрозы (T)
<ul style="list-style-type: none"> - Переход на новую модель взаимодействия HR и бизнеса; - Переход со стратегической на операционную модель; - Дальнейшее совершенствование автоматизации процессов; - Развития корпоративного и командного духа сотрудников; - Возможность ротаций и практик, стажировок; - Анализ анкетирования персонала и внедрение предложения; - Дальнейшее развитие дуального обучения, совместная подготовка с ВУЗами специалистов по актуальным в будущем специальностям 	<ul style="list-style-type: none"> - Сопrotивление переменам, бюрократия; - Дефицит специалистов нужной квалификации на рынке труда в энергетической отрасли; - Недостаточный уровень необходимых знаний и навыков молодых специалистов; - Возрастающая конкуренция за трудовые ресурсы; - Слабая мотивация у персонала к карьерному росту и саморазвитию; - Девальвация тенге (валютный риск) инфляция; - Несовершенство квалификационного справочника должностей

Таблица 4. SWOT-Анализ национальных компании

Сильные стороны (S)	Слабые стороны (W)
<ul style="list-style-type: none"> - Статус национальной компании; - Внедрение в производство новых технологий; - Сотрудничество с иностранными компаниями; - Отсутствие конкурентов; - Высокое качество услуг; - Расширение рынков сбыта; - Единая база данных среди всех сотрудников; - Подбор, обучение и мотивация персонала; - Индивидуальный подход к крупным клиентам; - Высокий уровень подготовки кадров. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостаточное развитие инфраструктуры; - Недостаточный инвестиционный объем; - Загрязнение окружающей среды; - Система мотивации недостаточна, не везде просматривается четкая связь мотивации и личной эффективности.
Возможности (O)	Угрозы (T)

<ul style="list-style-type: none"> - Растущий спрос на услуги; - Разработка новых видов услуг; - Создание новых отделов; - Увеличение рабочих мест; - Внедрение цифровых процессов; - Поиск высококвалифицированных кадров. 	<ul style="list-style-type: none"> - Появление конкурентов на рынке; - Медленный рост рынка; - Ужесточение законодательства; - Падение спроса на предоставляемые услуги.
---	--

Исследование результатов SWOT-анализа показывает, что национальные компании имеют достаточно большое преимущество по сравнению с коммерческими компаниями. При проведении кадровой политики национальные компании имеют четко выработанную стратегию управления персоналом, HR-отделы.

Но рассматривая со стороны коммерческих компаний, мы видим, что им необходимо усовершенствовать подход к управлению персоналом, но проводимые процессы в реалиях размера компании показывают, что внесение усовершенствований в кадровое управление будет проходить более гибко. Но это не меняет того факта, что коммерческим компаниям необходимо прикладывать больше усилий в отделения HR.

В декабре 2017 года в Республике Казахстан была утверждена программа «Цифровой Казахстан», которая направлена на ускорение темпов развития экономики и улучшения качества жизни населения благодаря использованию цифровых технологий. Данные нововведения затрагивают и бизнес-процесс управления персоналом [2].

Национальные компании активно вводят новые технологии в рабочий процесс. Они имеют единый сайт, которым может пользоваться сотрудники всех рангов. Создана единая информационная база для всех филиалов и дочерних компаний, что значительно облегчает работу внутри предприятий.

Например, цифровизация бизнес-процессов в национальных организациях направлена на ведение учетных карт, расчёту ведомостей по заработной плате, расчёту премий, набору и отбору персонала, обучению и подготовке кадров, ведению процессов по оценке персонала, составлению графика работы, проведению оценки результатов деятельности кадровой политики.

Следующим важным аспектом проведенного нами анализа являются способы и методы привлечения персонала при поиске необходимого кандидата на должность. В первую очередь, эти пункты напрямую связаны с цифровизацией, поскольку сегодня при поиске кандидатов национальные и коммерческие компании используют современные виды поисков. В первую очередь, в перечисленных нами организациях используется внутренний набор, поиск через рекрутинговые агентства, объявления в СМИ, вакансии на сайте компании, использование внешних сайтов, центры трудоустройства, выбор кадров напрямую из учебных заведений.

Ввиду распространения коронавирусной инфекции большинство организаций в мире переходят на процесс проведения собеседования в дистанционном формате, что является сегодня одним из ключевых моментов цифровизации. В Республике Казахстан активно применяется методика по введению данного типа собеседования, однако, необходимо время, чтобы создать или выбрать ту программу, которая будет соответствовать тем требованиям, которые ставит перед собой организация.

Список литературы:

1. Александрова Н. А. Брюхова О. Ю. Основы кадровой политики и кадрового планирования. – Екатеринбург, УрГУПС. – 2014. – 184 с.
2. Программа «Цифровой Казахстан». Постановление правительства от 12.12.2017 года. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.

FOREIGN EXPERIENCE IN STRATEGIC PLANNING OF THE ACTIVITIES OF A STATE BODY

KARIMOVA ZH.K.,

Master's student of the GMU-12NP

KERNEBAEV A.S.

Scientific supervisor, PhD, Associate Professor

Karaganda University of Kazpotreboyz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article examines the foreign experience of strategic planning of the activities of a state body. The foreign practice of improving the process of planning the activities of the state body is studied. A number of planning models that are most often found in the world practice are also highlighted.

Keywords: strategic planning, system planning, budget planning, state body, program-target budget.

Kazakhstan has been actively studying the experience of foreign countries in improving planning processes since Independence. The main step in this direction was made in 2007, when the Concept for Improving the state Planning System was first developed. Since 2007 to the present, the state has been going step by step in improving the process of planning the activities of the state body. However, despite the tremendous work done, there are still many unresolved issues. As you know, no state in the world does not adopt the experience of advanced countries without taking into account its specific features. In the world practice, there are several planning models. When studying foreign experience, more attention is focused on the Anglo-Saxon model of planning. This choice is due to the success of the implementation of this planning model in the practice of government agencies.

It should be recognized that in foreign countries, especially with the Anglo-Saxon planning model, the main focus is on improving strategic and budget planning.

And so, let's look at the countries with the most promising results in the field of planning.

The United States of America, as in many "Western countries", is characterized by strategic planning, the essence of which is to choose the main priorities for the development of the national economy. The experience of the United States in the field of planning the activities of a public authority contains promising aspects for potential implementation in the field of domestic planning, which will contribute to the development of this industry in our country. This should include: the formation and existence of a commercial planning industry, the active involvement of higher educational institutions for the development of models of economic development, the training of highly qualified personnel, as well as the building of all relations between organizations involved in the construction of plans and public authorities on a commercial basis. Significant amounts are allocated from the budgets of all levels to finance activities aimed at improving the planning processes of the state body .

It should be noted that strategic planning in the United States is focused on achieving the final results and ensuring the efficiency of budget spending. This is evidenced by the long-term practice of introducing elements of results-based budgeting.

The key role in monitoring the achievement of target indicators and indicators of results in the United States since 2004 has been played by the Office of Administration and Budget (OMB) under the President of the United States, which develops the methodology of BOR, including in terms of the formation of goals and indicators for ministries and conducts systematic procedures for evaluating the implementation of programs on a five-point scale: effective, moderately effective, adequate, inefficient, impossible to assess results [1].

From 2001 to 2009, the United States operated the Program Rating Assessment Tool (PART), a mechanism aimed at improving the effectiveness and efficiency of government programs in the

United States. PART was a series of thematic questions that were used to evaluate the results. There were 25-30 questions in total, and they were divided into 4 assessment areas.

According to research conducted by the authors of the OECD Journal of budgeting, as a result of evaluation, each program was assigned from 0-100 points. Based on the scores, a conclusion was made about the quality of the program, which was eventually divided into "effective", "sufficiently effective", "formally acceptable", and "ineffective".

Since the introduction of the PART assessment in the United States, more than half of the ministries have been considered ineffective (table 1). However, after several years, the share of ineffective programs was reduced to 30%, that is, the activities of the ministries were focused on achieving the final results.

This program for evaluating the effectiveness of programs did not last long in the United States, but positive approaches to evaluation were laid down in the basic law of the United States - GRPA (GRPA's Performance Management Framework).

Table 1. System for evaluating the effectiveness of government programs in the United States

Quantity	Rating
85-100	effective
70-84	quite effective
50-69	formally acceptable
0-49	inefficient
Note-Data used [1]	

In our opinion, the experience of the United States in terms of strengthening the individual responsibility of the first manager and his authority in the framework of budget management, as well as the general openness and transparency of the budget process for the population, is a good example for the implementation of these processes in Kazakhstan.

The Canadian experience of improving the process of planning the activities of a public authority is of great interest to Kazakhstan. As noted earlier, Canada belongs to the countries with the Anglo-Saxon planning model, the main focus of which is aimed at improving strategic and budgetary planning, the purpose of which is to ensure the systematic development of the national economy.

Canada is the country with the highest GDP per capita in the world. One of the priorities for the development of the state is to improve the efficiency of public administration and planning. The budget planning model in Canada is considered the most effective and transparent, and therefore, the study of international experience in this area is very useful.

Several factors contributed to the successful implementation of the results-based budgeting model in Canada:

- 1) decentralization of the country's budget system;
- 2) the structure of the achieved results of the ministries' activities, which subsequently leads to an effective process of resource allocation.

The elements of results-based budgeting in Canada were first demonstrated in the late 70s and early 80s. The information was used primarily in two ways:

- 1) to maintain internal management within departments;
- 2) for the government's report to the parliament.

All budget decisions in Canada are made by the Cabinet and its Central Agencies – the Department of Finance, the Treasury Board Secretariat, and the Privy Council Office.

To date, the budget planning model (EMS-Expenditure Management System) in Canada was introduced in 2007 [2].

The EMS is the central planning document, which is used to estimate the direct costs of the ministries' programs.

Canadian ministries and agencies in their internal documents independently determine the number and type of indicators that are qualitative and actually reflect the state of affairs.

As a result, the Canadian EMS system made it possible to use resources in accordance with national priorities, to achieve control over spending, and to develop a budgeting policy that agencies and departments should follow. This system made it possible to make any changes to the cost structure, to make the necessary decisions in the planning process.

Summing up the results of the Canadian experience, it is necessary to highlight the most useful aspects of planning for Kazakhstan:

- 1) availability and informativeness of information on the use of budget funds;
- 2) unified structure of reports of state bodies to Society and Parliament;
- 3) presentation in the strategic documents of various types of target indicators developed on the basis of extensive analysis.

Kazakhstan is very interested in the experience of planning the activities of the UK government agencies. In the UK, the focus is on long-term and short-term development strategies. More than two-thirds of the taxes collected from the territories are accumulated in the center and redistributed among local authorities through the allocation of targeted grants, grants and subsidies. When forming the budget and plans, public authorities take into account national priorities, which are reflected in the main strategic document of the country – the development strategy of the United Kingdom.

In 1998, public administration reforms were initiated in the UK in the area of effective management of public spending. The reform "Next steps" ("Next steps") affected the activities of all key UK ministries, during which the distribution of budget resources between expenditure items was considered in detail.

Based on the results of the analysis, indicators of results, standards for the volume and quality of public services were developed. Each ministry is required to develop a strategic plan (SP) for at least five years and a work plan for a year. The purpose of the work plan for the year is to link the Ministry's objectives set out in the strategic plan to the current objectives to be achieved during a particular fiscal year. The objectives of the work for the year are usually supplemented with a list of expected outcomes. The work plan for the year also contains information about how much money will be spent to achieve each specific goal.

The system of linking development priorities at the national, regional and international levels built in the UK is very interesting for Kazakhstan.

The upper planning horizon is represented by a five-year strategic plan for the development of the territory. The medium-term level is represented by a two-year plan-schedule of activities for the implementation of the strategy (updated and clarified at the end of each financial year) and a three-year financial plan (budget). The targets of the schedule plan and the financial plan specify the long-term goals reflected in the strategic plan. The first fiscal year is as detailed as possible. The next two years are presented in an enlarged format. Such a system makes it possible to maximize the potential of the results-oriented model of regional financial management [3].

Programme expenditure in the UK refers to expenditure related to programme activities aimed at achieving long-term development goals. In the budget, programs are the items of expenditure that are formed within the expenditure of departments, on which the Parliament votes on the allocation of appropriations.

Program planning is carried out within a three-year period. The agencies' three-year annual spending limits are set during the preparation of the "Pre-Budget Report and General Expenditure Review", which is essentially a three-year government budget spending plan linked to public policy goals and performance indicators. Budget expenditures made in the form of transfers to individuals and legal entities, as well as to local authorities, are not included in the three-year limits. In the UK, they are planned and approved as part of the annual budget procedures (table 2).

Table 2. Linking UK planning levels

Long-term planning	Medium-term planning	Budget planning
--------------------	----------------------	-----------------

Presented by the five-year strategic plan for the development of the territory	It is presented by a two-year plan-schedule of measures for the implementation of the strategy (updated and updated at the end of each financial year) and a three-year financial plan (budget)	The first fiscal year is as detailed as possible. The next two years are presented in an enlarged format
Note-Compiled by the author on the basis of data [3]		

In the UK, the results-based budgeting model is based on two main documents: the Budget Services Agreement-Public Service Agreements (PSAs) and the Service Quality Agreement - Service Delivery Agreements (SDAs).

The PSAs defines the overall goal of the ministry, which is divided into tasks and indicator values.

This program is based on 4 main principles:

- 1) the focus of national strategies on results;
- 2) responsibility of the manager for the final result;
- 3) independence and effectiveness of verification and inspection measures to improve accountability;
- 4) transparency of the final results obtained for the public.

SDAs is an information base, as it contains a list of measures and a plan for achieving the set goals.

The current system of linking development priorities at the national, regional and municipal levels in the UK is of great interest.

As a result, the built planning system in the UK public authorities, as well as in many OECD countries, is focused on the final result. It should be particularly noted that budget planning in this country is marked by a high degree of freedom and openness in achieving the goals and objectives of the ministries. The performance indicators in the agreements are achievable and adequate, and reflect the degree to which the goals defined in the agreements have been achieved.

The experience of the United Kingdom shows that Public Service Agreements (a document detailing the goals and objectives of British departments over a three-year period) in most cases present the final results, which indicates the priority for the country of the long-term consequences of program activities for society.

In addition, in the UK, an assessment of budget expenditures is carried out in order to reallocate budget funds in favor of more priority areas of spending. We believe that this experience is also applicable in Kazakhstan based on the results of the annual assessment of the effectiveness of budget management.

The international experience of implementing the concept of strategic planning at the state level in Japan plays a significant role for Kazakhstan, which is actively involved in changing the possibility of a qualitative change in the socio-economic situation and improving the effectiveness of state budget policy when applying effective methods of strategic planning.

Planning in Japan is handled by several relevant ministries:

- 1) the economic council, whose members are prominent academic economists, heads of government departments, and parliamentarians;
- 2) Department of Economic Planning;
- 3) Ministry of Foreign Trade and Industry;
- 4) Department of Science and Technology [4].

Plans and programs in Japan are developed for a period of up to 5 years on behalf of the government, which are indicative in nature.

The peculiarity of national planning is that ministries use the system of socio-economic forecasts, plans and scientific and technological programs as a tool for government regulation of the market economy.

All plans are based on statistical information, and a deep scientific analysis is carried out. A distinctive feature of strategic planning in Japan is their adaptability. The planning system in Japan contains long-term, medium-term and short-term planning.

All development plans are developed exclusively for practical use, both by government employees and private companies. The experience of attracting private companies to build various kinds of plans has proved quite successful. The public discussion of the developed development plans proved its effectiveness, which affects the effectiveness of these plans.

The French planning system as a whole, as in the OECD countries, is focused on strategic planning. The very idea of strategic planning was embodied in the period from 1990-1992. The formation of strategic plans and the development of forecasts were carried out by the General Commissariat according to the plan, which reports to the Prime Minister [5].

Subsequently, reforms to the planning process of the public authority in France were initiated in 1999. In 2001, the Parliament of the Republic approved a New Budget Law, which provided for the introduction of elements of performance-based budgeting.

However, the final practical application of these reforms was carried out only in 2006.

Currently, the structure of the French budget consists of missions (the main directions of government policy), programs and activities. The mission covers a number of programs that implement the objectives of a specific policy direction. Several ministries may participate in the implementation of one mission.

The main role in the process of implementing the elements of results-based budgeting in France is played by the Parliament of the Republic, which has made a significant contribution to the modernization of public expenditure management and increasing the transparency of these processes.

So, almost all of the above-mentioned countries, in which significant attention is paid to the planning process of public administration activities

Of course, various scientific organizations, universities and the private sector are actively involved. All relations between the state and such organizations are built on an economic basis.

Summing up the results of the study conducted in the framework of the study of international experience, it should be noted that there are no standard and universal approaches that affect the success of the policy in improving the planning process of the activities of the state body. The world experience in the field of improving the processes of planning the activities of the state body plays a significant role for the dynamically developing Kazakhstan. Of course, the implementation "western" models of the planning process is a painstaking and difficult process that requires some time to develop its own model, taking into account national priorities and the specific features of the entire system of public administration.

References:

1. Robert J. Shea. Performance budgeting in the United States // OECD Journal on budgeting // <https://www.oecd.org/unitedstates/43411061.pdf>.

2. March report of the Auditor General of Canada, OAG, Ottawa, Ontario // www.oag.bvg.gs.ca/internet/english/parl_oag_20043_07_e_14899.html.

3. Zafar Noman. Performance budgeting in the United Kingdom. Official website of OECD // <https://http://www.oecd.org>.

4. Jürgen von Hagen. Fiscal Rules and fiscal performance in the EU and Japan // Governance and the efficiency of economic systems GESY // <http://www.sfbtr15.de/uploads/media/147.pdf>.

5. Veronique Fouque. Performance budgeting: the French experience. OECD // <https://http://www.oecd.org>.

МЕРЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НА ПРИМЕРЕ ГЕРМАНИИ

КИМ В.А.

Аннотация. Уровень и качество жизни населения страны определяют ее положение в современном мире. Для повышения качества жизни казахстанцев, мы будем ориентироваться на опыт одного из лидеров мировой экономики, также, которая является ведущей страной Европы – Германия.

Ключевые слова: уровень жизни, качество жизни, благосостояние, продолжительность жизни.

Главный урок последних 50 лет исследований политики в области развития заключается в том, что экономический рост – самый эффективный способ вытащить людей из бедности и добиться для них более лучшей жизни. Экономический рост помогает людям выбраться из бедности и исследования, сравнивающие опыт широкого круга развивающихся стран, показывают, что неизменно убедительным свидетельством того, что быстрый и устойчивый рост является самым значительным способом уменьшить бедность. Типичная оценка этих межстрановых исследований: увеличение среднего дохода страны на 10 % снизит уровень бедности от 20 до 30 %.

На сегодняшний день, по данным ООН от 2019 года, основанному на статистических национальных и международных данных по странам – Казахстан, занимает 39 строчку, в свою очередь, Германия занимает 10 строчку в списке, со следующими показателями: ИЧРН – 0,869, ИЧР – 0,947. У Казахстана, следующие показатели: ИЧРН – 0,766, ИЧР – 0,825.

Многие показатели благосостояния в Германии находятся на более высоком уровне в Индексе лучшей жизни по сравнению с большинством других стран. Германия набирает баллы выше среднего с точки зрения образования и квалификации, баланса между работой и личной жизнью, работы и заработной платы, дохода и благосостояния, качества окружающей среды, социальных отношений, общественного здравоохранения, гражданской активности, жилья, личной безопасности и субъективного благополучия. Эти результаты основаны на доступных выборочных данных [1].

Рассматривая, возможные применения повышения качества жизни из опыта немецких граждан, в первую очередь, хочется начать с пенсионного обеспечения, которое схоже с системой многих стран. Все немецкие граждане их своих заработных плат каждый месяц отчисляют денежные средства на страховку пенсионного типа, которая составляет 12,5% от совокупного месячного дохода. Работодатель обязан оплачивать половину данного взноса. Получение пенсии можно получить, когда в социальный фонд производились своевременные отчисления более 5 лет. Также, помимо общей пенсии, каждый работник по своему желанию может получить право заключения договора с пенсионным фондом, в котором самостоятельно будет перечислять деньги. Средняя пенсия в Германии западных территорий составляет около 950 евро, а в восточной ее части 700.

Данный подход помогает значительно повысить свое материальное положение после выхода на долгожданный отдых. В Германии средняя пенсия выше, чем в большинстве стран, что оказывает позитивное влияние на уровне жизни населения взрослого и пенсионного возраста.

Разумеется, Германия является очень процветающей страной, в которой наблюдается развитая экономика и высокий уровень социальной защиты. Уровень жизни немцев достаточно высокий. Однако же, их доходы, в сравнении с гражданами других стран Шенгенской зоны, не самые высокие, но и не самые низкие.

Стоит посмотреть на то, что в сфере обслуживания и качестве товаров, цены в полной степени соответствуют уровню предлагаемых услуг и ни в коем случае не являются завышенными.

Если посмотреть на образовательную систему Германии, она реализуется с раннего детства. Начальная школа занимает где-то 4 года, где-то 6 лет. Старшие классы подразделяются на степени: первую и вторую, помимо этого присутствует своеобразная классификация, которая определяет будущее ребенка и его дальнейшее обучение. Что в целом, сказывается очень положительно на образовательную систему, и дети уже с ранних лет, выбирают то, что им нужно [2].

Из косвенных затрат формируется общая стоимость обучения для граждан Германии, так как абсолютно все обучение в вузах бесплатное. Студент будет оплачивать только проезд, жилье и определенный налог на обучение, который предусмотрен в некоторых регионах. Исходя из этого, было бы приятно видеть бесплатное высшее образование, что положительно скажется на качестве жизни казахстанцев.

Далее рассмотрим, факторы, которые повышают уровень граждан Германии, на которые стоит обратить внимание:

-сочетание стабильного политического положения и сильного экономического положения, понижает инвестиционные риски. Благодаря этому, Германия является очень привлекательной страной для вложения капитала, а также инновационному развитию бизнеса. Данный факт положительно влияет на количество рабочих мест, а также всегда будет хорошо оплачиваемая работа. Ну и благодаря технологиям, которые немцы развивают, новые новшества, способствуют росту качества жизни и проникают в разные сферы жизни.

-муниципальное жилье государство предоставляет всем эмигрантам. Низкие цены на аренду жилья без учёта мебели, являются одними из самых низких цен в Европе. Ещё стоит отметить, что по специально сформулированной программе лояльности, приобретается так, что практически любая семья может позволить себе собственную недвижимость. Также существует возможность покупки жилья на долгосрочный срок без процентов.

-законодательством и специальными социальными выплатами защищены дети в стране. Подготовленные социальные службы, вместе с полицией защищают права детей. Образовательная немецкая система ценится во всем мире. Следовательно, выпускники высших учебных заведений Германии имеют возможность трудоустроиться в любые крупные корпорации в Европе, а также за её пределами. Местная власть берёт на себя все главные расходы школьных и дошкольных учреждений, таким образом, родители платят по минимуму.

-отчисление на страхование, достаточно высокое, но благодаря этому – это даёт возможность иметь очень успешную систему здравоохранения, которая имеет известность во всём мире как одна из лучших, если не самая. Также, если гражданин своевременно уплачивает налоги, он обеспечивается всеми медицинскими услугами.

-основной плюсом Германии является социальная защита всех слоев населения. Таким образом, осуществляется – ежемесячная помощь, оплата квартиры, забота об инвалидах, а также пожилых дедушек и бабушек, помощь предпринимателям, обеспечивает прожиточный минимум в случае недостатка доходов – следовательно, такие действия отражают высокий уровень жизни граждан Германии.

-также одна из особенностей педантичных немцев, является утилизация мусора и экология, они не оставляют мусор на дорогах и очень заботятся о природе. Проблема мусора и мусорных свалок на сегодняшний день в Казахстане это очень серьезная проблема. Немцы каждый год «производят» около 412 миллионов тонн мусора – промышленного и бытового. И почти две трети проходят вторичную переработку, которая позволяет его утилизировать, а также проблемный пластиковый мусор наполовину утилизируется. Данный показатель является наибольшим во всей Европе. На созданных специальных заводах сжигается более 45 млн. тонн после сортировки и переработки. От данных сжиганий мусора идёт очень большая польза, в том смысле, что газовые турбины, расположенные на таких заводах,

вырабатывают электроэнергию. Вследствие этого, полученные газы при сжигании мусора после специальной очистки используются для отопления. Благодаря технологиям и специальным установленным фильтрам, образующие газы, проходят через фильтры, а трубы дымят достаточно слабо и практически без запаха. Также есть в Германии мусорные свалки, но с 2005 года на них разрешено выбрасывать мусор, который прошёл переработку и очищен на все 100% от вредных и органических веществ. Над этим очень строго следят местные власти, и штрафы за это очень серьёзные. Кроме того, в некоторых странах Европы, как например: Греция или Румыния, на свалки выбрасывается более 70 процентов всего мусора. А в Германии лишь 0,2 процента мусора, который оказывается на немецких свалках, - это бытовой мусор. Таким образом, немцы – являются, чемпионами по сортировке бытовых отходов. Также в домах у немцев, имеются специальные мусорные пакеты или ведра, в которые выбрасываются бумага, пластик, картон, пищевые отходы и так далее. В свою очередь, созданы специальные контейнеры для данных видов мусора. В общем, сортировка мусора и его вторичная переработка смогут пойти на пользу и нашим гражданам.

-также в данный момент, был принят новый закон в Германии, увеличить протяженность зеленых зон, установить больше скамеек, чтобы стало комфортней жить на улицах городов. Также это мотивирует людей чаще ходить пешком на короткие, а также на длинные расстояния. Чтобы граждане отдавали предпочтение не автомобилю, а передвижению на велосипеде или местному общественному транспорту. Также одна из поставленных задач данного закона, в том, чтобы при строительстве и реконструкции улиц и парков улучшать их благоустройство, протяженность зеленых общественных пространств. Также намечено увеличение количества закрытых для автомобильного движения улиц, и создание детских игровых площадок, а также прогулочных зон для семей с детьми.

-также идёт внедрение нерегулируемых пешеходных переходов, предоставляющим пешеходам значительное преимущество при пересечении проезжей части по отношению к другим участникам дорожного движения. Это будет сделано для того, чтобы маленькие дети, пожилые люди, а также люди с ограниченными возможностями, могли без проблем перейти любую, даже очень широкую улицу, за одну фазу зеленого света светофора. Для удобства тех, кто плохо или совсем не видит, к 2030 году обычные светофоры будут заменены звуковыми и снабженные вибрационными кнопками светофорами.

-наказания за нарушения правил дорожного движения, ставящие под угрозу пешеходы, а также велосипедистов, предусмотрены более жесткие, чем раньше. Благодаря данному закону, число погибших за более 18 лет сократилось на 60%.

Степенью удовлетворения духовных и материальных потребностей определяется уровень жизни. Человеческое благополучие отражает сложный социальный культурный феномен, характеризующий образ жизни и качество жизни граждан [3].

Исходя из вышеперечисленных параметров, можно сделать вывод о высоком уровне социальном и экономическом положении граждан. Можно сказать, что в Германии экономика ориентирована на социализм. У всех граждан страны есть определенный минимум и практически не нужно о нем заботиться со стороны. Этот минимум включает право на медицинское обслуживание, жилище и удовлетворение основными потребностями в пище, одежде, безопасности и права отстаивать свои права и интересы. Основным отличием функционирования немецкой экономики является: тот факт, что все эти права реализуются на практике. В стране неукоснительно соблюдаются гигиенические нормы. Кроме того, образование и мир нации, а также доброжелательность граждан имеют первостепенное значение. Государственные законы стойкие и им подчиняются все граждане, уровень преступности минимален.

Решение проблем улучшения качества жизни современного Казахстана связано со стабильным экономическим ростом. Низкие темпы экономического роста определяют медленное повышение качества и уровня жизни населения. Именно задача за десять лет удвоить ВВП страны некогда положила начало японскому, а впоследствии китайскому экономическому чуду.

Для решения проблемы улучшения качества жизни в стране необходимо сместить акценты с достижения высоких темпов экономического роста на социальную составляющую.

Для достижения стабильных темпов экономического роста и его воздействия на улучшение качества жизни нужны предпосылки, а именно — последовательное улучшение инвестиционного климата, повышение доверия бизнеса и снижение налоговой нагрузки на экономику, снижение административных издержек, развитие малого и среднего бизнеса. Все эти предпосылки помогут отечественным производителям выйти на конкурентоспособный уровень и удовлетворять постоянно растущий внутренний спрос, увеличат национальные доходы.

Список литературы:

1. Уровень жизни в Германии – один из самых высоких в мире [сайт]. – URL: <https://visasam.ru/emigration/europe-emigration/zhizn-v-germanii.html>

2. Голубева Н.В. Проблемы повышения уровня и качества жизни населения // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 12 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2015/12/61821>

2. Низова, Л. М., Кузнецова, М. М. Бедность как фактор социального расслоения: приоритеты и противоречия//Конфликтология. – 2018. – № 3. – С. 196-204.

ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АПК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КУБАНЦЕВА Д.А.

студентка гр. Э-42

БУКЕНОВА А.А.

Научный руководитель, магистр старший преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Современное развитие агропромышленного комплекса невозможно без компьютеризации. Система рыночной информации, создаваемая в рамках этой программы, является одним из важнейших элементов рыночной инфраструктуры в сельском хозяйстве. Наличие точной, объективной и оперативной информации, ее доступность обеспечивает «прозрачность» рынка, без чего невозможна здоровая конкуренция, нормальная работа сельхозтоваропроизводителей, перерабатывающих предприятий, оптовых продавцов и покупателей

Ключевые слова: точное земледелие, цифровизация, IT компании, информация, технологии, сельхозтехника, интернет.

В Казахстане в рамках создания электронных карт полей, являющихся одним из элементов точного земледелия, проведена оцифровка 23,7 млн. га, или 98,8% от общей посевной площади. Завершить полную оцифровку полей планируется до конца года

В рамках внедрения точного земледелия определены три уровня ферм (цифровая, продвинутая и базовая). В целом планируется создать не менее 20 цифровых и 4 тыс. продвинутых ферм по всей республике и обеспечить 100% автоматизацию процессов и госуслуг. Так, на данный момент Минсельхоз обеспечил базовый уровень через программу Е-АПК путем оцифровки всех посевных площадей, а также посредством актуализации карт агрохимического состояния почв.

Теперь цель базового уровня перейти в продвинутый уровень, а продвинутым – стать цифровой фермой. Вся цепочка так называемой «цифровой эволюции» уже разработана и

может применяться фермерами. С развитием технологий набор элементов будет дополняться.

Кроме того, с 2021 года планируется запустить онлайн-обучение для фермеров с привлечением частных IT-компаний.

Системы телеметрии и мониторинга сельскохозяйственного производства считаются одними из самых инновационных технологий в точном земледелии и представляют собой автоматические системы сбора и передачи информации, а также анализа данных и дистанционное принятие решений.

Современное сельское хозяйство Казахстана – это переход к новым производственным подходам. Основа этой трансформации сельскохозяйственная техника, дополненная телеметрическими системами.

Основными проблемами внедрения полноценной телеметрии в АПК Северного Казахстана являются: огромные сельскохозяйственные площади, недостаточная инфраструктура, существующие на местах технологии связи не могут полномасштабно обеспечить автономную работу удаленных датчиков и устройств.

В ходе анализа использования систем сбора и передачи данных сельскохозяйственного назначения в хозяйствах Северного Казахстана, в частности систем GPS-слежения за техникой, применения различных датчиков (топлива, навесного оборудования и других), применение метеостанций/постов выявлено следующее:

- большой объем информации по полям, посевам, работе сельхозтехники в основном ведется вручную на бумажных носителях, после переводится в формат цифровых данных;
- не везде используются GPS-трекеры для отслеживания техники;
- системы датчиков, установленных на сельхозтехнике, используются не в полном объеме;
- не все хозяйства не получают с полей оперативной информации о погодно-климатических условиях;
- для организации связи используются сети сотовых операторов, при этом качество услуг связи местами неудовлетворительное.

Таблица 1 Общая оценка систем сбора и передачи информации

№	Система, технология	Необходимость для точного земледелия	Оценка
1.	GPS – трекинг сельхозтехники	высокая	удовлетворительно
2.	Системы датчиков (ДУТ и др)	высокая	неудовлетворительно
3.	Метеостанции, системы контроля влажности и температуры почвы	высокая	удовлетворительно
4.	Видеонаблюдение на территории хозяйства и полях	низкая	неудовлетворительно
5.	Покрытие WiFi на территории хозяйства	низкая	неудовлетворительно
6.	Волоконно-оптические линии связи в населённом пункте хозяйства	низкая	удовлетворительно
7.	Покрытие GPRS на площадях хозяйства	высокая	удовлетворительно
8.	Покрытие 2G EDGE на площадях хозяйства	высокая	удовлетворительно
9.	Покрытие 3GHSPA на площадях хозяйства	средняя	неудовлетворительно
10.	Покрытие 4GLTE на площадях хозяйства	средняя	неудовлетворительно
11.	Технологии LPWAN на площадях хозяйства	средняя	неудовлетворительно
12.	Технология ZigBee на посевных площадях хозяйства	средняя	неудовлетворительно

Исходя из текущей ситуации определены векторы развития телеметрических систем, выраженные в внедрении систем контроля сельхозтехники с помощью GPS мониторинга, повышения точности прогнозирования погодных условий, поиск решений по увеличению зон покрытия и улучшению качества передачи телеметрической информации.

С внедрением элементов точного земледелия неотъемлемой частью успешного АПК стала беспроводная связь. При этом наличие ряда беспроводных технологий, позволяющих самостоятельно, без привлечения государственных операторов связи, организовать сеть передачи данных, позволит хозяйствам сделать шаг вперед к достижению задач цифровизации, то есть к повышению производительности.

В последнее время в аналитических обзорах иностранных компаний все чаще встречается термин "Agriculture IoT", то есть "Интернет вещей в сельском хозяйстве". Концепция IoT – это широкая сеть различных устройств, подключенных к интернету. Своего рода это вся телеметрическая информация, направленная на повышение продуктивности за счет интеграции с приложениями и системами управления данными. По мнению экспертов, J'son & Partners Consulting, решения интернета вещей (IoT) для сельского хозяйства являются перспективным рынком, только к 2021 году в сельском хозяйстве ожидается до 100 млн подключенных устройств интернета вещей.

Основная база установленных соединений для интернета вещей приходится на фиксированную связь (xDSL, кабель, Ethernet). На беспроводные соединения в 2018 году будет приходиться около 25% новых IoT-соединений. Операторы мобильных сетей продолжают перенос своих сетей и оборудования для оказания IoT-сервисов от технологии 2G в 4G LTE диапазон. Факторами, способствующими прогрессу в использовании IoT, станут как сети, которые уже начинают эволюционировать в направлении 4G/5G, так и простые в эксплуатации платформы для обеспечения доступа к IoT-данным в потоковой форме.

В зависимости от скорости, дальности и назначения существует множество разнообразных беспроводных технологий передачи данных, но по прогнозу J'son & Partners Consulting, в сельском хозяйстве для передачи данных на большие расстояния будут преимущественно использоваться технологии LPWAN /NB-IoT, в некоторых случаях — 2G и спутниковой связи, в то время как использование технологий 3G/4G и фиксированной связи находится под вопросом.

В Казахстане технология LoRaWAN реализована для нужд ЖКХ в городах Астана, Алматы, Шымкент. Основным игроком на рынке телекоммуникационных услуг LoRaWAN является АО "Казахтелеком". Из казахстанских производителей можно выделить ТОО "Орион". Из иностранных производителей базовых станций LoRaWAN: "Kerlink" Франция, "MultiTech" США, "Beга" Россия.

По прогнозам Statista, количество подключений LPWAN, используемых в сельскохозяйственном сельском хозяйстве во всем мире, вырастет до более чем 117 млн к 2024 году по сравнению с 160 тыс. соединений в 2015 году. Экспоненциальный рост связан с резким снижением стоимости отдельных датчиков и эксплуатационных расходов на сеть. В будущем в сельском хозяйстве будут использовать технологии четвертого поколения 4G (LTE-M, NB-LTE-M, NB-IoT) и 5G.

LPWAN (Low-power Wide-area Network – "энергоэффективная сеть дальнего радиуса действия") – класс устройств телематики, использующих в качестве среды передачи радиоканал со сверхузкой полосой частот и низкой скоростью. Главным преимуществом технологии является дальности связи (до 10 км в городе и до 40 км на открытых площадках), зона охвата, то есть для покрытия одной и той же территории требуется меньше базовых станций; низкое энергопотребление (более 10 лет без внешнего источника питания); небольшие производственные затраты и простота внедрения. LPWAN сети имеют отличную масштабируемость благодаря почти неограниченному количеству подключенных датчиков (до 60 тысяч к одной базовой станции). В Казахстане сети LPWAN работает на не лицензируемых частотах 433 МГц и 868 МГц.

В группу стандартов LPWAN входят технологии: SigFox, LoRa, Weightless P, СТРИЖ.

Из анализа, видно, что каждая технология имеет много преимуществ и улучшенных характеристик, и ни одним из вышеперечисленных вариантов в современном мире телеметрии нельзя пренебречь.

Согласно независимой оценке зарубежных экспертов о состоянии и будущем развития глобальных сетей с низким энергопотреблением для рынка интернета вещей сельского хозяйства в течение следующих 3 лет LoRaWAN будет самой востребованной технологией.

Основным конкурентом стандарту LoRa из технологий, соответствующих требованиям LPWAN является технология NB-IoT реализуемая на сетях LTE [13,14]. NB-IoT имеет ряд преимуществ, но в виду его развертывания на сетях LTE не может быть использован в ближайшее время в сельских регионах Казахстана, по причине отсутствия покрытия сетям 4G. В будущем можно ожидать совместного использования технологий мобильной телефонии, адаптированных для IoT (например, LTE-M, MB LTE-M, NB-IoT) и технологий LPWAN.

В условиях казахстанской реалии, анализа существующего покрытия территории сотовыми сетями, единственным вариантом реализации передачи телеметрической информации будет применение технологии GPRS на сетях GSM и постепенное внедрение технологий LPWAN для организации сети телеметрии на сетях LoRaWAN.

Для получения более полных данных о климатических условиях, создания инструмента для повышения эффективности сельскохозяйственной деятельности, увеличения урожая сельскохозяйственных культур необходима установка метеостанции на территории хозяйств.

При анализе метеостанций к ним предъявлялись следующие требования:

- автоматический круглогодичный сбор данных о погодных условиях, состоянии почвы с сельскохозяйственных угодий;

- метеостанция должны регистрировать данные, получаемые с датчиков, и передавать на специальный сервер;

- возможность изменения адреса сервера и шлюза в настройках метеостанции;

- регистрация первичных данных метеостанций должна осуществляться с интервалом не менее 0,5 часа для зоны покрытия мониторинга;

- все операций сбора, передачи и анализа данных должны производиться автоматически по заданным алгоритмам;

- должны иметь программные продукты для предсказаний заболеваний по ряду культур (пшеница, рапс);

- наличие GSM-модулем с поддержкой работы по протоколам GPRS/EDGE в сотовых сетях казахстанских операторов связи для передачи данных на сервер;

- возможность подключения дополнительных датчиков удаленно;

- наличие модуля LoRa для сбора данных с удаленных модулей;

- возможность модернизации или установки дополнительного оборудования (датчики, передающие модули и другое)

Анализ рынка метеорологического оборудования проводился по зарубежным и казахстанским источникам. К ведущим зарубежным производителям метеорологических систем и систем прогнозирования погоды относят следующие компании: Lockheed Martin (США), Vaisala (США), Sutron Corporation (США), Skye Instruments (Великобритания), Liquid Robotics Inc.(США), Irdam Meteorological Instruments (Швейцария), Gill Instruments(Великобритания), Campbell Scientific (США), All Weather Inc.(США), Airmar Technology Corporation (США), Columbia Weather Systems (США). Не все они представлены в Казахстане, и что наиболее важно, данные с метеостанций поступают на серверы этих компаний, а в последующем, после их обработки доступны в основном в формате html. Не мало важным является высокая стоимость оборудования, в купе с сервисным обслуживанием.

На казахстанском рынке представлены метеорологическое оборудование нескольких производителей: Cairpos (Австрия), iMetos (Австрия), СОКОЛ-М (Россия), Vaisala (США), Davis Instruments (США).

Сравнительный анализ метеостанций представлен в таблице 3.

Наиболее предпочтительным решением является использование метеостанций Caipos, iMetos, СОКОЛ-М. Метеостанции Caipos, iMetos и СОКОЛ-М имеют возможность организации беспроводной сенсорной сети для мониторинга влажности и температуры почвы, при этом две последние оснащенные дополнительными модулями LoRa. Все метеостанции представляют возможность использовать данные расчета вероятности заболеваний растений, а компании производитель имеют собственные решения по прогнозированию заболеваний. Станция СОКОЛ-М предоставляет возможность изменить адрес сервера и шлюз в настройках метеостанции и отправляет данные в формате Wialon IPS на указанный сервер. При невысокой стоимости применение данных решений является оптимальным для небольших фермерских хозяйств.

Из приведенного анализа видно, что проблема внедрения систем телеметрии и современных систем передачи данных в Казахстане усугубляется отсутствием отечественных производителей. Импорт зарубежных технологий и оборудования, на сегодняшний день, является безальтернативным, но возросший спрос на цифровые технологии в сельском хозяйстве способствует появлению на рынке молодых казахстанских компаний с собственными разработками.

Цифровизация АПК поможет повысить конкурентоспособность и производительность труда, обеспечит пищевую безопасность и привлечение инвестиций в отрасль.

В целом, экономический эффект до 2025 года составит не менее 40 млрд тенге», – говорится в сообщении ведомства. В рамках цифровизации АПК создан пилотный проект «Инновационный агротехнологический парк для реализации точного земледелия» (Агропарк «Каскелен»).

Список литературы:

1. Кайгородцев, А. Государственное регулирование АПК как фактор обеспечения продовольственной безопасности // *Транзитная экономика*. –2016. – № 1. – С. 20-23.
2. Стратегия развития акционерного общества «Национальный управляющий холдинг «КазАгро» на 2011-2021 годы [Электронный ресурс] // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000052>.
3. Есполов, Т.И., Куватов, Р.Ю., Керимова, У.К. Повышение эффективности сельского хозяйства Казахстана в условиях интеграции с внешними рынками. – Алматы: Научно-исследовательский и консалтинговый институт агробизнеса при КазНАУ, 2017.

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАНЫ ДАМУ – ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТЫ

МЕЙРАМБЕК С.

студент группы Э-18-4с/к

ИБИТАНОВА К.К.

Научный руководитель, ст. преподаватель

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада әлеуметтік сала және әлеуметтік саясат аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі ретінде қарастырылады. Қарағанды облысының әлеуметтік саласының қазіргі жағдайы және оның даму көрсеткіштері қаралды.

Түйінді сөздер: әлеуметтік сала, әлеуметтік саясат, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуы, әлеуметтік теңгерім, жиынтық қоғамдық адами әлеует, әлеуметтік саланың инфрақұрылымы.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттарының бірі әлеуметтік сала және оның дамуы болып табылады. Осы саланың жай-күйі көбінесе еңбек ресурстарын молықтыру процестерін, олардың саны мен сапасын, өндірістік күштердің ғылыми-техникалық даму деңгейін, қоғамның мәдени және рухани өмірін айқындайды. Әлеуметтік саланың базалық құрамдас бөліктері: денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет, халықты әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік қорғау жүйесі, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық болып табылады.

Әрбір азамат, әсіресе өмірінің басы және аяғында мемлекеттің әлеуметтік қолдауын қажет етеді. Негізінен балалық шақта және жастықта, сондай-ақ қартайғанда ол қоғамдық сектордан осындай игіліктердің ең көп мөлшерін алады. Әлеуметтік игіліктерді өтеу негізінен өмірдің орта бөлігінде салықтар мен әлеуметтік жарналар алу арқылы жүзеге асырылады. Бұл өте ақылға қонымды, себебі бұл кезеңде адамның еңбекке барынша жоғары қабілеті болады [1, с.53].

Елдің қалыпты жұмыс істейтін әлеуметтік саласында жеке ұзақ мерзімді және жалпы қысқа мерзімді әлеуметтік тепе-теңдік сақталуы тиіс. Жеке ұзақ мерзімді әлеуметтік тепе-теңдік алынған қоғамдық игіліктер мен бір адамның өмір бойы төленген салықтар, жарналар арасындағы тепе-теңдікті анықтайды және теңдікті сипаттайды.

Жалпы қысқа мерзімді әлеуметтік тепе-теңдік алынған қоғамдық игіліктер мен бір жыл ішінде төленген салықтар, жарналар арасындағы тепе-теңдікті сипаттайды және теңділікті сипаттайды: бұл әлеуметтік тепе-теңдіктің үлгілері жеңілдетілген сипатқа ие, өйткені оларда жинақтаушы және сақтандыру құрамдастары бөлінбеген. Бірақ, тұтастай алғанда, олар қоғам үшін әлеуметтік игіліктердің негізгі көлемін өндіруші ретінде елдің қоғамдық секторының жұмыс істеуінің экономикалық негізін көрсетеді. Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңінде адам және оның ғылыми-білім әлеуеті әлеуметтік және экономикалық прогрестің шешуші факторына айналады.

Өмір сапасы жалпылама әлеуметтік-экономикалық санат ретінде материалдық игіліктер мен қызметтерді тұтыну деңгейін ғана емес, сонымен қатар рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру деңгейін, денсаулықты, өмір сүру ұзақтығын, қоршаған орта жағдайын, моральдық-психологиялық климатты, жан жайлылықты да қамтиды. Адам әлеуетін дамыту индексі пайдалана отырып, өмір сапасын бағалау базалық көрсеткіштердің ең аз жиынтығына құрылады, олардың әрқайсысы адам дамуының негізгі бағыттарының бірі: ұзақ өмір сүру, білім алу және өмір сүру деңгейін сандық түрде көрсетеді [2, с.26].

Міне, Қарағанды облысында да өңірдің әлеуметтік дамуына үлкен көңіл бөлінуде.

Соңғы екі жылда облыс бюджеті үнемдеу режимінде қалыптасқанына қарамастан, жалақы, жәрдемақы, стипендия төлеу бойынша әлеуметтік міндеттемелер толық көлемде орындалды.

Құрылыс басым бағыттардың бірі болып табылады және жалпыұлттық сипаттағы ең маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

2015 жылы 45 әлеуметтік маңызы бар нысанның құрылысына бюджеттік қаражат бөлінді, бұл 2014 жылға қарағанда екі есе көп. 5 нысан пайдалануға енгізілді, оның ішінде Балқаш қаласындағы балабақша, Бұқар Жырау ауданы Ботақара кентіндегі қазақ орта мектебі, «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы бойынша Қарағанды қаласындағы «Ригер» ЖШС-ға оптикалық талшықты байланыс желісі, Теміртау қаласындағы «Теміртау кірпіш» ЖШС-ға сыртқы кәріз желісі, Бұқар Жырау ауданындағы «Ұлан» ШҚ-ға электрмен жабдықтаудың әуе желілері.

«Жұмыспен қамту жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберінде облыстың ауылдық аудандарының ауылдық елді мекендерінде 27 дәрігерлік амбулаториялардың құрылысы басталды (Абай-3, Шет-6, Ақтоғай-2, Нұра-3, Осакаров-3, Бұқар Жырау-4, Жаңаарқа-1, Ұлытау-2 және Қарқаралы-3).

Тұрғын үй құрылысында белсенді жұмыс жүргізілді. 2014 жылдан 1,6% - ға артық тұрғын үй немесе 320,7 мың шаршы метр тұрғын үй (2 583 пәтер) пайдалануға берілді.

ТЖ салдарын жою шеңберінде су тасқынынан зардап шеккен облыс тұрғындарына Бұқар жырау, Абай, Ақтоғай, Нұра, Қарқаралы, Шет аудандарында, Шахтинск қаласында 346 үй салынды. Тұрғындарды Весовая, Крестовский, Перевалка, ГРП ауылдарын өңдеу аймағынан көшіру үшін Сәтбаев қаласында 9 тұрғын үйдің құрылысы басталды (жалпы ауданы 30,9 мың шаршы метр, 460 пәтер).

2019 жылы Қарағанды қаласында 200 төсектік көп бейінді балалар ауруханасының құрылысы жалғасуда.

«Нұрлы Жол» бағдарламасы аясында Қарағанды және Сәтбаев қалаларында 2 мектеп және Қарағанды қаласында балабақша құрылысы аяқталды. «Балапан» бағдарламасы бойынша Жезқазған қаласында балабақша құрылысы жалғасуда. Абай ауданы Құрма ауылында және Жаңаарқа ауданы Жұмажанов ауылында 2 мектеп, сондай-ақ Қарағанды қаласында тірек-қимыл аппараты бұзылған мектепке қосымша құрылыс салу жоспарлануда.

201 мың шаршы метрден кем емес тұрғын үйді іске қосуды қамтамасыз ету міндеті қойылды.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысының Ұлт жоспарында белгіленген міндеттерді іске асыру аясында - 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап бес институционалды реформаны жүзеге асырудың 100 нақты қадамы, жаңа нысандарды салу мен пайдалануға беруді жеңілдететін және сонымен бірге құрылыс салушылар мен мердігерлерге қойылатын талаптарды қатайтатын сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы заңға өзгерістер енгізілді.

Жаңа нормативтерді қабылдау инновациялық технологияларды, материалдарды қолдануға, құрылыс қызметтері нарығында қазақстандық мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сәулет-қала құрылысы қызметі саласындағы негізгі міндет тұрғын үй және әлеуметтік-мәдени тұрмыс объектілерін салу үшін жер учаскелерімен қамтамасыз ету мақсатында селитебті аймақты кеңейтуге бағытталған елді мекендердің аумақтарын дамыту болып табылады. 2015 жылы барлық облыстық маңызы бар қалалардың және облыстың аудан орталықтарының бас жоспарларын бекіту аяқталды.

Облыстың қалалары мен аудандарын дамытудың кешенді жоспарларына сәйкес 11 кенттің: Жезді, Жәйрем, Шахан, Долинка, Новодолинский, Ақтас, Қарағайлы, Ағадыр, Топар, Мұстафина және Көкпекті ауылының бас жоспарлары әзірленді және бекітілді. Облыстың қалалары мен аудандарын егжей-тегжейлі жоспарлаудың 45 жобасы бекітілді.

«Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың бірыңғай бағдарламасы аясында облыста 101,6 млрд.теңгеге 888 жоба қолдау тапты, оның ішінде 2015 жылы бағдарламаға қатысушылар саны өткен жылға 12,6% өсіммен 268 кәсіпкерді құрады. Нәтижесінде 50 мыңнан астам жұмыс орны сақталып, 17 мыңға жуық жаңа жұмыс орны ашылды. Бюджет кірісіне 15 млрд. теңгеге жуық салық төлемдері түсті. «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасын қаржылай емес қолдау аясында 1,5 мыңға жуық адам оқытылды [3].

Кәсіпкерлерге екенді қызмет көрсетудің үш деңгейлі жүйесі жұмысының арқасында шамамен 9 мыңнан астам адамға 26 мың кеңес көрсетілді. Облыстың 95 кәсіпкері өңдеу өнеркәсібі саласындағы кәсіпорындарды қолдауға бағытталған Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының қаражатынан 10,7 млрд. теңге сомасына жеңілдікті кредит беруді пайдаланды.

Жалпы, мемлекеттік қолдаудың көрсетілетін шаралары кәсіпкерлерге озық технологияларды енгізуге, өз бизнесін құруға, кеңейтуге және жаңғыртуға көмектесті.

Кәсіпкерлердің жеке инвестициялары есебінен өткен жылы сауда және қызмет көрсету саласында 5,1 млрд.теңгеге 120 жаңа нысан іске қосылды. Бұл 1000-ға жуық тұрақты жұмыс орындарын ашуға және 27,4 млн.теңгеге бюджетке салық түсімін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. 1,5 млрд.теңге инвестиция сомасына туристік бизнестің 17 нысаны іске қосылды, оның ішінде «Бизнестің жол картасы-2020» бірыңғай бағдарламасы аясында 6 жоба қолдауға ие болды. Нәтижесінде өңірде 86 мыңға жуық жұмыс істейтін бизнес

субъектілері бар, бұл салада 240 мың адам жұмыс істейді, олар 650 млрд. теңгеден астам сомаға өнім өндіреді.

Көлік инфрақұрылымын дамыту және жетілдіру саласындағы жұмыс жол қозғалысы қауіпсіздігін, халықтың жұмыспен қамтылуын арттыруға, біздің өңірдегі жүк айналымы мен жолаушылар айналымын арттыруға бағытталған.

«2015-2019 жылы Қарағанды облысының көлік инфрақұрылымын дамыту» бағдарламасы аясында жолдарды жөндеудің жол картасы әзірленді, жалпы пайдаланымдағы 502 км автомобиль жолдары жөнделді. Жақсы және қанағаттанарлық жағдайдағы жолдардың үлесі 74% - ға жетті. Бұл ретте 2 000-ға жуық жұмыс орны ашылды.

90% -дан асатын жол-құрылыс материалдарының жергілікті құрамын қолдануға ерекше назар аударылады (бұлар фракциялық қиыршықтас, құм, цемент, темірбетон бұйымдары, жол белгілері және т.б.), ал қазақстандық қамту 100% (Павлодар МӨЗ-нің жол битумдары) құрайды. 2016 жылға Қарағанды облысы бойынша жалпы пайдаланымдағы 510 км автомобиль жолдарын жөндеу жоспарланған. 2 мыңға жуық жұмыс орнын ашу жоспарлануда. Жақсы және қанағаттанарлық жағдайдағы жолдардың үлесі 75% - ға жетеді.

«Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» бағдарламасы бойынша 2015 жылы Ұлттық қордың қаражаты есебінен Қарағанды қаласы бойынша бюджеттік кредит беру тетігін қолдана отырып, 2 млрд.теңгеге 8 км астам жылу желілерін қайта жаңарту аяқталды. Желілерді қайта құру облыс орталығының 385 тұрғын үйін жылумен жабдықтаудың сенімділігі мен сапасын арттыруға, жылу энергиясының ақаулары мен ысыраптарының санын азайтуға мүмкіндік берді. Жылу беру маусымының қорытындысы бойынша жобаларды іске асырудан экономикалық тиімділік шамамен 100 млн.теңгені құрайды.

Ағымдағы жылы «Нұрлы жол» бағдарламасы бойынша жылумен жабдықтау саласында жылу желілерін салу және жаңғырту бойынша 2 жобаны және сумен жабдықтау және су бұру жүйелерін қайта жаңарту бойынша 1 жобаны іске асыру жоспарлануда.

2018-2019 жылдардағы жылу беру маусымына дайындық барысында облыстың жылу электр станцияларында 21 қазандық агрегаттары мен 16 турбиналарда жөндеу жұмыстары жүргізілді. Барлық 57 жергілікті қазандық және 622 АСО, сондай-ақ 116,3 км жылу желілері, 159,2 км су құбыры және кәріз желілері, 5195,2 км электр желілері, 799 шағын станция жөнделді. Облыстың энергетикалық кешеніне 132 млрд. теңге инвестицияланды. Бұл қаражатқа Қарағанды ЖЭО-3, Жезқазған ЖЭО және Балқаш ЖЭО станциялары қайта жаңартылды, су құбыры, жылу және электр желілері мен қосалқы станциялардың құрылысы мен қайта жаңартылуы жүргізілді. Нәтижесінде жылу желілерінің тозуы 70% - дан 61% - ға дейін, электр желілерінің тозуы 68% - дан 61,2% - ға дейін, су құбыры желілерінің тозуы 78% - дан 76,6% - ға дейін төмендеді. 2019 жылы электр энергиясын өндіру - 13,7 млрд.кВт/сағаттан 15,0 млрд. кВт/сағатқа дейін немесе 2014 жылмен салыстырғанда 9,2% артты.

«Энергия үнемдеу 2020» республикалық бағдарламасына сәйкес Мемлекет басшысы жалпы ішкі өнімнің энергия сыйымдылығын 2015 жылға қарай кемінде 10% - ға және 2020 жылға қарай 25% - ға төмендету бойынша міндет қойды. Бүгінде облыстың ЖӨӨ энергия сыйымдылығы 2010 жылмен салыстырғанда 15% - ға төмендеді.

Бюджеттік сала объектілерінде электр энергиясын үнемдеу шамамен 2 млн.кВт/сағ, жылу энергиясын үнемдеу – 822 мың Гкал құрады. Ұлт Жоспарында білім беру жүйесін дамытуға бағытталған нақты қадамдар қарастырылған. Бұл-ағылшын тіліне көшу, колледждер базасында білікті кадрлар даярлау, функционалдық сауаттылықты дамыту негізінде білім беру мазмұнын жаңарту. Өткен жылы сала бюджеті 68,7 миллиард теңгені құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 0,7% - ға артық.

Апатты жағдайдағы мектептерді қысқартуға және үш ауысымды сабақ мәселесін шешуге ерекше көңіл бөлінеді. Ұлытау ауданының Бетбұлақ және Абай ауданының Құрма ауылдарында апатты жағдайдағы екі мектептің құрылысы аяқталуда. Өткен жылы «Нұрлы жол» инфрақұрылымдық даму бағдарламасы бойынша Қарағанды және Сәтбаев қалаларында 1 200 және 600 оқушы орындық жаңа мектептердің құрылысы басталды, бұл осы қалаларда

үш ауысымды оқыту мәселесін шешеді. Бұл мектептерді жаңа оқу жылы басталғанға дейін іске қосу жоспарланып отыр.

Биылғы жылы тағы 6 білім беру нысаны пайдалануға беріледі: Балқаш, Қарағанды, Жезқазған қалаларында 3 балабақша, Бұқар Жырау және Жаңаарқа аудандарында 2 мектеп, сондай-ақ тірек-қимыл аппараты бұзылған балаларға арналған облыстық мектеп-интернатқа қосымша құрылыс.

Облыста балалардың мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуға тең қол жеткізуін қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлінеді. Ағымдағы жылдың басында 1 жастан 6 жасқа дейінгі балаларды қамту - 87%, 3 жастан 6 жасқа дейінгі балаларды қамту – 97,5% құрады.

Балаларды қамтуды арттыру бойынша жұмыс:

- мемлекеттік-жеке меншік әріптестік тетігі арқылы жеке меншік балабақшалар ашу есебінен. Өткен жылы Қарағанды мен Саран қалаларында 800 орынға арналған жеке меншік мектепке дейінгі ұйымдар ашылды;

- жұмыс істеп тұрған балабақшаларда бос алаңдарды пайдалану есебінен жүргізіледі. Бұл Сәтбаев, Балқаш, Қаражал, Шахтинск және Бұқар жырау ауданындағы 600-ден астам баланы мектепке дейінгі ұйымдармен қосымша қамтуға мүмкіндік берді.

Балаларды мектепке дейінгі біліммен қамтуды ұлғайтуға жаңа мектепке дейінгі ұйымдардың құрылысы және бала бақшаның босаған ғимаратына күрделі жөндеу жүргізу ықпал етті. Приозерск қаласында 200 орындық және Бұқар жырау ауданының Баймырза кентінде 160 орындық балабақшалар пайдалануға берілді. Өткен жылы барлығы 1 790 мектепке дейінгі орын құрылды, бұл 6 балабақша құрылысына сәйкес келеді.

Ағымдағы жылы Балқаш, Қарағанды, Жезқазған қалаларында әрқайсысы 320 орындық балабақшаларды пайдалануға беру жоспарлануда. Азаматтардың денсаулығын қорғау мемлекеттік саясаттың маңызды басымдығы болып қала береді.

2015 жылы «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аяқталды, оның негізгі индикаторлары бойынша Қарағанды облысында оң нәтижелерге қол жеткізілді. 2019 жылы нәрестелер өлімі 5% - ға төмендеді, туберкулезден өлім-жітім 10,0 және 3,5% - ға төмендеді, онкологиялық аурулардан өлім-жітім 9,9% - ға төмендеді. Бұл қарапайым сандар емес, олардың артында адам өмірі тұр. Нәтижесінде, негізгі мақсатқа қол жеткізілді – облыста өмір сүру ұзақтығы 70,3 жылды құрады [3].

Денсаулық сақтау жүйесінің алдына қойылған міндеттерді табысты шешу үшін 2019 жылы медициналық ұйымдарды қаржыландыру көлемі 2,2% - ға артып, 55,1 млрд.теңгені құрады. Облыстың жедел жәрдем қызметін қамтамасыз ету үшін 125,0 млн. теңге сомасына 37 автокөлік сатып алынды. Жергілікті бюджеттен тегін дәрі-дәрмектерге арналған қаржыландыру көлемі 36 ауру түрі бойынша 2,7 млрд.теңгені құрады.

Облыс тұрғындары үшін дәрілердің физикалық қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік медициналық мекемелерде 25 әлеуметтік дәріхана ашылды, онда дәрі-дәрмектерді босату ең төменгі үстеме бағамен жүзеге асырылады (5% - дан артық емес). Облыста диагностика мен емдеудің заманауи технологияларын дамыту жалғасуда. Жоғары мамандандырылған көмек 11 медициналық ұйымда 130-дан астам технология бойынша көрсетіледі. Көрсетілетін медициналық қызметтердің спектрін кеңейту үшін жеке бизнес қаражаты тартылады. МЖӘ шеңберінде 2015 жылы облыстың мемлекеттік ұйымдарында 2 офтальмологиялық консультациялық-диагностикалық орталық және 308 млн.теңгеге компьютерлік томография кабинеті ашылды. Бұл жұмыс жалғасатын болады және 2016 жылы сала жобаларын іске асыруға 1 млрд.теңгеден астам қаражат тарту жоспарлануда.

2019 жылы Қарағанды облысының Денсаулық сақтау саласын дамытудың негізгі бағыты медициналық қызмет көрсету сапасын жетілдіру, аурулардың алдын алуға, салауатты өмір салтын насихаттауға баса назар аудара отырып, медициналық-санитарлық көмекті дамыту болып табылады. Әлеуметтік-экономикалық саясат принциптерінің бірі еңбекке қабілетті халықты өңір экономикасына тарту болып табылады.

2019 жылы Жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің Кешенді жоспары аясында жұмыспен қамту шараларымен 52908 адам қамтылды, оның ішінде 37786 адам жұмысқа

орналастырылды. «Жұмыспен қамту 2020 жол картасы» бағдарламасы аясында 35 мыңға жуық адам жұмысқа орналасты (2011 жылдан бастап), оның ішінде 2014 жылы – 12333 адам.

2019 жылы 47 инфрақұрылымдық жобаға 795 адам жұмысқа орналастырылды, 224 адам кәсіпкерлік негіздеріне оқытылды. Бағдарламаның 360 қатысушыларына 867,6 млн. теңге сомасына шағын несиелер берілді. Еңбек нарығында белсенді саясатты іске асыру нәтижесінде жұмыссыздық көрсеткішінің 4,9% деңгейінде сақталуы байқалады.

Есепті кезеңде ішкі істер органдарының жұмыс жағдайын жақсарту, материалдық-техникалық базаны қамтамасыз ету және нығайту үшін 10 млрд.теңгеден астам қаражат бөлінді. Құқықтық тәртіпті нығайту бойынша тиімді және жоспарлы жұмыс жүргізу үшін қылмысқа, сыбайлас жемқорлыққа, есірткі бизнесіне, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтарға, экстремизм мен терроризм көріністеріне қарсы күрестің аймақтық бағдарламалары, жол қозғалысы қауіпсіздігінің бағдарламасы іске асырылуда.

Күн сайын облыс аумағында қоғамдық тәртіпті сақтауды 154 жаяу наряд пен 118 автопатруль жүзеге асырады. Қабылданған шаралар белгілі бір дәрежеде облыс аумағында қылмыс деңгейінің төмендеуіне ықпал етті. Қарақшылық саны 8,1% - ға, пәтер ұрлығы 4,6% - ға, бұзақылық 8,2% - ға қысқарды. Көріп отырғанымыздай, Қарағанды облысында әлеуметтік саланы дамытуға үлкен көңіл бөлінуде, өйткені бұл біздің жұмысымыздың тиімділігінің негізгі индикаторларының бірі болып табылады [3].

Түйінді сөздер:

1. Социальная политика: учебник для бакалавров / Ин-т переподготовки и повышения квалификации рук. кадров и спец. системы соц. защиты населения г. Москвы ; ред.: Е. И. Холостова, Г. И. Климантова. – М. : Юрайт, 2011.

2. Осадчая Г. И. Социология социальной сферы: учебное пособие для высшей школы. Изд. 4-е, перераб., доп. – М.: Академический проект, 2018.

3. Қарағанды облысы әкімдігінің ресми ақпараттық порталы <http://karaganda-region.gov.kz/rus/>.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАТЬИ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАСЫМ-ЖОМАРТА ТОКАЕВА «НЕЗАВИСИМОСТЬ ПРЕВЫШЕ ВСЕГО»

МЕФТАХУТДИНОВА Д.В.

студентка группы УА-121

КУРМАНОВА Г.К.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

*Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет
г. Уральск, Республика Казахстан*

Аннотация. Цель – изучение экономических аспектов статьи Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева «Независимость превыше всего». Проанализированы факторы, влияющие на экономику Казахстана – глобализация, ресурсы, технологии, капитальные вложения, доходы и расходы республиканского бюджета, строительство. Сделан вывод, что данные факторы определяют динамику экономического роста. Осуществлен сопоставительный анализ показателей за ряд лет, отражающих развитие казахстанской экономики.

Ключевые слова: Казахстан, экономика, тенге, сотрудничество, развитие.

Статья Президента нашей страны – это статья, которая создает комплекс определенных программ по приоритетным направлениям.

Тема статьи Президента Республики Казахстан связана как с общественно-политической обстановкой так и с вопросами социально-экономического развития. Поэтому ее можно разделить на две части. Первая часть – концептуальная, вторая часть – концентрация факторов внешних и внутренних.

Остановимся на важных тезисах статьи «Независимость превыше всего» с позиции экономики.

Тезис «Введена национальная валюта». Роль и значение тенге в экономике проявляется в совокупности выполняемых им классических функций: мера стоимости, средство обращения и платежа. Объем денежной массы в стране на январь 2021 г. –25 392,0 млрд.тенге [1]. На современном этапе развития необходим сильный тенге. Однако, за последние годы курс тенге по отношению к ведущим иностранным валютам снижался и подвергался девальвации несколько раз (1999 г. 2014 г., 2019 г.). Национальный банк Республики Казахстан делает ставку на низкий уровень долларизации, рост тенговой депозитной базы. А также предусматривает меры для увеличения доверия к тенге [2].

Тезис «Казахстан стал членом международных организаций». Конституция РК отмечает интеграцию страны в мировую систему [3]. Процесс современности – это глобализация, в т.ч. финансовая. Поэтому необходим диалог в решении мировых вопросов в формате динамичного и равного партнера со странами-лидерами. На это направлено членство Казахстана в ООН, МВФ, МАГАТЭ, МБРР, ЕБРР, СНГ, ОЭС и др.

Тезис «Заложены основы для отечественного бизнеса». Производство ВВП РК в 2020 г. составило 70 134 099,8 млн.тенге [1, с.8]. В его создании приняли участие 332 517 юридических лиц, 1 351 185 субъектов малого и среднего предпринимательства [4]. Наибольшая часть субъектов МСП сосредоточена в г.Алматы – 196 618 (14,5%), г.Нур-Султан – 145 575 (10,8%), Туркестанской области – 140 546 (10,4%), Алматинской области – 122 350 (9,1%), суммарно 44,8%.

Тезис «Вырос экономический потенциал». Ресурсы и результаты от применения ресурсов составляют экономический потенциал национальной экономики. Земельно-ресурсный потенциал страны в 2020 г. характеризуется земельным фондом в 272,5 млн.га. Трудовой потенциал вырос: занятые в 2015 г. составляли 8 433,3 тыс.чел., в 2020 г. 8 744,5 тыс.чел., прирост 3,7%. Ресурс капитал характеризуется инвестициями в основной капитал: в 2015 г. 7 024 709 млн.тенге, в 2020 г. 12 322 652 млн.тенге, прирост 75,4%. Использование ресурсов обеспечило прирост объема промышленности на 79,4%: в 2015 г. 14 903 099 млн.тенге, в 2020 г. 26 743 437 млн.тенге. Валовой выпуск продукции сельского хозяйства с 2015 по 2020 гг. возрос на 88,8% с 3 307 009,6 млн.тенге до 6 244 313,5 млн.тенге.

Тезис «Привлечены иностранные инвестиции». Инвестиции стимулируют национальное развитие. Казахстаном осуществляется скоординированная инвестиционная политика. Накопленные иностранные инвестиции в 2020 г. достигли 226,2 млрд.долл.США (2015 г. 197,7 млрд.долл.США). В январе-сентябре 2020 г. Нидерланды инвестировали 3 961,5 млн.долл.США, США 1 581,5 млн.долл.США, Швейцария 1 358,7 млн.долл.США, РФ 995,5 млн.долл.США. Преобладающими направлениями иностранных инвестиций в 2020 г. являлись нефтегазовая, химическая, энергетическая отрасли республики.

Тезис «Развивалось жилищное строительство». В Казахстане было возведено жилых зданий: в 2015 г. 8 940 тыс.кв.м., в 2020 г. 15 329 тыс.кв.м. Прирост составил 71,5%, это высокие темпы строительства недвижимости. Такому повышательному тренду способствовала государственная политика в сфере обеспечения жильем, а с 2019 г. действует лестница доступности жилья. Реализуются программы «Нурлы жер», «Шанырақ», «Алматы Жастары 3.0», «Елорда Жастары», «Әскери баспана», «Бақытты отбасы». Данные программы имеют социальный эффект для общества, учитывают дифференциацию доходов казахстанских граждан, что позволяет максимально охватить желающих приобрести жилье. Доступность жилья – неотъемлемая часть комфорта людей.

Тезис «Реализованы программы «Нұрлы жол», «100 конкретных шагов»». Цели государственных программ направлены на увеличение экономического потенциала страны,

социальной результативности, обеспечение комфорта, так как конечным потребителем в данных программах является население. Финансовой платформой госпрограммы «Нұрлы жол» являются денежные средства в объеме 4 647,7 млрд.тенге.

Тезис «Мы строим эффективное государство». Государство должно участвовать в жизни граждан в качестве эффективно действующего субъекта. Президент определил свою позицию в такой важной сфере как бюджет. Эффективное государство – это практическая реализация государственных функций с достижением результативности, социальной ценности, созидательной деятельности. Дефицит республиканского бюджета в 2019 г. достиг 1,9%, что соответствовало согласованной макроэкономической политике Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в значении индикатора в 3%. В 2020 г. показатель составил 3,1% к ВВП (2,2 трлн.тенге), в 2021 г. 3,4% к ВВП (2,6 трлн.тенге). Карантинные ограничения с закрытием секторов экономики, вынужденным пребыванием дома, незапланированные антикризисные расходы, уменьшение цены на нефть, ограничение доходов и снижение потребительских расходов тормозили казахстанскую экономику.

Тезис «Все граждане должны ощущать реальные блага от экономического развития». Рейтинги качества жизни населения опираются на здоровье, доход, наличие работы и ее качество, безопасность, доступ к знаниям, культурным ценностям, медицинским услугам, гарантии трудоустройства и дохода, качество окружающей среды, социальные связи. В 2020 г. наша страна заняла 51 место в Индексе человеческого развития среди 189 стран, 55 место среди 174 стран по Индексу человеческого капитала. Потенциал современного социального государства используется через интеграцию рынка и социальных программ.

Тезис «Ввести в оборот земли сельскохозяйственного назначения». В Казахстане 224,24 млн.га сельскохозяйственных угодий. Их структура следующая: пастбища 83,6%, пашня 13,1%, сенокосы 2,3%, многолетние насаждения и залежь 1,0%. В стране за период с 2015 по 2020 гг. вырос валовой сбор зерновых культур на 7,4%, сахарной свеклы в 2,7 раза, картофеля на 13,8%, овощей на 28,8%. За этот же период поголовье крупного рогатого скота выросло на 26,9%, овец и коз на 11,2%, лошадей на 50,6%, птицы на 21,3%. Продукция отечественного сельского хозяйства экспортируется более чем в 70 государств, что принесло в 2019 г. 3,3 млрд.долл.США.

Тезис «Мы должны показать молодежи всю красоту нашей природы». Утверждена Концепция развития туристской отрасли, целью которой является устойчивое развитие данного сектора [5]. В Казахстане развиты почти все виды туризма, однако пропорция, рекомендованная Всемирной туристской организацией – один въездной турист/один выездной турист/четыре внутренних туриста, на данный период не достигнута. Туризм влияет не только на создание ВВП, рабочих мест, доходов, но и на качество жизни через соприкосновение с историческим, культурным кодом.

Тезис «Знания и технологии являются главными двигателями прогресса страны». Новые технологии делают нашу жизнь современной, стабильной. Поэтому необходимо довести все отрасли до стандартов цифровой экономики. В стране разработаны программы – е-АПК, Цифровой Казахстан [6]. Знания и технологии – это безальтернативный вариант для развития, экономического роста, конкурентоспособности казахстанского бизнеса.

Тезис «Великий сын нашего народа Алихан Букейханов». Актуальность тезиса определяется важностью для современного казахстанского общества исследований казахского общественного деятеля, первого премьер-министра Казахстана (декабрь 1917 г. – март 1920 г.), экономиста Алихана Бокейхана. Концепция взимания налогов А.Бокейхана не утратила значимости и в настоящее время.

Закключение. Казахстанский опыт государственного развития действительно уникален. Казахстанская экономика – сложная и быстро меняющаяся система. Актуальна международная составляющая статьи. Важно отметить, что в статье «Независимость превыше всего» практически предложена стратегия национальной политики государства и фактически высказана государственная позиция по очень многим обсуждаемым вопросам,

определены базовые, основополагающие понятия, которые обеспечат дальнейшее развитие экономики.

Теперь необходимо наполнить тезисы этой статьи конкретными делами, конкретной работой в сфере экономики. Это зависит и от нас – студентов независимого Казахстана.

Список литературы:

1. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Январь-февраль 2021 г. Краткий статистический бюллетень. – Нур-Султан, 2021. – 30 с.
2. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 5 марта 2021 года № 26 «Об утверждении Стратегии денежно-кредитной политики Республики Казахстан до 2030 года».
3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года).
4. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Январь 2021 г. Краткий статистический бюллетень. – Нур-Султан, 2021. – 74 с.
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406 «Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года».
6. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан».

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ИИНОВАЦИОННУЮ АКТИВНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

РЫСКУЛОВ Т.

студент группы Э-18-2

КУЛЬЖАНБЕКОВА А.Ж.

Научный руководитель, магистр

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье проведен анализ и оценка показателей, характеризующих инновационную активность предприятий в стране.

Ключевые слова. Инновации, предприятия, активность, показатели, инновационная деятельность

Инновационное предпринимательство – это самостоятельная, творческая деятельность, направленная на поиск и реализацию инноваций для создания новых и совершенствования имеющихся продуктов (услуг) производств, организаций, осуществляемая на свой риск в целях получения прибыли.

Наиболее распространенным субъектом исследования при изучении инновационной деятельности являются промышленные предприятия, поскольку именно промышленность является основным потребителем создаваемых технологических инноваций и организации научно-технологической сферы как основные их разработчики.

В Казахстане в 2020 году из 7212 обследованных предприятий и организаций только 148 имели завершённые инновации, в 2020 году число таких предприятий несколько возросло - до 184, но и число респондентов увеличилось - до 8022. Уровень инновационной активности практически не изменился (2,1% и 2,3% соответственно).

Можно говорить о крайне низком уровне инновационной активности казахстанских предприятий. В таких странах с переходной экономикой, как Эстония и Венгрия, он еще выше (36% и 47% соответственно), не говоря уже о более развитых странах, где он

превышает 50%. Низкая инновационная активность предыдущих лет косвенно подтверждается такими показателями, как степень износа, коэффициент обновления и ликвидности основных средств, которые в 2018 г составили в промышленности Казахстана соответственно 32,7%; 12,5%; и 1%.

Количество респондентов всего в 2020 году по сравнению с 2019 годом снизилась на 235 предприятий. В том числе из них количество респондентов имеющие инновации увеличились в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 20 предприятий; не имеющие инновации в 2020 году по сравнению с 2019 годом снизилась на 255 предприятий. Уровень активности в области инноваций увеличился в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 0,3%; соответственно уровень пассивности в 2020 году по сравнению с 2019 годом снизился на 0,3%. Доля инновационной продукции к ВВП в 2020 году по сравнению с 2019 годом увеличилась на 0,16%. Доля инновационной продукции в общем объеме промышленного производства в 2020 году по сравнению с 2019 годом уменьшилась на 0,3%; и в 2020 году по сравнению с 2019 годом произошло увеличение на 0,2%

Таким образом можно утверждать, что основные показатели инновационной деятельности предприятий имеют положительную динамику.

Количество научно-исследовательских, проектно-конструкторских подразделений на предприятиях в целом по Республике Казахстан снизилось в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 57 единиц; в 2020 году по сравнению с 2019 годом данный показатель увеличился на 35 единиц. Наибольшее количество научно-исследовательских, проектно-конструкторских подразделений на предприятий находится в городе Алмата и в Карагандинской области. В городе Алмата данный показатель снизился в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 14 единиц. В Карагандинской области количество научно-исследовательских, проектно-конструкторских подразделений на предприятиях увеличилось в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 22 единицы. Наименьшее количество научно-исследовательских, проектно-конструкторских подразделений на предприятий находится в Кызылординской области и в Северо-Казахстанской области. В Кызылординской области данный показатель снизился с 10 единиц в 2020 году до 8 единиц в 2019 году. В Северо-Казахстанской области данный показатель снизился с 8 единиц в 2020 году до 7 единиц в 2019 году.

Таким образом можно проследить в каких областях Казахстана уровень инновационной активности больше, а в каких больше.

Объем инновационной продукции всего в 2020 году по сравнению с 2019 годом увеличился на 71061,3 млн. тенге; в 2019 году по сравнению с 2018 годом данный показатель увеличился на 59574,4 млн. тенге. В том числе за пределы Республики Казахстан было реализовано в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 12737,8 млн. тенге инновационного продукта больше; в страны СНГ за аналогичный период произошло увеличение на 2954,3 млн. тенге.

Объем продукции вновь введенной или подвергшаяся значительным технологическим изменениям увеличился в 2020 году по сравнению с 2019 годом на 34937,2 млн. тенге. В том числе реализованной за пределы Республики Казахстан с 2019 года до 2020 год увеличился на 13511,4 млн. тенге; в страны СНГ данный показатель снизился с 2019 года до 2020 год на 2491,5 млн. тенге.

Объем продукции, которая подверглась усовершенствованию в 2020 году по сравнению с 2019 годом снизился на 2316,3 млн. тенге. В том числе реализованная за пределы Республики Казахстан в 2020 году по сравнению с 2019 годом уменьшился на 302,3 млн. тенге; в страны СНГ за аналогичный период на 462,7 млн. тенге. Объем прочей инновационной продукции в 2020 году по сравнению с 2019 годом снизился на 4559,6 млн. тенге.

В целом можно утверждать, что объем реализованной инновационной продукции увеличился.

По инновационной активности добывающий сектор значительно уступает обрабатывающей промышленности. На долю последней приходится около 85% инновационно активных предприятий.

Это объясняется тем, что сырьевые отрасли отличаются достаточно продолжительным жизненным циклом применяемых технологий и в целом относятся к низко технологичным отраслям, имеющим в силу этого пониженную склонность к инновациям.

Наиболее высокий рейтинг по уровню инновационной активности имеют предприятия пищевой промышленности, производству машин и оборудования, электроники. Предприятия пищевой промышленности в Казахстане всегда отличались более высоким уровнем применяемых технологий, среди которых преобладало зарубежное оборудование. Эта отрасль быстрее других адаптировалась к рынку, здесь раньше начался подъем экономической активности. Что касается машиностроения в целом, то оно традиционно характеризуется более высокой инновационной активностью. То же можно сказать и о производстве электроники, которое сосредоточено в основном на предприятиях ВПК, относящегося к высокотехнологичным отраслям.

Таким образом, переход к рыночным отношениям и экономический кризис в Республике Казахстан отразились на состоянии науки в связи с невысоким уровнем ее финансирования. Отсутствие комплексного, системного подхода к управлению инновационными процессами сдерживает развитие инновационного потенциала страны и не позволяет правильно обозначить приоритеты его дальнейшего развития. Очевидно, что самостоятельность и инициатива предприятий в продвижении инноваций имеют первостепенное значение. Необходимо, прежде всего, обеспечить более существенную поддержку НИОКР со стороны государства, а также принятие законов, обеспечивающих реальные гарантии и стимулы для отечественных и зарубежных инвестиций в инновационную деятельность.

Список литературы:

1. Наука и инновационная деятельность Казахстана в 2020г. Статистический сборник / Под редакцией Э.А.Кунаева. – Алматы, 2020.
2. Наука Казахстана в цифрах. – Алматы, КазгосИНТИ, 2020.
3. Медынский В.Г. Инновационное предпринимательство: Учеб. пособие для вузов. / В.Г. Медынский, Л.Г. Скамай. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2019. – 589с.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В США

САМАТОВА А.

студентка группы Э-20-1к

КЕНЕШЕВА Г.А.

Научный руководитель, старший преподаватель, магистр

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье исследованы понятие модернизации экономики, рычаги промышленной политики США, направления реализации технологического совершенствования производственного процесса, затраты на научные исследования и обоснована роль государства в поддержке промышленных предприятий, а также роль всех структурных подразделений федеральной власти, которые участвуют в создании и применении научно-технической политики.

Ключевые слова: модернизация, промышленная политика, технологии, НИОКР, высокотехнологичная продукция, инновации.

Отказ от сырьевой ориентации и переход к инновационному технологическому типу развития – эта одна из актуальных проблем экономики Казахстана. Несмотря на многочисленные исследования данной проблемы, научные и практические рекомендации, на уровне реальной экономики и ныне практически все остается без изменений. Отрасли, в которых удалось добиться некоторой модернизации, немногочисленны. К ним можно отнести: добычу и переработку углеводородов, черная и цветная металлургия, транспорт, космонавтика, пищевая промышленность и АПК.

Для того чтобы получить полную картину причин неэффективности проводимых мероприятий и выработать более совершенные методы и модели модернизации казахстанской экономики, на наш взгляд, целесообразно изучить передовой опыт зарубежных стран через призму собственных страновых особенностей.

Понятие модернизации в научном обороте использовалось зарубежными исследователями в середине XX века для обоснования неравномерности социально-экономического развития стран и причин их отставания от стран Западной Европы. хотя сам феномен модернизации не является новым и неоднократно использовался в процессе развития тех или иных стран [1].

На сегодняшний момент модернизация экономики – это процесс качественной трансформации социально-экономических отношений, в результате которого достигается новый, технологически более сложный уровень производства, изменяются принципы обмена и распределения благ, а также видоизменяются стандарты потребления [3].

Модернизация экономики, заявленная как одна из главных стратегических целей социально-экономической политики государства, предполагает преодоление сырьевого характера народного хозяйства и повышение его конкурентоспособности на основе внедрения новейших технологий [4].

Промышленная политика США нацелена на поддержку глобального лидерства. В отношении промышленности США проводит многоаспектную политику, основные рычаги которой представлены на рисунке 1.

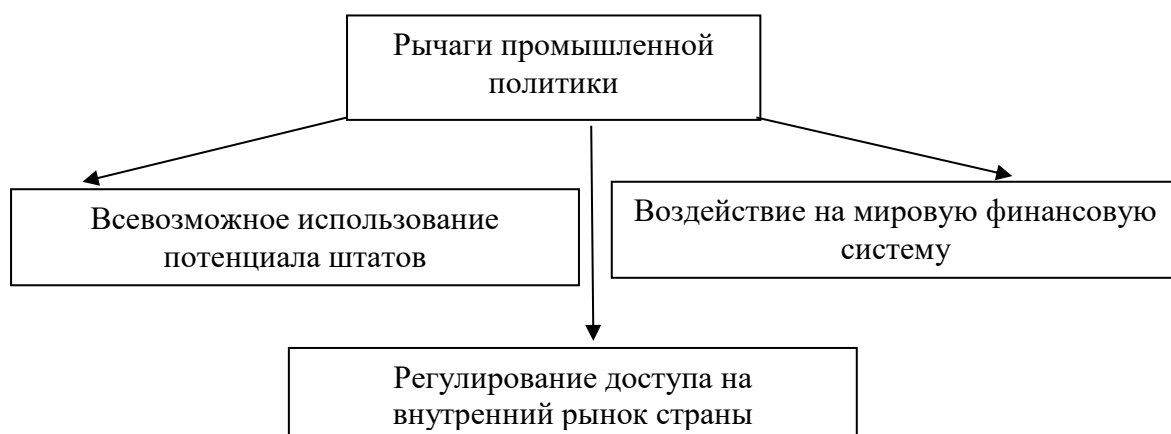

Рисунок 1 – Двигатели промышленной политики США

Развитие промышленности реализуется в виде интенсивного технологического совершенствования производственного процесса в следующих направлениях (рисунок 2).

Использование современных информационных технологий при производстве станков
Использование лазеров в процессе производства, выпуск новых станков с программным управлением, способных быстро подстраиваться под изменение технологии выпуска продукции производителями
Обеспечение станков электронными измерительными и контрольными приборами
Выпуск станков, способных обрабатывать нетрадиционные материалы – металлы и полимеры

Рисунок 2 – Направления реализации технологического совершенствования производственного процесса

Без создания новых знаний невозможно развитие промышленности. Государственная политика выступает важным фактором по поддержанию технологического лидерства американской промышленности.

Большие инвестиции в НИОКР гарантируют американским производителям сохранение технологического превосходства и господство в глобальной компьютерной промышленности в течении обозримого будущего.

Так, США лидирует в экспорте лицензий на свои открытия, изобретения и новейшие разработки. Все это приводит к зависимости других стран от США в области науки и техники, лидерству США в области конкурентоспособности компаний. Экспорт лицензий естественно дополняет вывоз наукоемких производств [5].

Затраты на научные исследования и разработки – это текущие и капитальные расходы (государственные и частные) на творческую деятельность, которая осуществляется систематически для повышения уровня знаний, включая знания человечества, культуры и общества, и использование знаний для новых приложений. R&D охватывает фундаментальные и прикладные исследования и экспериментальные разработки (таблица 1).

Таблица 1. Затраты на НИОКР в США в период с 2006-2018 гг., % ВВП

Годы	Затраты в % к ВВП, %	Изменение, %
2008	2,8	5,33
2009	2,8	1,87
2010	2,7	-2,77
2011	2,8	1,42
2012	2,7	-2,93
2013	2,7	1,35
2014	2,7	0,33
2015	2,7	-0,06
2016	3,1	1,45
2017	2,8	1,07
2018	2,8	0,72%

Как показывают данные таблицы 1, мы видим, что большое изменение доли затрат на НИОКР в США приходилось на 2008 год.

Экспорт высокотехнологичной продукции предполагает экспорт товаров с высокой НИОКР интенсивностью, т.е. затраты на НИОКР в которых составляют значительную долю в объемах продаж данной продукции. Примеры таких товаров: различные ракетно-

космические аппараты, компьютеры, фармацевтика, научные инструменты и оборудование, работающее на электричестве (рисунок 3).

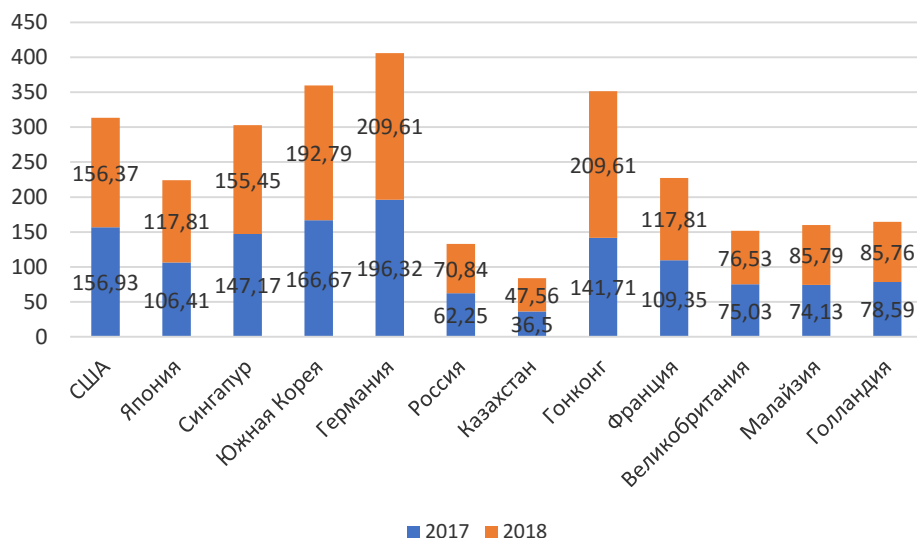

Рисунок 3 – Экспорт высокотехнологичных товаров в мире на 2017-2018 гг., долл. США

Эффективным является производство только уникальных товаров, которые в силу тех или иных причин невозможно производить в других странах, либо товаров, сделанных по новейшим технологиям, не имеющих аналогов. Приоритет имеют наукоёмкие и сверхнаукоёмкие производства (в структуре себестоимости наукоёмких товаров расходы на НИОКР составляют 8-15%, сверхнаукоёмких – более 15%), что предполагает соответствующую модернизационную политику отраслей и предприятий [6].

Вместе с тем выявлена необходимость принятия дополнительных мер как в налоговой, так и торговой политике, в формах и методах регулирования в данной области; некоторых изменений в системе образования; активное участие частного бизнеса в финансовой поддержке исследований и разработок.

Другой феномен, который также стало поддерживать правительство США, проявился в гибкой организации производства. Это стало возможным только благодаря широкому использованию информационных технологий как в самих фирмах, так и в межфирменных коммуникациях.

В частности, в международном разделении труда государственная промышленная политика США направлена на поддержание роли «мировой исследовательской лаборатории и испытательного полигона».

Таким образом, рассматривая опыт США в модернизации промышленности, можно отметить что новая инновационная стратегия США включает также укрепление патентной системы, ускорение выдачи патентов представителям малого бизнеса; улучшение системы образования; поддержку компаний, которые только начинают свой бизнес; увеличение инвестиций в базовые исследования, в том числе двукратный рост финансирования Национального фонда науки и других аналогичных организаций. По мнению президента, поддержка инноваций способна стимулировать экономический рост, сделать страну менее зависимой от иностранного сырья и одновременно справиться с безработицей.

Список литературы:

1. Черданцева И.В., Егорова М.С. Технологические изменения в контексте развития экономической теории // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – № 11-8. – С. 1684-1688.

2. Сухарев О.С. Проблемы периодизации технологического развития в эволюционном анализе. //Экономический анализ: теория и практика. – 2013. - № 23 (326). – С.2-18.
3. Экономика США: учеб. / под ред. В.Б. Суляна. – Изд. 2-е, испр. – М.: Экономистъ, 2008. – 832 с.
4. Шарова А.А. Зарубежный опыт модернизации экономических систем // Социально-экономические явления и процессы. – 2012. – №10(044). – С. 194-198.
5. Уровень расходов на НИОКР в странах мир // <https://gtmarket.ru/ratings> //05.09.2019.
6. Затраты на НИОКР // <https://knoema.ru/> 05.09.2019.

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ РАЦИОНАЛЬНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПЕРСОНАЛА

СӘТБЕКОВА А.Б.

магистрант гр. Э-13П

ЖАЙЛАУОВ Е.Б.

Научный руководитель, доктор PhD

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В современных условиях становления инновационной экономики необходимо получение максимальной отдачи от всех имеющихся у организации ресурсов, в том числе, трудовых. Эффективность трудовой составляющей ресурсов организации в значительной степени определяется используемыми в ней механизмами в области управления стимулированием работников. Формирование системы стимулирования, при которой человек, трудящийся в любой сфере деятельности, чувствует себя самодостаточным (что возможно только при реализации работником своих внутренних потребностей), является приоритетом гуманистической концепции управления человеческими ресурсами перерабатывающих предприятий, оптовых продавцов и покупателей.

Ключевые слова: моделирование, работодатель, затраты, ограничения, стимул, потребности, эффективность.

Понятие РСС, в представлении автора, предусматривает две стороны побудительного воздействия – работника и работодателя, поэтому рациональность имеет два полюса, каждый из которых признает систему стимулирования рациональной при определенных условиях (или ограничениях, используя терминологию экономико–математического моделирования). Идентичное понимание работником и работодателем таких составляющих РСС, как логичность, ясность, научная обоснованность, социальная значимость, экономическая выгодность позволяет субъектам побудительного воздействия устанавливать выгодный диалог – работодатель имеет действенные рычаги воздействия на трудовую активность работника, а работник своевременно реагирует на сигналы- стимулы, поступающие от работодателя. Для достижения такого понимания необходимо определиться с тем, какая система стимулирования будет рациональной и с позиций работодателя, и с позиции работника.

РСС, в нашем понимании, состоит из трех элементов – материального стимулирования (то, что работник получает в денежном выражении), стимулирования комфортными условиями жизни (блага предоставляемые работнику на рабочем месте и вне работы, а также блага для семьи работника) и нематериального стимулирования (внимание и признание руководства, грамоты, дополнительные выходные и т.д.).

В зависимости от специфики организации (стадии жизненного цикла, позиции на рынке и т.д.) и существующих ограничений (внешних и внутренних) структура материального, нематериального стимулирования и стимулирования комфортными

условиями жизни может претерпевать изменения. Для молодой организации вложения в трудовую активность персонала не будут ключевой целью, потому что в качестве приоритетных проблем на этой стадии ее развития стоят следующие: развитие бизнеса, завоевание рынка, разработка востребованного рынком продукта и т.д. Логично предположить, что чем больше составляющих элементов предусматривает система стимулирования на предприятии, тем вероятнее, что персонал лоялен к организации, дорожит своим рабочим местом и качественно выполняет порученную работу. Зависимость, имеющая место между количеством стимулирующих элементов и затратами (ресурсными ограничениями) на их реализацию,

Кривая показывает, что, чем больше стимулирующих элементов использует организация, тем выше затраты (ограничения) на их реализацию. С другой стороны, чем меньше ограничений, тем больше возможностей у предприятия в увеличении количества стимулирующих элементов. Если предприятие может позволить себе определенные затраты на стимулирование персонала, то, чем выше эти затраты (информационные, финансовые, технические, производственные и т.д.), тем больше возможностей (рычагов) для повышения трудовой активности сотрудников есть у организации.

Таким образом, каждое предприятие должно разрабатывать индивидуальную, рациональную для специфических условий своей деятельности систему стимулирования. Соответственно, учитывая возможности предприятия, можно найти рациональную для него системустимулирования при условии, что обе рассматриваемые зависимости верны:

1. Чем больше стимулирующих элементов использует организация, тем выше затраты на их реализацию (т.е. больше ограничений);
2. Чем меньше ограничений, тем больше возможностей у предприятия стимулировать трудовую активность работников (т.е. большее количество стимулирующих элементов может быть введено в систему).

Для определения рациональности действующей или разработанной системы стимулирования предлагается заполнить матрицу, представленную в таблице 1.

Таблица 1. Матрица выявления потребностей и возможностей реализации на предприятии элементов РСС

Стимулирование	Показатель	Есть возможность	Есть потребность
Материальное	Квалификация	☐	☐
	Премирование	☐	☐
	Депремирование	☐	☐
	Оценка значимости должностей и рабочих мест	☐	☐
	Компенсации	☐	☐
Комфортными условиями жизни	Образование		☐
	Оплата затрат на спорт, фитнес		☐
	Оплата санаторно-курортного лечения/отдыха		☐
	Жилищные программы		☐
	Кредитные продукты	☐	☐
	Обучение детей	☐	
	Оплата подарков детям к праздникам	☐	☐
Нематериальное	Управление карьерой	☐	☐
	Творчество и участие в управлении		☐
	Организация корпоративных мероприятий	☐	☐
	Официальное признание заслуг	☐	☐

Гибкие формы занятости	☐	
------------------------	--------------------------	--

После заполнения матрицы переходят к выявлению показателей системы стимулирования, в отношении которых на предприятии есть возможность и потребность в реализации. Далее заполняется форма матрицы, учитывающей ограничения, она представлена в таблице 2

Таблица 2. Матрица сопоставления элементов РСС и существующих у предприятия ресурсных ограничений

Стимулирование	Ограничения/ возможность с ограничением						
	Финансовые	Информационные	Помещения	Возраст и масштаб организации	Цели организации	Техническое и технологическое оснащение	Кадровое
Материальное							
Комфортными условиями жизни							
Нематериальное							

Оценка уровня возможностей организации и ожиданий работников в отношении стимулирования может быть проведена путем расчета коэффициента соответствия компонентов РСС конкретной организации и ОРСС

Для интерпретации полученных значений коэффициента соответствия рациональности систем стимулирования с позиций работодателя и работника воспользуемся шкалой Харрингтона (Таблица 3), которая позволяет осуществить перевод значений показателей в безразмерную сетку (масштаб) желательности с целью установления степени соответствия между полученными их значениями.

Таблица 3. Шкала оценки степени соответствия рациональности системы стимулирования с позиций работодателя и работников

Числовое значение Ксоот	Градации соответствия РСС предприятия ОРСС
0 – 0,2	Очень низкая
0,2 – 0,37	Низкая
0,37 – 0,63	Средняя
0,63 – 0,8	Высокая
0,8 – 1	Очень высокая

Если $0 < K_{соот} < 0,2$, то необходимо менять действующую систему стимулирования.

Если $0,2 < K_{соот} < 0,37$, то реальных рычагов воздействия на персонал организации у предприятия мало, рассчитывать на приверженность работников организации не стоит. Если предприятие имеет в качестве целевых ориентиров стабильность состава персонала, то определенно необходимо пересматривать используемую систему стимулирования.

Если $0,37 < K_{соот} < 0,63$, то у организации есть определенные рычаги воздействия на трудовую активность персонала, хотя, вероятнее всего, аналогичные инструменты

стимулирования используют и другие предприятия данной отрасли. У работника отсутствует стремление трудиться на данном предприятии в долгосрочной перспективе.

Если $0,63 < K_{соот} < 0,8$, то у организации есть реальные рычаги удержания работников и влияния на их трудовое поведение. При таком значении коэффициента важно оценить необходимость изменения функционирующей системы стимулирования.

Если $0,8 < K_{соот} < 1$, то вносить изменения в действующую систему стимулирования нужно крайне осторожно, потому что она уже является реальным инструментом сохранения и мотивации персонала организации.

Коэффициент соответствия позволяет выявить степень рациональности системы, но не дает возможность сделать вывод относительно направлений работы по корректировке текущей ситуации. Для детального анализа требуется проведение оценки эффективности системы стимулирования, которая будет предусматривать группу показателей, оценивающих разные аспекты социально-трудовых отношений.

Оценку эффективности РСС предлагается проводить с количественной и качественной стороны. Количественная оценка будет ориентироваться на сопоставление фактических показателей по компонентам РСС: материального, нематериального стимулирования и стимулирования комфортными условиями жизни. Качественная оценка будет проводиться экспертной группой, ее цель – определить, соответствует ли действующая РСС принципам, обозначенным в процессе разработки. Экспертную оценку можно приводить, используя балльный метод, который также позволит сопоставить результаты качественной и количественной оценки РСС.

Рекомендуемый состав показателей материального стимулирования работников предприятия представлен в таблице 4.

Таблица 4 – Рекомендуемый состав показателей материального стимулирования работников предприятия

Составляющая материального стимулирования	Показатель	Единица измерения	Направление	Значение	
				Наименьшее	Наибольшее
Квалификация	Уровень образования	лет	max	7	20
	Доля работников, имеющих образование, соответствующее занимаемой должности	%	max	0	100
	Доля работников, получающих доплаты за стаж работы по занимаемой должности, от общего числа работников	%	max	0	100
	Доля работников, получающих доплаты за стаж работы в этой организации, от общего числа работников	%	max	0	100
Премии	Удельный вес работников, выполнивших плановые показатели за период, от общего числа работников	%	max	0	100
	Удельный вес работников, соблюдающих регламент за период, от общего числа работников	%	max	0	100
Депремирование	Удельный вес работников, признанных нарушившими производственный процесс за период, от общего числа работников	%	min	0	100
	Удельный вес работников, нарушивших трудовую дисциплину за период, от общего числа работников	%	min	0	100

	Удельный вес работников получающих доплату за значимость должности для организации, от общего числа работников	%	max	0	100
Компенсации	Удельный вес работников, получивших компенсационное вознаграждение за работу в условиях воздействия на биоритмы сна и бодрствования человека, от общего числа работников у которых был за рассматриваемый период многосменный режим	%	max	0	100
	Удельный вес работников, получивших компенсационное вознаграждение за работу в условиях высоких физических и психических нагрузок, от общего числа работников, которым положена такая компенсация	%	max	0	100

Оценка соблюдения принципов РСС предприятия позволяет:

1. Оценить, действительно ли данная система рациональна для рассматриваемого предприятия;
2. Определить, какие принципы наиболее сложны для реализации (далее может быть проведен анализ причин);
3. Выявить согласованность мнений экспертов. Эксперты представляют подразделения рассматриваемого предприятия, поэтому являются источниками информации о совокупном мотивационном настроении работников предприятия;
4. Разработать рекомендации по совершенствованию действующей системы стимулирования.

Выявление тех стимулирующих элементов, которые действительно значимы для подавляющего большинства работников организации, позволяет определить реальные инструменты, удерживающие и мотивирующие работника. Предложенная оценка эффективности предлагает большой перечень показателей, оценивающих разные аспекты социально-трудовых отношений. Если по результатам оценки эффективности выясняется, что система не эффективна, то производится анализ причин (исследуются частные показатели, которые имеют низкое значение при расчете эффективности, но важны для трудового коллектива в процессе сопоставления критериев рациональности работника и работодателя). Далее разрабатывается комплекс мероприятий, направленных на улучшение эффективности действующей системы. Оценка эффективности РСС происходит после внедрения системы. Рекомендуемая периодичность оценки эффективности РСС один раз в год.

Список литературы:

1. Армстронг М., Стивенс Т. Оплата труда: Практическое руководство по построению оптимальной системы оплаты труда и вознаграждения персонала / Пер. с англ. Под науч. ред. Т.В. Герасимовой. – Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2007. – 512 с.
2. Бакирова Г.Х. Психология развития и мотивации персонала: учебное пособие/ Бакирова Г.Х. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 439 с.
3. Дашкова Е.С. Материальное стимулирование работников системы здравоохранения: проблемы и пути решения. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2015. – №2. – С. 9-12.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ РАЗВИТИЯ И АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

СТРИЖКО В.С.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль государства и государственного управления в создании и совершенствовании институциональных аспектов, способствующих развитию и повышению инновационной активности субъектов бизнеса в Республике Казахстан на современном этапе. Раскрывается спектр основных институциональных элементов и их содержание.

Ключевые слова: государственное управление и регулирование, институциональные условия, инновационная деятельность, инновационная система, инновационное предпринимательство, регион, Республика Казахстан.

Общественный успех инновационной деятельности зависит от степени взаимодействия государственных органов власти, науки, образования и инновационного предпринимательства в регионах. Принимая во внимание существующие тенденции, и выполняя одну из главных своих функций – управление региональными инновационными процессами, – государство должно способствовать и обеспечивать формирование разветвленных инновационных связей.

Большая часть крупных казахстанских компаний представлена транснациональными и национальными корпорациями, для которых инновационная деятельность представляет собой постоянное и необходимое условие функционирования. Кроме того, крупные предприятия чаще становятся исполнителями государственных заказов, которые сопровождаются выделением средств государства. Для малых и средних предприятий же высокая стоимость инноваций, относительно их возможностей вкладывать в нововведения, представляет одну из главных причин инновационной пассивности.

Вопросы госуправления и регулирования тесно связаны с темпом и масштабами роста инновационного предпринимательства. Исторический и хозяйственный опыт инновационных стран показывает, что государства, которые пытаются отказаться от управления инновационными процессами, теряют перспективы роста всей системы. Национальные инновационные системы большинства развивающихся и развитых стран свидетельствуют о том, что государство весьма активно участвует в деятельности инновационного предпринимательства. Поэтому суть вопроса не в том, поддерживать или не поддерживать, регулировать или не регулировать инновационное предпринимательство, как часть инновационной системы. Суть в том, какую именно поддержку оказывать и какие действенные инструменты регулирования выбрать [1, с. 439-442].

Динамика развития инновационного предпринимательства в Казахстане определяется государственной инновационной политикой, использующей разнообразный инструментарий. К нему следует отнести нормативно-правовое обеспечение инновационной деятельности, формы прямого и косвенного госрегулирования, воздействие на состояние потенциала научно-технологических и промышленных комплексов, создание условий для внутреннего рынка, а также традиционно-специфическими особенностями страны.

По мнению Токсановой А.Н. и ее соавторов, для ускорения инновационного развития, в котором государство принимает непосредственное участие, можно выделить несколько приоритетных путей [2, с.27-28]. Это:

1. Разработка мер специального характера, повышающих инновационную активность.
2. Совершенствование инновационной инфраструктуры.
3. Модернизация системы госзаказов, которые способны стимулировать спрос на инновации в перспективных отраслях каждого региона.

Государство должно всячески способствовать созданию благоприятных институциональных условий.

Таким образом, следует принять во внимание возможность совершенствования следующих аспектов государственного управления и государственной инновационной политики, имеющих актуальность для инновационного предпринимательства (ИП) (рис. 1):

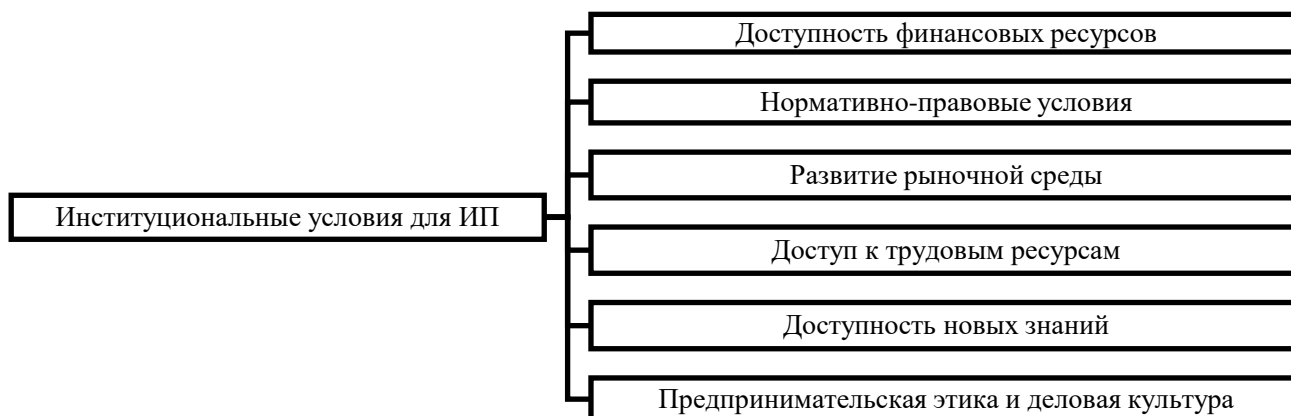

Рисунок 1 – Институциональные условия для развития инновационного предпринимательства в Казахстане (составлено на основе данных источника [3])

1. Повышение доступности финансовых ресурсов. Доступ к финансовым ресурсам является основным фактором создания и роста инновационного предпринимательства и включает в себя кредитный механизм, венчурный капитал, средства «бизнес-ангелов». Он позволяет вкладывать средства в инвестиционно-затратные инновационные проекты, финансирование которых не под силу только за счет собственных средств. Необходимость государственного регулирования отношений, обеспечивающих доступ инновационного предпринимательства к финансовым средствам, обусловлено некоторыми важными аспектами: основная причина заключается в том, что несовершенство рынка капиталов, как и любого другого рынка, ограничивает объемы прибыльных инвестиций в инновационную сферу. Вновь созданные или же небольшие предприятия особенно подвергаются влиянию таких рыночных недостатков.

Трудности, с которыми сталкиваются инновационные предприниматели, имеют несколько источников:

Во-первых, им обычно не хватает опыта и залоговых средств;

Во-вторых, они участвуют в инновационных процессах, результаты которых неясны и труднопредсказуемы;

В-третьих, деятельность инновационного предпринимательства строится на использовании новых знаний и новых идей, инвестиционная прибыль от которых еще не определена и непредсказуема. Кроме того, их деятельность может быть связана с нематериальными объектами, что затрудняет оценку потенциальной выгоды от их обладания (к примеру, патенты).

Чем меньше объем и моложе субъект предпринимательства, тем более непрозрачной будет информация об эффективности и финансовой устойчивости его бизнеса.

Недостаточно развитые финансовые отношения в стране могут быть еще одним системным провалом, влияющим на доступ к финансовым средствам для инновационных предпринимателей. Все эти вопросы могут быть решены только скоординированными усилиями со стороны уполномоченных и компетентных структур государства.

Государственное регулирование финансовых отношений, в которых принимают участие инновационно активные предприятия, может осуществляться в следующих формах:

– предоставление государственных гарантий для банков, кредитуемых малые и средние предприятия, реализуя обязательства по покрытию убытков от невозврата заемных средств;

– стимулирование деятельности консалтинговых посреднических агентств, оказывающих помощь инновационному бизнесу в сокращении транзакционных издержек на получение кредитов;

– финансирование прямых субсидий на кредиты инновационного предпринимательства через деятельность национальных институтов развития;

– развитие государственных фондов, которые напрямую инвестируют новых субъектов предпринимательства;

– создание системы государственного «фонда фондов», инвестирующего в частные венчурные компании;

– популяризация деятельности фондов софинансирования, использующих государственные финансовые средства для помощи частным инвесторам;

– предоставление налоговых преференций частным инвесторам, вкладывающим свои средства в рискованные бизнес-проекты;

– повышение склонности к инвестированию в инновационное предпринимательство, через пересмотр процедур банкротства.

2. Совершенствование нормативно-правовых условий для инновационного предпринимательства. В частности, это относится к нормативно-правовым актам, регулирующим ранние этапы развития новых предприятий, связанные, например, с административными вопросами, налоговыми условиями и процедурами банкротства.

Следует отметить, что инновационное предпринимательство, в частности новые субъекты рыночных отношений и инновационной системы особо подвержены влиянию административных факторов. Так, упрощение административных процедур открытия собственного дела и выхода на рынки за счет снижения барьеров может стать стимулом для развития предпринимательства. Или же, наоборот, значительные затраты средств и времени и усложненные процессы регистрации могут стать препятствием для потенциальных предпринимателей. Длительность и высокие затраты на регистрацию деятельности, вообще, отвлекают финансовые и трудовые ресурсы от активных отношений, делая развивающийся бизнес наиболее уязвимым. Усложненные правила открытия, организации и ведения бизнеса могут подтолкнуть предпринимателей к осуществлению деятельности в неформальном («сером») секторе экономики, особенно в условиях слабого нормативно-правового сопровождения.

Система государственного управления и используемые ею регуляторные инструменты в контексте создания благоприятных нормативно-правовых условий для функционирования инновационного предпринимательства может оказать влияние через:

1) Развитие административных основ создания и роста инновационных предприятий:

– упрощение административных операций путем реорганизации и оптимизации процессов.

– применение информационно-коммуникационные технологии для снижения административного бремени.

– интегрируя и координируя административное упрощение с другими видами деятельности в области государственного регулирования.

– количественную оценку и качественные параметры влияния административных препон на инновационное предпринимательство, и возможность их снижения. Особенно важны такие качественные показатели, оценивающие бремя регулирования, которые могут дополнить количественные показатели и улучшить эти усилия.

– специальные методы оценки влияния дополнений и изменений в законодательстве на регулирование субъектов малого и среднего бизнеса, находящихся на ранних стадиях деятельности.

2) Совершенствование законодательства о банкротстве предприятий: регулирование процедур банкротства может оказать существенное влияние на деятельность инновационного предпринимательства, формируя отношение к восприятию инновационной системы как деятельности, связанной с повышенным риском, определяя, тем самым, условия доступа к финансовым ресурсам (кредитам и др.). Государственное регулирование данной сферы может обеспечить поддержку инновационных фирм путем достижения оптимального правового баланса в законодательстве о банкротстве, соответствуя интересам предпринимателей и кредиторов.

3. Воздействие на сферу рыночных отношений (развитие рыночной среды). Государственное воздействие на инновационное предпринимательство через рыночные отношения содержит несколько аспектов. К ним следует отнести повышение доступности внутренних и внешних рынков, развитие конкурентной среды, осуществление государственных закупок, как меры стимулирования производств с высоким местным содержанием.

В плане развития инновационного предпринимательства следует учитывать некоторые обстоятельства: госзакупки могут иметь особое влияние, если будут организованы специально с целью поддержки инновационных предпринимателей; система государственных закупок будет развиваться путем совершенствования компетенций в сфере государственного управления разработкой и мониторингом закупок продукции инновационного бизнеса, эффективной оценки влияния госзакупок на инновационное предпринимательство, снижения барьеров для малого и среднего бизнеса и повышения доступности участия в государственных закупках.

Для небольших субъектов инновационного предпринимательства могут представлять высокую ценность рынки технологических продуктов, поскольку сами предприниматели наделены меньшими возможностями, вынуждающими их обращаться к внешним источникам.

Ключевой ролью системы госуправления и регулирования рыночных процессов выступает то обстоятельство, чтобы гарантировать инновационному бизнесу здоровые конкурентные условия на рынках. В целом, государство, через свои институты, может: влиять на оценку прямого и опосредованного воздействия устанавливаемых правил для конкурентной среды; позволить инновационным предприятиям извлекать выгоду из своих инновационных продуктов и технологий путем соответствующей системы защиты прав интеллектуальной собственности и др.; обеспечить участие инновационного предпринимательства в программах поддержки производителей экспортной продукции; снизить тарифные и нетарифные барьеры для предоставления казахстанским предпринимателям быстрого доступа к передовым зарубежным знаниям и технологиям и т.д.

4. Облегчение доступа к трудовым ресурсам. Данное условие связано с поведением субъектов инновационного предпринимательства на рынке труда и их желания приобретать высококвалифицированные кадры. Оно формирует устойчивые трудовые отношения по поводу найма и увольнения работников, по поводу миграционных процессов и заинтересованности в повышении потенциала человеческого капитала.

Доступность трудовых ресурсов представляет собой один из ключевых условий успеха, так как их деятельность связана с новыми формами хозяйствования и производства, где не обойтись без особо подготовленных специалистов. Однако инновационные предприятия, особенно представители малого и среднего предпринимательства, зачастую страдают от нехватки квалифицированных работников, в отличие от более крупного бизнеса, потому что не имеют такой гибкой системы регулирования трудовых отношений, и находятся в более обременительной ситуации по поводу найма и увольнения работников.

Государственное регулирование доступности трудовых ресурсов для инновационного предпринимательства может быть направлено:

– на сокращение затрат на рабочую силу, особенно для инновационных стартапов и небольших предприятий;

- на акцентирование внимания на работниках, а не на рабочих местах;
- на соблюдение принципов надлежащего нормативного регулирования трудовых отношений;
- на улучшение качества информированности работников и их работодателей о текущем состоянии и изменениях в трудовом законодательстве;
- на укрепление отношений между вузами и субъектами инновационной деятельности с целью обеспечения непрерывного образования и подготовки кадров для инновационной сферы;
- На развитие инновационной культуры и повышение общественного интереса к науке и технике.

5. Доступность новых знаний. Этот аспект крайне важен для инновационного предпринимательства, так как представляет собой основной источник новых возможностей в инновационной сфере. Доступ к знаниям охватывает государственные и частные академические связи, которые питают деятельность инновационных предпринимателей. Они касаются межфирменного научно-технологического сотрудничества, взаимодействия между университетами и промышленными предприятиями, вложений в НИОКР и других форм инвестирования в инновационные процессы.

Госуправление процессами организации сотрудничества и обмена знаниями между научными организациями, университетами и инновационным предпринимательством может иметь положительные результаты, если научно-исследовательские организации выступают в качестве создателей инновационного предпринимательства благодаря появлению «побочного» исследовательского продукта. В свою очередь, малые и средние предприятия могут извлечь прибыль из распространения новых знаний, переданных им научными организациями, экономя на затратах, связанных с проведением исследований и разработок.

Кроме того, такие связи позволяют поступательно развивать отношения интеллектуальной собственности и повышать проникновение информационно-коммуникационных технологий в бизнес-среду. Так, например, инновационные идеи, невостребованные существующим бизнесом, могут стать основой для инновационных стартапов. Взаимодействие инновационного предпринимательства с университетами может также быть взаимовыгодным, если их отношения будут обеспечены законодательной и административной поддержкой, поощряющей коммерциализацию исследований и разработок, выполненных представителями академической науки и внедренных в деятельность инновационно активного субъекта и др.

6. Этика предпринимательских отношений и деловая культура. Возможности предпринимателей играют решающую роль при выходе на рынок и определяют успех новых предприятий, поскольку они способствуют проявлению неординарных подходов к функционированию новых производств, внедрению инноваций, а также обучению и адаптации к меняющимся обстоятельствам. Государство должно учитывать необходимость развития социально-культурной инфраструктуры, элементами которой являются инфраструктура поддержки бизнеса, опыт и навыки бизнесменов и предпринимателей. Формируется также особое отношение к предпринимательству. Воздействуя на склонность и желания людей заниматься предпринимательской деятельностью, культура также может оказывать влияние на инновационное предпринимательство.

Можно выделить несколько предпосылок, определяющих необходимость государственной поддержки предпринимательского потенциала и деловой культуры:

Во-первых, на создание и успешную деятельность инновационного предпринимательства могут оказывать влияние неразвитость предпринимательских навыков и складывающиеся в обществе стереотипы о рискованности и непредсказуемости предпринимательской деятельности;

Во-вторых, рыночные отношения не направлены на стимулирование предпринимателей, особенно новых участников, так как основаны на жесткой конкурентной борьбе. И инвестиции бизнеса в развитие компетенций и человеческого капитала,

повышение деловой и предпринимательской культуры, обучение персонала не оправдывают себя, увеличивая лишь издержки фирм.

Государственное регулирование и создание соответствующих институциональных условий для развития инновационного предпринимательства в данном контексте должно содействовать:

1) Деловым и предпринимательским навыкам и опыту:

– Поддерживая и внедряя в учебные процессы на всех ступенях образования основы предпринимательской деятельности (школьное, профессионально-техническое, высшее образование).

– Поощряя более тесное взаимодействие между образовательными учреждениями и субъектами частного предпринимательства.

– Обеспечивая в процессе обучения ориентацию на потребности и запросы со стороны предпринимательских структур, включая и само инновационное предпринимательство.

2) Совершенствованию инфраструктуры поддержки предпринимательства:

– Развивая предпринимательскую (инновационную) инфраструктуру, оказывающую поддержку предприятиям региона, кластера и т.д.

– Субсидируя составление и выпуск рекомендаций по образовательным программам и дисциплинам, которые способствуют распространению лучших практик подготовки предпринимателей для инновационной системы и ее институтов.

3) Популяризации имиджа предпринимателя-инноватора и формированию положительного отношения к предпринимательской деятельности в обществе, особенно среди молодежи:

– Обеспечивая доступность и достоверность информации для свободного ознакомления с концепциями предпринимательской для молодого поколения и заинтересованных лиц;

– Содействуя развитию идей предпринимательства и инновационной деятельности посредством организации и проведения мероприятий, посвященных отношениям между государственными органами власти, участниками предпринимательских и инновационных структур, используя все возможности медиа-пространства.

Таким образом, в условиях общего институционального обеспечения предпринимательской деятельности в Казахстане инновационное предпринимательство как один из важнейших участников инновационной системы в Казахстане находится на начальном этапе своего развития. Для него необходимо создавать особые принципы деятельности и инструментарий развития в виду специфики отношений, связанных с инновационным бизнесом.

Как ведущие участники инновационной системы, инновационные предприниматели нуждаются в активном организационном, правовом, социально-экономическом государственном регулировании и институциональном сопровождении их деятельности.

Список литературы:

1. Красникова А. С. Малое инновационное предпринимательство: проблемы и пути решения / Красникова А. С., Шиббаева В. С. // Молодой ученый. – 2015. – №7. – С. 439-442. URL: <https://moluch.ru/archive/87/17058/> (Дата обращения: 14.02.2021).

2. Токсанова А.Н. Приоритетные направления государственной поддержки инновационного предпринимательства в Республике Казахстан / Токсанова А.Н., Галиева А.Х., Байбусинова Г.К., Ашикбаева Ж.С. // Экономика: стратегия и практика. – 2017. – № 2 (42). – С. 23-29.

3. Innovative entrepreneurship. The innovation policy platform. World Bank Group [US]. URL: <https://www.innovationpolicyplatform.org/content/innovative-entrepreneurship> (Дата обращения: 30.03.2021).

РОЛЬ ТУРИСТСКОЙ ОТРАСЛИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

ТІЛЕКТЕС А.Ж.

студентка группы ГМУ-18-2

ЖИДКОБЛИНОВА О.В.

Научный руководитель, PhD, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены роль и значение туризма в структуре национальной экономики, а также выявлены проблемы устойчивого развития туризма. Опыт зарубежных стран показывает, что достичь конкурентоспособности на мировом туристическом рынке возможно за счет развития новых форм экономической интеграции между государством, туристическим бизнесом и населением страны.

Ключевые слова: туризм, национальная экономика, отраслевая структура экономики, Всемирная Туристская организация, международный туризм, государственная поддержка

По определению, принятому ООН в 1954 г.: «Туризм это активный отдых, влияющий на укрепление здоровья, физическое развитие человека, связанный с передвижением за пределами постоянного места жительства». В 1980 г. на Филиппинах была принята Манильская декларация по мировому туризму, которая провозгласила: «Туризм понимается как деятельность, имеющая важное значение в жизни народов в силу непосредственного воздействия на социальную, культурную, образовательную и экономическую области жизни государств и их международные отношения».

В материалах Всемирной конференции по туризму, проведенной Всемирной туристской организацией (ВТО) в 1981 г. в Мадриде, туризм определяется как один из видов активного отдыха, представляющий собой путешествия, совершаемые с целью познания тех или иных районов, новых стран и сочетаемые в ряде стран с элементами спорта. В 1993 г. статистическая комиссия ООН приняла более широкое определение туризма: «Туризм это деятельность лиц, которые путешествуют и осуществляют пребывание в местах, находящихся за пределами их обычной среды, в течение периода, не превышающего одного года подряд, с целью отдыха, деловыми и прочими целями».

На сегодняшний день туризм относят к одной из крупнейших мировых индустрий, которую за быстрые темпы развития называли экономическим феноменом столетия. Во многих странах туризм играет значительную роль в формировании ВВП, создании дополнительных рабочих мест, обеспечении занятости. Туризм оказывает огромное влияние на такие ключевые отрасли экономики как транспорт, связь, строительство, сельское хозяйство, то есть выступает своеобразным катализатором социально-экономического развития [1, с.36].

Туристский сектор ежедневно растет, представляя комплексную сеть услуг, продукции, процессов, каналов распределения, и тому подобных, определяя туристических посредников и стратегическое управление в достижении экономического роста [2, с.1].

По данным отчета Всемирной Туристской Организации в 2019 году международный туризм продолжал расти, несмотря на экономическую нестабильность в мире, особенно в Евроне. Высокие показатели отрасли говорят о том, что международный туризм, как сектор экономики, продемонстрировал свою способность приспособиваться к изменяющимся условиям рынка и является одной из отраслей, которые должны быть поддержаны правительством всех государств, в качестве одного из способов стимулирования экономического роста.

В 2019 году, по данным Всемирного совета по туризму и путешествиям (WTTC), мировая индустрия гостеприимства показала результаты, заметно превосходящие другие отрасли мировой экономики, включая производство, розницу, финансовые услуги и коммуникации. Вклад туризма в глобальный ВВП вырос на 3%, а число занятых в отрасли увеличилось на 5%, достигнув 260 млн.долл.США. Таким образом, впервые одно рабочее место из 11 во всем мире создано было туриндустрией. На долю отрасли пришлось 10% всех новых рабочих мест, появившихся в 2019 году.

Экономический вклад туризма и путешествий, если считать прямой, непрямой и опосредованный эффект, составил в 2019 году 6,6 трлн.долл.США (ежегодный рост в пределах 500 млрд.долл.США), а также 765 млрд.долл.США в виде инвестиций и 1,2 трлн.долл.США экспортных услуг. Все вместе это составляет 9% мирового ВВП [3].

В странах ЕС и других промышленно развитых странах доходы от туризма составляют примерно 4,1 % от внутреннего валового продукта [4]. При чем экономический эффект функционирования туристской отрасли зависит от типа экономики – развитой или развивающейся.

Влияние туризма на развитие национальной экономики очень велико, которое выражается через следующие функции:

- производственную – созданные турпродукты и услуги формируют ВВП и ВРП страны;

- создание дохода – экономическая деятельность в туристской отрасли способствует поступлению налоговых отчислений в государственный бюджет;

- сглаживание неравенства в региональном развитии – регионы, не имеющие развитого промышленного производства, но обладающие историческим наследием и уникальным природным ландшафтом, экономического развития достигают через туризм;

- сглаживание платежного баланса – сопоставление расходов местных туристов, выезжающих за границу, с доходами, полученными от потребления товаров и услуг иностранными туристами, позволяет определить сальдо по разделу туризм, т.е. его положительный или отрицательный баланс. Особенность данной функции заключается в том, что если в развивающихся странах баланс по статье «туризм» имеет отрицательное значение, в то время как развитые страны мира выравнивают свои макроэкономические показатели за счет именно доходов от туристской деятельности.

Экономическое значение от деятельности в туристской отрасли можно оценить в зависимости от ее способности активизировать приток иностранных туристов или предоставлять средства для обеспечения более гибких цен в ее экспортной промышленности. В развитой или индустриальной стране можно отметить способность туристской индустрии содействовать разнообразию национальной экономики и противостоять неустойчивости региональной экономики.

В соответствии с теорией оптимального функционирования экономики страны эффективность на отдельном участке оценивается с позиций общего эффекта. Поэтому сумма частных эффектов будет характеризовать степень влияния туризма на экономику.

Также можно выделить внутренние экономические факторы, способствующие развитию туризма в стране:

- реальный доход населения – чем больше размер реального дохода потребителей, тем больше возможностей и если сумма превышает необходимую, то растет спрос на дополнительные товары и услуги, особенно на такие как туризм;

- распределение дохода – равномерное распределение доходов населения способствует росту спроса на туристические услуги;

- рост макроэкономических показателей – стабильное экономическое развитие страны ведет к развитию всех ее отраслей.

В качестве факторов, отрицательно влияющих на туризм, выделяют: снижение заработной платы и рост безработицы, снижение платежеспособности населения, неграмотная национальная туристская политика либо ее отсутствие, неустойчивость

национальной валюты, экономические и структурные кризисы, недостаточное развитие механизма государственной поддержки данной отрасли.

В странах, делающих ставку на развитие туризма, обычно принимаются меры законодательного характера, стимулирующие развитие туристической инфраструктуры, в частности гостиниц. При этом государственные органы и финансовые учреждения исходят из того, что инвестиции в туризм создают новые рабочие места, приносят определенный доход, в том числе в твердой валюте. Поэтому в большинстве стран принимаются законодательные решения, способствующие привлечению иностранных и внутренних инвестиций и займов, например путем установления для них налоговых льгот.

К основным мерам поддержки гостиничной отрасли относятся:

- помощь в выделении земельных участков под застройку;
- помощь в проведении маркетинговых исследований;
- возврат капиталовложений по завышенным кредитным ставкам;
- отнесение потерь начальной стадии проекта на период получения прибыли от проекта (отсрочка платежей);
- развитие государством инфраструктуры для проектов;
- налоговые и таможенные льготы при поставках проектного оборудования, не производящегося в стране.

К иным льготам можно отнести отсутствие налогов на прибыль (Эстония, ОАЭ) и гармонизацию в целом налогообложения (страны Балтии). В некоторых странах туристская инфраструктура пользуется существенными льготами финансового характера:

- в Турции гостинично-туристский комплекс на 40 % дотируется государством, что позволяет устанавливать конкурентоспособные цены. Кроме того, принято удобное для туристов свободное хождение иностранной валюты наряду с местной денежной единицей;

- в Израиле до 30% инвестиций в гостиничную сферу возвращается инвестору государством в виде прямых отчислений и налоговых льгот (при условии достижения определенных объемов привлечения туристов);

- в Мексике созданы зоны франко (свободные от налогообложения) вокруг курортов Акапулько и Канкун;

- в Испании принят план повышения конкурентоспособности испанского турпродукта, где как приоритетное направление выделены реконструкция и модернизация гостиниц в основных курортных зонах, развитие сельского туризма в районах, не имеющих пляжей (Валенсия). Остров Тенериф объявлен зоной франко, что снижает стоимость не только туристских услуг (в том числе гостиниц), но и отражается на стоимости других продуктов, в частности бензина; правительство инвестирует крупные суммы в развитие инфраструктуры острова;

- в Марокко принят план развития туризма, предполагающий прямые бюджетные инвестиции (20–40 %) в приоритетные проекты развития (крупные парки развлечений, гостиничные комплексы и т.д.);

- в Индонезии остров Бали признан свободной экономической зоной, что снижает цены на туристское предложение. Здесь же практикуются прямые бюджетные инвестиции в развитие инфраструктуры [5].

Перед потенциальными инвесторами ставится предварительное условие — это инвестирование в проекты, осуществляемые в регионах, признанных развивающимися. Кроме того, выдвигаются требования: использовать в стране доходы и прибыли, получаемые в твердой валюте; привлекать местный персонал; осуществлять его обучение и т.п. Иногда добавляются требования к внешнему виду проектов (гармонирование с местной архитектурой).

Таким образом, туризм с экономической точки зрения:

- имеет индустриальную форму;
- выступает в виде турпродукта и услуг, которые не могут накапливаться и транспортироваться;

- создает новые рабочие места и выступает зачастую пионером освоения новых районов и катализатором ускоренного развития национальной экономики;
- представляет собой механизм перераспределения национального дохода в пользу стран, специализирующихся на туризме;
- является мультипликатором роста национального дохода, занятости и развития местной инфраструктуры и роста уровня жизни местного населения;
- характеризуется высоким уровнем эффективности и быстрой окупаемостью инвестиций;
- возникает как эффективное средство охраны природы и культурного наследия, поскольку именно эти элементы составляют основу его ресурсной базы;
- совместим практически со всеми отраслями хозяйства и видами деятельности человека, поскольку именно их дифференциация и дискретность создают ту разность потенциалов рекреационной среды, которая вызывает потребность людей к познанию и перемене мест своего пребывания [6, с.24].

Регулирование деятельности в туризме в большинстве зарубежных стран происходит при участии государственного и частного секторов. Результаты исследований, проведенных Всемирной туристической организацией (ВТО), показали растущее участие частных структур в процессе развития международного туризма при активной их поддержке со стороны государства.

Государственное регулирование в глобальном порядке может осуществляться по двум основным обобщенным направлениям. Первое направление связано с корректировкой рыночного саморегулирования путем составления планов (прогнозов) и государственных программ с учетом достаточно высокой степени стихийности осуществляемых сейчас соотношений в системах «спрос – предложение» на многие важные виды выпускаемой продукции и оказываемых услуг. Второе направление обеспечивает осуществление социальных программ и социальное ориентирование рыночной экономики. Рыночное саморегулирование без должного государственного вмешательства приводит: к росту монополизации, ускорению расслоения населения страны на богатых и бедных, сокращению тех отраслей, которые не являются источниками получения моментальной прибыли (наука, культура, искусство, здравоохранение, просвещение и т.д.). То есть государственное регулирование в сфере туризма может осуществляться путем воздействия на расширение туристического рынка и осуществления соответствующей социальной политики.

Воздействие на расширение туристического рынка требует разработки рыночной стратегии продвижения туристического продукта. Стратегия представляет собой выбор долгосрочной оптимальной модели поведения на туристическом рынке, исходя из его особенностей. При любом стратегическом подходе соответствующие воздействия со стороны государственного и частного секторов обязательны.

Государственное регулирование туристической деятельности в Казахстане осуществляется путем: создания нормативных правовых актов, направленных на совершенствование отношений в сфере туристической индустрии; содействия в продвижении туристического продукта на внутреннем и мировом туристских рынках; защиты прав и интересов туристов, обеспечения их безопасности; стандартизации в туристической индустрии, сертификации туристического продукта; установления правил въезда и выезда из неё и пребывания на её территории с учетом интересов развития туризма; налогового и таможенного регулирования; представления льготных кредитов, установления налоговых и таможенных льгот туроператорам и турагентам, занимающимся туристической деятельностью и привлекающим иностранных граждан для занятия туризмом; содействия кадровому обеспечению туристической деятельности; развития научных исследований в сфере туристической индустрии и так далее.

Таким образом, масштабность и важность туризма свидетельствуют о его принадлежности к стратегическим отраслям экономики страны, что требует непосредственного государственного регулирования, с целью обеспечения

пропорциональности развития территориальных и отраслевых народнохозяйственных комплексов, обоснования политики занятости, обеспечения роста бюджетных доходов и управления состоянием платежного баланса.

Продолжающийся рост мирового туризма подтверждает, что туризм стал одним из важнейших компонентов современного экономического пространства. В то же время, являясь одной из наиболее динамично развивающихся мировых индустрий, туристский рынок Казахстана демонстрирует низкие темпы развития. Ограниченные материальные возможности граждан, недостаточно развитая туристская инфраструктура, несогласованность интересов государства и частного сектора, являются сдерживающими факторами для развития туристской отрасли Казахстана.

Отсутствие или неэффективное участие заинтересованных сторон является одним из основных препятствий на пути реализации концепций по устойчивому развитию туризма (ST) и неопределенности в отношении того, как наилучшим образом решить эту проблему.

К основным проблемам, тормозящим развития туристической отрасли в Казахстане, можно отнести: разобщенность участников туристического рынка; недостаточно развитая нормативно-правовая база; неадекватно высокие цены на размещение при достаточно низком уровне развития туристской инфраструктуры; сохраняющиеся опасения потенциальных туристов в собственной безопасности; слабое развитие в туристских центрах инфраструктуры досуга и развлечений; слабая информированность потенциальных туристов; отсутствие единой политики представителей турбизнеса и республиканских властей по продвижению регионального турпродукта; нехватка высококвалифицированных кадров, как на предприятиях индустрии туризма, так и в региональной системе государственного управления туристской отраслью.

Проблемы развития туристского сектора экономики Казахстана определяются противоречиями между усиливающейся потребностью людей в повышении конкурентоспособности, доходности, эффективности от туристской деятельности и требуемых теоретических и практических разработок по совершенствованию государственного, межотраслевого и системно-структурного управления сферой туризма и сервиса. Возникшее противоречие обусловлено в необходимости:

- развития государственной системы регулирования туристской деятельностью и эмпирическим характером современного управления сферой туризма Республики Казахстан;
- максимального использования туристских рекреационных ресурсов, лечебно-оздоровительного, культурно-познавательного потенциала туризма всем населением республики;
- создания единой информационной базы туристского потенциала страны и внедрения интерактивных технологий по продвижению и реализации национального туристского продукта на внутреннем и мировом рынках;
- консолидации усилий и межотраслевой координации действий министерств и ведомств по формированию туристской индустрии;
- создания конкурентоспособной системы подготовки туристских кадров, адекватной требованиям мирового и отечественного рынка.

Список литературы:

1. Артёмова Е.Н., Козлова В.А. Основы гостеприимства и туризма. Учебное пособие. – Орёл: ОрёлГТУ, 2015. – 104 с.
2. Scarpino, M. Tourism systems: An analysis of the literature for improved sub national development. Cooperative Research Center in Tourism, CICtour GUNE. <http://www.conferencedevelopments.com/files/Scarpino.pdf>
3. UNWTO Tourism Highlights, 2019 Edition.
4. UNWTO World Tourism Barometer, 11, 2019.
5. <http://turizmbiz.ru/st1/st14.htm>.

6. Боголюбов В.С., Орловская В.П. Экономика туризма. Учебное пособие. – М.:Академия, 2018. – 192 с.

Секция 2. ТЕНДЕНЦИИ, ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

ESPORTS AS A MEANS OF THE SOCIAL REHABILITATION OF DISABLED PEOPLE

BOZHBANOV A.

student of the group Yu-20-3

Karaganda University of Kazpotreboysuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article focuses on the role and importance of esports as a means of the social rehabilitation of disabled people.

The aim of the author's innovative project is determined and substantiated, i.e. to establish an esports innovative educational center that facilitates the social rehabilitation of disabled people, creates new specialties, professions for them, makes them socially adapted and integrated in the context of the global economic downturn.

Keywords: esports, social rehabilitation, innovative educational center, Para-Esports Academy.

The disability problematizes the social rehabilitation, the adaptation to life in its new capacity. This is almost always associated with the need to master vital and professionally necessary skills and abilities, develop and improve special physical and volitional capacities and abilities.

The rationale of this topic is due to the fact that the current difficult socio-economic situation dictates a need to look for new ways to solve the problem of the social rehabilitation of disabled people.

This topic is theoretically and practically advantageous because the rapid development of information technologies opens up great opportunities in the socialization, education and employment of the disabled.

Esports has given an active social life to many disabled. This sport has become for them a powerful incentive, a turning point, a door to a life worth living, an accessible social elevator.

Computer games, despite the popular beliefs, can positively change a person's life. For many disabled people, esports is a unique opportunity for the social rehabilitation, socially active and financially secure life. For example, a wheelchair-bound person, thanks to a computer game, can start playing for his favorite football club, albeit not on the real field. If wished and persisted in, he is permitted not only to improve the living standards, but also to achieve success and recognition, be top-rated, become a winner and gain an incentive for self-development, for conquering new frontiers.

Apparently, the disabled people have got many opportunities; they are future-oriented and highly employable.

Special competitions are known to be held for disabled people in big sports, such as the Paralympics. Esports, on the other hand, provides a chance for all people - both healthy and disabled - to compete as equals, in the same stream. Since a computer game primarily uses the brain, rather than physical abilities, it creates equal terms for all participants - whether they are an ordinary gamer or a disabled. In games, they are equal to everyone, and this is very important.

Esports is generally very democratic. It is available to almost anyone, since it does not require extraordinary physical efforts and substantial financial costs from the player.

Being disabled is not an obstacle for computer games. Among disabled people there are many talented and even gifted eSports players, whose self-belief and optimism inspire everyone.

Zoe Espinoza (photo 1) suffers from Leber's amaurosis, a hereditary retinal disorder. Due to the defective RPE65 gene or other genes in the retina, light-sensitive cells die and are not restored. One person in 81 thousand statistically suffers from Leber's amaurosis. Zoe Espinoza plays Mortal Kombat, guided by the sounds, and remarkably accurately distinguishes the characters' actions by some nuances [1].

Photo 1 – Zoe Espinoza

Starcrafter Matt "LookNoHands" Fink (photo 2), whose limbs were amputated at a very young age, believes he has found his game. Matt designates StarCraft II as an "emotionally-relaxing chase" that allows his restless nature to be let out [2].

Photo 2 – Starcrafter Matt "LookNoHands" Fink

People with cerebral palsy, autism, heart diseases, and deafness play Dota 2. Those who are paralyzed below the shoulders are able only move their head and neck, control the Dota 2 heroes with their chin.

After the accident, Rocky Stoutenburgh was paralyzed from the neck down to the feet. But Rocky began to control the characters with his mouth (photo 3). Today, he is known for having achieved three Guinness World records in esports, and thanks to esports, he is now successfully making money on streaming platforms (Youtube – 55.8 thousand and Twitch – 70.4 thousand subscribers).

Photo 3 – Rocky Stoutenburgh "RockyNoHands"

Esports have enabled all these people with disabilities to be socially-involved.

The most important problem of disabled people is a severe lack of interpersonal communication. Many of them have almost no opportunity to go outside. And here esports is a virtual window into real life. It helps to make new friends and like-minded fellows, and this is important for any person. Disabled people will be able to share experiences and ambitions to overcome their individual challenges.

The disabled people enjoy computer games. While playing, they meet many nice people, enjoy the social aspect of video games, the opportunity to make new friends and to be sociable. It makes the lives of disabled people easier and more meaningful. They experience the same difficulties in life, talk about them and share how they overcome it. It's a way to help each other.

The disabled people then set a goal. Their communication advances to next level. They make many friends and start to switch to real-life communication. By watching cyber competitions they get some positive emotions.

The goal of my innovative project is to establish an innovative educational center (based on esports) that will facilitate the social rehabilitation, social adaptation and integration of disabled people in the context of the global economic downturn.

The main component of the project is the establishment of the Kazakhstan Para-Esports Academy with the goals to:

- develop and support measures to improve the efficiency of social rehabilitation and integration of disabled people into the modern information society;

- support with information and provide psychological comfort, social rehabilitation and educational processes in a form accessible for the disabled;

- create conditions for the business of disabled people;

- open new specialties and professions for the disabled in the successful field of esports;

create new forms of rehabilitation and socialization through virtual environments and game models.

The project's technological base if built and developed will create a system of continuous multilevel vocational training of disabled people based on intensive and high-tech training.

Under free market conditions, disabled people in case they've got a related education in "esports coach", "esports manager" are able to develop entrepreneurial skills, start their own business.

Thus, the social rehabilitation of the disabled people through e-sports will allow them to gain new social skills, new professions in the fast-growing high-tech industry, strengthen their financial standing and improve the living standards, improve their mental condition, and take a rightful place in society.

References:

1. <https://www.gamesradar.com/meet-the-blind-gamer-who-is-also-an-esports-star-in-the-latest-totally-game/>.
2. <https://starcraftmd.com/articles/1015>.

ОТБАСЫЛАРДЫ СҮЙЕМЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫ СИПАТТАМАСЫ

МАЙРОЛ Р.

СР-18-1к тобының студенті

БАЗАРБАЕВА М.М.

Ғылыми жетекші, заң ғылымдарының магистрі

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. «Сүйемелдеу» термині бүгінде отандық ғылым мен жұмыс тәжірибесіне берік еніп, педагогика мен психологияның әртүрлі салаларында белсенді қолданылады. Сүйемелдеу - бұл еріп жүрушінің және еріп жүрушінің өзара әрекеттесуінің күрделі процесі, оның нәтижесі өмірлік таңдау жағдайын шешу, шешім және әрекет болып табылады, бұл еріп жүрушінің жағдайын өзгертуге әкеледі.

Түйінді сөздер: сүйемелдеу, «деструктивті отбасы», «дисфункционалды отбасы», «қауіпті отбасылар», «үйлесімді емес отбасы».

Тәуекел тобындағы отбасыларды әлеуметтік қолдау процесін шартты түрде екі негізгі бағытқа бөлуге болады: психологиялық және педагогикалық қолдау – олар бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені педагогикалық қызметті жеке тұлғаның, топтың және оның ішіндегі қатынастардың сипатын ескерусіз жүзеге асыру мүмкін емес.

Педагогикалық іс-әрекет туралы айтқанда, осы тұжырымдаманың мәнін толығырақ қарастыру қажет.

Әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің мақсаты-адамға оның барабар әлеуметтенуіне өнімді ықпал ету, оның қоғамды қайта құруға қатысуын жандандыру.

Әлеуметтік-педагогикалық қолдау әлеуметтік тәрбиемен де, әлеуметтік оқытумен де диалектикалық түрде байланысты.

Әлеуметтік-педагогикалық қолдау - бұл баланың сәтті оқуына, дамуына және әлеуметтенуіне жағдай жасауға бағытталған кәсіби қызмет жүйесі.

Адамды әлеуметтік-педагогикалық қолдау - бұл адамға өмірлік жағдайды түсінуге көмектесетін және не болып жатқанын көрсету негізінде оның өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ететін мақсатты дәйекті педагогикалық іс-әрекеттер жиынтығын қамтитын процесс [1].

Әлеуметтік-педагогикалық қолдау мүлде сүйемелдеу бола алмайды. Бұл адамның дамуын бақылайтын пассивті процесс емес. Оның нақты мақсаттары болуы керек.

Әлеуметтік-педагогикалық қолдау әрдайым дербестендірілген және белгілі бір балаға бағытталған, тіпті егер маман топпен жұмыс жасаса да.

Бұл сүйемелдеу, оның ішінде көмек пен қолдау, бала үшін проблеманы шешуді білдірмейді, бірақ оның проблемасын шешуде оның тәуелсіздігін ынталандырады.

Адам үшін маңызды құндылықтардың бірі – отбасы. Алайда, нақты өмірде бұл әрдайым бола бермейді және әркім жеткілікті тереңдік пен жауапкершілікпен түсінбейді.

Бүгінгі таңда ата-аналардың тәрбиелік функцияларының тиімділігінің төмендігінің себептерінің бірі - олардың қайшылықтары. Кез-келген отбасылық жанжал балада елеулі проблемалардың туындауына әкелетіні анық, көбінесе немқұрайдылықтың бір немесе басқа түріне әкеледі.

Ғылыми әдебиеттерде отбасылық қиындықтар ұғымының нақты анықтамасы жоқ: әр автор оған өз мағынасын береді. Сондықтан әртүрлі дереккөздерде «дисфункционалды отбасы» ұғымымен қатар: «деструктивті отбасы», «дисфункционалды отбасы», «қауіпті отбасылар», «үйлесімді емес отбасы» және т.б. әдетте, мұндай отбасылардың проблемалары оның өмірінің әлеуметтік, құқықтық, материалдық, медициналық, психологиялық, педагогикалық және басқа аспектілеріне қатысты. Сонымен қатар, проблемалардың тек бір түрі өте сирек кездеседі, өйткені олардың барлығы бір-бірімен байланысты және өзара байланысты.

Мысалы, ата-аналардың әлеуметтік бұзылуы психологиялық шиеленіске әкеледі, бұл өз кезегінде отбасылық қақтығыстарды, ерлі-зайыптылардың ғана емес, сонымен бірге бала мен ата-ана қатынастарының шиеленісуін тудырады; қажетті материалдық құралдардың шектеулі немесе болмауы көптеген шұғыл қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді, ересектер мен балалардың физикалық және психикалық денсаулығына теріс әсер етеді, кейде отбасы мүшелерін азғындық пен қоғамға қарсы әрекеттер мен әрекеттерге итермелейді. Ересектердің педагогикалық қабілетсіздігі балалардың психикалық және жеке дамуының бұзылуына әкеледі.

Алайда, қиындықтарға тап болған барлық отбасылар дисфункционалды бола бермейді. Көптеген отбасылар қиыншылықтарды сәтті жеңеді, бұл сайып келгенде оның мүшелерін біріктіреді, біріктіреді. Бірақ сонымен бірге, өзіне деген сенімділікті жоғалтып, ересектер немқұрайдылыққа ұшырайды, олардың әлеуметтік белсенділігі төмендейді, олардың тағдырына ғана емес, сонымен бірге балалардың тағдырына да бей-жай қарамайды, бұл жалпы отбасына да, онда тәрбиеленетін балаларға да теріс әсер етеді.

Осылайша, «дисфункционалды отбасы» ұғымының семантикалық жүктемесінің өзгергіштігіне қарамастан, оның басты ерекшелігі баланың жеке басының қалыптасуына теріс, деструктивті десоциализациялық әсер етеді, ол әртүрлі ерте мінез-құлық ауытқулары түрінде көрінеді[2].

Басым факторларды ескере отырып, дисфункционалды отбасыларды шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады, олардың әрқайсысы бірнеше сортты қамтиды.

Бірінші топ проблеманың айқын «ашық» формасы бар отбасылардан тұрады: бұлар жанжал деп аталады, проблемалы отбасылар, асоциалды, азғын-қылмыстық және білім беру ресурстары жетіспейтін отбасылар (атап айтқанда, толық емес).

Екінші топ сыртқы жағынан құрметті отбасылар болып табылады, олардың өмір салты қоғам тарапынан алаңдаушылық пен наразылық туғызбайды, бірақ олардағы ата-аналардың құндылықтары мен мінез-құлқы жалпы адамзаттық моральдық құндылықтардан күрт ерекшеленеді, бұл мұндай отбасыларда тәрбиеленетін балалардың моральдық келбетіне әсер ете алмайды.

Отбасының педагогикалық функциясына оның құрамы, ата-анасының білімі мен жасы, материалдық және тұрмыстық жағдайлары белгілі бір әсер етеді. Отбасымен жеке жұмысты жоспарлау кезінде осы факторлардың барлығын ескеру қажет.

Үш негізгі рөлде отбасына қатысты әлеуметтік жұмыс маманы:

- кеңесші - отбасына ата-аналар мен балалардың отбасындағы өзара іс-қимылының маңыздылығы мен мүмкіндігі туралы хабарлайды; баланың дамуы туралы айтады;

- мұғалім - балаларды тәрбиелеу бойынша кеңестер береді;

- консультант - отбасылық заңнама мәселелері бойынша кеңес береді; отбасындағы тұлғааралық өзара іс-қимыл мәселелері; нақты отбасына бағытталған тәрбиенің қолданыстағы әдістері туралы хабардар етеді; проблемаларды шешудің ықтимал жолдарын түсіндіреді.

Дисфункционалды отбасылармен жұмыс жасауда әртүрлі формалар қолданылады. Формалардың бірі - диагностикалық, бақылау, бейімдеу-оңалту мақсаттарымен отбасына үйге баруды қамтитын әлеуметтік патронаж. Әлеуметтік патронаж бірнеше бағытта жүргізіледі:

- әлеуметтік-диагностикалық: өмір сүру жағдайымен танысу, ықтимал қауіп факторларын зерттеу (медициналық, әлеуметтік, тұрмыстық), қалыптасқан проблемалық жағдайларды зерттеу;

- бақылау: отбасы мен баланың жағдайын бағалау, проблемалар динамикасы (егер отбасымен байланыс қайталанатын болса); оңалту шараларының барысын талдау, ата-аналардың ұсыныстарын орындау және т. б.;

- әлеуметтік-бейімдік-оңалту: нақты білім беру, делдалдық, психологиялық көмек көрсету[3].

Әлеуметтік патронаж дисфункционалды және ең алдымен әлеуметтік емес отбасыларға қатысты қажет, оларды үнемі бақылау оларды белгілі бір дәрежеде тәртіпке келтіреді, сонымен қатар туындаған дағдарыс жағдайларын уақтылы анықтауға және қарсы тұруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік жұмыс маманы ата-аналар мен балалар арасындағы өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін, билік шекараларын, бостандық пен жауапкершілікті анықтайды, бұл нормаға айналды. Дисфункционалды отбасымен әлеуметтік қызмет, егер ол демография деректерін зерттеу мен пайдалануды, отбасы құрамын (әжелер, аталар, аналар, әкелер, бауырлар, әпкелер) зерттеуді, отбасындағы психологиялық климатты зерттеуді, қаржылық жағдайды талдауды қамтитын кешенді тәсілге негізделген болса, тиімді нәтиже береді.

Қолайсыз отбасымен жұмыс кезең-кезеңмен жүргізіледі:

Әлеуметтік диагностика.

Бірінші кезең: отбасын зерттеу және ондағы проблемалар туралы білу, отбасылардың көмекке немесе

Екінші кезең: дисфункционалды отбасының тұрғын үй жағдайларын алғашқы тексеру.

Үшінші кезең: отбасы мүшелерімен және оның айналасымен танысу, балалармен әңгімелесу, олардың өмір сүру жағдайларын бағалау.

Төртінші кезең: отбасына көмек көрсеткен қызметтермен танысу, олардың іс-әрекеттерін зерттеу, қорытынды.

Бесінші кезең: отбасындағы проблеманың себептерін, оның ерекшеліктерін, мақсаттарын, құндылық бағдарларын зерттеу.

Алтыншы кезең: отбасы мүшелерінің жеке ерекшеліктерін зерттеу.

Жетінші кезең: отбасы картасын жасау. Әлеуметтік терапия ақпараттық, ұйымдастырушылық және үйлестіруші компоненттерді қамтиды

Сегізінші кезең: барлық мүдделі ұйымдармен үйлестіру қызметі. Бұл қызметке мектеппен, қорғаныс қызметімен, балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтік оңалту орталығымен, отбасын қорғау орталығымен жұмыс кіреді[4].

Бұл кезеңде ресурстарды картаға түсіру құралын пайдалану өте маңызды - басқа секторлармен жұмыс. Картографияның мәні - ақпаратты жүйелеу, белгілі бір объектіні талдау және модельдеу әдісі.

Мұның маңыздылығы жұмыс әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардың проблемаларын шешуге емес, әлеуметтік қолайсыздықтың алдын алуға бағытталған жағдайда артады. Бұл жағдайда отбасы тек ықтимал дисфункционалды, оның барлық проблемалары анықталмады және айқын болды. Сондықтан, осы аумақ үшін қауіп факторларын талдау және бөлу

проблемаларды болжаудың және олардың өсуі мен таралуын болдырмаудың бір әдісі болып табылады.

Әлеуметтік қызметкер аумақты, аумақты картаға түсіргенде, ол келесідей ақпараттық блоктарды бөледі:

1. Аумақ отбасылары туралы ақпарат: «тәуекел тобындағы» отбасылар туралы және көмек пен қолдауды қажет ететін қоғамдастық пен отбасы мәселелерін шешуге қоғамдық қатысуға қабілетті немесе дайын отбасылар туралы.

2. Қоғам туралы ақпарат: адами әлеует, әлеуметтік әлеует, ұйымдастырушылық-басқарушылық капитал; аумақтың ұйымдастырушылық ресурстары - отбасылар мен жергілікті қоғамдастықтың әлеуметтік мәселелерін шешуге көмектесетін аумақтың мекемелері мен ұйымдары.

Отбасы мен оның мүшелерінің ерекшеліктерін білудің арқасында трансформациялық, түзету әдістерін қандай аспектілерге, отбасылық шындық құбылыстарына сәйкес қолдануға болатындығын анықтауға болады, ал қайсысы пайдасыз және орынсыз, отбасы мүшелерінің қайсысы жұмыс істей алады және қажет, кімге әсер ету керек және кімге көмектесу керек және кім үшін, қатаң деградациямен және онымен байланысты патологиялық психикалық жағдайлармен, бақылау мен мәжбүрлеумен шектесетін ең қолайлы әсерлер.

Бұл отбасы үшін экокорта жасау керек

Экокорта әлеуметтік қызметкердің қызметіндегі отбасын терең бағалау құралы ретінде. «Экокорта» - бұл отбасын схемалық түрде суреттеуге және оның қажеттіліктерін, сондай-ақ басқа отбасылармен, әлеуметтік ұйымдармен және институттармен қарым-қатынасты зерттеуге бағытталған [5].

Экокорта жасау үшін Сіз клиенттердің ортасында отбасылық мәселелерді шешуге көмектесе алатын адамдар (туыстар, көршілер, әріптестер) бар-жоғын білуіңіз керек, бірақ отбасы оларға бірнеше себептермен жүгінбеді ме? Бұл отбасына көмектесетін мамандарға - мұғалімдерге, әлеуметтік қызметкерлерге, дәрігерлерге және т.б. қатысты - олар әдетте бір-біріне сілтеме жасайды, бірақ ешқашан кездеспейді.

Сурет 1 – Экокорта мысалы

Отбасы-қоғамның іргетасы, ажырамас бөлігі. Елбасы «Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туысқандарына деген сүйіспеншіліктен басталады» деген болатын. Осы орайда мемлекет басшысы отбасындағы тәрбиеге аса мән беріп отыр. Барлығына белгілі –

бұл әлемдегі шынайы байлық – ол отбасы. Тек қана отбасы бізге күш пен өзімізге деген сенімділік береді, өмір үйрететін сабақтардан сүрінбей өтуге көмектеседі, адамгершілік құндылыққа баулыды. Тұлға болып қалыптасу көбінде тәрбиеленген ортаға, адамдарға, олардың арақатынасына тәуелді болады. Бір сөзбен айтқанда, отбасы – барлық рөлдері бөлініп қойылған қоғамның шағын моделі болып табылады, әрбір рөлдің шебер орындалуына «отбасылық сюжеттің» дамуын үнемі байқап жүретін кішкентай ғана адам өмірі байланысты.

Кез-келген шағын отбасыдан алып мемлекет құралады, біз отбасымызды рухани қазынамен байыту арқылы, төл мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді бойымызға сіңіру арқылы мемлекетіміздің, қазақ деген елдің керегесін кеңейте аламыз. Болашақ біздің қолымызда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Уоткинс Дж. Қоғамдық әлеуметтік жұмыстағы жағдайларды басқару: денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қызметкерлерге арналған анықтамалық. – Қазақстандағы БҰҰ ЮНИСЕФ: Астана, 2012 ж.

2. «Кішкентай балалардың әл-ауқатын жақсарту үшін отбасылар мен тәрбиешілер арасындағы серіктестік» оқыту модульдері. ЮНИСЕФ-тің біліктілігін арттыру курсының материалдары, Астана – 2017 ж.

3. «Кішкентай балалардың әл-ауқатын жақсарту үшін отбасылар мен үйдегі медицина қызметкерлері арасындағы серіктестік» оқыту модульдері. ЮНИСЕФ-тің біліктілігін арттыру курсының материалдары, Астана – 2017 ж.

4. Әсет Л.Е. Алғашқы медициналық-санитарлық көмек деңгейіндегі жағдайларды басқару // «Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде жағдайларды басқару стандарттарын енгізу мәселелері» ғылыми конференциясының материалдарының жинағы 11 сәуір, 2019 ж., Нұр-Сұлтан, 50-54 жж.

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ GRAN1 ДЛЯ ПОСТРОЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЗАВИСИМОСТИ В МАТЕМАТИКЕ

МОРОЗ Е.И.

магистрантка группы ПВШ м-11

КОНОНЕЦ Н. В.

Научный руководитель, д.пед.н.

Полтавский университет экономики и торговли,
г. Полтава, Украина

Аннотация. Работа посвящена созданию изображений фигур, предметов из жизни и окружающей среды с помощью графиков элементарных функций и уравнений.

Ключевые слова: построение графиков функций и уравнений, математическое моделирование, компьютерное моделирование, ИТ-технологии.

Существующая модель преподавания требует радикальных изменений. Знания и информация могут предоставляться в более интересном и понятном формате. Вовлеченность и заинтересованность учеников за счет использования современных технологий могут существенно повлиять на качество усвоения материала. Школы всех развитых стран меняют подходы к обучению в XXI веке, строя новый фундамент современных ИКТ и новых педагогических моделей обучения. Украинская система образования выбрала именно это направление реформирования, четко определенное в рамках программы МОН «НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА». Новый закон «Об образовании» дает возможность детям развиваться всесторонне, формировать необходимые для успешного

обучения и жизни компетентности (знания, умения, навыки, способы мышления, взгляды, ценности, личные качества).

Тема «Построение графиков функций и уравнений» занимает важное место в курсе математики, поскольку закладывает основы аналитического мышления, графической культуры, формирует интуицию, развивает воображение.

Интерес к форме какого-либо предмета может быть продиктован жизненной необходимостью или вызван красотой формы, поэтому исследование его важно не только в математических, но и в жизненных аспектах. Использование задач для построения фигур по заданным координатам или формулами развивают познавательный интерес, потребность в самообразовании, повышают мотивацию.

Школьная математика – это не наука, а предмет, основная цель которого – изучение реальных ситуаций с помощью математических моделей.

При изучении школьного курса математики широко используются задания для построения точек по их координатам. Если разнообразить эту работу, то в результате соединения предложенных точек можно получить изображение животного, растения и т.д. Любой ребенок заинтересуется выполнением такой задачи, если использовать ИТ-технологии, ведь она содержит элемент неожиданности.

Математика изучает реальные ситуации, а первичная математическая модель – функция, поэтому функции, их свойства и графики, как в явной, так и в неявной форме составляют стержень школьного курса математики. И именно функция является тем средством математического языка, который позволяет описывать процессы движения, изменения, свойственные природе.

Актуальность статьи заключается в том, чтобы разнообразить получаемые изображения, используя графики функций. При этом повышается интерес к данной теме, развиваются художественные способности, которые лежат в основе различных профессий: архитектора, дизайнера, скульптора и т.д.

Для компьютерного моделирования мы использовали материалы из учебников по математике и Интернет-ресурсы соответствующего контента. Основную часть материала взята из учебников «Алгебра» для 7, 8, 9 классов под редакцией А.С. Истер.

Понятие «Функции» мы ввели в 7 классе [2, с. 130]. Тогда же подробно изучили линейную функцию и ее график.

В 8 классе [3, с. 87], [3, с. 112], [3, с. 156] были построены графики и изучены свойства таких функций: $y = \frac{k}{x}$, $y = x^2$, $y = \sqrt{x}$. Способы преобразований графиков функций также взяты из учебника О. С. Истер для 8 класса.

В 9 классе [4, с. 88] мы обобщаем понятие «Функции» и строим графики функций: $y = x^n$, $y = x^{-n}$.

Создавать графики функций и уравнений с помощью программного обеспечения «GRANI» мы научились, используя электронное пособие [1, с. 87; 5, с. 11]

Рассмотрим конкретный пример. Переведем рисунок «Дніпро» на язык формул. Он упрощен и значительно отличается от того изображения, которое бы подал настоящий художник. Но каждому, кто смотрит на рисунок, понятно, что он изображает.

Первый этап. Мы выбираем системы координат. Даже при произвольном расположении координатных осей можно записать уравнение, соответствующие линиям рисунка. Но нужно стремиться к тому, чтобы количество уравнений, описывающих рисунок, были наименьшими, а сами уравнения – как можно проще. Например, на рисунке «Дніпро» существуют отрезки, симметричные относительно оси ОУ и ОХ. Это даст возможность их описывать не двумя, а одним уравнением. Итак, выбор координатной системы играет большую роль при программировании рисунков.

Второй этап. Прежде всего опишем уравнениями те участки рисунка, которые имеют вид отрезков, параллельных осям координат. Для этого концы каждого из этих отрезков спроектируем на ось ОУ и ОХ. Следовательно, таким способом определяются уравнения

всех указанных участков и множества тех значений, которые приобретают переменные x и y .
 Отрезки, параллельные оси OY , имеют вид: $x = a$, а отрезки, параллельные оси OX : $y = a$.

Например, уравнение такой составной части нашего рисунка, как буква «Д», следующие:

1) $y = 35, 2 \leq x \leq 4;$	4) $x = 4, 32 \leq y \leq 35;$
2) $y = 32, 1 \leq x \leq 5;$	5) $x = 1, 31 \leq y \leq 32;$
3) $x = 2, 32 \leq y \leq 35;$	6) $x = 5, 31 \leq y \leq 32;$

Теперь переведем на язык уравнений букву «и»:

Она состоит из отрезка, параллельный оси OY , имеет вид: $x = a$

$x = 3, 18 \leq y \leq 22$ и круга, центр которого имеет координаты $(3;23)$, и радиус $\frac{1}{4}$

$$(x-3)^2 + (y-23)^2 = \frac{1}{16};$$

Таким образом описываются все остальные буквы.

Изображения, построенные в результате соединения точек по их координатам.

1. «Герб»

- $A_1(0;-7), A_2(-1; -5), A_3(-2,5; -2,5), A_4(-3,5;0),$
 $A_5(-3;4), A_6(-1;7), A_7(-0,5;10), A_8(-0,5;16),$
 $A_9(-1;18), A_{10}(-1;20), A_{11}(0;22), A_{12}(1;20),$
 $A_{13}(1;18), A_{14}(0,5;16), A_{15}(0,5;10), A_{16}(1;7),$
 $A_{17}(3;4), A_{18}(3,5;0), A_{19}(2,5; -2,5), A_{20}(1; -5).$
 $B_1(-8; -1), B_2(-8;20), B_3(-5,5;16), B_4(-3,5;7),$
 $B_5(-4,5;7), B_6(-5,5; 6,5), B_7(-6;6), B_8(-6; 5),$
 $B_9(-5,5;4), B_{10}(-4; 3,5), B_{11}(-2; 2,5), B_{12}(0;0),$
 $B_{13}(2;2,5), B_{14}(4; 3,5), B_{15}(5,5;4), B_{16}(6; 5),$
 $B_{17}(6; 6), B_{18}(5,5; 6,5), B_{19}(4,5; 7), B_{20}(3,5; 7),$
 $B_{21}(5,5; 16), B_{22}(8; 20), B_{23}(8; -1).$

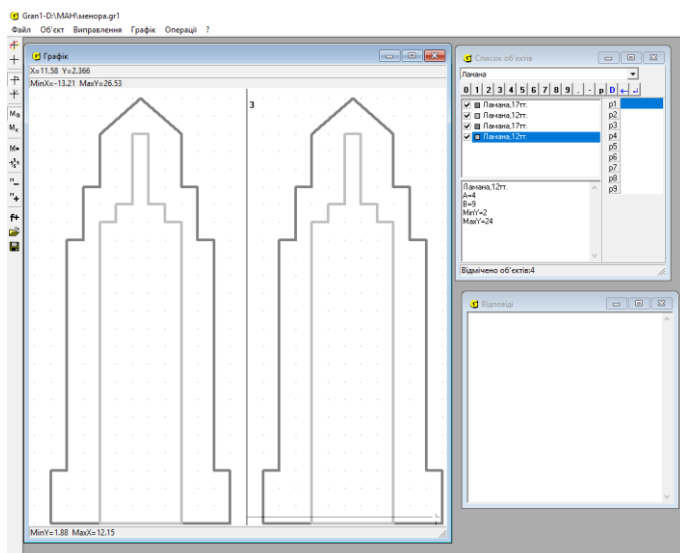

Рисунок 1 – «Герб»

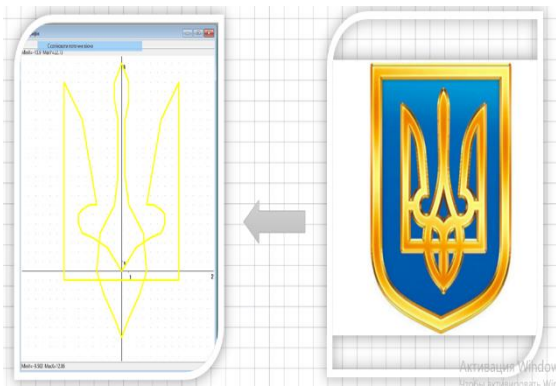

Рисунок 2

2. Жилой комплекс «Башни»

$A_1(-12;2)$, $A_2(-12;5)$, $A_3(-11;5)$, $A_4(-11;18)$,
 $A_5(-10;18)$, $A_6(-10;21)$, $A_7(-9;21)$, $A_8(-9;24)$,
 $A_9(-6,5;26)$, $A_{10}(-4;24)$, $A_{11}(-4;21)$, $A_{12}(-3;21)$,
 $A_{13}(-3;18)$, $A_{14}(-2;18)$, $A_{15}(-2;5)$, $A_{16}(-1;5)$,
 $A_{17}(-1;2)$,
 $B_1(-9;2)$, $B_2(-9;19)$, $B_3(-8;19)$, $B_4(-8;20)$,
 $B_5(-7;20)$, $B_6(-7;24)$, $B_7(-6;24)$, $B_8(-6;20)$,
 $B_9(-5;20)$, $B_{10}(-5;19)$, $B_{11}(-4;19)$, $B_{12}(-4;2)$,
 $C_1(1;2)$, $C_2(1;5)$, $C_3(2;5)$, $C_4(2;18)$,
 $C_5(3;18)$, $C_6(3;21)$, $C_7(4;21)$, $C_8(4;24)$,
 $C_9(6,5;26)$, $C_{10}(9;24)$, $C_{11}(9;21)$, $C_{12}(10;21)$,
 $C_{13}(10;18)$, $C_{14}(11;18)$, $C_{15}(11;5)$, $C_{16}(12;5)$,
 $C_{17}(12;2)$,
 $D_1(4;2)$, $D_2(4;19)$, $D_3(5;19)$, $D_4(5;20)$,
 $D_5(6;20)$, $D_6(6;24)$, $D_7(7;24)$, $D_8(7;20)$,
 $D_9(8;20)$, $D_{10}(8;19)$, $D_{11}(9;19)$, $D_{12}(9;2)$.

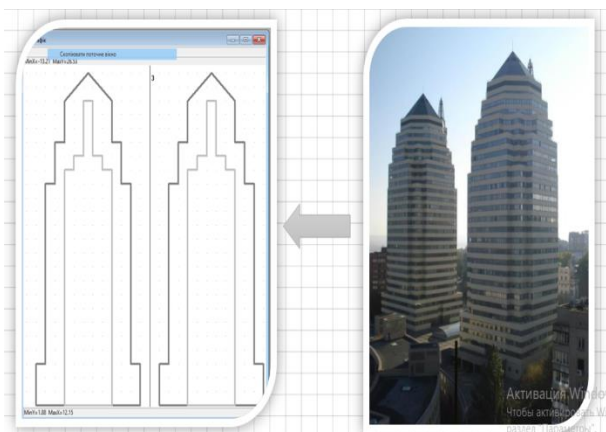

Рисунок 3 – Жилой комплекс «Башни»

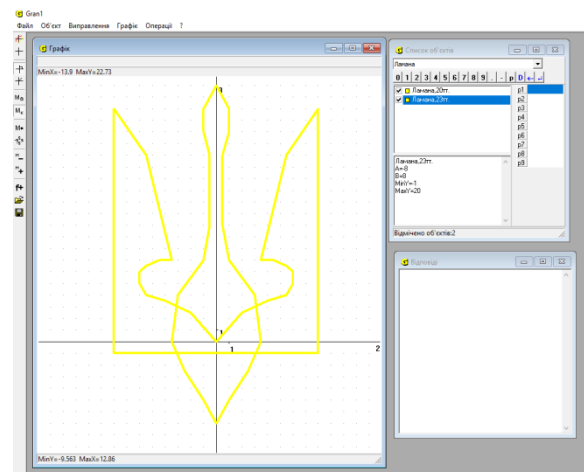

Рисунок 4

Изображения, построенные с помощью формул графиков функций и уравнений, «Дніпро»

1. $y = 35, 2 \leq x \leq 4;$
2. $y = 32, 1 \leq x \leq 5;$
3. $x = 2, 32 \leq y \leq 35;$
4. $x = 4, 32 \leq y \leq 35;$
5. $x = 1, 31 \leq y \leq 32;$
6. $x = 5, 31 \leq y \leq 32;$
7. $x = 1, 25 \leq y \leq 29;$
8. $x = 5, 25 \leq y \leq 29;$
9. $y = 27, 1 \leq x \leq 5;$
10. $x = 3, 18 \leq y \leq 22;$
11. $(x-3)^2 + (y-23)^2 = \frac{1}{16};$
12. $y = 17, 1 \leq x \leq 5;$
13. $x = 1, 13 \leq y \leq 17;$
14. $x = 5, 13 \leq y \leq 17;$
15. $x = 1, 6 \leq y \leq 1;$
16. $y = 11, 1 \leq x \leq 4,35;$
17. $y = 8, 1 \leq x \leq 4,35;$
18. $(x-3)^2 + (y-9,5)^2 = 4;$
19. $(x-3)^2 + (y-2,5)^2 = 4;$

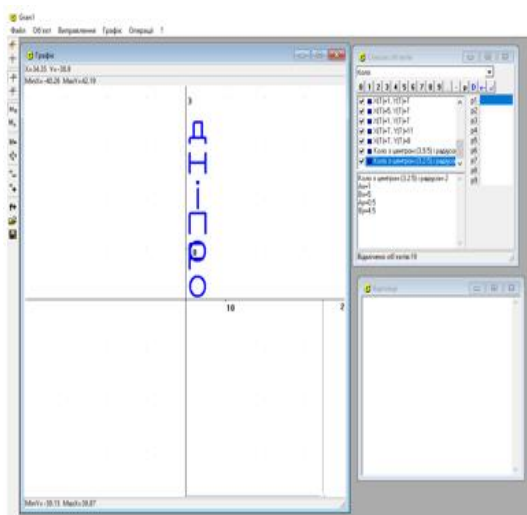

Рисунок 5 – «Дніпро»

Посмотрев на знакомые нам предметы, можем увидеть в них приближенные контуры графиков элементарных функций и линий: отрезки прямых, круги, параболы, гиперболы и так далее. Когда говорим о математическом рисовании, то предполагаем, конечно, не великие произведения искусства, не великолепную игру красок и богатство тонов, а только изображение несложных фигур.

Подводя итог, можно с уверенностью сказать, что если к любому делу относиться творчески, с интересом, то даже такая сложная наука как математика становится более понятной, доступной и интересной, а это очень важно.

Компьютерное математическое моделирование в настоящее время становится одной из важнейших составляющих научно-технического прогресса [6]. Используя инновационные технологии для построения графиков различных функций, можно рисовать картинки. Думаю, что эти картинки могут украсить нашу жизнь в прямом смысле! Не прав тот, кто считает математику скучной и сухой наукой. Еще С. Пуассон сказал: «Жизнь украшается двумя вещами: знанием математики и ее преподаванием».

Список литературы:

1. Інноваційні інформаційно-комунікаційні технології навчання математики: навчальний посібник / В.В. Корольський, Т.Г. Крамаренко, С.О. Семеріков, С.В. Шокалюк; науковий редактор академік АПН України, д.пед. н., проф.. М.І. Жалдак. – КривийРіг: КнижковевидавництвоКиреєвського, 2009. – 324 с.
2. Істер О.С. Алгебра: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Київ: Генеза, 2015. – 256 с.
3. Істер О.С. Алгебра: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Київ: Генеза, 2016. – 272 с.
4. Істер О.С. Алгебра: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Київ: Генеза, 2017. – 264 с.
5. Жалдак М.И., Горошко Ю.В., Винниченко Е.Ф.. Математика с компьютером. Пособие для учителей. – 3-ье изд. – К.: Изд-во НПУ имени М.П. Драгоманова, 2015. – 305 с.
6. Kononets N., Baliuk V., Novopysmennyi S. Computer modeling in the evaluation of the efficiency of the functional didactic model of formation of digital competence of students. Proceedings of the 2nd International Scientific Conference Eastern European Conference of Management and Economics (May 29, 2020) / [organizer] Ljubljana School of Business, coorganizers of the Conference Odesa Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics (Odesa, Ukraine) and College of Computer Science and Business Communications EMPIRICA (Bosnia and Herzegovina); editors Lidija Weis, Viktor Koval, Katarina Aškerc. Ljubljana: Ljubljana School of Business, 2020. – P. 345–354.

ГЕОДЕЗИЯ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ

МУКАЛИЕВ Ж.К.

*8D07302 – Геоинформатика
мамандығының докторанты,*

АСЫЛБЕКОВА А.А.

*Ғылыми жетекші, PhD, доцент м.а.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Мақалада геодезиялық білім берудің дамуы талданады. Геоинформатиканың басқа ғылымдармен байланысы қарастырылады. Геоинформатикадағы геоақпараттық технологиялардың мәні туралы сөз болады.

Түйінді сөздер: білім беру, геоинформатика, геодезиялық білім беру, білім беру технологиялары, білім беруді интеграциялау, ақпараттық технологиялар, ақпараттық ресурстар.

Қазіргі уақытта білім беруде күрделі оң реформалар жүріп жатыр. Біріншіден, бұл үш деңгейлі оқыту жүйесіне көшу, еңбек шығындарын бағалау үшін несие бірліктері ұғымын енгізу, оқытудың жаңа стандарттарына көшу және басқа да ресми жаңалықтар. Сонымен қатар, білім беруде жалпы білімге әсер ететін өзіндік интеграциялық процестер жүруде. Мұндай интеграциялық процестің саласының мысалы геодезиялық білім болып табылады. Онда интеграция орталығы өзгерді және ғылым жүйесінде сапалы өзгерістер болды.

Геодезиялық білім интеграцияланған ұғым ретінде тек геодезия саласында білім алу мен мамандар даярлауды ғана емес, сонымен қатар онымен байланысты ғылымдарды да қамтиды: фотограмметрия, картография, топография, қолданбалы геодезия, ғарыштық геодезия, жерге орналастыру, кадастр, геоинформатика, геоматика және т.б. Қорытындылай келе, 90-шы жылдарға дейін геодезия жер туралы ғылымдар саласындағы картография мен

аэрофототүсірілімді өлшеуге байланысты және де басқа пәндердің интеграциялау орталығы болғанын атап өткен жөн.

Геодезия мен Геоинформатика арасындағы ортақ нәрсе білім беру қызметтерінің маркетингі болып қала берді [1], ол кеңістіктік ақпаратты ескере отырып, білім беру қызметтерінің геомаркетингіне өтеді [2, 3]. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап шетелде ғылыми пән – геостатистика қарқынды дамып келеді. Геостатистиканы қолдану [4] ең алдымен ықтималды компоненттері бар объектілер үшін қолданылады.

Геостатистиканың негізгі ақпараттық бірлігі вариограмма. Геостатистика кеңістіктік сипаттағы ақпараттық өрістерді құруға мүмкіндік береді [4]. Мысалы, су немесе ауа ортасындағы ластану алаңдары немесе пайдалы қазбалар кен орындарын бөлу алаңдары, жылжымайтын мүлікті жаппай бағалау алаңдары. Геостатистика ескі геодезиялық білім беруде өз орнын таба алмады, бірақ геоинформатикаға оңай кірді.

Геоинформатика геодезиялық білім берудің жаңа интеграциялық бағыты болып табылады. Өзінің тұжырымдамалық негізінде қазіргі геоинформатика біріншіден жер туралы ғылымдарды, екіншіден информатика әдістерін жалпылау болып табылады [5]. Қазіргі уақытта геоинформатика ғылыми және практикалық мәселелердің кең ауқымын шешу үшін, сондай-ақ білім беруде, оқыту құралы және білім беру технологиясы ретінде қолданылады [6]. Білім беруде геоинформатика пәнаралық интеграцияның маңызды міндетін шешеді. Геодезия, фотограмметрия, картография, жерді қашықтықтан зондтау пәндері жер туралы ғылымдарды интеграциялаудың объективті қажеттілігінен туды. Бұл пәндерді оқыту көптеген мәселелерді шешумен ерекшеленді. Іс жүзінде геодезисттер көбінесе фотограмметрияда жұмыс істеді, фотограмметристер геодезиялық жұмыстарда жұмыс істеді немесе карта жасаумен айналысты және т.б. алайда мамандандыру өзін танытты. Геодезистер әрдайым картограф немесе фотограмметрист бола алмады, картографтар практикалық қызмет үшін геодезияны жеткілікті білмеді, фотограмметристер кадастрлық ақпаратты жақсы түсінбеді және т.б.

Геоинформатика осы пәндерді бірыңғай жүйеге біріктіруге ықпал ететін байланыстырушы буыны болып отыр. Қазіргі уақытта ол тек жер туралы ғылым ғана емес, білім беру саласындағы көптеген оқу пәндерін біріктіреді. Геоинформатика маманы бұл жер туралы ғылымдар саласындағы "әмбебап сарбаз" болып табылады, ол фотограмметрияны, геодезияны, картографияны, міндетті түрде қашықтықтан зондтауды, сондай-ақ кадастрды білуі және іс жүзінде қолдана білуі керек. Геоинформатиканың ақпараттық ресурстар және ақпараттық білім беру ресурстары геодезиялық ресурстарға қарағанда әлдеқайда кең. Алайда "Геодезиялық білім" термині жалпылама ретінде сақталып Геоинформатика саласындағы білім беру жүйесін қамтып отыр. Бұл қарама-қайшылықты тек формальды түрде ескеру қажет.

Информатика геоинформатиканың дамуына айтарлықтай әсер етті [7], дегенмен де геоинформатика өзінің геоақпараттық тәсілін қалыптастыра білді [8]. Геоинформатика-салыстырмалы түрде жаңа оқу пәні болып табылады. Бұл оң рөл атақарады, себебі ол қазіргі заманғы ақпараттық білім беру технологияларына сүйене алады.

Терминология. Қазіргі заманғы геоинформатика өзінің тұжырымдамалық аппаратымен тек жер туралы ғылымдарды ғана емес көптеген ғылымдарды жалпылай алады. Бірақ бұл терминологияда белгілі бір проблемалар туғызады. Көбінесе, әсіресе жас ғылыми дәреже іздеушілер стандарттарға, ГОСТ-қа және қабылданған терминологиялық қатынастарға сәйкес келмейтін терминдерді қолданады [9]. Жеткіліксіз қалыптасқан кәсіби терминология, осы ғылымның негізін қалаушылардың пікірлерінің айырмашылығына байланысты объективті ретроспективті көзқарастың шектеулі мүмкіндіктері Геоинформатика саласына да, оның басқа ғылымдармен және жалпы ғылыми-техникалық прогреспен байланысына да тұтас көзқарас қалыптастыруға кедергі келтіреді.

Ақпараттық бірліктерді қолдану. Қазіргі геоинформатиканың бір ерекшелігі-көптеген мәселелерді шешуде арнайы ақпараттық бірліктер жиынтығын қолдану [9]. Ақпаратты өңдеу бұрыннан еркін түрде жүзеге асырылмайды. Өңдеу үшін тек ақпараттық бірліктер мен

ақпараттық модельдер қолданылады. Сақтау және сипаттау үшін ақпараттық бірліктер қолданылады. Лексикадағы классикалық ақпараттық бірлік-бұл сөз. Ақпараттық бірліктердің жиынтығы Геоинформатика тілін құрайды [8, 1], картографияда картографиялық ақпараттық бірліктердің жиынтығы карта тілін құрайды [9]. Ақпараттық бірліктерді пайдалану студенттердің қоршаған әлемді талдауға жүйелі көзқарасын дамытуға ықпал етеді.

Визуалдық модельдеу. Геодезия, Фотограмметрия, Картография, Жерді қашықтықтан зондтау сияқты Жер туралы ғылымдарда – кеңістіктік мәліметтермен және олардың визуалды көріністерімен үлкен көлемдегі жұмыстар атқарылады. Геоинформатикадағы Оқу ақпаратының негізін цифрлық модельдер мен цифрлық карталар құрайды. Бұл визуалды модельдермен жұмыс істеуді қажет етеді, бұл визуалды модельдерді қолдана отырып оқыту әдістерін қолдануға әкеледі [8]. Визуалды модельдерді пайдалану тек компьютерлік технологияны қолдану арқылы мүмкін болады. Демек, компьютерлік технологиялар саласындағы дайындық геоинформатиканы зерттеуден бұрын болады және студенттерден олардың дамуының жоғары деңгейін талап етеді. Геоинформатика кеңістіктік таратылған ақпаратты өңдеуді, визуалды модельдеуді және графикалық ұсынуды қамтиды, бұл аймақтық ақпаратты тиімді өңдеуге және талдауға және федерация субъектілері үшін, тіпті кішігірім аумақтық бірліктер деңгейінде білім беру жүйесінің жай-күйіне визуалды салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. Бейнелерді өңдеудің және кеңістіктік деректерді талдаудың заманауи құралдары мен әдістері кеңістікті ғаламдық зерттеу ғылымдарын дамытудың ең перспективалы бағыты болып табылады, бұл оны университетте және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінде терең зерттеу қажеттілігін тудырады.

Кеңістіктік ақпарат. Геоинформатика кеңістіктік модельдеу мен визуалды модельдеуді зерттеуді қажет етеді. Геоинформатика кеңістіктік деректерді жинақтайды және өзінің нақты мәліметтерін – геодеректерді енгізеді. Сонымен қатар, геоинформатиканы зерттеу тақырыбы басқа ғылымдарда зерттелмеген, бірақ қолданылатын кеңістіктік қатынастар мен геореференция сияқты ұғымдар болып табылады. Мысалы, геоинформатикада және басқа ғылымдарда кеңістіктік ақпаратты талдау және деректерді іздеу үшін гео-коммуникация кеңінен қолданылады [1, 2]. Кеңістіктік ақпаратты зерттеуде виртуалды модельдер кеңінен қолданылады [4, 10].

Қашықтықтан зондтау. Қазіргі уақытта геоинформатикада Жерді қашықтықтан зондтау әдістерін кешенді қолдану орын алуда [3, 10]. Қашықтықтан зондтау әдістері неғұрлым тиімді жаһандық навигациялық спутниктік жүйелерді (ГНСС) пайдалану есебінен қолданылады. Спутниктік навигацияны инженерлік ізденістерде пайдалану объектілердің орналасқан жерін айқындау технологиясымен (жағдайды оқшаулаумен) шектемейді.

Навигациялық өріс - ақпараттық өріс болып табылады [7] және оның әр нүктесінде арнайы қабылдау аппаратурасының көмегімен тек орналасқан жерін ғана емес, сонымен қатар осы орынды анықтау уақытын да табуға болады. Осылайша, навигациялық өріс кеңістіктік-уақыттық геоақпараттық объект болып табылады. Кеңістік пен уақыттың мұндай байланысы тек жедел орналасқан жерді анықтауға ғана емес, сонымен бірге нақты уақыттағы объектінің күйінің өзгеруін есепке алуға жағдай жасайды.

Аймақтық басқару. Аймақтық басқару кеңістіктік ақпаратты пайдаланады [6] және геоақпараттық технологияларға сүйенеді, сонымен қатар геоақпараттық басқару, Менеджмент және маркетинг пәндерін біріктіруді қажет етеді. Қашықтықтан зондтау деректерін басқару технологияларына қосу өңірлердегі елеулі өзгерістерді жедел қадағалауға, тіпті басқарудың жаңа әдістерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Геоақпараттық мониторинг. Геоинформатика негізіндегі Мониторинг жаңа қасиеттерге ие болды. Жаһандық мониторинг [5] геоақпараттық тәсілді қолданады және осы негізде дамиды. Геоақпараттық мониторингі ұйымдастырудың жалпы қағидаттары мыналарды қамтиды: семантикалық ақпараттық бірліктерді, объектілердің ақпараттық модельдерін, жағдайлардың ақпараттық модельдерін. Геоақпараттық мониторинг нәтижелерін талдаудың жалпы принциптері мыналарды қамтиды: нәтижелердің сенімділігін бағалау, қателіктер мен белгісіздіктерді жою, нәтижелердің параметрлік сипаттамасы, корреляциялық талдау,

визуалды модельдеу. Параметрлік сипаттама геоақпараттық мониторингте бірінші типтегі логика мәселелерін шешеді, яғни тікелей (көрінетін) себеп-салдарлық байланыстарды сипаттайды. Корреляциялық талдау екінші типтегі логика мәселелерін шешеді, яғни жасырын болып табылатын себеп-салдарлық байланыстардың күрделі тізбегін сипаттайды. Визуалды модельдеу ЛПР-дағы ақпараттық жүктемені азайтады және шешімдерді қабылдау үшін ыңғайлы түрде геоақпараттық мониторингтің нәтижелерін ұсынады.

Бірыңғай координаттық орта. Геоинформатиканың бір ерекшелігі - бірыңғай координаттық ортаны пайдалану [13]. Бұл нақты кеңістікте де, виртуалды кеңістікте де заманауи спутниктік навигациялық жүйелерді қолдана отырып практикалық сабақтарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Жалпы, геоинформатикада модельдеу және виртуалды оқыту көп қолданылады.

Инновация. Бұл жағдайда біз ұзақ қашықтықтағы объектілермен немесе геотехникалық жүйелермен байланысты инновациялық жобалар туралы ойлауымыз керек [15, 16] және кеңістіктік факторларды міндетті түрде ескеру қажет. Бұл геоинформатиканы қолдануды талап етеді, ол зерттеу объектілерінің бірі ретінде кеңістіктік қатынастарды қарастырады. Бұл ретте геоинформатика бір жағынан инновациядағы түрлі бағыттарды интеграциялайды, екінші жағынан инновация білімін басқа қолданбалы салаларға пәнаралық ауыстыруға мүмкіндік береді

Іздестіру. Инженерлік ізденістерге қатысты мынадай негізгі тұжырымдамаларын бөліп көрсетуге болады: геоақпараттық тәсіл; жерді қашықтықтан зондтау әдістерін интеграцияландырып қолдану, геоақпараттық мониторинг, сақтау мен алмасудың ақпараттық бірліктерін қолдану, геоақпараттық логистика. Геоинформатикада жасанды интеллект әдістерін қолдану. Геоинформатиканың негізгі міндеттерінің бірі-жаңа білім алу [17]. Бұл жасанды интеллект пен геоинформатика әдістерін біріктіреді [18].

Қорытынды. Қазіргі геодезиялық білім әртараптандыру және интеграция процестерімен сипатталады. Геодезиялық білімнің жер қойнауынан фотограмметрияны, картографияны, кадастрды, қашықтықтан зондтауды және геодезияның өзін біріктіретін геоинформатиканың жаңа ғылымы пайда болды. Ғылым ретінде геоинформатика геодезиямен салыстырғанда анағұрлым іргелі болып табылады. Бірақ бұл саладағы білім әлі де геодезиялық деп аталады. Геоинформатика пайда болғанға дейін геодезия интеграция орталығы болған. Қазіргі уақытта картографиялық және геодезиялық ғылымдарды интеграциялау орталығы геоинформатика болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Цветков В.Я. Язык информатики // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 7. – С. 129-133.
2. Лютый А.А. Язык карты: сущность, система, функции. – М.: ГЕОС, 2002. 2-е изд. 2002. – 327 с.
3. Hill L.L. Georeferencing: the geographic association of Information. 2009. Massachusetts Institut of Technology.
4. Розенберг И.Н., Цветков В.Я. Космическая геоинформатика: учебное пособие. – М.: МГУПС (МИИТ), 2015. – 72 с.
5. Маркелов В.М. Пространственная информация как фактор управления // Государственный советник. – 2013. – № 4. – С. 34-38.
6. Tsvetkov V.Ya. Global Monitoring // European Researcher. – 2012. – Vol. (33). – № 11-1. – P. 1843-1851.
7. Розенберг И.Н., Цветков В.Я. Координатные системы в геоинформатике. – М.: МГУПС, 2009. – 67 с.
8. Шорыгин С.М. Элементы языка визуального моделирования // Славянский форум. – 2014. – № 2 (6). – С. 171-175.
9. Clark R.C., Mayer R.E. E-learning and the science of instruction: Proven guidelines for consumers and designers of multimedia learning. John Wiley & Sons, 2011.

10. Савиных В.П., Цветков В.Я. Особенности интеграции геоинформационных технологий и технологий обработки данных дистанционного зондирования // Информационные технологии. – 1999. – № 10. – С. 36-40.
11. Ozhereleva T.A. Systematics for information units // European Researcher. 2014. Vol. (86). № 11/1. Pp. 1894–1900. DOI: 10.13187/er.2014.86. 1900.
12. Rozenberg I.N., Tsvetkov V.Ya. The Geoinformation approach // European Journal of Natural History. – 2009. – № 5. – P. 102-103.
13. Цветков В.Я. Международная конференция «Образование в области геодезии, кадастра и землеустройства: тенденции глобализации и конвергенции» // Инженерные изыскания. – 2012. – № 11. – С. 12-14.
14. Georgiev T., Georgieva E., Smrikarov A. M-learning-a New Stage of E-Learning // International Conference on Computer Systems and Technologies-CompSysTech. – 2004. – Т. 4. – № 28. – С.1-4.
15. Maiorov A. A. Modern Development of Geoinformatics // European Researcher, 2014, Vol. (82). – № 9-1. – P. 1620-1627.
16. Савиных В.П., Цветков В.Я. Геоинформатика как система наук // Геодезия и картография. – 2013. – № 4. – С. 52-57.
17. Булгаков С.В. Особенности преподавания геоинформатики в МИИГАиК // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2012. – № 10. – С. 64-68.
18. Майоров А.А., Цветков В.Я. Геоинформатика как важнейшее направление развития информатики // Информационные технологии. – 2013. – № 11. – С. 2-7.

САМОИЗОЛЯЦИЯДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ

ОМАРБЕКОВА С.

Э-18-1к тобының студенті

КҰТТЫБАЕВА Н.Б.

Ғылыми жетекші, к.э.н., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада COVID-19 пандемиясының салдарынан жоғары оқу орындарындағы онлайн форматқа көшу жағдайы сипатталған. Бұл жұмыстың мақсаты-қашықтықта оқуытуды әлеуметтік философия тұрғысынан қарастыру. Зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі- университеттің қашықтан басқаруға көшу тиімділігін анықтау. Университет білімді жинақтау және беру үшін ғана емес, сонымен қатар болашақ мамандарға кәсіби жағдай жасау үшін де жұмыс істейді. Жаңа міндеттер университетті басқару жүйесінің жұмысына құралдарды өзгертіп қана қоймай, түбегейлі өзгеше көзқарас қалыптастыру керек.

Түйінді сөздер: жоғары білім, онлайн қыту, пандемия, белгісіздік, қауіпті қоғам, цифрландыру, осалдықпен күресу.

2020 ж көктемі бүкіл әлемде COVID-19 пандемиясына қарсы белсенді күрес кезеңі ретінде тарихта қалды. Ауру Қытайдан Еуропаға содан кейін Солтүстік және Оңтүстік Америкаға тез тарады. Бұл жағдайда көптеген елдердің үкіметтері шекараларын жауып, азаматтардың бір-бірімен байланысын шектеуге мәжбүр болды. Инфекция қаупіне байланысты көптеген ұйымдар мен мекемелер, оның ішінде білім беру мекемелер қашықтықтан жұмыс істеуге көшті.

Жоғары білім беруді онлайн режиміне көшіру туралы бірден көптеген пікірталастар туындады. Осы пікірталастар шеңберінде олар жоғары оқу орындарының қашықтықтан жұмыс форматына жоғары сапалы ауқымды өтуін қамтамасыз ететін әдістемелік базаның

жоқтығының проблемасын тудырады; техникалық жабдықтауға қатысты мәселелер-мұғалімдерде, студенттерде онлайн жұмыс істеуге қажетті құралдар жоқ, мысалы, бағдарламалық жасақтама немесе интернеттің жеткілікті жылдамдық. Мұғалімдер дәрістер мен семинарлар мен онлайн-сабақтарды ұйымдастыру арасындағы үлкен айырмашылыққа тап болды. Өздігінен көшу объективті қажеттілікке байланысты болды, бірақ мұндай режим университетте студенттерді оқытудың тұрақты алаңы ретінде мүмкін емес. Студенттерді ынталандырудың өткір мәселесі болды, ол өзін-өзі оқшаулау жағдайында айтарлықтай төмендеді [1].

Біз қашықтықтан оқуға әлеуметтік философия призма арқылы қарастыруға тырысамыз. Шындығында, әлемдік қауымдастықтағы қазіргі жағдай-бұл белгісіздік күйі. Ешқандай кәсіби қауымдастық коронавирустың осындай өршуін және оның тез таралуын күткен жоқ.

Медицина және әлеуметтік-экономикалық реттеу саласында осындай аурулардан қорғаудың тиімді тетіктерін жасау үшін мүмкін болатын эпидемияларды немесе табиғи апаттарды зерттеуге қаржылық, әкімшілік және когнитивті ресурстарды үнемі инвестициялау қажет [2]. Мемлекет салық төлеушілердің ақшасын ықтимал және гипотетикалық дағдарыстық жағдайларды зерделеуге және жедел мәселелерді шешуге жұмсамайтын жағдай, мысалы, жұмыссыздықтың өсуі, көпбалалы және аз қамтылған отбасыларға әлеуметтік төлемдер, ауыр науқастарды емдеу және кейіннен оңалту, қоғамда үлкен резонанс тудыратыны анық. Сонымен қатар, медициналық зерттеулер жүргізіліп жатқанын және жылсайын тұмаудың әртүрлі штамдарына жаңа вакциналар ойлап табылып жатқанын біле отырып, қоғам вакцинаның жоқтығына және коронавирусты тиімді емдеу әдістеріне алаңдады.

Британдық әлеуметтанушы Э. Гидденс өз зерттеулерінде “қос герменевтика” ұғымын қолданды [3]. Сонымен бірге, ол қоғамның өзара байланысын және ол туралы ғылыми білімді сипаттайды. Адамның мінез-құлық ғылым зерттелетін әлеуметтік ортаны анықтайды. Ғылыми білім өңделіп, қоғамға жеке адамдардың және жалпы қоғамның стандартталған мінез-құлық үлгілерінің жиынтығы ретінде ұсынылады. Алынған ақпаратты ой елегінен өткізе отырып, әлеуметтік актілер өздерінің мінез-құлықтарын әлеуметтік ғылымдар саласындағы білім көмегімен қалпына келтіреді. Осыған сүйене отырып, стандартты емес деп жіктеуге болатын жағдайлар күнделікті әлеуметтік мінез-құлықта жай көрініс таппайды, сондықтан олар үшін схемалар жоқ деген қорытынды жасауға болады.

Американдық зерттеуші Н.Талейб «қарааққулар» ұғымын енгізеді – адамзат тарихының дамуына әсер ететін болжамсыз оқиғалар [4]. «ҚараЛе-Беди» надандық саласында бар, сәйкесінше олар ғылыми және күнделікті білім жүйесінде өздерін көрсетпейінше көрінбейді. Әртүрлі көлемдегі дағдарыстарға алып алып келген оқиғадан кейін ғана кәсіби қауымдастықтар олардың себептерін, құрылымын, салдарын және еңбастысы, болашақта олардың алдыңалу үшін не істеуге болатындығын талдай бастайды. Біз дағдарыстық жағдайды жеңе отырып, одан қорғаламыз және сол сияқтыларға сенеміз. Алайда, бұл білімнің қауіпті иллюзиясы. Шындығында, әлем туралы білімімізді тереңдете отырып, біз ол туралы білмейтінімізді кеңейтеміз. Эксперименттік кеңістікті құрайтын және сонымен бірге оны қалыптастыратын күтукөкжиегі соңғысының кеңеюімен кемімеуі керек, керісінше, біздің эксперименттік кеңістігіміз тереңдеген сайын кеңейген сайын күту көкжиегі одан әрі кеңейеді.

Кәзіргі әлемдегі жағдай одан да маңызды, өйткені ол әртүрлі «қарааққулар» жасырады және олардың біздің надандығымыз туралы ақпарат екенін растайды. Алайда дағдарыстар мен апаттарды тек сарапшылар қауымдастығы ретро спективті түрде өңдейді және талдайды. Олар туралы білімнің жинақталып, кеңейіп келеді, ал бұл білімнің жинақталуы қоғамдағы қауіпсіздік пен қауіп-қатерден қорғану иллюзиясын тудырады. Шындығында, адам қоршаған әлемді басқаруға, техникалық құралдарын қолдануға, цифрлық технологияларды дамытуға және оларды күнделікті өмірге белсенді енгізуге қаншатырысса, соғұрлым қоғамға қауіптілік артады.

Осы күні біз қауіпті қоғамның дамуын бақылап, тіркеп қана қоймай, сонымен бірге белгісіздік жағдайында белсенді әлеуметтік өмірсүреміз. Цифрландыру әлемі физикалық мағынада барғансайын ашық бола түсуде: туристік, еңбек және шетелде оқу, жұмыс, білім және ағартушылық онлайн форматта бұрыннан таңғажайып құбылыстар болудан қалды. Бүкіл әлемдегі жоғары білім барлық артықшылықтарды және сонымен бірге білім беру процесін цифрландырумен байланысты қиындықтарды бастанкешуде.

Бір жағынан, жаңа технологияларды енгізу оқытуды, сонымен қатар оқу процесін қамтамасыз ететін әкімшілік және басқарушылық жұмысты жеңілдетеді. Мұрағатқұжаттарын, кітаптар мен материалдарды цифрландыру әлемнің кезкелген нүктесінен олар мен жұмыс істеуге жылдам қолжеткізуге, ақпаратты жылдам таратуға және байланысты сақтауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі адамдар үшін ғана емес, сонымен қатар мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін ашық және қолжетімді болуға үйренетін жағдайға қатысты. Қашықтықта оқу технологияларының арқасында олар сапалы білім алуға, жұмысқа орналасуға және бай мәдени, әлеуметтік өмірсүруге мүмкіндік алады. Екінші жағынан, білім беру процесін онлайн форматқа белсенді түрде көшіру әртүрлі сараптамалық қауымдастықтарда және олардың мүдделерінің қиылысында көптеген дискурстар құрылған теориялық проблема ретінде жоғары білім дағдарысы туралы ғана емес, сонымен қатар жоғары білім шындықпен байланысын жоғалтпау үшін шұғыл әрекеттерді қажет ететін нақты мәселелер туралы да айтуға мүмкіндік берді.

Өзінің халықаралық әлеуметтік ортаның бір бөлігі деп санайтын кез-келген мемлекеттің білім беру жүйесінде пандемия, экономикалық дағдарыс немесе табиғи апат болсын, сыртқы факторларға қарамастан сапалы қашықтықтан оқу, онлайн курстар және оқыту платформалары болу керек. Егер білім беру жүйесін оқу процесі жүрісінің баламалы нұсқасына ие болса және оның білім беру сапасына нұсқа келтірмей іске асыра алатын болса, бұл оның белгілі бір жағдайлар қоршаған ортаның белгісіздігі мен тәуекелдігіне төзімділігінің көрсеткіші болады. Алайда, Covid-19 пандемиясына байланысты жоғары білімнің болашағы туралы пікірталастар оның осы кезеңде осындай міндеттерді шеше алмайтындығын көрсетеді. Эпидемия аяқталғаннан кейін, әр білім беру мекемесінде онлайн-білім беруді дамыту және ыңғайлы цифрлық орта құру үшін мемлекет тарапынан қатаң бақылау шаралары қабылдануы мүмкін. Алайда, бұл жұмыс 1990-шы жылдары айтылған жоғары білім дағдарысын жеңуге ұмтылатын мемлекеттер алдына қоюы тиіс міндеттерді шешуге ешқандай қатысы жоқ. [6]. Мәселе білім беру жүйесі іске асырылатын және қолдау көрсетілетін құралдар мен әдістердің сапасында емес (олардың сапасы сөзсіз маңызды) бірақ жоғары мектепте оқыту жүйесін ұйымдастыруға деген көзқараста.

Бұрын біз қолданған теориялар мен тәжірибелер ғана емес, сонымен қатар қоршаған әлемнің таным құрылымдары да күмәндану керек. Сол сияқты, жоғары білім беру жүйесінің ескі құрылымы күмән тудырады. Бұл жүйенің жаңа ұйымы оны қайталамауы керек, мысылы, қарсылықтың, беріктіктің, көп функционалдылықтың болмауы керек. Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесі Н. Талеба, антихрупка терминін қолдануы керек [6]. Бұл жүйе бере алатын білім де сынуға қарсы болуы керек. XXI ғ жоғары білімді алушының өзі оның қажеттіліктеріне, дағдыларына, ұмтылыстарына қарамай модельдеуге тиіс. Болашақ мансап сияқты білім траекториясын даму барысында түзетуге, толықтыруға немесе алып тастауға болады. Мұндай тәсіл әкімшіліктің, оқытушылардың және студенттердің күш-жігерді талап етеді, өйткені олардың білімі үшін жауапкершілігі бірнеше есеге артады.

Пандемиядан кейінгі жоғары білім өзгеру ерек. Алайда, бұл өзгерістер Жоғары білімнің өзі ескі модельдерді қайта құру және "сұйық" қоғамның міндеттері мен қиындықтарын жеңе алатын жаңа модельдерді құру қажеттілігін түсінген кезде сапалы жаңа сипатқа ие бола ма [7], немесе бұл өзгерістер болады және ескі білім беру жүйелеріндегі құралдармен жұмыс уақыты көрсетеді.

Пандемия цифрлық технологияларды, қашықтықтан оқыту бағдарламалары мен онлайн курстарды белсенді пайдалануға қарамастан, жоғары білім берудің қашықтық форматқа жаппай және жылдам ауысу техникалық тұрғыдан да сәтті болмайтынын көрсетеді, егер оны

мақсат емес, құрал ретінде қабылдаса. Жоғары айтылғандай, сандық технологиялар оқуда керемет көмекші болып табылады, алайда, бәрі бірдей, университеттік білім үйдегі компьютер экранына дейін төмендетілмейді. Жоғары білім жаңа білімді қалыптастыру мен беру үшін ғана қажет емес, ол қалыптасқан кәсіби ортаның маңызды әлеуметтік функциясын орындайды. Маман болу жолындағы университет-бұл кәсіби байланыстар мен байланыс желісін, сондай-ақ қарым-қатынас үшін жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. "Жоғары білім ескі форматқа оралмайды" [Электрондық ресурс] // ЭЖМ ҒЗУ. URL: <https://www.hse.ru/news/edu/360910425.html> (өтініш беру күні: 10.08.2020); Мельник д. әлемдегі жоғары білім: пандемия [Электрондық ресурс] // ТАСС қандай проблемаларды атап өтті. URL: <https://tass.ru/opinions/8306213> (білім беру күні: 10.08.2020) ; онлайн-білім беру дәстүрлі білім беруді алмастыра ала ма? [Электрондық ресурс] / / ПостНаука. URL: <https://postnauka.ru/point-of-view/155079> (өтініш беру күні: 10.08.2020) ; "университеттің бағдарламасы – ыдыс-аяқ дүкеніндегі піл". Сарапшылар-дәстүрлі білім беру мәселелері туралы [Электрондық ресурс] // Цех-медиа. URL: <https://zeh.media/praktika/obrazovaniye/8753241-tsitaty-pro-obrazovaniye> (өтініш берген күні: 10.08.2020).
2. Мартынов к. пандемиядан кейінгі әлем. Өмірсүрудің қажеті жоқ, өйткені сіз [Электрондық ресурс] // Ельцин орталығы. URL: <https://yeltsin.ru/archive/video/101436/> (өтініш берген күні: 11.08.2020).
3. Гидденс Е. Теориялық әлеуметтану. Антология: 2 сағат 2. – М., 2002. – 424 б.
4. Талей Н.Н. Қарааққу. Болжамсыздық белгісімен. – М., 2017. – 736 б.
5. Ридингс Б. Қираған Университет. – М., 2010. – 304 б.
6. Талей Н. Н. Антихрупкость. Хаостың пайдасын қалай алуға болады. – М., 2016. – 768 б.
7. Бауман З. Қазіргі заманағым. – СПб., 2008. – 240 б.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ

РОМАНЮХА Д.Ю.

Студентка группы МЕН МБ 6-11

ФРАНКО Л.С.

Научный руководитель, ст. преподаватель

Полтавский университет экономики и торговли,
г. Полтава

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и перспективы дистанционного обучения как современной образовательной технологии в эпоху пандемии. Сегодня, все участники процесса образования рассматривают дистанционное обучение как естественную альтернативу традиционному. Многие ведущие страны мира развивают это направление, вкладывая огромные суммы инвестиций, тем самым реформируют систему образования внедрением цифровых направлений в вузах.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, дистанционное обучение, онлайн-образование, диджитализация, инновации, платформа Moodle.

Внезапное возникновение пандемии коронавируса и глобальный локдаун оказали резкое, сильное и масштабное воздействие на развитие всех сфер деятельности человека, полностью изменив ход событий, происходивших во всем мире. Жесткие карантинные меры вынудили миллиарды людей адаптироваться к совершенно новым условиям, которые полностью изолировали каждого человека от общества и целого ряда других внешних факторов. Описанная выше ситуация внесла свои существенные коррективы не только в

деятельность разных отраслей промышленности, но и привела к крупнейшему сбою в функционировании системы образования, оказав всеобщее воздействие на учащихся и преподавателей в более 190 странах мира на всех континентах [1]. Нарушение образовательного процесса повело за собой множество неблагоприятных последствий, среди которых следует выделить массовое закрытие школ и университетов, что значительно усложнило предоставление образовательных услуг миллионам людей. Правительства разных стран в силу сложившихся обстоятельств столкнулись с огромным количеством вызовов, связанных с приостановкой образовательной деятельности и снижением уровня академической мобильности. Лучшей альтернативой для решения поставленной задачи стало введение государствами дистанционной формы обучения, что является единственным возможным и безопасным способом для людей приобрести знания и в тоже время не подвергать себя риску заражения опасным вирусом.

Стремительные темпы научно-технического прогресса, который сегодня является важнейшим фактором развития общества, способствовали появлению конструктивных стратегий быстрого реагирования на большие потрясения во всех сферах экономики. На сегодняшний момент неоспорим тот факт, что диджитализация стала диктовать новые принципы в системе образования, заменив привычные методы и формы обучения разнообразными интернет-технологиями. Одной из выше указанных технологий есть дистанционное обучение, которое стало одним из главных результатов развития инновационной деятельности, что значительно расширила технические возможности в совершенствовании образовательного процесса. Еще до 2010 года в США дистанционно обучалось около 400 тысяч студентов. 81% всех учебных заведений этой страны предлагали как минимум 1 курс дистанционного обучения, а 67% считали это направление одним из самых важных. Аналогичная ситуация наблюдалась и в Европе: сеть европейских открытых университетов состояла из 17 учебных заведений, в которых обучалось около 650 тысяч студентов [2]. За 2019 год объём мирового рынка дистанционного образования составил 205 млрд долл. США, что обеспечило среднегодовой рост на 10%, рисунок 1 [1].

В целом рынок образования оценивается в 6,5 трлн долл. США. Ожидается, что к 2030-му его ёмкость достигнет 10 трлн долл. США. Потенциал для проникновения онлайн огромный. В среднем по миру его доля составляет примерно 4%, а в Японии и Великобритании – до 5%.

Рисунок 1 – Объём мирового рынка онлайн-образования за 201-2020 гг. (2021-2023 гг-прогноз) [1].

Что касается географической структуры мирового рынка онлайн-образования, то нужно отметить, что наиболее выигрышные позиции занимают США, страны Азиатско-Тихоокеанского региона (АРАС) и Латинской Америки. По темпам роста (19,4%) лидирует

Китай. По прогнозам, к 2024 г. китайский рынок онлайн-образования превысит американский. Инвестиционная активность также смещается в сторону Китая и Индии. В 2019 г. на компании Китая пришлось более 40% от общего объема всех крупнейших венчурных инвестиций в глобальный рынок онлайн-образования [1].

Такой современный формат преподавания является одной из ведущих мировых тенденций в образовании, которая предоставляет учащимся доступ к нетрадиционным источникам информации. Их использование осуществляется благодаря широкому спектру инновационных методов обучения, среди которых можно выделить онлайн-платформы для проведения видео-конференций и вебинаров в формате высокой четкости; интерактивные виртуальные доски; электронные библиотеки с удаленным доступом; специализированные научные порталы с огромным количеством различных курсов, социальные сети и ресурсные онлайн-центры. Описанное выше многообразие методов дистанционного обучения имеет ряд преимуществ, которые обеспечивают высокий уровень удобства для приобретения всех необходимых знаний, удовлетворяющих познавательные интересы учеников и студентов.

Во-первых, главными особенностями данной формы образовательного процесса считаются доступность, которая характеризуется возможностью получать знания независимо от местоположения, а также индивидуальность, что заключается в быстрой реализации индивидуального гибкого графика занятий для работающих студентов, молодых мам и инвалидов, которые приобретут возможность выбрать для себя правильную последовательность и темп изучения дисциплин в удобном для них режиме учебы.

Во-вторых, не менее важным аспектом дистанционного обучения является внедрение современных информационных технологий, которые значительно расширяют круг возможностей учащихся и позволяют им осваивать необходимый материал у виртуальном пространстве. Это в свою очередь также способствует снижению расходов на проживание и транспорт, ведь студенты из других регионов и стран смогут получить все необходимые учебные материалы на электронных носителях без потребности в смене места жительства.

В качестве подтверждения изложенных выше аргументов, которые доказывают преимущества дистанционных методов обучения следует привести пример структуры образования в Полтавском университете экономики и торговли. На базе упомянутого учебного заведения созданы все необходимые условия для функционирования системы дистанционного обучения. Инновационная форма организации предоставления образовательных услуг в университете равноценна традиционным формам обучения. Она осуществляется благодаря современным технологиям, которые были внедрены в университете в 2008 году и не перестают совершенствоваться до сих пор [3]. Это, в свою очередь, открывает для студентов уникальные возможности: получить всестороннюю систематическую информационную и методическую поддержку, удобно организовать свой образовательный процесс и получить все необходимые знания на расстоянии. В рамках общего европейского проекта Полтавский университет экономики и торговли создал свое виртуальное онлайн-пространство, в котором активно функционирует дистанционный курс для качественного образования студентов. Платформой, на основе которой была построена система управления дистанционным обучением, стал Moodle, который обеспечивает для студентов удобный интерактивный интуитивно-понятный интерфейс учебной среды. Каждый студент имеет свою персональную страницу, на которой отражено: индивидуальное расписание учебных занятий по всем предметам, множество научных материалов (лекции, электронные пособия, учебники, презентации, электронную библиотеку), визуализация прогресса обработки дистанционного курса, журнал оценок и электронная зачетка. Занятия проводятся в онлайн-кабинете, где осуществляются коммуникация между студентами и преподавателями, и разные научные конференции, групповые работы, лекции, консультации. Более того, учебное заведение, несмотря на карантинные ограничения, активно занимается реализацией разных мероприятий в режиме онлайн для того, чтобы внести разнообразие в жизнь студентов и снизить уровень стресса из-за отсутствия

возможности находится в стенах родного вуза. Полтавский университет экономики и торговли, ориентируясь на европейские стандарты, делает огромные усилия в интеграции образования и создании всех возможных вариантов для развития компетенций.

Подводя итоги, можно утверждать, что дистанционная форма обучения – это инновационная форма образования, которая создает информационную онлайн-среду, где современный человек сможет удобно организовать свой учебный процесс и получить конкретный набор знаний благодаря неограниченному доступу к большому количеству ресурсов. Такое обучение стало идеальным решением для тех, кто идет в ногу с развитием современных технологий, ведь они не только упрощают жизнь человечеству, но и являются необходимостью для сбережения своего здоровья в эпоху пандемии Covid-19.

Список литературы:

1. Эволюция онлайн-образования [электронный документ] URL: <http://www.unkniga.ru/vishee/10933-evolyutsiya-online-obrazovaniya.html> (дата обращения 1.04.2021).
2. Дистанционное обучение в США и Европе [электронный документ] URL: https://www.cnews.ru/reviews/free/national2006/articles/do_usa/index.shtml (дата обращения 1.04.2021).
3. Дистанционное обучение ПУЭТ: [электронный документ] URL: <https://vstup.puet.edu.ua/dystantsijne-navchannya/> (дата обращения 1.04.2021).
4. Концептуальная записка: Образование в эпоху COVID-19 и в последующий период, [электронный документ] URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_russian.pdf (дата обращения 1.04.2021).

ВНЕДРЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ

СМАДИНОВА Г.Қ.

студентка группы ГМУ-311

БАХМЕТОВА Д.Н.

студентка группы ГМУ-311

КУРМАНОВА Г.К.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

УРАЗОВА Б.А.

Научный руководитель, м.э.н., ст. преподаватель

Западно-Казахстанский

инновационно-технологический университет

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы и перспективы внедрения цифровых технологий обучения в Республике Казахстан. Цифровые технологии широко используются в различных сферах жизни общества: управлении, экономических отношениях, здравоохранении, науке и образовании. Цифровизация образования порождает новые возможности и новые проблемы. Только всестороннее изучение данного явления позволит определить преимущества и недостатки, проблемы и перспективы цифровизации образовательных услуг.

Ключевые слова: цифровые технологии обучения, Республика Казахстан, перспективы и проблемы образовательных услуг.

Сфера образования подвержена значительным изменениям из-за все более активного распространения цифровых технологий. Цифровая трансформация – это длительный процесс создания «цифровой организации», в которой большинство процессов выполняется без

участия человека. В условиях цифровой трансформации образовательные учреждения претерпевают изменения. Цифровизация образования является следствием глобализации мировых рынков информации, технологий и передачи знаний. Образование существенно влияет на социально – экономический сектор развития национальной экономики. Изменения, происходящие во многих сферах человеческой деятельности, подразумевают также соответствующие требования к качеству образования и знаний, получаемых при подготовке специалистов в различных сферах человеческой деятельности.

В Республике Казахстан изменение формата обучения произошло с момента введения чрезвычайного положения 16 марта 2020 года. Традиционная система образования была изменена на модель образовательных технологий, где обучение и оценка проводятся в режиме онлайн. Нельзя сказать, что такая трансформация проходила безболезненно. Многие школы, родители, учителя, учащиеся не были готовы принять эти изменения. Во время пробного урока 1 апреля 2020 года подключение через онлайн стриминг по всей территории страны проходило с обрывами. Многие учащиеся школ не могли подключиться. Онлайн обучение показало техническую неготовность интернета в Казахстане и неравный доступ обучающихся и учителей к цифровым технологиям. Цифровое неравенство и недостаточное развитие цифровых навыков особенно характерно для обучающихся из сельских территорий. Как отметил президент Республики Казахстан К.Токаев, «это не только цифровое, а социальное неравенство» во время совещания по реализации государственной программы «Цифровой Казахстан». Другой проблемой является зависимость Казахстана от зарубежных IT технологий и разработок. Как отметил министр образования и науки РК Асхат Аймагамбетов, «в целом Интернет в нашей стране на самом деле не приспособлен для того, чтобы 2,5 миллиона детей выходили в прямые эфиры и обучались онлайн. В Казахстане «предостаточно проблем», с которыми может быть сопряжен перевод детей не только на онлайн-обучение, но и на дистанционное обучение». Изучив собственный опыт и опыт других государств Министерство образования и науки РК 2020-2021 учебный год начало в дистанционном формате. Но в то же время отдаленные сельские малокомплектные школы начали обучение в штатном режиме. «Также для обучающихся начальных классов на основании заявлений родителей с соблюдением строгих санитарных требований открылись дежурные классы. Заявления на дежурные классы принимались в электронном виде по доступным средствам связи» [1]. В 2020-2021 учебном году «в формате дистанционного обучения с использованием интернет-платформ и телевидения будут обучаться 2,6 млн. учащихся (79%), в дежурных классах – 530 тыс. детей (17%), в штатном режиме в селах – более 157 тыс. учащихся (4%) [1].

«В дошкольных организациях по желанию родителей организуется прием детей в дежурные группы. Соответственно число детей в этих группах не должно превышать пятнадцати. Дети на основании заявления родителей будут посещать занятия в дистанционном или индивидуальном порядке, а также кружки в малых группах, не более пяти детей», — сказал А. Аймагамбетов на селекторном заседании Правительства под председательством Премьер-Министра РК Аскара Мамина [1].

В колледжах обучение в дистанционном формате проходят по педагогическим, IT, социальным, гуманитарным, технологическим, аграрным, медицинским специальностям и искусству. Но в то же время проведение лабораторных работ и производственной практики осуществляется в штатном режиме. В штатном режиме продолжают работу 102 колледжа, расположенных в отдаленной сельской местности и малых городах. В группах количество студентов не должно превышать 15 человек. Обучение в высших учебных заведениях в основном проводится в формате дистанционного обучения. «Лекции и семинары по техническим, аграрным и природным направлениям, специальностям медицины и искусства (70%) проводятся в онлайн формате, а лабораторные и практические занятия (30%) – в традиционном формате со строгим соблюдением санитарных норм», – отметил А. Аймагамбетов на селекторном заседании [1].

С момента перехода на дистанционный формат обучения Министерство образования и науки РК для преподавателей на постоянной основе проводит разъяснительную работу по разным системам онлайн образования. Одновременно разъяснительные семинары по организации дистанционного обучения были проведены для 7 тысяч директоров школ, 12 тысяч заместителей директоров школ, 2 тысяч методистов. В августе 2020 года перед началом нового учебного года для родителей и учащихся оказывалась методическая поддержка в виде единых классных часов и родительских собраний на такие темы как «Как учиться на дому?», «Значение физических упражнений», «Киберкультура», «Как учиться через Интернет?», «Основы гигиены». День знаний 1 сентября во всех школах страны прошел в онлайн формате. Переход на дистанционную форму обучения сопровождался нехваткой технических средств таких как ноутбуки и компьютеры, микрофоны и наушники у обучающихся и у педагогов. На 1 сентября 2020 года 185 тысяч обучающихся не имели компьютеров. 24 тысячи педагогов также не имели персональных компьютеров и ноутбуков, более у 2 тысяч педагогов нет доступа к сети Интернет. ИТ-компании, представившие свои интернет-платформы в IV четверти 2019-2020 учебного года, в летнее время провели ряд работ по высказанным предложениям, по повышению качества дистанционного обучения, а также разработали новые функционалы, необходимые для учебного процесса. Наряду с дополнением содержания материалов ИТ-компании подготовили модули стриминговых видеоконференций с возможностью записи уроков. Разработаны автоматизированные системы управления учебным процессом, аналитики, оценки и др. На сегодняшний день каждая школа имеет право выбрать любую платформу, отвечающую запросам педагогов на интернет-платформах ИТ-компаний. За этот короткий срок на рынок выходят несколько новых платформ, появились конкуренция и выбор [1]. Доступным элементом онлайн обучения являются телеуроки, которые транслируются на каналах «аль – Фараби» и «Ел-Арна» и размещаются в свободном доступе в Интернете.

Цифровые технологии, безусловно, оказались ключевым средством преобразования образования в индивидуализированную деятельность. Цифровое образование требует повышенного уровня самостоятельности и предпринимательского мышления со стороны учащихся, при этом успехи в учебе зависят в первую очередь от способности учащихся самостоятельно направлять свое участие в обучении с помощью различных предпочтительных форм цифровых технологий. В данной статье на основе анализа литературы по цифровизации образовательных услуг, как всеобъемлющего процесса, авторами предпринята попытка проанализировать перспективы и проблемы цифровизации образования. К перспективам можно отнести все большую доступность учебных материалов, размещаемых во всемирной паутине, удалённое обучение из любых точек мира, доступность цифровых устройств. К проблемам можно отнести все большую индивидуализацию образования, разобщенность. Как у любого явления, у цифровизации есть плюсы и минусы. К плюсам можно отнести тот факт, что новая среда обучения, основанная на электронных сетях, позволяет обучающимся получать индивидуальную поддержку, графики обучения, которые больше подходят им. Использование мультимедийных конструкций, делает процесс обучения более активным, интересным и увлекательным. К преимуществам цифровизации можно отнести расширение возможностей выбора формы обучения, увеличение разнообразия инструментов передачи знаний.

Хотелось бы заострить внимание на следующих преимуществах онлайн обучения:

1. универсальность.

В любое время обучающиеся могут заниматься образованием самостоятельно, без ограничения во времени.

2. доступность учебных материалов. Учебные пособия, видео лекции можно найти в открытом доступе в Интернете.

3. контроль темпа обучения.

Использование электронного обучения позволяет контролировать темп. И позволяет обучающемуся учиться в своем собственном темпе и скорости, медленно или быстро. Следовательно, он увеличивает удовлетворенность и снижает стресс [2].

Но в то же время многие авторы к основному недостатку электронного образования относят полное отсутствие жизненно важных личных взаимодействий не только между учащимися и преподавателями, но и между коллегами. Согласно [3] электронное обучение как метод обучения заставляет учащихся подвергаться созерцанию, удаленности, а также отсутствию взаимодействия или отношений. Следовательно, для уменьшения таких эффектов требуется очень сильная мотивация и навыки управления временем.

Ясно одно, что цифровизация в сфере образования – это новая парадигма развития высоких технологий и цифровое образование станет обычным явлением в ближайшие несколько лет. Развитие мультимедийных и информационных технологий, а также использование Интернета в качестве нового метода обучения приводит к появлению большего числа вариантов современного образования.

Список литературы:

1. <https://primeminister.kz/ru/news/v-distancionnom-formate-s-nachala-uchebnogo-goda-budut-obuchatsya-26-mln-uchashchihsya-mon-rk-472254>.
2. Algahtani, A.F. (2011). Evaluating the Effectiveness of the E-learning Experience in Some Universities in Saudi Arabia from Male Students' Perceptions, Durham theses, Durham University.
3. Almosa, A. (2002). Use of Computer in Education, (2nd ed), Riyadh: Future Education Library.

Секция 3. СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ЭТИКА ЖӘНЕ ЭТИКЕТ

АНДАБАЕВА Б.М.

«Мәдениеттану» мамандығының 2 курс студенті
КЕМЕРБАЙ Р.А.

Ғылыми жетекші, PhD доктор

Лев Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Этика және этикет сөздерін көбінесе синоним ретінде қарастырып жатады. Әрине, екеуі де адамның қоғамдағы өзін-өзі ұстау жөніндегі тәртіптер болып саналады. Бірақ, біз оларды бір нәрсе ретінде қарастыра алмаймыз. Этика – философия ғылымының бір саласы. Оның оқу объектісі-мораль. Бірақ «мораль» мен «этика» сөздерін шатыстырмаған жөн. Этиканың басты мәселесі- ізгілік пен жамандықты айыра білу болып табылады. Ал этикет – қоғамда өзін-өзі ұстау қағидаларының жиынтығы. Ол адамның қоғамдық орындарда, телефонмен сөйлескенде тіпті интернет желісінде ұстану керек тәртіп нормаларын қамтиды. Сонымен, этикет қоғамдағы дұрыс тәртіп болса, этика тек қана қоғамдағы емес, сонау адамның жан- дүниесінің сұлулығын реттейтін үлкен философиялық ілім.

Түйінді сөздер: этика, мораль, адамшылдық, этикет, қоғам, адам, мінез-құлық нормалары, тұлға, құндылық, жақсылық, жамандық, ұят.

«Этика» және «Этикет» сөздерін күнделікті өмірде көп кездестіріп жатамыз. Бірақ та, барлық адам оларды дұрыс мағынасында қолдана бермейді. Шын мәнінде бұл терминер арасында қандай ұқсастық пен айырмашылық бар екенін білу үшін алдымен екеуіне де анықтама бере кетейік. «Этика» ұғымы ежелгі гректің (этнос) сөзінен шыққаны барлығымызға мәлім. Алдымен этос сөзін бірге тұратын жер, үй, тұрғын үй, жануарлар ұясы, құстар ұясы деп түсінді. Кейіннен ғана ол қандай да бір құбылыстың, мінездің, әдет-ғұрыптың, мінездің тұрақты сипатын білдіре бастады.

Аристотель «этнос» сөзін адамның мінезі ретінде түсініп, адамшылық қасиеттер деп атайтын адами қасиеттердің ерекше класын белгілеу мақсатында «этикалық» сын есімін енгізді. Этикалық ізгіліктер, демек, адам мінезінің, оның темпераментінің, рухани жан-дүниесінің қасиеттері. Сонымен қатар, оған мінез ерекшеліктерін де жатқызуға болады: байсалдылық, батылдық, жомарттық. Этикалық ізгіліктер жүйесін білімнің ерекше саласы ретінде белгілеу және осы білімді тәуелсіз ғылым ретінде көрсету үшін Аристотель «этика» терминін енгізді. Аристотель «этикалық» терминді грек тілінен латын тіліне дәлірек аудару үшін Цицерон «moralis» (мораль) терминін енгізген болатын. Ол мұны мінезді, темпераментті, сәнді, киім киюді, әдет-ғұрыпты білдіру үшін қолданылған «mos» (mores - көпше) сөзінен құраған [1].

Осылайша, өзінің бастапқы мағынасында «этика», «адамшылық», «мораль» бір термин болғанымен, үш түрлі сөз. Себебі, философияның даму барысында этика білім саласы ретіндегі өзіндік ерекшелігі ашылған сайын, бұл сөздерге әр түрлі мағына беріле бастайды.

Сонымен, этика деп, ең алдымен, білімнің, ғылымның саласын, ал мораль немесе адамшылық деп - ол зерттейтін пәнді айтамыз. Алайда, зерттеушілер «мораль» және «адамшылық» терминдерін бөлуге әр түрлі әрекеттер жасаған. Мысалы, Гегель моральды іс-әрекеттің субъективті жағы, ал адамшылық - іс-әрекеттің өзі, олардың объективті мәні деп түсінді. Осылайша, ол адамның өзінің субъективті бағалауларындағы іс-әрекеттерді, кінә сезімдерін, ниеттерін мораль деп , ал адамшылық деп жеке тұлғаның отбасында, мемлекетте

және адамдар өмірінде шынайы болатын әрекеттерді айтады. Мәдени және лингвистикалық дәстүрге сәйкес, адамшылық көбінесе жоғары фундаменталды позиция ретінде түсіндіріледі, ал мораль, керісінше, жердегі, тарихи өте өзгермелі мінез-құлық нормалары болып табылады. Атап айтқанда, Құдайдың өсиеттерін адамшылық деп, ал мектеп мұғалімінің ережелері н-мораль деп атауға болады.

Мораль (адамшылық) дегеніміз не?

Бұл сұраққа әр түрлі философиялық мектептер мен ойшылдар әр түрлі жауаптар берді. Осы уақытқа дейін адамшылықтың бұл құбылыстың ерекшеліктерімен тікелей байланысты ешқандай даусыз, бірыңғай анықтамасы жоқ. Адамшылық пен моральдың өзінің де моральдың әртүрлі бейнелері болуы кездейсоқ емес. Мораль тек шешімді қажет ететін проблема ретінде ғана емес, теориялық ойлауды да қажет етеді. Сонымен, адамшылық дегеніміз ол жәй «бар» емес. Ол, ең алдымен, «болуы керек». Сол үшін де, этика мен моральдың өзара байланысы оны бейнелеумен және түсіндірумен шектеліп қалмауы керек. Этика да адамшылықтың өзіндік моделін ұсынуы керек [2].

Қазіргі кезде әдепте кеңінен ұсынылған және мәдениетке өте берік енген кейбір жалпы адамшылық сипаттамалары бар. Бұл анықтамалар мораль туралы жалпы қабылданған көзқарастарға сәйкес келеді. Сонымен, моральдың жалпы талдауы әдетте екі категорияға жіктеледі: жеке тұлғаның моральдық (адамшылық) өлшемі және қоғамның моральдық өлшемі.

Тұлғаның моральдық (адамшылық) өлшемі.

Грекияда ежелгі дәуірден бастап адамшылық дегеніміз адамның өзінен жоғары көтерілуінің өлшемі, адамның өз іс-әрекеті үшін, істеген ісі үшін қаншалықты жауап беретіндігін білдіретін көрсеткіш ретінде түсініледі. Этикалық рефлексиялар көбінесе адамның кінә және жауапкершілік мәселелерін түсіну қажеттілігіне байланысты туындайды. Демек, адамның өзіне деген үстемдігі туралы мәселе құмарлықтың үстінен ақылдың үстемдігі туралы мәселе болып табылады. Мораль, сөздің этимологиясы көрсеткендей, адамның мінезімен, оның темпераментімен байланысты. Бұл оның жан дүниесінің сапалы сипаттамасы. Егер адамды кең жүректі деп атайтын болса, онда ол оның адамдарға мейірімді, қамқор екенін білдіреді. Керісінше, біреуді тас жүрек десе, олар оның зұлым әрі қатал екенін білдіреді. Осы адам жанының сапалы анықтаушысы ретіндегі адамшылықтың құндылығын Аристотель негіздеген болатын.

Адамшылықтың адамның өзін қалауымен шектеу қабілеті ретінде қарастыруға болады. Ол нәпсіқұмарлықпен бетпе-бет келуі керек. Барлық халықтар үшін және барлық уақытта мораль өзімшіл құмарлыққа қатысты ұстамдылық ретінде түсінілді. Бірқатар адамшылық қасиеттерде алғашқы орындардың бірін байсалдылық пен батылдық иеленді, бұл адамның ашкөздік пен қорқынышқа, ең күшті инстинктивтік тілектерге қалай қарсы тұруды білетіндігін, сонымен қатар оларды қалай басқаруға болатындығын білетіндігіне куә болды. Алайда өзіңіздің құмарлықтарыңызды билеп-төстеп, оларды басқару оларды жою дегенді білдірмейді. Құмарлықтардың өзі де «нұрландыруға» болатындықтан, ақыл-ойдың дұрыс пайымдауларымен байланысты болады. Осылайша, екі позицияны, ақыл мен сезімнің (құмарлықтың) ең жақсы арақатынасын және осы қатынасқа қалай қол жеткізілетінін ажырату қажет.

Этикет дегеніміз не?

Этикет - бұл адамдардың қарым-қатынастарының әр түрлі салаларына әсер ететін мінез-құлықты реттеу (қарым-қатынас, киім мәдениеті, ұлттық дәстүрлер, іскерлік байланыстар). Этикет тарихи құбылыс ретінде біздің болмысымыздың этикалық және эстетикалық жақтарын біріктіреді.

Қарапайым қауымдық жүйенің өзінде қоғамдастықтың әр тобына тән мінез-құлық нормалары дами бастады: ер адамдар тамақ алып, жаулардан қорғанумен айналысты, әйелдер отты қорғап, балаларды тәрбиеледі, ақсақалдар білімдерін беріп, жаңаларын жинақтады. Ежелгі әдеп кодексін қытайлық «Тарихи аңыздар кітабы» деп атауға болады,

онда адамның негізгі қасиеттері: батылдық, адалдық, даналық, қайырымдылық, үлкендерді сыйлау туралы айтылады.

Ғасырлар өтті, жаңа әдет-ғұрыптар пайда болды, адамдар өзгерді. Мұның бәрі бірыңғай «этикет» ұғымына біріктірілді. Бұл тұжырымдаманың көптеген әр түрлі анықтамалары бар. Ең жиі кездесетіні этикет - бұл қоғамдағы тәртіп ережелерінің жиынтығы дейді.

Көптеген «этика» мен «этикет» үшін бірдей ұғымдар екендігі қызықты. Жалпы бұл шындық, сөздердің мағыналары бір-бірімен тығыз байланысты. Алайда «этикет» (этикет) сөзі француздан шыққан, ал «этика» (ethos - этос - әдет, бейімділік) грек тілінен шыққан. «Этикет» «нота, этикетка» деп аударылады. Францияда бұл сөз нота - салтанатты іс-әрекеттің хаттамасын білді.

Қазіргі этикет - бұл жеке тұлғаның және жалпы қоғамның сыртқы мәдениетінің маңызды компоненті. Алайда, бұл ұғым басым болатын мамандықтар бар. Бірінші кезекте әңгіме дипломатиялық қызмет қызметкерлері, саясаткерлер, мәдениет қайраткерлері, сондай-ақ кәсіпкерлер мен ғалымдар туралы болып отыр.

Бүгінгі таңда, заманауи технологиялар мен тиімді жұмыс істейтін бұқаралық ақпарат құралдарының әлемінде кез-келген қате мәлімдеме немесе апатты мінез-құлық бірден ұлттық қана емес, бүкіл әлемде көпшіліктің меншігіне айналуы мүмкін. Сондықтан мәдениетті көтеру және әдептіліктің қыр-сырын түсіну өте маңызды.

Біз көптеген этикет ережелерін автоматты түрде орындаймыз. Әр секунд сайын қалай дұрыс жасау керектігін ойлайтын адам бір кездері сұрақ қойған қарт адамның жағдайына тап болады: «Ұйықтап жатқанда сақалды қайда жасырасың?». Осы уақытқа дейін бұл сұрақты ешқашан қинамаңыз, бақытсыз адам сақалын қайда жасыратынын таңдап, ұйқысыз кетті. Сондықтан сіз этикет ережелерін минут сайын есте сақтамауыңыз керек, бірақ оларды соншалықты жақсы білгеніңіз жөн, сіз өзіңіздің іс-әрекеттеріңіз бен сөздеріңіздің дұрыстығы туралы ойланбастан сөйлесе аласыз.

Этикеттің белгілі бір ерекшеліктері бар:

Онда ғасырлар бойы қалыптасқан жалпы адами жүріс-тұрыс ережелері бар. Әр білімді азамат әдеттегі сыпайылық ережелерін біледі. Этикет кез-келген этностың ерекшеліктерін бейнелейді: әдет-ғұрып, дәстүр, әдет-ғұрып.

Этикет - бұл ақпарат беретін және адресатқа деген көзқарасын білдіретін кәдімгі белгілер мен қимылдардың күрделі жүйесі. Жақсы досыңның иығынан ұруға болады, бірақ жоғары лауазымды шенеунік емес. Егер әйел оған құрметін білдіріп кірсе, ер адам орнынан тұрады. Ым-ишара, бас қимылдары, көз қимылдары іскери келіссөздер немесе дипломатиялық сапарлар кезінде маңызды. Мінез-құлық ережелері тарихи тұрғыдан дамыды, олар абсолютті емес, керісінше жергілікті сипатта болады. Егер бір елде, бейтаныс адаммен кездескенде, сыпайы түрде бас ию әдетке айналса, екінші бір елде - қатты сүйісу керек. Екеуі де осы ортадағы норма ретінде қарастырылатын болады.

Этикет белгілі бір елде қалыптасқан құндылықтар жүйесін сипаттайды. Оның көмегімен сіз адамдар арасындағы қарым-қатынасты анықтай аласыз (жақын және онша емес, достық немесе дұшпандық). Адамдардың әртүрлі іс-шаралар кезіндегі орналасуы (салтанатты, жоқтау) қатысушылардың теңдігі (немесе сыныбы) туралы түсінік береді. Мысалы, Ресейде ұзақ уақыт бойы ең қымбат адамдар «жоғарғы» (ең жақсы) жерде отырды. «Нижнее» ең аз құрметті қонақтарға барды. Кез-келген кездесуді, конференцияны еске түсіру жеткілікті: маңызды қонақтар залда бетпе-бет отырып, мінбеден орын алады [3].

Бірақ Артур патшамен және оның рыцарларымен ассоциацияны бірден тудыратын дөңгелек үстелге жиналу әдеті - бұл семинарға, кездесуге, конференцияға қатысқандардың бәрінің теңдігін көрсететін психологиялық әдіс. Этикет шартты сипатқа ие, оның нормалары өнімді қарым-қатынасты ұйымдастыра алатын және өзара түсіністікті арттыратын мінез-құлықтың осындай нұсқаларын ұсынады. Сонымен қатар, бұл адамшылықтың көрінісі. Адамның ішкі әлемінде де эстетикалық компонент бар, олар: «Әдемі фраза, әдемі ым» деп бекер айтпаған.

Мінез-құлық ережелерін іс жүзінде қолдану қажет, сонымен қатар мүмкін, өйткені ол өзіне және айналасындағыларға қатысты ыңғайлы. Этикет жаңа уақыттың, жаңа талаптардың әсерінен өзгереді. Барлық мінез-құлық ережелерін есте сақтау шындыққа сәйкес келмейді, бірақ, бақытымызға орай, бұл талап етілмейді. Этикеттің негізгі қағидаларын түсініп, оларды іс жүзінде қолдану өте маңызды:

- Гуманизм принципі.
- Іс-әрекеттің орындылығы принципі.
- Эстетикалық мінез-құлық.
- Өз еліңнің және басқа елдердің дәстүрлерін құрметтеу.

Гуманизм қағидасы этикеттің адамшылық жағын бейнелейді және тұлға аралық қарым-қатынас мәдениетіне қойылатын белгілі бір талаптарды: сыпайылық, қарапайымдылық, төзімділікті қамтиды. Сыпайылық - бұл көптеген реңктері бар көпқырлы ұғым: бұл дұрыс сыпайылық, ал нәзіктік, сыпайылық. «Дәлдік - бұл патшалардың ілтипаты» және сонымен қатар көптеген елдердегі этикеттің маңызды сипаттамасы болып табылады.

Келесі принцип мүлдем жаңа, бейтаныс ортада немесе стандартты емес жағдайда өзін дұрыс ұстау қабілетін сипаттайды. Кез-келген адам өзін-өзі ұстаудың нақты ережелерін білмейтін жағдайға тап болуы мүмкін. Мұнда әдептілік, өзін-өзі ұстау мәдениеті, әзіл-оспақ, бар білімді жаңа қарым-қатынас жағдайына ауыстыру қабілеті көмекке келеді.

Сонымен, қорытындылай келе, «этикет» пен «этика» сөздері мағыналары жақын болғанымен бір нәрсе деп қабылдай алмаймыз. Оларды бір-бірінен кем немесе артық деп қабылдау да дұрыс емес, себебі олардың әрқайсысының өз ерекшеліктері мен мәселесі бар және бір-бірінен ерекшеленеді. Этикет ережелерінің қыр-сырын бағдарлай білу сіздің мәдени деңгейіңізді көрсетіп қана қоймай, кез-келген жағдайда және кез-келген елде өзіңізді сенімді сезінуге көмектеседі. Ал, мораль мен адамшылық сіздің жан дүниеңізді рухани байытудың кілті болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://vplate.ru/etiket/vidy/>
2. <https://ur-consul.ru/Bibli/Etika.html#Q-304-4-Etichyeskiye-tsyennosti>
3. <https://bigenc.ru/philosophy/text/4916682#:~:text=ЭТИКА%20%5Влат.%20ethica%2C%20от%20греч.,общепринятым%20обозначением%20особой%20филос.%20дисциплины>

ABOUT HUMANISM AND TOLERANCE OF TRADITIONAL KAZAKH CULTURE

GARMANOV D.

student of the LBE-42 group

SEIFULLINA G.R.

Scientific director, Candidate of Philological Sciences, assistant professor

Karaganda University of Kazpotreboyz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to the consideration of the role of humanism and tolerance as spiritual values of traditional kazakh culture in the socio-cultural space of modern society of Kazakhstan. The unique experience of Kazakhstan of achieving and strengthening interethnic and interfaith harmony is shown as an example of an effective solution to complex socio-political problems.

Keywords: humanism, tolerance, interethnic communication, intercultural interaction.

Interethnic and interreligious harmony is the most important elements of the stability of every society. The most important component of the peace building process in the world remains issue of organizing a dialogue of ethnic groups, cultures, religions. Creation of conditions for dialogue,

interaction between civil society institutions and state institutions in the formation of interethnic and interfaith communication, tolerant attitude to each other form the basis of Kazakhstan's achievements. At the same time, a distinctive feature of the Kazakhstan model is the desire of all ethnic groups to build a policy of combining diversity into a single one, improving national relations and creating a culture of interethnic and interfaith harmony based on the principle of priority of humanistic values.

The society is interested in open-mindedness forming among its members, and in establish interest in the dialogue between followers of different religions and representatives of different ethnic groups, and awakening of prejudice against each other on the basis of religion or nationality, and tolerance and constructive cooperation for the common good. A special atmosphere of trust, solidarity and mutual understanding was formed when every citizen, regardless of ethnic or religious affiliation, possesses and enjoys the fullness of civil rights and freedoms guaranteed by the Constitution in our country, largely thanks to the work of the Assembly of the People of Kazakhstan.

If we remember the history, by the end of the 30s of the twentieth century, Kazakhstan (then a republic within the USSR) was almost mono-ethnic. By the time of the arrival of the first mass migrants, for almost 20 years, Kazakhs considered themselves citizens of one large country of the USSR. Changes in the composition of the country's population occurred when, as a result of one of the most cruel phenomena of Stalinism, “unreliable” people – millions of ordinary people – Koreans from the Far East, people of the Caucasus and Crimea, Greeks, Poles, and Germans were deported to Kazakhstan. The first such “violent” migrants arrived in Kazakhstan before the Second World War, the next in separate stages in 1941-1944.

People who arrived in Kazakhstan were disembarked from the wagons in the steppe, having no housing, food, or necessities of life. The Kazakhs who lived nearby brought food, water, clothing, and in some cases took sick and weak people, families with babies, despite the punitive measures that threatened them. To a large extent, the help of the local population helped the deported people survive. This attitude continued even when the deported people were rehabilitated. They managed to integrate into Kazakhstani society, occupied certain niches in the economy, and became full citizens of the country.

The bulk of the population of Kazakhstan was sympathetic to the needs of immigrants. Local residents, despite their difficult situation, helped them to their feet, extended a helping hand. It was then that the fertile land of Kazakhstan became the homeland for many destitute, Kazakhs became a support for all who were here by the will of fate. Kazakh women warmed their orphaned children of orphans. What is the reason that the local population and immigrants found understanding in relations with each other, adapted to new realities, and began to build mechanisms of interaction in all areas of life?

To some extent, this is the result of centuries-old traditions of the Kazakh people, their inherent tolerance, lack of alienation in relation to other people. This is a special mentality associated with the specifics of the nomadic way of life. But in these conditions it was necessary not only to avoid conflicts, but also to form a new interaction space. This was not assimilation, not absorption, but coexistence in a common geographic space, which in the conditions of independent Kazakhstan turned into an element of state policy, into an integral element of the implementation of the most important ideological goal - the formation of a political nation - Kazakhstan people [1].

Each ethnic group has its own cultural centers, the Assembly of the People of Kazakhstan is formed.

The Assembly ensures effective interaction of state bodies and civil society institutions in the field of interethnic relations, creates favorable conditions for further strengthening interethnic harmony and tolerance in society, strengthening the unity of the people, supporting and developing public consensus on the fundamental values of Kazakhstani society. It assists state bodies in countering the manifestations of extremism and radicalism in society, and in the formation of a political and legal culture of citizens based on democratic norms.

The Preamble of the UN Charter states that the people of the united nations are recovered: “to show tolerance and live together, in peace with each other, as good neighbors” [2]. Everything described above is the best evidence of the fact that the Kazakh people showed feelings towards forced migrants that are much broader than the concept of "tolerance" includes. It was mercy, compassion, sympathy, and even selflessness.

The decisive factor in ensuring the multi-ethnic and multi-religious development of Kazakhstan was tolerance.

First of all The discourse of tolerance in the scientific literature is considered as respect and recognition of equality, rejection of dominance and violence, recognition of the multidimensionality and diversity of human culture, norms, and beliefs. Tolerance involves interaction on the basis of consent, acceptance of others as they are, respect for their views and opinions [3, с.65].

The role and significance of tolerance in society stems from it's very essence. It is the orientation and level of attitude of the majority of people to various ideological theories, religious views, to people of different nationalities, to various cultural phenomena that determine social stability in the first place, are an indispensable condition for social and spiritual and moral progress. Tolerance is a key spiritual principle of civil society. The level of tolerance of an individual person largely characterizes his personal qualities, determines his relationship with other people. Tolerance involves not only a kind of hypothetical and abstract respect for the values, attitudes and beliefs (positions) of representatives of different cultures, but also respect for the bearers of values and attitudes themselves - directly for the people of different sociocultural spaces [4, с.16].

For modern multinational and multiconfessional states, the Kazakhstani experience in achieving and strengthening interethnic and inter-confessional harmony is unique as an example of the effective solution of complex socio-political problems that excludes the use of force methods.

The existence of an open civil society, the implementation of democratic reforms should be based on broad public support and the consolidation of society. The constructive interaction of social groups with different values, ethnic, religious and political orientations can be achieved on a common platform of social norms of tolerant behavior and intercultural interaction skills.

References:

1. Alexey Vlasov. Kazakhstan in the fate of the deported people of the Caucasus. – URL: <http://vestikavkaza.ru/analytics/obshchestvo/20239.html>. March 11, 2012.
2. URL: <http://www.un.org/en/documents/charter/preamble.shtml> January 11, 2012.
3. Galkin A.A., Krasin Yu.A. Culture of tolerance before the challenge of globalization // Socis. – 2003. – No. 8. – p. 64.
4. Rierdon B.R. Tolerance is the road to peace. – М.: Bonfie. – 2001. – p. 303.

РОДНАЯ ЗЕМЛЯ: ЭСТЕТИЧЕСКИЙ, УТИЛИТАРИСТСКИЙ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

ГАРМАНОВ Д.

студент группы СР 42

КИРЕЕВА С.

студент группы РД 19-2

КЛИШИНА М.В.,

Научный руководитель к.ф.н., профессор

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

«Судьба всякой истины сначала быть осмеянной,
а потом уже признанной».

Альберт Швейцер

Крупные катастрофы, уже разорившие и продолжающие разорять современный мир, происходят от нежелания человека считаться с законами природы, от нежелания понять, что голод нельзя утолить, опустошая землю [1].

Ж. Дорст

Аннотация. В данной статье рассматриваются эстетические, утилитарические, экологические аспекты. В нем духовное значение природы в жизни человечества, также о том что человечество должно иметь возможность наслаждаться природой, ее красотой, оставаться в гармонии с окружающей средой.

Ключевые слова: природа, эстетический, утилитаристский, экологический, космоцентризм.

Природа в жизни человека играет колоссальную материальную и духовную роль. Будучи материальной основой нашей жизни природа дает нам пищу, жилье, одежду. Наблюдая и изучая природу, человек открывает объективные законы, руководствуясь которыми использует в своих целях естественные силы и процессы.

Духовное значение природы в жизни человека определяется эстетическим восприятием красоты природы, красоты звездного неба (как не вспомнить великого И. Канта) красоты лесной опушки, величавой степи с цветущим ковылем, цветущими подснежниками, цветущими тюльпанами, - и все это наша родная степь, Сарыарка, это наш лес танцующих берез кокчетавской земли, это каменный чудо-богатырь, который прилег отдохнуть на горной гряде, это Чертово озеро Каркаралинска, овейное легендами и мифами.

Сколько еще стихов и песен, навеянных родной природой ожидает нас! К сожалению, сегодня криминальные сводки больше вдохновляют работников пера и кино, нежели родные пейзажи. Где они молодые и уже немолодые поэты, воспевающие красоту родной земли?

Природа – это гениальный художник, грандиозный храм и дивное зрелище в одном лице. Неудивительно, что образ природы неизменно всегда присутствовал в художественной литературе, в живописи и других видах искусства всех народов. Ее изображали на своих полотнах знаменитые художники И.К. Айвазовский и И.И. Левитан. Ею восторгались русские поэты А.С. Пушкин и С.А. Есенин. Какие дорогие сердцу ассоциации возникают от слов «Клен ты мой опавший...»! О красоте родной земли размышляли Ч. Айтматов, С.П. Залыгин, Абай и другие писатели.

Ученые говорят, что отсутствие невозможности наслаждаться природой, отсутствие ощущения гармонии с ней приводит к хроническим стрессам и депрессии. Все потому, что природа родного края влияет на человека. Общение с природой облагораживает человека, развивает в нем лучшие качества - чувство красоты, нежность и милосердие, фантазию, трудолюбие, заботливость. Край березового ситца вызывает щемящие душу воспоминания, где бы мы не находились: в русском полесье, березовых рощах Белоруссии, среди карельских берез, березовой рощи в Карагандинской области или на берегу пруда в Переяславле Хмельницком, удивительном музее под открытым небом, иллюстрирующим древнейшую стоянку человека на территории бывшего Советского Союза. Мы стоим, смотрим на эти свидетельства жизни первобытного человека, а сердце рвется от боли, потому что рябина тянется к дубу, находящемуся на противоположной стороне, и страдает от того, что не может к нему перебраться. Так и оторванные друг от друга народы некогда единой для нас родной земли тянутся друг к другу и надеются...

Космоцентризм, как мировоззрение Древнего мира, характерный и для казахского мировоззрения, требовал от человека жить «по Логосу», т.е. в согласии и гармонии с природой. Собираательство, скотоводство, а потом и земледельческая деятельность – основные виды хозяйствования, невозможна без природных ресурсов и индустрия. И вдруг

человек стал себя возвеличивать, считать господином природы. А мы дети нашей родной земли, и она для нас любящая и вскормившая нас мать. Отчего тогда мы так безжалостны к ней? Откуда эта жажда сверхприбыли? Почему мы забыли, что каждый из нас должен не только дом построить, вырастить сына, но и дерево посадить? Природа научает нас не только воспринимать красоту, чувствовать единство и гармонию с ней, она дает нам нравственный урок. Какой глубокий смысл содержится в словах «мать-сыра земля»! Мы плоть от плоти родной земли, ведь именно за родную землю сражались былинные богатыри, именно родная земля вызывало чувство щемящей тоски, когда мы надолго уезжали из дома. И как нам всегда хочется в детство, в родительский дом, под звездное родное небо, на берег пруда из нашего детства.

Как возникали наши пруды? Это чаще всего было связано с хозяйственной жизнью. Ещё во время начала постройки домов поселений в оврагах брали глину для изготовления самана, из которого строили стены домов. Затем овраг перекрывали плотиной. Одна сторона пруда ограничивалась склоном оврага, покрытым зелёной травой, в основном, спорышем, признаемся, не везде у нас в Казахстане и не круглый год цветут тюльпаны и подснежники. Водоспуск в паводок производили с другой стороны пруда. Водоспуск часто перемещали и поэтому там вешними водами, как правило, было промыто несколько оврагов. И весь берег оставался глиняным. Заходить в воду и выходить из воды глиняных берегах было неудобно. И лежать тоже было неудобно, поэтому чаще всего ходили купаться на зелёный склон другого берега. Основное назначение пруда – это полив насаждений на колхозной плантации. Вода на плантацию подавалась по арыку. Зимой иногда поили колхозный скот в проруби.

На косе в середине пруда иногда строили здания птичника. Но для детей пруд – это возможность купаться, его хозяйственное предназначение мало кого интересовало. Но, совсем другая ситуация была с прудами, где разводили рыбу, тогда это было не только любимое место для купания, но и рыбалки. Стар и млад с удочками сидели кто на берегу, кто в лодке, а зимой на льду. И выловленная рыба – это не только средство для пропитания, это и несказанное удовольствие, которое до сих пор зовет каждого, кто хоть раз брал в руки удочку, на встречу с природой, матушкой-кормилицей, источником радости и способом снятия стресса.

Не все выросли на берегу моря или океана, на нашей моловодной земле мы научились ценить самый крохотный водоем, самый дальний родник, на который иногда приходилось идти километры. Наши водоемы – это обетованное место, особенно, в жаркие дни. Как манило в детстве это водяное зеркало, в котором отражалось небо и облака и поэтому оно казалось очень глубоким. Хотя фактически не такими уже и глубоким были наши пруды, и часто они были даже с мутной водой.

Человек должен больше обращать внимания на окружающую его природу, не только потому что она играет большую роль в его жизни. Казахстан, 30-летие которого мы отмечаем в этом году – это замечательная, удивительная красивая страна с древней культурой, страна контрастов, в которой соседствуют море и пустыни, степи и горы, вечные снега и таёжные леса. Широки просторы казахстанских земель. Когда на севере ещё лежит снег, у подножия гор на юге уже зацветают плодовые деревья. «Берёзовые ситцы» севера, могучие сосны Борового, золотые нивы целинного края, седые ковыли Великой Степи, высокие горы Алатау и Тянь-Шаня – всё это наш Казахстан. Эти картины поражают своей невиданной красотой. Эстетическое значение природы невозможно переоценить. Природа всегда была источником вдохновения для деятелей искусства, занимая, в частности, центральное место в творчестве художников – пейзажистов и анималистов. Красота природы привлекает людей и благотворно влияет на наше настроение. Она воспитывает нас, общение с природой благотворно влияет на человека в любом возрасте, разносторонне развивает мировоззрение у детей, подростков, юношества, учит их любить родную землю, родной край, родную улицу, отчий дом.

За один день путешествия по Казахстану можно покорить снежные вершин, пересечь барханов и песков, блуждать в лабиринтах известняковых гор, совершать прогулки по хвойным лесам, созерцать древние каньоны, В том числе Чарынский каньон, один из самых впечатляющих в нашей стране. Чарынский каньон — живописное глубокое ущелье в Казахстане, протянувшееся по долине реки Чарын, который часто называют «младшим братом» американского Гранд-Каньона. Вспомним великолепие Гранд-Каньона, скалу «Спайдер-рок» в Национальном парке Каньон-де-Шелли, Каньон-де-Шей, Глен-Каньон, где проводились натурные съемки фильма «Золото Маккенны». Где наши кинематографисты и сценаристы, которые могли бы воссоздать красоты нашей страны в каком-нибудь историческом или приключенческом фильме? Казахстан понравится тем, кто любит получать все и сразу, за день можно насладиться разнотравьем казахстанской степи, живописных альпийских лугов, ущельями Чарынского каньона.

И в этом смысле, может быть, среди молодого поколения найдутся люди, которые будут развивать внутренний туризм и приглашать людей не на искусственные зарубежные водоемы в 5-звездочных отелях, использовать возможности своей земли, традиции конного спорта, которому у нас по-прежнему незаслуженно мало уделяется внимание.

Как не вспомнить замечательный советский фильм «В поисках капитана Гранта», который представляет удивительные уголки природы, которыми наслаждаешься в течении всех серий. Почему сегодня не снимаются такие красивые фильмы, не пишутся такие книги и сценарии, способные позвать нас на поиски своей мечты, ведь человек ест и пьет для того, чтобы жить, но не наоборот, жизнь нам дана не для того, чтобы есть и пить. Общение с природой вновь и вновь возвращает нас к нравственным основам, к благоговению перед жизнью [2]. Мы не можем позволить себе утилитаристское отношение к природе, только ее жесткое эксплуатацию. Гармония с природой предполагает не хищническое отношение к ней, а единение с ней, которого возможно только при условии культуры мышления в целом и экологической культуры, в частности.

Безусловно, природа – это естественное условие нашей жизни, нарушение экологического баланса чрезвычайно опасно для человека. Из этой роли вытекает санитарно-гигиеническая и оздоровительная функция природы. Природа устроена так, что для оздоровления очень важны природные богатства: геотермальные источники, минеральные воды и грязи. Человек может восстановить здоровье, пользуясь гомеопатическими средствами, пользуясь благами природы (растениями, минеральными источниками, воздухом и пр.). Для поддержания санитарно-гигиенических условий на должном уровне природа имеет всё необходимое (воду для мытья жилища и умывания, фитонциды и антибиотики растений - для борьбы с возбудителями заболеваний и т. д.).

Природа, как уже отмечалось имеет хозяйственное значение, но можем ли мы позволить себе утилитаристски относиться к природе, быть только ее потребителями, расхитителями? Нет конечно, ведь любые потребляемые человеком продукты в конечном счёте создаются путём использования природных ресурсов, а если мы нанесли ущерб почве, она окажется бесплодной. В современных условиях в хозяйственный оборот вовлечена масса различных природных веществ, причём запасы некоторых из них малы, а используются они очень интенсивно (медь, ртуть, редкие металлы).

Беречь природу – это сверхзадача современного поколения Z. Будем помнить, что мы живём в процветающем государстве, которое представляет собой кладёз, наполненный природными сокровищами, и сохранить природу для будущих поколений – наша обязанность, наша ответственность. Наши потомки должны иметь не только полезные ископаемые, необходимые для развития экономики, они должны иметь возможность наслаждаться природой, ее красотой, оставаться в гармонии с природой.

Список литературы:

1. Дорст Жан «До того как умрет природа», Москва, «Прогресс», 1968г. Перевод с французского М.А. Богуславской, Н.Б. Кобриной. – 216 с.

2. Швейцер А. Культура и этика. Перевод с немецкого Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.

YOUTH AND SCIENCE: DEVELOPMENT PERSPECTIVE

MOHD AAMIR MALIK

student of media studies

BILAL A. MALIK

Scientific director, Doctor PhD

Kashmir University, India

Abstract. Youth are important members of every Country and have vital contributions to the well-being of their society. There is a need to engage youth because this particular social group has genuinely been contributing in the process of development, policy and power. This Article will enumerate how youth's role is so mandatory in making Developments of any kind and Scientific in particular possible in any Country.

Keywords: Youth, Science and Technology, Communication, Scientific Development.

Youth is actually a period of transition from the dependence of childhood to adulthood's independence. Yet we can define this group according to age in simple terms, particularly in relation to education and employment because youth is often referred to a person between the ages of leaving compulsory education and their first job. When the General Assembly, by its resolution 50/81 in 1995, adopted the World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and beyond, it reiterated that the United Nations defined youth as the age cohort of 15-24.

Accordingly Science is the intellectual and practical activity encompassing the systematic study of the structure and behavior of the physical and Natural world through observation and experiment. Youth is so deeply connected to science in many aspects be it the scientific developments or revolution in the society. Youth of any Country is a great asset, participation of youth is important because any Country's power is with the youth. They have ability to recognize problems and solve them. They help others in attaining a higher level of intellectual ability and to become qualifies adults.

Science is the greatest collective endeavor; it generates solutions for everyday life and helps to answer the great mysteries of the Universe. In other words science is one of the most important channels of knowledge, it has a specific role as well as a variety of functions for the benefit of our society, creating new knowledge, improving education and increasing the quality of our lives.

We need to understand and realize that science does not prepare youth to become scientific only, but it also provides lot opportunities to excel in other fields. By having a deep passion for science, today's youth are becoming exceptional writers, great speakers, critical thinkers, great leaders and creative innovators.

It is important to mention that present day world is dominated by technology which is data driven and can be operated by skilled human resources I.e. youth. The love for science in youth can be developed by making independently perform scientific activities. Developing a science culture at all levels of society is a good way to develop a passion for science.

In a science oriented society it will be easy to communicate and disseminate the values of science and develop the young brigades who are willing to contribute towards science. The youth helps scientific community to remain involved with the society and understand their problem.

Youth are indeed future of the country. The intelligence and work of youth will take the Country on the pathway of success. They are the building blocks of a Country. They are energetic and enthusiastic, they have ability to learn and adapt. Youth can bring social and scientific reform. The Nations require youth's participation to achieve the goals and help in taking the Country

towards progress. The cooperation and collaboration among scientific community and society is essential for inculcating passion for science.

The scientific discoveries won't happen unless and until youth's active participation is not there. There is a close nexus between youth and science without which many. Youth drives the scientific world and have ability to manage and redress any problem they come across. The breakdown of nexus between youth and science is directly proportional to minus level of scientific development.

As the world grapples with unprecedented challenges posed by the COVID-19 pandemic, young people are demonstrating their continued leadership in their communities and Countries youth. Nevertheless, youth are also among the most active in global responses ,not only are they on the frontlines as health workers, but they are also advancing health and safety in their roles as researchers, activists, innovators, and communicators.

Cucos Constantin and Adrian Vicențiu Labăr (2009) observed that the young are able to understand the cultural valences of the new media technologies, and also the advantages and risks that such technologies can present for their personality and behavior. According to their opinion, the classical culture cannot be replaced with the digital one (despite the easiness of accessing the information electronically) [1]. Young people also admit the important role that the new media technologies play in making us aware of the spokespersons of other cultures and equally of the antireligious tolerance, the access to information being a way towards diversity and the acceptance of the otherness.

Lokesh Kumar, Meena Shoji, Lal Bairwa Kerobim and Lakra Chandra Sen have examined that Young people who are given early access to information and communications technologies (ICT) tend to become early adopters and adapters of the technologies, skills valued for spurring innovation and economic growth [2].

Youth has a potential to contribute in recovery efforts post COVID-19. The post-COVID-19 era will require immense creativity and resilience. They may get a chance to help restructure societal norms as a new paradigm is being built. We are at the helm of the most powerful tools for connection in modern-day history – social media. Therefore youth can take a responsibility to use these platforms to speak in favor of equitable healthcare.

Amid Covid-19, the young people have discovered such mobile applications which assist in tabulation of Covid status across the Globe. Technology has been a great enabler for societies during the pandemic. It has been used to sustain most if not all facets of life including education, remote work, and even virtual parties for relaxation.

“Young people, when informed and empowered, when they realize that what they do truly makes a difference, can indeed change the world” Jane Goodall.

References:

1. Constantin, Cucos & Labăr, Adrian. The Impact of the Current Technologies on the Youth's Personalities Development. Journal of Educational Sciences & Psychology. 2009. LXI. 1-18.
2. Meena, Lokesh & Bairwa, Shoji Lal & Lakra, Kerobim & Sen, Chandra. Information and Communication Technology in Youth and Rural India: An Overview, 2014.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

ПОЛАТ С.

СР-20-1к тобының 1-курс студенті

ТУТИНОВА Н.Е.

Ғылыми жетекшісі, Ph.D доктор

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Берілген мақалада бүгінгі таңда ел ішінде жылдан жылға көбейіп жатқан діни мәселелер қарастырылған. Олардың басым көпшілігі өзінің жауабын ала қойған жоқ. Өз ішінде реттеліп орнын толтыра алған жоқ. Мемлекетіміз тәуелсіздік алған жиырма жылдан астам уақыт ішінде елімізде саусақпен санарлықтай болса да, салихалы ой айтатын дінтанушылар, оның ішінде исламтанушылардан тұратын сарапшы-ғалымдар корпусы қалыптасты. Сондықтан да зайырлы қоғамда әлемдік және дәстүрлі діндердің құндылықтарын ғылыми тұрғыдан танып білу маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер: зайырлы қоғам, лаңкестік, конфессия, дін, мемлекет.

Зайырлы қоғамда дін дүниетанымдық, реттеуші, біріктіруші, мәдени-шығармашылық, рухани-адамгершілік және т.б. қызмет атқарады. Сондықтан да зайырлы қоғамда әлемдік және дәстүрлі діндердің құндылықтарын ғылыми тұрғыдан танып білу маңызды болып табылады. Өз заманында атақты Макс Отто айтып өткендей: «Адам философиясының терең көзі, оны азықтандыратын және қалыптастыратын көзі – бұл сенім» деген екен [1, 170б.].

Қоғам мен адамның қауіпсіздігі қазіргі таңда әлемдік деңгейдегі басты мәселеге айналып отыр. Қауіпсіздік ұғымы қоғам, мемлекет, табиғат және адам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Атап айтсақ, ақпараттық, интеллектуалдық, саяси, экономикалық, қоғамдық, экологиялық және т.б. қауіпсіздік түрлері елдегі нақты ішкі және сыртқы жағдаймен айқындалады. Қазіргі уақытта адам мен қоғам өмірінде ақпараттық және интеллектуалды үдерістерде діни сенім мен сананың рөлі едәуір өсіп отыр.

2008 жылы Елбасының халыққа Жолдауында «Қазақстан алдағы уақытта да халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күрес жөніндегі халықаралық коалицияның белсенді мүшесі ретіндегі ұстанымын жан-жақты нығайта беруге ниетті деп атап көрсетті» [2, 31б.].

Қазақстан Тәуелсіздік алған жылдардан бері мемлекеттік–конфессиялық қатынастарда зайырлылық моделін ұстана отырып дамуда.

Қазақстанда қазіргі таңда 18 конфессияның мүдделерін білдіретін үш жарым мыңнан астам діни субъектілері ресми түрде тіркелген. Осындай діни саналуандық жағдайында дін саласындағы негізгі үдерістер мен үрдістерді елеп-екшейтін мемлекеттік саясатты жаңадан ой елегінен өткізуді күн тәртібіне қойып отыр. Осы тұрғыда, Министрікпен әзірленген және Елбасы Н.Ә. Назарбаев жарлығымен бекітілген дін саласындағы мемлекеттік саясаттың 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасының маңызы зор. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты қазіргі жаһандық үдерістер мен уақыт талабына сай қайта толықтыру мен жетілдіру мемлекетіміздің ішкі және сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берері анық. Тұжырымдама дін саласындағы мемлекеттік саясаттың негізін құрайтын дінаралық келісімнің қазақстандық моделіне сүйене отырып, дін саласын реттеу мен жетілдіруді көздеп әзірленген.

Сонымен бірге тұжырымдама Қазақстан мемлекеттік құрылысы жаңа кезеңінің қисынын басшылыққа ала отырып, конфессияаралық бейбітшілік пен келісімнің әлем мойындаған қазақстандық моделіне сүйене отырып, дін саласындағы мемлекеттік саясатты одан әрі дамыту, елдегі дін саласын реттеу бойынша нормативтік құқықтық актілер жүйесі мен әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқарушылық шараларды жетілдіру үшін негіз болып табылады. Тұжырымдама құқықтық, әдістемелік және ұйымдастыру шараларын қоса алғанда, дін саласындағы мемлекеттік саясаттың пайымына арналған кешенді тәсілдері берілген.

Жалпы 2017 жылғы 1 қаңтарда ресми тіркелген 18 конфессия атынан өкілдік ететін 3658 діни бірлестік пен олардың филиалдарының қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті жағдай жасалған. Олардың ішінде саны жағынан ең көбі – ханафи мазхабындағы ислам мен православиелік христианшылық. Сонымен қатар католиктер және протестанттар конфессиялары, иудейлер, буддашылар және басқа да қауымдар бар. Республикада 3464 ғибадат үйі тіркелген, оның ішінде 2550 мешіт, 294 православиелік және 109 католик шіркеуі,

495 протестант храмы мен ғибадатханасы, 7 иудей синагогасы, 2 буддашылар храмы, 7 “Қришна санасы қоғамы” және бахаи қауымының ғибадатханасы бар. Жұмыс жасап тұрған 2550 мешіт “Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы” республикалық діни бірлестігінің меншігіне кіреді [3].

Талдау көрсеткендей, діни наным-бұл жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар рухани үйлесім, әлеуметтік қарым-қатынастар және азаматтардың санасы үшін әлеуетті қауіп-қатерді де қамтитын айрықша сала. Сондықтан елдің ерекшелігі мен халықтың мәдени-менталды өзгешеліктері ескертілген дін саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеудің ұсынылып отырған тәсілдері мен мемлекеттік саясат қағидаттары айрықша болып табылады.

Зерделенген және назарға алынған халықаралық тәжірибенің негізінде дін саласындағы мемлекеттік саясаттың орта мерзімді перспективаға арналған тұжырымдамалық тәсілдерін қалыптастыру талап етіледі. Дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы – Елбасының «Қазақстанның үшінші жаңғыру: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа жолдауымен үндескен маңызды құжат.

Сондай-ақ дін саласындағы мемлекеттік саясаттың тұжырымдамасын іске асыру бойынша барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарын ведомствоаралық үйлестіру және өзара іс-қимыл тетігін құру;

- таяудағы және ұзақ мерзімді перспективада діни ахуалдың даму үрдісін болжамдау, заңдылығын анықтау, сондай-ақ уақытылы тиісті шешімдер қабылдау үшін ұсыныстар әзірлеу;

- қоғам санасында негізгі зайырлылық құндылықтарын нығайту;

- қоғамда діни қатынастар саласында радикалды және экстремистік көріністермен байланысты кез келген іс-қимылға мүлде төзбеушілікке қол жеткізу;

- мемлекеттік билік органдары мен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылының өзіндік қазақстандық үлгісін одан әрі дамыту және тәртібін айқындау;

- деструктивті діни ағымдарды жақтаушылармен, экстримизм және терроризммен байланысты баптар бойынша сотталғандармен, олардың отбасыларымен дәлме-дәл және атаулы оңалту жұмыстарын жетілдіру;

түсіндіру жұмыстарын жандандыру т.с.с. [4].

Сондықтан дінаралық қарым-қатынас тәжірибесі әлем назарына ілігіп отырғаны белгілі. Дін мен мемлекеттің түйісер жері – елдің тұтастығы және қоғамның ауызбіршілігі мен тұрақтылығы. Сондықтан, екі тараптың өзара бірігіп әрекет ететін кеңістігін, оның құқықтық тетіктерін уақыт талабына сай айқындап және жетілдіріп отырудың маңызы зор. Дін – адам тарихының үлкен тағылым-тәрбиесінің бірі және сарқылмас даналық көзі. Егемен ел болып қалыптасуымыз, мемлекетіміздің өсіп, өркендеуінде діннің алатын орны зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ / Пер. с англ. В.В.Старовойтова; Общ.ред. Г.В.Бурменской. Москва. Прогресс: Универс, 1993 г. – С. 220.

2. Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты. – Астана, 2008 ж. – 31 б.

3. [Электронды ресурс] Kazakhstan – International Religious Freedom Report (2010) U.S. Department of State. Retrieved on 13 January 2011.

4. Взаимодействие государства и религии в контекстмодернизации Казахстана: проблемы и перспектив Сост.: Б.Ж. Нурмухамедов, Л.М. Уразова; Инт нац. исслед.; Фонд им. Фридриха Эберта в Казахстане. – Алматы: Ин-т нац.исслед.:ТОО «HighDIDI», 2010.

БАСҚА СЕКТОРЛАРМЕН ЖҰМЫС. РЕСУРСТАРДЫ КАРТАҒА ТҮСІРУ

СЕЙТКЕРЕЙ Р.

Аннотация: Әлеуметтік саясатты дамыту және жетілдіру аймақтың проблемаларымен, оның мүмкіндіктерімен, әлеуетімен тікелей байланысты, сондықтан бұл ереже әр аймақтың сипаттамалары мен ерекшеліктерін, сондай-ақ аймақтың құрамына кіретін аумақтарды ескере отырып, әлеуметтік саясатты орындау қажеттілігін талап етеді. Жалпы өңірдегі және әрбір аумақтағы ахуалды талдау әлеуметтік проблемаларды да, осы проблемаларды шешу үшін қажетті қолда бар ресурстарды да білуді талап етеді. Белгілі бір аумақта туындайтын әлеуметтік мәселелерді жергілікті билік, құрылымдық мекемелер мен қоғамдық бірлестіктер, жергілікті қауымдастықтар басқаша көреді.

Түйінді сөздер: әлеуметтік саясат, картография, әлеуметтік карта.

Әлеуметтік саясатты іске асырудағы көмек принципі әлеуметтік топқа жақын жергілікті қоғамдастық сыртқы көмекке мұқтаж адам проблемаларды жақсы түсінеді және нақты жағдайды көреді, өйткені ол клиентпен көбірек және тығыз байланыста, оның мүдделері мен қажеттіліктерін анық көреді және түсінеді. Өкінішке орай, біздің азаматтық қоғамымыз әлі де белсенді емес, дегенмен оны жандандыру үшін шаралар қабылдануда – Рухани жаңғыру бағдарламасын іске асыру, оның аясында ұжымның әр мүшесінің әлеуметтік өмірге белсенді қатысуына негізделген жобалар мен бағдарламалар күшіне енді. Әлеуметтік саясатта әлі де берік патерналистік модель аумағында әлеуметтік жұмыспен айналысатын жергілікті қауымдастықтар мен мекемелердің енжарлығына ықпал етеді.

Онда тұратын халықтың әлеуметтік сұранысына жергілікті деңгейдегі әлеуметтік саясат сәйкес келуі тиіс. Аумақта жұмыс істейтін және жұмыс істейтін әлеуметтік жұмыспен айналысатын әлеуметтік ұйымдар, мысалы, халыққа әлеуметтік қызмет көрсетудің кешенді орталықтары, халықты әлеуметтік қолдау бөлімдері және т.б., нашақорлық, маскүнемдік, панасыздық және қараусыз қалу сияқты нормативтік құжаттарда «белгіленген» «айқын» әлеуметтік мәселелерді шешуге қамалды. Бірақ сонымен бірге аз көңіл бөлінетін, бірақ ішкі тетіктері бар басқа да көптеген проблемалар бар: әлеуметтік инфрақұрылымның нашарлығы, ведомстволар, ұйымдар, құрылымдар және т.б. арасында қалыпты сапалы өзара іс-қимылдың болмауы, сайып келгенде, бірлескен қызмет болмайтын жағдай туындайды. Мәселен, мысалы, қандай да бір жағдай, жағдай барлық жағынан талданбайды және көбінесе ол үстірт бағаланады немесе тек сандарға сүйенеді, және олар көбінесе заттардың нақты жағдайы туралы айта алмайды. Жергілікті қоғамдастықтың әлеуеті мен мүмкіндіктерін түсіну үшін қолда бар ресурстарды тексеру, бағалау, тексеру қажет. Бұл дегеніміз, қазіргі заманғы сұраныстарға сәйкес келетін, сонымен бірге қазіргі жағдайлар мен сұраныстарға жауап беретін, сондай-ақ ресурстардың, проблемалар мен аумақтың әлеуетін сапалы және терең диагностикалауға қабілетті технологияны іздеу қажеттілігі туындайды. Қолда бар және жалпыға белгілі әдістер қазіргі сұраныстарға жауап бермейді және жаңа заманауи технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды. Бұларға визуализация әдісі немесе әлеуметтік-кеңістіктік процестер мен объектілерді дәйекті сипаттау әдісі ретінде түсінуге болатын әлеуметтік карта жасау технологиясы кіреді [1, 168 б.].

Картографияның мәні – ақпаратты жүйелеу, белгілі бір объектіні талдау және модельдеу әдісі.

Біздің жағдайда картаға түсіруді отбасылардың проблемалары мен қажеттіліктері (сұраныстары) және оларды қанағаттандыру үшін қоғамдағы ресурстар туралы ақпаратты жалпылау және жүйелеу деп түсіну керек.

Технология ретінде картаға түсіру мүмкіндік береді:

- осы нақты қоғамдастықта тұратын отбасының өмір жолында кездесетін проблемалардың сипатына баға беру;

- олардың сақталуы мен өсуіне байланысты тәуекелдерді бағалау;

- қолда бар ресурстарды тексеруді жүзеге асыру, туындаған проблеманы шешуге жұмылдыру үшін аумақ пен аумақтық қоғамдастықтың әлеуетін бағалау.

Мұның маңыздылығы жұмыс әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардың проблемаларын шешуге емес, әлеуметтік қолайсыздықтың алдын алуға бағытталған жағдайда артады. Бұл жағдайда отбасы тек ықтимал дисфункционалды, оның барлық проблемалары анықталмады және айқын болды. Сондықтан, осы аумақ үшін қауіп факторларын талдау және бөлу проблемаларды болжаудың және олардың өсуі мен таралуын болдырмаудың бір әдісі болып табылады.

Келесі матрица проблемаларды картаға түсіру үшін негіз бола алады:

Кесте 1. Аумақта тұратын отбасылардың проблемаларын картаға түсіруге арналған матрица

Мәселелер тобы	Отбасылар мәлімдеген мәселелер	Әңгімелесу және тексеру нәтижелері бойынша ОСС бөлген проблемалар	Мәселелер туралы айту жиілігі	Мәселелерді бөлу	
				Аумақтық белгісі бойынша (көмекке мұқтаж отбасылар ең көп тұратын жерде)	Отбасылардың әлеуметтік мәртебесі бойынша (жағдайды жүргізу нысанын қараңыз)
Әлеуметтік-психологиялық мәселелер					
Әлеуметтік-медициналық сипаттағы мәселелер					
Әлеуметтік-құқықтық мәселелер					
Әлеуметтік-педагогикалық сипаттағы мәселелер					
Әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер					
Проблемалардың басқа түрлері					

Осы матрица жергілікті қоғамдастық аумағында тұратын отбасыларды зерттеу қорытындылары бойынша әлеуметтік учаскелік матрицамен толтыруға жатады. Егер бақыланатын аумақ кең болса және отбасыларды тексеруге көп уақыт кетсе, аумақтың бір бөлігі бойынша матрицаны толтыруға болады: бір көше немесе бірнеше көше. Алынған деректерді елді мекеннің, аумақтың картасына перспективалы түрде енгізуге болады.

Сонымен бірге картаға түсіру жүйеге проблемаларды ғана емес, ресурстарды да келтіруге мүмкіндік береді. Кем дегенде, әлеуметтік қолайсыздықтың алдын-алу жұмысында

жанама түрде (табиғи, экономикалық ресурстар) емес, тікелей (ұйымдастырушылық ресурстар, әлеуметтік, адами капитал) рәсімдеуге және пайдалануға болатын адамдар. Күш-жігерді біріктіру, жаңа ресурстарды тарту, ведомстволар мен секторлар арасындағы өзара іс-қимылды ұйымдастыру қажет болған кезде картаға түсіру барынша талап етіледі.

Әлеуметтік қызметкер аумақты, аумақты картаға түсіргенде, ол келесідей ақпараттық блоктарды бөледі:

1. Аумақ отбасылары туралы ақпарат: «тәуекел тобындағы» отбасылар туралы және көмек пен қолдауды қажет ететін қоғамдастық пен отбасы мәселелерін шешуге қоғамдық қатысуға қабілетті немесе дайын отбасылар туралы.

2. Қоғам туралы ақпарат: адами әлеует, әлеуметтік әлеует, ұйымдастырушылық-басқарушылық капитал; аумақтың ұйымдастырушылық ресурстары-отбасылар мен жергілікті қоғамдастықтың әлеуметтік мәселелерін шешуге көмектесетін аумақтың мекемелері мен ұйымдары.

Ресурстарды картаға түсіру аралас секторлармен бірлескен жұмыс болып табылады, ол арқылы ресурстарға ие басқа ұйымдар туралы ақпаратты отбасына жеткізу арқылы кешенді көмек көрсетіледі, ал олар басқа секторлардың қызметтерімен немесе денсаулық сақтау жүйесінің басқа деңгейлерімен жұмыс істейтін отбасыларға әртүрлі міндеттерді шешу үшін одақтастар мен серіктестер желісін құруға ұсынылуы мүмкін.

Сурет 1 – Істі жүргізу кезінде басқа секторлармен байланыс

Қызметтерге қол жеткізуге қандай кедергілер бар:

- отбасыларға қызмет алу мүмкіндігі, қол жетімді қызметтер немесе қызметтерге сенімсіздік туралы ақпарат алудың нашар деңгейі;
- табыстың, көліктің (ресурстардың) жетіспеуі немесе денсаулық жағдайы бойынша;
- мамандардың болуы (жұмыс уақыты, күту тізімі, дұрыс ұйымдастырылмаған үйлестіру);
- абайсызда қарау және тәжірибе түрлері (мәдени ерекшеліктерді елемеу, сыбайлас жемқорлық және т.б.);
- қызметтерді бір-бірімен байланысты емес фрагменттерге бөлу, отбасылар тұратын жерлерде мамандандырылған қызметтерге шектеулі қол жеткізу.

Басқа секторлармен жұмыс істеу модельдері:

Қызметтер бөлек болған кезде бөлек, автономды жұмыс, бірақ байланысты пәндердің кейбір мамандары бірлескен мақсаттарға жету үшін бірлесіп жұмыс істейді.

Мекеме аралық комиссия немесе мақсатты топ жүргізетін үйлестірілген жұмыс, онда әртүрлі мекемелердің мамандары балалар мен отбасылардың қажеттіліктерін алдымен бөлек

бағалайды, содан кейін бірге жиналады, нәтижелерді, мақсат қоюды және қызмет көрсетудегі бірлескен күш-жігерді талқылайды.

Біріктірілген жұмыс, онда кәсіби мамандар команда ретінде жұмыс істейді және қызметтер бірлесіп ұсынылады. Негізгі мамандардың бірі отбасыларға арналған қызметтерді үйлестіреді және олардың атынан басқа мамандармен және мекемелермен байланыс орнатады.

Кедергілер мен қиындықтар:

- негізгі функциялары әр түрлі, әр түрлі мәдениет және практика жекелеген мекемелер;
- бағыныштылық және шешім қабылдау тәртібі бойынша айқындық болмаған кезде;
- әртүрлі және қарама-қайшы саясаттар немесе заңдар;
- өзара іс-қимылдың тиісті емес деңгейі;
- аумақтық және т.б.

Осы қиындықтарды жеңу және ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін жүйелер қажет:

- жалпы тиісті ережелер, ережелер, нормалар, ынтымақтастық тетіктері;
- білімді және білікті мамандар;
- ортақ құндылықтар мен сенім, кәсіби міндеттеме және ынталандырудың нақты жүйесі.

Ресурстарды картаға түсіру не үшін қажет?

Өмірлік қиын жағдайға тап болған отбасылар көбінесе өздерінің құқықтары туралы да, нақты қайда соғу керек, қайда көмек іздеу керек және бұл көмек қай жерде берілуі мүмкін екенін білмейді. Сондай-ақ, олар, негізінен, жиналуы керек құжаттардың тізімі туралы білмеуі мүмкін, ал кейде бұл отбасыларда құжаттардың өзінде үлкен проблемалар болады, кейде балалар жоғалып кетуіне, уақтылы ресімделмеуіне және т.б. байланысты құжатталмайды. Мұндай отбасы ақпарат көздерінің қарапайым болмауына байланысты заң бойынша мүмкін қызметтер туралы ақпарат ала алмаса-теледидар, радио немесе қызмет туралы ақпаратты түсіну және түсіну мүмкін болмаса. Өйткені, ата-аналары сауатсыз отбасылар жиі кездеседі, сондықтан олардың балалары тиісті қызметтерді ала алмайды.

Социальный работник, если он профессионал своего дела, который выполняет качественно свою работу, должен базу данных государственных и негосударственных организаций, в которой должны быть обозначены перечень предоставляемых услуг, точными адресами и контактными данными ответственных лиц. Есть примеры картирования, когда на карту местности наносятся рисунки, фото этих учреждений для большей визуализации.

Әлеуметтік қызметкер, егер ол өз ісінің кәсіби маманы болса, өз жұмысын жоғары сапада орындайтын болса, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың мәліметтер базасына ие болу керек, онда көрсетілетін қызметтердің тізімі, жауапты тұлғалардың нақты мекен-жайлары мен байланыс деректері көрсетілуі керек. Үлкен визуализация үшін осы мекемелердің суреттері жердің картасына салынған кездегі картографияның мысалдары бар.

Сурет 2 – Істі жүргізу кезінде басқа секторлармен байланыс Қолжетімді ресурстарды көзбен шолып айқындау үшін жергілікті қоғамдастықта отбасын қолдау ресурстарын карталау қажет

Кешенді қызметке қосылуы керек қызмет түрлері:

Отбасыларға алдын-алу және басқа да алғашқы медициналық көмек көрсету қызметтері үшін жергілікті медициналық мекемелерге қол жеткізуге көмектесу үшін жергілікті медициналық қызмет көрсетушілермен жақсы қарым-қатынаста болыңыз.

Білім беру қызметтері.

Әлеуметтік қызметкердің рөлі - білім беру қызметтері туралы білу, ата-аналарды олар туралы хабардар ету және балаларын қажетті бағдарламаларға/мекемелерге қабылдауға көмектесу. Балаларын қалай дамыту керектігін жақсы білетін ата-аналар, әдетте, өздерін шабыттандырады және болашақта еңбек дағдыларын жетілдіруге және жақсы жұмыс табуға тырысады.

Ерте балалық шақтағы бағалау қызметтері және араласу шаралары.

Әлеуметтік қызметкер әлеуетті лайықты балаларды бағалау жүргізуге және тиісті қызметтерді алуға бағыттауы тиіс. Жеңіл немесе орташа есту қабілеті бұзылған бала, егер басқа проблемалар болмаса, ең алдымен есту маманына жүгінуі мүмкін, ал церебральды сал ауруы бар балаға бірнеше маманның көмегі қажет болуы мүмкін.

Әлеуметтік және құқықтық қорғау қызметтері.

Әлеуметтік және құқықтық қорғау қажеттіліктері бар отбасыларды анықтаған кезде, сондай-ақ олардың өтініші бойынша сіз отбасыларды бағыттап, қажет болған жағдайда оларды әлеуметтік және құқықтық қорғау орталықтарына барған кезде еріп жүруіңіз керек.

Балаларды қорғау бойынша қызметтер.

Әлеуметтік қызметкер тәуекелге ұшыраған немесе ерекше қажеттілігі бар баланы, ананы немесе отбасын анықтаған кезде, әлеуметтік қызметкер оларды тиісті органдарға немесе мамандарға жіберуі керек.

Тұрғын үймен қамтамасыз ету және материалдық қолдау

Әлеуметтік қызметкер отбасыларға осы қызметтерге қол жеткізуге және қазіргі тұрғын үй жағдайын жақсартуға көмектесуі керек. Әлеуметтік қызметкер сапасыз үйлерді жөндеу үшін қоғамдастық ұйымдастыра алады. Қоғамдағы өзара ынтымақтастық пен қолдау кедейлікте өмір сүретін отбасылардың көңіл-күйі мен сенімін арттыруға көмектеседі.

Мысал: ресурстарды картаға түсіру

Қызылорда қ. мысалында АМӘК әлеуметтік қызметкерінің ресурстарын картаға түсіру

№	Баланың қажеттіліктері	Қызметтер	Серіктестер/ ұйымдар	Лауазымы, аты-жөні	Байланыс/ мекен-жайы
1	баланың отбасында, отбасылық ортада тұруы және өсуі	бас тартуды алдын алу, уақытша тұру	«Қамқорлық» дағдарыс орталығы	Директоры – Ж.Тұсмағанбетов	Қызылорда байланыс нөмірі:
			«Жан» дағдарыс орталығы	Директоры – С. Сыздықова	Қызылорда байланыс нөмірі:
			«Анамның үйі»	Жетекшісі – Д.Жүсіпбаева	Қызылорда байланыс нөмірі:
		Заң қызметтері	Қызылорда қаласының Адвокаттар алқасы Адвокат, Қызылорда адвокаттар алқасының мүшесі	Төрағасы – Д.Ізбасарұлы Ш. Ісқакова	Желтоқсан көшесі, 34 байланыс нөмірі:

Сурет 3 – Ресурстарды картаға түсіру

Отбасымен және балалармен жұмыс істейтін әлеуметтік қызметкердің қызметіне карта енгізу бірнеше кезеңде жүзеге асырылады:

1 кезең – аумақты картаға түсіру қызметін өзектендіру. Келесі қадамдарды қамтиды:

1. Бастапқы жұмыс тобын құру.

2. Жағдай туралы жергілікті қоғамдастықты және картаға түсірудің басқа да ықтимал субъектілерін хабардар ету.

3. Картаға түсіру үшін негізгі ақпаратты таңдау. Негізгі ақпарат дегеніміз:

1) аумақтың ұйымдастырушылық ресурстары

2) есепте тұрған отбасылар, сондай-ақ дағдарысты (әлеуметтік қауіпті) аймақтар.

Ең алдымен, ұйымдастырушылық ресурстарды типологизациялауды білдіретін ресурстар матрицасын құру қажет (көмек көрсететін және ресурстары отбасылармен және балалармен жұмыс істейтін мамандардың және тікелей отбасылардың қызметін қолдай алатын ұйымдар). Деректер жүйеленеді және байланыс деректерін қамтитын кестелерге енгізіледі: қызықтыратын ұйыммен жылдам байланыс мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін мекенжайлар, телефондар, факс, e-mail; ұйымдар көрсететін функциялар мен қызметтер. Отбасылардың мекен-жайлары да кестеге енгізіледі. Отбасылардың мекен-жайларын картаға енгізу аймақтарды олардың әлеуметтік қауіптілік деңгейіне қарай бөлуге мүмкіндік береді. Ауданның (елді мекеннің) қабырға картасын жасауға болады, онда аумақтағы барлық ғимараттар, соның ішінде инфрақұрылым, көп қабатты және жеке үйлер анық және анық көрсетіледі. Кейіннен картаға түсірілетін ұйымдастыру ресурстары топтарының және қолайсыз отбасылардың әзірленген шартты белгілері (символдары) үйлестірушілермен бірлесіп таңдалады.

2 кезең – әлеуметтік карталау нәтижелерін талдау. Жасалған карта аудандағы отбасылық қолайсыздықты көруге және талдауға мүмкіндік береді. Ауданның (елді мекеннің) әлеуметтік картасын талдау барысында мынадай сәттер белгіленуі мүмкін:

1) аумақтық бытыраңқылық;

2) айқын көрінетін әлеуметтік эксклюзияны көрсететін әлеуметтік қауіпті аймақтар санының жеткілікті болуы.

Әлеуетті әлеуметтік-қауіпті аймақтар - бұл әлеуметтік-қауіпті отбасылар көп жиналатын аумақтағы учаскелер, дәл осы жерде (карта көрсеткендей) спирттік ішімдіктер жиі ішетін орындар, бейресми топтар жиналатын орындар бар. Бұл кәмелетке толмаған құқық бұзушылар, панасыз және қараусыз қалған аумақтар. Кейбір анықталған аймақтар әлеуетті мәртебеге ие болуы мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік карта ұйымдастырушылық ресурстардың шоғырлануы мен дисфункционалды отбасылардың шоғырлануы арасында тікелей байланыстың болуын болжайды. «тәуекел тобындағы» отбасылардың көпшілігі қадамдық қолжетімділікте мәдениет мекемелері, қосымша білім беру мекемелері жоқ аймақтарда тұрады.

3 кезең – мамандар мен отбасы өкілдерінің әлеуметтік картаның тиімділігіне, оны отбасымен жұмыста пайдалану және отбасыларды ақпараттандыру мүмкіндіктеріне қатысты рефлексиясы.

Карта жасау – бұл тек карта жасау ғана емес, сонымен қатар картаның әлеуетті тұтынушыларымен өзара әрекеттесу, сонымен қатар картамен үнемі жұмыс жасау. Картаны функционалды ету үшін сізге қажет:

- жергілікті қоғамдастықтың, оның ішінде осы қоғамдастықта қалыптасқан нысаналы топтардың қажеттіліктерін, олардың аумақ ресурстарын пайдалануға әзірлік дәрежесін анықтау;

- сегменттеу жүргізу: жергілікті қауымдастықты топтарға бөлу: қажеттіліктері бойынша, сондай-ақ белсенділік дәрежесі бойынша;

- бөлінген топтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру шеңберінде аумақтың әлеуетін бағалауды жүргізу (мүмкіндіктер, кедергілер және аумақтың және жергілікті қоғамдастықтың өсу нүктелерін айқындау).

Бұл бірге карталау процесіне және картаны ақпараттық ресурс ретінде пайдалануға жергілікті қоғамдастықты тарту бойынша ақпараттық саясатты әзірлеуді білдіреді.

4 кезең - карталау субъектілерін жандандыру:

- картаның ақпаратын мұқтаж отбасыларға әлеуметтік қызметтер көрсету, отбасылар мен балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мақсатты түрде пайдалану;

- жергілікті қоғамдастықтың өмір сүру сапасын арттыруға және аумақты дамытуға бағытталған ұсыныстар мен түрлі әлеуметтік бастамаларды ілгерілету;

- картаны толықтыру және жаңарту бойынша жұмыс және өмір сүру деңгейі мен сапасын көрсететін аумақтың ортасын талдау арқылы карталау субъектілері арасындағы әріптестік қатынастарды қалыптастыру. Жоғарыда айтылғандай, бұл жоба әлеуметтік картаға түсірудің бір бөлігін ғана жүзеге асыруды көздеді (картаны әзірлеу және дайындау). Алайда, бұл тәжірибе аумақта әлеуметтік картаға түсіруді толық көлемде жүзеге асыруға кедергі келтіретін бірқатар проблемаларды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Технологияны енгізу проблемасы айқын: әлеуметтік карталау жалпы Қазақстан үшін инновациялық технология болып табылады, сондықтан кез келген инновациялық технология сияқты кейбір қиындықтармен мамандар пайдалана бастайды. Бұл көбінесе нақты жұмыстың соңына дейін емес, жаңа жауапкершілікті қабылдауға құлықсыздықпен байланысты. Демек, отбасымен жұмыс істейтін мамандарға әлеуметтік картаны қалай және не үшін пайдалану керектігін түсіндіру қажет. Біріншіден, карта отбасын қолдау қызметтері үшін тиімді құрал бола алады.

Мәселе мынада, аумақты картаға түсіруді жүзеге асырудың нақты және айқын тетіктері жоқ, картаны пайдалану және оны жаңарту туралы нақты және қол жетімді нұсқаулар жоқ. Сондай-ақ, картаның әлеуетті тұтынушыларының аз ғана бөлігі оның бар екендігі және картаға түсіру мүмкіндіктері туралы хабардар деп айтуға болады.

Әлеуметтік карта бойынша жұмыстың бар қиындықтарын және оны отбасымен және балалармен жұмыс істейтін мамандардың қызметінде қолданудың кедергілерін атай отырып, карта әлі де жақсы құрал болып табылады, ол әлеуметтік мәселелерді шешуге қажетті жердегі ресурстар туралы барлық ақпаратты жинақтауға мүмкіндік береді. Картаның екі сөзсіз артықшылығы бар:

1) әлеуметтік карта – бұл мамандардың танымдық және болжамды қызметін ынталандыратын рефлексияның бір түрі. Көрнекі ресурстар мен проблемалар (карта) әлеуметтік картамен жұмыс істеуді, оның мазмұнын зерттеуді және т.б. бірден бастағысы келетін мамандар арасында үлкен қызығушылық тудырады.

2) әлеуметтік карта қолайсыз отбасылармен жұмыс динамикасын бақылауға мүмкіндік береді. Отбасын көшіру кезінде, мысалы, алдын-алу шараларына мұқтаж отбасылар тобына қауіп-қатер тобынан, жаңа белгіні біріншісінің үстіне қою арқылы картада атап өтуге болады. Бұл сонымен қатар жүргізіліп жатқан әлеуметтік жұмыстың қаншалықты тиімді екенін бірден көруге мүмкіндік береді.

Осылайша, карта мониторингтің барабар құралы ретінде әрекет етеді. Әлеуметтік қызмет мамандарының (оны сүйемелдеуді жүзеге асыратын отбасы кураторларының) қызметінде әлеуметтік картаға:

- аудан аумағында мемлекеттік әлеуметтік саясатты жүзеге асыратын мемлекеттік органдармен және үкіметтік емес сектор мекемелерімен өзара іс-қимыл жасау;

- ведомстволық бағынысты аумақта тұратын отбасылардың бастапқы диагностикасын жүзеге асыру;

- ведомстволық бағынысты аумақта тұратын отбасылардың, оның ішінде тәуекел тобындағы отбасылардың, қолайсыз, дағдарысты отбасылардың проблемаларын шешу үшін пайдаланылуы мүмкін аумақтағы ресурстарды анықтау;

- әлеуметтік қызметке мұқтаж азаматтар мен отбасыларды анықтау және әлеуметтік қолдау шараларын ұсыну. Жалпы әлеуметтік қорғау мекемелері үшін әлеуметтік карта пайдалы:

- аумақ пен аумақтық қоғамдастық ресурстарын жүйелеу және тексеру әдісі;

- ішкі және сыртқы инвестициялау үшін тартымды аумақтың бейнесін қалыптастыру тәсілі;

- жергілікті қоғамдастықты жандандыру және оны аумақты дамыту процесіне тарту тәсілі;

- әлеуметтік-аумақтық қауымдастық ішіндегі көлденең байланыстардың дамуына ықпал ету тәсілі.

Осылайша, қорытындылай келе, аумақты әлеуметтік жұмыс технологиясы ретінде әлеуметтік картаға түсіру әлеуметтік қызметкерлердің назарын аударуды, сонымен қатар оны жетілдіруді талап етеді деп айта аламыз. Ең алдымен, мамандар отбасын сүйемелдеумен айналысатын мамандардың нақты, түсінікті нұсқауларын жасауы керек, бұл әлеуметтік картографияның мазмұнын неғұрлым толық және қарапайым түсіну үшін өте маңызды. Ұсынымдар сонымен қатар аймақтағы мамандардың қызметін бақылайтын әлеуметтік карта процесін ұйымдастырушылар үшін қажет. Жалпы, әлеуметтік карта оның интерактивті сипатымен әлеуметтік мәселелерді зерттеудің перспективті әдісі болып табылады. Бірақ бұл технология қазіргі заманғы әлеуметтік ғылымдарда ғана дамып келеді, бұл оның әлеуетін іс жүзінде кең көлемде пайдалануға үміт береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Межсекторное социальное партнерство: развитие региональных моделей / Л. А. Осьмук, И. С. Лебедева, Л. В. Прохорова, И. А. Скалабан. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2014. – 168 с.

МӘДЕНИ МҰРА ҰРПАҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ

ШАРАПҚЫЗЫ Д.

мәдениеттану мамандығының 1-курс студенті

ҚҰДАЙБЕРГЕНОВ С.Е.

Ғылыми жетекшісі, мәдениеттану магистрі

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада мәдени мұраның рөлі мен маңызы сипатталады. Сондай-ақ ғалымдардың ой-көзқарастарына негізделеді. Мәдени мұра – мемлекеттің баға жетпес құндылықтарының рухани, мәдени-әлеуметтік қоры. Табиғат байлықтарымен қатар, ұлттың өзін-өзі сыйлау және әлемдік қауымдастықта мойындату үшін басты негіз болып табылады. Осылайша, мәдени мұра құндылықтары қазіргі қоғамда айрықша мәнге ие болып отыр. Сонымен бірге рухани саланы да қамтыған жаһандану үдерісімен байланысты. Осылайша, қазіргі қоғамдағы мәдени мұра ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің интеграциялық компоненті болып қалыптасады.

Түйінді сөздер: мәдени мұра, тіл, дәстүр, салт, әдет-ғұрып.

Әрбір қоғам адамзат тарихы дамуының мыңдаған жылдар бойғы барысында анықталған алгоритмдер негізінде қалыптасқан мәдениетке, яғни толық жүйеге ие. Мәдениет әлеуметтік тәжірибені тасымалдаушы үлгі ретінде қоғамның ұзақ тарихи кезеңде өмір сүретін жағдай жасайды және әрқашан өткен тәжірибелердің сақталуына ықпал етеді. Бұдан басқа, мәдениеттің спецификасы ретінде оның қоғамның генетикалық емес жадысы болып табылатындығы, яғни оны тарихпен, әркез рухани-интеллектуалдық мінез-құлықтың, өмірдің үзілмеуін алмастыруымен байланыстылығы танылады [1]. Бұл мағынада, мәдениет адамзаттың қабылдап, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыратын мұралық ақпараттың бірлігі ретінде қарастырылады. Мәдениет ашық жүйе болып табылады, өйткені, ол барлық жаңа нәрселерді қабылдап қана қоймай, өткен шақтағы құндылықтарға да мән береді, оның ашықтығы жалпы адамзаттық мәдени құндылықтардың мазмұнын күшейтеді, оларға жан-жақты мінездеме береді. Адамзат дамуының әр түрлі кезеңдерінде мәдениет өткен кезеңдер мәдениеттерінен алшақтаған емес. Қазіргі мәдениет қазіргі өмірдің мазмұнына, сұранысына жауап бере алатындай өзіне көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан көптеген үлгілердің барлық жақсы жақтарын қабылдап алады.

Мәдениеттің барлық түрлері феноменінің-ішінде өзінің маңыздылығы жағынан мәдени мұра ерекшеленеді. Мәдени мұра мәселесіне қатынастың сұранысы қазіргі қоғамның даму үрдісін анықтайтын қарқындылықтың мәдени өзгерістермен шектелген. Мәдени мұра болып қалу үрдісі тұрмыстың жаһандық мәселелеріне қатысты екінші орындағы мәселе ретінде қарастырылмауы тиіс. Өзін өзі басқаратын қоғамдық жүйенің негізгі мақсаты – өзін табиғи және әлеуметтік ортада мәдениеттің қалыптасқан құрылымы ретінде сақтап қалу болғандықтан, әсіресе аса маңыздылығы, одан әрі дамуын жорамалдау, осы қозғалыстың бұрынғы кезеңдерін зерттеу барысында анықталған заңнамалар негізінде оның келешектегі динамикасы болып табылатындығы, мәдени мұраның нәтижелі таралуына байланысты [2].

Бұл мәселені зерттеушілердің бірі К.Хоруженко, «мәдени мұра» дегеніміз – «адамзаттың рухани тәжірибесін бекіту, сақтау мен таратуының бір түрі болып табылады» - дей келе, мәдени мұраның келесі құрылымын атайды: тіл, дәстүр, салт, әдет-ғұрып, мейрамдар, айтулы күндер, ауыз әдебиеті, халық кәсібі, қолөнер туындылары, сонымен қатар мұражайлар, мұрағаттар және кітапхана қоры, қолжазбалар, хаттар, жеке мұрағаттар, сәулет ескерткіштері, көрнекті жерлер басқа да тарихтың маңызды жетістіктері [3]. Оның пікірінше, «мәдени мұра» - рухани қор және қазіргі мәдениетті дамытатын қайнар көзі. Е.Баллер мәдени мұраны «тарихи кезеңдердің туындылары мен олардың өзара байланыстарының бірлігі» ретінде қарастырса, ал тар мағынада «адамзатқа өткен тарихи кезеңдерден келіп жеткен мұраларды сыни тұрғыдан қарап, қабылдап, оны қоғамдық үрдістің нақты критерийлеріне, қазіргі кездегі нақты тарихи тапсырмаларға сәйкес пайдалануы» [4] деп қарастырылады. Көріп отырғанымыздай, Е.Баллер мәдени мұраның өте маңызды белгісін көрсетеді, ол мәдени мұраның қазіргі өмір сүру кезеңінде сұранысқа ие және маңызды мәселе болып табылатындығы, басқаша айтқанда, ол тек жай «мұражайлық» маңызы бар нәрсе емес, қазіргі өмірге қажетті қызмет ететін негізгі бөлшек, элемент ретінде қарастырады.

Мәдени мұра мәселелерін зерттеушілердің бірі Ю. Веденин, мұра мәселесіне мына жүйені енгізеді: «ата-бабаларымыздың жасап берген және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген жердің табиғи және мәдени мұраларын сақтап және одан әрі дамуына «әсер ететін материалдық және интеллектуалдық - рухани құндылықтар» [5]. Ю. Веденин мәдени мұралар қатарына тек жекелеген архитектуралық және тарихи-мемориалдық нысандарды, археологиялық ескерткіштерді, кітаптарда жазылған эстетикалық және рухани құндылықтарды, дәстүрлер мен ғұрыптарды ғана жатқызып қоймайды, жалпы мәдениеттің даму тарихында айқын аңғарылған, бүкіләлемдік және ұлттық сипаттағы маңызы бар жәдігерлерді де жатқызады.

В. Тоидис мәдени мұраны былайша анықтайды: «қоғамға өткеннен берілетін және оның мәдени өмірінің негізгі бөлімі ретінде қызмет атқаратын мәдени байлық. Мәдени мұра қоғамдық сақтау орындарында (мұражай, кітапхана тағы басқа) сақталған және күнделікті өмірде қолданылатын және профессионалдық өнер мен ғылымда тарихи субстрат ретінде пайдаланылатын мәдениеттің барлығын біріктіреді» [6]. Адамзат жаңа тарихи кезеңіне өту барысында мұра болып қалған мәдени құндылықтарға әрқашан сыни тұрғыдан қарайды, қоғам алдында тұрған міндеттер мен мүмкіндіктерді ғылыми- техникалық және әлеуметтік даму тұрғысынан шешу үшін белгілі әлеуметтік күштердің сұранысына сәйкес дамытады, толықтырады. Қазіргі таңда мәдени мұраға көңіл аудару және рухани байлықты жандандыру қоғам өмірінде маңызды бірегейлік қызмет атқаруы, адамдардың тұрмысын үйлестіруі, олардың рухани өмірге деген құлшыныстарын арттыруы тиіс.

«Ел тарихында, ұлттық тағдырымызда тарихи-мәдени мұраның маңызы және атқарар қызметі айрықша. Халқымыздың болмысын дұрыс бейнелейтін мұраны жинауға, рухани әлеуетін көрсетуге - мемлекеттік деңгейдегі қозғалыс басталды. Халқымыздың өскелең рухани-мәдени сұранысын қанағаттандыруға – «Мәдени мұра» бағдарламасы арналған. Бағдар қазақтың салт-дәстүрін зерделеудің бастауы және еліміздің рухани түлеуінің жалғасы» [7].

Бұл күнде әлем руханияттың әлсізденуінің, адамгершілік пен парасаттылықтың

төмендеуінің куәсі болып отыр. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге аса бастауы үлкен тарихи маңыздылығы бар құбылыс. Ол қазіргі тарихи белесте Елбасымыздың бастамасымен жүзеге асуда.

Ұлттық мәдениетті қорғауға арналған бағдарламаның басты міндеті Тұңғыш Президент, Елбасы Н. Назарбаевтың сөзімен айтқанда, «ұлттық бет-бейнесі рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты болатын мәдениетті ашып беру, ұлтымыздың өркениет мен мәдениет, оның тарихын ұлықтаған ұлы тұлғалардың үлесі танытатын мәдени мұраны сақтауды, қазақстандықтардың рухани кемелденуші өркениет көшінен кейін қалмауын қамтамасыз ету» [8]. Бұл бағдарламаның түпкі мақсаты – гуманитарлық білімнің әлемдік мол қазынасын, халқымыздың рухани байлығын мемлекеттік тілде қорландыру, сонымен қатар казак халқының бай мәдени мұрасын әлем жұртына кеңінен таныту екені белгілі. Осы әрекеттер арқылы еліміздің рухани қауіпсіздігін нығайтып, тәуелсіздіктің іргетасын барынша ізгілікті жолдармен орнықтыра тусу болып табылады. Кезінде біршама теперіш көрген ұлттық тарихи жәдігерміз бен тіліміздің тарихы осы бағдарламаны жүзеге асыру арқылы бір сатыға болса да биіктеп, оның рухани байлығы молая түсуде.

Тарихи сабақтастықты зерттеу мәдени мұраны толық көлемде меңгеруге ықпал етеді. Тарихи жәдігерлер қайтадан қалпына келтірілуі тиіс, бірде-бір идея, бірде-бір жетістік тарих бетінен сызылып тасталмауы тиіс. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында «Мақсат - халқымыздың болмысы мен белсенділігінің тұтастығы мен өресін білдіретін мәдени мұраның эволюциялық жолдарын және танымдық-тәлімдік маңызын көрсету. Мәдени мұраны ескермеушілік немесе жартылай ескерушілік халықтық дүниетаным мен даналықтың жасампаз қызметін келте қайыртқызды, оны толық көрсетпейді де. Ұрпақтар мұраны мұрат тұтпағанда және іштей күбірткітеген кезде ата бабаларымыз «мен қазақпын» немесе «біз қазақпыз» деп ашық та батыл айта бермеді ашық айта алмады», - деп жазады ғалым Ж. Молдабеков [9], яғни ғасырлар бойы мәдениетіміздің тарихқа кеткен есесін қайтару, мұрамызды паш ету құндылықтарымызды жаңғырту күні туды.

Кез-келген халықтың өмірінің қорытынды тарихи нәтижесі мәдени мұра болып табылады. Осылайша , адамзаттың даму деңгейі мәдени мұраны сәтті жасаумен сәйкестендіруге болады. Өткен ұрпақтың артына қалдырған мәдени мұраның саны мен сапасы қоғам дамуының негізгі көрсеткіші болып табылады.

«Мәдени мұраны халықтық сананың құрамына енгізу, ұрпақтың патриоттық сезімін тәрбиелеудің құралына айналдыру – ендігі мәдени саясат пен білім беру жүйесінің басты бағдары.

- Оқу жүйесіне енгізудің түбегейлік мақсаты – нақты, стратегиясы айқын екеуі де қоғамдық қажеттіліктен туындап жатқан сұраныс, сұранысты жүзеге асыратын құрал және тәжірибе тәсіліне жарарлық тың мүмкіндік;

- «мәдени мұра» өнердің халықтық сипатқа, ұлттық болмыстың қоғамдық жүйеге жетілу жолы және көтерілу деңгейі;

- күш-қуатты ортақ бастамаға, мәнді арқауға шоғырландырудың қажеті артуда. Оған басты үш негіздің - әдістемелі, қаражаттық, құқықтық қолдаудың қатар орын алғаны абзал;

- «мәдени мұра» дегенде нақты мекендік және әлеуметтік кеңістіктегі, белгілі бір тарихи кезеңдегі озық та, қомақты жетістіктерді айтамыз.

«Мәдени мұраның» маңызы:

- тарихымызбен түптес қазына, ұрпақтармен үндестіретін беталыс, өркениет өрісіне қозғалыс, жаңарудың үлгісі мен үрдісінен;

- елтану мен қазақтанудың мәдени негізі салалық нұсқасы және рухани ресурсынан;

- теориялық жүйесі және әдістемелік демеуін таппаған жетістіктер мен фактілер жиынтығынан білінеді. Өзірге түсінік те, көзқарас та бірдей емес» [10].

«Мәдени мұра» ұғымы туралы анықтама көп, өйткені «мәдениет» терминінің өзі көп нәрсені қамтиды, көп семантикалы түрде екені белгілі. Сондықтан мәдени мұраға адамзат өмірінің көптеген жақтары - музыка, өнер, архитектура, ауызша поэзия, жазбаша әдебиет т.б. сай келеді. Мысалы, Сингапур премьер-министрі Ли Куан Ю этникалық қытайлықтардың

қытай тілін қолдануы құнды мәдени мұраны сақтауға септігі көп екенін айтса, М. Хайдеггер тіл дегеніміз - болмыстың негізі деген. Ал бұған ғалым Т. Ғабитов «тіл - адамзаттың әлеуметтік жадысы» деген анықтаманы қосты [11]. Халықтың өткен тарихи жолы оның әлеуметтік жадысында қалады және оның мәдениетінің дәстүрлі құрылымдарын қалыптастырады, мәдениеттің тарихы - жады тарихы.

Кез-келген түсінікті талдауда, негізгі рөлді оған берілген анықтама алатыны сөзсіз. Мәдени және табиғи мұраны сақтау үдерістерінде, бәрінен бұрын, осы ұғымның сол немесе өзге тарихи кезеңге қатыстылығы қарастырылады. Осы орайда, мәдени мұраға деген қатынас ностальгиялық ұмтылудан бірігуге немесе толық және сөзсіз кері итеруге дейін түрленуі мүмкін.

Отандық талым Т. Ғабитов «Мәдени мұра» мәселесі сан кырлы болып келеді. Алдымен бұл мәселені ұрпақтар сабақтастығы мен тарихи санаға тікелей қатысы бар екендігін ескерген жөн, кең мәтінде жадылық тұрғыдан тарихи сананың үш бітімін атап өтуге болады:

1. Адами-өмірбаяндық ес. Әркім өзінің ұрпақтарының жадысында сақталған уақытқа дейін өмір сүре береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз» деген нақыл сөз осыған меңзейді.

2. Шежірелік (генеалогиялық) немесе ауызекі тарихи ес. Бұл формада жеке-дара кісілік естің ауқымы кеңейгенімен, мәдени артефакт (тарихи тұлға, оқиға, құндылық т.б.) туралы тарихи білім өз объективтілігінен айырылып қалуы мүмкін. Мысалы, исламға дейін қалыптасқан тарихи шежірелер кейін мұсылмандық арғы тектермен толықтырылды.

3. Тарихи ес. Ислам мен христиандықта жазылған сөздің түп негізі жаратушының адамзатқа берген сыйы деп есептеледі. Жазбаша мәтін тарих сындарынан өтетін мәдени құндылықтарының сақталуының кепілі.

Рухани мәдениет үшін үлкен қауіп тарихи есті жоғалту болып табылады. Ш.Айматов айтпақшы «мәңгүрттену» деп атаған. Өркениетті адамзат өзінің мәдени мұраларын қорғауға, мәңгүрттену үдерісіне түсіп кетпеуге үлкен мән береді [11].

Алайда бұл барлық беталыстар мәдени мұраны өсіру және сақтау мәселерін шешуді маңыздылығын жоя алмайды. Ғасырдың соңғы ширегінде «мәдени мұраның ғылыми лексиконға кіру түсінігі тегін жағдай емес. Бұл категорияның мағыналық жағына бірнеше түсініктер енеді. Атап айтқанда адамдарға жылдар бойы қажет болып табылатын мәдени маңызды және табиғи көрікті жерлердің бірлігін анықтайтын «жалпы әлемдік мұра түсінігі маңызды.

Кейінгі жылдардағы ғылыми жұмыстарда қоршаған ортаның нақты жағдайына қатысты көрікті жерлердің қатысын белгілейтін техногендік және табиғи тұрғыда «мұра аумағы» термині пайдалана бастады.

«Мәдени мұра» терминіне айтар болсақ оның кең мағынасын адамзаттың материалдық, интеллектуалдық рухани салаларда негізгі құрамдас бөлігі – мұражайлардың болуы.

Өркениетті елдердің даму тарихы сол елдің мұражайларының қорларында сақталып, қорғалып насихатталады. Қазақ елінің тарихы көнеден келе жатқан құнды жәдігерлерге толы. Бұл рухани құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, тәрбие, білім көздеріне айналып отыр.

Бүгінде қазақ халқының ғылымы мен білімі, мәдениеті мен өнерін насихаттау, жәдігерлерді жинақтау арқылы жас ұрпақты отаншылдыққа, туған өлкені сүюдің, жастарды тәрбиелеудің үлкен орталығына айналдыра білу, төл тарихымыздан көп мағлұмат беретін оқулықтардың жарыққа шығуы және олар зерттеліп, зерделеніп мұражайлардан орын алып, халық игілігіне айналуының маңыздылығы зор.

Біз өткенге құрметпен қарап, тарихи құндылықтарымызды көздің қарашығындай сақтауға міндеттіміз. Себебі, бұл ұлтымыздың кеше мен бүгінін, болашақ игі мұраттарын сабақтастыратын баға жетпес қазына осы. Ұрпақ рухани байлық пен ұлттық жәдігерлерді танып-білу арқылы өзіне сабақ алады, өмірлік бағыт-бағдар ұстанып, елінің жарқын игіліктерін таниды. Ал осындай ұлы қазыналарды жинап, ұқсатып, тарихқа тіл бітіріп, елдік

мүддеге айналдыруды жүзеге асыратын мұражай қызметі қай кезде де өте маңызды.

Егемендік алуға сай ел тарихын білу ұрпақ үшін ең маңызды мәселенің біріне айналды. Ел тарихын білуде мұражайдың орны ерекше. Қазіргі уақытта тарихымызға деген қызығушылықтың күшеюі және өткенді ой елегінен өткізуге байланысты мұражайлар қызметіне деген талап өсе түсуде.

Мәдени мұраға деген көзқарас қоғамның әлеуметтік саяси кемелдігі мен біліктілігі дәрежесін көрсететіні анық. Мәдени мұра бағдарламасын іске асыруда бұрынғыны ой елегінен өткізу арқылы қазіргі кезеңдегі мәдениетті барынша дамыту мен жалғастыру керек» деп атап айтылған Президент Жолдауында.

«Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша атқарылар іс аз емес. Оны төрткүл дүниеге танытуды ұйымдастыру «Мәдени мұра» бағдарламасына қосылған зор үлес болар еді. Президент Жолдауында мәдени мұраға сақтықпен қарауға ерекше назар аударылған. Ол халқымыздың мәдени мұраларға назар аударылатынына сенім туғызады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдигалиева Г.К. Духовно-нравственные основания национальной идеи // Қазақ мәдениетіндегі дәстүр мен инновациялар: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – С. 62-68.
2. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы: ұлттық идея кең мәтінде. – Алматы: Раритет, 2008. – 232 б.
3. Хоруженко К.М. Культурология: Энциклопедический словарь. – Ростов На Дону, 1997. – С. 456.
4. Баллер. Э.А. Социалистический прогресс и культурное наследие. – М.: Наука, 1969. – 270 с.
5. Веденин Ю.А. Современные проблемы сохранения наследия // Культурное и природное наследие в региональной политике: Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции. – Стапраполь: СГУ, 1997. – С. 4-9.
6. Тоидис В.П. Лекции по культурологии. – М.: НГГТИ, 2006. – С. 256.
7. Қазақтың халық философиясы. – Астана: Аударма, 2007. – 7 т. – 161 б.
8. Назарбаев Н. «Мәдени мұра»-мемлекеттің соңғы стратегиялық ұстанымы // Егемен Қазақстан, 14 ақпан 2007.
9. Молдабеков Ж. Рухани мұраны зерттеудің әдіснамалық мәселелері // Рухани – ғылыми мұра: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның тезистер жинағы. – Алматы: Нұр-Принт, 2008. – 36-37 бб.
10. Ғабитов Т.Х. Культурное наследие как теоретическая проблема // Материалы международной научно-практической конференции: вклад ученых КазНУ им. Аль-Фараби в реализацию программы «Культурное наследие». – 27 февраля 2009 г. – С. 120-122.
11. Ғабитов Т.Х. Рухани мұраны зерттеудің әдіснамалық мәселелері // Рухани ғылыми мұра: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның тезистер жинағы. – Алматы: Нур-Принт, 2008. – 34-35 бб.

Секция 4. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ

ЖИЫНДАР МЕН ЖИНАЛЫСТАР АЗАМАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕРГІЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ МЕН ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ҚАТЫСУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

АХАНОВА Д.

Ю-41к тобының студенті

АХМЕТОВА Қ.С.

Ғылыми жетекші, з.ғ.к., PhD докторы, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

ҚАСЫМОВ Ә.Қ.

"Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы әкімінің аппараты"

ММ мемлекеттік-құқықтық бөлімінің бас маманы

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада "жиын" және "жиналыс" ұғымдарының пайда болуының тарихи аспектілері, Қазақстанның қолданыстағы заңнамасының нормалары, практика материалдары, сондай-ақ әртүрлі ғалымдардың көзқарастары зерттелген. Авторлар қазіргі Қазақстанда бұл институттар тікелей демократияның императивті де, консультативтік институттарының да бастауларын біріктіретін демократияның ерекше түрі ретінде заңнамалық бекітуді алуы керек деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару, жиындар, жиналыстар, тікелей демократия нысандары.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 89-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында жергілікті маңызы бар мәселелерді халықтың дербес шешуін қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқару болып танылады. Бұл құқық азаматтардың мемлекеттік істерді басқаруға тікелей және өз өкілдері арқылы қатысуын, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей жүгінуін, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдау құқығын белгілейтін Негізгі Заңның 33-бабынан да туындайды [1].

"1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2007 жылғы 21 мамырдағы Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануымен Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың мазмұнын айқындайтын Конституциялық нормалар елеулі түзетулерден өтті [2].

Қазіргі кезде жергілікті өзін - өзі басқару мәслихаттардың-жергілікті өзін-өзі басқару органдары белгілеген биліктің өкілді органдарының қызметімен байланысты.

Қазақстандық конституциялық-құқықтық практикада жергілікті өзін-өзі басқаруды және оны жүзеге асыру нысандарын айқындау мәселесінің күрделілігін атап өте отырып, бұл жағдайда "жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару" бірыңғай бөлімінде біріктірілген қазіргі қолданыстағы конституциялық нормаларда айқын көрініс тапқан мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқаруды (оларды жүзеге асыру қағидаттарын) ажыратумен байланысты теориялық проблема айқын көрінеді. Бір жағынан, мәслихаттар жергілікті өкілді билік органдары бола отырып, жергілікті мемлекеттік басқару жүйесіне кіреді. Жергілікті атқарушы органдармен (әкімдіктермен) бірлесіп, мәслихаттар "тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауапты" (85-б.), "тиісті әкімшілік-аумақтық бөлініс халықтың еркін білдіреді және жалпы мемлекеттік мүдделерді ескере отырып, оны іске асыру үшін қажетті шараларды айқындайды, олардың жүзеге асырылуын бақылайды" (86-б. 1-т.). Екінші жағынан, олар жергілікті өзін-өзі басқару органдары болып табылады, өйткені жергілікті

өзін-өзі басқаруды халық "мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы" жүзеге асырады (89-б. 2-т.).

Бүгінгі күні халықтың жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға қатысуының жалғыз заңнамалық көзделген нысаны жергілікті қоғамдастықтың жиналыстары және жиындары болып табылады. Тікелей демократияның бұл институты алғаш рет "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" [3] Заңның қабылдануымен 2009 жылғы ақпанда заңнамалық бекітуге ие болды.

Осы нормативтік құқықтық актімен "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы" 2001 жылғы 23 қаңтардағы ҚР Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Атап айтқанда, "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы" ҚР Заңының тақырыбы "жергілікті мемлекеттік өзін-өзі басқаруға" нұсқауымен толықтырылды. Тиісінше, заңның кіріспесінде реттеу тақырыбы өзгерді: заң тек жергілікті мемлекеттік басқару саласында ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі басқаруда да қоғамдық қатынастарды реттейді.

Заңда жергілікті өзін-өзі басқару субъектілері айқындалды (2-1-б.): Жергілікті өзін-өзі басқаруды жергілікті қоғамдастық мүшелері тікелей, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады. Облыс, аудан, қала, қаладағы аудан, ауылдық округ, ауылдық округтің құрамына кірмейтін кент пен ауыл әкімі мемлекеттік басқару функцияларымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару органдарының функцияларын да жүзеге асырады.

Заңның 3-бабында жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару қызметін қаржыландырудың бірыңғай көзі бекітілген: жергілікті бюджет; коммуналдық заңды тұлғаларға бекітілген мүлік; Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес коммуналдық меншіктегі өзге де мүлік.

А.М. Белиспаевпен келісу керек, ол жергілікті өзін – өзі басқарудың негізгі субъектілері жергілікті мемлекеттік билік органдары-мәслихаттар мен әкімдіктер болған жағдайда тікелей демократия институттарын, атап айтқанда, тікелей ерік білдіруді құқық қолдану практикасына бейімдеу өте қиын екенін атап өтті [4, 696.].

Бұл жергілікті қоғамдастықтың жиналысына (жиынына) арналған жалғыз мақала (39-3-бап) Заңның "Азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуы" 3-1-тарауында (09.02.2009 ж. ҚР Заңының редакциясында) орналастырылғандығын түсіндіреді [5]. Осы мақалада жергілікті маңызы бар мәселелерді талқылау үшін тікелей өз еркін білдіру жолымен жергілікті қоғамдастықтың жиналыстары (жиындары) өткізілуі мүмкін екендігі айтылды. Жиналысты (жиынды) өткізу және шешімдер қабылдау тәртібін облыстық (республикалық маңызы бар қаланың және астананың) мәслихаттар айқындайды. Жергілікті қоғамдастықтың жиналысында (жиынында) қабылданған шешімдер жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жіберілуі мүмкін. Жергілікті қоғамдастық жиналыстары (жиындары) ұғымын, оларды өткізудің жалпы қағидаттары мен тетіктерін көздейтін өзге де ережелер осы құқықтық актіде жоқ.

Нәтижесінде, жиындарды өткізу тәртібін айқындайтын мәслихаттардың бұрын қолданыста болған нормативтік-құқықтық актілерінде олардың мазмұнын бірыңғай түсіну болмаған, тиісінше, осы институтты іске асырудың әртүрлі тетіктері көзделген. Жергілікті қоғамдастық жиналыстары (жиындары) арқылы қабылданатын шешімнің заңды күші қандай екені түсініксіз болды. Мәслихаттардың көпшілігі өздерінің нормативтік-құқықтық актілерінде жиналыстар мен жиындарға императивті сипат берді.

Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысы мәслихатының 2009 жылғы 20 желтоқсандағы шешімімен бекітілген "Жергілікті қоғамдастық жиналыстарын (жиындарын) өткізу және шешімдер қабылдау қағидаларында" [6] жиналыс (жиын) шекараларында жергілікті өзін-өзі басқару жүзеге асырылатын әкімшілік-аумақтық бірлік аумағында тұратын халықтың тікелей ерік білдіруінің бір нысаны ретінде айқындалды.

Алматы облыстық мәслихатының "Жергілікті қоғамдастық жиналысын (жиынын) өткізу және шешімдер қабылдау тәртібін айқындау туралы" [7] шешімінде жергілікті қоғамдастық жиналысының мынадай анықтамасы беріледі - бұл "жергілікті қоғамдастық мүшелерінің жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруының тікелей нысаны" және бұдан әрі "жергілікті қоғамдастық жиналысы" және "жергілікті қоғамдастық жиыны" ұғымдарының мәні бірдей екендігі нақтыланады.

Бұл мәселені қазақстандық заң шығарушы 2013 жылы "Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" ҚР Заңына кезекті өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы шешті [8].

"Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" ҚР Заңында (қолданыстағы редакцияда) азаматтардың жиналыстарды (жиындарды) өткізуге құқықтарының құқықтық негіздері белгіленіп қана қоймай, сонымен қатар осы құқықты іске асырудың процестік тетіктері де егжей-тегжейлі регламенттеледі.

Қазіргі Қазақстанда жиналыстар мен жиындар жергілікті қоғамдастықтың жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға қатысу нысаны болып табылады.

Қазіргі Қазақстанда жиналыстарды (жиындарды) жүзеге асырудың процестік нысандарын сипаттауға кірісе отырып, осы тұжырымдаманың мазмұнын айқындауды маңызды деп санаймыз. Біз тікелей демократияның императивті және консультативтік институттарының бастауларын біріктіретін демократияның ерекше түрі ретінде азаматтардың жиналыстарын (жиындарын) анықтау ұстанымынан бастаймыз.

Демократияның бұл түрі адамзат қоғамына ежелден бері белгілі. Ежелгі заманнан бері қазақ қоғамының барлық маңызды шешімдері көшпенділер жиыны, құрылтай, билер мен ақсақалдар кеңесі, сайланбалы билер мен старшиналар және т. б. сияқты осы институттың аналогтарында қабылданды.

Кеңестік кезеңде азаматтардың тұрғылықты жері бойынша жиналыстары қалалардың шағын аудандары бойынша ауылдық жиындар мен жиналыстар түрінде өткізілді. С. А. Авакьян атап өткендей, мұндай жиындар мен жиналыстар көбінесе жергілікті деңгейде мемлекеттік билікті жүзеге асырумен байланысты болды, халық депутаттары Кеңестерінің "қамқорлығында" болды. Бірқатар мәселелер бойынша олар міндетті күші бар шешімдер қабылдады, мысалы, мұндай жиналыстарда депутаттыққа кандидаттар ұсынуға, судьяларды сайлауға, ауылдық білім беру және медициналық мекемелердің басшыларын бекітуге болады. Социалистік демократия жүйесіндегі маңызды рөл жұмыс орнындағы азаматтардың бірлестіктеріне — еңбек ұжымдарына, демек, олардың жиналыстарына берілді. 1977 жылғы КСРО Конституциясына еңбек ұжымдары туралы арнайы мақала енгізілді, ал 1-тарау "саяси жүйе"[9, 480б.].

"Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" ҚР Заңы "жергілікті қоғамдастық жиыны" және "жергілікті қоғамдастық жиналыстары" ұғымдарының аражігін ажыратады, жергілікті қоғамдастық жиналысы жергілікті қоғамдастық жиыны жіберген жергілікті қоғамдастық өкілдерінің жергілікті маңызы бар ағымдағы мәселелерді шешуге қатысуы болып табылады (1-бап 6 тармағының 6-1тармақшасы). Жергілікті қоғамдастық жиыны - бұл тұрғындардың (жергілікті қоғамдастық мүшелерінің) жергілікті маңызы бар неғұрлым маңызды мәселелерді шешуге тікелей қатысуы (1-бап 6 тармағының 6-2тармақшасы).

Заң осы ұғымдарды мәні бойынша ажыратады, атап айтқанда жергілікті қоғамдастық жиыны қажеттілігіне қарай жергілікті маңызы бар неғұрлым маңызды мәселелер бойынша: жергілікті қоғамдастықтың басым міндеттерін және оларды іске асыру мерзімдерін айқындау; жергілікті қоғамдастық жиналысына қатысушылардың құрамын және олар жіберілетін мерзімді айқындау бойынша өткізілетінін белгілей отырып; жергілікті маңызы бар мәселелер бойынша аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) мәслихаттарына, аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың), аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің әкімдеріне, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына ұсыныстар енгізу; әкімдердің есептерін тыңдау және талқылау; мәслихаттың

есептерін, оның тұрақты комиссияларының қызметін тыңдау және талқылау, сондай-ақ жергілікті қоғамдастық жиынында айқындалған жергілікті маңызы бар өзге де мәселелер (39-3 бабының 2 тармақшасы).

Жергілікті қоғамдастық жиналысы: бюджеттік бағдарламаларды талқылау және бағдарламалық құжаттардың, жергілікті қоғамдастықты дамыту бағдарламаларының жобаларын қарау; жергілікті өзін-өзі басқарудың кіріс көздерін қалыптастыру және пайдалану мәселелерін талқылау; жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге бөлінген бюджет қаражатының және жергілікті өзін-өзі басқарудың кіріс көздерінің пайдаланылуына мониторинг жүргізу мақсатында жергілікті қоғамдастық жиналысына қатысушылар арасынан жергілікті қоғамдастық комиссиясын құру сияқты жергілікті маңызы бар ағымдағы мәселелер бойынша өткізіледі; жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге бөлінген бюджет қаражатын және жергілікті өзін-өзі басқарудың кіріс көздерін пайдалануға жүргізілген мониторинг нәтижелері туралы есепті тыңдау және талқылау; жергілікті өзін-өзі басқару қаражаты есебінен сатып алынған мүлікті иеліктен шығаруды келісу; жергілікті қоғамдастықтың өзекті мәселелерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын нормативтік құқықтық актілердің жобаларын талқылау; аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімінің сайлауын өткізу үшін аудан (облыстық маңызы бар қала) мәслихатына одан әрі енгізу үшін аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімі лауазымына аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімі ұсынған кандидатураларды келісу; аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімін лауазымынан босату туралы мәселеге бастамашылық жасау; жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын және тиісті аумақтарда орналасқан мемлекеттік мекемелер мен ұйымдардың басшыларын тағайындау жөнінде ұсыныстар енгізу; жергілікті қоғамдастықтың басқа да ағымдағы мәселелері (39-3 бабының 3 тармақшасы).

Көріп отырғанымыздай, азаматтардың жиналыстары мен жиындарында қаралуға жататын мәселелер тізбесі осылайша жалпыға міндетті шешімдер қабылдануы мүмкін екендігін көрсететін тармақтарды қамтымайды.

Талданып отырған нормалардың мазмұны қаралып отырған заң жиналыстар мен жиындардың да жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге жергілікті қоғамдастық мүшелерінің қатысу нысаны екенін біржақты айқындайды деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Жергілікті қоғамдастық тікелей қатысады немесе жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге қатысу үшін өз өкілдерін жібереді. Түпкілікті шешімдерді жергілікті мемлекеттік басқарудың атқарушы органдары қабылдайды.

Заң жергілікті қоғамдастық жиынын әкімдер дербес не жергілікті қоғамдастық мүшелерінің кемінде он пайызының бастамасы бойынша шақыруы мүмкін деп белгілей отырып, жиындар мен жиналыстарды өткізуге бастамашыларды айқындайды. Жергілікті қоғамдастық жиналысын әкімдер дербес не жергілікті қоғамдастық жиыны жіберген жиналыс мүшелерінің кемінде он пайызының бастамасы бойынша шақыруы мүмкін.

Айта кету керек, жергілікті қоғамдастық жиындарын өткізу, керісінше, рұқсат беру сипатына ие. Бұл ретте оны жүргізуге рұқсатты атқарушы билік органы береді. Заңға сәйкес, жергілікті қоғамдастық жиынының бастамашылары (39-3-Б.5-т.) және жергілікті қоғамдастық жиналысының бастамашылары (39-3-Б. 7-т.) жергілікті қоғамдастық жиынын өткізу туралы өтінішпен тиісті ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) әкіміне жүгінуге міндетті. Жергілікті қоғамдастық жиынын өткізуге тиісті аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімінің оң шешімі алынған кезде ғана жол беріледі.

Сонымен бірге, Заңда атқарушы билік органдарын олардың бас тартуын негіздеуге міндеттейтін нормалар жоқ, бірақ біздің ойымызша, мұндай шешімге сот арқылы шағымдануға болатын негіздеме болуы керек.

Жергілікті қоғамдастық жиынын, жергілікті қоғамдастық жиналысын өткізуді әкімдер ұйымдастырады. Жергілікті қоғамдастық жиыны оған жергілікті қоғамдастық мүшелерінің кемінде 10% - ы қатысқан кезде өтті деп есептеледі. Жергілікті қоғамдастық жиындары өкілдердің қатысуымен өткізілген жағдайда, жергілікті қоғамдастық жиыны оған ауыл, көше,

көп пәтерлі тұрғын-үй тұрғындарының бөлек жергілікті қоғамдастық жиындарында сайланған өкілдердің жалпы санының кемінде жартысы қатысқан кезде өтті деп есептеледі.

Жергілікті қоғамдастық жиналысы оған жергілікті қоғамдастық жиыны жіберген мүшелердің кемінде жартысы қатысқан кезде өтті деп есептеледі.

Жергілікті қоғамдастық жиынының немесе жергілікті қоғамдастық жиналысының шешімі, егер оған қатысушылардың жартысынан астамы дауыс берсе, қабылданды деп есептеледі.

Өздеріңіз білетіндей, тікелей демократия институттарының консультативтік сипаты осы жолмен қабылданған шешімді тиісті орган міндетті түрде қарауы керек деп болжайды. Егер азаматтардың айтылған пікірін ескеру мүмкін болмаса, мемлекеттік орган өз шешімін негіздеуге тиіс.

Алайда қазақстандық заң шығарушы жиналыстар мен азаматтар жиындарының әкімдер жергілікті қоғамдастық жиынының немесе жергілікті қоғамдастық жиналысының шешімімен келіспейтінін білдіруге құқылы, мұндай келіспеушілік туғызған мәселелерді қайтадан талқылау арқылы шешілетін кезеңін көздейді.

Бұдан басқа, аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ әкімдерінің келіспеушілігін тудырған мәселелерді шешу мүмкін болмаған жағдайда, мәселені жоғары тұрған әкім тиісті аудан (облыстық маңызы бар қала) мәслихатының отырысында алдын ала талқылаудан соң шешеді.

Қаралып отырған Заң сондай-ақ жергілікті қоғамдастық жиынында немесе жергілікті қоғамдастық жиналысында қабылданған шешімдер аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ әкімдерінің міндетті түрде қарауына жататынын белгілейді. Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдары, лауазымды адамдар өз құзыреті шегінде жергілікті қоғамдастық жиынында немесе жергілікті қоғамдастық жиналысында қабылданған шешімдердің орындалуын аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ әкімдері мақұлдағаннан кейін ғана қамтамасыз етеді.

"Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" ҚР Заңының көрсетілген нормаларын талдау жергілікті қоғамдастық жиындары мен жиналыстарында шешімдерді талқылап, қабылдағаннан кейін бұл шешім әкімнің қалауы бойынша осы жиналыстар мен жиындарда қайта талқылануы мүмкін деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Егер әкім осыдан кейін де қабылданған шешіммен келіспесе, мәселе жоғары тұрған әкіммен халықпен емес, жергілікті мемлекеттік басқару және өзін - өзі басқарудың өкілді органы - мәслихатпен талқыланатын болады.

Тиісінше, сұрақ туындайды: мәслихаттар жиналыстар мен азаматтар жиындарын өткізу процесінде соңғы факультативтік кезеңдердің біріне неге қосылады? Конституциялық ережелерге сәйкес өкілді органдар – мәслихаттар тиісті әкімшілік-аумақтық бөліністегі халықтың еркін білдіретінін ескере отырып (86-баптың 1-тармағы) және жергілікті өзін-өзі басқаруды халық тікелей, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады (89-баптың 2-тармағы), біздің ойымызша, азаматтардың жиындары мен жиналыстарына, ең алдымен, осы органдар, сондай-ақ жергілікті қоғамдастық бастамашылық етуі керек. Егер жиналыстар мен жиындардың бастамашылары мәслихаттар немесе жергілікті қоғамдастық болған жағдайда, онда мұндай жиналыстар мен жиындарды мәслихаттар тағайындауға және өткізуге тиіс.

Талданған заңда "бөлек жиындар" ұғымы бар екенін атап өткен жөн. Ауыл, көше, көп пәтерлі тұрғын-үй тұрғындарының бөлек жергілікті қоғамдастық жиындарын өткізуге жол берілетіні көзделген. Талданған заң нормасынан бөлек жиындар - бұл жергілікті қоғамдастықтың жиынына қатысу үшін өкілдерді сайлау болып табылатын азаматтардың жиналысы деп қорытынды жасауға болады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 қазандағы қаулысымен бекітілген бөлек жиынды өткізудің үлгілік қағидалары [10] ауыл, көше, көп пәтерлі тұрғын-үй тұрғындарының бөлек жергілікті қоғамдастық жиыны жергілікті қоғамдастықтың жиынына

қатысу үшін өкілдерді сайлау мақсатында шақырылатынын және өткізілетінін белгілейді (1 тармақтың 1 тармақшасы).

Үлгілік қағидалар бөлек жиынды әкім шақыратынын да белгілейді. Бөлек жиындарды өткізуге әкімнің жергілікті қоғамдастық жиынын өткізуге оң шешімі бар болған жағдайда жол беріледі.

Көріп отырғанымыздай, тұрғындар бөлек жиындардың бастамашылары қатарында көрсетілмеген. Тиісінше, әкімнің оң шешімі кімге жолданғаны түсініксіз?

Осылайша, жергілікті маңызы бар қандай да бір мәселені шешуге қатысу үшін алдымен ауыл, көше, көп пәтерлі тұрғын-үй тұрғындарына жергілікті қоғамдастық жиынына қатысу үшін өкіл беру, содан кейін жергілікті қоғамдастық тұрғындарының жиынында жергілікті қоғамдастық жиналысына қатысатын өкілді таңдау қажет деп қорытынды жасауға болады. Сұрақ туындайды: егер азаматтар әлі де билік туралы шешім қабылдаса, бүкіл процедураны неге қиындату керек болды.

Тұтастай алғанда, баяндалғанды қорытындылай келе, бүгінде Қазақстан Республикасының азаматтары жергілікті өкілді органдар – мәслихаттар сайлауында ғана жергілікті өзін-өзі басқару деңгейінде билікті жүзеге асыруға өз құқықтарын іске асыра алатынын атап өту қажет.

Біздің ойымызша, керісінше, оны тікелей жүзеге асыру нысандарының тізімін кеңейту керек. Сондай-ақ, азаматтардың жиналыстары мен жиындары тікелей демократияның императивті және консультативтік институттарының бастауларын біріктіретін демократияның ерекше түрі ретінде заңнамалық шоғырлануға ие болуы керек деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30-тамызда Республикалық референдумда қабылданған (кейінгі толықтырулары және өзгерістерімен қоса). <http://www.zakon.kz>.

2. "Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2007 жылғы 21 мамырдағы ҚР Заңы// <https://adilet.zan.kz/>

3. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2009 жылғы 9 ақпандағы Қазақстан Республикасының Заңы// <https://adilet.zan.kz/>

4. Белиспаев А. М. Ресей және Қазақстан: Жергілікті өзін-өзі басқару институтын енгізудің салыстырмалы сипаттамалары // Пермь университетінің хабаршысы. 2010. № 4 (10).

5. "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" 2001 жылғы 23 қаңтардағы ҚР Заңы (09.02.2009 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // <https://adilet.zan.kz/>

6. Солтүстік Қазақстан облысы мәслихатының 2009 жылғы 20 желтоқсандағы N 20/10 шешімі. "Жергілікті қоғамдастық жиналыстарын (жиындарын) өткізу және шешімдер қабылдау қағидалары туралы" (күші жойылған)// <http://online.zakon.kz>.

7. Алматы облыстық мәслихатының 2013 жылғы 18 сәуірдегі "Жергілікті қоғамдастық жиналысын (жиынын) өткізу және шешімдер қабылдау тәртібін айқындау туралы" N 16-108 шешімі (күші жойылған)// <http://online.zakon.kz>

8. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 2017 жылғы 11 шілдедегі № 90-VI ҚР Заңы// <https://adilet.zan.kz/>

9. Авакян С. А. Ресейдің конституциялық құқығы: оқу. курс: 2 т.5-ші басылым., перераб. және қосымша. Т.1. -М.: Норма: ИНФРА-М, 2014.

10. Бөлек жергілікті қоғамдастық жиындарын өткізудің үлгі қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 қазандағы № 1106 // қаулысы // <https://adilet.zan.kz/>

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АВТОРСКОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

АЛИМХАН Е.

студент группы Ю-41к

ХАУИЯ С.

Научный руководитель, магистр права, ст. преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются всестороннее изучение правовой природы авторского и патентного права. Кроме того, рассмотрены патенты на изобретения, полезные модели, промышленные образцы как правовой и социокультурный феномен, соотношение и взаимодействие с другими явлениями, проблемы и перспективы его развития.

Ключевые слова: промышленные образцы, товарные знаки, авторское право, изобретения, промышленные модели, полезные образцы, селекционные достижения, фирменные наименования, средства индивидуализации.

Рассмотрев действительно сложную историю возникновения интеллектуальной собственности, теории, объясняющие ее юридическую природу, мы не можем не раскрыть ее общие положения, непосредственно закрепленные в законодательстве Республики Казахстан.

Необходимо отметить, что Гражданский Кодекс Казахстана не содержит определения термина «интеллектуальная собственность», в статье 115 указано, что одним из объектов гражданских прав являются объективированные результаты творческой интеллектуальной деятельности, фирменные, товарные знаки, и иные средства индивидуализации изделий, а также право на авторство, право на неприкосновенность произведений и другие нематериальные блага и права. В законе «Об авторском праве и смежных правах» как мы уже упоминали, раскрывается понятие интеллектуальной собственности, как собственности на объективированные результаты творческой деятельности. Это не кажется удачным определением, так как исходя из него можно приравнять правовой режим результатов творческой деятельности к правовому режиму обычных вещей. В целом казахстанский законодатель пошел по тому же пути, что и большинство других – определил круг объектов интеллектуальной собственности, не заострив внимания на самом ее определении.

Характеризуя круг указанных объектов необходимо указать, как трактуют его не только право Казахстана, но и основополагающие международные документы. Так, согласно «Конвенции, учреждающей Всемирную организацию интеллектуальной собственности» от 14 июля 1967 года, интеллектуальная собственность включает в себя две основные сферы прав: промышленную собственность, под которой понимаются главным образом права на изобретения, промышленные образцы, товарные знаки и наименование мест происхождения товара; и авторское право, под которым понимаются права на литературные, музыкальные, художественные, фотографические и аудиовизуальные произведения. Согласно же Гражданскому Кодексу Республики Казахстан объектами интеллектуальной собственности признаются результаты интеллектуальной творческой деятельности и средства индивидуализации участников гражданского оборота, товаров, работ и услуг. При этом к таким результатам относят: произведения науки, литературы, искусства; исполнения, фонограммы и передачи организаций вещания; изобретения, промышленные модели, полезные образцы; селекционные достижения, топологии интегральных микросхем, нераскрытая информация, в том числе секреты производства. К средствам индивидуализации участников гражданского оборота, товаров, работ или услуг относятся: фирменные

наименования, товарные знаки, наименование мест происхождения товара, наименование мест происхождения товара, а также другие средства индивидуализации.

Вся масса объектов, входящих в состав интеллектуальной собственности может быть разделена на определенные институты, обладающие характерными чертами [1, с.68]. В частности профессор Сергеев А.П. выделяет четыре таких института: 1) Институт авторского права и смежных прав, которым регулируются отношения, возникающие в связи с созданием и использованием произведений науки, искусства, литературы, фонограмм, исполнений, передач; 2) Институт патентного права, регулирующий патентные, а также связанные с созданием и использованием изобретений, полезных моделей, промышленных образцов; 3) Институт средств индивидуализации участников гражданского оборота и производимой ими продукции; 4) Институт охраны нетрадиционных объектов интеллектуальной собственности. Такими объектами считаются, например, селекционные достижения, топологии интегральных микросхем, информация, составляющая служебную или иную тайну. Соединение их в одном институте большей частью условно, так как они не входят ни в один из названных институтов, в то же время радикально разнятся и между собой.

С целью окончательно уяснить, что же за вопросы и проблемы охватывает интеллектуальная собственность мы кратко охарактеризуем каждый институт и объекты их составляющие.

Авторское право в Республике Казахстан регламентируется статьей 59 Гражданского Кодекса и Законом «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года. К сожалению его легального определения, которое удовлетворяло бы большую часть ученых тоже в нормативных актах не дано. Только в указанном законе об авторских правах (изобилующему неточными определениями) авторское право определяется как имущественные и неимущественные права автора. Согласно Гражданскому Кодексу авторское право распространяется на произведения науки, искусства, литературы, являющиеся результатами творческой деятельности, независимо от их назначения, содержания, достоинства, а также способа и формы их выражения. Говоря о том, что авторское право охраняет произведения надо отметить, что в юридической науке выделяются в произведении юридически значимые и юридически безразличные элементы. К последним относятся тема, идейное содержание, материал произведения, и правом они не охраняются. Но есть и юридически значимые элементы – художественные образ и внешняя форма произведения, которые являются изобретением самого автора и не могут быть использованы без его согласия [2].

Круг объектов авторского права весьма обширен, в него включаются произведения литературные, драматические, музыкальные, сценарные, хореографические, аудиовизуальные, прикладного искусства, фотографические, архитектурные, градостроительные, садово-парковые, фотографические, изобразительного искусства, карты, планы, эскизы, программы для ЭВМ и иные произведения. Наряду с указанными объектами существуют и такие, которые обладают признаками произведения, но не охраняются авторским правом – это произведения срок охраны которых истек, официальные документы, их переводы, государственные символы, произведения народного творчества, сообщения о событиях и фактах, имеющие информационный характер.

В последнее время в связи с развитием компьютерных технологий, большое значение приобрело регулирование такого объекта авторского права, как программы для ЭВМ, под которым понимается набор команд, которые, будучи записаны на машиночитаемом носителе, могут заставить машину, способную обрабатывать информацию, выполнить известную функцию, решить задачу или достичь конкретного результата [3, с.16]. Нужно отметить, что до того как программы ЭВМ были отнесены к объектам авторского права в литературе обсуждались возможности их охраны через патентное право, либо по принципу «ноу-хау», либо выработать для этого специальное законодательство.

Важнейшим субъектом авторского права является сам автор – физическое лицо творческим трудом которого создано произведение, причем возраст и дееспособность

значения не имеют. Юридические лица не могут быть субъектом авторского права – им могут принадлежать только некоторые авторские права в порядке правопреемства. Чаще всего на практике встречается простая схема «автор-произведение», но есть произведение являющиеся плодом совместного творчества – созданные в соавторстве (стоит вспомнить хотя бы Ильфа и Петрова, братьев Стругацкий, Г.Л. Олди), при этом авторы имеют одинаковые права на распоряжение коллективным произведением. Чтобы соавторство было признано необходимо соблюдать некоторые условия – чтобы в результате творчества нескольких лиц появилось единое произведение; чтобы вклад в создание произведения был именно авторским, чтобы наличествовало соглашение о соавторстве.

Авторские права, как уже упоминалось, делятся на имущественные и неимущественные. К имущественным относятся право автора использовать свое произведение в любой форме и любым способом не запрещенным законодательством. К неимущественным – право авторства, то есть право признаваться автором произведения и требовать такого признания, в том числе путем указания имени автора на экземплярах произведения и при публичном исполнении; право на имя – право указывать на экземплярах произведения и при публичном исполнении вместо подлинного имени псевдоним, или отказаться от указания имени; право на защиту репутации автора - право на неприкосновенность произведения, включая его название, противодействовать любому извращению, искажению, а также любому другому посягательству, способному нанести ущерб чести или репутации автора.

Авторские права могут передаваться в порядке наследования и по авторскому договору (личные неимущественные права передаваться не могут) и действуют в течении жизни автора и в течении 50 лет после смерти (в связи с изменениями в международном авторском праве быть может вскоре этот срок будет продлен до 70 лет) [4, с.26].

Кроме собственно авторских прав существуют так называемые смежные права – то есть права, которые распространяются на постановки, исполнения, фонограммы, передачи эфирного и кабельного вещания, независимо от их назначения, содержания, достоинства, а также способа и формы их выражения. Охранять этот институт стали сравнительно недавно, причиной чему были непрекращающиеся дискуссии о том, стоит ли признавать результат работы исполнителей и постановщиков отдельными авторскими произведениями или нет, ведь их творения являются производны и зависимы от прав авторов первоначальных произведений и круг правомочий носителей смежных прав является ограниченным по сравнению с авторскими правами.

Основными нормативно-правовыми актами, регулирующими патентные отношения в Казахстане являются Гражданский Кодекс и Патентный закон от 16 июля 1999 года.

Патентное право регулирует имущественные, а также связанные с ними неимущественные отношения, связанные с созданием и использованием изобретений, полезных моделей и промышленных образцов. Изобретение – это всякий достигнутый человеком творческий результат, сущность которого состоит в нахождении конкретных технических средств решения задачи, возникшей в плоскости практической деятельности, отвечающий следующим требованиям – новизна, изобретательский уровень, промышленная применимость. В законе указан ряд новаторских решений, которые все же не являются изобретениями [5]. Еще одним объектом патентного права является полезная модель – конструктивное выполнение средств производства, предметов потребления, а также их составных частей. От изобретения полезная модель отличается двумя признаками – 1) Полезная модель это не любые технические решения, а лишь те которые относятся к типу устройства, то есть к их конструктивному выполнению; 2) К полезной модели не применяются требования изобретательского уровня, достаточно лишь новизны и промышленной применимости.

Полезный образец – это художественно-конструкторское решение, определяющее внешний вид изделия. В отличии от изобретения и полезной модели промышленный

образец не техническая решение, а решение внешнего вида изделия и предъявляемые к нему требования – новизна, оригинальность, промышленная применимость.

Охрана объектов промышленной собственности осуществляется путем выдачи патентов – предварительных и простых (на полезную модель предварительный патент не выдается). Срок предварительного патента для изобретения – 5 лет, с возможным последующим продлением не более чем на три года, срок простого патента – 20 лет, с последующим продлением – не более 5 лет. Предварительный патент на промышленный образец выдается на тот же срок что и на изобретения, но срок простого патента в этом случае составляет 10 лет с последующим продлением не более чем на 5 лет.

Основными субъектами патентного права являются автор и патентообладатель. Автором является лицо, творческим трудом которого создан объект промышленной собственности (термином «промышленная собственность» Патентный закон обозначает изобретение, промышленный образец, полезную модель). Патентообладатель – это лицо, владеющее патентом на объект промышленной собственности и вытекающими из патента исключительными правами на ее использование. Автор и патентообладатель часто не совпадают в одном лице, так как согласно Патентному закону у автора есть право передать право на получение патента другому лицу. Однако, приоритетное право на подачу заявки, принадлежит именно автору, если же заявку подает кто-нибудь другой, сначала ему придется подтвердить свои права. После получения патента его обладателю предоставляется исключительное право по своему усмотрению использовать запатентованный объект промышленной собственности.

Одной из особенностей патентного права является то, что патентообладатель обязан использовать изобретение в промышленных целях. Если же он в течении 4 лет не сделал этого и отказался заключить лицензионный договор, любое (!) лицо может обратиться в суд и истребовать себе принудительной неисключительной лицензии на распоряжение данным объектом.

Действие патентов ограничено территорией государства и для того, чтобы оно защищалось в других странах патентообладатель должен запатентовать свое изобретение в каждой стране отдельно. Учитывая разные подходы к патентованию в разных странах и большие затраты, которые на это понадобятся мало кто решается защищать свои права в мировом масштабе. Положительным сдвигом в этом отношении стало ратификация Казахстаном Евразийской патентной конвенции, согласно которой создается Евразийское патентное ведомство, выдающее патенты, действительные на территории всех стран участниц [6, с.21].

Следующим рассматриваемым институтом является институт средств индивидуализации участников гражданского оборота и производимой ими продукции. Нормы, регулирующие режим данных объектов устанавливаются Гражданским кодексом и Законом о товарных знаках, знаках обслуживания и наименования мест происхождения товаров.

Под фирменным наименованием понимается наименование, под которым выступает предприниматель в гражданском обороте и которое индивидуализирует его среди других участников. Сейчас, когда мы перешли к рыночной экономике фирменное наименование солидной фирмы становится ее визитной карточкой и само по себе ценится очень дорого. К наименованию предъявляются определенные требования, а именно, оно должно быть новым, отличным от уже используемых наименований, а кроме того, неизменным при сохранении прежней организационно-правовой формы предприятия.

Под товарным знаком понимается обозначение, способное отличить товары и услуги одного юридического или физического лица от однородных товаров другого юридического или физического лица. Как уже говорилось, товарный знак на современном этапе может стоить очень больших денег, так товарный знак «Кэмэл» стоит 10 млн. \$.

Наименованием места происхождения товара признается название страны, населенного пункта местности или другого географического объекта, используемого для

обозначения товара, особые свойства которого исключительно или главным образом определяются характерными для данного географического пункта природными условиями или иными факторами.

Отличиями данного объекта от товарного знака является то, что обозначение товара обязательно должно содержать прямое или косвенное указание, что товар происходит из какого-то определенного места, а также должна наличествовать связь обозначения товара с его особыми свойствами, которые определяются конкретным географическим пунктом.

Четвертым институтом интеллектуальной собственности является институт охраны нетрадиционных объектов интеллектуальной собственности, к которым относят: селекционные достижения, топологии интегральных микросхем, информация, составляющая служебную или иную тайну.

В теории селекцией признается эволюция растений и животных, направляемая волей человека. Законом «Об охране селекционных достижений» от 13 июля 1999 года селекционным достижением является новый сорт растения или новая порода животного, ставшая результатом творческой деятельности человека, на которые выдан патент. Селекционным достижением в растениеводстве признается сорт растения, полученный искусственным путем или путем отбора и имеющий одно или несколько хозяйственных признаков, которые отличают его от существующих сортов растений. Селекцией в животноводстве признается порода созданная человеком и имеющая генеалогическую структуру и свойства, которые позволяют ее отличить от других пород животных этого же типа.

Следующий объект интеллектуальной собственности – это топология интегральных микросхем, который получил особое развитие в последнее время. Согласно Закону о правовой охране топологий интегральных микросхем от 29 июня 2001 года, интегральной микросхемой понимается микроэлектронное изделие окончательной или промежуточной формы, предназначенное для выполнения функций электронной схемы, элементы и связи которого неразрывно сформированы в объеме и (или) на поверхности материала, на основе которого изготовлено изделия.

Кроме того, в Гражданском Кодексе зафиксировано право на защиту нераскрытой информации от незаконного использования, причем в отличии от всех других объектов интеллектуальной собственности, право это возникает независимо от выполнения в отношении этой информации каких-либо формальностей.

Итак, мы рассмотрели те основные институты, на которые делится интеллектуальная собственность и конкретные объекты в нее включаемые. Этот перечень примерно одинаков для всех государств мира. Необходимо отметить следующее – все новые объекты, которые время от времени включаются в интеллектуальную собственность по мере продвижения технического прогресса человечества сразу же относят к тому или иному институту и приравнивают в правовом режиме к какому-нибудь существующему объекту. Это, конечно, многое упрощает, но мы не можем не отметить некоторую порочность данной практики, так как механически «загоняя» новый объект в старые рамки, законодатель иногда не учитывает какие-то специфические особенности новинки, из-за чего уменьшаются возможности ее регулирования и охраны [7]. Особенно ярко такая негибкость в отношении новых объектов проявилась в отношении интеллектуальной собственности в Интернет, о чем еще будет упомянуто.

Говоря непосредственно о казахстанском законодательстве, можно отметить, что недостатком тут является все-таки недостаточно точные формулировки базовых понятий, содержащиеся в законах, регулирующих режим интеллектуальной собственности, например, интеллектуальной собственности и авторского права. Конечно, можно возразить, что понятия эти являются в некоторой мере условными, собирательными, но раз они вводятся на уровне закона, и, следовательно, обязательны, то к ним надо подходить с большей степенью точности. Понимание интеллектуальной собственности как «собственность на объективированные результаты творческой деятельности», является слишком упрощенным и

неточным, почему – мы уже говорили. Более приемлемым было бы понимать ее как совокупность исключительных прав, как личного, так и неимущественного характера на результаты интеллектуальной (в первую очередь творческой) деятельности, и иные, приравненные к ней объекты. Как нам кажется, это более отражает взгляды на интеллектуальную собственность на современном этапе.

Проблемой интеллектуальной собственности в Республике Казахстан не является ее законодательное обеспечение – ведь законы приняты, они соответствуют международным стандартам, что подтверждено соответствующими экспертизами, ратифицированы многие ключевые конвенции по интеллектуальной собственности (конечно, мелкие проблемы с глоссариями, некоторыми противоречиями существующими в законах есть, но они легко решаемы). Основной проблемой является выполнение всех тех норм, которые зафиксированы в законах, выполнение международных обязательств, охрана интеллектуальной собственности – реальная охрана. И вот эта проблема до сих пор не решена и вряд ли скоро решится, чему подтверждением служит неизменное присутствие Казахстана в списке «стран-пиратов» [8, с.42].

Список литературы:

1. Сергеев А.П. Гражданское право: Учебник для ВУЗов. – М.: «Проспект», 2000. – С.120.
2. Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 г.
3. Левина Н.С. Авторско-правовая защита программной продукции ЭВМ // Государство и право. – 2001. – № 4. – С.16
4. Сансызбаев А.М. Казахстан в международной защите авторских прав // Тураби. 2000. – № 1. – С.26
5. Патентный Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 г.
6. Сансызбаев А.М. Интеллектуальная собственность в контексте Евразийской интеграции // Фемида. – 2001. – №1-2. – С.21
7. Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 г.
8. Каудыров Е.Т. Система правовой охраны объектов интеллектуальной собственности // Европейское сообщество. – 2001. – №1. – С.42

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ

АЛИМХАН Е.

студент группы Ю-41к

ХАУИЯ С.

Научный руководитель, магистр права, ст. преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются создание эффективной системы защиты интеллектуальной собственности в Интернете.

Ключевые слова: Сети, Интернет, ВОИС, ARPANET, NSFNET, ЭВМ, web-сайт.

На протяжении своей истории интеллектуальная собственность пережила несколько «глобальных» потрясений, которые во многом расширяли и изменяли ее содержание. Они происходили и в период ее окончательного формирования в XVIII – XIX вв., а также позднее, в середине XX века, в связи с появлением радиовещания, кинематографии, а затем – в связи с развитием техники копирования. Можно сказать, что и само рождение

интеллектуальной собственности связано с подобным техническим переворотом, а именно с изобретением печатного станка. Казалось бы, данному институту не привыкать к потрясениям, но в конце XX века интеллектуальная собственность вышла в киберпространство и одновременно зашла в тупик. Зашла вплоть до того, что некоторые радикально настроенные ученые, а также очень многие идеологи Сети, стали поговаривать об отмене авторских прав в Интернете, или минимум их коренном видоизменении [1, с.3]. Но даже те, кто не поддерживает эту точку зрения, не сомневаются в том, что киберпространство многое изменит в режиме интеллектуальной собственности и более того, уже изменило.

Прежде чем непосредственно характеризовать проблему необходимо дать дефиниции используемых основных понятий, например, киберпространство и Интернет. К сожалению, общепринятых определений не существует. В узком смысле мы можем определить киберпространство, как сферу действия Интернета, и других подобных локальных и региональных сетей. В Договоре ВОИС киберпространство определяется не прямо, а через понятие «такого образа сообщения произведений по проводам или средствами беспроводной связи, при котором представители публики могут осуществлять доступ к произведениям из любого места в любое время и по их собственному выбору». В дальнейшем мы будем рассматривать интеллектуальную собственность в киберпространстве на примере Интернет – Интернациональной сети [2, с.12]. Собственно Интернет это не сеть, а распределенная совокупность множества компьютерных сетей, работающих по единым правилам – протоколам. Можно сказать, что Интернет в его современном понимании зародился 2 января 1969 года, когда американские военные начали работу по созданию ARPANET – сети при Министерстве Обороны США. 2 сентября того же года впервые была осуществлена связь по телефонной линии между компьютерами в разных городах. Этот день и считается датой официального появления Интернет, а также днем появления новой проблемы интеллектуальной собственности. Затем Национальный научный фонд США создал новую сеть NSFNET, аналоги которой появились и в других странах, а затем стали быстро объединяться, что превратило их в глобальную сеть, получившую название Интернет, а вся хранящаяся на узлах и подключенных к ним компьютерах информация образовала ресурсы Интернет [3, с.15]. Ясно, что среди этой информации подавляющая часть была чьей-то интеллектуальной собственностью.

Несмотря на почти 35 лет существования Интернет остался загадкой и камнем преткновения для юристов всех стран. Начнем с того, что не определена его юридическая природа, не выяснено является ли он субъектом права или же объектом каких-то правоотношений (природу которых еще надо уточнять), а, кроме того, неясно какое право привлекается для регулирования подобных отношений? Можно перечислить те частные юридические проблемы, которые препятствуют попыткам регулировать Интернет:

1. У Интернета невозможно выделить признаки юридического лица;
2. Интернет не обладает организационным единством;
3. Интернет не инкорпорирован ни в одной стране мира, не определена его юрисдикция;
4. У Интернета нет обособленного имущества все его ресурсы принадлежат различным собственникам;
5. Интернет не имеет обособленных прав и не несет обязанностей.

Все эти перечисленные проблемы ведут к тому, что Интернет часто называют «полем бесправия». Может быть это несколько преувеличено, но бесспорно то, что не создано еще эффективно механизма для регуляции и защиты прав в Сети. Что же касается прав на интеллектуальную собственность, то о них в Сети говорят – «Легче похоронить, чем вылечить». Как мы уже знаем, подобные права с трудом защищаются даже будучи объективно выражены, а перевод объектов интеллектуальной собственности в оцифрованный вид сделал их охрану почти фикцией. Это сформулировал Д.П. Барлоу: «Если вашу собственность можно бесконечно воспроизводить и мгновенно распространять по всей

планете бесплатно и не ставя вас в известность об этом, и даже не предпринимая усилий для того, чтобы собственность перестала быть вашей, то как мы можем эту собственность защищать?». Но попытки защиты не прекращаются, о чем мы и будем говорить в дальнейшем.

Фокусной точкой для охраны прав интеллектуальной собственности в Сети является определение объектов правового регулирования. Их можно условно разделить на интеллектуальную собственность, неразрывно связанную с Интернетом и интеллектуальную собственность, вносимую в Интернет из внешнего мира [4, с.6]. К первой группе объектов можно отнести: защиту авторства на программные средства, защиту авторских прав на базы данных, защиту авторства на web-сайты. Ко второй - защиту всех традиционных объектов интеллектуальной собственности, например, литературных, художественных, музыкальных произведений и т.д.

Рассмотрим же, как эти объекты защищаются и почему защита так неэффективна. Парадокс состоит в том, что нормативная база для регуляции данных объектов в Сети не существует, а между тем регуляция осуществляется. Законодатель пошел по заведомо неверному пути – не создав никаких принципиально новых законов, он отдал регуляцию правоотношений в Сети на откуп традиционным законам, имеющим узкую направленность, приравнял объекты, существующие виртуально к объектам существующим реально. Такой подход не может быть признан верным, необходимо принять специальные законы, регулирующие интеллектуальную собственность в киберпространстве. Мы поясним почему: во-первых, для любого юриста ясно, что ни один закон не будет работать, если при нем нет четкого понятийного аппарата, раскрывающего смысл и содержание используемых терминов. Интернет породил массу новых понятий, но существующие законы их определения не дают. Нам необходимо именно в законодательном порядке определить такие базовые понятия, как собственно сеть Интернет, доменное имя, директория, файл, провайдер, хостинг-провайдер, владелец доменного имени, сайт, гиперссылка, трафик, клик, скачивание, форум, чат и тому подобное. Без этого невозможно будет сформировать в Интернете эффективную систему защиты интеллектуальной собственности, ведь каждый раз в суде даже в самой очевидной для нас ситуации надо будет объяснять судье, о чем собственно идет речь (как сказал один из идеологов Рунета Андрей Минков: «Я не могу сказать является ли Интернет полем бесправия, потому что не знаю, поле он, горы или водопад»). И даже если все понимают смысл этих терминов, без законодательного их определения у нарушителей существует обширное поле ухода от ответственности [5, с.32]. Представим себе такой пример – в суде рассматривается дело о том, что некто Иванов незаконно выложил на свой сайт контрафактную копию такого-то произведения. Все понятно, но не с правовой точки зрения. На чем будет основываться судья, если закон не определил: 1) Что такое сайт? Сведущие люди могут сказать: это IP адрес, доменное имя, набор неких файлов или же совокупность названных элементов. Но ведь определений этих понятий также нет. 2) Что такое «выкладывание»? Предположим исходя из существующих законов, что это частный случай воспроизведения в память ЭВМ, но тогда возникает целая цепочка субъектов прямо или косвенно «приложивших руку» к данному нарушению – это владелец сайта Иванов, Интернет-провайдер Иванова, хостинг-провайдер Иванова, посетитель сайта Иванова. Определений этих субъектов нет, как нет и установленных лимитов их ответственности. И вот терминологический дефицит приводит к тому, что либо судья выносит приговор, основываясь исключительно на интуиции и теоретических (не всегда верных) пояснениях сторон, так как закон ничего по этому поводу не говорит, а это само по себе неправомерно, либо судья не берет на себя такую ответственность и Иванов уходит с гордо поднятой головой. Такая ситуация сложилась в основном в странах континентального права. Страны англо-саксонской (англо-американской) правовой системы, используя судебные прецеденты сравнительно легко восполняют пробел в терминологии и нарабатывают судебную практику, для стран же, не признающих судебный прецедент

источником права это является проблематичным и единственное решение - принятие специализированных нормативно-правовых актов.

Как уже говорилось, законодатели многих стран выход из положения видят в приравнивании некоторых специфично «интернетных» объектов к каким-либо традиционным явлениям, что из этого получается, рассмотрим на примере Республики Казахстан. Так, web-сайт у нас приравнен к средству массовой информации (поправки внесены в Закон о СМИ в мае 2001 года). Понимание сайта, как средства массовой информации сразу вызывает к жизни многие проблемы, например, согласно закону иностранному гражданину не может принадлежать более чем 20% акций казахстанского СМИ, так как же быть с иностранцами, которым принадлежат сайты с доменным именем KZ? Затем, принципиален вопрос о том, кто юридически ответственен за информацию, размещенную на сайте, возможно с нарушением авторских прав? В мире существует обязательное разделение ответственности между провайдером и лицом, разместившим информацию (ложится она в основном на последнего). Но из Закона о СМИ следует, что они равно ответственны, и значит, к ответственности должен быть привлечен хостинг-провайдер, который и виноват только в том, что выполнял свою прямую функцию – осуществлял хостинг. Как мы видим, приравнивание объектов «непривычных» к объектам «привычным» не решает проблемы, а создает новые, потому такая практика представляется несколько порочной [6, с.16].

Указанные выше проблемы можно назвать проблемами правового регулирования, но дело не ограничивается только ими. Наибольшее значение имеют проблемы, которые можно условно назвать «технические» - то есть те, которые касаются возможности, а вернее невозможности отследить, предотвратить, пресечь нарушение прав интеллектуальной собственности в Сети, а также «изловить» нарушителя и привлечь его к ответственности. Рассмотрим же какие именно правомочия авторов, исполнителей, производителей фонограмм, организаций эфирного и кабельного вещания оказываются затронутыми при использовании соответствующих объектов в Интернете и других сетях. При некотором упрощении можно выделить три этапа при использовании любого охраняемого авторским, например, правом объекта в Сети. Прежде всего, для использования в такой среде произведение должно быть в нее загружено, то есть, записано на сервере, сайте, в компьютере. Такая «запись в память ЭВМ» рассматривается как воспроизведение, а значит, связана с использованием принадлежащему правообладателю права на воспроизведение произведения. На следующем этапе публике предоставляется доступ к размещенному в Сети охраняемому авторским правом объекту. Третий этап – «скачивание» либо «загрузка» указанного объекта и его воспроизведение на компьютере конечного потребителя. Согласно общему правилу на каждом из этих этапов требуется получить согласие автора на использование своего произведения, а также выплатить ему вознаграждение. Но происходит ли это? Третий этап можно отбросить сразу - стоять с палкой над каждым компьютером невозможно. Отсюда следуют, что рядовой пользователь Интернета ежедневно и ежечасно нарушая чужие авторские права, не может быть при этом ни «схвачен за руку», ни подвергнут взысканию, именно поэтому правообладатели быстро научились прощать то, чему не могут помешать.

Первый этап, а именно первоначальное воспроизведение (запись в память ЭВМ) произведения тоже часто не может быть достаточно урегулирован, потому что трудно определить того, кто непосредственно воспроизвел произведение в Сети, ведь мы уже рассматривали пример, как трудно привлечь владельца сайта к ответственности, даже если непосредственно обнаружен контрафактный экземпляр. Необходимо также отметить (в порядке защиты кибернавтов), что во многих случаях произведение, записанное на современных носителях, не могут быть использованы без записи в память ЭВМ, что дает пользователем возможность утверждать, что существование, например, компакт-диска подразумевает разрешение воспроизвести произведение в памяти ЭВМ. Эти юридические

нестыковки приводят к тому, что любое обращение в суд ведет к напряженным судебным процессам с непредсказуемым результатом.

Основное внимание обращено (а также основные надежды возложены) на второй этап использования авторского объекта в Интернете – предоставление к нему доступа широких масс населения Сети. Уже в первые годы существования Интернета стали вноситься предложения по введению в мировой оборот нового имущественного авторского права – права на доведение до всеобщего сведения, то есть права осуществлять, разрешать, или запрещать сообщение произведений, исполнений, фонограмм, телепередач таким образом, что они становятся доступными представителям публики из любого места в любое время по их выбору (в интерактивном режиме). Пока законодательство стран СНГ не восприняли данное правомочие в полной мере и не учитывают отличие передачи информации по цифровым сетям от любого другого вида передачи информации. Но даже там где подобное правомочие признано и существует проблема не решена, так как дело тормозит не правовые, а в основном технические проблемы. Все вышеизложенное и породило активно поддерживаемую частью сетевого сообщества идею о коренном видоизменении (вплоть до отмирания) авторских прав в Сети [7, с.3].

Сторонники данной теории утверждают следующее: во все времена существования авторского права и патентов все измышления ученых касались не самих идей, а их выражения - «защищалась бутылка, а не вино». Б.П. Барлоу говорит по этому поводу: «Сами по себе идеи, так же как и факты, относящиеся к явлениям мира, считались коллективной собственностью человечества. Когда речь шла об авторском праве, человек мог иметь франшизу на конкретное построение фразы, которая использовалась для передачи определенной мысли, или же на порядок, в каком были представлены факты». Кроме того, защита материальной формы имела и свои удобства – наладить, например, производство книг нелегко, это не может пройти незамеченным, нарушителей можно поймать на месте преступления. Когда же интеллектуальная собственность «перебралась» в киберпространство она потеряла свое материальное выражение и возвратилась в свое исходное, ментальное существование, что сделало ненужной да и невозможной существующую систему ее охраны. Еще одним аргументом сторонников данной идеи, (и аргументом весомым) является изначальная мысль о том, что идеи должны принадлежать всем людям в мире, а не ограниченному количеству избранных. Цель государственной регуляции интеллектуальной собственности в Сети они видят в том, чтобы способствовать наибольшему распространению идей, содержащихся в объектах авторского и патентного права (своего рода сетевой коммунизм), а не в том, чтобы вводить жесткие рамки такого распространения через охрану интеллектуальной собственности [8, с.14].

Подкрепляют сторонники данной теории свои аргументы, указывая на повсеместную беспомощность юриспруденции при попытках урегулировать новые явления старыми способами и утверждая, что никакие силовые попытки стабилизировать ситуацию с охраной авторских прав в Интернете не приведут к желаемому результату. По мнению указанных лиц по истечении определенного времени всеми будет признано, что охране интеллектуальной собственности в Сети будет основываться не на праве, а на технологиях и этики, и следовательно, охраняться будут лишь неимущественные права авторов. Так в упрощенном виде можно изложить данную теорию.

У этой теории множество противников, которые рассуждая весьма остроумно, утверждают, что родилась она не из-за каких-то высоких идеалов, вроде «принадлежности идей всем людям на земле», а просто потому, что интеллектуальная собственность в Сети может быть легко скопирована и с трудом поддается охране. Позволим себе процитировать Г. Кузнецова: «Если бы картошку было проще воровать, чем покупать, мы говорили бы о проблеме собственности на сельскохозяйственные продукты. Предлог нашелся бы. Например, что брать деньги за овощи, которые растут сами собой, повинуюсь зову матери природы – аморально». Кроме того, неизменен - и справедлив – аргумент о том, что авторы

имеют право получать вознаграждение за свои произведения, где бы они не находились - в реальном или виртуальном мире [9, с.7].

Как мы видим, обе стороны оперируют достаточно весомыми аргументами и по своему правы. Представляется все-таки, что реалии Сети учитывать необходимо и признание того, что в Интернете идеи ходят свободно, а ноу-хау и патенты теряют прежнюю защищенность, стало насущной необходимостью. В современном мире "закрывать" и механически защищаться от всех на свете бессмысленно: выиграет не тот, кто закрепит за собой больше патентов, а тот, кто быстрее принимает решения и внедряет инновации. Именно по этому сейчас отступают на второй план старые методы защиты интеллектуальной собственности, а защищают ее тем, что, например, быстрее реализуют ноу-хау или продают тем, кто может это быстрее осуществить. Однако нельзя чтобы Интернет действительно стал «полем бесправия», правовая регуляция здесь необходима, как и везде. В настоящее время в мире идет работа по выработке соглашения по поводу Интернета, так, например, такие организации как Internews, и OSI организовали так называемую Global Internet Doliy Initiative – Глобальная инициатива по политике Интернета. Вероятнее всего в скором времени также появятся государственные и международные организации, работающие непосредственно, в киберсфере и осуществляющие там мониторинг – это в первую очередь будут специализированные сети. На уровне государств, безусловно, должны быть приняты специализированные законы, которые будут непосредственно регулировать режим интеллектуальной собственности в киберпространстве и выработают понятийный аппарат. При этом, конечно, желательно сначала урегулировать вопрос с терминами на международном уровне путем принятия специальной конвенции, которая установила бы единообразное толкование базовых терминов, и послужила бы основой для изменений в национальных законодательствах.

Подводя итог всему вышеизложенному, нужно сказать, что, сколько бы копий не ломали ученые, на какие бы меры не шли государства и как бы не старались они загнать Интернет «в рамки узкие юридических начал», Сеть живет и развивается по своим законам. И пока не выработана эффективная система охраны на основе права (если она вообще когда-нибудь будет выработана в том виде, в каком ее хотят видеть юристы) обитатели Сети медленно, но формируют свою систему охраны, основанную на этике и морали. Так, например, в Рунете существует сайт «Доска позора», где вывешиваются адреса сайтов и имена их владельцев, которые являются нарушителями права интеллектуальной собственности. Интересно, что после подачи заявки о признании кого-либо нарушителем, все доказательства и аргументы выкладываются на форум, где свое мнение может высказать любое лицо – своего рода товарищеский суд.

Те, кто обитает в Сети, лучше всех осведомлены о том, как трудно защитить интеллектуальную собственность в Интернете, и потому стараются следить хотя бы за осуществлением неимущественных прав авторов. И часто на главной странице сайта можно встретить такую просьбу (даже не требование): «При использовании материалов с данного сайта просьба ссылаться на ресурс». Нужно отметить, что данное воззвание часто находит отклик, и владельцы сайтов стараются уважать права друг друга, а также авторов – практически все сайты выражают готовность убрать со своих страниц материалы, если у них нашелся автор и он возражает против использования результатов своей творческой деятельности, а особо крупные и «раскрученные» сайты стараются заранее заручиться согласием автора на «вывешивание» произведения. Подводя итог можно сказать, что если в ближайшее время Интернет и перестанет быть полем бесправия в отношении интеллектуальной собственности, то это будет в большей мере заслуга самих сетевиков, а не государств и международных организаций.

Список литературы:

1. Капица С.П. Интернет изменит контуры права // Эксперт-Интернет. – 2000. – № 3. – С.3.

2. Дьяконов В.П. Интернет. – М.: «Солон-Р», 2000. – С.12.
3. Тайнов Н.Г. Киберпространство как сфера обитания права // Мир Интернет. – 2000. – № 9. – С.15.
4. Серго А. Защита авторского права в Интернете – теория и практика // Компьютерра. – 2001. – № 5. – С.6.
5. Родионов А. Компьютерные преступления // Человек и закон. – 2000. – № 3. – С.32.
6. Кубасова И.А. Развитие глобальных информационных сетей и системы Интернет. Возможности РК // Материалы республиканской научно-практической конференции по проблемам охраны прав интеллектуальной собственности. – А. 2001. – С.16.
7. Зятыцкий С.Ф. Авторское право в Интернете: три стадии одного процесса. – С-Пб.: «Элита», 2002. – С.3.
8. Барлоу Д.П. Интеллектуальная собственность в Интернет. – М.: «Мост», 2000. – С.14.
9. Кузнецов Г. Мыльная опера // Мир Интернет. – 2001. – № 12. – С.7.

ПОНЯТИЕ И ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ СТАТУС НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА

БАЙМУХАМБЕТОВА А.М.

студентка группы Ю-18-4 (Ю-34)

АЛИБАЕВА С.Ж.

Научный руководитель, магистр юридических наук

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрено понятие и гражданско-правовой статус недвижимого имущества. Верное определение гражданско-правового статуса объекта, в отношении которого возникают правоотношения, позволяет правоисполнителю успешно разрешать споры о владении определенными объектами. Среди объектов гражданских прав особое место принадлежит недвижимому имуществу. Существование недвижимого имущества как правовой категории тесно связано с государственным регулированием

Ключевые слова: недвижимое имущество, фундаментальность, государство, юридическое лицо.

В данной статье рассмотрено понятие и гражданско-правовой статус недвижимого имущества. Верное определение гражданско-правового статуса объекта, в отношении которого возникают правоотношения, позволяет правоисполнителю успешно разрешать споры о владении определенными объектами. Среди объектов гражданских прав особое место принадлежит недвижимому имуществу. Существование недвижимого имущества как правовой категории тесно связано с государственным регулированием. Сложно переоценить важность недвижимого имущества для политической, экономической и правовой системы любого общества. В условиях перехода к рыночной экономике для отношений товарного производства и правового регулирования оборота имущества недвижимость всегда была и остается ядром и высшим смыслом государственности. Для публичного права земля, ее недра, ее поверхность, в том числе покрытая лесом или водой, всегда является территорией государства.

Законодательством РК понятия «недвижимое имущество», «недвижимость», «недвижимая вещь» используются как идентичные. Согласно статье 117 ГК РК к недвижимому имуществу относятся земельные участки, здания, сооружения, многолетние насаждения и иное имущество, прочно связанное с землей, то есть объекты, перемещение которых без несоразмерного ущерба их назначению невозможно. Законодательство нашего

государства проводит различие между недвижимым имуществом в силу естественных и природных свойств (земельные участки и многолетние насаждения), имуществом, закрепленного за землей (здания и сооружения), и имуществом, приравненному к нему. Приравненное имущество по своей природе не является недвижимым, оно не соответствует признакам недвижимости. Присвоение к недвижимости приравненного имущества связано с необходимостью распространения на него правового режима недвижимости. Воздушные и морские суда, суда внутреннего плавания, парусные суда «рекаморе», космические объекты могут быть приравнены к недвижимым вещам. Недвижимое имущество обладает определенными признаками, представленными в Таблице 1:

Таблица 1

Признаки недвижимого имущества

Полезность Недвижимость должна удовлетворять потребности пользователя в жилой или производственной площади, в экологичности и комфортности помещений. Полезность определяется такими характеристиками, как размер помещения, планировка, ландшафтный дизайн, месторасположение, материал основных конструкций и т. д.

Фундаментальность Недвижимость это товар, который невозможно потерять, украсть, сломать при обычных условиях

Долговечность В зависимости от материала основных конструкций (фундамент, стены, потолки) недвижимость делится на 6 групп со сроком службы от 15 до 150 лет.

Стационарность Объекты недвижимости прочно связаны с землей, и их перемещение невозможно без нанесения определенного ущерба этому объекту.

Неповторимость Каждый объект недвижимости имеет определенные характеристики, которые являются уникальными и свойственными лишь для него, отличая его от других объектов.

Управляемость Управление имуществом включает в себя проведение ремонта и различных профилактических работ, предоставление коммунальных услуг, контроль за поступлением платежей

Детальная регламентация сделок с недвижимостью государственными органами По казахстанскому законодательству особенностью правового режима недвижимого имущества является то, что соответствии с п. 1 ст. 118 ГК РК право собственности и другие права на недвижимые вещи, ограничения этих прав, их возникновение, переход и прекращение подлежат государственной регистрации.

В правовом кадастре государственной регистрации подлежат регистрации следующие права на недвижимость: право собственности; хозяйственного ведения; оперативного управления; право пользования землей на срок не менее одного года; сервитут в пользу доминирующей земли или другого имущества на срок не менее года. Другие права могут быть зарегистрированы по требованию правообладателей. Согласно Земельному кодексу Республики Казахстан государственные земельные участки могут находиться в частной собственности граждан и негосударственных юридических лиц.

К частной собственности граждан Республики Казахстан могут относиться земельные участки для крестьянского или фермерского хозяйства, приусадебные участки, садоводство, огородничество, индивидуальное жилищное и дачное строительство, а также производственные и непромышленные здания, предоставляемые под застройку, в том числе участки, предназначенные для содержания зданий в соответствии с их назначением.

Негосударственным юридическим лицам Республики Казахстан может быть предоставлена частная собственность на землю для сельскохозяйственного товарного производства, облесения, развития или застройки промышленных и непромышленных зданий, в том числе земельных участков, предназначенных для обслуживания зданий в соответствии с их назначением.

В частной собственности иностранцев, лиц без гражданства и иностранных юридических лиц могут предоставляться земельные участки, за исключением земель, которые предназначены для сельскохозяйственного товарного производства и облесения.

Участки земли сельскохозяйственного назначения могут предоставляться лишь на основании временного землепользования в аренду на срок до 25-ти лет. При государственной регистрации прав на земельный участок права на недвижимое имущество, прочно связанные с земельным участком, одновременно считаются зарегистрированными, за исключением прав на первичные и вторичные объекты, которые регистрируются отдельно или вместе с государственной регистрацией прав на землю.

Первичные объекты недвижимости подразумевают под собой здания и сооружения различного функционального назначения, а также объекты специального и градостроительного регулирования. Объекты вторичной недвижимости представляют собой жилые и нежилые помещения, которым для регистрации прав на них присваиваются кадастровые номера в качестве объектов индивидуальной или раздельной собственности.

Правовой режим сооружений, расположенных под поверхностью земли, регулируется указом о недрах. Операции по недропользованию включают в себя: строительство и эксплуатацию подземных сооружений, не связанных с добычей полезных ископаемых, для общих экономических целей, а также для захоронения радиоактивных отходов, вредных веществ и сточных вод. Непосредственно регулирующий правовой режим строений под поверхностью земельного участка посвящен только ст. 19 Указа о недрах, в пункте 1 которого строительство и эксплуатация подземных сооружений, не связанных с добычей полезных ископаемых, регулируются правилами Указа о недрах, связанных с добычей полезных ископаемых, если же иное не предусмотрено законом. В пункте 2 данной статьи указывается на необходимость получения лицензии на строительство и / или эксплуатацию подземных сооружений, которые не связаны с добычей полезных ископаемых.

Здания и сооружения, которые расположенные на поверхности земли, могут быть двух категорий: предназначенные для проживания людей и нежилые здания и сооружения. Более того, если законодательство о жилых помещениях достаточно развито, то большинство нормативных актов о нежилых помещениях преимущественно имеют подзаконный характер и предназначены для имущества, отнесенного к собственности государства.

Реализация права собственности на жилые помещения контролируется Законом РК от 16 апреля 1997 года № 94-1 «О жилищных отношениях». Их основополагающая особенность заключается в том, что все они прямо спроектированы или косвенно связаны с главной целью, которая определяется проживанием граждан. Однако в то же время закон «О жилищных отношениях» рассматривает возможность использования этих объектов в других целях, не связанных с проживанием. Так, согласно п. 2 ст. 19 закона, использование владельцем дома или же его части в нежилых целях не требует определенного разрешения государственных органов, но может осуществляться владельцем лишь при условии соблюдения строительных, санитарных, противопожарных и других необходимых норм и прав.

У правообладателя при реализации прав на недвижимость имеется возможность установить иной правовой режим в отношении различных структурных элементов, составляющих конкретную недвижимость. Например, земельный участок имеет одного правообладателя, а возведенное на нем здание другого собственника. В этом случае единая концепция недвижимости как бы разбивается на несколько компонентов: земельный участок - это одно, а здание - другое. Каждый из этих объектов имеет самостоятельную ценность как для оборота, так и для осуществления прав на эти вещи и для целей государственной регистрации прав на них.

На мой взгляд, вне зависимости от времени недвижимое имущество остается основной тематикой для обсуждения, так как является достаточно дорогостоящим в цене и сопровождается рядом проблем в оформлении между участниками. Кроме того, учитывая специфику использования недвижимости в каждом отдельном случае, будь то сделка, наследство или просто приватизация, недвижимость является центральной темой гражданского права, экономического оборота и рынка, которая изучалась юристами и прорабатывалась законодателями во все времена. Категория недвижимого имущества

выделена в законе с целью определения специфики тех правоотношений, которые формируются в отношении этого объекта гражданских прав, а правоотношения, связанные с оборотом и преобразованием недвижимости, являются одной из проблем, не теряющей своего значения на протяжении всей истории права и государства.

Список литературы:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 г.
2. Закон Республики Казахстан от 26.07.2007 N 310-3 «О государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним».
3. Скрябин С. Недвижимое имущество по законодательству Казахстана. – Алматы, Юрист, 2004. – № 7. – С.39-45.

КОНСТИТУЦИЯ – ГАРАНТИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ГОРЯЕВА Е.А.

студентка группы Ю-43

СИДОРОВА Н.В.

Научный руководитель, к.ю.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены конституционные гарантии независимости судебной власти в Республике Казахстан, проведен анализ основных положений Конституции, закрепляющих основополагающие принципы функционирования судебной системы в правовом государстве. Проведенное исследование позволило сформулировать вывод о том, что независимость судебной власти в Республике Казахстан базируется на Главном законе страны, высшая юридическая сила которого является незыблемым условием ее функционирования и независимости.

Ключевые слова: судебная власть, независимость судебной власти, судебная система, правосудие, конституция, гарантии, правовое государство.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан наша страна утверждает себя правовым государством. Несмотря на различные теоретические концепции правового государства у каждого человека есть свое понимание данного правового института. Представляется, что «правового государства» – это государство, в котором сильная и независимая судебная власть стоит на страже незыблемости закона и конституционных прав и свобод человека. Именно в правовом государстве человек может защитить себя законными способами, среди которых главенствующую роль занимает судебная защита.

«Согласно Конституции Республики Казахстан ...», – эту фразу ежедневно произносят студенты вузов (начинающие юристы), преподаватели вузов (юристы-теоретики, ученые) и практикующие юристы. В юридической литературе с данной фразы начинается большинство научных статей и учебных публикаций. В чем ее универсальность, которая позволяет ссылаться на Основной закон страны и использовать его постулаты, вне зависимости от юридической сущности рассматриваемого вопроса? Думаем, что ответ лежит на поверхности. Конституция – это основа государственности, единства народа, стабильности общества и его процветания. Исходя из сказанного, в своей работе хотелось бы обосновать тезис о том, что «Конституция – гарантия независимости судебной власти в Республике Казахстан».

Конституционно-правовые основы судебной власти составляют Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г., 25-летие которой мы отметили в прошлом году,

и Конституционный закон Республики Казахстан от 20 декабря 2000 г. «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» (далее Конституционный закон), 20-летие которого также исполнилось 2020 году. Именно эти два правовых акта являются базовыми платформами независимости судебной власти, которые дополняются нормами других правовых актов (например, гражданского процессуального и уголовно-процессуального законодательства).

Авторское видение независимости судебной власти через призму конституционных норм заключается в нескольких важнейших аспектах, о которых будет сказано ниже.

Первое о чем хотелось бы сказать – это о процедуре назначения и избрания судей. Согласно Конституции Республики Казахстан право назначения судей местных судов принадлежит Президенту Республики Казахстан. Полагаю, что это полномочие возложено на Президента, исходя из его конституционного статуса, определяющего, что он является «гарантом незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина». То есть, назначая судью, Глава государства, доверяет ему и убежден, что данный судья будет «обеспечивать исполнение Конституции, законов, иных правовых актов, международных договоров Республики», будет «защищать права, свободы и законные интересы граждан и организаций» [1]. Судьи Верховного Суда избираются Сенатом Парламента, по предложению Президента РК.

Другой аспект конституционной процедуры назначения и избрания судей – это независимость судей (судебной власти) от органов государственной власти (республиканского и местного уровня), так как процедура формирования кадрового резерва, отбора кандидатов, прохождение иных этапов отбора являются самостоятельными и обособленными от любого протекционализма со стороны должностных лиц и государственных органов. Тем самым, конституционные нормы о назначении и избрании судей коррелируют с Монреальской декларацией «Всеобщая декларация независимости судей» от 10 июня 1983 г., в соответствии с п. 2.06 которой должна ограничиваться роль исполнительной власти по отношению к судебной [2].

Важнейшая конституционная гарантия независимости судебной власти – это реализация принципа несменяемости судей (то есть отсутствие назначения или избрания на определенный срок). В Конституции этот принцип звучит следующим образом: «Полномочия судьи могут быть прекращены или приостановлены исключительно по основаниям, установленным законом» [1]. При этом на законодательном уровне не установлен срок пребывания в должности судьи, что выводит судью из «временных рамок» пребывания в должности, и является конституционной гарантией независимости судьи при отправлении правосудия.

Следующее, что напрямую закреплено в Главном законе страны – это подчинение судьи только Конституции и закону. Осуществляя правосудие, судья руководствуется конституционными принципами, которые закреплены в статье 77 Конституции. Сегодня, каждый из этих принципов нам представляется абсолютным, незыблемым и безусловным. Однако исторически были периоды (советский период) когда отдельные из принципов представлялись «фантастическими». Например, «Никто не обязан давать показания против самого себя, супруга (супруги) и близких родственников, круг которых определяется законом. Священнослужители не обязаны свидетельствовать против доверившихся им на исповеди» [1].

Еще один существенный аспект независимости судебной власти – это ее назначение, в частности «обеспечение исполнения Конституции» (статья 76 Конституции). Признание человека, его прав и свобод высшей ценностью государства – это важнейший конституционный императив, который красной нитью пронизывает всю Конституцию.

Важнейшая роль в реализации данного императива возлагается на судебную власть. Причем защита прав и свобод человека посредством судебных процедур более приоритетна, чем простое исполнение предписания закона или иного нормативного акта. В рассматриваемом контексте, независимость суда проявляется в том, что он обязан

приостановить производство по делу, в случае если суд усмотрит, что закон или иной нормативный правовой акт ущемляет закрепленные Конституцией права и свободы человека. Суд обращается в Конституционный Совет Республики Казахстан с представлением о признании этого акта неконституционным (статья 78 Конституции) [1]. Данная конституционная норма относит суды к числу инициаторов конституционного производства о рассмотрении действующего правового акта на соответствие Конституции (последующий конституционный контроль). В случае, если Конституционный Совет признает такой акт неконституционным, то он отменяется и не подлежит применению. Таким образом, независимая позиция суда по отношению к применяемому правовому акту дает ему возможность влиять на формирование конституционной законности в стране и достижение реального верховенства Конституции.

Существенная конституционная гарантия независимости судебной власти – это независимость судей от вмешательства, их не подотчетность и неприкосновенность. Более детально эти институты регулируются в Конституционном законе, но именно Конституция и все ее нормы о судах и правосудии пронизаны этим положением – положением о независимости. Сюда мы можем отнести и положения о прекращении и приостановлении полномочий судьи, о финансировании судов, о жилищном обеспечении судей и другие.

Однако, полагаем, что участие исполнительной власти (Правительства) в утверждении единой системы финансирования и оплаты труда судей (статья 66 п. 1, пп. 9-1 Конституции; статья 47 ч. 3 Конституционного закона) не является положительным фактором, влияющим на реальную независимость судебной власти. Думается, что в статье 80 Конституции целесообразно указать, что финансирование судов должно определяться законом. Данное положение будет соответствовать международным стандартам независимости судебной власти [3].

На пороге 30-летнего юбилея Независимости Республики Казахстан мы можем говорить о реальных достижениях в судебно-правовой реформе, что положительно оценивается со стороны международного сообщества. Один из последних документов – это Отчет Европейской комиссии по эффективности правосудия, который охватывает 2018 – 2020 годы и опубликован 22 октября текущего года [4]. По многим индикаторам эффективность казахстанского правосудия оценивается высоко, что, безусловно обусловлено независимостью судебной власти.

В ближайшей перспективе одним из существенных инструментов защиты прав человека от чиновничьего произвола будет создание Административного суда, который будет рассматривать иски граждан против государственных органов и должностных лиц. Возможность функционирования такого судопроизводства вызвано не только объективными потребностями времени, но и той базовой основой независимости судебной власти от других ветвей (законодательная и исполнительная), о которой была речь в настоящей статье. Полагаем, что данная реформа судебной власти приблизит нас к построению «открытого и слышащего государства».

Таким образом, независимость судебной власти в Республике Казахстан гарантирована Конституцией и пронизана «духом Конституции». основополагающие нормы о независимости судебной власти соответствуют международным стандартам в данной сфере и находят свое воплощение в действующем законодательстве нашей страны. Дальнейшее развитие судебной власти возможно только на основе незыблемости Конституции, как главного закона страны, обладающего высшей юридической силой и прямым действием.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23 марта 2020 года). – Электронный ресурс. Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029 (дата обращения 3 марта 2021 г.)
2. Монреальская декларация «Всеобщая декларация независимости судей» от 10 июня 1983 г. – Электронный ресурс. Режим доступа:

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31519788#pos=135;-30 (дата обращения 3 марта 2021 г.).

3. Рекомендации Киевской конференции по вопросам независимости судебной власти в странах Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии «Судебное управление, отбор и подотчетность судей» (проведена 23-25 июня 2010 г. в Киеве Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ совместно с Институтом сравнительного публичного права и международного права Макса Планка). – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/odihr/71179> (дата обращения 3 марта 2021 г.).

4. Судебный прогресс. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://time.kz/articles/territory/2020/11/17/sudebnuy-progress9> (дата обращения 3 марта 2021 г.).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ

ДУШМАНОВА Е.Б.

МО-18-1к тобының студенті

МАСАЙЫНОВ Е.Е.

Ғылыми жетекші, магистр, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Халықаралық құқық тайпалық қатынастардың ыдырауы және алғашқы мемлекеттердің құрылуы кезінде дүниеге келді. Бұл дәуірде ежелгі адамдар буынаралық және рулық қатынастардың тәжірибесін жинақтап үлгерген. Бұл қатынастарды реттейтін белгілі бір ережелер болды, олар кеденде шоғырландырылды. Ертедегі қауымдық қоғамда болған және белгілі бір созылымға ие рулар мен тайпалар арасындағы қатынастарды реттейтін осы ережелердің жиынтығын мемлекетке дейінгі ұлтаралық «заң» деп атауға болады. Содан кейін ол өзінің даму барысында халықаралық құқыққа айналды.

Түйінді сөздер: құқық, тарих, заң, ереже, қоғам, адам құқықтары, халықаралық жария құқық, халықаралық құқық.

Адам құқықтары туралы халықаралық билльдің және қазіргі қолданылатын адам құқықтарын қорғайтын көптеген келісімдермен қабылдануы осындай ат салысудың нәтижесі болды.

Халықаралық құқықтың мәні халықаралық құқықтық қатынастар субъектілерінің халықаралық-құқықтық мәртебесін шоғырландыру қажеттілігінде. Осы шоғырландырудың арқасында субъект құқықтар мен міндеттерді, яғни құқық қабілеттілігін алады. Бұл оларға халықаралық аренада толыққанды жұмыс істеуге, өз құқықтары мен мүдделері мен өз халықтарының мүдделерін қорғауға, қатысушы елдер анықтаған тізім негізінде халықаралық аренада иммунитеттер мен артықшылықтарды пайдалануға мүмкіндік береді.

1. Халықаралық жария құқық - бұл құқық субъектілерінің ерік-жігерін үйлестіру арқылы құрылған және заңдық күші бар деп танылған және қажет болған жағдайда мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ халықаралық қатынастарға қатысатын басқа құрылымдар арасындағы құқықтық нормалар мен әртүрлі саяси, экономикалық және басқа қатынастардың жүйесі. , нормативтік құқықтың бөлігі. Халықаралық жария құқық негізінен мемлекетаралық қатынастарды реттейді. Қазіргі халықаралық құқық халықаралық жария және халықаралық жеке құқық болып бөлінеді [1, б.1].

Халықаралық жария құқықтың қызмет етуі үшін келесі мәселелер өзекті:

Халықаралық құқық олардың сыртқы саясаты мен дипломатиясын шектейді, мемлекетті жалпыға бірдей қабылданған нормалар мен принциптерді сақтауға міндеттейді;

Халықаралық құқық сыртқы саясат пен дипломатияны дамытуға да негіз бола алады;

Халықаралық құқық сыртқы саясат және дипломатиялық қатынастармен айналысатын органдардың қызметін реттейді;

Мысалы, халықаралық жария құқық өз жүйесінде дипломатиялық және елшілік құқық салаларын зерттейді. Оның 1961 ж. - Дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясы, 1963 ж. - Дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясы, Қазақстан Республикасының 2002 ж. - Дипломатиялық қызмет туралы заңы сияқты халықаралық және ішкі нормативтік базасы бар. Бұл халықаралық қоғамдық қызмет субъектілерінің, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастықтың, халықаралық қоғамдастықтың назарын аударатын оқиға. Олар:

- Қарусыздану, оның ішінде ядролық қарусыздану мәселелері;
- Экология мәселелері - қоршаған ортаны қорғау;
- Халықаралық құқық мәселелері;
- Жауапкершілік институтын жүйелеу;
- Есірткі бизнесіне қатысты мәселелер бойынша оқу жоспары;
- Адам құқығын қорғаудың халықаралық-құқықтық мәселелері.

2. - Халықаралық көң өндірудің бұл бағыттары мұнымен шектелмейді [2, б.2].

Халықаралық құқық мемлекетаралық, этносаралық қатынастарды, бейбітшілік пен ынтымақтастықтың мақсаттарын реттейтін және қоғам тарихының бөлігі болып табылатын көпжылдық даму тарихы ретінде белгілі. Халықаралық құқық доктринасы халықаралық құқық ғылымын толық және терең зерттеу үшін халықаралық құқықтың даму тарихының маңыздылығын мойындайды. Басқа ғылымдардағы сияқты, халықаралық құқыққа қарсы көптеген шешілмеген мәселелер бар. Бүгінгі күнге дейін халықаралық құқық қашан пайда болды деген негізгі мәселе шешілмеген. И.И. Лукашук халықаралық құқық ғылымында туындайтын жауапкершіліктің 3 негізгі түрін бөліп көрсетеді:

- а) ұлтаралық қатынастар аясында халықаралық құқық пайда болды;
- б) халықаралық құқық мемлекетпен бірге пайда болды;
- в) халықаралық құқық Еуропада тәуелсіз мемлекеттер жүйесі қалыптасқан орта ғасырдың соңында пайда болды.

Жоғарыда аталған көзқарастың негізіне енбей-ақ, біз халықаралық құқықтың, ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихтың дамуы мен пайда болуына себеп болған тарихи оқиғаларды қарастырамыз, сонымен қатар әр кезеңге тән негізгі халықаралық құқықтық көзқарастар мен институттарды анықтаймыз. халықаралық құқықтың дамуы.

Халықаралық құқықтың пайда болуының әр негізінде халықаралық құқықтың және халықаралық құқық ғылымының тарихи кезеңдері әртүрлі түрде ұсынылған, бірақ біз тарихтың барлық кезеңдерін ежелгі, ортағасырлық, қазіргі және қазіргі деп бөлеміз.

3. Халықаралық құқық доктринасында бұл кезеңнің бірыңғай анықтамасы жоқ. Біздің дәуірімізге дейінгі IV-I ғасырларда қалыптасқан халықаралық қатынастардың мәнін өзгертпейтін әртүрлі авторлардың еңбектерінде осы кезеңнің келесі атауларын кездестіруге болады: «Ежелгі дүниенің халықаралық құқығы»; «Құл қоғамының халықаралық құқығы»; «Халықаралық құқыққа дейінгі ежелгі ғасыр». Халықаралық құқықтың бастауы - құл иеленуші Ежелгі Шығыс (Египеттің, Қытайдың, Үндістанның, Ежелгі Греция мен Ежелгі Римнің пайда болу және даму дәуірі). Біз құлдық мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттейтін ережелерді, діни және дәстүрлі құқықтық нормалар деп атаймыз. Ежелгі уақытта халықаралық құқықтың келесі институттары пайда болды: әскери операциялардың заңдары мен дәстүрлері, халықаралық шарттар, дипломатиялық миссиялар, шетелдіктердің құқықтық режимін қалыптастыру, мемлекетаралық одақтар [3, б.2].

Халықаралық құқық тарихы қоғам тарихының ажырамас бөлігі болып табылады. Халықаралық құқық дамуының периодизациясы төрт кезең түрінде ұсынылуы мүмкін, олар әлеуметтік-экономикалық формациялармен және бір формациядан екінші формацияға өту кезеңдерімен тығыз байланысты. Әр формация белгілі бір өндіріс тәсіліне негізделген, ал өндірістік қатынастар оның мәнін құрайды. Сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық формация

тиісті қондырманы (мемлекет, құқық, халықаралық құқық, адамгершілік, сана, құқықтық сана, ғылым, отбасы типі, күнделікті өмір және т.б.) қамтиды.

Соғыстар дәстүр мен діни нанымға негізделген.Ежелгі дүние мемлекеттерінің заңдар мен әдет-ғұрыптар негізінде жүргізген соғыстары бейбіт тұрғындарға және жеңіске жеткен мемлекеттің меншігіне күш қолдану арқылы сипатталады.Сонымен қатар, кеден қару-жарақ пен әскери қаруды қолдануға тыйым салды.Олардың дінге деген сенімдері ашық соғыс кезінде Құдайдан көмек сұрап дұға етуге қатты әсер етті.Мысалы, ежелгі Римде соғыс ақталды, өйткені ол Римнің пайдасына шайқасты және құдайлық деп саналды. Ежелгі әлемде елдің көп бөлігі мен мемлекетаралық қатынастарды басқаратын әдет-ғұрыптардан басқа, құл иеленуші мемлекеттер арасында соғыс және бейбітшілік, мемлекетаралық одақтар құру, шекараны белгілеу, бейтараптық және халықаралық сауда туралы халықаралық шарттар дами бастады. Шарттардың орындалуы діни рәсімдермен қамтамасыз етілді, мысалы, көшбасшыларға діни ат қою және келесі қағида: «Шарттар орындалуы керек». Мемлекетаралық мәселелерді, оның ішінде келіссөздер жүргізу әдісін, халықаралық шарттарды жасасуды шешу қажеттілігі елші институтының қалыптасуына негіз болды. Иммунитетті қамтамасыз ету үшін мемлекеттік органдарды елшілер алмастырды. Ежелгі Греция бұл институтты қалыптастыруда екі жаңа пән енгізгендігін тарих дәлелдейді. Біріншіден, дипломатия сөзі елшілерді сипаттау үшін қолданылатын диплом сөзінен шыққан. Екіншіден,Ежелгі Грецияда қамқоршылар институты басқа грек штаттарында өз азаматтарын қорғау үшін құрылды.Шетелдіктерді қорғау жөніндегі қамқоршылар институты қазіргі заманғы консулдық мекеменің прототипі болып табылады.Кейіннен ежелгі Римде шетелдіктерді қорғау институты құрылды, онда Перетрин императоры сыртқы істерді, оның ішінде шетелдіктер мен жергілікті басшылар мен адамдар арасындағы дауларды шешуге жауапты болды.

Дереккөздерге сәйкес, бұл қазір ежелгі, белгілі халықаралық шарт.Қалыптасқан доктриналық теориялар мен көзқарастардың жоқтығынан сол кездегі халықаралық құқық ғылымының тарихи дамуы туралы айту ерте еді.Осы кезеңде бірнеше философтар, тарихшылар, заңгерлер мен жазушылар ғана халықаралық құқық институттарының кейбір проблемалары туралы айтты.

Халықаралық құқықтың қағидалары - бұл халықаралық құқық субъектілерінің негізін құрайтын жан-жақты және жалпыға танылған мінез-құлық ережелері.1970 жылғы Халықаралық принциптер туралы декларацияда мемлекеттер арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық принциптерін саналы түрде қолдану мемлекеттердің өз міндеттерін адал атқаруы, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауы және БҰҰ-ның басқа мақсаттарына жетуі үшін қажет деп көрсетілген. Халықаралық құқықтың қағидалары келесі құжаттарда бекітілген:

1. БҰҰ 1945 ж. Жарлығы;
2. 1970 жылғы Халықаралық принциптер туралы декларацияда;
3. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық туралы 1975 жылғы Хельсинки кеңесінің қорытынды актісінде.

1970 жылы 24 қазанда қабылданған Декларацияда 7 қағида бар:

1. Мемлекеттердің егемендік тепе-теңдігі принципі;
2. Басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау;
3. Ынтымақтастық;
4. Өз міндеттерін адал орындау;
5. Күш қолданбаңыз немесе күш қолданамын деп қорқытпаңыз;
6. Халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу.
7. Өзін-өзі анықтау және халықтардың теңдігі.

1975 жылы 1 тамызда қабылданған «Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық туралы» Хельсинки қорытынды актісінде тағы үш халықаралық қағида көзделген:

1. екаралардың мызғымастығы;
2. Аумақтардың тұтастығы;

3. Адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау.

4. Қағидаларды негізгі 3 топқа бөлуге болады: 1. Халықаралық ынтымақтастық принциптері (егемендік тепе-теңдік, басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау, ынтымақтастық, халықаралық міндеттемелерді адал орындау); 2. Халықаралық қауіпсіздік қағидалары (күш қолданбау және қолдану қауіпі жоқ, шекараның мызғымастығы, аумақтық тұтастық, дауларды бейбіт жолмен шешу); 3. Халықтардың, ұлттардың, халықтардың құқықтарын құрметтеу және қорғау қағидалары (халықтардың өзін-өзі анықтау және теңдік, адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу) [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизации народов. – М., 1996.

2. Тункин Г.И. Теория международного права. – М., 1970.

3. Международное право в современном мире. – М., 1991.

4. https://kk.wikipedia.org/wiki/Еуропадағы_қауіпсіздік_пен_ынтымақтастық_жөніндегі_кеңес

кеңес

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСЫНЫМДАР

ЕРДЕН А.

ТД-19-1к тобының студенті

ҚҰЛИБЕК А.Б.

Ғылыми жетекші, з.ғ.м., оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Құқық қорғау қызметі-бұл заңдылықты, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету, қоғамның, мемлекеттің, азаматтардың қоғамдық және өзге де бірлестіктерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қылмыстарға және басқа да құқық бұзушылықтарға қарсы күрес жөніндегі өзінің арнайы уәкілетті органдары атынан әрекет ету, ол заңдарға қатаң сәйкес заңдық ықпал ету шараларын қолдану арқылы заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Түйінді сөздер: құқық қорғау, жедел-ізвестіру қызметі, тәртіпті нығайту, сыбайлас жемқорлық, мемлекет, тәртіпсіздік, жаза.

ҚР-ның 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында бұл туралы айтылған "... Қазақстанда демократиялық және құқықтық мемлекеттің талаптарына жауап беретін құқық қорғау жүйесі қалыптасты және тұтастай алғанда тиімді жұмыс істеуде. Сонымен бірге, құқық қорғау қызметі одан әрі дамуды және жетілдіруді талап етеді".

Тәртіпсіздіктерге "мүлдем төзбеушілікті" қалыптастыру және сыбайлас жемқорлықты жою міндетін шешу мақсатында құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтерді реформалауды жалғастыру қажеттігі туралы айтылған. Осы стратегиялық құжатта мемлекет басшысы соңғы үш жылда құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтерге бірқатар маңызды реформалар жүргізілгенін атап өтті. Құқықтық база жақсартылды, функциялар нақты айқындалды, олардың қайталануы жойылды. Қылмыстық саясат айтарлықтай ізгілендірілді.

Сонымен қатар, бүгінгі күні құқық қорғау жүйесінде әлі де шұғыл шешуді және кешенді тәсілді талап ететін проблемалық мәселелер бар. Атап айтқанда, бұл-құқық қорғау органдарын кадрлық қамтамасыз етудің тиімсіз тетігі, кадрларды жеткіліксіз даярлау және қайта даярлау, құқық қорғау органдарының ұйымдық-функционалдық құрылымындағы

проблемалар, жас қызметкерлерге тәжірибе беруде сабақтастықтың болмауы (тәлімгерлік), азаматтар тарапынан сенім деңгейінің төмендігі.

Еліміздің құқық қорғау қызметін одан әрі тұрақты дамыту мақсатында мемлекет басшысы Президент Әкімшілігінің, Қауіпсіздік Кеңесінің және Үкіметтің алдына бірқатар нақты стратегиялық міндеттер қойды.

Мемлекет Басшысының тапсырмаларын орындау үшін құқық қорғау органдарының кадр саясатын түбегейлі жақсарту үшін барлық жағдай жасалуда. Құқық қорғау және арнайы органдар басшыларының президенттік резерві қалыптастырылды. Жоғары аттестаттау комиссиясының базасында құқық қорғау органдарындағы кадр саясаты бойынша тұрақты жұмыс істейтін құрылым құрылды.

Аталған тапсырмалар Мемлекет басшысының "Қазақстан-2050 "Стратегиясы" жолдауын іске асыру жөніндегі жалпыұлттық іс-шаралар жоспарының 79, 80-тармақтарында да көрініс табады.

Құқық қорғау органдары қызметінің жүйелі негізін құрайтын "құқық қорғау қызметі туралы" ҚР Заңын қабылдау сияқты құқық қорғау қызметін дамытудағы маңызды кезең туралы да айтуға болмайды. Кіріспеде көрсетілгендей, ол құқық қорғау қызметіне кіруге, оны өткеруге және тоқтатуға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді, сондай-ақ қызметкерлердің құқықтық жағдайын (мәртебесін), материалдық қамтамасыз етілуін және әлеуметтік қорғалуын айқындайды.

Осы заңда алғаш рет "құқық қорғау органы" ұғымы айқындалған. Құжаттың 1-бабының 7-тармақшасына сәйкес, "құқық қорғау органы - бұл адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін, өз құзыретіне сәйкес қылмыстылыққа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттің саясатын іске асыратын, заңдылықты қамтамасыз ету мен қоғамдық тәртіпті қолдау, құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеп-тексеру, қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін орындау

Мұндай өлшемдердің ішінде, менің ойымша, мемлекеттік органның анықтау, алдын ала тергеу, жедел-іздігі қызметі, процестік бақылау (қадағалау), қоғамдық тәртіпті қорғау және қауіпсіздікті қамтамасыз етуді қоса алғанда, бір немесе бірнеше құқық қорғау функцияларын иеленуі мүмкін. Құқықтық қатынастардың жекелеген салаларында әрекет ететін құқық қорғау органдары сараланған және жеткілікті болуы керек және оларға жүйелі және барабар сипат беретін бірқатар белгілер мен қасиеттерге ие болуы керек. Олардың ішінде мұндай органдардың міндеттері мен мақсаттарының ортақтығы немесе айтарлықтай ұқсастығы, сондай-ақ функциялардың мазмұны мен толықтырылуына және өзара әрекеттесу мен үйлестіруге байланысты объективті түрде анықталған тартылыс.

Мысалы, Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының Үйлестіру кеңесі туралы ережеде оның елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту, ұйымдасқан қылмысқа, сыбайлас жемқорлыққа және басқа да қоғамдық қауіпті әрекеттерге қарсы күресті күшейту бойынша құқық қорғау органдарының күш - жігерін біріктіру, өзара іс-қимылын үйлестіру және тиімділігін арттыру мақсатында құрылғаны және жұмыс істейтіні кездейсоқ емес. Құқық қорғау органдарын айқындау өлшемшарттарын бұдан әрі егжей-тегжейлі қарастырамыз.

Зерттеу негізінде бірқатар қорытынды жасауға болады.

Құқық қорғау қызметі-бұл заңдылықты, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету, қоғамның, мемлекеттің, азаматтардың қоғамдық және өзге де бірлестіктерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қылмыстарға және басқа да құқық бұзушылықтарға қарсы күрес жөніндегі өзінің арнайы уәкілетті органдары атынан әрекет ету, ол заңдарға қатаң сәйкес заңдық ықпал ету шараларын қолдану арқылы заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Құқық қорғау қызметінің міндеттері:

1) құқық бұзушылықтарды анықтауды, олардың алдын алуды, жолын кесуді, қылмыстарды ашуды, сондай-ақ оларды дайындайтын, жасайтын немесе жасаған адамдарды анықтауды және анықтауды;

2) анықтау, тергеу органдарынан және соттан жасырынып жүрген, қылмыстық жазадан жалтарып жүрген адамдарды іздестіру, сондай-ақ хабар-ошарсыз жоғалғандарды іздестіру;

3) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік, әскери, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздігіне қатер төндіретін оқиғалар немесе әрекеттер туралы ақпарат алу болып табылады;

4) процесті қадағалау қолдану құқығы;

5) заңды дұрыс қолдану, оның үстемдігін қамтамасыз ету;

6) азаматтар мен ұйымдарға заң көмегін көрсету;

7) азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, конституциялық және құқық қорғау органдарына ведомстволық бағынысты өзге де мәселелерді құқықтық және жылдам қарау және шешу болып табылады;

8) жазаларды орындау мен өтеудің тәртібі мен шарттарын реттеу, сотталғандарды түзеу құралдарын таңдау, сотталғандарға әлеуметтік бейімделуге көмек көрсету жатады.

Құқық қорғау органдары туралы заңнаманы зерделей отырып, олардың Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік-құқықтық актілері, сондай-ақ құқық қорғау қызметінің қағидаттарын, құқық қорғау органдарының ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуін айқындайтын нормалары бар халықаралық шарттар екенін анықтауға болады. Құқық қорғау органдарына өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының Ішкі істер, қаржы полициясы, прокуратура, қылмыстық-атқару жүйесі, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, кеден органдары жатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нормативтік құқықтық актілер.

2. ҚР Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (2011 жылғы 02 ақпандағы № 403-IV ҚР Заңдарымен Енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен).

3. "Ішкі істер органдары туралы" 1995 жылғы 21 желтоқсандағы ҚР Заңы(2014 жылғы 07 наурыздағы ҚР Заңдарымен Енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен).

4. "Прокуратура туралы" 1995 жылғы 21 желтоқсандағы ҚР Заңы (2012 жылғы 10 шілдедегі Қазақстан Республикасының заңдарымен енгізілген өзгерістермен және толықтырулармен).

5. "ҚР сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы" 2000 жылғы 25 желтоқсандағы ҚР Заңы (2012 жылғы 16 ақпандағы ҚР Заңдарымен енгізілген өзгерістермен және толықтырулармен).

6. "Құқық қорғау қызметі туралы" 2011 жылғы 6 қаңтардағы ҚР Заңы.

7. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы № 565-IV (2012 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізілді) 2012 жылғы 17 ақпандағы №565-IV(2012 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізілді) заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді).

8. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан – 2050».

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АДВОКАТА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ЖАБАГИНОВ Н.
магистрант группы Ю-21НП
ФЕТКУЛОВ А.Х.

Аннотация. В данной статье рассмотрены некоторые положения Закона Республики Казахстан от 5 июля 2018 года «Об адвокатской деятельности и юридической помощи», в частности, деятельность адвокатуры, принципы оказания юридической помощи, требования, предъявляемые адвокату.

Ключевые слова: адвокат, адвокатская деятельность, адвокатура, юридическая помощь, граждане, защита.

Республика Казахстан нацелена на развитие правового государства, в котором без каких-либо исключений все субъекты общественных отношений подчинены законам. В связи с этим возрастает актуальность адвокатуры ее необходимая роль в защите конституционных прав и интересов, нуждающихся в юридической помощи. Говоря о конституционных гарантиях основных прав и свобод граждан, необходимо иметь в виду, что проблема обеспечения прав личности зависит от многих факторов, в частности от состояния и степени развития демократии, светского характера государства, правового положения личности. Чем выше уровень демократии, чем больше конституционных гарантий от произвола государства, тем выше уровень свободы личности [1]. Адвокатура является добровольным объединением специализированных в области юриспруденции специалистов, осуществляющий защиту установленном законом порядке на предварительном следствии, дознании, по уголовным делам в суде, так же представляет интересы истца и ответчика по гражданском делам. Адвокатура одна из важнейших правовых структур государства, назначением которой является оказание юридической помощи. В отличие от государственных и иных органов и организаций адвокатуры присуща специфика, обусловленная не только ее целевыми установками, задачами, основами организации, но и самой деятельностью, правовым статусом адвокатов [2, с.123].

Так же адвокатура предоставляет юридическую помощь путем консультирования по правовым вопросам и составлению разного рода документов и деловых бумаг. Адвокатура имеет высокое значение в правовой системе правоохранительных органов. Роль адвокатуры состоит в том, чтобы защитить граждан и организации от ошибок следствия или судебных органов, в случаях, когда привлечения к уголовной ответственности невиновного или в осуждение невиновного, в назначение более сурового наказания.

Успешная реализация защиты, прежде всего, зависит от профессионализма адвоката его опыта и навыков анализировать дела, составлять вопросы экспертам в возможности защитника имеются множество способов, с помощью которых он спорит с обвинением. Один из таких способов: опровергать с помощью критики обвинения, лежащие в основе доказательств, обращать внимание суд на неполноту предоставленных доказательств, указывать на другие версии, которые небыли использованы как доказательство после которых обвинения будет под сомнением.

Адвокатура основывается на принципах законности, которые соответствует Конституции Республики Казахстан и Закону Республики Казахстан от 5 июля 2018 года «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (далее Закон об адвокатской деятельности). В ст. 3 Закона об адвокатской деятельности указываются основные принципы оказания юридической помощи. Независимость при осуществлении юридической деятельности адвоката, недопустимость вмешательства со стороны судов, прокуратуры, дознания и иных органов, если они не предусмотрены законом, соблюдения норм профессиональной этики и сохранения тайн адвоката в ходе дела. Основываясь на данных принципах, можно понять о том, что адвокат независимый в своей деятельности. Вмешательство в деятельность адвокатов либо давления со стороны государственных органов невозможно при исполнении своих служебных обязательств. Независимость

адвокатов необходима для доверия граждан в справедливости и беспристрастном объективном расследовании. Адвокатская независимость от государственных органов позволяет более эффективно осуществлять свою работу, но, с другой стороны, адвокат осуществляет правозащитную деятельность, что является обязанностью государства согласно Конституции. Таким образом, государство не может оставить закрепленную за ним обязанность защиты прав и свободы человека. Процессуальная независимость адвоката тесно связана с его подзащитным, так как в любом случае он должен отстаивать права и позицию своего подзащитного. В ходе защиты адвокат не может ухудшить положения подзащитного, но их мнения могут расходиться, в случаях, когда адвокат решает, что данная позиция улучшит положения подзащитного.

Согласно Закону об адвокатской деятельности, адвокатская тайна не может быть раскрыта без согласия подзащитного, сведения о устных и письменных переговорах с подзащитным, о характере и результатах, используемых в интересах лица, обратившегося за помощью. В ходе защиты адвокат узнает множество фактов о своем подзащитном и не имеет права разглашать. Данное требование относится ко всем деятельности адвоката не только в уголовном, но и в гражданском, административном деле. За соблюдения данных требований регулируется при помощи Закона об адвокатской деятельности и Уставом коллегией адвокатов.

Адвокат участвует в роли представителя или защитника, тем самым имеет право запрашивать характеристики, юридические справки из государственных или общественных организаций, которые обязаны представлять требуемые документы или копии. Адвокат не является свидетелем и не может быть допрошен, так как подзащитный, согласно закону о неразглашении, доверяется адвокату и раскрывает множество подробностей дела. Адвокатура необходима для Республики Казахстан, чтобы содействовать в гарантированных Конституционных правах на судебную защиту своих прав и свобод в получение юридической помощи.

Адвокатская юридическая помощь не является предпринимательской деятельностью, так как адвокатская деятельность состоит из Закона об адвокатской деятельности и иного законодательства, с помощью которого регулируется деятельность адвокатов. Процессуальные права так же устанавливаются в процессе защиты физических или юридических лиц при помощи законодательных актов РК.

Труд адвокатов оплачивается лицами, обратившимися за юридической помощью. Оплата труда адвоката определяется соглашением или законом.

В частности, труд адвокатов оплачивается:

1) из средств республиканского бюджета при участии адвоката по назначению по уголовным делам, согласно постановлению органов дознания, предварительного следствия и суда;

2) из средств коллегии адвокатов, адвокатских контор при оказании юридической помощи определенной категории лиц, если это определено Уставом коллегии адвокатов.

Оказания юридической помощи бесплатно, согласно закону, осуществляется:

1) лицам, находящимся в трудной жизненной ситуации, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О специальных социальных услугах» [3];

2) лицам, имеющим право на адресную социальную помощь;

3) участникам Великой Отечественной войны и лицам, приравненным по льготам к участникам Великой Отечественной войны;

3-1) ветеранам боевых действий на территории других государств;

4) инвалидам первой и второй группы;

5) пенсионерам по возрасту;

6) престарелым и инвалидам, проживающим в медико-социальных учреждениях для престарелых и инвалидов общего типа;

7) иным лицам, находящимся в затруднительном социальном и финансовом положении.

Так, казахстанский законодатель установил следующие требования: адвокатом может быть только гражданин Республики Казахстан, имеющий высшее юридическое образование, получивший лицензию на право осуществления адвокатской деятельности и обязательно являющийся членом коллегии адвокатов [4]. Для того что бы получить лицензию необходимо пройти успешно стажировку в коллегии адвокатов, проходят аттестацию в комиссии, претендующих на занятие адвокатской деятельностью.

Но есть перечень лиц, которые освобождаются от прохождения аттестации, лица, которые сдали квалификационный экзамен при Высшем Судебном Совете и прошедшие стажировку в суде, лица, уволенные из прокуратуры или следствия, при наличии стажа не менее 10 лет за условием, что не по отрицательным мотивам.

При заседании аттестационной комиссии присутствуют средства массовой информации (СМИ) для обеспечения гласности и открытости. В получение лицензии на право осуществлять адвокатскую деятельность имеются так же перечень лиц, которые не допускаются: лицо, которое имеет судимость за умышленные преступления, признанный судом не дееспособный или частично не дееспособный. Решения о выдаче лицензии принимает Министерство юстиции Республики Казахстан на основе решения Аттестационной комиссии по результатам квалификационных экзаменов путем тестирования. В случае невыполнения адвокатом своих обязанностей, в связи недостаточной квалификации лицензия может быть отозвана. В связи с этим, раз в пять лет проводится аттестация для оценки уровня юридических знаний, правовой культуры и норм адвокатской этики. Оценивая роль адвокатуры в создании демократического и правового государства, необходимо принятия мер по усилению роли адвокатуры в правозащитном механизме.

Для соблюдения прав граждан необходимо повышать статус адвокатуры как института гражданского общества, способного обеспечить принцип состязательности и равноправия сторон. Для этого необходимо улучшить организационную систему форм реализации права адвокатов, нужно расширить круг полномочий в рамках участия в судебных процессах и исполнительном производстве.

Адвокатура является инструментом обратной связи от общества к государству для этого необходимо расширять самостоятельность и ответственность адвокатуры. Компетенция государственных органов по руководству адвокатурой ограничены.

Однако, наряду с этим, все центральные и местные органы управления юстицией вправе издавать инструкции по вопросам деятельности адвокатуры, устанавливать порядок оказания адвокатами юридической помощи, порядок оплаты труда адвокатов и порядок организации и прохождения стажировки лицами, желающими быть принятыми в коллегию.

Возникает настоятельная необходимость внесения изменений в Закон об адвокатской деятельности, по вопросам усиления роли адвоката при производстве по уголовным делам [5, с. 136]. Например, необходимо рассмотреть возможность наделения адвокатов дополнительной компетенцией по осуществлению параллельного расследования, в том числе с использованием услуг частных детективных служб, но для этого нужно принять соответствующий закон.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. – Алматы: «Юрист». – 2016. – 28 с.
2. Тыныбеков С. Адвокатура и адвокатская деятельность в Республике Казахстан: Учеб. – Алматы: Данекер. – 2004. – 343 с.
3. Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2008 года № 114-IV [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000114_ (дата обращения: 27 февраля 2021 года).
4. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (с изменениями по состоянию на 02.01.2021 г.)

[Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения: 3 марта 2021 года).

5. Ханов Т.А., Джайлов А.К., Нурпеисова А.К. Деятельность адвоката по обеспечению прав и законных интересов личности и установлению обстоятельств совершенного преступления. – Караганда: КЭУК, 2014. – 152 с.

ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОНҒА ЖӘНЕ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ САУДАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛЫМЫСТАРМЕН КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАБЫКЕН Б.

Ю-13П топ магистранты

ФЕТКУЛОВ А.Х.

Ғылыми жетекші, з.ғ.к, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада заңсыз көші-қон мен адам саудасына байланысты қылмыстармен күрес мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: күрес, адам саудасы, заңсыз көші-қон, көші-қон ахуалы, қорғау.

Қазақстанда құқықтық мемлекетті қалыптастыру процесі экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық сипаттағы реформалармен ғана емес, сондай-ақ адам мен азаматтың Республика заңдарымен қорғалатын құқықтарына, мүдделері мен бостандықтарына осы нысандарды сәтті жүзеге асыруға айтарлықтай қауіп төндіретін қылмыстарға қарсы күрестің жандануымен сипатталады. Бұл тұрғыда республиканың осы қызметінің маңызды, ерекше теориялық және практикалық маңызы бар бағыты қазіргі уақытта трансұлттық сипатқа ие болған заңсыз көші-қон мен адам саудасына байланысты қылмыстарға ықпал ету шараларын жетілдіру болып табылады.

"Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы елдерде ұлттық қауіпсіздікке тағы бір қауіп-қатер, әлемнің түрлі өңірлерінің заңсыз көші-қоны айқындала түсті. Бұл негізінен Азия-Тынық мұхиты, Таяу және Орта Шығыс, Африка елдері. Бұдан басқа, Достастыққа қатысушы мемлекеттер арасында да өзара көші-қон ағындары орын алуда. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумақтарындағы заңсыз көшіп-қонушылардың саны әртүрлі бағалаулар бойынша 4-тен 10 миллион адамға дейін құрайды. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің көпшілігінің аумақтарында заңсыз көшіп-қонушылар мен құқықтық мәртебесі белгісіз адамдардың осындай санының болуы криминогендік жағдайдың қалыптасуына елеулі әсер етеді",-деп атап өтті Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Атқарушы комитеті.

Заңсыз көші-қонның негізгі құрлықтық бағыты Тәжікстан, Қырғызстан, Қазақстан, Ресей арқылы, одан әрі Беларусь, Украина, Молдова және Ресейдің солтүстік-батыс аудандары арқылы Батыс Еуропа мен Скандинавия елдеріне өтеді. Заңсыз мигранттардың ағымы Түркия мен Ираннан, Закавказье аймағының аумағы, Ресей, Балтық жағалауы елдері арқылы Скандинавия мемлекеттеріне де жүзеге асырылады. ТМД-ға мүше мемлекеттердің аумағына заңсыз көшіп-қонушылардың кіруіне үшінші елдер азаматтарының кіруінің және келу визаларын алуының жеткілікті либералдық режимі, шетелдік азаматтардың транзиті мен болуына тиісті жүйелі бақылаудың болмауы, көші-қон заңнамасының жетілдірілмеуі, көші-қон, шекара қызметтерінің құқықтық және материалдық мүмкіндіктерінің жеткіліксіздігі ықпал етеді.

Көші-қон жағдайы Достастықтың бірқатар елдерінде үшінші мемлекеттердің азаматтарына еркін кіру режимінің берілуімен қиындайды, олар өз аумақтарында бір рет ТМД-ның басқа мемлекеттерінің көпшілігіне еркін кіре алады, бұл олардың арасындағы

визасыз режимге сәйкес келеді. Сонымен қатар, адамдардың заңсыз көші-қон арналарын ұйымдасқан қылмыстық топтар жиі қолданады, сонымен қатар халықаралық террористік және экс-тремистік ұйымдардың мүшелерін өткізуге арналған қақпақ ретінде қызмет етеді.

Адамдарды, әсіресе әйелдер мен балаларды сату сияқты қылмыстық іс-әрекет түрі де елеулі қауіп төндіреді.

Адам саудасы қылмыстық бизнестің бір түрі ретінде трансұлттық қылмыстың жетекші орындарының бірін иемденіп, жекелеген мемлекеттерден әлдеқайда асып кеткен күрделі мәселелердің біріне айналды. Тек осы қызмет түрі бүкіл әлем бойынша жыл сайын шамамен 710 млрд.доллар табыс әкеледі. Бұл қаражаттың едәуір бөлігі ТМД елдеріне тиесілі. Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің адам саудасы нарығының кеңеюі (және бұл ондаған мың адам), ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық проблемаларға, осы бизнестің жоғары кірістілігіне және қылмыстық әрекеттің басқа түрлерімен салыстырғанда тәуекелдің төмен деңгейіне байланысты.

Туризм саласындағы жеке құрылымдардың делдалдық қызметіне тиісті бақылаудың болмауы, азаматтарды шетелде жұмысқа орналастыру және шетел азаматтарының балаларды асырап алуы аясында неке, туристік және модельдік агенттіктердің бүркемелеуімен әйелдердің шетелге шығуы үшін жұмысқа тартушылардың қызметі, адамдарды, бірінші кезекте, балаларды ішкі ағзаларды транспланттау үшін сату жандана түсуде. Сондықтан қоғамды осындай қол сұғушылықтардан қорғау мүдделері олардың алдын-алу мен алдын-алудың тиімді құралдарын үнемі іздеуді, зиянды әсерлердің минералдануын талап етеді. Әрине, әлемдік қауымдастық бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасауда.

Әрине, әлемдік қауымдастық бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасауда. 1993 жылы ТМД мемлекеттері басшыларының мемлекетаралық бағдарламаны және қауіпті қылмыстардың өзге де түрлерін, оның ішінде ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында заңсыз көші-қон мен Адам саудасын қабылдауымен ынтымақтастық көп жоспарлы, кешенді, серпінді сипатқа ие болды. Қазақстанда және ТМД-ға қатысушы басқа да бірқатар мемлекеттерде адам саудасының алдын алу және кесіп өту үшін әлеуметтік, медициналық, құқықтық және ұйымдастырушылық сипаттағы профилактикалық шаралар кешенін көздейтін адам саудасына қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар қабылданды.

ТМД шеңберінде осы саладағы өзара іс - қимылдың табысты дамуына 2005 жылғы 25 қарашада қол қойылған адам ұрлау мен адам саудасына, адам органдары мен тіндеріне қарсы күрестегі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастығы туралы келісім ықпал етеді [1]. Қылмыстың осы түріне қарсы күрестегі ынтымақтастық мақсаттарын іске асыру және БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын және оны толықтыратын адам саудасының, әсіресе әйелдер мен балалардың алдын алу және одан өту және жазалау туралы хаттаманы практикада қолдану үшін Достастық шеңберінде ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің адам саудасына қарсы күрестегі ынтымақтастығының 2007-2010 жылдарға арналған бағдарламасы жұмыс істейді [2].

2003 жылғы 10 қыркүйекте Мемлекет басшысы Н. Ә.Назарбаев Астана қаласында өткен Парламент палаталарының төрағалары, Үкімет мүшелері, Президент Әкімшілігінің, Премьер-Министр Кеңесінің, Республикалық, аумақтық құқық қорғау және сот органдарының басшылары қатысқан қылмысқа қарсы күрес және заңдылықты сақтау мәселелері жөніндегі кеңесте сөйлеген сөзінде "...бүкіл әлемде адамдарды жыныстық, еңбек және басқа да пайдалану мақсатында заңсыз әкету және сату өзекті болып отыр. Қазақстанда қылмыстық қызметтің осы түрін кесіп өту үшін тоналған заңнамалық сипаттағы белгілі бір қадамдар қабылданды" [3].

Трансұлттық қылмыстың мемлекетаралық сипатын, оның ұйымдастырылған нысандарын, адамдар трафигінің алдын алуды және олардың қиылысуын ескере отырып, Қазақстанның құқық қорғау органдары ТМД елдерінің және алыс шетелдердің құқық қорғау органдарымен ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. Бұл бағыттағы маңызды қадамдардың бірі халықаралық құжаттарға қосылу болып табылады: БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты

кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конверсиясына, БҰҰ-ның Адам саудасына және үшінші тұлғалардың жезөкшелікті пайдалануына қарсы күрес туралы Конвенциясына және БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясына.

2009 жылғы 24 тамыздағы "2010-2020 жылдар кезеңіне арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы" ҚР Президентінің Жарлығында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, оның ішінде терроризмнің, этикалық және діни экстремизмнің таралуының, заңсыз көші-қонның, нашақорлық пен есірткі бизнесінің, адам саудасының, компьютерлік қылмыстың, атыс қаруын заңсыз жасау мен оның айналымының, сыбайлас жемқорлық сипаттағы, сондай-ақ ақшаны жылыстату саласына жататын халықаралық қылмыстардың алдын алуға және кесіп өтуге бағытталған құқықтық нормаларды уақтылы жүргізу және дұрыс қолдану жөніндегі жұмысты жалғастыру қажеттігі туралы айтылады [4].

Қазақстан Республикасының Үкіметі адам саудасына байланысты қылмыстарға қарсы күрес, оларды болдырмау және алдын алу жөнінде әзірленген бағдарлама осыған байланысты 2010 жылғы 10 сәуірде Үкіметтің үш жылдық іс-шаралар жоспарын қабылдады, ал оның іске асырылуын бақылау ҚР Әділет Министрлігіне жүктелді.

ҚР ұлттық заңнамасына енгізілген өзгерістер заңсыз көші-қон мен адам саудасына қарсы күресте құқық қорғау органдарының қызметіндегі елеулі алдын алу әсерін көрсетеді. Халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін 1997 жылғы 13 желтоқсандағы "Халықтың көші-қоны туралы" Заң қабылданды, ол көші-қон персоналының құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін, сондай-ақ оралмандар үшін жаңа жерде қажетті өмір сүру жағдайларын белгілейді (қазіргі уақытта күшін жойды) [5]. В. Қазақстан Республикасының "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" Заңының 28-бабына республика азаматтарының шетелге тұрақты тұруға, шетелде жұмыс істеуге заңсыз кетуін, сондай-ақ тиісті квоталарда көзделмеген шетелдік жұмыс күшін Қазақстан Республикасына әкелуді ұйымдастыру мақсатында туристік қызметке тыйым салу туралы толықтыру енгізілді [6]. Қазіргі уақытта республика аумағында зорлық - зомбылық пен Трафиктен зардап шеккен әйелдер психологиялық, заңдық және дәрігерге дейінгі медициналық көмек ала алатын отыздан астам дағдарыс орталықтары бар. 28 Тамыз 2007 ж. көші-қон саласындағы негізгі бағыттарды көрсететін көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасы мақұлданды.

Аталған келеңсіз әлеуметтік құбылыспен күрес ісіндегі маңызды құрал қылмыстық-құқықтық сипаттағы шаралар болып табылады. Қазақстанда қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттер болып табылады. Заңсыз көші-қонға және адам саудасына байланысты қандай да бір жолмен: бұл транспланттау немесе өзге де пайдалану үшін адамның ағзаларын немесе тіндерін алуға мәжбүрлеу (ҚР ҚК 113-бабы), Адамды ұрлау (ҚР ҚК 125-бабы), бас бостандығынан заңсыз айыру (ҚР ҚК 126-бабы), Адам саудасы (ҚР ҚК 128-бабы), кәмелетке толмағандармен сауда жасау (ҚР ҚК 133-бабы), Жалған құжаттарды қолдан жасау, ҚР ҚК 325-бабы), Қазақстан Республикасының күзетілетін мемлекеттік шекарасын қасақана заңсыз кесіп өту (ҚР ҚК 330-бабы), Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру (ҚР ҚК 330-2-бабы), ҚР-ға шетелдік жұмыс күшін тарту және пайдалану ережелерін бірнеше рет бұзу (ҚР ҚК 330-3-бабы).

Сол арқылы біздің мемлекетіміз бүгінгі күннің жаңа сын - қатеріне-ең алдымен, заңсыз көші-қон мен адам саудасы ұғынылатын трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың өсуіне жауап береді. Қазақстан бұл бизнеске тартылуда, сондықтан ұйымдасқан қылмыстық топтарға бұл проблема елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндірмейтіндей тосқауыл қою керек.

Жоғарыда айтылғандар қоғам мен мемлекеттің осы қол сұғушылықтардан тиімді қауіпсіздік шараларын әзірлеу, барабар қылмыстық саясатты құру және жүргізу мақсатында оларды одан әрі жан-жақты зерделеу қажеттілігін айқын көрсетеді.

Бұл жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы онда тұжырымдалған ережелер, тұжырымдар мен ұсыныстар заңсыз көші-қон мен адам саудасына байланысты қылмыстармен күрес мәселелерін одан әрі практикалық әзірлеу процесінде, сондай-ақ

жоғары және орта арнаулы оқу орындарында қылмыстық құқық пен криминологияны оқыту процесінде қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің адам саудасына, адам органдары мен тіндеріне қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы келісім (Москва, 25 ноябрь 2005 года) [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30093770 (дата обращения: 27 февраля 2021 года).
2. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің адам саудасына қарсы күрестегі ынтымақтастығының 2007-2010 жылдарға арналған бағдарламасы [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: <https://pandia.ru/text/78/194/9681.php> (дата обращения: 2 марта 2021 года).
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың "Заңның демократиялық құндылықтары және даусыз беделі" қылмысқа қарсы күрес мәселелері жөніндегі кеңесте сөйлеген сөзі (Астана қ., 2003 жылғы 10 қыркүйек) [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1044114 (дата обращения: 2 марта 2021 года).
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығы. "Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_/links (дата обращения: 12 марта 2021 года).
5. "Халықтың көші-қоны туралы" 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Заң [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: <https://pandia.ru/text/78/194/9681.php> (дата обращения: 17 марта 2021 года).
6. "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" 2001 жылғы 13 маусымдағы № 211-II Қазақстан Республикасының Заңы (02.01.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) [Электронды ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1023618 (дата обращения: 21 марта 2021 года).

ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ- ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ РЕТІНДЕ

КАДЕРБЕК Ж.

СПД-20-1к тобының студенті

ИСКАКОВА Ж.А.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

ИСКАКОВ Д.Е.

Қарағанды облысының ПД,

ӘПБ арнайы мекемелер және айдауылдау

бөлімінің бастығы полиция подполковнигі,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қазақстан Республикасындағы қоғамдық қатынастардың даму динамикасы ішкі істер органдарынан туындайтын қиындықтарға ден қою шараларының тиімділігін бақылауды талап етеді. Әкімшілік құқықтық қатынастар саласы да осыдан тыс қалмайды. Осы кезеңде әлеуметтік шарттылық пен әкімшілік заңнаманың даму тенденциясын ескере отырып, әкімшілік құқық бұзушылықтар мен жазалау түрі қолданылатын құқық бұзушылықтар жасаған адамдарға қоғамдық жұмыстарды кеңінен қолдану мүмкіндігін қарастыру үшін «әкімшілік қамау» қолданылады.

Түйінді сөздер: құқық, лауазым, әкімшілік, мемлекет, қоғам, заң, кодекс.

Қазіргі таңда қоғамның құқықтық ұстанымдары қолданыстағы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттігін айқындайды. 2015 жылы Елбасы Н.Назарбаев Үкіметке әкімшілік-деликтік заңнаманың тиімділігін арттыру туралы мәселені қарауды жүктеген еді. Осы орайда Заңнама институты да Әділет министрлігіне бағынысты мекеме ретінде аталған шараларға атсалысты. Заң жобасы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Президенттің халыққа Жолдауын іске асыру мақсатында әзірленді [1].

Заң жобасы 3 бағытты қамтиды: бірінші, ізгілендіру; екінші, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша өндірістің жеке институттарын жетілдіру; үшінші, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің рәсімдік және процестік нормаларын жүйелендіру.

Бірінші бағыт бойынша, қысқартылған іс жүргізу институтын лауазымды және заңды тұлғаларға қолдану ұсынылады. Қазіргі таңда қысқартылған іс жүргізу тек жеке тұлғаларға қолданылады. Бұл институт қосымша 673 құрамды қамтиды.Лауазымды және заңды тұлғаларға, жеңілдететін мән-жайлар болғанда, айыппұлдың сомасын 30 пайызға дейін қысқарту ұсынылады. Бұл институт қосымша 1535 құрамда қолданылатын болады.Бұдан басқа, 345 құрам бойынша санкцияларды жеңілдету ұсынылады. 157 құрам бойынша айыппұлдарды төмендету, 38 құрам бойынша ескерту жазасын кеңейту және 150 құрам бойынша жеңілдірек жаза қоладну ұсынылады.Сонымен қатар соттың немесе лауазымды тұлғаның, ауырлататын мән-жайлар болмаса, ескерту жазасын қолдану міндеті енгізілуде.

Екінші бағыт бойынша, рұқсаттама құжатының әрекетін толық тоқтатудың орнына, жеке қызмет пен әрекет түрлерінен айыру немесе әрекетін тоқтату ұсынылып отыр. Бұл 120 құрамды қамтиды.Тоқтата тұруға негіз болған бұзушылықты жойған жағдайда рұқсаттың қолданысын мерзімінен бұрын жаңарту тәртібі қарастырылуда. Бұл 107 құрамды қамтиды.

Үшінші бағыт бойынша мемлекеттік органдар мен сот инстанцияларының істерді қайта қарау рәсімдері ажыратылады және бөлек процестік құжаттардың мәртебесі белгіленед [1].

Қазақстан Республикасындағы қоғамдық қатынастардың даму динамикасы ішкі істер органдарынан туындайтын қиындықтарға ден қою шараларының тиімділігін бақылауды талап етеді. Әкімшілік құқықтық қатынастар саласы да осыдан тыс қалмайды.

Осы кезеңде әлеуметтік шарттылық пен әкімшілік заңнаманың даму тенденциясын ескере отырып, әкімшілік құқық бұзушылықтар мен жазалау түрі қолданылатын құқық бұзушылықтар жасаған адамдарға қоғамдық жұмыстарды кеңінен қолдану мүмкіндігін қарастыру үшін «әкімшілік қамау» қолданылады.

Ілеспе жаза ретінде қоғамдық жұмыстар - бұл ақысыз сонымен қатар пайдалы қоғамдық жұмыстарды орындау. Мұндай жұмыстарға, әдетте, қоқыс жинау, қардан аумақты тазарту, ағаштарды кесу, ағаштарды ақтау және басқалары жатады, бұған мемлекет едәуір бюджет қаражатын жұмсайды.

Қазіргі уақытта құқық бұзушылар, белгіленген тәртіп ережелерін бұза отырып, әкімшілік құқық бұзушылықтар жасай отырып, әкімшілік қамауға алынады, алайда бұл оларды өте жұмсақтық немесе ауырлық дәрежесінде түзетуге толық ықпал етпейді. Сонымен бірге мемлекет өте үлкен қаражатты әкімшілік қамауға алынған адамдарды ұстауға және тамақтандыруға жұмсайды. Мысалы, 1-ші әкімшілік қамауға алынған адамның күнделікті тамақтануы орташа есеппен 1000 теңгені құрайды, бұл оны ұстау жағдайларын, полиция қызметкерлерінің жалақысын қамтамасыз етуге кететін шығындарды есептемейді.

Қоғамдық жұмыстар жазаның мақсатын біріктіруге мүмкіндік беретін құралға айналады - қылмыскерді қоғамға пайдалы және мемлекеттің бюджет қаражатын үнемдеуге ықпал ететін қоғамдық пайдалы еңбекпен түзеу.

Қоғамдық жұмыстар дегеніміз - кез-келген жазаның негізгі мақсатын - құқық бұзушыны қоғамға пайда әкелетін және бюджетті үнемдеуге ықпал ететін қоғамдық пайдалы еңбекпен түзуді біріктіруге мүмкіндік беретін құқықтық институт.

Қоғамдық жұмыстар жазаның жаңа түрі емес. Ең алғашқы сілтемелердің бірі - 1889 жылғы Италияның қылмыстық кодексінде енгізілді. Мұндай туындылар Ресейдің 1832 жылғы қылмыстық заңдар кодексінде де болған. Сонымен қатар кодекстің 34 және 55-тармақтары қалалық жұмыстарды және жеке тұлғалардың жұмысын жазаның тәуелсіз түрі ретінде қарастырды.

Қазіргі әлемде бұл жаза алғаш рет 1971 жылы Швейцарияның Қылмыстық кодексінде енгізілді. Осы кодекске сәйкес қоғамдық жұмыстар 7 мен 18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандарға ғана қатысты болды.

Сонымен қатар, кейбір елдерде қоғамдық жұмыстар қылмыстық жаза түрінде мүлдем ұсынылмайды. Бұл елдерге: Австрия, Венесуэла, Үндістан, Қытай, Колумбия, Куба және т.б. жатқызамыз [2].

Қазақстанда қоғамдық жұмыстар тәуелсіз жаза түрі ретінде қолданысқа қылмыстық кодекс қабылданғаннан кейін пайда болды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 42-тармағының 1-тармағына сәйкес, қоғамдық жұмыстар сотталған адамның негізгі жұмысынан немесе оқудан бос уақытында тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауынан тұрады, олардың түрін жергілікті атқарушы органдар немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары айқындайды[3].

Қоғамдық жұмыстар тек сот үкімімен шағын және орта ауырлықтағы қылмыстар жасағаны үшін ғана тағайындалады.

Қоғамдық жұмыстар 60-тан 240 сағатқа дейін белгіленеді және күніне төрт сағаттан артық емес болуы керек. Ал егер сотталған адамның тұрақты жұмысы болмаса немесе мектепте күніне сегіз сағатқа дейін бос болмаса, онда аптасына 40 сағаттан аспайды.

Жазаның бұл түрі барлық азаматтарға қолданыла бермейді. Бұл жұмыстар белгілі бір физикалық салмақ түсіретін жұмыстар болғандықтан, олар 50 жастан асқан әйелдерге, 60 жастан асқан ер адамдарға, жүкті әйелдерге, үш жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, бірінші және екінші топтағы мүгедектерге тағайындалмайды. Сонымен қатар, ерекше мәртебеге байланысты бұл жұмыс әскери қызметшілерге берілмейді. Сонымен бірге қоғамдық жұмыстар кәмелетке толмағандарға тағайындалуы мүмкін.

Қоғамдық жұмыстар түріндегі жаза әкімшілік құқық бұзушыларға да қолданылуы керек.

Жүргізілген анализ нәтижелері көрсеткендей, 2020 жылы ішкі істер органдары әкімшілік құқық бұзушылық туралы 340 625 хаттама жасаған, осы хаттамалар бойынша 2 млрд. 430 млн.732 мың 019 теңге, оның ішінде 1 млрд. 639 млн.838 мың 978 теңге өндіріп алынды, яғни 67,5% - ды құрады. Түрлі себептер бойынша мемлекеттік бюджетке 790 млн. теңгеден астам қаражат түспей қалған [4].

Толығырақ талдау нәтижелері көрсеткендей, айыппұлдардың ең аз мөлшері 27% құрайды, келесі баптар бойынша «Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы заңсыз әрекеттер» 73-бап, «Денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру» 73 бап-1-тармағы, «Ұсақ бұзақылық «434-бап,» Қоғамдық орындардың ластануы «434-2-бап,» алкогольдік ішімдіктерді ішу немесе мас күйінде қоғамдық орындарда көріну «440-бап,» қоғамдық орындарда қысым көрсету «449-бап.» [5].

Бұлар негізінен, субъектілері - бұл тұрақты кірісі және айыппұлдарды төлеу мүмкіндігі жоқ, қоғамға қарсы өмір салтын жүргізетін адамдар. Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілген санкция Сонымен қатар, жоғарыда аталған баптардың санкциясы айыппұл салуды да, әкімшілік қамауға алуды да қарастырады. Жоғарыда аталған санаттағы адамдарға қандай-да бір санкция қолданылған кезде қоғам қажетті нәтижеге қол жеткізе алмайды, өйткені айыппұл салу кезінде ол төлем жасай алмайды, ал әкімшілік қамауға алу оны түзетуге толық ықпал етпейді.

Осы мақсатқа жету үшін, яғни құқық бұзушылық жасаушы адамның өзінің іс-әрекетінің заңсыздығын түсіну үшін, әкімшілік қамауға алынған адамдарға қатысты қоғамдық жұмыстарды қолдану қажет. Оларды тазалау, көгалдандыру, көшелер мен қоғамдық орындарды көгалдандыру сияқты қоғамдық жұмыстарға қатыстырыңыз.

Әкімшілік құқықтық қатынастар саласында құқық бұзушыларды қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жаза қарастырылмаған. Мәселен, қолданыстағы ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде әкімшілік жазалар түрлерінің толық тізбесі көрсетілген, олардың арасында қоғамдық жұмыстар жоқ. Яғни әкімшілік теріс қылықтар (ұсақ бұзақылық, қоғамдық орындарда алкогольдік ішімдіктер ішу, мәдениет ескерткіштерін қорлау және т.б.) үшін кеңінен қолданылуы мүмкін пәрменді жазалау шарасы толығымен алып тасталды.

Әкімшілік қатынастар саласында жазаның осы түрін қолдану мүмкіндіктері зор. Осы мысалдардан басқа, оны әкімшілік айыппұлдар төлемеген жағдайда да қолдануға болады. Сонымен, Ресей Федерациясында айыппұл төлеуден жалтарған жүргізушілерге осы жазаны қарастыратын заң жобасы қарастырылуда. Жаңа ереже бойынша бұзушыларға айыппұлды төлеуге бір ай мерзім беріледі. Көрсетілген мерзім өткеннен кейін тағайындалған жаза сот өндірісімен қоғамдық жұмыстарға ауыстырылуы мүмкін.

Қазақстанда осындай норма өте қажет болады деп ойлаймын. Егер қазіргі жағдайда әкімшілік айыппұлды қоғамдық жұмыстарға ауыстыруға болатын болса, онда ауданда тазаланбаған көшелер, ағартылмаған ағаштар, тазаланбаған көгалдар және т.б. болмайды.

Жүргізілген қысқаша зерттеудің қорытындысы бойынша заңнамаға мынадай өзгерістер енгізу қажет: қоғамдық жұмыстарды жұмыс берушілер үшін тегін жасау, жергілікті атқарушы органдарды тоқсан сайын құқық бұзушылардың еңбегін пайдаланатын ұйымдардың тізімдерін жасауды міндеттеу, қоғамдық жұмыстарды әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін дербес жаза ретінде енгізу, айыппұлды төлемегені үшін қоғамдық жұмыстарды тағайындауға мүмкіндік беру, қоғамдық жұмыстар қолданылатын құқық бұзушылықтардың түрлерін кеңейту.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» ҚР Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар //www.akorda.kz.
2. Козырин А.Н. Административное право зарубежных стран // Электронное издание: <http://rukni.net/books/24496-administrativnoe-pravo-zarubezhnyih-stran/>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қазақстан Республикасының заңы. «Заңгер» анықтамалық құқықтық жүйесі, 2020ж.
4. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat>
5. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Заңы. «Заңгер» анықтамалық құқықтық жүйесі, 2020ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАНЫ АСЫРАП АЛУ ПРОЦЕСІ

МӘЖИТ І.Б.

Ю-18-1К тобының студенті

МАҒДАТОВА Қ.Ж.

Ғылыми жетекші, з.ғ.м.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақала өзектілігі- бала асырап алу адам өмірімен тығыз байланыста болғандығында. Республикадағы бала асырап алудың негізгі ерешеліктерімен заңдылықтары туралы айтылған.

Түйінді сөздер: заң, кодекс, бала асырап алу, бала асырап алудың күшін жою, қорғаншы немесе қамқоршы органы, бала асырап алушы, жәрдемақы.

Бала- өмірдегі ең қымбат құндылықтардың бірі, мемлекеттің болашағы. Осыған орай, балаларды қорғау, олардың негізгі құқықтарын қорғау мәселелері, балалар үлкен адамдардан кем емес құқыққа ие екендігі,- бұл ең маңызды мәселе. Мақаланың өзектілігі- бала асырап алу адам өмірімен тығыз байланыста болғандығында. Адам санасының улануы, рухани азғындау, экология нашарлап, әйел және ер адамдардың бедеу болуы бала асырап алуға мұқтаждық тудырады.

Бала асырап алу дәстүрі қазақ халқының тарихында өте жиі кездеседі. Оған негізгі себеп елдің басындағы жаугершілік, қоғамда үстем болып отырған туысқандық байланыстар жүйесі.

Бала асырап алуға мүдделі қазақ ешкімді де бөтенсінбеген, ағайын-туыстың баласы, алыс жамағайы, қолға түскен тұтқын, ат арқасына мінгесіп келген олжа, панасыз қалған жетім бәрі де қазақ ішінде орынын тапқан. Бала егер пысық, еті тірі болса, көп ұзамай әкесі мен анасын таба алған. Асырап алатын адам ең алдымен ауыл ақсақалдарымен ақылдасып, батасын алған. Содан кейін ауыл-елді жиып, бір қойын сойып, қазан көтеріп, осы тойдың үстінде баланың қолына қойдың, не жылқының ортан жілігін ұстатып, үйге кереге астынан кіргізген.

Қазақ жерінде алғашқы Балалар үйі 1918 жылы ашылды. Кейін жетім балалардың санының өсуі- көптеп балалар үйінің ашылуына әкелді.

Жиырмамыншы ғасырдың басында Балалар үйінің ашылу себептері:

- «Қазан төңкерісі» салдарынан болған азаматтық соғыста баланың ата-анасынан айырылуы;

- Сталиндік қуғын-сүргін кезінде саяси жүйенің балаларды ата-анасынан айыруы. Яғни үш жасқа толған баланы анасынан айырып алып, балалар үйіне тапсыруы;

- Ұлы Отан соғысы жылдарында жетім қалуы.

Кейін бірте-бірте адам санасының улануы, ішімдік ішуі, нашақорлықтың дамуы салдарынан және рухани азғындау себептерінен ата-ананың баладан бас тартуы белең алды.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды жоғалтуымыз- үдерісті үдей түсті. Мысалы, жазасын өтеп жүргендер, хабарсыз кеткендер, ата-ана міндетін орындаудан қашатындар, ата-ана құқығынан айырылғандар балалардың Балалар үйіне тапсырылуына себеп болады.

Жоғарыда айтып кеткендей, осы жаһанданудың даму салдарынан экология нашарлап, әйел және ер адамдардың арасында бедеулік жиі кездесуде. Бұл өз алдына бала асырап алуға мұқтаждық тудырады. Осыған байланысты мемлекет тарапынан Қазақстан Республикасының Азаматтық Процестік Кодексі және «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексі жетілдіру керек болды.

Азаматтық іс жүргізу заңнамасында көзделген қағидалар бойынша бала асырап алу ерекше іс жүргізу тәртібімен реттеледі [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 19 бабына (Сот талқылауының жариялылығы) сәйкес:

Егер баланы асырап алу құпиясын қамтамасыз ету қажет болса, ашық талқылауға кедергі келтіретін өзге де мән-жайлар болса іске қатысатын адамның өтінішхаты бойынша жабық сот отырысында азаматтық іс қаралуы және шешілуі мүмкін.

Осы жабық сот отырысына сот бала асырап алушылардың, қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын орган өкілдерінің міндетті түрде қатысуымен қарайды. Қажет болған жағдайларда сот баланың ата-анасын немесе заңды өкілін, туысқандарын, басқа да мүдделі тұлғаларды шақыртады. Сонымен бірге, баланың өзі он жасқа толса, іске қатысуға құқығы бар.(ҚР АПК-ның 314- бабы)

Сонымен қатар, ҚР АПК-ның 27 бабының 3 тармағында:

- кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар бала асырап алу және оның күшін жою туралы азаматтық істерді қарайды және шешеді деп жазылып кеткен.

Ең алдымен, бала асырап алу- бұл ерікті, заңи акт. Ол тек баланы асырап алғысы келетін тұлғалардың бастамасы бойынша орнатылады. Сондықтан заңмен (Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы заңның 84-бабы) бала асырап алуға тек асырап алушылардың бастамасы бойынша рұқсат етіледі.

Бала асырап алушылардан басқа ешкімнің сотта бала асырап алу туралы іс қозғауға құқығы жоқ. Бала асырап алушының баласының болуы бала асырап алуға кедергі болып табылмайды, бала асырап алушы мен асырап алынушы арасындағы туыстық қатынастар да бала асырап алуға кедергі болмайды [3].

Қазақстанда 10 жыл ішінде (2010-2020жж.) Балалар үйінде тәрбиеленушілердің саны 70 пайызға, яғни 14052-ден 4193 адамға дейін азайған. Бұл ретте балалар үйі желісі 210-нан 101-ге дейін, яғни 52 пайызға қысқарған [4].

Соңғы 4 жыл ішінде қоғамдық қордың көмегімен 801 отбасы 1178 бала асырап алған. Оның ішінде: биологиялық балалары жоқ 501 отбасы – 631 баланы; биологиялық балалары бар 300 отбасы – 547 баланы асырап алған [5].

Бұл өте жақсы көрсеткіш, себебі әр бала жаңадан отбасы тауып, жаңадан өмір бастайды, бала- физикалық, психикалық, рухани және адамгершілік тұрғыда дамиды, тәрбиесі мен білімі үшін қалыпты жағдайлар туындайды.

Бала асырап алушыларға мемлекет тарапынан психологиялық және материалдық көмек көрсетіледі. Мысалы, ҚР-ның «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» заңының 101 бабында (Асырап алынған баланың жәрдемақыға және басқа да әлеуметтік төлемдерге құқығының сақталуы) зейнетақы жинақтарына, асыраушысынан айырылу жағдайы бойынша жәрдемақыларға және басқа да әлеуметтік төлемдерге құқығы бар бала осы құқықты асырап алынған кезде де сақтайды [6].

2020 жылдың 1 қаңтар айынан бастап жетімдерге 36796 теңге мөлшерінде жәрдемақы төленеді [7].

Жәрдемақы мөлшері 1 балаға толығымен жетеді. Себебі жәрдемақыдан бөлек, мемлекет балаға тегін жол жүру билетін, мектепте тегін тамақ ішуді және т.б. жеңілдіктерді жасайды. Сонымен бірге, баланы асырап алушыларға баланы берместен бұрын олардың материалдық жағдайын тексереді, асырап алушы ата-ананың мемлекет тарапынан берілетін жәрдемақыдан бөлек, баланы тәрбиелеуге, киіндіруге, оқытуға жағдайы жетуі тиіс. Яғни 36796 теңге баланың күнделікті жүріп- тұруына, ішетін тамағына толығымен жетеді деген ойдамын.

ҚР-ның территориясында тұрақты тұратын, осы мемлекеттің азаматы болып табылатын бала асырап алушының жетім баланы және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланы асырап алуға байланысты біржолғы ақшалай төлем алуға құқығы бар (ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» заңының 86 бабы, 2 тармағы). Мемлекет тарапынан жасалатын біржолғы ақшалай төлем де бала асырап алушыларға жасалатын жеңілдік болып табылады.

Алайда, осындай жеңілдіктерге қарамастан, жыл сайын балалар үйіне 200-250 бала қайтып оралады. Бұл жетім қалған балаларға қатты эмоционалды және психологиялық соққы әкеледі. Дамыған елдерде балаларды Балалар үйіне қайтару пайызы- 8 пайызды, Ресейде- 10 пайызды, Қазақстанда-18 пайызды құрайды [4].

Осындай жағдайлар азаю үшін 2019 жылы Бала асырап алу жөніндегі ұлттық агенттік құрылды. Бұл агенттік жыл бойы мәселені заңнамалық тұрғыдан шешуге талпынған болатын. Нәтижесінде 2019 жылдың соңында "Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" кодексіне бірқатар өзгертулер енгізілді. Атап айтсақ:

- жеке бала асырап алу агенттіктері заңдастырылды;
- бала асырап алуға ниетті адамдардың ата-ана мектебінде оқып, сертификат алуы міндеттелді;
- бала асырап алу агенттіктерінің тіркеуден өтуі міндеттелді.

"Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" кодексіне енгізілген өзгертулер 2020 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енді [7].

Осы тұста ата-ана мектебі жайлы мәселеге нақтырақ тоқталғым келеді. Ата-ана мектебінен өтуге шақырылған адамдардың жартысы сабақтың ортасына жеткенде бала асырап алу райынан қайтады. Негізгі айтатын себептері: "маған бәлкім ерте шығар, өзімнің материалдық жағдайымды дұрыс бағаламаппын" және "дайындалып, ата-анаммен сөйлесіп, содан кейін ғана ата-ана мектебіне келемін". Консультация алған 50 пайыз адамның шамамен 30 пайызы мектепті толық аяқтайды, бірақ олардың бәрі бірдей бала асырап ала бермейді [7].

Менің пікірім бойынша, баланы асырап алушының баланы асырап алудан райынан қайтпауы үшін:

- ата-ана болуға даярлау курсы толық өтуді міндеттеуден бөлек, болашақ бала асырап алушы ата-анаға баланы асырап алған жағдайда, қандай мүмкіндіктер ашылатыны жайлы түсіндіруі;

- әлі асырап алынбаған бала болашақ ата-анасымен кемінде 2 апта (ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» заңы 85-бабының, 1 тармағы) емес 1,5 ай көлемінде тікелей қарым-қатынас жасауы керек.

Егер Балалар үйі ашық мекеме болса, елде жетімдер саны едәуір қысқарушы еді. Келген адамдар балалардың қалай өмір сүріп жатқанын көре алар еді, бәлкім бұл көптеген адамдарды асырап алу туралы шешімді еш бір күдіксіз қабылдауға итермелеуші еді деп есептеймін.

Қазіргі таңда бала асырап алушыларға мемлекет тарапынан жеткілікті қолдау көрсетілгенімен, асырап алынған баланың тәрбиесіне дұрыс көңіл бөлмейтін, балаға күш қолданатын немесе психикалық зорлық жасайтын, ата-ана құқығын теріс пайдаланатын асырап алушылар кездесіп жатады. Осындай жағдайларда сот бала асырап алудың күшін жояды. Осы мәселе 2016 жылы қабылданған «Соттардың бала асырап алу жөніндегі заңнаманы қолдану практикасы туралы» Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының қаулысында қарастырылған. Қаулының жиырмамыншы пунктінде "Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" кодексінің 106-107- баптарына сілтеме жасалып, бала асырап алудың күшін жою жайлы толығырақ жазылып кеткен. Осы пунктқа сәйкес, бала асырап алудың күшін жою талап қою бойынша жүргізіледі. Қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органның, прокурордың, бала асырап алушылардың, бала асырап алушының жұбайының талап қоюға құқығы бар.

Бала асырап алудың күшін жою туралы іс бала асырап алушылардың, қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органның, прокурордың міндетті түрде қатысуымен қаралады. Бала асырап алудың күшін жою туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап бала асырап алу тоқтатылады (ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексінің 107-бабының, 2-3 тармақтары)

Сөздің тобықтай түйінін айта келе, ұлттық құндылығымызды жоғалтпауға, баланы жетім етпеуге, саналы болуға, адамгершілік қасиетімізді жоғалтпау үшін өскелең ұрпаққа рухани тәрбие беруге көп көңіл бөлу керек. Еліміздің болашағы өсіп келе жатқан ұрпақтың қолында. Дұрыс тәрбие алып, махаббат, жылулықты сезінген әрбір бала жарқын елдің болашағы, ұлт болашағы.

«Адамның адамшылығы- жақсы ата, жақсы ана, жақсы ұстаздан болады» деп Ұлы Абай Құнанбаев айтып кеткендей, бала тәрбиесіне, адамгершілігіне баса назар аударған жөн. Әрбір бала толыққанды отбасыда өмір сүріп, тәрбие алуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі:

1. 2015 жылы 31 қазанда қабылданған Қазақстан Республикасының Азаматтық Процесстік Кодексі.
2. 2016 жылы қабылданған «Соттардың бала асырап алу жөніндегі заңнаманы қолдану практикасы туралы» Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының қаулысы.
3. У. Нурмашев, М. Нурмашева. Гражданское процессуальное право, Учебное пособие- Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012 г. – 476 с.
4. www.mk-kz.kz

5. www.24.kz

6. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексі.

7. www.usynovite.kz

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ БАСПАНА ҚҰҚЫҒЫ

НАҚЫП Г.Е.

МО 18-1к топ студенті

МАСАЙЫНОВ Е.Е.

Ғылыми жетекші, магистр, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада баспана заңын халықаралық құқықтағы құқықтық реттеудің негізгі мәселелері қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі заманғы халықаралық құқықтың даму тенденциялары адамның құқықтарын қорғау басымдығы және де Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтағы баспана заңы, босқындарды қорғау және реттеу мәселелері.

Түйінді сөздер: халықаралық құқық, босқын мәртебесі, баспана құқығы, елден кетпеу, көші-қон.

Халықаралық құқықтағы баспана құқығы - Адам құқықтарының жалпы декларациясының 14-бабында қарастырылған. Оны қабылдау 1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының үшінші сессиясы аясында өтті. Мұндай құқықты іс жүзінде саяси емес қылмыстар жасауға немесе БҰҰ қағидаттары мен мақсаттарына қайшы әрекеттер жасауға негізделген қудалау жағдайында қолдануға болмайды.

Баспана құқығы - бұл ұлттық және халықаралық құқықтың институты. Әр мемлекет қандай адамға баспана беруді өзі шешеді. Баспана құқығы - бұл мемлекеттің өз аумағында, әдетте саяси және басқа құқықтары үшін қудаланған азаматтың кіруіне және тұруына рұқсат беру құқығы. Бұл құқықтың негізі - мемлекеттік егемендік. Бірақ егер баспана құқығы мемлекеттің заңнамасында бекітілген болса, соңғысы осы әрекеттен туындайтын адамдардың баспана мәселесін шешуге міндетті [1]. Сонымен қатар, баспана бергеннен кейін мемлекет адамның қауіпсіздігіне (яғни экстрадицияланбау және елден кетпеу) және негізгі құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беруге міндетті. Баспана берген мемлекет оны алған адамдарға Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен қағидаларына қайшы келетін қызметпен айналысуға жол бермеуі керек. Баспана бейбіт, гуманитарлық акт болып табылады, сондықтан басқа мемлекеттер оны достық емес әрекет ретінде қарастырмауы керек. Барлық халықаралық нормаларға сәйкес берілген баспанаға барлық басқа мемлекеттер құрметпен қарауға тиіс.

Сонымен, баспана құқығы - бұл мемлекеттің халықаралық құқықпен анықталған себептер бойынша қудаланған адамға өз аумағында қауіпсіз өмір сүру құқығын берудегі егемендік құқығы, сондай-ақ мұндай адамға құқықтары мен негізгі бостандықтарына кепілдік беру.

Заң әдебиеттерінде баспана құқығының құқықтық негіздері туралы мәселе жиі көтеріледі. Әр түрлі авторлар бұл мәселені шешуде әртүрлі көзқарастарға ие. Кейбіреулер бұл негіздерді адамдар үшін халықаралық құқық субъектісінің сапасын танудан көреді, ал басқалары адамның мәңгілік құқықтары мен негізгі бостандықтарына сілтеме жасайды, ал басқалары ішкі заңдарда баспана құқығы туралы арнайы ережелердің болуын басты аргумент деп санайды [2, б.46-54].

Баспана құқығы туралы мәселені қарау кезінде жеке адамдар мемлекетке баспана сұрап жүгінген кезде ішкі қатынастарға түсетінін, яғни олар халықаралық емес, ішкі құқық субъектілері екенін ұмытпаған жөн.

Халықаралық құқықтың қолданыстағы нормаларынан туындайтын баспана беру бойынша шектеулерді мемлекеттер тиісті келісімге қол қойғаннан кейін өз еріктерімен қабылдайды. Бұдан шығатыны, мемлекеттердің баспана құқығы саласындағы құқықтары мен міндеттері тек өздеріне байланысты және бұл құқықтарды халықаралық құқықта жеке тұлғалардың заңды тұлғасының пайдасына түсіндіру мүмкін емес.

Баспана беру мемлекеттің ажырамас құқығы болып табылады және оны басқа мемлекеттің егемендік құқықтарын бұзу деп санауға болмайды. Ол ішкі актілермен және халықаралық шарттармен реттеледі. Баспана беру мәселесін шешудің алғышарты мүдделі адамның өтініш беруі болып табылады. Баспана іздеушілер өздерінің заңды мәртебелері бойынша көбінесе азаматтығы жоқ адамдармен (азаматтығы жоқ адамдармен) теңестіріледі. Егер баспана алған адам өз мемлекетінің азаматы болып қала берсе, ол өз мемлекетінен дипломатиялық қорғау құқығынан айырылады және шарттық жеңілдіктерге ие болмайды.

Баспана құқығы үш негізгі категорияға бөлінеді: аумақтық, аумақтан тыс және бейтарап.

Аумақтық баспана баспана ұсынған мемлекеттің аумақтық шекарасында беріледі және оны беру тәжірибесіне ерекше болып табылады. Ол, ең алдымен, мемлекетке опасыздық, дезертирлік, арандатушылық және тыңшылық сияқты саяси қылмыстарға қатысы бар адамдарды қорғау үшін жасалған және қолданылады. Алайда мемлекет басшысын өлтірді, кейбір террористік актілер жасады, соғыс кезінде жаумен ынтымақтастық жасады, бейбітшілік пен адамзатқа қарсы қылмыстар жасады және әскери қылмыстар жасады деп айыпталған адамдарды осы санаттан шығару кең таралған тәжірибеге айналды. Экстриориталды баспана деп елшіліктерде, өкілдіктерде, консулдықтарда, әскери кемелерде және сауда кемелерінде шетелдік территорияда берілетін баспанаға сілтеме жасайды және сол арқылы қорғау сұралған мемлекеттің аумағында беріледі. Елшіліктердегі, өкілдіктердегі немесе консулдықтардағы (әдетте дипломатиялық баспана деп аталады) аумақтан тыс баспана жағдайлары көп жағдайда даулы болып келеді.

Баспана беру мүмкін емес деп әдетте қабылданған:

- халықаралық қылмыстар жасаған адамдар (әскери қылмыскерлер және т.б.);
- экстрадициясы көпжақты халықаралық-құқықтық құжаттармен қарастырылған халықаралық сипаттағы қылмыстар жасаған қылмыскерлер (мысалы, әуе кемелерін айдап әкету, есірткі заттары мен психотроптық заттарды заңсыз тарату және т.б.);
- мемлекеттердің экстрадициялау туралы екіжақты немесе көпжақты шарттарында көзделген қылмыскерлерге.

Баспана туралы алғашқы әмбебап нормалардың бірін 1950 жылы Халықаралық құқық институты қабылдады, ол «Халықаралық жария құқықтағы баспана» қаулысын қабылдады. Онда баспана құқығы келесідей анықталған: «Баспана дегеніміз - мемлекет өзінің аумағында немесе басқа жерлерде белгілі бір органдардың бақылауымен оны іздеген адамға беретін қорғауды білдіреді». Анықтама баспана берудің екі формасының болуынан туындады: а) аумақтық - мемлекет өзінің аумағында шетелдік азаматқа баспана беруі және б) дипломатиялық - жеке адамдарға дипломатиялық немесе консулдық өкілдіктің аумағында баспана беру. шетел мемлекетінің, көп жағдайда - елшіліктің немесе консуллықтың қабылдаушы елдерінің азаматтарына [3, б. 194-195].

Халықаралық құқық нормаларына сәйкес, баспана құқығының келесі негізгі белгілерін ажыратуға болады:

1) Әрбір адамның басқа елдердегі қуғын-сүргіннен баспана іздеуге және осы баспананы пайдалануға құқығы бар. Пана іздеушілердің жағдайы, мемлекеттердің егемендігіне және БҰҰ-ның қағидаттары мен мақсаттарына нұқсан келтірмей, халықаралық қоғамдастық үшін алаңдаушылық тудыратын мәселе болуы керек.

2) Әрбір мемлекет өз аумағында қудаланған адамдарға мемлекеттік егемендік негізінде баспана беруге құқылы.

3) Мемлекеттің өзі баспана беру негіздерін бағалайды.

4) Саяси емес қылмыс үшін жауапқа тартылса немесе Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен қағидаларына қайшы келетін болса, баспана беру мүмкін емес.

5) Пана бергеннен кейін мемлекет адамның қауіпсіздігіне (яғни экстрадицияланбау және елден кетпеу) және негізгі құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беруге міндетті.

Босқындар мәселесі Қазақстан Республикасында 1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін және ұлтаралық қақтығыстардың шиеленісуінен, ұлттық азшылықтардың құқықтарының бұзылуынан кейін өзекті болды, бұл мәжбүрлі мигранттардың жаппай ағынын тудырды. 1989 жылдан бастап бұрынғы Кеңес Одағында 9 миллионнан астам адам қоныс аударуға мәжбүр болды. Толығырақ мысалға келтіру үшін, КСРО ыдырағаннан кейін бұрынғы Кеңес Одағы аумағындағы әрбір отыз тұрғынның бірі көшуге мәжбүр болды деп айта аламыз. Орталық Азияда жағдай одан да күрделі: әрбір он екінші тұрғын тұрғылықты жерін ауыстыруға мәжбүр болды.

1951 жылғы Конвенцияға және оның 1998 жылғы 15 желтоқсандағы 1967 жылғы Хаттамасына қосыла отырып, Қазақстан халықаралық қауымдастық алдында босқындарға қатысты белгілі бір міндеттемелер қабылдады. Біріншіден, бұл - қоныс аудармау, босқын мәртебесін беру процедурасына қол жетімділік, хабардар болу, шешімге шағымдану мүмкіндігі және істі қарау мен шағымдану мерзіміне тіркеуді қамтамасыз ету қағидаттарын сақтау міндеті.

Мысалы, 2000 жылдың аяғында біздің елде 20 574 босқын болған, олардың 86 пайызы Шығыс Еуропа мен Орталық Азиядан келгендер. 1988 жылдан бастап Шешенстаннан босқындар саны күрт өсті; 2000 жылдың аяғында олар елде тұратын барлық босқындардың 61,6 пайызын құраса, екінші және үшінші орынға Тәжікстаннан (24,2 пайыз) және Ауғанстаннан (11,9 пайыз) босқындар келді. Алайда, Қазақстан билігі Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағынан тыс елдерден тек 915 босқын мен 124 баспана іздеушіні тіркеді.

2009 жылдың 4 желтоқсанында «Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, ол 2010 жылдың 1 қаңтарында күшіне енді және алдыңғы заңдардағы кемшіліктерді жойды. Атап айтқанда, мәртебе берудің критерийлері мен процедуралары анықталады, баспана іздеушілер мен босқындардың құқықтарын қорғау қамтамасыз етіледі, сондай-ақ олардың Қазақстан аумағындағы негізгі құқықтары мен міндеттері бекітілген. Сонымен қатар, босқын мәртебесін беру туралы өтініштерді беру және тіркеу тәртібі нақтыланып, босқын мәртебесін беру туралы уәкілетті органның шешім қабылдау мерзімі тіркелген күннен бастап үш айға дейін ұлғайтылды. Қазақстан заңнамасына сәйкес босқындардың:

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы заңнамасына сәйкес медициналық көмек;

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес еңбек немесе кәсіпкерлік қызмет бостандығы;

мүліктік және жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарды сот арқылы қорғау.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 17 тамыздағы «Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығын іске асыру шеңберінде Еңбек және Көші-қон және босқындармен жұмыс саласындағы халықты әлеуметтік қорғау Ішкі істер министрлігіне берілді. 2010 жылдың 29 қарашасында Ішкі істер министрлігі «Босқын мәртебесін беру туралы өтініштерді тіркеу және қарау ережелерін бекіту туралы» бұйрықты мақұлдады, онда босқын мәртебесін беру туралы өтініштерді тіркеу және қарау тәртібі айқындалды. Босқындар деп тану туралы өтініштерді қарау тетігі мен тәртібі баспана туралы жалпы танылған халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес анықталады.

Қазақстан Республикасының заңнамасы шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарға баспана құқығын таниды. Қазақстан Республикасындағы саяси баспана шетел

азаматтарына және азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының Конституциясына, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес халықаралық құқықтың жалпы танылған нормалары негізінде беріледі.

Қазақстан Республикасының босқындар туралы заңнамасының 4 бабында:

Босқындар мәселелері бойынша мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары көрсетілген

1) осы Заңда белгіленген тәртіппен баспана іздеушілер мен босқындарға баспана құқығын беру;

2) босқын мәртебесін беру рәсімдерін жүргізу кезінде әлеуметтік шыққан тегіне, нәсіліне, ұлтына, азаматтығына, дініне және саяси нанымына байланысты кемсітуге жол берілмейтіндігі;

3) пана іздегендер мен босқындардың жеке өмірі туралы ақпараттың құпиялылығын сақтау;

4) пана іздегендер мен босқындардың бөлінген отбасыларын біріктіруді жеңілдету;

5) Қазақстан Республикасының бала құқықтары туралы заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасында босқын балалардың құқықтарын қорғау;

6) егер осы Заңның 18-бабы 2-тармағының екінші бөлігінде көзделген негіздер болса, баспана іздеушілер мен босқындарды шығаруға тыйым салу [4].

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық нормаларына сай баспана сұрап келген адамдарға және олардың отбасы мүшелеріне саяси немесе діни сенімдері, сондай-ақ азаматтығы және / немесе тұрғылықты жері бойынша азаматтығына қарамастан қауіптен қорғану үшін саяси баспана береді.

Қазақстан Республикасында саяси баспана беру туралы немесе саяси баспана беруден бас тарту туралы шешімді Қазақстан Республикасының Президенті қабылдайды.

Қазақстан Республикасында халықаралық стандарттарға сәйкес адам құқығын тиімді қорғауды қамтамасыз ету үшін ұзақ, қиын жол жүріп жатыр. «Босқындар туралы заңның» қабылдануы - бұл Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын босқындардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарға жақындатуға жасалған үлкен қадам, бұл біздің мемлекетіміздің мүдделер мен адам құқықтарына басымдық беретіндігін дәлелдей отырып оның азаматтарына ғана емес, шетелдіктерге де қорғау кепілдігі.

Қорытындылай келе, босқындардың құқықтарын қорғау кезінде, ең алдымен, мемлекеттермен, билік органдарымен, осы мәселемен айналысатын халықаралық ұйымдармен серіктестікті нығайту қажет екенін атап өткен жөн. Елдер өз халқын қорғау жөніндегі жауапкершіліктен басқа, босқындарға қатысты гуманитарлық жауапкершілікті де ұмытпауы керек. Мемлекеттердің босқындар үшін баспана жүйесін құруға, қажетті қорғауды және шыққан елге оралу қауіпсіздігін қамтамасыз етуге барынша күш салуы өте маңызды.

Босқындарды қорғауда штаттар мен БҰҰ БЖК-нан басқа үкіметтік емес ұйымдар маңызды рөл атқарады. Олар халықаралық қорғау мен көмек көрсетуде маңызды рөл атқарады. Босқындар осындай ұйымдардың қолдауына мұқтаж, өйткені елдер мен БҰҰ БЖКБ-ның өзі бүгінде әлемдегі миллиондаған босқындарды қорғап, оларға көмек бере алмайды. Үкіметтік емес ұйымдарда халықаралық стандарттарға сәйкес босқындарға көмек көрсету бойынша нақты мандаттардың болмауына қарамастан, олар босқындарды қорғау жөніндегі қызметті жүзеге асырады. Бұл қаржылық қолдау да, әлеуметтік, құқықтық, гуманитарлық көмек те болуы мүмкін.

Бүгінгі күні босқындардың құқықтарын қорғау бірқатар проблемаларға тап болды және оларды болдырмау үшін осы саладағы шаралар мен іс-әрекеттерді тиімді шоғырландыру қажет және өте маңызды. Мүмкіндігінше көптеген елдер 1951 жылғы босқындардың мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялауы керек және босқындардың барлық жағдайларына заңға негізделген тәсілдерді сақтап, нығайтуы керек. Босқындарды қорғау әлі де ортақ міндет екенін ұмытпаған жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Селивенко В.О. Баспана заңының негізгі белгілері. – 2000. – № 4.

2. Галенская Л.Н. Право убежища международно-правовые вопросы. – Москва: Издательство «Международные отношения», 1968. – С.62-68.
3. Колосов, Ю.М. Массовая информация и международное право / Ю.М. Колосов. – 2-е изд., стер. – Москва: Статут, 2014. – 160 с.
4. «Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы №216-IV Заңы (01.02.2021ж. Өзгертулер мен толықтырулармен).

ОХРАНА ПРАВ, СВОБОД И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

РЫМБЕК А. А.

студентка группы Ю-21НП

ФЕТКУЛОВ А.Х.

Научный руководитель, к.ю.н, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена уголовно-правовая охрана прав и свобод несовершеннолетних, исследован Закон РК «О правах ребенка» и основные положения, связанные с темой статьи.

Ключевые слова: несовершеннолетний, права и свобода, охрана прав несовершеннолетних, уголовно-правовая охрана прав.

Согласно международному правовому акту, принятому Генеральной Ассамблеей ООН в 1989 году, «ребенок – это человек, не достигший 18 лет» [1]. Принятый Республикой Казахстан Закон «О правах ребенка» 8 августа 2002 года полностью соответствует международной Конвенции. Основные положения норматива: гарантия государственной помощи несовершеннолетним для полноценного содержания в семье, право на получение дошкольного, школьного и профессионального образования. А также выплата соответствующих льгот [2].

Согласно законодательному акту Казахстана, регламентирующего содержание и порядок судопроизводства по уголовным делам, (далее УПК РК) уголовные правонарушения, совершенные несовершеннолетними – особая категория дел. Рассматриваются по специальному уставу, предусмотренному статьями 530-545-1 УПК [3]. При этом действующее в республике Казахстан законодательство обязуется регулировать отношения, связанные с основными правами и интересами несовершеннолетнего. Министерством образования и науки Республики Казахстан каждый год издается доклад, в котором освещается, как в республике поддерживается их здоровье, образование и социальная поддержка.

По Закону запрещено ущемление прав малолетнего гражданина по любым основаниям, независимо от расы, вероисповедания, политических взглядов. Обеспечить права несовершеннолетнему дело не семейного, а конституционного права. И даже если ребенок родился вне брака, Кодекс о супружестве и семье запрещает его дискриминацию.

Согласно семейному законодательству и ст. 2, принятых 26.12 2011 указано, что государство будет стоять на защите прав граждан, не достигших 18 лет, соблюдать интересы проходящих обучение в образовательных организациях по очной форме. Ст. 3 определяет формы и порядок устройства в семью сирот, несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей [4]. До принятия этого закона дети рассматривались как пассивные объекты, заботиться о которых были должны родители. Включение в закон поправок, посвященных правам детей, стало возможным обрести права с самого рождения.

Принятый Закон и основные положения:

1. Гарантированы организации, которые будут осуществлять медицинскую, социально-бытовую, педагогическую, психологическую и материальную поддержку
2. Распространение нормативов как на граждан Казахстана, так и на иностранцев, пользующихся в Республике правами и свободами
3. Запрещено ограничивать права несовершеннолетнего. Исключения составляют случаи, установленные законодательством РК
4. Реализована государственная политика, которая призвана защищать детей от информации, которая может навредить развитию и здоровью
5. Обеспечение охраны здоровья детей, не достигших 18 лет
6. Право на получение государственной регистрации
7. Предоставление прав на выражение своего мнения
8. Право самостоятельно или через своих представителей совершать сделки, иметь банковские вклады. В свою очередь последние должны выступать в защиту их прав и интересов в отношениях с любыми физическими и юридическими субъектами, в том числе в судах, без специальных полномочий.
9. Получение профессии, заключение трудовых договоров при желании работать ребенка, не достигшего 18 лет
10. Получение полного обеспечения от государства детям-сиротам. Размеры выплат ежегодно устанавливаются Членами Правительства
11. Учреждения и поддержка оздоровительных, спортивных, творческих и других организаций досуга несовершеннолетних,
12. Право воспитываться и жить с отцом и матерью, знать все о своих родителях. Получать их заботу.
13. Запрет на разлучение детей с родителями против их воли. Такое решение может быть принято только ювенальным судом и только в тех случаях, если несовершеннолетнему что-то или кто-то угрожает. Если родители ребенка собрались развестись, место его дальнейшего жительства определяется путем их соглашения друг с другом. При возникновении спорных ситуаций, с кем жить ребенку определяет суд.

Закон установлен для граждан Республики и иностранцев, проживающих на территории Казахстана.

Если ребенок создал для себя гражданские обязанности и исполняет их в полном объеме до наступления совершеннолетия, действие норм на него не распространяется. Законодательство рассматривает несовершеннолетнего как самостоятельную личность с собственными правами, возможностью самостоятельной защиты своих интересов [5, с.20-26].

Ребенку, не достигшему 18 лет, гарантирована бесплатная учеба в школе, колледже. Получение технического и профессионального образования на конкурсной основе. Ребята с ограниченными возможностями, которым необходим специальный подход педагогов, получают из бюджета государства дополнительные средства. Для охраны здоровья детей, государство начинает беспокоиться о матери ребенка, предоставляя ей право получение медицинской помощи для нормального родоразрешения. Гарантированы выплаты по уходу за ребенком.

Для предотвращения психологической или физической дискриминации, государственные органы Республики Казахстан, обеспечивают защиту личной жизни и достоинств. Уголовную ответственность будут нести лица, которые применили по отношению к несовершеннолетнему: действия сексуального характера, приобщение к преступной деятельности и антиобщественных поступков и других, ущемляющих права и свободу граждан РК.

Рассматривая уголовную составляющую, можно отметить, что мера наказания за уголовные правонарушения, совершенные в отношении несовершеннолетнего, обычно значительно суровее чем за аналогичное деяние, совершенные против совершеннолетнего. Рассмотрим наглядно несколько примеров с УК РК [6]:

Истязание, то есть причинение физических или психических страданий путем систематического нанесения побоев или иными насильственными действиями, если это не повлекло последствий, предусмотренных более строгими статьями, наказывается штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до шестисот часов, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок. То же деяние, совершенное в отношении заведомо несовершеннолетнего, наказывается ограничением свободы на срок от трех до семи лет либо лишением свободы на тот же срок.

Из-за особенности детского восприятия, его психического состояния, отсутствия жизненного опыта и ее ряда множества причин несовершеннолетний может легко оказаться в опасной ситуации и быть вовлечен в совершение преступления, даже не подозревая этого, не задумываясь о уголовной ответственности за совершения определенных, кажущихся ему безвредными.

Дети, по каким-либо причинам оставшиеся без родительской опеки, которые находятся в домах-приютах и детских домах, остаются собственниками квартир и частных домов, которые принадлежали их родителям. Если несовершеннолетние не имеют собственного жилья, при исполнении 18 лет имеют право на его получение от государства. Также не могут быть выселены из какого-либо жилого помещения до предоставления им другого жилища, которое будет соответствовать нормам для нормального проживания.

Несовершеннолетние имеют право на выбор понравившейся профессии. С разрешением родителей с 14 лет могут работать с условием, что трудовая деятельность не станет причиной ухудшения их состояния здоровья, психики и нравственности.

Для полноценной защиты детских прав Правительством создан Уполномоченный орган, который обязан:

- координировать и контролировать другие уполномоченные органы;
- реализовывать политику Государства по защите прав несовершеннолетних;
- координировать и проводить методические работы с местными исполнительными органами;
- ежегодно пересматривать и улучшать минимальные социальные стандарты и минимальные показатели жизни.

Деятельность органов и организаций, выполняющих обязанности по защите прав детей, контролирует Уполномоченный по правам ребенка Республики Казахстан.

Таким образом, необходимо провести мониторинг казахстанского законодательства в области защиты прав, свобод и законных интересов детей, определить эффективные механизмы в этой сфере. Как нам представляется, необходимо создать межведомственный банк данных о детях оставшихся без попечения родителей, помещенных в государственные учреждения всех видов. Следует принять неотложные меры по расширению детских учреждений дополнительного образования и досуговых центров для несовершеннолетних [7].

Необходимо вести активную предупредительную деятельность не только силами органов государственного принуждения, но и всей общественностью. Многие страны сегодня ведут поиск новых форм воздействия на несовершеннолетних вне рамок уголовно-правовой юстиции в целях профилактики преступности. В ряде стран особое значение придают профилактической и правовоспитательной работе полиции с детьми и подростками в школах. Законодательный и правоприменительный опыт развитых стран заслуживает самого серьезного внимания. Необходимо использовать позитивный зарубежный опыт предупреждения преступности несовершеннолетних. Однако, главная ответственность, конечно, лежит на семье. Обществу нужно, чтобы семья была крепкой, здоровой, а родители занимались воспитанием детей не от случая к случаю, а каждодневно выполняли свой гражданский долг, были примером для дочерей и сыновей [8 с.48].

Список литературы:

1. "Конвенция о правах ребенка" (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989 [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=LAW;n=9959;req=doc#0034855243472046826> (дата обращения: 7 марта 2021 года).
2. Закон Республики Казахстан «О права ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года № 345 [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_ (дата обращения: 11 марта 2021 года).
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.) [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#pos=588;-53 IV](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#pos=588;-53_IV) [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000114_ (дата обращения: 27 февраля 2021 года).
4. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518-IV [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518> (дата обращения: 13 марта 2021 года).
5. Бадальянц, Ю. С. Уголовно-правовые средства охраны прав ребенка в Российской Федерации / Ю. С. Бадальянц, Э. Ю. Бадальянц, С. С. Захарова // Человек: преступление и наказание. – 2017. – Т. 25. – № 1. – С. 20–26.
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=5;-108 (дата обращения: 17 марта 2021 года).
7. Николаева Ю.В. Механизм уголовно-правовой защиты интересов несовершеннолетних требует системного подхода [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view> (дата обращения: 19 марта 2021 года).
8. Интыкбаев М.К., Феткулов А.Х. Особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних в Республике Казахстан. – Караганда: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 2016. – 65 с.

ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ И ЕЕ РАЗВИТИЕ В КАЗАХСТАНЕ

СӘРСЕНБЕК Ж.Ж.

магистрант группы Ю-13П

ФЕТКУЛОВ А.Х.

Научный руководитель, к.ю.н, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются исторические моменты развития организованной преступности начиная с момента обретения независимости Казахстана и до наших дней. Дается определение организованной преступности. В работе показана как организованная преступность оказывает большое влияние на все сферы общественной жизни, что подрывает безопасность общества и государства. Показана роль коррупции на развитие организованной преступности и меры органов государственной власти на их противодействие.

Ключевые слова: организованная преступность, преступления, организованные преступные группировки, противодействие организованной преступности, коррупция.

Казахстан стремится создать все необходимые объективные предпосылки для построения государства, в котором будут жить нынешнее молодое поколение нашей страны. Поэтому основной задачей для нашего государства является противодействие с

преступностью в независимости от ее разновидности, в целях благополучного существования гражданина, общества и государства в целом.

Если рассматривать историю возникновения организованной преступности в Казахстане и её развитие в современное время, то организованная преступность-это определенная форма преступности, для которой характерной чертой является устойчивая преступная деятельность, осуществляемая преступными организациями (организованными группами, бандами, преступными сообществами и другими подобными незаконными формированиями), имеющими иерархическую структуру, материальную и финансовую базу и связи с государственными структурами, основанные на коррупционных механизмах [1, с.858]. Существующие в нормативно-правовых актах определения не в состоянии охватить в целом все виды организованной преступности, которые в свою очередь имеют различия в экономической, региональной и этнической сфере, потому что данное преступное явление крайне сложное, и поэтому имеются множество подходов к установлению её основных аспектов.

Данный вид преступности в нашей стране дала своё начало и развитие к концу 1980-х годов. В результате распада СССР появились негативные последствия как экономический застой, развал сельского хозяйства, моральный упадок а так же рост коррупции, что последовало за собой и в итоге стало важным толчком и зерном возникновения организованной преступности и дальнейшего развития в нашей стране. В этот промежуток времени разрушается система, и основные механизмы государства дают сбой. Система правоохранительных органов Республики Казахстан не смогла сдержать натиск насильственной и корыстной преступности с ее организованными формами, и этот факт увеличил количество совершенных организованных преступлений и дальнейшее развитие в стране. Эти все процессы привели к тому, что в конце 1980-х годов, и в начале 1990-х в стране начали образовываться преступные группировки, и членами данных группировок в основном были бывшие спортсмены, бывшие сотрудники правоохранительных органов. В тот период основной деятельностью казахстанских организованных преступных группировок были преступления в сфере так называемой «теневого» экономики. Понятие организованной преступности в сфере «теневого» экономики можно назвать запрещенным, подпольным и нелегальным видом экономической деятельности, которая имела важный фактор – это иметь постоянный доход, и рассматривалась в рамках экономической системы.

В 1987-1990 года процессы количественных и качественных изменений преступности и уровень ее развития были хорошо заметны. Так, в 1987 году по сравнению с 1986 г. увеличился рост количества убийств +8,8%, краж личного имущества +8,2%, в том числе из квартир +8,9%, грабежей +13,7%, разбойных нападений +22,7%. Количество лиц, совершивших преступления в группе, сократилось на 10,2%, количество несовершеннолетних, совершивших групповые преступления вместе с взрослыми увеличилось на 2 %, группой несовершеннолетних лиц - 5,5%. В 1988 году если сравнивать с предыдущим годом ситуация в стране в общем практически не ухудшилась, количество лиц, совершивших преступления в группе, сократилось на 0,7% по сравнению с прошлыми годами.

Максимальный рост преступности в стране произошел в 1990 году, при регистрации 148053 преступлений, и это был самый высокий показатель за последние 30 лет. Увеличился рост числа таких преступлений, как: грабеж, разбой, мошенничество, кражи личного и государственного имущества.

По мнению некоторых западных экспертов, в тот период под контролем представителей организованных преступных группировок находились 40 % государственных предприятий, 35 % коммерческих банков, 35 % частных компаний и 60 % других предприятий. Связь между организованными преступными группировками, бизнесменами и чиновниками постепенно переросла в партнёрские отношения и становилась крепче в середине и в конце 1990-х годов. В дальнейшем в конце 1990-х начале - 2000-х годов эти процессы продолжались, что соответственно последовало за собой к достижению высокого

уровня организованной преступности в Казахстане. преступления организованных преступных группировок имели множество схожих черт с преступностью в сфере экономики. Доход преступных группировок, во многих случаях, использовались для обогащения, и для расширения области влияния и подкупа чиновников государственных органов. Увеличение и накопления больших финансовых средств в преступном бизнесе давало возможность влиять преступным группировкам на представителей власти, и иметь с ними нерушимую крепкую связь, а так же поддержку во многих вопросах касающихся их преступной деятельности. Данная проработанная схема в целом начала развиваться в стране такое явление как коррупция, причем большими темпами.

Так же в данный период в пользу развития преступлений организованного характера не маловажную роль сыграл тот факт, что в этот период наша страна только получила свою независимость и считалась молодым государством, которая еще не успела разработать необходимую систему и меры по противодействию организованной преступности.

Далее в начале 2000-х годов согласно статистике преступления, которые являлись наиболее характерными и доходными для организованных преступных группировок были преступления в сфере экономики- 12,5 %, преступления общеуголовного характера- 50 %, преступления «на стыке» общеуголовной, экономической и коррупционной преступности - 37,5 %. Пока преступления, в сфере организованной преступности заложив фундамент своего образования и максимально увеличивало рост своего развития в нашей стране, государство начали предпринимать меры по противодействию организованной преступности. Одним из важным мер являлось принятие Указа Президента Республики Казахстан от 5 ноября 1997 года № 3731 «О мерах по укреплению национальной безопасности, дальнейшему усилению борьбы с организованной преступностью и коррупцией» [2]. Полномочия по борьбе с организованной преступностью были возложены на Министерство внутренних дел Республики Казахстан.

На основании статистических данных Министерства внутренних дел Республики Казахстан в 2000-е года всего было привлечено к уголовной ответственности 2500 членов организованных преступных группировок, и 1000 лидеров вышеуказанных преступных группировок. С 2005 по 2007 год в стране произошел рост количества уголовных дел, заведённых в отношении участников организованных преступных группировок, а в следующие года произошел спад, и были ликвидированы 1200 организованных преступных группировок. По данному вопросу Министерство внутренних дел получало поддержку и помощь от органов, которые непосредственно специализируются на быстром дознании и расследовании деятельности организованных преступных группировок. Деятельность организованных преступных группировок была под контролем в результате принятых мер и проведенных работ со стороны государственных органов. В 2009 году общее количество преступлений в стране сократилось на 4,9 %, меньше было совершено убийств, причинений тяжкого вреда здоровью, грабежей, разбоев, краж, преступлений среди несовершеннолетних и некоторых других видов преступлений. Было своевременно пресечено 6 фактов бандитизма, 31 фактов создания и руководства организованными преступными группами. В 2010 году были возбуждены уголовные дела в отношении 362 активных участников организованной преступной группы (ОПГ). На основании вышеизложенной статистики можно утверждать, что меры по противодействию организованной преступности на тот период показали себя исключительно с положительной стороны, и как показывает практика проявили себя действующим методом.

В современном Казахстане хотелось бы отметить, организованная преступность оказывает большое влияние на все сферы общественной жизни, которая подрывает безопасность общества и государства в целом, что вызывает серьезные опасения. Данный вид преступности на сегодняшний день проникает во все сферы жизнедеятельности общества и государства, а ее представители проникают в свою очередь в органы местного самоуправления и государственной власти. В связи с развитием технологии и средств связи в современном мире и расширением и развитием экономической и коммерческой

деятельности, организованная преступность приспособилась к новым факторам развития своей деятельности и тем самым находила пути для своего расширения.

Организованная преступность усиливает свои позиции, присваивая многие виды противоправной деятельности и активно внедряясь в экономику и во властные структуры страны, тем самым, представляет собой одну из наиболее негативных и сложных социальных проблем современного общества. Организованная преступность в отличие от обычной преступности не прячется от власти, а наоборот противостоит ей и даже держится на одном уровне, и данный фактор характеризует собой повышенную общественную опасность этого социального явления. Как явление она характеризуется самыми разнообразными многочисленными признаками и представляет собой суммарный результат ее разнообразных проявлений. Это различные преступления и преступники, сферы и способы деятельности преступных формирований, их последствия и многое другое. Поэтому пытаться все это описать одним определением не представляется возможным [3, с.122].

Следует согласиться с оценкой, данной В.В. Лунеевым, когда он пишет, что, доминирующей криминологической тенденцией на ближайшие годы остаются продолжающийся рост преступности в мире, повышение ее тяжести и общественной опасности с одновременным отставанием социально-правового контроля от растущей мобильной и мимикрирующей криминализации общественных отношений [4, с.472].

На основании данных Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по сравнению с аналогичным периодом прошлого года число тяжких и особо тяжких преступлений стало больше на 76,9%. В структуре преступлений их доля составила 27,2% (2019г. - 10,2%), средней и небольшой тяжести - 43,7% (65,2%) и 14,9% (13,6%) соответственно. В 2020 году число преступлений против личности составило 5 368 случаев, что на 9,8% меньше по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Уменьшение отмечено по таким преступлениям, как: изнасилования - на 32,9%, торговля людьми - на 16,6%, похищения человека - на 10,7%, угрозы - на 6,3% [5].

Так же, на сегодняшний день одним из важнейших видов организованной преступности является коррупция. Как уже было отмечено ранее, данный вид преступления начал свое существование еще с момента тесного взаимоотношения представителей организованных преступных группировки и представителей власти. В настоящее время деятельность организованной преступности имеет больше возможностей для укрепления уже имеющейся связи с государственной властью. В руках преступных организаций имеются большие объемы финансовых средств, которые они используют в целях личного своего обогащения и самое главное для расширения сферы своего влияния и развития. Так же эти средства используются ими для внедрения и проникновения в государственные институты и здесь эффективным приемом и методом является коррупция. Важный для преступников процесс узаконивания незаконных доходов осуществляется при помощи коррумпированных чиновников, которые были приучены «легким» деньгам и их большим количеством. К сожалению рост коррупции и незаконного обогащения, которые ежегодно разоряют государственную казну и подрывают веру народа в силу закона. Однако в этом направлении ведется большая работа, приняты необходимые меры противодействия и уже заметны положительные результаты. Например, в 2017 году в стране было совершено на 18% меньше коррупционных преступлений чем за период 2016 года, и с каждым годом на сегодняшний день этот рост увеличивается.

Особенности борьбы с организованной преступностью – это одновременное воздействие на процессы детерминации данного криминального явления социальной средой с одновременным пресечением процессов ее самодетерминации. Такое воздействие должно сочетаться с выявлением преступных групп, и их разоблачением и пресечением путем выявления, разоблачения, пресечением деятельности лидеров преступной среды, подрывом финансово - материальной базы организованных преступных формирований, выявлением,

разоблачением и пресечением проникновения организованной преступности во властные структуры, ее коррупционных связей.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что организованная преступность берет свои корни с самого начала становления нашего государства. В прошлом многие факторы дали возможность возникнуть и дальше развивать данный вид преступности, и, к сожалению, государство не могло ничего с этим поделать. Нужно признать, что в современное время организованная преступность за все годы существования теперь имеет крепкий фундамент, а также разработала свою систему развития. Но несмотря на это государство продолжает наравне с мировыми требованиями осуществлять борьбу с организованной преступностью, и разрабатывать меры по противодействию этой преступности.

Борьба с организованной преступностью должна носить системный характер и что очень важно в современном мире необходимо опираться на высокие технологии, так как благодаря данным технологиям появляются много возможностей для раскрытия и предотвращения этого вида преступности. Усилия в борьбе должны постоянно увеличиваться в уголовном спектре, в условиях эскалации преступности и обеспечивать наступление на данную преступность «широким фронтом» - затрагивать все сферы жизни общества и государства, сочетаться с активными действиями по борьбе с коррупцией и властно-элитной преступностью.

Все названные тенденции развития организованной преступности в Казахстане, действительно угрожают и экономическому росту страны, и самой национальной безопасности. Единственная возможность выйти из этой ситуации с минимальными потерями – это накопление и соединение способностей всех государственно-общественных институтов страны и выработка ими адекватных и профессиональных мер по сокращению масштабов пагубного влияния преступных группировок.

В дальнейшем успех борьбы с организованной преступностью будет определяться позитивным развитием экономических, политических, социальных и духовных условий жизни общества, оптимизацией социального контроля и предоставлением населению, в том числе участникам организованных криминальных формирований реальной возможности избирать правомерные пути решения своих проблем.

Для Независимой Республики Казахстан, первоначальной мерой являлось создание организационно-правовых основ борьбы с организованной преступностью. Беспорно государством по настоящее время было принято много важных мер для противодействия организованной преступности, но можно сказать, что на данный момент заложен только крепкий фундамент в решении имеющихся проблем, над которым нужно дальше работать и возводить основательную, прочную и профессионально разработанную систему. Для этого результата надо разрабатывать целостную научную концепцию противодействия с организованной преступностью на основе имеющихся научных разработок и необходимой специальной литературы, учитывая при этом практический и международный опыт.

Список литературы:

1. Большой юридический словарь 3-е издание, доп. и перераб. / Под. ред. проф. А.Я. Сухарева. – 2007, VI. – С. 858.
2. Указ Президента Республики Казахстан от 5 ноября 1997 года № 3731 «О мерах по укреплению национальной безопасности, дальнейшему усилению борьбы с организованной преступностью и коррупцией» [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=1008412 (дата обращения: 27 февраля 2021 года).
3. Нургалиев Б.М., Организованная преступность: от признаков к определению// Проблемы борьбы с преступностью и коррупцией. Сб. науч. тр. – Караганда. – 2000. – С. 122.
4. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. – М, 1999 г. – С. 472.

5. Официальный сайт Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: [http:// www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz) (дата обращения: 29 февраля 2021 года).

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ СТАНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ РК

УТКИНА Т.Н.

студентка группы Ю-13П

БАЛГИМБЕКОВ Д.У.

Научный руководитель, к.ю.н., профессор

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Республика Казахстан на основании Конституции устанавливает себя как демократическое, светское, правовое, социальное государство [1]. Взятая функциональность относится, в первую очередь, к производству и осуществлению требующих мер в социальной, экономической, политической и иных сферах жизни казахстанского общества. Анализ подобной ключевой категории как основы конституционного строя Республики Казахстан способствует определить индивидуальность принципов и институтов конституционного строя, которые в общей сложности предоставляют причину давать представление о ней, в качестве конституционного государства

Ключевые слова: конституционный строй, народовластный характер государства, общественное устройство, общественный строй, основы конституционного строя, конституционное законодательство, виды общественных отношений.

Изучение конституций иностранных государств свела меня к умозаключению, что большое количество государств в своих конституциях не распределяют насыщенные положения основ в специальную главу (США, ФРГ, Япония и т.д.), иные же отмечают аналогичные главы и разделы своих конституций в таком виде: «Основные положения» – Греция, Финляндия, «Общие положения» – Австрия, Швейцария, «Основные принципы» – Италия, Португалия, «О суверенитете» – Люксембург, Франция. Особенностью является, как мне кажется, Конституция Швеции, первая глава которой именована законодателем – «Основы государственного строя» [2].

В ипостаси существенных основ конституционного строя законодатели иностранных государств определяют в национальных конституциях нижеприведенные положения:

- целостность экономического пространства, федерализм, народовластный характер государства, признание общепризнанных норм международного права элементом федерального права, разделение властей, республиканскую форму правления и т.д. (Конституция Австрийской Республики) [2, с.253];

- национальная независимость, преданность правам человека, естественное самоопределение народов, секулярный, социальный и народовластный характер государства и т.д. (Конституция Французской Республики) [3, с.503];

- народное представительство, отклонение от войны как независимого права нации, присущность к парламентской монархии, местное самоуправление и т.д. (Конституция Японии) [3, с.558].

В рамках исследуемой темы, позволительно будет подметить, что Конституция Республики Казахстан от 28 января 1993 года в первый раз на постсоветском пространстве задействовала в деловой оборот современное термин – «основы конституционного строя», именовав так, последующую за преамбулой часть конституционного текста [4]. Допускаю, что главный фактор замены термина «основы общественного строя и политики» на «основы

конституционного строя» можно утверждать, что его включение в тексты конституций постсоветского пространства послужила реакция на те преобразования, которые возникли в общественно-политической жизни молодых свободных государств после августа 1991 года.

Ключевую роль в актуальной концепции конституционного строя содержат научные исследования ученых, которые были предназначены таким, единым с понятием «конституционный строй», категориям, как «общественное устройство», «общественный строй», «основы общественного строя и политики». Как и современные основы конституционного строя, так и вышеупомянутые категории были включены в оборот конституционными нормами. Обращение к трудам П.И. Стучки, Г.С. Гурвича, М.А. Рейснера, Е.А. Энгеля и прочих, посвященных анализу Конституции, основам государственного права, демонстрирует, что в них вовсе не предусмотрен раздел об общественном строе, не предоставлялось его привычное представление [5, с.17].

В доказательство этому Н.Я. Куприц отмечал: «В те времена в науке советского государственного права еще не существовало раздела, причастного делам общественного устройства, однако элементы социально-экономической и политической организации Советского государства обсуждались» [6, с.58].

Ретроспективный анализ формирования конституционного законодательства разрешает мне совершить ссылку на советское законодательство. В первых советских конституциях нормы об основах общественного строя не распределялись в специальные главы. В литературе должным образом указывалось, что одним из ключевых факторов, воздействующих на научное исследование основ общественного строя, считается фиксирование их в конституционном законодательстве [7, с.35].

Следовательно, изучение советских теоретических теорий, содержание взятого правового института сообщает о различных соображениях непохожих авторов с одной стороны, с другой – наблюдается общее единое мнение по некоторым ведущим элементам основ конституционного строя.

Е.К. Кубеев отмечает, что конституционный строй государства должно совокупно определяться через сумму следующих взаимосвязанных принципов, призванных закрепить:

1. Провозглашение государственного суверенитета; раскрытие суверенитета как свойства высшей власти при верховенстве закона на всей территории страны; определение пределов государственной власти.

2. Гуманный правовой статус человека, при котором он сам, права и свободы являются высшей ценностью, а их признание, соблюдение и защита — главной обязанностью государства; равенство перед законом и право на равную защиту со стороны закона, независимо от каких-либо обстоятельств.

3. Народовластие, включая определение народа как носителя суверенитета и единственного источника государственной власти; правовые принципы непосредственного народовластия, гарантии народного представительства и предусмотренных Конституцией выборов; право на сопротивление тирании и узурпации власти и т.п. [8, с.8].

Обращаясь к исследованиям терминов «конституционный строй», «основы конституционного строя» в нынешней юридической литературе увидим, что большое количество авторов приступают к их исследованию с точки зрения теории правового государства и гражданского общества. И это правильно, на том основании, что, как мы указывали ранее, исследование всякого события комплексно реально исключительно в отношении создавшихся обстоятельств формирования государства на конкретном историческом этапе. К вышеозначенному необходимо добавить, что характерные советскому общественному строю категории «социалистическая собственность», «руководство КПСС» и иное сгинули в прошлое. Сегодняшний этап формирования государств, прежде вступивших в состав СССР, имеет отличительной чертой объявление таких юридических положений, которые характеризуют их самостоятельность и следование гуманным традициям, ведущим знаниям государственной организации иностранных стран. Категория «конституционный

строй» уложилась в ученые круги и практику конституционного строительства в 90-е годы XX века.

Таким образом, В.Т. Кабышев полагает, что конституционный строй представляет в первую очередь порядок конституционных отношений, как предмет конституционного регулирования, а также конституционных норм и принципов, регулирующих и закрепляющих особые виды общественных отношений действующего конкретного строя [9, с.8]. Как отмечает О.Е. Кутафин «конституционный строй – это форма или способ организации государства, которое предоставляет покорность его праву и высказывается о нем как конституционное государство» [10, с.75]. Основы конституционного строя составляют фундамент всего правового регулирования жизни в стране [11, с.73].

Любое, из дисконтированных формулировок конституционного строя, вне всякого сомнения, включает в себе конкретный подход. Я не принимаюсь с намерением, чтобы указать несовершенства или преимущества дисконтированных формулировок. Совершенно иначе, влечет проявить единогласие товарищам, рассматривающим текущую современную для конституционно-правовой науки категорию. Иной случай попробовать представить собственное представление этой трудности с точки зрения прежних изучений и исходя из практики конституционного строительства в Республике Казахстан.

Из чего можно заключить, обобщая вышесказанное, выразить результаты в форме выводов:

1. Конституционный строй – это конкретная форма, конкретный способ организации государства, зафиксированный в его конституции, гарантирующий покорность его праву и квалифицирующий его как конституционное государство. Под конституционным строем стоит воспринимать образовавшийся в государстве способ (систему) взаимоотношений между гражданами, органами власти, государственными и общественными организациями, при котором их права и обязанности зафиксированы в конституции (основном законе) государства и без сомнения исполняются.

2. В научных исследованиях отмечается, что под основами конституционного строя нужно соотносить зафиксированные в Конституции как Основном законе ключевые принципы и идеи, раскрывающие конституционный строй общества и государства. В этих принципах и идеях передается основные черты государства, общества, общественных отношений, власти, политического режима, форм хозяйственной деятельности.

3. В науке конституционного права по большей части устанавливается представление, в соответствии с которым основы конституционного строя представляют систему ключевых принципов государственного и общественного строя, зафиксированных в нормах конституционного права. Данные принципы выражаются посредством правовых средств базовые ценности современного общества.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23 марта 2019 года) //Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1996 г., № 4, ст. 217; 1998 г., № 20, ст. 245.

2. 20 европейских конституций: Сборник неофициальных текстов конституций и конституционных актов. – Алматы: Академия юриспруденции – Высшая школа права «Әділет», 2003. – 762 с.

3. Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балти и ряда др. государств мира /Сост. Ж. Байшев, К.Шакиров. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 576 с.

4. Конституция Республики Казахстан от 28 января 1993 года. //Казахстанская правда, 29 января 1993 года. (Утратила силу).

5. Стучка П.И. Учение о государстве и о Конституции РСФСР. – М: Госиздат, 1992.

6. Куприц Н.Я. Из истории советского государственного права. – М., 1971.

7. Пляхимович, И.И Основы конституционного строя: теория института. Белорусский государственный университет. – Минск: Право и экономика, 2008. – 160 с. – (Серия «Гуманитарные науки»).
8. Кубеев Е.К. Развитие основ конституционного строя современного Казахстана. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/806/kubeev.pdf;jsessionid=25C212BEVB7E8A029B5E53E672E6FB4D?sequence=1> (Дата обращения 14 января 2020 года).
9. Кабышев ВТ. Становление конституционного строя России // конституционного развития России. – МНС, «Саратов»: «Абрис», 2003.
10. Кутафин О.Е. Конституционный строй Российской Федерации // Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. Учебник. – М.: Юристъ, 2000.
11. Жолдахмет М.Х., Шагиева Р.В. Основы конституционного строя как категория конституционного права (на примере Республики Казахстан) // Евразийская адвокатура. – 2019. – № 3. – С. 71-76.

Секция 5. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

ПОЗИЦИЯ ЯПОНИИ ПО РЕФОРМЕ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН

АЙТЖАНОВ С.М.

студент группы МО-19-2

КАЛИЕВА Г.Х.

Научный руководитель, старший преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение Японии в реформе Совета безопасности ООН. Япония имеет огромное количество преград к получению постоянного членства в совете безопасности ООН. Однако это не мешает Японии быть одним из главных претендентов на данную роль. В данной статье автор постарался объективно рассмотреть всю суть проблемы.

Ключевые слова: Япония, реформа ООН, совет безопасности, КНР, РФ, США, Германия.

Реформирование Совета Безопасности ООН является самой острой темой в ходе обсуждения реформы ООН. Страны мира расходятся по многим вопросам, среди них: право "вето", количество стран в Совете Безопасности, количество постоянных и непостоянных членов и т.д. Однако, практически во всех проектах реформ Японии отводится роль нового постоянного члена Совета Безопасности. В ходе проведенного исследования показало, что данное решение улучшить мировую, региональную стабильность и увеличит престиж организации.

Япония является третьей экономикой мира по номинальному значению ВВП и четвертой экономикой по ВВП (ППС). Данное значение является главной сильной стороной Японии. Данный факт позволяет утверждать многим экспертам, что Япония «великая экономическая держава. Япония имеет огромное влияние на мировую экономику. Данное влияние активно используется Японией в её внешней политике. Из него вытекает следующая сильная сторона Японии. После сокращения финансирования ООН со стороны США, ООН требуются новые доноры, таким донором может стать Япония. Япония является второй страной по финансированию ООН после США[1]. Японский МИД не раз заявлял о готовности выделять большое финансирование, если станет постоянным членом ООН. В Японии существует принцип «больше возможностей, больше ответственности [2]. Увеличение финансирования ООН станет большим плюсом для мировой стабильности, ведь большинство расходов составляют программы по борьбе с неравенством. Япония считает несправедливым отсутствие важного субъекта мировой экономики в Совете Безопасности, Япония считает, что в XXI веке мир должен уходить от привычек холодной войны.

Ещё одной сильной стороной Японии является позиционирование себя как "миролюбивой страны" к внешнему миру. Япония после разгрома во Второй мировой войне полностью пересмотрела свою внешнюю политику. Япония является активным участником процесса разоружения. Так, например, Япония подготовила проект резолюции о ядерном разоружении [3]. Уникальный случай особой статьи об отказе от войны как способа разрешения международных споров. Япония позиционирует себя страной, которая желает распространения мирной политики, мирного решения всех споров.

Здесь также стоит учитывать тот факт, что Япония - неядерная держава. Этот фактор играет важную роль, если Япония станет постоянным членом ООН, то это увеличит престиж организации. Ядерный статус не будет фактором для становления постоянным членом ООН. Стоит напомнить, что все нынешние постоянные члены Совета Безопасности (США, КНР, Соединённое Королевство, Франция, РФ) обладают ядерным оружием. Это станет важным фактором в создании безъядерного статуса постоянного члена Совета Безопасности. Данный выбор Японией осознан, страна несколько раз подтверждала свой безъядерный статус.

В эпоху холодной войны США рассматривали Японию как оплот антикоммунизма в регионе Восточной Азии. Сейчас США рассматривают Японию уже как фактор сдерживания Китая. В свою очередь, Японию тревожит агрессивная политика КНР в регионе ЮВА и Восточной Азии. Однако главная причина в том, что обе страны видят в друг друге конкурентов. Так, например, КНР и Япония активно соперничают в Латинской Америке и Африке [4]. В данном случае, расходится мнение обеих стран по конфликту в южно-китайском море [5], [6]. Также у Японии есть прямой территориальный спор с КНР, речь идет об островах Сенкаку/Дяоюйдао [7]. Противостояние КНР и Японии имеются и по реформе Совета Безопасности, КНР всеми способами не хочет видеть Японию постоянным членом Совета [8].

Имеются и более положительные последствия становления Японии постоянным членом СБ ООН. Так Япония станет более независимой по отношению к США. На данный момент Япония вынуждена опираться на привилегии США в СБ ООН. Стоит учитывать, что позиции Японии и США часто расходятся. Получив статус постоянного члена, Япония сможет активно продвигать свои интересы, а также интересы своих союзников без участия США.

Также стоит учитывать, что Япония станет хорошим противовесом Китаю в регионе, что даст возможность мирного урегулирования споров в ЮВА и между самой Японией и КНР.

Последней важной частью японской дипломатии по данному вопросу является позиция Японии как "защитника развивающегося мира". Япония ведёт активную роль по отношению к развивающемуся миру. Так Япония оказывает помощь странам по борьбе с неравенством, Япония является активным инвестором развивающихся стран [5]. Идет активная работа в рамках программ UNESCO и UNICEF. Япония хочет показать, что она является защитником развивающихся стран.

Таким образом, мы видим меняющуюся структуру японской позиции. Япония всеми силами ускоряет процесс реформирования ООН. Для страны важно заполучить место постоянного члена в СБ ООН. Это укрепит международный престиж Японии, а также усилит её позиции. Ведь место постоянного члена в СБ ООН является отражением дел в международных отношениях и возникновении новых великих держав.

Список литературы:

1. ООН. орг: <https://www.un.org/ru/aboutun/finance/contrib.shtml>
2. МИД Японии: https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/un_kaikaku/j_rijikoku/qa.html
3. МИД Японии: https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_002964.html
4. Сафронова Е.И. К вопросу о соперничестве Японии и Китая в Африке и Латинской Америке // Японские исследования. – 2019. – № 3. – С. 84-111.
5. Киреева А. А. Политика Японии по отношению к конфликту в Южно-китайском море // Доклады, представленные на VI международной конференции молодых востоковедов в Институте Дальнего Востока РАН. – 2019. – С.67-74.
6. Понька Т.И., Бельченко А.С., Трусова А.А. Двухвекторный подход КНР к разрешению территориальных споров в Южно-Китайском море // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. –2017. – Т. 17. – № 3. – С. 518–529.

7. Киреева А. А. Японо-Китайский спор: Сэнкаку или Дяюйдао? // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 10. – С. 2-9.

8. Гришаева Л.Е. Реформа ООН - выход из кризиса // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2007. – С. 47-59.

МНЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ НЕМЕЦКОЙ МОЛОДЕЖИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

АКСАНОВА Т.

студентка группы МО-20-2

КАЛИЕВА Г.К.

Научный руководитель, магистр старший преподаватель

Карагандинский Университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена проблема второго поколения населения Германии и их мнение на события Второй мировой войны. Для более корректного понимания были изучены такие исследования как: «Длинная тень после тяжелого прошлого» в Journal of Youth Studies; исследование YouGov; Исследование «МЕМО Germany: Multidimensional Memory Monitor».

Ключевые слова: немецкая молодежь, Вторая Мировая война, память народа, Холокост, нацизм, Третий рейх, антисемитизм.

Война не проходит бесследно. Пережитое остается с нами навсегда: в письмах солдата, адресованных в родной дом; в дневниках, на которых угольком отпечатались страх и боль людей, живших войной.

Сегодня государственные учреждения всячески пытаются привить патриотизм современной казахстанской молодежи с детства через рассказы о подвигах предков, участвовавших во Второй Мировой войне, стремясь заложить любовь к Родине и привить значимость событий первой половины прошлого века. На государственном уровне говорят о героях, погибших в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов, а также то, что Советский Союз понес тяжелые людские потери, принесшие миру свободу от нацизма.

Но чему учат немецкую молодежь? А как она относится к своим предкам, сражавшимся на стороне Гитлера и Третьего рейха?

Такие вопросы все еще остаются актуальными по сей день. Ведь наличие интернета и доступ ко многим ресурсам дает нашему молодому поколению только общие понятия и общее мнение населения Германии о Второй мировой войне. В данной статье же мы конкретизируем факты и предоставляем точные проценты из различных исследований по данной тематике.

Итак, в первую очередь следует начать с того, что нельзя отрицать тот факт, что потери понесли обе стороны: как в армии антигитлеровской коалиции, так и в войсках стран агрессоров, в частности Германии. На этом моменте важно понимать, что не все немцы поддерживали идею нацизма, более того, считали неверным абсолютно четкое разграничение на «плохих» и «хороших» по национальной принадлежности. Что же касается отношения нынешнего поколения Германии к своим предкам-солдатам, то каждый человек по-разному видит те события и соответственно их последствия. Но в общем и целом война оказала влияние на молодых людей 21 века, и теперь стоит выяснить, насколько сильно это влияние [1].

Большое количество немецких молодых солдат не хотели сражаться, но у них не было выбора, так как их семьи могли пострадать. Что делать 20-летнему парню, которого напугали тем, что его родители и младшие братья и сестра будут репрессированы, если он не пойдет в

армию? Не так важно, как ты лично относишься к идеям и методам нацизма, но интересы государства должны быть превыше всего. Таким образом, умелая политика правительства, громкие речи и сама личность Гитлера сделали свое дело, и многие молодые люди разделяли идею исключительности немецкого народа. Но уже позже, там, в бою, этот пыл остывал. И, проходя мимо огней от пуль и видя неимоверное количество мертвых тел, молодой солдат понимал, вне зависимости от национальной принадлежности, они ничем не отличались от него самого.

Проведенное нами исследование не оставляет сомнений в том, что немцы считают войну самым важным событием 20 века.

«Длинная тень после тяжелого прошлого» - это почти поэтическое название недавнего исследования, описывающего, как датская, немецкая и финская молодежь воспринимает события Второй мировой войны. Однако существуют большие различия между «длинными тенями», которые он бросает сегодня молодежи в каждой из трех стран.

«Датская и финская молодежь обычно придерживается узкого, национального взгляда на Вторую мировую войну. Немецкая молодежь гораздо лучше осведомлена о последствиях войны в остальной части Европы», - говорит Карстен Индиген, доцент кафедры политологии и государственного управления Университета Южной Дании и один из авторов нового документа. Исследование опубликовано в *Journal of Youth Studies* [2, с.10].

Война по-прежнему отбрасывает тень. «Многие молодые люди унаследовали память о войне от своей семьи. Это верно для Дании, Германии и Финляндии. Так много молодых людей все еще активно осведомлены о войне», - говорит Индиген.

Как выяснилось, в Дании наибольшее впечатление производят не Холокост, вторжение в Нормандию или применение атомного оружия в Японии. «У датской молодежи был очень националистический подход ко Второй мировой войне. Они уделяли большое внимание движению сопротивления в Дании и выражали восхищение и уважение к борцам сопротивления. В этом отношении датская молодежь более позитивно и героически относится к войне, чем немецкая молодежь», - добавляет доцент.

И перед нами встает следующий вопрос: «Гордятся ли немцы своей историей?». Определенно нет. По крайней мере не событиями 1930-х и 1940-х.

Молодые немцы сталкиваются с нацистским прошлым своих семей. Спустя семьдесят лет после начала Второй мировой войны новое поколение немцев сталкивается с реальностью того, что их родственники делали во времена нацизма. Некоторые молодые люди являются первыми членами своих семей, которые открыто говорят о чувстве стыда. Тем самым, каждый девятый считает, что нация никогда не сможет компенсировать ущерб, нанесенный нацистами.

На мероприятии, посвященном годовщине начала Второй мировой войны, Федеральный президент Германии Франк-Вальтер Штайнмайер попросил у народа Польши прощения за ущерб, нанесенный нацистами их стране.

Поляки меньше заинтересованы в прощении, чем в получении репараций, поскольку президент Польши Анджей Дуда требует компенсации от Германии.

Сора действительно вызывает вопрос: почти три четверти века после окончания войны, несет ли Германия ответственность за то, что произошло?

На данный вопрос ответило исследование YouGov в Германии, которое показало, что 70% немцев считают, что их страна полностью искупила свои прошлые действия. Еще 7% говорят, что, хотя страна еще недостаточно искупила, она когда-нибудь сможет это сделать.

Но каждый девятый немец (11%) говорит, что действия нацистского режима были настолько ужасными, что их народ никогда не сможет надеяться искупить то, что произошло.

Тем не менее нас интересует мнение молодежи в возрасте 18-34 лет. И это же исследование показало, что в данной возрастной категории молодые немцы менее склонны считать, что страна искупила вину. Процент придерживающихся этого мнения составил 57%. Но здесь важно отметить, что 20% ответило «не знаю» [3].

Ранее в статье мы задавали вопрос «Чему учат немцев в школе?». Исследование «MEMO Germany: Multidimensional Memory Monitor», проведенное Билефельдским институтом междисциплинарных исследований конфликтов и насилия (IKG) показало, что 98,4 процента опрошенных сказали, что узнали о национал-социализме в школе. Это говорит о том, что в современной Германии уделяется должное внимание памяти молодого поколения о политике страны периода 1930-1940-х годов.

Совместно с этим по ходу интервью, проводимых в средних школах Берлина сложилось четкое впечатление, что, хотя многие молодые немцы не ощущают личной вины за преступления прошлого поколения, они чувствуют ответственность за то, чтобы помешать любому возрождению расизма, антисемитизма, милитаризма и национализма в их истории.

Интернет также играет важную роль в качестве источника информации для молодых людей; однако исследователи обнаружили, что это не оказало большого влияния на их понимание Холокоста. Посещение памятных мест оставило самые неизгладимые впечатления. Респонденты отметили, что лагерь смерти оказали сильнейшее эмоциональное воздействие.

Таким образом, собирая воедино все вышеперечисленные исследования, мы можем сделать следующий вывод: во-первых, немецкая молодежь действительно понимает всю серьезность проблемы, анализирует активность нацизма на территории своей страны в первой половине прошлого столетия; во-вторых, существует значительная разница в поколениях и существует расхождение мнений в данном вопросе – молодое поколение чувствует ответственность сильнее, чем старшее; и наконец, в-третьих, политика Германии активно внедряет в жизнь подростков о значении событий произошедших во Вторую мировую войну, таких как Холокост, нацизм и т.д., через школьные учебники и экскурсии по историческим местам военного времени.

Многие немцы пытаются забыть все произошедшее за период войны. Но факт есть факт. Нацизм прошел, но память осталась. Ведь если у народа есть память, значит есть сознание у будущих руководителей наших стран никогда не повторять тот ужас, через что прошли наши предки.

Список литературы:

1. Эггерт, К. Немецкая молодежь и память о фашизме [Электронный ресурс] / К. Эггерт. Русская служба Би-би-си. 2005. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4516000/4516449.stm (дата обращения: 3.04.2021).

2. Вуд Б.Э., «Длинные тени тяжелого прошлого? Как молодые люди в Дании, Финляндии и Германии вспоминают Вторую мировую войну», /Б.Э. Вуд// Journal of Youth Studies. – 2017.

3. Смит М. Немцы говорят, что страна искупила нацистское прошлое [Электронный ресурс] / М. Смит. Информационный блог. 2019. – Режим доступа: <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2019/11/09/70-germans-say-country-has-atoned-nazi-past>.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ

АМАНОВА Г.Б.

МО-41к тобының студенті

ИСАТАЕВА А.Ф.

Ғылыми жетекші магистр, оқытушы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қазіргі заманғы халықаралық көші-қон-бұл экономика немесе саясат, демографиялық процестер немесе ұлттық қатынастар, идеология немесе дін болсын, қоғам дамуының барлық аспектілеріне әсер ететін көп қырлы құбылыс. Мақала Орталық Азия (ОА) елдеріндегі халықаралық еңбек көші-қонының ерекшеліктерін, проблемалары мен факторларын талдауға арналған.

Түйінді сөздер: Орталық Азия, көші-қон, экономика, әлеуметтік-саяси жағдай, аймақ, халықаралық еңбек.

Әлемдік экономиканың жаһандану процестерінің күшеюі жағдайында халықтың көші-қон процестері кеңейіп, күшейіп келеді, бұл сандық жағынан да, сапалық жағынан да көрінеді: еңбек ресурстарының масштабы, формалары, құрамы және қозғалыс бағыттары өзгертін. Көші-қон ағыны бір аймақтан және бір елден екінші аймаққа асығады, бұл белгілі бір проблемаларды тудырады және сонымен бірге жұмыс күшін алатын және жеткізетін елдерге сөзсіз артықшылықтар береді.

Адамзаттың экономикалық және әлеуметтік-мәдени өмірінің интернационалдануы мен жаһандануының, өткір этносаралық қайшылықтардың, соғыстардың, төтенше жағдайлар мен табиғи апаттардың салдарының бір көрінісі - бұл еңбек ресурстарының әр түрлі формадағы ауқымды ел ішілік және ел аралық қозғалысы. Әлемдік қоғамдастық көптеген елдердің өткір жағдайларды шешу және көші-қон ағындарын реттеу бойынша күш-жігерін үйлестіру қажеттілігіне тап болды.

Қазақстан үшін халықаралық еңбек көші-қонының проблемалары да өзекті болып отыр, өйткені елдің дамуының саяси және экономикалық бағыты ашықтыққа, әлемдік қоғамдастыққа белсенді интеграцияға бағытталған. Қазақстан халықаралық көші-қон мәселелерімен бетпе-бет келді: босқындар мен қоныс аударушылар ағыны, «мидың кетуі» шетелге, заңсыз көші-қонның өсуі және т.б.

Осыған байланысты халықаралық еңбек көші-қонының сипаттамаларын, себептері мен факторларын зерттеу және Қазақстанда осы процесті реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу қажеттілігі туындайды. Халықаралық халықтың көші-қонын түсіндіретін әр түрлі теориялар бар.

Көші-қонның құрылымдық теориялары аймақтар арасындағы көші-қон ағындарындағы экономикалық және еңбек факторларының маңыздылығын атап көрсетеді. Жалақының айырмашылығы, экономикалық пайда - көші-қонның негізгі себептері осы теориялар тобында осылай түсініледі.

Атақты ғалымдар Э.Ли, Р.Харрис, М.Тодаро, М.Тапинос [1] еңбектерінде миграция донорлар мен реципиенттер елдерінде қалыптасқан жағдайлардың теңсіздігінің салдары ретінде немесе екеуіндегі теңгерімсіздік нәтижесінде түсіндіріледі. елдер топтары. Бұл авторлар көші-қон қозғаушы мотивтерін нақтылауға және жеке факторлар мен көші-қон ағындарының қарқындылығы арасындағы сандық қатынастарды орнатуға тырысты.

Халықтың көші-қонының негізгі функциясы - әртүрлі елдердегі, аймақтардағы және елді мекендердегі әртүрлі профильдегі және әртүрлі біліктіліктегі жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныстың сандық және сапалық сәйкестігін қамтамасыз ету. Ішкі және сыртқы көші-қонды ажыратыңыз. Еңбектің ішкі көші-қоны (елдің аймақтары арасында, ауылдан қалаға) - бұл еңбек ресурстарын қайта бөлудің бір түрі, сонымен бірге халық саны өзгермейді, ал халықтың құрамы мен бөлінуін өзгерту факторы болып табылады. Сыртқы көші-қон елдің тұрғындарына әсер етеді, көші-қон балансының мөлшеріне көбейеді немесе азаяды [2].

Кейбір экономистер халықаралық еңбек көші-қоны - бұл басқа елдің аумағындағы еңбек қызметімен байланысты халықтың территориялық ұтқырлығының барлық формаларының жиынтығы деп санайды [3, б.24]. Басқалары халықаралық еңбек көші-қоны - бұл еңбек нарығындағы ішкі теңгерімсіздікті жою тәсілі деп санайды: егер елде жұмыс күші жетіспесе, онда шетелдік жұмыс күші тартылады, ал егер артық болса, онда жұмысшылардың жұмысқа орналасуы шетелде қолдау көрсетіледі [3, б.34]. Халықаралық

еңбек көші-қонына: экономикалық, саяси, діни себептер, мемлекеттердің бірігуі мен ыдырауы, табиғи апаттар, соғыстар, экологиялық проблемалар, жеке себептер жатады. Халықаралық еңбек көші-қонының экономикалық факторларына мыналар жатады: елдегі күрделі экономикалық жағдай, жұмыссыздық, капитал экспорты, ТҰК қызметі және т.б.

90-жылдардың басында Орталық Азиядан (ОА) мәжбүрлі эмиграцияның күшті ағымы болды: орыс тілді халық, немістер, орыстар, гректер, еврейлер, украиндар және басқалар. Кейінірек ОА елдерінің байырғы тұрғындарының Ресейге, Қазақстанға және алыс шетелдерге заңды және заңсыз еңбек көші-қонының ауқымы өсті.

Бүгінгі таңда Орталық Азиядағы негізгі жұмыс күшін экспорттаушылар - Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан. Жұмыс күшін импорттаушылар Ресей мен Қазақстан болып табылады. Ресейге Орталық Азиядан келген еңбек мигранттарының ағымы абсолюттік тұрғыдан үлкен болғанымен, Қазақстанға қоныс аударушылардың ағымы салыстырмалы түрде (1000 адамға шаққанда) жоғары. Көші-қон мәртебесі бойынша Қазақстан - мигранттардың шыққан, қабылдаған және транзиттік елі. Қазақстаннан көші-қонның негізгі тенденциялары Ресейде тұрақты тұруға кету және жұмыс күші эмиграциясының шағын ағыны. Көбіне білікті жұмысшылар немесе мамандар (этникалық орыстар, татарлар) Қазақстаннан Сібірдегі кәсіпорындарда жұмыс істеуге кетеді. Коммерциялық көші-қон кең етек алып, алыс шетелдерге саяхат көбейді. Бірақ Қазақстаннан шыққан эмигранттардың саны басқа Орталық Азия елдерімен салыстырғанда әлдеқайда аз [4]. Қазақстанға келетін негізгі ағым - Өзбекстан мен Қырғызстаннан келген еңбек иммиграциясы, Қытайдан, Түркиядан және басқа да шет елдерден келген еңбек мигранттарының аз ағыны, сондай-ақ этникалық қазақтардың (оралмандардың) Қазақстанға оралуы [5].

Қырғызстан негізінен Қазақстан мен Ресейге 200-500 мың мигрант көлеміндегі жұмыс күшін экспорттайды. ТМД елдеріндегі табыс деңгейінің айырмашылығы, Қытаймен шекара режимінің жұмсаруы Қырғызстаннан еңбек көші-қонының қалыптасуына ықпал етті. Мигранттардың кетуінің негізгі аймағы - республиканың оңтүстік бөлігі. Шетелдегі негізгі қызмет - шаттл бизнесі, құрылыс, қызмет көрсету және ауыл шаруашылығы. Сыртқы еңбек көші-қонының көп бөлігі Ресейге бағытталған, ал аз бөлігі Қазақстанға.

Тәжікстанда Ресейде және Қазақстанда жұмыс табатын мигранттардың үлкен ағымы (800000-нан 1 000 000-ға дейін) байқалуда. Жыл сайын олар 2-ден 2,5 миллиард АҚШ долларына дейінгі ақша аударымдарын жібереді, бұл Тәжікстан ЖІӨ-нің 30-50% құрайды [6]. Өзбекстанда көші-қон экономикалық белсенді халықтың 8% -на дейін қамтылған.

Өзбекстан негізінен Ресей мен Қазақстанда жұмыс істейтін 0,5 миллионнан 2 миллионға дейін мигрант жібереді. Аз мөлшерде - Оңтүстік Кореяда, АҚШ, Канада, ЕО, Біріккен Араб Республикасы, Түркия. Ер адамдар құрылыспен, базарларда, ауылшаруашылық саласында сауда жасайды. Әйелдерді жұмыспен қамтудың негізгі саласы - қоғамдық тамақтану, сауда, қызмет көрсету, ауыл шаруашылығы [7].

Ресми мәліметтер бойынша, Ресей Федерациясында 2014-2015 жылдары Орталық Азия елдерінен Ресейде қалатын мигранттар санының төмендеуі байқалды. Бұл Ресейдегі экономикалық жағдайдың нашарлауы мен девальвацияға байланысты болды, бұл мигранттардың табысын едәуір төмендетуге мүмкіндік берді. Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық валюталарының айырбастау бағамдарының кейінгі құлдырауы келген жұмысшылар табысының төмендеуінің жағымсыз әсерін біршама бейтараптандырды. Ресейде жұмысқа орналасудың патенттік жүйесі енгізілгеннен кейін заңсыз мигранттардың үлесі азайды.

Орталық Азиядан келген еңбек мигранттары жұмыс істейтін Қазақстанда да жағдай күрделі болып табылады [8]. Теңгенің күнсыздануы мигранттардың нақты кірістерінің төмендеуіне әкелді, олардың 90% -ы Өзбекстан азаматтары, олардың көпшілігі құрылыс саласында жұмыс істейді. Кірістер деңгейінің төмендеуі Тәжікстанның, Өзбекстанның және Қырғызстанның экономикаларына кері әсерін тигізеді, олардың ЖІӨ көрсеткіштері еңбек мигранттарының ақша аударымына тәуелді. Ресей мен Қазақстанға еңбек көші-қон азайтудың оң факторлары да бар - бүгінде көптеген бұрынғы мигранттар өз елдерінде жұмыс істейді, яғни салық үйде қалады.

Сонымен, көші-қонды төмендетудің негізгі факторларын рубль мен теңгенің девальвациясы, әлемдік қаржы дағдарысының әсерінен Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының экономикалық жағдайының нашарлауы және табыстың төмендеуі деп санауға болады. Қабылдаушы елдің еңбек және көші-қон заңнамасындағы өзгерістер мигранттарға табыс көрсеткіштері сияқты әсер етпейді. Орталық Азия экономикаларының көші-қон ағынына тәуелділігін жою проблемасы әр ел үшін іс жүзінде бірдей, еңбек ресурстары ең алдымен мемлекет шеңберінде болуы керек.

Қазақстан жұмыссыздық мәселесін индустрияландыру аясында жаңа жұмыс орындарын құру арқылы шешуде. Алайда, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан қысқа мерзімде өнеркәсіптік дамуда керемет жетістіктерге жете алмайды. Бұл елдерге жоғары сапалы білікті мамандардың «сапалы» көші-қон институты көмекке келе алады. Әңгіме ЕАЭО құқықтық саласында және Орталық Азиядағы Қазақстан штурман бола алатын жалпы ортада мамандармен көпжақты алмасу туралы болып отыр. Жоғары білікті мамандардың өзара көші-қоны Тәжікстан мен Қырғызстан экономикасын жақсартудың алғашқы қадамы бола алады [9].

Көші-қон процестері Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мәселелерін тудырады: мигранттар көп шоғырланған жерлерде әлеуметтік шиеленіс ошақтары, этникалық қақтығыстардың өршуі, ксенофобияның өсуі, шиеленістер мен қақтығыстар туындатқан саяси радикализм мен экстремизм, жұмыссыздықтың өсуі жергілікті халық арасында, капиталды экспорттау.

ЕАЭО шеңберінде қауіпсіздік шарттары мен жалақы, әлеуметтік қауіпсіздік және еңбекші-мигранттардың құқықтарын қорғау саласында көпжақты ынтымақтастық жүйесін құру қажет, бұл қауіп-қатерді азайтады және дамуға жаңа серпін береді. ОА елдерінің экономикасы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Льюис А.В. Шексіз жұмыс күшімен экономикалық даму, Манчестер: Манчестермектебі, экономикалық және әлеуметтік зерттеулер. – 1954.
2. Үлкен экономикалық сөздік / ред. А.Н. Азрилян. – М.: Жаңа экономика институты, 1997. – S. 584, 587, 332-333.
3. Халықаралық көші-қон ұйымы сөздігінің жобасы. – Вена, 2000. – 24, 29, 34 беттер.
4. Ресейге трансшекаралық миграцияның аймақтық өлшемі / ғылыми. ред. С.В. Голунов. – М.: Aspect Press. – P. 81.
5. Орталық Азия елдеріндегі, Ресей Федерациясындағы, Ауғанстандағы және Пәкістандағы еңбек көші-қоны: аналитикалық шолу. – Алматы: ХҚҰ, 2013. – 118 бет.
6. Орталық Азиядан қоныс аударушылар. Аналитикалық қағаз. - Тәжікстан, 2012. – S. 5-10.
7. Өзбекстан: еңбек көші-қоны проблемалары және саясатты құрудың ықтимал тәсілдері. – Ташкент.
8. «Қазақстан Республикасындағы мигранттардың құқықтарының жағдайы туралы» арнайы репортаж, редакторы Қуаныш Сұлтанов, Тастемир Әбішев. – Астана, 2015. – 161 б.
9. Беларусь Республикасы Үкіметі, Қазақстан Республикасы Үкіметі, Қырғыз Республикасы Үкіметі, Ресей Федерациясы Үкіметі және Тәжікстан Республикасы Үкіметі арасындағы азаматтардың өзара визасыз жүруі туралы келісім. – Минск, 2000. – S. 47.
10. <https://articlekz.com/article/16343>

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР СОВРЕМЕННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН

АНДРЮЩЕНКО Н.А.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль образования в формировании человеческого капитала и его влиянии на социально-экономическое развитие стран. Достижение более высокого уровня развития страны, в частности, это особо актуально для наименее развитых стран, в настоящее время возможно только при условии повышения образованности населения.

Ключевые слова: образование, человеческий капитал, развитие стран.

В современное время трудно представить необразованное общество, так как образование влияет как на развитие самого общества, так и на экономическое развитие страны. Большое внимание уделяется разработке и улучшению системы образования, которое формирует рабочее население, способное не только развить старые отрасли экономики, но и приложить усилия к созданию новых отраслей.

Огромное значение в современном развитии экономики играет человеческий капитал, который является главным воспроизводимым фактором производства. Качество человеческого капитала влияет на функционирование всех отраслей экономики; появление на рынке новой продукции, работ, услуг; разработку новых технологий и т.д. При этом, чтобы человеческий капитал повышал экономический рост, необходимо создавать условия для его развития, а именно уделять внимание системе образования.

Понятие образования очень обширно и разнообразно. Образование - единый целенаправленный процесс воспитания и обучения, являющийся общественно значимым благом и осуществляемый в интересах человека, семьи, общества и государства, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, опыта деятельности и компетенции определенных объема и сложности в целях интеллектуального, духовно-нравственного, творческого, физического и (или) профессионального развития человека, удовлетворения его образовательных потребностей и интересов [1].

Таким образом, образование относится к той сфере жизнедеятельности людей, где воспроизводятся способности работника к труду, приобретаются общеобразовательные и специальные знания, формируется морально-психологическое отношение к труду. Кроме того, образование охватывает специфическую отрасль народного хозяйства, которая удовлетворяет потребности общества в образовательных услугах, занимается подготовкой кадров, формирует их знания, умения и навыки, которые будут востребованы в трудовой и иной деятельности.

В целях создания и развития высококвалифицированной рабочей силы требуются инвестиции. Благодаря инвестициям происходит рост умственных, физических и духовных способностей человека, то есть процесс повышения квалификации. Затраты в сферу образования как самим человеком, так и издержки осуществляемые организацией (государством), будут компенсированы увеличением производительности труда, то есть повышением дохода в будущем. Однако, недостаточно только инвестиций при формировании производительных способностей, необходимо желание самого человека получать образование, а также следует мотивировать работников, с целью усовершенствования процесса производства компании и улучшения их благосостояния.

Сфера образования отражает степень внимания, которое уделяет общество и государство образованию граждан. Кроме того, образование имеет собственную значимость, так как оно способствует повышению интеллектуального уровня, расширению кругозора, способствует материальному благополучию людей, а также влияет на возможность самореализации личности и, как ни странно, здоровому образу жизни. Таким образом,

инвестиции в сферу образования - это не только фактор увеличения человеческого капитала страны, но и, как следствие, стимулирование социально-экономического развития [2, с.41].

Одним из важных показателей, характеризующих условия развития сферы образования в стране, является уровень расходов на образование в структуре ВВП страны. Приведем пример нескольких стран мира по уровню расходов на образование. Анализируемый показатель включает общий объем государственных и частных расходов на образование в течение календарного года (государственные бюджеты всех уровней, частные фонды, гранты и пожертвования от международных учреждений и неправительственных организаций, внешние заимствования).

Рейтинг взятых для примера стран представлен в таблице 1 и составлен на базе данных Всемирного банка «World Development Indicators», включая показатели национальных расходов на образование, аккумулирующиеся Институтом статистики ЮНЕСКО (UNESCO Institute for Statistics) на международном уровне [3].

Информация о расходах на образование представлена по состоянию на соответствующий год, имеющейся информации.

Таблица 1. Рейтинг стран мира по уровню расходов на образование

Рейтинг	Страна	Расходы в % от ВВП	Последние данные, год
1	Восточное Самоа	14,6	2006
2	Куба	12,8	2010
3	Микронезия	12,5	2015
8	Норвегия	8,0	2016
9	Швеция	7,7	2016
10	Дания	7,6	2014
12	Исландия	7,5	2016
17	Финляндия	6,9	2016
23	Новая Зеландия	6,4	2016
41	Великобритания	5,5	2016
67	США	5,0	2014
75	Германия	4,8	2016
120	Россия	3,7	2016
123	Ирландия	3,7	2016
139	Япония	3,2	2016

Как видно из таблицы, тройку лидеров составляют слаборазвитые страны: первое место занимает Восточное Самоа (14,6% от ВВП); второе место занимает Куба (12,8% от ВВП); третье место занимает Микронезия (12,5% от ВВП).

Данные показатели свидетельствуют о том, что уровень расходов на образование не является критерием развитости страны, так как существенные расходы на образование присущи как развитым (например, Европейским странам), так и слаборазвитым. Но при этом надо заметить, что в целях сокращения разрыва в уровне развития между развитыми и развивающимися странами не последнюю роль играет качество рабочей силы, которое в свою очередь зависит от полученного образования.

В современном мире изо дня в день появляются новые технологии, разработки, информация и так далее, восприятие которых и возможность использования требуют знаний. Чтобы понять какие страны способны быстрее всего адаптироваться в современных условиях, то есть воспринимать, использовать и возможно продуцировать инновации следует рассмотреть страны с позиции уровня образования.

В данном случае имеет смысл рассмотреть данные по уровню образования в странах, в частности, рассчитываемые ПРООН. Этот показатель включает уровень грамотности взрослого населения и индекс доли учащихся, получающих начальное, среднее и высшее образования.

Рассмотрим индекс уровня образования в некоторых странах, сформированный по состоянию на 2019 г. Согласно анализу ПРООН в пятерку лидеров вошли развитые страны: первое место занимает Германия (0,943); второе место – Норвегия (0,930); третье место – Великобритания (0,928); четвертое место – Финляндия (0,927) и пятое место – Исландия (0,926). Как видно из таблицы в первой десятке преобладают страны с развитой экономикой. Российская Федерация занимает 39 место (с индексом уровня образования – 0,823) [4].

Наиболее низкие показатели имеют слаборазвитые страны Африки, такие как: Буркина Фасо (184 место с показателем 0,312); Южный Судан (185 место с показателем 0,307); Чад (186 место с показателем 0,288); Мали (187 место с показателем 0,286); Эритрея (188 место с показателем 0,269) и самое последнее место занимает Нигер (189 место с показателем 0,249).

Таким образом, проанализировав данные индекса уровня образования по странам можно сделать вывод, что уровень образования и уровень развития страны имеют прямую зависимость. А это значит, что развивающимся странам для реализации стратегии догоняющего развития не обойтись без развития сферы образования.

Несомненно, на актуальность развития сферы образования особенно развивающихся стран указывает и тот факт, что проблема образования включена в число Целей устойчивого развития, принятых ООН в 2015 году.

Для наименее развитых стран важной задачей в сфере развития образования стоит даже не подготовка квалифицированных специалистов, а элементарно обеспечение доступа, прежде всего, к начальному образованию, формирование навыков чтения, математических навыков, развитие инфраструктуры. Конечно, решение этой задачи будет означать только начало пути по развитию человеческого капитала для каждой из беднейших стран. Но сегодня важно, что данная проблема обозначена и предпринимаются определенные шаги мировым сообществом для ее решения.

Развитие сферы образования сегодня сталкивается с большим количеством проблем. Причем рассматривая проблемы развития данной сферы на примере России, следует заметить, что многие из этих проблем будут характерны для большинства стран, даже развитых.

Одной из проблем в подготовке квалифицированных кадров для страны является то, что множество учебных заведений делают упор на теоретическом материале, который в свою очередь является только подготовительным этапом для практики. И в результате, получив образование, студенты не могут найти работу по профессии, так как большинство работодателей считают, что у них недостаточно практических навыков.

Современная экономика требует достаточно большое количество молодых специалистов по различным направлениям, однако отсутствует взаимосвязь между рынком труда и рынком образования, в результате чего поток специалистов остается ненужным.

Вдобавок работодатели не желают принимать на работу высококвалифицированную рабочую силу, так как она стоит дорого, следовательно им придется увеличивать свои издержки. Но они не понимают того, что опытные сотрудники принесут высокий доход, смогут повысить производительность труда и обеспечить конкурентность компаниям.

Принятие молодых сотрудников, способствует появлению новых идей в развитии компаний, которые являются главной частью экономики. Эффективная деятельность организаций является гарантией роста рыночной экономики. Они создают новые и усовершенствованные товары, работы, услуги, технологии, которые влияют на разработку новых сфер и отраслей.

Чем больше организаций будут принимать на работу высококвалифицированных специалистов, тем больше будет проявляться конкуренция на рынке, способствующая стимулированию процесса производства товаров и качеству предоставления работ или услуг.

Благодаря новым идеям компаний разрабатываются новые технологии и инновации, облегчающие не только жизнь людей, но и специфику конкретной деятельности.

Организациям следует не только придумать новый продукт на рынке, с целью максимизации прибыли, который будет востребован людьми, но и вложить в него все свои знания, чтобы данная продукция была понятна людям, то есть создать ее таким образом, чтобы она правильно функционировала и приносила какую-либо пользу.

В заключении хотим отметить, что развитие сферы образования имеет огромное значение для развития общества, формирования и роста человеческого капитала, и главное обеспечивает прогресс в социально-экономическом развитии государства. Следовательно, образование это залог того, насколько хорошо будет развита экономика той или иной страны.

Список литературы:

1. Федеральный закон Российской Федерации «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 №273-ФЗ.
2. Ахмедова, Э.М. Оценка влияния сферы образования на экономическое развитие страны// International Journal of Innovative Technologies in Economy. – 2019. – № 3(23). – С.41-47. [Электронный ресурс]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-vliyaniya-sfery-obrazovaniya-na-ekonomicheskoe-razvitie-strany/viewer>.
3. Рейтинг стран мира по уровню расходов на образование [Электронный ресурс]. – <https://gtmarket.ru/ratings/global-education-expenditure>.
4. Рейтинг стран мира по индексу уровня образования [Электронный ресурс]. – <https://gtmarket.ru/ratings/education-index>.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПРЕДПРИЯТИЯ ПРИ РАБОТЕ НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ

АНИКИНА С.А.

магистрант группы ФБЭМ-96

ШИЯН Е.И.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Новосибирский государственный технический университет (НГТУ НЭТИ),
г. Новосибирск, Россия

Аннотация. В статье рассматриваются основные способы оценки потенциала организации при выходе и осуществлении деятельности на зарубежном рынке, в рамках создания стратегии выхода организации на зарубежный рынок и дальнейшего осуществления внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, международный рынок, экспортный потенциал.

Традиционно компании нацелены на внутренний рынок, но в условиях цифровизации и глобализации они вынуждены выходить на международные рынки с дальнейшим расширением внешнеэкономической деятельности [1, с.113]. С экономической точки зрения внешнеэкономическую деятельность (далее – ВЭД), являющуюся наиболее рискованным видом хозяйствования, следует рассматривать как совокупность организационно-экономических, производственно-хозяйственных и оперативно-коммерческих функций предпринимательства, при осуществлении которых основная цель ВЭД заключается в получении прибыли на зарубежных рынках. Высокая конкуренция и сложность выхода на международный рынок снижает эффективность деятельности компаний.

Актуальность выбранной темы обусловлена тем, что решению об осуществлении ВЭД должно предшествовать наличие ряда факторов, отражающих необходимость и готовность фирмы к её реализации, а, следовательно, такое решение должно основываться на глубоком анализе внешней и внутренней среды организации, результаты которого, а также все аспекты хозяйствования компании, в последующем должны быть отражены в стратегии фирмы по выходу на международные рынки и осуществлению ВЭД.

Стоит отметить, что при наличии порядка 240 национальных рынков единого подхода как выхода, так и работы на них нет, однако, их следует подразделять на зоны и классифицировать по нескольким признакам, подходящим группе стран: климатические условия; инфраструктурное развитие; географическое местоположение и пр.

Соответственно, сильные и слабые стороны, а также потенциал и возможности компании при осуществлении ВЭД найдут своё отражение в вышеуказанной стратегии, которая, в свою очередь включается в себя: постановку цели (в основном расширение рынков сбыта продукции или диверсификация сбыта) и задач ВЭД (организационно-правовые (анализ маркетинговой среды и системы международной торговли и др.); производственные и торговые (установление объёмов производства и продаж на зарубежном рынке и иное); повышение конкурентоспособности производимой продукции; оптимизации внутренней структуры организации и пр.); информационно-аналитический блок внутренней и внешней, в т. ч. зарубежной, среды; анализ конъюнктуры рынков; выбор оптимального рынка; выбор способа выхода на тот или иной рынок; разработка производственной, товарной, ценовой, рекламной политики; прогнозирование результатов деятельности и прочее.

После первоначального этапа, заключающегося в определении основной цели и задач ВЭД фирмы, необходимо проанализировать внутреннюю среду компании, определить её возможности и ресурсы. Основным из критериев в данной оценке будет определение экспортного потенциала (рис. 1), заключающегося в способности производственного предприятия оперативно реагировать на изменения конъюнктуры рынков, через производство и поставки необходимого объёма конкурентоспособной продукции, т. е. способности в короткие сроки мобилизовать значительные объёмы различных ресурсов.

Рисунок 1 – Основные составляющие экспортного потенциала предприятия [2, с.7]

Совокупность показателей, характеризующих ту или иную часть экспортного потенциала, дают основу для проведения анализа состояния организации и её способности успешного осуществления ВЭД на зарубежных рынках.

Для организаций, действующих на зарубежных рынках, такая оценка сводится к расчёту ряда показателей: эффективность производства экспортной продукции; рентабельность экспортных продаж; удельный вес прибыли от экспорта продукции в общем объёме прибыли; удельный вес экспорта в общем объёме реализации продукции; конкурентоспособность производителя; доля сертифицированной продукции и т. д. [2, с.9].

Исходя и основываясь на вышесказанном и используя систему оценки экспортного потенциала, проводимый анализ возможностей и перспектив осуществления организацией ВЭД можно подразделить на следующие этапы:

Этап I. Определение сильных и слабых сторон организации (наличие официальной торговой марки; использование стандартов ISO, НАССР, иных международных стандартов и аккредитаций; свойств товара, потенциально интересующих зарубежного потребителя; уровня технического и технологического оснащения и пр.).

Этап II. Анализ положения и статуса фирмы (определение места, занимаемого в секторе на определённом рынке; уникальности компании и её продукта на рынке; проанализировать использование или возможность получения организацией различного уровня государственных субсидий, поддержки и преференций и пр.).

Этап III. Изучение потенциала трудовых ресурсов (наличие у персонала опыта в международной деятельности, знание иностранных языков; производительность труда; структурно выделить персонал, деятельность которого непосредственно направлена на ВЭД; определить степень необходимости и возможностей повышения квалификации персонала в целях осуществления ВЭД и пр.).

Этап IV. Изучение и анализ определённого рынка в мире и в интересующей стране (анализ тенденций отрасли в определённой стране и в мире; изучение аспектов государственной политики в отдельно взятой стране и пр.). Является крайне важным, от его реализации зависит решение руководства фирмы о выходе на тот или иной рынок. В рамках данного этапа необходимо исследовать не только экономические показатели (спрос и предложение на тот или иной вид товара, покупательскую способность населения, количество организаций и их доля в интересующей сфере и т. д.), но и законодательные (регулирование в определённой отрасли, таможенная политика и иное), социальные (например, менталитет населения), политические и др.

Неотъемлемой частью проводимого анализа является наличие и умение находить информацию, ведь использование всех её источников (официальных, выставочных, журналистских, экспертных и иных) будет способствовать детальному изучению рынка, однако, в зависимости от метода (кабинетный – анализ вторичной информации, полевой – установление непосредственного контакта и метод наблюдения – участие в мероприятиях) проведения такого анализа, его результаты могут варьироваться.

Основным критерием при изучении рынков, которому следует уделить особое внимание, является ёмкость рынка, который отражает объём фактически и потенциально реализуемой на нём продукции (услуги) в определённый промежуток времени, и, рассчитываемый на основе статистических данных промышленности и внешней торговли.

При исследовании спроса и предложения необходимо рассматривать их эластичность в целях определения оптимального объёма производства и цены товара, что является ключевым критерием для фирмы, осуществляющей ВЭД на основе открытия нового производства или осуществляющей продажу товаров за рубежом.

Проведение анализа спроса (полного, фактического и прогнозируемого) позволит изучить возможности конкурентов, требования к товару (качество, технологии производства, ценообразование, потребительское предпочтение) и адаптировать полученные результаты в создаваемую стратегию. В рамках изучения спроса необходимо также определить степень конкурентоспособности, представленных на рынке, товаров и сравнить со своим. Важную роль в данном случае играют условия выхода на такой рынок, заключающиеся в административных, регламентирующих и таможенных барьерах.

Смежным по необходимости анализу спроса является анализ предложения, которое отражает объём производства в определённый временной интервал и остатки продукции на конец временного интервала. Предложение можно подразделить на внутреннее (формируемое за счёт производителей, территориально расположенных внутри страны, где и реализуется товар) и общее (отражает внутренне предложение и импорт). В первом случае, разница между спросом и предложением показывает потенциальный рынок сбыта с наличием

конкуренции с организациями, осуществляющими импорт в изучаемую страну. Во втором – указывает на потенциальную долю рынка, без конкуренции.

Кроме того, при анализе предложения следует учитывать ряд факторов: масштаб и характеристики производственного комплекса (наличие крупных производителей и т. п.); численность и компетентность трудовых ресурсов, занятых на производстве; развитие НИОКР в целом и на отдельно предприятии; доля и структура импорта; уровень цен на определённый сегмент товарного предложения в стране и в мире.

Также при анализе и изучении отрасли и уровня конкуренции в ней под наблюдение попадают следующие аспекты:

1. При рассмотрении импортной составляющей необходимо уделить внимание странам-поставщикам, их принадлежности к основным странам-производителям данного вида товара.

2. Необходимо провести анализ структуры мирового импорта и экспорта, определение мировых тенденций.

3. Рассмотреть в структуре импорта отдельной страны и мира торговые марки, занимающие лидирующие позиции, и выявить причины лидерства.

4. Определить имеет ли быть место на конкретном рынке практика продаж с помощью различного рода платформ (биржа, торговые дома, франчайзинг и пр.).

5. Изучение инфраструктуры, в т. ч. логистической и их особенностей.

6. Разделение рынка на сегменты – группы покупателей.

При изучении различных рынков, в целях полного видения всех процессов, зачастую используют карту рынка, которая тезисно отражает всю полученную при изучении рынка информацию (о конкурентах, потребителях, логистике, законодательстве и пр.).

Одним из важных действий руководства организации является проведение анализа конкурентной среды, результаты которого позволят определить на сколько сильна конкуренция и на сколько она ограничивает возможности организации. Для этого необходимо классифицировать конкурентов по двум признакам: являются ли непосредственными конкурентами и объём их бизнеса.

В зависимости от наличия этих критериев конкурентов следует рассмотреть более детально: определить принадлежность конкурента (производитель или дилер); рассмотреть предлагаемую конкурентом продукцию со всех аспектов (ценового, технологического и пр.); определить какую долю на рынке занимает конкурент и на какие рынки ориентирован; способ реализации продукции; проанализировать экономические показатели деятельности конкурента в динамике и определить за счёт чего происходит рост, падение или стагнация.

Следующим шагом при рассмотрении зарубежного рынка является анализ потребителей и их предпочтений, выделяют два основных подхода: активный (анкетирование, опрос потребителей с последующим анализом результатов) и пассивный (анализ экономико-социальных показателей и объёмов продаж компании и конкурентов).

Проведение такого рода анализа позволит определить: сильные, слабые и уязвимые точки в ассортименте продукции; отрасли и группы людей, являющиеся основными потребителями; долю, занимаемую на рынке, место компании в конкурентной среде и возможности получения дополнительной прибыли и т. д. Кроме того, анализ покажет отраслевую специфику продаж; позволит определить возможность расширения рынка сбыта.

Вышеописанный анализ внешней среды можно дополнить следующими методами: SWOT-анализ; PEST-анализ; Модель 4P (13P); Модель пяти конкурентных сил Портера; Матрица Бостонской консалтинговой группы; Матрицы Ансоффа и др.

Следующим шагом после проведения оценки всех сложившихся факторов, в зависимости от наличия свободных ресурсов и возможности действовать в условиях повышенного риска, руководство компании утверждает стратегию выхода на международные рынки и осуществления ВЭД. Принимая решение о выходе на международный рынок, следует полагать, что все методы выхода на зарубежный рынок подразделяются на: активные (с наибольшими затратами, высокими рисками, значительной

управленческой ответственностью) и пассивные (с наименьшими затратами, минимальными рисками, не значительной управленческой ответственностью).

При принятии решения о вступлении на новый рынок требуется провести обоснование эффективности ВЭД, а также рассчитать соответствующие экономические прогнозы.

Таким образом, принимая решения, связанные с осуществлением фирмой ВЭД, её руководство должно понимать, что они являются комплексными и затрагивают все аспекты хозяйственной деятельности компании, а, соответственно, должны основываться на проведении комплексного анализа факторов, оказывающих влияние на ВЭД организации, в который входят: оценка маркетинговой среды, экспортных возможностей компании, выбор подходящего сегмента рынка, способа проникновения и его захвата и т.п.

Основываясь на полученных результатах руководство фирмы разрабатывает, принимает и за счёт управленческих решений реализует программу экспортного маркетинга, а, соответственно, стратегию выхода на зарубежный рынок и осуществление ВЭД.

Список литературы:

1. Аникина С. А. Цифровые технологии обеспечат рост эффективности и конкурентоспособности малого и среднего предпринимательства во внешнеэкономической деятельности / С. А. Аникина // Актуальные проблемы развития управленческой и сервисной деятельности в цифровой среде: материалы Всерос. молодеж. науч.-практ. конф., Омск, 19-20 марта 2020 г. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2020. – С. 113-116. – ISBN 978-5-8149-3028-6.

2. Методическое пособие для экспортно-ориентированных субъектов малого и среднего предпринимательства ХМАО-Югры: «Работа предприятия по выходу на внешний рынок. Маркетинговые исследования. Стратегии выхода компании на внешние рынки». – Екатеринбург: ООО «Пресс групп», 2015. – 40 с.

**IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE ECONOMY
AND ELECTRONIC COMMERCE**

DYATLOV V.N.

student of the group IB-42

ARYSTAN M.I.

Scientific director, c.e.s., associate professor

Karaganda University of Kazpotreboyzuz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. The COVID-19 pandemic has affected many sectors of the economy, not only negatively but sometimes positively. So positive that some industries have succeeded more than they have lost from the current situation, including the e-commerce market. The purpose of this study will be to analyze one question: should we still consider e-commerce as an alternative, or should we treat it as the main type of business?

Keywords: pandemic, e-commerce, Internet, goods and services.

For the first time in such a long time, humanity is facing such a global pandemic, which has required many States to take decisive measures to combat the spread of the disease. The COVID-19 pandemic cannot be regarded only as a global pandemic or crisis, since this event also had a serious impact on the world economy and financial markets.

Its consequences were: a significant reduction in income, transport disruptions, increased unemployment, disruption of the economic process of the service and manufacturing sectors, the trade segment as one of the most important components of the economy was also very strongly affected by the pandemic. Shopping centers around the world have faced the need to reduce opening hours or temporarily close. As of March 2020, the number of visitors to shopping centers has

decreased to 30% . In March 2020, retail trade volumes decreased by 40-60%, depending on the region.

Despite the largely unfavorable situation in the retail market, the e-commerce sector showed positive dynamics. COVID-19 has had a significant impact on e-commerce worldwide, with some cases showing negative impacts, but overall e-commerce has grown at a faster rate due to the virus.

The Corona virus has forced consumers to use the Internet to order products, which has become a habit for most shoppers. Despite the fact that during the pandemic, due to the mass demand for the delivery of products, certain problems were identified in the provision of services: postponements and extensions of delivery times, control of the movement of couriers in the context of the pandemic, control of social distance, consumers were still forced to place orders on e-commerce sites due to the lack of an alternative.

The pandemic has not just had an impact on the e-commerce industry, but has completely changed people's perception of the shopping process. The e-commerce market is constantly growing, and this upward trend is evidenced by the constantly growing sales volumes of the industry. For example, in 2014, the total volume of sales in the e-commerce market was only \$ 1.2 trillion, but this value more than tripled in 2020 and reached \$ 4.5 trillion.

From all this, it is worth drawing a conclusion :the buyer has always been ready to make business transactions and purchases using the Internet ,and e-commerce is already at the proper level to provide all possible services that the consumer will require. So why is the e-commerce section in some companies still considered an alternative and not the main way to sell goods and conduct business? Because ,until now, many companies, both on the territory of Kazakhstan and throughout the territory of the Customs Union, either completely refuse to provide their goods and services in electronic format, or have absolutely no idea how to naturally integrate their business into the Internet sphere and do not receive support or motivation for the implementation of the above-mentioned integration from government economic institutions. Because of this, absolutely unnecessary and easily avoidable losses are formed, not only for the business owners themselves, but also for the entire state as a whole.

All that happened during the difficult times of the pandemic showed and proved to us that e-business and e-commerce are already very tightly integrated into our daily lives and almost 90 % of the services provided by all commercial companies could be carried out on the Internet platform a long time ago ,canceling the presence of some participants in the logistics and commercial chain ,which could significantly reduce the price of goods or services ,providing more opportunities for the average consumer and increasing their percentage of quality of life several times.

Only one question remains: will the owners of companies continue to try to survive in the new world of technology according to the old laws and rules, or are they ready to finally accept the truth of the current world ,and start running a business that society has long expected from them?

References:

1. Economic impact of the COVID-19 pandemic URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_impact_of_the_COVID-19_pandemic
2. The Special Economic Impact of Pandemics URL: <https://www.investopedia.com/special-economic-impact-of-pandemics-4800597>
3. Impact of the coronavirus pandemic on the global economy - Statistics & Facts URL: <https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/>
4. AnamBhatti, HamzaAkram,Hafiz Muhammad Basit,Ahmed Usman Khan, «E-commerce trends during COVID-19 Pandemic»; June 2020, International Journal of Future Generation Communication and Networking 13.

АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

ЖАМИХАНОВА С.Н.

Аннотация. Бұл мақалада адам капиталының рөлі мен маңызы қарастырылған. Адам капиталына инвестициялардың сипаты, түрлері, көлемі тарихи, ұлттық, мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлеріне байланысты. Сондықтан әлемнің әртүрлі елдерінде жоғары мемлекеттік деңгейде де, жеке компаниялар деңгейінде де адам капиталына инвестициялар туралы әртүрлі көзқарастар болуы мүмкін. Әлемдік тәжірибе адам капиталына салынған инвестициялардың жоғары тиімділігін айқын айғақтайды.

Түйінді сөздер: Капитал, инвестиция, әлемдік тәжірибе, шығын, денсаулық, білім.

Адам капиталына инвестицияларды сипаттайтын интегралдық көрсеткіш-денсаулық сақтау, білім беру, демографиялық көрсеткіштердің деңгейі мен шығындарын көрсететін адам әлеуетінің даму индексі (АӘДИ) болып табылады. Елдер өздерінің АӘДИ негізінде төрт үлкен санатқа бөлінеді: адам әлеуетінің даму деңгейі өте жоғары, жоғары, орташа және төмен. 2019 жылы адами әлеуетті дамыту индексі бойынша елдер тізімі 2.1 кестесінде көрсетілген.

Адам капиталына инвестицияларды салыстыру үшін мынадай елдер пайдаланылатын болады: Эстония, Польша, Литва, Латвия, Ресей. Елдердің мұндай таңдауы олардың Қазақстан Республикасы сияқты АӘДИ деңгейі жоғары елдердің қатарына жататындығына байланысты, бұл адами капиталдың жекелеген көрсеткіштері бойынша шығыстар баптарын тең дәрежеде қарауға мүмкіндік береді. Талдау адами капиталға салынған инвестициялардың негізгі түрлері - бұл білім беру және денсаулық сақтау бойынша жасалатын болады. Әлемнің барлық өркениетті елдерінде мемлекеттің әлеуметтік саясатының міндетті міндеттерінің бірі білім беруді қолдау және дамыту болып табылады. Экономиканың либералды түрі бар мемлекеттерде Кәсіптік оқыту әдетте төленеді, бірақ мемлекеттік білім беру мекемелерін ұстауға жұмсалатын шығындардың бір бөлігі бюджеттен төленеді. Сондай-ақ, арнайы мемлекеттік оқу гранттарын алудың нақты мүмкіндігі бар. 1-кестеде 2019-2020 жылдардағы білім беруге арналған шығыстар деңгейі бойынша статистика ұсынылған.

1 – Кесте-жекелеген елдер бойынша ЖІӨ-ден білім беруге арналған шығыстар (%)

Ел	ЖІӨ-ден білім беруге арналған шығыстар, %	
	2019 г.	2020 г.
Латвия	5,6	5,6
Литва	5,6	5,7
Польша	5,1	5,1
Қазақстан Республикасы	5,4	5,3
Ресей	4,0	4,0
Эстония	5,9	6,4

Білім беру шығындары кез-келген ел бюджетінің айтарлықтай үлкен бөлігі болып табылады. Жас ұрпақты тәрбиелеуге жұмсалатын ақша жақын болашақта ел халқының білім деңгейін, сәйкесінше оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін анықтайды. Менің ойымша, инвестициялардың осы мақаласының қысқаруы білім беру шығындары мұндай инвестициялардың өтелетініне немесе өтелмейтініне, мектептердің, жоғары оқу орындарының қабырғаларынан білікті жас кадрлардың шығатынына толық сенімділік жоқ деген ұстанымнан өте қауіпті инвестиция болып табылатындығына байланысты болуы мүмкін [1, 1426.].

Басқа елдердегі білім беру инвестицияларына келетін болсақ, АҚШ-та мемлекеттік университеттерде оқу шығындарының едәуір бөлігі федералды, штаттық және қалалық бюджеттер есебінен қаржыландырылады. АҚШ-тағы білім беру саласының жалпы бюджеті жылына 200 млрд.доллардан асса да, жоғары білімнің шамамен 20% - ы корпорациялардың инвестициялары есебінен қаржыландырылады. 2019 жылы ЖІӨ үлесінде білім беруге арналған шығыстар 5,5% - ды құрады. Францияда, Швецияда және әлеуметтік бағдарланған экономикасы бар басқа Еуропа елдерінде студенттер ақысыз және мемлекеттік университеттерде оқи алады. Ұлыбритания мен Германияда соңғы жылдары мемлекет ұсынатын жеңілдетілген ұзақ мерзімді оқу несиелері тәжірибесі кеңінен қолданылады.

АҚШ-та мамандарды оқыту және біліктілігін арттыру мақсатында жалақы қоры қаражатының орта есеппен 1,4% жұмсалады. Францияда заңнама кәсіпкерден жастарды оқытуға және қайта оқытуға жалақы қорының кемінде 1% мөлшерінде қаражат жұмсауды талап етеді. Германияда, Швецияда, Жапонияда, Оңтүстік Кореяда, Сингапурде оқыту салықтық жеңілдіктермен, субсидиялармен ынталандырылады және бұл шығындар толығымен негізделген. Американдық сарапшылардың пікірінше, жастарды даярлауға жұмсалған 1 доллар 10 долларға дейін пайда әкеледі. Білім беру саласынан басқа, шет мемлекеттер денсаулық сақтау жүйесін жетілдіруге де инвестиция салуда.

Денсаулық сақтау жүйесі жеке адам мен қоғамның денсаулықты сақтау, қорғау және қалпына келтіру құқықтарының кепілдіктерін қамтамасыз етуге арналған, бұл жеке адамның өмір сүруінің шарты ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік дамудың мақсаты болып табылады. Мемлекет экономикасының барлық ведомстволық және салалық деңгейлерін қамтитын денсаулық сақтау жүйесі медициналық мекемелердің жиынтығы ғана емес-денсаулық сақтау экологиямен, еңбекті қорғаумен және әлеуметтік бағдарламалармен тығыз байланысты. Сондықтан денсаулық сақтау саласына инвестиция салу әр ел үшін өте маңызды. Төменде 2.2-кестеде Денсаулық сақтау шығындары көрсетілген.

2 – Кесте-жекелеген елдер бойынша ЖІӨ-ден денсаулық сақтауға арналған шығыстар (%)

Ел	ЖІӨ-ден денсаулық сақтауға арналған шығыстар(%)	
	2019 г.	2020 г.
Латвия	6,7	6,2
Литва	7,0	6,8
Польша	7,5	7,2
Қазақстан Республикасы	5,6	5,0
Россия	5,1	3,9
Эстония	6,0	6,3

2-кестеден көріп отырғанымыздай, денсаулық сақтау шығындары тұрақты түрде төмендейді. ЖІӨ-ден шығыстар үлесінің мұндай төмендеуі денсаулық сақтау шығыстарының өсу қарқынымен салыстырғанда ЖІӨ-нің неғұрлым жоғары өсу қарқынына байланысты болуы мүмкін.

Қаражаттың мөлшері ғана емес, медициналық-санитариялық көмектің әртүрлі деңгейлерінде қызмет көрсету сапасын қолдау үшін оларды денсаулық сақтауда бөлу тетіктерінің тиімділігі де маңызды болып табылады. Денсаулық сақтауды тиімдірек ету туралы сөз болғанда, құрылымдық қайта құрылымдаумен, атап айтқанда, медицинаның амбулаториялық буынын дамытумен айналысу қажет. Біріншіден, жалпы практика дәрігерлерінің лауазымын белсенді түрде енгізу керек, ол үшін болашақ медицина қызметкерлерін оқытумен де, тәжірибелі дәрігерлерді қайта оқытумен де айналысу керек. Сіз терапевтті жай ғана жалпы тәжірибелік дәрігер деп атай алмайсыз. Дәрігердің мәртебесін өзгерту, диагностика тұрғысынан оның мүмкіндіктерін кеңейту, дәрігердің көмекшісі институтын кеңінен енгізу, жалпы практика дәрігерінде екі медбикенің жұмыс істеу мүмкіндігін қарастыру қажет. Нәтижесінде медицина саласындағы тар мамандардың үлкен санына қажеттілік болмайды[2,100].

Дамыған елдерде денсаулық сақтау шығындары ЖІӨ-нің көп бөлігін құрайды. Мәселен, Германияда денсаулық сақтау жүйесіне салымдар ЖІӨ-нің 9,5%-ын, Ұлыбритания мен АҚШ-та-7,5%-ды құрайды.

Қазақстан Республикасында адами капиталды дамыту саласындағы шетелдік тәжірибені қолдануға келетін болсақ, Эстонияның білім беру жүйесіндегі, әсіресе орта білім беру саласындағы тәжірибесі қызықты. Эстонияда жас мамандарды ынталандырудың мүлдем басқа жүйесі бар, мысалы, кейбір өзін-өзі басқару жас маманға болашақта сатып алуға болатын пәтер береді. Мұндай жүйе логикалық және жас маманды қызықтыра алады деп айтар едім. Келесі мәселе-орта білім беру мекемелерін қаржыландыру. Эстония мектептерінде жиі кездесетін мектептерде ата-аналардан ақы алу сияқты ұғымға тыйым салынады. Эстон мектептерінде әр сыныпта сынып қассасы бар. Жыл сайын әр оқушы белгілі бір ақшаны осы қассаға тапсырады, бірақ барлық ақша ата-аналар комитетінде сақталады. Мектеп экскурсиялары өте жиі ұйымдастырылады және Эстония қорларынан қаржыландырылады, ал сапарлар еуропалық қорлардан төленеді. Қазақстанда мұның бәрі ата-аналардың қаражаты есебінен ұйымдастырылады [1, 33 б.].

Мектептегі қауіпсіздік - бұл Эстониядағы маңызды мәселе. Эстонияның әр мектебінде медбике, психолог, логопед, әлеуметтік қызметкер бар. Олардың мазмұны жергілікті өзін-өзі басқару бюджетінен төленеді. Эстонияда негізгі мектеп - бұл ойын, гимназиялық өзін-өзі басқаруға дайындық, ал гимназияда өзін-өзі басқару-бұл оқу және тәрбие процесін ұйымдастыруға әсер ететін нақты күш. Эстония мектептеріндегі бағалар электронды журналға шығарылады. Оқушылар кіре алмайтын сайттың бетіндегі ата-аналармен қарым-қатынас оқушыларға тек ата-аналардың келісімімен ғана барады.

Және соңғысы, бұл туралы айта кету керек, бұл - бейінді білім беру. Эстониядағы 10-12 сынып оқушыларына арналған барлық оқу орындары мамандандырылған. Кейбіреулерінде жоғары оқу орындарына түсуге даярланады, басқаларында оқушылар кәсіптік білім алады, көптеген гимназиялар мультипрофильді болып табылады.

Адам капиталын инвестициялау бойынша шетелдік тәжірибені тағы бір қарыз алу ретінде "Investors in People" халықаралық сапа стандартын енгізуді ұсынуға болады. Бұл стандарт 1991 жылы Британ конгресінің қолдауымен әзірленді. Бұл бағдарламаның негізгі идеясы-нақты оң нәтижеге қол жеткізу үшін бизнестің түрлі салаларында жұмыс істейтін мамандарды дамыту.

"Investors in People" стандартты ерекше, өйткені ол адамдарға бағытталған. Оның негізгі идеясы-белгілі бір оң нәтижеге қол жеткізу үшін бизнестің кез-келген бағытында жұмыс істейтін адамдарды дамыту (шағын компанияда да, ірі кәсіпорында да). Осы стандарт бойынша сертификаттау қызметкерлерді оқытуға, оларды ынталандыруға, бағалауға, еңбекақы төлеу жүйесіне, ұжымдағы және басшылықпен қарым-қатынасқа байланысты барлық аспектілерді ескереді. 1997 жылы бағдарлама халықаралық мәртебеге ие болды, әлемнің 30-дан астам елінде Адам әлеуетіне инвестициялар саласында ең табысты 32 мыңға жуық компания осы стандартқа сәйкестікке сертификаттаудан өтті.

Сонымен, Литва, Латвия, Эстония, Польша, Қазақстан Республикасы және Ресейдегі білім беру және денсаулық сақтау сияқты адами капиталға салынған инвестициялардың негізгі түрлерін қарастыру негізінде бұл елдердің ұлттық адами әлеуетті дамытуға ұмтылатын жері бар деп айта аламыз. Олар адам капиталын дамытудың басым бағыттарын ескеретін адамға инвестициялаудың тиімді саясатын әзірлеуі қажет [1, 38-40 б.].

Адам капиталын инвестициялаудың басқа да бағыттары бар. Олардың ішінде ҒЗТКЖ-ға инвестицияларды бөліп көрсетуге болады. Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТКЖ) салымдар көптеген елдерде шығыстардың маңызды бабы болып табылады. Германияда, Данияда, Австрияда ҒЗТКЖ-ға инвестициялар шамамен 2,5%-ды, АҚШ-та-2,6%-ды, Израильде-4,6%-ды, Оңтүстік Корея мен Сингапурда-2,3%-ды, Жапония мен Финляндияда-3,4%-ды, Швецияда-3,7%-ды құрайды. Ресейде ҒЗТКЖ-ға инвестициялар өте төмен және соңғы жылдары ЖІӨ-нің шамамен 1-1,3% - ын құрайды.

Іргелі және қолданбалы ғылымның дамуы - гуманитарлық немесе техникалық болсын-бәрі өсетін негіз. Сондықтан ғылымға инвестиция салу-мемлекеттің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы. Мысалы, Эстонияда инновациялық кәсіпорындардың пайызы 47%-ды, Германияда-73%-ды, Грецияда-35%-ды; Бельгияда, Данияда, Ирландияда, Австрияда-шамамен 60%-ды құрайды, бұл осы елдерде ғылымның дамуына ақша қаражатының жеткілікті салынғанын көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, адами капиталға инвестициялар тек елдің ғана емес, сонымен бірге осы елдің кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігі мен дамуының ұзақ мерзімді факторы екені анық. Бұл процестің қажеттілігі айқын. Қазіргі уақытта адами ресурстардың дамуын қолдауға жеткіліксіз көңіл бөлу болашақта қымбатқа түсуі мүмкін. Сондықтан жыл сайын әртүрлі мемлекеттер тарапынан адами капиталға инвестицияларға көбірек көңіл бөлінеді, өйткені адами капитал - бұл бәсекелі экономиканың негізі.

Бірақ Қазақстан Республикасының ғана емес, сонымен қатар басқа да шет елдердің адам әлеуетін дамытуға көп көңіл бөлгеніне қарамастан, болашақта олардың қайтарымының тиімділігін арттыратын және осындай инвестициялармен байланысты жағымсыз жақтардан аулақ болатын инвестициялық бағыттарды таңдауда басымдық қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сабден 0. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі: бағалау критерийлері мен арттыру жолдары. – Алматы, 2020.
2. Сагандықов С. Иностранные инвестиции в Казахстане: анализ и прогноз инвестиционных процессов в экономике // Алматы, Ғылым, 2019.
3. Файзуллина С. Инвестициялық әлеуеттің қайнар көздері // ҚР білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы. – Ізденіс, 2019.
4. Сагадиев К., Канатчинова А. Развитие инвестиционного процесса в РК как фактор преодоления экономического кризиса // Алматы, Азия – Экономика и жизнь, 2020, 4, 125.
5. Үмбетжан Ж. Инвестицияны мемлекеттік реттеу жолдары // ҚР білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы. – Ізденіс, 2020,
6. Роббинс Л. Экономикалық ғылымның пәні. – М. 1993 ж., ТЕЗИС, 1 том, 1, 18 бет.

АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУ

ЖЕТИБАЕВА С.Ж.

МЭ-41к тобының студенті

ТАЛИМОВА Г.У.

Ғылыми жетекші магистр, аға оқытушы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасына сәйкес, қазіргі кезде жер шарында физикалық капитал немесе жинақталған материалдық байлық жалпы байлықтың тек 16% құрайды; табиғи ресурстар - 20%; адами капитал немесе адамға жинақталған инвестиция - 64%. Көптеген дамыған елдерде адам капиталының үлесі 80% жетеді. Адами капиталға білім қоры, білім, практикалық дағдылар, шығармашылық және ойлау қабілеттері, адамгершілік құндылықтары, ынтасы және мәдени деңгейі кіреді. Адами капиталды өз иесіне табыс әкелуге қабілетті адам әлеуетін капиталдандыру нысаны ретінде және тиісті инвестициялар арқылы жақсартуға болатын адам алатын құнды қасиеттер ретінде қарастыруға болады.

Түйінді сөздер: капитал, инвестиция, құндылық, біліктілік, пайда.

«Тиісті инвестиция» - бұл адам капиталын ұдайы өндіруде маңызды процесс, ол не объект, не субъект, не әсердің нәтижесі ретінде әрекет етеді. Инвестициялар тек білім беру жүйесінде, денсаулық сақтауда, біліктілікті арттыруда, экономикалық мотивацияда, географиялық ұтқырлықта және т.б. адами капиталды өндіруге негіз жасайды. Олардың мазмұны қаражат салу ғана емес, инвестордың нақты, саналы және мақсатты қызметі болып табылады.

Сонымен қатар, адам капиталын құруда еңбек шығындары мен өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру үшін күш-жігер маңызды рөл атқарады. Шығындар барлық ұдайы өндіріс процесінде міндетті түрде әлеуметтік шығындарға қосылады. Адам капиталына салынған инвестициялар жұмысшылардың біліктілігі мен дағдыларын және сол арқылы өнімділігін арттырады. «Біреудің еңбек өнімділігінің артуына ықпал ететін шығындарды инвестиция ретінде қарастыруға болады, өйткені ағымдағы бұл шығындар болашақта өсетін кіріс ағынымен бірнеше рет өтеледі деген үмітпен жүзеге асырылады» [1].

1990 жылдары 50 миллион адам АҚШ-тағы әр түрлі ішкі оқыту бағдарламаларына қабылданды; американдық компаниялардың 70% -ға жуығы кәсіби оқытудың әртүрлі формаларын қолданған, ал ірі компаниялар арасында бұл көрсеткіш 95% құрайды.

Жапонияда кадрлардың дамуы мемлекеттік қолдаудың көмегімен жүзеге асырылады (бюджеттік субсидиялар).

Неміс фирмалары жыл сайын қызметкерлерінің білімі мен біліктілігін арттыруға шамамен 9 миллиард марка жұмсады.

Сондай-ақ, адами капиталдың тиімділігін анықтау үшін экономистер шығындар мен шығындарды талдау әдістемесіне жүгінеді. Бұл талдау үш кезеңге бөлінеді:

-уақыт факторын ескере отырып, артықшылықтарды анықтау және олардың құнын бағалау;

-уақыт факторын ескере отырып шығындар мен олардың өзіндік құнын анықтау;

-уақыт бойынша бір нүктеге дейін азайтылған шығындар мен пайдаларды салыстыру.

Өздеріңіз білетіндей, адами капиталды инвестициялау фирмалар мен ұйымдар тарапынан ғана емес, мемлекет тарапынан да болуы мүмкін. Мұндай инвестициялардың рөлін бағаламауға болмайды, өйткені олар өзіне қамқорлық жасай алмайтын кейбір әлеуметтік топтарға қолдау көрсетеді (зейнеткерлер, мүгедектер, жұмыссыздар және т.б.); халықтың капиталына инвестицияларды халықтың барлық басқа топтары үшін тиісті деңгейде реттеуге көмектесетіндер. Германия, Жапония сияқты дамыған елдердегі экономиканың әлеуметтенуін талдау бұған дәлел. Экономиканың қаншалықты дамығанына қарамастан, негізгі әлеуметтік көрсеткіштерді мемлекет реттейді және белгілейді [2].

Шынында да, дәл осы елдерде мемлекет экономиканы әлеуметтік бағдарлайтындықтан және оның даму деңгейі жоғары болғандықтан және экономикалық өсудің тұрақтылығы қамтамасыз етілген. Бұған бірнеше жыл ішінде әлем елдерінің экономикалық және әлеуметтік өмірінің әр түрлі аспектілерін сипаттайтын салыстырмалы индекстік көрсеткіштерді есептеу және «адам дамуының индексі» (АДИ) анықтау дәлел бола алады. Оның мәні 0-ден 1-ге дейін. АДИ мәні адамның даму дәрежесін көрсетеді, ал егер ол 1-ге жақындаса, соғұрлым жоғары дамиды.

Адамдардың даму деңгейі бойынша елдердің рейтингі жылдан жылға өзгеріп отырады, дегенмен, жоғары дамыған елдер алғашқы жиырмаға кіреді. Бұл рейтингтегі жетекші орынды 2019 жылы Норвегия иеленді (0,944). Ресей АДИ = 0,798 деңгейімен тізімде 50 орын алады және БҰҰДБ мәліметтері бойынша жоғары дамыған елдер тізімінің ортасында тұр. Ресейдің негізгі көрсеткіштері келесідей: туылған кездегі орташа өмір сүру ұзақтығы - 69,1 жас; білімнің орташа ұзақтығы - 11,7 жыл; жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс - жылына 14 461 доллар. Индекс 90-шы жылдардың басынан бастап ЖІӨ-нің төмендеуі мен өлім-жітімнің өсуіне байланысты төмендей бастады [3].

Бірақ бұл индекс істің шынайы жағдайын көрсете ме? Мысалы, жалпы ұлттық табыс негізінен шикізатты, атап айтқанда мұнай мен газды сату арқылы қалыптасады. Бұл жағдайда «адам әлеуеті» және «адамның дамуы» ұғымдарын қолдануға бола ма? Өйткені,

мұндай ЖҰИ-дің қалыптасуы негізінен адамның еңбегі емес, бұл ел тұрғындары өмір сүретін территорияның ерекшеліктері, оның табиғат байлығы. Сонда, мүмкін, адамның даму индексі дәлірек анықтау үшін, елдердің жалпы ұлттық кірісінің құрылымына әлі де назар аудару керек. Ал жетекші позицияны көбінесе ЖҰИ адам өзінің ресурстарын сату емес, онда адам өзін-өзі көрсете алмайтын және өзін кез-келген түрде жүзеге асыра алмайтын мемлекеттерге беру керек, бірақ адам экономика салаларында өзін-өзі тікелей көрсете алады[4].

Адамның даму индексі білім беру ұзақтығының индикаторын да көрсетеді. Ол туралы айтатын болсақ, өмір бойы білім беру барған сайын танымал болып келеді. Үздіксіз білім беру - бұл мемлекеттік және қоғамдық институттар жүйесімен ұйымдастырылған және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келетін жеке тұлғаның білім беру әлеуетінің өсу процесі. Яғни, бұл жағдайда халықтың жалпы және кәсіби білімі өзектілігін жоғалтпайды, білім әрқашан заман талабына сай болады. Бұл білім беру ұзақтығының индикаторын жоғарылатады және біздің елдің адами даму индексі бойынша рейтингте көтерілуіне мүмкіндік береді.

Бұл әр фирманың білім беру ұйымына айналуы, бұл білімді басқару процесін орнатып қана қоймай, сонымен бірге бұл білімді капиталға айналдыруға мүмкіндік береді.

Ел экономикасында адами капиталдың шешуші рөлін көптеген экономистер атап өтеді, атап айтқанда Л.И. Абалкин былай деп жазады: «Егер біз елдерді даму деңгейлері бойынша рейтингтің қазіргі әлемдік практикасын алсақ, онда олар адами капитал жағдайы деңгейіне қарай реттелген. Бұл тұжырымдамаға әдетте мыналар кіреді: шешуші рөл атқаратын жалпы және жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі; халықтың өмір сүру ұзақтығы, білім деңгейі, жоғары және орта білімді адамдар үшін бөлек, осы процестің бұқаралық сипаты. Бұл көрсеткіштер жиынтықта іс жүзінде адами капитал деп аталатынды құрайды. Бұған байланысты елдер экономикалық даму деңгейлері бойынша сап түзеді. Сондықтан АҚШ, Жапония, Германия, Қытайда жасалып жатқан бағдарламаларда бұл параметрлер шешуші болып табылады». Осыдан шығара отырып, ол қазіргі кездегі әлемдік дамуды анықтайтын тенденцияларды ескере отырып, адам әлеуетінің өсуі басым фактор болып табылады деп есептеді.

Бүгінгі таңда біздің еліміздің болашаққа интеллектуалды бетбұрыс жасай алуы үшін қолда бар барлық адам әлеуетін пайдалану қажет екендігі анық. Ол үшін бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының қуатты интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін қалыптастыру үшін денсаулық сақтау, мәдениет және білім салаларына қомақты қаржы құю қажет. Қазіргі заманғы адами капиталды зерттеудің жинақталған тәжірибесі маңызды және теориялық және практикалық құндылығы бар өте қажет және маңызды болып көрінеді [5].

Сондықтан бұл тәжірибені Қазақстанда пайдалану, табиғи түрде, тарихи және ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, біздің еліміздің өркениетті дамыған қоғамға тезірек және аздап алға жылжуына ықпал етуі мүмкін. Еліміздің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мен оның экономикалық өсуін қамтамасыз етудегі адами капиталдың шешуші рөлі Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторы бола алады және болуы керек.

Жаһандық бәсекеге қабілеттілікті бағалау тұрғысынан Қазақстан Республикасының жағдайын талдау нәтижелеріне сүйене отырып, Дүниежүзілік экономикалық форумның әдіснамасында қолданылатын тәсілдерді ғана емес, сонымен қатар бірқатар басқа халықаралық ұйымдардың әдістерін қолдана отырып және рейтингтік агенттіктер әлемде қолданылатын елдердің бәсекеге қабілеттілігін дамыту тұрғысынан жүйелік тәсілдерді ескере отырып, Қазақстан экономикасының әлсіз және күшті жақтарын анықтады, сондай-ақ жеделдетілген көшуге байланысты одан әрі дамудың басымдықтарын негіздеді дамудың инновациялық кезеңі.

Сонымен, бәсекеге қабілеттілік пен адамзат дамуының негізгі факторлары арасындағы байланысты анықтай отырып, елдің адами капиталы қаншалықты жақсы болса, соғұрлым ол экономикалық дамыған және бәсекеге қабілетті артықшылықтары бар деп айтуға болады.

Адами капиталды құрайтын барлық факторлардың ішінен білім беру мен инновациялық әлеует адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігі деңгейіне де, жалпы елдің бәсекеге қабілеттілігі деңгейіне де үлкен әсер ететіндігі анықталды [6].

Әлемнің дамыған елдерінің элитарлық клубына кіру дамудың индустриалды кезеңінен постиндустриалды кезеңге өтуін, көміртектен «жасыл» экономикаға ауысуды, ғылымның, білімнің және озық ғылымның дамуына негізделген динамикалық өсуді болжайды. Қарқынды өндірістер, қолайлы инвестициялық және инновациялық ахуалды құру, техникалық күрделі тауарлар шығаратын экспортқа бағытталған өндірістерді дамыту қажеттіліктеріне жауап беретін ғылыми зерттеулердің жоғары қарқыны, білім берудің барлық түрлерінің, әсіресе жоғары техникалық білім беру, үздіксіз білім беру жүйесін құру, тиімділіктің артуы және еңбек өнімділігінің өсуі, өмір сапасының артуы, осы негізде инновациялық экономиканың қалыптасуы немесе білім экономикасы.

Соңғы жылдары Қазақстанда осы бағыттарда көптеген күш-жігер жұмсалды: заңнамалық база қалыптасты, даму институттары құрылды, мемлекеттік бағдарламалар қабылдануда, ұлттық инновациялық жүйе қалыптасуда. Қазіргі кезде адами капиталды өсіру факторлары жүйесінде мемлекет рөлінің өсу тенденциясы байқалады. Мемлекет ел дамуының жалпы стратегиясын жасайды, оны жүзеге асыру нәтижесінде адам капиталы жоғары деңгейде дамиды.

Мемлекет отбасы мен қоғамдағы адамның тіршілік ету негіздерін заңнамалық тұрғыдан бекітеді, экономикалық, оның ішінде еңбек, қоғамдағы қатынастарды реттейді, адам өмірінің жағдайына тікелей әсер ететін табиғи ортаның жағдайына жауап береді.

Мемлекет, үкімет инновациялық экономикада өте маңызды рөл атқара алады. Зияткерлік меншікті қорғауда мемлекеттің рөлі зор. Зияткерлік меншікті қорғау жүйесі компания өзінің зияткерлік меншігінің заңмен қорғалатындығын білуі үшін нақты және айқын болуы керек. Сондай-ақ, мемлекет конференциялар, байқаулар, байқаулар ұйымдастыруға және сыйлықтар табыстауға міндеттенсе, білім, ақпарат, технологиялар алмасуды жеңілдетеді алады [3].

Адами даму мәселелерімен айналысатын қазақстандық ғалым және экономист Д.И.Закированың пікірінше, келесі бағыттарда инновациялық және серпінді сценарий іске асырылса, қазіргі тенденцияларды өзгертуге болады, бұл бірқатар маңызды құрылымдық құрылымдардың пайда болуына әкеледі [7]:

-ғылымның, техниканың, индустриалды және дамыған дамудың арқасында инновациялық-инвестициялық сектордың жұмыспен қамтылғандар санында да, инвестицияларда да, жалпы өнімде үлесін арттыру;

-олардың инновациялық жаңаруы негізінде тұтыну секторының, ең алдымен әлеуметтік кешеннің (денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік сақтандыру, мәдениет), жеңіл өнеркәсіптің үлесінің өзгеруіне;

-делдалдық байланыстарды қысқарту, электронды сауданы дамыту және басқаруда заманауи ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану арқылы жұмысшылар санында да, инвестицияларда да, жалпы өнімде де сауда менеджменті секторының үлесін төмендету;

Талдау нәтижелері бойынша біз көрсетілген шарттардан мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары білім беруді, ғылымды және елдің инновациялық әлеуетін жаңғырту болуы керек деп санаймыз.

Бұл бағыттарды бір-бірінен бөлек емес, мемлекеттің, бизнестің, ғылым мен білімнің өзара әрекеттесуін ескере отырып, жүйеде дамыту керек деген тұжырым жасау маңызды. Оның үстіне, бұл бағыттар тек қоғамдық сана мен ұлттың менталитетіндегі, сондай-ақ қоғамның барлық деңгейлеріндегі практикалық іс-әрекеттердегі түбегейлі өзгерістер нәтижесінде ғана шындыққа айналуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Костицын И. «Корпоративті оқыту шығындарын ұйымдастыру» [Электрондық ресурс]. – www.top-personal.ru. – Интернеттегі мақала.

2. Лысков А. «Адами капиталды инвестициялау проблемасы» [Электрондық ресурс]. – www.dis.ru. – Интернеттегі мақала.
3. Миронов Д., Цапенко И. «Адами капитал және оның дамуының инновациялық факторлары» [Электрондық ресурс]. – www.pandia.ru. – Интернеттегі мақала.
4. «Гуманитарлық технологиялар орталығы» ақпараттық-талдамалық порталы. «БҰҰ әлем елдерінде адам дамуының индексін жариялады» [Электрондық ресурс]. – www.gtmarket.ru. – Интернеттегі мақала.
5. Корпоративті оқытудың тиімділігі [Электрондық ресурс]. – www.hr.portal.ru. – Интернеттегі мақала.
6. Лукашевич В. «Адами капиталға инвестициялардың тиімділігі» [Электрондық ресурс]. – www.masters.donntu.edu.ua. – Интернеттегі мақала.
7. Эрфурт К. «Адами капиталды инвестициялаудың ерекшеліктері және олардың кәсіпорынның кадр саясатындағы көрінісі» [Электрондық ресурс]. – www.dis.ru. – Интернеттегі мақала.
8. Кирянов А. «Адами капиталға инвестициялар түрлері және олардың тиімділігі» [Электрондық ресурс]. – www.dis.ru. – Интернеттегі мақала.

ИНФОРМАЦИЯ КАК ОСНОВА ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ПОТРЕБИТЕЛЯМИ В СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

ЕЛЕМЕСОВ Д.С.

студент группы УК-19

КОРСАКОВА Е.А.

Научный руководитель, доктор PhD, доцент

*Уральский государственный экономический университет,
г. Екатеринбург, Россия*

Аннотация. В статье рассматривается влияние различных факторов на потребительское поведение, роль информации в процессе принятия решений потребителями. Особое внимание уделено проблемам восприятия информации с точки зрения готовности её использования потребителями. Дается краткая характеристика социально-демографических особенностей потребителей.

Ключевые слова: информация, потребитель, поведение потребителя, информационные ресурсы, принятие решений.

Одной из важнейших проблем современной экономики является исследование процесса принятия решений потребителями в условиях высокой степени неопределённости. Отлично налаженная деятельность производителей включает в себя не только способы влияния на потребителей, но и понимание их мышления. В связи с этим особое значение приобретает поиск ответов на следующий вопрос: «Насколько велико влияние информации на потребительское поведение?» По этой причине детально рассмотрим мнения известных экономистов и маркетологов по этому поводу.

Особое значение информации в процессе принятия решения потребителем отмечено Ф. Котлером [1]. По его мнению, человек имеет возможность выступать в следующих ролях:

- инициатор, предлагающий приобрести продукцию;
- любой человек, оказывающий влияние на конечный результат (совет или мнение);
- покупатель, т. е. тот, кто приобретает продукцию или услугу;
- потребитель, т. е. тот, кто потребляет продукцию.

Ни для кого не секрет, что рост информационных потоков выдвигает на первый план избирательный поиск нужной информации. При этом не следует забывать несамостоятельность информационного ресурса, т. е. его неспособность заменить

материальные и другие виды ресурсов. Вместе с тем следует отметить, что информация непосредственно оказывает огромное влияние на человека, так как владение информацией подразумевает широкую возможность выбора (Таблица 1).

Таблица 1. Имитация действий потребителей в процессе принятия решений о покупке [2]

1. Осознание потребности	Превращение нужды в определённую потребность
2. Поиск информации	На стадии удовлетворения своих потребностей потребитель собирает всю необходимую информацию о продукции
3. Оценка информации	Анализ различных продуктов, а также оценка рациональности своего решения
4. Принятие решения	Установление намерения обратиться к определённой продукции
5. Покупка	Приобретение продукции

При анализе вышеназванных процессов потребитель оценивает продукцию и ищет информацию о ней. Личный опыт, наоборот, позволяет потребителю неоднократно приобретать одну и ту же продукцию, не прибегая к поиску информации. Как факт, увлечённые потребители не жалеют стараний и времени, чтобы выбрать самый оптимальный вариант, который бы удовлетворил их потребности.

Не стоит забывать, что в современном мире социально-демографические характеристики также играют немаловажную роль в принятии решений потребителями. Возраст нередко положительно отражается на поиске товаров, потребители старшего возраста могут обращаться к своему жизненному опыту. Как правило, люди данной возрастной категории более склонны к определённой продукции, нежели молодые. Однако сегодня ни для кого не секрет, что молодое поколение чувствует себя более уверенно в своих способностях эффективно использовать поиск и владеть информационными ресурсами. Но не стоит забывать, что если информация не представляет интерес для человека, то его внимание не будет сфокусировано. На этой стадии покупатели часто игнорируют попытки рекламы убедить их. В связи с этим потребители начинают полагаться на свои собственные чувства и мнения.

Таблица 2. Доверие к источникам публичной информации [3]

Как вы считаете, кто говорит вам правду?	Доля респондентов, ответивших положительно на данный вопрос, из всего числа опрошенных			
	По 27 странам исследования	Россия	США	Китай
Правительство нашей страны	50%	31%	25%	75%
СМИ (газеты, ТВ, радио, сайты)	52%	29%	39%	64%
Бизнес	42%	17%	35%	51%
Благотворительные организации	54%	32%	53%	63%
Представители академической среды (профессора, учёные)	68%	59%	57%	69%
Известные персоны (лидеры различных сообществ, блогеры)	41%	23%	31%	56%
Неправительственные глобальные организации (ООН, ВМФ и т.д.)	55%	26%	45%	64%

Религиозные организации	36%	21%	44%	36%
Никто из вышеперечисленных	10%	25%	18%	3%

Исследование GFK (всемирный источник актуальной информации о рынках и потребителях Growth from Knowledge) показало, что отличительной чертой России является скептическое настроенное население к большому числу источников публичной информации (Таблица 2) [3]. Помимо россиян в ряды скептиков также попали представители таких стран, как Япония, Франция, Италия и другие.

Список литературы:

1. Котлер Ф. Основы маркетинга. Потребительские рынки и покупательское поведение потребителей. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5091/5096>.
2. Осознание потребителем потребности в товаре и информационный поиск. URL: <https://studfile.net/preview/2102224>.
3. Исследование GFK: Кому верят потребители. URL: gfk.com/ru/insaity/press-release/issledovanie-gfk-komu-verjat-potrebiteli/

КИБЕРТЕРРОРИЗМ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ УГРОЗА МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

ИВАНОВА А.В.

студентка группы ЭКБЗ-82

ЭМИРОВА И.У.

Научный руководитель, старший преподаватель

Белгородский университет кооперации, экономики и права
г. Белгород, Россия

Аннотация. В данной статье рассмотрена сущность кибертерроризма как глобальной проблемы мирового сообщества, приведены подходы к его определению, а также приведены примеры его влияние на мировую экономику.

Ключевые слова: кибертерроризм, киберпреступность, кибертерракт, компьютерный вирус.

Научно-технический прогресс проник во все сферы современной жизни, оказывая на нее непосредственное влияние. С одной стороны, это влияние проявляется в изменении отраслевой структуры ВВП стран, росте экономических показателей мировой экономики, улучшении жизни населения и др. С другой стороны, научно–технический прогресс также способствует развитию теневой экономики, появлению ее новых форм, в том числе переходящих в информационное пространство, порождая тем самым, новые угрозы экономической безопасности не только отдельного хозяйствующего субъекта и отдельной страны, но и мира в целом.

К одной из таких угроз можно отнести появление новой формы терроризма – кибертерроризм.

Считается, что само понятие «кибертерроризм» возникло в 80-х годах прошлого века и использовалось в контексте тенденции перехода терроризма из физического в виртуальный мир [1]. Таким образом видно, что данная угроза имеет мировой масштаб, поскольку базируется на использовании информационно-коммуникационных и интернет-технологий.

Привлекательность использования киберпространства для современных террористов связана с тем, что для совершения кибертерракта не нужны большие финансовые затраты. Достаточно иметь персональный компьютер, ноутбук или мобильный гаджет, подключенный к сети Интернет, а также набор определенных знаний и навыков, позволяющих совершить преступное деяние.

Анализ литературных источников показал, что в настоящее время выделяют несколько подходов к определению сущности понятия «кибертерроризм» (рис.1).

Некоторые исследователи отождествляют кибертерроризм с такими понятиями как «киберпреступность» и «кибервойны». При этом, говоря о киберпреступности обычно понимают преступную деятельность, целью которой является неправомерное использование компьютера, компьютерной сети или сетевого устройства [2]. Как показывают исследования, чаще всего большинство этих преступлений совершается хакерами с целью завладения финансовыми ресурсами.

В свою очередь, «кибервойна – это противостояние в сети Интернет, направленное, в первую очередь, на выведение из строя компьютерных систем госорганов страны-противника, а также систем ее критических отраслей инфраструктуры». С данным подходом можно согласиться, поскольку отдельными элементами кибервойны, которые присущи терроризму, как реальной угрозе, можно отнести [3]:

- атаку на компьютерные системы с целью дестабилизации работы атакованных сайтов или компьютеров;

- вмешательство в работу оборудования – происходит посредством атак не только на компьютеры, но и контролирующие работу гражданского или военного оборудования, что приводит к его отключению или поломке, и как следствие – возможные разрушения и паника;

- атаки на узлы инфраструктуры – проявляются в атаке на компьютеры, обеспечивающие жизнедеятельность городов, их инфраструктуры, таких как: телефонные системы, системы водоснабжения, электроэнергетика, пожарная охрана, полиция или транспорт.

Ряд авторов под термином «кибертерроризм» понимают «...развертывание известными террористическими организациями подрывных атак против информационных систем с основной целью создания тревоги, паники или физического нарушения» [4].

Еще одной точкой зрения является то, что кибертерроризм выступает синонимом понятия кибертерракт, представляющий собой «политически мотивированный акт, проведенный с помощью компьютерных и коммуникационных средств, применение которых непосредственно создает или потенциально может создать опасность для жизни и здоровья людей, повлечь за собой значительный ущерб материальным объектам, а также наступление общественно опасных последствий или целью которого является привлечение максимально возможного внимания к политическим требованиям террористов» [1].

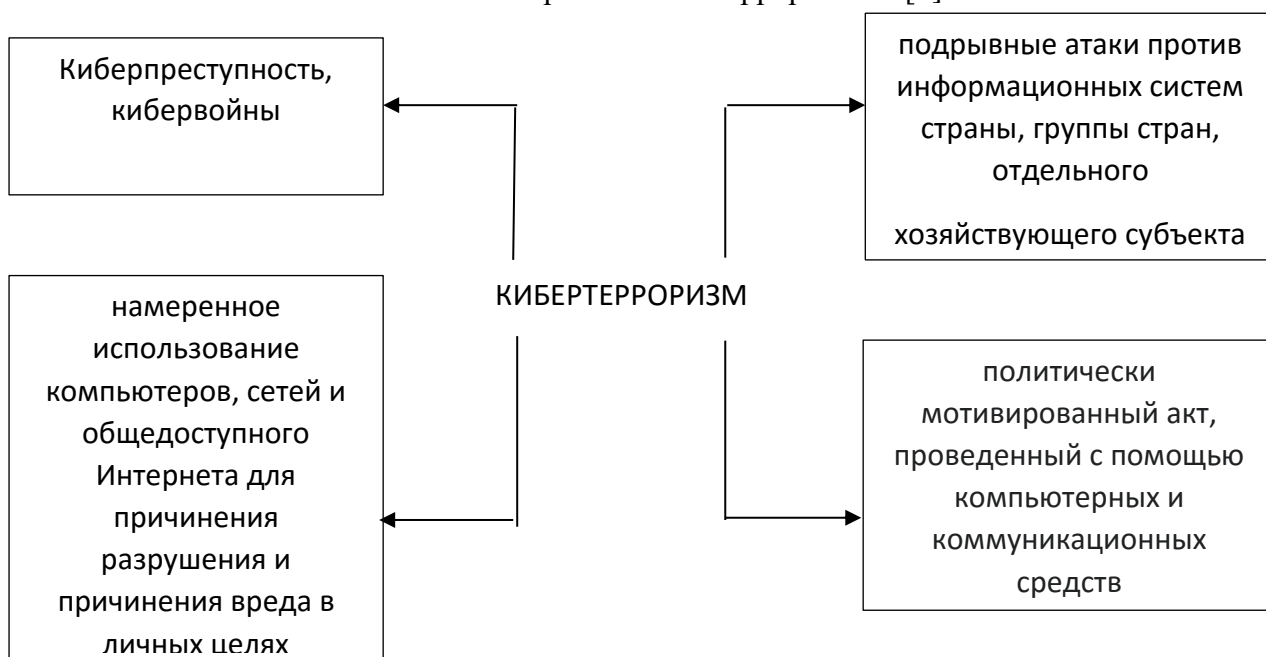

Рисунок 1 – Основные подходы к определению сущности понятия «кибертерроризм»

Другие исследователи упрощают понятие «Кибертерроризм», определяя его как намеренное использование компьютеров, сетей и общедоступного Интернета для причинения разрушения и вреда в личных целях [4].

Таким образом, обобщив рассмотренные выше понятия, можно сказать, что кибертерроризмом – это глобальная проблема современности, возникшая в результате становления цифрового общества, представляющая собой комплекс незаконных действий в киберпространстве, направленных на создание угроз национальной и мировой безопасности, а также личности и обществу в целом. Несмотря на то, что эти действия происходят в виртуальном мире, последствия их имеют вполне реальный характер. Так, в качестве последствий кибертерроризма можно выделить: порчу материальных объектов; искажение информации, приведшей к неисправимым последствиям; возникновение других проблем.

Опыт международных организаций по борьбе с терроризмом, в том числе и в киберпространстве, показал, что кибератаки наносятся с целью:

- ущерба отдельным элементам информационного пространства, например, разрушение сетей электропитания, создание помех, использование специальных программ для разрушения аппаратных средств;

- получения несанкционированного доступа к государственным и военным секретам, а также банковской и (или) личной информации;

- кражи или уничтожения информации, программ и технических ресурсов, что происходит посредством преодоления систем защиты, а также внедрения вирусов и (или) программных закладок;

- воздействия на программное обеспечение и информацию;

- раскрытия и угрозы публикации закрытой информации, в том числе с целью шантажа;

- захват каналов СМИ с целью распространения дезинформации, слухов, демонстрации мощи террористической организации и объявления своих требований;

- уничтожения или активного подавления линий связи, неправильной адресации, перегрузки узлов коммуникации, что в свою очередь, приводит к проявлению паники и нанесению определенного ущерба;

- проведения информационно-психологических операций и т. д. [5].

Все перечисленные нами направления оказывают существенное влияние на развитие мировой экономики. Так, массовое распространение вируса WannaCry в 2017 году привело к заражению 500 тысяч компьютеров по всему миру, которые принадлежали частным лицам, коммерческим структурам, а также объектам гражданской инфраструктуры – больницам, аэропортам, фабрикам и заводам и т. д. В итоге, по подсчетам аналитиков, общий ущерб от действий кибертеррористов, составил порядка 4 млрд долл. США.

В качестве еще одного примера можно привести кибератаку, проведенную с помощью вируса NotPetya. Действие его сначала проявилось на Украине – как следствие – остановлено функционирование различных предприятий, банков, объектов государственной структуры, а затем уже он распространился и по другим странам – Франция, Польша, США, Россия и др. В результате такой атаки ущерб составил порядка 10 млрд. долл. США.

Одним из самых значимых кибератак, относимых специалистами к разряду кибертерроризма, является запущенный в 2000 году в Интернет вирус «I love you». За первые пять дней с момента его появления он нанес материальный ущерб в размере 6,7 млрд долл. США, разрушив программы около 45 млн компьютерных сетей, в том числе в Пентагоне и британском парламенте.

В 2002 году в результате активизации Интернет-червя Klez миллионы компьютеров во всем мире оказались зараженными этой программой что привело к колоссальным убыткам, точную сумму которых не может назвать ни одно экспертное бюро.

В тоже время, по мнению специалистов McAfee, за 2019 год мировая экономика потеряла 1 трлн долл. США в результате действий кибератак. По сравнению с предыдущим

годом этот показатель вырос более чем на 50% от 600 млрд долл. США [6]. Потери российской экономики в 2019 году от действий кибератак составили около 2,5 трлн руб. При этом, возможный ущерб от кибератак в 2020 году оцениваются в 3,5–3,6 трлн руб.

Помимо экономического ущерба, кибератаки также влияют и на научно-технического развитие страны. Так, целенаправленное заражение вирусом Stuxnet ядерных объектов Ирана в 2010 году существенно повлияло на развитие атомной программы данной страны, что в итоге, оказало влияние на ее экономическое и политическое развитие на мировой арене.

Таким образом, цифровизация экономики порождает новый вид международного терроризма - кибертерроризм, представляющий собой комплекс незаконных действий в киберпространстве, направленных на создание угроз национальной и мировой безопасности, а также личности и обществу в целом.

Привлекательность использования киберпространства для современных террористов связана с тем, что для совершения кибертеракта не нужны большие финансовые затраты. Достаточно иметь персональный компьютер, ноутбук или мобильный гаджет, подключенный к сети Интернет, а также набор определенных знаний и навыков, позволяющих совершить преступное деяние.

Все атаки кибертеррористов наносятся с помощью компьютерных вирусов, червей, фишинга и других инструментов, целью которых является полный паралич гражданской инфраструктуры, информационных систем органов власти, военных объектов и др. Несмотря на то, что эти действия происходят в виртуальном мире, последствия их имеют вполне реальный характер. Так, по мнению специалистов за 2019 год мировая экономика потеряла 1 трлн долл. США в результате действий кибератак. По сравнению с предыдущим годом этот показатель вырос более чем на 50% от 600 млрд долл. США. Потери российской экономики в 2019 году от действий кибератак составили около 2,5 трлн руб. При этом, возможный ущерб от кибератак в 2020 году оцениваются в 3,5–3,6 трлн руб.

Все представленные данные убедительно говорят о необходимости совместного решения данной проблемы, используя опыт передовых стран в борьбе с кибертеррористами.

Список литературы:

1. Свободная энциклопедия Википедия - URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 10.03.2021).
2. Советы по защите от киберпреступников - URL: <https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/what-is-cybercrime> (дата обращения: 22.03.2021).
3. Мазуров, В. А. Кибертерроризм: понятие, проблемы противодействия // Доклады ТУСУР. – 2010. – №1-1 (21). – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberterrorizm-ponyatie-problemy-protivodeystviya> (дата обращения: 19.03.2021).
4. Кибертерроризм - URL: <https://ru.qaz.wiki/wiki/Cyberterrorism> (дата обращения: 12.03.2021).
5. Кибертерроризм - URL: <https://tvgmu.ru/content/2922/1101886/> (дата обращения: 22.03.2021).
6. Кибератаки стоили мировой экономике 1 трлн долл. - URL: <https://tdaily.ru/news/2020/12/15/kiberataki-stoili-mirovoy-ekonomike-1-trln-doll> (дата обращения: 10.03.2021).

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РОССИИ И ЗАРУБЕЖОМ

ИРКИН М.А.
аспирант
ЧЕРЕПКОВА Т.Н.

Аннотация. В данной статье определена необходимость стратегического управления экономической безопасностью России. Определены этапы разработки сценарных подходов к управлению экономической безопасностью государства, а также требования к системе управления, характерные черты и выделены особенности системы экономической безопасности государства. Кроме того, рассмотрены подходы к обеспечению экономической безопасностью в зарубежных странах.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная безопасность, система управления, сценарный подход.

Актуальность исследования обуславливается тем, что возникающие и развивающиеся на сегодняшний день процессы международной экономической интеграции и глобализации, усиление конкуренции на разных уровнях управления и влияние транснациональных корпораций в интересах отдельных государств либо союзов государств ставят перед Россией проблему экономической безопасности в рамках обеспечения ее национальной безопасности.

Разработка мер по изменению методов реализации экономической политики, реорганизации институциональных структур, необходимых механизмов ликвидации либо ослабления взаимодействий, которые снижают устойчивость экономической деятельности государства, базируется на представлении направлений, методов и подходов к обеспечению экономической безопасности.

Целью исследования является уточнение категорий и формулировка методологических аспектов и концептуальных подходов к формированию действенной системы управления экономической безопасностью страны.

Исследованием вопросов, которые связаны с формированием теории экономической безопасности, занимались такие исследователи, как С.Ю. Глазьев, С.А. Касперович, Е.В. Крылова и др. Проблему экономической безопасности с точки зрения обеспечения национальной безопасности страны рассматривали А.Ю. Башина, А.Г. Савицкий. Принципы стратегического управления широко представлены в трудах И. Ансоффа и А. Файоля. Вопросы управления системой экономической безопасности страны рассмотрели В.А. Винокуров и М.В. Мясникович. Значимый вклад в исследование вопросов, которые связаны с управлением и обеспечением экономической безопасности, внесли исследователи Института экономики РАН, под руководством профессора В.К. Сенчагова.

Экономическая безопасность страны это неотъемлемая часть национальной безопасности. Под экономической безопасностью понимают состояние защищенности экономики государства от внутренних и внешних угроз, при котором она может обеспечить поступательное общественное развитие, экономическую и социально-политическую стабильность общества при наличии неблагоприятных внешних и внутренних факторов.

Управление экономической безопасностью РФ и государственная экономическая политика это основные инструменты государственного управления экономикой, они должны быть в постоянном взаимодействии и взаимозависимы [1, с.174].

Стратегия экономической безопасности, являясь частью экономической политики, должна отображать ее стратегические цели, а также желаемое качество управляемой макроэкономической системы. А количественные оценки параметров экономической безопасности характеризуют оптимальность состояния экономики, определяют ограниченность в применении разных методов реализации экономической политики, предполагают достижение желаемых результатов для повышения уровня экономической безопасности государства [1, с.175].

Соответственно, управление экономической безопасностью России должно быть направлено на возобновление экономического роста на основании использования новых

институциональных инструментов рыночной экономики, на обеспечение гарантии защиты интересов государства с упором социальной направленности политики, а также на достижение высокого оборонного потенциала страны, учитывая возможное неблагоприятное развитие внешней и внутренней среды.

При этом главная цель обеспечения экономической безопасности РФ и управления ею должна быть направлена на создание благоприятных условий для жизни, развития личности и общества в целом, военно-политической и социально-экономической стабильности, на сохранение государственной целостности, противостояние воздействию внешних и внутренних угроз.

Необходимо отметить, что стратегический подход к решению проблем обеспечения экономической безопасности государства не является новым ни теоретически, ни практически в деятельности органов государственного регулирования нашей страны. В связи с переходом России к рыночной системе хозяйствования еще в 1991 году была утверждена «Концепция национальной безопасности России» [2]. В настоящее время действует, утвержденная в 2017 году «Стратегия экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года» [3]. Однако, приходится констатировать факт отсутствия каких-то значительных изменений в обеспечении уровня экономической безопасности РФ, несмотря на реализуемые мероприятия в этой сфере.

Вероятно, основная проблема кроется в том, что данные документы не содержат четких представлений о необходимости стратегического подхода на основании использования методологии анализа и управления процессами социально-экономического развития страны.

В сложившейся ситуации в контексте обеспечения национальной экономической безопасности используется произвольный набор мероприятий, которые не имеют целевой направленности и разработаны без соответствующей взаимосвязи с механизмами их реализации на практике. Следовательно, такая ситуация не способствует решению проблем в обеспечении экономической безопасности государства и может привести к нарушениям взаимосвязей элементов этой системы, таким образом снижая эффективность ее функционирования и стратегического управления [4, с.2617]. Рассмотрим основные концептуальные подходы к реализации стратегии управления экономической безопасностью РФ.

На основании сценарного подхода в управлении экономической безопасностью страны разрабатываются модели поведения управляемой подсистемы, учитывая разнообразные варианты развития событий. Обычно, это оптимистический, пессимистический и наиболее вероятный сценарии развития событий. Процесс разработки сценарных подходов при этом предполагает следующие этапы:

- формулирование ключевых проблемы в управлении экономической безопасностью и их структурирование;
- определение сфер влияния с выведением критически важных точек внешней и внутренней среды;
- установление прогнозных значений показателей, характеризующих будущее влияние критически важных факторов;
- разработка и выбор предположений, согласующихся между собой, по возможным вариантам развития событий в будущем;
- введение в анализ разрушительных событий, которые могут оказать значимое влияние на достижение страной установленных целей управления экономической безопасностью;
- установление последствий разрушительных событий для национальной экономики и разработка мер, направленных на их минимизацию.

Необходимо отметить, что механизм управления в системе обеспечения экономической безопасности государства подразумевает набор административных, экономических, правовых, социально-психологических инструментов и методов, способных преобразовывать управляющее воздействие в нормативные установки, стимулы и мотивы,

которые предполагают функционирование и развитие объекта управления с учетом заданной траектории [5, с.84-85].

Таким образом, управление экономической безопасностью страны должно быть направлено на поддержание взаимоотношений между элементами национальной экономики и ее окружением, которые позволяют реализовывать намеченные цели в сфере экономической безопасности на основании внутренних возможностей и учитывая внешние требования.

Исходные положения методологических основ управления экономической безопасностью государства составляют ситуационный и системный подходы. Экономическая безопасность страны на основании системного подхода, представляет собой систему, которая состоит из установленных взаимосвязанных процессов и элементов, обеспечивающих ее жизнедеятельность [5, с.104].

Система экономической безопасности страны иерархична, так как имеет несколько уровней: мировой, национальный, региональный, предприятия и индивидуальный. Мировой уровень данной системы при этом выступает как внешняя среда и является более высоким по отношению к национальному уровню, который в данной иерархии является более низким. Функционирование и развитие элементов системы экономической безопасности, взаимосвязей и процессов, происходящих в ней, независимо от уровня системы обусловлены экономическими законами и закономерностями, которые типичны для системы в целом.

Необходимо отметить, что система управления экономической безопасностью России может иметь разные состояния, которые обусловлены количеством входящих в нее элементов, взаимосвязями между ними, уровнем организованности, сбалансированности и пропорциональности элементов, и их качественным составом.

Невзирая на сбалансированность и организованность системы, скорость и направления развития ее элементов, взаимосвязей и процессов, приобретения ими новых качеств различаются. Это способствует нарушению определенных соответствий и пропорций между элементами системы, возникновению внутренних противоречий в системе, снижающих эффективность ее развития и функционирования.

Разработка стратегии управления экономической безопасностью страны предполагает использование концепций школы дизайна, которые заключаются в формировании стратегии как процесса неформального дизайна в виде конструирования, моделирования, проектирования желаемого состояния системы.

Кроме того, возможно применение концепции когнитивной школы, которая представлена в виде разработки стратегии как ментального процесса. Разработчики стратегии, основываясь на логике когнитивной психологии, через сознание стратега пробуют построить возможные модели его поведения. Концепция школы власти основывается на построении стратегии в виде переговорного процесса между конфликтующими группировками внутри системы, а также за ее пределами [3, с. 176].

Эффективная реализация стратегического управления, а также развитие системы экономической безопасности России предполагает не только определение долгосрочных направлений и целей развития этой системы, но и выбор ценностных свойств, обеспечивающих их достижение. Достижение намеченных целей, в свою очередь, должно основываться на задействовании всевозможных функциональных областей системы, а именно научно-технической, финансовой, производственной, маркетинговой и кадровой.

Каждая из этих областей также должна иметь свои задачи и цели, структурирующие портфель стратегий в виде следующих элементов: общесистемных стратегий, которые определяют направления и траектории развития системы (рост, стабильность, отделение, ликвидация); стратегий позиционирования, которые определяют состав и методы продвижения ценностных свойств системы, обеспечивающих ее конкурентные преимущества; функциональных стратегий, которые задают цели и задачи по отдельным функциональным областям системы.

Во всех современных развитых странах доминирует американский подход к

пониманию национальной экономической безопасности. В настоящее время в развитых странах, вопросы национальной экономической безопасности главным образом рассматриваются, как защищенность национальной экономики от внешних угроз. Что касается внутренних угроз, то они признаются, однако считаются второстепенными. Американский Комитет экономической безопасности стал первой организационной системной и целенаправленной структурой, которая связана с охраной национальной экономической безопасности. На сегодняшний день подобные правительственные организационные структуры существуют и в других странах, включая Россию.

В соответствии с большинством существующих направлений обеспечения экономической безопасности, США будут объективно генерировать для РФ долговременную и системную угрозу, которая вытекает из стремления национальных американских компаний управлять процессами глобализации в интересах собственного сохранения и развития.

Если рассматривать опыт Франции в управлении экономической безопасностью, то можно отметить, что в целом, разрабатываемые данной страной подходы сходны с американскими подходами, в особенности в части их идеологического наполнения. В связи с чем, находящаяся в прямой зависимости от политической практики, концепция национальной безопасности Франции определяется идеологическими установками национальной доктрины США. В настоящее время среди ключевых приоритетов политики национальной безопасности Франции можно выделить:

- подтверждение собственного независимого статуса через обладание ядерным потенциалом, а также значительной военной мощью;
- дальнейшее укрепление ЕС через валютный союз и франкогерманское взаимодействие, а также ОБСЕ;
- опора на адаптированную НАТО, формирование модели «четырёхстороннего лидерства» в Европе [5, с.214].

По мере снижения относительного веса Франции в мировом и европейском балансе сил, некоторые направления по обеспечению экономической безопасности превращаются в догму, которая не отвечает реальным условиям обстановки. Поэтому сейчас Францией начались активные поиски новой модели национальной безопасности, формируемые на основании проведения политики, ограничивающей двумя альтернативами: атлантизмом и евроцентризмом.

Интересен также японский опыт обеспечения национальной экономической безопасности. Процесс формирования модели национальной безопасности Японии характеризуется закрытостью и гомогенностью японского общества. Япония рассматривает себя преимущественно островной страной, развитие которой напрямую связано с морской геополитической ориентацией. Поэтому при рассмотрении геополитических устремлений Японии в обеспечении национальной безопасности, можно выделить три модели, которые ей свойственны:

- модель «панъяпонизма», в ней предусматривается глобальная военно-стратегическая и экономическая роль Японии по ее доминированию в Азиатско-Тихоокеанском регионе;
- модель «азияцентризма», которая предусматривает географическое ограничение активности Японии Азиатско-Тихоокеанским регионом, при исключительной концентрации на нем;
- модель «совместного азияцентризма», определяющая геополитическое видение роли Японии на современном этапе экономического развития в условиях тесного военно-политического взаимодействия с США, а также ограниченности силовых инструментов национальной мощи [5, с.256-257].

Ключевой целью политики национальной безопасности Японии на современном этапе стало приведение ее внешнеполитической роли в мире в соответствие с ее экономическим потенциалом. Как в японской, так и во французской моделях обеспечения национальной безопасности достаточно выраженная националистическая идеология является своего рода неспособностью этих стран играть роль Соединенных Штатов в своих регионах, это ставит

их в определенные рамки американской глобальной политики.

Таким образом, в системе управления национальной экономической безопасностью существенным является применение ситуационного подхода, который позволяет установить взаимосвязи внутренних параметров функционирования системы с параметрами внешнего окружения. Поэтому с этой точки зрения система управления экономической безопасностью государства представлена совокупностью внутренних переменных факторов в виде целей, задач, технологии, организации, мотивации и кадрового потенциала, являющимися ситуационными факторами внутренней среды, подверженными динамике и характеризующими состояние системы.

При этом под целями понимаются конкретные конечные состояния либо желаемые результаты функционирования системы управления экономической безопасностью страны. В понятие задач включаются комплекс мероприятий, которые выполняются определенным способом и в определенный период, реализация которых предполагает их надлежащую организацию в пространстве и времени, означающую создание структуры либо логического взаимоотношения и взаимосвязи уровней управления и функциональных областей, которые позволяют эффективно достигать запланированных целей.

Таким образом, исходя из положений ситуационного подхода, управление экономической безопасностью государства представляет собой целостную систему, характеризующуюся упорядоченным взаимодействием индивидов, явлений и процессов. К тому же, эта система в силу собственной открытости действует в определенной среде, с которой вступает в постоянное взаимодействие. В этом случае под средой понимается макро- или мегасистема, состоящая из совокупности взаимосвязанных либо существующих независимо друг от друга факторов и условий, рассматриваемых как внешние ситуационные переменные.

Список литературы:

1. Васильев, С.Л. Основные направления обеспечения экономической безопасности России в современных условиях / С.Л. Васильев. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – № 42 (280). – С. 174-177.
2. Указ Президента РФ от 10 янв. 2000 г. № 24 «О Концепции национальной безопасности Российской Федерации».
3. Указ Президента РФ от 13 мая 2017 г. № 208 «О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года».
4. Кариева Э.М. Основные концептуальные подходы к стратегическому управлению экономической безопасностью страны // Креативная экономика. – 2020. – Том 14. – № 11. – С. 2617-2634.
5. Савицкий А.Г. Национальная безопасность. Россия в мире: учебник для студентов вузов / А.Г. Савицкий. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. – 463 с.

CHINA IN CENTRAL ASIA: FROM TRADE TO STRATEGIC PARTNERSHIP

KAUYROVA A.N.

student of the group IR-42

SHUKUSHEVA Y.V.

Research supervisor, senior lecturer

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to cooperation between China and the countries of Central Asia. The favorable conditions for such cooperation are analyzed. Special attention is paid to the

problems and factors limiting bilateral cooperation. The prospects of oil and gas cooperation between China and the Central Asian region are predicted.

Keywords: strategic partnership, bilateral relations, cooperation, mutual development, Central Asia, China, Shanghai Cooperation Organization.

The intensification of bilateral relations between China and the Central Asian countries occurred after the collapse of the Soviet Union and was initiated by the Chinese side, which wants to conclude agreements on the demarcation of borders. During the existence of the USSR, there were virtually no relations between the PRC and the states of this region, at least officially. The exit from Moscow's influence was quite painful for Central Asia: internal contradictions worsened, the lack of financial assistance from Russia was acutely felt, the level of crime, political and social struggle increased, which also affected neighboring countries, including the PRC [1]. The emergence of five new unstable states on the border with China required quick action from the Chinese government.

Diplomatic relations with Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan were established in 1992. China was one of the first countries to recognize the independence of the five republics [2, p.106]. The establishment of a constructive dialogue in all areas of international relations, trade, security, etc. in the 1990s was rather slow, as the Central Asian countries were more focused on the Russian Federation in their foreign policy [3, p.298]. However, due to the fact that relations with Russia do not contribute to the expected scale of economic growth and development of the five republics, the Central Asian countries are gradually reorienting towards China as a more profitable economic and political partner. The desire to emphasize independence and sovereignty also contributes to the change in the vector of the foreign policy of the Central Asian countries [4, p.23].

For the PRC, the Central Asian countries are strategically important in terms of infrastructure, as a continental corridor to Western Europe, which can provide a greater flow of goods to new markets, the economy, as this region is an important trade and energy partner for China, and politically, contributing to the expansion of influence in the region.

The high level of China's economic development has led to an increased demand for markets for goods and a resource base, access to which is provided by the Central Asian region, which is currently a zone of increased interest of the Chinese side. China has successfully developed and increased its political, social, military and economic potential over the past three decades. However, the rapid growth of the economy also creates a number of problems, for example, the glut of domestic markets and the search for access to external ones, the strengthening of influence in the region, the development of the military industry to ensure the security of the interests of such a large economic power [5, p.392]. Against the background of the current acute situation, the PRC turns to the strategic rear – the Central Asian region.

Chinese scientists refer to Central Asia as Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan. The Chinese side particularly emphasizes the fact that since the formation of the USSR and up to the beginning of the XXI century, any ties between the PRC and this region have been severed. In the 1990s, cooperation was also not developed, as the Middle Kingdom referred these countries to the sphere of influence of Russia, which was very sensitive to the intervention of third countries in the countries of Central Asia. But since the beginning of the XXI century, mutually beneficial economic cooperation and the gradual growth of China's influence in the region have begun. In the scientific discourse of the People's Republic of China, the five Central Asian states are considered as a historical "junior" partner, relations with which have been built since the Silk Road of the II century BC. Scholars point out that Central Asia's position in the emerging world order is not strong enough: it is too weak for an independent foreign policy, so it is constantly entering the orbit of influence of larger powers.

However, according to Chinese politicians and academics, the Central Asian countries and China have many common interests, primarily in the areas of trade, infrastructure development, and security. The most important problems are separatism and ethnic conflicts, which are considered

within the framework of the Shanghai Cooperation Organization, which includes the PRC and the Central Asian countries. China is seriously concerned about Uyghur separatism in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, which is located on the border with Kyrgyzstan, Tajikistan and Kazakhstan and regularly advocates independence and the creation of a separate state of East Turkestan. Despite the fact that the terrorist organization "Islamic Movement of East Turkestan" has existed since about the mid-1990s, only the mass riots in the Xinjiang Uyghur region in 2007-2009 received wide public publicity. Uyghur separatism is also observed in Kyrgyzstan, Kazakhstan and Tajikistan, so the cooperation of these countries in the field of security both in the SCO and at the bilateral level is of great importance for the PRC.

The need to expand sales markets, as well as the need for raw materials, have always been on the agenda during the rapid growth of the Chinese economy. The idea of China's active participation in the economic development of the region corresponds to the concept of the "Five Principles of Peaceful Coexistence" put forward by China and India in 1954. The points on the development of "peaceful existence" and "equality and mutual benefit" are at the heart of China's modern foreign economic strategy, including the "One Belt – One Road" initiative [6, p.47-61].

The "One Belt, One Road" initiative has opened a more convenient and faster way to new and old European and Asian markets, through which the PRC should solve the problem of overstocking domestic markets. Also, the "One Belt – One Road" provides an opportunity to revive and develop industry in the Northern and North-Eastern regions of the People's Republic of China. This transport corridor will pass through the countries of Central Asia. China attaches great importance to the construction of the "New Silk Road", which has already become not only an instrument of economic influence, but also an important element of China's "soft" power. The PRC focuses on the historical connection between Central Asia and the Middle Kingdom, emphasizes the historical analogue of the trade route under construction, and has increased the attractiveness of working in China and on China. Since Xi Jinping's approval of this initiative, a large-scale campaign for infrastructure construction has been carried out, loans are allocated for project work, conferences and summits are held, and in general, the work on the implementation of the "One Belt, One Road" program is widely covered in the press.

The "One Belt, One Road" initiative already has many results, and one of them is the intensification of economic cooperation with the five Central Asian republics. According to the Ministry of Commerce of the People's Republic of China, the trade turnover of the Xinjiang Uygur Region with the countries of Central Asia, Mongolia and Russia in the first two months of 2017 increased by almost 35 percent compared to the same period in 2016. According to the Ministry of Commerce for 2018, the total volume of exports and imports between China and the countries along the "belt and Road" (including the five Central Asian republics) reached 1.26 trillion [7, p. 52]. Chinese yuan, which largely contributed to the growth of the Chinese and Central Asian economies. Thus, China's economic cooperation with the countries of the Central Asian region allows for the growth of the Chinese economy and access to European markets, and plays the role of a locomotive for the expansion of China's trade and economic expansion.

In humanitarian cooperation with the countries of Central Asia, since 2002, a broad campaign has been launched to promote the Chinese language and culture, and in 2004, at the IV Plenum of the CPC Central Committee of the 16th convocation, the task was set "To strengthen the comprehensive power of Chinese culture. To promote Chinese culture, even better to go out into the world, to increase its international influence". In general, the "soft" power of the People's Republic of China is aimed at forming the image of a reliable and stable economic partner that has no political expectations.

These tasks are also being implemented in the Central Asian countries, which in the last few decades have been moving closer and closer to China, especially after the establishment of the "One Belt, One Road" initiative. The implementation of this project resulted in investments in the countries of the region, the opening of new jobs, grants for admission to Chinese universities, a gradual increase in the economic and energy interdependence of Central Asia and the People's Republic of China, etc. However, public opinion has split: on the one hand, all these factors have

made China and the Chinese language attractive and prestigious both for the population and for the power elites of Kyrgyzstan, Kazakhstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, and on the other – Sinophobic sentiments have increased. Many scientists, journalists and ordinary people believe that the growing dependence of Central Asia on the Middle Kingdom erodes the sovereignty of the countries of this region, giving rise to the regional dictatorship of China.

For example, the head of the Center for Applied Political Science and International Studies of the Kyrgyz Republic, Aidar Amrebayev, notes that students who went to study in China on grants remain in the Middle Kingdom, as they cannot find a job in Kazakhstan, and this creates a drain of young minds and a shortage of Sinologists in Central Asian countries. Thus, the expanding multi-vector cooperation and the interdependence of the PRC and Central Asia is perceived in the Central Asian states very ambiguously.

An important aspect of China's foreign economic strategy is the country's economic security. Back in 2003, the Chinese government identified the two most important aspects of security: "finance" and "oil". Due to the lack of strategic oil and gas reserves, China is actively developing relations with both regional exporters of mineral resources (Central Asia and Russia) and with distant partners (the Middle East). Ensuring economic security is achieved by establishing stable trade, economic and investment relations with the countries exporting fuel raw materials.

Thus, China's policy towards Central Asia pursues the goal of mutual development of the PRC and the countries of the region, successful cooperation, popularization of the Chinese language, culture and world view. Central Asia occupies an important place in China's foreign trade: Through the countries of this region will pass the "New Silk Road" – the most important economic initiative of Xi Jinping, expanding and accelerating China's access to European markets. This aspect of cooperation between Central Asia and China is becoming even more important against the background of the "trade war" with the United States and the overstocking of domestic Chinese markets. The Chinese government uses "soft" power and economic influence to conduct a successful foreign economic strategy, but in many countries, China's good intentions are perceived very skeptically due to the ambiguous foreign policy and foreign economic strategy of the Middle Kingdom.

References:

1. Sun Zhe. It was difficult for Central Asia to "break away" from the USSR // People's Daily News Agency. – 2011.
2. Vasiliev L. E. Some aspects of China's policy in Central Asia / L. E. Vasiliev // China in World and Regional Politics. History and modernity. Series: International Politics of the People's Republic of China. – 2015. – № 20. – Pp. 104-118.
3. Bogaturov A.D. International Relations in Central Asia. Events and documents / A.D. Bogaturov. – M.: Aspect-press, 2011. – Pp. 298-400.
4. Malashenko A. Interests and chances of Russia in Central Asia / A. Malashenko // Carnegie Moscow Center. Series: Pro Et Contra. – 2013. – Pp. 21-34.
5. China in World and Regional politics. History and modernity. Issue XVIII: annual edition. – Moscow: IDV RAS, 2013. – 392 p.
6. Syroezhkin, K. China in Central Asia: from Trade to Strategic Cooperation / K. Syroezhkin // Central Asia and the Caucasus. – 2007. – № 3 (51). – Pp. 47-61.
7. Prospects for cooperation between Russia and China in Central Asia / A. A. Kazantsev, I. D. Zvyagelskaya, E. M. Kuzmina, S. G. Luzyanin yuri-M.: NP RIAC, 2016. – 52 p.

THE RUSSIAN FEDERATION IN THE EURASIAN ECONOMIC UNION: PROS AND CONS OF INTEGRATION

KAUYROVA A.N.
student of the group IR-42

Abstract. This article examines the unique integration association as the Eurasian Economic Union in the post-Soviet space. The role of the EAEU, as well as the participation of the Russian Federation in this union, is of great importance. Attention is paid to the main aspects of the international economic integration of the EAEU, the advantages and disadvantages that Russia faces as a member of the EAEU are investigated.

Keywords: Russian Federation, international integration, Eurasian Economic Union (EAEU), customs union, free trade area, sanctions, customs regulation

Various integration groupings are becoming increasingly important in the modern world, through which the participating countries realize their potential, using the economic benefits of joint cooperation and the absence of various customs barriers, which undoubtedly contributes to the development of trade relations.

Today, the most popular and rapidly developing association is the Eurasian Economic Union (hereinafter referred to as the EAEU), which began its activity on January 1, 2015 [1].

The Eurasian Economic Union is an international organization of regional economic integration with international legal personality, established by the Treaty on the Eurasian Economic Union of May 29, 2014. The purpose of the creation of the EAEU was to ensure the freedom of movement of goods, services, capital and labor, as well as to conduct a coordinated, coordinated or unified policy in the sectors of the economy.

The purpose of forming any integration association is to provide the participating countries with economic advantages and benefits from mutual cooperation. At present, there is practically no country left in the world that would exist separately from other participants in international relations. It is no exaggeration to say that Russia has recently been confidently entering the world market. The integration of the Russian Federation into the world economy is the most important task on which the further development of the country depends. Russia is no exception and is currently a full member of most of the most influential international integration associations. This allows the state to lobby its interests in the field of economics and politics.

The main direction for the Russian Federation in the field of integration today is the development of the Eurasian Economic Union, which includes the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation.

The EAEU is the result of the Eurasian integration process, which was prepared in the framework of the Commonwealth of Independent States (CIS), the Customs Union and the Eurasian Economic Community (EurAsEC).

For the first time, the idea of a "Eurasian" union was voiced in 1994, when Kazakh leader Nursultan Nazarbayev presented a project for the creation of a Eurasian Union of States at Moscow State University. However, other CIS member states did not consider this idea at that time. In its development, the Eurasian economic integration has passed through two stages: the Customs Union and the Common Economic Space, and has entered the stage of the Eurasian Economic Union [2].

A significant argument in favor of the Eurasian Economic Union for the Russian economy is the prospect of not only access to the migration resources of the partner countries, but more importantly, the creation of unified rules for regulating migration flows, which simultaneously contributes to the realization of the goal of economic development and security.

The EAEU provides the Russian Federation with an increase in the efficiency of using its own transit and technological potential, increases the level of competitiveness in the global and regional markets in competition with other integration projects (APEC, EU), creates conditions for expanding trade and economic cooperation with other countries, solving the problem of "integration

of integrations" in the global aspect (the creation of free economic zones allows to promote Russian interests in geo-economics and geopolitics).

Further integration of the Russian Federation into the world economy may allow it to strengthen its ties with other states and increase commodity exchange with them [3]. This will undoubtedly have a positive impact on the Russian economy.

It should be borne in mind that in addition to the positive effect of the creation of the EEU in Russia, problems have also arisen within the framework of this union. A closer rapprochement of the economies of the countries within the framework of the EAEU is hindered by the multi-level and multi-speed integration of its participants, which entails a number of serious problems present in various spheres of the economy, as well as threats of an external and internal nature that have appeared in the conditions of economic instability. The first group of problems includes the disparity of economies the EEU member states, which generates both economic and political contradictions. Thus, the huge gap between the volume of the Russian economy and other countries has already led to an extreme imbalance in trade and economic cooperation, characterized by developed relations of all partners with the Russian Federation and insufficiently developed trade interaction among themselves. The leading economy in an integration association always bears more costs for its formation and development, pays the costs, and provides material assistance to less developed partners.

Another problem is the gray re-export of sanctioned products from the EAEU member states. For example, in 2016, according to the statistics of the Federal Customs Service, 256 administrative cases were initiated on the facts of re-export of sanctioned food from the Republic of Belarus.

This problem arose due to the fact that Russia unilaterally imposed counter-sanctions against Turkey, the United States, the EU, Australia, and Canada, that is, because of the uncoordinated trade policy of the EAEU member states. Thus, under the conditions of Western sanctions, all the EAEU member states, except Russia, receive certain benefits: benefits from gray imports, which have already begun to gain momentum, foreign companies that will be afraid to invest in Russia will be able to invest in the economies of the other three countries, and then from their territory to enter the common market of the EAEU duty-free. Russia is the economically dominant country within the EEU. The territory and population of Russia is much larger than that of the EAEU member states. The economies of the participating countries differ significantly in size: Russia accounts for 84% of GDP, Kazakhstan – 9.2%, Belarus – 2.9%, and Armenia and Kyrgyzstan-only 2% each. It is Russia that bears the brunt of integration, which will be expressed in constant concessions and financial assistance to its partners. More than 30% of the economy of Kyrgyzstan and 20% of Armenia depends on money transfers of their citizens from Russia [4, p.86].

Nevertheless, in the difficult conditions of unfavorable economic and geopolitical conditions, it was the integration format of the EAEU that allowed the Russian economy (as well as its partners) to reduce the level of economic losses.

The integration format of cooperation ensured the growth of Russian exports due to the price factor and the openness of borders during the crisis period of 2014-2016 in the countries of the Union [5, p.72]. Cooperation in the EAEU and the formation of common markets by industry ensure the growth of product quality (including through the introduction of technical regulations). In these conditions, Russian manufacturers have advantages due to the higher level of financial and resource security. The common market opens up prospects for Russian producers to access the raw materials of the partner countries in addition to their own (aluminum, copper, zinc, rare earth metals, fertilizers, uranium ores, etc.), which can contribute to the creation of closed technological cycles for a number of industries, avoid direct competition in foreign markets and accelerate production cooperation within the EAEU [6, p.73].

In the future, a higher level of trade integration could contribute to the formation of joint trade groups, consortia and exchange platforms aimed at reducing competition for similar products exported to third countries.

A significant argument in favor of the EAEU for the Russian economy is the prospect of not only access to the migration resources of the partner countries, but more importantly, the creation of

unified rules for regulating migration flows, which simultaneously contributes to the realization of the goal of economic development and security.

The EAEU provides Russia with an increase in the efficiency of using its own transit and technological potential, increases the level of competitiveness in the global and regional markets in competition with other integration projects (APEC, EU, Chinese initiatives), creates conditions for expanding trade and economic cooperation with other countries, solving the problem of "integration of integrations" in the global aspect (the creation of free economic zones allows to promote Russian interests in geo-economics and geopolitics) [7, p.169]. It is the factor of overcoming geopolitical restrictions in relation to Russia through the institutions of the EAEU that creates additional opportunities for solving the political and economic problems facing the country in modern conditions. However, it should be noted that all of the above advantages of using the EAEU format for Russia are possible only if the transition from a resource economy to a technology economy is ensured, since only such a change in the economic paradigm of development will ensure the fullest use of the country's resource, financial, investment and geopolitical potential in the integration project.

Despite the difficult conditions of unfavorable economic and geopolitical conditions, the EAEU still allowed Russia and its partners to reduce the level of economic losses. Cooperation within the framework of the EAEU has allowed to strengthen the growth of Russian exports due to the price factor and the openness of borders in the member states of the Union. The formation of common markets by industry contributes to improving the quality of products, in particular, by approving technical regulations. In such circumstances, Russia has enough advantages due to its higher level of financial and resource security. The acceleration of industrial competition within the EAEU can undoubtedly be facilitated by the access of Russian producers to the raw materials of the partner states, in addition to their existing resources. In addition, the formation of joint trading groups and exchange platforms aimed at reducing competition for the same type of products supplied to third countries can contribute to strengthening integration processes.

An important factor in the development of the Russian economy is the prospect of access to the migration resources of the partner states and the creation of unified rules for regulating migration flows, which contributes to the implementation of the goals of economic development and security. Overcoming geopolitical constraints in relation to Russia through the institutions of the EAEU provides an opportunity to solve political and economic problems. The challenges that our country faces at the present stage of development. It is important to note that the listed advantages of using the integration format of the EAEU for Russia are possible only if the transition from a resource economy to a technology economy is ensured. Such a transition will ensure the fullest use of the country's resource, financial and geopolitical potential within the framework of Eurasian integration.

The EAEU provides Russia with an increase in the efficiency of using its own transit and technological potential, increases the level of competitiveness in the global and regional markets in competition with other integration projects (APEC, EU, Chinese initiatives), creates conditions for expanding trade and economic cooperation with other countries, solving the problem of "integration of integrations" in the global aspect (the creation of free economic zones allows to promote Russian interests in geo-economics and geopolitics). It is the factor of overcoming geopolitical restrictions in relation to Russia through the institutions of the EAEU that creates additional opportunities for solving the political and economic problems facing the country in modern conditions.

Thus, Eurasian integration seems to be a natural and logical direction for the development of cooperation between the countries of the post-Soviet space. Because the EEU was founded not only because of the common geopolitical interests of the participating countries, but also their cultural ties. The creation of the EAEU undoubtedly opens up opportunities for accelerating economic growth and the development of the state by opening up new markets and increasing mobility.

References:

1. The Eurasian Economic Union has become a reality // Вести.RU. – 2015. – Access mode: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2244042>.
2. Shinkaretskaya G.G. Russia in integration associations: acquisitions and losses // International Law. – 2014. – No. 1.
3. Ziyadullaev N.S. EEU: between politics and economics // Problems of theory and practice of management. – 2014. – №11.
4. Kheifets B.A. Transregional reformatting of the global economic space. Challenges for Russia. – М.: Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences, 2016. – 86 p.
5. Assessment of the economic effects of the abolition of non-tariff barriers in the EAEU EDB Publications, 2015. – 72 p.
6. Timofeev G.M. Modernization of Russia and Eurasian integration // Sustainable development of science and education. – 2017. – No. 4. – Pp. 70-74.
7. Andriyanov D.V. The Eurasian Economic Union: the struggle for the "third space" and integration through law // Actual problems of Russian Law. – 2018. – № 3 (88). – Pp. 163-172.

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯСЫ

ОМЫШЕВА М.Б.

МО-41 к тобының студенті

МУСАЕВА Э.Ә.

Ғылыми жетекші магистр, аға оқытушы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы екі жақты қатынастардың күшеюі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін пайда болды және Қытай тарапы шекараны демаркациялау туралы келісімшарттар жасасуға ниет білдіре отырып басталды. КСРО өмір сүрген кезде ҚХР мен осы аймақтағы мемлекеттер арасында іс жүзінде ешқандай байланыс болған жоқ, ең болмаса ресми түрде. Мәскеу ықпалынан шығу Орталық Азия үшін едәуір ауыр болды: ішкі қайшылықтар күшейіп, Ресейден қаржылық көмектің жетіспеушілігі қатты сезілді, қылмыс деңгейі, саяси және әлеуметтік күрес күшейді, бұл көршілес елдерге, соның ішінде ҚХР-ға да әсер етті [1]. Қытаймен шекарада бес жаңа мемлекеттің пайда болуы ҚХР үкіметінен жедел әрекеттерді талап етті.

Қазақстанмен, Өзбекстанмен, Тәжікстанмен, Қырғызстанмен және Түрікменстанмен дипломатиялық қатынастар 1992 жылы орнатылған. Қытай бес республиканың тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып мойындады [2, 106с.]. 1990 жылдары бұл өте баяу болды, өйткені Орталық Азия елдері сыртқы саясатында Ресей Федерациясына көбірек көңіл бөлді [3, 298 с.]. Алайда, Ресеймен қарым-қатынас бес республиканың экономикалық өсуі мен дамуының күтілетін масштабына ықпал ете алмайтындығына байланысты, Орталық Азия елдері біртіндеп Қытайға тиімді экономикалық және саяси серіктес ретінде қайта бағытталуда. Тәуелсіздік пен егемендікті атап көрсетуге деген ұмтылыс Орталық Азия елдерінің сыртқы саясатының векторының өзгеруіне де ықпал етеді [4, 23с.].

Қытайдың Орталық Азиядағы стратегиясы туралы айта отырып, кейбір зерттеушілер ол жоқ деген пікірде. Осы сарапшылар тобының пікірінше, Қытай өзінің немесе басқа саладағы нақты мүдделеріне сүйене отырып, уақытша әрекет етеді.

Сарапшылардың тағы бір бөлігі Қытай алдағы жылдардағы тәуекелдер мен мүмкіндіктерді есептей отырып, өзінің сыртқы саяси бағытын стратегиялық деңгейде құрып жатыр деп сенуге бейім. Бұл Қытайдың Орталық Азиядағы өз мүдделерін тиімді жылжыту мақсатында халықаралық ұйым - ШЫҰ-ға кіру фактісін растайды.

Қытайдың Орталық Азияға қатысты жеке стратегиясы бар-жоқтығына қарамастан, бұл аймақтағы Пекин өз мақсаттарына жету үшін дәйекті және тиімді. Қысқа тарихи кезеңде Қытай Орталық Азия аймағындағы барлық бес елдің басты серіктестерінің біріне айналғанын мойындау керек.

Бүгінгі күні Қытайдың бес елдегі қатысуын кеңейту үрдісі әртүрлі қарқынмен жүруде. Алайда, бір жерде ертерек, бір жерде кейінірек, бірақ аймақтағы барлық елдер экономикалық саладағы негізгі серіктес ретінде біртіндеп аспан империясына бағыт алады.

Кейбір елдерде Пекин қазірдің өзінде қауіпсіздік саласындағы маңызды серіктеске айналуға. Қытай басшылығының Орталық Азияға қатысты жоспарларына қарағанда, болашақта Пекиннің аймақтық істерге қатысуы мен қатысуы тек өсе түседі. Пекин алдына ауқымды міндеттер қойып отыр, олардың орындалуы аймақ елдерінің Қытайға тәуелділігін одан әрі арттырады, ал Қытай билігі онсыз да саяси ықпалдың кілтін ие болады.

Орталық Азия географиялық жағынан Қытайдың тікелей көршісі болғандықтан қауіпсіздік саласындағы мәселелер тараптар үшін ортақ болып табылады. Қауіпсіздікті қамтамасыз етпейінше, мемлекеттің басқа мәселелерін дәйекті түрде шешу мүмкін емес екендігі анық. Бүгінгі таңда Орталық Азия қауіпсіздігіне нұсқан келтіріп отырған факторлар аз емес. Олардың қатарында есірткінің заңсыз айналымы, қару-жарақ контрабандасы, заңсыз көші-қон мәселелері бар. Сонымен қатар әлемдік деңгейде ушығып отырған халықаралық лаңкестік, діни экстремизм және ұлттық сепаратизм мәселелері халықаралық қауымдастықтың барлық дерлік мүшелерін аландатып отырған мәселелер. Қытайдың Орталық Азиядағы сыртқы саясатында қауіпсіздік мәселесіне үлкен көңіл бөлінген. Мысалы, Қытайдың сыртқы саяси принциптерінде көрші мемлекеттермен тату көршілік, достық байланыстарды дамыта отырып, қоршаған ортада тұрақтылық пен тыныштықты орнату қажеттілігі белгіленген. Орталық Азияның қауіпсіздігі мәселесі шешілмесе, мұнда тұрақсыздық орнайды, ол бірінші кезекте көршілес жатқан Қытайға әсер етеді. Сондықтан да Орталық Азияның қауіпсіздік мәселелеріне тікелей араласу және оларды жіті қадағалау Қытай үшін өте маңызды.

Соңғы жылдары Қытайдың аймақпен дамып келе жатқан ынтымақтастығы басым болды. Қытайдың мүдделеріне қауіпсіздік, саясат, экономикалық және мәдени даму және басқалары кіреді. Ресей үшін де, Қытай үшін де Орталық Азия маңызды аймақ және стратегиялық тыл болып табылады. Атап айтқанда, Бейжіңдегі толқулар АҚШ-тың назарын Тынық мұхит бассейніне қайта бағыттауға байланысты күшейіп келеді, бұл аймақтағы екі билік орталығы арасындағы бәсекелестіктің өсуіне ықпал етеді. Қытайдың Орталық Азиядағы мүдделерін нақты анықтау және оларды салыстырмалы түрде көрсету үшін проблемалық талдау әдісі қолданылды. Осы талдау негізінде Қытай мүдделері келесідей топтастырылды.

1) геосаяси: Еуразияның орталығында орналасуы, Қытай үшін аймақтың стратегиялық маңыздылығын арттырады; аймақтағы Қытай ықпалының таралуы;

2) экономикалық: үш басым бағыт: сыртқы сауда - елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастық; инвестициялық қызмет - Орталық Азия елдерінің экономикасына әсер ету мүмкіндігі (мұнай, тау-кен, химия, телекоммуникация, көлік инфрақұрылымы сияқты салалар); аймақтың транзиттік әлеуетін пайдалану;

3) ресурс: бай табиғи энергетикалық ресурстар;

4) әскери: Қытайға қарсы әскери блоктар құру мүмкіндігін болдырмау;

5) терроризм мен экстремизмге қарсы күрес: Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында жағымсыз көріністерге соқтыруы мүмкін террористік және экстремистік топтардың белсенділігін жою. Бұл жағдайда проблемалық бағыттар қарастырылады: Ауғанстан - Талибан қозғалысының күшеюі; Тәжікстан - ислам факторының болуы мен әсері; Өзбекстан мен Қырғызстан - Өзбекстан Ислам Қозғалысы (ХИУ) мен Хизбут-Тахрир қозғалысы - Моңғолиядан Каспий теңізінің жағасына дейін созылатын Халифат құруды мақсат етіп отыр. Бұл схемаға Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы да енеді;

6) үшінші елдердің мүдделері: АҚШ-тың мүдделері; Ресейдің мүдделері;

7) аумақтық: шекара қауіпсіздігін қамтамасыз ету - Батыс Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (ШҰАР).

Қытайдың Орталық Азияға экономикалық қатысуы жыл сайын жүйелі және күрделі сипатқа ие болып келеді. Қытай өзінің экономикалық саясатын негізгі үш бағытта жүргізеді. Соның бірі - сыртқы сауда. Сыртқы сауда ынтымақтастықтың қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады. 2017 жылдың қазан айындағы мәліметтерге сәйкес, Қазақстанның импорттаушылары үштігіне Ресей, Қытай және АҚШ кіреді. 2017 жылдың қазан айында ғана Қазақстанға құны 3 789 727,0 миллион долларлық тауарлар импортталды. 2017 жылдың қазанындағы жағдай бойынша Қазақстанның тауар айналымы 6 675 375,20 миллион долларды құрайды, оның импорты - 2 661 500,20 (60,1%), экспорт - 4 015 875,0 (60,1%) [5]. Қазақстаннан Қытайға экспортталатын тауарлар - химиялық заттар, шикізат, мұнай өнімдері мен мұнай, ал Қазақстан импорттайтын өнімдер - машиналар мен жабдықтар, темір, металл бұйымдары, құрылыс материалдары, тұтыну тауарлары. Қытайдың статистикалық мәліметтеріне сәйкес, 2017 жылдың қаңтарынан қазанына дейінгі аралықта Қытайдың Қырғызстанмен сауда-саттығы 1 миллиард 289,4 миллионды құрайды, Қырғызстанның Қытайға экспортының жалпы көлемі 48 миллион долларды, ал импорт - 1 миллиард 241,4 миллион долларды құрады. Экспортта шикізаттың, импортта дайын өнімнің қырғыз-қытай саудасы басым. Атап айтқанда, 2017 жылғы наурыздағы жағдай бойынша елдер арасындағы тауар айналымы 4,2 миллиард доллардан асты. Тәжікстанның Қытаймен сыртқы саудасының көрсеткіштері басқа Орталық Азия елдерімен салыстырғанда үлкен көлемге ие емес. 2019-21 ж пандемия салдарынан бұл көрсеткіш төмендеп кетті. Осыған сүйене отырып, келесідей қорытынды жасауға болады. Қазақстан Қытаймен сыртқы сауда құрылымында осындай тенденцияны сақтап отырған кезде шикізаттан және қытай тауарларына экспорттық тәуелділіктен арылу қиын болады, өйткені арзан қытай тауарлары ұлттық өңдеу өнеркәсібінің дамуына және дайын өнім өндірісіне жол бермейді. Қырғызстан туралы айтатын болсақ, экспорттық және импорттық операциялардағы теңгерімсіздік, атап айтқанда Қытаймен арадағы теріс сауда балансы негізгі сауда серіктесі ретінде Қытайға тәуелділікті күшейтеді.

Экспорт бойынша Қытай Түркменстан мен Қазақстанның шикізаты мен өнімдерінің негізгі нарығына айналды. Осылайша, Қытайдың Түркіменстанның экспортындағы үлесі қазіргі уақытта 68% құрайды. Сонымен қатар, Ашхабадтың Қытайға экспорты тек көмірсутектерді тасымалдаудан тұратындығын атап өткен жөн. Қазақстанға келетін болсақ, оның Қытайға экспорты 15% құрайды. Мұнай мен газды тасымалдау басым, бірақ тұтастай алғанда, Түркіменстанға қарағанда Қазақстандағы экспорт әлдеқайда әртараптандырылған. Қытай Өзбекстанның екінші ірі экспорттық серіктесі болып табылады. Несиелік жүйе Қытайдың Орталық Азия нарығына енуін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұл жобалар салыстырмалы түрде төмен пайыздық мөлшерлеменен қаржыландыруды білдіреді, бірақ мұндай несиелердің ерекшелігі қытайлық материалдарды, жабдықтарды немесе жұмыс күшін пайдалану болып табылады. Осы әдістерді қолдану қытайлық өндірістік ресурстарды барынша пайдалануды қамтамасыз етеді, ал бизнестің үлесі біртіндеп Орталық Азия экономикасының кейбір салаларында Қытайдың экономикалық қатысуын кеңейтеді.

Орталық Азия елдерінің экономикалық саясатына ықпал ету мүмкіндігі ретінде тағы бір бағытты-инвестициялық қызметті атап өткен жөн. Қытайдың Орталық Азия экономикасына салған тікелей инвестицияларын мардымсыз деп атауға болмайды. Айта кету керек, Қытай өзінің Орталық Азиядағы инвестициялық қатысуын тез көбейтіп отыр. Бұл, ең алдымен, мұнай-газ және тау-кен салаларына қатысты. ҚХР энергияға деген қызығушылығымен қатар телекоммуникация және көлік инфрақұрылымы сияқты салаларға да назар аударады. Өзінің аймақтық жобаларын жүзеге асыруда Пекин көптеген құралдарды, арналарды және қаржыландыру схемаларын қолданады. Қаражаттың көп бөлігі екіжақты негізде бөлінеді (тікелей инвестициялар, несиелер, жеңілдетілген несиелер, гранттар), ал басқа қаржылық ресурстар халықаралық қаржы институттары мен ұйымдары (АДБ, ШЫҰ, АИИБ) арқылы бөлінеді. Пекиннің Орталық Азиядағы ірі инвестициялық іс-шараларының ең

соңғы мысалы Қытай мен Қазақстан арасындағы қарқынды экономикалық ынтымақтастықты кеңейту болды. 2017 жылғы 8-9 маусымда Астанада өткен ШЫҰ саммитінде тараптар құны 7 миллиард доллар болатын 22 коммерциялық келісімшартқа қол қойды. Келісімге сәйкес, Қытай Қазақстанның агрохимиялық кластерін дамытуға және Атырау облысының еркін экономикалық аймағындағы бірқатар жобаларға инвестиция салуға дайын. Сонымен қатар, қытайлық Hydrochina Corporation корпорациясы мен Samruk-Energo холдингі шағын гидроэлектростанцияны салу туралы меморандумға және Алматы облысында жел электр станциясын салу жобасына қол қойды. Осыдан біраз бұрын, 2017 жылдың мамыр айының ортасында, Өзбекстан басшысы Шавкат Мирзоевтің Бейжіңге алғашқы сапары кезінде құны 20 миллиард доллар болатын бірнеше экономикалық келісімге қол қойылды. Бұл келісімдер екі ел арасындағы газ-химия және гидроэнергетика саласындағы ынтымақтастықты, сондай-ақ синтетикалық сұйық отын шығаратын зауыт салуды және Қытайға табиғи газ жеткізуге арналған орта мерзімді келісімшартты көздейді.

Энергетикалық қауіпсіздік - Қытай үшін тағы бір басымдық. Сондықтан энергетикалық ресурстарға бай Қазақстан мен Түркіменстанның мемлекет үшін маңызы зор. Қытай энергетика саласына үлкен қаражат құйып жатыр, оған пайдалы қазбалар, мұнай, газ, мұнай іздеу және барлау, құбырлар, жолдар, маршруттар және т.б. Ресурс көздерін әртараптандыруға ұмтылған Пекин үшін Орталық Азия өзінің шикізат қорларының бірі ретінде маңызды бола түсуде. Қытайға мұнай импорттау туралы сөз болғанда, Орта Азияның нұсқалары Таяу Шығыстағыға қарағанда біршама шектеулі. British Petroleum компаниясының жылдық есебіне сәйкес, 2015 жылдың аяғында Қазақстанның дәлелденген мұнай қоры 30 миллиард баррельге (әлемдік үлес - 1,8%) және 0,9 триллион текше метр газға (әлемдік үлесте 0,5%) бағаланады. Қазақстанның мұнай қорының 70% -ы батыс аймақтарда шоғырланған, соның ішінде Қашаған, соңғы 40 жылда ашылған ең ірі кен орындарының бірі, әлемде 9-шы орында.

Түрікменстанға келер болсақ, 2016 жылдың 24 мамырында CNPC компаниясы 2009-2016 жылдары Орталық Азия-Қытай газ магистральды желісі арқылы тасымалдағанын хабарлады. Табиғи газдың жалпы көлемінде 138,6 млрд. Орталық Азия - Қытай газ құбырларының тізбегі Түрікменстан мен Өзбекстан шекарасынан бастау алады, Өзбекстан мен Қазақстан территориялары арқылы өтеді және Хоргос өткізу бекетінде Қытай шекарасынан өтеді. Газ құбырларының тізбегі қуаттылығы жылына 55 текше метр газ шығаратын үш параллель сызықтан тұрады. 2016 жылдың бірінші тоқсанында Қытай «Орталық Азия - Қытай» құбыры арқылы 10,6 миллиард текше метр газ тасымалдады[6].

Қытайдың Орталық Азиядағы мүдделері діни экстремизм мен терроризмнің таралуына байланысты кең ауқымға ие болуда. Бұл мәселеде Ауғанстан ерекше алаңдаушылық тудырады. Ауғанстандағы террористік топтар мен есірткі саудагерлері Орталық Азия аймағы үшін, сондай-ақ Қытайдың экономикалық Жібек жолы маршруттарының қауіпсіз өтуі үшін маңызды қауіп болып қала береді. Халықаралық қауымдастық күштерін күшейтуге қарамастан, Ауғанстан халықаралық лаңкестердің негізгі қауіпсіз аймақтарының бірі болып қала береді. Сонымен бірге Ауғанстанның солтүстігіндегі тәліптердің әрекеттері елеулі алаңдаушылық тудырады. Ферғана алқабында екі діни топ жұмыс істейді: Өзбекстан ислам қозғалысы (ХИУ) тобы және Хизбут-Тахрир. Хизбут-Тахрир Моңғолиядан Каспий жағалауына дейін созылатын халифат құруға тырысуда. Бұл схема бойынша Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына Халифат та кіреді. Қытаймен 25 км шекаралас Ауғанстанда ұйғыр сепаратистерінің дайындықтан өтіп жатқаны туралы хабарлар жиі кездеседі. Жалпы, террористік қозғалыстар Орталық Азия аймағында және ҰҚШҰ аймақтарында тұрақсыздықтың негізгі себебі бола алады.

Сонымен қатар, Орталық Азия аймағында сыртқы ойыншылардың мүдделері де бар. ҚХР-ді аймақтық және жаһандық деңгейде ірі әскери, саяси және экономикалық бәсекелес ретінде ығыстыруға бағытталған АҚШ саясатына ерекше назар аудару қажет. Ол Қытай мен Ресейді қамтымайтын тетіктерді қолданады, сол арқылы бақылау орнатуға және аймақтық интеграцияның басқа ойыншыларын оқшаулауға тырысады. Ресейдің аймақтағы негізгі

ойыншылардың бірі ретіндегі позициясына келетін болсақ, ОА аймағы мен Ресей арасындағы ынтымақтастық қауіпсіздік, мұнай-газ және су энергетикасы саласындағы энергетикалық жобаларды нығайтуға, ЕАЭО интеграциялық институттарын нығайтуға бағытталады. Бұл сонымен қатар аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету, өзара тиімді, достық қатынастарды сақтау және Ресей мүдделеріне қайшы келетін одақтар мен бірлестіктердің алдын-алу жөніндегі Ресей саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Аймаққа қызығушылық танытқан басқа геосаяси ойыншылардың арасында Еуропалық Одақ туралы айтпағанымыз қате болар еді. Еуропалық Одақ Орталық Азия елдерімен ынтымақтасады, көптеген бағыттар бойынша серіктестіктер орнатады. Бұл аймақ ЕО-ның ресурстық әлеуетінде және энергиямен жабдықтауды әртараптандыруда шешуші рөл атқаратынын ұмытпаған жөн.

Қытай жобаларындағы маңызды мәселелердің бірі - шекара қауіпсіздігі. Онда екі маңызды тармақ бар: шекара маңындағы аймақтардың тұрақтылығын сақтау, аймақ халықтарының қауіпсіздігі мен экономикалық өркендеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ шекарада бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайту. Қытайдағы аз санды ұйғыр азшылық тұратын Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы (ШҰАР) қауіпсіздік мәселесі алаңдатады. Көтеріліс басылды, автономияны қолдаушылар сепаратистер деп жарияланды. Бүгінде тәуелсіздік идеясынан бас тартпаған ұйғырлар өз мәселелерін шешуде Орталық Азия елдерінен қолдау күтуде. Статистикаға сүйенсек, қазіргі кезде Орталық Азияда 300 мыңнан астам ұйғыр тұрады, оның 210 мыңы Қазақстанда, 46 мыңы Қырғызстанда және 30 мыңы Өзбекстанда тұрады. Ұйғыр диаспораларының шекараның екі жағында тұратын автономия идеясын жүзеге асырудағы бірлескен күш-жігері Қытай үкіметін алаңдатады. Қытай ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер арасындағы бейбітшілік пен тату көршілік қатынастарды нығайту туралы шартқа қол қою ұйғыр диаспорасының Орталық Азияда қолдау табуға деген ұмтылысын шектейді және тоқтатады деп үміттенеді.

Талдау нәтижелері бойынша Орталық Азиядағы Қытай мүдделерінің ішінде геосаяси мүдделер басымрақ екенін айтуға болады. Аймақтағы келесі маңызды мәселелер - экономикалық және ресурстық мүдделер. Алайда, бұл қызығушылықтардың пайда болуының басты себебі - стратегиялық жоспарланған геосаяси мүдделер бар деген болжам бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сунь Чж. Центральной Азии было сложно «оторваться» от СССР. [Электронный ресурс] / Чж Сунь // Информационное агентство «Жэньминь Жибао». – 2011. – URL: <http://russian.people.com.cn/95181/7692578.html>.
2. Васильев Л. Е. Некоторые аспекты политики Китая в Центральной Азии // Китай в мировой и региональной политике. История и современность. Серия: Международная политика КНР. – 2015. – №20 – С. 104-118.
3. А.Д. Богатуров. Международные отношений в Центральной Азии. События и документы. – М.: Аспект-пресс, – 2011. – С. 298 – 400. ISBN 978-5-7567-0610-9
4. А.Малашенко. Интересы и шансы России в Центральной Азии. // Московский Центр Карнеги. Серия: Pro Et Contra. – 2013. – С. 21-34.
5. Что происходит с товарооборотом между Казахстаном и Кыргызстаном, показали в цифрах. Мария Дубовая. [Электронный ресурс]. URL: <https://informburo.kz/novosti/chto-proishodit-s-tovarooborotom-mezhdu-kazahstanom-i-kyrgyzstanom-pokazali-v-cifrah.html>.
6. Китай получил 138,6 млрд м3 газа из Туркменистана по сети газопроводов Центральная Азия – Китай. [Электронный ресурс]. URL: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/220006-kitay-poluchil-138-6-mlrd-m3-gaza-iz-turkmenistana-po-seti-gazoprovodov-tsentralnaya-aziya-kitay/>.

НАЛОГОВОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ COVID-19

ОРАХАТОВА К.О.

студентка группы Ф-20-4с

УЛАКОВ Н.С.

Научный руководитель к.э.н., доцент кафедры Финансы

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены влияния Covid-19 на экономический сектор Республики Казахстан, государственные меры поддержки предприятий малого бизнеса. Была рассмотрена и проанализирована структура субъектов МСП за 2020 год, был проведен сравнительный анализ поступлений налогов в государственный бюджет за период 2019-2020 гг.

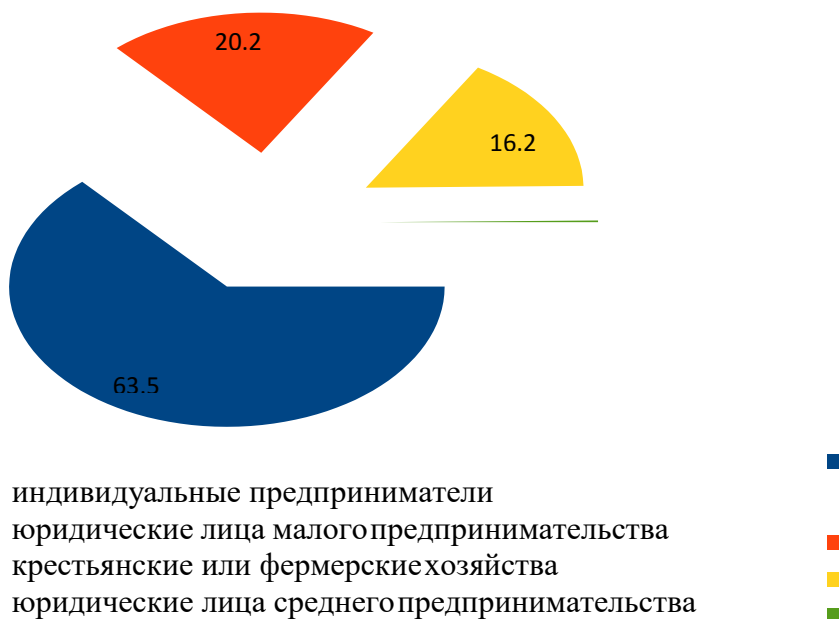
Ключевые слова: налоги, малый бизнес, пандемия Covid-19, государственный бюджет.

Налогообложение выступает важнейшим методом государственного регулирования, от его эффективности зависит успех социальной и экономической политики.

Налоговая система Казахстана возникла и с первых же дней своего существования развивается в условиях экономической нестабильности.

Малый и средний бизнес играет ключевую роль в обеспечении развития экономики, являясь главным источником рабочих мест не только для квалифицированных кадров, но и что немаловажно для более низкоквалифицированных лиц из числа экономически активного населения.

По данным официальной статистики 2020 года в Республике Казахстан насчитывается 1 345,9 тысяч единиц субъектов малого и среднего предпринимательства. В структуре МСП 63,5% приходится на индивидуальных предпринимателей, на крестьянские хозяйства – 16,2%, на юридические лица, относящиеся по критериям к субъектам МП – 20,2%. Юридических лиц, относящиеся по критериям к субъектам СП насчитывается 2 541 единиц, что составляет 0,2% от общего количества субъектов МСП, см. рисунок 1.

Примечание - составлено авторами по данным сайта

Рисунок 1 – Структура действующих субъектов МСП РК 2020 г.

Анализ структуры МСП показал, что количество индивидуальных предпринимателей на 2020 года сократилось на 8 108 ед. по сравнению с 2019 годом, количество юридических лиц увеличилось на 25 719 единиц по сравнению с 2019 годом [1].

Кризис и последовавший за ним локдаун привели к резкому сокращению предпринимательской деятельности в различных отраслях, рынков сбыта.

Государству нужно было предпринять определенные меры в оказании помощи предпринимателям. Для облегчения работы малого бизнеса с 1 января 2020 года на 3 года введено освобождение от уплаты налогов на доходы субъектов, осуществляющих расчеты с бюджетом на основе специальных налоговых режимов. Введен мораторий на проверки этих же субъектов бизнеса. Также до 1 июня 2020 года было приостановлено принятие мер по начислению пени, приостановлению расходных операций, ограничению распоряжения имуществом и меры принудительного взыскания налоговой и таможенной задолженности, задолженности по социальным платежам.

Индивидуальные предприниматели, работающие в общеустановленном порядке налогообложения, также до конца 2020 года освобождены от индивидуального подоходного налога [2].

В целях поддержки агропромышленного комплекса импорт биологических активов АПК, включающих крупный рогатый скот и племенных цыплят, не будет облагаться НДС.

С целью минимизации контактов принято решение о предоставлении отсрочки на 30 календарных дней на декларации юридических и физических лиц, срок представления которых приходится на период действия чрезвычайного положения.

Было поручено увеличить финансирование программы "Экономика простых вещей" до 1 трлн тг (в рамках программы МСБ, как и крупному бизнесу, занятому в приоритетных отраслях и проектах, доступно кредитование по льготной субсидированной ставке в 6% годовых) [3].

Правительство приняло Постановление «О мерах по реализации Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года № 287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики», согласно пункта 2 которого на период до 31 декабря 2020 года включительно введен поправочный коэффициент «0» к ставкам:

- 1) налога на имущество юридических лиц и индивидуальных предпринимателей по крупным торговым объектам, торгово-развлекательным центрам, кинозалам, театрам, выставкам и физкультурно-оздоровительным и спортивным сооружениям;
- 2) земельного налога по землям сельскохозяйственного назначения производителей сельскохозяйственной продукции;
- 3) индивидуального подоходного налога индивидуальных предпринимателей, работающих в общеустановленном порядке налогообложения.

Предпринятые государством вышестоящие меры в оказании помощи предпринимателям, повлияло на сумму налогов поступивших в Государственный бюджет, что можно заметить по Таблице 1, в сравнении с показателями за 2019 год [4].

Таблица 1. Поступления налогов в государственный бюджет за 2019 и 2020 годы

Налоги	2019 (млдр.тг.)	2020 (млдр. тг.)
НДС	2693	1031
КПН	1974	889
ИПН и социальный налог	876	847
Налог на имущество	140	137
Прочие налоги	88	70
Примечание – составлено авторами по данным сайта «minfin.gov.kz»		

Просмотрев данные таблицы 1, можно прийти к выводу, что сумма поступлений налогов за 2020 год значительно ниже данных за 2019 год, но это не повлияло на Совокупный доход Госбюджета 2020 года и составили 7.1 трлн тг, что почти на 900 млрд. тг. или на 14% выше уровня за аналогичный период 2019 года.

Основной статьей доходов госбюджета выступали трансферты Национального фонда – и составили 44% от общей суммы. Среди налогов на первом месте находились поступления от НДС (15%), на втором месте – КПП (13%), на третьем месте ИПН и социальный налог (12%), вместе данные налоги обеспечили 40% от всех доходов. Таким образом трансферты по сумме превзошли поступления от трех основных налогов в стране.

Несмотря на улучшение ситуации в мире, предприятия и государства готовы преодолеть этот трудный период. Так, многие предприятия быстро отреагировали на новую реальность и перевели основную массу своих сотрудников на удаленную работу.

На данный момент все компании оптимизировали свои оборотные средства, разработали антикризисный план действий: либо отложили, либо пересматривают капиталоемкие инвестиционные проекты, рассматривая менее затратные варианты их реализации.

Можно прийти к выводу, что понесенный бизнесом урон жестко привязан к специфике каждой отрасли. Сильнее прочих пострадали складские и транспортные предприятия. Сразу после транспортных компаний расположилась отрасль продажи, ремонта автомобилей, другой техники. Но далеко не весь малый бизнес столкнулся с кризисными явлениями.

Положительную динамику при пандемии демонстрирует несколько сфер:

- строительство и промышленное производство;
- образование, научная, техническая работа;
- лесное, рыбное и сельское хозяйство;
- гостиничные и образовательные услуги;
- связь и информационные технологии;
- искусство, отдых, развлекательная деятельность.

В настоящее время можно заметить положительную динамику поступлений налогов в Государственный Бюджет за январь-февраль 2021 года. План по налоговым поступлениям в государственный бюджет за январь-февраль 2021г. перевыполнен, поступления составили 1 391,2 млрд. тенге, при плане 1 146,6 млрд тенге с перевыполнением на 244,6 млрд. тенге или 21,3% [5].

Рассмотрев все выше перечисленное, можно прийти к выводу, что будущее Казахстана после COVID-19 не будет возвращением к парадигме, существовавшей до пандемии коронавируса. Негативное влияние пандемии COVID-19 на экономику Казахстана постепенно ослабевает. Наблюдается улучшение эпидемиологической ситуации и смягчение карантинных мер во многих регионах страны. После существенного ухудшения показателей в 3 и 4 кварталах 2020 года отмечалось оживление потребительского спроса и деловой активности как в отраслях производства товаров, так и предоставления услуг.

Драйвером восстановления экономики будет выступать потребительский спрос. Его рост будет обеспечен увеличением реальных доходов населения и заработных плат, восстановительной динамикой потребительского кредитования. Инвестиционный спрос также будет демонстрировать оживление. Это будет связано с реализацией инвестиционных проектов в нефтегазовой отрасли, государственных антикризисных программ и общим ростом деловой активности реального сектора, по мере улучшения эпидемиологической ситуации.

Список литературы:

1. Отчет о развитии малого и среднего предпринимательства в РК [https://akmola.atameken.kz/uploads/content/files/Отчет%20МСП%201%20полугодие%202020__фин_%20\(1\).pdf](https://akmola.atameken.kz/uploads/content/files/Отчет%20МСП%201%20полугодие%202020__фин_%20(1).pdf)
2. Закон Республики Казахстан от 2 июля 2020 года № 354-VI . О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в

бюджет» (Налоговый кодекс).

3. Закон Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 121-VI «О введении в действие Кодекса Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс).

4. «О мерах по реализации Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года №287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики».

5. Halykfinance.kz [электронный ресурс] URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/budget_2q2020.pdf.

6 .Официальная статистика Министерства Финансов [электронный ресурс] URL: <http://www.minfin.gov.kz/irj/portal/anonymus>.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ЕС В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ПЕРСТЕНЁВА С.

студентка группы МО-18-2

КАЛИЕВА Г.К.

*Научный руководитель, магистр, старший преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена геополитическим интересам Европейского Союза в Центральной Азии. Эта тема является важной, так как с каждым годом все больше возрастает значение, которое играет Центральная Азия в международных отношениях, являясь точкой пересечения интересов крупнейших мировых акторов, в том числе и ЕС.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центральная Азия, геополитические интересы, безопасность, Стратегия «ЕС и ЦА».

Центральная Азия является стратегически важной территорией из-за своего географического положения, так как регион находится на пересечении путей между Европой и Азией, а также регион богат большими запасами энергоресурсов. В геополитике, Центральная Азия считается важной согласно теории «Хартленда» Маккиндера и ее контроль может определять судьбу всего мира [1].

Все страны Центральной Азии проводят многовекторную внешнюю политику, стремясь сбалансировать отношения с Россией, Китаем, ЕС и США в частности. Важнейшей особенностью, определяющей характер многовекторной политики государств Центральной Азии, является взаимосвязь их готовности сотрудничать со всеми ключевыми мировыми игроками. «Многовекторная» политика стран ЦА призвана включить государства в глобальные процессы [2, с.24].

В последние годы Европейский Союз модернизирует старые Соглашения о партнерстве и сотрудничестве со своими партнерами из Центральной Азии, что свидетельствует о заинтересованности ЕС в сотрудничестве со странами региона. У объединенной Европы отсутствуют стратегические запасы углеводородов, поэтому она всеми силами стремится к тому, чтобы поток энергоресурсов из Центральной Азии пошел не на восток в Китай, не на север в Россию, не на юг в Иран, а на запад через Турцию в ЕС [3].

Казахстан является важным источником импорта нефти в ЕС (около 8%), а Туркменистан имеет значительный потенциал для будущих поставок природного газа, в частности, если будет построен планируемый Транскаспийский газопровод. Что касается соседнего Афганистана и связанных с ним вызовов безопасности, ЕС помогает Центрально-Азиатским партнерам в обеспечении безопасности границ и борьбе с незаконным оборотом наркотиков. С 2013 года регулярно проводится диалог на высоком уровне между ЕС и странами Центральной Азии по политическим вопросам и вопросам безопасности.

За исключением Казахстана, Европа не является основным направлением для экспорта товаров из Центральной Азии. Государства Центральной Азии также не являются крупными импортерами европейских товаров или бенефициарами крупных европейских инвестиций (опять же, за исключением Казахстана). Основная причина – неэффективная работа на границах, что представляет собой серьезный барьер. Простои на границе и их непредсказуемость сказываются негативно на экономической деятельности. Особенно это касается сельскохозяйственных товаров, которые становятся непригодными после 2-3 дней ожидания на границе. Тем не менее, сейчас активно проводится работа в рамках программы «Один пояс – один путь», что позволит сократить расходы на логистику и, следовательно, повысить объем торговли. Казахстан намного превосходит другие четыре государства Центральной Азии как по объему торговли с ЕС, так и по прямым иностранным инвестициям. С Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном ЕС проводит такие программы, как Central Asia Invest, которые предназначены для развития малого бизнеса. В более широком плане экономическое сотрудничество с Европейским Союзом может также помочь диверсифицировать экономику стран Центральной Азии, которые либо сильно зависят от экспорта энергоносителей, либо подвержены массовой миграции рабочей силы.

Самый ценный вклад, который Европа может внести в развитие Центральной Азии, лежит в сфере образования. ЕС проводит политику в сфере высшего образования через программу «Erasmus+». Этот вклад имеет двустороннюю направленность: Европа может оказывать долгосрочное влияние на Центральную Азию посредством образовательных реформ и программ, в то время как государства Центральной Азии, вероятно, очень заинтересованы в подготовке своего растущего и все более молодого населения к будущему [4, с.7].

В 2017 году было принято решение о составлении новой стратегии в отношении ЦА, а в 2018 году ЕС уже приступил к процессу обновления предыдущей стратегии ЕС - Центральная Азия 2007 года. В основном, это был процесс внутренней оценки и разработки, но ЕС поощрял вклад многих других заинтересованных сторон, в основном государств Центральной Азии. Уже в 2019 году ЕС обновил свою стратегию по Центральной Азии, сфокусировавшись на устойчивости (охвачены такие области, как права человека, безопасность границ, окружающая среда), процветании, а также на увеличении регионального сотрудничества. Новая стратегия ЕС в Центральной Азии была одобрена в июне 2019 года, Европейский Союз разработал новую стратегию для Центральной Азии с целью более активного участия в региональной экономической и политической жизни.

Новая стратегия была официально представлена в Бишкеке 7 июля 2019 года во время пятнадцатой совместной встречи министров иностранных дел ЕС и Центральной Азии, на которой также присутствовали Верховный представитель ЕС Федерик Могерини и комиссар ЕС по международному сотрудничеству. Название стратегии: «ЕС и Центральная Азия: новые возможности для более крепкого партнерства», в которой ЕС подчеркнул «давние отношения, основанные на сильных взаимных интересах» с Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Многие эксперты расценили это событие как факт глубокого геополитического значения.

Новая стратегия ЕС направлена на углубление сотрудничества со странами Центральной Азии, партнерства с учетом устремлений и интересов каждого государства региона, потому что все из них имеют разные внутренние условия и особенности.

Стратегия содержит 3 основных приоритета: партнерство для устойчивого развития, партнерство для благосостояния, инвестирование в региональное сотрудничество [5, с.5]. В рамках партнерства для устойчивого развития ЕС излагает свои планы по продвижению демократии, прав человека, верховенства закона; решение проблем безопасности; экологическое устойчивое развитие. Также данная стратегия рассматривает такие вопросы, как использование возобновляемых источников энергии, развитие экологического туризма, как неотъемлемую часть своего подхода к устойчивому развитию [5, с.6].

Что касается приоритета для благосостояния, ЕС помещает под этот заголовок проблемы экономики, торговли, а также инвестирование молодежь и образование. Что касается последнего, то основное внимание уделяется высшему образованию, включая профессиональное обучение. Образовательная поддержка действительно является для ЕС возможностью оказывать более глубокое и долгосрочное влияние в регионе. Между тем, серьезное внимание к экономическому развитию и торговле расширилось. Также Европейский Союз будет содействовать развитию исследований и внедрению инноваций, а также содействовать построению открытой инвестиционной среды. ЕС поддерживает вступление стран ЦА в ВТО и поддерживает развитие конкурентоспособного частного сектора.

В рамках инвестирования в региональное сотрудничество, ЕС основное направление сосредоточил на активизации сотрудничества для содействия миру в Афганистане, разрешению проблем, связанных с терроризмом, а также движение к более интегрированному региональному рынку [6].

Стратегия разделила приоритеты ЕС на несколько областей. Первая - «Права человека, верховенство закона, надлежащее управление и демократизация». Второй приоритетной областью является молодежь и образование, где стратегия ЕС принимает очень широкую сферу деятельности, направленную на содействие развитию начального, среднего, профессионального, а также, высшего образования. Третья приоритетная область – экономическое развитие. Четвертым приоритетом является укрепление энергетических и транспортных связей, включая поддержку интегрированного энергетического рынка Центральной Азии, а также развитие использования устойчивой и возобновляемой энергетики. Пятый пункт - экологическая устойчивость, в котором большое внимание уделяется развитию сотрудничества в области управления водными ресурсами. Шестой приоритетной областью в списке является борьба с общими угрозами и вызовами - раздел, в котором основное внимание уделяется модернизации управления границами, борьбе с торговлей наркотиками и организованной преступностью. В стратегии также делается упор на борьбу с коррупцией, а также на противодействие торговле оружием в Афганистан и из Афганистана. Седьмая приоритетная область – укрепление межкультурного диалога, а именно укрепление сотрудничества между странами региона.

Если рассматривать интересы ЕС конкретно по странам, то ЕС имеет как прагматические, так и идеологические интересы в Казахстане. С одной стороны, Европейский Союз заинтересован в продвижении демократии и улучшении ситуации с соблюдением прав человека. С другой стороны, стоят его экономические интересы, в основном энергетические. Для Европейского Союза Казахстан стал важным энергетическим и сырьевым партнером. Кроме того, ЕС и, в частности, Германия, делятся своим опытом с Казахстаном в отношении концепций, стратегий по регулированию энергетики, преобразованию энергетических систем [7, с.475].

В Кыргызстане ЕС сосредоточил внимание на поддержке демократизации, расширении прав и возможностей женщин, в том числе возможностей их участия в политике. Иными словами, ЕС будет продолжать и далее отстаивать так называемую «нормативную повестку дня» - важнейшие ценности, которые может утверждать и защищать ЕС. ЕС в Кыргызстане занимается поддержкой экономического роста страны и частного сектора в целях создания стабильной и прозрачной экономики и рынка [8, с.5]. Особое внимание в двустороннем сотрудничестве между ЕС и Кыргызстаном уделяется развитию верховенства закона, демократических институтов и свободы слова.

Узбекистан занимает очень важное географическое положение в центре Центральной Азии и Евразии. Центральная Азия и, в частности, Узбекистан играют решающую роль в поддержании стабильности на евразийском континенте по разным причинам: в Узбекистане проживает самое большое количество населения в Центральной Азии. Узбекистан также является геополитическим замком, предотвращающим распространение нестабильности из Афганистана и Ближнего Востока во всю Центральную Азию, а, следовательно, и в Россию и

Китай. Это также имеет решающее значение для Европы: если нет мира и стабильности в восточной части Евразии, нет никаких шансов на мир и стабильность в западной части из-за растущей взаимозависимости в энергетике, торговле, миграционных потоках, терроризме и преступной деятельности (включая незаконный оборот наркотиков). Отношения между ЕС и Узбекистаном в значительной степени также включает сотрудничество в таких сферах, как торговля, инвестиции, информация и коммуникационные технологии, образование. Однако, особенно в отношении Узбекистана, нормативная повестка дня ЕС была составлена с приоритетами, ориентированными на безопасность. Также следует отметить, что ЕС является вторым партнером Узбекистана по объемам внешней торговли [9].

Европейский Союз сумел занять определенные ниши в экономике Таджикистана за счет прямого финансирования тех или иных секторов бюджета, развития торговых связей и реализации довольно крупного проекта в нефтегазовой отрасли. Таджикистан стал участником программы INOGATE в 1999 году и является бенефициарием как минимум 28 из 69 ее проектов, в рамках которых Европейский Союз оказывает республике техническую помощь в различных секторах энергетики. В связи с острым дефицитом в Таджикистане энергоресурсов (за исключением гидроэнергетических ресурсов) активность указанной программы фокусируется, главным образом, на проектах по энергосбережению [10, с.24].

Туркменистан является потенциальным экспортером природного газа в страны ЕС. Туркменистан - одно из трех государств Центральной Азии, граничащих с Афганистаном. ЕС остаётся одним из главных торговых партнёров Туркменистана, но есть возможности для увеличения торгового обмена. Касательно инвестиций – есть потенциал для больших двусторонних инвестиций ЕС – Туркменистан, так как страна интегрируется в мировую торговлю и экономику, в том числе через возможное вступление в ВТО [11].

Европейский Союз увеличивает свое присутствие в регионе, а также кардинально пересмотрел свою политику относительно стран Центральной Азии с принятием новой стратегии 2019 года, которая направлена не только в общем на регион, но и учитывает индивидуальные пути развития каждого государства. В ближайшем будущем на отношения между Центральной Азией и ЕС будут влиять геоэкономическая ситуация и геополитические факторы, такие как: военно-стратегические перспективы Афганистана; отношения между Россией и Западом; рост огромного экономического и политического влияния Китая; мировой экономический кризис. Это может как положительно, так и отрицательно повлиять на отношения между Европой и Центральной Азией. Многое будет зависеть от политической воли и действий участников. Но ясно одно – Европейский Союз и Центральная Азия будут нуждаться друг в друге по ряду объективных причин, основными из которых являются: относительная зависимость Европейского Союза от сырья, поставляемого из стран данного региона, так как Европейскому Союзу выгодно, чтобы поток энергетических ресурсов, исходящий из Центральной Азии пошел на запад - в ЕС; сотрудничество в борьбе с общими угрозами безопасности, исходящими из Афганистана и Пакистана, в частности с незаконным оборотом наркотиков и радикальными террористическими группировками, влияющими не только на страны Центральной Азии, но и на мировую политику, в том числе и проводимую Европейским Союзом; выгодное создание торговых маршрутов, более удобных для транспортировки товаров [12, с.1].

Центральная Азия всегда была целью геополитических интересов ключевых игроков мира, в том числе, является одним из приоритетных регионов для Европейского Союза. ЕС в последние годы более активно продвигает свое присутствие в данном регионе, о чем свидетельствует, в том числе, Новая Стратегия ЕС в отношении Центральной Азии, опубликованная в 2019 году под названием «ЕС и Центральная Азия: новые возможности для более крепкого сотрудничества». Экономические интересы Европейского Союза в данном регионе перевешивают политические, ЕС выгодно максимально диверсифицировать потоки нефти, природного газа, а также других сырьевых ресурсов. Политические интересы организации также играют большую роль в разработке политики в отношении Центральной

Азии, например, решение социальных проблем, таких как: демократизация политических процессов в регионе, соблюдение прав человека, гендерное равенство, а также вопросы безопасности, а именно: незаконный поток наркотиков из Афганистана, террористических группировок, которые начинают более активно вербовать жителей ЦА. Поэтому политика Европейского Союза в регионе сосредоточена на обеспечении безопасности, стабильности, предотвращении конфликтов, а также улучшение инвестиционного климата. Также регион привлекателен для Европейского Союза в рамках развития инфраструктуры и транспортного сообщения, так как Центральная Азия является одним из выгодного для ЕС рынка сбыта товаров, но и создание более быстрого и безопасного маршрута также для транспортировки товаров из стран ЦА и из Китая, маршрут через данный регион ускорил бы доставку товаров в несколько раз, что безусловно выгодно для Союза. На заседании Совета ЕС в 2017 году было отмечено, что ЕС считает страны ЦА важными партнерами, отношения с которыми следует расширять. Также регион сталкивается с экологическими проблемами, которые влияют не только на Центральную Азию, но и глобальный мир, поэтому ЕС заинтересован в решении данных проблем. ЕС помогает региону предотвратить эти проблемы, так как их решение требует совместных действий и взаимного доверия [12, с.2].

Европейский Союз углубляет отношения со странами Центральной Азии в различных сферах деятельности, однако ключевыми и наиболее прерогативными направлениями остаются: экспорт энергетических ресурсов, развитие экономики, транспортной инфраструктуры, в том числе, в качестве транзитной зоны, а также обеспечение безопасности в регионе и соблюдение прав человека.

Список литературы:

1. Дергачев В.А. Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. – [Электронный ресурс]. – <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/21/08.html>.
2. Плотников Д.С. Центральная Азия в контексте мировой геополитики. – 2020. – С. 24.
3. Igor Savchenko, Andrii Osavoliuk, Kateryna Savchenko EU Human Rights Promotion in Central Asia. [Электронный ресурс]. – https://martenscentre.eu/sites/default/files/publicationfiles/ces_policy_4brief_between_the_dragon_and_the_bear-web-final2.pdf.
5. The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership // JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL. – 2019. – С.7.
6. The EU's new Central Asia strategy// European Parliament. – 2019. – С. 5-6.
7. Самрук - Казына Новая Стратегия ЕС по Центральной Азии. – 2019. [Электронный ресурс]. <https://www.sk.kz/upload/iblock/90a/90a75e339eafd20bfbf36de7096f1b7a.pdf>.
8. Макенова А.Б. Республика Казахстан и Европейский Союз: характер и особенности энергетического сотрудничества// Постсоветские исследования. – 2018. – С. 475.
9. Чегилин Н.Я. Политические интересы Европейского Союза, НАТО, США и Российской Федерации в Кыргызской Республике. – 2018. – С. 5.
- 10 . Pierre-Emmanuel Thomann Uzbekistan and Central Asia New Geopolitical Laboratory for Stability and Peace in Central Eurasia. – 2017 [Электронный ресурс]. - <http://www.eurocontinent.eu/2017/11/uzbekistan-and-central-asia-new-geopolitical-laboratory-for-stability-and-peace-in-eurasia-2/>.
10. Алиева Р.Р. Республика Таджикистан в сфере влияния геополитических процессов Центральной Азии и мировых держав// Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. – 2018. – С. 24.
11. EU - Turkmenistan relations// European Parliament. – 2017 [Электронный ресурс]. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/578041/EXPOIDA\(2017\)578041_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/578041/EXPOIDA(2017)578041_EN.pdf).
12. Абдуллин Д. Будущее Европейской политики в Центральной Азии // Каспийский Вестник. – 2019. – С. 1-2.

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА: СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ И МИРЕ

СЕРБИН В.В.

студентка группы МЭН-31

ГУСАКОВСКАЯ Т.А.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Полтавский университет экономики и торговли,
г. Полтава, Украина

Аннотация. В статье проведен анализ основных факторов роста теневого сектора экономики в Украине и мире. Рассмотрены основные тенденции и влияние теневой экономики на социально-экономическое развитие страны.

Ключевые слова: теневая экономика, валовый внутренний продукт, национальная экономика, факторы влияния.

Теневой сектор экономики является фактором, который существенно влияет на развитие национальной экономики.

Теневая экономика (англ. Black economy, Ghost economy, Shadow economy, Non-observed economy) – неотъемлемая часть мировой экономики. Поскольку она не поддается регулированию, характеризуется уклонением от налогообложения и незаконна, то представляет собой серьезную экономическую проблему.

По оценкам международной Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров (АССА) основными факторами роста теневого сектора экономики является высокое налоговое бремя, сложность налоговой системы, рецессия локальной и мировой экономики, легкость ухода от налогов и участия в теневом секторе, а также глобализационные процессы (рис. 1) [1].

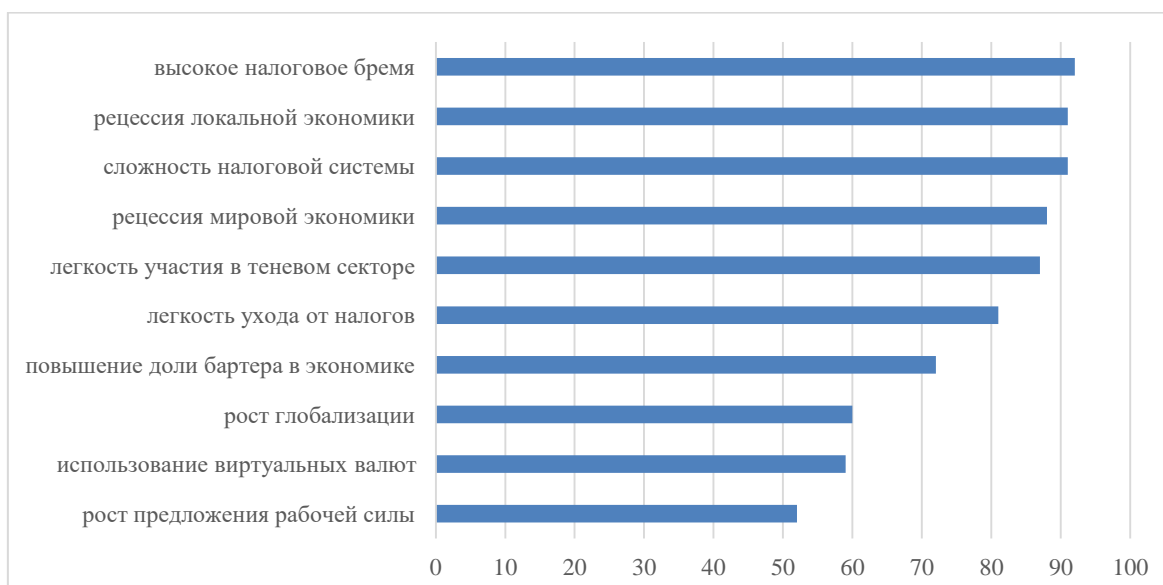

Рисунок 1 – Влияние экономических факторов на рост масштаба теневой экономики [1]

Отечественные ученые среди причин возникновения теневой экономики в Украине выделяют следующие:

нежелание платить налоги;

чрезмерная бюрократия (предприниматели не хотят тратить свое время на хождение по кабинетам и получение разрешений на уплату налогов, предоставление отчетности идет более 2 недель);

попытки избежать проверок контролирующих органов;
недоверие к институтам власти [2-4].

Теневая экономика есть во всех странах мира, независимо от уровня их развития, отличие заключается только в ее объеме. Уровень до 10% от ВВП считается нормальным и не приносящим вреда государству. Однако в ряде стран, в число которых входит и Украина, уровень тени в разы превышает этот показатель. По оценкам Минэкономразвития Украины он достигает более 30% [5]. При этом по рейтингу Международной Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров (АССА) среди 28 стран Украина попала в тройку «лидеров». АССА оценила уровень теневой экономики Украины в 46,1% от ВВП (рис. 2) [1].

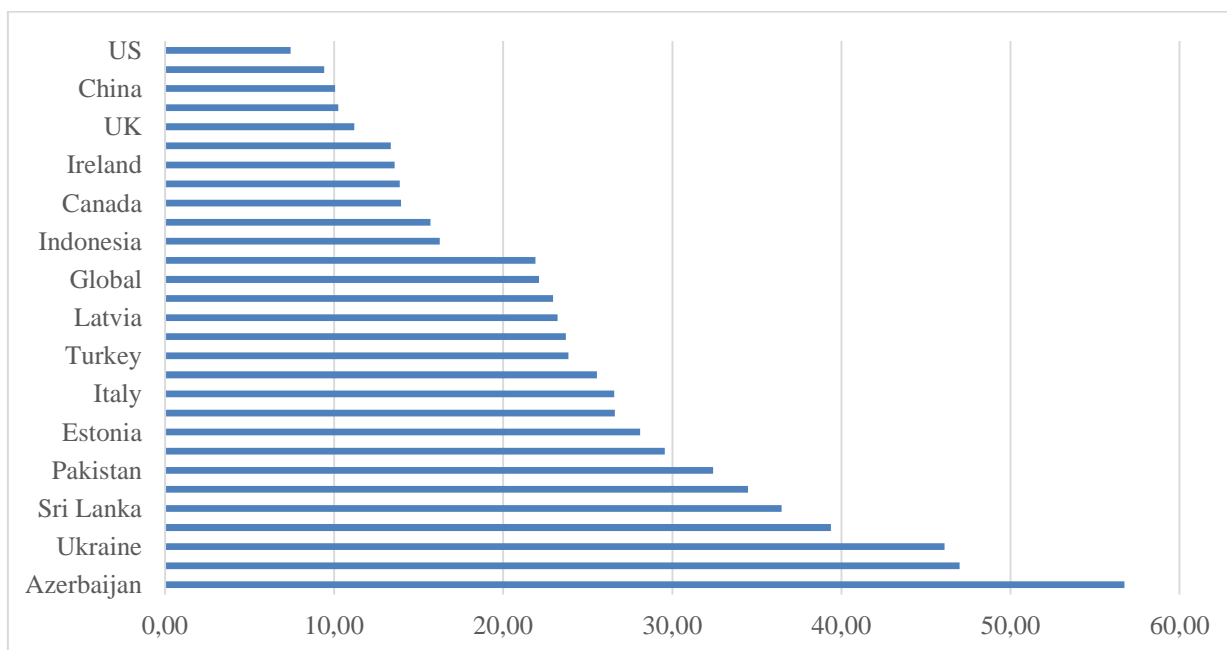

Рисунок 2 – Уровень теневое сектора экономики по странам в 2020 г. по оценкам АССА, % ВВП [1]

Если рассматривать отраслевую структуру теневое сектора экономики Украины, можем наблюдать такие тенденции (рис. 3).

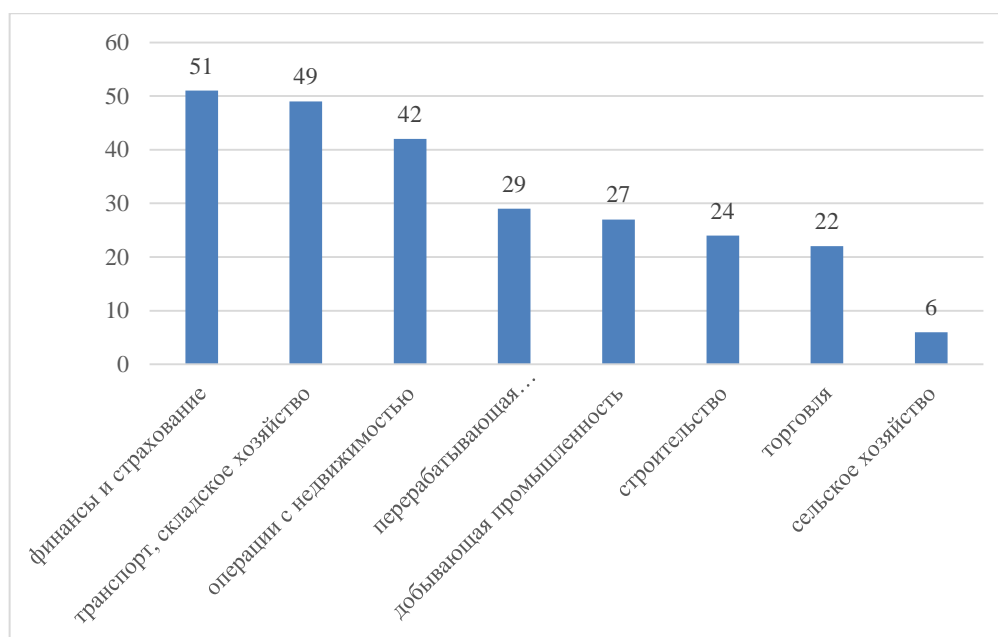

Рисунок 3 – Доля теневого сектора экономики Украины по видам экономической деятельности, % ВВП [5]

Наибольший уровень тени в украинской экономике наблюдается в финансовой и страховой сфере – 51%. Главная причина – эти компании часто используют при оптимизации налогов. Самый низкий уровень тензаций наблюдается в сельском хозяйстве.

Еще одной важной составляющей, которую нужно учитывать, является структура тени. Принято считать, что чаще всего в тени находится малый бизнес и незарегистрированные экономические субъекты. Однако в Украине масштабные инструменты уклонения от уплаты налогов зачастую применяют крупные предприятия [5].

Дестабилизирующее влияние теневого сектора проявляется в следующем:

- 1) снижение объемов собранных налогов, что в итоге может вызвать «банкротство» государства;
- 2) дезорганизация производственного процесса в рамках официальной экономики;
- 3) порождение конфликтов, которые часто решаются с применением насилия;
- 4) «размытость» социальных норм.

Оценивать теневую экономику (серую) исключительно как отрицательное явление – не совсем правильно. Так, швейцарский экономист Дитер Кассел сформулировал 3 позитивные функции теневой экономики, имеющие стабилизирующее влияние в рыночной экономике [4]:

- 1) «экономическая смазка» – сглаживание перепадов в экономической конъюнктуре за счет перераспределения ресурсов между легальной и теневой экономикой, например, во время кризиса;
- 2) «социальный амортизатор» – смягчение нежелательных социальных противоречий (в частности, неформальная занятость облегчает материальное положение бедных);
- 3) «встроенный стабилизатор» – теневая экономика пополняет своими ресурсами легальную (неофициальные доходы используются для закупки товаров и услуг в легальном секторе, увеличивая тем самым потребительский спрос).

По оценкам АССА на основе математического анализа факторов, влияющих на уровень теневого сектора в разных странах, ожидается, что теневая экономика в мире снизится к 2025 г. примерно до 21%. (рис. 4).

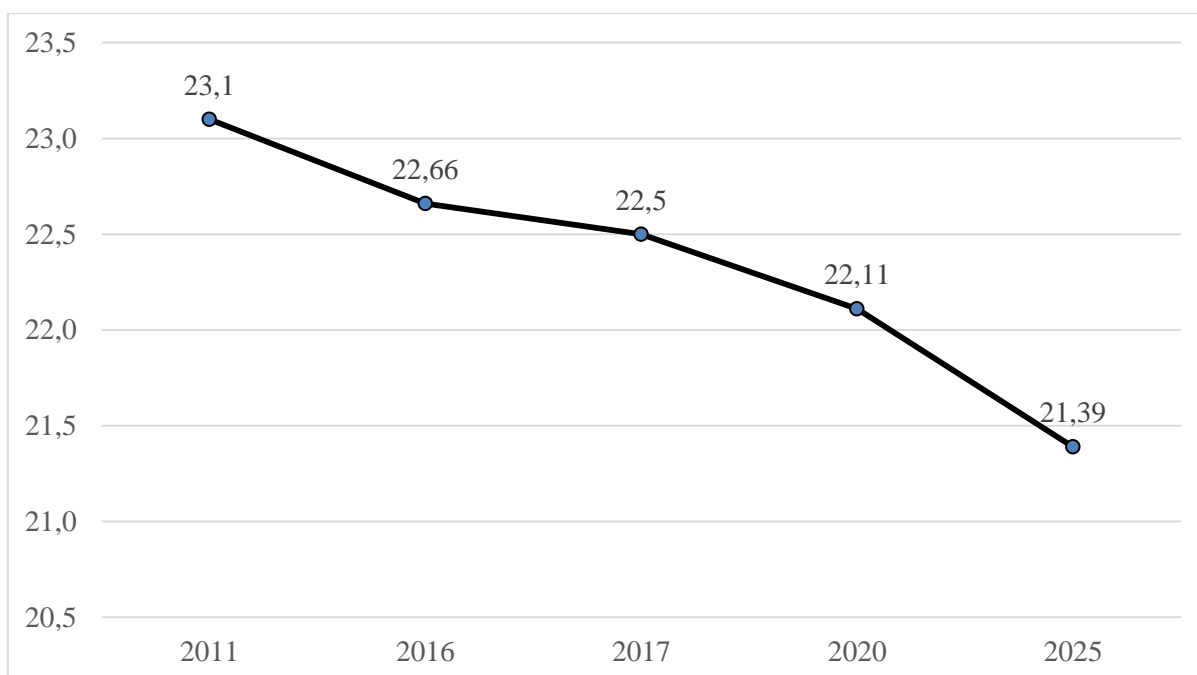

Рисунок 4 – Прогноз размера теневой экономики в мире, % ВВП [1]

При этом эксперты ожидают, что спад не будет равномерным. Ряд стран, в частности стран с развивающейся рыночной экономикой, ожидает рост теневого сектора в процентах от ВВП к 2025 г. Уровень теневого сектора в Украине по прогнозам организации к 2025 г. снизится до 45,98% от ВВП (рис. 5) [1].

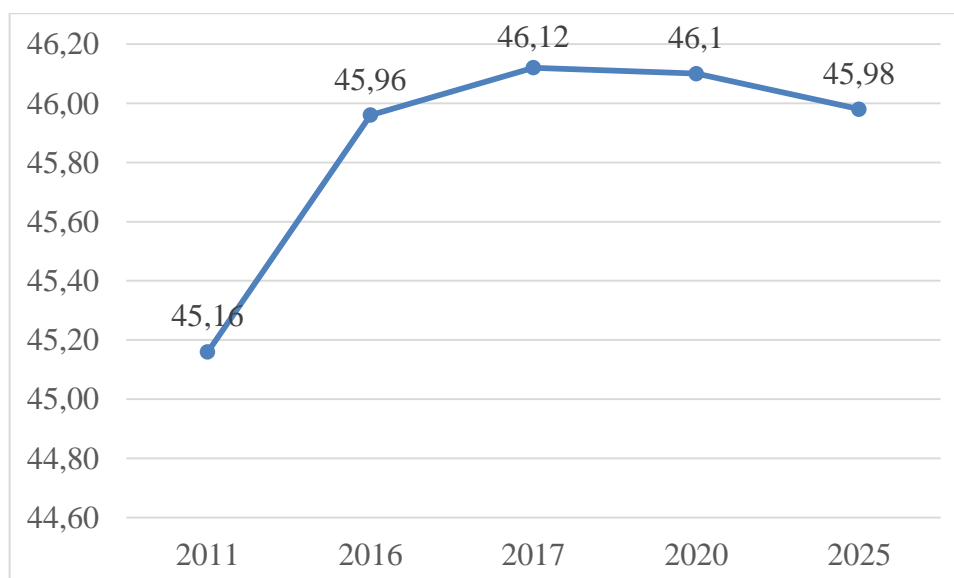

Рисунок 5 – Прогноз размера теневой экономики в Украине, % ВВП [1]

Таким образом, можем сделать вывод о неоднозначности влияния теневой экономики. Несмотря на ее значительное дестабилизирующее влияние, она помогает пережить экономические проблемы с минимальными потерями. Важно только держать ее в разумных пределах, хотя бы на среднем мировом уровне – 20%.

Список литературы:

1. Emerging from the shadows. The shadow economy to 2025. URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf.

2. Тіньова економіка: чому вона виникає і як допомагає економічному зростанню. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/397961/tinova-ekonomika-chomu-vona-vynyukaе-i-yak-dopomagaye-ekonomichnomu-zrostannyu>.

3. Уголькова О. З., Удимович М. М. Аналіз особливостей та сучасного стану тіньової економіки в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління». – 2020. – №1. – С. 119-124.

4. Морицан О. М., Морицан В. Ф., Стефанишин Б. М. Тіньова економіка та її роль в економіці України. Вісник Прикарпатського університету. Економіка. – 2014. – Випуск Х. – С. 61-66.

5. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendantsiiTinovoiEkonomiki>.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ

СТЕПАНОВА Л.

студентка группы МЭ-42

БЛЯЛОВА Н.Г.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье анализируется зарубежный опыт инвестирования в человеческий капитал, определены факторы, влияющие на формирование, сохранение и использование человеческого капитала, а также представлены примеры рационального использования средств, направленных на инвестирование человеческого капитала.

Ключевые слова: особенности инвестирования человеческого капитала, человеческий потенциал, экономический рост и развитие, человеческие ресурсы.

Актуальность работы заключается в том, что в данный момент, несмотря на стремительное развитие технологий, именно человеческий капитал, включающий в себя навыки и способности граждан, является основой экономического и социального благополучия каждой страны.

Роль государства здесь достаточно велика. Соответственно, основной и главной задачей страны должно стать инвестирование в человеческий капитал, а именно обеспечение качественной и доступной системы здравоохранения, образования, предоставление социальных льгот. Все эти составляющие являются основополагающими в становлении и развитии потенциала личности. Именно здоровая и образованная нация может стать социальной опорой для развития экономики и улучшения социальной сферы.

По мнению одного из теоретиков человеческого капитала М. Блауга, расходы, которые увеличивают производительные качества и характеристики индивида, «можно рассматривать как инвестиции, ибо текущие издержки осуществляются с тем расчетом, что эти затраты будут многократно компенсированы возросшим потоком доходов в будущем» [1].

Еще в конце XX века появились идеи о том как личностное развитие человека влияет на развитие государства. Развитие и образование людей, поддержка их социального положения получают более широкую поддержку у государства, появляются мысли о необходимости непосредственного улучшения качества образования, данные проблемы возникают в научных и экономических исследованиях. Все экономические школы, даже задолго до появления такого понятия как «человеческий капитал» сходятся на мнении, что инвестиции в него способствуют экономического развитию, и «вложения в человека» не

только желательны для каждой страны, но и являются обязательными в условиях научно-технологического прогресса.

Инвестиции в человеческий капитал в развитых странах мира являются важнейшим фактором экономического роста. Они повышают конкурентоспособность и уровень страны как на микро-, так и на макроуровнях. Самым важным условием устойчивого развития экономики является накопление и приумножение человеческого капитала, выявление стратегий его развития и совершенствование навыков грамотного инвестирования в необходимые сферы. Также немалую роль здесь играет программы, побуждающие человека к саморазвитию посредством создания необходимых условий для самореализации и развития личности.

Ярким подтверждением рождения концепции человеческого капитала и человеческого развития в общественной практике является опыт социально-экономического роста стран, не имеющих особых природных богатств, а также стран с разрушенной экономикой (Тайвань, Корея, Япония, Германия). Основной стратегией их развития являлся человеческий фактор, что в свою очередь сыграло важнейшую роль в становлении и развитии современного общества тех стран. Еще одним подтверждением важности человеческого капитала является тот факт, что в развитых странах вложения в человеческий капитал намного превышают вложения в материальный [2]. Также важность человеческого капитала подтверждает факт быстрого развития его перемещения по странам, сильная заинтересованность других стран в человеческом потенциале той страны, где он наиболее развит, а также попытки всеми силами переманить высококвалифицированные кадры. Человеческий капитал становится предметом анализа в процессе изучения международного перемещения знаний и информации [3].

От культурных, исторических и национальных особенностей и традиций зависит характер и виды инвестиций. Поэтому в разных странах мира могут быть различные взгляды на инвестиции в человеческий капитал как на государственном уровне, так и на уровне отдельных компаний.

Инвестирование – это важная предпосылка производства человеческого капитала, но еще не самое его производство. Оно осуществляется в процессе человеческой деятельности на протяжении практически всей жизни и является неотъемлемой частью создания общественного капитала, а сам человек выступает и в роли объекта, и в роли субъекта, и результатом воздействия. Человеческий капитал создается как в общественном секторе экономики за счет государственных и частных инвестиций, так и на личностном уровне. Под последним понимается тот факт, что человек, затрачивая свое время и труд на саморазвитие и самосовершенствование. Данные частные расходы затем включаются в общественные затраты воспроизводственного процесса, так как накопленный запас знаний и умений человека может быть полезен и оценен только в рамках общества и его основных направлений.

Также человеческий капитал влияет непосредственно на развитие физического и финансового капитала через уровень качества и количество вливаемых инвестиций в человеческий потенциал, что является результатом рациональной государственной политики. Проводимых программ.

Интегральным и важным показателем, характеризующим инвестиции в человеческий капитал, является индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП), который отражает уровень и затраты на здравоохранение, образование, демографические показатели. Все страны делятся на 4 большие группы исходя из их ИРЧП: очень высокий, высокий, средний и низкий уровень развития человеческого потенциала. В первую десятку стран с самым высоким индексом человеческого развития на 2020 год по данным Отчёта о развитии человечества из Программы развития ООН входят: Норвегия, Ирландия, Швейцария, Исландия, Германия, Швеция, Нидерланды, Дания, Финляндия, Великобритания [4].

Одной из основных инвестиций в данной теме является образование. Если рассматривать источники таких крупных инвестиций, то одним из ярких примеров рационального распределения инвестиций можно выделить США. Здесь значительная часть

расходов на обучение в государственных университетах финансируется за счет средств федерального бюджета, бюджетов штата и города. Примерно на 20% высшее образования финансируется за счет инвестиций корпораций [5].

Все большую роль в создании активов человеческого капитала играют предприятия. Последствия развития новых качеств человека через обучение и подготовку персонала, в последствии оказывает положительное влияние на структуру человеческого потенциала страны, что также играет роль в становлении государства с высоким уровнем экономического развития в целом, так как обучившись определенным навыкам в одной, человек сможет использовать свои умения и передать эффект от них и в других сферах своей деятельности на протяжении всей жизни. Интегрированный социальный эффект от инвестиций является в основном общественным благом. В зарубежных странах кадры и их навыки являются наиболее важным компонентом экономического развития. Если рассмотреть этот вопрос на микроуровне, то мы увидим, что со стороны руководства фирм и предприятий создаются все условия для привлечения высококвалифицированных кадров, а также для их удержания [6].

На обучение и повышения квалификации специалистов в США расходуется в среднем 2% средств фонда заработной платы. Во Франции законодательство требует от предпринимателя расходовать на обучение и переобучение кадров средства в размере не менее 1% фонда заработной платы. В Германии, Швеции, Японии, Южной Корее, Сингапуре обучение стимулируется налоговыми льготами, субсидиями. Данные расходы, как можно заметить по основным макроэкономическим показателям, вполне оправданы. По данным американских специалистов, 1 доллар, который предприятия тратят на подготовку специалиста, в дальнейшем приносит до 10 долларов прибыли.

Кроме такой сферы как образование зарубежные государства инвестируют и в совершенствование системы здравоохранения. Система здравоохранения должна обеспечивать гарантии прав личностей на сохранение здоровья и общественного состояния. Это является важным не только для отдельных личностей, но и для общественного развития. Уровень национальных расходов на здравоохранение — это относительная величина, которая рассчитывается как общий объём государственных и частных расходов на здравоохранение в течение календарного года. В рейтинге стран с самыми высокими расходами на здравоохранение первые строчки занимают следующие государства: США, Швейцария, Палау, Куба, Франция, Германия, Швеция, в то время как наша страна находится лишь на 174 месте [7]. Поэтому инвестирование в здравоохранение очень важно для каждой страны.

Наряду с этими, есть и другие направления инвестирования в человеческий капитал. Среди них можно выделить инвестиции в НИОКР. Данная отрасль является фундаментом развития уровня образованности общества, а также стимулирует его к приобретению новых навыков для соответствия всеобщему уровню образованности в стране. На ее инвестирование высокоразвитые государства инвестируют значительные суммы. Инвестиции в науку - важнейший фактор в обеспечении стабильного развития государства в целом. К примеру, процент инновационных предприятий в Эстонии составляет 48%, в Германии - 75%, в Греции - 36%; в Бельгии, Дании, Ирландии, Австрии – около 61%, что говорит о достаточном вложении денежных средств в развитие науки в этих странах.

Человеческий капитал является основным источником дохода каждого и государства в совокупности. От полученных навыков, умений и уровня квалификации в течении жизни с помощью государства человек способен на большую отдачу и является частью социально-экономического развития страны, что в свою очередь является неоспоримым доказательством взаимосвязи инвестиций и развития, окупаемости затраченных ресурсов. Со стороны же человека один из главных и наиболее ценных ресурсов затраченных в процессе самосовершенствования – это время.

Обобщая все выше изложенное, очевидно, что инвестиции в человеческий капитал необходимы для каждой страны. Достаточное внимание и поддержка правительства в

данном вопросе несомненно отразиться на уровне экономического развития и человеческого потенциала. Дополнительные капиталовложения потребуются только в том случае, если ожидается высокая степень окупаемости, что в случае с инвестициями в человеческий капитал не заставит себя ждать, но при рациональном подходе и равномерном распределении средств в данной отрасли. Поэтому с каждым годом инвестициям в человеческий капитал уделяется все большее внимание, так как данный фактор является основой конкурентоспособности экономики.

На экономическое положение страны, а также формирование ее социально-политической системы влияют много факторов. Однако решающая роль в данный момент отведена именно человеческому капиталу. Процесс исследования влияния уровня развития человеческих способностей на экономический рост государства должен быть основой научной деятельности в социальной и других сферах. На развитие эффективности формирования человеческого капитала может повлиять только заинтересованной в этом государство.

Благополучие каждой нации зависит от человеческого капитала. Для целесообразности и остаточного объема таких инвестиций следует оценивать опыт и следовать примеру зарубежных стран, добившихся успеха и возглавляющих основные рейтинги. Сегодня по-новому понимается роль человеческого капитала. Инвестиции в него будут оправданы, если они обладают достаточно высоким уровнем окупаемости и рентабельности.

Список литературы:

1. Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование // Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В.; под ред. д.э.н., профессора В.Т. Смирнова. – М.: Машиностроение - 1, Орел: ОрелГТУ, 2005. – 513 с.
2. Даниленко Н.Н. Формирование человеческого капитала: учеб. пособие / Н.Н. Даниленко, И.С. Долгополова // Федер. агентство по образованию, Байкал. гос. ун-т экономики и права. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2009. – 119 с.
3. Иващенко М.А., Реутов Н.Н. Трудовой и интеллектуальный капитал как разновидность человеческого капитала // Современные научные исследования и инновации. – Москва. – 2018. – № 1 (81). – С. 55-65.
4. Доклад ООН о человеческом развитии (Human Development Report). – <http://www.hdr.undp.org/>.
5. Корпорация зарубежных частных инвестиций США. – www.opic.gov.
6. Чернухина Г.Н. Интеллектуализация трудовых ресурсов как фактор повышения профессионализма в сфере обращения товаров и услуг // Вестник академии. – 2017. – №2. – С.79-82.
7. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) / World Health Organization (WHO). – <https://www.who.int/ru>.

THE US-CHINA TRADE WAR: CONSEQUENCES AND ITS IMPACT ON THE GLOBAL TRADE

URAZSHAEV A.

student of the group IB-42

ARYSTAN M.I.

Scientific director, c.e.s., associate professor

Karaganda University of Kazpotreboysuz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to review the US-China trade war and analyze the current state of the US and China economies, and the implications of this trade dispute on the world trade

and economy. The United States of America during the presidency of Donald Trump has revised its foreign economic policy. The US has started a protectionist policy towards China, its largest trading partner, since 2018. According to the International Trade Center, in 2018 the volume of bilateral trade between these countries was 683 billion dollars, of which 120 and 563 billion dollars were U.S. exports and imports, respectively. Donald Trump has significantly increased tariffs on Chinese products, and China has responded in a similar way. Many experts and analysts attribute this problem to the desire of the United States to contain China. This point of view has become dominant in many regions and countries. However, there are important economic problems that have prompted US politicians to apply such measures.

Keywords: trade war, international trade, US, China, WTO, export, import, trade balance deficit.

First, one of the most important factors is the theft of intellectual property and the forced transfer of technology. Such unfair trade practices by China threaten the U.S. high-wage employment and high-value-added manufacturing sector, according to U.S. officials. The data shows that the US has an annual cost of up to 600 billion dollars from the trade in counterfeit goods, pirated software, and trade secrets in China. In addition, these costs do not include additional costs for companies to protect intellectual property, reduced incentives for investment, reduced innovation, and the impact on the employment of skilled labor in the United States.

Second, China's economic model and its state-owned enterprises, which are controlled by the Communist Party of China. The use of state-owned enterprises, their access to subsidies, and the limited rule of law in China support state-owned companies in China and around the world.

Third, the protectionist policy pursued by China, which demands that the global market should be open to its companies, but does not want to open its own market to global businesses. China officially declares that it never violates its obligations, strongly supports multilateralism and an open economic policy, and calls for mutually beneficial global cooperation. However, it does not comply with its obligations to the World Trade Organization, and its economic model, in which the state controls both public and private businesses, makes it difficult to use the WTO rules and its dispute settlement system.

On March 8, 2018, the Trump administration announced a 25% tariff on steel and a 10% tariff on aluminum imports. It said dependence on imported metals threatened America's ability to produce steel and aluminum for national security. The Aerospace Industries Association said Trump's tariffs would instead raise military spending.

America is the world's largest importer of steel, thanks to users such as automakers. Steel importers employ 6.5 million workers, compared with about 140,000 workers in the U.S. steel industry. The tariffs reduced the profits of the big three automakers in the second quarter. To satisfy shareholders, they shifted these costs to consumers. The costs of the tariffs have already outweighed any benefits from Trump's tax plan.

The trade war has raised the prices of consumer goods that use steel and aluminum. Costs have increased on imported clothes hangers, heavy-equipment materials, and computer chip and tool makers. The Alliance of Automobile Manufacturers warned that U.S.-produced steel will cost more once cheap foreign imports are eliminated. The tariffs "raise vehicle prices for all customers, limit consumer choice, and invite retaliatory action by our trading partners."⁸⁴

Foreign tariffs on U.S. exports make them more expensive. U.S. exporters may have to cut costs and lay off workers to remain competitively priced. If they fail, they may cut costs further or even go out of business. In the long term, trade wars slow economic growth. They create more layoffs, not fewer, as foreign countries retaliate. The 12 million U.S. workers who owe their jobs to exports could get laid off.

According to Reuters estimates, the US GDP was estimated at about 20 trillion dollars in 2019, and the world GDP was about 85 trillion dollars. At the same time, the impact of 1% loss in world GDP will lead to a loss in the field of trade in the United States at the level of \$200 billion to the country's GDP and \$850 billion to world GDP.

On September 1, new U.S. tariffs on \$300 billion worth of Chinese goods went into effect. Tariffs increased by 15%. From October 1, there will be an increase in tariffs to 30% on other products from China worth \$250 billion. Another increase in duties on a number of imported Chinese goods is expected in December this year. Trump has previously demanded that American companies look for an alternative to manufacturing products in China, noting that it can be moved to the United States.

In addition to China, South Korea, Japan, the EU, Russia, and Turkey suffered serious damage from the increase in duties. The increase in duties on steel and aluminum has led to a decline in prices on the global metal market. Steel prices have been falling since mid-March 2018 and have shown a downward trend. In 2019, there was a slight increase, the previous level was not restored and the level of aluminum prices has been declining since May 2018.

The trade war was one of the main reasons for the slowdown in global GDP growth in 2018. In 2017, the global economy grew by 4%. And in 2018, in the second half of the year, it fell to 3.2%.

On the other hand, many large European companies have increased their sales to China due to the resulting price uncompetitiveness of American goods. These are, first of all, the French Airbus and German car brands. The number of Audi and Mercedes-Benz cars sold in 2018 increased by 12.9% compared to 2017, and BMW - by 20.8%. And Ford's sales fell down by 54.3%.

The February 14, 2020 implementation of the phase one deal between the United States and China established new US tariffs on imports from China for the foreseeable future. Average US tariffs on imports from China remain elevated at 19.3 percent. These tariffs are more than six times higher than before the trade war began in 2018. These tariffs cover 66.4 percent of Chinese exports to the United States.

Average Chinese tariffs on imports from the United States also remain elevated at an average of 20.7 percent. China's retaliatory tariffs continue to cover 58.3 percent of US exports to China. On February 17, 2020, the Chinese government announced an exclusion process whereby Chinese companies could apply for a temporary exemption from the retaliatory tariffs. Yet questions remain about whether China will be able to live up to the commitment of purchasing an additional \$200 billion of US goods and services over 2020 and 2021, as described in the legal agreement signed on January 15, 2020.

Overall, the trade war proceeded in five stages between 2018 and 2021. The first six months of 2018 featured only a moderate increase in tariffs. The months of July through September 2018 resulted in a sharp tariff increase on both sides: US average tariffs increased from 3.8 percent to 12.0 percent, and China's average tariffs increased from 7.2 percent to 18.3 percent. In stage three, there was an 8-month period (September 25, 2018, through June 2019) of little change in tariffs. From June to September 2019, another set of tariff increases kicked in. In the current stage five, and despite the phase one agreement, tariffs between the two countries remain elevated and are the new normal.

During this same period, China has lowered the tariffs it applies on imports from the rest of the world. China's average tariffs toward those exporters have declined from 8.0 percent in early 2018 to 6.1 percent by early 2021. The United States increased its average tariffs on imports from the rest of the world from 2.2 percent to 3.0 percent over this same period.

Phase two is not likely going to happen, taking the fact that China didn't follow its obligations concerning phase one agreement.

References:

1. US-China Trade War Tariffs: An Up-to-Date Chart. URL:<https://www.piie.com/research/piie-charts/us-china-trade-war-tariffs-date-chart>.
2. What's in the U.S.-China Phase 1 trade deal. – URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-trade-china-details-factbox-idUSKBN1ZE2IF>.
3. The US-China Trade war: economic causes and consequences. – URL: <https://eurasian-research.org/publication/us-china-trade-war-economic-causes-and-consequences/?lang=ru>.

4. Trade Wars and their Effect on the Economy and You. – URL: <https://www.thebalance.com/trade-wars-definition-how-it-affects-you-4159973#causes-of-us-trade-war-with-china>.

5. These Economies Are Benefiting From the U.S.-China Trade War. – URL: <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2019-08-23/these-countries-are-the-winners-of-the-china-us-trade-war>.

Секция 6. ДИДЖИТАЛИЗАЦИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АЛПЫСПАЕВА.А.

студентка группы Ф-18-1к

КУРМАНАЛИНА А.К.

Научный руководитель, к.э.н., профессор

*Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы значимости государственных закупок в системе управления финансами Республики Казахстан. А также значение прозрачности проведения механизма закупок на всех стадиях и уровнях, тем самым повышая экономическую эффективность работы исполнительных органов государственной власти. Наряду с этим проанализированы функции государственных закупок. Выявлены основные направления деятельности предприятий, участвующих в тендерах.

Ключевые слова: государственные закупки, государственное регулирование, тендер, финансы, финансирование, фонд, бюджет.

Прозрачность механизма закупок на всех стадиях и уровнях позволяет предотвратить сокращение бюджетных расходов при закупках продукции для государственных нужд и повысить экономическую эффективность работы исполнительных органов государственной власти.

Законодательство Республики Казахстан о государственных закупках основывается на принципах: оптимального и эффективного расходования денег, используемых для государственных закупок в Казахстане; предоставления потенциальным поставщикам равных возможностей для участия в процедуре проведения государственных закупок в Казахстане, кроме случаев, предусмотренных Законом; добросовестной конкуренции среди потенциальных поставщиков; гласности и прозрачности процесса государственных закупок в Казахстане, а также поддержки отечественных предпринимателей.

Эффективная система государственных закупок в Казахстане повышает возможности государства в регулировании бизнеса, создавая такие формы воздействия системы государственных заказов на экономику, которые дают стимулирующий и синергетический эффект развития экономики. Это эффективный способ как для государства выбрать наиболее приемлемый метод удовлетворения государственных нужд, так и для поставщика получить заказ и шанс рекомендовать себя с лучшей стороны.

Анализ мировой практики показывает, что государственные закупки являются важным инструментом регулирования рынка, поддержки экономической и социальной стабильности, обеспечения роста экономики. Сегодня наблюдается устойчивый рост объема закупок товаров, работ и услуг для нужд государства.

Государственные закупки выполняют ряд важнейших функций в развитии экономики:

- **Воспроизводственная функция** – Механизм государственных закупок позволяет удовлетворить государственные нужды в товарах, работах и услугах в заданных объемах и с требуемым уровнем качества. Это обеспечивает стабильные экономические взаимосвязи с участием государства как хозяйствующего субъекта.

- **Стимулирующая функция** – Государственные закупки являются инструментом создания инвестиционного климата, регулирования отраслевой и региональной структур экономики и служат фактором роста совокупного спроса.

- Функция ценового регулирования – Государственные закупки, влияя на уровень цен, оказывают косвенное воздействие на динамику цен в рыночной экономике в целом.

- Стратегическая функция – Государственные закупки задают направленность на краткосрочную перспективу, обеспечивая, определенный уровень государственных услуг, что, в свою очередь, свидетельствует о степени социальной ориентации политики государства

- Инновационная функция – Государственные закупки через закупки инновационной и высокотехнологичной продукции реализуют один из принципов контрактной системы – принцип стимулирования инноваций. Данная функция может происходить через бюджетное финансирование инновационных разработок.

На современном этапе государственные закупки становятся одним из значимых инструментов регулирования (стимулирования) преобразований в приоритетных отраслях экономики благодаря применению определенных преференций.

Так, с помощью преференций можно поддерживать в рамках международной торговли отечественного производителя, а на внутреннем рынке, к примеру, малый бизнес. Некоторые общественные организации (например, работающие с применением труда инвалидов и т. д.), организации, осуществляющие свою деятельность по социальной поддержке и защите граждан, профилактике и охране здоровья, по решению других социальных проблем, и т. д. При этом, как показывает международный опыт, предоставление преференций должно носить взвешенный, сбалансированный характер. Они не должны проходить у отдельных категорий поставщиков иждивенческие ожидания или приводить к монополизации некоторых сегментов отраслевых и локальных рынков. Такие негативные последствия влекут за собой падение качества поставляемой для государственных нужд продукции и необоснованное завышение цен, а также стагнацию отдельных отраслей экономики и потерю их конкурентоспособности.

Рынок государственных закупок позволяет сориентировать собственных производителей на принятие эффективных управленческих решений в области инвестиций, структурных преобразований для производства продукции, обеспечивающей конкурентоспособность экономики в целом.

Государственные закупки позволяют перейти к более эффективной модели развития региональной экономики, учитывающей такие факторы, как наличие и распределение природных, производственных, трудовых и других ресурсов. Таким образом, государственные закупки формируют экономическое пространство, в котором есть возможности развития всех субъектов экономики [1].

Государственные закупки – это рыночные отношения, возникающие между субъектами частного предпринимательства и государством в лице своих учреждений, то есть, схематично, это приобретение товаров, работ и услуг для государственных нужд.

Основным специфическим отличием государственных закупок от закупок, проводимых коммерческим сектором и частными лицами, является то, что они осуществляются не на собственные средства покупателя, а на бюджетные деньги, в общем и целом, на деньги налогоплательщиков. Поскольку речь идет о крупных денежных средствах, становится абсолютно понятным интерес всего общества, проявляемый к осуществлению государственных закупок.

Кроме того, государственные закупки играют кардинально важную роль в исполнении государственного бюджета. Поскольку бюджет является самым большим источником финансирования закупок, процесс осуществления закупок оказывает большое влияние на повышение экономической активности и развитие конкурентоспособности.

Все это объясняет растущий интерес, который проявляют к вопросам государственных закупок и их совершенствования государство, представители деловых кругов и средства массовой информации.

Система государственных закупок является одним из основополагающих и постоянно совершенствующихся институтов государственного регулирования экономики. В условиях

современной смешанной экономики государство выступает в качестве крупнейшего заказчика и потребителя продукции многих отраслей и секторов, превращая государственный спрос в мощный инструмент, оказывающий влияние на динамику и структуру хозяйственной системы и на промышленный комплекс. В дополнение, это обусловлено и тем, что государственные закупки осуществляются для решения общенациональных задач, где главенствует приоритет удовлетворения важнейших потребностей общества, реализующийся через выполнение государством организационно-хозяйственных функций.

Данная система решает не только задачу обеспечения государственных нужд, но и выступает в качестве одного из основополагающих институтов государственного регулирования, в качестве важнейшего инструмента экономической политики государства. Система государственных закупок может являться эффективным инструментом экономического регулирования, стабилизации экономики и концентрации материальных, трудовых ресурсов, научного и промышленного потенциалов для реализации стратегических целей социально-экономического развития страны.

Используя государственный заказ, государство привлекает и потенциал частного предпринимательства к обеспечению устойчивости экономического развития, решению актуальных социально-экономических задач.

Так как государственные закупки по своему влиянию на экономику носят комплексный характер, то приоритетное значение приобретает повышение эффективности методов и инструментов государственного регулирования, в том числе за счет совершенствования размещения государственного заказа. Через систему государственных заказов происходит размещение, производство, закупка и поставка продукции, работ и услуг для общественных и государственных нужд. При этом государство выступает в качестве субъекта рыночных отношений, осуществляя заказы и закупки огромной номенклатуры товаров и услуг, кредитуя и финансируя предприятия, обеспечивая устойчивость их функционирования, используя государственный заказ как рыночный инструмент регулирования социально-экономического развития регионов.

Однако в сфере государственного заказа существует множество проблем: это и несовершенство законодательной базы, медленная адаптация к требованиям законодательства. Кроме того, государственный заказ является одной из областей деятельности государственных органов власти, которая во всех странах связана с высоким уровнем коррупции. Уровень коррупции в госзаказе сегодня остается критически высоким: процедура отбора победителя сложна, непрозрачна, подразумевает несколько закрытых заседаний конкурсной комиссии. Коррупция в системе государственных закупок приводит к колоссальным потерям для любой страны, причем не только финансовым.

Таким образом, государственные закупки обеспечивают потребности государства, государственных заказчиков в товарах, работах, услугах, необходимых для осуществления функций и полномочий Республики Казахстан, государственных заказчиков (в том числе для реализации государственных целевых программ).

Что же касается финансирования тендеров, так они осуществляются государственным заказчиком в соответствии с финансовым планом по целевому использованию бюджетных средств. Источниками финансирования государственных закупок могут быть средства внебюджетных фондов, а также целевых государственных займов и кредитов, в том числе иностранных. Финансирование и оплата заказов государством предусматривает выделение Министерством финансов Республики Казахстан финансовых ресурсов государственным заказчикам на основе заявок в сроки, оговоренные контрактами по государственным закупкам. Также финансирование может осуществляться казначейскими векселями.

В зависимости от условий выполнения контракта оплата продукции, особенно сельскохозяйственной, может производиться поэтапно или в виде авансовых платежей. Государственные закупки осуществляются по контрактным ценам, не превышающим

минимальные конкурсные цены. Принцип минимальных конкурсных цен применяется для размещения заказа на все виды товаров (работ, услуг).

Финансовые ресурсы, предусмотренные в республиканском бюджете для государственных закупок, обеспечиваются Министерством финансов Республики Казахстан в полном объеме в соответствии с заключенными контрактами.

Финансирование также может осуществляться через национальные фонды Республики Казахстан, такие как Фонд «Самрук Казына», Фонд «Даму» и другие.

К примеру в 2017 году АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» впервые намерен направить 1 млрд. тенге по программе факторинга на поддержку предпринимателей, участвующих в тендерах.

Данный инструмент финансирования применяется впервые и послужит поддержкой для тех предприятий, кто участвует в тендерах, выигрывает их, осуществляет поставку продукции, но получает частичную оплату от заказчика, при этом имея дебиторскую задолженность на счете.

Речь идет о тех предприятиях, которые участвуют в тендерах – покупают, побеждают, начинают поставлять продукцию, но им по договору поступает частичная оплата. Зачастую эта оплата задерживается, и поэтому зависает эта дебиторская задолженность. При этом предпринимателю необходимо платить заработную плату, покупать сырье, продолжать производство. Вот этот недостаток средств будет обеспечен льготным кредитованием [2].

Если человек действует в рамках права, то он чувствует себя уверенно и свободно, находится под защитой общества и государства. Право, определяет сферу свободы человека и тем самым регулирует его поведение. Обще-социальная сущность права конкретизируется в его понимании как мера свободы. Таким образом, право не просто свобода, а свобода, гарантированная от посягательств, защищённая свобода. Среди важнейших источников права следует назвать: правовые обычаи, нормативно-правовые акты государственных органов, юридические прецеденты, договоры нормативного содержания, правовые доктрины. Таким образом, источником права являются способы внешнего выражения и закрепления содержания норм права, они зависят от правовой системы каждого государства.

Самым главным нормативно – правовым актом государственных закупок является Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года «О государственных закупках» №434-V (далее – Закон) [3]. Закон применяется к отношениям, связанным с приобретением товаров, работ, услуг, необходимых для обеспечения функционирования, а также выполнения государственных функций либо уставной деятельности заказчика. Законодательство Республики Казахстан о государственных закупках основывается на Конституции Республики Казахстан и состоит из норм Гражданского кодекса Республики Казахстан, настоящего Закона и иных нормативных правовых актов Республики Казахстан. Данный закон имеет все пояснения по проведению государственных закупок, а именно: по способам проведения тендеров, принципы и процесс проведения государственных закупок, ограничения, связанные с участием в государственных закупках, требования к поставщикам и заказчикам и многое другое. Также имеется информация о государственном регулировании государственных закупок, о контроле и мониторинге данной сферы.

Список литературы:

1. Попова О.А. Государственные закупки как эффективный инструмент регулирования развития экономики региона // Экономика предприятий, регионов и отраслей – 2014г.
2. Сообщение главы правления фин. института К. Тулеушина «Даму намерен в пилотном режиме выделить 1 млрд тенге на финансирование участников тендеров», опубликовано на официальном сайте Премьер - Министра РК. – www.primeminister.kz
3. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года «О государственных закупках» №434-V. – <https://online.zakon.kz>.

ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ЖАҒАНДЫҚ ҚАРЖЫ

БЕКЕНОВА Ә.А.

Ф-41 тобының студенті

ЕЛДОСОВА А.К.

Ғылыми жетекші, магистр, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада әлемдік ақшаның жұмыс істеуіне байланысты және елдер арасындағы өзара байланыстың әртүрлі түрлеріне қызмет көрсететін экономикалық қатынастар қарастырылады (сыртқы сауда, капитал шығару, инвестициялау, қарыздар мен субсидиялар беру, ғылыми - техникалық алмасу, туризм және т.б.). Әлемдік қаржы жүйесі әлемдік қаржы нарықтарының (валюта нарығы, сақтандыру қызметтері нарығы және кредиттік нарық) өзара байланысына құрылады.

Түйінді сөздер: экономика, жаһандық қаржы, валюта, инвестиция, нарық, қатынас.

Жаһандық қаржы жүйесі валюталық-есептік қатынастарды, қор құндылықтарының жанама қозғалысын, сондай-ақ жаһандық экономикалық кеңістікте тауарларды, жұмыстар мен қызметтерді өткізу кезінде баға белгілеуді қамтитын ақша-кредит және қаржы ағындарын тұрақтандыру мен кеңейту жолымен қалыптасты. Жаһандық кеңістіктегі кеңейтілген өндірістің қажеттіліктеріне байланысты трансұлттық ақша айналымы қаржылық қатынастар нысанында іске асырылады. Олар жинақтар мен жинақтау сипатындағы қорларды құру жолымен жаһандық экономикада құрылған жалпы қосылған құнды бөлу мен қайта бөлуді жанама түрде көрсетеді. Бұл қаржы ағындарының ерекше ерекшелігі (ақшадан өзгеше) олардың балама емес сипаты болып табылады. Олар трансұлттық өндірістік кешендер шеңберінде жүргізілген материалдық және материалдық емес құндылықтарды және олардың материалдық-заттық негізіне қарамастан кейіннен дербес көп буынды тәуелсіз қозғалысты іске асыру нәтижесінде қалыптастырылады. Жаһандық қаржы жүйесін жаһандық қаржы ағындарын қалыптастыратын элементтер бөлігінде әлемдік қаржы, трансұлттық ұдайы өндіру жүйелері мен ұлттық қаржы жүйелерінің жиынтығы ретінде ұсыну сәнді. Жаһандық қаржы барлық кіші жүйелердің және оларға қызмет көрсететін қаржы ағындарының өзара іс-қимылы арқылы жұмыс істейді. Трансшекаралық қаржы ағындары белгілі бір дәрежеде жаңа жаһандық қаржы көздерінің әртүрлі көздерін немесе олардың қаржы ресурстарын қолданудың жаңа салаларын пайдаланатын қатысушылар тобын үнемі өзгертетін трансұлттық ұдайы өндіріс кешендерімен өзара байланысты. Жаһандық қаржыны ұйымдастырудың жаңа нысандары ретінде офшорлық аймақтар, еркін экономикалық аймақтар, неғұрлым қолайлы аймақтар, еркін сауда, кедендік, төлем, валюталық, экономикалық одақтар және т. б. сияқты қаржы-экономикалық құрылымдар мен оларға сәйкес субъектілер туындайды [1].

Қаржылық жаһандану экономикалық интеграция тарихының маңызды нәтижесі болып табылады. Халықаралық экономикалық қатынастар қазіргі уақытта шаруашылық жүргізу субъектілерінің қызметіне әсер ететін интернационалдық және қарама-қайшы сипатқа ие.

Қаржылық жаһандану халықаралық сауданы нығайту негізінде айтарлықтай дамуға ие болды. 1960 жылдары қаржы байланыстарын интернационалдандыру процесі тауар саласындағы өндірісті, капиталды және өткізуді біріктіру негізінде дами бастады. Ұлттық экономикалардың қаржылық өзара тәуелділігі біртіндеп еңбек бөлінуінің одан әрі тереңдеуі аясында дамыды. Шикізат ресурстары делдалдар – банктер, тікелей қаржыландыру – биржалар арқылы жанама кредит беру жүйесі арқылы бірінші болып біріктірілді, олардан кейін валюталар, туынды қаржы құралдары және т. б. болды. Дегенмен, қазіргі заманғы геэкономикада сауда қаржыға көш бастап кетті. "Гарвард бизнес ревью" бағалауы бойынша

әлемдік экономиканың нақты секторына салынған әрбір долларға қазіргі уақытта 50 доллардан астам АҚШ доллары келеді. тауарларды, айналымдағы қаржы саласында [2].

Осылайша, жаһандық қаржы жүйесін жаһандық қаржы кеңістігінің құрылымын айқындайтын ұлттық шеңберден тыс қаржы ағындарының, кредиттік-қаржылық, валюталық, төлем және ақша қатынастарының жүйесі ретінде айқындауға болады.

Жаһандық қаржы жүйесі мыналарды қамтиды: 1) алтын-валюта резервтерінің халықаралық жүйесі; 2) әлемдік қаржы нарықтары (сақтандыру қызметтері, деривативтер, кредиттік, борыштық және үлестік бағалы қағаздар, валюталық спот – нарық); 3) халықаралық қаржы ұйымдары мен әлемнің кредитор-мемлекеттерінің кредиттері, гранттары және қаржылық көмегі [1].

Қаржылық жаһандану сыртқы экономикалық байланыстарды ырықтандырумен және капиталды, тауарлар мен қызметтерді трансшекаралық өткізумен байланысты. Кедегерлерді жою шамасына қарай қаржылық байланыстарды интернационалдандырудың сандық өзгерістерінің сапалыққа ауысуы жүріп жатыр – георыңқада жұмыс істейтін жаһандық қаржы жүйесі қалыптастырылады. Қазіргі жағдайда нарықты ұйымдастырудың мысалы трансұлттық құрылымдардың шаруашылық байланыстары емес, әкімшілік ету ерекшелігі мемлекетаралық келісімдер болып табылатын Еуропалық Қоғамдастықтың (ЕО) интеграциялық қызметі болып табылады.

Әлемнің қаржы ресурстарының барлық элементтері әлемдік қаржы нарықтарында айнала алмайды. Осылайша, қаржылық көмек оның реципиенттерінің ондағы жағдайын ескере отырып, сұраныс пен ұсыныс заңдары бойынша емес, реципиенттер белгілі бір экономикалық шарттарды сақтаған жағдайда да ұсынылады. Алтын-валюта резервтеріне келетін болсақ, олар тек жекелеген жағдайларда ғана әлемдік қаржы нарықтарында айналысты, бұл ретте олардың иелерінің аса күрделі қаржылық жағдайын талап еткен (мемлекеттердің алтын-валюта резервтері шамамен 31 000 метрикалық тоннаны құрайды). Алайда соңғы уақытта бірқатар елдердің орталық банктері өздерінің алтын активтерінің бір бөлігін жинауға кірісті, өйткені ұлттық валюталарды тұрақтандырудағы басты рөл өзге қаржы құралдарына көбірек ауысады. Жартылай сатуды (Алтын қордың үштен екісіне дейін) Нидерланды, Бельгия, Австрия, Канада, Австралия жүзеге асырды.

Халықаралық қаржының субъектілік құрылымын Жария және жеке қаржы түрінде ұсынуға болады. Мыналар жария қаржы субъектілері болып табылады: а) егеменді мемлекеттер; б) дербес мемлекет құруға күресетін ұлттар мен халықтар; в) мемлекетаралық ұйымдар; г) мемлекеттік білім беру (мысалы, Ватикан); д) еркін қалалар. Мемлекеттің ұлттық және шетелдік жеке және заңды тұлғалары (және олардың институттары), сондай-ақ олар құрған ұйымдар халықаралық жеке қаржылардың негізгі субъектілері болып табылады.

Функционалдық әлемдік қаржы нарығы: 1) валюта нарығына; 2) дериваттар, сақтандыру қызметтері, акциялар және кредиттік нарығы; өз кезегінде бұл рыноктарда әртүрлі сегменттер бөлінуі мүмкін: мысалы, сақтандыру қызметтері нарығында – қайта сақтандыру, кредиттік нарықта – борыштық бағалы қағаздар мен банк кредиттерінің сегменттері және т.б. [2].

Қаржы активтерінің айналыс мерзімі бойынша: 1) қысқа мерзімді (валюталық) және 2) ұзақ мерзімді (капитал нарығы) бөлінеді. Ақша нарығында барынша пайда табу мақсатында ғана болуға бағытталған қаржы активтері де бар, сондықтан оларды "ыстық ақша" деп атайды.

Әлемдік қаржы нарығының әртүрлі сегменттерінің арасындағы шекаралар шайып кетті және әлемдік қаржы ресурстарының бір бөлігін бір сегменттен екінші сегментке ауыстыру әбден мүмкін. Осыған байланысты валюталық бағамдар, банк пайызы және әлемнің түрлі елдеріндегі бағалы қағаздар бағамы арасында өзара тәуелділік белгіленеді.

Жаһандық экономика шеңберінде жаһандық қаржы жүйесінің қалыптасу шамасына қарай мемлекеттің елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері қысқартылады (мониторинг және мемлекет тарапынан бақылау тек өте тар қаржы секторына, сондай-ақ

банк жүйесіне, таза жергілікті сипаты бар және әлемдік қаржы ағындарымен ұштаспайтын есеп айырысу-кредиттік операцияларға қолданылады) [4].

Мемлекеттік шекаралардан тыс жерлерде қаржы жүйесін қалыптастыру жаһандық қаржы ағындарына жылдам ықпалдасуға мүмкіндік алған қаржы ағындарының қозғалысын жылдамдатты. Көбінесе бұл ұлттық қаржы операторларына Мемлекеттік салықтық бақылауды болдырмауға мүмкіндік береді.

Нәтижесінде жаһандық экономикадағы қазіргі заманғы қаржы ағындары сөздің дәстүрлі мағынасында қаржылық жүйелерді еске түсірмейді: жаһандық қаржы нақты, ұдайы өндіріс циклына қызмет көрсететін және қор құндылықтарының, туынды қаржы құралдарының жанама қозғалысын көрсететін виртуальды жүйелерге бөлінеді.

Ұлттық және жаһандық қаржы арасында қайшылықтар пайда болды. Оларды шешу өзекті халықаралық проблема болды. Қазір қорды қайта бөлу функциясын ғана орындайтын жабық жүйе ретінде мемлекеттің қаржылары туралы түсініктерді қайта қарау қажет.

Халықаралық қаржылық интеграция ұлттық және халықаралық қаржы нарықтары арасындағы кедергілерді жойды. Қаржы капиталы Ұлттық қаржы нарығына еркін шығып, одан кетеді. Ұлттық заңнама мен үкіметтер капиталдың қозғалысына іс жүзінде кедергі бола алмайды. Жаһандық қаржының институционалдық құрылымы: халықаралық несиелік қаржы ұйымдары, олардың жұмыс істеу негіздері, халықаралық қаржы қорларын қалыптастыру көздері мен тәртібі, осы қорлардың қаражатын пайдалану бағыттары.

Халықаралық қаржы ұйымдары БҰҰ-ның Халықаралық валюта қоры (ХВҚ, International Monetary Fund), Дүниежүзілік банк (World Bank, WB) сияқты бөлімшелерімен ұсынылған [4].

ХВҚ БҰҰ мамандандырылған мекемесі ретінде Бреттон-Вуд келісімін бекіткеннен кейін 1945 жылы құрылды. Негізгі қызметкерлер Вашингтондағы ХВҚ штаб-пәтерінде орналасқан. ХВҚ-ға Ресейді қоса алғанда, 178 ел кірді. ХВҚ міндеттерінің бірі өзара валюталық тепе-теңдікті қолдау арқылы валюталық нарықтардағы тұрақтылыққа жәрдемдесу болды. Қордың мақсаттары валюталық саясат саласындағы халықаралық ынтымақтастықты көтермелеуді, барлық мүше мемлекеттердің өндірістік әлеуетін дамыту үшін әлемдік сауданың теңгерімді өсуіне жәрдемдесуді, валюталық қатынастарды ретке келтіруді, төлемдердің көпжақты жүйесін құруға қатысуды қамтиды.

ХВҚ-ның меншікті немесе тартылған ресурстары есебінен мүше елдердің төлем баланстарын теңестіру үшін шетел валютасымен немесе СДР кредиттер береді. Кредиттік операциялар тек ресми органдармен (қазынашылықтармен, орталық банктермен, қаржы министрліктерімен) жүзеге асырылады. Мүше елдерде экономикалық реформалардың нақты жобаларын қаржыландырудың арнайы кеңейтілген бағдарламалары бар, мысалы: а) жүйелік трансформация қорларынан берілетін кредиттер; б) күтпеген жағдайлар жағдайында өтемдік қаржыландыру; в) құрылымдық бейімделуге арналған кредиттер. Қазір ХВҚ басқа елдерге қатысты қаржылық міндеттемелерді орындауға аса мұқтаж болып отырған елдерге несиелік береді. Несиелік берілетін ел ХВҚ бағдарламасы бойынша экономикалық реформалар жүргізуге міндеттенген жағдайда беріледі. Бұл ретте ХВҚ елге берілген несиені қандай мақсаттарға және қалай жұмсау керектігін талап етеді. Содан кейін өз сарапшылары арқылы елде мемлекет жүргізіп отырған экономикалық саясат туралы ақпарат жинайды.

Қазіргі уақытта қарыз алушы ел ХВҚ-ға қызмет көрсету үшін ақы және несиелік беру міндеттемесін растау үшін өтемақы төлейді-жұмыспен қамтылған соманың 0,5%, сондай-ақ, әдетте, жылдық 9% пайыздар төлейді.

Халықаралық Қайта Құру және даму банкі (ХҚДБ) неғұрлым ұзақ мерзімге кредиттер береді. 1945 ж. бірқатар елдердің Бреттон-Вуд келісімдері негізінде (АҚШ) құрылды. БҰҰ мамандандырылған мекемесі ретінде құрылды. ХҚДБ кредиттері экономиканы қалпына келтіретін және құрылымдық реформаларға кірісетін елдерге көмек көрсетуге бағытталған. ХҚДБ-ның тікелей мақсаттарына мүше мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымын және аумақтарын қайта жаңартуға және дамытуға жәрдемдесу жатады.

ХҚДБ сондай-ақ халықаралық даму қауымдастығын (ХДҚ), халықаралық қаржы корпорациясын (ХҚК), көпжақты Инвестициялар кепілдіктері жөніндегі агенттікті (АММИ) қамтитын Дүниежүзілік банк тобына кіреді.

ХҚДБ мүшелері ХВҚ-ға мүше елдер ғана бола алады. Дауыс беру кезіндегі елдің салмағы ХҚДБ капиталындағы акционерлік қатысу үлесіне байланысты. Қазіргі уақытта мемлекеттер (АҚШ, Жапония, Германия, Англия, Франция, Италия, Канада) 50% дауысқа ие. ХҚДБ-ның қазіргі 179 мүшесі Ресей оның акционерлерінің бірі болып табылады. 1993 жылы Мәскеуде Банктің өкілдігі ашылды. Банктің ақпараты бойынша, ресейлік жекешелендіру бағдарламасы әлемде жүзеге асырылған ең ірі бағдарлама болып табылады. Банк үкіметтің күш-жігерін қолдап, өзінің саяси ұсыныстарын беріп, жекешелендіруді жүзеге асыру жөніндегі жобаға 90 млн. АҚШ долларын және банк жүйесін дамытуға арналған заем 200 млн. АҚШ.

ХҚДБ қызметкерлері 6000 адамды құрайды. ХДҚ сияқты мүше елдердің ұлттық экономикасын дамытудың басым жобаларына кредиттер береді. Алайда, қаржы ресурстарының көздері мен ХДҚ-ға қаражат беру шарттары ХҚДБ-дан ерекшеленеді. Мәселен, ХҚДБ негізінен қаржы нарықтарында капитал алып, қаражатты қайтару жөніндегі талаптарға жауап беретін мемлекеттерге жеңілдікті (нарықтық жағдайға қарсы) шарттарда қарыз береді. МАР өз қаражатын ең алдымен мүше мемлекеттердің жарналары есебінен қалыптастырады және әлемнің кедей елдеріне пайызсыз кредиттер береді. 1956 жылы АҚШ бастамасымен құрылған ХҚК Дамушы елдердің өнеркәсібіне жеке инвестицияларды көтермелеу үшін құрылған жоғары рентабельді жеке кәсіпорындарға ұзақ мерзімді (5-15 жылға) кредиттер береді, бұл ретте ХҚДБ-дан өзгеше, үкімет кепілдігінсіз жоба құнының 20% - ға дейінгі мөлшерде.

ХҚДБ - АГМИ тағы бір еншілес құрылымының мақсаты-негізінен дамушы елдерде Дүниежүзілік банк тобы институттарының қызметіне толықтыру ретінде өндірістік мақсаттарға шетелдік инвестицияларды көтермелеу.

Халықаралық қаржы ұйымдарына өңірлік институттар да жатады. Бірінші кезекте – бұл Еуропалық Қайта Құру және даму банкі (ЕҚДБ). ЕҚДБ құру туралы келісімді Парижде елдер өкілдері қабылдады. Бұл Еуропадағы алғашқы халықаралық қаржы институты, онда АҚШ жетекші рөл атқармайды. Евробанка жасаудағы белсенді рөл КСРО ойнады. Қазір Банк Еуропа мен Африканың 60-шы елдерімен жұмыс істейді. Америкааралық даму банкі (МАБР), Азия Даму Банкі (АДБ), Африка Даму Қоры (АФР), еуропалық валюталық ынтымақтастық қоры (ЕМСФ) 1990 жылы құрылған. Еуропалық орталық банк (ЕСВ) болып қайта құрылды [1].

Жоғарыда аталған халықаралық қаржы ұйымдары (ХҚҰ) өз өкілеттілігі шеңберінде қаржы ресурстарына мұқтаж болған елдерде түрлі жобаларды кредиттейді. Олар сондай-ақ жеке сектордың инвестицияларын көтермелейді, ол жеке инвестицияларды жүзеге асырудың басталуына белгі ретінде осы ұйымдармен жекелеген елдердің ынтымақтастығын қарастырады. Осылайша, МҚҰ кредиттері көп қаражат салымдарын ынталандырады. Бұл ұйымдар сондай-ақ валюталық қатынастар саласында халықаралық консультациялардың және келісілген саясатты әзірлеудің құралы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://megaobuchalka.ru/6/7537.html>.
2. Матросов С.В. Оқулық "Халықаралық қаржы».
3. https://studbooks.net/1671695/finansy/globalnye_finansy_mirovoy_ekonomike_globalnye_finansy_mirovye_finansovye_rynki .
4. <https://stylopedia.ru/2xc904.html>.

ТЕНДЕНЦИИ И ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В УКРАИНЕ

БУГАЕВСКИЙ Н.И.

студент группы ФК 6-11

СОКОЛОВА А.Н.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Полтавский университет экономики и торговли,

г. Полтава, Украина

Аннотация. В данной статье рассмотрена сущность и роль потребительского кредитования как источника роста национальной экономики. Проанализированы основные тенденции развития потребительского кредитования, а также ключевые проблемы, которые его сдерживают. Раскрыты приоритетные векторы развития потребительского кредитования с учетом имеющегося потенциала и возможностей процесса диджитализации.

Ключевые слова: банковское кредитование, потребительское кредитование, физические лица, потребительская потребность, просроченная задолженность, скоринг, оценка кредитоспособности.

Одним из главных приоритетов развития национальной экономики Украины на современном этапе является достижение устойчивого экономического роста и финансовой стабильности. Значительная часть в формировании совокупного спроса на потребительские товары и услуги принадлежит физическим лицам (около 50 % ВВП), которые часто не имеют возможности приобрести желаемый товар или услугу из-за недостаточного уровня личного дохода. Банковские учреждения на сегодня предоставляют широкий спектр услуг своим клиентам (государству, предпринимателям, населению), большинство операций – это кредитование. Осуществляя функцию кредитования, банки также обеспечивают свою стабильность функционирования, ликвидность и конкурентоспособность в финансовой системе страны. Важное значение в удовлетворении потребительских нужд населения, повышении его жизненного уровня и социального уравнивания играет потребительский кредит.

Сегодня в экономических источниках отсутствует единый подход к определению сущности потребительского кредита. Данную экономическую категорию рассматривают лишь в контексте кредитования в целом, что, по нашему мнению, не совсем корректно. В табл. 1 представлено определение потребительского кредита в нормативно-правовых источниках отечественного законодательства.

Таблица 1. Определение понятия «потребительский кредит» в законодательстве Украины

Закон Украины «О банках и банковской деятельности» [3]	Потребительский кредит – это кредит, предоставляемый потребителю на приобретение продукции для личных нужд, непосредственно не связанные с предпринимательской деятельностью или выполнением обязанностей наемного работника
Закон Украины «О защите прав потребителей» [4]	Потребительский кредит – это средства, предоставляемые кредитором (банком или другим финансовым учреждением) потребителю на приобретение продукции. При этом под продукцией подразумеваются любые изделие (товар), работа или услуга, которые изготавливаются, выполняются или предоставляются для удовлетворения общественных потребностей
Закон Украины «О потребительском кредитовании» [5]	Потребительский кредит (кредит) – денежные средства, предоставляемые потребителю (заемщику) на приобретение товаров (работ, услуг) для удовлетворения нужд, не связанных с предпринимательской, независимой профессиональной деятельностью или выполнением обязанностей наемного работника

По нашему мнению, потребительское кредитование – это финансовая услуга, которая предоставляется в процессе экономических отношений в национальной валюте банковскими и небанковскими финансовыми учреждениями (кредиторами) на рынке финансовых услуг заемщикам (физическим лицам – резидентам страны) для удовлетворения их личных потребительских потребностей, которые обязуются вовремя и в полном объеме вернуть денежные средства за оказанные услуги по установленным кредитным договором условиям и на основе принципов кредитования: возвратности, платности, обеспеченности и срочности.

Рассмотрим тенденции развития банковского кредитования физических лиц Украины за 2012–2019 гг. (рис. 1).

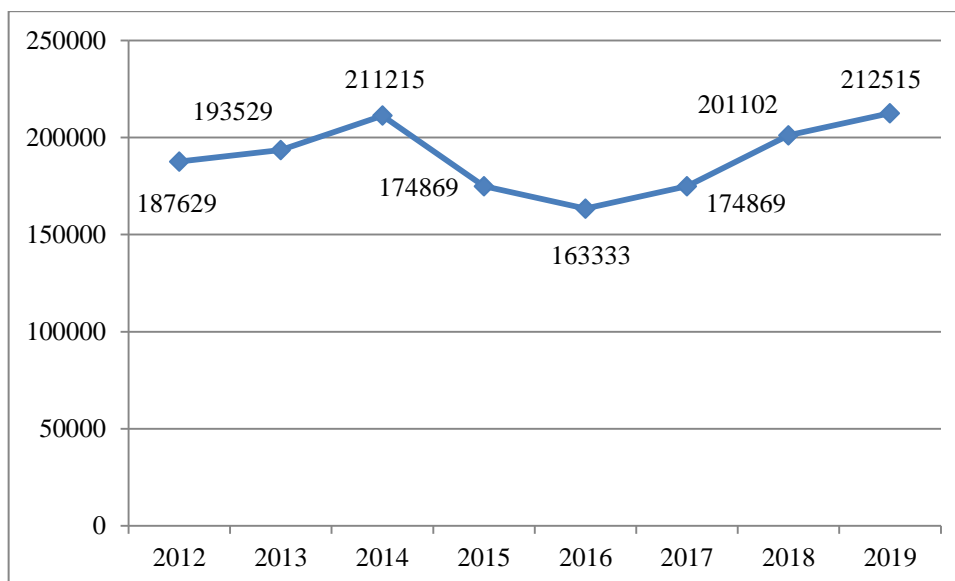

Рисунок 1 – Объемы кредитов, предоставленных банками Украины за 2012–2019 годы физическим лицам, построено автором по данным источника [7]

По данным, представленным на рис. 1, можно сделать вывод, что в период с 2012 до 2014 гг. произошел рост темпов банковского кредитования физических лиц на 12,6 % до 211215 млн грн в 2014 г. За период с 2014 по 2016 гг. уровень кредитования банковскими учреждениями Украины физических лиц снизился в 1,3 раза до значения 163333 млн грн в 2016 году. С 2016 г. объемы банковского кредитования физических лиц начали устойчивую тенденцию роста на 30,1% в 2019 г. Объем кредитования физических лиц в 2019 г. был максимальным за весь период анализа – 212515 млн грн и превысил значение 2014 г. То есть, кредитование физических лиц постепенно восстанавливается после кризиса 2008 г., на что указывает увеличение его объемов.

Для определения приоритетных векторов развития потребительского кредитования в Украине рассмотрим состав и структуру кредитов, предоставленных физическим лицам по целевому назначению (табл. 2).

Таблица 2. Динамика и структура банковских кредитов, предоставленных физическим лицам по целевому направлению в Украине за 2013-2019 гг., составлено автором по данным источника [7]

Период	Всего	Потребительские кредиты		На приобретение, строительство и реконструкцию недвижимости		Другие кредиты		Из общей суммы ипотечные кредиты	
		млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%

2013 г.	193529	137346	71	51447	26,6	4736	2,4	56270	29,1
2014 г.	211215	135094	64	71803	34	4318	2	72156	34,2
2015 г.	174869	104879	60	66169	37,8	3821	2,2	60215	34,4
2016 г.	163333	101528	62,2	58549	35,9	3255	2	60265	36,9
2017 г.	174182	122076	70,1	48268	27,7	3848	2,2	38601	22,2
2018 г.	201102	151625	75,4	44458	22,1	5019	2,5	42308	21,0
2019 г.	212515	173702	81,7	32611	15,3	6203	2,9	26616	12,5
Динамика, 2019 г. к 2013 г., %	109,8	126,5	115,2	63,4	57,7	130,9	119,3	47,3	43,1

По данным табл. 2 прослеживается, что наибольшую долю среди кредитов, предоставленных физическим лицам, занимают потребительские кредиты, доля кредитов на приобретение, строительство и реконструкцию недвижимости ниже почти в 3 раза. По нашему мнению, это вызвано тем, что риски потребительского кредитования меньше, чем риски при кредитовании на приобретение, строительство и реконструкцию недвижимости. В 2019 г., как уже отмечалось, банковские учреждения продолжили постепенно наращивать кредитование в национальной валюте. Наиболее активно росло кредитование физических лиц, прежде всего благодаря потребительскому кредитованию. В частности, высокими темпами росла выдача кредитов на приобретение транспортных средств и другие потребительские потребности. Росту спроса на кредиты со стороны населения, среди прочего, способствовало увеличение доходов населения и – как результат – улучшения их платежеспособности [2].

Так, в 2019 г. доля потребительских кредитов составила 81,7 %, что на 6,3 п.п. больше 2018 г. и на 10,7 п.п. – 2013 г. (71 %), доля кредитов на приобретение, строительство и реконструкцию недвижимости – 15,3 % (уменьшение на 6,8 п.п. против 2018 г. и на 11,6 п.п. против 2013 г.), доля других кредитов – 2,9 % (рост соответственно на 0,4 и 0,5 п.п.) и ипотечных кредитов в общем объеме кредитов физических лиц – 12,5 % (уменьшение соответственно на 8,5 и 16,6 п.п.).

По результатам анализа потребительских кредитов по срокам погашения и в разрезе валют можем сделать вывод об увеличении краткосрочных кредитов (до 1 года) по объему на 75,3 % до 89156 млн грн, а по доле – на 38,6 % до 51,3 % и преобладание доли кредитования в национальной валюте, наблюдаем значительный рост доли потребительских кредитов в национальной валюте до 91,2 % в 2019 г. Средняя процентная ставка по потребительским кредитам в 2019 г. составляла 32,6 % и выросла по сравнению с 2013 г. на 4,1 п.п. Объемы и доля потребительских кредитов, предоставленных банками Украины физическим лицам, в разрезе регионов по 2013, 2019 гг. имеют сходные значения. В среднем доля потребительского кредитования в общем объеме предоставленных кредитов по областям составляла в 2013 г. 68,3 %, а в 2019 г. – 80,3 % [исследовано и обобщено автором по данным источника 7].

Развитие потребительского кредитования создает ряд потенциальных рисков. Их необходимо контролировать, чтобы избежать угроз для финансовой стабильности в будущем. Наиболее рискованная категория клиентов – население с низкими доходами, поскольку основной двигатель роста потребительского спроса этой группы – это кредитные средства. Другой фактор риска – должники, не заявляющие и не подтверждающие уровень своих доходов. Из-за большой конкуренции в отрасли банки ослабляют стандарты выдачи кредитов, повышая одновременно риски потребительского кредитования. Однако, наоборот, в первую очередь, банкам необходимо обращать особое внимание на оценку клиентов, используя все имеющиеся источники данных. Дополнительная информация о должниках доступна в кредитном реестре НБУ. Кредитный риск будет оставаться приемлемым только в том случае, если банки будут придерживаться консервативного подхода к потребительскому кредитованию и качественно оценивать платежеспособность заемщиков. Использование

специализированного программного комплекса, адаптированного под технологию кредитования населения, позволит существенно повысить производительность труда кредитных работников.

Вызывает беспокойство тот факт, что доля просроченной задолженности по кредитам в общей сумме кредитов, предоставленных банковской системой, имеет устойчивую тенденцию роста, на смену которой даже не смогло повлиять первое снижение показателя за последние годы на 6,2 % в 2019 г. (рис. 2).

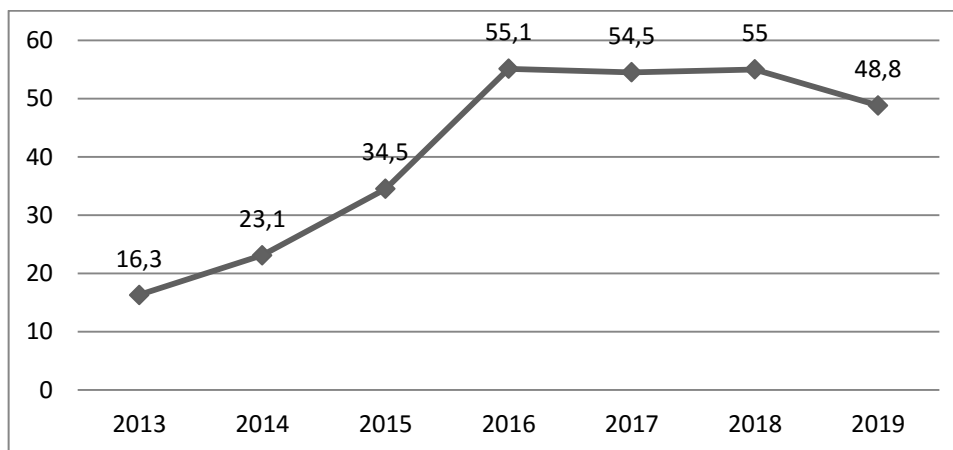

Рисунок 2 – Динамика доли просроченной задолженности по кредитам банков Украины за 2013-2019 гг., %, построено автором по данным источника [7]

В большей части это не работающие кредиты, по которым банки должны создавать резервы под кредитные риски. Это напрямую влияет на инвестиционные возможности банковских учреждений и возникает необходимость поиска новых подходов к уменьшению данного риска и его минимизации на будущие периоды. В 2013 г. при наибольшем объеме и доле банковского кредитования доля просроченной задолженности была наименьшей – 16,3%, что доказывает ухудшение эффективности кредитной политики банков относительно кредитования.

При оценке кредитоспособности физических лиц банками, как правило, используются следующие методики: скоринговые модели; методика определения платежеспособности; андеррайтинг; оценка кредитной истории [9].

Скоринг представляет собой математическую или статистическую модель, с помощью которой на основе кредитной истории предыдущих клиентов кредитная организация может определить, насколько велика вероятность того, что конкретный потенциальный заемщик вернет кредит в определенный срок. Существует четыре вида кредитного скоринга: аппликационный (applicationscoring) – оценка кредитоспособности потенциальных заемщиков по предоставленной информации в течение кредитной сделки [8]; поведенческий (behavioralscoring), когда оценка динамики состояния кредитного счета заемщика позволяет математически оценить вероятность возврата кредита [6]; коллекторский (collectionscoring) предлагает определение приоритетных направлений работы в отношении заемщиков, когда их кредитный счет классифицируют как «неудовлетворительный»; скоринг оценки возможности мошенничества (fraud-scoring), определяющий вероятность потенциальных неправомерных действий заемщика [1].

Fraud-scoring – перспективное направление кредитного скоринга, что позволяет банку в онлайн-режиме выявлять соискателей, чьи обращения следует отклонить или отложить для более детального рассмотрения [8].

В условиях диджитализации и цифровизации процессов целесообразно применять метод machine learning (машинного обучения) для анализа и обработки данных в программном обеспечении R, основанный на внутренних рейтингах заемщиков (IRB-подход). В рамках данного подхода проводится анализ внутренней рейтинговой модели

банка, осуществляется расчет ее дискриминационной силы. На основе рейтинговой модели строится математическая модель для прогнозирования кредитоспособности будущих заемщиков и дается оценка ее качества. Стоит использовать алгоритм исключения аномалий в данных и после, сравнить начальные результаты и результаты улучшенной модели. Предложенный подход к оценке кредитоспособности заемщика позволяет улучшить качество рейтинговой модели, а также ее способность различать надежных и ненадежных клиентов, и уменьшает количество дефолтных и не дефолтных клиентов. Практической ценностью подхода являются полученные параметры, которые определяют правильность отбора данных, характеризующих рейтинговую модель, и служит одним из инструментов для предупреждения потерь от невыполнения кредитных обязательств.

Таким образом, доказано, что потребительское кредитование является перспективным и динамичным направлением банковского бизнеса, которое даже в кризисных условиях развития украинской экономики имеет положительную динамику. Но современные условия реализации потребительского кредитования в отечественных банках создают предпосылки для формирования проблем в его развитии. Основные приоритетные задания, которые необходимо решить в ближайшее время в сфере потребительского кредитования: повышение финансовой грамотности населения; обеспечение граждан всей необходимой информацией на этапе заключения договора; предотвращение невозвратов задолженности и защиту кредиторов, в том числе путем сбора информации, формирования кредитных историй, повышения действенности институтов залога и обеспечения; совершенствование системы работы с «плохой» задолженностью – действенных судебных и исполнительных процедур; цифровизация процессов, особенно относительно оценки кредитоспособности заемщиков. Минимизировать потерю кредитных ресурсов банка позволит тщательный отбор клиентов на основе оценки кредитоспособности заемщика. Несмотря на единство критериев и способов оценки, существует специфика в анализе кредитоспособности физических лиц отдельными банками, которая зависит, прежде всего, от кредитной политики каждого банковского учреждения, поскольку от качества оценки кредитоспособности заемщиков зависит финансовое состояние банка в целом. Для роста общественного спроса и повышения уровня жизни населения, необходимо развивать современные новые подходы к реализации кредитной политики в отношении банковского кредитования физических лиц, разрабатывая действенные механизмы и диверсифицируя условия потребительского кредитования с учетом цифровизации и диджитализации.

Список литературы:

1. Бучко И. Е. Скоринг как метод снижения кредитного риска банка./ И. Е. Бучко // Вестник университета банковского дела Национального банка Украины. – 2013. – № 2 (17). – С. 178-182.
2. Жежерун Ю. В. Перспективы восстановления банковского кредитования реального сектора экономики / Ю. В. Жежерун, А. М. Бартош // Финансовые исследования. – 2017. - № 1. – С. 144-152.
3. Закон Украины «О банках и банковской деятельности» от 07.12.2000 № 2121-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
4. Закон Украины «О защите прав потребителей» от 12.05.1991 г.. № 1023-XII // Ведомости Верховного Совета Украины (ВВР). – 1991. – № 30. – Ст. 379.
5. Закон Украины «О потребительском кредитовании» от 1734-VIII от 15.11.2016 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19>
6. Малахова А.Л. Идентификация экономических факторов активизации банковского кредитования в Украине / А.Л. Малахова // Молодой ученый. – 2017. – № 4 (44). – С. 702-709.
7. Официальный сайт Национального банка Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bank.gov.ua/>

8. Стечишин Т. Б. Современные банковские методики определения кредитоспособности заемщика – физического лица. / Т. Б. Стечишин // Наука молодая: сб. науч. работ молодых ученых ТНЭУ. – 2015. – № 23. – С. 82-93.

9. Цугунян А. М. Оценка кредитоспособности заемщика и пути ее совершенствования / А. Н. Цугунян // Финансы, банки, инвестиции. – 2014. – № 1. – С. 57-62.

ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ КРЕДИТОВАНИЕ И ЕГО РАЗВИТИЕ В РК

ГАФУРОВА С.А.

студентка группы Ф-18-2

БОРИСОВА Е.И.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение потребительского кредитования в Казахстане, его развитие и особенности. Охарактеризованы риски и их влияние на развитие потребительского кредитования. Озвучены проблемы в развитии кредита.

Ключевые слова: потребительский кредит, коммерческие банки, сроки, займы.

Потребительский рынок кредитования является одним из ключевых направлений кредитного портфеля банка как в Казахстане, так и в России. И это общемировые тенденции, когда банки кредитуют физических лиц для удовлетворения последними своих текущих потребностей. Это могут быть как целевые, так и нецелевые кредиты [1].

Риски потребительских займов оставались умеренными, однако повышение проникновения потребительского кредита и рост долговой нагрузки домохозяйств без более консервативного подхода к оценке платежеспособности заемщиков могут обрести системный характер. В 2019 году были повышены требования к долговой нагрузке, расширен периметр регулирования кредитования населения, а также отдельным группам населения была оказана государственная поддержка для снижения их долговой нагрузки.

Объем новых выданных кредитов за IV квартал 2020 года составил 4 424,2 млрд тенге, незначительно уменьшившись на 0,7% или 29,0 млрд тенге по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Основным фактором снижения выданных кредитов является корпоративный сектор (рисунок 1) [2].

Рисунок 1 – Выданные кредиты за октябрь-декабрь в разрезе субъектов

Наблюдается значимое снижение стоимости кредитных ресурсов. В частности, средневзвешенная ставка по выданным кредитам физическим лицам в тенге снизилась на 1,7 п.п. с 17,3% в IV квартале 2019 года до 15,5% в IV квартале 2020 года, ставка для

кредитования бизнеса также уменьшилась на 0,4 п.п. с 12,1% до 11,7%. Необходимо отметить, что средневзвешенная ставка по выданным кредитам физическим лицам уменьшилась за счет активного роста выданных ипотечных кредитов, а также снижения ставок по потребительским кредитам до 16,8% в декабре 2020 года.

Выданные кредиты физическим лицам за октябрь-декабрь 2020г. выросли на 7,1% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года (рисунок 2) [2].

Рисунок 2 – Выданные кредиты физическим лицам

Ипотечное кредитование увеличивает свой вклад в рост новых кредитов населению, отражая меры государственной поддержки, направленных на обеспечение жильем населения.

Объем вновь выданных потребительских кредитов, который занимает основную долю в кредитах физическим лицам (67%), уменьшился на 5,3% в годовом выражении за IV квартал 2020 года. Тем не менее, отрицательный вклад потребительских займов в течение наблюдаемого квартала существенно сокращался, достигнув положительного значения в декабре 2020 (в декабре рост выдачи потребительских кредитов составил 0,3%).

Объем выданных кредитов бизнесу в IV квартале 2020 года уменьшился на 5,6% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

В отраслевой разбивке снижение выданных кредитов юридическим лицам наблюдается в торговле (снижение на 8,1%), которая занимает основную долю кредитов юридическим лицам, промышленности (12,0%), строительстве (26,4%). При этом в отрасли связи выданные кредиты увеличились в 2,7 раза, сельского хозяйства – на 32,9%, транспорта – на 16,4% (рисунок 3) [2].

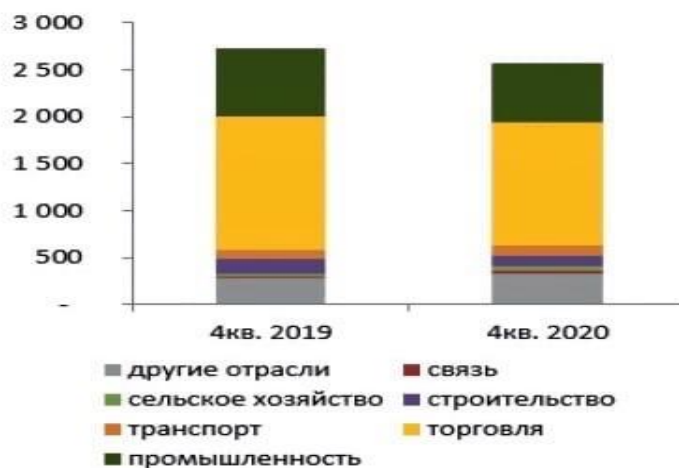

Рисунок 3 – Выданные кредиты физическим лицам

Наблюдается существенный рост выданных кредитов малому бизнесу за счет реализации государственных программ по поддержке бизнеса. Объем выданных кредитов малому бизнесу за октябрь-декабрь 2020 года увеличился в 1,8 раза по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Основной объем выданных кредитов бизнесу был направлен на пополнение оборотных средств (76,0%), которые снизились на 14,0%.

При этом наблюдался рост выдачи кредитов на строительство и реконструкцию объектов на 52,0%, на приобретение основных фондов – на 68,0% (рисунок 4) [2].

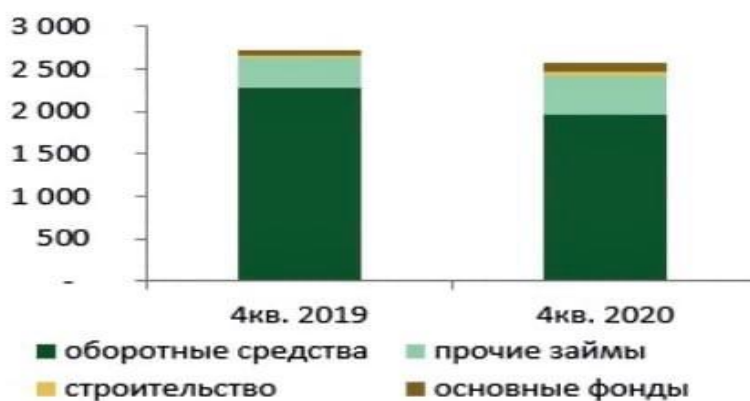

Рисунок 4 – Выданные кредиты бизнесу в разрезе объектов кредитования

Разница между новыми выданными и погашенными за IV квартал 2020г. кредитами сложилась положительной (528,3 млрд тенге) за счет роста нетто-кредитования физических лиц в национальной валюте (рисунок 5) [2].

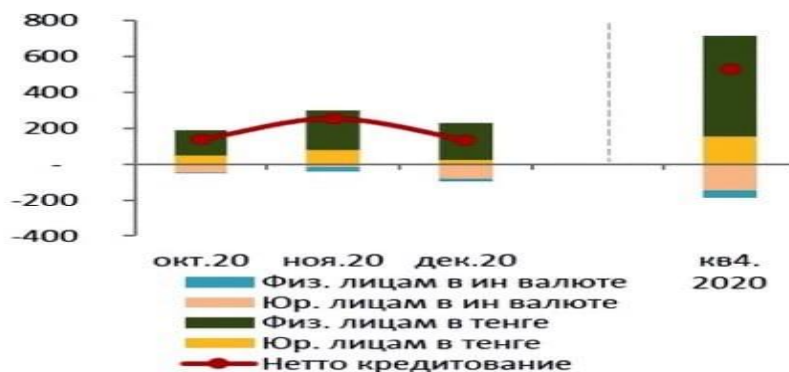

Рисунок 5 – Нетто-кредитование за 4 квартал 2020 года, млрд. тенге

Рост нетто-кредитования физических лиц в национальной валюте объясняется ростом выданных кредитов на ипотечные цели за счет реализации государственных программ по обеспечению жильем населения.

Объем кредитного портфеля к концу IV квартала 2020 года составил 14,6 трлн. тенге, увеличившись в годовом выражении на 5,5% (рост за IV квартал 2020 года – 1,9%) (рисунок 6) [2].

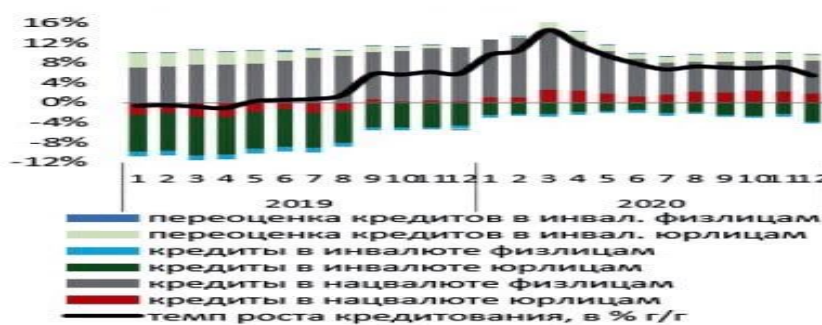

Рисунок 6 – Динамика роста кредитного портфеля БВУ

Годовой рост кредитного портфеля замедлился в декабре 2020 года на фоне списания кредитов АТФ Банка на кредитование бизнеса. Без учета курсовой переоценки валютных кредитов, кредитный портфель в годовом выражении увеличился на 4,2%.

Кредитная активность постепенно восстанавливается. Месячная динамика выдачи новых кредитов стабильно растет, в том числе за счет кредитов населению на потребительские цели на фоне восстановления деловой активности. Основным драйвером роста розничных кредитов является ипотечное кредитование. Также наблюдается существенный рост выданных кредитов малому бизнесу за счет реализации государственных программ по поддержке бизнеса.

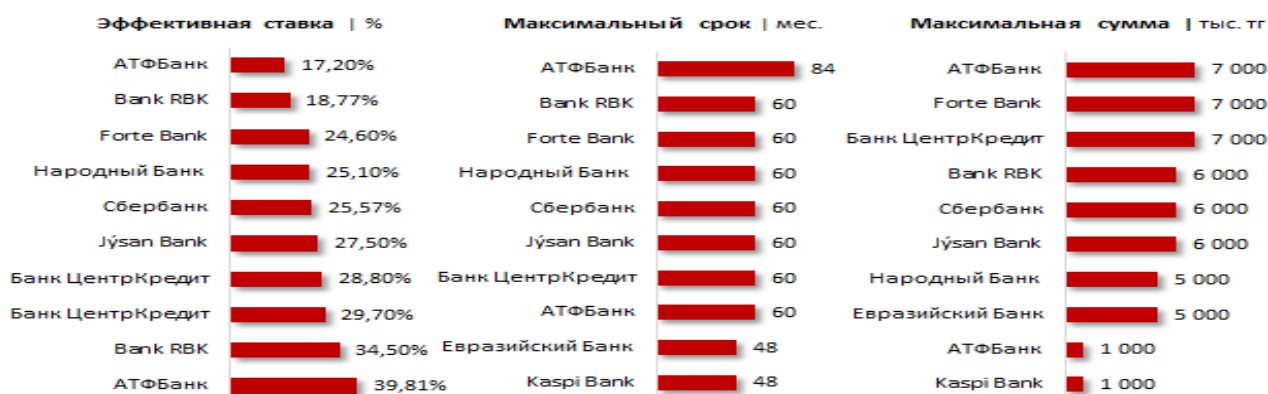

Рисунок 7 – Обзор беззалоговых потребительских займов крупнейших БВУ

Беззалоговые потребительские кредиты на казахстанском рынке сегодня предлагают 19 БВУ. Среди десятки крупнейших банков-кредиторов потребительские займы населению без обеспечения, привязки к зарплатным проектам и дополнительных требований готовы предоставить 9 БВУ.

Минимальная годовая эффективная ставка в сегменте у АТФБанка – от 17,2%. На втором месте Bank RBK (от 18,77%), на третьем – ForteBank (24,6%) .

Максимальная сумма займа – до 7 миллионов тенге. Именно столько готовы предложить клиентам АТФБанк, ForteBank и Банк ЦентрКредит. 6 миллионов тенге предлагают Jýsan Bank, Bank RBK и Сбербанк.

Максимальный срок у АТФБанка – 84 месяца. Второе место занимает самый популярный срок до 60 месяцев – его предлагают Jýsan Bank, ForteBank, АТФБанк (по некоторым продуктам), Bank RBK, Банк ЦентрКредит, Народный Банк и Сбербанк (рисунок 7) [3].

На сегодняшний день в БВУ существуют проблемы потребительского кредитования:

Проблема невозврата потребительских кредитов.

До сих пор потребители не доверяют кредитам. Некоторые банки, рекламируя свои кредитные продукты (для увеличения объема потребительских кредитов), умалчивают или не раскрывают полностью информацию о реальном размере процентных ставок, взимаемых

за использование кредита, комиссий и других скрытых дополнительных платежей по кредиту.

Банковские кредиты сильно растянуты. С момента подачи документов до выдачи кредита проходит от 8 до 18 дней в зависимости от типа кредита.

Также одна из важных проблем потребительского кредитования - это банковские гарантии. Оформляя любую достаточно крупную ссуду, население неизбежно сталкивается с проблемой залога. Проблема не столько в том, что у клиента не всегда есть значения, эквивалентные по стоимости требуемой сумме, а скорее в том, что если какая-то часть суммы не возвращается, он теряет все.

Для этого, во-первых, необходима фундаментальная нормативно-правовая база, четко регулирующая все аспекты и возможные проблемные факторы кредитования.

Во-вторых, необходимо развивать комплексное банковское обслуживание населения, предоставляя последнему широкий спектр банковских продуктов и услуг, увеличивая доходы, формируя ресурсную базу банка, расширяя кредитные отношения с населением [4].

Необходимо учитывать опыт зарубежных стран, развивать нормативную базу, развивать комплексные банковские услуги для населения, привлекать высококвалифицированный персонал, разрабатывать все новые виды кредитов, максимально приближенные к интересам населения.

Список литературы:

1. Газета «Новый Вестник» //Сравнение рынка потребительского кредитования в России и Казахстане 2019 год/Автор статьи: финансовый эксперт Денис Корниенко. – <http://nv.kz/last-news/2019/10/16/sravnenie-rynka-potrebitelskogo/>

2. Обзор финансового рынка, IV квартал 2020 г. Национального Банка Республики Казахстан <https://nationalbank.kz/>, 27-29 с. – [file:///D:/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%B8/Downloads/%D0%9E%D0%A4%D0%A0%20%D0%B7%D0%B0%204%20%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB%202020%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0%20\(1\).pdf](file:///D:/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%B8/Downloads/%D0%9E%D0%A4%D0%A0%20%D0%B7%D0%B0%204%20%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB%202020%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0%20(1).pdf)

3. Расчеты Ranking.kz на основе данных корпоративных сайтов БВУ РК. – <http://ranking.kz/ru/a/reviews/potrebitelskie-kredity-bez-obespecheniya-privyazki-k-zarplatnomu-proektu-i-dopolnitelnyh-uslovij-sentyabr-2019>.

4. Тарасов Д.В. Розничное кредитование в Казахстане. Текущая ситуация и проблемы развития // Қаржы қаражат. – №2. – 2016.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ САЛЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ЕЛДОСОВА А.К.

Э.ғ.м., «Қаржы» кафедрасының оқытушысы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада электрондық коммерцияны басқарудың тиімділігін арттыруға байланысты мәселелерді шешуге бағытталған шаралардың шолуы келтірілген. Шығынның минималды шегін белгілеуге байланысты мәселелер шешілуі керек, В2В және В2С форматтарындағы транзакциялар үшін ҚҚС есептеу тәртібі жетілдірілуі керек және тағы басқалар. Сонымен қатар, фискалдық әсер осы процесті басқаруға кететін шығыннан жоғары болуы керек екенін ескеру қажет.

Түйінді сөздер: салық жүйелері, салық ставкалары, сандық экономика, онлайн-сауда, электрондық коммерция, салық ауыртпалығы, шағын және орта бизнес.

Жалпы, Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдерінің салық саясаты экономиканың өндірістік секторлары, сондай-ақ шағын және орта бизнес үшін салық жүктемесін азайтуға бағытталған. Бірақ салық жүйелерін үйлестіру Еуразиялық одаққа қатысушы мемлекеттердің салық заңнамалық құжаттарындағы айырмашылықтарға байланысты. Себебі, одаққа кіретін елдердің салық жүйесі, ең алдымен, мемлекеттің дамуына бағытталған ұлттық экономикалық мүдделерді қорғауды көздейді. Сондықтан қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде посткеңестік кеңістіктегі салықтық интеграцияның перспективалары өзекті болып табылады.

ЕАЭО-ға мүше елдердің салық жүйелерінде бірдей элементтердің болуына қарамастан, олардың макроэкономикалық көрсеткіштері айтарлықтай ерекшеленеді (1-кесте).

1-кестеден көрініп тұрғандай, кірістер мен шығыстардың, сондай-ақ тапшылық пен профициттің ЕАЭО елдерінде әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі қатынасы өте ерекшеленеді. Бүкіл зерттеу кезеңінде Беларусь Республикасында бюджеттің профициті, ал ЕАЭО-ға қатысушы елдердің көпшілігінде бюджет тапшылығы байқалады. Тек Ресей 2019 жылы 2,6% профицитпен аяқтады, ал Армения 2020 жылдың 9 айында 2,1% профицитпен шықты.

Ең алдымен, ЕАЭО елдерінің әкімшілік-аумақтық бөлінуге әртүрлі көзқарастары бар екенін атап өту маңызды. Мысалы, Қазақстан Республикасында екі деңгейлі салық жүйесі жұмыс істейді, ал Ресейде бюджеттің өңірлік және жергілікті деңгейлерін қамтитын үш деңгейлі құрылым қалыптасты. Бұдан басқа, Еуразиялық одаққа мүше мемлекеттерде салықтар бойынша мөлшерлемелерді өзгерту және қосымша салықтық жеңілдіктер беру шеңберінде жергілікті атқарушы билік органдарының өкілеттіктеріндегі айырмашылықтар елеулі болып табылады.

1 кесте – Республикалық бюджет көрсеткіштерінің ЖІӨ-ге қатынасы (пайызбен)

Елдер	2018 ж. 9 айы	2018 ж.	2019 ж. 9 айы	2019 ж.	2020 ж. 9 айы
Кірістер					
Армения	23,60	22,21	22,72	22,34	25,20
Беларусь	18,30	18,71	19,12	20,14	18,40
Қазақстан	21,20	18,01	17,22	14,44	17,50
Қырғызстан	26,60	25,41	25,22	24,34	24,50
Ресей	16,50	16,41	18,82	18,74	
Шығындар					
Армения	26,00	27,00	23,10	24,10	23,10
Беларусь	15,00	16,10	15,30	16,20	15,50
Қазақстан	24,70	20,50	17,80	15,60	19,30
Қырғызстан	29,00	28,70	25,70	25,50	25,40
Ресей	17,00	17,80	15,30	16,10	
Дефицит (профицит)					
Армения	-2,50	-4,80	-0,40	-1,80	2,10
Беларусь	3,30	2,60	3,80	3,80	2,90
Қазақстан	-3,50	-2,50	-0,60	-1,20	-1,80
Қырғызстан	-2,40	-3,30	-0,50	-1,20	-0,90
Ресей	-0,30	-1,40	3,50	2,60	
Ескерту – Негізінде автор құрастырған [1]					

Жоғарыда айтылғандардан басқа, Қазақстанда тікелей және жанама салық салу тәсілдерінің ерекшеленетінін, сондай-ақ алынатын салықтардың құрамы әртүрлі екенін атап өткен жөн (2-кесте). Мысалы, қазақстандық салық салу жүйесінен айырмашылығы, Арменияда көлік салығының орнына мүлік салығы енгізілді, ал Ресейде қосымша су салығы алынады. Бұдан басқа, жеке және заңды тұлғалардың табыстарына салық салуда айырмашылықтар бар.

Сондай-ақ, пайдаланылатын салық ставкаларының мөлшерінде айтарлықтай айырмашылық бар. Қатты және адвалорлық мөлшерлемелері бар салықтарды қоспағанда, негізгі салықтар бойынша мөлшерлемелердің мәндері 3-кестеде берілген.

2-кесте - 2019 жылғы 9 айдағы республикалық бюджет кірістерінің құрылымы (пайызбен)

Көрсеткіштер	Армения	Беларусь	Қазақстан	Қырғызстан	Ресей
Барлық кіріс,	100	100	100	100	100
Соның ішінде					
Пайдаға салынатын салық (табыс)	17,50	4,50	16,50	4,60	6,10
ҚҚС	33,80	35,60	24,40	37,60	34,50
Акциздер	8,10	11,60	1,10	7,10	3,00
Сыртқы экономикалық қызметтен түскен кірістер	5,70	19,80	14,50	15,50	14,90
Басқа	34,80	28,50	43,50	35,20	41,40
Ескерту – Негізінде автор құрастырған [1]					

3-кестеде келтірілген деректерге сүйене отырып, келесі қорытынды жасауға болады. Қырғызстан Республикасында және Қазақстан Республикасында ҚҚС, пайдаға салынатын салық және жеке тұлғалардың табысына салынатын салық бойынша негізгі мөлшерлемелер ЕАЭО-ға қатысушы қалған мемлекеттерге қарағанда әлдеқайда төмен. Бұл ретте қосылған құн салығының мөлшерлемесі Беларусь Республикасында 0% - дан максимумға дейін 20% деңгейінде ауытқиды, ал НДС мөлшерлемесі 4-5% - дан (Беларусь Республикасында және Қазақстан Республикасында минимум) 35% - ға дейін (Ресей Федерациясындағы жеке тұлғалар үшін максимал мөлшерлеме) өзгереді.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану спектрі қарқынды түрде кеңейуде және оларды экономикаға енгізу мәселесі Еуразиялық экономикалық одақ өкілдерінің жұмыс кездесулері мен өзге де халықаралық іс-шаралары кезінде күн тәртібінде тұрақты тұр. Бұған 2020 жылғы 31 Қаңтарда Ресей премьер-министрі М.Мишустиннің Алматыда өткен "Жаһандық экономиканың цифрлық болашағы" форумында сөйлеген сөзі дәлел бола алады. Ол Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы елдер цифрлық технологияларды дамытуға байланысты ортақ бағыттарды әзірлеуі қажет екенін атап өтті.

3-кесте-ЕАЭО елдерінде олардың негізгі түрлері бойынша салық ставкалары (пайызбен)

Салық түрі	Салық мөлшерлемелері				
	Ресей Федерациясы	Беларусь Республикасы	Қазақстан Республикасы	Армения Республикасы	Қырғызстан Республикасы
ҚҚС	0; 10; 20	0; 10; 20	0; 12	1,5;3,5;5;10;20	0; 12
Пайдаға салынатын салық	0; 9; 13; 13,5; 15; 20; 30	5; 10; 12; 18; 25	10; 15; 20	0,01; 2; 5; 20	0; 5; 10
Сатудан түскен салық	Жоқ				0; 1; 2; 3
Қосымша төлемге салынатын салық	50	Жоқ			

Ұйымның мүлігіне салық	0; 1,9; 2 және 2,2 аспайды	1	0,5; 1,5	0,1-ден 0,8 дейін	0,35; 0,5; 0,8
Жеке тұлғалардың табыстарына салынатын	9; 13; 15; 30; 35	0; 4; 6; 9; 13; 16	5; 10	10; 23; 28; 36	10
Әлеуметтік салық	Жоқ		9,5	Жоқ	
Ескертпуге-ЕАЭО қатысушы елдерінің салық кодекстері [2, 3, 4, 5, 6]					

Цифрландыру туралы мәселені ЕАЭО өкілдері жұмыс кездесулері мен өзге де халықаралық іс-шаралар кезінде үнемі талқылап отырады. Жаңа технологияларды енгізу цифрлық экономикада салық салудың өзгеруіне әкелетіні айқын. Сарапшылардың пікірінше, цифрлық ақпаратты пайдаланушылар саны 2030 жылға қарай 7 млрд адамға дейін, яғни бүкіл жер бетіндегі халықтың 90% - ға дейін өсуі мүмкін.

Көптеген елдер қазірдің өзінде цифрлық қызметке салық енгізді. Мысалы, Франция 2019 жылы 3% салық енгізді, оған ірі IT-компаниялар кіреді: "Facebook»,

Беларусь Республикасында 2018 жылдың басынан бастап Беларусь резиденттеріне цифрлық форматта қызмет көрсететін барлық шетелдік компанияларға қосылған құн салығы салынады.

Ресей 2019 жылы салық заңнамасына ұқсас түзетулер енгізді. Алайда, электрондық коммерцияға салық салу мәселелерінде қазір бәрі ашық емес. Біріншіден, электрондық коммерцияда болып жатқан процестерді бақылау өте қиын. Мәселелер сатып алушының жеке басын және орналасқан жерін анықтауға байланысты. Төлем жасырын төлем жүйесін пайдалана отырып жасалған жағдайда, сатып алушыны сәйкестендіру мүмкін болмайды, ал бұл өз кезегінде салықтан жалтару мүмкіндігін арттырады. Сондықтан кибернетикалық кеңістікте жасалған мәмілелерді анықтауға мүмкіндік беретін жаңа технологияларды құру қажеттілігі туындайды. Мұндай технологиялар қазірдің өзінде электрондық коммерция жүйесіне енгізілуде. Бұл интернеттегі әрекеттерді тіркеуге, сондай-ақ Blockchain технологиясын жасауға мүмкіндік беретін бұлтты электрондық қолтаңба.

Электрондық коммерцияға салық салуды реттеу бөлігінде ЕАЭО-ға қатысушы елдердің салық заңнамасының жетілдірілмеуі де осы салада елеулі кедергі болып табылады. Сонымен, салық заңнамаларының ешқайсысында оларды тауарлар мен қызметтерге бөлуге мүмкіндік беретін сандық өнімдердің жіктелімі жоқ.

Кейбір елдер интернет-саудаға салық салуға арналған заңдарды дербес әзірлеумен айналысады, ал ЕАЭО мемлекеттерінің экономикалық процестерді жаһандандыруы және компьютерлендіруі халықаралық үрдістерді ескере отырып жүргізілуге тиіс. Мысалы, бүкіл әлемдегі үкіметтер электрондық коммерцияға қосымша салық салуды ұсынбайды. Демек, ЕАЭО-ға кіретін елдер жаңа салықтарды енгізбей, қолданыстағы салық жүйесін ескере отырып, электрондық коммерцияға салық салуды реттеуі тиіс.

Қазіргі уақытта электронды сауда саласындағы салық салу жөніндегі комиссия қандай бағытта жұмыс жүргізіп жатқанын көрейік.

2017 жылы салық саясатын қалыптастыру мәселелерімен айналысатын Консультативтік комитет цифрлық форматтағы қызметтерге салық салу жүйесін келісу мақсатында ЕАЭО ұры шартындағы өзгерістерді тұжырымдап, пысықтаған жұмыс тобын құрды.

Қазақстанның тәжірибесін де атап өткен жөн. 2018 жылы енгізілген Қазақстан Республикасының жаңа Салық кодексіне сәйкес "интернет-алаң", "интернет - дүкен" және "тауарлардың электрондық саудасы" ұғымдары бекітілді. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасында тауарлармен электрондық сауданы жүзеге асыратын тұлғалар салық төлеуші мәртебесіне ие болады" [7].

Бірақ бұл процедураның тиімділігін арттыру мәселелері әлі де бар. "Құнның ең төменгі шегін" белгілеуге байланысты мәселелер шешілуге жатады, "B2 В және В2 С

форматтарындағы операцияларда қосылған күн салығын әкімшілендіру рәсімдерін және тағы басқаларын пысықтау қажет. Сондай-ақ, фискалдық әсер оны әкімшілендіруге жұмсалатын шығындардан жоғары болуы тиіс екенін ескеру қажет. Траншекаралық тауарларға салық салудың әртүрлі тәсілдерін қолданудың экономикалық әсерін бағалау мақсатында комиссия тиісті талдау жұмысын жүргізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Еуразиялық экономикалық одақтың статистикалық бюллетені. Мемлекеттік қаржы статистикасы, 2020 ж.
2. Қырғыз Республикасының Салық кодексі, 2020.
3. Беларусь Республикасының Салық кодексі, 2020.
4. Қазақстан Республикасының Салық кодексі, 2020.
5. Ресей Федерациясының Салық кодексі, 2020.
6. Арменияда салық төлеудің негізгі аспектілері, 2020.
7. Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердің салық жүйелеріне шолу / Еуразиялық экономикалық комиссияның қаржы саясаты департаменті: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/22-10-2019-1.aspx>.

**ПАРАДИГМА ФИНАНСОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ В УСЛОВИЯХ
ЦИКЛИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ**

ЖАНБЕКОВ А.

студент Ф-32

ТАЛИМОВА Л. А.

*Научный руководитель, д.э.н., профессор,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. В статье обоснована важность и определены факторы инновационного развития экономики, среди которых подчеркнуты особое значение финансовой архитектуры; обобщены сущность, факторы, принципы и специфические особенности финансовой архитектуры; раскрыты характерные особенности проявления и восприятия цикличности экономических процессов и антициклического регулирования; охарактеризованы проблемы регулирования международных финансовых рынков, роль и значение банковской системы в финансовой архитектуре, взаимозависимость кредитных отношений и развития реального сектора экономики; выявлены факторы, которые обусловили необходимость переустройства международной валютной системы.

Ключевые слова: финансовая система, финансовая архитектура, финансовый кризис, экономическое развитие, инновационное развитие, национальная экономика, валютная система, резервная валюта, парадигма.

Процессы финансовой глобализации и интеграции имеют противоречивый характер влияния на развитие экономики, при этом вместе с позитивными эффектами обостряются внутренние противоречия финансовой системы, усиливающие системные риски, вызывающие возникновение кризисных явлений. В этом контексте объективной необходимостью встает вопрос о развитии финансовой архитектуры как институциональной основы и действенного механизма обеспечения стабильности финансовой системы.

В тоже время, глобальный финансовый кризис раскрыл ключевые проблемы современной финансовой архитектуры: однополярность, отсутствие надлежащего регулирования и контроля, бесконтрольное перемещение капиталов, возрастающая роль финансового капитала и увеличение разрыва между финансовым и реальным секторами

экономики, широкое распространение финансовых инноваций с высокими рисками и явно выраженным спекулятивным эффектом и многое др.. Все это указывает на необходимость проведения исследований финансовой архитектуры, ее природы и принципов трансформационного развития в условиях циклического развития экономики. Понимание парадигмы финансовой архитектуры имеет важное значение для формирования национальных финансовых систем, в том числе и Казахстана.

Казахстан встал на путь инновационного развития экономики, предполагающий формирование соответствующей финансовой политики и механизма, финансовой архитектуры, выстроенной на монументальной мощной базе производственной индустрии, способной обеспечить создание новых технологических процессов, направленных на непрерывность действия воспроизводственных конгломератов с мощным потоком товарно-денежных отношений в условиях быстроменяющихся внешних и внутренних факторов циклического развития.

Формированию теоретико-методологических основ и решению проблем современной международной финансовой архитектуры посвятили свои научные работы многие ученые, в частности: И. Бланк, С. Бригхем, Дж. Ван Хорн, В. Геец, С. Глазьев, А. Гриценко, В. Иноземцев, Дж. Кейнс, В. Колесов, Ф. Клевеленд, Д. Кондратов, Я. Миркин, Д. Финерти, М. Фридмен и др..

Развитие международной финансовой архитектуры происходит под воздействием совокупности факторов, оказывающих наибольшее воздействие на цикличность экономических процессов. Так, основные положения концепций цикличности, теории статики и динамики экономических процессов, теории экономического равновесия, роста, цикла достаточно глубоко исследованы в работах: А. Аганбегян, А. Афталъон, К. Жюг-лар, Дж. Кейнс, Н. Кондратьев, С. Кузнец, К. Маркс, П. Самуэльсон, У. Ростоу, А. Татаркин, И. Трахтенберг, М. Туган-Барановский, М. Фридман, Ф. Хайек, Й. Шумпетер, Ю. Яковец и др.

Сущность, факторы и специфические особенности развития финансовой архитектуры стали определяющими элементами для выбора и реализации стратегии развития национальной экономики [1]. Анализ показал, что такие стратегии предполагают наличие инновационного потенциала и инновационного финансового механизма, способных обеспечить масштаб и динамику прогрессивного экономического развития.

Исследованию вопросов инноваций и инновационного развития посвящены научные публикации П. Друкера [4], Р. Солуо [8], Шумпетера [11] и других ученых.

Цель исследования заключается в изучении проблемных аспектов современной финансовой архитектуры, факторов ее формирования в условиях глобального циклического развития экономики, определения особенностей финансовой архитектуры Казахстана в соответствии со стратегическими целями развития инновационной экономики.

Инновационное развитие экономики – динамичное движение общества, охватывающее все сферы деятельности (социально-экономическую, политическую, образовательную, культурную, техническую) на основе процессов, происходящих внутри них и создающих условия для изменений через взаимодействие инновационных процессов во всех сферах, направленных на удовлетворение потребностей общества в создании конкурентоспособного продукта, товара или услуги с целью получения импульса в новом витке цикла движения в сторону совершенствования и прогресса, формирующих новое сознание, мышление, деловую активность, ведущих к образованию новых подходов, методов и способов в решении проблем.

На взгляд автора, инновационное развитие предполагает, в первую очередь, изменения в сторону улучшения при создании определенных условий их мотивирующих. Такие условия носят инновационный характер, придающий каждому новому этапу развития новизну через радикальную или инкрементальную новацию. Однако, инновационное развитие экономики с присущим ей адаптивным финансовым механизмом, зависит от формационных изменений, которые выступают в качестве факторов, прерывающих естественный процесс развития. Так,

например, такое формационное изменение, как переход от командно-административной системы к рыночной, породило экономический кризис, который, в свою очередь, создал условия для формирования новой экономической системы, инновационной по отношению к предыдущей.

Фактор формационных изменений запускает новый экономический цикл и инновационный процесс развития, подчеркивающий его непрерывность. При этом дальнейшие преобразования диффузно отражаются на всех элементах экономической системы, в т.ч. финансовой системе, где их устойчивость, адаптивность и развитие во многом определяются формированием финансовой архитектуры.

Финансовый кризис 2008-2009 гг. поставил на повестку дня необходимость реформы мировых финансов и формирования новой системы финансовой архитектуры посткризисного периода. Кризис только обострил предпосылки реформирования, в частности: 1) востребованность инноваций; 2) разочарование в выполнении международными финансовыми организациями возложенных на них функций; 3) противоречие между развитыми и развивающимися странами, перераспределение сил и тенденция движения к многополярности; 4) проблемы мировой валютной системы и резервной валюты; 5) жесткая глобальная конкуренция и конкурентные преимущества развитых стран; 6) экономические и политические конфликты [12].

Парадигма формирования современной финансовой архитектуры определяется пониманием ее сущности, объективными и субъективными факторами, специфическими особенностями развития (принципами, например, многоуровневость, этапность, динамичность и др.), характеристиками (функциональными, институциональными, структурно-организационными и др.).

Различные подходы к пониманию сущности понятия «финансовая архитектура» представлены в табл.1., где финансовую архитектуру рассматривают на глобальном, международном и национальном уровнях.

Основными принципами современной международной финансовой архитектуры являются: 1) снижение информационной асимметрии и повышение прозрачности на мировом финансовом рынке; 2) введение норм, методов и стандартов более жесткого регулирования в развивающихся странах; 3) введение кодексов поведения, методов и стандартов регулирования для улучшения взаимопонимания между участниками финансовых отношений; 4) борьба и предотвращение финансовых кризисов [13].

Масштаб и последствия воздействия кризисных явлений на финансовую архитектуру ставит задачу понимания причин их возникновения и цикличности. Так, причинами глубокого кризиса глобальной финансово-экономической системы стали процикличность и финансовые инновации [12].

В.Я. Иохин обобщает такие особенности проявления и восприятия цикличности [19, с.614-618]:

1) всеобщая форма движения, отражающая неравномерность, смену эволюционных и революционных форм прогресса, колебания деловой активности и рыночной конъюнктуры, чередование преимущественно экстенсивного или интенсивного экономического роста. При этом эпицентром

циклического движения является кризис, который определяет предел и, в то же время, импульс роста экономики. Среди возможных причин кризиса (цикличности) В.Я. Иохин отмечает: натуролистические внешние факторы (природные явления, политические события и др.), внутренние факторы экономической системы, взаимодействие внутренних состояний экономики и внешних факторов [19, с.614];

2) система циклов с жесткими причинно-следственными связями. Экономическому развитию присуща цикличность, которая характеризуется повторяемостью спадов и подъемов производства. Классификация циклических колебаний систематизована В.А. Цветковым [20, с.27-30]. Классический цикл включает в себя фазы – кризис (спад или рецессия), депрессия, оживление и подъем (экспансия). Каждая из этих фаз цикла

характеризуется длительностью и конкретным состоянием хозяйственной деятельности (сокращение, застой, активизация, рост соответственно);

3) периодичность повторяющихся нарушений равновесия в экономической системе, которые приводят к свертыванию хозяйственной деятельности, спаду, кризису. С этих позиций экономика, как открытая система, постоянно находится в состоянии перманентного отклонения от состояния макроэкономического равновесия, что определяет специфику экономического развития. Нарушение равновесия играет роль активатора процессов адаптации и саморегулирования рыночной экономики, в том числе и изменения ее отраслевой структуры;

4) чувствительность к государственному воздействию на социально-экономические процессы в обществе.

Неэффективность государственного управления, нарастание и обострение внутренних противоречий в экономической системе и влияние на нее внешних факторов приводит к потере макроэкономического равновесия, что, в свою очередь, ускоряет циклические процессы.

Как уже отмечалось, элементом циклической динамики является кризис. В рамках исследования среди типологического многообразия кризисов на особое внимание заслуживает финансовый кризис.

Л.Л. Игонина раскрывает природу финансового кризиса и отмечает условия его возникновения [21, с.205]: «с ростом масштабов общественного воспроизводства и накопления капитала увеличивается значение финансовой компоненты в обеспечении равновесия экономической системы, усиливается взаимосвязь динамики нововведений с финансовым капиталом; двойственный характер финансового капитала определяет возможности относительно обособленного развития его структурных форм, в силу чего перепроизводство в финансовой сфере может иметь гипертрофированное проявление, особенно в условиях глобализации; повышение значения финансовой сферы и ее воздействия на реальное производство, определяет возможность использования финансовых регуляторов в рамках антициклической регуляции». Последнее утверждение указывает, с одной стороны, на необходимость государственного регулирования, используя фискальные рычаги, кредитно-денежный сектор и бюджетную систему для минимизации последствий финансовой нестабильности и компенсации дефицита финансовых ресурсов для развития реального сектора экономики во время финансового кризиса. С другой стороны, финансовый кризис обостряет проблемы государственного регулирования, нерешенность которых может иметь серьезные последствия - государственный, бюджетный или долговой кризисы.

Проблемы взаимосвязи кризисов как фазы общего экономического цикла и финансового сектора, а также государственных финансов требуют дальнейших углубленных исследований, которые должны опираться на надежный теоретико-методологический базис антициклического (антикризисного) регулирования, основу которого определяют два подхода: кейнсианский и классический [22].

Е.Г. Агеева отмечает: «Антициклическое регулирование заключается в системе способов и методов воздействия на хозяйственную конъюнктуру и экономическую деятельность, направленных на смягчение циклических колебаний» [23, с.196].

На наш взгляд, в динамике циклического экономического развития важно учитывать трансформационные процессы на финансовых рынках, влияющих на существующие банкоцентричную или фондовую модели мобилизации капитала и финансовую архитектуру в целом. Наибольшее влияние на эти процессы, вследствие финансовой либерализации, способны оказывать финансовые инновации. Примером может служить появление производных финансовых инструментов с целевым назначением хеджирования финансовых рисков, определивших новый этап развития финансового рынка и сформировавших рынок производных финансовых инструментов (ПФИ). Финансовый кризис 2008-2009 гг., среди причин которого определены ПФИ, показал не только слабость доктрины саморегулирования финансового рынка, а также выявил проблему отсутствия надежного

регулирования рынка финансовых инструментов и опережающего регулирования финансовых инноваций. Тем не менее, импульс, получившая фондовая модель финансовой системы в виде ПФИ, не утратил своего потенциала. Свидетельством этому может служить появление ПФИ, где базовыми являются криптоактивы, закономерно проявившиеся в условиях развития цифровой экономики. Появление феномена криптовалюты, динамика соответствующего рынка и развитие его инфраструктуры (криптовбирж) свидетельствуют о новом инновационном витке фондовой модели. Именно распространение криптовалюты может стать одновременно и стимулом, и угрозой для развития банкцентричной финансовой системы. При этом, возникает необходимость в определении правового статуса и взвешенного регулирования криптоактивов на глобальном и национальном уровнях с целью предупреждения возможности развития кризисных тенденций.

Шоковым ударом для мировой и национальной экономик, финансовых систем и рынков стала пандемия COVID-19. Ее непрогнозируемый характер и масштабность привели к глобальной рецессии и кризису, получившие резонанс во всех цивилизациях, приведших к разрушению сложившихся финансовых систем и возникновению новых экономических отношений.

Учитывая необходимость обеспечения финансовой стабильности и конкурентоспособности в условиях глобализации и усиления международной конкуренции, новых вызовов процессов цифровизации и пандемии COVID-19, страны должны оптимально совершенствовать принципы и модели национальных, а совместными усилиями глобальных финансовых систем и международных финансовых рынков.

В рамках трансформации финансовой архитектуры в условиях циклического развития, следует рассмотреть взаимозависимость кредитных отношений и реального сектора экономики.

Как уже отмечалось, в рамках антициклического регулирования государство использует политику «дешевых» и «дорогих» кредитных денег.

Практика показывает, что активность банковского кредитования во время кризиса снижается вследствие падения деловой активности хозяйствующих субъектов и их неспособности выполнять кредитные обязательства, приводящие к росту в банках проблемной кредитной задолженности. Поэтому падение доходности и ухудшение финансовых результатов может стать критическим для финансовой устойчивости банков. Ответной реакцией становятся более жесткая проверка и контроль кредитоспособности заемщиков, изменение условий выдачи кредитов и повышение их стоимости.

Среди основных факторов, препятствующих активизации кредитования реального сектора, следует отметить: высокий уровень риска вложений в реальный сектор экономики; краткосрочный характер сложившейся ресурсной базы банков; не сформированность рынка эффективных инвестиционных проектов [25, с.91]. В тоже время кредитование имеет значительный антикризисный потенциал [26].

В связи с этим банки стараются увеличить свою ресурсную базу, при этом хозяйствующие субъекты находятся либо в состоянии поиска новых источников финансовых ресурсов, либо стараются найти компромисс взаимодействия, так как обе стороны ощущают макроэкономическое влияние и в тоже время понимают важность развития реального и банковского секторов.

Таким образом, можно сделать вывод, что эффективность взаимосвязи и взаимозависимости банковского и реального секторов определяют состояние экономики страны в целом, где непрерывный воспроизводственный процесс, устойчивые товарно-денежные отношения, конкурентоспособность производства влияют на перманентное развитие финансовой, в том числе банковской системы, экстраполирующих на структуру, организацию и развитие финансовых отношений, находящихся на национальном и международном уровнях.

В банковской системе центральный банк выполняет функции регулятора финансово-банковских отношений и финансовой архитектуре, разрабатывая законодательную и нормативно-правовую базы.

В условиях макроэкономической нестабильности в 2019 году развитие банковской деятельности в Республике Казахстан отмечилось ухудшением своих показателей по сравнению с кризисным периодом 2009 года, когда отношение активов к ВВП составляло 74,1% против 42,9% на начало 2019 года, также снизилось отношение ссудного портфеля к ВВП с 57,6% до 23,4% соответственно. Показатель отношения депозитов клиентов к ВВП за указанный период имел неустойчивую тенденцию к росту.

Снижение объёма депозитов и активов банковского сектора ускорило падение их доли по отношению к ВВП.

По состоянию 1.01.2020 г. банковский сектор Казахстана представлен 27 банками. В структуре банковского рынка (по доли активов) на государственным банкам принадлежит 5%, с частным капиталом 74%, российским капиталом 11%, прочим банкам с иностранным капиталом 10%. Топ-10 банков покрывают 85% всех активов банковского сектора, степень концентрации рынка за индексом Херфиндаля-Хиршмана – 0,14 [27].

В 2017-2018 гг. наблюдалось сокращение активов банковской системы в основном стало за счет уменьшения активов Казкоммерцбанка в связи с погашением кредита БТА и созданием значительных провизий, перенос проблемных кредитов Bank RBK за баланс и лишение банков лицензии (15% банков 2015-2019 гг.). За 2019 год активы банковского сектора увеличились на 6,2% и составили 26,8 трлн тенге, кредитный портфель – на 7,1% (14,7 трлн тенге). Кредитование банками экономики за 2019 год увеличилось на 5,9%, составив 13,9 трлн тенге [28]. В целях повышения внутреннего потенциала кредитования экономики была введена обязательность размещения банками не менее 85% собственного капитала во внутренние активы. Основными направлениями вложения активов банковского сектора 2019 года являются банковские займы и операции «обратное РЕПО», ценные бумаги, наличные деньги, аффилированные драгметаллы и корреспондентские счета, также вклады, размещённые в других банках, инвестиции в капитал и др. В структуре активов преимущественную долю занимали кредиты – 50,7%, портфель ценных бумаг – 19,7%, наличные деньги, аффилированные драгоценные металлы и корреспондентские счета – 13,8%.

В 2020 г. перед банковской системой Казахстана встали три новых угрозы: 1) снижение цен на нефть и темпов роста ВВП (за прогнозом S&P Global Ratings с 4,1% до 2,9%). Предполагается сохранение низких темпов роста кредитования, увеличение сроков восстановления проблемных активов (их доля 20-23% совокупного кредитного портфеля), потенциальное ухудшение качества кредитных портфелей в сегментах кредитования юридических и физических лиц и МСБ; 2) волатильность национальной валюты, которая негативно повлияет на банковский сектор, имеющего короткую валютную позицию (около 42% совокупных средств клиентов номинировано в иностранной валюте по сравнению примерно с 16% кредитов); 3) пандемия COVID-19 и неопределенность экономических и кредитных последствий [29].

Таким образом, значение и роль банковской системы в финансовой архитектуре в условиях цикличности экономических процессов не вызывает вопросов и сомнений, однако требует от нее дальнейшего стратегического развития как основного звена финансового посредничества и реализации экономической политики государства.

В дискуссионное поле определения первопричин глобального кризиса 2008-2009 гг., спровоцированного кризисом финансовой системы США, особое внимание обращается на мировую валютную систему и проблему доллароваго господства как внутренних факторов активации дисбалансов.

Так, Ел Басы Н. А. Назарбаев, выступая на Генеральной ассамблее ООН, посвященного 70-летнему юбилею, поставил перед всем миром с высокой международной трибуны амбициозные задачи – «придать миру новый тренд развития на основе справедливых

условий доступа всех наций к мировой инфраструктуре, ресурсам и рынкам, а также всеобщей ответственности за развитие человечества» [30]. Для ее решения предложено введение финансового инструмента нового качества, а именно наднациональной мировой валюты, отвечающей целям и задачам глобального устойчивого развития и процветания. Это обращение вновь привлекло внимание к проблеме международной валютной системы и мировой резервной валюты [31].

Инициатива Н. А. Назарбаева была поддержана лидерами таких крупных и влиятельных стран, как Россия, Китай и др.. Основными факторами, обусловившими необходимость переустройства международной валютной системы и повышения ее результативности и стабильности, принято считать: цикличность финансовых и валютных кризисов; геополитическое и финансово-экономическое превосходство некоторых государств, используемое для нарушения стабильности бюджетной, налоговой и денежно-кредитной политик стран, лежащих в поле зрения их интересов; платежные дисбалансы; стихийные транснациональные перетоки капитала, сопровождаемые накоплением огромных международных резервов; концентрация резервов в нескольких резервных валютах [32].

Мир в XXI веке меняется, последним оплотом консерватизма еще остается международная валютная система. Как отмечает Б. Бернанке: «Было бы желательно, чтобы мировое сообщество с течением времени разработало новую международную валютную систему» [33]. Его поддерживает Р. Манделл: «...было бы ошибкой не замечать, что устойчивые (с середины 1980-х годов) дефициты платежного баланса США имели своим следствием превращение этой страны из крупнейшего мирового кредитора в крупнейшего должника... Тот факт, что американские доллары составляют преобладающие объемы запасов международных резервов, делает эту валюту подсадной уткой валютных кризисов... Опора на доллар как на главное средство государственной валютной политики, формирования резервов и расчетную единицу уже не является больше необходимостью» [34].

Первым шагом к реальной возможности прервать длительную гегемонию доллара на глобальных рынках появилась с введением единой европейской валюты евро [33, с.135]. Д.И. Кондратов среди факторов падения доллара отмечает: 1) увеличение дефицита США по балансу текущих платежных операций; 2) крупный дефицит бюджета США; 3) заявления крупнейших международных организаций (ООН и МВФ), касающихся необходимости отказа от доллара в пользу специально разработанной глобальной резервной валюты [33, с.139-141]. А. Гринспен вносит дополнение и указывает на устойчивость тенденции к обесценению доллара [33, с.148]. Так, американский доллар с 2002 г. подешевел более чем на 35% по отношению к европейской валюте и на 20% – к корзине валют стран – основных торговых партнеров США [33, с.129].

Другая возможность открывается с возникновением новых производственных и финансовых центров, смещающихся на Восток, что способствует активизации региональных валют. Учитывая все обстоятельства, «многие центральные банки, особенно стран Юго-Восточной Азии, изменили свою стратегию. От накопления долларовых резервов они перешли к их распродаже.

Многие страны стали заключать совместные соглашения, базирующихся на отходе от доллара в качестве основного средства международной торговли и платежей. Некоторые нефтедобывающие страны начали продавать нефть не за доллары, а использовать другие валюты, что, по мнению аналитиков, представляет собой угрозу системе нефтедолларов, существовавшей на протяжении четырех десятилетий» [33, с.140].

Примерами отказа от доллара могут служить китайско-японское и российско-китайское валютные соглашения проведения торговых сделок в национальных валютах, укрепление позиций китайского юаня в странах Африки и др.. Естественно, осозная всю сложность положения, США прилагает большие усилия для решения своих проблем и сохранения статуса сверхдержавы [35].

Таким образом, глобальные тенденции будут и далее ослаблять рост экономики США и, как следствие, активизировать процесс трансформации модели мировой валютной системы и мировой резервной валюты, диверсификации официальных валютных резервов в направлении к увеличению доли евро и других резервных валют, а также криптовалют, и уменьшению доли доллара. Изменения соотношений резервных валют во многом будут зависеть от глубины и длительности текущей экономической нестабильности в мировой экономике, подтверждающиеся пандемией кризиса, а также от эффективности действий правительств по ее преодолению.

Тенденции современного мира вызывают изменения финансовой архитектуры на всех уровнях, определяющие основные направления и характеристики ее трансформационного развития.

Формирование новой финансовой архитектуры опирается на понимание цикличности процессов экономического развития и природы кризисных явлений, предполагающее максимальное использование существующих финансовых инструментов, повышение их эффективности, а также стимулирование разработки принципиально новых форматов выработки и принятия решений, правил и процедур взаимодействия, подходов и инструментов регулирования и надзора и др..

В дальнейшем предполагается исследовать проблемные вопросы формирования современной финансовой архитектуры национальной экономики Казахстана в посткризисный период.

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 16 марта 2006 года № 65 «О мерах по дальнейшему повышению конкурентоспособности национальной экономики в рамках индустриально-инновационной политики Республики Казахстан». – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30048583
2. Азбергенова Р.Б. Инновационное развитие экономики Казахстана в условиях глобальной конкуренции. Вестник КазНПУ. – 2017.
3. Аубакирова Г.М. Стратегические приоритеты инновационного развития постиндустриальной экономики (на примере Республики Казахстан). Проблемы прогнозирования. – 2013. – №5. – С. 102-116.
4. Друккер П.Ф. Задача менеджмента в XXI веке. Пер. с англ.: М. Изд. Дом Вильямс, 2006. – 272 с.
5. Zaynalov Dj.R., Alieva S.S. Innovative aspects of development of the role and value of investment funds on the securities market. International journal of Economy, Commerce and Management. Special issue: International journal of Economy & Sustainable Development. –2015. – P. 97-113.
6. Иванов С.В. Теоретические основы формирования экономики знаний. Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – №8 (030). – С. 85-91.
7. Оралова С.Ш. Проблемы и анализ инновационного развития республики Казахстан. Приволжский научный вестник. – 2015. – №2 (42). – С.71-76.
8. Солоу Р.М. Экономическая теория ресурсов или ресурсы экономической теории// Вехи экономической мысли. Т.3. Рынки факторов производства/ Под общ. ред. В. М. Гальперина. – СПб: Экономическая школа, 2000.
9. Сулейменов И.Э., Габриелян О.А., Пак И.Т., Панченко С.В., Мун Г.А. Инновационные сценарии в постиндустриальном обществе. – Алматы – Симферополь, 2016. – 202 с.
10. Турекулова Д.М. Развитие инновационной деятельности Казахстана в современных условиях. Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2015. – №5. – С.212-216

11. Шумпетер Й. Теория экономического развития URL: shumpeter_u.a._teoriya_ekonomicheskogo_gazvitiya_m_progress_1982.djvu
12. Финансовая архитектура посткризисного мира: эффективность решений. URL: <https://istina.msu.ru/publications/book/7777712/>
13. Быков А. П., Гончарова М. В. Содержание и принципы финансовой архитектуры современной банковской системы в рамках институциональной теории. Финансы и кредит. – 2008. – №7 (295). – С. 10-16. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-printsipy-finansovoy-arhitektury-sovremennoy-bankovskoy-sistemy-v-ramkah-institutsionalnoy-teorii>
14. International Financial Architecture: A progress report information note by World Bank Staff, July 12, 2005 // <http://www.worldbank.org/ifa>
15. Хмыз, О.В. Место институциональных инвесторов в меняющейся мировой финансовой архитектуре. – Финансы. – 2010. – № 6. – С.67.
16. Germain R. Reforming the international financial architecture the political agenda. — Cardiff University of Wales Press, 2000.
17. Иванов М.Е. Современный взгляд на трактовку дефиниции «финансовая архитектура». – URL: <http://topknowledge.ru/obshchaya-teoriya-finansov/4115-sovremennyy-vzglyad-na-traktovku-definitcii-finansovaya-arkhitektura.html>.
18. Вовченко, Н.Г. Институциональные преобразования финансовой системы России в условиях глобализации. – Ростов-на-Дону: РГЭУ РИНХ, 2006.
19. Иохин В.Я. Экономическая теория. – М.: Экономист, 2006. – 861 с.
20. Цветков В.А. Циклы и кризисы: теоретикометодологический аспект». –СПб.: Нестор-История, 2013. – 504 с.
21. Игонина Л.Л. Теории экономических циклов и современные финансовые кризисы. Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). – Том 1. – С.200-208.
22. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Экономист, 1993.
23. Агеева Е.Г. Концептуальные основы формирования упреждающей антициклической политики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovy-formirovaniya-uprezhdayushey-antitsiklicheskoj-politiki-gosudarstva>
24. Афонцев С.А. Глобальный кризис и регулирование мировых финансов. Международные процессы. – 2011. – Т.9. – №1(25). – С.17-31. – URL: <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/595/Afontsev-19.pdf>
25. Янковский К.П. Инвестиции. – СПб. : Питер, 2008.
26. Меликов Ю.И. Антикризисный потенциал кредита URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/antikrizisnyy-potentsial-kredita>
27. Особенности национального банкинга: банковский рынок России, Казахстана и Беларуси URL: https://www.raexpert.ru/researches/banks/banking_market_2020
28. ОТЧЕТ Национального Банка Республики Казахстан за 2019 год. – URL: https://m.nationalbank.kz/cont/%D0%93%D0%9E%20_%202019-%D1%80%D1%83%D1%811.pdf
29. Казахстанские банки столкнутся с новыми угрозами – URL: https://forbes.kz/process/kazahstanskije_banki_stolknutsya_s_novyimi_ugrozami/
30. Назарбаев Н. Ключи от кризиса Российская газета. Центральный выпуск № 4839 от 2 февраля 2009 г. – URL: <https://www.zakon.kz/132310-kljuchi-ot-krizisa-n.nazarbaev.html>
31. Назарбаев Н. Пятый путь. Известия. – М., 22.09.2009.
32. Сидорова Е.Е. Мировая валютная система: дорога стабилизации. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-valyutnaya-sistema-doroga-stabilizatsii>
33. Кондратов Д.И. Актуальные подходы к реформированию мировой валютной системы. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-podhody-k-reformirovaniyu-mirovoy-valyutnoy-sistemy>

34. Rajan R., Kiran J. Will the Greenback Remain the World's Reserve Currency? *Intereconomics*. – 2006. – Vol. 41. – №3. – P.124–141. – URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/41904/1/51365657X.pdf>

35. Королев И.С. Финансовые проблемы США и их влияние на глобальные процессы в валютной сфере. *Деньги и кредит*. – 2011. – №6.

БЕЗНАЛИЧНЫЕ РАСЧЕТЫ РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

МАКАНОВА А.

студентка группы Ф-18-1к

ЕРМЕКОВА К.А.

Научный руководитель, ст. преподаватель

Карагандинского университета Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В современном мире денежные отношения становятся неотъемлемой частью общества. Наиболее характерны такие отношения в рыночной экономике, где производится расчет за оказываемые услуги, продукцию и т.д. Такие расчеты могут принимать как наличный, так и безналичный вид. Форма наличного расчета характерна для стран с более отсталой экономикой. В более развитых странах переход на безналичную форму был очевиден из-за ряда преимуществ. Во многих странах присутствуют обе формы денежных расчетов.

Ключевые слова: Безналичные расчеты, Финансы, инвестиций, коммерческие банки, стратегия, финансовые показатели и т.д.

Важным направлением обслуживания клиентов банков с использованием новейшей электронной техники является представление им электронных услуг в магазинах. В системах межбанковских электронных переводов денежных средств в торговых организациях перечисляются средства со счета покупателя на счет продавца в момент покупки или в отдельных случаях с отсрочкой платежа по желанию клиента. Большая часть операций выполняется при помощи пластиковых карт, которые вышли на первое место в организации платежного оборота высокоразвитых стран, постепенно вытесняя чеки и чековые книжки. В последние годы ведутся работы по внедрению многоцелевых карт, которые можно использовать как кредитные, платежные, чековые гарантийные карты.

Использование электронных платежных систем безналичной формы оплаты услуг имеет ряд преимуществ для клиента:

- быстрота совершения операций. В настоящее время скорость совершения одной операций составляет 15-30 секунд;

- сокращение платы за услуги банка. Операции, осуществляемые при помощи электронных систем платежей, обходятся для банка значительно дешевле, чем аналогичные операции с наличными или другими бумажными платежными документами;

- более быстрое зачисление средств на счет продавца по сравнению с другими методами платежа, поскольку данная операция проводится автоматически в момент покупки;

- высокая скорость обработки информации и немедленная инкассация выручки;

- сокращение бумажного документооборота и издержек обращения;

- гарантия платежа и надежная защита от несанкционированного доступа к счету клиента;

- возможность приобрести товар не имея при себе наличных.

Эти преимущества обеспечили быстрое развитие данной сферы электронных банковских услуг населению. В настоящее время коммерсанты считают, что установка

терминала рентабельна, если он обеспечивает совершение операции в течение 10 секунд. Банки в свою очередь всесторонне стимулируют развитие данного направления взаимоотношений с торговыми организациями, что бы повысить их интерес к приобретению электронного оборудования, следовательно, внедрению новых систем расчетов и платежей.

Переход на новые формы экономических отношений повлек собой реструктуризацию банковской системы и внедрение новых программных форм отчетов.

Одним из первых банки разработали банковские карты, которые значительно расширили спектр услуг, предоставляемых банками, и дали начало многим другим электронным банковским технологиям. Первой известной нам кредитной картой стала выпущенная в 1914 г.

Основой электронного банковского обслуживания являются операции с банковскими картами. Банковская пластиковая карта – это одна из разновидностей финансовых карт, которая является персонифицированным платежным средством, предназначенным для оплаты товаров, услуг и в некоторых случаях и для совершения иных денежных операций, таких, как получение кредита, получение наличных денег в банках и их филиалах (в так называемых пунктах выдачи наличными) и через банковские автоматы (банкоматы), внесение наличных денег в банки через банкомат фактически они представляют собой заменители денежных знаков одновременно во всех их функциях, а также инструмент получения наличных денег со счета в банке; являются одним их прогрессивных средств организации безналичных платежей.

Особенностью продаж и выдач наличных по картам является, что при этих операциях осуществляемых магазинами и банками, товары и наличные деньги предоставляются клиентам сразу в средства в из возмещение поступают на счета обслуживающих предприятий чаще всего надо некоторое время (как правило 2-3 дня). Гарантом выполнения платежных обязательств возникающих в процессе обслуживания пластиковых карт, является выпустивший их банк – эмитент. Поэтому карты на протяжении всего срока действия остаются собственностью банка, а клиенты- держатели карт получают их лишь в пользование.

Самостоятельная форма оказания банковских услуг – предоставление клиентам (физическим в юридическим лицам) возможности вести многие банковские операции с использованием современной электронной техники с удаленного рабочего места – из дома , контора фирмы, автомобиля и.т.д.

Заключив с банком соответствующий специальный договор или отразив соответствующие положения в обычном договоре банковского счета пользователи таких банковских услуг самостоятельно приобретают необходимые оборудование, а банк консультирует их по вопросам оборудования соответствующих терминалов и приобретения необходимого программного обеспечения. Банк также гарантирует техническую и методическую поддержку при установке системы и начальным обучении персонала клиента, обновлении программного обеспечения, а в дальнейшем также консультации и рекомендации.

Дистанционное обслуживание клиентов может вестись также с помощью телефона и специальных программ, при наличии которых компьютер способен самостоятельно отвечать на вопросы клиента. Такой вид банковского обслуживания клиентов называется телефонным банкингом (кратко - телебанк).

Телебанк дает клиенту следующие возможности:

- получить в речевом виде информацию об остатках на счетах за любой операционный день;
- получить максимальную копию выписки из счета за любой операционный день, за произвольный период, в том числе за весь период обслуживания в банке;
- получить в речевом виде информацию о суммах поступлений в пользу клиента за любой операционный день;

- распоряжаться движением средств по счету. Каждому платежу, который клиент может распорядиться провести, используя телебанк код, система хранит такие платежи в виде «мактов» платежных поручений с фиксированными реквизитами и пустыми полями, подлежащими заполнению клиентом. При проведении платежа система запрашивает у клиента код платежа и предлагает заполнить пустые поля.

Вопрос оплаты товаров заказанных (купленных) on-line, вам необходимо обеспечить своих клиентов удобными вариантами оплаты.

Конечно же, для клиентов наиболее удобным методом является оплата с пластиковой карты. Необходимые реквизиты указываются вами на определенной странице Интернет – магазин, затем устанавливается безопасное соединение, и данные вашей карты определяются в банк, где обслуживает данный магазин. Банк проверяет вашу платежеспособность, после чего сообщает магазину о результате проверки на возможность осуществления оплаты.

В последнее время наблюдается отток клиентов из данных банков. Оказалось, что главное их – преимущество – виртуальность – является одновременно и главным недостатком.

Основной причиной, заставляющей их расставаться с таким банком, клиенты называют невозможность человеческого общения. По общему признанию западных экспертов, «ахиллесовой пятой» виртуальных банков является то, что они в силу своей «виртуальности» не могут полностью удовлетворить потребности клиента в общении с банковскими работниками и естественное право клиента на индивидуальный подход.

Как правила, автоматические ответы виртуального банка на сообщения по электронной почте мало кого устраивают, а ответов от клиентской службы проводится ждать довольно долго. То есть, несмотря на те удобства, которые может предоставить клиентам онлайн-банкинг, общество пока не готово отказаться от живого общения при решении своих финансовых вопросов.

Специалисты считают, что виртуальные банки ни в коем случае не заменят полностью традиционные банковские филиалы в ближайшие десять лет, хотя технический прогресс и заставит предпринять определенные шаги по совершенствованию системы филиалов. Палитра банковских услуг состоит из стандартных продуктов, а также решений, для пользования которыми необходимы дополнительные разъяснения. В таких случаях персональный компьютер пока не рассматривается как средств предложения услуг. Однако все может измениться, когда компьютер начнут использовать магнитную карточку.

Внедряя интернет – технологии в казахстанском банковском секторе, необходимо предвидеть последствия, к которому данная тенденция может привести. Зарубежный опыт уже позволяет видеть, к каким последствиям приводит применение банками интернет – технологий.

Усиливается конкуренция в банковской сфере. Это уже заметно за рубежом, где банки время вынуждены во все большей степени подчиняться новым закономерностям и принципам организации и ведения бизнеса в эпоху цифровых технологий.

В самом недалеком прошлом рынок банковских услуг в любой экономически развитой стране представлял собой олигополию, в рамках которой участники и экономически, и законодательно были защищены от чрезмерной конкуренции. Технологии новой экономики в кратчайшие сроки подорвали многие экономические барьеры для конкуренции, существовавшие в банковском бизнесе. Кредитные учреждения уже сейчас испытывают усиливающуюся конкуренцию, как со стороны традиционных участников рынка, так и со стороны новичков типа телекоммуникационных компаний или провайдеров услуг в глобальной сети. В настоящее время любой традиционный банк может совершенно неожиданно оказываться перед фактом конкуренции со стороны виртуального банка, зарегистрированного за сотни тысяч километров от рынка сбыта. Карточная электронная платежная система по большому счету является гарантом безопасного транспорта карточных данных к процессинговому центру банка-эквайера. Безусловно, в реальности эти системы выполняют значительно более широкие функции и предлагают множество сервисов, тем не

менее, основное назначение именно таково. С юридической точки зрения карточные электронные платежные системы являются обычным агентом в управлении операциями с карточным счетом владельца карты. По сути, они оперируют лишь записями о деньгах в банке, но никак не с самими деньгами. Типичные представители этого класса систем в нашей стране компании Cyberplat, Assist, Chronopay и другие. Примечательно, что подобные системы пока не получили широкого распространения, в то время как интернет-платежи по карточкам очень популярны за рубежом, где пластиковые карточки являются основным платежным средством. В нашей же стране наиболее популярны электронные платежные системы второго типа – оперирующие с цифровой наличностью. Рассмотрим их подробнее. Огромные масштабы мошенничества привели к появлению принципиально нового типа электронных платежных систем, которые работают не с карточками, а с собственной валютой, эквивалентной согласно определенному курсу реальным деньгам. Пользователь, зарегистрировавшийся в системе, получает собственный интернет-кошелек – по сути, его счет в конкретной электронной платежной системе. Пополнив этот виртуальный кошелек более чем реальными деньгами, владелец «электронного бумажника» получает возможность использовать находящиеся в нем средства для оплаты товаров и услуг в партнерских интернет-магазинах системы. Пополнение счета происходит различными способами (в зависимости от системы), это и специальные предоплаченные карты, и банковский перевод, и почтовый перевод, и наличными в специализированных киосках и даже банкоматов банков-партнеров электронной платежной системы, и наличными в специальных обменных пунктах. Возможно также пополнение путем обмена в электронных обменных пунктах, которых насчитывается огромное количество. Вывод денег из системы обычно весьма запутан и неудобен (для пользователя, разумеется, для самой системы такая схема максимально выгодна). В результате пользователь получает некое хранилище, положить в которое деньги куда удобнее, чем достать их в случае необходимости (большие проценты, малое количество способов вывода денег и проч.), вместе с тем для использования самих денег, лежащих в вашем интернет-кошельке создано огромное количество вариантов. Основное преимущество электронных платежных систем, оперирующих цифровой наличностью, – возможность осуществления анонимных платежей. Однако, это качество имеет две стороны. С одной стороны, за счет этого платательщик может скрыть свою личность, тем самым совершая покупки, которые он не стал бы афишировать широкой публике, а для самого интернет-магазина это, по сути, уход от налогов. С другой же стороны, магазины-однодневки могут элементарно «кинуть», не оказав оплаченных товаров и услуг. Тем не менее, сама идея цифровой наличности, безусловно, перспективна. Именно ее основы заложил Давид Чаум своей технологией eCash. И, несмотря на все проблемы, электронные деньги достаточно прочно вошли в повседневную жизнь многих людей. Но при всем при этом, перспективы развития таких систем и их будущее достаточно неопределенны. Связана эта неопределенность с неопределенностью юридического статуса самих систем. Строго говоря, даже называть их электронными платежными системами не совсем верно, так как они оперируют виртуальными единицами (так, WebMoney называет себя «системой имущественных прав», а «Яндекс. Деньги» – «предоплаченный финансовый продукт»). Вместе с тем, данные платежные системы принимают весьма активное (а все более возрастающее) участие в электронной коммерции, а далее и в товарно-денежном обороте страны. При этом их деятельность не регламентируется центральным финансовым институтом страны, и непонятно, как будут развиваться электронные платежные системы этого типа, если соответствующий орган вдруг решится навести порядок. Примечательно, что адепты платежных систем с цифровой наличностью делают большой акцент на безопасность своих интернет-кошельков и платежей. Когда-то именно этот аспект (в свете мошенничества с карточными платежами в интернете) оказался основополагающим для появления такого типа систем. Популярность действительно возросла, но, прежде всего, у мошенников. И все благодаря той же анонимности. Так, например, в течение менее чем полугода с момента запуска подобного сервиса в WebMoney мошенники вывели около 1,5

млн. WMR (1 WMR=1 руб.), после чего услугу срочно прикрыли. Цифровую наличность, несмотря на высокий уровень защиты, все равно воруют и весьма успешно. Причем представители этих платежных систем склонны все сваливать на неподготовленность пользователя в плане информационной безопасности, пользователи пытаются вернуть свои деньги (далеко не всегда это удается), а мошенники, использующие в числе прочего социальную инженерию, реально наживаются на тех самых виртуальных деньгах. Вместе с тем, системы «цифровой наличности» хорошо развиваются, имеют свою аудиторию, и идеально подходят для решения целого ряда задач. В ряде случаев, пользоваться такими системами удобнее и проще, чем карточными. Что касается платежного шлюза, то он обеспечивает ONLINE и OFFLINE авторизацию пластиковых карт VISA, Eurocard/MasterCard и Union Card через сеть Интернет с использованием защищенных соединений. Система реализует функции, необходимые для расчетов между покупателями и магазинами с использованием в качестве Платежного Инструмента (ПИ) пластиковых карт. Кроме того, существует возможность гибкого встраивания в систему новых ПИ, таких как счета для безналичных расчетов, скретч-карт, других платежных средств, например, система Телебанк и т.д.

Таким образом, можно сделать вывод, что в Казахстане существует огромный потенциал для развития новых технологий в использовании банковских услуг. Препятствием для распространения в РК данных услуг является недостаточная информированность населения о возможностях дистанционного обслуживания счета и выполнения банковских операций по средствам Интернет – банкинга и пластиковых карт.

В связи с этим населения относиться к этим способам платежа недоверчиво, считает их достаточно рискованными и предпочитает пользоваться услугами филиальных сетей. По оценкам экспертов, Казахстан уже встал на путь автоматизации банковской системы и в ближайшее время можно ожидать, что большинство казахстанских граждан смогут пользоваться услугами Интернет – банкинга и пластиковыми карточками в том объеме, в каком этими средствами платежа пользуется в развитых странах мира.

Список литературы:

1. Ильясов К.К. Финансово – кредитные проблемы развития экономики Казахстана. – Алматы: Білім, 2005.
2. Калиева Г.Т. Коммерческие банки в Казахстане: проблемы устойчивости. – Алматы: Экономика, 2000.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – РңД: Феникс, 2001.
4. Крутяков А. Смарт – карты в безналичных расчетах // Журнал «Открытые системы сегодня». – 1998. – № 2.
5. Мельников В.А. Финансы: Учебник. – Алматы, 1998.
6. Абишева А.А., Святова С.А. Банковское дело: Учебное пособие. – Алматы, 2007.
7. Марченко Г.А. Банковский сектор Казахстана: состоянии и перспективы развития. – Алматы, 2003.

ДЕПОЗИТНАЯ ПОЛИТИКА СОВРЕМЕННЫХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ: ПРИНЦИПЫ, ИНСТРУМЕНТЫ, ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ

МАЛЫШЕВ А.

студент группы Ф-18-2

КАЛКАБАЕВА Г.М.

Научный руководитель, к.э.н., профессор кафедры

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье исследуются теоретические аспекты депозитной политики коммерческих банков, основные принципы формирования ресурсной базы и особенности привлечения депозитов банками второго уровня РК. Анализируются показатели депозитных операций ДБ АО «Сбербанк Казахстана», рассматриваются направления развития депозитной политики банков на современном этапе.

Ключевые слова: депозиты, ресурсная база, банки второго уровня.

Эффективная банковская депозитная политика - одна из важнейших составляющих успешной работы в современных условиях. На реализацию депозитной политики можно смотреть с двух позиций. В широком смысле это деятельность банка, связанная с привлечением средств вкладчиков и других кредиторов, а также с определением (регулированием) подходящего сочетания источников средств. В узком смысле – это действия, направленные на удовлетворение потребности банка в ликвидности путем активного изыскания и привлечения средств, в том числе и заемных.

В основе формирования депозитной политики коммерческие банки ориентируются на следующие принципы:

- соблюдение законодательных и нормативных требований;
- получение прибыли в настоящем или в ближайшем будущем;
- обеспечение ликвидности банка, а также взаимосвязи и взаимосогласованной пассивных и активных операций;
- дифференциация привлеченных ресурсов как по субъектам, так и по видам ресурсов;
- формирование положительного имиджа банка, развитие банковских услуг и повышение качества обслуживания [1].

Основная цель депозитной политики коммерческого банка - привлечение оптимального объема денежных средств (в денежном выражении и в иностранной валюте), необходимого и достаточного для работы на финансовых рынках, с обеспечением минимального уровня затрат.

Мобилизуя временно свободные средства юридических и физических лиц на кредитном рынке, коммерческие банки обеспечивают потребности национальной экономики в дополнительных оборотных средствах, способствуют конвертации денег в капитал и удовлетворяют потребности населения. В банковской практике наиболее распространены несрочные вклады, т.е. выдача вклада производится по первому требованию вкладчика, и срочные вклады - возврат вклада осуществляется по истечении определенного договором срока. Внесения средств на срочный депозит оформляется специальным договором банковского вклада (депозита), который обязательно должен составляться в письменной форме. Банки самостоятельно разрабатывают форму депозитного договора, которая по каждому отдельному виду вклада (депозита) носит типовой характер.

В договоре предусматриваются: сумма депозита, срок его действия, проценты, которые вкладчик получит после окончания срока действия договора, порядок их начисления и выплаты, обязанности и права вкладчика, обязанности и права банка, ответственность сторон за соблюдение условий договора, порядок разрешения споров.

Важным средством конкурентной борьбы между банками за привлечение ресурсов является разнообразная процентная политика, так как получение дохода на вложенные средства служит существенным стимулом к совершению клиентами вкладов. Уровень депозитных процентных ставок устанавливается каждым банком самостоятельно, ориентируясь на официальную ставку Национального банка РК.

Уплата банком процентов по депозитным операциям - основная часть операционных расходов. Поэтому банк, с одной стороны, не заинтересован в высоком уровне процентной ставки, а с другой - вынужден поддерживать такой уровень ставки процента по депозитам, который был бы привлекателен для клиентов [2].

Анализируя депозитную политику ДБ АО «Сбербанк Казахстан», следует отметить, что банк привлекает ресурсы через следующие виды депозитов для физических лиц: Депозит

«Гарант»; Депозит «Сохраняй»; Депозит «Лови выгоду»; Депозит «Управляй новый». В свою очередь, для юридических лиц ДБ АО «Сбербанк Казахстан» предлагает более широкий список депозитов: Депозит «Мобильный»; Депозит «Стандартный»; Депозит «Корпоративный»; Депозит «Накопительный».

Как показывают результаты анализа депозитных операций ДБ АО «Сбербанк Казахстан», депозиты - средства клиентов являются основным источником фондирования банка с удельным весом 84,4% от общего объема обязательств. Средства клиентов на 01.01.2020г. составили 1 643,1 млрд. тенге, увеличившись на 12%, или 175,5 млрд. тенге, в том числе: по средствам корпоративных клиентов - рост на 26,8% или 181,2 млрд. тенге; по средствам физических лиц – снижение на 0,7%, или 5,7 млрд. тенге. Рост депозитов среди юридических лиц в первую очередь связан с надежностью и длительным сроком пребыванием на банковском рынке. В то же время, можно наблюдать тенденцию снижения депозитов физических лиц с 791,5 млн тг. в 2018г, до 785,8 млн тг. по итогам 2019г. Снижение на 0,72% соответственно. В соответствии с рисунком 1 следует отметить, что за последние 2 года депозиты в национальной валюте выросли на 10%, что, в первую очередь, связано с высоким уровнем вознаграждения по данным вкладам.

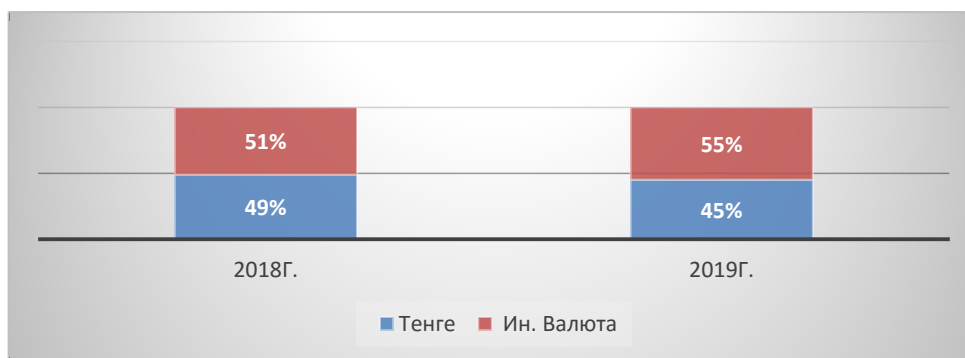

Рисунок 1 – Депозиты АО ДБ «Сбербанк Казахстан» по видам валют
Примечание – составлено по данным АО ДБ «Сбербанк Казахстан»

Снижение базовой ставки Нацбанка РК отразилось и на стоимости привлечения средств на рынке, и по итогам 2018 года средневзвешенная ставка вознаграждения по срочным депозитам в национальной валюте юридических лиц составила 8,0% (в декабре 2017 года – 10,5%), по депозитам физических лиц – 11,7% (12,2%). В 2019 году процентная ставка составляет 12%.

Для привлечения средств во вклады коммерческие банки стали широко использовать зарубежный опыт, в частности они осуществляют:

- разработку различных программ по привлечению средств населения;
- предоставление клиентам-вкладчикам различного рода услуг, в том числе и небанковского характера (например, элементов медицинского обслуживания;
- подписку на периодические издания экономической литературы; абонементов на экскурсионное обслуживание в музеях и т.д.);
- проведение широкой открытой рекламы по привлечению клиентуры;
- использование «тихой» целевой рекламы (по почте, телефону);
- использование высокой процентной ставки по вкладам инвестиционного характера;
- выплату постоянным вкладчикам премии «за верность банку».

Укрепление депозитной базы очень важно. За счет увеличения общего объема вкладов и расширения круга вкладчиков, юридических и физических лиц, можно улучшить организацию депозитных операций и систему стимулирования привлечения вкладов.

Создание ресурсной базы, включающей не только привлечение новых клиентов, но и постоянное изменение структуры источников ресурсов, является неотъемлемой частью гибкого управления активами и пассивами. Эффективное управление пассивами требует проведения грамотной депозитной политики. Особенность этой сферы деятельности в том,

что с точки зрения пассивной деятельности выбор банка обычно ограничивается определенным кругом клиентов, которые его гораздо больше привлекают, чем заемщики [3].

С целью расширения ресурсного потенциала банкам второго уровня необходимо активизировать свою депозитную политику. В связи с этим одним из приоритетных направлений их работы должно стать постепенное наращивание депозитного портфеля путем проведения грамотной депозитной политики, направленной, в частности, на расширение перечня вкладов, доступных клиентам, введение новых видов услуг для их удобства.

Комплекс мер, направленных на расширение депозитной базы, включает ряд финансовых и маркетинговых инструментов.

К финансовым инструментам следует отнести:

- расширение перечня вкладов;
- определение необходимого объема средств;
- создание оптимального срока хранения средств;
- защита от преждевременного изъятия срочных депозитов;
- выпуск сберегательных сертификатов.

В разрезе маркетинговых инструментов следует рассматривать:

- активизацию рекламной политики;
- сегментирование депозитного портфеля по клиентам;
- создание службы телемаркетинга.

Депозитная политика банка должна учитывать потребности всех социальных и возрастных групп граждан - рабочих и пенсионеров, молодежи и людей среднего возраста - и должна быть рассчитана как на людей с низкими доходами, так и на людей со средними и низкими доходами, высокий уровень дохода [4].

Каждый банк должен учитывать при разработке депозитной политики, важно учитывать определенные критерии, установленные банком. Они определяются банком самостоятельно, в зависимости от размера его капитала, квалификации персонала и, самое главное, стоимости его операций и услуг. Например, развивая свою деятельность в конкретном регионе или специализируясь на определенных типах депозитных операций, банк должен сосредоточиться на реализации общей политики в отношении бедных и населения, которая наиболее соответствует его банковским идеям. Оптимальность депозитного портфеля. Банки второго уровня должны стремиться к установлению долгосрочных партнерских отношений с каждым клиентом. С этой целью банкам следует предвидеть развитие потребностей клиентов, появление новых направлений банковского бизнеса, проводить маркетинговые исследования, а также разрабатывать и предлагать полный спектр банковских продуктов и услуг [5].

Для привлечения в число своих клиентов молодое поколение банки могли бы пополнить перечень вкладов новыми видами депозитов, ориентированных на эту группу населения. Для того чтобы обеспечить приток вкладчиков на данный вид депозита, целесообразно ввести некоторые стимулы, привлекательные для потенциальных клиентов среди молодого населения. Это может быть скидка при покупке билета на поезд, при посещении каких-либо магазинов или туристических фирм, но при условии оплаты услуг средствами, находящимися на этом вкладе и пролежавшими не менее одного полного срока хранения. В условиях конкуренции на кредитном рынке коммерческие банки должны постоянно заботиться как о количественном, так и о качественном улучшении своих вкладов. В настоящее время наиболее перспективным способом привлечения средств как от юридических, так и от физических лиц является наиболее широкое использование платежных карт, поскольку средства, которые «платят» на карточные счета, являются дешевой ресурсной базой.

Кроме того, для улучшения депозитной политики банк может предложить ряд депозитов для клиентов с высоким доходом. Например, вклад, особенностью которого было бы то, что личные данные клиента известны только одному человеку в банке - VIP-клиент-

менеджеру. При этом проценты можно выплачивать каждый месяц, в том числе по пластиковой карте, выпущенной банком, бесплатно. Кроме того, даже при внесении денег в кассу личность клиента не раскрывается. В результате средний и младший персонал банка не будет знать никаких данных о клиенте, и риск раскрытия информации о депозите незначителен [6].

Таковы некоторые возможные пути совершенствования депозитной политики банка и повышения ее роли в обеспечении его устойчивости. Каждый банк разрабатывает свою депозитную политику, определяя виды депозитов, их сроки и проценты по ним, условия проведения депозитных операций, опираясь при этом на специфику своей деятельности и учитывая фактор конкуренции со стороны других банков и инфляционные процессы, протекающие в экономике.

Список литературы:

1. Нурпеисова А. Надежность вкладов гарантирована // Журнал «Банки Казахстана» №3. – 2015.
2. Курандикова А. Новые условия гарантирования депозитов.// Журнал «Банки Казахстана». – №4. – 2015.
3. Витвицкий М. Структурированные депозиты их роль в современном банковском деле // Журнал «Банки Казахстана». – №1. – 2016.
4. Закон «О банках и банковской деятельности в РК». – №2444.
5. Маркова Коммерческие банки и их операции. – М: Банки и биржи.
6. Егоров Е.В. Маркетинг банковских услуг / Е.В. Егоров, А.В. Романов, В.А. Романова. – М.: Инфра-М, 2017. – 314 с.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

НУРГАЛИЕВА Д.

студентка группы ф-18-2

САЙФУЛЛИНА Ю.М.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена, на основе проведенного анализа, динамика потоков платежей через платежные системы, доказано влияние на рост среднего размера платежа активного развития рынка электронных платежей. И определены перспективы развития отечественной платёжной системы, позволяющие значительно повысить доступность финансовых услуг.

Ключевые слова: МСПД, СМК, цифровые каналы, эмитирование, платежные карты, цифровизация, цифровая карточка, платежный ID.

Развитие экономической сферы любой страны невозможно без эффективной платежной системы с действенными платежными механизмами. Платежная система является средой существования денег. Должным образом функционирующие платежные системы являются основой устойчивости финансовой системы государства, снижают операционные издержки в экономике, увеличивают эффективность использования финансовых и иных видов ресурсов, повышают ликвидность финансового рынка и способствуют проведению денежно-кредитной политики.

В современном цифровом мире растет потребность в мгновенных платежах, растет количество платных услуг, требующих проведения быстрой оплаты и развития онлайн

среды, соответственно необходим быстрый доступ к финансовым услугам в любом месте. Поэтому вовлечение банков, населения и субъектов бизнеса в платежные процессы в режиме реального времени – одна из важнейших задач, стоящих перед платежной отраслью страны. Неспособность наших банков на межбанковском уровне в онлайне обслуживать платежи, кроме как по платежным карточкам, серьезно сдерживает данный процесс. К числу перспективных задач, реализация которых значительно повысит потенциал банков и откроет им принципиально новые возможности в сфере оказания цифровых финансовых услуг, относятся вышеперечисленные инициативы (построение общебанковской платежной платформы системы моментальных платежей, организация межсистемного взаимодействия различных экосистем и т.п.). Для их внедрения с целью обеспечения интенсивного развития инновационных методов осуществления платежей представляется чрезвычайно важным объединение усилий банков и других значимых поставщиков платежных услуг [1].

Всего в Республике Казахстан за 2020 год через МСПД было осуществлено 15,0 млн. транзакций на сумму 638,1 трлн. тенге. По сравнению с 2019 годом количество платежей увеличилось на 3,4% (на 492,0 тыс. транзакций), сумма платежей уменьшилась на 15,5% (на 116,9 трлн. тенге). В среднем за день через МСПД за 2020 год проходило 61,0 тыс. транзакций на сумму 2,6 трлн. тенге, что больше по сравнению с 2019 годом по количеству на 3,1% (на 1,8 тыс. транзакций) и меньше по сумме на 15,8% (на 0,5 трлн. тенге).

Объем переводов денег, отправленных через системы международных денежных переводов (далее - СДП), в декабре 2020 года составил 280,4 тыс. транзакций на сумму 81 133,0 млн. тенге.

Таблица 1. Количество и объем платежей проведенных через МСПД и СМК за 2019-2020 гг.

Год	Декабрь		Всего	
	Кол-во, тыс.транзак.	Объем, млрд тг	Кол-во, тыс.транзак.	Объем, млрд тг
2019	3 921,0	57 608,6	41 615,3	762 062,8
2020	5 081,9	63 135,8	51 084,0	645 493,3
Изменение в %	29,6%	9,6%	22,8%	-15,3%

Примечание – составлено на основе данных Национального Банка РК [2]

СДП используются населением Казахстана как для проведения переводов на территории страны, так и для отправки/получения переводов денег за рубеж/из-за рубежа. Доля переводов денег, проведенных в декабре 2020 года на территории Казахстана, составляет 23,4% от общего количества и 7,7% от общей суммы переводов денег, отправленных посредством СДП. Доля переводов денег, отправленных за рубеж, составляет 76,6% и 92,3% соответственно [3].

В декабре 2020 года за рубеж посредством СДП было отправлено 214,7 тыс. транзакций на сумму 74 906,3 млн. тенге.

Таблица 2. Трансграничные переводы денег

Страна	Кол-во (тыс. транзакций)	Доля от общего кол-ва, в %	Сумма (млн. тенге)	Доля от общей суммы, в %
Российская Федерация	72,2	33,6%	21 895,8	29,2%
Кыргызстан	27,3	12,7%	13 780,5	18,4%
Турция	21,9	10,2%	13 012,1	17,4%
Узбекистан	64,6	30,1%	12 774,5	17,1%
Китай	3,4	1,6%	4 076,1	5,4%
Армения	1,7	0,8%	1 436,5	1,9%
Азербайджан	3,4	1,6%	1 359,1	1,8%

Грузия	1,9	0,9%	1 335,5	1,8%
Таджикистан	9,4	4,4%	1 249,5	1,75
Украина	2,6	1,2%	940,1	1,3%
Прочие	6,4	3,0%	3 046,6	4,1%
Общий итог	214,7	100,0%	74 906,3	100,0%
Примечание – составлено на основе данных Национального Банка РК [2]				

Популярность безналичных транзакций в Казахстане растет с каждым годом, и если в 2018 году на них приходилось 29% от объема всех операций, то в 2019 – 46%, в 2020 – 67%. Если до пандемии COVID-19 основным драйвером рынка безнала выступало планомерное развитие платежной инфраструктуры банков и финтех-компаний, то во втором квартале 2020 года дополнительный импульс для развития безналичной формы расчетов дали ограничительные меры социального дистанцирования [4].

Таким образом, популярность и доступность цифровых каналов для оплаты товаров и услуг вкупе с мерами социального дистанцирования — ускоряют переход Казахстана к cashless-экономике, что несет выгоду для всех вовлеченных сторон, в первую очередь, с точки зрения безопасности и удобства, а также оптимизации расходов на финансовые операции, ускорения денежного оборота, улучшения налогового администрирования и, соответственно, сокращения доли теневой экономики.

Основные показатели:

- «Эволюция безнала» в Казахстане в 2020 году сменилась «революцией»: объем безналичных транзакций в стране вырос в 2,6 раза и составил 34,6 трлн тенге.

- На этом фоне доля безналичных операций увеличилась с 45,5 до 67,4%.

- Среди способов безналичных операций наибольшей популярностью пользуются транзакции в интернете (81% от объема всех безналичных операций). В денежном выражении по итогам 2020 года объем транзакций через интернет составил 28,2 трлн тенге.

- По итогам 2020 года количество кредитных карт в обращении удвоилось (с 5,3 до 10,9 млн ед.), а дебитных карт – возросло на 40% (с 25,5 до 35,6 млн ед.).

- Соответственно, на каждые 100 жителей страны сегодня приходятся 189 дебитных и 58 кредитных карт.

- Данные по отдельным регионам страны показывают различное соотношение в предпочтениях при выборе способов оплаты. Соответственно, потенциал роста оплат по безналу в «наличных» регионах (см. ниже) значительный [4].

Коэффициенты работоспособности платежных систем Национального Банка свидетельствуют о высоком уровне непрерывности их работы и составили по Межбанковской системе переводов денег в среднем за 2019 год 99,99%, по Системе межбанковского клиринга – 99,99%. Объемы платежей, проведенных в 2019 году через платежные системы Национального Банка, составили 41,6 млн транзакций на сумму 762,1 трлн тенге. За 2019 год количество платежей в платежных системах уменьшилось на 3,1%, или на 1,3 млн транзакций, сумма платежей снизилась на 8,7%, или на 72,5 трлн тенге, что связано со снижением объемов платежей Национального Банка и небанковских организаций на 48% и 88% соответственно. В среднем за день через платежные системы проводилось 169,3 тыс. транзакций на сумму 3,1 трлн тенге.

Рисунок 1 – Динамика потоков платежей в платежных системах Национального Банка На основе данных годового отчета НБ РК

По состоянию на 1 января 2021 года эмитирование платежных карточек осуществляли 21 банка и АО «Казпочта». Указанные организации выпускают и распространяют платежные карточки международных систем VISA International, MasterCard Worldwide, UnionPay International, American Express International и Diners Club International. Кроме того, банки Казахстана выпускают платежные карточки локальных систем: Altyn Card – АО «Народный Банк Казахстана», локальная карточка Ситибанка Казахстан - АО «Ситибанк Казахстан» и Система платежных карт Kaspi.kz – АО «Kaspi Bank».

По состоянию на 1 января 2021 года в обращении находится 48,0 млн. платежных карточек, а количество держателей данных карточек составило – 39,2 млн. держ. (по сравнению с ситуацией на аналогичную дату 2020 года – рост на 49,7% и 31,6% соответственно). Наиболее распространенными являются дебетные карточки, их доля составляет 74,3%, доля кредитных карточек – 22,8%. На долю дебетных с кредитным лимитом и предоплаченных карточек приходится 2,5% и 0,4% соответственно.

За период январь-декабрь 2020 года объемы транзакций с использованием платежных карточек казахстанских эмитентов составили 51,9 трлн. тенге, количество – 3 175,9 млн. транзакций. При этом количество безналичных транзакций выросло более чем в 2,4 раза до 2 878,5 млн. операций на 35,3 трлн. тенге. Держателями платежных карточек было проведено 297,4 млн. операций по снятию наличных денег на сумму 16 620,5 млрд. тенге. Наблюдается уменьшение количества операций по снятию наличных денег в сравнении с январем-декабрем 2019 года на 20,9%. При этом, объема операций по снятию наличных денег вырос на 1,8% [2].

В настоящее время разрабатывается доклад по видению различных сценариев внедрения цифровой валюты в Республике Казахстан, учитывающих технологическую инфраструктуру и регуляторные подходы. Публикация доклада запланирована на вторую половину 2021 года. По результатам обсуждения документа планируется реализация пилотного проекта по поэтапному внедрению цифровой валюты центрального банка в РК. У цифровой валюты немало преимуществ, среди которых:

- безопасность и устойчивость платежей;
- эффективность платежей (национальный рынок);
- финансовая стабильность;
- эффективность трансграничных платежей;
- повышение доступности финансовых услуг;
- сокращение доли наличного обращения;
- увеличение скорости, удобства и прозрачности платежей.

В целом страна готова к цифровой трансформации нацвалюты. В последние годы в Казахстане стремительными темпами развивается цифровизация финансовой системы. Население всё больше использует безналичный способ расчётов. По состоянию на 1 ноября 2020 года в обращении находится 45,4 млн платёжных карточек, а количество их держателей

составило 37,9 млн. При этом объём безналичных платежей за десять месяцев текущего года увеличился в 2,5 раза и составил 26,7 трлн тг. За последние пять лет объём безналичных платежей растёт в среднем в 2 раза в год.

Программа развития национальной платежной системы принята Нацбанком РК. Предполагается, что за четыре года новая инфраструктура будет не только развернута в Казахстане, но и интегрирована с иностранными аналогами стран ЕАЭС [5].

Система мгновенных платежей подразумевает проведение розничных транзакций и переводов в режиме реального времени, круглосуточно, с использованием любого платежного инструмента и канала. Основа для такой системы уже есть: на базе РГП «Казахстанский центр межбанковских расчетов Национального Банка Республики Казахстан» (КЦМР) действует функционал мгновенных платежей по упрощенному реквизиту с участием отдельных БВУ. Нацбанк предлагает допустить к этой инфраструктуре и небанковские организации.

Национальная платежная система должна появиться в Казахстане в три этапа. На первом этапе – в 2021 году – будет проведена разработка системы мгновенных платежей и построение межбанковской системы платежных карточек. На втором – в 2022–2023 годах – произойдет «полномасштабный запуск межбанковской системы платежных карточек». За эти два года планируется также интегрировать инфраструктурные компоненты национальной платежной системы с аналогичными решениями на пространстве ЕАЭС. Третий период – с 2024 по 2025 год, на этом этапе планируется развивать национальную платежную инфраструктуру и новые сервисы.

Также регулятор предлагает создать в Казахстане локальную инфраструктуру для обработки операций по платежным карточкам. Реализация инициативы позволит ввести новый инструмент для внутристрановых платежей – цифровую карточку (платежный ID), что тоже, как ожидают в Нацбанке, позволит значительно оптимизировать затраты участников системы.

Потребности пользователей безграничны, в связи с этим, необходимо постоянно совершенствовать и адаптировать национальную платежную систему. Чтобы придерживаться высокого уровня развития платежных систем Национальному банку Казахстана как оператору платежных систем, необходимо активизировать работу по выработке схем реализации механизма удаленной идентификации клиентов, регламентировать порядок осуществления биометрической идентификации клиентов при оказании банками электронных банковских услуг на основе сличения биометрических параметров физических лиц и сведений из государственной базы данных. В результате чего прогнозируется рост безналичных платежей и снижение теневой экономики. Предложенные инновации, в перспективе способны с помощью возможностей современных технологий значительно повысить доступность финансовых услуг, предлагаемых коммерческими банками.

Таким образом, платежные системы должны подстраиваться под современные требования для экономического развития. Только те платежные системы, которые стремятся удовлетворить все потребности потребителей, добиваются успеха и широкого распространения.

Список литературы:

1. Электронные деньги в коммерческом банке: практическое пособие / [А.В.Пухови др.]. – 2-е изд. (стер.) – М. : ЦИПСИР; Саратов : Ай Пи Эр Медиа, 2019. – 208 с.
2. Официальный Интернет-ресурс Национального Банка Республики Казахстан: https://nationalbank.kz/ru/links/platezhnye_sistemy
3. http://nationalbank.kz/cont/ЭО_1-2016_Свод_рус_сайт-24.05.16г..pdf. Экономическое обозрение Национального Банка Республики Казахстан. Основные тренды развития платежного рынка: банки и цифровая «революция», 2020.

4. Дайджест новостей финансового рынка: «Эволюция безнала» в Казахстане в 2020 году сменилась «революцией». – 10.02.2021.

5. «Цифровая валюта центральных банков 2020». – 10 Декабрь 2020. – Ranking.kz.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕКЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАРҒА САЛЫҚ САЛУ

НУРТАЗИНОВА Ж.

Ф-19-1к тобының студенті

ЕЛДОСОВА А.К.

Ғылыми жетекші, магистр, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қазақстан Республикасында кез-келген коммерциялық қызметке салық салынады. Осы мақалада біз Қазақстанның жеке инвесторларына қолжетімді инвестициялаудың неғұрлым кең таралған түрлеріне салық салу тәртібін қарастырамыз.

Түйінді сөздер: салық салу, инвестиция, жеке инвестиция, қор биржасы, акциялар.

Инвестицияларды таңдауға көптеген факторлар әсер етеді, бірақ олардың екеуін негізгі деп атауға болады – бұл тәуекелдер мен кірістілік. Табыстылықты есептеу кезінде салықтық әсерді ескеру қажет, бірақ барлық инвесторлар жеке инвестицияларға салық салу жүйесі туралы түсінікке ие емес.

Жеке қаржы бойынша көптеген кітаптардан қазақстандық қарапайым халық байлықтың негізі пассивті табыс болып табылады деген ережені нық меңгерген. Инвестордың жеке еңбек қатысуынсыз алынған кіріс пассивті болып саналады. Соңғы жылдары халықтың қаржылық сауаттылығының деңгейі айтарлықтай өсті, бұл жеке инвестициялар нарығының өсуіне әкелді. Алайда, инвестиция салуды бастау кепілдендірілген табыс алуды білдірмейді. Қазіргі қаржы нарығында инвестициялау қаражатының көптігі әсіресе жаңадан келген инвесторды шатастырады.

Екінші деңгейдегі банктегі депозит - халық арасында инвестициялаудың ең көп таралған түрі. Қазақстанның банк жүйесі тәуелсіздік жылдары дамудың маңызды жолынан өтті және өзінің тиімділігі мен орнықтылығын дәлелдеді. Депозиттік шотқа инвестициялар тәуекелі төмен болып саналады, өйткені банктердің қызметін реттеуші бақылап отырады, ал депозиттің 10 млн теңгеге дейінгі сомасын Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры қамтамасыз етеді.

Салық кодексінің 341-бабы 1-тармағының 2) тармақшасына сәйкес жеке тұлғаларға банктердегі депозиттері бойынша төленетін сыйақыларды салық салудан босату депозиттердің пайдасына тағы бір артықшылық болып табылады.

Қазақстан Республикасында тіркелген эмитенттердің акциялары. Батыс экономикасындағы үлестік бағалы қағаздар инвестициялаудың ең көп таралған түрі болып табылады. Қазақстанда қор нарығының қалыптасуы мен дамуы, оның ішінде мемлекет тарапынан айтарлықтай қолдау көрсетілуде. Қолдау нысандарының бірі Қазақстан қор биржасында (KASE) жүзеге асырылған операциялар бойынша кірістерді салық салудан босату болып табылады.

Инвестор өзіне тиесілі акциялардан кірістің екі түрін ала алады-дивидендтер түріндегі кіріс және сату кезінде құн өсімінен түсетін кіріс.

Осындай дивидендтерді есептеу күніне KASE қор биржасының ресми тізімінде тұрған акциялар бойынша дивидендтер, сондай-ақ акцияларды KASE қор биржасында ашық саудасаттық әдісімен өткізу кезінде құн өсімінен түсетін табыс Салық кодексінің 341-бабы 1-тармағының 7 және 16-тармақшаларына сәйкес салық салудан босатылады.

КASE қор биржасының ресми тізімінде жоқ акциялар бойынша дивидендтерге салық кодексінің 327-бабы 1-тармақшасына сәйкес 5% мөлшерінде жеке табыс салығы салынады. Алайда, салық кодексінің 341-бабы 1-тармағының 8-тармақшасының негізінде дивидендтер мынадай шарттар бір мезгілде орындалған кезде салық салудан босатылады:

✓ дивидендтер есептелетін күні салық төлеуші дивидендтер төленетін акцияларды немесе қатысу үлестерін үш жылдан астам иеленеді;

✓ дивидендтер төлейтін резидент заңды тұлға дивидендтер төленетін кезең ішінде жер қойнауын пайдаланушы болып табылмайды;

✓ дивидендтер төлейтін резидент заңды тұлға активтерінің құнындағы жер қойнауын пайдаланушылар (жер қойнауын пайдаланушы) болып табылатын тұлғалардың (тұлғаның) мүлкі дивидендтер төлеу күніне 50%-дан аспайды.

КASE қор биржасынан тыс сауда-саттықта акцияларды өткізу кезінде құн өсімінен түсетін табысқа салық кодексінің 331-бабы 1-тармағының 8-тармақшасына сәйкес 10% мөлшерінде жеке табыс салығы салынады.

ҚР аумағынан тыс тіркелген эмитенттердің акциялары. Резидент емес эмитенттердің акциялары бойынша дивидендтерге салық кодексінің 327-бабының 1-тармақшасына сәйкес 5% мөлшерінде жеке табыс салығы салынады.

Қазақстан Республикасынан тыс жерлердегі көздерден алынған акцияларды өткізу кезіндегі табыс өткізу құны мен сатып алу құны арасындағы оң айырма ретінде айқындалады және Салық кодексінің 332-бабы 4-тармағының негізінде 10% мөлшерінде жеке табыс салығы салынады.

Облигациялар. Облигациялар акциялармен қатар инвестициялаудың ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады. Алайда, акциялардан айырмашылығы, олар инвесторларды тартуға қарағанда аз қауіпті.

Акцияларды ұстаушылар сияқты, облигациялардың иелері табыстың екі түрін ала алады – сыйақы (пайыздар) және оларды сату кезінде құн өсімінен кіріс.

Облигациялар бойынша сыйақылар Салық кодексінің 341-бабы 1-тармағының 3-тармақшасына сәйкес салық салудан босатылған.

КASE қор биржасында ашық сауда-саттық әдісімен облигацияларды өткізу кезінде құн өсімінен түсетін табыс Салық кодексінің 341-бабы 1-тармағының 7 және 16-тармақшаларына сәйкес салық салудан босатылады.

Қазақстан Республикасынан тыс жерлердегі көздерден алынған облигацияларды өткізу кезіндегі табыс өткізу күніндегі дисконт амортизациясын және (немесе) сыйлықақыны ескере отырып, өткізу құны мен сатып алу құны арасындағы купонды есепке алмағандағы оң айырма ретінде айқындалады және Салық кодексінің 332-бабының 5-тармағына сәйкес 10% мөлшерінде жеке табыс салығы салынады.

Микроқаржы ұйымдарына инвестициялар. Салыстырмалы түрде таяуда микроқаржы ұйымдары жылдық 25% - ға дейін жоғары кірістілікті ұсына отырып, жеке инвесторлардан ақша қаражатын тарта бастады. Жоғары табыстылық кепілдіктер мен сақтандырудың болмауына байланысты салымның жоғары тәуекелді сипатына негізделген.

Инвестор МҚҰ-дан алынған сыйақылардан Салық кодексінің 327-бабы 2-тармақшасының негізінде жеке табыс салығының 10% - ын төлеуге міндетті.

Салық есептілігі

Жеке тұлға Қазақстан Республикасы Салық кодексінің 363-бабы 1-тармағының 3 және 4-тармақшаларына сәйкес жеке табыс салығы бойынша салық декларациясын (240.00-нысан) есепті салық кезеңінен кейінгі жылдың 31 наурызына дейінгі мерзімде қаржы жылы үшін алынған, жеке табыс салығы салынатын табыстар бойынша салық органдарына ұсынуға міндетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық кодексі) (2021.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

2. [https://forbes.kz//finances/investment/nalogooblojenie_chastnyih_investitsiy_vkazahstane/?](https://forbes.kz//finances/investment/nalogooblojenie_chastnyih_investitsiy_vkazahstane/)

3. <https://kase.kz/ru/private-taxes/>

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ АНТИИНФЛЯЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

РОЖКОВ К.

студент группы Ф-19-2

ИДИРИСОВА А.Т.

Научный руководитель, магист, ст.преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены причины роста инфляции, выявлены проблемы и предложены пути совершенствования антиинфляционной политики в РК.

Ключевые слова: инфляция, антиинфляционная политика, инфляционные процессы, рост цен, увеличение государственных расходов, Национальный банк.

Сегодня инфляция в Казахстане – это процесс, который происходит под давлением внешних факторов: пандемия коронавирусной инфекции COVID-19, вялая мировая торговля, снижение спроса на сырье. Одновременно с этим, внутри страны происходит увеличение объемов денежной массы, рост расходов государства и квазигосударственного сектора на заработные платы. Эти меры принимаются в целях стимулирования деловой активности, которая падает, начиная с апреля 2019 года. Но какие недостатки можно выделить в проводимой политике? В целом, помимо последствий пандемии, актуальны три проблемы казахстанской экономики, которые из года в год становятся факторами усиления инфляционных процессов:

Несогласованность антиинфляционной политики. С начала 2019 года, согласно указам Президента страны и постановлениям правительства, была резко увеличена социальная поддержка граждан: выросли стипендии, пенсии, заработные платы. Такая тенденция, немного сбавив обороты в конце 2019 года, сохранилась и усилилась после введения карантина в середине марта 2020 года. Проводя параллель между политикой НБРК, который осенью 2019 года повысил базовую ставку на 0,25% для предупреждения роста цен, и действиями правительства, мы видим противоречие (с одной стороны – борьба с инфляцией, с другой – рост доходов населения), которое вылилось в стремительный рост цен на продовольствие в 2019 году на 4,5% (таблица 1) [1].

Таблица 1. Общий уровень инфляции в РК за 2018-2020 гг.

	Общий уровень инфляции	Продовольственные товары	Непродовольственные товары	Услуги
2018 г.	5,30%	5,10%	6,40%	4,50%
2019 г.	5,40%	9,60%	5,00%	0,70%
2020 г.	7,50%	11,30%	5,50%	4,20%

Пр и м е ч а н и е – статистические данные Национального банка РК

Ситуация несколько изменилась, но это не отменяет того, что зачастую фискальная политика правительства и монетарная политика НБРК противоречат друг другу, что, как мы видим на конкретном примере, приводит к снижению эффективности антиинфляционной политики [2].

Ожидания граждан чаще всего становятся причиной роста цен, они всегда высоки, поэтому, при малейшей угрозе кризиса все люди стремятся вдоволь запастись продовольствием и другими товарами первой необходимости, перевести деньги в доллары, и другими всевозможными способами превратить национальную валюту в какой-то более надежный и нужный актив. А приводит это к дефициту товаров и, как следствие, росту цен.

Еще одним немало важным фактором является импортозависимость казахстанского рынка [3]. Очевидно, что экономика Казахстана имеет ярко выраженную сырьевую направленность, а перерабатывающая промышленность и сфера услуг довольно сильно отстают. Поэтому большинство товаров в магазинах, начиная от продуктов и заканчивая автомобилями, завозятся из-за рубежа. Как следствие, малейшие колебания курса национальной валюты вызывают усиление инфляции в стране. К примеру, после девальвации тенге в 2015 году, темп инфляции составил 13,6%.

Большая проблема для многих казахстанских городов – это постоянное повышение тарифов на коммунальные услуги, как пример, можно отметить повышение тарифов на вывоз мусора на 20,5% (таблица 2) [1].

Таблица 2. Инфляция непродовольственных товаров

	Одежда и обувь	Аренда жилья	Сбор мусора	Моющие средства	Медикаменты
2018 год	7,80%	3,10%	13,40%	6,60%	7,90%
2019 год	6,70%	6,90%	-3,70%	5,80%	6,20%
2020 год	4,80%	9,70%	20,50%	10,20%	9,90%

П р и м е ч а н и е – статистические данные Национального банка РК

На фоне постоянного повышения цен при этом улучшения качества предоставляемых услуг не наблюдается: водопроводные сети в аварийном состоянии, многие жалуются на качество отопления, нередко перебои с электроэнергией.

В целях повышения эффективности проводимой антиинфляционной политики можно рассмотреть два направления: введение прогрессивной шкалы налогообложения и ужесточение контроля за ценами и доходами населения. Для начала, каким образом прогрессивное налогообложение улучшит положение дел? В тех условиях, в коих мы находимся сейчас, стандартные инструменты ДКП не способны помочь, нужно реанимировать экономику после застоя. Прогрессивное налогообложение поможет убить двух зайцев сразу: снизить нагрузку на наиболее бедные слои населения и сектор МСБ, на котором держится вся экономика Казахстана. После этого отпадет необходимость в выплате пособий, доходы уязвимых слоев и так немного повысятся. А те, чья платежеспособность, несмотря на кризис, осталась на довольно высоком уровне, снизят часть расходов на приобретение товаров и услуг, позволив в некоторой степени обуздать инфляцию спроса, от которой так сильно страдает наша экономика [5].

На сегодняшний день государство де-юре контролирует цены на товары первой необходимости. Государству стоит повысить контроль над тем, как ответственные лица исполняют свои обязанности в этой сфере. Постоянное увеличение доходов население, не пропорциональное росту производства – прямая дорога к инфляции. Увеличение государственных расходов, растущий дефицит бюджета, усиление инфляции, вот к чему социальная политика правительства. Как было сказано, введя прогрессивное

налогообложения, потребность в этих выплатах бы снизилась, а нагрузка перешла бы на плечи более платежеспособных граждан.

Таким образом, подходя к решению главной цели этой работы, важно отметить, что проблемы антиинфляционной политики обусловлены не столько монетарными процессами, сколько общей структурой экономики Казахстана, прежде всего, её сырьевой направленностью, которая и вызывает нестабильность из-за зависимости цен мирового рынка на нефть, газ и металлы [5].

Национальный Банк РК, в свою очередь, принимает все возможные меры, которые были бы эффективны в наших условиях, и антиинфляционная политика страны, которая проводится в последнее время, направлена на компенсацию последствий этой зависимости. Многие эксперты считают, что решение вышеперечисленных проблем во многом кроется в преодолении государством структурного кризиса [6].

Необходимо развивать отечественный рынок, перерабатывающую промышленность, сферу услуг, решать проблему неэффективного коммунального хозяйства. Сбалансированный экономический рост, сопряженный со структурной перестройкой отечественной экономики позволит повысить доверие граждан и других государств к экономике Казахстана, увеличить объем инвестиций, производства, снизить уровень инфляции и безработицы, и достичь независимости от цен на энергоносители, тогда как сейчас эти факторы выступают скорее провокаторами инфляционных процессов.

Список литературы:

1. Официальный сайт НБРК: <https://www.nationalbank.kz/ru>.
2. Бондарев А.С. «Антиинфляционная политика и проблема согласованности денежно-кредитной и бюджетно-налоговой политики» // Central Asian Economic Review, №1. – 2020.
3. Наргозиев И.Ж. «Регулирование инфляции и инфляционных ожиданий: мировой опыт и практика Казахстана». – Алматы, 2017.
4. Шакирова Р.К. «Инфляция, антиинфляционная политика и налоги: теория и практика». – Алматы, 2018.
5. Беляева Е.Т. «Инструменты и методы антиинфляционной политики». – Алматы, 2018.
6. Некипелов А.И. «О возможностях макроэкономической политики в преодолении кризиса, вызванного пандемией». – Москва, 2020.

БАНКТЕГІ ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛГИЯЛАРДЫҢ РОЛІ МЕН ОРНЫ

САТИБАЛДИЕВ Б.С.

Ф-20-3ск тобы студенті

ИСАНОВ А.С.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бүгінде банктерде заманауи ақпараттық технологияларды (АТ) кеңінен пайдалану объективті қажеттілікке айналды. Ақпараттық технологиялар қолданылатын выфв ауқымы өте кең. Олардың қарқынды дамуы басталғаннан бері олардың мәні дәстүрлі түрде үлкен болған салалардың бірі - қаржы саласы. Осыдан 10-15 жыл бұрын несие ұйымдары ақпаратты өңдеудің қолмен әдістерін қолданғанына қарамастан, қазір кез-келген банктің міндетті атрибуттары компьютерлер, электрондық терминалдар, байланыс және байланыс құралдары және т. б. болды.

Түйінді сөздер: Банк, қаржы, заманауи технологиялар, инновациялар, стратегия, коммерциялық банктер, электронды ақшалар және т.б.

Банктік қызметті ақпараттандыру процесі жалғасады деп сеніммен айтуға болады. Ұсынылатын өнімдер мен қызметтердің сапасы мен сенімділігін арттыру, есеп айырысу операцияларын жүзеге асыру жылдамдығын арттыру, клиенттердің банк өнімдеріне Электрондық қол жеткізуін ұйымдастыру негізгі үрдістерге айналады. Бұл факторлар, ең алдымен, банктердің қаржы нарықтарындағы бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге деген ұмтылысымен байланысты. Банктік ақпараттық технологияларды қолдану салдарынан өнімдер мен қызметтер нарығын сапалы кеңейту, банкоматтарды, электрондық есеп айырысу жүйелерін, интернет-технологияларды пайдалану арқылы нарықтың үлкен үлесін қамту, клиенттердің ақпаратқа жедел қол жеткізуі мүмкін болды. Осының барлығы есептеу техникасы, желілік және ақпараттық технологиялар, ақпаратты қорғау және деректерді өңдеу әдістері саласындағы ең соңғы жетістіктерді банк практикасына белсенді енгізуге одан әрі ықпал ететін болады.

Қазіргі уақытта IT шешімдеріне шығындар бұрынғыдан да жоғары. Статистикаға сәйкес, отандық банктер АТ шешімдерін сатып алу және енгізу үшін жылдық шығындар сметасының кем дегенде 5% бөледі. Бірақ шығындар сомасы көбінесе банктің қандай ақпараттық жобаларды жүргізетініне, ол қандай нарықтық үлесті иеленетініне және қандай жаңа қызметтерді енгізбекші екеніне байланысты болады. Атап айтқанда, нарықта агрессивті саясат жүргізетін банктердің бюджеттері жалпы шығындардың 35% жетуі мүмкін. Мысалы, елдегі отандық банктер орташа шамамен CRM жүйесін енгізу кезінде АТ шығындарының үлесін әдеттегі 7-10% -дан 15% -ға дейін арттырды.

Кредиттік және қаржы ұйымдарының қызметін басқару жүйелері бүгінде ақпараттық бизнес саласындағы дербес бағытты білдіреді. Несиелік ұйымдарға арналған ақпараттық жүйелер өте ұзақ даму жолынан өтті және қазіргі уақытта олар кез-келген банктік бизнес-процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді: өтімділікті басқару, кадрлар, Банктік тәуекелдер және т.б. несиелік ұйымдарға арналған бағдарламалық өнімдер нарығы функционалды жағынан да, техникалық жағынан да ерекшеленетін жүйелердің кең спектрімен ұсынылған. іске асыру. Бүгінгі таңда кез-келген банктік ақпараттық жүйеге қойылатын міндетті талаптар көптеген пайдаланушылардың желілік жұмысының мүмкіндігі, кассалық есеп айырысу қызметтері, несиелік және депозиттік қызмет, валюталық операциялар бойынша банктік операциялардың бүкіл кешенін жүзеге асыру, түпкілікті пайдаланушылардың қол жеткізу құқықтарын икемді күйге келтіру, бірнеше аппараттық платформаларды қолдау, көптеген есеп беру нысандарын автоматтандырылған қалыптастыру және оларды икемді қайта конфигурациялау мүмкіндігі және т. б. болды. Қазіргі уақытта қаржы ұйымдары үшін бағдарламалық өнімдер нарығында ұсынылған жүйелердің көпшілігі осы талаптарды қанағаттандырады. Олардың ұқсастығына қарамастан, олар техникалық іске асыру тұрғысынан да, қызмет көрсету деңгейінде де түбегейлі ерекшеленуі мүмкін.

Бағдарламалық жасақтамадан басқа, банктік ақпараттық технологиялар банктік операциялар мен телекоммуникацияларды ақпараттық, аппараттық және техникалық қамтамасыз етуге қатысты барлық мәселелерді қамтиды.

Ақпараттық технологиялар банк жүзеге асыратын операциялардың барлық спектрін жылдамдық пен сенімділіктің қолайлы дәрежесімен есепке алуға, барлық бухгалтерлік және қаржылық есептілікті алуға мүмкіндік береді. Олар нақты банктік құжат айналымын автоматтандыруды, яғни "құрылуды"білуі керек;сымдардан емес, операциялардан";. Ақпараттық технологиялар Басқару есебін және стратегиялық жоспарлауды қолдайды. Олар басқару және бухгалтерлік ақпаратты бақылау және талдау үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Ақпараттық жүйелер қаржылық және статистикалық талдау үшін бағдарламалық өнімдермен және құралдармен мәліметтер алмасуды қамтамасыз етеді.

Соңғы уақытта Интернет-технологиялар арқылы клиенттерге көрсетілетін жаңа банктік қызметтердің маңызы айтарлықтай өсті. Банктердің электрондық байланыс жүйелерін кеңінен қолдануын және ақпарат алмасудың қағазсыз технологиясына біртіндеп көшуді ескере отырып, бұл бағыттың банктер үшін маңыздылығын бағалауға болады. Бұл проблема филиалдармен онлайн режимде жұмыс істейтін филиалдық банктер үшін де өзекті. Көптеген ақпараттық жүйелерді жасаушылар ақпаратты қорғау құралдарын өздерінің бағдарламалық өнімдеріне қосады. Сонымен қатар, берілген ақпаратты рұқсатсыз қарау мен беру кезіндегі өзгерістерден қорғауды жүзеге асыратын тәуелсіз әзірлеушілердің әртүрлі құралдары бар.

Банктік ақпараттық технологиялар реинжиниринг және кредиттік ұйымдардың жұмысын жетілдіру, Банк жұмысын ұйымдастырушылық-технологиялық қайта құру процестерінде жеке және маңызды рөл атқарады. Көптеген ресейлік банктердің операциялар спектрі тұрғысынан әмбебаптығына қарамастан, бір-біріне ұқсас Ұйымдық құрылым, клиенттерге қызмет көрсету технологиясы, жұмыс процесінің құрылымы және т. б. сияқты екі банкті табу мүмкін емес. Банк операцияларының экономикалық мәні бәрібір өзгеріссіз қалғанымен, әрбір коммерциялық банк өзінің қалыптасқан технологиясы бойынша жұмыс істейді. Ол әрдайым оңтайлы бола бермеуі мүмкін, негізсіз жоғары шығындармен сипатталуы мүмкін, бірақ соған қарамастан бұл технология "тарихи қалыптасқан"; осы банк үшін және қандай да бір сыртқы немесе ішкі ынталандырушы факторлар болмаған кезде пайдалануды жалғастырады.

Тек шектеулі уақыт аралығында қолданыстағы технология банктің қазіргі қажеттіліктеріне жауап береді, табиғатта косметикалық сипатқа ие және ұйымдық құрылымға, бизнес-процестердің мәніне әсер етпейтін өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді. Кез-келген технология өзгерген нарықтық жағдайда өзектілігін жоғалтатын және бизнесті одан әрі дамыту жолында тежеуші факторға айналатын кез келеді. Екінші жағынан, кез-келген бизнестің сәтті дамуының кілті оның икемділігі, өзгертін сыртқы ортаға сәйкес бейімделу қабілеті екені анық.

Банктің сапалы басқа даму деңгейіне көшуі банк практикасына жаңа технологияларды, жұмыстың жаңа тәсілдері мен әдістерін енгізуді сөзсіз талап етеді. Бұл процестер көбінесе ұйымдық құрылымды қайта қараумен, ұсынылатын банктік өнімдер мен қызметтер спектрінің өзгеруімен, бизнес-процестердің реинжинирингімен (компаниялардың бизнес-процестерін түбегейлі қайта ойластыру мен түбегейлі қайта жоспарлаудан тұрады және олардың қызмет көрсеткіштерін едәуір (бірақ міндетті түрде бір реттік емес) жақсартуға бағытталған: шығындарды күрт азайту, сапаны арттыру., клиенттерге қызмет көрсету жылдамдығы), жаңа ақпараттық технологияларды енгізу. Несиелік ұйымның технологиясындағы түбегейлі өзгерістер, жаңа өнімдер мен қызметтердің пайда болуы бұрын қолданылған банктің қызметін автоматтандыру және басқару жүйесі банктік технология тұрғысынан жаңа өзгерген талаптарға жауап бермейді.

Жалпы кең тарлаған қателіктердің бірі - банктің ақпараттық жүйесін, оның функционалдығын ұйымдастырушылық және технологиялық қайта құру процесстерін басты бағыт деп таңдауы. Жаңа жүйені таңдағаннан кейін банк өзінің жұмыс технологиясын бейімдеуге тырысады, бұл негізінен дұрыс емес.

Жоғарыда айтылғандардан келесі қорытынды шығады: Банктің ұйымдастырушылық және технологиялық қайта құрылуы ақпараттық технологиялардағы өзгерістерді анықтайтын негізгі процесс ретінде қарастырылуы керек. Осы процестің нәтижесі банктің жаңа ақпараттық жүйесін енгізу немесе ескі ақпараттық жүйесін бейімдеу болады. Осылайша, несиелік ұйымдардың реинжинирингі және жаңа банктік және ақпараттық технологияларды енгізу өзара тығыз байланысты процестер болып табылады.

Жақында басқарудың ақпараттық жүйелері (немесе MIS-Management Information System) үлкен маңызға ие болды, өйткені олар банктік басқарудың ең тиімді құралы болып табылады және біртіндеп отандық қаржы ұйымдары оларды қолдана бастайды.

Сонымен бірге, ақпараттық технологиялар саласы жыл сайын күрделене түсуде. АТ үлкен қаржылық және уақытша ресурстарды сіңіреді, бірақ әрқашан тиісті нәтиже бермейді.

Мұндай жағымсыз жағдайдың ең көп таралған себептерінің бірі - басқарудағы қателіктер.

АТ басқару саласындағы отандық ұйымдарға тән ең типтік қателер қандай?

Ең көп тарағандардың бірі - жоғары басшылықтың автоматтандыру міндеттеріне назар аудармауы, олардың мағынасын және мәніне көңіл бөлмеу. Көптеген менеджерлер ІТ бизнестің тиімділігі мен оның өмірлік белсенділігіне түбегейлі әсер ететінін түсіне алмайды. АТ мәнін түсіну үшін менеджерге сұраққа жауап беру жеткілікті: негізгі серверлік жабдық істен шыққан кезде немесе негізгі клиенттік ақпаратты ашқан кезде оның бизнесінде не болады?

Басқа кең тараған қатесі қаржыландырудың жетіспеушілігі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, отандық компаниялардағы АТ-ға орташа салыстырмалы шығындар (кірістің пайыздық қатынасы) ұқсас шетелдік компанияларға қарағанда айтарлықтай төмен. Әсіресе, әдетте, өз саласының мамандары бола отырып, пәндік салада жақсы бағдарланған іт-мамандарға шығындар тұрғысынан. Осының салдарынан кадрлардың жоғары ауысуы, қызметкерлерге жүктеме және әртүрлі міндеттердің үйлесуі, мысалы, әзірлеуші көбінесе өз жүйелерін тексеруге жауап береді, бұл сайып келгенде тәуекелдерді күрт арттырады.

Сонымен, ІТ-мамандардың барлық мәселелерді өз қалауы бойынша өздігінен шешуге тырысуынан көрінетін іт басқару дағдыларының болмауы. Көптеген ұйымдар жобалық басқару әдістерін, ат немесе жүйелік қауіпсіздікті басқару саласындағы халықаралық стандарттарды (мысалы, COBIT және BS7799) пайдаланбайды, пайдаланылатын жүйелердің сапасын басқаруға, пайдаланушыларға қызмет көрсетуді ұйымдастыруға назар аудармайды, ақпараттық жүйелердің ішкі аудитін жүзеге асырмайды, өз процестерін құжаттандырмайды. Мұның бәрі, сайып келгенде, процестердің бақыланбауына, уақыттың бұзылуына және бюджеттен тыс жерлерге әкеледі.

Қазіргі заманғы технологиялар үнемі өзгеріп отырады және күрделене түседі және мамандардың білімі 3-4 жыл ішінде түбегейлі ескіруі мүмкін, ең маңызды сәт - ІТ мамандарын оқыту және сертификаттау, бұған дәстүрлі түрде жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Қазіргі экономикалық жағдайда қаржы ұйымының ІТ-менеджерінің негізгі миссиясы теңгерімді дамудың технологиялық базасын қамтамасыз ету және клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыру және ішкі бизнес-процестерді оңтайландыру есебінен бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізуде бизнес-құрылымдарға жәрдемдесу болып табылады. Басқаша айтқанда, ат менеджері қызметінің негізгі бағыттарының бірі, ат бөлімшесінің жұмысын жалпы ұйымдастырумен қатар, бизнес-бөлімшелермен өзара әрекеттесу, даму стратегиясы мен тактикасын бірлесіп пысықтау, АТ-ның экономикалық аспектілерін бағалау болып табылады.

Жалпы банктік ақпараттық технологияларды басқару мәселелеріне арналған. Бұл мәселелердің маңызы зор және "техникалық" пән болып табылмайды, ал жоғары басшылықтың және қаржы ұйымдарының барлық қызметтерінің жіті назарын талап ететінін атап өткіміз келеді. Ақпараттық технологиялар - бұл қызмет көрсету емес, кішігірім бөлім, біраз уақыт бұрын олар барлық бөлімшелердің жұмысына қатысады және ұйымның бизнесті дамыту және ішкі процестер мен клиенттерге қызмет көрсету жүйесін жетілдіру мүмкіндіктерін тікелей анықтайды.

Қорыта келіп, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, негізгі құрылымы да ұйымдастырылған. Біз жаңа үрдістер мен халықаралық тәжірибеге басымдық бере отырып, орныққан тәсілдерді ұсынбауға тырыстық. ІТ саласындағы халықаралық жұмыстың айтарлықтай тәжірибесі бар авторлар батыстық Best Practices (ең жақсы тәжірибелер) туралы мәлімдемемен шектелмеді, бірақ халықаралық тәжірибедегі ең жақсысын Қазақстанда қолдануға бейімдеуге тырысуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. Сыңдарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. – Ақорда. Нұр-Сұлтан қ. 1.09.2020 ж.

2. Исанов А.С., Талимова Л.А. Халықаралық валюта-қаржылық қатынастар. – Қарағанды қ. Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
3. Исанов А.С., Талимова Л.А., Қалқабаева Г.М. Ақша-несиелік саясат. – Қарағанды қ. Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
4. Талимова Л.А., Сайфуллина Ю.М., Калқабаева Г.М., Есмагамбетов Т.У Цифровые технологии расчетов и межбанковский клиринг». – Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
5. Гусманова Ж.А., Курманалина А.К. Банковское дело. – Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Электронды оқу-құралы, 2020.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КРЕДИТОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

СИГАЕВА Д.А.

студентка группы Ф-18-2

БОРИСОВА Е.И.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение малого и среднего бизнеса в Казахстане, его развитие и особенности. Охарактеризованы риски и их влияние на развитие малого и среднего бизнеса. Озвучены проблемы в развитии малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, коммерческие банки, предпринимательские риски, кризис, последствия.

Глобальная экономика несет серьезные потери из-за «коронакризиса». Так, по обновленным прогнозам, международных финансовых организаций на 2020 год, снижение темпов роста мировой экономики оценивается от минус 4,4% до минус 7,6%.

Негативные последствия кризиса отразились и на экономике Казахстана. При этом по сравнению со странами ЕАЭС экономика РК и Республики Беларусь пострадали меньше остальных. По прогнозам ЕАБР, в 2020 году в Армении сокращение экономики составит 6,4%, в Кыргызстане – 7,5%, в России – 4%, в Казахстане – 3%, в Беларуси – 1,5%. При этом процесс полного восстановления ВВП к докризисным уровням среди стран ЕАЭС прогнозируется в первую очередь в Казахстане и ожидается во второй половине 2021 года.

Более масштабного урона для экономики РК удалось избежать во многом благодаря беспрецедентным мерам государственной поддержки населения и бизнеса. В Казахстане на антикризисные меры было направлено около 6 трлн тг, или 9% от ВВП. Этот объем мер господдержки входит в число крупнейших в мире и сопоставим с показателями развитых стран.

По данным Комитета по статистике МНЭ РК вышеуказанный показатель по итогам первого квартала 2020 года составил 27,7%, что ниже аналогичного показателя 2019 года на 0,6 процентных пункта (рисунок 1) [1].

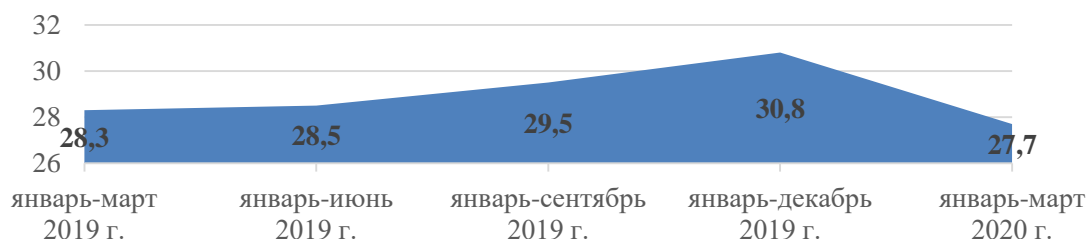

Рисунок 1 – Динамика доли МСП в ВВП Казахстана поквартально за 2019-2020 годы, %

В целом по объёмам произведенной валовой добавленной стоимости субъектами МСП Казахстана в 2019 году наблюдается устойчивый рост (рисунок 2) [1].

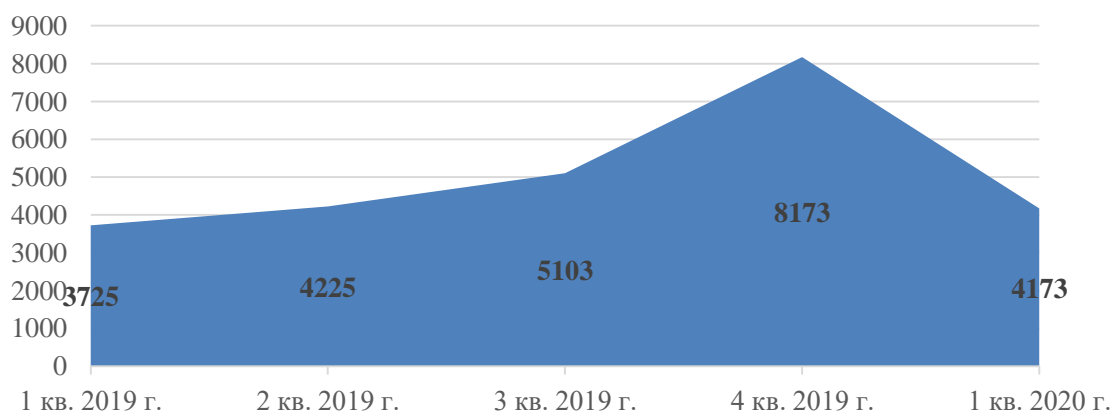

Рисунок 2 – Динамика ВДС малого и среднего предпринимательства РК поквартально за 2019-2020 годы, млрд. тенге

Субъекты малого и среднего предпринимательства Казахстана произвели в 1 квартале 2020 года ВДС на сумму 4,1 трлн. тенге, что на 12,0% выше уровня 2019 года.

Основной вклад в ВВП страны из субъектов МСП вносит малое предпринимательство (далее – МП), на их долю в 1 квартале 2020 года приходится 21,5%, в то время как на средний бизнес – 6,1% ВВП (рисунок 3).

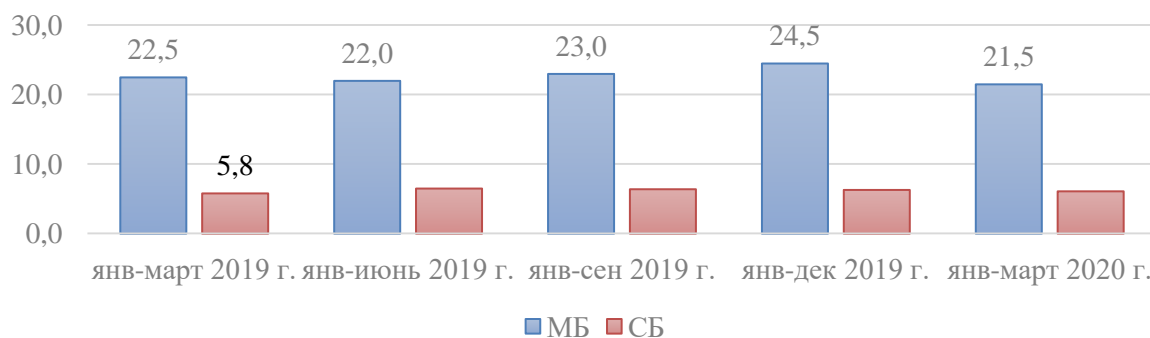

Рисунок 3 – Динамика доли МП и СП в ВВП 2019 - 2020 г., %

В 1 квартале 2020 года доли МП и СП по сравнению с аналогичным показателем 2019 года незначительно изменились. В целом, доли МП в ВВП Казахстана снизилась на 1 п. п. с 22,5% в 1 квартале 2019 года до 21,5% в 1 квартале 2020 года [1].

Доля среднего предпринимательства за аналогичный период увеличилась на 0,3% – с 5,8% до 6,1%, при этом наибольшая доля СП в ВВП наблюдалась в период январь-июнь 2019 года, когда составляла 6,5%.

По данным официальной статистики на 1 июля 2020 года в Республике Казахстан насчитывается 1 345,9 тысяч единиц субъектов малого и среднего предпринимательства, что на 25,3 тысячи больше, чем в 2019 году (1 320,6 тыс. единиц).

В структуре МСП 63,5% приходится на индивидуальных предпринимателей, на крестьянские хозяйства – 16,2%, на юридические лица, относящиеся по критериям к субъектам МП – 20,2%. Юридических лиц, относящиеся по критериям к субъектам СП

насчитывается 2 541 единиц, что составляет 0,2% от общего количества субъектов МСП (рисунок 4) [1].

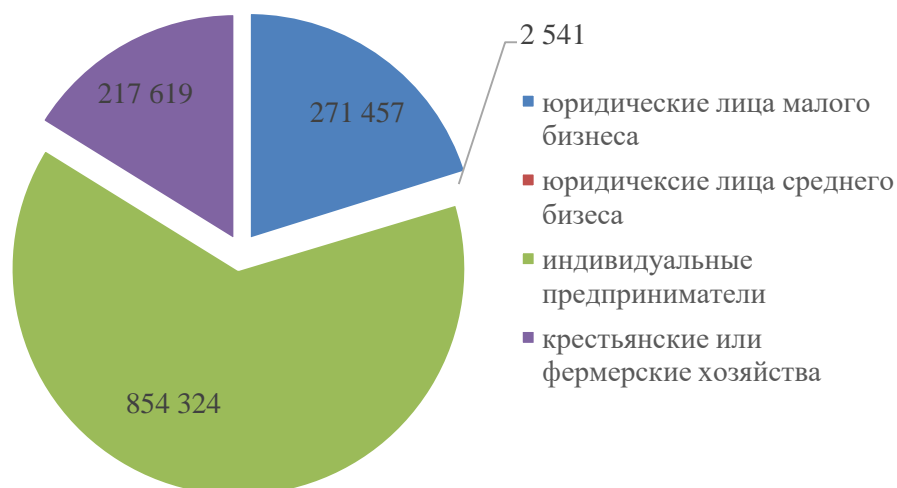

Рисунок 4 – Структура действующих субъектов МСП РК на 01 июля 2020 г., единиц

Анализ структуры МСП показал, что количество индивидуальных предпринимателей на 01 июля 2020 года сократилось на 8 108 ед. по сравнению с 2019 годом, количество юридических лиц увеличилось на 25 719 единиц по сравнению с 2019 годом.

Малое и среднее предпринимательство в Казахстане в 1 квартале 2020 года обеспечило работой более трёх миллионов человек, или 37,0% экономически активного населения [1].

В ноябре 2020 года наблюдалось улучшение экономической ситуации в стране. В базовых отраслях экономики зафиксирована положительная динамика. В обрабатывающей промышленности прирост составил 3,3%, из них в производстве продуктов питания – 3,6%, в фармацевтике – 39,5%, в производстве готовых металлических изделий – 19,6%, в выпуске бумажной продукции – 14,6%, в лёгкой промышленности – 15,5%, в автомобилестроении – сразу 52,6%. Тем временем объёмы строительства увеличились на 12,1%, ввода жилья – на 9,3%. В сельском хозяйстве отмечен рост на 5,3%. Кроме того, в ноябре наблюдается оживление сектора услуг. В частности, зафиксирован рост деловой активности в сферах торговли (+17,1%), проживания и питания (+10,5%) и связи (+4,5%).

Ключевыми факторами улучшения динамики остаются инвестиции в не добывающие сектора, кредитование, а также реализуемые меры по поддержке экономики.

К ноябрю текущего года портфель займов экономике составил уже 14,4 трлн тг – на 7% больше, чем годом ранее. Рост кредитования наблюдается как в розничном, так и в корпоративном сегменте: кредиты юридическим лицам выросли на 1,1% с начала года, до 7,3 трлн тг, в том числе кредитование субъектов малого предпринимательства увеличилось на 8,9%. Тем временем объём кредитов физическим лицам вырос на 7,5% с начала года, до 7,2 трлн тг. (рисунок 5)

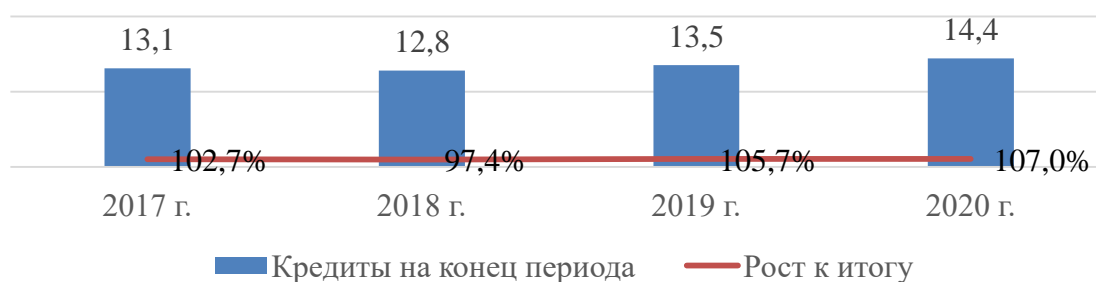

Рисунок 5 – Кредиты экономике, выданные БВУ РК по состоянию на октябрь 2020 г., трлн. тг.

Рост кредитования экономики страны обусловлен реализацией программ государственной поддержки, в том числе льготного кредитования. Так, в марте текущего года в рамках антикризисных мер Президента Национальный Банк Республики Казахстан запустил программу льготного кредитования субъектов предпринимательства.

Изначально она была направлена на субъектов малого и среднего предпринимательства, но из-за продолжающейся эпидемиологической ситуации в стране для смягчения последствий кризиса 27 октября 2020 года НБ РК расширил программу. В соответствии с этим дополнительно было выделено 200 млрд тг на кредитование субъектов крупного бизнеса и агропромышленного комплекса. В итоге общий размер выделенных на реализацию программы средств составил 800 млрд тг. Срок действия программы продлён до 31 декабря 2021 года.

Всего по состоянию на конец ноября текущего года банками принято 2 366 заявлений на сумму 572,6 млрд тг. Профинансирован 1 371 субъект малого и среднего предпринимательства на сумму 466 млрд тг, из них 112 млрд тг — за счёт денег, поступивших с погашения ранее выданных займов.

Активнее всего программой пользовались субъекты малого и среднего бизнеса в сферах торговли – 328 млрд тг (70,2%), строительства – 45,6 млрд тг (9,8%), обрабатывающей промышленности – 41,2 млрд тг (8,8%), операций с недвижимым имуществом – 16 млрд тг (3,4%), транспорта и складирования – 10 млрд тг (2,2%), деятельности в области административного обслуживания – 7,3 млрд тг (1,6%), сельского хозяйства – 5,4 млрд тг (1,2%).

Немаловажными причинами роста кредитования являются стабильная ситуация в банковском секторе страны и снижение процентных ставок по кредитам. Так, в октябре 2020 года средневзвешенная ставка по кредитам, выданным в национальной валюте небанковским юридическим лицам, составила 11,8% (в январе 2020 года – 12,1%), физическим лицам – 16,9% (в январе 2020 года – 19%).

Список литературы:

1. Информационно-аналитический журнал для предпринимателей Казахстана – Нур-Султан, 2020. – <https://atameken.kz/uploads/content/files/%D0%98%D0%BD%D1%84%D0%>.

2. Как живется малому и среднему бизнесу в Казахстане? - НПП РК Атамекен - 2016 – сайт Forbes.kz – https://forbes.kz/process/businessmen/kak_jivetsya_malomu_i_srednemu_biznesu_v_kazahstane/.

3. Краткие методологические пояснения по МСБ Согласно Предпринимательскому кодексу Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V. – stat.gov.kz – Точка доступа:

http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersSMEnterprises?lang=ru&_afLoop=5091489050929672#%40%3F_afLoop%3D5091489050929672%26lang%3Dru%26_adf.ctrl-state%3Duhnn8pdp4_30.

4. Тлешева, Р.Н. Современное состояние малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан / Р.Н. Тлешева // Молодой ученый. – 2018. – № 43 (229). – С. 277-282. – Точка доступа: <https://moluch.ru/archive/229/53271/>.

Экспресс-информация. Мониторинг количества действующих субъектов малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан», № 37–3/ 35 16 января 2017г. – stat.gov.kz. – http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersSMEnterprises?lang=ru&_afLoop=5091489050929672#%40%3F_afLoop%3D5091489050929672%26lang%3Dru%26_adf.ctrl-state%3D

5. Виктора Б. Как госпрограммы помогают развивать бизнес в Казахстане – 2018. – Forbes.kz. – https://forbes.kz/finances/finance/kak_gosprogrammyi_pomogayut_razvivat_biznes_v_kazahstane/.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗЫНАШЫЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ

ТЕГІС С.Қ.

Ф-18-1к тобы студенті

АЛДАКЕШ А.М.

Ф-18-1к тобы студенті

МАЙКЕНОВА А.Е.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада мемлекеттік қаржы ресурстарын кешенді басқару нарықтық экономика жағдайына жан-жақты талдау жасалынған. Қаржы ресурстарын басқарудың негізгі ережелері қарастырылған, мемлекеттік біріктірілген қаржы балансының мәні мен рөлі заңдылық тәртіпте анықталған. Мемлекеттік қаржы ресурстарын қарастыра және көрсете отырып, әлеуметтік – экономикалық даму бағдарламасы көрсетілген.

Түйінді сөздер: бюджет, Қазынашылық- клиент, ақпараттық жүйе, қаржы жүйесі, Ұлттық банк.

Қазақстан қазынашылығы ұзақ және күрделі даму жолынан өтті. КСРО-да қазынашылық мемлекеттік қаржылық басқарудың тәуелсіз институты ретінде болған жоқ. Тәуелсіздікке дейін мемлекеттік бюджеттің кассалық атқарылуымен КСРО Мемлекеттік банкінің кеңселері айналысты. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алуымен және оның одан әрі нығаюымен мемлекеттің кірістері мен шығыстары біртіндеп өсті, қаржы жүйесі күрделене түсті және бұл елдегі ақша қаражатының қатаң есепке алынуын қамтамасыз етуге қосымша бақылауды талап етті. Дәл сол кезде экономикалық құрылымдарды, ең алдымен, мемлекеттік қаржылық басқаруды реформалау қажеттілігі туындады.

Қазынашылық органдарының мемлекеттік бюджеттің атқарылуы жөніндегі жұмысын жақсарту, қаржылық құжаттарды уақтылы жүргізу, бюджеттің атқарылуы жөніндегі есептерді жедел жасау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі 1999 жылы экономикалық дамудың қағидатты жаңа деңгейіне көшуге мүмкіндік беретін жаңа ақпараттық жүйені әзірлей отырып, қазынашылық жүйені жаңғырту туралы шешім қабылдады.

Қазынашылықтың ақпараттық жүйесін құру пайдасына басты дәлелдер бюджетті атқарудың қолданыстағы тетігінің кемшіліктері болды. Олардың негізгісі:

- бюджеттік мекемелердің шоттары бойынша бюджет қаражатының бөлінуі. Бұл жағдайда Қаржы министрлігінде бөлінген қаражатты пайдалану туралы жедел ақпарат болған жоқ;

- бюджет ағындары қозғалысының төмен жылдамдығы;

- бюджеттің атқарылуы бойынша жедел ақпараттың болмауы бюджеттің ағымдағы атқарылуын талдау мен бағалауды жүргізуді қиындатты;

- бюджеттік қаражатпен операцияларды алдын ала бақылаудың болмауы. Өзінің шығуы бойынша кейінгі бақылау бюджет қаражатын мақсатсыз пайдаланудың алдын ала алмады.

Жаңа жүйе Қазынашылықтың барлық деңгейлерін қамтыды және үкіметтік ұйымдармен, Ұлттық банкпен, төлем жүйелерімен, министрліктермен, әкімдіктермен, бюджеттік бағдарламалар әкімшілерімен және мемлекеттік мекемелермен функционалдық өзара іс-қимылды қамтамасыз етті. 2004 жылы бірыңғай ақпараттық ортаны қамтамасыз ету үшін қазынашылық органдары ORACLE бағдарламалық жасақтамасы негізінде жасалған жаңа ақпараттық жүйеге көшті. Жаңа жүйе барлық деңгейлерде мемлекеттік бюджеттің атқарылуын пәрменді бақылау жүргізуге мүмкіндік берді.

Шешім қабылдайтын мемлекеттік басқару органдарына дұрыс, уақтылы және жеткілікті қаржылық ақпаратты ұсына отырып, қазынашылықтың ақпараттық жүйесі барлық деңгейлерде, барлық деңгейлер мен кезеңдерде бюджеттік рәсімдердің орындалуын қатаң бақылай отырып, жергілікті бюджеттер мен атқарушы органдар үшін мемлекеттік қаржыны тиімді басқару үшін негіз болды. Белгіленген жоспарларды табысты іске асыру мемлекеттік мекемелерді компьютерлік техникамен жеткілікті техникалық жарақтандырумен қатар жүргізілуге тиіс.

Жаңа қазынашылық жүйе Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық базасына сәйкес және бюджет қаражатының тиімді және нысаналы жұмсалуды қамтамасыз ету үшін Үкімет пен жергілікті атқарушы органдардың жауапкершілігін бөлуді ескере отырып әзірленді.

1-суретте мынадай функционалдык модульдерді қамтитын жүйе ұсынылған: Бас кітап; бюджетке түсетін түсімдерді басқару; қолма-қол ақшаны басқару; міндеттемелерді басқару және бақылау; төлемдерді басқару; қазынашылық пен төлем жүйелері арасындағы банктік жүйелік интерфейс; активтерді есепке алу; шетел валютасындағы операцияларды есепке алу.

1 сурет – ҚР қазынашылық жүйесінің функционалдык модульдері

Сарапшылар Қазақстанда ТМД-дағы үздік заманауи интеграцияланған қазынашылықтың ақпараттық жүйесі қалыптасқанын мойындайды. Модель бірегей деп аталды және Қазақстанның тәжірибесін басқа елдер арасында тарату мүмкіндігі үшін әлеуетті модель ретінде ұсынылды.

2004 жылғы қазанда Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қазынашылық комитеті туралы ереже бекітілді, оған сәйкес Комитетке Қаржы министрлігі орталық аппаратының жекелеген функциялары берілді. Осылайша Қазынашылықтың функциялары мен оның техникалық мүмкіндіктері кеңейтілді.

Жаңа жүйе шеңберінде «Клиент – қазынашылық» режимінде қазынашылық органдарымен өзара іс-қимыл жасайтын барлық мекемелермен ақпарат алмасудың электрондық әдістері мен стандарттарына жаппай көшу қамтамасыз етілді (қаржыландыру жоспарларын жасау, міндеттемелерді есепке алу, өтінімдерді қабылдау, қаржыландыру жөніндегі электрондық құжаттар, шарттарды тіркеу және т.б.) [1].

2011 жылғы мамырда «Қазынашылық-клиент» жүйесі тәжірибелік пайдалануға енгізілді. Ақпарат алмасудың цифрлық режиміне және электрондық құжат айналымына көшу қазынашылық органдарының клиенттерге қызмет көрсету жөніндегі ұтымсыз жұмысын және

бастапқы ақпаратты енгізу және тексеру жөніндегі үлкен қолмен операторлық жұмысты болдырмауға мүмкіндік береді. Артық құжат айналымы мен қағаз шығыны азайды. Қазынашылық мамандарын күнделікті есептер мен анықтамаларды орындауға тарту тоқтатылды.

Бүгінгі таңда «Қазынашылық-клиент» ақпараттық жүйесі толығымен енгізілді, ол онлайн режимде шамамен 13 мың клиенттің қаржылық құжаттарының үлкен ағынын өңдеуге мүмкіндік береді. Күн сайын орта есеппен 30 мың төлем жүргізіледі, төлем жүйесінен күн сайын орта есеппен 40 мың түсімдер түседі. Айдың соңында бұл көрсеткіштер екі есе артады. Бұл ретте қаржылық құжаттарды өңдеу уақыты қысқартылды. Осы жүйе арқылы тоқсан сайын қазынашылықтың аумақтық бөлімшелерінің қызметін ведомствоішілік бақылау қашықтықтан жүргізіледі. Сонымен қатар, Қазынашылық Қазақстан Республикасының Ұлттық қорын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақты ұйымдастыруға белсенді қатысады. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде кедендік төлемдер түсімдерін есепке алу және бөлу әдіснамасын одан әрі жақындастыру осы елдерге тең дәрежеде импорттан/экспорттан кіріс алуға мүмкіндік береді. Бұл мәселелер қазынашылық жүйесінің қатысуымен шешіледі, бұл елдердің ұлттық экономикаларын біріктіруге мүмкіндік береді.

2012 жылдан бастап қазынашылық органдары бюджет қаражатының атаулылығы мен нысаналы сипатының бюджеттік қағидатына сәйкестігін бақылау үшін квазимемлекеттік сектор (КСС) субъектілерінің шоттарына қызмет көрсетуді бастады.

2013 жылғы шілдеден бастап қазынашылық органдарында жергілікті өзін-өзі басқару (ЖӨБ) шоттарын ашу және оларға қызмет көрсету басталды. "Ұлт жоспары-100 нақты қадам" 98 - қадамын іске асыру шеңберінде ЖӨБ бюджетінің IV деңгейін енгізу 2 кезеңде іске асырылады: бірінші кезең халық саны 2000 адамнан асатын - 2018 жылдан бастап, екінші кезең 2020 жылдан бастап-барлық жерде. ЖӨБ дербес бюджетін енгізу кезінде кіріс және шығыс бөліктерін қалыптастыру көзделеді. Бірінші кезеңде 2000-нан астам тұрғыны бар ауылдық округ әкімдері үшін кірістер ЖӨБ бюджетіне тікелей есепке алынады. ЖӨБ бюджетіне түсетін түсімдерді бөлу Бірыңғай бюджеттік сыныптамаға (бұдан әрі-ББС) сәйкес республикалық және жергілікті бюджеттер арасында бюджетке түсетін түсімдерді бөлу нормативтері бойынша жүзеге асырылатын болады. Осылайша, ЖӨБ бюджеті елдің бюджеттік жүйесінің толыққанды және ажырамас бөлігіне айналады. Қазынашылық жүйесі құрылған күннен бастап, осы аз ғана уақыт аралығында Қазақстанның Қазынашылығы еліміздің бюджеттік жүйесінің буыны ретінде қалыптасу мен дамудың үлкен жолынан өтіп, мемлекеттік қаржыны басқару жүйесінде лайықты және негізгі орынға ие болды.

Қазынашылық, сондай-ақ Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есебі мен қаржылық есептілігін есептеу әдісіне көшіруді жүзеге асырудың белсенді қатысушысы болып табылады.

Өз қызметі кезеңінде Қазынашылық өзін бюджеттік рәсімдердің орындалуын пәрменді бақылай отырып, барлық деңгейлерде мемлекеттік қаржыны тиімді басқарудың ақпараттық негізі болып табылатын, болашағы зор дамып келе жатқан қаржы институты ретінде көрсетті. Мұның бәрі қазынашылық қызметкерлерінің сауатты және білікті жұмысының арқасында жүзеге асырылады [2].

Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясына сәйкес Қазынашылықтың интеграцияланған ақпараттық жүйесі салықтардың және бюджетке төленетін басқа да төлемдердің уақтылы есепке алынуын, бюджет шығыстарының жүргізілуін, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен жергілікті атқарушы органдардың бөлінген қаржы ресурстарын тиімді басқаруын және мемлекеттік бюджеттің орындалуының транспаренттілігін қамтамасыз етуге бағытталған. Басқаша айтқанда, Қазынашылық Ел Президенті қойған басты мақсат - мемлекеттік қаржыны тиімді басқаруды қамтамасыз ету үшін табысты жұмыс істеуде [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқбаева Р.К. Қазынашылықтың бақылаушы қызметтері, "Қаржы " журналы. – №1 (25). – 2016. – С.33.
2. Қазақстанның мемлекеттік қазынашылығы: оқу құралы/ авторлық ұжым Р.К. Тоқбаев, с. Б. Мақыш, Б. К. Бейсенова, А. О. Жағыпаров, Е. К. Тюлюпов редакциялаған. Л. Гумилев, 2018. – 184 б.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты Қазақстан халқына Жолдауы.

АНАЛИТИКА И ОБЗОР ФИНАНСОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ АО «JYSAN BANK» ДО НАЧАЛО ПАНДЕМИИ COVID-19

ТІЛЕУБЕРЛІ Д.Б.

студентка группы Ф-20-4с

ИСАНОВ А. С.

Научный руководитель, ст.преподаватель, магистр

Карагандинского университета Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Являясь постоянным активным участником обсуждения и внедрения принципов корпоративного управления в Казахстане как необходимого фактора полноценного функционирования фондового рынка, руководство Jysan Banka считает, что корпоративное управление, раскрытие информации, организация взаимоотношений с инвесторами, внедрение эффективных систем внутреннего контроля и внутреннего аудита являются важнейшими условиями, определяющими способность казахстанского рынка ценных бумаг привлекать долгосрочные инвестиции.

Ключевые слова: финансы, инвестиций, коммерческие банки, стратегия, финасовые показатели и т.д.

17 января 1992 года в Национальном Банке Республики Казахстан зарегистрирован коммерческий банк «Цеснабанк», а ныне АО «Jysan Bank».

АО «Цеснабанк» (далее «Jysan Bank») представлен головным офисом РК г. Алматы, а также пятью филиалами, расположенными в городах Алматы, Костанай, Степногорск, Павлодар, Караганда. Банк относится к категории универсальных и предоставляет широкий спектр банковских услуг: расчетно-кассовое обслуживание организаций, кредитование физических и юридических лиц, комплекс розничных банковских услуг, ведение операций на валютном рынке и рынке ценных бумаг [1].

Так, безусловное заключение о финансовой устойчивости банка подтвердили ведущие международные рейтинговые агентства, такие как Moody's Investors Service (долгосрочный рейтинг по депозитам в иностранной валюте – «B1», рейтинг финансовой устойчивости – «E+») и Standard & Poor's (кредитный рейтинг контрагента и рейтинг депозитных сертификатов – «B – C») [2].

В сентябре 2007 года к имеющимся рейтингам добавилось заключение международного рейтингового агентства Fitch Ratings: рейтинг дефолта эмитента – «B-», краткосрочный рейтинг – «B», рейтинг поддержки – «5», индивидуальный рейтинг – «D/E». Прогноз по всем рейтингам – «Стабильный» [3].

Совершенствуя систему управления работой для достижения максимальной эффективности, баланса рискованности и доходности операций, комплексный подход к обслуживанию клиентов определили успех Банка на рынке Казахстана. Вместе с тем изо дня в день растущая конкуренция заставляет искать новые подходы в сфере банковских услуг, расширять их спектр внутри страны и за рубежом [4].

Миссия Банка: «Банк стремится удовлетворить индивидуальные потребности каждого клиента в широком спектре банковских услуг».

Цели банка: войти в семерку крупнейших казахстанских банка. Увеличение рыночной доли по всем ключевым позициям до 3,5 %.

АО «Jýsan Bank» в своей деятельности руководствуется следующими основными приоритетами:

- ориентация на клиента – интересы клиента находятся в центре внимания Банка, и они определяют всю его деятельность;

- новаторство – банк гармонично сочетает традиционные и инновационные методы работы;

- достижение цели – банк ориентирован на достижение цели и выполнение поставленных задач;

- команда – только единой и сплоченной команде единомышленников под силу любые задачи;

- приоритетные направления развития – приоритетными для Банка являются такие направления, как кредитование малого и среднего бизнеса, розничное кредитование, увеличение продаж кредитных и платежных карточек, привлечение депозитов физических лиц [5].

Стратегические направления развития АО «Jýsan Bank»:

- комплексный подход к обслуживанию клиентов, совершенствование систем управления работой для достижения максимальной эффективности, баланса рискованности и доходности операций;

- использование новых подходов в сфере банковских услуг, расширение их спектра как внутри страны, так и за ее пределами;

- расширение географии присутствия и повышение качества предоставляемых услуг;

- введение новых продуктов, внедрение новых технологий, активная работа на международном рынке.

АО «Jýsan Bank» – единственный в Казахстане банк, работающий с международной системой мгновенных денежных переводов без открытия банковского счета для физических лиц «UNISStream».

Теперь, проанализируем финансовые показатели АО «Jýsan Bank» до начало пандемии «Covid-19».

Анализируем изменение структуры активов организации АО «Jýsan Bank» за последние три года (таблица 1).

Таблица 1. Изменение структуры активов организации АО «Jýsan Bank»

Показатель	Годы		
	2018	2019	2020
Активы, (млрд.тг)	2 153,9	1 711,9	1 327,1
Кредитный портфель, (млрд. тг)	1 703,7	1 406,7	884,3
Примечание – [6]			

В таблице 1 мы видим увеличение объема активов АО «Jýsan Bank». То есть, объем активов в 2018 году – 2 153,9 млрд. тг. в 2019 году - 1 711,9 млрд.тг. и в 2020 году соответственно - 1 327,1 млрд. тг. было. По процентному изменению показатель 2020 года с 2019 годом составил 4,6% понижения, с 2018 годом – понижение на 22,4%.

Такой же результат дал и показатель ссудного портфеля. В частности, в 2018 году - 1 703,7 млрд. тг., в 2019 году - 1 406,7 млрд. тг. и в 2020 году - 884,3 млрд. тг. было. Процентные изменения соответственно составили следующие результаты 2020 год меньше 2018 года на 48,0%, а от 2019 года на 37,1%.

Но, как видим, прирост отрицательных результатов активов и кредитного портфеля с каждым годом понижается и с большими отрывами. Что, дает большую перспективу.

И еще один важный показатель для любого банка. То есть, рассмотрим обязательства банка и собственный капитал.

АО «Jýsan Bank» за последние три года добился значительных положительных результатов по показателям обязательств и собственного капитала. Именно поэтому в Республике Казахстан был удостоен звания лидера. Изучим показатели трехлетних обязательств и собственного капитала АО "Jýsan Bank" (таблица 2).

Таблица 2. Показатели обязательств и собственного капитала АО «Jýsan Bank»

Показатель	Годы		
	2018	2019	2020
Обязательства (млрд.тг)	1 940,2	1 496,9	1 182,8
Собственный капитал (млрд. тг)	213,7	214,9	340,0
Примечание – [6]			

В таблице 2 мы видим уменьшение объема обязательств и увеличение собственного капитала АО "Jýsan Bank". То есть, объем обязательств в 2018 году – 1 940,2 млрд. тг. в 2019 году - 1 496,9 млрд. тг. и в 2020 году соответственно - 1 182,8 млрд. тг. было. По процентному изменению показатель 2020 года от 2019 года составил 39,0% понижения, а от 2018 года – на 21,0% понижения.

Положительный результат дал показатель собственного капитала. В частности, в 2018 году - 213,7 млрд. тг., в 2019 году - 214,9 млрд. тг. и в 2020 году - 340,0 млрд. тг. было. Процентные изменения соответственно составили результат 2020 года от 2018 года на 59,1% прироста, а от 2019 года - на 58,2% прироста.

Теперь мы проанализируем важный банковский показатель. Это вклады или депозиты физических и юридических лиц. Давайте посмотрим на депозитный портфель, говоря экономическим языком. В данном направлении АО «Jýsan Bank» добился хороших результатов (Таблица 3).

Таблица 3. Депозитный портфель АО «Jýsan Bank»

Показатель	Годы		
	2018	2019	2020
Депозиты физ.лиц (млрд.тг)	692,3	380,0	397,9
Депозиты юр.лиц (млрд. тг)	867,8	320,2	258,1
Примечание – [6]			

В таблице 3 мы видим увеличение объема валового депозитного портфеля АО "Jýsan Bank".

Так, в 2018 году объем депозитов физических лиц составил 692,3 млрд. тг. в 2019 году - 380,0 млрд. тг. и в 2020 году соответственно - 397,9 млрд. тг. По процентному изменению показатель 2020 года снизился с 2019 года - на 4,7%, а с 2018 года также понизился - на 45,1%.

Отрицательный результат также дал показатель депозитов юридических лиц. В частности, в 2018 году - 867,8 млрд. тг., в 2019 году - 320,2 млрд. тг. и в 2020 году - 258,1 млрд. тг. было. Процентные изменения соответственно составили результат 2020 года от 2018 года 70,2% понижения, а от 2019 года на 19,3% прироста.

Но, как видим, прирост отрицательных результатов депозитного портфеля с каждым годом понижается и с большими отрывами. Что, дает большую перспективу.

АО «Jýsan Bank» за последние три года сумело увеличить чистую прибыль. В результате показатели ROAA (средняя доходность активов) и ROAE (средняя доходность собственного капитала) также дали положительные результаты (таблица 4).

Таблица 4. Чистая прибыль АО «Jýsan Bank» и результаты ROA, ROE

Показатель	Годы
------------	------

	2018	2019	2020
Чистая прибыль (млрд.тг)	10,1	20,8	34,0
ROA, %	0,5%	1,1%	1,8%
ROE, %	5,4%	9,4%	15,36%
Примечание – [6]			

В таблице 4 мы видим увеличение общей чистой прибыли АО «Jýsan Bank» и объема результатов ROAA, ROAE.

То есть, чистая прибыль в 2018 году – 10,1 млрд. тг. в 2019 году - 20,8 млрд. тг. и в 2020 году соответственно - 34,0 млрд. тг.. По процентному изменению показатель чистой прибыли 2020 года увеличился с 2019 года - на 63,5%, а с 2018 года - почти в 3,5 раза.

АО «Jýsan Bank» по результатам ROA и ROE показал следующие результаты за последующие годы: по ROA 2018 год - 0,5%, 2019 год - 1,1% и 2020 год - 1,8%, а по ROE 2018 год - 5,4%, 2019 год - 9,4% и 2020 год - 15,36%.

Организация АО «Jýsan Bank» также уделяет внимание значительным пруденциальным нормативам в целях соответствия требованиям НБ РК. Со стороны пруденциальных нормативов АО «Jýsan Bank» отвечает всем требованиям (таблица 5).

Таблица 5. Пруденциальные нормативы АО «Jýsan Bank»

Показатель	Годы		
	2018	2019	2020
k1 (min 0,055)	0,09	0,30	0,30
k2 (min 0,08)	0,15	0,52	0,52
k3 (min 0,25)	0,17	0,04	0,04
k4 (min 0,3)	0,98	11,13	11,13
Исполнение ежедневного требования об обращении собственного капитала и привлеченных средств банка во внутренние активы, Да/нет	Да	Да	Да
Выполнение валютной позиции, Да/нет	Да	Да	Да
Выполнение норматива минимальной достаточности собственного капитала, Да /нет	Да	Да	Да
Пруд. выполнение норматива, Да/нет	Да	Да	Да
Примечание – [6]			

АО «Jýsan Bank» строго придерживается правил пруденциальных нормативов за последние три года. При этом, данные в таблице выше свидетельствуют о коэффициентах K1 ($\geq 0,055$), k2 ($\geq 0,08$), k3 ($\leq 0,25$) и K4 ($\geq 0,30$).

АО «Jýsan Bank» создает все условия для повышения своих позиций в повышении имиджа на мировом банковском рынке. Его можно увидеть из оценки различных всемирно известных банковских рейтингов. В их рядах можно привести оценки агентств Fitch, S&P и Moody's (таблица 6).

Таблица 6. Коды агентств Fitch, S&P и Moody's на деятельность АО «Jýsan Bank»

Агентство	Рейтинг	Дата назначения
Fitch	B	21.09.2018
S&P	B-/B Позитивный	12.08.2020
Примечание – [6]		

Как видно из таблицы, положительные оценки выставлены 2 рейтинговыми агентствами качества услуг АО «Jýsan Bank».

Подведя итоги практического раздела, можно с уверенностью сказать, что АО «Jýsan Bank» в инвестиционной деятельности проявляет активность, в которой отражены все основные действия во всех сферах, где банк осуществляет выпуск ценных бумаг и тем самым привлекает денежные средства для развития.

Список литературы:

1. Қ.К. Тоқаев: «Сыңдарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі». Ақорда. Нұр-Сұлтан қ. 1.09.2020 ж.
2. Исанов А.С., Талимова Л.А. Халықаралық валюта-қаржылық қатынастар. – Қарағанды қ. Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
3. Исанов А.С., Талимова Л.А., Қалқабаева Г.М. Ақша-несиелік саясат. –Қарағанды қ. Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
4. Талимова Л.А., Сайфуллина Ю.М., Калқабаева Г.М., Есмагамбетов Т.У Цифровые технологии расчетов и межбанковский клиринг. – Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Оқу-құралы, 2020.
5. Гусманова Ж.А., Курманалина А.К. Банковское дело. – Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті. Электронды оқу-құралы, 2020.
6. Финансовые показатели АО «Jýsan Bank» за 2018-2020 г.г.

НАКОПИТЕЛЬНАЯ ПЕНСИОННАЯ СИСТЕМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: РАЗВИТИЕ И СОСТОЯНИЕ

ТІЛЕУБЕРЛІ Д.Б.

студентка факультета ФЛиЦТ

УЛАКОВ Н.С.

Научный руководитель, кандидат экон. наук, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Основное внимание в статье уделено изучению основ и текущего состояния современной модели накопительной пенсионной системы Казахстана. Рассмотрены ее проблемы и перспективы развития. Был проведен анализ поступлений пенсионных активов для определения динамики развития ЕНПФ РК.

Ключевые слова: пенсионная система, единый накопительный пенсионный фонд, пенсионные активы, уровень жизни населения, финансовая система.

С обретением независимости Казахстана, проблемы пенсионного обеспечения стали предметом споров, переговоров и дискуссий на всех уровнях. Причиной являлись факторы экономического и социального характера. Большие трудности предстали перед Казахстаном, которому на тот период еще только предстояло впервые на пространстве стран СНГ создать свою накопительную пенсионную систему [1].

Накопительная пенсионная система РК, введенная по подобию чилийской модели, регулируется Законом Республики Казахстан от 20.06.1997 года № 136-І «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», вступившего в силу 01.01.1998 г. Это система с индивидуальными пенсионными счетами, на которые перечисляются обязательные взносы установленного размера, которые впоследствии инвестируются в различные финансовые инструменты в целях сохранения и преумножения стоимости накоплений. Инвестиционный доход распределяется на индивидуальные счета ежедневно.

В период с 1991 по 1996 годы накопительная пенсионная система РК была в достаточно плачевном состоянии, экономический кризис, изменения соотношения работающих и пенсионеров, задержки в выплате пенсий доходили до 6 месяцев.

В материалах «Исследования уровня жизни в Казахстане», проведенного в июле 1996 г. в рамках займа технической помощи Всемирного Банка, было указано, что в период 1991-1996 г. совокупный объем спада промышленного производства в РК составлял около 40%. Размер заработной платы сократился на 50%, размер пенсии был менее 50% от уровня 1993 г. Переход к новой пенсионной системе был обязательным условием, чтобы обеспечить ее нормальное функционирование.

Стоит отметить, что для перехода к новой пенсионной системе в Казахстане была достаточно благоприятная демографическая ситуация. Количество пенсионеров от общей численности населения составляло примерно 15%. В то время как в ряде других стран СНГ этот показатель был гораздо выше. К примеру, в Украине составлял около 30%. Уровень рождаемости населения в Казахстане так же был достаточно благоприятным (в среднем, здесь женщина в возрасте от 18 до 49 лет имела в то время 2,03 рождений, а в России и Украине –1,3-1,2) этот позитивный рост населения, приводил к увеличению количество плательщиков пенсионных взносов.

После образования накопительной пенсионной системы, в Казахстане потребовалось внедрение изменений в практику перечислений обязательных пенсионных взносов. Раньше, в Казахстане действовала солидарная пенсионная система, доставшаяся в наследство от СССР, где работники платили небольшой размер (1-2% заработной платы) в пенсионную страховую систему, которая почти полностью формировалась за счет отчислений работодателей. После начала реформы работники были обязаны выплачивать 10% от заработной платы в накопительную систему. Накопительная пенсия граждан РК формировалась из отчислений самих работников и самозанятых лиц.

Налоговый агент так же был обязан выплачивать 10% пенсионных от дохода и в добавок еще 10% подоходного налога. Индивидуальные предприниматели и самозанятые лица, выплачивали пенсионные взносы не с дохода, а с заявленного дохода. А минимальный размер подобного дохода был установлен в 10% от 10 минимальных заработных плат.

Что касается возраста назначения пенсионных выплат, то пенсионные выплачивались мужчинам по достижению 63 лет, женщинам по достижении 58 лет, но пенсионный возраст женщин, начиная с 2001 г. ежегодно повышается и будет повышаться вплоть до 63 лет.

Первые обязательные пенсионные взносы поступили 19 января 1998 года в государственный накопительный пенсионный фонд (ГНПФ). Он был первым игроком на рынке пенсионных услуг. Позже стали появляться другие частные накопительные пенсионные фонды, и у населения появился выбор – кому доверять свои накопления, куда вкладывать. В ГНПФ средства населения поступали по умолчанию, и частным фондам надо было постараться, чтобы привлечь к себе вкладчиков.

Изначально, конкуренция привела к положительному результату: слабые фонды уходили с рынка, другие, объединялись и усиливали свои позиции. Но за 15 лет существования частных фондов конкуренция начала принимать нездоровой характер, она основывалась на банальном переманивании клиентов друг у друга. Также, из недостатков коммерческих фондов, можно отметить недостаточную эффективность и прозрачность инвестирования и управления пенсионными активами. Некоторые фонды действовали в интересах своих учредителей, а не вкладчиков. Подобные действия повлекли за собой снижение их доходности.

Таким образом, нездоровая конкуренция, агрессивная инвестиционная политика частных фондов и произошедший кризис в экономике привели к убыткам, которые несли в первую очередь, вкладчики, недополучая доход на накопления. Стало ясно, что необходимо создать новый, единый пенсионный фонд.

В 2013 году на базе ГНПФ создается Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ), туда были переданы пенсионные активы и обязательства 9 частных накопительных пенсионных фондов. Создание данного фонда не повлияло на систему пенсионного обеспечения, но безусловно преобразовало рынок [3], [4].

На сегодняшний день единственная организация, осуществляющая привлечение обязательных пенсионных взносов, обязательных профессиональных пенсионных взносов и добровольных пенсионных взносов, является единый накопительный пенсионный фонд.

На данный момент структуру системы пенсионного обеспечения в Казахстане составляют следующие ступени:

- 1) Базовая пенсия (начиная с 01.07.2018г., с учетом общего трудового стажа.)
- 2) Солидарная пенсия (зависит от трудового стажа до 01.01.1998г.)
- 3) Обязательная накопительная система (10% за счет работников; 5% за счет работодателя в пользу работников, занятых в опасных условиях труда).
- 4) Обязательные взносы за счет работодателя (5% для всех работников начиная с 01.01.2023 г.)
- 5) Добровольная накопительная система [2].

Для выявления динамики отдельных показателей единого накопительного пенсионного фонда обратимся к статистике, показанной в официальном сайте АО "ЕНПФ".

Таблица 1. Показатели Фонда в динамике в период с 01.01.2020 г. по 01.01.21 г.

№	Показатели	на 01.01.2020г.	на 01.01.2021г.
1	Количество индивидуальных пенсионных счетов вкладчиков (чел.)	10 672 567	11 567 146
2	Пенсионные накопления (тенге)	10 800 539 394	12 913 475 628
3	Пенсионные взносы (тенге)	989 843 973	1 084 669 950
4	Пеня и прочие поступления(тенге)	1 487 120	1 850 366
5	Пенсионные выплаты (тенге)	210 190 374	193 428 573
6	Начисленный инвестиционный доход (тенге)	699 767 086	1 262 500 731
7	"Чистый" инвестиционный доход (тенге) ((6)-(8))	641 756 508	1 219 844 491
8	Комиссионные вознаграждения (тенге)	58 010 578	42 656 240
Примечание – составлено авторами по данным сайта АО "ЕНПФ"			

Исходя из данных таблицы, мы можем видеть, что активные показатели АО "ЕНПФ" значительно возросли, а пассивные показатели, напротив, снизились (на 16761801тг. и 15354338тг.). Повышение количества пенсионеров и официально работающих граждан является причиной увеличения индивидуальных пенсионных счетов почти на 1 миллион единиц, а это, в свою очередь, благоприятно отразилось для остальных активных счетов фонда. На сегодняшний день общий объем пенсионных накоплений составляет 13105245948 тенге.

Несмотря на все положительные стороны пенсионной системы Казахстана она, конечно же, не может быть беспроблемной.

Важным параметром, определяющим результативность работы пенсионной системы, является коэффициент замещения, который рассчитывается, как соотношение пенсии к прежним доходам получателя пенсии. Любое целевое использование пенсионных накоплений на другие цели, кроме выплаты пенсий, будет снижать коэффициент замещения, а это означает, ухудшение эффективности пенсионной системы. По информации ЕНПФ, наша накопительная пенсионная система сейчас обеспечивает коэффициент замещения на уровне 12,4%. При этом бухгалтерские расчёты ЕНПФ показывают, что для вкладчика, участвующего в накопительной пенсионной системе полный цикл (40 лет) с регулярными взносами, коэффициент замещения составит в среднем 30%, к слову, в развитых странах этот показатель доходит до 70% [6].

Причины низкого коэффициента замещения:

• Рост официального пенсионного возраста отстает от роста средней продолжительности жизни в РК. По международным меркам Казахстан имеет достаточно низкий пенсионный возраст для мужчин и женщин.

• Низкий уровень вкладчиков, регулярно делающих взносы в ЕНПФ. В стране большая доля теневой экономики, где работники не делают взносов в единый накопительный пенсионный фонд. Также, граждане делятся на имеющих легальную работу и самозанятых, с неодинаковыми правами и социальными гарантиями. Помимо этого, не стоит забывать и о безработных. Подобные недостатки напрямую связаны со структурными проблемами рынка труда и всей экономики в целом.

• Сравнительно низкая ставка обязательных пенсионных взносов в ЕНПФ (10% от заработной платы). По международным меркам, при адекватном возрасте выхода на пенсию (как в развитых странах), чтобы достичь пенсионного коэффициента замещения на уровне 60%, необходим уровень взносов от зарплаты в районе 15%. [6]

Еще одной крупной проблемой пенсионной системы РК является слишком большая часть населения с низкими доходами. Так, по информации Комитета по статистике, 3,3 млн трудоустроенных граждан получают заработную плату меньше 112 тыс. тенге — столько составило медианное значение заработных плат в 2020. Размер средней заработной платы в стране по итогам 2020 года составил почти 204 тыс. тенге, что почти в два раза превышает размер медианной. Чем больше разрыв между средней и медианной зарплатой, тем выше доля работников с низкой оплатой труда [6].

Рассмотрев все выше перечисленное, мы пришли к выводу, что несмотря на относительно хорошие показатели единого накопительного пенсионного фонда в динамике, накопительной пенсионной системе Республике Казахстан есть перспективы роста. Возможно, следует принять такие изменения, как: увеличение минимальной и заработной платы, увеличение ставки обязательных пенсионных взносов в ЕНПФ, повышение инвестиционной доходности на пенсионные активы *ЕНПФ* и увеличение уровня вкладчиков, делающие взносы в ЕНПФ. Подобные решения направлены именно на повышение коэффициента замещения Единого накопительного пенсионного фонда с 30% до 70%.

Список литературы:

1. Машенбай, Т. А. Пенсионная система Республики Казахстан / Т. А. Машенбай, А. М. Маратова // Молодой ученый. – 2014. – № 2.1 (61.1). – С. 9-10.

2. Официальный сайт АО "ЕНПФ". – <https://www.enpf.kz/ru/indicators/pa/current.php>. Показатели фонда 2020-2021.

3. Как развивалась пенсионная система [Электронный ресурс] URL: <https://zakon.kz/s/4934807-kak-razvivalas-pensionnaya-sistema.html> (дата обращения: 29.08.18.).

4. Закон Республики Казахстан от 21 июня 2013 года № 105-V «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.). Статья 11 с внесенными изменениями в соответствии с Законом РК от 10.01.14 г. № 156-V (введен в действие с 1 января 2014 г.)

5. Указ Президента Республики Казахстан от 18 июня 2014 года № 841 [Электронный ресурс] URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000841/compare>

6. Пенсионная реформа в Казахстане [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/process/expertise/pensionnaya_reforma_v_kazahstane_prichem_tut_singapur/ (дата обращения: 26.11.19.).

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

**ФЕДЯЕВА М.А.,
БОНДЫРЕВА А.В.**

Аннотация. В данной статье рассматриваются тенденции прогнозирования поступлений налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан за последние 10 лет. Целью исследования является проведение анализа необходимости налогового планирования и прогнозирования. Объектом исследования выступает динамика поступлений НДС. В процессе исследования использовались следующие статистические приемы и методы – математические, экономико-статистические, сопоставительный анализ данных и т.д. Информационную базу исследования составили статистические данные с официальных источников, законодательные и правовые акты, информация с интернет - ресурсов.

Ключевые слова: налоги, налоговое планирование, налог на добавленную стоимость, прогноз, математическая модель

Применение прямого метода математического прогнозирования суммы налога на добавленную стоимость при наличии статистических данных позволяет получить достоверные прогнозы относительно суммы НДС. Данный метод прогнозирования суммы НДС, подлежащей уплате в бюджет, является наиболее прозрачным и информативным. Построим прогноз налога на добавленную стоимость на 2020-2022 годы. Результаты прогнозирования покажем на графике.

Таблица 1. Поступления НДС в бюджет РК (млрд. тенге)

Год	Динамика поступлений НДС
2010	515,9
2011	677,2
2012	865,2
2013	914,4
2014	1327,6
2015	1198,2
2016	944,4
2017	1495,7
2018	1664,7
2019	2034,3

Примечание - Составлено авторами по данным источника [1]

Для вычисления значений необходимых сумм воспользуемся программой Excel. Благодаря данной программе и ее функциям, мы сможем рассчитать все значения и уравнения. Данные и расчетные формулы приведены в таблице 2.

Таблица 2. Результаты вычислений

	t	yt	t*yt	t ²
2010	1	515,9	515,9	1
2011	2	677,2	1354,4	4
2012	3	865,2	2595,6	9
2013	4	914,4	3657,6	16
2014	5	1327,6	6638	25
2015	6	1198,2	7189,2	36
2016	7	944,4	6610,8	49
2017	8	1495,7	11965,6	64

2018	9	1664,7	14982,3	81
2019	10	2034,3	20343	100
	55	11637,6	75852,4	385

В результате полученных значений, составляем систему нормальных уравнений, а именно:

$$\begin{aligned} 10a_0 + 55a_1 &= 11637,6 \\ 55a_0 + 385a_1 &= 75852,4 \end{aligned}$$

Значения параметров a_1 и a_0 можно найти путем решения системы методом Крамера, отсюда следует с помощью функции присваивания выделяем ячейки и рассчитываем по формуле определителя:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 10 & 55 \\ 55 & 385 \end{vmatrix}$$

Мы рассчитали основной определитель системы нормальных уравнений. Далее, мы аналогичным образом рассчитываем значения дополнительных определителей, с помощью формулы определителя.

Далее мы нажимаем на $f_x \setminus$ Математические \ МОПРЕД \ . Появляется диалоговое окно функции для расчета определителя матрицы, заносим в него исходные данные (Рисунок 1).

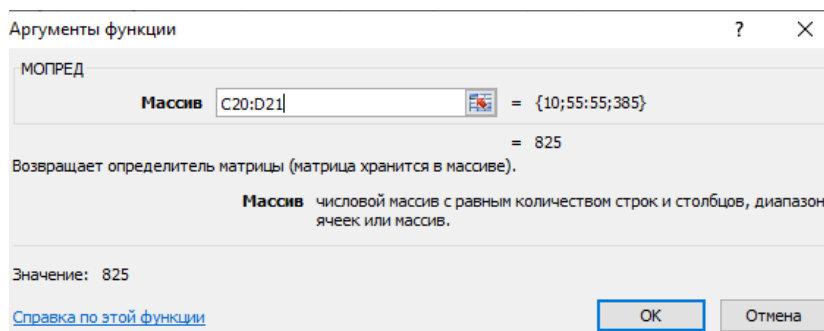

Рисунок 1 – Диалоговое окно функции МОПРЕД

Результат выполнения функции является таковым:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 10 & 55 \\ 55 & 385 \end{vmatrix} = 825$$

Последовательно заменяя первый и второй столбец основного определителя на столбец свободных членов, аналогичным образом рассчитываем значения дополнительных определителей (Рисунок 2).

	10	55	=	825
$\Delta =$	55	385		
$\Delta_1 =$	11637,6	55	=	308594
	75852,4	385		
$\Delta_2 =$	10	11637,6	=	118456
	55	75852,4		

Рисунок 2 – Значения определителей

Далее мы вычисляем параметры модели:

$$a_0 = \frac{\Delta_1}{\Delta} = \frac{825}{308594} = 374,0533;$$

$$a_0 = \frac{\Delta_1}{\Delta} = \frac{825}{118456} = 143,583.$$

В результате получаем следующее уравнение линейного тренда:

$$\gamma t = 374,0533 + 143,583t$$

Для прогнозирования прибыли в следующем квартале на базе полученной модели необходимо в нее подставить соответствующее значение временного параметра, т.е. $t = 11, t=12, t=13$

$$\gamma^{11} = 374,0533 + 1579,413 = 1953,466$$

$$y^{12} = 374,0533 + 1722,996 = 2097,05;$$

$$y^{13} = 374,0533 + 1866,579 = 2240,633$$

Таким образом, по результатам проведенного исследования прогноз поступлений НДС на 2020, 2021, 2022 годы составит – 1953,5, 2097, 2240, 6 млрд. тенге.

Список литературы:

1. Официальный Сайт Комитет Статистики Республики Казахстан. – <https://stat.gov.kz/>.
2. Официальный сайт Министерство Финансов Республики Казахстан. – www.minfin.gov.kz/.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ПРИБЫЛЬНОСТИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ В УСЛОВИЯХ МИРОВОГО КРИЗИСА

ЧАПАК Л.

студентки гр. Ф-42

АУБАКИРОВА А.Т.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В современный период как и для любой другой коммерческой организации, целью деятельности ТНК является извлечение прибыли. А эффективность процесса достижения экономических целей любого предприятия, в свою очередь, определяется рациональным управлением финансовыми ресурсами, в частности их денежными потоками.

Ключевые слова: капитализация, транснациональные корпорации, финансы, стоимость, мировая экономика.

В условиях глобализации мировой экономики усиливается влияние транснациональных (глобальных) компаний как в развитых, так и в развивающихся странах мира. Сегодня ТНК также играют ведущую роль в развитии мирохозяйственных связей. Реализуя глобальные стратегии, ТНК объединяют национальные, региональные и мировые рынки. Рост числа ТНК привел к тому, что ТНК превратились из субъектов в объекты международной политики. При этом компании активно участвуют практически во всех глобальных процессах экономики, также ТНК активно проявляют себя в политике, экономике, безопасности, в финансово-инвестиционной, информационной, инновационной, научно-технической, военной, технологической, экологической сферах [1].

Действия ТНК по формам и методам влияния в мировой политике и экономике во многом совпадают с влиянием государств. Именно поэтому многие исследователи отождествляют действия и проявления влияния ТНК и государств в глобальной политике и экономике. Согласно статистическим данным, наибольшее влияние в мировой экономике имеют ТНК, принадлежащие странам «триады». Это ТНК США, Западной Европы, Японии.

Соответственно, данная специфика отражает трехполюсную модель мира, которая определяется покрытием международными корпорациями каждого из центров «триады». Как полагают многие эксперты, в 21 веке компании, входящие в топ-100 ТНК, но не относящиеся к центрам «триады» (например, ТНК Китая) существенно изменят расстановку сил. Кроме того, эксперты полагают, что соотношение будет меняться не в пользу ТНК «триады». Вместе с тем, стоит учитывать интересы ТНК по их влиянию, которые они формируют, создавая стратегические альянсы [2].

Следует отметить, что ведущие международные корпорации сосредоточены в развитых странах: США, Японии, Германии, Франции, Великобритании и Нидерландах. Например в 2019 году в десятку крупнейших ТНК вошли следующие компании, которые приведены в таблице 1.

Таблица 1. Топ крупнейших ТНК в 2019 году

№	Название	Капитализация, млрд. долларов
1	Microsoft	905
2	Apple	896
3	Amazon	875
4	Alphabet	817
5	Berkshire Hathaway	494
6	Facebook	476
7	Alibaba	472
8	Tencent	438
9	Johnson@Johnson	372
10	ExxonMobil	342

Источник: составлено по данным рейтинга Global Top 100

В 2019 г. рост капитализации 100 богатейших компаний мира составил 5%, совокупный объем превысил 21 трлн долларов США. Увеличение показателя произошло за счет американских компаний. Корпорации Китая и Европы, напротив, снизили. Впервые за последние годы сменился лидер: Apple опустился на вторую строчку, уступив место Microsoft. Растет доля компаний из США, составляя в общемировом объеме рыночной капитализации более 63% [3].

На современный период ТНК в качестве критерия для оценки эффективности их деятельности, а также для проведения анализа их влияния на мировую экономику в условиях глобализации применяются показатели продаж, прибыли, активов и рыночной стоимости. Рейтинг крупнейших ТНК в мире и их распределение по странам отражает текущее мировое экономическое положение. Кроме того, прослеживается взаимосвязь между местом компании в рейтинге и ролью страны данной ТНК на мировом рынке.

На конкретном примере рассмотрим деятельность корпорации Ford Motor Company – это американская автомобильная транснациональная компания, осуществляющая производство автомобилей марки Ford. В таблице 2 представлены сравнительные характеристики финансовых показателей за 2 периода как 1 квартал 2019 и 1 квартал 2020 г.

Таблица 2. Ключевые показатели компании Ford Motor

Ключевые показатели Ford	1 кв. 2019	1 кв. 2020	Изменение, %
--------------------------	------------	------------	--------------

Motor			
Операционные показатели			
Оптовые продажи, тыс. штук	1 425	1 125	-21,1%
Средняя цена за проданный автомобиль, тыс \$	26,13	27,86	6,6%
Финансовые показатели, млн долл.			
Выручка	40 342	34 320	-14,9%
Операционные расходы	-39 140	-35 878	-8,3%
Прибыль до налогообложения	1 610	-1 146	-
Чистая прибыль/убыток	1 146	-1 1993	-
EPS,S	0,29	-0,50	-

Как видим, совокупная выручка американской компании сократилась на 14,9% до \$34,3 млрд. В выручке признаются оптовые продажи автомобилей (продажи дилерам). Снижение объемов продаж (-21,1%) было обусловлено последствиями пандемии COVID-19, что частично компенсировалось улучшением ассортимента модельного ряда. Средняя цена за проданный автомобиль показала противоположную динамику (+6,6%). В итоге выручка сегмента сократилась на 14,9%. Далее в таблице 3 показаны данные также за 2 периода в разрезе доходности и прибыльности компании [4].

Таблица 3. Финансовые услуги компании Motor

Финансовые услуги	1 кв 2019	1 кв 2020	Изменение, %
Доходы, млн \$	3 097	2 967	-4,2%
Прибыль до налогов, млн \$	801	30	-96,3%
Рентабельность прибыли, %	25,9%	1,0%	-22,9 п.п.

Таким образом, сегмент «Финансовые услуги» продемонстрировал существенное снижение прибыли и рентабельности на фоне увеличения резерва на потери по кредитам, снижения стоимости автомобилей, находящихся в аренде и ожидаемых арендных дефолтов. В целом влияние COVID-19 ухудшило прибыль отчетного периода сегмента примерно на \$700 млн, из которых \$100 млн. обусловлены неблагоприятными показателями корректировки рыночной оценки производных инструментов в результате снижения процентных ставок. А структура акционерного капитала Ford представлена следующим образом:

- 7,59% - Vanguard Group, Inc.
- 7,13% - Blackrock Inc.
- 4,77% - Newport Trust Co
- 4,48% - State Street Corporation.
- 2,01% - Franklin Resources, Inc.
- 68,73% - Прочие.

Ниже в приведённой диаграмме 1 можем увидеть достаточно резкие изменения с 2018 года по настоящий период.

Рисунок 1 – Изменение капитала компании

Как видим, что в 2020 году акции сильно упали и у компании была не простая ситуация. Причиной такого резкого падения очевидно стала пандемия. Самая низкая точка – март-апрель. Спустя время ситуация улучшилась и в данный момент прибыль постепенно увеличивается.

У Ford выделяют риски такие как: операционные, финансовые, макроэкономические, нормативные, рыночные, стратегические, правовые.

Следовательно, данная компания приняла новый вектор развития. Влияние коронавируса сказалось на состоянии компании, но в долгосрочной перспективе инвесторы ожидают хорошие вознаграждения.

Ожидается, что восстановление отрасли после пандемии вкупе с проводимым в жизнь планом реструктуризации компании позволит ей вернуться на прежние уровни прибыльности к 2023 году.

В настоящее время компании могут оказаться более устойчивыми к сегодняшнему кризису, чем страны и правительства. Существует как минимум три компании с более чем тысячелетней историей и бесчисленное количество компаний, проработавших сотни лет. Вспышка COVID-19 разрушает привычную систему управления, международная структура власти становится ещё более фрагментированной, стратифицированной и регионализованной. В последние годы во многих странах наблюдается экономический спад, политические трудности и социальный хаос. Однако большинство транснациональных корпораций извлекли из этого пользу.

Рыночная стоимость крупных компаний выросла более чем на 80% в 2020 году. Возьмём для примера 17 сентября: рыночная стоимость Apple составила 1,9 триллиона долларов, что на 210% больше, чем в 2019 году, когда она составляла 896 миллиардов долларов; рыночная стоимость Microsoft составила 1,55 триллиона долларов, увеличившись на 165% по сравнению с 905 миллиардами долларов в 2019 году. Эта тенденция роста сохраняется [5].

Компании как явление возникли позже, чем государства, но значимость компаний нарастает и продолжит нарастать в будущем. В настоящее время рыночная стоимость ведущих транснациональных компаний намного превышает экономические масштабы большинства стран. Рыночная стоимость пяти крупнейших компаний мира сравнима с национальными ВВП из первой двадцатки.

Очевидным знаком ослабления государства является то, что компании из топ-100 по рыночной стоимости могли бы войти в топ-65 мирового ВВП. Экономический масштаб

стран, не попадающих по ВВП в первые 65, уступает рыночной стоимости ста крупнейших компаний мира. Другими словами, размер национальной экономики примерно 2/3 мировых стран меньше, чем рыночная стоимость транснациональных компаний из первой сотни.

Следовательно, в условиях пандемии мы обнаруживаем, что скорость приспособления компаний к ситуации явно выше, чем скорость действий государства в условиях кризиса. В нашу эпоху компания должна быть более предприимчивой, чем страна. Таким образом, в условиях жёсткой конкуренции компании вынуждены модернизироваться быстрее, чем государства.

Список использованной литературы

1. Трифонова И. В. Роль транснациональных корпораций в глобализации мировой экономики [Текст] / И. В. Трифонова // Молодой ученый. – 2013. – №9. – стр. 243-245.
2. Кони́на, Н.Ю. Конкурентоспособность транснациональных корпораций в условиях глобализации // Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Москва, 2009. – С.84-85.
3. Крылова Е. М. Транснациональные корпорации: современные черты и направления развития // Актуальные исследования. – 2020. – №13 (16). – С. 54-56. – URL: <https://apni.ru/article/1015-transnatsionalnie-korporatsii-sovremennie>.
4. Данные статистики ЮНКТАД. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx> (дата обращения 17.08.2020).
4. Ван Вэнь. Компании укрепляются, страны слабеют. Общественно-политический журнал о международных отношениях и внешней политике «Россия в глобальной политике». – №6. – Ноябрь/Декабрь 2020.

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

ШАЙМЕРДЕНОВ А.Б.

студент группы Ф-18-2

ГУСМАНОВА Ж.А.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические вопросы ипотечного кредитования коммерческим банками. Приводится классификация ипотечных кредитов, отличительные черты ипотечного кредитования. Уделяется внимание развитию системы ипотечного кредитования в Казахстане.

Ключевые слова: ипотека, ипотечного кредитование, кредитор, заемщик.

Тема ипотечного кредитования, было выбрано не с проста, так как в современном мире, данный вид кредитования является эффективным способом решения жилищных проблем населения. Связи с ростом цен на жильё и ограниченными финансовыми возможностями граждан, долгосрочное кредитование в банке, адекватное решение проблем граждан. Нельзя отнести проблему жилья только лишь гражданам, также стоит учитывать что проблема кроется и в самом государстве, которые не в силах обеспечить жильём в полном размере.

Актуальность проблемы ипотечного кредитования в Казахстане будет еще на протяжении нескольких лет. Дабы стабилизировать социально-экономическое положение страны, как по мне приоритетными задачами должны быть обеспечения жильём граждан.

Однако довольно шаткая экономика нашей страны, не позволяет должным образом реализовать программы ипотечного кредитования, которые были разработаны государством.

В конце 2019 года, совокупные активы ипотечных организаций достигли 546,3 млрд тенге, увеличившись в два раза по сравнению с 2018 годом. Доля ссудного портфеля в активах составила 50% (277,6 млрд тенге) тем самым за год увеличившись на 47%. Данный рост связан с внедрением в июне 2018 года на ипотечном рынке нового участника ИО «Баспана»

На сегодняшний день, рынок ипотечного кредитования представлен тремя организациями, две из них на 100% принадлежат государству, а именно ИО Баспана и Казахстанская Ипотечная Компания [2].

За 2018-2020 год рынок ипотеки показал стремительный рост. Активаторами стали государственные программы. За начало 2019 года общая сумма ипотечных кредитов достигла отметки в 200 млрд тенге что на 55% больше, чем за прошлый период 2018 года, который составил 128 млрд тенге. На конец. На конец апреля 2019 года сумма ипотечного кредитования достигла в 1,4 трлн тенге увеличившись 24,8% за год.

Рынок ипотечного кредитования по состоянию на 01.07. 2020 года, совокупный ипотечный портфель в Республике Казахстан составил 2269 млрд тенге:

- Ипотечный портфель БВУ – 1904,8 млрд тенге
- Ипотечный портфель ИО – 60,9 млрд тенге
- Портфель прав требований по займам по ипотечным программам «7-20-25» и «Баспана хит» которые были выкуплены АО «Казахстанский фонд устойчивости» у БВУ – 303 млрд тенге

С начала года, ипотечный портфель увеличился на 9%. Рост ипотечного портфеля БВУ составил 7,8%, на 16% наблюдается рост портфеля ипотечных организации и портфеля займов по программе «7-20-25» и «Баспана хит»

Ипотечный портфель РК за вычетом кредитного портфеля АО «ЖССБК» по состоянию на 01.07.2020 года составил 1210 млрд. тенге. Доля ипотечного портфеля БВУ в совокупном ипотечном портфеле составила 84%, КФУ – 13%, ипотечных организаций - 3%.

Объем ипотечного кредитования населения БВУ по состоянию на 01.07.2020 года составил 1904,8 млрд тенге, в том числе 1882,9 млрд тенге – в национальной валюте (или 99% от общего объема), 21,9 млрд тенге – в иностранной (1%). Рост показателя с начала 2020 года составил 7,8%

Среднемесячный объем выдачи ипотечных кредитов в первом полугодии 2020 года равен 50 млрд тенге, что ниже среднемесячного объема выданных ипотечных кредитов в первом полугодии 2019 года на 17%. При сохранении текущей динамики выдачи, можно прогнозировать выдачу ипотечных займов БВУ на конец 2020 года в объеме 603 млрд тенге. 50% от общей суммы выданных ипотечных кредитов (150 млрд. тенге) приходится на города Нур-Султан и Алматы.

По состоянию на 01.07.2020 года ипотечные кредиты на рынке страны предлагали 12 БВУ, 8 из которых также участвуют в реализации ипотечных продуктов «7-20-25», «Баспана Хит», 45 – в реализации программы АО «ИО «КИК». По данной программе заявки принимают 8 банков: Bank RBK, Евразийский банк, АТФ Банк, Jysan Bank, Fortebank, Халык Банк, Банк ЦентрКредит, Сбербанк.

По программе «Баспана Хит» заключены соглашения со следующими банками второго уровня: Народный банк Казахстана, Банк ЦентрКредит, Сбербанк, Jysan Bank, АТФБанк, Forte bank, Bank RBK, Евразийский банк.

Ставка по ипотечной программе «Баспана Хит» на сегодняшний день составляет 10,75%. 10 марта 2020 года ставка по программе повысилась до 13,75%, в связи с повышением базовой ставки Национального Банка РК до 125. Позднее, 6 апреля 2020 года Национальный Банк РК снизил базовую ставку до 9,5%, в соответствии с чем снизилась ставка и по кредитам «Баспана Хит» до 11,75%. В июле 2020 года Национальный Банк Республики Казахстан принял решение снизить базовую ставку до уровня 9,00% годовых, в

соответствии с чем ставка по кредитам «Баспана Хит» составила 10,75%. Снижение базовой ставки обусловлено ослаблением проинфляционных рисков и более сильным сокращением экономической активности в первом полугодии 2020 года, чем ожидалось в рамках прогнозного раунда май-июнь т.г.

По программе «7-20-25» на 04.06.2020 г. выданы 15 556 займов на сумму 183,9 млрд тенге; по ипотечной программе «Баспана Хит» - 24 277 займов на 198,0 млрд тенге⁷. Таким образом, объем выданных займов по данным программам с начала реализации составил 388 млрд. тенге, а за период с января по июнь по предварительным данным 153 млрд. тенге.

За первое полугодие текущего года АО «ЖССБК» выдано 15,4 тысячи займов на сумму 172,3 млрд тенге.

Таким образом, по предварительным оценкам доля АО «ЖССБК» в общем объеме выдачи ипотечных займов по состоянию на 01.07.2020 года составляет 53%, доля займов по программам «7-20-25», «Баспана Хит» - 47%. [²]

Как мы уже поняли, ипотечный кредит предполагает длительный период взаимоотношений заемщика и кредитора. Внутренняя и внешняя экономическая стабильность, является одним из главных условий надлежащего исполнения оформленных обязательств, однако практика показывает, что этого добиться этого бывает крайне не просто.

В Казахстане темп роста доходов населения, обычно всегда ниже темпов роста инфляции. На этом фоне у банков появляются свои проблемы, связанные с оттоком вкладчиков, которые не хотят держать свои средства на депозитах, в виду того что процент не покрывает текущий прирост цен.

Связи с инфляцией, развитие ипотеки идет по пути отдельного предложения, для категорий граждан имеющие высокий уровень дохода и постоянной занятостью, хотя ипотека изначально предназначена как массовый продукт для всех.

Проблема кроется и в монополизации рынка строительства жилья и большие риски. На сегодняшний день рынок строительства жилья, имеет куча проблем, с прозрачностью и законодательном регулировании. На рынке попросту действует ограниченное количество строительных компаний-монополий, которые занимаются строительством новостроек, в следствии чего нет конкуренции. В конечном итоге, это приводит к тому, что потребители получают искусственно завышенные цены на объекты недвижимости и постоянное удержание.

Ключевое ограничение развития ипотечного рынка в Казахстане – это низкий уровень платежеспособности населения, которая делает недоступным жилищный займ и приобретения собственного жилья.

В Казахстане на начало 2021 года средняя заработная плата составляет 197 950 тенге. В различных регионах цифры могут варьироваться, но усредненное значение составила около 151 000 тенге. С таким доходом, кредитное бремя будет тяжким [3].

Так как ипотечный кредит практически невозможно получить без оплаты первоначального взноса, а накопление 15-20% от стоимости приобретаемого жилья, для наших граждан крайне не простая задача. Некоторые граждане прибегают к оформлению дополнительного потребительского кредита, продают свое имущество и занимают в долг. То есть с высокими ставками, не малую роль играет невозможность накопления первоначального взноса.

Следующая проблема связана с миграционной составляющей. Территория Казахстана большая, различные регионы развиваются по разному, где-то экономика лучше где-то хуже, если есть перспективные области, то есть и убыточные. Образованное и трудоспособное население из слаборазвитых либо дальних районов, массово переезжают в крупные центры, где могут найти работу с хорошей заработной платой.

Относительно слабое участие государства в поддержке ипотеки также является проблемной составляющей. На данном этапе, есть государственные программы, направленные на поддержку определенных граждан на получение жилья на льготных

условиях. На помощь государства могут рассчитывать: малоимущие и многодетные семьи, бюджетники, военнослужащие, молодые семьи.

В большинстве случаев для таких категорий граждан, предусматривают определенные условия кредитования, это снижения процентных ставок либо субсидия на погашения начального взноса. Данные показатели, рассчитываются исходя из стоимости жилья, состава и дохода семьи и других критериев. Субсидии от государства, для многих граждан оказывают существенную поддержку, однако не все могут ими воспользоваться, лишь ограниченный круг граждан, от этого большинство населения не могут рассчитывать на помощь.

Выше указанные проблемы ипотечного кредитования, серьезно тормозят его развитие, проявляются в форме недоступности для большинства граждан являясь тяжелой кредитной нагрузкой.

В данной ситуации можно предложить следующие пути решения:

- 1) Постепенное снижение действующих процентных ставок
- 2) Увеличить средние сроки, на которые кредитные организации выдают займы
- 3) Развивать рынок инвестиционных бумаг, а именно упрощения структуры и требования по их выпуску
- 4) Сделать прозрачным рынок новостроек, а также его стимулирование функционирования за счет ухода от коррумпированных схем, которые связанные с выделением земли, подключением к коммуникациям и так далее
- 5) Комплексная поддержка застройщиков государством, при реализации социальной инфраструктуры в новых микрорайонах

Главными проблемами в ипотечном кредитовании являются низкие доходы страны в целом, и каждого гражданина по отдельности, большая инфляция, монополизация строительного рынка, сложности в миграции, недостаточное участие государства в поддержке ипотеки и слабое развитие рынка ценных бумаг. Решение данных проблем, возможны в тех случаях, когда экономика страны начнет развитие во всех сферах: политики, социальной, строительной, банковской и иных секторах.

Из-за нестабильной экономической ситуации, банки не могут вкладывать крупные средства в долгосрочные проекты из сферы ипотечного кредитования. Кроме этого, очень сложно привлечь нужное количество ресурсов для долгосрочного кредитования.

В этой связи, все же вытекают ряд положительных перспектив. Одна из них это то, что проблемы с жилищной ипотекой, начали активно находить отклик, на государственном и на региональном уровне.

Вторым моментом является то, что Банк начал вкладывать все больше средств, на кредитование реального сектора экономики, в том числе с непосредственным участием населения. Банк получая доступ к долгосрочным средствам, постепенно осваивает новый сегмент рынка для них. Также нормативное правовое урегулирование данных вопросов, с каждым днем все больше формируются на государственном и региональном уровне.

Если проанализировать современную отечественную практику ипотечного кредитования, то становится видно, что требуются обширные модернизации не только в объектах кредитования, но и в вычисления выгодных условий для предоставления займов и ссуд.

Список литературы:

1. <https://www.nationalbank.kz/ru>.
2. <https://alicredit.kz/blog/analytics/vse-ipotechnye-programmy-v-kazahstane-2020>.
3. <https://works.doklad.ru/view/VMpdcUTrHIM/all.html>.

Секция 7. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА И ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА, МЕНЕДЖМЕНТА, МАРКЕТИНГ И ЛОГИСТИКИ

VR-RECRUITMENT. КАДРЛАРДЫ ТАҢДАУДАҒЫ ЖАҢА ЖОЛ

АБДЫКАРИМОВА А.

РД-18-1к тобының студенті

ЖОЛАМАНОВА М.К.

Ғылыми жетекші, магистр оқытушы

БЕКШЕНОВА И.А.

Ғылыми жетекші, аға администратор ГК «Чайка»,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. «VR-recruitment» жобасы қонақжайлылық индустриясы саласындағы білікті мамандарды таңдауда және олардың біліктілігін аттыру мақсатындағы жүргізілетін іс-шаралар аясындағы заманауи және сапалы жоба болып табылады.

Түйінді сөздер: VR-recruitment, мейрамхана, персонал, біліктілік, кадрлық саясат.

Қазіргі таңда әлемдік мәселелердің бірі – білікті кадр жетіспеушілігі. Оны маңыздылығы бойынша тек экологиялық, терроризм, энергетикалық мәселелер ғана озып тұр.

Егер өзге дамыған елдерде бұл мәселе біліктілігі төмен мамандардың шамадан тыс қаптауынан туындаса, Қазақстанда бұл өзгеше себептен туындап тұр. Қазақстанда кадр жетіспеушілік мәселесін туындатып тұрған басты көзі – жоғары дәрежелі кадрлардың тапшылығы немесе мүлдем жоқтығы және кадрлардың көпшілігінің мамандығы бойынша жұмыс істемеуі.

«Zakon.kz» жаңалықтар порталының сөзіне сенсек, Қазақстандағы университет түлектерінің мамандық бойынша жұмыс атқармауы 60% - ға жеткен. Бұл АҚШ және Еуропаның дамыған мемлекеттерімен салыстырғанда екі есе үлкен.

«Бүгінгі күні Ресейде және Қазақстанда көптеген технологиялық компаниялар білім беру бағдарламаларын бизнес қажеттілігіне қарай өзгерту және бейімдеу үшін жоғары оқу орындарымен, Білім Министрлігімен ынтымақтастықта. Олар қосымша білім беру, компанияларда тағылымдамадан өту үшін мүмкіндіктер жасауда. Алайда бұл мәселенің өршуін тоқтатуға жеткіліксіз.

Осындай жағдайдың төңірегінде дүниеге келген біздің жобамыз аса қатты сұранысқа ие болып келеді. «VR-recruitment» жобасы бұл заманауи мәселені заманауи құрылғы – виртуалды шындыққа жол ашатын VR-шлемінің көмегімен шешуді ойластырды.

VR немесе Виртуалды шындық – компьютерлік техниканың негізінде кеңістіктік-уақыттық континуумды адам тілектеріне сай өзгертіп, жаңа әлемді, шындықты – қолдан жасалған құрылымды қалыптастыру нәтижесі. Яғни, жобаның негізгі жұмыс мазмұны, кадрларға болашақ жұмыс мән-жайын дәлірек түсіну үшін сол жұмыстың түпнұсқасын виртуалды шындықта құрап, кадрды өзін сол жерде тексеріп көруге мүмкіндік береді. Бұның екі жаққа тигізетін пайдасы зор: Кадр бұл жұмыстың өзіне сай келеді ма, әлде келмей ма екенін анықтап, сүйсініп жасайтын жұмысын табады [1].

Жұмыс директоры кадр таңдау процессін тездетіп, қол астына білікті маманды қабылдайды. Осындай тәжірибелер дамыған елдердің кәсіпорындарында қазірдің өзінде қолданылып келеді. Сондықтан да оларда кадрлардың «ағу» мәселесі біздікіндей ағымдық дәрежеге жетпеген.

Мысалыға, Британдық « Jaguar » көліктер жасау компаниясы 2017 жылынан бастап көлік-инженерлерін жұмысқа қабылдауын виртуалды шындық арқылы іске асыруда. Ол үшін

олар виртуалды шындық ойынын құрап, болашақ кадрларды жұмысқа қызықтырған. Ойын барасында кадрлар жұмыстың барлық мән-жайын ұғынып өздерінің біліктілігін арттырған. «Jaguar» баспасөз релизіне сүйенсек, бұл ойындар "қызығушылықты, табандылықты, үміткерлердің стандартты емес ойлауын және олардың мәселелерді шешу дағдыларын тексереді". Ал аса озық үміткерлер « Jaguar » жұмыс командасының мүшесі болып қабылданған.

« Jaguar » компаниясының көлік-инженерлік бөлімінің бастығы – Алекс Хеслоптың осы тәжірибеден кейін келесідей қорытынды айтқан: «Бұл тәжірибеге дейін адамдар көлік-инженер мамандығын игеру туралы ойланбаған еді, сондықтан компанияға инженер керек болған кезде бізге тек 3-4 үміткер жауап қайтқан, осы себептен бізге адамдардың бұл мамандыққа деген қызығушылығын ояндыру керек болды. Ал енді, мына тәжірибеден кейін бізге бір күн ішінде 15 адам өз түйіндемелерін жіберді, аптаның соңына дейін бұл 50-ге дейін өсті.»

VR ойындарды әзірлеу – өте қызықты жұмыс. Оны, мүмкін, нақты өмірлік құбылыстарды, тек виртуалды түрде құрастырумен салыстыруға болады. Сюжетті, ойын сценарийін, деңгейлерін, дизайнын және т.б. ойластыру – мұның бәрі бүкіл компанияның иығында жатыр.

Мұндай ойындарды әзірлеудің негізгі мақсаты - нақты жұмыс ортасында болатын мән-жайларды, стресстік жағдайларды виртуалды ортаға көшіру және де оны кез келген уақытта, кез келген жерде пайдаланушыларға, яғни болашақ мамандарға не HR-мамандарына қолдануға мүмкіндік беру болып табылады.

VR ойындарды әзірлеу - өте қызықты жұмыс. Оны, мүмкін, нақты өмірлік құбылыстарды, тек виртуалды түрде құрастырумен салыстыруға болады. Сюжетті, ойын сценарийін, деңгейлерін, дизайнын және т.б. ойластыру – мұның бәрі бүкіл компанияның иығында жатыр.

Мұндай ойындарды әзірлеудің негізгі мақсаты – нақты жұмыс ортасында болатын мән-жайларды, стресстік жағдайларды виртуалды ортаға көшіру және де оны кез келген уақытта, кез келген жерде пайдаланушыларға, яғни болашақ мамандарға не HR-мамандарына қолдануға мүмкіндік беру болып табылады.

Квест өту барысында пайдаланушылар келесі мүмкіндіктерге ие болуы тиіс:

- 360 градус форматында шолу мүмкіндігі бар виртуалды ортаға көшу;
- Тапсырма алу;
- Интерактивті тесттер өту;
- Бақылау нүктелерін өту;
- Квесттің басқа шарттарын орындау;

Нәтижесінде Тапсырыс беруші: GearVR, Oculus Go шлемдеріне ұқсас смартфон арқылы қолдана алатын виртуалды шындық бағдарламасы;

Oculus Rift және HTC VIVE стационарлық шлеміне арналған бағдарлама;

Виртуалды шындықтың жұмыс істеу принциптері:

Квест өту үшін пайдаланушы басына іске қосылған бағдарламасы бар виртуалды шындық шлемін киіп және пайдаланушы интерфейсіндегі басқару элементтерін пайдалана отырып, сюжеттің бағытын таңдау қажет, яғни өзі нағыз жұмыста қалай жұмыс істесе, солай өзін ұстау қажет. Бағдарламамен танысу процесі әр жұмыс түрі үшін әр-түрлі. Демек виртуалды шындық жұмысқа байланысты виртуалды объектілермен толтырылады. Пайдаланушы виртуалды объектілермен бірінші тұлға форматында араласады және сол квест сюжетінің бір бөлшегі болып табылады.

Жоғары білікті кадрлар дефициті қазіргі таңда тек қана Қазақстанның ғана емес, бүкіл әлемдік мәселе болып саналады. Егер Филадельфиядағы Пенсильвания штатында орналасқан «Korn Ferry» халықаралық консалтингтік фирманың зерттеулер қорытындысына сенсек, 2030 жылға қарай компаниялар жіті сезінетін мәселе ол - әлемдегі мамандардың тапшылығын көрсетеді. Егер білікті кадрлардың жетіспеушілігі мәселесін уақытында шешпесе, экономика шамамен \$ 8,5 трлн пайда жоғалтады [2].

«Мамандардың тапшылығы: баяу әрекет ететін мина» Korn Ferry зерттеуінде үш кезең: 2020, 2025 және 2030, сондай-ақ үш сектор: қаржы қызметтері мен бизнеске арналған қызметтер; технологиялар, медиа және телеком (ТМТ); өндіріс және сапалы қызмет көрсету шеңберінде әлемнің 20 ірі елдеріндегі еңбек нарығындағы болашақ сұраныс пен ұсыныс арасындағы алшақтық бағаланады.

Өздерінің пресс-релизінде, компания келесідей статистикалық мәліметтерді көрсетті:

«Қаржылық секторы басқалардан көп зардап шегеді – 2030 жылға қарай онда кадрлық тапшылық 10,7 млн адамды құрайды, ал экономикалық шығындар жыл сайынғы \$1,3 трлн астам пайданы құрайды. Барлық салалар бойынша технологиялардың дамуы мамандардың жетіспеушілігінен баяулауы мүмкін. Технологиялар секторына келетін болсақ, кадрлық тапшылық 4,3 млн-нан астам адамды құрайды, соның нәтижесінде 2030 жылға қарай сала жыл сайын \$103,25 млрд пайданы жоғалтады. Мысалы, Германия мен Ұлыбританияда 2030 жылға қарай сектор жылына тиісінше 30,70 және 27,70 млрд долларды жоғалтатын болады.

2030 жылға қарай өндіріс және қызмет көрсету саласында еңбек нарығындағы сұраныс ұсыныстан 7,9 млн-нан астам адамға артып, 2020 жылға қарай жоғары білікті мамандардың жалпы саны өсе бастағанына қарамастан, 2030 жылға қарай еңбек нарығындағы сұраныс ұсыныстан 7,9 млн-нан астам адамға артады.»

Білікті кадрлардың жетіспеу жағдайы бизнеске шығын әкеледі. Оны барынша қарқынды цифрландыру және бизнес-үдерістерді күрделендіру қызметкерлерден жоғары біліктілікті, техникалық білім мен дағдыларды, сондай-ақ менеджерлерді талап етеді. Түсімнің жалпы құрылымындағы қатардағы персоналдың үлес салмағы қысқарады, ал жоғары деңгейдегі мамандардың үлес салмағы өсуде. Сондықтан білім беру мен цифрландыруға инвестициялар-бизнес пен жалпы елдің бәсекеге қабілеттілігін сақтаудың кепілі. Бұл ретте компаниялар үшін стратегиялық жоспарлау және жақын болашақта не қажет болатынын, қандай жұмысты орындау қажет болатынын, қандай адамдар және ол үшін қандай мөлшерде қажет болатынын түсіну ешқашан маңызды.

Бүгінде Қазақстанда бірқатар мамандықтар бойынша белгілі бір кадрлық тапшылық сезіледі, бұл сондай-ақ "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасының негізгі бағыттарының бірі адами капиталды дамыту болып табылатындығымен расталады. Компаниялар жиі іріктеу кезеңінде қатал сын жүргізуге, қажетті персоналды табу үшін таяу және алыс шетелдерден мамандарды тартуға мәжбүр [3].

Міне осы мәселеде, яғни кадрларды қатаң сынауда біздің жоба таптырмас емге іспеттес. Себебі жай ғана теориялық қағаз бетіндегі тест немесе үміткермен сұхбаттасудан гөрі, біз ол үміткерді практика жүзінде сынауға жол ашамыз.

Виртуалды шындық Қазақстанға әлі аса сіңбеген жаңалық болып табылатындықтан маркетингтік қаражаттың көп бөлігі халықты инновациямен таныстыруға жұмсалады.

Ең алдымен біздің мақсатымыз бір мейрамхана немесе қонақ үймен келіссөз жүргізе отырып тестілік VR-рекрутинг өткізу. Кейін бұл тестілік нұсқасын бейнебаян форматында аса қолданбалы әлеуметтік желілерде таргеттік жарнама жасау және ірі компанияларды бағдарламамен таныстыру мақсатында презентация өткізу. Жәнеде соңғысы, адамдарға мәліметтер алып, бізбен қатынасқа түсуді оңайлату үшін сайт ашу көзделеді.

Көріп тұрғанымыздай, Виртуалды шындық ғылыми фантастикада маңызды рөл атқарып келеді және жақында ғана тұтынушылардың қолына түсті. Алайда, болашақта виртуалды шындық біздің шынайы өміріміздің бір бөлігі болады. Сондықтан да болашақта инновациялық даму артында қалмау үшін, бүгінгі таңнан бастап оны енгізе бастау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Организация и менеджмент ресторанов: менеджмент вин и крепких алкогольных напитков: Учеб. пособие [для вузов] / И.Л. Фоминых. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2017. – 204 с.
2. Управление персоналом: Учеб. по спец. «Менеджмент организации» / И.К. Макарова. – М.: Юриспруденция, 2018. – 294 с

МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС ҚАЖЕТТІЛІКТЕРДІ ҚАНАҒАТТАНДЫРУ ЕҢБЕКТІ ЫНТАЛАНДЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

АБИШЕВ А.С.

МН-18-1к тобының студенті

КУРМАНГАЛИЕВА Л.А.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қазіргі заманғы басқару жүйелеріндегі ынталандырудың мәні сөзсіз үлкен, өйткені бұл қызметкерді ұйымның тиімділігіне кепілдік беретін максималды қайтарыммен жұмыс істеуге мәжбүр ететін мотивация. Мотивация ел экономикасының дамуына ықпал етеді, азаматтардың әл-ауқатының деңгейін қамтамасыз етеді, өйткені кез-келген адам өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жұмыс істейді, бұл оның қажеттіліктері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді, және бұл фактор адамның еңбек қызметіндегі белсенділігінің көрінісі айтарлықтай әсер етеді. Мақалада материалдық емес ынталандырудың маңыздылығы, алғышарттары, туындайтын мәселелері және жетілдіру жолдары көрсетілген.

Түйінді сөздер: ынталандыру, материалдық ынталандыру, материалдық емес ынталандыру, қажеттіліктер, материалдық емес ынталадыру әдістері.

Қызметкерлерді ынталандыру мәселесі қазіргі заманғы ұйымдардың алдында тұрған ең өткір проблемалардың бірі болып табылады. Әдетте, қазіргі менеджерлер ынталандыру жүйесін қызметкерге жеке төлемдерге негізделген құрал ретінде қарастырады.

Қазіргі заманғы ұйымдардың экономикалық құрылымында болып жатқан өзгерістер экономикалық саланы реформалауға әкелді, персоналды басқару жүйесіндегі өзгерістерді болжайды. Еңбекті басқару және ынталандыру қажеттілігі жүйе ретінде бірқатар факторлармен байланысты оның мақсатты бағдарларын өзгерту қажеттілігіне әкеледі:

Біріншіден, комиссиялар мен сыйақыларды үнемі төлеу кезінде құндылық пен ынталандырушы әсер күрт төмендейді – қызметкер оларға үйреніп кетеді, оларды жалақы нысаны ретінде қарастырады және мұндай қосымша төлемдердің кез-келген төмендеуі жұмыс берушінің қорлауы ретінде қабылданады.

Екіншіден, жалақының ауыспалы бөлігінің бастапқы ынталандырушы әсері, әдетте, қызметкердің шығармашылығын ынталандырады. Бірақ іс жүзінде жұмыс беруші белсенді шығармашылықты ешқашан қажет етпейді. Шығармашылық қазіргі тұрақты жұмысқа кедергі келтіретін тітіркендіргіш түсініспеушілік ретінде қабылданады.

Қызметкерлерді ынталандыру тиімділігінің төмендеуі жұмыс берушіні қызметкерлермен жұмыс істеудің жаңа әдістерін іздеуге мәжбүр етеді. Дәстүрлі түрде қолданылатын ынталандырудың жалғыз моральдық әдісі-жеке қарым-қатынас әдісі. Осылайша, негізгі моральдық фактор-бұл жеке қарым-қатынас.

Еңбек қызметін ынталандыру жүйесі әрқашан ұйымның персоналды басқару саласындағы саясатына байланысты.

Персоналдың еңбегін ынталандыру – бұл ұйымның стратегиясын іске асыру және нарықтағы орнын нығайту үшін табысты жұмыс пен үдемелі қозғалыстың кепілі. Әр ұйымдағы ынталандыру жүйесі оның ерекшелігі мен персоналдың ерекшеліктерін ескере отырып жасалуы керек. Сондықтан персоналдың жұмысын ынталандыру әмбебап тақырып болып табылады, оның өзектілігі адам ресурстарын басқарудағы теоретиктер мен практиктердің үнемі назарына қарамастан төмендемейді [1].

Материалдық емес ынталандыру материалдық ынталадыруға қарағанда сенімді болып табылады. Шынында да, ынталандырудың осы түрінің жоғары деңгейі ұйымға жоғары білікті мамандарды кадр тапшылығы және еңбек нарығындағы жалақының тез өсуі жағдайында ұстап тұруға, сондай-ақ қаржылық ынталандыру мүмкін болмаған кезде дағдарыс жағдайында қызметкерлердің қолдауына ие болуға мүмкіндік береді. Ол жалпы құндылықтар мен корпоративтік мақсаттар негізінде ұжым ішінде қарым-қатынас орнатады, ұйымның эмоционалды байланысын қалыптастырады, нәтижесінде бүкіл ұжымның ынталы және нәтижелі жұмысы болады; ұйымның тұрақты және табысты дамуына кепілдік береді.

Материалдық емес ынталандыруларға әдетте алғыс, әлеуметтік жеңілдіктер пакеті, қызметкердің мәртебесі мен біліктілігін арттыру кіреді.

Материалдық емес ынталандырудың ұзақ мерзімді әсері ұйымда қалыпты жұмыс үшін жағдайлар болған жағдайда ғана мүмкін болатындығын атап өткен жөн (жалақының лайықты деңгейі, тиімді ұйымдық құрылым мен тәртіп, қызметкерлерге ақылға қонымды жүктеме).

Алайда, ынталандырушы факторлардың материалдық және материалдық емес факторларға бөлінуі өте шартты. Көптеген сарапшылар, сайып келгенде, ынталандырудың барлық әдістері маңызды екендігімен келіседі. Ұйымда ынталандырудың әртүрлі әдістерін ұтымды үйлестіру және шебер қолдану әсерлі бизнес нәтижелерін әкелуі мүмкін.

Зерттеу нәтижелері қызметкерлерді ынталандыру жүйесіндегі ең маңызды фактор – еңбекақы төлеу жүйесі екенін көрсетті, сондай-ақ қолданыстағы еңбекақы төлеу жүйесі кәсіпорын басшылығы мәлімдеген міндеттерге әрдайым сәйкес келе бермейтіні анықталды. Менеджмент еңбекақы төлеу жүйесінде нәтижесі бойынша еңбекақы төлеу тұжырымдамасын (кесімді еңбекақы) пайдаланады. Алайда, кәсіпорынның неғұрлым тиімді жұмыс істеуі үшін нәтиже кәсіпорын қызметінің түпкілікті нәтижесін – дамыған жүйе негізінде әр қызметкердің үлесін ескере отырып, жалақыны ескеруге мүмкіндік беретін пайданы түсіну керек. Төлемнің бүкіл жүйенің тиімділігімен байланысы мағынасы бар, алайда нәтиже ұғымдарын және әр қызметкердің кәсіпорын қызметінің соңғы нәтижесіне қосқан үлесінің арақатынасын нақты түсіндіру қажет. Әр функционалды бағыт үшін бірнеше жалақы жүйесі болған кезде функционалды саралауды қолданған жөн: жабдықтау, өндіру, басқару, консалтингтік қызмет. Еңбекақы төлеу жүйесін жетілдіруді персоналдың әрбір санаты үшін әзірлеу және кәсіпорындағы еңбекке ақы төлеу және сыйлықақы беру туралы ережеге енгізу қажет. Ұсынылатын сыйлықақы беру шарттары олардың әр қызметкеріне неғұрлым сараланған әсер етеді және қызметкерлердің жекелеген санаттарының жұмысын ынталандыруға мүмкіндік береді.

Басқарудың экономикалық әдістері ұсынылған жүйеде келесідей жүзеге асырылуы керек: жоба менеджерлері құрылған жалақы жүйесінде жасалған ынталандыру нысандарының жалпы тізіміне сүйене отырып, әр қызметкердің жұмыс нәтижесіне байланысты ақшалай төлемдер мен басқа да материалдық ынталандырудың жоспары мен құрамын жасайды.

Кәсіпорынды басқарудың экономикалық әдістерін әзірлеу және жетілдіру кезінде басқарушы персонал менеджменттегі экономикалық әдістердің әсер етуінің ең жоғары тиімділігіне оларды басқа әдістермен (экономикалық әдістерді ұйымдастырушылық-басқарушылық күшейтумен және материалдық ынталандыруды әлеуметтік-психологиялық уәждемемен толықтырумен) үйлестіре отырып қол жеткізілетінін ескеруі қажет.

Экономикалық ынталандыруды арттыру үшін қазіргі кездегі еңбекақы төлеу жүйесі қызметкерлердің ұйымның пайдасына қатысу жүйесімен және қол жеткізу негізінде әр қызметкердің жұмысының тиімділігі бағаланатын мақсаттар бойынша персоналды басқаруды құрумен толықтырылуы керек. Кәсіпорынның пайдасына жұмысшылардың қатысу қорын қалыптастыру үшін кәсіпорынның түсімінен аударымдар нормативін белгілеу ұсынылады. Бөлу сол құрылатын сыйақы қорын жүзеге асырылуы жөніндегі нормативтер әзірленетін қызметкерлерімен болуы түсінікті оларға.

Сондай-ақ әлеуметтік төлемдердің қолданыстағы тізімі жетілдірілуі мүмкін. Қосымша әлеуметтік-экономикалық төлемдер мен кепілдіктер: түскі асқа төленген уақыт; кәсіпорындағы медициналық сақтандыру; кәсіпорындағы қосымша зейнетақылық сақтандыру; жазатайым жағдайлардан сақтандыру; автомобильдерге тегін тұрақтар беру; білім беруді арттыруға, кәсіптік даярлауға және қайта даярлауға көмек; қызметкерлердің акциялар сатып алуы болуы мүмкін. Кәсіпорынның әлеуметтік төлемдерінің жалпы тізімін қызметкерлердің қатысуымен талқылау керек (сауалнама, ұжымдық жиналыс). Әлеуметтік төлемдердің әртүрлі түрлерін жекелеген құрылымдық бөлімшелерге бекітуге болады.

Көптеген қолданыстағы еңбек ынталандыру бағдарламалары ұйымдардың басшылығына қанағаттануды біртіндеп тоқтатады, олар тиімді емес. Олардың төмен тиімділігі келесі негізгі себептермен анықталады: [2]

- Персоналдың еңбек қызметін бағалаудың барабар емес критерийлері. Көптеген қолданыстағы бағдарламалар жұмыс нәтижелерін емес, қызметкерлердің өздерін бағалайды, және, ең бастысы, бүкіл ұйымның бизнес мақсаттарына байланысты емес.

- Төлемнің құпиялылығы. Ұйым қызметкерлері өздерінің де, әріптестерінің де еңбегінің нәтижелері негізінде марапатталатынына сенуі керек. Алайда, жалақы және сағаттық тарифтік мөлшерлемелер туралы ақпарат көбінесе құпия болғандықтан, ұйымда жұмыс істейтін жалақы жүйесінде әділеттілік сақталғанын ешкім білмейді.

- Тиімді енгізудің төмендігі. Жалақының өсу қарқыны әдетте өмір сүру құнымен байланысты. Жақсы жұмысшылар мен орта жұмысшылардың жалақысының өсу қарқыны арасындағы айырмашылық көп жағдайда ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуалға және қызметкерлердің уәждемесіне айтарлықтай әсер ету үшін жеткіліксіз.

Қызметкерлердің төмен уәждемесінің себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу қызметкерлерді материалдық емес ынталандыру жүйесінің негізгі мақсаттарын анықтауға көмектесті.

Персоналды материалдық емес ынталандыру жүйесінің негізгі мақсаттары:

- жаңа жоғары білікті қызметкерлерді тарту;
- ұйымда жоғары білікті мамандарды бекіту және сақтау;
- кадрлардың тұрақтамауы мен еңбек ұжымын тұрақтандыруды барынша азайту;
- қызметкерлердің кәсіби білімдері мен дағдыларын арттыруға ұмтылысын қолдау және дамыту, ақылға қонымды бастама мен шығармашылық әлеуетті дамыту;
- ұйымда корпоративтік мәдениетті құру және қолдау.

Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін персоналды материалдық емес ынталандыру жүйесін құрудың базалық қағидаттарын басшылыққа алу қажет: [3]

- әрбір жұмыскердің атқаратын лауазымына, біліктілігіне, еңбек нәтижелеріне, атқарушылық және еңбек тәртібін сақтауға, бағалау бойынша қорытындыларға қарай еңбекақы төлеу деңгейін айқындауға жеке көзқарас;

- ұйымшыл, нақты жұмыс істейтін ұжымның негізі ретінде тұрақты әлеуметтік саясат;

- ұйымның имиджін нарықтағы көшбасшылардың бірі ретінде қолдау;

- еңбекақы төлеу жүйесінің пәрменділігін талдау және персоналды басқару саласындағы ұйымның стратегиясы мен тактикасының өзгеруіне, корпоративтік мақсаттарға немесе өзгертін сыртқы жағдайларға сәйкес оны уақтылы түзету;

- ұйымның сыртқы және ішкі ортасы элементтерінің персоналға әсерін талдау және ынталандыру механизмін уақтылы түзету.

Ұйымның ынталандыру механизмі ұйымдағы персоналды басқарудың қолданыстағы құрылымын, ұйымға ішкі және сыртқы әсер ететін факторларды, сондай-ақ компанияда қалыптасқан дәстүрлер мен тарихи тәжірибені ескеруі керек.

Материалдық емес ынталандырудың әртүрлі түрлері әр түрлі, материалдық емес ынталандырудың бірыңғай жүйесінің әрекеті туралы айту мүмкін емес, сондықтан ұйымдағы материалдық емес ынталандыруды жетілдірудің негізгі бағыты материалдық емес ынталандырудың бірыңғай жүйесін құру болуы керек. Мұндай жүйені құрудың негізгі кезеңдері:

1. Ұйым басшылығын басқарушылық даярлау және қайта даярлау.
2. Ұйымның әлеуметтік саясат бағдарламасын құру, мәдени-бұқаралық және спорттық іс-шараларды ұйымдастыру, қосымша оқыту және т. б.

3. Моральдық ынталандырудың ішкі жүйесін құру.

Қызметкерлерді ынталандыру мен ынталандыруда әлеуметтік-психологиялық әдістерді қолдануды жақсарту үшін басшылық қолданатын үш негізгі бағыт бар:

- ұжымда қолайлы психологиялық климатты қолдау,
- жанжалдарды басқару жүйесін дамыту,
- ұйымдастыру мәдениетін қалыптастыру және дамыту.

Қызметкерлерді ынталандыру бөлім басшыларының басқарушылық құзыретіне жататындықтан, менеджерлердің қызметін ынталандыру арқылы еңбекті материалдық емес ынталандыру жүйесін жетілдіруді бастау қажет деп санаймыз. Бұл жерде эмоционалды емес түрде объективті бағалау өте маңызды.

Бүгінгі таңда біз пайдалануды жоспарлап отырған қызмет тиімділігінің негізгі көрсеткіштері (KPI) жүйесі бойынша біліктілік деңгейі мен құзыреттерді бағалау теориясы практикада кеңінен таралды. Ол еңбек нәтижелерін бағалауды қызметкерлердің лауазымының күрделілігін, біліктілігі мен әлеуетін бағалауға тәуелді етеді. Бұдан әрі лауазымның күрделілігін бағалауда жалақы жүйесі құрылады, алынған KPI бағалау нәтижелерін кодтау арқылы ұйымның құрылымы қайта қаралады. Сонымен қатар, бөлімшенің әр басшысы өзінің бағыныштыларының құрылымын персоналға шығындар тұрғысынан қарастыруы керек (балама: ең төменгі жалақысы бар үлкен штат немесе жоғары жалақы есебінен штатты азайту).

Әдебиеттер тізімі:

1. Erkal, N.; Gangadharan, L.; Koh, B.H. Monetary and non-monetary incentives in real-effort tournaments // *European Economic Review*, 2018. – Том 101. – С. 528-545
2. Бурлаков, Г.Р. Мотивационный климат организации // *Управление персоналом*. – 2016. – №87. – С.36.
3. Иванова, Н.Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях. Психологические предпосылки карьерного роста // *Научный журнал Вопросы психологии*. – 2017. – № 1. – С.132.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

АВИЛЬСЕЙТ Б.

студентка группы Тур-18-1к

КОСАКИНА Е.А.

Научный руководитель, зам. дир. ТОО гостиницы «Космонавт»,

ЖЕТПИСОВ С.У.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация: В статье рассматривается современный туризм представляющий собой сложное образование. меняющаяся обстановка в мире, создает непрогнозируемые, порой сногшибательные перспективы развития современного туризма. Как нечто целое он предстает в отношениях с окружающими макросредами: политической, экономической, социальной, медико-биологической (вирусологической) технологической и экологической.

Ключевые слова: туризм, туристский регион, региональный туризм.

Внешний мир активно воздействует на туризм, в одних случаях открывая перед ним широкие возможности, в других - грозя новыми опасностями.

В целях устойчивого развития он (туризм) вынужден приспосабливаться к изменениям во внешнем окружении.

В условиях коронивирусологической ситуации в мире, многие страны переходят на региональный туризм, как большие (локальные) территории, которые располагают большой сетью специальных сооружений и услуг, необходимых для организации отдыха или оздоровления. Из данного определения следует вывод о том, что региональный туризм, для того чтобы считаться самостоятельным, должен иметь все необходимые сооружения для пребывания в нем туристов, то есть туристский регион определяется как место, располагающее туристскими сооружениями и услугами, которые выбирает турист или группа туристов и которые продаются производителем услуг [1].

Региональный туризм в Казахстане содержит два тесно связанных между собой аспекта: географо-исторический и социально-экономический.

Первый отражает пространственное распределение рекреационных ресурсов, объем рекреационных потребностей местного населения и степень удовлетворения их в конкретном районе, а также возможности для привлечения внешних туристских потоков на данную территорию.

Второй показывает уровень рекреационной освоенности территории, обусловивший место данного региона на отечественном и мировом туристских рынках, и социально-экономические условия, способные стимулировать или сдерживать развитие туризма. Туристский регион оценивается как с позиции организаторов отдыха, так и с позиции местных или приезжих рекреантов.

Анализ состояния и развития туризма Карагандинской области обуславливает характерные предпосылки для изучения туризма как сферы хозяйственной деятельности по следующим направлениям:

- маршруты туристских потоков в регион (в Карагандинскую область) и из него, структура (социальное положение, возраст, интерес к определенному виду туризма и т. д.) граждан Казахстана, выезжающих с туристскими целями, и зарубежной туристской клиентуры – очень ничтожен, невысок;

- особенности туризма в Карагандинской области: ритмы сезонности, преобладающие виды и формы туризма, основные цели посещения – невелики (3-7% посещений, основными видами и потребителями турпродукта являются музейный и оздоровительный туризм), хотя имеются туристские объекты и сакральные места;

- отношение властей и местных туристских органов к проблемам туризма, специфика их туристской политики остается неразрешаемой;

- экономическая роль туризма в хозяйственной структуре данного региона размыта, не имеет четкого представления туристской технологической карты и мероприятий по оздоровлению; [2]

- перспективы развития туризма на данной территории не определены.

Не хотелось бы, животрепещущие проблемы туризма Карагандинской области продолжаться, но есть и позитивные пути для решения проблем и перспектив развития.

Общеизвестно, что для страны и, особенно, для регионального туризма важно развитие въездного туризма. Это объясняется тем, что въездной туризм имеет ряд преимуществ с экономической точки зрения, среди которых:

- поступление финансовых средств в Карагандинскую область, в виде иностранной валюты, за счет продажи путевок и за счет покупки услуг и товаров в стране посещения;

- развитие гостиничного сектора и ресторанного дела в Карагандинской области в местах создания видов туризма (Балхашское направление, Улытауский район и др.);

- формирование развитой инфраструктуры туризма, акиматами городских, районных и сельских;

- развитие смежных с туризмом отраслей (сувенирных и спортивных магазинов, торговых выставок и др);
- создание дополнительных рабочих мест;
- проведение полномасштабных социологических и маркетинговых исследований для создания необходимого туристского продукта.

Отказ туристских фирм от предпринимательства в сфере въездного туризма объясняется отсутствием необходимых финансовых средств, соответствующей инфраструктуры.

В Карагандинской области в настоящее время к проблемам, тормозящим развитие регионального туризма, относится отсутствие широкого спектра анимационных мероприятий. Для их создания необходимо обучение специалистов за рубежом, из-за отсутствия опыта в этой сфере деятельности.

Карагандинская область богата туристско-рекреационными ресурсами, особо следует отметить наличие привлекательных горных, рекреационных, природных, водных, экскурсионных зон. Данная база создает условия для беспрепятственного развития регионального туризма.

В Карагандинской области туризм - развивающаяся отрасль, и влияние туристской индустрии на экономику страны пока незначительно. Незрелость туристической инфраструктуры, невысокое качество сервиса, устойчивый миф о области как о стране повышенного риска привели к тому, что в настоящее время на нашу страну приходится менее 1% мирового туристского потока.

Показатель туристской подвижности населения Карагандинской области - один из самых низких в мире. Подавляющая часть турфирм предпочитает заниматься направлением своих соотечественников за рубеж, и лишь немногие фирмы работают на привлечение туристов в Казахстан. Причем в основном туристы посещают Алматы и Астану.

Туризм является отдельной отраслью, не мобилизующей валютные поступления в Республику, а наоборот, каналом утечки валюты во внушительных размерах. Возможно, лавина предложений отдыха за рубежом была востребована в Казахстане, потому что там нашим туристам предложили за умеренные цены сервис более высокого качества. Зачастую бывает ситуация, когда за рубежом отдохнуть для отечественного туриста выходит дешевле, чем в Казахстане.

Нам надо понять, и как можно быстро, что темпы развития выездного туризма более динамичны, нежели внутреннего и въездного. Это объясняется повышающимся уровнем жизни населения нашей страны и отсутствием конкурентоспособных туристских предложений внутри страны, которые сочетали бы показатели цены и качества.

Таким образом, констатируя факты состояния туризма Карагандинской области на современном этапе, следует отметить, необходимость уделения особого внимания развитию регионального туризма.

Региональный туризм в большинстве развитых в туристском отношении стран дает от 30 до 50% всех поступлений от туризма.

Карагандинская область имеет хорошие перспективы развития регионального туризма (Балхашское направление, Бегазы-Дандыбаевская кочевая цивилизация, Улытауское направление и др.), но сегодня он в основном является стихийным, неорганизованным.

Из-за отсутствия должного внимания к нему со стороны государства бюджет недополучает большие средства, продолжает разрушаться инфраструктура, наносится ущерб природным, культурным и историческим памятникам [1].

Список литературы:

1. Ердаuletов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. – Алматы: Атамура, 2011.
2. Туризмді дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасының жобасы. Халықаралық ақпарат агенттігі, 2019.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ

АЕКИНА А.С.

студентка группы Лог-18-2

ПРИВАЛОВА О.А.

*Научный руководитель, маг., преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение распределительных центров в повышении эффективности логистической деятельности предприятия. Рассмотрены главные функции и преимущества распределительных центров. Обоснована эффективность использования распределительных центров.

Ключевые слова: распределительные центры, логистика, планирование, товародвижение, материальные запасы, сбыт.

На сегодняшний день торговые предприятия осуществляют свою закупочно-коммерческую деятельность по одной из двух моделей организации закупочной деятельности, схематично представленных на рисунке 1.

Рисунок 1 – Базовые модели закупочно-коммерческой деятельности

В модели «Снабжение напрямую от поставщика» товары напрямую поставляются от поставщиков в магазины. Прямоком из транспортного средства продукция размещается в торговых точках. В рамках данной модели закупочно-коммерческая деятельность торгового предприятия нацелена на повышение эффективности работы с поставщиками.

В модели «Снабжение через распределительный центр» все входящие материальные потоки торговой организации сосредотачиваются в распределительном центре, где осуществляется подготовка товаров к их реализации и дальнейшему распределению по магазинам торговой организации. Данная модель закупочно-коммерческой деятельности свойственна только крупным торговым сетям. В рамках такой модели закупочно-коммерческая деятельность имеет не только такую цель как повышение эффективности работы с поставщиками, но и цель роста эффективности работы распределительного центра: определение его месторасположения, вида владения (по договору аренды или же в собственности) и так далее [1, с.35].

Правильного и равномерного распределения материального потока можно добиться путем грамотного построения торгово-распределительной сети. На все расходы, которые

возникают в процессе товародвижения, и на конечную стоимость продукции влияет именно построение сети распределительных центров.

Под распределительным центром понимается некий склад, который сортирует товары и распределяет их по магазинам, другими словами – РЦ определяется как сортировочно-распределительный склад [2]. Также, еще одним определением понятия «распределительный центр» является такое понятие как: РЦ – это место хранения товаров в период их движения от места производства до оптовой или розничной торговой точки [3]. Из двух определений можно сделать обобщение и сделать вывод, что распределительным центром называется складской комплекс, получающий товары от предприятий-производителей или от предприятий оптовой торговли и распределяющий их более мелкими партиями заказчикам через свою товаропроводящую сеть.

Построение распределительного центра способно решить ряд таких главных задач как: управление запасами, координация закупок, сбыт и доставка товаров, т.д. РЦ способны оптимизировать внутренние процессы, так как с их помощью можно в максимально короткие сроки доставить необходимый товар в его конечный пункт потребления, при этом в несколько раз повысить качество процесса товародвижения. Хорошо разработанная система логистики в распределительном центре позволит снизить затраты на каждом этапе, начиная от приёма товаров, заканчивая распределением его по торговым точкам.

Одним из главных преимуществ распределительных центров является то, что они способны «застраховать» магазин от вероятности срыва поставки от дилеров или дистрибьюторов, которая может поставить под угрозу бесперебойную работу магазина. В распределительном центре всегда более качественный контроль над поставщиками. Несомненным преимуществом является и то, что имея РЦ, который может самостоятельно заключать договоры с поставщиками, магазин способен миновать дилеров и дистрибьюторов, что положительно сказывается на конечной цене товаров – она гораздо ниже. Еще одним плюсом наличия распределительного центра является и то, что поставщик может сделать хорошие скидки за счет большого количества заказываемого у него товара (оптовый заказ, который хранится и позже распределяется из РЦ по магазинам). Все эти преимущества в совокупности способны в несколько раз снизить и затраты на складские услуги, что имеет хороший экономический эффект.

Если говорить о снижении уровня затрат, то при слаженной работе системы логистики распределительного центра это даст возможность уменьшения уровня издержек, а иногда и даёт возможность получения прибыли на каждом этапе системы:

- На этапе приёма товара от поставщика;
- На этапе проверки качества поступившего товара;
- В процессе хранения на складе;
- На этапе комплектации товара;
- На этапе отгрузки и транспортировки;
- На этапе приёма товара в магазинах;
- На этапе возврата товара в случае его несоответствия [4].

Снижение затрат происходит по всем направлениям используемых ресурсов. Доход от снижения уровня затрат в результате оптимизации внутренних процессов равен доходу от реализации этих товаров.

Главными функциями распределительных центров являются: прием, хранение и отгрузка товаров, бесперебойное снабжение различных звеньев цепи поставок. Кроме того, распределительные центры обеспечивают ряд таких дополнительных функций, как: кросс-докинг (т.е. процесс приёмки и отгрузки грузов через склад напрямую), комплектацию заказов, маркировку, фасовку, упаковку и т.д.

Так же, распределительные центры выполняют и такую немаловажную функцию, как управление товарными потоками и их распределение. РЦ способны аккумулировать товары, что полезно в случае, если у поставщиков происходят сбои в поставках, либо же неравномерные продажи. В какой-то период, снижаются продажи определенной группы

товаров или в какой-то определенной торговой точке, и наоборот. Тогда распределительный центр становится своеобразной «подушкой безопасности». В нем всегда есть дополнительные товарные запасы, которые благодаря распределению способны устранить дефицит товара в какой-то торговой точке и тем самым, не дать возобладать резким перепадам и колебаниям в сторону товарного дефицита, а значит и потерям в торговой выручке.

Список литературы:

1. Лобова А.С., Пульнова Е.В. Теоретические подходы к формированию долгосрочной программы закупочно-коммерческой деятельности предприятия // Ежемесячный международный научный журнал «Молодой учёный». – №39 (173). – 2017. – С.33-36.
2. Организация и управление коммерческой деятельностью: Учебник / Л. П. Дашков, О. В. Памбухчиянц. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. – 688 с.
3. Фёдоров Л.С., Кравченко М.В. Общий курс логистики. Учебное пособие. – Изд.: Кнорус, 2021. – 220 с.
4. Распределительные центры как часть логистики. – <https://logists.by/>.

ТУРИСТІК ЭКОЖҮЙЕГЕ МАРКЕТИНГТІҢ ЖАҢА ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЕНГІЗУ

АМАНГЕЛДІ Е.М.

магистрант МНК-61 тобы

МАМРАЕВА Д.Г.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада автор отандық туризмге жаңашылдықтарды енгізу туралы пікірін айта кетті. Сонымен қоса қазақстанда туризм әлеуеті өте қуатты және сонымен қоса кемшіліктері де аз емес. Автор көбіне «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ - Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Туризм индустриясы комитетінің жасаған жұмыстарын айта кетеді.

Түйінді сөздер: ішкі туризм, маркетинг, инновация, жарнама, инновация.

Қазақстанның туризмін дамытуға короновис індеті бұғат болмайды. Коронавирустың үшінші толқыны келгенмен екпе жүргізгеннен соң шектеуді алып тастайды. Демек қазір туристік маусымның ашылуына дайындықтың уақыты келді. Көптеген елдерде туризм жалпы ұлттық өнімнің бестен жартысын құраған. Туризм әлемдегі жұмыс күшінің 60%-ын жұмыспен қамтыды. Індеттің әсерінен бір сәтте бәрі құлап туризм саласын ойран етті [1].

Барлығына қарамастан, барлық елдердің үкіметтері коронавирус пандемиясы аяқталғаннан кейін туристерді тарту бойынша дайындық шараларын қабылдап жатыр. Шынында да, көптеген мамандар үшін карантин аяқталған бойда, ұзақ және қажырлы құлыптан кейін, бірінші мүмкіндікте туристер қайтадан саяхатқа барғысы келетіні анық. Бұл өте маңызды - сұранысты қанағаттандыруға толық дайындықпен біраз уақытқа кешіктірілді.

Біздің елімізде туризм саласы экономиканың шикізаттық емес секторын дамыту үшін перспективалы бағыт ретінде анықталады және ұлттық басым кластерлерді санына кіреді. 2019 жылы қабылданған 2019–2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының туристік индустриясын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы туризмнің елдің ішкі жалпы өніміне 8% үлесін қосуға, 9 миллионнан астам келушілерді тартуға және олардың санын көбейтуге бағытталған. 8 миллион адамға ішкі туристер. 200 мыңға жуық жаңа жұмыс

орындарын құру жоспарлануда. Қазіргі дағдарысқа қарамастан, біз бұл өршіл мақсаттарды өзгеріссіз ұстаймыз.

Бүгінде мен карантиндік шаралары әлсіреген елдер қаншалықты тезірек халықаралық туристерді тарту бойынша белсенді жұмыс істей бастағанын көріп отырмын. Туризм индустриясы комитетінің ақпаратына сәйкес, қазіргі уақытта туристік жолдамалар Мальдив аралдары, Шри-Ланка, Египет, Түркия және басқа бағыттар бойынша белсенді сатып алынады [2].

Сондықтан дағдарыс кезеңінде жұмысты тоқтатпау және ішкі туризмде де, халықаралық нарықта да Қазақстандағы туризмді маркетингтік ілгерілетуге қолдау көрсетуді жалғастыру маңызды. Әрине, Қазақстан әлемдегі мұндай танымал туристік бағыт емес, бірақ бұл тек мәселе: білетіндер бізді ұмытпауы керек, ал білмейтіндер біліп, шабыттанып, жоспарлау туралы ойлана бастауы керек біздің елге болашақ сапар.

Сонымен бірге, «Kazakh Tourism NC» АҚ - бұл Мәдениет және спорт министрлігінің арнайы құрылған құрылымы, оның міндеттерінің бірі туризмнің маркетингтік жылжуы болып табылады. Оның пікірінше, осы ұйымның бюджетінің жалпы қысқаруына қарамастан, 2020 жылдың қорытындылары бойынша, бұл ұйымның басшылығы министрліктің алдына қойған мақсаттары мен міндеттерін орындап, цифрландыруды ілгерілетуде айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді.

«Kazakh Tourism» ҰК» АҚ бюджеті 1,5 млрд теңгені құрады, оның 893 млн теңгесі жылжыту мен цифрландыруға бөлінді. Жалпы менің ойымша толық игерілмеген сыңайлы. Оның орнына Қазақстандағы көрікті жерге демалуға ыңғай жасау керек. Мысалға ала кетсем:

Қазіргі кезде Орталық Азиядағы ең үлкен «Керуен сарай» Түркістанда. Үлкен кешенге: шығыс базары, қонақ үйлер, кинотеатрлар мен мейрамханалар кіреді. Бірақ бұл облыс орталығында жүзеге асырылып жатқан жалғыз ауқымды жоба емес. Бүгінгі күні қалада 180 мың адам тұрады. Түркістан үшін елдің тәуелсіздік кезеңі шешуші болды. Соңғы 2 жылда қала өзгерді. Жаңа ықшамаудандар, әкімшілік орталық, мәдени және спорттық ғимараттар, тіпті салыстырмалы түрде жақында елестету қиын болған халықаралық әуежай пайда болды. Түркістан қаласының маңындағы археологиялық ескерткіштердің саны 99-ға жетіп отыр. Бұл өңірдегі көне қалалардың мәдени қабатының тереңде екендігін көрсетеді. Түркістанның көне мәдениетінің соңғы кезеңдері Қазақ хандығымен тікелей байланысады және онда қазақ хандары мен билерінің пантеоны қалыптасқан (өз кезегінде қазақ халқы Түркістанға зиярат етуді «кіші қажылыққа» теңеген). Қаладағы бұл нысан- дар археологиялық және этнографиялық кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасындағы» ТОП-10 енген туристік нысандарға Түркістан облысы жылына 1,5 млн. турист тартуы қажет. Ал, осы бағдарламада Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне қатысты арнайы «Ұлы Жібек жолын жаңғырту» кластері қарастырылады. Бұл кластер Қызылорда облысының орталық және шығыс бөлігін, Түркістан облысының оңтүстік-батыс және солтүстік-батыс бөлігін, Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтиды. Сондай-ақ, «Ұлы Жібек жолын жаңғырту» кластері кезең-кезеңмен кеңейтіліп, «Ұлы Жібек жолының жүрегі» ретінде сипатталатын болады. Жалпы алғанда, Түркістан облысының туристік кластеріндегі мәдени туризмнің орны ерекше. Оның келешекте даму әлеуеті жан-жақты дамытылатын болады. Бұл Қазақстанның тек туристік саласы үшін ғана емес, сонымен қатар, бүкіл Орталық Азияның экономикалық және мәдени платформасы ретінде қызмет атқаратыны сөзсіз. Сондай-ақ, облыс халқының әлеуметтік құрылымының өзгеруіне де оң ықпалын тигізеді деп есептеймін [3].

Инновациялық жарнама маңызды элемент және насихаттау туризм әлеуетті мазмұны және атап айтқанда, бейнелер болып табылады. Сапалы видео тиімді маркетинг құралы ретінде көптеген артықшылықтарға ие және көптеген пайдалану жағдайлары бар. Бейне тұтынушымен байланыс орнатуға, бейнежазбадағы ақпаратты жедел өңдеуге, оған құндылық ұсынуға және белсенді қадамдар жасауға шабыттандыруға мүмкіндік береді [1].

Біздің мамандар жүргізген талдау көрсеткендей, танымал YouTube платформасында Қазақстан туралы бейнематериалдардың көптігіне қарамастан, олардың көпшілігі әлемдік жарнама секторында бар сапа мен стандарттарға сәйкес келмейді. Бұл бізді Қазақстанның туристік әлеуеті туралы тұтас бейне серия шығару туралы шешім қабылдауға мәжбүр етті.

Біріншіден, біз қосылған Қазақстандағы туризм туралы өзіміздің арна Саяхат Қазақстан бойынша YouTube біз олардың форматында ең көрнекті бейнелерді жиналған және оны байланыстырылған, әлеуметтік желілерде біздің басқа сайттар бар, сондай-ақ ұлттық туристік порталы бар. www.kazakhstan.travel - сайты бұл бір сайттан екіншісіне ауысу арқылы мультипликативті әсер береді, бұл сайып келгенде көбірек қамтуды қамтамасыз етеді.

2020 жылы көп кәсіби команда туристік әлеуеті туралы 10 бейнелерді құрылды бағыттардың үздік 10 карталарымен енгізілген туристикатсия Қазақстан Нұр-Сұлтан, Түркістан Маңғыстау, тау кластері Алматы облысы, көлі Алакөл және Балқаш Щучье -Borovskoy, Имантау -Shalkarskoy және Баянауыл курорттық аймақтары, Байқоңыр ғарыш айлағы. Осы уақытқа дейін YouTube, Facebook, Instagram, Telegram- дағы «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ-ның және аймақтық туристік ақпараттық орталықтардың ресми аккаунттарында орналастырылған және Қазақстан Республикасының шетелдегі елшілігіне және облыстық әкімдікте жіберілген бейнелер. бейнероликтер серіктестердің әлеуметтік желілерінде, блогерлер мен Ресей мен Қазақстанның танымал тұлғаларының аккаунттарында орналастырылды.

Youtube- тің ресми каналындағы ТОП-10 туралы бейнежазбалардың қаралу саны 5 айда 30 мыңнан астам болды. Спикер 2021 жылы бұл жұмыс біздің еліміздің туристік аймақтарының танылуын арттыруда өте жақсы нәтижелер беретініне сенім білдірді.

Kazakhstan Travelstan туралы бейнеролик PATAGold Awards сыйлығының «Үздік саяхат ролигі» номинациясының жеңімпазы болды. PATAGold марапаттау рәсімі Азия-Тынық мұхиты туризм индустриясының көрнекті өкілдерін тануға бағытталған PATATravelMart бағдарламасының бөлігі болып табылады. 1984 жылы құрылғаннан бері PATAGoldAwards марапатталған жобалар басқаларға үлгі бола отырып, сапа мен инновацияның салалық стандарттарын белгіледі. PATAGoldAwards алу ұйымның беделін едәуір арттырады. Жеңімпаз қатысушылар халықаралық БАҚ-қа пресс-релиз және басқа жаңалықтар ретінде қол жеткізе алады.

Divo Eurasia байқауында Қазақстан Гран-приді «Біз қайда ұшып барамыз?» Бейнебаянымен жеңіп алды. Divo Eurasia - бұл Еуразия елдерінің туристік әлеуеті туралы туристік тақырыптағы бейнематериалдардың, қысқа және анимациялық фильмдердің халықаралық туристік фестиваль-байқауында жеңді.

Республикалық «Хабар 24» телеарнасында көрсетілген «СаяхатТайм» бағдарламалар циклі құрылды. «SayakhatTime» телебағдарламасы - бұл қазіргі заманғы тенденциялар мен елдің туристік әлеуетін дамыту бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстардың нәтижелері туралы бағдарламалар топтамасы. 2020 жылы 10 шығарылым шығарылып, 3,2 миллионнан астам көрерменге жетті.

«Мәдени туризм» жобасы жүзеге асырылды - мүгедектерді тарта отырып, экотуризмді насихаттау және табиғатты құрметтеуге ықпал ету. Жоба жалпы ұранмен өтті: «Бүгін біз табиғатты құтқарамыз - ертең табиғат бізді құтқарады!» Қазақстандық аудитория арасында құрылған 5 әлеуметтік роликті насихаттаудан интернет-қамту 10 миллионнан астам адамды құрады. Қазіргі уақытта бейнелер республикалық телеарналарда ротациялау үшін МИОР-ға берілді.

Түсірілім «Бүркіт пен Решка. Әлем ғажайыптары» телешоуының екі бөлімі бойынша Алматы туралы және Маңғыстау облыстарында ұйымдастырылды. Бағдарламаны 70 миллион көрермен қамтуы мүмкін. Бағдарлама Ресейдегі, Украинадағы, Қазақстандағы және басқа елдердегі орыс тілді аудитория арасында кеңінен танымал. Ол жұма және жаңа канал телеарналарында, сондай-ақ Youtube-те көрсетіледі.

Француздық FrenchConnectionFilms өндірісінің Қазақстанның табиғи сұлулығы туралы деректі фильмінің бірінші бөлімі де түсірілді - атап айтқанда, қысқы оқиға түсірілді.

Фильмнің екінші бөлігін (жазғы сюжеті) түсіру 2021 жылдың шілдесіне жоспарланған, фильм 2021 жылдың қыркүйек-қазан айларында прокатқа шығады деп күтілуде. Деректі фильм ArteTV және UshuaiaTV арналарында Еуропа мен Африкада француз және неміс тілдерінде көрсетіледі. Шетелдік аудитория миллионнан астам көрерменге жетеді.

Қазақстанның туристік әлеуетін ілгерілету шеңберінде «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ Google, Youtube, Yandex, Facebook, Instagram, Weibo, WeChat жарнамалық құралдарын қолдана отырып, бірқатар жарнамалық кампанияларды өткізді. Осылайша, қазақстандық аудиторияға жалпы жарнамалық науқан 17,7 миллион адамға жетті; Еуропадан (Франция, Испания, Германия, Италия) әлеуетті туристерге бағытталған 2 жарнамалық науқан, олардың жалпы саны 5,6 млн адам. Қазақстанның Weibo және Wechat әлеуметтік желілеріндегі шоттары жалпы 3,7 миллион адамға жетті.

Көптеген елдер енгізген карантин жағдайында дәстүрлі кәсіби көрмелер мен конференциялардың форматтары өзгерді. Халықаралық желілік платформалар бір жыл ішінде сәтті қолданылды.

«Ресей-Қазақстан» интернет-көрмесі - Қазақстанның туристік мүмкіндіктерін насихаттауға бағытталған кәсіби көрме жүзеге асырылды. Осы іс-шара аясында екі елдің туристік индустриясының кәсіпқойлары үшін төрт күндік онлайн-тренинг өткізілді.

2020 жылы «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ елдің туристік әлеуетін дамытуға және насихаттауға бағытталған көптеген виртуалды көрмелер мен конференцияларға қатысты. Сонымен қатар, олар PATADreamtoTravelFestival онлайн-көрмесіне, VirtualPATATravelMart 2020 және әлемдегі ең ірі іскерлік туризм көрмесі IMEX 2020-ға қатысты. Сондай-ақ олар WorldTourismForum, ICCA Дүниежүзілік Конгресс-2020 және WebSummit2020 Summit серіктестік іс-шараларына қатысты. WorldCobVirtualSummit 2020 (BizzAward). Қатысу шеңберінде туристік операторлармен, бизнес өкілдерімен және MICE іс-шараларын Қазақстанға тарту үшін халықаралық іс-шаралардың әлеуетті ұйымдастырушыларымен 100-ден астам кездесулер өткізілді.

Еліміздің әлемге танылуын арттыру бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстардың нәтижесінде Қазақстанның бірқатар ірі ақпараттық басылымдардың саяхаттарының перспективалық бағыты ретінде танылуын атап өтуге болады.

LonelyPlanet дүниежүзілік баспасы Қазақстан «Қауымдастықтар» номинациясы бойынша «Үздік қонақ үйлер» номинациясын жеңіп алды. Баспа туристерге арналған туристік нұсқаулық шығарған алғашқы ресми баспагерлердің бірі болды. LonelyPlanet.com сайтына саяхат, кеңестер мен ойын-сауық үшін ай сайынғы 13 миллион келуші кіреді. Негізгі аудитория - 18 бен 34 жас аралығындағы білімді және белсенді адамдар.

Француздық Le Figaro басылымы Қазақстанды 2021 жылы ұсынылатын 21 бағыт тізіміне енгізді. Британдық әйгілі The Guardian басылымының оқырмандары Қазақстанды баруға болатын ең жақсы жерлер тізіміне енгізді. Осы жылдың басында, британ қоғамы Backcrackers (Британ Қоғамы Backcracker), топ-5 тізімінде Қазақстанды анықтады міндетті сапармен белсенді эко-саяхат әуесқойлары үшін 2020 жылы. Gulf News- тің беделді басылымының хабарлауынша, Үлкен Алматы көлі БАӘ тұрғындары үшін ТОП-5 бағытына енгізілген. Ресейлік ірі РИА агенттігі Қайыңды көлін әлемдегі ең әдемі таулы көлдер тізіміне қосты. Телеграфтың британдық басылымы 2020 жылы Қазақстанды «қарқынды дамып келе жатқан туристік бағыт» деп белгіледі.

Қазақстандағы жағдайлық PR науқан жүзеге асырылды. Өте жақсы! «Борат-2» фильмінің шығуына байланысты күллі әлемге күлкі болдык. Шетелдік аудиторияның жалпы қамтуы 1 миллиардтан астам көрерменді құрады, Қазақстанның туристік әлеуеті туралы ақпарат кеңінен насихатталды және Голливуд жұлдыздарының беттерінде және NewYorkTimes, TheGuardian, CNN және басқа да әлемдік бұқаралық ақпарат құралдарында орналастырылды.

Бүгінгі таңда www.kazakhstan.travel ұлттық туристік порталы үздіксіз жұмыс істейді, ол 7 туралық (қазақ, орыс, ағылшын, сонымен қатар француз тілдерінде) толық ақпарат бере отырып, елдегі туристік қызығушылықтың барлық маңызды объектілерін қамтиды. Неміс ,

қытай және корей). Туристерге арналған бөлімде маршруттарды іздеуге, туристік мәмілелерді іздеуге, пайдалы ақпарат алуға, көрікті жерлер туралы мақалалар, іс-шаралар күнтізбесі және т.б. Бизнес өкілдері үшін туристік агенттіктердің, туристік гидтердің, қолөнершілердің тізілімдері аймақтар мен туризм түрлері бойынша сұзу мүмкіндігімен қамтылды. Бір жыл ішінде порталға 270 мыңнан астам адам кірген, 2019 жылмен салыстырғанда кірушілер саны 144% -ға артқан. Портал трафигі тәулігіне 1700–2000 адамға дейін өсті. Сонымен қатар, порталдың Google және Yandex іздеу жүйелеріндегі негізгі сұрауларға арналған позициясы ТОП 5-ке дейін өсті.

Ретінде мерекелеу аясында, модуль HTTPS: altynorda.kazakhstan.travel іске қосылды, мақсаты, қазақ халқының, ежелгі аңыздар мен сол кездегі дәстүрлері тарихымен тарихын отандастарын және шетелдік аудиторияға таныстыру Ұлытау және Алтын Орданың сәулет ескерткіштері. Модуль іске қосылғаннан бері оған келушілер саны 10 мың адамнан асты. Жарнамалық қамтылу - 16 мыңнан астам. Туризм нарығымен өзара әрекеттесуге, атап айтқанда, жаңа цифрлық құралдарды енгізуге көп көңіл бөлінді.

Цифрландыру тұрғысынан «Tourism Online» ішкі туризмнің for туристік нарығының өкілдеріне арналған онлайн-платформа әзірленді. «Tourism Online» онлайн-платформасы бірыңғай коммуникациялық платформаны пайдаланып нарық қатысушыларын біріктіретін туристік экокүйені қалыптастыруға арналған. Бұл платформа сізге форум туралы, чат-бот және вебинарлар көмегімен туризм туралы барлық қажетті ақпаратты алуға және туризм саласындағы соңғы тенденциялармен алмасуға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні 3000-ға жуық адам қатысқан 50 тақырып талқыланды және вебинарларды жазуға көзқарастар 35000-нан асты. Қатысушылардың географиясы, Қазақстаннан басқа, ТМД елдерін және алыс шетелдерді қамтиды. Платформаға 10 басылым, 5 туристік дайджест, 7 жаңалық және 5 вебинар қосылды.

Өткен жылдан бастап «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ негізінде Мәдениет және спорт министрлігі Туризм индустриясы комитетінің жобалық кеңсесі орналастырылды. Мемлекеттік бағдарламаның жобаларын іске асыру барысында біз әртүрлі шараларды жылдам әрі тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жаңа құралдарды белсенді түрде енгіздік.

ViewProject жобаларын басқарудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесі жасалды. Бұл жүйе жобаны іске асыру барысын бақылауға және бақылауға мүмкіндік береді. Жүйенің маңызды ерекшелігі - көп қабатты сандық картадағы жобаларды визуалдау.

Статистикалық деректерді пайдаланушыға ыңғайлы түрде: графиктер, кестелер және басқалар арқылы бейнелеу мүмкіндігі бар Tourstat.kz туристік секторындағы статистиканы жинау мен өңдеудің ақпараттық жүйесі жасалған.

EQonaq ақпараттық жүйесі әзірленді және енгізілуде, бұл орналастыру орындарының бірыңғай тізілімін құруға мүмкіндік берді, туристік ағым, туристер портреті және көші-қонды бақылау туралы мәліметтер жинауға және өңдеуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, жүйенің негізгі функцияларының бірі - шетелдік туристердің тұруға келуі туралы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігіне хабарлау процесін автоматтандыру.

2020 жылдың қараша айында бұл жүйе Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында сынақтан өткізілді. 01.11.2020 мен 04.01.2021 жылдар аралығында 234 турист тіркелген 124 орналастыру орындарында (қонақ үйлер, жатақханалар, демалыс үйлері және т.б.) енгізілді, оның 2183 туристке шетелдік қонақтың болу туралы хабарлама жіберілді. «Көші-қон полициясы» АЖ жүйесінде (SmartBridge платформасы арқылы интеграциялау).

EQonaq жүйесінің арқасында біз белгілі бір елдің қанша турист екенін біле аламыз және олардың келу мақсаты қандай. Қонақ үйлер мен басқа да қондырғылар иммиграция туралы заңның талаптарын оңай орындай алады. Туристер бүкіл ел бойынша емін-еркін жүре алады, ал Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі мен Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті біздің еліміздің қауіпсіздігін бақылауға алады.

2020 жылдың соңында «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ- мен туристік әлеуетті насихаттау және дамыту бойынша жүргізілген жұмыстар өз нәтижесін берді. Қабылданған шаралар елді ішкі және сыртқы нарықта ілгерілету бойынша іс-шараларды ұйымдастырудағы тәсілдерді қайта қарауға, ситуациялық маркетингті сапалы жүзеге асыруға және елдің туристік индустриясын одан әрі цифрландыруға негіз қалауға мүмкіндік берді деген ойдамын [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Лисевич, А. В. Маркетинг в туристской индустрии. Учебное пособие / А.В. Лисевич, Е.В. Лунтова. – М.: Дашков и Ко, 2015. – 176 с.
2. Халықаралық туризм географиясы: Оқу кұралы. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 121 б.
3. «Kazakh Tourism» ҰК» АҚ – Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Туризм индустриясы комитеті [Ғаламтор-ресурсы] (сайтқа кіру күні 04.04.2021ж.). – <https://qaztourism.kz/kk>.

**МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА НА ОСНОВЕ
ПРОСТРАНСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И РАССЕЛЕНИЯ
НАСЕЛЕНИЯ**

АМАНЖОЛОВА А.

студентка группы МН 20-4с

ШУГАИПОВА Ж. Г.

Научный руководитель, PhD, ст. преподаватель

Карагандинского университета Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены Механизмы реализации потенциала Карагандинского региона. Выявлены недостатки государственной региональной политики современного Казахстана. Рассмотрены новых критериях развития на которых будет базироваться пространственное развитие производительных сил и размещение населения Карагандинской области в условиях постиндустриальной экономики. Определены основные задачи повышения конкурентоспособности экономики агломерации на основе оптимального размещения производительных сил и расселения населения.

Ключевые слова: конкурентоспособность, экономический рост, социально-экономическое развитие, отрасли-лидеры, пространственное развитие.

Пространственная организация развития и расселения населения области в постиндустриальной экономической системе является важнейшим фактором повышения конкурентоспособности на основе:

– сбалансированного экономического роста путем производства более качественных чем у конкурентов товаров и услуг;

– рационального использования своих природно-географических ресурсов, форм размещения хозяйства и расселения населения;

– трансформации недостатков своего экономико-географического положения в конкурентные преимущества, исходя из концепции географического POSSIBILIZMA.

Пространственное развитие производительных сил и размещение населения Карагандинской области в условиях постиндустриальной экономики будет базироваться на новых критериях развития:

– Доминирование процесса субурбанизации при расселении населения, который характеризуется преимущественным ростом населения пригородов и городов спутников при

замедлении темпов роста или даже сокращении численности жителей городов – центров агломерации. Субурбанизационные процессы формируют новые пространственные формы городского населения, характеризующиеся плотностью населения сельских районов, но по качественным признакам населения (образование, образ жизни, род занятий и др.) имеющие признаки городской среды.

– Развитие наагломерационных формы расселения: сращивание агломераций. Это процесс идет в регионе «Сары-Арка» когда пространство, прилежащее к оси развития Астана-Караганда, обеспечивает формирование хозяйственного стержня, способного организовывать и объединять вокруг себя инфраструктурные проекты различного уровня (национальные, государственно-частного партнерства частно-предпринимательские) в соответствии с уровнем рассматриваемых проблем.

– Преимущественное развитие сервисного сектора экономики, когда темпы развития сферы услуг превышают темпы развития промышленного производства и АПК.

– Изменение характера взаимосвязи между размещением производства и населения: не население перемещается в зоны нового освоения вслед за производственными мощностями, а новое производство формируется там, где есть для этого необходимое качество населения и инфраструктура.

– Меняется конфигурация отношений центр-периферия. Схема, когда провинция отдавала столице свои ресурсы, а столица отдает провинции инновации, постепенно утрачивает своё значение. Центры за счет динамичности своего развития начинают передавать периферии свои свободные финансовые и человеческие ресурсы.

С учетом новых критериев развития, схема размещения производительных и расселения населения Карагандинской области до 2030 года будет включать три ареала, различающихся по характеристикам экономического пространства и расселения населения.

Развитие агломерационно-узловой центра Карагандинской области (Караганда-Темиртау-Сарань) и осей развития в рамках региона «Сары-Арка».

Агломерационно-узловой центр Карагандинской области включает опорные города Караганда и Темиртау (ядро агломерации) и урбанизированный район с мелкогородским равномерным типом расселения. Район представлен 3-мя малыми городами (Сарань, Шахтинск, Абай) и 5 поселками городского типа (Актау, Актас, Долинка, Новодолинский, Шахан), географически расположенными на территории Абайского района. На территории агломерационно-узловой центра сосредоточен 61% населения, он имеет самую высокую в области густоту городских населенных пунктов на 10 тысяч кв.км – 6,4 единицы, средней людностью 152,1 тыс.человек, самую высокую в области плотность сельского населения – 8,4 человека на кв.км., высокую плотность авто и железных дорог, значительную мощность инфраструктурных коммуникаций.

Высокий экономический потенциал центра и наиболее диверсифицированная в экономике области структура хозяйства, наличие перспективных прорывных проектов и элементов инновационной системы, включая строящийся индустриальный парк определяют его лидерство в социально-экономическом развитии региона [1].

Одновременно агломерационно-узловой центр является энерго- и вододефицитным, теплоснабжение в малых городах функционирует со значительными сбоями. Инженерное обеспечение производственной деятельности характеризуется значительной степенью износа (водоснабжение, линии электропередач, состояние дорог, отсутствие современных транспортно-логистических систем).

Основными задачами повышения конкурентоспособности экономики агломерации на основе оптимального размещения производительных сил и расселения населения являются:

1. Создание полицентричной структуры экономики региона на основе новых средне- и высокотехнологичных производств

2. Развитие жесткой (инженерной) инфраструктуры для обеспечения потребностей производства

3. Создание инфраструктурных предпосылок для активизации субурбанизационных процессов и перехода к агломерационно-сетевой системе расселения населения: арендное и коммунальное жильё, доступность жилья, качество услуг ЖКХ, услуги образования, здравоохранения, культуры, благоустройство городов и населенных пунктов, транспортная инфраструктура внутри и между населенными пунктами, создание экологически благоприятной среды обитания. Фактически речь идет о формировании социальной привлекательности населенных пунктов.

4. Развитие человеческих ресурсов и формирование гибкого рынка труда

Благоприятные предпосылки для развития промышленности агломерационно-узлового центра в первую очередь связаны с реализацией его производственного потенциала, усилением его роли в региональной интеграции, формированием и развитием научно-промышленных кластеров.

В перспективе отраслями-лидерами будут следующие отрасли:

– текущие отрасли-лидеры – металлургическая отрасль, производство черных металлов; химическая промышленность; резинотехническая промышленность (высокий спрос на мировом и внутреннем рынке);

– текущие отрасли-средняки – производство готовых металлических изделий, (высокий спрос на мировом и внутреннем рынке); производство строительных материалов; научно-образовательные услуги, услуги транспорта и связи, а также торговля оптовая и розничная (высокий спрос на внутреннем рынке);

– текущая отрасль-аутсайдер – фармацевтическая промышленность (высокий спрос на мировом и внутреннем рынке).

У группы устойчивых отраслей потенциал роста конкурентных позиций ниже из-за ограниченности доступных инвестиций и высокой конкуренции на рынках сбыта. В будущем к устойчивым отраслям агломерационно-узлового центра отнесены:

– текущие отрасли-лидеры – производство неметаллических строительных материалов;

– текущие отрасли-средняки – добыча угля, производство спецкокса, производство пищевых продуктов, химическая промышленность, компьютерные услуги, консультационные услуги и индивидуальные услуги, а также агропромышленный комплекс.

– текущие отрасли-аутсайдеры – авиаперевозки; услуги канализации, удаления отходов, санитарной обработки [2].

У отраслей, попадающих в «зону неопределенности», существенны риски утраты текущих конкурентных преимуществ. В перспективе к этим отраслям относятся следующие:

– текущие отрасли-лидеры – прочие отрасли промышленности (ограниченная емкость внутреннего рынка, сильная зависимость от импортных комплектующих); производство и распределение электроэнергии, газа, пара и горячей воды (сильный износ основных фондов, недостаток производственных мощностей при увеличении потребностей электроэнергии);

– текущие отрасли-средняки – химическая промышленность, услуги, связанные с недвижимостью, услуги по аренде машин и оборудования;

– текущие отрасли-аутсайдеры – производство машин и оборудования, производство электрооборудования, электронного и оптического оборудования (неввысокий спрос в силу узкого ассортимента при сильных позициях импортной продукции).

В отраслях-аутсайдерах перспективы благоприятного развития не просматриваются. В будущем к этим отраслям относятся следующие:

– текущая отрасль-средняк – издательское дело (ориентация на развитие периодической печати);

– текущие отрасли-аутсайдеры – обработка древесины и производство изделий из дерева, производство транспортных средств и оборудования, сбор, очистка и распределение воды, (практически отсутствие спроса в силу плохого качества и узкого ассортимента при сильных позициях импортной продукции); текстильная и швейная промышленность.

Механизмами реализации мероприятий будут: финансовый – использование средств республиканского, областного и местных бюджетов и средств хозяйствующих субъектов для финансирования строительства, реконструкции и ремонта объектов; государственно-частное партнерство – использование концессионных механизмов строительства производственных объектов и стимулирования развития энергосберегающих технологий.

Список литературы:

1. Казахстанская модель социально-экономического развития: научные основы построения и реализации. / Под. ред. М. Б. Кенжегузина. – Алматы, ИЭ МОН РК, 2005.– 368с.
2. Нурланова Н. К. Города как точки роста экономического пространства Казахстана: тенденции и перспективы развития. // Проблемы развития территории. – № 5 (85). – 2016. – С. 201-216.
3. Алимбаев А.А. Региональная парадигма устойчивого развития Казахстана: проблемы теории и практики. – Алматы, 2010.
4. Олейник А.Н. Институциональная экономика. Учебное пособие. – М., – 2000. – С.21-23.
5. Ларина Н.И., Кисельникова А.А. Основы региональной экономики. – М., 2001.
6. Региональная экономика и пространственное развитие. В 2 т. Т. 1. Региональная экономика. Теория, модели и методы : учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ре. Л.Э. Лимонова. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 397 с. – Серия : Бакалавр и магистр. Академический курс.
7. Словарь Э.Б. Алаева «Социально-экономическая география».
8. Селиверстов В.Е., Бандман М.К., Гузнер С.С. Методологические основы разработки федеральной программы помощи депрессивным и отсталым регионам // Регион: экономика и социология. – 1996. – № 1.
9. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – М., 2003.
10. Штульберг Б.М. Совет по изучению производительных сил и экономических связей при Министерстве труда и социального развития РФ: материалы к парламентским слушаниям «О депрессивных территориях в Российской Федерации. Пути выхода из кризиса». – М., 1997.
11. Смирнягин Л.В., Быков Г.В. О программе помощи депрессивным регионам // Регионология. – 1995. – №3. – С.31-43.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИБЫЛИ АВТОТРАНСПОРТНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

АХМАДУЛЛИН А.Т.

студент магистрант группы 1ф-ЭФ

ГАБИТОВ И.М.

*Научный руководитель, к.э.н., доцент кафедры
общей экономической теории ИНЭФБ БашГУ,
г. Уфа, Республика Башкортостан*

Аннотация. Повышение прибыли предприятия является главной целью любой организации, т.к. именно она является предпосылкой для дальнейшего функционирования компании и ее развития на рынке, повышения инвестиционной привлекательности, а также уровня конкурентоспособности на рынке.

Ключевые слова: прибыль, выручка, себестоимость.

Прибыль является главным показателем деятельности компании. В представленной

статье речь идет о деятельности общества с ограниченной ответственностью «Новая транспортная компания») (далее ООО «НТК»), которая учреждена в соответствии с Гражданским кодексом Российской Федерации, федеральным законом «Об обществах с ограниченной ответственностью». Основные направления деятельности: - автомобильные перевозки; транспортно-экспедиционная деятельность. В 2017-2018 гг. ООО «НТК» работало в убыток, в 2019 году чистая прибыль увеличилась на 2136 тыс. рублей или на 215 %. Динамика чистой прибыли представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 – Динамика чистой прибыли

Выручка от продажи является одним из важных экономических показателей, которые позволяют разносторонне и многофункционально оценивать как финансовые результаты, так и производственную деятельность практически любого предприятия. Экономическая природа данного показателя такова, что в нем складываются разнообразные итоги деятельности экономического субъекта за определенный период работы. Выручка ООО «НТК» в 2019 году увеличивается 8535 тыс. рублей или на 20,5%.

Структура выручки от продажи ООО «Новая транспортная компания» представлена на рисунке 2.

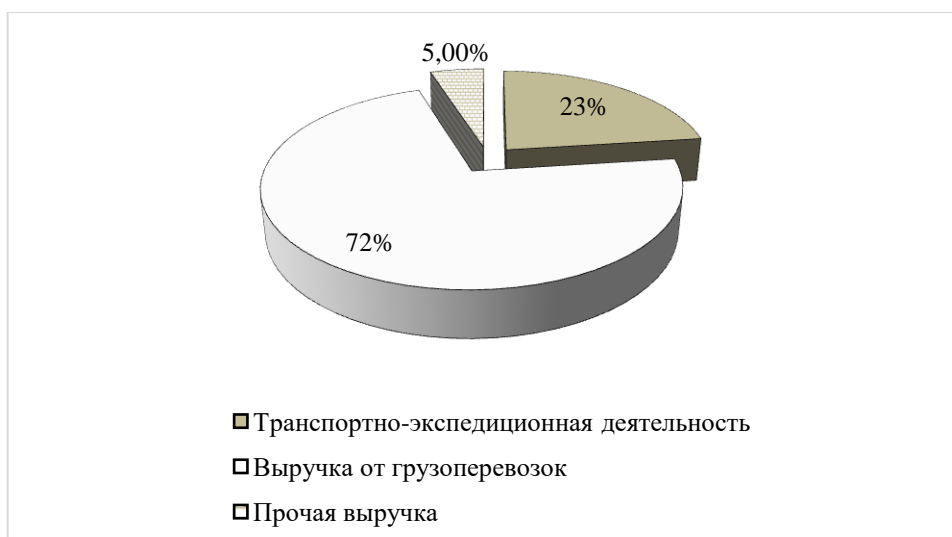

Рисунок 2 – Структура выручки компании в 2019 г.

Два основных фактора, которые повлияли на изменение объема выручки в 2019 году в сравнении с 2017 годом:

- рост тарифов на автомобильные перевозки на 3% увеличили выручку на 9%,
- увеличение объемов перевозок на 7%.

По данным рисунка 2 основной доход поступает от перевозок собственным транспортом (72%) и транспортно-экспедиционной деятельности (23%). Выручка по данным видам деятельности увеличилась в 2019 году в связи с увеличением количества заказов. Так, в конце 2018 года был подписан контракт с ПАО «Строймеханизация» на перевозку строительных материалов и вывоз строительного мусора со строительных объектов.

Себестоимость в 2019 г. увеличилась на 4761 тыс. руб. или на 14,4%.

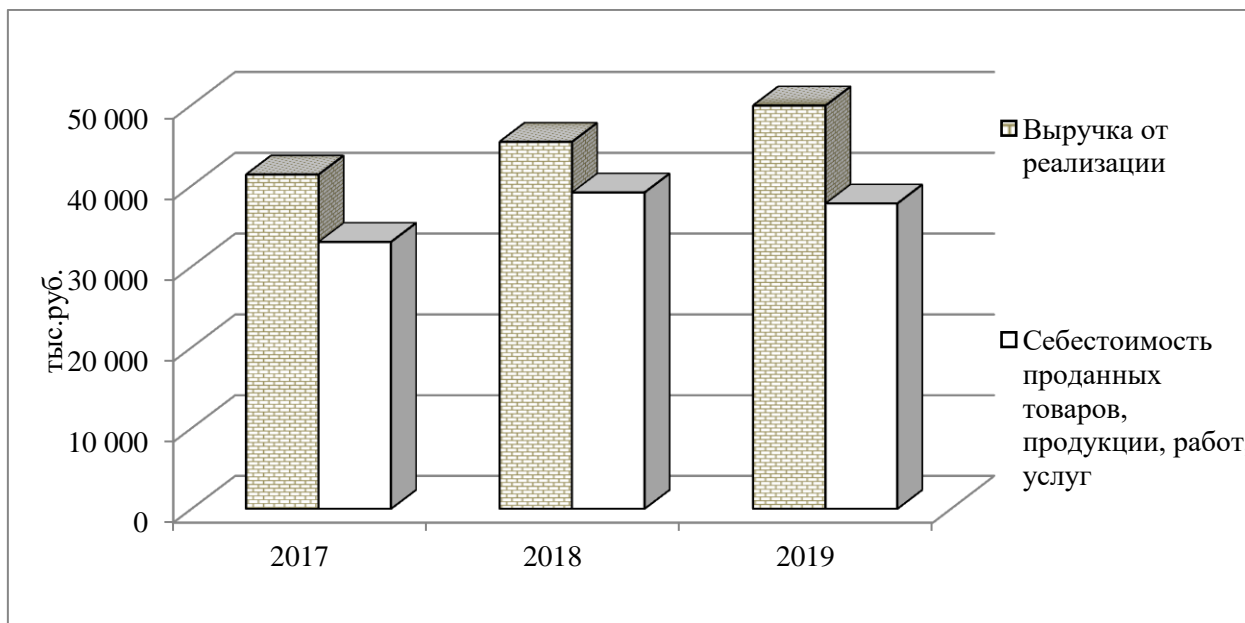

Рисунок 3 – Динамика выручки и себестоимости в 2017-2019 гг.

Основные затраты на производство, повлиявшие на рост себестоимости в 2019 году:

- 1) произведен капитальный ремонт некоторых видов автотранспорта;
- 2) для организации и выполнения мероприятий по энергосбережению и повышению энергетической эффективности проведено энергетическое обследование ООО «НТК» и получен «Энергетический паспорт», соответствующий требованиям, утвержденным Приказом Министерства энергетики Российской Федерации №182 от 19.04.2015 г.;
- 3) произведено повышение заработной платы работникам. Предыдущее повышение было в 2017 году.

Благодаря гибкой работе с субперевозчиками, ежемесячному пересмотру тарифов и условий с контрагентами по перевозке, несмотря на рост стоимости горюче-смазочных материалов (далее ГСМ), энергоносителей и прочих товарно-материальных ценностей (далее ТМЦ), удалось снизить себестоимость на рубль предоставленных товаров и услуг.

При анализе структуры затрат, стали заметны значительные продвижения в отношении материальных затрат. Их увеличение связано, прежде всего, с ростом цен на дизельное топливо (80% в общем расходе горюче-смазочных материалов) за 2019 год - 26%, запасных частей - 8%, шин - 18%.

Считаю, что для совершенствования деятельности предприятия уместно применение World Class Manufacturing (WCM). Это позволит, как полагает Гельманова З.С., «В соответствии с данной концепцией вся компания работает как одна команда, нет привычного разделения на операторов, знающих, как нажимать на кнопки, механиков, знающих, как обслуживать оборудование, отдела контроля качества, знающего, как выявить брак, но не знающего, как его предотвратить. В этой программе люди и машины работают как единое целое» [2, с.126].

Подведем итоги:

- анализ финансового состояния позволяет сделать выводы: организация находится в кризисном состоянии, что говорит о том, что собственные оборотные средства не обеспечиваются источниками их формирования; компания является очень зависимой от внешних источников финансирования, т.е. компании необходимо предпринимать меры по увеличению собственного капитала;

- проведенный анализ ликвидности выявил, что баланс компании не является абсолютно ликвидным, не выполняется всего 1 неравенство. Рассчитанные коэффициенты ликвидности в большинстве находятся в пределах нормативов, то есть организация в состоянии своевременно погасить краткосрочные обязательства; ликвидных активов у организации достаточно;

- коэффициенты рентабельности финансовых результатов ООО «НТК» увеличиваются на протяжении всего исследуемого периода, что свидетельствует о повышении эффективности использования активов, собственного капитала, повышении прибыльности;

- в 2017-2018 гг. ООО «НТК» работало в убыток, в 2019 году чистая прибыль увеличилась на 2136 тыс. рублей или на 215 %. Выручка ООО «НТК» в 2019 году увеличивается 8535 тыс. рублей или на 20,5%.

Здесь необходимо учитывать и проблему оценки автотранспортных средств. Автор предлагает использовать и международный опыт наших соседей, способствующей оптимизировать издержки автотранспортного предприятия [3, с.257-258].

Список литературы:

1. Абдуримов, И., Беспалов М. Анализ финансовых результатов // Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2019. – 216 с.

2. Гельманова З.С. Методика совершенствования производственных и управленческих процессов // Фундаментальные исследования. – 2007. – № 9. – С.97-100. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=12956181>.

3. Мажитова С.К., Алексеева А.Д., Зарипова Р.Р. Особенности оценки автотранспортных средств в Казахстане// Наука XXI века: опыт прошлого - взгляд в будущее. Материалы Международной научно-практической конференции. Сибирская государственная автомобильно-дорожная академия (СибАДИ), 2015. – С. 257-262. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23711895>.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ МАКРОЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА НАЦИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

ӘУБАКИР Д.

студент группы Лог-19-4с

МАЖИТОВА С.К.

Научный руководитель, к.э.н, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются организационные и экономические основы построения и функционирования логистических систем страны на национальном уровне

Ключевые слова: логистика, кластер, макрологистическая система, экономика, транспорт.

Становление и развитие логистики в Республике Казахстан неразрывно связано с

динамичным развитием рыночных отношений. Истоком развития логистики и макрологистических систем являлись организационные основы, которые на системном уровне дополнялись экономическим инструментарием.

Организационные и экономические основы макрологистических систем формировались по двум направлениям:

- организационные основы на национальном уровне;
- организационные основы на глобальном (международном) уровне.

В качестве первого элемента организационных основ макрологистических систем на национальном уровне, следует рассмотреть и проанализировать региональные и общегосударственные кооперационные связи между крупными, средними и малыми промышленными предприятиями. Кооперационные связи на практике формируются между добывающими промышленными предприятиями и предприятиями обрабатывающей промышленности и смежных отраслей. При всех прочих равных условиях, чем выше уровень кооперации, тем выше уровень добавленной стоимости конечной готовой продукции и тем выше уровень развития логистической системы [1].

В качестве организационно-экономических основ макрологистических систем на национальном уровне можно обозначить элементы, представленные ниже на рисунке 1.

Рисунок 1 – Основные организационно-экономические элементы макрологистических систем на национальном уровне

В условиях индустриально-инновационного развития одним из эталонов кооперации является построение, функционирование и развитие отраслевых и межотраслевых кластеров, которые следует рассматривать как производную развития кооперированных связей.

Ориентир на политику развития кластеров в экономике Республики Казахстан был заложен в стратегических государственных программных документах, в частности:

- Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015–2019 годы (ГПИИР);
- Концепция формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года.

В соответствии с ГПИИР Республики Казахстан предусматривалось максимально сосредоточить организационные возможности и ресурсный потенциал на динамичном развитии следующих отраслевых кластеров:

- нефтегазохимический кластер;
- кластер нефтегазохимического машиностроения;
- кластер сервисно-технологических услуг по обслуживанию предприятий нефтегазовой промышленности;
- не менее трех территориальных кластеров в обрабатывающей промышленности;
- два инновационных кластера на принципах использования достижений науки [2].

Согласно концепции формирования перспективных национальных кластеров, кластерная политика выстраивалась по двум приоритетам:

- создание кластеров в индустриальных секторах экономики на основе комплексного использования природных ресурсов, с ориентацией на особую значимость кластеров в долгосрочном периоде;

- создание сервисных кластеров с ориентиром на формирование в Казахстане деловых хабов с выходом на международное сотрудничество со странами Центральной Азии [3].

В настоящее время в стране успешно функционируют 9 промышленных кластеров (рисунок 2).

Рисунок 2 – Расположение промышленных кластеров в Республике Казахстан

Кооперация и кластерное развитие могут быть также охарактеризованы с позиции экономических основ. На макроуровне, путем сопоставления объемов производства обрабатывающей и смежных отраслей промышленности с объемами производства горнодобывающей промышленности, укрупненно-аналитическим методом можно обозначить номинальные уровни развития кооперационных связей между промышленными предприятиями. Расчетная динамика представлена в таблице 1.

Таблица 1. Укрупненно-аналитическая оценка уровня кооперации в системе функционирования промышленных производств в Республике Казахстан 2015-2018 гг.

Наименование показателя	Годы			
	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5
Общее совокупное количество промышленных предприятий, ед.	11619	11884	12385	12486
Объем промышленного производства,	14931378	19026781	22790209	27218063

млн. тенге				
- крупные предприятия, млн. тенге	11801189	15294184	18479352	22528164
- средние предприятия, млн. тенге	1113328	1328346	1524042	1860728
- малые предприятия, млн. тенге	1747370	2101981	2468232	2618045
- прочий сектор предприятий, млн. тенге	269491	302270	318583	211126
Объемы производства в горнодобывающей промышленности, млн. тенге	7521180	9397619	11568785	14877068
Объемы производства в обрабатывающей промышленности, млн. тенге	5978008	8046845	9400848	10403854
Объемы производства в прочих смежных отраслях, млн. тенге	1432190	1582318	1820576	1937140
Номинальный уровень кооперации в промышленности, %	98,5	102,5	97,0	83,0

Следует отметить, что показатели уровня кооперации в промышленности носят приблизительный характер и зависят от многих факторов. Так, например, производство продукции в обрабатывающей промышленности, может иметь место за счет поставок исходного сырья, материалов и комплектующих со стороны казахстанских предприятий горнодобывающей промышленности, а также со стороны предприятий ближнего и дальнего зарубежья. Динамика уровня кооперации в промышленности носит циклический характер, а существующие логистические потоки и логистические системы на национальном уровне, обеспечивают производство продукции с высокой добавленной стоимостью [4].

Максимальный уровень кооперации приходится на крупные предприятия, минимальные уровни – на средние и малые предприятия.

Вторым элементом организационных основ макрологистических систем на национальном уровне выступают тенденции функционирования операторов транспортных национальных логистических услуг.

В комплексе, все операторы транспортных национальных логистических услуг можно подразделить на крупные, средние и малые предприятия транспортно-складской логистики.

Общее количество крупных предприятий транспортно-складской логистики в Республике Казахстан составляет около 20 единиц (в т.ч. национальные компании: АО «Казахстан Темир Жолы» – железнодорожные перевозки; АО «Air Astana» – авиаперевозки).

В общем количестве предприятий транспортно-складской логистики (ТСЛ) преобладают малые и средние предприятия (Таблица 2).

Таблица 2. Динамика предприятий, оказывающих услуги ТСЛ

Наименование показателя	Годы			
	2015	2016	2017	2018
Малые предприятия	8 194	8 723	9 073	9 971
Средние предприятия	194	187	170	156

Экономическими основами, показателями деятельности операторов транспортно-логистических услуг выступают: динамика материального потока (грузооборота); динамика задействованных человеческих ресурсов в функционировании предприятий транспортно-складской логистики; результирующие экономические показатели ТСЛ.

Несмотря на значительный рост малых предприятий транспортно-складской логистики, при относительно стабильном количестве крупных и средних предприятий, динамика общего совокупного грузооборота имела невысокие тенденции роста (Таблице 3).

Таблица 3. Динамика материального потока (грузооборота) в рамках функционирования ТСЛ

Наименование показателя	Годы			
	2015	2016	2017	2018
Грузооборот, в том числе:	3 733,8	3 729,2	3 946,1	4 103,8
- железнодорожный транспорт	341,4	338,9	387,2	397,9
- автомобильный транспорт	3 174,0	3 180,7	3 322,3	-
- водный транспорт	1,2	1,2	1,6	1,2
- воздушный транспорт	17,2	18,0	22,5	44,1
- трубопроводное сообщение	214,6	205,8	232,8	281,4

Максимальный удельный вес грузооборота приходится на автомобильный транспорт.

Основными результирующими показателями предприятий транспортно-складской логистики выступают: доходы; средняя цена на перевозку одной тонны груза; издержки; прибыль; рентабельность; рентабельность капитала; фондоотдача.

В стратегическом периоде, за 2015-2018гг. (таблица 4) в сфере транспортно-складской логистики наблюдалась стабильно-положительная динамика доходов при стабильно неизменной положительной тенденции роста цен.

Несмотря на это, при всех прочих равных условиях, удельный вес доходов от деятельности предприятий транспортно-складской логистики в общем объеме ВВП оставался стабильным и варьировал в пределах от 3,54 % до 3,67 % с небольшими циклическими колебаниями.

Незначительному росту были подвержены издержки в сфере ТСЛ, за исключением 2015 года, что было связано с тенденциями девальвации национальной валюты. При этом наблюдался циклический рост прибыли и рентабельности, в том числе рентабельности капитала.

При относительно стабильных ежегодных инвестициях в основной капитал ТСЛ, имели место относительно стабильные тенденции фондоотдачи.

Третьим элементом организационных основ макрологистических систем на национальном уровне выступает реализация национальных программ инфраструктурного развития. Можно выделить два основных приоритета реализации национальных программ инфраструктурного развития, непосредственно связанных с логистическими системами на макроуровне:

- создание, функционирование и развитие организаций, ориентированных на интенсификацию инноваций и новых технологий, инновационного бизнес-предпринимательства;
- развитие системы национальных дорог.

Таблица 4. Динамика основных результирующих экономических показателей функционирования предприятий ТСЛ

Наименование показателя	Годы			
	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5
Доходы предприятий транспортно-складской логистики, млн. тенге	1479170,8	1798403,8	1953115,6	2268912,8
Средняя цена на перевозку одной тонны груза, тенге / тонну	396,2	482,2	494,9	552,9
Валовый внутренний продукт, млн. тенге	40884100,0	46971200,0	53101300,0	61819500,0
Удельный вес доходов предприятий транспортно-складской логистики в ВВП страны, %	3,62	3,83	3,68	3,67
Издержки предприятий транспортно-складской логистики, млн. тенге	2537930,10	1525184,80	1015035,40	1594911,80
Прибыль (убыток) предприятий	-1058759,30	273219,00	938 080,20	674 001,00

транспортно-складской логистики, млн. тенге				
Основные фонды предприятий транспортно-складской логистики, млн. тенге	7833661,5	8648004,1	9 315545,2	11402668,1
Степень износа основных фондов, %	24,4	23,6	24,2	24,6
Инвестиции в основные фонды за счет всех источников финансирования, млн. тенге	682760	557 231	659 821	783 883
Рентабельность деятельности предприятий транспортно-складской логистики, %	-41,7	17,9	92,4	42,3
Рентабельность капитала, %	-13,52	3,16	10,07	5,91
Фондоотдача, %	18,88	20,80	20,97	19,90

Инновационному развитию и формированию нематериальных потоков в макрологистических системах (НИОКР, патенты, лицензии, ноу-хау, предпринимательские компетенции) способствуют научно-технологические парки, бизнес-инкубаторы.

На современном этапе в Республике Казахстан функционируют два типа технопарков:

- национальные технопарки;
- региональные технопарки.

Динамика функционирования казахстанских бизнес-инкубаторов показывает увеличение с 21 (2011г) до 42 единиц (2018г)

В качестве экономических основ (результатирующих аспектов нематериальных логистических потоков на макроэкономическом уровне) с учетом деятельности организаций инфраструктуры, ориентированных на развитие инноваций и новых технологий, инновационного бизнес-предпринимательства, выступают:

- тенденции финансирования внутренних затрат на НИОКР и их структура;
- тенденции инновационной активности предприятий, субъектов бизнес-предпринимательства.

В системе функционирования экономики, с 2015 по 2018 годы, наблюдается умеренно-стабильный рост финансирования внутренних затрат на НИОКР, при этом максимальный удельный вес приходится на прикладные исследования. Вместе с тем наблюдается тенденция снижения удельного веса финансирования внутренних затрат на НИОКР в структуре ВВП страны. В частности, данная тенденция связана с сокращением организаций, выполняющих НИОКР. Особенно данная тенденция прослеживается в предпринимательском секторе. Как следствие, наблюдается снижения уровня активности предприятий, субъектов предпринимательства по выполнению НИОКР [5].

Результативность научной деятельности прямо и косвенно выражается в количестве выданных охранных документов, которое имеет тенденцию снижения за последние пять лет,

Тенденции снижения подвержено количество выданных охранных документов на промышленные образцы.

Имеет место циклический характер количества выданных свидетельств на товарные знаки и знаки обслуживания. Наблюдается стабильный рост выданных патентов на полезные модели.

Развитию макрологистических систем на национальном уровне способствует инфраструктурное развитие, ориентированное на развитие системы национальных дорог.

В Казахстане функционирует Государственная программа «Нурлы Жол», которая охватывает два стратегических этапа:

- 2015–2019 годы;
- 2020–2025 годы.

С позиции комплексной поддержки национальных макрологистических систем

Государственная программа «Нурлы Жол» предусматривает:

- интенсивное формирование современной высокотехнологичной транспортной инфраструктуры, в том числе на принципах ее интеграции в международную транспортно-логистическую систему;
- создание эффективных транспортных связей между территориями страны;
- развитие индустриальной инфраструктуры с ориентацией на динамичное развитие конкурентоспособных предприятий, бизнес-предпринимательства;
- модернизация энергетической инфраструктуры и ее интеграция с единой энергетической системой;
- комплексная поддержка машиностроительной отрасли;
- повышение экономической эффективности и конкурентоспособности транспортной отрасли экономики и транспортной инфраструктуры;
- повышение уровня экологической безопасности транспортной отрасли.

В рамках инфраструктурного развития, в экономике страны, на макроэкономическом уровне, имеют место относительно невысокие тенденции развития транспортного обеспечения макрологистических систем. Максимальная плотность обеспеченности территорий транспортными сообщениями приходится на автомобильные дороги, при этом значение показателя снижается, что отражено в таблице 5.

Таблица 5. Динамика обеспечения макрологистических систем транспортными сообщениями в разрезе их видов

Наименование показателя	Годы			
	2015	2016	2017	2018
Плотность протяженности эксплуатационной длины железнодорожных линий	5,5	5,8	5,8	5,8
Плотность протяженности автомобильных дорог с твердым покрытием	31,7	31,9	30,0	30,5
Плотность протяженности внутренних судоходных путей	1,5	1,5	1,5	1,5

Незначительной тенденции роста подвержена плотность железнодорожного транспортного сообщения.

Список литературы:

1. Логистические системы: понятие, основные черты и свойства // <http://www.xcomp.biz/1-2-logisticheskie-sistemy-ponyatie-osnovnye-cherty-i-svoystva.html>.
2. Тулембаева А.Н. Логистика : учебник. – Алматы: Триумф «Т», 2008. – 360 с.
3. Смагулова К.С. Основы логистики: учебное пособие.- Караганда, КЭУК, 2015
4. Jones J.V. Integrated Logistics Support Handbook. – McGraw-Hill Logistics Series, 2006. – 120 p.
5. Poluha R.G. The Quintessence of Supply Chain Management: What You Really Need to Know to Manage Your Processes in Procurement, Manufacturing, Warehousing and Logistics (Quintessence Series). – Springer Heidelberg New York Dordrecht London, 2016. – 146 p.

БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ БИЗНЕСТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МАРКЕТИНГТІҢ РӨЛІ

БАУЫРЖАН А.
МК-18-1к студенті
РАЙЫМБЕКОВА А.К.

Аннотация. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың алғы шарттарының бірі маркетинг, менеджмент және стратегиялық жоспар бойынша жұмысты ұйымдастыру және басқару болып табылады. Мақалада осы алғышарттардың экономикалық тиімділігі бағаланып арттыру жасауда айқындалған.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, бизнес – жоспар, өндіріс жоспары, маркетинг, қаржы, материалды ресурс, пайда, пайдалылық деңгейі.

Бүгінде компанияның бәсекеге қабілеттілігінің негізгі қағидасы тек маркетингтің көмегімен ғана тұтынушы қажеттілігін қанағаттандыру арқылы пайда табуға бағытталу болып табылатын өндірістік стратегияны әзірлеудің негізі болып табылады. Осыған орай маркетинг кәсіпорынға тәжірибеде дәлелденген шаруашылық қызметтің оң нәтижесіне ие болу рецептерін береді. Қазіргі таңдағы бәсекелестік күрес жағдайында өз қызметінде маркетингтік тәсілді шығармашылық түрде қолданып, өзгермелі жағдайға бейімделудің жаңа тәсілдерін іздеуге қабілетті кәсіпорындар ғана өмір сүре алады [1].

Қазіргі жағдайда кәсіпорынның даму стратегиясын жетілдіру мәселелері кәсіпорын тек тиімді нарықтық стратегиямен ғана нарықтық күшін жетілдіре алады дей отырып, стратегиялық басқарудың маңызды міндетінің бірі бәсекелік күресте ұйымның қоршаған ортамен байланысында артықшылығын сақтай отырып, өміршеңдігін сақтауға ықпалын тигізу. Сондықтан да маркетинг стратегиялық басқару функциясында объективті түрде жетекші орынды алады. Әртүрлі ұйымдар үшін олардың мақсатты қалай қойып, стратегияны қалай жүзеге асыратындығына байланысты маркетинг олардың сәтті жұмыс істейуін қамтамасыз ететін басты шешуші фактор болып табылады.

Маркетинг қазіргі заманғы бизнестің концепциясы ретінде тауарға сұраныс тудыруды мақсат ететін ойлау тәсілін білдіреді. Оны қанағаттандыруға барлық деңгейде қабылданатын кез келген шешімдер бағынады. Маркетинг концепциясына сәйкес фирманың барлық қызметі нарық жағдайын ұдайы ескеру арқылы және ықтимал тұтынушылардың қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын дәл білуге, оларды бағалауға және болашақта өзгеруі мүмкіндігін ескеруге негізделуі тиіс [2].

Біздің пікірімізше, қазіргі заманғы маркетингті нарықты белсенді зерттеу және тұтынушының қажеттіліктерін барынша толығымен қанағаттандыру жолымен компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған іс-шаралар жиыны ретінде қарастыруға болады.

Бүгінгі күні маркетинг нысаны болып жаңа тауарлар мен технологияларды әзірлеумен, бағдарламаларды жүзеге асырумен, қаржы және өткізу қызметімен байланысты қызмет саналады. Көптеген әртүрлі көлемдегі және түрлі қызметпен айналысатын компаниялар негізгі маркетинг функцияларының бірі болып табылатын нарықты талдау нәтижелеріне сүйенеді. Мұндай талдаудың негізгі мақсаты тұтынушылар мүдделерін анықтау мен компания үшін толық және мүмкіндігінше тиімді қанағаттандыру мүмкіндігін айқындау болып табылады [3]. Аталған концепция ұдайы жетілдіріліп және өзгерсе де, ол қазіргі кезгі философияның өзегі болып табылады.

Маркетингтің негізгі екі функциясы бір жағынан өндірісті әлдеқашан бар және ықтимал қажеттіліктерді қанағаттандырумен, келесі жағынан, әлдеқашан бар және әлі жасалмаған тауарларды қалыптастыру және ынталандырумен байланысты болады.

Маркетингті зерттеу нысаны болып ұйым және оның механизмдері, нарық және оның құрылымы, жеке адамдар мен олардың психологиясы табылады. Бизнестің дәстүрлі концепциясы жалпы өндіріс пен өндірілген өнімді өткізу бойынша күш-жігерді жұмылдыру есебінен табысты барынша арттыру ынтасы арқылы құрылды [4]. Маркетингке қазіргі заманғы көзқарас бойынша фирманың күш-жігерінің нысаны қажеттіліктері, мүдделері және

қалаулары бар тұтынушылар тобы, яғни маркетинг тілімен айтқанда нарықтың мақсатты сегменттері болып табылады.

Көрсетілген жағдайды кәсіпкерлік қызметтің негізгі буыны болып табылатын кәсіпорынға қатысты нақтылай келе маркетингке келесілерді жатқызуға болады:

- сатып алушылардың әртүрлі топтары мен жиындарының қажеттіліктерін, мұқтаждықтарын және сұрауларын анықтау;

- сатып алушыға қажетті және оның қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын тауарды әзірлеу және дайындау;

- сатып алушы үшін қолайлы және өндірушіні жеткілікті түрде табыспен қамтамасыз ете алатын баға белгілеу;

- өндірілген тауарды тұтынушыға жеткізудің анағұрлым тиімді және ыңғайлы жолдарын анықтау;

- нарыққа, сұраныстың қалыптасуына және өткізуді ынталандыруға белсенді ықпал ету жолдары мен формаларын орнату.

Жоғарыда берілген бағыттардың әрқайсысы өз алдына маңызға ие, бірақ олардың құндылығы мен мәні әсіресе бірегей және толығымен қарастырылғанда және жүзеге асырылғанда анағұрлым маңызды болып табылады.

Жалпы кез келген ұйымның нарықтағы позициясын сақтап қалуы тиімді қабылданған маркетинг стратегиясына тікелей байланысты болып келеді. Осыған орай, мақалада стратегиялық маркетингтің маңызы мен алғышарттарына тоқталуды жөн санадық. Жалпы, стратегиялық маркетинг дегеніміз – ең алдымен жеке адамдар мен ұымдардың қажеттіліктерін талдау. Маркетингтің көзқарасы бойынша, сатып алушы тауардың өзін қажет етпейді, сатып алушы тауар арқылы мәселелерін шешуді қалайды. Бұл мәселелер өзгеріп жатқан әртүрлі технологиялар арқылы шешілуі мүмкін. Стратегиялық маркетингтің ролі - қанағаттандырылмаған қажеттіліктерді талдай отырып, әлуетті нарықтарды немесе сегменттерді табу және осы нарықтың эволюциясын бақылау. Табылған нарықтар өз бетінше экономикалық мүмкіндіктер деп қарастырылса, олардың тартымдылығын анықтау керек [5]. Тауар нарығының тартымдылығы сан көрсеткіш бойынша нарық әлуетімен, ал динамика бойынша өмірлік циклімен өлшенеді. Нақты фирма үшін тауар нарығының тартымдылығы бәсекелестік қабілеттілікке байланысты, басқаша айтқанда, фирманың бәсекелестерден гөрі тұтынушылардың қажеттіліктерін артық қанағаттандыруына байланысты. Фирма үш жағдайда бәсекеге қабілетті бола алады:

1. Фирма бәсекелестік артықшылықтарға ие болып тұрғанша;

2. Бәсекелестермен салыстырғанда өзінің ерекше қасиеттері арқылы;

3. Шығындардың азаюын қамтамасыз ететін жоғары өнімділігі арқылы.

Сонымен, стратегиялық маркетингтің ролі – фирманы өсу әлуеті мен пайдалылықты қамтамасыз ететін, фирманың ресурстары мен ноу-хауына сәйкес тартымды экономикалық мүмкіндіктерге бағыттау. Стратегиялық маркетингтің үрдісі орта және ұзақ мерзімді болады, міндеті – фирманың миссиясын нақтылау, мақсаттарды анықтау, өсу стратегиясын әзірлеу және тауар портфелінің теңгерімділігін қамтамасыз ету [6].

Стратегиялық жоспар операциялық маркетингпен тығыз байланысты болуы керек. Операциялық маркетинг баға, өткізу жүйесі, жарнама және тауарды жылжыту мәселелеріне көңіл бөлсе, стратегиялық маркетинг бәсекелік артықшылары бар тауар нарықтарын таңдауға, әрбір мақсатты нарықтардағы жалпы сұранысты болжауға бағдарланған.

Суретке қарасақ, нарық үлесіне жету мен жалпы сұранысты болжау мақсаттары, сату көлемі мен айналымдар туралы баға саясатына сәйкес тапсырма әзірлеуге мүмкіндік береді. Табыстан тікелей өндірістік шығындарды, тұрақты шығындарды, сауда персоналына деген шығындарды, жарнама мен жылжытуға арналған шығындарды алып тастағаннан кейін таза пайда қалыптасады.

Стратегия нарықты терең білуге негізделеді, оны іске асыру нарыққа ену жоспарын, өткізу саясатын, баға белгілеуді және жарнаманы қажет етеді. Онсыз ешқандай да жоспар жемісті болмайды [7].

Сондықтан маркетинг бөлімшесі стратегиялық маркетинг үрдісіне фирманың барлық деңгейін функция аралық команданың арқасында қатысуын қамтамасыз етуі керек. Үлкен фирмаларда маркетинг бөлімін тауарлық қағида бойынша ұймыстырған тиімді, ал орта және кішкене фирмаларда стратегиялық жоспарлау топтарын қалыптастыру арқылы сондай да тиімді нәтижелерге жетуге болады.

Фирмалар маркетинг стратегиясын қолдану себептері:

1. сенімді және нақты анықталған стратегиялық мүмкіндіктерге өзінің қызметін негіздеу.

2. маркетингтік ортаны зерттеу жүйесін әзірлеп, бәсекеге қабілеттілікті талдау үшін.

3. бизнес-портфельді мерзімді түрде қарастырып отыру үшін.

Стратегиялық маркетингті пайдалану нәтижелері:

- сатып алушының көзқарасы бойынша, тауардың аса жоғары сапасы мен ерекше қасиеттерінің болуы

- нарықты жақсы түсіну мен маркетингтік ноу-хау [8].

Сонымен, фирмалардың көпшілігі бірнеше жылдарға арналған стратегиялық жоспарсыз жұмыс істейді. Жаңа фирма басшыларының ондай жоспар құрастыруға уақыты да болмауы мүмкін [9]. Ал бұрыннан келе жатқан фирма басшыларының басым көпшілігі жоспарсыз-ақ жұмыс жүргізуге болады деп ойлайды. Өйткені олардың ойы бойынша нарықтағы жағдай тез өзгеріп жатады. Сондықтан жоспармен бәрін қамту мүмкін емес, жоспарға кеткен шығын босқа қалады деп өзін ақтауға тырысады. Осы тәрізді себептерден көптеген фирмалар көп жылдарға арналған жоспарлау жұмысын жүргізбейді. Ал шындығына келетін болсақ тәжірибе көрсетіп отырғанындай келешекке арналған жоспарлау көптеген жеміс беретінін айта келе кез келген ұйымға маркетинг стратегиясының қажет екенін мойындауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смит А. Ұлттар байлығының табиғаты мен себептерін зерттеу. – Мәскеу: Политиздат, 1962. – Б. 253.

2. Ricardo D. The Principles of Political Economy and Taxation. London, Dent J.M., 1955. – Б.5.

3. Милль Дж.С. Экономикалық ғылымның принциптері. – Мәскеу: Политиздат, 1953. – Б.352.

4. Маркс К. Капитал. Саяси экономияға сын. Под ред. Энгельс Ф. Т.3. – Мәскеу: Политиздат, 1978. – Б.197.

5. Хайек Ф. Бәсекелестік ашылу рәсімі ретінде // МЭ и МО. – 1989. – № 12. – Б.6-13.

6. Портер М. Халықаралық бәсекелестік. Ағылшыннан аударма алғы сөзі Щеткин В. Д. –Мәскеу: Халықаралық бәсекелестік, 1955. – 896 б.

7. Юданов А.Ю. Бәсекелестік: теория және практика. Учебно-практическое пособие. – Мәскеу, 1998. – 384 б.

8. Азоев Г.Л., Челенков А.П. Компанияның бәсекелестік артықшылықтары. – Мәскеу: Жаналықтар, 2000. – 256 б.

9. Фатхутдинов Р.А. Бәсекеге қабілеттілік: экономика, стратегия, басқару. Оқу құралы. – Мәскеу: ИНФРА-М, 2000. – 312 б.

СПЕЦИФИКА ОБСЛУЖИВАНИЯ КЛИЕНТОВ В ТУРИСТИЧЕСКОМ АГЕНТСТВЕ

БЕКТУРСУНОВ Р.

студент группы ТУР-18-2

ГАРИПОВА А.А.

*Научный руководитель магистр, ст.преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,*

Аннотация. данная тема раскрывает актуальность выбранной темы. Автором рассматриваются ключевые моменты специфики работы в туристическом агентстве, анализируется обслуживание клиентов в туристических предприятиях.

Ключевые слова: туристическое агентство, маркетинг, турпродукт, туроператор, обслуживание.

На сегодняшний день, актуальность темы подтверждается новыми вызовами, сформированными процессом глобализации. Туристические агентства вынуждены искать новые формы и методы в работе с клиентами, подбирать такой инструментарий обслуживания, который станет востребованным не только в период пандемии, но и в дальнейшем.

Туристическое агентство это организация либо индивидуальный предприниматель, занимающийся продажей сформированных туроператором туров.

Обслуживание клиентов в турагентстве является главным фактором успешного ведения бизнеса в индустрии туризма. Сотрудники работающие в турагентстве должны в первую очередь быть заинтересованными в успехе реализации предоставляемой услуги [1].

Каждый сотрудник ответственен за предоставление информации относительно предоставляемой услуги. Менеджер должен знать, что можно предложить клиенту, поинтересоваться его клиентским опытом, относительно отдыха, уточнить какой отдых предпочитает клиент и т.д.

Солидности придает и знание базы гостиниц, если менеджер регулярно повышает свой скилл, для того чтобы знать какие отели хорошие, а какие не стоит навязывать ради выгоды, то сложится вполне доверительно отношение относительно туристического агентства.

Стоит отметить, что современные гостиницы не просто предоставляют гостям спальное место, но и дают возможность отдохнуть, расслабиться, получив широкий обширный спектр услуг. Например, многие гостиницы предлагают услуги по качественному питанию, спа-процедурам, индивидуальному обслуживанию и т.д [2].

Качество обслуживания клиентов – ключевая цель деятельности любой туристической компании. Другими словами, любая туристическая компания стремится к тому, чтобы сделать своих клиентов счастливыми.

Любой счастливый клиент это удовлетворенный клиент. Сама же удовлетворенность представляет собой один из самых важных элементов в оценке эффективности обслуживания. Все чаще и чаще сегодня удовлетворенность проявляют потребители в просторах интернета, поставив смайлик или лайк.

Доверие покупателя отображает возможность, т.е вернется ли потребитель в турагентство, посоветует ли вашу фирму другим. В данном случае начинают работать такие инструменты как евангелизм и адвокация [3].

Для предоставления качественной и уникальной услуги, турагентствам также важно сотрудничать с хорошими и ответственными туроператорами. Многие туроператоры предоставляют хорошие скидки для клиентов особенно по актуальным и востребованным направлениям. Речь идет о самом популярном сервисе по системе базе все включено.

Нами отмечены следующие наиболее важные составляющие обслуживания клиентов:

1. достоверность информации – услуги должны соответствовать ожиданиям также физиологическим способностям покупателей;
2. качество и оперативность предоставления услуги – все услуги должны предоставляться своевременно, согласно договору;
3. комплексность услуг – обеспечение бесшовного обслуживания, или же предоставление дополнительных услуг;
4. этичность обслуживающего персонала – штаф туристической компании обязан придерживаться общепризнанных норм и правил обслуживания;

5. комфортность - туристское обслуживание должно осуществляться в комфортных условиях.

Обслуживание клиентов – это организация из интересного и незабываемого отдыха с учетом того, что клиент нуждается в качественном сервисе, основанном на принципах надежности, комплексности и персонального подхода [5].

Также обязательными условиями для обслуживания являются: безопасность, комфорт, в том числе информационный, экономия времени, конфиденциальность, индивидуальные и доверительные отношения с личным менеджером клиента. Последнее выражается в уважительном и персонализированном подходе, учитывающем все пожелания клиента.

Если во время сотрудничества возникают какие-то разногласия, споры, несоответствия ожиданиями, то велика вероятность, что клиент откажется работать с этим менеджером, а может, и с фирмой в целом.

Профессионализм менеджера состоит в способности предугадать реакцию клиента на полученную информацию о туре и в зависимости от этого предложить ему альтернативные варианты. Задачи руководителей турфирм правильно подобрать менеджеров, которые будут работать с клиентами, и предоставлять туристам услугу, соответствующую их ожиданиям.

На сегодня одними из наиболее популярных компаний применяющих современные подходы к обслуживанию по праву считаются:

- 1 Coral Travel
- 2 TUI
- 3 Tez Tour
- 4 Anex Tour
- 5 Sunmar
- 6 Pegas
- 7 Intourist
- 8 Mouzenidis Travel
- 9 Библио Глобус
- 10 Vedi TourGroup

Среди казахстанских можно отметить:

1. Anex tour Kazakhstan
2. Touroperator «Kompas»
3. Казтур

Руководство турфирмы ни в коем случае не должно пренебрегать внутрифирменной атмосферой. Клиенты особо остро ощущают напряженность в отношениях коллектива фирмы, что скажется пропорционально негативно на дальнейшем обслуживании. Руководитель турфирмы должен следовать всем канонам современности.

Сейчас в обслуживании здоровую конкуренцию персоналу компаний составляют бездушные платформы для бронирования услуг. Не только пандемия создает условия для постоянного развития, но и цифровые технологии.

Специфика обслуживания как правила складывается из условий конкуренции. На сегодняшний день, выживают те турфирмы, которые активно применяют все инновационные инструменты в обслуживании клиентов.

В последующем такие клиенты превращаются в лояльных, которые становятся евангелистами, распространяющими информацию о преимуществах вашей туристической компании. А в условиях цифровизации это самый актуальный инструмент.

Список литературы:

1. Арбузова Н. Ю. Технология и организация гостиничных услуг: учеб. пособие для студентов вузов /Н. Ю. Арбузова. – М.: Академия, 2009. – 224 с.
2. Власова Т. И. Профессиональное и деловое общение в сфере туризма: учеб. пособие для студентов вузов /Т. И. Власова, А. П. Шарухин, М. М. Данилова. – М.: Академия, 2007. – 255 с.

3. Гарипова А.А. Адвокация, амбассадоринг и евангелизм как инструментарий позиционирования марочного капитала территории // Universum: экономика и юриспруденция : электрон. научн. журн. – 2021. – 4(79). – URL: <https://7universum.com/ru/economy/archive/item/11478> (дата обращения: 02.04.2021).

4. Морозов М. А. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме: учеб. для студентов вузов /Морозов М. А. – 5-е изд., стер. – М.: Академия, 2009. – 287 с.

5. Новиков В. С. Инновации в туризме: учеб. пособие для студентов высш. Учеб. заведений / В. С. Новиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008. – 208 с.

6. Сапожникова Е. Н. Страноведение: Теория и методика туристского изучения стран: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. Н. Сапожникова. – 5-е изд., стер. – М.: Академия, 2008. – 240 с.

ОЦЕНКА ПОДХОДОВ К ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ

ВЫДРИЦКАЯ Е.

студентка группы РД 18-3

КЕНЖЕБЕКОВ Н.Д.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье внимание уделяются проблемам обучения персонала предприятий общественного питания, рассматриваются основные подходы к организации обучения, выявлены преимущества и недостатки этих подходов.

Ключевые слова: персонал, обучение персонала, аттестация работников общественного питания.

Наличие профессиональных кадров во многом определяет эффективность работы любого предприятия, в том числе предприятий общественного питания. Общественное питание – это отрасль народного хозяйства, занимающаяся производством и реализацией готовых пищевых продуктов и полуфабрикатов. К таким предприятиям относятся: ресторан, кафе, бар, столовая, пиццерия, кофейня, кулинарные и кондитерские мастерские, пельмени, блины, а также различные виды «быстрого питания» [1].

Этот раздел посвящен предприятиям, которые занимаются ресторанный деятельностью, так как данная курсовая работа будет разрабатывать мероприятия специально для таких предприятий. Одной из важных проблем на предприятиях, осуществляющих ресторанный деятельность в Казахстане, является недостаточная разработанность комплексного подхода к управлению человеческими ресурсами. В результате это приводит к текучести кадров и недостаточному профессионализму работников на предприятии. Это, в свою очередь, сказывается на качестве обслуживания.

Качество обслуживания создает благоприятный (неблагоприятный) имидж компании среди потенциальных клиентов и является важной составляющей качества работы всего ресторана. Под этим понятием мы понимаем субъективную степень удовлетворенности клиентов от предоставляемых услуг – это прежде всего степень соответствия поведения персонала ожиданиям и опыту клиентов [2]. Поэтому в современных условиях конкуренции внутри ресторанного бизнеса в борьбе за потребителя главным конкурентным преимуществом является тот уровень качества и культуры обслуживания, который компания может обеспечить постоянным клиентам [3]. Таким образом, развитие профессиональных

навыков обслуживающего персонала является одним из направлений общей системы развития предприятия.

В то же время можно выделить следующие основные подходы к обучению персонала и связанной с ним деятельности. На каждом этапе используются свои методы обучения и оценки, каждый из которых имеет свои преимущества и недостатки [4]:

1. Проблемно - ситуационный подход (по требованию) - когда вопрос повышения квалификации возникает в связи с серьезными трудностями в деятельности организации, связанными с низкой квалификацией персонала. Такой подход характерен для организаций, которые сознательно и постоянно не заботятся о подготовке персонала к выполнению своих обязанностей, но вынуждены реагировать, когда недостатки в работе становятся явно заметными. В таких организациях прием на работу сотрудников без опыта работы может осуществляться с обязательным прохождением начального обучения, которое знакомит человека с областью выполняемых обязанностей. Как правило, обучение в этом случае проходит достаточно быстро и относительно доступно.

В этом случае обучение обслуживающего персонала в основном осуществляется путем прямого обучения без отрыва от производства с помощью более опытных сотрудников и специализированного обучения, организованного отделом кадров. Преимуществом проблемно-ситуационного подхода является высокая компетентность обслуживающего персонала.

Недостатки проблемно-ситуационного подхода:

- отсутствие информации для разработки эффективных обучающих программ;
- реактивность (реагирование только на конкретную существующую проблему);
- узкая направленность (в основном на официантов и кассиров).

2. Тактический подход, при котором организации уже уделяют больше внимания развитию персонала, но обычно ориентируются на текущие потребности бизнеса. В этом случае любые изменения ситуации немедленно сопровождаются мерами по переобучению сотрудников, что дает возможность терять меньшую прибыль из-за непрофессионализма сотрудников на начальном этапе изменений. В таких организациях уже может быть создан специальный отдел, который обучает персонал и регулярно организует необходимые мероприятия. Тактический подход к обучению персонала базируется на системе массовой подготовки обслуживающего персонала. Программа обучения включает в себя тренинги и семинары по всем направлениям, необходимым для полноценной работы официантов и менеджеров ресторанов. Одним из основных компонентов такого подхода является систематический анализ и оценка результатов обучения, например, с помощью анкетирования.

Преимущества тактического подхода:

- системность (периодическое обучение и оценка результатов, формирование последующих планов и т.д.); - целенаправленность (обучение направлено на сотрудников наиболее прибыльных и важных подразделений предприятия);
- гибкий график (проводится регулярный анализ деятельности сотрудников, своевременно вносятся коррективы в программу обучения, отсутствует привязка к срокам и темам).

Недостатки тактического подхода:

- анализ эффективности, на основе которого формируются учебные планы, учитывает только фактические или прошлые результаты и не ориентирован на будущие изменения и перспективы;
- несовершенство методов оценки (расчет и анализ требуют много времени и сил, достаточно сложно проанализировать эффективность работы каждого сотрудника по всем направлениям).

3. Стратегический подход, при котором организации, придерживающиеся его, придают большое значение потенциалу и способностям сотрудников как важному фактору достижения успеха в бизнесе. Такая организация активно строит свое будущее в

соответствии со стратегическим видением своих перспектив. Такой подход позволяет встретить изменения полностью подготовленными, затрачивая минимум времени на адаптацию и переподготовку. Как правило, такие организации хорошо осознают, что человеческий ресурс является основой организации, ее главной ценностью и источником благосостояния. В результате большое внимание уделяется личностному росту сотрудников, творчеству, инициативности, и поощряется. Большое значение придается формированию и поддержанию общей организационной и корпоративной культуры [4].

При этом под стратегией развития персонала организации понимается управление, формирование конкурентоспособного трудового потенциала организации с учетом текущих и предстоящих изменений ее внешней и внутренней среды.

Таким образом, стратегический подход к обучению персонала является наиболее развитым и структурированным подходом, это развитый этап обучения персонала, когда обучение проводится систематически на основе имеющегося опыта, но нацелено на будущее. К такому подходу должны стремиться все компании, независимо от сферы деятельности и масштаба производства, поскольку это обеспечивает не только стабильное существование сегодня, но и перспективы дальнейшего развития, поскольку человеческие ресурсы являются основополагающими.

Исходя из анализа существующих подходов к обучению персонала, можно сделать вывод, что вся система подготовки обслуживающего персонала базируется на следующих вопросах и ответах:

1. Какова текущая ситуация и ее особенности? Повышение профессионализма сотрудников является главным ресурсом компании. Финансовые результаты компании напрямую зависят от компетентности ее сотрудников.

2. Могу ли я измерить эффективность обучения? Четкой оценки эффективности не существует. Эффективность обучения можно обсуждать только при системном подходе. Поэтому можно сказать, что эффективное обучение-это не разовое мероприятие, а периодический процесс. Приступая к построению системы обучения в компании, необходимо ответить на следующие вопросы: «зачем?», «кого?», «чему?», «как?» будем обучать и «кто?» будет этим заниматься.

3. Какова цель системы: кого и зачем мы учим? Ответ на вопрос "зачем" следует из стратегических целей компании. Например, если стратегия компании на текущий год заключается в увеличении ассортимента, то официанты должны четко знать его особенности и то, как предложить его клиенту, а повара-довести технологию приготовления до идеального уровня. Это приводит к ответу на второй вопрос "кого" - для той группы сотрудников, квалификация которых напрямую влияет на эффективность работы компании.

4. Чему учить? Система обучения торгового персонала заключается в достижении максимально возможных продаж при оптимальном штате персонала. Что нужно официантам для достижения максимально высоких продаж: они должны знать меню, знать и использовать стандарты обслуживания и технологии. Система должна включать в себя полное знание меню (не только названия, но и характеристик), технологических навыков и стандартов обслуживания (как обслуживать, самой технологии и эмоционального поведения).

Именно стандарты и технологии обслуживания, доведенные до высокого уровня обслуживающим персоналом, которым являются не только официанты, но и хостессы и менеджеры, одним словом, те, кто является лицом всего заведения, формируют качество обслуживания, которое может стать главным конкурентным преимуществом компании.

5. Системная оценка и поддержка после обучения. После того, как сотрудники приобрели необходимые знания на базовом курсе, необходима регулярная оценка применения полученных знаний и навыков на практике. На этом этапе возникают следующие вопросы: "как используются полученные знания?", "достаточен ли уровень знаний для достижения максимального эффекта?". И самый главный вопрос: "как, с помощью каких инструментов и методов провести такую оценку?".

6. Кто отвечает за организацию и внедрение самой системы? На этом этапе создания системы можно рассмотреть распределение функций и обязанностей. базовый учебный курс разрабатывается и организуется менеджером по персоналу, который также привлекает сторонних специалистов для проведения специализированного обучения. На этапах тестирования и оценки эффективности обучения в процесс включаются администраторы (менеджеры), так как они ежедневно контролируют работу обслуживающего персонала и могут отслеживать текущие изменения в рабочем процессе.

7. Зачем работнику нужна подготовка? При разработке и внедрении системы обучения персонала нельзя забывать о мотивации сотрудников к обучению. Необходимо показать сотрудникам преимущества и недостатки регулярного обучения. Ответы на все эти вопросы лежат в основе всей системы обучения. после того как вы определились с целями и задачами тренинга, вы можете выбрать подход, которому будете следовать применительно к текущему финансовому положению компании и состоянию кадровой политики. Что касается подхода к организации учебного процесса, то можно определить формы и методы подготовки, повышения квалификации и переподготовки кадров.

Но кто формулирует запрос на обучение и развитие? Это, наверное, главный вопрос всего обучения вообще. По результатам исследования «Института повышения квалификации-АРБ Про» были выявлены 3 основных фактора, определяющих необходимость обучения: заявление непосредственного руководителя-72,5% респондентов, результаты оценки персонала-60,1%, а также пожелания сотрудников – 44,4% [5]. На рис. 1 показано соотношение всех факторов, влияющих на выявление потребностей в обучении.

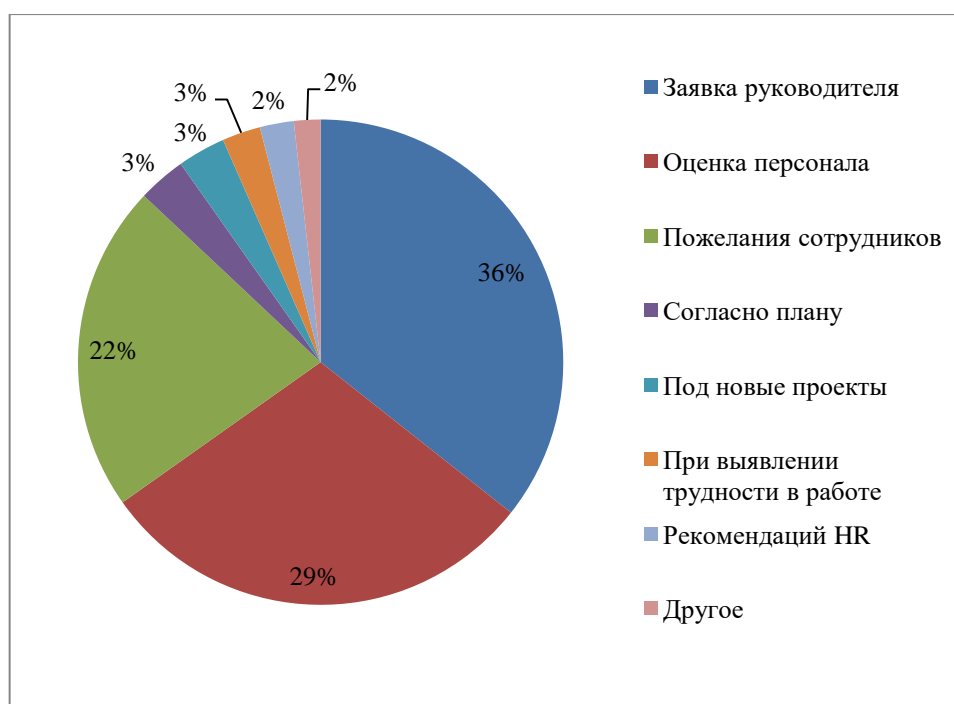

Рисунок 1 – Факторы, влияющие на выявление потребности обучения персонала предприятия

Подводя итог, можно отметить, что структура построения системы обучения в отечественных компаниях отражает многие проблемы современного бизнеса, и в первую очередь менеджмента. Обучение не будет достаточно продуктивным, пока оно является отдельной функцией. Это должно быть частью общей системы развития компании. Фирмы должны понимать, что эффективная система обучения и развития персонала является для них экономически эффективной.

Обучение и повышение квалификации персонала, как и любая системная работа, требует времени. Хорошая система должна быть ориентирована на конкретный результат,

смотреть в будущее - в область стратегических перспектив. Сегодня мы должны инвестировать в людей, которые принесут успех завтра, потому что человеческие ресурсы - это фундаментальный ресурс. В конце концов, компании придут к этому. Так как необходимо заботиться не только о кадровом резерве, но и о сохранении корпоративных знаний. Необходимо создавать корпоративные технологии, позволяющие быстро и эффективно обучать новые кадры. Поэтому обучение должно быть направлено на поддержание мотивации сотрудников, сплоченности и командной работы.

Список литературы:

1. Просекин, А. К. Анализ систем обучения персонала предприятий сервиса для ресторанных стартапов приморского края / А. К. Просекин, И. Л. Клочко, В. К. Шкуропацкая // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 12 – С. 187-191.
2. Пеша, А.В. Формирование культуры обслуживания как основы корпоративной культуры организаций сферы услуг // Управление экономическими системами – 2013. – № 57. С. 104-106.
3. Тимирьянова, В. М., Жилина Е. В. Качество и культура обслуживания как фактор конкурентоспособности // Молодой ученый. – 2015. – №9. – С. 734- 738.
4. Зими́на, Е. Ю. Методы обучения персонала : дисертация. канд. социол. наук, Новосиб. гос. ун-т экономики и упр. / Е. Ю. Зими́на. – Новосибирск, 2009. – 23 с.
5. Общественное питание [Электронный ресурс] // Мир ресторатора. – Режим доступа: <http://mir-restoratora.ru/?p=2295>.

**ИНТЕГРАЦИЯ ЭКСКУРСИОННОГО ТУРИЗМА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЦЕЛЯХ ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА И ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ МАЛОЙ РОДИНЫ**

ГАТАУОВА А.А.

студентка гр. Тур 19-5с

БЕДЕЛЬБАЕВА М.В.

Научный руководитель, к.и.н.

Карагандинский Университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье автор рассматривает предпосылки развития образовательного туризма в сельской местности на основе внедрения новых тематических экскурсий. Анализ преимуществ сельского потенциала соответствует концепции развития устойчивого туризма, несмотря на существующие сдерживающие факторы. Контент образовательной экскурсии в Бухар-Жырауский район Карагандинской области, предложенный автором, соответствует содержанию проекта «Живые уроки», реализуемого в рамках Дорожной карты по развитию туризма Национальной палатой предпринимателей РК «Атамекен» и Национальной корпорацией «Kazakh Tourism».

Ключевые слова: устойчивое развитие, экскурсия, сельский туризм, краеведение, репрессии, методические приемы показа и рассказа, образовательный потенциал.

Природные ландшафты и исторические памятники Сарыарки, расположенные в глубинке региона, являются интереснейшими объектами образовательного туризма, что способствует формированию новых маршрутов и дальнейшему разнообразию экскурсионного контента. Один из таких экскурсионных туров, рассчитанный на школьников и молодежь, разработанный автором статьи, включает посещение села Центральное Бухар-Жырауского района Карагандинской области и его окрестностей, где расположены историко-краеведческие памятники, природные объекты,

сельскохозяйственные угодья. Долина реки Ошаганды, окруженная живописными степными просторами и пересекающим ее уникальным каньоном, представляет собой идеальный ландшафт, демонстрирующий традиционную казахскую степь.

Туристско-краеведческая деятельность включает в себя краеведение, как форму познавательной деятельности учащихся, и туризм, сущность которого невозможна без понимания истории и культуры родного края. Практика показала, что использование краеведческих материалов, способствующих сближению научного знания и действительности, мотивирует представителей молодежи к изучению истории малой родины, развивает познавательный интерес, порождает осознанную необходимость в туризме и путешествиях по региону проживания [1, с.64].

Туризм существенно влияет на духовно-нравственную сферу человека, на социум и национальную культуру, устойчивое развитие регионов. Устойчивое развитие к настоящему времени стало широко используемым термином, имеющим широкое применение в туризме. Концепция устойчивого туризма вышла за рамки узкой концепции экотуризма и охватывает все аспекты туризма.

Устойчивый туризм признает, что туризм будущего – это, прежде всего, социально-ответственная, природо-ориентированная, альтернативная современному туризму отрасль экономики, сочетающая в себе баланс решения экономических и экологических проблем путем защиты природных территорий, обеспечением увеличения доходов от туризма для местного населения с целью сохранения в будущем традиционной системы жизнеобеспечения социума, биологического разнообразия, культурных ценностей и многое другое.

В процессе распространения устойчивого туризма в Казахстане необходимо использовать аттрактивные ресурсы сельского сектора. Данная исследовательская работа направлена на изучение важности и актуальности туристических поездок в сельские районы страны, предоставляющих возможность осознать национальные исторические ценности. Неслучайно, что одна из учебных практик, внедренных в системе «Назарбаев интеллектуальная школа», включает проживание учащихся в глубинке, в аулах в течение месяца для более предметного и детального ознакомления с бытом сельских жителей, традициями казахского населения, насущными проблемами аграрного сектора. Таким образом используется роль образования и туризма в патриотическом воспитании подрастающего поколения.

В Казахстане имеются определенные предпосылки для развития образовательного туризма в сельских регионах, которые, несомненно, будут способствовать укреплению некоторых преимуществ развития устойчивого туризма:

- Создание новых рабочих мест и снижение безработицы в сельской местности;
- Повышение уровня жизни населения;
- Улучшение сельской инфраструктуры;
- Развитие малого бизнеса в сельской местности;
- Сохранение традиционного образа жизни казахского аула, фольклора, традиций, местных туристических достопримечательностей;
- Увеличение доходов бюджета;
- Возможность осуществления инвестиций.

К проблемам, способствующим торможению развития устойчивого туризма в сельской местности, можно отнести следующее:

- Местные жители не желают заниматься собственным бизнесом;
- Низкий спрос на предоставляемые услуги;
- Отсутствие инфраструктуры;
- Плохая реклама;
- Отсутствие программ государственной поддержки.

Экскурсии являются одной из важнейших и насыщенных форм воспитательной работы, которая мотивирует учащихся к непосредственному наблюдению за объектом изучения. В

процессе движения по маршруту экскурсии у слушателей не только формируются представления о месте своего проживания, его особенностях, а также закрепляются межпредметные связи, изученные ранее исторические факты, понятия, закономерности. Образы пространства воплощаются, углубляются, наполняются актуальным содержанием, становятся более яркими, насыщенными и понятными [2, с.55].

Проект «Живые уроки», реализованный в Казахстане по российскому аналогу в рамках Дорожной карты по развитию туризма Национальной палатой предпринимателей РК «Атамекен» и Национальной корпорацией «Kazakh Tourism», позволил привлечь 555 учеников 6-8 классов из Акмолинской и Жамбылской области и городов Нур-Султан и Алматы. В 2020 г. были выбраны три туристских направления, по которым организованы уроки истории, физики и биологии, что не только расширило восприятие учебной программы, но и позволило привлечь детей к внутреннему туризму. В связи с пандемией группы сократились до 15 человек, а туры проводились внутри каждой области [3].

В рамках продвижения экскурсионно-познавательного детско-юношеского туризма запланировано проведение подобных «живых уроков» и в Карагандинской области. На 2021 г. экскурсионная программа сопровождает уроки всемирной истории 8-9 класса и называется «Приказано зачистить» (тема урока «Тоталитарные режимы в странах Европы») и предполагает посещение Карагандинского музея памяти жертв политических репрессий.

В рамках дальнейшей реализации этого проекта можно использовать потенциал разработанной автором экскурсии с посещением села «Центральное» Бухар-Жырауского района Карагандинской области и его окрестностей в процессе изучения учебной программы по истории Казахстана, биологии и географии за 9 класс. Подобное познавательное путешествие, направленное на пропаганду истории, краеведческих знаний и патриотическое воспитание подрастающего поколения, даст возможность школьникам познакомиться с достопримечательностями страны и расширить свои знания.

Авторская экскурсия «Село Центральное – колыбель агрономии» позволяет раскрыть богатую историю этого населенного пункта, связанную с периодом репрессий, становлением сельского хозяйства и достижений агрономии, биографией известных людей. Цель тематической учебной экскурсии включает следующие компоненты.

– обучающие: сформировать представление об истории села; закрепить теоретический материал по теме «Политические репрессии тоталитарного режима»; ознакомиться с достижениями агро-промышленного сектора на примере опыта работы сельскохозяйственной опытной станции имени А.Ф.Христенко;

– развивающие: развить наблюдательность, внимание, логическое и образное мышление; способность собирать, анализировать и обобщать информацию; расширить кругозор; развить эстетический вкус, интерес к творчеству; развить коммуникативные навыки;

– воспитывающие: способствовать формированию положительной мотивации к изучению истории малой родины, сплочению коллектива, формированию чувства сопричастности к событиям прошлого.

Экскурсия включает осмотр следующих объектов:

1. Мемориал жертвам политических репрессий;
2. Карагандинская сельскохозяйственная опытная станция имени А.Ф.Христенко;
3. Историко-краеведческий музей средней школы;
4. Памятник участникам Великой Отечественной войны;
5. Уникальный природный объект - каньон Ошаганды.

Село Центральное находится в Бухар-Жырауском районе Карагандинской области в 35 км от города Темиртау. История села начинается с 1931 года и оно было обозначено тогда на карте под номером 13. На правый берег неглубокой и тихой степной реки Ошаганды были привезены первые спецпереселенцы из России. Обустройство на пустом месте было сложным. В страшном 1933 году семьи гибли от голода и холода, из 28 тысяч человек осталась одна треть. В 1937 году сюда выслали корейцев с Дальнего Востока, они жили здесь

до 1941 года, после чего их перевели в соседние села. С января по июнь 1941 года на эту территорию перевели сельский совет колхоза «Центральный». Тогда же было заложено начало агротехнической деятельности. В том же году село встретило депортированных москвичей-немцев, в 1942-м депортированных понтийских греков, в 1944-м депортированных чеченцев, ингушей, калмыков, в 1945 г. жен предателей родины [4, с.15].

Первый экскурсионный объект – мемориал жертвам политических репрессий. В 2012 году потомками репрессированных был установлен мемориал жертвам тоталитарной сталинской эпохи, которые были сосланы в поселок №13. Инициатором выступил внук репрессированной семьи Кусиди, депутат городского маслихата города Темиртау Юрий Христофорович. Мемориал сооружен из мрамора, имеет неправильную форму и состоит из 2 частей, на которых записаны имена и фамилии пострадавших от репрессий спецпереселенцев. Памятник находится на территории старого кладбища, где в 30-е годы XX в. массово хоронили репрессированных.

Из воспоминаний одной из первых переселенцев Л. Наумец: она рассказывает, что их семью в 1940 году из поселка номер 5 переселили в село номер 13, который ранее был заселен семьями корейцев. Земельные угодья, отведенные колхозу, были хорошими. Началось землеустройство и распределение земли под посевы различных сельскохозяйственных культур. Среди переселенцев было немало специалистов и практиков агрономии, об их трудолюбии ходили легенды. Правлением колхоза было решено сеять зерновые: ячмень, пшеницу, овес, просо. Небольшие поля засевали горохом. Все угодья были разделены между бригадами. В каждой бригаде построили станы, общежитие для полевых рабочих и кухни с небольшими столовыми. Также кроме полеводства стало развиваться и огородничество. Под огородничество отведены были земли недалеко от села Андрениковка. Выращивали помидоры, огурцы, морковь, капусту, картошку, лук. Урожай по плану частично отдавали государству, частично продавали на городских рынках, остальное выдавали на трудодни колхозникам. Был строгий учет произведенной продукции. Работали тяжело, уставали, но молодость брала свое. Вечерами под звуки трехрядки и звон балалайки распевали песни, частушки, плясали самозабвенно в истрепанных сапогах, туфлях из парусины. Если смотреть с позиции сегодняшнего дня, то диву даешься честности и трудолюбию этих людей. Народы учились друг у друга, знакомились с традициями и культурой, перенимая богатый жизненный опыт. И сумели жить в дружбе и понимании [4, с.9-11].

Следующий объект - Карагандинская сельскохозяйственная опытная станция имени А.Ф.Христенко. Сельскохозяйственная опытная станция, основным видом деятельности которой является выращивание зерновых и зернобобовых культур, включая семеноводство, а также проведение научных исследований и экспериментальные разработки в области биотехнологии. Создана в 2007 году. Руководитель Бауржан Калымов, руководитель научного отдела Николай Ющенко. Штат сотрудников предприятия включает 170 человек. Значимые достижения опытной станции состоят в создании на основе современных методов селекции с использованием генетико-, физиолого-, биохимических маркеров в условиях сухостепной зоны Центрального Казахстана сорта яровой пшеницы «Карагандинская 22», «Карагандинская 70», превышающие по урожайности районированные сорта на 10-15%, с улучшенными технологическими показателями качества зерна, устойчивые к биохимическим и абиотическим факторам среды. В государственное испытание передан сорт яровой мягкой пшеницы «Карагандинская 29», с превышающим по урожайности качества зерна сильной пшеницы. Экономическая эффективность составляет 15-20 тысяч тенге с каждого гектара посева. По многолетним травам в государственном испытании находятся новый сорт эспарцета «Нуринский 95» и житника «Шалкыма» с улучшенными кормовыми достоинствами и урожайностью. Изучены сроки и нормы посева при возделывании по нулевой технологии, приемы обработки парового поля с применением гербицидов и посева на паровых полях кормовых однолетних трав. Созданные на опытной станции сорта

зерновых культур в настоящее время высеиваются на площадях более 340 тысяч гектаров в Центральном и Северном Казахстане [5, с.23-24].

В ходе экскурсии ведется рассказ об огромном вкладе в развитие села первого директора опытной станции А.Ф. Христенко с использованием методических приемов персонафикации, репортажа, панорамного осмотра.

Следующий экскурсионный объект - обелиск славы участникам Великой Отечественной войны. Массовый призыв в Красную армию начался в 1942 году, когда немецко-фашистские захватчики подошли к Сталинграду. Защищая родину, погибло 64 солдата, проживавших ранее в селе. Памятник установлен к 9 мая 1983 года в центре села по инициативе А.Ф. Христенко. В 2016 году на мемориале установили плиты с именами погибших односельчан.

Историко-краеведческий музей средней школы как экскурсионный объект сохраняет богатейший культурно-исторический материал, который несет в себе познавательную ценность и эмоциональную направленность. Здесь представлены инсталляции, посвященные развитию агрономии, выставочные экспонаты и личные вещи А.Ф. Христенко. Музей бережно хранит подлинные награды времен Великой Отечественной войны, письма и документы солдат. В 2011 г. музей посетил первый летчик-космонавт Казахстана Тохтар Аубакиров. Используя образовательные условия музейной среды экскурсия фиксирует смысловые и содержательные акценты экспозиции.

Заключительным объектом является посещение уникального природного объекта – каньона Ошаганды. Рельеф и пейзаж каньона приводит в восторг всех посетителей. Глубина отвесных стен около 10 метров. Используется приемы панорамного показа, экскурсионной справки, вопросов-ответов.

Экскурсионный туризм обладает высоким образовательным потенциалом для формирования познавательного интереса школьников к учебным курсам. Особо необходимо подчеркнуть значение экскурсионных программ в формировании эмоциональной сферы учащихся, самообразования, желания быть полезным обществу в целом. Экскурсии на природу, в музеи, выставочные залы, на производство учат находить смысл в повседневных вещах и явлениях, чтобы почувствовать красоту человеческого труда. Также экскурсионная деятельность в совокупности осуществляет воспитательную, нравственно-патриотическую, экологическую подготовку и воспитание. Образовательные экскурсии способны дать подрастающему поколению возможность повысить свой интеллектуальный уровень, развить наблюдательность, умение видеть красоту окружающего мира, то есть способствовать многоступенчатому развитию личности.

Список литературы:

1. Плотникова Е. Е. Социализация подростков в процессе туристско-краеведческой деятельности // Гуманизация образования. М., 2015. №5. – С.62-68.
2. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. М., 2005. – 262 с.
3. Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://atameken.kz/ru/news/37721-zhivye-uroki-turotrasl-predlagaet-razvivat-detskij-obrazovatel-nyj-turizm>. Дата обращения 29.01.2021
4. История села Центральное. – Караганда, 2012. – С. 9-19.
5. Христенко А.Ф. Сельское хозяйство в сухостепной зоне Казахстана. – Алматы, 2001. – С. 14-185.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ

ДАЙРАБАЕВА А.
магистрант группы Тур-11 НП
АЕШОВА Н.Т.

Аннотация: в статье рассматривается региональный туризм. Изучены основные признаки и условия его развития. Также аргументированы главные направления развития и безопасность туризма в регионах Республики Казахстан.

Ключевые слова: туризм; региональный туризм; факторы туризма; туристическая деятельность; развитие туризма; безопасность туризма.

Пространственная избирательность – это одна из основных черт туризма. Также именно благодаря туризму развивается интеграция хозяйств регионов в мировую экономику. Это важный аспект, поскольку экономическая интеграция на данный момент является одним из главных процессов в мировой экономике. Высокая посещаемость иностранными туристами той или иной страны показывает её привлекательный имидж, эффективный маркетинговый ход, качественную рекламу, современную и развитую инфраструктуру. Развитие туризма на данный момент во многих странах мира становится одной из главных государственных задач. По мнению М. А. Жуковой, развитие устойчивого туризма в регионе обеспечивает единство туристов, персонала, работающего в туристическом бизнесе, местного населения, заинтересованного в повышении уровня жизни. В последние годы исследования туризма, и регионального в том числе, вновь стали актуальными.

Актуальность данной темы обусловлено тем, что региональный туризм всё ещё малоизученная область туризма. Он подвергается изучению как отечественными, так и зарубежными учёными и специалистами. Это и академик Н.С.Касимов, Е.Г.Киякбаева, М.А.Жукова, Н.В.Рубцова и другие. Они, как и многие другие ученые, занимались вопросами регионального туризма, его развитием, определением факторов и условий становления [1, с.90].

На данный момент туризм – это та отрасль, которую любое государство хочет поставить в одно из приоритетных направлений. Она может приносить колоссальную прибыль, а также содействовать взаимодействию государств друг с другом посредством туристов. В данной статье мы рассмотрим основные особенности формирования рынка туристских услуг, ограниченных одним лишь регионом. Три независимых сегмента формируют региональный рынок туристских услуг: въездной, выездной и локальный.

Для каждого сегмента регионального рынка туристских услуг определяются основные факторы развития. Многие страны провозгласили туризм приоритетной отраслью страны. Поэтому на постсоветском пространстве абсолютно у всех государств наблюдается достаточно повышенное внимание к проблемам развития туристской сферы, а также перспективам развития.

Само понятие «региональный рынок туристских услуг» возможно рассмотреть, уточнив дефиницию туристского рынка целиком. Если рассматривать некоторых авторов, причем как зарубежных, так и отечественных, можно увидеть то, что все определения сводятся к следующим подсистемам, которые взаимодействуют между собой: спроса, представленного совокупностью потребителей; предложения, формируемого в туризме широким набором предприятий и организаций разной отраслевой принадлежности; туристских услуг, являющихся результатом деятельности туристских предприятий по удовлетворению соответствующих потребностей туристов.

Под региональным туризмом, по мнению В.А. Квартального и И.В. Зорина, следует понимать туристскую деятельность, характерную для конкретного региона, совокупности стран или территорий с однотипными условиями развития туризма и схожим уровнем туристской освоенности [2, с.35].

Таким образом, с одной стороны, рынок туристских услуг функционирует и живет благодаря постоянному взаимодействию спроса и предложения. С другой же стороны – это

отношения, регулированные постоянной конкуренцией продавцов данных услуг. В пространственном отношении рынок туристских услуг представляет собой территориальную организацию сферы обращения туристских услуг, где происходит согласование интересов их производителей и потребителей.

Надо отметить и то, что на региональном уровне туристская сфера подвергается влиянию множества факторов. Причем одни из факторов могут оказывать положительное воздействие на региональный туризм, а другие отрицательно, в следствии чего это может привести к неустойчивому развитию туризма в данном регионе.

Внешние, или экзогенные факторы природной и антропогенной среды фактически формируют условия для стратегического развития туризма в регионе. Рассмотрим каждый фактор по отдельности.

Природно-климатические, географические и культурно-исторические факторы оказывают существенное влияние на масштабы, темпы и направления развития туризма, определяют туристский потенциал и аттрактивность региона. Важно понимать, что туристы всегда придают особое значение природно-климатическим условиям, богатству растительного и животного мира. Для многих это даже основные факторы при выборе мест отдыха. Чтобы полноценно отдохнуть, туристы предпочитают регионы с благоприятными погодными условиями. Не менее, чем природные факторы, большую роль играет и географическое положение самого региона. Лесные массивы, море, береговая линия, - это всё далеко не на заднем плане. Многие туристы придают данным фактам огромное значение.

Культурно-исторические факторы также оказывают огромное влияние на региональный туризм. Памятники, музеи, театры, различные достопримечательности, которые делают регион особенным, также играют большую роль, создавая возможность обогатится духовно.

Важны и такие факторы, как совершенствование транспортной инфраструктуры, тем самым обеспечивающие появление дорогостоящих маршрутов для экскурсий, а также эффективные коммуникации [3]. Крупные капиталовложения в новые технологии и рынок телекоммуникаций приводят к вертикальной, горизонтальной и диагональной интеграции.

Это всё внешние факторы, которые оказывают влияние на развитие рынка региональных туристских услуг. Но важно рассмотреть и внутренние факторы. Существуют целевые программы развития туризма, причем даже в отдельно взятом регионе. Они строятся на отслеживании внешних факторов.

На наш взгляд, стоит ответственно подходить к разработке концепции развития регионального туризма. Она должна состоять из нескольких частей:

1. Участвующие стороны в работе по развитию регионального туризма должны чётко понимать и знать свои функции, основные обязанности и выполняемые задачи. Как итог – должен появиться полноценный продукт, то есть пакет туристских услуг без явных изъянов;

2. Как можно чаще нужно разрабатывать проекты по улучшению туристского предложения в регионе. В стране есть привлекательные для туристов регионы с уникальными объектами, которые имеют огромный потенциал. Однако этот потенциал из-за ряда причин так и остаётся неиспользованным;

3. Проведение качественных маркетинговых исследований, а затем изготовление полноценного рекламного продукта также могут продвинуть туристский потенциал того или иного региона. Но часто на рекламу выделяют мало времени и финансов, что тоже несёт за собой ряд неблагоприятных исходов.

Таким образом, мы рассмотрели основные региональные особенности развития рынка туристских услуг. Важно понимать, что региональный туризм – это структура, состоящая из взаимосвязанных компонентов, которые дополняют друг друга. Существуют факторы, которые оказывают воздействие на развитие регионального рынка туристских услуг [4].

Рассмотрим и такое явление, как безопасность туризма. Без этого аспекта не представляется возможным сформировать адекватный региональный туризм, который будет

процветать и приносить хоть какую-то прибыль. Безопасность – это значимый элемент любой системы, включая и туризм. Сама по себе безопасность туризма состоит из трёх основных элементов:

1. Первый и самый главный – это личная безопасность. Другими словами, это защищённость жизненно необходимых и важных интересов участников туристического процесса от внешних угроз безопасности. Например, работников туристической индустрии, населения данного региона и др;

2. Информационная безопасность. Другими словами – это предоставление подлинной информации, которая необходима туристам для охраны их жизни и здоровья. Это информация, в которой сказано про криминогенную и экологическую ситуацию в данном регионе, элементы риска каждой услуги, меры предотвращения такого риска, какие-либо природные сложности, которые могут возникнуть или возникают, требования к уровню физической подготовки туриста;

3. Последний блок, на который стоит обратить внимание – это экологическая безопасность. Многое зависит от защищённости среды от воздействия негативных факторов, который появились с развитием туризма в регионе. Разумеется, развитие туризма без соприкосновения с окружающим миром невозможно, но важно включать экологической составляющей и управление именно на её основе развитием туризма в регионе. Таким образом можно успешно избежать или снизить негативное воздействие туризма на природу и экологию [5].

Геополитический фактор в последнее время оказывает всё большее влияние на региональный туризм. Сюда входят и нестабильность экономики, криминогенная обстановка региона, террористические угрозы и другие. Это и многое другое влияет на развитие регионального туризма.

Казахстан богат всеми необходимыми для развития такой отрасли как туризм ресурсами. У страны имеется огромный потенциал, который можно реализовывать и выходить вперёд. Развития туризма в стране зависит от множества факторов. Это и грамотная реклама региона как туристического объекта, правовая поддержка туризма, внешнеэкономические взаимоотношения государства с другими странами, наличие внутринационального согласия и отсутствие разногласий внутри страны [6, с.25]. Также нельзя забывать и о состоянии инфраструктуры в стране, поскольку это – также показатель привлекательности того или иного региона. В Казахстане, как и любой другой стране, свойственно иметь проблемы тех или иных отраслей. Это касается и туризма, поэтому стоит отметить те проблемы, которые на данный момент имеют актуальность:

1. Услуги туристские и санаторно-оздоровительные весьма дорогостоящие, что отталкивает как иностранцев, так и граждан страны;

2. Туристская инфраструктура всё ещё имеет невысокий уровень развития, а также не обладает должной комфортабельностью, что также сказывается на имидже;

3. Ассортимент услуг достаточно узкий;

4. Конкуренция возрастает не только за пределами страны, но и внутри неё;

5. Уделено мало внимания развитию анимации;

6. Реклама малоэффективна, она даже не составлена должным образом;

7. У кадров не хватает квалификации. Это происходит так, поскольку выпускники учебных заведений с нужной квалификацией попросту не могут найти работу ввиду отсутствия должных знаний в той или иной специализации;

8. Развитию экскурсий уделяется мало внимания.

Существуют, помимо всего вышесказанного, и другие проблемы. Причём проблемы одного региона не обязательно возникнут в другом. Здесь всё индивидуально, поэтому и подходы к их решению могут быть самыми различными. Они все требуют поиска разумного решения, создания такой государственной программы, которая будет действовать и действительно решать актуальные проблемы.

Надо отметить и то, что постепенно начал формироваться весьма реалистичный подход к туризму. Несмотря на то, что для Казахстана туризм является весьма капиталоемкой отраслью, она одна из наиболее динамично развивающихся отраслей, а также наиболее эффективна по отдаче на вложенный капитал. Наша республика имеет богатую историю и культурное наследие, полноценные природные ресурсы, в общем все возможности для развития туризма у нас есть. Но существуют и проблемы, которые необходимо решать. В республике ежегодно проводятся туристские мероприятия в целях развития внутреннего туризма, такие как Казахстанская туристская ярмарка «Саркылмас саяхат», Республиканский слет дружбы туристов Казахстана и стран СНГ «Иртышский меридиан» (Павлодарская область) и другие [7, с.130]. Благодаря подобным мероприятиям, туризм не стоит на месте, а постоянно развивается, переходя на новый уровень. Иностранцы туристы приносят стране куда больше прибыли, нежели внутренние. Именно поэтому важно разработать проект по привлечению иностранных туристов. Нельзя не сказать и по поводу инвестиций, которые могут последовать за этим. Таким образом представляется реальная возможность сделать регион более прибыльными привлекательным.

Региональный туризм во многом рассматривается как целевой ресурс, который помогает восстанавливать жизненные силы местного населения и прибывших туристов; также как самостоятельный хозяйственный комплекс, который способен обеспечить не только занятость местного населения, но и пополнить бюджет региона; как главный фактор сохранения природного потенциала и повышения конкурентоспособности того или иного региона. В Казахстане также имеются регионы, которые туристическая отрасль не затрагивает. Про них забывают, хотя они также имеют свой собственный потенциал для развития.

Для развития регионального туризма в Республике Казахстан нужно пройти ещё множество шагов. Нужно разрабатывать и внедрять какие-либо дополнительные программы для развития туризма в регионах. Это важно для привлечения иностранных инвесторов, которые смогут вкладывать финансовые средства в такую важную для страны отрасль как туризм. Желательно прийти к тому, чтобы как на международном, так и на национальном уровне туризм как отрасль процветал и постоянно развивался. Только достигнув такого баланса, можно по-настоящему говорить об устойчивом региональном туризме, который будет приносить доход стране. При этом уделить достаточное количество внимания и финансов рекламе [8, с.130]. Необходимо создать благоприятные условия для их своевременного финансирования. Нужно постоянно модернизировать действующую инфраструктуру. Только такими способами можно увеличить привлекательность туристских регионов Казахстана.

Список литературы:

1. Теория рекреологии и рекреационной географии / под ред. В. С. Преображенский и И. В. Зорин. – М.: Институт географии РАН, 1992. – 179 с.
2. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник / И. В. Зорин, В. А. Квартальный, Т. А. Ирисова [и др.]. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 272 с.
3. Концепция развития туристической отрасли в Республике Казахстан до 2020 года.
4. Дорожная карта развития туризма до 2020 г.
5. Ментальность – барьер, через который надо перепрыгнуть. – Астана, 28 января 2016.КАЗИНФОРМ// <http://www.nomad.su/?a=4-200501310130>.
6. Тулегенова Х. Дорожная карта развития туризма в коридорах Шелкового пути [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <http://ortcom.kz/ru/news/dorojnaya-karta-razvitiya-turizma-v-koridorah-shelkovogoputi.2244>.
7. Саранча М.А. Из размышлений о развитии туристских систем // Вестник ассоциации ВУЗов туризма и сервиса. – 2014. – Том 8. – №3. – С. 103-110.
8. Дроздов А. В. Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы // Актуальные проблемы туризма, 99. – М., 1999.

РАЗВИТИЕ ТУРИСТКОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ МИРОВОЙ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА

ЕЛУБАЙ Б.

студентка группы Тур-19-1к

ЗАМБИНОВА Г.К.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация: данная тема раскрывает актуальность выбранной темы, создание современного, высокоэффективного и конкурентоспособного туристического комплекса, на базе которого будут созданы условия для развития отрасли как отрасли экономики, интеграции в мировую систему туристический рынок и развитие дальнейшего международного сотрудничества в сфере туризма

Ключевые слова: международное сотрудничество, конкурентоспособность, туристские услуги, туристический комплекс, туристский продукт.

Современная индустрия туризма – один из крупнейших высокодоходных и динамичных сегментов международной торговли услугами. Принимая во внимание быстрый и постоянный рост туризма, его мощное воздействие на окружающую среду, все секторы экономики и благосостояние общества, Правительство определило индустрию туризма в качестве приоритетной в долгосрочной программе развития Казахстана [1].

Туризм в Республике Казахстан является приоритетным направлением. Основная цель развития туризма в Казахстане – создание современного, высокоэффективного и конкурентоспособного туристического комплекса, на базе которого будут созданы условия для развития отрасли как отрасли экономики, интеграции в мировую систему туристический рынок и развитие дальнейшего международного сотрудничества в сфере туризма. Учитывая, что Казахстан обладает уникальным природным потенциалом, в стране есть все возможности для развития различных видов туризма: культурного, познавательного, экологического, экстремального, делового, оздоровительного и других.

Как отмечают международные эксперты в области туризма, состояние развития туристической индустрии в Казахстане в последние годы характеризуется поступательным и устойчивым развитием. В ближайшие годы у нашей страны есть возможность стать одной из крупнейших экономик путешествий и туризма. За рубежом Казахстан начинает рассматриваться как одна из самых стабильных стран с уникальными туристическими возможностями. Кроме того, все те же зарубежные эксперты считают, что этому будут способствовать такие преимущества республики на мировом туристическом рынке, как гостеприимство и доброжелательность казахстанцев, природные достопримечательности страны, ее история и богатство культурного и этнического разнообразия, а также как туристическая инфраструктура [2].

Таблица 1. Динамика количества обслуженных туристов по видам туризма за период с 2017 по 2019 год

Год	Внутренний туризм, чел.	Выездной туризм, чел.	Въездной туризм, чел.
2017	157988	261709	39640
2018	189502	375923	36096
2019	186351	388108	30240

Из данных, приведенных в таблице, видно, что количество въехавших в страну иностранных туристов в 2019 году уменьшилось на 7697 по сравнению с 2017 годом. Также в рассматриваемый период, произошло увеличение объема выездного туризма. Так, в 2019 году по сравнению с 2017 увеличение составило 127038 человек, что в процентном содержании составляет 33%. В тенденции показателей объема внутреннего туризма можем наблюдать незначительный рост: так в 2014 году по сравнению с 2010 годом число внутренних туристов увеличилось на 11411 человек.

Согласно рисунку 1 [3], выездной туризм пользуется наибольшей популярностью в Казахстане и в 2014 году составил 64%, тогда как въездной туризм составил всего 5%. Процент внутреннего туризма - 31%.

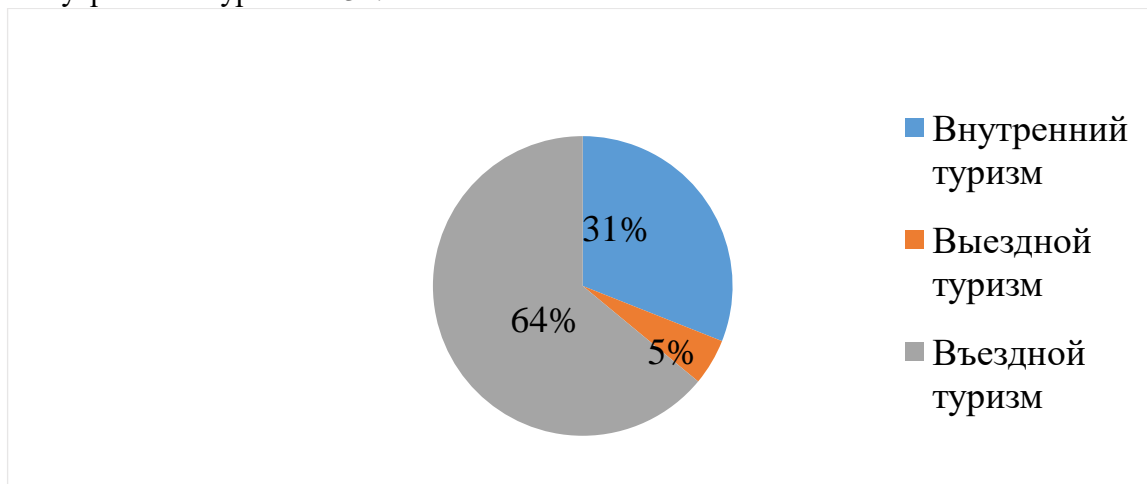

Рисунок 1 – Количество посетителей, обслуженных туристскими фирмами по типам туризма в 2019 году

Общий объем оказанных услуг в сфере туризма по сравнению с аналогичным периодом 2011 года увеличился на 17,2% и составил порядка 14 млрд. тенге. В соответствии с данными, представленными на рисунке 2 можно сделать выводы относительно поступательной и устойчивой тенденции увеличения объема выполненных работ и оказанных туристских услуг в Республике Казахстан за период с 2010 по 2014 годы [4].

Если сопоставить показатели туристской индустрии за 2014 и предыдущие годы, то налицо положительная динамика. Туристическая отрасль развивается, и цифры - тому свидетельство. По данным Агентства Республики Казахстан по статистике, количество и стоимость проданных путевок в Казахстане увеличивается с каждым годом, что наглядно показывают данные из рисунка 2.

Рисунок 2 – Стоимость проданных путевок за период 2017-2019 г. в Казахстане.

Тем не менее туристская отрасль характеризуется поступательной и устойчивой тенденцией развития, о чем свидетельствуют и количественные показатели роста туристической индустрии (таблица 2).

Таблица 2. Динамика развития туристической индустрии за период 2017-2019 гг.

Показатели	2017	2018	2019
Количество обслуженных посетителей в объектах размещения, чел.	2548866	2845838	3026228
Количество обслуженных посетителей туристскими фирмами, чел.	459334	601522	604697
Объем выполненных работ и услуг, тыс.тенге	14730719	15142096	17674693
Количество объектов размещения, ед.	678	695	599
Примечание – Составлено автором на основе данных литературы [2]			

До сих пор внутренний туризм Казахстана, потенциал которого, по оценкам многих экспертов, чрезвычайно велик, демонстрирует крайне низкие темпы развития. Доля туризма в ВВП страны составляет около 1,7%, что значительно ниже показателей других стран.

Основными поставщиками туристских услуг являются туристские организации, которые представлены туристскими фирмами и индивидуальными предпринимателями, имеющими лицензии на право осуществления туристской деятельности. На рисунке 3 представлены данные о количестве туристских фирм и индивидуальных предпринимателей Казахстана.

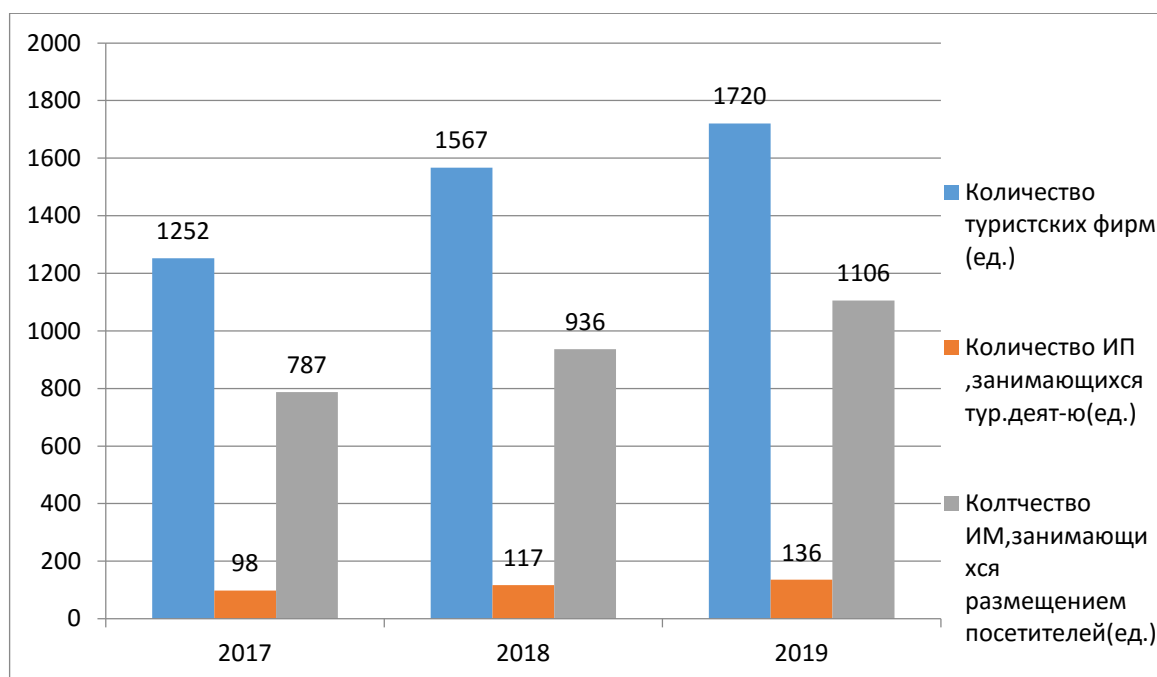

Рисунок 3 – Количество туристских фирм и ИП, занимающихся туристской деятельностью и размещением туристов

Для рынка рекреационных и туристических услуг характерно наличие множества небольших и мелких фирм, специализирующихся на непосредственной поставке разнообразных услуг туристам и отдыхающим, либо занимающихся посреднической деятельностью по организации туров между их потребителями и поставщиками [5].

Основными сдерживающими факторами для функционирования внутреннего и въездного туризма является привлечение инвестиций в туристскую отрасль. Реализация туристских инвестпроектов в каждом регионе страны должен содействовать достижению цели по обеспечению вхождения Казахстана в когорту наиболее популярных туристских центров мира через создание конкурентоспособной индустрии туризма на базе тесно взаимодействующих региональных туристских кластеров.

Из анализа проблем привлечения инвестиций в туристскую отрасль, можно отметить следующие проблемы:

- недостаточный PR инвестиционного туристского потенциала регионов за рубежом;
- недоработанность бизнес-проектов;
- неразвитая инфраструктура мест пригодных для туризма (транспортное сообщение, коммунальные подводки и др.);
- слабая заинтересованность казахстанских инвесторов во вложении инвестиций в туристскую отрасль.

На сегодня в Мангистауской, Алматинской, Акмолинской, Карагандинской, Восточно-Казахстанской и Южно-Казахстанской областях наиболее активно проводится работа по привлечению инвестиций в туризм. Вместе с тем, в Костанайской, Павлодарской, Западно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областях не уделяется должное внимание формированию инвестиционной базы, хотя регионы обладают богатым туристско-рекреационным потенциалом.

Недостаточное развитие туристской инфраструктуры. На сегодня развитие туристской инфраструктуры в республике является одной из основных проблем остающихся нерешенными, но являющиеся базовыми для развития отрасли туризма [6].

Создание придорожной инфраструктуры в регионах вдоль международного транспортного коридора «Западная Европа-Западный Китай». В соответствии с Планом мероприятий по реализации Программы по развитию перспективных направлений туристской индустрии Республики Казахстан на 2010-2014 годы, местным исполнительным органам 5-ти областей (Алматинская, Актюбинская, Жамбылская, Южно-Казахстанская, Кызылординская) необходимо провести работу по созданию туристского кластера вдоль транспортного коридора со строительством объектов придорожной инфраструктуры 3-х категорий.

Строительство туристских центров, комплексов. В рамках задач по формированию новых направлений обеспечения роста экономики и осуществлению широкомасштабной государственной поддержки развития туризма важное значение придается дальнейшей реализации «прорывных» проектов: туристско-развлекательного комплекса в границах СЭЗ «Бурабай» Акмолинской области; международного туристского центра «Жана-Иле» на побережье Капшагайского водохранилища Алматинской области; международного курорта «Кендерли» в Мангистауской области [7].

Слабое развитие гостиниц туристского класса, повышение качества гостиничного сервиса. Несмотря на то, что наблюдается устойчивая тенденция ее роста в основном, места размещения расположены в городах и крупных населенных пунктах, а материальная база многих объектов размещения, включая гостиницы, пансионаты, дома и базы отдыха, а также санаторно-курортные учреждения, характеризуется высокой степенью морального и физического износа. Вместе с тем, необходимо отметить недостаточное развитие в республике гостиниц уровня 1, 2 и 3 звезды и туристского класса, что важно для развития внутреннего и въездного туризма.

Неразвитость транспортной инфраструктуры. Увеличение иностранного туристского потока во многом зависит от качества и объемов международных транспортных услуг. Необходимо принять меры по обновлению всех видов транспортного парка, расширению географии пассажирских перевозок, повышению качества предоставляемых услуг на всех видах транспорта, развитию придорожной инфраструктуры, решению вопросов о строительстве или приобретению пассажирского лайнера для организации морских круизов

по Каспийскому морю. Одним из основных факторов, влияющих на развитие въездного и внутреннего туризма являются пассажирские авиаперевозки. Для увеличения притока туристов в Казахстан чрезвычайно важным вопросом является развитие и усиление трансграничных авиаперевозок. В настоящее время казахстанский перевозчик (АО «Эйр-Астана») выполняет полеты в 4 страны, находящиеся в Евроне (Германия, Англия, Нидерланды, Турция). Наряду с этим, 9 авиакомпаний дальнего зарубежья (КЛИМ, Бритиш Медитераннеан, Люфтганза, Эйр Балтик, Австрийские и Турецкие авиалинии, Международные авиалинии Украины, Аэро Свифт) из 8 стран выполняют регулярные полеты в Казахстан [8].

Популярным средством передвижения у основной части населения республики является железнодорожный транспорт из-за более доступных цен на билеты. В последние годы в туристских целях активно используется автотранспорт.

Недостаточный объем финансовых средств, выделяемых на продвижение внутреннего и въездного туризма. Несмотря на признание туризма приоритетной отраслью экономики, одним из факторов сдерживающих развитие туристской индустрии в регионах остается недостаточное внимание со стороны местных, исполнительных органов к развитию туристской отрасли и осуществление государственной поддержки развитию рынка туристских услуг не в полной мере. Анализ показывает недостаточный уровень финансирования в регионах и отсутствие его роста - на протяжении ряда лет он остается на прежнем уровне. Выделяемых средств крайне недостаточно для обеспечения государственной поддержки мер по развитию туристской отрасли [9].

Низкое качество предоставляемых услуг. Одной из основных проблем, сдерживающих развитие туризма в республике, является недостаточное количество специализированных кадров в области туризма, так как планирование людских ресурсов имеет особое значение в туризме - деятельности, связанной с обслуживанием, и успех которой в значительной степени зависит от качества подготовки кадров, работающих в этой отрасли.

Несмотря на развитие инфраструктуры туризма, уровень качества обслуживания на многих туристских объектах остается низким. Это связано с тем, что необходима реализация мер по совершенствованию системы подготовки кадров для туристской отрасли [10].

Продвижение казахстанского туристского продукта. В целях продвижения страны на мировой туристский рынок необходимо дальнейшее осуществление мероприятий по формированию привлекательного туристского имиджа страны. Основопологающим фактором формирования конкурентоспособного туристского рынка является эффективная рекламная кампания по продвижению отечественного туристского продукта, позволяющая сделать въездной и внутренний туризм доходной составляющей экономики страны. Из-за неосведомленности о туристских возможностях Казахстана туристско-активного населения во многих странах, республика ежегодно теряет потенциальных туристов и, следовательно, поступления в бюджет от туристской деятельности.

Сегодня ситуация на отечественном рынке туристических услуг является следующей: востребованность услуг в Казахстане при ограниченных материальных возможностях граждан, небольшое количество оздоровительных центров, обеспечивающих адекватный уровень комфорта. Несогласованность во взаимоотношениях отечественного рынка туроператоров и предприятий санаторно-курортного комплекса страны приводит к неудовлетворенным потребностям в Казахстане [11].

К основным причинам, препятствующим бурному развитию туризма в стране, относятся:

- отсутствие инфраструктуры (транспорт, инженерные сети, пункты пропуска через государственную границу республики, плохие дорожные условия, значительная удаленность населенных пунктов и т. д.), в том числе физический и моральный износ большого количества туристической отрасли, отсутствие туристического класса, неразвитость инженерной, транспортной и социальной инфраструктуры в туризме, недоступность

туристических объектов, низкий уровень обслуживания в туристической инфраструктуре, отсутствие количества и качества услуг придорожной инфраструктуры;

- слабоквалифицированный персонал в сфере туризма - включая профессиональное образование, некоторое исключение образовательных программ по требованиям рынка труда производства, ожиданиям работодателей и т. д.

- недостаточное регулирование туристического и гостиничного бизнеса при отсутствии размещения, а также стандартных, применяемых к некоторым видам размещения, отсутствие законодательства, регулирующего правила размещения рекламы, обращения к работодателям и работодателям (отсутствие туристического сертификата), отсутствие налоговых льгот за действия в индустрии туризма.

Возможные препятствия для развития туристического бизнеса, включая административные барьеры, наличие инструментов государственной поддержки, которые необходимо улучшить.

Анализируя основные экономические показатели туризма, можно сделать вывод, что возможности казахстанского туризма развиты не в полной мере, поскольку развитие туризма зависит от современного туристического комплекса.

Так, необходима реконструкция пункта пропуска Государственной границы Республики Казахстан (автомобильный, авиационный, железнодорожный), товары имеют широкие возможности для потребления отечественными и иностранными гражданами в сфере туристических услуг.

Создание туристического комплекса также вносит значительный вклад в экономику за счет налоговых поступлений, притока иностранной валюты, увеличения количества рабочих мест, а также обеспечения сохранения и управления культурным и природным наследием [12].

Список литературы:

1. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» //Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus> Туризм в Казахстане: Стат. сб. – Алматы, 2018.
2. UNWTO и статистика Казахстана / Модель прогноза. – Режим доступа: stat.kz
3. Туризм в Республике Казахстан в 2018 г. // Стат. сб. Агентство Республики Казахстан по статистике. – Астана, 2018.
4. Азар В.И., Туманов С.Ю. Экономика туристского рынка. Институт международного туризма. – М. 2018.
5. Данные агентства Республики Казахстан по статистике. – <http://www.stat.kz>.
6. Квартальнов В.А. Туризм. Учебное пособие. – Москва, 2019.
7. Байзаков Т.Б., Дудукалова Л.Н., Глотов СЕ. Туристские ресурсы особо охраняемых территорий Казахстана // Актуальные вопросы теории и практики туризма. – Алматы: Каз. университеті, 2015. – С.134-138.
8. План мероприятий по формированию туристского имиджа Казахстана на 2018-2023 годы. – news.caspian-world.com/ru/.
9. Ускенбаев К. Малый бизнес, прирастай туризмом // Казахстанская правда. – 6 ноября 2018 г.
10. Экономика и организация туризма. Международный туризм / Е.Л. Драчева, Ю.В. Забаев, Д.К. Исмаев. Под ред. И.А. Рябовой, Ю.В. Забаева, Е.Л. Драчевой. – М.: КНОРУС, 2015.
11. Туризм и гостиничное хозяйство: учеб. для вузов/под ред.Чудновского А.Д. –М.: ЭКМОС, 2017. Развитие и усиление трансграничных авиаперевозок. – Режим доступа: <http://newstravel.kz>
12. Никитинский Е.С., Вуколов В.Н. Формирование индустрии туризма в Казахстане за годы государственной независимости // Агентство Республики Казахстан по туризму и

спорту, Казахская академия спорта и туризма. Материалы Международной научно-практической конференции. – Астана, 2018.

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В ЛОГИСТИКЕ

ЕПИФАНЦЕВА В.О.

студентка группы Лог-18-2

ПРИВАЛОВА О. А.

Научный руководитель, магистр, преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Современная экономика имеет такие огромные потребности в транспорте, что традиционные инвестиции факторов производства не гарантирует их удовлетворительного покрытия. Поэтому представляется необходимым популяризация новых технологий, позволяющие изменить организацию движения в ограниченном экономическом пространстве.

Ключевые слова: разработка, производственный процесс, виртуальная реальность, цифровые двойники, управление запасами.

Разработка новых продуктов, восстановление производственного процесса, создание новых идей и маркетинг зависят от менеджмента и технологий. Менеджеры и предприниматели, их смелость нести риск, амбиции, творческий потенциал, динамика и лидерство значительно влияют на инновации. Современное управление организацией связано с навыками гибкости и адаптации управленческой квалификации к меняющимся ожиданиям рынка. Важным фактором конкурентоспособности является возможность динамического реагирования на изменения в микро- и макроэкономические процессы. Умелое внедрение и использование инноваций дают организации возможность развивать современные технологии которые способствуют повышению привлекательности компании на рынке.

Внедрение поддерживающей системы управления ИТ в организации-очень важный этап в наши дни. Знания о развитии и возможностях использования устройств и программ является основным фактором при внедрении системы управления виртуальной реальностью.

Сферы применения виртуальной реальности в логистике:

–планировочная компоновка и концепция создания - для улучшения коммуникации необходимы инструменты 3D-визуализации, преимуществом этой концепции является быстрое моделирование;

–производственное моделирование – это позволяет тестировать и проверять производственные планы, проверять транспортировку материалов, правила контроля, размер и расположение буфера, а также искать так называемые узкие места, для этого типа моделирования должны быть доступны реальные данные данного производственного процесса;

–обучение операторов – благодаря разным типам симуляционных процессов легче проводить тренинги. Кроме того, программное обеспечение для этого типа обучения должно быть коррелировано, что дает целостный подход к производственной системе;

–оперативное использование - использование моделирования в различных типах операций, благодаря их реализации, планировщики могут разработать лучший и наиболее эффективный способ проведения данный операционный процесс.

Использование виртуальной реальности для моделирования логистики дает множество преимуществ для процесса управления, например: снижение затрат; повторяемость;

контроль времени; обеспечение законности и безопасности; динамические и переходные эффекты; нестандартные задачи; влияние различных типов случайных событий; развитие многочисленных творческих способностей; продвижение комплексных решений.

Логистические компании в мире конкурируют друг с другом во все новых приложениях электронной техники. Прекрасным примером такой технологии является дополненная реальность, которую DHL использует в своих логистических центрах для быстрого доступа к обработанной электронной информации, отображаемой в очках. Устройство отображает информацию, которая упрощает логистический процесс, при сборе продукции указывает точное местонахождение упаковки и номер товара. Инновации дополненной реальности освободили руки от сканеров и повысили эффективность сотрудников в логистических центрах. DHL планирует использовать расширенную реальность в поставках цепочка от двери отправителя до двери получателя.

К уникальным виртуальным представлениям потенциальных или реальных физических объектов и процессов можно отнести цифровые двойники, позволяющие компаниям более эффективно проектировать, визуализировать, контролировать, управлять и поддерживать свои активы. Эти имитированные реплики помогают открывать новые бизнес-модели, основанные на услугах и ценной информации из операционных данных. Благодаря параллельным разработкам в области Интернета вещей (IoT), больших данных, искусственного интеллекта (AI), облачных вычислений и технологий цифровой реальности, недавнее появление цифровых близнецов знаменует переломный момент - когда можно управлять физическим и виртуальным мирами как один. Рабочие могут просто взаимодействовать и анализировать цифровые копии объектов и процессов так же, как и сами физические объекты и процессы.

Цифровые двойники на складе – идеальное место для внедрения этой технологии в логистику. Виртуальная 3D-модель объекта может быть объединена с инвентарными и эксплуатационными данными, включая размер, количество, местонахождение и характеристики спроса каждого элемента. Благодаря этому объект оживает в цифровом виде в режиме реального времени, позволяя руководителям объектов, клиентам и удаленному руководству полностью контролировать работу. Во время блокировок и ограничений на поездки на пике пандемии COVID-19 эта возможность остро требовалась, поскольку количество персонала на месте было ограниченным. В ближайшем будущем цифровые двойники смогут поддерживать проектирование и компоновку новых объектов, что позволит компаниям оптимизировать использование пространства и имитировать движение продуктов, персонала и оборудования.

Цифровые двойники цепочек поставок идут еще дальше, выходя за рамки одного здания, поскольку поток товаров из пункта назначения зависит от согласованности нескольких элементов, включая: корабли, грузовики, самолеты, системы порядка и информации и, прежде всего, люди. Хотя пространственные модели и оперативные данные существуют уже много десятилетий, цифровые двойники предоставляют возможность выполнять оптимизацию моделирования на основе машинного обучения для прогнозирования будущего.

Благодаря инновациям можно удовлетворить больше потребностей потребителей, одновременно увеличивая прибыльность компании, кроме того, уровень новаторства влияет на имидж компании, для получения конкурентных преимуществ. Смена места производства, создание совместного предприятия, новые рынки сбыта и поставок, меняющиеся потребности покупателей и растущая динамика внешних условий функционирования относятся к основным проблемам решения международных концернов, которые так или иначе решаются с помощью внедрения инновационных решений. Инновации воспринимаются не только как способ создания конкурентного преимущества, но как условие пребывания на рынке.

Логистика обладает огромным, но неиспользованным инновационным потенциалом. Использование новых виртуальных решений в логистике, таких как Интернет

или различные типы ИТ-решений дает много преимуществ. В результате информация передается намного быстрее, как между отдельными сотрудниками компании, а также между компанией и ее клиентами. Традиционные структуры обеспечат гибкие формы, ориентированные на постоянное взаимодействие с потребителями в режиме реального времени. Нет стандартных решений, которые позволяют эффективно и результативно реализовать этот процесс, в то же время во всех предприятиях это требует адаптации к потребностям, ситуациям и стратегиям каждой ячейки. На мой взгляд, внедрение инновационных технологий на казахстанский рынок, приведет к улучшению и удешевлению стоимости услуг, оказываемых в нашей отрасли, снижению расходов организаций на привлечение и обучение новых сотрудников, более быстрой оптимизации и подключению их к работе.

Список литературы:

1. Афолина В.Е., Серегин А.Г. Цифровизация и контроллинг в закупочной деятельности организаций: проблемы и перспективы // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2019. – № 3-2. – С. 10-14.
2. Елфимова И.Ф. Контроллинг инноваций в системе управления предприятием/ И.Ф. Елфимова // Экономинфо. – 2016. – № 25. – С. 68-72.
3. URL:<https://korusconsulting.ru/press-center/publications/tsifrovye-dvoyniki-v-logistike-kak-matematika-pomogaet-ekonomit/>.
4. Кудрявцева С.С. Развитие инновационной деятельности предприятий с использованием логистического подхода к управлению / С.С. Кудрявцева // Перспективы развития логистики и управления цепями поставок: сб.науч.тр. VII Международной научной конференции. – М.: Изд-во «Эс-Си-Эм Консалтинг», 2017. – Ч.2. – С.485-491.

МАТЕРИАЛЫ К ЭКСКУРСИИ «КАРАГАНДА – КОСМИЧЕСКАЯ ГАВАНЬ»

ЕРЕТНЕВА В.П.

студентка гр. Тур 19-5 с

БЕДЕЛЬБАЕВА М.В.

Научный руководитель, к.и.н.

Карагандинский Университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье представлены материалы к тематической экскурсии «Караганда-космическая гавань». Этот познавательный экскурсионный маршрут, актуализированный юбилейной датой - 60-летием первого полета человека в космос, может стать интересным и познавательным дополнением к образовательному контенту школьных учебных программ. Определены объекты экскурсионного осмотра, методические приемы показа и рассказа, рассмотрены перспективы внедрения данного экскурсионного продукта, рассчитанного на активизацию регионального внутреннего туризма.

Ключевые слова: экскурсия, космонавтика, объект, методические приемы показа и рассказа, аттрактивность, достопримечательности

2021 год является юбилейным для космонавтики, поскольку 12 апреля исполняется 60 лет первого полета человека в космос. В 1961 году советский космонавт Юрий Гагарин на космическом корабле «Восток-1» стартовал с космодрома Байконур и впервые в мире совершил орбитальный облет вокруг планеты Земля. Полет в околоземном космическом пространстве продлился 1 час 48 минут. В Казахстане и России, а также в некоторых странах СНГ 12 апреля отмечается как День космонавтики. В 2011 году Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию, в которой официально провозгласила эту дату

Международным днем первого полета человека в космос [1]. Это великое событие, связанное с первыми шагами в освоении космоса, имеет очень высокие познавательные-воспитательные возможности и должно использоваться в практике экскурсионного туризма.

Именно в Центральном Казахстане производилась посадка космонавтов после «звездных рейсов». Вопросы, связанные с подробностями полетов и деталей первых встреч с космонавтами, всегда вызывают интерес у любой аудитории, а значит должны стать содержанием увлекательной экскурсии «Караганда - космическая гавань».

«Караганда действительно космическая гавань. Это объясняется тем, что... карагандинская земля встречала и до сих пор встречает космонавтов и тем, что Караганда остается той кузницей кадров, которые готовят высококлассных специалистов для космической отрасли», - считает вице-министр цифрового развития, оборонной и аэрокосмической промышленности РК М. Нургожин [2].

В начале 50-х гг. XX в. назрела необходимость в создании космодрома, который позволил бы открыть космическую эру человечества. 12 февраля 1955 г. было подписано Постановление Совета Министров СССР о создании ракетного полигона - будущего космодрома «Байконур». Стартовый комплекс космодрома раскинулся на 85 км с севера на юг и на 125 км с запада на восток. Помимо стартового района, к космодрому относятся 22 поля падения отработавших ступеней ракет площадью 4,8 млн. га. За эти годы с космодрома запущено более 1200 космических аппаратов и 100 межпланетных баллистических ракет. На комплексе «Байконур» реализуются очень важные научно-технические программы.

Знаменитый на всю планету космодром Байконур получил свое название от небольшого поселка, расположенного в Улытауском районе Карагандинской области в 300 км к северо-востоку от самого космодрома, у которого на момент строительства даже не было собственного названия. Уже произведя первый запуск космической ракеты из поселка у станции Тюратам, советские военные не захотели раскрывать реальное местонахождение космодрома (но объявить о месте запуска мировому сообществу было необходимо), поэтому специалисты-баллистики соответственно траектории полета космического корабля, а точнее – перпендикулярно месту отделения первой ступени ракеты, таковым местом на весь мир объявили поселок Байконур. Название это прижилось, так как с тех пор в средствах массовой информации все запуски, производившиеся с космодрома объявлялись запусками с Байконура. В то время как настоящий космодром несколько раз менял свое название: «Ташкент-90», «Звездоград», «Кзыл-Орда-50», поселок Заря, поселок Ленинский, город Ленинск. И только в 1995 году он получил современное название официально. Интересно, что в окрестностях этого самого «лже-космодрома» Байконур для дезориентации американцев были возведены деревянные макеты стартовых площадок и даже несколько бетонных конструкций для поддержания легенды. Существовала даже специальная воинская часть, которая поддерживала в надлежащем состоянии макеты. Это не помешало американцам еще в 1957 году узнать реальное месторасположение космодрома, получив снимки со своего самолета-шпиона [3, с.15].

Автором статьи разработана тематическая экскурсия «Караганда – космическая гавань», включающая полный пакет методической документации (контрольный текст экскурсии, технологическая карта, «портфель экскурсовода», карта маршрута и др. [4, с.67-68]). Это познавательная экскурсия, включающая посещение достопримечательностей города Караганды, связанных с освоением космоса. Цель такой экскурсии культурно-просветительская и поэтому рассчитана она, в основном, на школьников и студенческую молодежь, которые и являются целевой аудиторией. Это косвенно подтверждается и данными статистики по РК: 48% экскурсий (большая часть из которых музейные), проведенных в Казахстане, посещали учащиеся [5, с.54]. Задачами является знакомство экскурсантов с достопримечательностями Караганды, имеющими непосредственное отношение к освоению космоса, повышение уровня знаний по истории города, расширение кругозора экскурсантов. Продолжительность экскурсии 3 астрономических часа. Протяженность автобусно-пешеходной экскурсии 17 км.

Маршрут экскурсии включает площадь Ю. Гагарина и памятник «Покорителям космоса» - улицу В. Терешковой – осмотр мозаичного панно «Космонавт» - гостиницу «Космонавт» - музей «Авиации и космонавтики» школы № 78 - гостиницу «Чайка» - экологический музей. Основные подтемы экскурсии раскрывают историю развития космической отрасли, биографии космонавтов, историю строительства знаковых объектов Караганды, связанных с формированием бренда «Караганда–космическая гавань».

Особое внимание в экскурсии следует уделять интересным фактам, которые удивляют и, следовательно, лучше запоминаются. Вот некоторые из них.

В далеком 1962 году на территорию области впервые приземлились космонавты Андриан Николаев и Павел Попов, а 19 июня 1963 года первая женщина - космонавт Валентина Терешкова приземлилась в степях Карагандинской области. Обычно это происходило в окрестностях города Жезказган и потом космонавтов для адаптации и медицинского осмотра привозили в Караганду, где им традиционно дарили именные коробки конфет, сувениры с логотипом шахтерской столицы, матрешки с их собственным изображением и чапаны.

Именем первого космонавта планеты Юрия Гагарина, который стал кумиром даже не миллионов, а миллиардов людей, благодаря которому космонавтами мечтали стать все дети, в нашем городе названа площадь. В 2011 г. здесь был установлен монумент «Покорителям космоса», который был изготовлен по проекту скульптора Мурата Байсбая и является единственным в Казахстане памятником первому космонавту планеты. Торжественное открытие монумента было приурочено к полувековому юбилею первого полета человека в космос, а также к 20-летию независимости Казахстана. В ходе экскурсии применяются приемы предварительного осмотра, панорамного показа, описания и репортажа.

Во время проезда по улице В.Терешковой ведется рассказ о событии лета 1963 года, когда близ Караганды совершил посадку космический корабль «Восток-6», пилотируемый первой женщиной-космонавтом. Для всего мира полет женщины в космос был грандиозным событием. В. Терешкова была доставлена на отдых в гостиницу «Чайка» (по названию ее радиопозывного), была организована ее встреча - в память об этом событии установлена мемориальная доска на здании старого аэропорта. Используя прием персонификации экскурсовод рассказывает биографию и интересные факты из жизни космонавта (например, о том, что именем В. Терешковой назван кратер Луне).

Следующим объектом экскурсии является одно из памятных мест города, напоминающее нам о Ю. Гагарине - это панно-мозаика «парящего» космонавта, история создания которого очень интересна. Дом, построенный в 1967 г. к юбилею октябрьской революции, является одной из визитных карточек города и стал первой девятиэтажкой в шахтерской столице. Мозаика, расположенная на торце здания магазина «Юбилейный», появилась в 70-х гг. XX в. в период застройки проспекта Н. Абдилова. Панно должно было ознаменовать новый статус Караганды - не только третьей угольной кочегарки, а космической гавани. Картина, на которой изображен космонавт, парящий в безвоздушном пространстве, наполненным космическими энергиями, состоит из мелких (1-3 см) кусочков смальты. Собирали их как гигантский пазл. Цветные стекла прямо на земле крепили к бетонным плитам, а плиты с помощью крана монтировали на стену. Причем проект был интернациональным: эскиз делал московский художник, смальту отливали белорусы, выкладывали карагандинцы, но по византийской технологии. Мозаику высотой в 25 метров из смальты и местных речных окатышей выполнил специально приглашенный из Москвы заслуженный художник России В. Крылов, талантливо воплотивший идею безграничного пространства, где парит человек. Первоначально вывеска магазина «Юбилейный» была выполнена в той же стилистике и напоминала ракету. Наталья Иванина, искусствовед, вспоминает, как создавалась эта мозаика и насколько сложна и уникальна техника: «Это одна из первых мозаик в городе. Тогда еще у нас такого большого опыта в этом сложном виде искусства не было и поэтому сюда приехал заслуженный художник России В.Н. Крылов. Он взял себе в помощь наших художников и обучил их, благодаря этому остальные мозаики в

городе были сделаны ими. Техника мозаики из смальты - стекла не теряющего цвета и очень прочного, может сохраняться веками. Именно ее находят в ходе археологических раскопках в полной сохранности». Все гости нашего города с неподдельным восхищением любят этот произведение монументального искусства, которое сейчас продолжается в традиции оформления муралов (стрит-арт).

Далее экскурсионный маршрут продолжается посещением отеля «Космонавт». История отеля начинается с 1972 года. Изначально гостиничный комплекс был предназначен для космонавтов, возвращающихся из орбитальных полетов с космодрома «Байконур». В 1975 г. с Байконура запускали советско-американский экипаж «Союз-Аполлон». Космонавтов после полета решили привезти для адаптации в Караганду и построили гостиницу. Проектировали ее по заданию правительства и затраты составили более 3 млн. рублей. Однако, в последний момент в высших эшелонах власти решили отправить звездных странников прямо в Москву [6]. В отеле и сейчас останавливаются представители Роскосмоса, NASA и Европейского космического сообщества. Делегации этих компаний несколько раз в год проводят здесь брифинги, семинары, отработывают механизмы поисково-спасательных операций. Используя прием экскурсионной справки и зрительной реконструкции слушателям, будет продемонстрирована Аллея Космонавтов. Традиция посадки деревьев космонавтами была поддержана и в Караганде. В настоящее время на аллее двадцать четыре дерева, которые посадили космонавты из России (А. Скворцов, М. Корниенко, А. Самокутяев, А. Борисенко, Г. Падалка и др.), астронавты NASA (Трейси Колдвелл-Дайсон, Рональд Гаран, Скотт Келли и др.) и ДЖАКСА (Япония - Акихико Хошиде и Коичи Ваката). Используя специальный методический прием, следует предложить экскурсантам сделать фотографии рядом с памятными табличками с именами космонавтов.

Еще один гостиничный комплекс непосредственно связан с космонавтикой. Это отель «Чайка», один из старейших отелей города, первое здание которого было построено в 1935 году и носило тогда название «Дом заезжих». В 1946 году был построен еще один корпус с целью расширения гостиницы, пользовавшейся популярностью у гостей города. Сменить скромное название было решено в середине 60-х годов XX в. Новое имя гостиница получила в честь первой женщины-космонавта Валентины Терешковой: «Чайка» было ее радиопозывным. Валентина Владимировна останавливалась в гостинице в 1963 году, о чем свидетельствует мемориальная доска, размещенная на самом старом корпусе отеля [7]. В ходе осмотра применяются прием зрительного сравнения, описания, показа мемориальной доски.

Центром воспитательной работы города является музей авиации и космонавтики, расположенный в школе № 78. Инициатива создания этого музея принадлежит отличнику образования РК Магрифе Карибековой, которая в 2011 г. в преддверии Международного дня полета человека в космос приказом председателя Национального космического агентства Республики Казахстан Талгата Мусабаева была награждена юбилейным знаком Казкосмоса вместе с группой специалистов космических предприятий и организаций Казахстана [8]. Сегодня в музее находится около 2 тыс. экспонатов, расположенных в экспозициях, посвященных первому казахстанскому космонавту, уроженцу Карагандинской области Т. Аубакирову, К. Циолковскому, С. Королеву и др. Это и редкие снимки, которых сегодня не увидишь на «больших» выставках, и диски с мини-фильмами на космическую тему, и личные вещи космонавтов. В частности, шинель и фуражка Т. Аубакирова, в которых он уезжал на учебу в Армавирское летное училище, подаренные музею самим космонавтом. Портсигар и авторучка Валерия Корзуна, трижды побывавшие с ним на борту Международной космической станции. Одна из жемчужин коллекции – деталь настоящего космического корабля. В музее побывали многие космонавты: Тохтар Аубакиров, Александр Полещук, Валерий Корзун, Юрий Онуфриенко, Юрий Маленченко, а также заместитель директора «Роскосмоса» Александр Ведерников и др. Основное направление деятельности музея состоит в патриотическом воспитании молодежи, которые не только подробно

изучают историю космонавтики, но и сами моделирует ракеты, проводят экскурсии для гостей музея, встречи с интересными людьми, чьи судьбы связаны с исследованием космоса.

В ходе нашей экскурсии осмотр музея будет проведен одним из школьников, членов Совета музея, что имеет непосредственное отношение к мотивации учащихся к самообразованию и развитию творческих способностей.

Заключительный объект экскурсии - экспозиция экологического музея г. Караганды. Часть экспонатов выставочных залов посвящена проблемам освоения космоса. В коллекции экологического музея хранится множество экспонатов, которые были собраны по всей стране: среди них имеются фрагменты ракет и самолетов, например, обломки двух взорвавшихся в 1999 году ракет «Протон», которые сотрудники экомuzeя, принимая участие в обследовании территорий для изучения последствий этой аварии, привезли в Караганду и создали выставку «Космос и Экология». Один из аспектов экскурсии расскажет о влиянии Байконура на экологическую ситуацию в регионе.

Тематическая экскурсия «Караганда-космическая гавань» позволяет акцентировать внимание на неповторимости нашего города и познакомить экскурсантов с разносторонним краеведческим материалом.

С учетом развития современных инноваций в программу экскурсии можно включить посещение космического парка «Космодрайв», который расположен в торговом центре «Grand Stare 2». Открытые в 2019 году интерактивные зоны позволяют посетителям путешествовать по Юпитеру – планете с повышенной гравитацией; посетить Международную космическую станцию и плазмокомнату; апробировать космические тренажеры и пройти предполетные испытания; в режиме реального времени поучаствовать во взлете на ракете в кресле космонавта. Организаторы аттракциона предлагают возможность прямого общения с космонавтами с орбиты и даже отправку голоса на другие планеты - Марс, Юпитер, Венеру. Такое развлечение имеет яркую эмоциональную окраску и непременно запомнится участникам.

Современные организационные подходы к экскурсионному обслуживанию подтверждают, что нет ничего невозможного. В марте 2016 года по инициативе руководителей детско-юношеской организации «Болашак» (Карагандинский областной Дворец детей и юношества, руководители В. Шкарупин, Н. Садвокасова) была сформирована группа из 30 школьников, которые смогли посетить космодром Байконур и, более того, стать очевидцами взлета пилотируемого космического корабля, несмотря на то, что такая информация является секретной и не разглашается заранее. Познавательный тур включал проезд (поезд Караганда-Кызыл-Орда, автобус до Байконура и обратно), экскурсию в музей, расположенный на территории космодрома, осмотр города и непосредственное наблюдение за запуском ракеты, что называется «в первых рядах» зрителей. Думается, что впечатления от такой экскурсионной поездки остались у учащихся школ города Караганды – «космической гавани» – на всю жизнь, а кому-то вполне вероятно помогли определиться с будущей профессией.

Таким образом, образовательный потенциал тематической экскурсии «Караганда-космическая гавань» позволяет сформировать attractive и востребованную программу, рассчитанную на школьников и студенческую молодежь, актуализированную юбилейной датой, последствиями пандемии и связанными с ней ограничительными мерами, делающими трудновыполнимыми туристические поездки за пределы региона проживания. Воспитательный эффект такого экскурсионного тура состоит в формировании чувства сопричастности к историческим событиям, любви к своей малой родине, что и является основными задачами фундаментальных государственных программ «Туган жер», «Рухани жангыру». Кроме того, это несомненно будет способствовать формированию новых маршрутов внутреннего туризма и разнообразию экскурсионных программ.

Список литературы:

1. Интернет – ресурс. Историческое событие, открывшее путь для исследования космического пространства на благо всего человечества. – Режим доступа: <https://iz.ru/story/60-letie-poleta-iurii-a-gagarina-v-kosmos>. – Дата обращения 29.03.2021.
2. Интернет – ресурс. Портал «EKaraganda» 29 апреля, 2019 .
3. Шуптар В. В. Улытау. Туристский путеводитель. – Караганд: историко-географическое общество «Авалон», 2016. – 100 с.
4. Лютерович О.Г., Ягофаров Г.Ф. Экскурсионная деятельность в Республике Казахстан. Учебное пособие. – Алматы, 2013. – 235 с.
5. Шакина Ж.М. Оценка показателей экскурсионного туризма в Республике Казахстан // Вестник КарГУ. Серия «Экономика». – № 2(70). – Караганда, 2013. – С.51–61.
6. Официальный сайт гостиницы «Cosmonaut». – Режим доступа: <https://www.cosmonaut.kz/ru/>. – Дата обращения 19.11.2020.
7. Официальный сайт гостиницы «Чайка». – Режим доступа: <https://chaikahotel.kz/ru>. – Дата обращения 2.09.2020.
8. Виртуальный музей КГУ №78. – Режим доступа: <https://kargoo.kz/content/view/83/321322871?lang=ru>. – Дата обращения 16.12.2020.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МНОГООБОРОТНОЙ ТАРЫ В СКЛАДСКОЙ ЛОГИСТИКЕ

ЕСЛЯМ А.Б.

студентка группы Лог-18-2

ПРИВАЛОВА О.А.

Научный руководитель, маг. преп.

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение применения рациональных видов тары в складских комплексах; рассмотрен процесс возврата многооборотной тары, а именно упаковка товаров повседневного спроса.

Ключевые слова: складская логистика, тара, склад, оптимизация, складское хозяйство, рационализм, прибыль, возвратная логистика, многооборотная тара, экологическая проблема.

В нынешней экономике предприятие стоит стремиться минимизировать затраты и логистические отходы. Для того, чтобы иметь конкурентные преимущества нужно рационально применять тары в складских комплексах без ущерба для качества продукции и без ущерба для обслуживания клиентов. Именно складская логистика для оптовой и розничной компании является той деятельностью, которая имеет минимальные издержки. Складская логистика – это отрасль логистики, которая занимается вопросами, связанными с хранением товаров, принципами размещения и подготовки товаров к доставке потребителям. Основные составляющие складской логистики: складское хозяйство, тара, склад, складская единица [1].

Большинство стран уделяют пристальное внимание возвратной логистики многооборотной тары. Это связано с тем, что увеличиваются объемы материальных потоков, а, значит, и количество тары. Постоянное изготовление новой тары имеет негативные последствия для производителя, так и для общества. Так как для производства новой тары от предприятия-производителя требуется значительное количество финансовых вложений, а это сказывается на конечной цене продукта. Утилизация отходов существенно влияет на экологическую ситуацию: в Европейском союзе и США цены на захоронение отходов регулярно растут [2].

Таблица 1. Краткая характеристика элементов складской логистики

Складское хозяйство	Система хранения грузов, которая сортирует множество грузов в одном подходящем месте с одинаковыми параметрами и габаритами.
Тара	Разновидность упаковки, в которую помещается товар. Тара предотвращает повреждения и порчу товаров при транспортировке, погрузочно-разгрузочных работ, хранения и складирования.
Склад	Помещение для приема, размещения и временного содержания продукции.
Складская единица	То количество товара, которое задействовано в логистических процессах и не подвержено дроблению на части.

Первостепенные задачи складской логистики – это правильно оптимизировать склад и обеспечивать бесперебойное движение грузопотоков. Складская логистика выполняет следующие задачи: анализ уровня эффективности процессов, определение нужного количества складов, выбор правильного расположения склада и способа хранения груза. Таким образом, существуют соответствующие типы складов для хранения продукции.

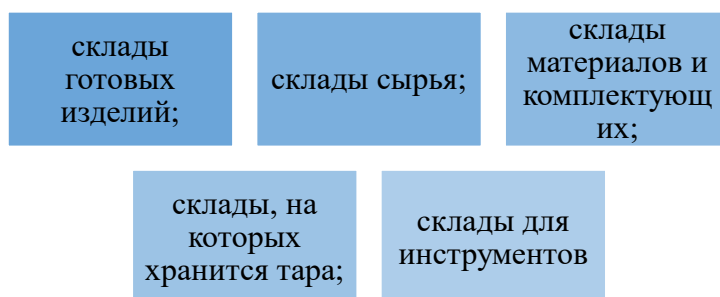

Рисунок 1 – Типы складов в зависимости от вида хранимой продукции

Основные функции склада: трансформация продукции из производственной в потребительскую; формирование и расформирование грузовых партий; объединение нескольких партий продукции разных клиентов; обеспечение услуг: проверка складского оборудования и приборов, подготовка продукции к продаже, монтажные работы. Качественные складские операции: разгрузка транспортного средства; прием и размещение продукции для дальнейшего хранения на складе; перемещение товаров внутри склада; погрузка продукции. Склад заполняется продукцией в соответствии с его производительностью.

Многооборотное использование тары и возвратной логистики поможет решить возникающие проблемы. Многооборотная тара – это тара, которая используется многократно, а в процессе поставки товара не теряет и не изменяет своей материально-вещественной структуры. Многооборотная тара может быть деревянной (ящики, бочки, кадки), металлической и пластмассовой (бочки, ящики, поддоны, корзины), стеклянной (бутылки, банки, бутылки).

Таблица 2. Принципы складской логистики

принцип FIFO («первым пришёл — первым ушёл»)	товар отгружается в зависимости от времени прибытия на склад
принцип LIFO («последним пришёл — первым ушёл»)	товар отгружается с одного конца («с начала списка»), то есть первым можно взять последний поступивший на склад товар

принцип FEFO	в первую очередь отгружается продукция с наименьшим сроком годности
принцип FPFO	приоритет отдается отгрузке более старых товаров

Тара является одним из главных элементов складской логистики. Тара разделяется: по материалам: дерево, металл, стекла или комбинированная; по габаритам: крупногабаритная и малогабаритная; по времени использования: одноразовая, возвратная и оборотная; по крепости: жесткая, мягкая и полужесткая; по устройству: неразборная, складная, разборная и разборно-складная; по характерным свойствам: сохраняющую заданную температуру, сохраняющая заданное давление, негерметичная; по возможности доступа: открытая и закрытая; по конструктивному назначению: транспортная, потребительская и таро-оборудование.

Таблица 3. Виды тар по конструктивному назначению

Транспортная тара	Используется для перевозок, перед розничной продажей ее удаляют (ящик, контейнер)
Потребительская тара	Доставляется потребителю вместе с товаром (коробка для телевизора, стаканчик для йогурта).
Тара-оборудование	Применяется для размещения, транспортировки, хранения и продажи из нее товаров (бочка-прицеп для торговли квасом)

Виды тар по условиям использования и принадлежности:

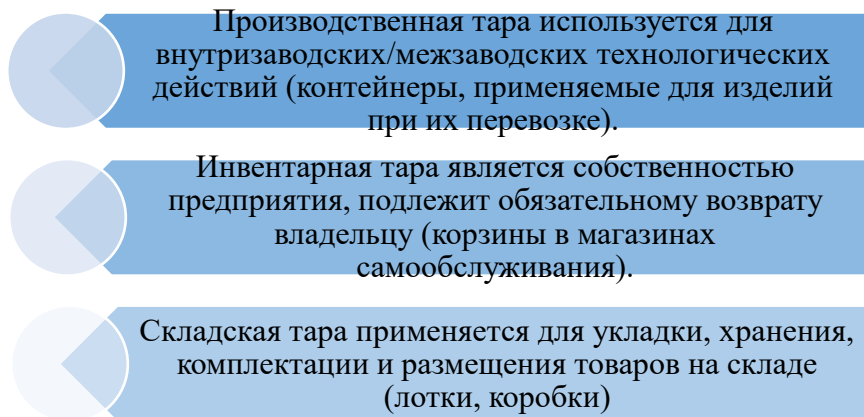

Рисунок 2 – Классификация тар по условиям использования и принадлежности

Возвратная логистика многооборотной тары набирает популярность, ее потребность неуклонно растет. От многооборотная тара можно получить экономическую выгоду, а ужесточенные требования законодательства в области экологии и защиты прав потребителей вынуждают компании нести ответственность за продукцию, которую они производят и продают. Поэтому лидеры бизнеса во всем мире заинтересованы в использовании многооборотной тары и возвращении ее на предприятие. Стоимость на обработку возвращаемой тары зависит от ее количества. При возврате тара проходит этапы: местной фильтрации, сбора, сортировки и утилизации.

Таблица 4. Описание этапов возврата многооборотной тары

Местная фильтрация	Если тара выполнила свою функцию в цепочке товародвижения, то она подвергается возвращению. В месте сбора возвращаемая тара подвергается фильтрации. Возврат подобной тары включает дополнительные затраты. Поэтому компании стараются организовывать
--------------------	---

	процесс фильтрации эффективнее и с наименьшими затратами.
Сбор	<p>Сбор возвращаемой тары осуществляется разными способами. В Финляндии есть пункты приема бутылок, которые затем отправляют на повторное использование или переработку. Торговцы должны принимать жестяные и пластиковые тары, которые по форме и размеру аналогичны упаковке напитков, продаваемых в этом магазине.</p> <p>Для того, чтобы больше покупателей возвращали тару была разработана залоговая система возврата бутылок. Согласно этой системе, при покупке любого напитка, купленного в бутылке/банке, покупатель должен внести «залог» в размере 10-40 ден.ед. Размер залога зависит от размера и материала тары. Именно такая же сумма будет возвращена потребителю в будущем после возврата пустой тары в один из пунктов приема. Залоговая система обеспечивает возврат более 90% всех проданных бутылок, которые подлежат утилизации.</p> <p>Пункты приема тары могут быть разными: торговые автоматы в магазине или специальное помещение. Компания Wincor Nixdorf изобрела устройство самообслуживания для возврата бутылок (стеклянных/пластиковых), банок и контейнеров. Эти устройства могут принимать и перерабатывать одноразовую упаковку (банки и не используемые повторно бутылки). Они оснащены системами идентификации упаковки и распознают логотип производителя на контейнерах, т.е. также сортируют тары.</p>
Сортировка	<p>На этом этапе принимается решение о том, как использовать возвращенный товар в будущем. Некоторые торговые сети нашли разумное решение: к зданию магазина, расположенному у входа, пристроены дополнительные помещения для приема пустой тары. Внешний вид этих помещений не отличается от внешнего вида здания, в котором они пристроены. Пристройка разделена на две части: спереди клиенты возвращают пустую тару, сзади тара сортируется для дальнейшей транспортировки. Есть три причины, по которым необходимо иметь отдельное или огороженное помещение: чтобы избежать потери упаковки; чтобы предотвратить перемешивание с неиспользованной упаковкой; чтобы не допустить случайную отгрузку возвращенной тары, которая еще не прошла обработку.</p>
Утилизация	<p>Три основных варианта использования возвратной тары: возврат на перерабатывающие предприятия, где тара превращается в сырье; возврат на производство для повторного использования; ликвидация упаковки. Выбор варианта утилизации зависит от качества возвращаемой упаковки. Если говорить о преимуществах сбора использованной тары, например, в Финляндии, годовой оборот «залоговых» средств составляет около 310 миллионов евро, а значит, эту сумму производители экономят благодаря возврату использованных упаковок.</p>

Таким образом, возвратную логистику многооборотной тары можно рассматривать как дополнительный источник дохода, которым уже активно пользуются иностранные компании. Очень важным моментом является согласованность логистических процессов с функциями склада. Нужно помнить о том, что кроме создания и организации нового складского помещения, необходимо оптимизировать процессы также и на существующем складе. Благодаря постоянному развитию складской логистики можно все больше сэкономить средства без ущерба для качества хранения товаров.

Список литературы:

1. Складская и транспортная логистика в цепях поставок: для бакалавров и специалистов / О. Б. Маликов. – Санкт-Петербург: Питер Пресс, 2017. – 397 с.
2. Лукинский, В. С. Логистика и управление цепями поставок. – М., 2016.
3. Логистика и управление цепями поставок: практическое пособие / Д. В. Курочкин. – Минск: Альфа-книга, 2016. – 783 с.
4. Логистика приемки и отгрузки товаров: Практическое пособие, 2017.
5. Шрайбфедер Дж.: Эффективное управление запасами.
6. Александров О.А. Логистика: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 216 с.
7. Логистика: интегрированная цепь поставок / Доналд Дж. Бауэрсокс, Дэйвид Дж. Клосс. – Москва: Олимп-Бизнес, 2017. – 635 с.

ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ КУРОРТНО-ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РАМКАХ РАЗВИТИЯ АЛМАТИНСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ

ЖАКАНОВА А.

студентка группы Тур-19-5с

ДУЩЕНКО Л.Д.

Директор турфирмы «Меридиан»

АБДУРАХМАНОВА З.А.

Научный руководитель, магистр, ст. преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается Алматинская агломерация в один из прорывных индустриально-инновационных центров Казахстана мирового уровня с наиболее благоприятным климатом для привлечения инвестиции и ведения бизнеса, комфортными условиями для проживания, труда и отдыха населения имеет огромные перспективы для формирования рекреационных туристских центров.

Ключевые слова: туристский центр, агломерация, рекреационные турцентры.

Туризм представляет собой сложное социально-экономическое явление общественной жизни, которое необходимо исследовать комплексно системой наук. Одним из важнейших направлений исследования данной дефиниции является выяснение экономической сущности туризма.

Современная экономическая наука рассматривает туризм как системный объект изучения, что позволяет, с одной стороны, выявить его структуру с многообразием внутренних связей, а с другой – определить характер взаимодействия с внешней средой. Туризм – это совокупность отношений и единство связей и явлений, которые сопровождают человека в путешествиях .

Туризм как направление рекреационной деятельности одновременно является одной из самых наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики. Во многих странах мира, в том числе и в Казахстане туризм выступает своеобразным катализатором социально-экономического развития так, как обеспечивает вливание дополнительных иностранных инвестиций в экономику страны, создает дополнительные рабочие места.

Таким образом, туризм является одним из эффективных средств удовлетворения рекреационных потребностей. Также туризм представляет собой один из видов рекреационной деятельности.

По определению российского ученого С.Е. Щеглова, туризм по своей природе социален, так как это деятельность людей в рамках развитого цивилизационного человеческого общества. Поэтому для более детального рассмотрения туризма как вида рекреационной деятельности, необходимо классифицировать современные виды туризма,

используя наиболее существенные признаки, характеризующие те или иные виды туризма. Исследователи туризма представляют различные классификации видов современного туризма.

Казахстан в числе немногих стран мира имеет стратегию динамичного и устойчивого развития на основе научно обоснованных долгосрочных стратегических планов и программ. Цели, задачи и стратегические направления развития государства определены в Послании президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева: Стратегия «Казахстан-2050» [1].

Пути реализации поставленных задач, детальная проработка, поиски конкретных технических решений по достижению обозначенных целей проводятся на уровне разработки общегосударственных, региональных и отраслевых проектов и документов стратегического планирования. К числу важнейших проблемных задач, стоящих перед учеными и специалистами Казахстана, является задача совершенствования и развития стратегии территориального устройства страны, отвечающей требованиям обеспечения устойчивого развития Казахстана в новых социально-экономических и геополитических условиях.

В рамках выполнения этой задачи Астанинским филиалом КазНИИСА в 2013 году была разработана Генеральная схема организации территории Казахстана, в котором на концептуальном уровне были даны принципиальные решения стратегических вопросов развития и организации территории. В перечне наиболее актуальных и злободневных проблем организации территории Казахстана особое место занимают проблемы, связанные с процессами бурного роста и территориального разрастания крупных городов и их пригородных поселков, превращением их в так называемые «агломерации».

Агломерация - урбанизированная локальная система расселения, состоящая из скопления поселений, расположенных вокруг одного (моноцентрическая) или нескольких (полицентрическая) городов-центров, имеющих повседневные трудовые, производственные, культурно-бытовые и иные связи, а также тенденцию к территориальному слиянию и срастанию друг с другом.

В этом толковании важно обратить внимание на следующий характерный признак, определяющий тесноту связей поселений с городом-центром - «повседневные связи», т.е. на расстоянии, представляющим для населения поселений возможности ежедневно совершать трудовые, культурно-бытовые и прочие поездки в центр, что позволяет установить пространственные параметры и контуры внешних границ агломерации по конечным пунктам маятниковых миграций.

Вместе с тем, агломерации рассматриваются не как механическое скопление населенных пунктов, а как система расселения, как качественно новый вид урбанизированного образования, требующего единого рассмотрения и взаимоувязанного решения как вопросов планировочной организации территории, так и вопросов развития ее транспортной и инженерной инфраструктуры.

Использование в определении термина Агломерация словосочетания «урбанизированная локальная система расселения» обосновано следующим: «Локальная система» означает, что в данном случае речь идет о локализованной группе населенных пунктов, расположенных на ограниченной территории.

Скопление населенных пунктов может быть бессистемным и системным. В последнем случае речь идет о структурно-иерархическом упорядочении и придании системной организованности развитию скопления стихийно возникших поселений. Схематически данное скопление представлено на рисунке 1:

Рисунок 1 – Схема эффекта неуправляемого стихийного скопления населенных пунктов (процесса «каогуляции» населенных пунктов).

Образно говоря, отличие сопоставимо с отличием процесса кристаллизации (процесс образования и роста кристаллов вокруг зародыша-катализатора) от процесса каогуляции (слипания частиц в более крупные бесформенные частицы). Схематически процесс кристаллизации представлен на рисунке 2:

Рисунок 2 – Схема эффекта агломерационного развития (процесса «кристаллизации» населенных пунктов)

Именно это, на наш взгляд, должно служить целью формирования Агломерации и отличать ее от простого скопления населенных пунктов [2].

Существует масса проблем развития агломерации, среди которых можно выделить следующие:

- излишняя перенаселенность города Алматы. С дальнейшим увеличением численности населения проблемы будут только усиливаться. Городские власти принимают в основном грамотные решения и практически делают все возможное, что в их силах, но непроветриваемая предгорная котловина, в котором расположена Алматы, имеет свой предел экологической и демографической емкости;

- не обеспеченное соответствующей социальной, производственной и инженерной инфраструктурой бессистемное разрастание жилой застройки поселений. Высокий уровень миграции населения из других регионов, который фактически не учитывается официальными органами, стал одним из проблемных вопросов развития Алматинской агломерации, причиной ее перенаселенности.

- реализация строительства 4-х городов-спутников G4-City. Аким города Алматы А. Есимов на совещании 11 апреля 2014 года, посвященной формированию Алматинской агломерации отметил: «Я категорически против – очень неудачный проект. Рабочих мест

нет, только увеличиваем количество населения и нагрузку на город. Давление на рынок труда будет, причем, все это расположено на капшагайской трассе, она и так у нас загруженная. Прежде всего, самый удобный контрмагнит - это Капшагай и Жана Или».

Анализ имеющихся в свободном доступе материалов позволяет сделать вывод, что к решению проблемных вопросов социально-экономического и градостроительного развития региона и города Алматы проект G4-City с позиции комплексного, взаимоувязанного подхода не прорабатывался. Все построено на ничем не обоснованных декларациях и обещаниях [53].

Массы мигрантов из других регионов страны устремятся в эти спальные города, расположенные в непосредственной близости от Алматы. Отсутствие мест трудовой занятости в этих городах вызовет увеличение масштабов маятниковой трудовой миграции. Резко возрастет количество иногороднего транспорта на улицах Алматы. Катастрофическими станут транспортные пробки, загазованность воздуха достигнет критических отметок. Сократятся площади ценных сельскохозяйственных земель из-за отвода их под городскую застройку, миллиарды долларов будут затрачены на то, чтобы ещё более обострить проблему перенаселённости Алматы. Реализация G4-City может только усугубить проблемы как региона, так и города. В проекте не только не посчитаны последствия реализации G4-City на развитие региона и города Алматы, но и уровень градостроительно-планировочных решений вызывает большие сомнения в профессионализме проектировщиков.

Так, например, города как бусинки нанизаны на Капшагайскую трассу, которая как нож рассекает застройку городов на две части. Скоростная шестиполосная транзитная автомагистраль Алматы-Капшагай станет препятствием для жителей, живущих в разных частях города. Чтобы решить эту искусственно созданную проблему придется изыскивать бюджетные средства на строительство многочисленных подземных и надземных переходов, многоуровневых транспортных развязок.

Поэтому оценка, сделанная проекту Акимом города, является жесткой, но – объективной. Она отражает позицию опытного хозяйственника и руководителя, искренне болеющего за интересы города и общества.

Проведенный анализ ранее запланированных к строительству 4-х городов-спутников G-4 City позволил установить, что их реализация не решит проблему «разгрузки» Алматы от чрезмерной перенаселенности, поскольку они, по существу, проектировались как новые спальные районы города и в них, в практическом плане, не рассматривались вопросы создания рабочих мест для жителей. Строительство этих городов-спальных микрорайонов города только крайне усугубит проблемы мегаполиса, многократно увеличив нагрузку на транспортную инфраструктуру мегаполиса, вызывая бесконечные заторы и пробки [53].

Сложившиеся проблемы можно решить практическими задачами формирования и развития Алматинской агломерации, а именно:

- установлением и научно-обоснованным определением границ формирования и развития агломерации;
- определением перспективных направлений дальнейшего развития и совершенствование сложившейся системы расселения;
- определением основных направлений дальнейшего развития транспортного каркаса территории;
- определением основных направлений формирования природно-экологического каркаса территории;
- определением основных направлений индустриально-инновационного развития производительных сил агломерации на основе диверсификации и специализации экономики территории;
- разработкой предложений развития и превращения сложившейся сети инфраструктурных объектов в единую взаимоувязанную систему, состоящую из крупных инфраструктурных объектов (энергетические мощности, водообеспечение, утилизация и

переработка мусора, логистические узлы, и т.д.), образующих каркасную основу жизнеобеспечения территории;

- разработкой основных мер обеспечения защиты территории и населенных пунктов от ЧС техногенного и природного характера.

Превращение Алматинской агломерации в один из прорывных индустриально-инновационных центров Казахстана мирового уровня с наиболее благоприятным климатом для привлечения инвестиции и ведения бизнеса, комфортными условиями для проживания, труда и отдыха населения имеет огромные перспективы для формирования рекреационных туристских центров [2].

Территория Алматинской агломерации отличается особой живописностью и привлекательностью природного ландшафта. По разнообразию видов флоры и фауны, красоте горных пейзажей, наличию лечебных источников и уникальных природных памятников («поющие» барханы, Чарынские каньоны» и др.), а также памятников древней культуры и истории мирового уровня (наскальные петроглифы, сакские курганы и др.) территория Алматинской агломерации не уступает известным курортам и туристским центрам Европы и Азии. Схема размещения представлена на рисунке 3:

Рисунок 3 – Схема размещения рекреационно-туристского ресурсного потенциала Алматинской агломерации

Алматы, благодаря уникальным, отвечающим самым современным требованиям спортивным сооружениям (высокогорный каток Медео, горнолыжный курорт Чимбулак, олимпийский комплекс зимних видов спорта с лыжным трамплином и др.) стала местом проведения международных соревнований мирового уровня.

На основании результатов анализа рекреационного, туристского и бальнеологического ресурсного потенциала территории, а также оценки уровня развитости транспортной системы территории сделан вывод, что Алматинская агломерация обладает всеми необходимыми предпосылками и ресурсным потенциалом для формирования курортно-туристского кластера мирового уровня. Развитие курортно-туристской отрасли признано важным приоритетным направлением, определяющим формирование градообразующей базы Алматинской агломерации.

Кроме этого густонаселенный южный регион и город-гигант Алматы представляют собой очень емкий продовольственный рынок. Бесперебойное обеспечение этого рынка качественными продуктами питания, приобретает особую актуальность в связи с планами создания здесь туристского кластера мирового уровня. На рисунке 4 показаны территории, отличающиеся особым плодородием почвы и обладающие туристско-рекреационными ресурсами:

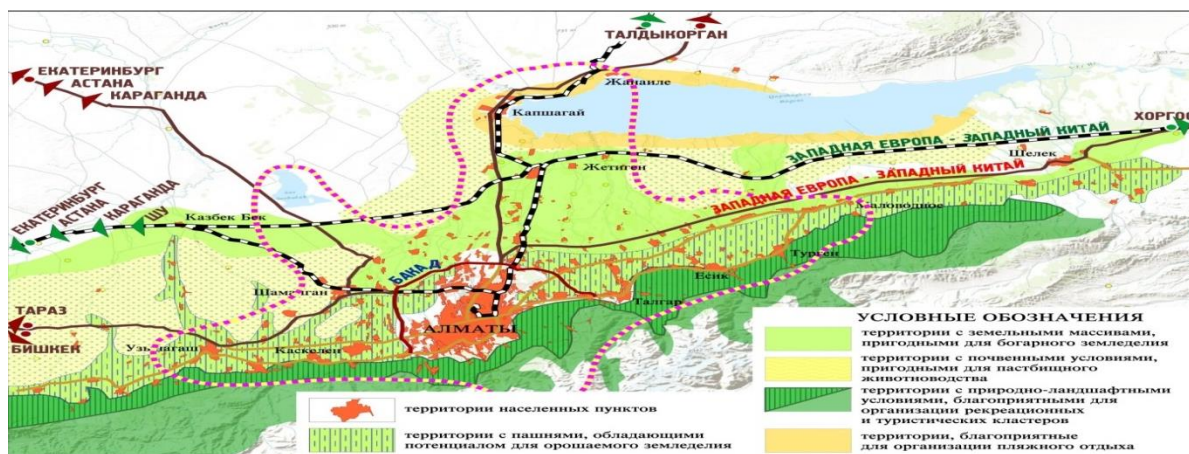

Рисунок 4 – Районирование территории Алматинской агломерации по аграрным и туристско-рекреационным ресурсным условиям

Исходя из проведенной схемы и анализа, можно сделать вывод, что формирование аграрного и туристского кластера является одним из главных приоритетных направлений в развитии градообразующей базы Алматинской агломерации. Южно-Казахстанская область способно обеспечить продуктами питания всё населения Казахстана (благодаря исключительно уникальному минеральному составу почв и микроклиматическим условиям предгорных склонов Заилийского Алатау создают условия, выгодные для ведения интенсивного орошаемого земледелия), а туристские ресурсы территории, не имеют аналогов во всем мире [3].

Кроме этого необходимо вспомнить о прорывном туристском проекте «Жана Иле» на западном побережье Капчагайского водохранилища. Здесь активно развивается туризм, развлечения, игровой бизнес, пищевая промышленность и деловой бизнес.

Новое веяние в градостроительстве, принятое обозначать термином «агломерация», несет с собой не только потенциал новых возможностей формирования точек прорывного развития, но и таит в себе потенциал возникновения не менее масштабных проблем. Алматинская агломерация обладает всеми потенциальными ресурсными возможностями и предпосылками, чтобы стать локомотивом индустриально-инновационного развития страны, превратиться в зону пионерных инноваций и новых градостроительных подходов в преобразовании сложившихся систем расселения. Поверхностный, непродуманный подход к развитию агломерации может привести к скоплению огромных масс неустроенных людей в крупных городах и их пригородах, что, при достижении определенных пределов (критической массы), может обернуться весьма неприятными последствиями.

В сложившейся ситуации, туризм может выступить своеобразным катализатором переменной загрузки созданных рекреационных территорий [4].

Список литературы:

1. Мастер-плана развития туризма в Алматинской области.
2. Николаенко Д.В. Рекреационная география. – М.: Владос, 2018.
3. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – А-Ата: «Ғылым», 2019.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-turistsko-rekreatsionnogo-potentsiala-dlya-razvitiya-lechebno-ozdorovitelno-turizma-v-almatinskoi-oblasti>

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

ЖЕКСЕМБАЕВА Д.М.

Аннотация. В статье рассматривается оценка конкурентоспособности туркомпаний их возможность определить подлинное место туристской компании на рынке, установить основные условия ее успешной деятельности, требующая конкретных рекомендаций по формированию методов управления конкурентоспособностью туристских предприятий, учитывающих специфические конкурентные факторы.

Ключевые слова: конкурентоспособность, туристский рынок, туристская компания.

В ходе исследования увеличения конкурентоспособности туристской компании совершается развитие наиболее важных целей стратегического мышления и формирования ее руководителей.

При росте и постоянном изменении туристского рынка конкуренция чрезвычайно высока. В условиях усиления конкуренции компании вынуждены сосредотачивать внимание на удовлетворении потребностей клиентов. Туристские компании, которые в своей деятельности не придерживаются этих принципов, чаще всего покидают рынок (терпят банкротство, меняют ориентацию предпринимательской деятельности).

Конкурентоспособность туристской компании - понятие достаточно относительное, так как конкуренция находится в зависимости от различных обстоятельств, складывающихся на туристском рынке (положение туристского рынка, его общедоступность, вид туристского продукта, обстоятельства продажи и платежа). Иногда достаточно порекомендовать наиболее льготные обстоятельства платежа, для того чтобы туристский продукт получил распространение на рынке.

Оценку конкурентоспособности туристской компании необходимо осуществлять в комплексе, в том числе исследование ее болезненных и сильных краев. Требуемую единую оценку допускается извлечь, применяя специализированные разработочные таблицы, в которых находятся сведения о компании и ее главных соперниках. Поиск собственного характерного преимущества имеет возможность, в окончательном счете, стать ростом продаж и дохода, овладением новым сектором рынка. Характерное превосходство гарантирует покупателям точную ориентацию на продукт из числа большого количества остальных.

Чтобы гарантировать туристской компании лидирующее место на рынке, главной стратегической проблемой станет опережение прямых конкурентов в исследовании и усвоении новых туристских продуктов, новых технологических процессов, новейшего оформления, новой ступени издержек производства, новой стоимости, нововведений в концепции формирования и реализации. Этим достигается ряд определённых характеристик превосходства над конкурентами [1].

Изучение конкурентоспособной сферы туризма требует регулярного исследования за основными соперниками, никак не упуская из виду возможных соперников. Приобретенные данные желательно копировать в специализированных банках информации. Исследование данных, их трактовка дают возможность экспертам исключить аргументированные оценки согласно любому условию конкурентной борьбы и дать характеристику компании на рынке согласно взаимоотношению к главным конкурентам.

Становление рыночных отношений в Республике Казахстан привело к выделению новой отрасли хозяйства – индустрии туризма, являющейся самой динамично развивающейся отраслью мировой экономики. Туризм, характеризующийся высокой степенью мультипликативного влияния на широкий спектр экономических направлений, реально может выступать локомотивом развития страны. Туристской отрасли, в целом, как

важному сектору народного хозяйства и туристско-рекреационным комплексам Казахстана, в частности, уделяется пристальное внимание.

Основной целью развития туризма в Казахстане является создание современного высокоэффективного и конкурентоспособного туристского комплекса, на базе которого будут обеспечиваться условия для развития отрасли как сектора экономики, интеграции в систему мирового туристского рынка и развитие дальнейшего международного сотрудничества в области туризма.

Процесс формирования конкурентоспособной туристской отрасли достаточно сложен, он требует конкретных рекомендаций по формированию методов управления конкурентоспособностью туристских предприятий, учитывающих специфические конкурентные факторы. При этом важно определиться с категорией «конкурентоспособность» и изучить основные факторы, ее определяющие.

В мировой и отечественной науке понятие конкурентоспособности трактуется не всегда однозначно. Чтобы пояснить данное явление можно, обратится к уровням конкурентоспособности. Конкурентоспособность может рассматриваться на нескольких уровнях [2]:

- конкурентоспособность услуги;
- конкурентоспособность производителя услуги;
- отраслевая конкурентоспособность;
- конкурентоспособность страны.

Поскольку субъектом конкурентоспособности могут выступать услуги, предприятия, отрасли, страны, то и понятия конкурентоспособности, связанные с тем или иным субъектом отличаются друг от друга.

Рассматривая конкурентоспособность услуги, мы невольно соотносим ее с конкурентоспособностью предприятия. Хотя последнее не может в полном объеме определяться только по успешным признакам конкурентной борьбы одного вида услуги [3].

В свою очередь конкурентоспособность отрасли может быть определена интегральным показателем конкурентных характеристик предприятий данной отрасли. В связи с этим изучение категории «конкурентоспособность предприятия» представляет особый интерес.

Если обратится к истокам, то фундаментом теории конкурентоспособности предприятия в целом и её конкурентных преимуществ в частности являются труды зарубежных и отечественных учёных А. Смита, Д. Рикардо, Э. Хекшера, Б. Олина, Г.А. Азоева, А.П. Дуровича, П.С. Завьялова, Е.Н. Кучеровой, Р.А. Фатхутдинова и других.

Однако новые тенденции в развитии мировой экономики потребовали пересмотра ортодоксальных взглядов. В настоящее время наиболее значительный вклад в разработку проблем конкурентоспособности фирм внесли американские экономисты И. Ансофф, М. Портер, А.А.Томпсон, А. Дж. Стрикленд и др. Анализируя причины высокой конкурентоспособности фирм, эти экономисты пришли к выводу, что она во многом зависит от наличия и эффективного использования сложившихся в стране базирования условий: необходимых факторов производства, развитого спроса, зрелости конкурентной среды, качества управления, разумной государственной политики и даже благоприятных случайностей [4].

В работах этих ученых обоснованы новые подходы по сбалансированному развитию Казахстана на базе экономики знаний, диверсификации и кластеризации экономики, исследованы проблемы конкурентоспособности национальной экономики в условиях становления рыночного хозяйства, концепции и методологические положения конкурентоспособности, закономерности экономического развития стран, а также проблемы конкурентоспособности туристской отрасли.

В некоторой степени проблема сущности конкурентоспособности предприятий и страны рассмотрены в казахстанской экономической литературе. Имеющиеся исследования раскрывают многие важные методические и практические аспекты конкурентоспособности.

Если обратиться к определению конкурентоспособности предприятия в частности, то многие авторы трактуют данное понятие по-разному, которое взаимодополняет друг друга, но не дает единого толкование данного явления. Под конкурентоспособностью предприятия понимается эффективность функционирования и положение на рынке или способность адаптации к спросу на рынке и производство конкурентной продукции. На основании этого можно привести мнение некоторых авторов.

М. Портер утверждает, что конкурентоспособность любого предприятия определяется его историей, географическим положением, социальной структурой и многим другим [5]. Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что понятие «конкурентоспособность» - это интегральный показатель, имеющий несколько составляющих. Одновременно эти составляющие могут выступать в качестве факторов конкурентоспособности. Рассматривая отдельные характеристики конкурентоспособности, можно выделить несколько групп факторов, одна из которых характеризует обладание предприятия различного рода ресурсами и активами. Подобного рода факторы определяют как финансовое состояние предприятия, так и стабильность его кадрового состава, и прочие характеристики. Другая группа характеристик, определяющих конкурентоспособность, отражает операционную и хозяйственную эффективность предприятия. К таким показателям относятся уровень рентабельности хозяйственной деятельности в целом и отдельных направлений, технический уровень предприятия по сравнению с другими экономическими субъектами данной отрасли, уровень издержек и цен на основные виды продукции. В современных условиях операционная эффективность обеспечивает лишь временные преимущества, и создание конкурентного превосходства только этим способом нельзя считать достаточным. Следующая группа факторов определяет положение предприятия на рынке, а именно его устойчивость, узнаваемость, наличие постоянных покупателей, занятие определенной рыночной ниши и т.д. Перечисленные выше факторы могут иметь отношение к любым экономическим субъектам различных отраслей, т.е. они универсальны.

«Европейский форум по проблемам управления» (European Management Forum - EMF) определил, что «конкурентоспособность – это реальная и потенциальная возможности фирм в существующих для них условиях проектировать, сбывать услуги, которые по ценовым и неценовым характеристикам более привлекательны для потребителя, чем услуги их конкурентов».

Коллектив российских учёных Азоев Г.Л., Завьялов П.С., Лозовский Л.Ш., трактуют конкурентоспособность как «способность фирмы, компании конкурировать на рынках с производителями и продавцами аналогичных услуг посредством обеспечения более высокого качества, доступных цен, создания удобства для покупателей, потребителей» [6].

Завьялов П.С. определяет конкурентоспособность фирмы как возможность эффективной хозяйственной деятельности и ее практической прибыльной реализации в условиях конкурентного рынка. Обеспечение конкурентоспособности предприятия, по его мнению, достигается всем комплексом имеющихся у фирмы средств. Однако здесь важно отметить, что исследователь, говоря об используемых методах, не отмечает их соответствие действующему законодательству, т.е. не учитывается влияние законодательных норм [7].

По мнению Кучеровой Е.Н. конкурентоспособность предприятия – это относительная характеристика, которая выражает отличия развития данной фирмы от развития конкурентных фирм по степени удовлетворения своими услугами потребности людей и по эффективности производственной деятельности [4].

Хруцкий В.Е. и Корнеева И.В. дают следующее определение: «Конкурентоспособность организации - это способность успешно оперировать на конкретном рынке (регионе сбыта) в данный период времени путём выпуска и реализации конкурентоспособных услуг» [8].

По мнению Фатхутдинова Р.А., конкурентоспособность предприятия представляет собой способность экономического субъекта выпускать конкурентоспособную продукцию и осуществлять финансовую деятельность [9].

Обобщение опыта различных научных школ и научных воззрений приближает нас к более глубокому пониманию сущности конкурентоспособности современных экономических субъектов. Обобщая вышеизложенные определения, можно определить под конкурентоспособностью предприятия, способность осуществлять борьбу за рынок, эффективно используя имеющиеся ресурсы, внедряя инновационные технологии, методами, не противоречащими действующему законодательству. Данная нами трактовка исследуемого понятия носит общий характер, т.е. данное определение применимо к предприятию любой отрасли. Понятие конкурентоспособности предприятия можно также конкретизировать применительно к рассматриваемой нами туристской отрасли.

Туристским предприятием является самостоятельно хозяйствующий субъект, организующий свою деятельность в сфере туризма в целях удовлетворения общественных потребностей и получения прибыли [10].

Конкурентоспособность туристской фирмы является решающим фактором ее коммерческого успеха на развитом конкурентном рынке. Это многоаспектное понятие, означающее соответствие деятельности турфирмы условиям рынка, конкретным требованиям клиентов не только по своим качественным характеристикам, но и по коммерческим и иным условиям. Более того, важной составной частью конкурентоспособности турфирмы является уровень затрат.

На конкурентоспособность туристской фирмы влияют [4]:

- стоимость туристского продукта (максимальная цена которую потребитель готов заплатить);
- потребительская ценность (качество обслуживания, количество предложенных компонентов в туре).

У каждой конкурентоспособной туристской услуги цена реализации ниже потребительской ценности, т.к. для потребителя неоплаченная часть потребительской ценности равна дополнительной выгоде, а для фирмы это «запас конкурентоспособности» её услуги. При этом потребитель заинтересован, чтобы неоплаченная им доля была как можно больше. Отношение поставщиков к этому двойственное: с одной стороны, он выигрывает от объемов (т.к. по цене ниже, чем у конкурентов, он может продать большие объемы услуги), с другой стороны поднимая цену, он начинает снижать запас конкурентоспособности, но непосредственно увеличивает свою прибыль.

Ключевыми факторами успеха туристской фирмы могут являться: ее устойчивая репутация; сложившийся определенный круг постоянных клиентов, среди которых – крупные предприятия, банки, заключившие с фирмой соглашения на абонентное обслуживание; тщательный отбор отелей на всех курортах, куда фирма отправляет туристов; налаженные прямые контакты с известными гостиничными цепями; налаженность связей с поставщиками туристских услуг, поддержка стабильных цен на протяжении всего туристского сезона, постоянная работа над поиском новых туристских направлений и т.д. Важным является производство законченного комплексного туристского продукта, который включает обслуживание в офисе, перелет, предоставление места в отеле, трансфер, экскурсии, а также систему бронирования и продаж. Экскурсии и трансфер обычно организует принимающая сторона, поэтому компания должна всегда серьезно подходить к выбору зарубежного партнера. И, наконец, весомый фактор успеха – издание собственных каталогов, что является неотъемлемой частью деятельности туроператора. Каталоги, соответствующие лучшим мировым образцам, облегчают работу агентов фирмы и помогают туристам сориентироваться при выборе тура, курорта, отеля и экскурсионной программы [11].

Для обеспечения конкурентоспособности туристской фирмы необходимо, чтобы в ней работали профессионалы в области туристского бизнеса, имеющие специальное образование. Работа в фирме должна быть поставлена таким образом, чтобы каждый ее сотрудник вносил персональную ответственность за свой участок работы. Контроль за выполнением работы должен осуществлять генеральный менеджер, деятельность которого

связана с исследованием потенциальных рынков, поддержанием и укреплением контактов с крупными клиентами и собственными посредниками.

Руководство фирмы должно уделять большое внимание маркетинговым исследованиям, так как необходимым условием успешной работы компании является знание рынка.

Таким образом, ключевыми факторами успеха туристской фирмы можно считать:

1) отношение персонала фирмы к работе в сфере туризма как к сложному производственному процессу;

2) наличие собственных технологий, в соответствии с которыми весь производственный процесс разбивается на элементарные составляющие, имеющие реальную схему выполнения и способы автоматизации, что способствует гарантированному объему продаж;

3) персональную ответственность каждого конкретного сотрудника фирмы за тот или иной участок работы и наличие обученных, высококвалифицированных кадров;

4) умение вести конкурентную борьбу (наличие навыков поддержания лидирующих позиций);

5) эффективную рекламу (издание собственных каталогов, соответствующих мировым стандартам).

Анализ различных точек зрения о содержании понятия «конкурентоспособность» показывает, что по исследуемой проблеме нет единого взгляда. Авторы трактуют понятие «конкурентоспособность», исходя из области своих исследований. Большинство из них представляют конкурентоспособность более узко, чем следовало бы. Нами доказано, что конкурентоспособность - многомерное экономическое явление, выражающееся системой показателей, рассматриваемых выше.

Учитывая факторы конкурентоспособности и конкретизируя данные выше определения, можно охарактеризовать конкурентоспособность туристского предприятия как количественно измеримую, непостоянную величину, под которой следует понимать относительный интегральный показатель, отражающий возможность предприятия противостоять конкурентному натиску на туристском рынке в определенном периоде времени, эффективно используя имеющиеся ресурсы, методами не противоречащими законодательству. Также можно определить, что конкурентоспособность туристского предприятия, как преимущество одной фирмы над другой в условиях широкого предложения конкурирующих турфирм.

Факторами повышения конкурентоспособности предприятия с учётом особенностей современного рынка являются: инновации, квалифицированные трудовые ресурсы, система управления качеством, а также непрерывное совершенствование реализуемых услуг.

При этом, говоря о факторах конкурентоспособности туристских предприятий, можно отметить, что они представляют собой некую систему, которая представлена группой переменных, отражающих эффективность финансово-хозяйственной деятельности, финансовое состояние предприятия, инвестиционную привлекательность и стабильность на рынке [12].

Список литературы:

1. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года, Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406. – Астана, 2017.
2. Беспаяев М.Е. Конкурентоспособность предприятия: Сущность и её факторы. – Экономикалық ғылымдар, 2016.
3. Гравшина И.Н. Исследование и анализ категории «Конкурентоспособность предприятия». – Казанская наука. – №1. – Казань: Изд-во Казанский Издательский Дом, 2018.

4. Образовательный сайт Кучеровой Е.Н. Основные понятия конкуренции и конкурентоспособности предприятий сферы предоставления услуг. – Режим доступа: www.kucherova.ru
5. Портер М. Международная конкуренция / пер. с англ.; под ред. В. Д. Щетинина. – М.: Международные отношения, 2014.
6. Флек А.А. Сущность и значение конкурентоспособности предприятий сферы туризма, Всероссийская научно-практическая конференции «Актуальные проблемы развития науки, образования и культуры». – Республика Башкортостан: Сибай, БашГУ, 2012.
7. Завьялов П.С. Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах. – М.: Инфра-М, 2017.
8. Хруцкий В.Е., Корнеева И. В. Современный маркетинг: настольная книга по исследованию рынка. – М.: Финансы и статистика, 2017.
9. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации. 4-е издание – М.: Эксмо, 2017.
10. Дурович А.П. Организация туризма. – Мн.: Новое знание, 2015.
11. Волонцевич Е.Ф. Конкурентоспособность предприятий туристской индустрии, учебно-методическое пособие. – Минск.: РИПО, 2014.
12. Гольдин А.А. Конкурентоспособность туристской фирмы: содержание, методы оценки, стратегия обеспечения: автореф. канд. экон. наук. – Санкт-Петербург, 2018.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ

ЖЕКЕМБАЕВА Д.

студентка группы РД-20-2

МАХАЛЕН А.Т.

Управляющий директор ТОО «Gold Way К» РК «Рубин»

АБДУРАХМАНОВА З.А.

Научный руководитель, магистр, ст. преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается развитие регионального турпродукта поэтому первоочередной задачей становится определение туристского продукта, который имеет присущие Казахстану особенности и будет востребован и в каких сегментах рынка казахстанский турпродукт будет иметь наилучшие перспективы.

Ключевые слова: туристский рынок, туристская компания, туристский продукт.

Перспективы развития гостиничного бизнеса в Казахстане связаны в первую очередь с развитием туризма. Как уже отмечалось ранее, туризм приносит большие доходы для страны принимающей его и этот определяет перспективность его развития. Именно туризм обеспечивает основную заполняемость и востребованность гостиниц.

Международный туристский рынок сегодня представляет собой гигантский механизм с многомиллиардным оборотом и ожесточенной конкурентной борьбой, поэтому первоочередной задачей становится определение туристского продукта, который имеет присущие только Казахстану особенности и будет востребован. От этого зависит в каких сегментах рынка казахстанский турпродукт будет иметь наилучшие перспективы.

На основе проведенного анализа с учетом рекомендаций ВТО и имеющегося опыта можно выделить два базовых компонента казахстанского турпродукта: культурный туризм на Шелковом пути (паломнический и традиционный) и тесно связанный с ним эко-приключенческий туризм (сафари, рафтинг, орнитологический, трекинг, альпинизм, охота, рыбалка). В этом отношении следует выделить регионы, имеющие ресурсы для эко-

приключенческого туризма, через которые пролегает маршрут Шелкового пути: Алматинская, Жамбылская, Южно-Казахстанская, Восточно-Казахстанская, Акмолинская области.

В принятой правительством Республики Казахстан Концепции развития туризма в Казахстане говорится, что «одним из самых серьезных ограничительных факторов в туристском бизнесе являются низкие возможности материальной базы индустрии туризма. В настоящее время вместимость в гостиницах, турбазах, кемпингах и других объектах размещения в республике составляет 35% загрузки [1].

Главной причиной предоставления некачественного туристского продукта в областных центрах зарубежным посетителям является отсутствие гостиниц соответствующего класса, а имеющаяся гостиничная база изношена на 80 процентов, часть гостиниц находится в упадочном состоянии и на грани банкротства, так как были построены в 60-х годах.

Анализ показывает, что наибольшую рентабельность имеют гостиницы туристского класса (2-3-звездные или малые и средние гостиницы). Именно по этому показателю казахстанский турпродукт не должен уступать (особенно в соотношении цена/качество) турпродуктам наших соседей по региону - Узбекистану, Кыргызстану, Таджикистану, Туркмении и России. Отличительной чертой казахстанского туристского продукта является сезонность его характера, что требует принятия определенных мер и развития альтернативных видов туризма в несезон. В соответствии с приоритетами в Концепции определены следующие районы и опорные центры первоочередного освоения:

- Заилийский (г.Алматы, с.Тургень, г. Есик, г.Талгар, г.Каскелен, с. Узунагач, г.Капчагай).

- Северо-Тяньшанский (с.Кеген, с.Нарынкол, с.Жаланаш, с.Чунджа, с.Кольжат).

- Жаркент-Талдыкорганский (г.Жаркент, с.Коктал, с.Басчи, г.Текели, г.Талдыкорган, курорт Жаркент-Арасан).

- Балхашский (оз.Балхаш, с.Прибалхашье).\

- Северо-Жунгарский (с. Дружба, р-н оз.Алаколь, с.Лепсинск, р-н р.Лепсы, с.Жаркулак, с.Коктума, г.Сарканд, курорт Арасан-Капал).

- Жамбылский (г.Тараз, с.Мерке, р-н Мойынкум).

- Туркестанский (г.Туркестан, с.Турбат, с.Отрар, с.Шаульдер, с.Баба-Ата, г.Кентау, с.Шаян).

- Сайрам-Шымкентский (г.Шымкент, с.Сайрам, г.Арысь, г.Чардара, г.Сары-Агаш, г.Ленгер, с.Ванновка).

- Верхне-Бухтарминский (с.Катон-Карагай, с.Берель, курорт Рахмановские ключи, р-н оз.Маркаколь).

- Мангыстауский (с.Фетисово, г.Актау, р.п.Ералиев-Курык) [2].

Кроме того, высокой степенью привлекательности ландшафтов, доступностью, освоенностью территории в плане организации туризма характеризуются - государственные национальные природные парки (ГНПП), существующие и намечаемые к созданию, которые также следует отнести к объектам приоритетного освоения: ГНПП «Иле-Алатау», ГНПП «Алтын-Емель» (Алматинская область), ГНПП «Аксу-Джабаглы» (Южно-Казахстанская область), ГНПП «Баян-Аул» (Павлодарская область), ГНПП «Каркаралинский» (Карагандинская область), ГНПП «Бурабай» и «Кокшетау» на базе Щучинско-Боровской курортной зоны, Государственный природный заповедник «Коргалжынский» (Акмолинская область). Именно поэтому развитие гостиничного хозяйства должно осуществляться в названных регионах. Необходимо учитывать специфику туризма в центрально-азиатском регионе. В сегментах Шелкового пути и приключенческого туризма основной поток зарубежных туристов нацелен на постоянное передвижение, причем в пределах всего указанного региона: Казахстан, Синьцзян уйгурский автономный округ (КНР), Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан.

Наиболее экономически оправданным нам видится маршрут Алматы-Туркестан. Ведь существуют определенные средние значения по стоимости туристских маршрутов, в рамках

которого можно достигнуть наибольшего притока туристов. Для большой территории Казахстана – проблема транспортировки туристов является самой главной, поскольку переезды занимают значительную часть стоимости туров.

Маршрут может начаться либо в Алматы, красивейшем городе Казахстана и закончиться в Шымкенте либо наоборот. Для этого следует реконструировать аэропорт Шымкента для возможности приема тяжелых самолетов. Следует также провести реконструкцию всей инфраструктуры аэропорта, доведя его до международного уровня.

По пути маршрута, туристы смогут посетить не только святые места, но и познакомиться с древним городом Тараз и конечно же Алматы.

Город Алматы уже сейчас готов принимать гостей по высшему разряду. Более того намечается строительство еще одной высококлассной гостиницы также в предназначенной для обслуживания клиентов в сфере туризма. Реализация последнего проекта – это строительство в Алматы новой элитной гостиницы для туристов из ближнего и дальнего зарубежья. Благодаря проекту появится до 680 новых рабочих мест [3].

В Таразе и Шымкенте, туристские объекты необходимо привести к уровню международных стандартов. Здесь необходимо создать колоритные для Казахстана объекты туризма, подняв на новый уровень его потенциал.

Допустим, восточных туристов трудно удивить восточными базарами, как можно удивить европейцев. Однако однозначно они поразятся многонациональному составу Казахстана, его многообразию культур. Именно в этом направлении необходимо найти изюминку региона, чтобы это было единственным, неповторимым на земле местом, притягивающим туристов. Это в полной мере относится и к строительству гостиниц, например, оборудованных банями, по архитектуре и оформлению, подобным найденным при раскопках древнего Отрара. Ориентируясь на сложившиеся данные о туризме по названному маршруту покажем перспективы роста туризма по названному маршруту, включая всех туристов – паломников и прочих туристов [3].

Здесь также как и в случае с развитием туризма для паломников, предполагается постепенный рост стоимости туров, за счет улучшения обслуживания туристов, оказания нового перечня развлечений. При этом ориентир будет делаться в основном на иностранных туристов, поскольку это принесет поступление валютных средств в казну государства.

Рост численности туристов очевидно отразится на увеличении валовых доходов от туристской деятельности в Республике Казахстан. Данные приведены в таблице 1.

Таблица 1. Прогнозируемые данные о числе туристов по маршруту Алматы-Туркестан на 2015 год

Показатели	2005	2007	2010	2015
Численность туристов всего, чел.	17000	24000	30000	50000
В том числе иностранных	2100	4000	8000	20000
Суммы валовых доходов всего, млн. тенге	440,0	960	1800,0	5000,0
В том числе от иностранных туристов, млн. тенге	160,0	660	1360	4000
Примечание - составлено на основе источника [2]				

Таким образом, казахстанский турпродукт может быть эффективно представлен на рынке только в составе комплексного центрально-азиатского турпродукта, что предполагает развитие гостиничного хозяйства в соответствии с этой концепцией [2].

Интеграция Казахстана на равноправной основе в мировую экономику возможна только при условии использования международных стандартов. Вступление Казахстана в ВТО откроет свободный доступ на казахстанский рынок иностранным компаниям. Продукция и услуги большинства отечественных компаний окажутся неконкурентоспособными из-за несоответствия международным требованиям, что

приведет к потере внутреннего рынка. Выход на внешний рынок также будет затруднен по причине того, что одним из основных условий тендеров по поставке продукции и услуг является наличие сертификата соответствия системы менеджмента качества (СМК) требованиям международного стандарта ISO 9001:2000.

Кроме того, внедрение СМК на основе ISO 9001:2000 приводит к повышению конкурентоспособности продукции/услуг, снижению рисков и повышению доверия со стороны кредиторов и инвесторов. На конец 2002 года в Казахстане было всего 26 предприятий сертифицированных по ISO 9001:2000. Это значительно меньше чем в России (314), Вьетнаме (354) и ОАЭ (407), что не делает нам чести. Так, например, в Польше этот показатель составил 914 предприятий, в Чешской республике - 1125, в Словакии - 768, в Румынии - 767, в Венгрии - 4446. Большое количество сертифицированных предприятий в Индии - 2247, США - 4587, Германии - 10811, Италии - 14733, Испании - 8872, Великобритании - 9301, Австралии - 7024. Но самое большое количество в Японии - 16813 и Китае - 40997. Приведенная выше статистика наглядно показывает, что в Казахстане доля сертифицированных предприятий составляет не более 3-х процентов, в то время как во всем мире их большинство. Инновационные новшества в строительной индустрии прямым образом могут оказывать положительное влияние на развитие гостиничного хозяйства. Современные здания гостиниц, построенные по лучшим образцам мировой архитектуры, в наибольшей степени отвечающие запросам потенциальных клиентов, получают все большее распространение в Казахстане. Применение новых строительных технологий и материалов, позволяют строить новые гостиницы, позволяющие существенным образом снизить в последствии эксплуатационные расходы по содержанию зданий. Например, широкомасштабное использование пенобетонных блоков, позволяют в два раза снизить затраты на отопление зданий, что в конечном итоге сказывается на тарифном плане гостиницы, снижаются цены на проживание, следствием чего становится повышение конкурентоспособности гостиницы. Некоторые гостиницы стали применять гелиосистемы и за счет этого, используя энергию солнца, экономить расход горячей воды. Развитие гелиотехнологий, пока не получило большого распространения в Казахстане. Однако во всем мире все чаще стали использоваться альтернативные варианты энергоресурсов и экономии традиционных видов энергоносителей. Те же гелиосистемы способны существенным образом не только снизить расходы на горячую воду, подаваемую в гостиницы, но и частично использовать энергию солнца для обогрева зданий и выработку электроэнергии. Это весьма перспективное направление для Казахстана, туристские маршруты которого пройдут по отдаленным районам. Использование энергии солнца снизит затраты на доставку топлива и электроэнергии в такие районы. Это связано с тем, что современные гелиосистемы способны преобразовывать солнечную энергию даже при низкой солнечной радиации, т.е. при средней облачности. Позволяя нагревать воду до 70° С. Более того накопленный опыт в мореплавании, где функционируют солнечные опреснители воды, актуальны в Казахстане, где ощущается дефицит пресной воды и много подводных источников с соленой водой. Таким образом, только использование инноваций в строительстве гостиниц, может поднять уровень их комфортабельности в условиях дефицита ресурсов по пути прохождения туристских маршрутов. Частные предприниматели, решившие связать свой бизнес с гостиничным хозяйством Казахстана должны ориентироваться на перспективных направлениях развития туризма, транспорта и средств связи. Казахстан имеет все возможности для успешного развития гостиничного хозяйства. В тоже время гостиничный и туристский бизнесы республики еще далеки от совершенства. Туристы не спешат в Казахстан, базы отдыха мало заботятся о комфортности проживания, благоустройстве и чистоте территорий, цены на номера порядком завышены [4]. Активность работы гостиниц тесно связана с таким показателем как уровень жизни населения и уровень деловой активности. Известно, что наиболее активными в экономическом плане можно назвать 4 города на «А»: Алматы, Астана, Атырау и Актау. В целом же, почти по всем показателям развития гостиничного и туристского бизнеса, безусловное лидерство принадлежит г.

Алматы. В последние годы предприниматели стали вкладывать деньги в развитие более дешевых гостиничных услуг, однако как показывает практика, это не дает желаемых результатов. Так как по факту цена в данном сегменте оказывается не приемлемой по отношению к комфортности номеров и качеству обслуживания. Таким образом, отсутствие единых стандартов гостиничных предприятий различных категорий, необъективность оценки качества обслуживания, недостаточное знание специфики гостиничного бизнеса, неравномерность расположения органов сертификации по регионам приводят к необъективному присвоению гостиницам завышенных категорий и неэффективности контроля. Подобная тенденция отрицательно сказывается на имидже республики, а посетители остаются неудовлетворенными структурой предложения. Единственным параметром, который соответствует заявленной категории, являются цены за проживание. В условиях развивающегося рынка гостиничных услуг в республике, использование передового международного опыта и его адаптации к отечественным условиям является одним из направлений устойчивого развития данного сектора [5].

Список литературы:

1. Гостиничные услуги в Республике Казахстан: состояние и проблемы // Реформа. – Бишкек, 2018. – №1. – 0,63 п.л.
2. «Туризм Казахстана 2015-2019» Статистический сборник / Под редакцией А.А.Смаилова. – [http:// www.stat.kz](http://www.stat.kz).
3. Теоретические основы формирования и развития гостиничных услуг // Экономика и статистика. – Алматы, 2019. – №1.
4. Управление качеством гостиничных услуг // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Развитие экономической мысли в Казахстане». – Алматы: Экономика, 2020.
5. Гостиничный бизнес в Казахстане // АльПари. – Алматы, 2018.– №3/4.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ

ЗУБОВА А.Н.

студентка группы Лог-18-2

ПРИВАЛОВА О.А.

Научный руководитель, магистр, преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье раскрыта сущность логистических центров, проведен анализ их функциональной деятельности в каналах товародвижения. Рассмотрены основные аспекты логистических центров на базе специальной экономической зоны (СЭЗ) «Хоргос - Восточные ворота», выявлены перспектив развития и разработаны методы, направленные на совершенствование логистических центров и устранение возникающих проблем.

Ключевые слова: логистический центр, специальная экономическая зона, логистическая инфраструктура, мультимодальные перевозки.

Казахстан расположен на пересечении важных транспортных маршрутов и входит в группу крупных игроков на розничных рынках - Китая, России, Восточной и Западной Европы – и, следовательно, выглядит многообещающим курсом для реализации Шелкового пути. По территории республики проходят пять международных железнодорожных транзитных маршрутов, шесть международных транспортных коридоров и несколько магистральных трубопроводов. Одной из основных государственных задач Правительства РК является развитие логистики в целях становления Казахстана в качестве крупнейшего

торгового логистического центра всей Центральной Азии. Инструментом развития логистики является развитие логистической инфраструктуры, включая логистические центры, создание которых необходимо во всех регионах Казахстана. Принимая во внимание хаотичное и бессистемное создание логистических комплексов, не учитывающих стратегические цели экономического развития страны, существует потребность в современной концепции, учитывающей их развитие и размещение, для обеспечения ее интеграции в международную транспортно-логистическую систему.

Логистические центры (ЛЦ) – это предприятия, которые занимаются обработкой и хранением товаров, а также их таможенным оформлением в случае необходимости. Кроме того, они могут предоставлять информационные услуги, а также предлагать универсальные грузовые решения. Логистические центры представляют собой целые комплексы. Открытие подобных предприятий – одна из современных тенденций развития складской инфраструктуры, включающая в себя дороги, скверы, автостоянки, инженерные сооружения, здания, технологическое оборудование для передвижения и хранения и устройства управления. Логистический центр также можно понимать как центр с системой контроля, занимающийся координацией логистических услуг и перевозок на короткие и большие расстояния, гарантирующий правильное транспортное соединение с передачей информации между производителями, дистрибьюторами и потребителями [1].

Сдерживающим фактором развития ТЛЦ в Казахстане является несовершенство инфраструктуры, слабая материально-техническая база; слабая координация, регулирование и планирование взаимодействия участников рынка; государственная политика (тарифы, ценообразование, инвестиции; несовершенство нормативно-правовой базы и несоответствие национального законодательства международным стандартам; недостаток финансирования; низкое качество услуг; низкая компетентность экспертов; несовершенство рынка, отсутствие развитого складского хозяйства. Высокая концентрация складского бизнеса находится в Алматы, Астане и Актобе. Если предложение современных складских помещений в городах Европы составляет от 500 до 1200 кв.м на 1000 жителей, то в наиболее благополучных регионах - Алматы и Алматинской области - около 200 кв.м [2]. Это указывает на отставание в обеспечении современными складскими помещениями в наиболее логистически развитых городах Казахстана. Профессиональные склады класса А занимают всего 2% рынка, 13% переоборудованы из ангаров, навесов и других промышленных построек - полупромышленных складов (класс В) и 85% складов не соответствуют современным требованиям (классы С и D) [3].

В Казахстане в целях развития сети ТЛЦ необходимы: развитие многоуровневой и эффективно управляемой сети внутренних и внешних транспортно-логистических центров как системы управления грузами на обширной географической территории; развитие концепции «сухих портов» вблизи крупных производителей и потребителей; создание транснациональных мультимодальных интеграторов на базе крупнейших компаний [3]; внедрение принципов управления цепочками поставок и контрактной логистики; внедрение инновационных и информационных технологий; создание привлекательных условий обслуживания транспортных компаний; тенденция к повышению качества логистических услуг при растущей конкуренции. Казахстанские ТЛЦ относительно невелики по мощности, но являются ключевым сегментом транспортного сектора, который имеет большой потенциал развития. Специализацию по развитию ТЛЦ в регионе целесообразно проводить с учетом специфики и свойств товаров (грузов), характерных для региона. Существующие логистические центры в стране в лучшем случае могут быть специализированными, в основном, для обработки, хранения и распределения хлопка, сельскохозяйственных, пищевых, зерновых, строительных и химических грузов, а также товаров народного потребления и хозяйственных товаров.

Целью ТЛЦ является стратегическое позиционирование Казахстана как мощного транспортно-логистического узла в Евразии. Для роста экспорта необходимо развитие порта Актау, ТЛЦ в Достыке, Хоргосе и Алматы. Используя европейский опыт, поддерживающая

часть системы будет основана на сети приграничных ТЛЦ, наиболее важными из которых будут Восточные ворота - Хоргос и Достык, Западные ворота - порт Актау и расположенные ТЛЦ в местах отправления экспортных и транзитных транспортных развязок.

Для реализации планов Казахстана по выходу на мировой рынок, эффективного использования природных ресурсов и производственных преимуществ, а также расширения международных торгово-экономических связей Казахстану необходимо наладить масштабное сотрудничество с традиционно близкими партнерами - Россией и Китаем. Казахстан, реализуя инициативы развития и продвижения мультимодальных транспортных коридоров, позволяет осуществлять перевозку товаров из КНР по следующим направлениям: в Россию и далее в Европу; от Хоргоса до порта Актау, далее по Каспию в Азербайджан, а затем через Грузию, Турцию в Европу; в Иран, страны Ближнего Востока, Индию и Пакистан; в направлении Север-Юг по территории РФ, РК, Туркменистана и стран Персидского залива. Совокупность грузопотоков из Китая в европейские и центральноазиатские страны консолидируются в СЭЗ «Хоргос - Восточные ворота» на восточной границе с Китаем [4].

Логистическая СЭЗ «Хоргос-Восточные ворота» – это особая экономическая зона, построенная в Казахстане, рядом с КПП, прилегающим к Китаю. Основная цель особой экономической зоны «Хоргос-Восточные ворота» – создание транспортного, логистического и промышленного центра, использующего транзитный потенциал Республики Казахстан для реализации преимуществ торговой и экспортной деятельности.

Учитывая текущее состояние конкуренции на рынке транспортных услуг, важно соблюдать стандарты и качество обслуживания клиентов. Сегодня основным направлением перевозок в СЭЗ «Хоргос - Восточные ворота» являются мультимодальные перевозки. Основным преимуществом этого типа перевозок является возможность внедрения технологии «единого окна», что позволяет передавать и получать товары по принципу «от двери до двери». Ценность единой точки входа или работы единого окна становится одним из ключевых факторов в определении конкурентоспособности логистического центра. Цель «единого окна» - ускорить и упростить обмен информацией между организациями торговли и государственными учреждениями в процессе товародвижения, что принесет ощутимые выгоды всем участникам трансграничной торговли. Теоретически «единое окно» можно определить как «систему, которая позволяет трейдерам предоставлять информацию в одно учреждение, чтобы соответствовать всем нормативным требованиям для импортных и экспортных операций».

В практическом смысле режим «единого окна» для экспортно-импортных операций обеспечивает «единый канал» для представления и обработки всех данных и документов, необходимых для получения лицензии на перевозку и осуществления таможенного оформления товаров международной торговли. Этот «канал» управляется агентством, которое уведомляет соответствующее агентство и / или управляет сложными механизмами контроля. Таким образом, «единое окно» воплощает концепцию упрощения процедур торговли на практике, снижает нетарифные торговые барьеры и оказывает прямое влияние на всех участников торговли. Основные преимущества этой технологии включают:

– быстрое перемещение товаров через торговые узлы, ведущее к лучшему и более продуктивному использованию ресурсов;

– надежную информацию о сроках движения товаров, позволяющая точно планировать, распределять ресурсы и повышать точность предоставляемой информации;

– возможность точно планировать время и места сбора и разгрузки товаров; улучшение сквозных аудитов операций;

– сокращение затрат за счет сокращения задержек;

– ускорение таможенного оформления и получение разрешений на отгрузку;

– повышение безопасности; повышение прозрачности процедур;

– снижение случайных ошибок, увеличение числа внешнеэкономических участников;

–более быструю очистку товаров, обработку исключений и разрешение споров, что приводит к снижению затрат на хранение запасов.

Развитие механизма «единого окна» связано со значительной оптимизацией внешнеторговых процедур, построением новых схем информационного взаимодействия государства и бизнеса при формировании каналов товародвижения.

Важнейшей предпосылкой для успешного использования возможностей «единого окна» является политическая воля правительства и соответствующих государственных органов, а также полная поддержка и участие бизнес-сообщества. Также должна быть создана правовая база, включая принятие законов и постановлений о конфиденциальности для обеспечения конфиденциальности и безопасности обмена информацией.

Одно окно может принимать множество форм. Поскольку система «единого окна» не ограничивается таможенной системой, ее следует создавать на основе тесного сотрудничества между всеми соответствующими ведомствами и / или агентствами. Таможня играет центральную роль на границе и может быть лучшим правоохранительным органом и «шлюзом», который получает и координирует информационные потоки, связанные с выполнением всех требований международного регулирования.

«Единое окно» предполагает использование информационных и коммуникационных технологий, способных повысить эффективность упрощения процедур торговли. За последние несколько лет были разработаны и эффективно внедрены различные процедуры для формирования «единого окна». Вот типичные примеры из них: таможенная координация и / или обеспечение применения всех инструментов пограничного контроля, единая система, которая объединяет электронный сбор, использование и распространение данных о международной торговле, связанных с трансграничной торговлей, автоматизированная система, с помощью которой продавцы могут подавать отдельные электронные торговые декларации в регулирующие органы. Таким образом можно будет сократить расходы, приходящиеся на недостоверное декларирование и занижение таможенной стоимости.

В настоящее время на территории СЭЗ «Хоргос» из-за отсутствия определенных планов и договоренностей, а также неразвитости «мультимодальных перевозок» и промышленных направлений технология "единого окна" находится на стадии разработки и не может вступить в силу. СЭЗ «Хоргос» использует систему Navis N4 в качестве информационной технологии, в функционал которой входит предоставление клиентам онлайн-доступа к информации о товарах и получение всех необходимых отчетов, что дает предприятиям новые возможности управления. Программное обеспечение позволит операторам одновременно управлять несколькими складами в «сухих портах», а также в промышленно-логистических зонах из централизованного места. Программа предоставляет всю информацию, необходимую для оптимизации использования ресурсов, измерения эффективности современных «сухих портов», оценивает существующие транспортные потоки и прогнозирует возможное перемещение грузов .

Система органично соединяет операции логистических узлов и физическую транспортировку, обеспечивает раннее предупреждение об активных рисках и обеспечивает полный спектр видимого управления, включая концепцию единого потока материалов. Благодаря мобильным приложениям, AIS, IoT и другим передовым логистическим технологиям система определяет местонахождение транспортных средств, рабочее состояние складов и другую информацию в режиме реального времени. Благодаря прозрачному обмену информацией между всеми секциями и визуализации материальных потоков система лучше сотрудников, транспортные средства, товары и склады. В то же время реализуется взаимосвязь в реальном времени с внешними данными о рисках, обеспечивая ранние предупреждения и интеллектуальные напоминания об альтернативных вариантах. В процессе распределения большие данные и искусственный интеллект делают интеллектуальные расчеты планов хранения грузов и оптимальных транспортных маршрутов для повышения эффективности распределения и оптимизации использования активов.

Интеллектуальная логистика оптимизирует процессы, сопоставляя лучшие инструменты автоматизации с оборудованием в соответствии с различными типами узлов, тем самым обеспечивая производительность на часовом уровне и значительно повышая эффективность работы, автоматизируя складирование, инвентаризацию для обеспечения точного позиционирования и отслеживания активов, тем самым создавая быструю и эффективную платформу цифрового хранения. Программа позволяет Khorgos Gateway использовать лучшую бизнес-модель для развития сухого порта мирового класса в РК.

Ещё одним направлением является АСУ ТК, информационно-аналитическая система регулирования на транспорте, разрабатываемая Министерством транспорта РК. Она позволит значительно повысить качество и скорость принятия решений в сфере транспортных инфраструктурных проектов и каналам товародвижения. Эффекты всех проектов можно будет рассчитать в едином цифровом пространстве, что повысит прозрачность и согласованность, даст возможность для сравнения плановых и фактических эффектов по каждому отдельному объекту логистического центра, также послужит для снижения барьеров и упрощения двусторонней торговли. Применение подобных мер станет отправной точкой привлечения около 60 млн. потенциальных клиентов в регионе .

Для совершенствования «сухого порта» можно применить цифровые копии, которые объединяют физический и цифровой миры. Это дает возможность взаимодействовать с цифровой копией физического объекта так, как это делалось традиционно. Данная технология используется для создания точных 3D-моделей своих центров и экспериментирования с изменениями в конфигурации или внедрением нового технического оборудования, чтобы увидеть его результативность. Более того, логистические центры имеют возможность создавать цифрового двойника и использовать его для целей тестирования различных сценариев и повышения эффективности.

Имитационное моделирование деятельности системы сухого порта СЭЗ «Хоргос – Восточные Ворота» позволит изучить процесс обработки вагонопотока, который реализуется последовательностью следующих операций: прием поездов, подготовка их к расформированию, расформирование, подача вагонов к причалам порта, погрузочно-разгрузочные работы с вагонами на путях, очистка вагонов от портовых путей, накопление поездов нового назначения, их формирование, подготовка к отправке и сама отправка. Функционально взаимодействующие элементы системы предназначены для выполнения перечисленных операций. К элементам относятся входные разделы; парк прибытия; сортировочная площадка; формирование вытяжек; портовые пути; парк вылета; выходные сайты. Каждое из перечисленных устройств имеет некоторые параметры, характеризующиеся собственной емкостью, соответствующие количеству имеющихся путей определенной длины, достаточные для размещения необходимого количества вагонов и т. д. Остальные устройства также характеризуются временем обслуживания прибывающих вагонов , т.е. продолжительностью совершения той или иной операции [4]. Сложность обработки процессов перегрузки в системе станция-порт определяется своими особенностями. Важнейшим из них является взаимодействие элементов управляемой системы, к которым, в частности, относятся все портовые сооружения (причалы, грузовые терминалы, перегрузочная техника), транспортные средства (вагоны, автомобили) и большое количество грузов различных типов.

Целью создания имитационной модели является установка соответствия рабочих параметров сухого порта (производительность, время нахождения вагонов на станции с разбивкой по операциям, полная загрузка устройств портового терминала, железнодорожные пути) заданным параметрам в системе - увеличение входящего грузопотока. Проверка параметров работы станции в различных условиях (непринятие вагонов портом, увеличение количества прибывающих поездов и т. Д.), Определение резервов станции, стабильность работы, максимальное количество вагонов на участке пути станции. Результатом моделирования должно стать определение условий, при которых сухой порт не сможет работать и обрабатывать входящие потоки грузов.

На сегодняшний день также необходимо совершенствование электронной системы входа на территорию МЦПС для повышения прозрачности и противодействию таким явлениям, как «несуны» и контрабанда. Несунами принято считать людей, занимающихся хищением товара, сырья, инструментов и средств производства посредством тайного перенесения или вывоза за пределы предприятия. В целях противодействия этим явлениям и совершенствования в целом таможенного контроля принимаются меры, в том числе цифровизация процесса товародвижения и разделение товарных потоков от пассажирского.

Внедрение данной системы позволит автоматизировать таможенный контроль в отношении товаров, перемещаемых физическими лицами с одновременным обеспечением прозрачности товаропотока на МЦПС, все эти мероприятия направлены на повышение эффективности работы и выявления фактов уклонения от таможенного контроля. Наряду с этим в целях обеспечения безопасности предполагается снижение коррупционных рисков, связанных с ввозом на таможенные территории двух сторон потенциально опасных, запрещенных и ограниченных к перемещению товаров.

Подводя итог, можно обозначить, что логистические центры способны значительно сократить количество посредников и при этом ускорить поток товаров от производителей к потребителям. ЛЦ являются важным элементом современной экономики, который не только может стимулировать экономические регионы, которым угрожает регресс, но также является важным аспектом глобализации, поскольку они также могут предоставлять логистические услуги за рубежом.

Список литературы:

1. ТЭО создания «СЭЗ ПТЭЗ «Хоргос – Восточные ворота» // АО «Международный центр приграничного сотрудничества «Хоргос». – mcps-khorgos.kz.
2. Фехнер И. Логистические центры: цель - реализация – будущее. – Познать: Институт логистики и складирования, 2004. – С.14.
3. Кухарчик Р. Логистические центры - сущность, задачи, функции // Логистика - наука. Логистика. – №3. – 2014.
4. Официальный сайт «Международного центра приграничного сотрудничества «Хоргос». – http://www.mcps-khorgos.kz/sez_ptez.

УПРАВЛЕНИЕ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ ОРГАНИЗАЦИИ

ЗУДОЧКИН К.

магистрант группы МН-11-НП

ЛЕГОСТАЕВА А.А.

Научный руководитель, к.э.н., профессор

*Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Процессный подход к управлению принят уже большинством компаний. В данной статье рассмотрено содержание понятие бизнес-процесс, виды бизнес-процесса Показана взаимосвязь и регламентация организационного дизайна, и бизнес-процесс. Обозначены сущностные факторы внедрения системы управления бизнес-процессами.

Ключевые слова: процессный подход, бизнес-процессы, поддерживающие бизнес-процессы, управление бизнес-процессами, модернизация бизнес-процессов.

В современных условиях процессный подход является передовым методом в формировании системы эффективного управления. Теоретико-информационной основой нашего исследования явились материалы по менеджменту, организации, реинжинирингу и

оптимизации бизнес-процессов таких авторов как Деминг У, Хаммер М., Чампи Д, Репин В.В., Громов А. И., Джестон Д., Фидельман Г.Н. и др.

Процессный подход пришел на смену функциональному подходу и представлен в четырех направлениях: Всеобщий менеджмент качества (TQM), Постоянное улучшение процессов (CIP), Управление бизнес-процессами (BPM), Реинжиниринг бизнес-процессов (BPR).

Обратимся к рассмотрению понятия бизнес-процесс. Следует заметить, что в экономико-управленческой литературы отсутствует стандартная, унифицированная формулировка понятия бизнес-процесс. Рассмотрим наиболее ценные из них, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1. Определения понятия «бизнес-процесс»

Бизнес-процесс – это совокупность различных видов деятельности, в рамках которой на «выходе» используется один или несколько видов ресурсов, и в результате этой деятельности на «входе» создается продукт, представляющий ценность для потребителя	Хаммер М. Чампи Д [1].
Бизнес-процесс – это сущность, определяемую через точки входа и выхода, интерфейсы и организационные устройства, частично включающие устройства потребителя услуг/товаров, в которой происходит наращивание стоимости производимой услуги/товара.	Портер М.[2]
Бизнес-процесс – это множество внутренних шагов (видов) деятельности, начинающихся с одного или более входов и заканчивающихся созданием продукции, необходимой клиенту	Ойхман Е.Г. [3].
Бизнес-процесс – это логические серии взаимосвязанных действий, которые используют ресурсы предприятия для создания или получения в обозримом или измеримо предсказуемом будущем полезного для заказчика выхода, такого как продукт или услуга	Зиндер Е.З. [4].
Бизнес-процесс — это система операций, целью которой является производство и поставка услуг/товаров операциям, входящим в систему, а также другим системам	Рубцов С.В. [5].
Бизнес-процесс – это цепочка действий, выполняемых для достижения конкретной цели	Фидельман Г.Н. [6].
Бизнес-процесс – это цепь логически связанных, повторяющихся действий, в результате которых используются ресурсы предприятия для переработки объекта с целью достижения определенных измеримых результатов или продукция для удовлетворения внутренних и внешних потребителей	Андерсен Б. [7].
Бизнес-процесс это - структурированное конечное множество действий, спроектированных для производства специфической услуги (продукта) для конкретного потребителя или рынка	Шеер А.В. [8].

Анализируя определения, представленные в таблице 1 видно, что большинство определений рассматривают «бизнес-процесс» как набор действий в рамках заданного вида деятельности для достижения поставленной цели.

На наш взгляд, бизнес-процесс – это инсталляцию действий, в которых через управляющее воздействие осуществляется трансформация входящих ресурсов в выходящий результат процесса с новой ценностью, исходя из концепции менеджмента.

Все бизнес-процессы, согласно классической классификации, подразделяются на 3 группы:

1. Основные бизнес-процессы;
2. Управляющие бизнес-процессы;
3. Поддерживающие бизнес-процессы.

Основные бизнес- процессы – это те процессы, которые генерируют доход. К ним относят процессы, ориентированные на производство товара или оказание услуги, являющиеся целевыми объектами создания предприятия и обеспечивающие получение дохода [9].

Управляющие бизнес-процессы, или бизнес-процессы управления, охватывают все функции менеджмента на уровне каждого бизнес-процесса и предприятия в целом. К ним относят процессы стратегического, оперативного и текущего планирования, формирования и осуществления управленческих воздействий.

Поддерживающие процессы обеспечивают инфраструктурную поддержку организации, ее жизнеобеспечение, но сами непосредственно не создают добавленной стоимости. К ним относят бизнес-процессы финансового обеспечения, кадрового обеспечения, инженерно-технического обеспечения и т. п.

Предметом нашего исследования выступают поддерживающие бизнес-процессы, которые не создают непосредственно добавленную ценность, но являются необходимыми для обеспечения основных процессов, в частности бизнес-процесс управление персоналом.

Организационный дизайн и бизнес-процесс: взаимосвязь и регламентация. Невозможно управлять и контролировать процесс, который не регламентирован и не измерим. Как известно, организационный дизайн — это то, на чем строится вся система управления компанией. Организационная структура компании и бизнес-процессы находятся в тесной взаимосвязи, обеспечивая регламентацию ответственности, компетенций, делегирования полномочий, направлений эффективного контроля, что необходимо как руководителям, так и рядовым сотрудникам.

Изучение бизнес-процесса управление персоналом, позволил нам выделить следующие регламентированные процессы:

- подбор персонала – процесс, описывающий процедуру проведения собеседований с кандидатами на вакантные должности;
- оформление персонала - процесс, описывающий процедуру принятия и оформления персонала на работу;
- проведение аттестации и оценок компетентности персонала - процесс, описывающий процедуру оценки компетентности работника;
- обучение персонала - процесс, описывающий процедуру внешнего обучения персонала;
- увольнение персонала - процесс, описывающий процедуру увольнения;

Внедряя систему управления бизнес-процессами, на наш взгляд, следует учитывать ряд факторов.

Во-первых, стадию жизненного цикла компании. Если компания находится на начальной его стадии, число сотрудников не большое, отсутствует устоявшаяся аудитория, нет регламентированных производственных инструментов, то и внедрение системы не обеспечит ей гибкости, оперативности, выживаемости. Все будет зависеть только от инициативности, продуктивности руководителя компании.

Во-вторых, характер деятельности организации. Процессный подход наиболее эффективен в компаниях циклического производства, для установления регулярного менеджмента с централизованным управлением, т.к. становится фундаментом для выстраивания автоматизированных бизнес-процессов.

Невозможно создать идеальную бизнес-модель и никогда ее не изменять. Поэтому перед компаниями сегодня стоит задача по аннулированию громоздких, частично оцифрованных бизнес-процессов, для замещения их на более эффективные и масштабируемые – глобальные цифровые платформы. Цифровые платформы разрабатываются для консолидации оптимизированных бизнес-процессов, эффективных технологий и легкодоступных данных по низкой стоимости, и, отвечающие потребностям компании в выполнении норм регулирующих органов.

Список литературы:

1. Хаммер М. Реинжиниринг корпорации. Манифест революции в бизнесе. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2011. – 288 с.
2. Пономарев Е. Введение в бизнес-процессы. Часть 1 //Analyst.by. Белорусское сообщество бизнес и системных аналитиков. – режим доступа: <http://analyst.by/articles/vvedenie-v-biznes-protsessyi-chast-1> – 10.11.2018.
3. Ойхман Е.Г. Реинжиниринг бизнеса: реинжиниринг организаций и информационные технологии. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 336 с.
4. Зиндер Е.З. Новое системное проектирование: информационные технологии и бизнес-реинжиниринг // Системы управления базами данных, 1996. – № 1. – С. 55–67.
5. Рубцов С.В. Уточнение понятия «бизнес-процесс» // Менеджмент в России и за рубежом. – 2016. – № 6. – С. 26–33.
6. Фидельман Г.Н. Бизнес-процессы и изменение организации. // Методы менеджмента качества. – 2002. – № 2. – С. 11–14.
7. Андерсен Б. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2007. – 272 с.
8. Шеер А.В. Бизнес-процессы. Основные понятия. Теория. Методы / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Весть-Метатехнология, 1999. – 173 с.
9. Варзунов А. В., Торосян Е. К., Сажнева Л. П., Анализ и управление бизнес-процессами. – СПб: Университет ИТМО, 2016. –112 с.

МОТИВАЦИЯ СОТРУДНИКОВ, ПРОБЛЕМЫ И МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ

ИВАНОВА К.Е.

магистрант группы МН-13-П

ДЖАЗЫКБАЕВА Б.К.

Научный руководитель, PhD, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс мотивации сотрудников как одной из ключевых компетенций руководителя на современном рынке труда. Выявлено, что мотивация труда персонала является ключевым направлением кадровой политики любого предприятия, включает в себя совокупность стимулов, которые определяют поведение конкретного сотрудника компании.

Ключевые слова: мотивация, персонал, управление, рынок труда, эффективность.

Несмотря на мощные темпы цифровизации, особенно набирающие оборот в последнее время любой бизнес, любая компания не обходится без сотрудников. Наличие же в компании понятной, эффективной системы мотивации повышает производительность, положительно сказывается на коллективе, ведет к сокращению частоты смены кадров и в целом положительно влияет на имидж компании, располагая сотрудников к работе именно в данной организации, большей лояльности, в том числе к руководству.

Независимо от компетенций руководителя, кадры являются важной составляющей успеха компании [1, с.58]. Если в коллективе процветает лень, халатное отношение к работе, срыв сроков, занятие посторонними делами в рабочее время - пора что-то менять.

Рассмотрим вероятные причины халатного отношения сотрудников к работе:

- Вашим сотрудником является типичный бездельник. Тип людей, желающих работать меньше, получать больше. Мотивацией у данного типа сотрудников является только денежной, но действует ненадолго. Проблема в том, что такие сотрудники искренне считают, что достойны большего, и оказывают вам одолжение уже самим фактом трудоустройства. В

коллектив приносят только смуту и нарушение дисциплины, лучшим решением для руководителя будет расстаться с таким сотрудником.

- Сотрудники недостаточно самостоятельны, расслаблены попустительством руководства. Они не хотят работать, потому что руководитель сделает или переделает все сам. Мотивации как материальной, так и нематериальной хватает ненадолго, руководитель вынужден быть надзирателем и постоянно проверять выполненную работу.

- Слишком большой или нечетко обозначенный круг обязанностей. Сотрудники не понимают поставленные задачи, поэтому и работать не спешат, затягивают сроки. Решением является понятная должностная инструкция, руководителю необходимо четко обозначить, что он хочет получить от каждого работника, для какой цели и в какие сроки.

- Сотрудники подвержены влиянию нездоровой обстановки в коллективе. В коллективе, где имеют место интриги, докладные друг на друга, явно поощряются только некоторые сотрудники и не замечают других – как правило, большая текучесть кадров, допущенная халатностью руководителя. В этом случае нужно сначала заняться сплочением команды, и далее мотивацией каждого отдельного ее члена [2, с.168].

По мнению Фридриха Гегеля, немецкого философа – сотрудники могут добросовестно и безвозмездно трудиться, если в обществе есть нравственная идея, праведная цель. Данная мысль отражает очень важную проблему мотивации в целом – в случае, если руководителем создана благоприятная обстановка в коллективе, сам руководитель является лидером и горит идеями, а сотрудники разделяют философию и миссию компании – мотивация в такой организации будет очень высокой. Сотрудникам важно знать, что они трудятся не только за деньги, но и приносят пользу, может быть в масштабах города или даже мира [3, с.97].

Далее, рассмотрим разные виды стимулирования сотрудников, такие как материальное поощрение, перспективы на будущее, доброе слово и необычные виды мотивации.

Материальное поощрение. Является самым простым видом мотивации: нет нужды погружаться «глубоко копать», вникать в потребности каждого сотрудника - достаточно повысить денежное вознаграждение. Как правило, это действительно, от денег обычно не отказываются, за исключением сотрудников, готовых работать ради миссии. Наибольшую эффективность и предпочтительность данного типа мотивации подтверждают и данные опросов сотрудников (Рисунок 1).

Какой способ мотивации персонала самый эффективный?

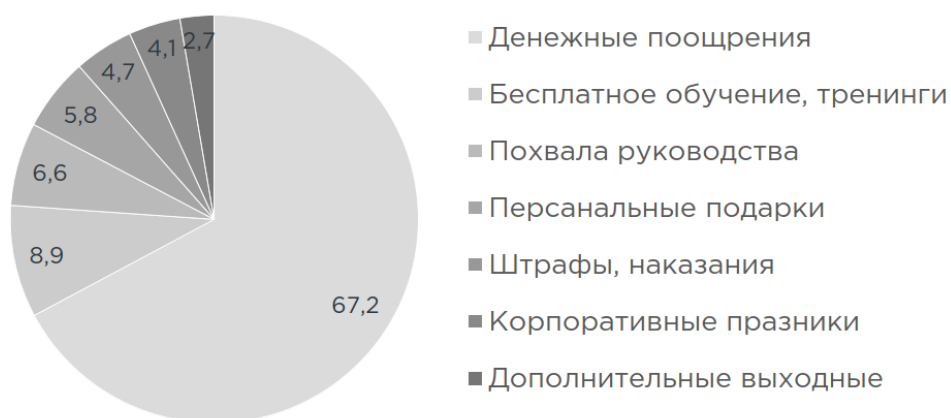

Рисунок 1 – Наиболее эффективные способы мотивации

К денежному виду мотивации относится и увеличение заработной платы, причём часто бывает достаточно 5-10 процентов. Если сотрудников в компании немного – эти лишние расходы вряд ли сильно отразятся на прибыли, а сотрудников мотивируют отлично.

К этому же виду мотивации относится и начисление премии. Если сотрудник достиг цели на все 100% - можно выплатить ему 100%-ю премию, если на 80% - сумма может быть поменьше.

Также можно предоставлять скидки на услуги. Например, если сотрудники приобретают себе что-то из ассортимента интернет-магазина, можно установить корпоративные скидки. Подобным действием можно как увеличить прибыль, так и мотивировать сотрудников невольно рекламировать компанию по каналам «сарафанного радио». Хорошим примером мотивации данного типа в Республике Казахстан является интернет-магазин Flip.kz.

Оплата обучения. Сейчас есть масса возможностей отправлять сотрудников на различное обучение, курсы и тренинги, как индивидуальные, так и командные. Это помогает в сплочении коллектива и повышает уровень навыков сотрудников. Руководителям не стоит жалеть деньги на обучение: в итоге эти затраты вернутся сторицей, когда сотрудники начнут применять полученные знания на практике.

Мотивация в виде комфортных условий. Возможно это ремонт в кабинете, новая мебель или обустройство мест отдыха, столовой или офисной инфраструктуры. Известно, что удобство рабочего места напрямую влияет на производительность труда, а также является прекрасным способом поднять рабочее настроение в коллективе.

Вручение подарков. Здесь мы подразумеваем не только традиционные денежные конверты, букеты или рожденья, а награждение сотрудников по причине отлично выполненной работой. Вспомним, как раньше на советских производствах премировали лучших сотрудников: дарили часы, путевки в санатории, вывешивали фотографии на доске почета и в корпоративных СМИ. Среди современных руководителей также популярны путевки на курорт, абонементы в спортзал, билеты на концерт - только, конечно, нужно узнать заранее предпочтения сотрудника.

Приятные мелочи тоже являются прекрасным способом мотивации, причем материальное вознаграждение можно заменить другими вполне вещественными поощрениями: лишним выходным, бесплатными обедами, корпоративной мобильной связью, медицинской страховкой, возможностью уйти с работы в случае необходимости.

Перспективы на будущее. Многие сотрудники стремятся сделать карьеру и продвинуться вверх по карьерной лестнице и если они будут уверены, что у них есть возможность продвижения в компании, поддержка руководителя - они способны обойтись без поднятия оклада или премии. Задача управленца – быть верным своему слову, т.к в случае обмана или разрушения надежд есть риск потери репутации.

Доброе слово. Есть большое количество сотрудников, кому теплые, дружественные отношения важнее зарплаты. Такой тип сотрудников ходят на работу часто за подзарядкой в виде дружественного климата коллектива, уютной рабочей атмосферы, ради общения с коллегами.

Сотрудникам также очень важна похвала, чем многие начальники пренебрегают, считая такой способ мотивации малозначительным, хотя похвала, даже сказанная вскользь, делает больше, чем сухие указания. Простые вежливые слова способны поднять настроение и позволить выполнять свою работу гораздо лучше и активнее [4, с.163].

Не менее важна и поддержка и сопровождение подчиненного руководителем, обратная связь или совместное обсуждение некоторых рабочих моментов. Сотрудник всегда должен знать, что он не один, ему есть у кого попросить совета, при этом не прослышав некомпетентным и не получив выговор.

Для общего поднятия рабочего духа в команде руководителем могут применяться и различные встречи, тим-билдинги, выездные мероприятия, которые не только оказывают положительное влияние на сплочение коллектива, но и дают проявить себя всем членам команды [5, с.76].

Не следует пренебрегать и старыми проверенными способами, такими как доска почета, заметка или статья в корпоративных СМИ, информация на корпоративном сайте. Такие действия, несмотря на свою простоту, имеют очень сильный положительный эффект.

Гибкий график. Подстройка под нужды сотрудников и организация гибкого графика весьма действенный метод поощрения, сотрудники чувствуют заботу и работают с большей отдачей, кроме того такой способ не снижает, а повышает производительность труда, к примеру компании, внедряющие фриланс, применяют данный метод долговременно и успешно.

Необычные способы. Учет темперамента работников. Меланхолики работают иначе, чем холерики, а флегматики отличаются от сангвиников. Работать с клиентами самых разных типов характера – могут и разные сотрудники. Игра на амбициях. Этот способ придумал еще Уолт Дисней, а сейчас подхватили многие руководители. В империи известного мультипликатора было много отделов и должностей, одни -престижные, другие - не очень. Самыми непопулярными были прачечные в отелях: люди не хотели там работать - непрестижно. Дисней переименовал прачечные в текстильные службы: это звучало уже по-другому и уравнивало работников с другими отделами. То есть не поменялось ничего, кроме названия, но как приятно стало сотрудникам! В наши дни этот способ тоже популярен: уборщица гордо называется менеджером по хозяйству, прачка - оператором стирки, и так далее.

Внутренняя система поощрений - причем не от начальства, а от своих же коллег. Суть проста: создается корпоративная программа, в которой каждый в открытом доступе оставляет отзывы, благодарности или жалобы на работу своих же коллег. Сейчас сделать это еще проще: в любом мессенджере, специальном корпоративном чате, приложении для бизнеса.

Мотивация удаленных сотрудников. Даже если человек находится далеко от вас, он должен чувствовать причастность к вашему общему делу. Фрилансерам больше важна даже не материальная мотивация (это как раз самое простое), а доброе слово и похвала начальника. От вас зависит, станет ли он частью коллектива и сможет работать с вами долгие годы [6, с.163].

Таким, образом, резюмируя данную статью, можно сказать, что наиболее действенными и доступными способами повысить мотивацию сотрудников являются такие простые действия руководителя как: личное знакомство с каждым сотрудником, общение онлайн, видеовстречи, назначение конкретные задач и периодическая обязательная отчетность. Также можно больше рассказывать о своих планах, будущем компании. Спрашивать фрилансера, что готов сделать он, приглашать удаленного сотрудника в офис или просто в город - желательно за счет компании, так как никакие онлайн встречи все-таки не заменят личное знакомство. Хорошей идеей также будет проводить совместные мероприятия, конференции, тренинги, тимбилдинги. И, возможно, самое главное – руководитель должен гореть работой сам, что само по себе является мощнейшей мотивацией для сотрудников.

Список литературы:

1. Адизес И.К. Развитие лидеров: Как понять свой стиль управления и эффективно общаться с носителями иных стилей. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 258с.
2. Соломанидина Т.О. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности: учебник и практикум для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 323 с.
3. Фридрих Гегель. Энциклопедия философских наук логики (Т.1). – М.: Мысль, 1974. – 452 с.
4. Галимова А. Ш., Закирова Д.Р. Заработная плата как фактор мотивации к труду // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2015. – №1. – С. 163-169.

5. Савинова С.Ю. *Лидерство в бизнес: учебник и практикум для вузов.* – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 280 с.

6. Маслоу Абрахам *Мотивация и личность.* 3-е изд. Пер. с англ. – СПб.: Питер, – 2008. – 352 с.

ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

ҚАЙЫПБЕРГЕН Б.Н.

МН-18-1к тобының студенті

КУРМАНГАЛИЕВА Л.А.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы,

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада адам ресурстарын басқарудың заманауи тенденциялары қарастырылады. Авторлар ақыл-ой жұмысымен айналысатын қызметкерлерді ынталандыру әдістерін қарастырады және мотивацияның жаңа тәсілдерін ұсынады. Ұсынылған тәсілдердің ішінде: ішкі мотивация, көшбасшылардың тәжірибесі және икемді жұмыс кестесі. Жұмыста персоналды басқарудың классикалық әдістерімен салыстырғанда ұсынылған әдістердің артықшылықтары қарастырылады.

Түйінді сөздер: персонал, персоналды басқару, персоналды бағалау, персоналды басқару жүйесі.

Персонал ұйымның өндірістік ресурсы ретінде табысты бизнестің кепілі болып табылады. Төменгі деңгейдегі жұмысшылардан бастап топ-менеджерлерге дейін барлығы ұйымның қызметіне өз үлестерін қосады, осылайша үйлесімді механизм қалыптастырады. Бірақ кез-келген жүйе сияқты, ол белгілі бір ережелер мен заңдар аясында жұмыс істеуі керек, олар бүкіл ұйымға барынша пайда әкелуі керек. Персоналды басқарудың заманауи жүйелері кадрлық саясаттың барлық ресурстарын байланыстыратын және персоналды бағалаудың басында өз саясатын қалыптастырады. Ұйымның тәжірибесінде қолданылатын ең көп таралған әдістердің бірі-қызметкерлерді КРІ әдісі бойынша бағалау жүйесі. Бұл әдіс қызметкерлердің тиімділігін бағалау үшін қолданылатын индикаторлар жүйесі болып табылады, ал барлық осы көрсеткіштер бүкіл ұйымның тиімділік көрсеткіштерімен байланысты. Қазіргі заманғы персоналды басқаруда КРІ жүйелерін қолдану мәселелері мен проблемаларын зерттеудің өзектілігі екі жақты: бір жағынан, бұл жүйелер ең тиімді болып табылады, өйткені олар бизнес–процестердің тиімділігі, тиімділігі мен өнімділігінің тікелей өлшеуіштерін немесе индикаторларын қамтиды, екінші жағынан, компаниялардың адами әлеуетті дамытуға көбірек бағытталуы және бизнес–процестердің клиентке көбірек бағытталуы қолданыстағы жүйелерді онтайландыру мен қайта қарауды талап етеді [1].

Көптеген ұйымдарда қызметкерлермен жұмыс инвестициялық қызмет емес, қымбат деп саналады, дегенмен қазіргі жағдайда бұл пікір біртіндеп өзгеріп отырады. Қызметкерлермен жұмыс бөлімі ұйымның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізудегі серіктестердің бірі болып табылады, сондықтан қызметтің жұмысын бағалау үшін КРІ қолдану маңызды бола түсуде. Бүгінгі таңда ұйымдарға HR-менеджмент саласына қатысты көптеген КРІ қол жетімді. Бұл көрсеткіштер ұйымның барлық қызметкерлері үшін тең болатын жалпы нүктелер ретінде сипатталуы мүмкін, яғни. белгілі бір ұйымдастырушылық және әлеуметтік жүйеге, сондай-ақ белгілі бір жұмыс орнына немесе белгілі бір лауазымға тән еңбек пен мінез-құлықтың нақты нормалары. КРІ персоналды басқару саласының бірқатар салаларын бағалауға көмектеседі: кадрлардың ауысуы, сабаққа қатыспау, қызметкерлердің қанағаттану деңгейі, ұжымдағы микроклимат, корпоративті мәдениет, қызметкерлердің адалдығы, жұмысқа деген қызығушылық, білім беру процесі және басқалар [2].

КРІ бөлуге болады: 1) кешіктіру – өткенге бағытталған, кезең аяқталғаннан кейін қызмет нәтижелерін көрсетеді. Мысалы, кадрлардың тұрақтамау статистикасы-ағымдағы жағдайды көрсетеді, бірақ оны қалай өзгерту керектігін көрсетпейді. 2) озыңқы – болашаққа бағдарланған, олар есепті кезең шегінде ол аяқталғаннан кейін берілген нәтижелерге қол жеткізу мақсатында жағдайды басқаруға мүмкіндік береді. Мысалы, қызметкерлерді тарту деңгейі, яғни жақсы нәтижеге жету үшін қажетті күш. Бұл мысалда алдыңғы КРІ (қызметкерлерді тарту деңгейі) кеш КРІ (кадрлардың ауысуы) әсер етеді, яғни олар әр түрлі жағынан бір проблема туралы айтатын жұп құрайды.

Көбінесе менеджерлер айналымдағы ақпаратты соқыр түрде көшіреді, содан кейін бұл КРІ бөлімшенің нақты көрінісін неге көрсетпейтініне, сондай-ақ оң өзгерістерді жүзеге асыруға көмектеспейтініне таң қалады. КРІ-ді әзірлеу кезінде сіз әрқашан негіздерден бастауыңыз керек, ең бастысы, кәсіпорын қандай мақсаттар мен міндеттерді қояды, персоналды басқару бөлімі осы стратегияны іске асыруда қандай рөл атқарады және қажетті нәтижеге жету үшін қандай құралдарды пайдалану керек. Критерийлерді таңдау кезінде олардың ең маңыздыларын ғана бөліп алу керек, барлық екінші деңгейлерді кесіп тастап, тек кілттерін қалдыру керек. Сыншылардың саны шектеулі болуы керек, тек содан кейін олардың орындалу шындығын байқауға болады. КРІ-ге қойылатын негізгі талаптарды келесідей ұсынуға болады: Шектеулі саны. Бүкіл ұйым үшін бірлік. Өлшемділік, сандық мәнде индикатор беру мүмкіндігі. Табыстың маңызды факторларымен тікелей байланыс. Бақылау, яғни факторларға әсер ету мүмкіндігі. Қызметкер үшін ынталандыру.

Қызметкерлерді басқарудың сауатты ұйымдастырылған және тиімді жүйесі, сайып келгенде, ұйым қызметінің максималды тиімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді, мақсатқа жетудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті нарықта көбінесе кәсіпорындар жарнама, өндіріс және техникалық жабдықтар саласында ұқсас көрсеткіштерге ие бола алады. Бұл жағдайда персоналды басқару жүйесі бәсекелестерден артықшылық алуға мүмкіндік беретін жетіспейтін элемент болып табылады. Мұның бәрі осы мақаланың тақырыбының өзектілігін анықтайды.

Қазіргі заманғы ұйымдар маңызды ресурстарға ие, олардың арасында қызметкерлердің білімі мен құзыреттілігін, сондай-ақ ақша ресурстарын бөліп көрсету керек. Нәтижесінде қызметкерлердің ақшасы мен білімінің жиынтығы кәсіпорынның нарықтық жағдайға айтарлықтай әсер ететін құралдарды жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы мықты ұйымның ерекшелігі-жоғары білікті, дұрыс уәжделген қызметкерлердің болуы.

Көбінесе ұйымдарда "қызметкерлер" ұғымы қолданылады, бұл белгілі бір кәсіби, Әлеуметтік және жеке қасиеттерге ие адамдардың жиынтығын білдіреді.

Бүгінгі таңда "персонал" ұғымы "адами ресурстар" ұғымына ауыстырылды. Бұл өзгеріс ғылыми - техникалық революция кезеңіндегі кәсіпорынның қызметіндегі адамның рөлін қайта қарау арқылы негізделді. Егер бұрын ұйымның әр қызметкері "анимациялық" деп саналса, онда ХХ ғасырдың соңында олар адамға өзінің мүдделері, психологиялық, жеке сипаттамалары және т. б. бар адам ретінде қарай бастайды. Осылайша, ұйымның жалпы қызметі әр қызметкердің корпоративті мақсаттарға жету ісіне қосқан жеке үлесіне байланысты екенін түсінеді [3]. "Адами ресурстар" ұғымы кез-келген заманауи қоғамның негізгі байлығын сипаттайды, оның дұрыс дамуы әр адамның жеке дамуына жағдай жасау және сақтау кезінде ғана мүмкін болады.

Қазіргі кезеңдегі персоналды басқарудың заманауи бағыттары:

1. Жеке мансапты жоспарлау.

Мансаптық баспалдақтың болуы жеткіліксіз. Болашақ өз міндеттерін орындаудан гөрі көп жұмыс істейтін қызметкерлері бар компанияларда. Ал егер не үшін жасап жатқанын білетін болса, олар тіпті талаптыдан артық нәтиже береді.

Осы "не үшін" нәтижесінде осы компанияда адамның жеке мансаптық жолы құрылады. Оны құруда жеке мақсаттарға басты назарды аудару маңызды. Біреу өз баспанасы үшін ақша жинайды, біреу мәртебе туралы армандайды, біреу ыңғайлы жұмыс істегісі келеді және

мамандықтан ләззат алғысы келеді.

Әдетте, материалдық және әлеуметтік мақсаттар қатар жүреді. Қызметкердің жеке мақсаттарын ескере отырып, оған компаниядағы даму векторын көрсету, оны жетілдіруді, оқытуды жоспарлау, мақсаттарды белгілеу үшін мансаптық жол қажет.

2. Маңызды емес кадрлық саясатты толығымен ауыстыру.

Компаниядағы бұл құжаттар әрдайым заманауи, пайдалы және бүгінгі шындыққа сәйкес келмейді. Қазір HR және басшылар бұл мәселеге саналы түрде қарайды.

Кейде ескі қағидаларды жөндеуден гөрі, қазыргы нарыққа икемдеуден гөрі жаңадан пішкен тиімді болып табылады. Кадр саясаты неғұрлым гуманистік, икемді бола бастайды, бірақ сонымен бірге қызметкерлерге қойылатын талаптар, тұжырымдамалар нақтырақ бола бастайды.

3. Help-management.

"Сізге керек және сіз оны бірден жасайсыз" позициясынан "тапсырманы уақытында және қажетті сапада орындау үшін сізге қалай көмектесе аламын"позициясына өту.

HR және басшылық тарапынан көмек әртүрлі болуы мүмкін: жедел оқыту жүргізу, әріптестермен немесе контрагенттермен байланыс орнатуға жәрдемдесу, жоба шеңберінде консультация беру.

4. Оқуға икемді тәсіл.

Компаниялар жыл бойы оқу жоспарларын тез түзетеді, дәстүрлі тақырыптар бойынша курстарды жаңа тренингтерге немесе фасилитациялық сессияларға ауыстырады. Бұл тәсіл икемді басқарудың салдары болып табылады. Бұл нәтиже үшін жұмыс істеуге мүмкіндік береді және өзектілігі жоғалған процестерге енбейді.

5. Жұмыс беруші компанияның брендімен жоспарлы жұмыс.

Компаниялар кәсіпорынның құндылықтарын, онымен жұмыс істеудің артықшылықтарын таратады. Сонымен қатар, олар қызығушылық танытатын әлеуетті кандидаттар топтарымен жеке жұмыс істейді.

Мысалы, IT немесе инженерлік мамандықтар студенттері.

Бұл оқиғаларды жариялау немесе компания тарихын қайталау үшін хаотикалық әрекеттер туралы емес, жұмыс берушінің брендіне жүйелі үлес қосу туралы.

6. Flexibility-икеңді персоналды басқару.

Бұл кері байланысты үнемі жинауда көрінеді. Ең бастысы, ұйымдастырушылық өзгерістерді құру кезінде осы кері байланысты ескеру.

Персоналмен өзара іс-қимылдың ашықтығы мен айқындығы мәдениетін қолдауда.

Арнайы іс-шаралар, қызметкерлерге арналған адалдық бағдарламалары және қызметкерлерді ынталандыру арқылы қызметкерлерді компанияның қызметіне үнемі тарту және оны өзгерту.

7. Жұмыспен қамтудың икемді түрлерін пайдалану.

Аутсорсинг, үйде жұмыс істеу уақыты немесе күндері, "Мобильді жұмыс орны" түсінігі, қашықтан ынтымақтастық форматтары.

Заманауи технологиялардың арқасында екі жаққа да тиімді және ыңғайлы қызметкерлермен икемді өзара іс-қимылдың түрлі мүмкіндіктері бар.

8. Әр түрлі оқыту: форматы мен мазмұны бойынша.

Сонымен бірге қызметкерлер "қатал" және "жұмсақ" дағдыларды үйретеді. Оқыту Бұл онлайн форматтар, тірі тренингтер немесе сессиялар арқылы жүзеге асырылады. Ойын форматтары көбірек қатысады: іскери ойындар, іскери ертегілер.

9. Шығармашылық кеңсе кеңістігін құру және қолдау.

Демалу және еркін қарым-қатынас жасау үшін ыңғайлы аймақтар құру. Түскі үзіліс кезінде немесе жұмыс күнінің соңында компания қабырғаларында қызметкерлердің спорттық немесе зияткерлік демалысын ынталандыру.

Шығармашылық кеңістік тек демалуға ғана емес, жұмысқа да қатысты. Сөйлесу бөлмелері тек негізгі "толтырумен"ғана емес, барлық қажеттіліктермен жабдықталған. Жұмыс кестесінде олар ми шабуылдарын ұйымдастыру мүмкіндігін ескереді, жаңа өнімдер

бойынша кеңестерге жеткілікті назар аударады.

Барлық осы трендтер икемділік, қызметкерлерге адамгершілік көзқарас, жеке көзқарас және Компанияның қызметіне жан-жақты қатысу туралы айтады. Әрине, бұл құралдарды кәсіпорынның нақты ерекшелігіне бейімдеу маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сафина Д.М. Управление ключевыми показателями эффективности: учебное пособие / Д.М. Сафина. – Казань: Казан. ун-т, 2018. – 123 с.
2. Разработка KPI для принятия ключевых решений и мотивации персонала // Финансовый директор: электронная версия журнала. 2017. – URL: <https://fd.ru/articles/39362-razrabotka-kpi-dlya-prinyatiya-klyuchevykh-resheniy-imotivatsii-personala-video>
3. Кибанов А.Я., Баткаева И.А., Ивановская Л.В.; Под ред. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: Учебник / 4-е изд., доп. и перераб. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 695 с.

КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН БАСҚАРУДЫҢ МЕХАНИЗМІ

ҚАЙЫРКЕН М.

МН-13П тобының магистранты

ОРЫНБАСАРОВА Е.Д.

Ғылыми жетекші, PhD докторы, доцент
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Сыртқы ортаның жоғары белгісіздігі мен тұрақсыздығы жағдайында кәсіпорындарда инновациялардың дамуын олардың инновациялық әлеуетін басқарудың сапалы жаңа тәсілдерін әзірлеу және енгізу арқылы ғана қамтамасыз етуге болады. Инновациялық әлеуетті басқару кәсіпорынның инновациялық дамуын басқаруды анықтайды. Сонымен бірге, коммерциялық құрылымның инновациялық әлеуетін басқарудың тиімді тетігін құру барысында оны қалыптастырудың ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге кәсіпорынның инновациялық мүмкіндіктерін де ескеру қажет, осылайша бұл механизмді қолдану экономикалық агенттің инновациялық қызметінің жоспарланған көрсеткіштеріне жүйелі негізде қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл коммерциялық ұйымның инновациялар шығаруға дайындығын алдын-ала анықтайтын шаруашылық жүргізуші субъектінің инновациялық әлеуетінің деңгейі болғандықтан, экономикалық агенттің инновациялық әлеуетін басқару тетігін іске асырудың мәні мен нақты құралдарын егжей-тегжейлі зерттеу ерекше өзекті болып табылады. Мақалада инновациялық дамуды басқару механизмі инновациялық потенциалды бағалау және басқару арқылы көрсетілген.

Түйінді сөздер: механиз, инновациялық даму, инновациялық әлеует, инновациялық даму принциптері, инновациялық даму механизмі, инновациялық әлеуетті бағалау.

Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқару механизмін анықтауға функционалды-мазмұнды көзқарасты аша отырып, біз "механизм" категориясының мәнін қарастырамыз [1].

Жалпы, механизм ғылыми термин ретінде техникалық, жаратылыстану және экономикалық зерттеулерде жиі қолданылады. Жалпы алғанда, бұл құбылысты анықтайтын күйлер немесе процестер жиынтығы. Д. Н. Ушаковтың түсіндірме сөздігінде механизм "ішкі құрылым, бір нәрсенің жұмыс істеу жүйесі, қандай да бір қызмет түрінің аппараты" ретінде сипатталады. А.Н. Бычкованың пікірі жоғарыда аталған тәсілдерге қарама-қайшы. Механизм - бұл объектіні қозғалысқа келтіретін өзара байланысты элементтер жиынтығы деп санайтын; әсер ету құралы ретіндегі объектіні басқару процесін сипаттайды. Бұл жағдайда механизм

тұтастай алғанда жүйені және оның элементтерін басқаратын немесе түрлендіретін аппарат немесе тәртіп екендігімен келісуге болады.

Басқару механизмінің мәнін қарастыра отырып, басқару механизмінің мазмұнын оның инновациялық әлеуетімен тікелей ашамыз. Ғылыми әдебиеттерді мазмұнды талдау коммерциялық ұйымның инновациялық әлеуетін басқару механизмінің тұрақты тұжырымдамасы дамымағанын көрсетті. Инновациялық салаға қатысты басқару механизмінің көптеген түсіндірмелері бар: "инновацияларды басқару механизмі", "инновациялық қызметті басқару механизмі", "инновациялық жобаларды басқару механизмі", "инновациялық механизм", "инновациялық даму механизмі", "персоналдың инновациялық әлеуетін басқару механизмі", "инновациялық әлеуетті арттыру механизмі" және т. б.

Мысалы, О. А. Лезина, А. Р. Эмексузьян инновацияларды басқару тетіктерінің келесі жіктелуін келтіреді:

- инновациялық қызметті ұйымдастыру тетіктері (күру, сіңіру, нарықтық инновациялық интеграция, бөлу);
- инновацияларды әзірлеу және енгізу тетіктері;
- инновациялық қызметті ынталандыру және қаржыландыру тетіктері (кредит беру, меншікті капиталды қалыптастыру, ҒЗТҚЖ шығындарын есепке алу, салық салу);
- технологиялық трансфер механизмдері (зияткерлік меншік механизмі).

Нәтижесінде, шаруашылық жүргізуші субъектінің инновациялық қызметінің жоғары динамикасын және ондағы экономикалық қатынастарды реттеуші ретіндегі механизмнің рөлін ескере отырып, біз нысандардың, әдістер мен құралдардың динамикалық жиынтығы ретінде кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқару механизмін анықтауға болады деп санаймыз. Олардың көмегімен инновациялық жауапкершілік орталығы басқарушылық шешімдер қабылдай отырып, инновациялық күзiреттiлiктерге, процестерге, сондай-ақ шектеулі ресурстарды тиімді пайдалану және оларды инновациялық қызметтен максималды коммерциялық нәтижеге қол жеткізу және экономикалық агенттің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қалыптасқан нарықтық жағдайды ескере отырып, қоршаған ортаның басқарылатын параметрлеріне әсер етеді.

Ұйымның инновациялық әлеуетін тиімді пайдалану үшін басқару механизмінің мазмұны туралы нақты түсінікке ие болу ғана емес, сонымен қатар оны қалыптастыру мен қолданудың нақты кезеңдерін ұстану маңызды екенін атап өткен жөн.

М. С. Агафонов, М. А. Лахин ұйымның инновациялық белсенділігін арттыру мәселесін шешуді оның инновациялық әлеуетін басқару құрылғысын жетілдіру арқылы үш бағыт бойынша дәлелдейді: инновациялық әлеуеттің ішкі жүйелерінің өнімді жұмысын жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау; диагностиканың өзектілігін ескере отырып, инновациялық қызметті іске асыру процесін еркін басқару және болжамды инновациялық нәтижеден ауытқуларды түзету; инновациялық дамудың неғұрлым оңтайлы траекториясын таңдау және инновациялық жүйені сыртқы орта жағдайындағы белсенді өзгерістерге бейімдеудің тиімді әдістерін іздеу. Ұйымның инновациялық әлеуетіне әсер етудің белгіленген бағыттары авторлар ұсынған инновациялық дамуды иерархиялық ұйымдастырушылық басқару моделінің негізін құрады.

О. В. Васюхин мен Е. А. Павлова кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқаруды келесі негізгі ережелермен байланыстырады:

- кәсіпорынның инновациялық әлеуетін қалыптастыруға және дамытуға ынталандыру;
- инновациялық әлеуетті қалыптастыру мен дамытудың мақсатты бағытын таңдау және оның мазмұндық құрамын жоспарлау;
- өзгерістерге бейімделген инновациялық әлеуетті барабар ұйымдастыру;
- кәсіпорынның инновациялық әлеуетінің даму деңгейі мен келешегінің мониторингі

Біздің ойымызша, бұл тезистер коммерциялық құрылымның инновациялық әлеуетін басқарудың мақсаттарын, міндеттері мен әдістерін анықтау тұрғысынан нақты және тәжірибеге бағытталған толықтыруларды қажет етеді.

Коммерциялық ұйымның инновациялық әлеуетін басқару тетігі жүйелік тәсілдің талаптарына жауап беруі және басқару органдары, мақсаты, міндеттері, қағидаттары, функциялары, басқару әдістері сияқты элементтерді қамтуы және инновацияның өмірлік циклінің әртүрлі кезеңдерінде басқарушылық шешімдер қабылдауға әсер ететін көптеген факторларды ескеруі керек.

Сонымен бірге, қоршаған ортаның тұрақсыздығының өсіп келе жатқан белгісіздігі жағдайында кез-келген жүйенің өмір сүру деңгейі оның өмір сүру параметрлеріне бейімделу қабілетімен қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты инновациялық қызметті басқару жүйесінің тұрақтылығы рефлексивті тәсілді қолдану қажеттілігін анықтайды, оның мәні болған өзгерістерге тез және барабар реакцияны қамтамасыз ететін бақылау, бағалау және кері байланыстардың басқару процедураларын әзірлеу болып табылады. Оны қолдана отырып, ұйымды басқару көп бағытты факторлар кешенінің күрделі сыртқы әсерін дамыту процесінде кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқару жүйесінің әрекеттерін жасау үшін қандай әдістер мен құралдар қажет екенін жақсы түсінеді. Ұйымның инновациялық әлеуетін басқару жүйесінің рефлексивті қасиеттері неғұрлым жоғары болса, өзін-өзі ұйымдастыру механизмі соғұрлым жақсы болады, сондықтан потенциал компоненттерін басқару тиімдірек болады.

Осыған байланысты коммерциялық құрылымның инновациялық әлеуетін басқарудың жоғарыда аталған тәсілдерін талдау негізінде зерттеу міндеттерін шешу үшін ұйымның инновациялық әлеуетін басқарудың жетілдірілген тетігін ұсынуға болады деп санаймыз:

- 1 кезең. Басқару шешімі объектісінің ағымдағы жағдайын талдау
- 2 кезең. Басқарушылық шешімді әзірлеу және қабылдау
- 3 кезең. Орындаушыны таңдау және басқару шешімін іске асыру
- 4 кезең. Басқару әсерін іске асыру нәтижелерін бағалау және басқару шешімі объектісінің жай - күйін реттеу

Ұйымның инновациялық әлеуетін басқару тетігінің мақсаты мен міндеттерін тиісті басқару субъектілері оның инновациялық дамуының анықталған проблемалары мен алғышарттарын ескере отырып нақты тұжырымдауы керек. Сонымен қатар, кәсіпорынның инновациялық әлеуетіне қатысты басқару процесі осы саланың басымдықтары бойынша басқарушылық шешімдерді іздеуге, қабылдауға және іске асыруға бағытталғанын және жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, есепке алу, талдау және бақылау функцияларын ескере отырып құрылуы керек екенін ескеру қажет.

Д. А. Новиковтың әлеуметтік-экономикалық жүйелерді басқарудың жалпы теориялық принциптері мен әдістеріне сүйене отырып, біз экономикалық агенттің инновациялық әлеуетін басқару механизмін жүзеге асыру кезінде келесі негізгі қағидаларды сақтау қажет деп санаймыз:

- мақсаттылық принципі (инновациялық әлеуетті дамыту мақсатын нақты анықтау, оған сәйкес ресурстарды басқару және бөлу процесі құрылуы керек);
- экономикалық тиімділік қағидаты (инновациялық әлеует барынша тиімді нәтижемен пайдаланылуы тиіс);
- келісілген басқару принципі (инновациялық қызмет маңызды зияткерлік, шығармашылық және ақпараттық құрамдас бөлікке байланысты қызметкерлер мен бөлімдердің өзара сенімді және келісілген өзара әрекеттесуіне негізделуі керек, бұл кері байланыс құралын міндетті түрде қолдана отырып, корпоративтік мәдениеттің дамуына және ұжымның тиісті Инновациялық процестерді күшейтуге деген шынайы қызығушылығына ықпал етеді);
- бейімделу принципі (нарықтық үрдістердің өзгеруіне байланысты инновациялық әлеуетті дамыту басымдықтары бойынша басқарушылық шешімдердің икемділігі);
- жеделділік қағидаты (компанияның инновациялық әлеуетінің ресурстары мен элементтерін жылдам жұмылдыру, бизнес-процестерді жедел реттеу және ағымдағы міндеттерді уақтылы шешу);
- жауапкершілік қағидаты (компанияның инновациялық әлеуеті жағдайының

бірегейлігі және оны белгілі бір уақытта тиімді пайдалану мүмкіндігі басқару процестеріне байыпты қарауды, тәуекелдерді түсінуді және жауапкершілік орталықтарын функционалды бөлуді талап етеді);

- өзін-өзі дамыту қағидаты (компанияның инновациялық әлеуетінің жекелеген элементтері ретінде, сондай-ақ жалпы шаруашылық субъектісі ретінде);

- инновацияның өмірлік циклінің кезеңдерін есепке алу (негізгі құзыреттерді дамыту және өзгерту және инновацияның өмірлік циклінің сатысына, инновациялық жобаға байланысты инновациялық бағдарланған ұйымның ресурстарын басқарудың тиімді әдістерін қолдану);

- мультипликативтік немесе көбейту (күрделендіру) қағидаты (басқарушы іс-әрекеттер инновациялық әлеуетті және оның құрамдас бөліктерін дамыту әсерлерінің әртүрлілігін оңтайландыру, оларды көбейту үшін жағдай жасауы тиіс. Қазіргі тез өзгертін жағдайда бұл принцип инновациялық әлеуетті құраушылардың рекомбинацияларын маневрлеу және оңтайландыру үшін резерв құруға мүмкіндік береді) [2].

Тұрақсыз ортаның қазіргі жағдайында өзін-өзі дамыту, инновацияның өмірлік циклінің кезеңдерін, инновациялық жобаны және мультипликативті принциптерді ескере отырып, көрсетілген принциптердің ішіндегі ең маңыздылары болып табылады.

Тұтастай алғанда, экономикалық агенттің инновациялық әлеуетін басқару тетігі мынадай сатыларды қамтуға тиіс: басқарушылық шешім объектісінің ағымдағы жай – күйін талдау-инновациялық әлеует; басқарушылық шешімді әзірлеу және қабылдау; орындаушыны таңдау және басқарушылық шешімді іске асыру; басқарушылық әсерді іске асыру нәтижелерін бағалау және басқарушылық шешім объектісінің жай-күйін реттеу. Бұл ретте шаруашылық жүргізуші субъектінің инновациялық әлеуетін басқару тетігін іске асырудың соңғы кезеңі кәсіпорынның инновациялық әлеуетінің қол жеткізілген жай-күйін қайта бағалауды, оның қол жеткізілген деңгейін талап етілетінмен салыстыруды және қажет болған жағдайда оны пайдалану және ұлғайту бағыттарына түзетулер енгізуді көздеуі тиіс.

Айта кету керек, коммерциялық ұйымның инновациялық әлеуетін бағалау оны басқарудың тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі кезеңдерінің бірі болып табылады және белгілі бір уақытта оның нақты деңгейін осы деңгей туралы қолданыстағы идеялармен салыстыру үшін инновациялық әлеуеттің құрамдас бөліктерінің мониторингі болып табылады. Сонымен қатар, ұйымның инновациялық әлеуетін зерттеудің жеке міндеттеріне сәйкес оның деңгейін бағалау әдістемесі ретінде ресурстық, мақсатты, жүйелік, ситуациялық және факторлық тәсілдер қолданылады.

Экономикалық құбылыстарды бағалау мен талдаудың қолданыстағы әдістерінің алуан түрлілігін әдістердің үш тобына дейін азайтуға болады:

- сапалық (ми шабуылы, сценарий әдісі, сараптамалық бағалау әдісі, құрылымдау әдісі - "мақсаттар ағашы", шешуші матрица әдісі және т. б.);

- сандық (статистикалық, аналитикалық, дискреттік, логикалық, графикалық, комбинаторлық және басқа әдістер);

- аралас (имитациялық модельдеу, ситуациялық модельдеу және т. б.)

Алайда, кәсіпорынның инновациялық әлеуетінің деңгейін зерттеу үшін осы әдістердің кейбіреулері ғана кең таралған. Сонымен, қазіргі уақытта экономикалық әдебиеттерде экономикалық агенттердің инновациялық әлеуетінің құрамдас бөліктерін бағалауға екі негізгі әдістемелік көзқарас дамыған: егжей-тегжейлі; диагностикалық. Олардың комбинациясы егжей-тегжейлі диагностикалық тәсілі де қолданылуы мүмкін [3].

Егжей-тегжейлі талдау ұйымның инновациялық әлеуетінің құрамдас бөліктері мен параметрлерінің әрқайсысына дәйекті бағалау жүргізуден тұрады және оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтау үшін негізінен инновациялық жобаны негіздеу кезеңдерінде қолданылады.

Егжей-тегжейлі тәсілге қарама-қайшы, негізінен оның элементтерінің жай-күйін сараптамалық бағалауға негізделген ұйымның инновациялық әлеуетінің деңгейін анықтаудың диагностикалық әдісі. Сонымен, коммерциялық құрылымның инновациялық

әлеуетін диагностикалық әдіспен бағалау кезінде параметрлердің нақты мәндері нормативтік мәндермен салыстырылады, содан кейін нақты шкаламен салыстырылады. Нәтижесінде экономикалық субъектінің инновациялық әлеуетін интегралды бағалау әр блоктың жағдайын тиісті параметрлерден қорытынды бағалаудың орташа мәні ретінде анықталады.

Ф.И. Чудаковтың пікірінше, егжей-тегжейлі диагностикада жоғарыда аталған тәсілдердің үйлесуі күшті жақтарға сүйене отырып, оларға тән кемшіліктерді жоюға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, кәсіпорынның инновациялық әлеуетін сандық бағалау келесі негіздер бойынша топтастырылған әртүрлі көрсеткіштерді қолдана отырып жүргізілуі мүмкін:

1. Ғылыми-техникалық әлеуеттің көрсеткіштері (ғылыми дәрежесі бар қызметкерлердің саны; бір қызметкерге есептегенде ұтымды ұсыныстардың саны; тіркелген патенттердің саны);

2. Коммерцияландыру көрсеткіштері (өндірілетін өнімнің жалпы көлеміндегі жаңа өнімнің үлесі, лицензиялық шарттардың саны);

3. Орындалатын инновациялық жұмыстардың ұзақтығы;

4. Басқару жүйесінің инновациялылығы (кәсіпорындағы инновациялық қызметті ынталандыру нысандары, басшылықтың инновациялық жобаларын іске асыруға қатысу, инновациялық қызметке қатысушыларға берілетін еркіндік деңгейі)

Басқа әдістемеге сәйкес кәсіпорынның инновациялық әлеуетінің жай-күйі блоктар, компоненттер мен параметрлер тұрғысынан мақсатты ағаш түрінде ұсынылуы мүмкін. Сонымен, мақсат ағашының параметрлерін есептеу әр қосалқы мақсаттың абсолютті және салыстырмалы маңыздылық коэффициенттерін қолдана отырып жүзеге асырылады, ал белгілі бір блоктардағы инновациялық әлеуетті бағалау үшін сараптамалық әдіс қолданылады. Сонымен қатар, ұйымның инновациялық әлеуетін бағалаудың осы әдісін жетілдіру аясында В. С. Миронова сараптамалық бағалауды ғана емес, сонымен қатар негізгі мақсатқа жету үшін ішкі мақсаттардың маңыздылығын ескеретін орташа өлшемді қолдануды ұсынады. Біздің ойымызша, ұйымның инновациялық әлеуетін бағалаудың осы әдісінің басты кемшілігі, оның көмегімен, ең алдымен, кәсіпорынның жоғары және негізгі мақсатқа жету қабілеті анықталады, бірақ бұл экономикалық агенттің инновациялық әлеуетінің қорытынды, нақты мәні туралы толық түсінік бермейді. Демек, мақсат ағашын коммерциялық құрылымның инновациялық потенциалының деңгейін бағалау әдісі ретінде пайдалану қысқа мерзімді перспективада оның жағдайын басқару мүмкіндігін айтарлықтай шектейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Белозёрова О.И. Функционально-содержательный подход к определению механизма управления инновационным потенциалом современного предприятия // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2016. – №6 (57). – С.63.

2. Лемех В.В. Принцип мультипликативности и управленческая реальность. – URL: <http://lemekh.socionet.ru/files/mult.pdf>.

3. Миронова В.С. Оценка инновационного потенциала предприятия // Креативная экономика. – 2012. – № 1 (61). – С. 35-39.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ ВНУТРЕННЕЙ И ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ МАРКЕТИНГА ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

КОПБАЕВА К.У.

студентка группы РД-20-2

АБДУРАХМАНОВА З.А.

Научный руководитель, магистр, ст. преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается специфика работы туркомпаний и его маркетинговая среда, определяющая количеством факторов внешней и внутренней среды, которая оказывает влияние на предприятие, и тем, насколько эти факторы схожи между собой.

Ключевые слова: туристская компания, внешняя среда, внутренняя среда, макросреда.

На современном этапе развития экономики устойчивое развитие туристской организации предполагает ее взаимосвязь с внешней средой, представляющей собой множество взаимосвязанных факторов, которые оказывают влияние на все процессы организации на макро- и микро-уровне.

Характер деятельности туристского предприятия во многом определяется средой маркетинга, в которой она функционирует и которая в обязательном порядке должна детально рассматриваться в процессе проведения маркетинговых исследований.

Среда маркетинга туристского предприятия – это все многообразие отношений, складывающихся как внутри самого предприятия, так и с другими экономическими субъектами [1].

Туристское предприятие действует в постоянно меняющихся условиях, которые характеризуются сложностью и динамизмом.

Специфика работы туристской фирмы такова, что на эффективность ее деятельности существенно влияют факторы внешней среды. Это обусловлено тем, что ей приходится тесно взаимодействовать с предприятиями занимающимися перевозкой, размещением, питанием и развлечением туристов, которые фактически определяют ее непосредственное окружение и обеспечивают реализацию туристских продуктов.

Сложность определяется количеством факторов внешней среды, которые оказывают влияние на предприятие, и тем, насколько эти факторы схожи между собой. Динамизм внешней среды характеризуется скоростью ее изменения (остаётся стабильной или быстро меняется).

Внешняя среда туристского предприятия может рассматриваться как совокупность двух относительно самостоятельных подсистем:

- макроокружения;
- непосредственного окружения.

Макроокружение (макросреда) создает общие условия среды функционирования туристского предприятия. В большинстве случаев макросреда не носит специфического характера по отношению к отдельно взятой туристской фирме. Однако каждая из них испытывает на себе ее влияние в соответствии с внутренним своим состоянием и не может управлять ею. В общем случае макросреда характеризуется следующими основными факторами (рисунок 1).

Многие предприятия рассматривают маркетинговую среду как «неконтролируемый элемент», к которому они должны приспосабливаться, другие фирмы предпринимают попытки перспективного управления маркетинговой средой. Вместо того чтобы просто наблюдать и подстраиваться под нее, эти фирмы активно действуют, пытаются на нее воздействовать [2].

Однако есть элементы среды, на которые в силу объективных причин оказать влияние невозможно, поэтому в этом случае фирмы выступают в роли пассивного наблюдателя. Например, у фирмы, пытающейся оказать воздействие на экономическую среду, на географическую миграцию населения, слишком мало шансов преуспеть в этом. В этом случае фирмы пассивно принимают маркетинговую среду как данность и не пытаются ее изменить. Они просто анализируют ситуацию, в которой вынуждены работать, и пытаются пользоваться ею в своих интересах.

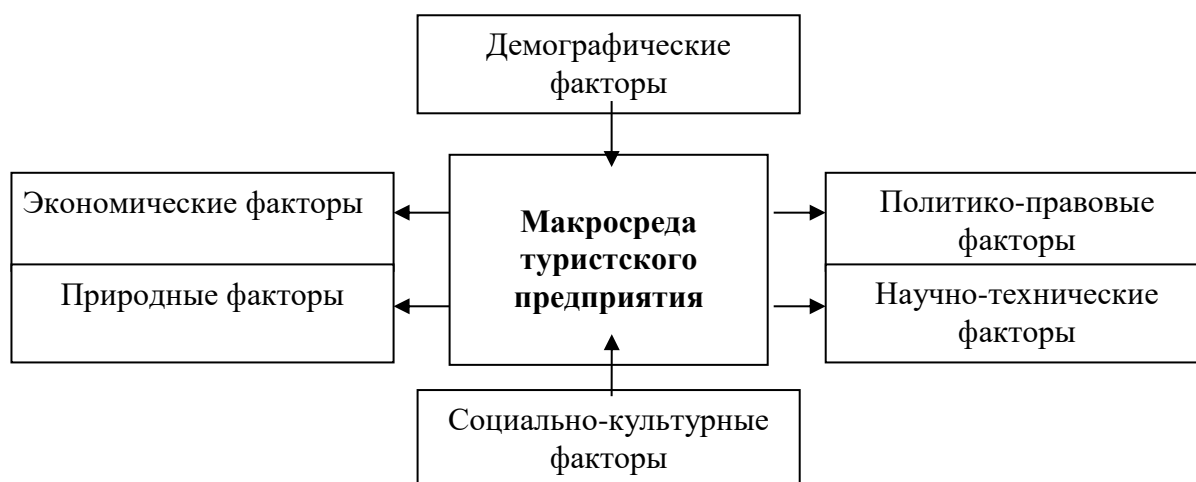

Рисунок 1 – Факторы макросреды маркетинга туристского предприятия

Тем не менее, при каждом благоприятном случае специалисты по маркетингу предпочитают занимать активную позицию и пытаются повлиять на силы, составляющие их маркетинговую среду.

Проводя исследование факторов макросреды, очень важно иметь в виду два принципиально важных момента:

Во-первых, все факторы макроокружения маркетинга сильно взаимосвязаны и влияют друг на друга. Поэтому их анализ необходимо проводить системно, в комплексе.

Во-вторых, степень воздействия факторов макросреды на различные предприятия неодинакова и зависит от их территориального расположения, размера, особенностей деятельности и др [3].

Рассмотрим более подробно основные направления изучения факторов макросреды туристского предприятия:

1. Демографические факторы.

Демографией называется наука, изучающая народонаселение по численности, плотности, разделению на группы по признаку возраста, пола, расы, рода занятий и других статистических признаков. Для специалистов по маркетингу демографическая среда особо интересна, поскольку рынок состоит из людей.

Изучение демографических факторов макросреды занимает важное место при анализе рыночных возможностей туристского предприятия. Интерес представляют вопросы, касающиеся численности населения, размещения его по отдельным странам и регионам, возрастной структуры с выделением трудоспособного населения, учащихся и пенсионеров. Так, достаточно четко прослеживается тенденция изменения туристской подвижности в зависимости от возраста, пола и семейного положения. Наибольшую склонность к активным формам туризма проявляют лица в возрасте 18-30 лет. Однако общая туристская подвижность достигает пика в 30-50 лет. Маркетинговые исследования свидетельствуют также, что неженатые люди более мобильны, чем семейные, а женщины проявляют к туризму больший интерес, чем мужчины.

Самой главной демографической тенденцией, отмечаемой во всех развитых странах, является старение населения. На сегодняшний день в мире самым быстрорастущим является рынок туризма людей пожилого возраста.

Для каждой группы населения, классифицированной по тому или иному демографическому признаку, требуется свой туристский продукт. У каждой такой группы свой бюджет, что также должно изучаться специалистами по маркетингу.

К группе демографических факторов также относятся миграция населения и урбанизация. Урбанизация является одной из предпосылок развития массовых форм туризма, так как степень выезда населения в туристские поездки прямо пропорциональна

степени урбанизации. Причем чем крупнее город, тем большее число его жителей выезжает в туристские поездки.

Важным демографическим фактором также является повышение образовательного уровня, что приводит к увеличению числа специалистов с высшим образованием, занятых в туристской отрасли. Также более высокий культурный уровень населения увеличивает спрос на познавательные путешествия.

Таким образом, собрав данные о тенденциях в демографических процессах, можно проанализировать их возможное влияние на деятельность турфирмы, определить направления приложения основных усилий и прогнозировать результаты будущей работы.

2. Экономические факторы.

Помимо самих людей, для турбизнеса важна еще и их покупательская способность. Экономическая среда состоит из факторов, которые влияют на покупательскую способность населения и характер самих покупок. Общий уровень покупательской способности зависит от уровня текущих доходов, цен, сбережений и доступности кредита. На покупательской способности сказываются экономические спады, высокий уровень безработицы, растущая стоимость получения кредитов. Специалисты по маркетингу должны быть в курсе основных тенденций в изменении доходов у населения и характере осуществляемых покупок.

Немаловажно также знать структуру распределения доходов между различными группами населения. Так как при выборе для обслуживания определенного сегмента рынка фирма должна исходить из материального положения своих потенциальных клиентов. Важно также учитывать и географические различия в структуре распределения доходов.

Анализ капиталовложений в индустрию гостеприимства и туризма, осуществленных собственными и иностранными инвесторами, позволяет определить уровень экономической активности в стране.

3. Природные факторы.

Природная среда представляет собой ресурсы самой природы, оказывающие на маркетинг существенное влияние. Дефицит некоторых видов сырья, вздорожание энергии, рост загрязнения среды – все это имеет большое значение при выборе для фирмы рынков сбыта и подготовке маркетинговых мер воздействия на рынок.

Для индустрии туризма вопросы рационального использования природных ресурсов и охраны окружающей среды в последнее время выдвигаются на первое место. Значительно повышается спрос на экологически чистые направления. Некоторые государства вводят экологический налог, позволяющий сохранить природу от нашествия туристов.

Помимо всего прочего, такие природные факторы как климат, топография, флора и фауна являются важнейшим элементом побуждения клиентов к совершению путешествий и привлечения туристов в регион или страну.

4. Социально-культурные факторы.

Люди растут в конкретном обществе, которое формирует их основные взгляды, ценности и нормы поведения. Почти не осознавая того, они воспринимают мировоззрение, определяющее их отношение к самим себе и взаимоотношения друг с другом. Многие культурные феномены могут оказывать влияние на решения, принимаемые людьми при проведении ими маркетинговых операций.

Наибольшей силой обладают устоявшиеся нормы, принятые в обществе, системы социальных правил, духовных ценностей, отношений людей к природе, труду, между собой и к самим себе. Знание социально-культурных факторов очень важно, они влияют как на другие элементы макросреды, так и на внутреннюю среду предприятия, например, отношение сотрудников к работе. Именно поэтому предприятие должно отслеживать возможные социально-культурные изменения и использовать их в практике маркетинга.

5. Научно-технические факторы.

Технологический прогресс напрямую затронул индустрию туризма. Анализ научно-технических факторов позволил своевременно увидеть те возможности, которые развитие

науки и техники открывало для производства новых видов услуг, их сбыта и совершенствования обслуживания клиентов.

Технологии, обслуживающие туристскую отрасль, подразделяются на три сферы: транспортная техника, оснащение гостиниц и ресторанов, коммуникационная техника.

Развитие транспортных средств предоставляет туристам большую свободу передвижения. Гостиничная и ресторанный техника упрощает и стандартизирует работу в гостиницах и ресторанах, частично экономя рабочую силу. Особо следует подчеркнуть внедрение в индустрию туризма информационных технологий, без чего в настоящее время немыслима организация массовых туристских путешествий.

Многие туристские фирмы уделяют большое внимание компьютеризации системы бронирования в режиме реального времени. Интернет позволяет удешевить затраты на средства связи, ускоряет процессы поиска информации, расширяет доступ к необходимой информации, облегчает многие организационные процессы как для работников туристской сферы, так и для клиентов. Рекламная информация через Интернет является наиболее доступной.

Научно-технический прогресс несет в себе не только огромные возможности для турфирмы, но также представляет собой реальную угрозу. Появление новых технологий приводит к устареванию уже существующих, что грозит неприятностями для фирмы, не проявляющей должного интереса к изучению факторов научно-технического характера.

6. Политико-правовые факторы.

На маркетинговых решениях сильно сказываются события, происходящие в политической среде. Эта среда складывается из правовых положений, государственных учреждений и влиятельных групп общественности, которые оказывают влияние на различные организации и отдельных лиц и ограничивают свободу их действий в рамках общества.

Изучение политико-правовых факторов необходимо для того, чтобы иметь представление о намерениях органов государственной власти и управления в отношении развития общества и о средствах, с помощью которых государство проводит в жизнь свою политику. Анализ законов и других нормативных актов, устанавливающих правовые нормы и рамки отношений, дает туристскому предприятию возможность определить для себе допустимые границы действий и приемлемые методы отстаивания своих интересов [4].

Туристская фирма должна определить для себя, какие из внешних факторов оказывают на ее функционирование наиболее существенное влияние. Поэтому важно выявить те факторы, которые являются потенциальными носителями угроз для предприятия. Также целесообразно знать внешние факторы, изменение которых может открыть дополнительные возможности для туристской фирмы.

Непосредственное окружение представлено теми составляющими внешней маркетинговой среды, с которыми туристское предприятие находится в непосредственном взаимодействии. При этом важно подчеркнуть, что фирма может оказывать существенное влияние на характер и содержание этого взаимодействия. Тем самым она может активно участвовать в формировании дополнительных возможностей и предотвращении появления угроз ее дальнейшего существования.

Основные составляющие непосредственной внешней среды маркетинга представлены на рисунке 2 [5].

Одним из основных факторов развития туристской фирмы являются потенциальные потребители оказываемых ею услуг. Их изучение позволяет лучше уяснить то, какие услуги в наибольшей степени будут ими приниматься, на какой объем продаж можно рассчитывать, насколько можно увеличить круг потенциальных клиентов.

Следующей важнейшей непосредственной составляющей внешней среды являются конкуренты, т.е. туристские фирмы, работающие на том же сегменте рынка, что и исследуемая фирма. Знание возможностей конкурентов позволяет фирме определить

основные ориентиры, к которым она должна стремиться фирма и цели, которые ей следует достичь, чтобы не потерять клиентов или приобрести дополнительных клиентов.

Рисунок 2 – Непосредственная внешняя среда маркетинга

Практически ни одна туристская фирма не в состоянии самостоятельно организовать тур, обеспечить клиентов всеми необходимыми транспортными средствами, предоставить жилье, организовать питание и т.д. Для этого обычно привлекаются соответствующие смежные предприятия и организации, обеспечивающие недостающие звенья в комплексном обслуживании:

- средства размещения;
- транспортные фирмы;
- экскурсионные бюро и иные фирмы, предоставляющие услуги по сопровождению и информационному обеспечению туристов;
- посреднические туристские предприятия;
- торговые предприятия;
- предприятия общественного питания и т.д. [5].

Существенное влияние на деятельность туристского предприятия оказывают отношения с контактными аудиториями. Они представляют собой группы лиц, организаций, учреждений, потенциально или реально воздействующих на деятельность фирмы. Потенциальное воздействие может выражаться как в сохранении нейтралитета по отношению к фирме, так и в проявлении определенного отношения к ней.

Основными контактными аудиториями, окружающими туристскую фирму, являются:

- финансовые круги (банки, инвестиционные фонды, финансовые, страховые компании и другие финансово-кредитные институты);
- средства массовой информации (пресса, радио, телевидение Интернет);
- общественность (союзы потребителей, общественные формирования, а также население, не выступающее в качестве какой-либо организованной силы, например, жители курортной зоны);
- персонал фирмы, от мнения которого о деятельности своего предприятия зависит отношение к работе.

Кроме того, хороший имидж фирмы в глазах ее собственных работников благотворно воздействует и на другие контактные аудитории. Следовательно, от руководства туристского предприятия требуются усилия по повышению уровня информированности служащих о деятельности фирмы, проведение мероприятий по стимулированию их труда, повышению социальных гарантий.

Задача маркетинговых исследований состоит в получении информации о настроениях, царящих в контактных аудиториях, предвосхищении наиболее вероятных действий в отношении фирмы, а также поиске средств для налаживания конструктивного сотрудничества с общественностью.

Таким образом, туристское предприятие на рынке действует не обособленно, а в окружении и под воздействием разнообразных сил, которые составляют внешнюю среду маркетинга. Отношения, складывающиеся между субъектами среды и фирмой, разнообразны и по характеру воздействия на них со стороны фирмы они могут быть контролируемы, регулируемыми, а также неконтролируемыми и не регулируемы. Отсюда задача управления туристской фирмой сводится к снижению до минимума неконтролируемых

факторов среды и изысканию возможностей опосредованного влияния на них, т.е. к повышению наблюдаемости и управляемости внешней маркетинговой среды [6].

Стоит отметить, что предприятия сферы сервиса и туризма могут оказывать существенное влияние на характер и содержание взаимодействия с непосредственной внешней средой предприятия. Соответственно она может активно участвовать в формировании дополнительных возможностей и предотвращении появления угроз ее дальнейшему существованию.

Основная задача внешнего анализа – определение возможностей и угроз, которые могут иметь место в настоящем или возникнуть для фирмы в будущем.

Возможности предприятия представляют собой положительные факторы (тенденции и явления) внешней среды, которые могут привести к увеличению объема продаж и прибыли.

Угрозами же являются отрицательные факторы (тенденции и явления) внешней среды, которые могут привести, при отсутствии соответствующей реакции предприятия, к значительному уменьшению объема продаж и прибыли.

Для успешной маркетинговой деятельности фирме необходимо уметь прогнозировать как возможные трудности в будущем, так и появляющиеся новые возможности. Но для того чтобы успешно справляться с угрозами и действительно использовать возможности, отнюдь недостаточно только одного знания о них. Можно знать об угрозе, но не иметь возможности противостоять ей и тем самым потерпеть поражение. Также можно знать об открывающихся новых возможностях, но не обладать потенциалом для их реализации и, следовательно, не суметь их использовать.

Именно поэтому в такой же мере, как угрозы и возможности, в процессе маркетинговых исследований среды маркетинга изучается внутренняя среда туристского предприятия.

Внутренняя среда туристского предприятия – совокупность субъектов, объектов, процессов внутри предприятия, придающих ей конкретное лицо. По сути, это хозяйственный организм организации, ее структура. Она включает в себе потенциал, дающий фирме возможность функционировать в определенном промежутке времени.

Основная цель исследования среды маркетинга состоит в определении маркетинговых возможностей туристского предприятия.

Под маркетинговыми возможностями туристского предприятия следует понимать привлекательные направления маркетинговых усилий предприятия, на которых оно может добиться конкурентных преимуществ (рисунок 3).

Конкурентные преимущества туристского предприятия – это материальные и нематериальные активы, а также сферы деятельности, которые стратегически важны для туристского предприятия и позволяют ему побеждать в конкурентной борьбе.

Материальные (осязаемые) активы – это физические и финансовые ресурсы предприятия (основные фонды, денежные средства и т. д.).

Нематериальные (неосязаемые) активы – это, как правило, качественные характеристики предприятия: престиж, имидж предприятия, квалификация персонала и т. д. [7].

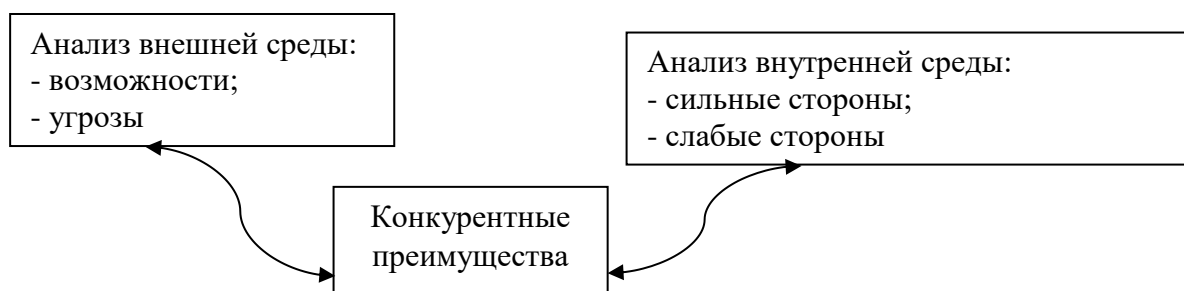

Рисунок 3 – Определение конкурентных преимуществ туристского предприятия

Определяя конкурентные преимущества, важно ориентироваться на запросы потребителей и убедиться в том, что конкурентные преимущества воспринимаются как таковые клиентами. Довольно типична такая ситуация, когда предприятие считает, что имеет определенные конкурентные преимущества, а потребители о них не знают. Конкурентные преимущества являются факторами конкурентоспособности, то есть способности конкурировать с другими предприятиями.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что ключевой задачей организации является выделение факторов макросреды, оказывающих доминантное влияние на разработку стратегических направлений развития организации. Применительно к сфере туризма нами сформулировано понимание устойчивого развития туристских организаций, которое, на наш взгляд, предполагает разработку и реализацию стратегии устойчивого развития туристских организаций, основанной на рациональном использовании ресурсов, способствующем удовлетворению потребностей туристов и обеспечению успешного функционирования туристских организаций. Макросреда характеризуется многообразием экзогенных факторов, которые целесообразно объединять в группы, а затем производить учёт наиболее важных для функционирования туристской организации. Специалистами в области маркетинга предлагаются различные методы анализа макросреды.

Анализ макроокружения позволяет оценить положение организации и предложить наиболее оптимальные стратегические направления развития туристской организации в перспективе. Современная макросреда обладает высокой степенью сложности, объёмности, динамичности, неопределённости. Таким образом, чтобы быстро реагировать и приспосабливаться к изменениям внешних факторов, необходимо постоянно отслеживать и анализировать данные изменения [8].

Список литературы:

1. Сарафанова Е.В., Яцук А.В. Маркетинг в туризме. – Издательство: Альфа-М, 2017.
2. Саак А.Э., Пшеничных Ю.А., Маркетинг в социально-культурном сервисе и туризме. – Питер, 2017.
3. Ханухова С.А., Анализ влияния факторов внешней среды на работу туристической фирмы // Транспортное дело России. – №3. – 2018.
4. Фатхутдинов Р.А. Стратегический маркетинг: Учебник для вузов. 5-е издание – СПб, 2018.
5. Закон Республики Казахстан «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года № 274-IV (с изменениями и дополнениями на 21.04.2016).
6. Синяева И.М. Маркетинг услуг: учебник для бакалавров/И.М. Синяева, О.Н. Романенкова и др. – М.: Дашков и К, 2015.
7. Уолкер О. Маркетинговая стратегия: курс MBA: пер. с англ. / О. Уолкер мл., Х. Бойд мл., Ж.-К. Ларше, Дж. Маллинз. – М.: Вершина, 2016.
8. Официальный сайт маркетинговой компании «Maint»// <https://maint.kz>.

ANALYSIS OF ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING DISTANCE LEARNING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN

KUZMINYKH D.O.

student of the MM-17-2 group

Ural State University of Economics
Yekaterinburg, Russian Federation

SHAKHSHINA A. K.

Research supervisor, master's degree, tutor
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. The article reveals positive and negative aspects of a transition of the educational process of higher education institutions in Kazakhstan to the distant mode due to the COVID-19 pandemic.

Keywords: distance learning, higher education institutions of Kazakhstan, COVID-19 pandemic.

On March 10, 2020, at that time, the chief sanitary doctor of the Republic of Kazakhstan, Zhandarbek Bekshin, made a statement: "Somewhere from March 11 to March 16, we may finally have a coronavirus in the country" [1]. Then this announcement caused only smiles on the faces of citizens of Kazakhstan. However, three days later, there was an official statement about first infected people. And then quarantine was declared. Businesses began to close, people lost their jobs, and the further educational process was questionable.

Due to the fact that countries around the world went on isolation mode because of the COVID-19 pandemic, the majority of the world's studying population has been forced to stay in self-isolation. According to UNESCO monitoring data for 2020, more than 100 countries closed their educational institutions, which affected the overall educational process [2].

In the context of preventing the spread of coronavirus infection on the territory of Kazakhstan, and in order to protect the health of employees and students of higher education institutions, the Order on organizing the educational process using distance educational technologies was issued. The Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan A. K. Aimagambetov proposed to use electronic and remote educational technologies for universities. At the same time, it was instructed to fully provide implementation of educational programs and arrange organization of interaction between students and teachers online.

According to a survey of the International Association of Universities, the most serious problems for higher education organizations during the pandemic were the following:

- 1.24% - suspension of educational activities,
- 2.46% - decrease in amount of university entrants,
- 3.52% - actual scientific research is not completed on time,
- 4.59% - weakening of partnerships,
- 5.89% - reducing of academic mobility [3].

To solve these problems, it was necessary to react quickly enough to avoid further economic, infrastructural and organizational problems.

To continue educational process during the pandemic, information and communication technologies were introduced and used in education system. To date, all online processes have been transferred to the Canvas platform, which implements not only educational processes, but also hosts course content, educational analytics, grades, attendance data, and tasks for students [4]. Many other platforms are integrated into this system, including Zoom Video Communications and Microsoft Teams.

Educational institutions in the context of the pandemic were forced to change traditional forms of education to distance learning technologies using the Internet. This situation has several aspects. On the one hand, it is not difficult to implement these technologies, since the majority of young people freely use a personal computer and Internet resources. At the same time, not all students wanted to switch to a new type of education. As some (33%) preferred to be physically at lectures, more than 40% of students noted a lack of personal communication with their classmates. The majority of respondents (66%) also recognize advantages of learning from home (an increase in the amount of free time, reduction in amount of work, and ability to get enough sleep) [5].

On the other hand, modern distance learning technologies are implemented mainly in the educational digital environment created by institutions themselves, and are inseparably linked with e-learning. This is especially concerns higher education institutions. Each university has its own virtual space, which provides access to electronic educational resources and interaction between

students and teachers. The problem is that until recently, most universities used distance learning technologies only as an additional resource.

During the transition to distance education, electronic educational environment became the main tool for distance learning, which affected the performance of university servers due to increase in web site attendance. In addition, not all students and teachers had an experience working on a distance and preferred more familiar Internet technologies: email and social networks. Existing problems with the Internet, background noise, and difficulty in focusing caused new barriers for students in switching to online education. In addition to the above, it is necessary to mention the lack of properly developed electronic educational materials and computer software for students.

There are also obvious advantages of switching to distance learning. For example, since online classes can be held at home or in any other place of students' choice, students are less likely to miss classes, which means that attendance increases. There is a high efficiency in presenting educational material using different resources, as online learning offers teachers a variety of ways to conduct classes. Online learning has a number of tools, such as videos, game platforms, and podcasts – something that teachers can use in their lectures. Expanding the lesson plan beyond traditional textbooks, tutors can present information more effectively. Another advantage for learning online is the acquisition of certain self-discipline and time management skills that will help properly allocate time for self-organization through educational process. The Research Institute of America found that e-learning increases the level of focus from 25% to 60%, while face-to-face training keeps it from 8% to 10% [6]. This is due to the fact that during e-learning, students have more control over the process itself, they also have the opportunity to review the training material as needed.

Summing up, we can conclude that the transition to distance learning in Kazakhstan took place quite quickly, which made it possible to introduce various information and communication platforms in short time to maintain the level of education. However, unforeseen situations such as teachers' unwillingness to change traditional teaching methods, failures when using university web sites, and others slowed down this process. Nevertheless, we must not forget about the positive results of the changes – introduction of time management in the daily routine of students, increasing in responsibility and self-organization.

Today, it is impossible to determine with certainty the future of online learning for higher education organizations in Kazakhstan. However, after the end of the pandemic, Kazakhstan has every chance to introduce a distance learning format for all students of higher education institutions on a permanent basis.

References:

1. Kazakhstan is waiting for coronavirus to appear in a few days- Bekshin. <https://liter.kz/kazahstan-zhdet-poyavleniya-koronaviru/>.
2. COVID-19 and Education: How Does Kazakhstan Face The Pandemic? –<https://eurasian-research.org/publication/covid-19-and-education-how-does-kazakhstan-face-the-pandemic/>.
3. The impact of the COVID-19 pandemic on higher education sector and master's program: an analysis of international, national and institutional response (p. 7) – <https://www.ntf.ru/sites/default/files/Vliyanie%20pandemii%20COVID-19%20na%20sektor%20vysshego%20obrazovaniya%20i%20magistraturu.pdf>.
4. We were ready for the pandemic: how did Kazakh universities implement a distance learning system in advance – https://forbes.kz/process/education/nujnyi_li_kazahstanu_130_vuzov/
5. Online training during the pandemic in numbers – <https://studyinrussia.ru/actual/news/onlayn-obuchenie-vo-vremya-pandemii-v-tsifrakh/>.
6. Facts and Stats That Reveal The Power Of eLearning [Infographic] – <https://www.shiftelearning.com/blog/bid/301248/15-facts-and-stats-that-reveal-the-power-of-elearning>.

ИНТЕРНЕТ-МАРКТИНГ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ «ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН»

ЛИМ А.С.

студентка группы гр. Э-18-5

ШАМЕТОВА А.А.

Научный руководитель, к.э.н.

Карагандинский технический университет,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье представлены широкие возможности и проблемы интернет-маркетинга, отражение сферы интернет-маркетинга в развитии цифрового Казахстана.

Ключевые слова: интернет-маркетинг, цифровизация, таргетирование, фирма, бизнес, предпринимательство, реклама.

В условиях пандемии традиционные каналы продвижения и продаж утратили свою эффективность. Существенно увеличилась роль цифровых технологий. Это стало отличной основой для развития бизнеса и поддержки предпринимательства для крепкой экономики любой страны в самом ближайшем будущем. Именно создание инновационной экосистемы, как основы для технологического предпринимательства, является одним из 5 ключевых направлений в реализации программы «Цифровой Казахстан», которое в свою очередь тесно взаимосвязано с интернет-маркетингом.

Любой бизнес, независимо от его отраслевой принадлежности в современных условиях реализуется по принципу: «онлайн-офлайн». Первоочередной задачей маркетинга становится привлечение клиентов в сети и дальнейшее стимулирование их действий офлайн.

Сложно представить современный бизнес без интернета. Ежедневно, тысячи руководителей, владельцы бизнеса, менеджеры и специалисты, получают различную информацию с помощью интернет-технологий и на ее основе принимают множество решений. Доля на сферу digital в расходах компаний неуклонно растет. На сегодняшний день интернет-маркетинг представлен в формах: платной рекламы (контекстная, таргетированная), SMM (social media marketing), SEO-продвижения, email-маркетинга, веб-аналитики [1].

Популярным становятся такие виды платной рекламы как: контекстная и таргетированная, призванные привлекать потенциальных потребителей. Контекстная реклама – это тип интернет-рекламы, при котором рекламное объявление показывается в соответствии с содержанием, выбранной аудиторией, местом, временем или иным контекстом интернет-страниц. Таргетированная - это способ онлайн-рекламы, в котором используются методы и настройки поиска целевой аудитории в соответствии с заданными параметрами (характеристиками и интересами) людей, которые могут интересоваться рекламируемым товаром или услугой, более эффективная форма рекламы. Отдельно выделяют ретаргетинг - повторный показ рекламы людям, которые уже видели ваше предложение, но не совершили целевого действия. Основные системы, которые используют рекламодатели для подобных форм рекламы – это Яндекс.Директ, Google Ads, Facebook Ads, ВКонтакте, myTarget [2].

Social Media Marketing – маркетинг с помощью социальных медиа. Страницы в социальных сетях – это лицо компании. Прежде чем купить товар или заказать услугу, многие люди ищут в соц.сетях отзывы и фотографии, чтобы составить более полное впечатление о бренде. Активное присутствие компании в соц.сетях повышает доверие, а если вы публикуете контент, интересный и полезный вашей целевой аудитории, то формируете вокруг себя сообщество лояльных клиентов. Когда контент создан, его можно

распространять среди аудитории с помощью социальных медиа практически без затрат. С развитием интернета, развиваются и технологии, использующие сеть в качестве основы обмена информацией: Facebook, ВКонтакте, You Tube, Instagram, Tik-Tok и другие [3].

SEO (Поисковое продвижение) – это методы по улучшению сайта для повышения его позиций в поисковых системах (Яндекс, Google, Mail.ru). Нахождение вашего сайта на первой странице результатов поиска позволит вам привлекать большее количество клиентов. Есть три ключевых и основных функции продвижения сайта: привлечение, конверсия и удержание. И именно это всегда является основой для работы с сайтом.

Результатом привлечения является входящий трафик сайта. То есть это поток посетителей сайта, которые являются вашими потенциальными клиентами. Здесь важен дизайн, контент и структура сайта (юзабилити).

Конверсия – это совершение посетителем целевой страницы сайта желательного действия – покупка товара, заполнение формы, переход на другую нужную страницу, просмотр видео и т.д.

Удержание построено в основном на создании долгосрочных доверительных отношений с теми, кто уже стал клиентом компании. Послужить для укрепления этой связи может: подписка на новости сайта, e-mail рассылка с информацией об акциях и спецпредложениях, накопительные программы, клубные и бонусные карты и т.д.

WEB–аналитика подразумевает анализ сайта и его показателей, с целью отслеживания достижений качественных показателей рекламных кампаний и разработки рекомендаций для специалистов по дальнейшему совершенствованию системы маркетинга в социальных сетях.

Email–маркетинг – это один из самых старых каналов интернет–маркетинга, который позволяет выстраивать прямую коммуникацию между брендом и потребителем за счет email–коммуникаций (рассылок). Они выполняют разные функции и крайне полезны. К примеру, существуют: триггерные письма, которые мы отправляем пользователям, когда они совершат какое-то ключевое действие, обычно они используются в welcome–цепочках, ознакомительных письмах и так далее; транзакционные письма уже предназначены для допродажи, а также, чтобы стимулировать завершение покупки (например, сценарий «брошенная корзина»), контентные письма просто рассказывают вашим подписчикам об интересных обновлениях сервиса, его возможностях. Важно помнить, что пользователь должен дать согласие на получение ваших писем, иначе то, что вы будете им присылать, как раз и будет являться спамом [2]. На рынке интернет–рекламы Казахстана лидерами являются “Kaspi Bank”, Technodom”, “Aser Auto”, “Chocolife”, “Swiss Capital”, “Liming”.

Наиболее популярными категориями товаров, продвигаемых посредством интернет–маркетинга являются «Парфюмерия, косметика и личная гигиена», «Продукты питания», «Услуги» [4].

Основными проблемами, препятствующими развитию интернет–маркетинга в Казахстане, являются: психологический барьер среди клиентов; высокая стоимость продвижения; недостаточность информации об эффективности данного инструмента маркетинга; низкий уровень методического обеспечения и практических навыков организации и осуществления подобной деятельности. Однако, в условиях возрастающей необходимости перехода на онлайн уровень, интернет–маркетинг помогает представить фирму, бренд или продукт намного большему кругу потенциальных клиентов. И если все сделано правильно, человек совершит покупку именно у этой фирмы, что и является основной целью интернет–маркетинга.

Список литературы:

1. Программа «Цифровой Казахстан»: <https://digitalkz.kz/o-programme/>.
2. Интернет–маркетинг: основы. – <https://elama.ru/blog/internet-marketing-osnovy/>.
3. Институт маркетинговых и социологических исследований. – <http://marketingcenter.kz/20/razrabotka-marketingovoy-strategii.html>

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТЕР АЯСЫ КӘСПОРЫНЫН БАСҚАРУДЫҢ МАРКЕТИНГТІК СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

МАТАЙ А.Қ.

Тур-13П тобының магистранты

МАТАЕВА Б.Т.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада туристік кәсіпорынды басқарудың маркетингтік стратегиясының заманауи тұжырымдамалары мен оларды қалыптастыру кезеңдері, маркетингтік саясатының ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: туристік қызмет аясы, тұтынушылар нарығы, сұраным, ұсыным, туристік өнім, туристік кәсіпорын, басқарудың маркетингтік стратегиясы.

Бүгінде туризм COVID-19 пандемиясының салдарынан ең көп зардап шеккен секторлардың қатарында. Дегенмен, туризм дағдарыстардан кейін жағдайды тез түзейтін сала екендігін тәжірибе көрсетіп отыр. Қазақстан бұл жолда өз мүмкіндіктерін барынша қолдануы қажет. Оның рекреациялық аймақтарының ерекше табиғаты, климаттық мүмкіндіктері, тарихи және сәулет ескерткіштері маңызды туристік және рекреациялық әлеуетін құрайды. Әлемдік туристік нарықтағы қатаң бәсекелестікті ескере отырып, туристік индустрия кәсіпорындары үшін олардың қызметін стратегиялық жоспарлау және кәсіпорынды басқарудың маркетингтік стратегиясын қалыптастыру өзекті болып қала береді. Кейінгі жылдардағы туристік кәсіпорындардың маркетингтік қызметін басқару туралы зерттеулері мен жарияланымдары аталмыш мәселеге деген қызығушылықтың төмендемегін көрсетеді. Туристік қызметтер аясындағы нәтижелілікке экономикалық факторлардың әсер ету мәселесіне, сондай-ақ, туристік бизнестің бәсекелестік артықшылықтарын қамтамасыз етудің базистік теориялары мен стратегияларына М.Н.Дмитриев, Е.Н.Забаева, Т.Л. Малыгина секілді Ресей авторлары жүгінген. Ал, А.Д.Чудновский туризм аясындағы маркетингтік қызметтің ерекшелігін көрсетіп, туристік бизнесте маркетингтік ақпаратты жинау, талдау және пайдалану тәртібін, туристік өнімді сату жүйесін құрудың негізгі принциптерінің мәнін ашады [1, б.59]. Л.Г.Кириянова туристік дестинациялардың маркетингі мен брендингі мәселелерін қозғап, сапарға шығу туралы шешім қабылдау процесінде туристің тұтынушылық іс-әрекетін, дестинацияны дамытуды стратегиялық маркетингтік жоспарлаудың негізгі тәсілдері мен ережелерін айқындайды. М.Р.Смыкова өз еңбегінде жалпы туристік индустрия кәсіпорындарын дамыту стратегиясын қалыптастыру тәсілдерін қарастырып, стратегиялық маркетинг тұрғысынан туристік қызметті талдау және мамандандыру модельдерін ұсынады [2, б.81]. Ал қазақстандық ғалымдардың аталмыш мәселе төңірегіндегі мақалаларының талдауы, туристік қызмет аясындағы кәсіпорындарды басқарудың маркетингтік стратегиясын қалыптастыру мәселесі бүгінде жеткілікті түрде зерттелмей отырғандығын көрсетеді. Сондықтан да, бұл мақала туристік индустрия кәсіпорындарында маркетингтік қызметті басқару стратегияларын қалыптастыру мәселесіне арналған өзекті зерттеулерді жүйелеуді мақсат етеді.

Экономикалық мазмұны тұрғысынан туристік нарық әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесін білдіреді, онда баға, өткізу және т.б. жүйелер арқылы туристік өнімді сатып алу - сату процесін қамтамасыз ету үшін сұраным мен ұсыным қалыптасады.

Туристік нарықтың сипаттамасына тоқтала отырып, келесі мезеттерді айта кету керек:

1. сатып алу-сату нысаны болып, белгілі бір сипаттамалық белгілері бар қызметтер табылады;

2. туристік қызметтерге деген сұраным бірқатар сипаттамалармен ерекшеленеді: материалдық мүмкіндіктері, мақсаттары мен себептері, жасы бойынша тұтынушылардың алуан түрлілігі; бейімділігі; жеке және дифференциацияның жоғары деңгейі; туристік ұсынымнан уақыт пен орны бойынша алыстығы; орын ауыстырушылық;

3. туристік ұсынымның айрықша сипаттамалары ретінде мыналарды келтіруге болады: туризмдегі тауарлар мен қызметтер үш жақты сипатқа ие (табиғи ресурстар, жасанды ресурстар, туристік қызметтер); саланың жоғары қор сыйымдылығы; кешенділік; икемділіктің төмендігі.

4. сатып алушы мен сатушыдан басқа туристік нарық механизміне сұраным мен ұсынымның байланысын қамтамасыз ететін көптеген делдалдық тізбектер кіреді.

Сонымен, туристік нарық сараланған бәсекелестік нарық, онда көптеген туристік өндірушілер (делдалдық фирма, агенттіктер, қонақ үй, мейрамхана, бюролар және т. б.) жұмыс істейді, олардың әрқайсысы өзінің нақты өнімімен әрекет етеді және мұнда сіз төрт негізгі элементтің өзара әрекеттесуін байқай аласыз: туристік сұраным, туристік өнімді ұсыну, баға және бәсекелестік.

Нарық жағдайында тұтынушылық сұранымның даралануының тереңдеуі, туристік тауарлар мен қызметтерді дифференциалды ұсынуға көшу процесі орын алады. Мұнда болжамды жоспарлау алдындағы зерттеулердің негізгі құралы ретіндегі маркетингтік стратегияның рөлі едәуір артады.

«Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» ҚР Заңында туристік өнім «саяхат барысында туристің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткілікті туристік қызметтер жиынтығы», ал «туристік қызметтер - туристің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті туристік саяхаттау кезінде және осы саяхатқа байланысты ұсынылатын (орналастыру, тасымалдау, тамақтандыру, экскурсиялар, туризм нұсқаушыларының, гид-аудармашылардың қызметтері) және сапар мақсаттарына қарай көрсетілетін басқа да қызметтер» ретінде айқындалады [3].

Туристік кәсіпорын түрлі шарттар бойынша сатып алынған материалдық және материалдық емес құндылықтардың негізінде өнімдер мен қызметтерді өндіреді. Л.Г. Кирьянова туристік өнімдер мен қызметтер өндірісі циклдік болып табылатынын атап өтті. Материалдық және материалдық емес құндылықтар өнімдер мен қызметтерді өндіруге мүмкіндік береді [4, б.46]. Саланы дамытудың материалдық жағдайларына туризмді қамтамасыз етудің инфрақұрылымдық кешенінің жай-күйін, материалдық емеске клиенттің нақты қалауын айқындайтын мотивацияны жатқызамыз. Сатудан түскен кірістің бір бөлігі қайтадан құндылықтарды сатып алуға, екінші бөлігі салықты төлеуге жұмсалады, үшінші бөлігі кәсіпорынның қажеттіліктеріне жұмсалатын пайданы құрайды.

Туризмдегі маркетингтік аспект саланы дамытудың материалдық және материалдық емес жағдайларын да ескеруі тиіс. Туризм аясындағы кәсіпорынның заманауи менеджменті маркетинг қағидаттары бойынша кәсіпорынды басқару философиясын білдіреді. Оның мақсаты туристік кәсіпорынның негізгі идеяларын, басқарушылық шешімдерді және нарықтық, әлеуметтік ортаны және ресурстарды талдау құралдарын өңдеу, тұтынушы үшін коммерциялық жетістікке ие тартымды туристік өнімді жасауға бағытталған кәсіпорын қызметінің стратегиясын қалыптастыруда байқалады.

Туризм индустриясы кәсіпорнын басқарудың маркетинг стратегиясы келесідей міндеттерді қамтуы тиіс:

- 1) кәсіпорынның перспективалық маркетингтік саясатын өңдеу;
- 2) қолда бар ресурстарды ескере отырып, кәсіпорынның маркетингін жоспарлау;
- 3) маркетинг процесін ұйымдастыру, маркетингтік бағдарламаларды, еңбек құралдарын және маркетинг аясындағы қатынастарды басқару;
- 4) туризм индустриясы кәсіпорнының бөлімшелерін үйлестіру және оның қызметін бақылау.

Туризм аясындағы маркетингтік саясаттың ерекшелігі кәсіпорындағы маркетинг кешенінің көп деңгейлі болуынан байқалады. Ол өңделетін қызметтерге деген әлеуетті сұранымды зерттеу, оны қанағаттандыру үшін өз мүмкіндіктерін талдау, сұранымды қанағаттандыратын және пайда алуға мүмкіндік беретін оңтайлы өнімді құру, клиенттік базаны қалыптастыру және оны кеңейту, қызмет көрсету сапасын жақсарту, жыл бойына біркелкі пайданы қамтамасыз етуді қамтиды.

Маркетинг стратегиясын басқарудың қажетті шарттары нарықтық мүмкіндіктерді талдау, мақсатты нарықтарды таңдау, олар үшін тиісті маркетинг кешенін әзірлеу, маркетингтік іс-шараларды жүзеге асыру және олардың тиімділігін бағалау, клиенттерді тарту және ұстап қалу, клиенттік базаны кеңейту болып табылады. Маркетингті басқару сұранымды басқаруды, яғни, өз кезегінде клиентпен қарым-қатынасты басқаруды білдіреді. Кәсіпорынның маркетингтік мақсатын жүзеге асыру, нарық үлесіне ие болу және нарықтық жайғасымды ұстап тұру стратегиясын қалыптастыруды қажет етеді. Өндірістің инвестициялық, кадрлық стратегияларымен қатар, маркетингтік стратегия жалпы корпоративтік стратегияның элементі болып табылады және өнім стратегиясын, туристік өнімді жайғастыру стратегиясын, баға белгілеу стратегиясын, маркетингтік коммуникация стратегиясын және тауарларды жылжыту стратегиясын қамтиды.

Белгілі бір кезеңге арналған туристік кәсіпорын стратегиясы, нарық конъюктурасы жағдайларын ескерген кәсіпорын миссиясының басымдықтары негізінде жүзеге асырылады. Осылайша, туристік кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарын тұжырымдаудың маңызды шарты маркетингтік ақпаратқа негізделген ұйымның сыртқы және ішкі ортасын талдау болып табылады.

Маркетингтік стратегия нақты айқындалған мақсаттар, оларға жету жолдары және қажетті ресурстары бар нарықтағы іс-әрекеттер бағдарламасын білдіреді. Туристік индустрия кәсіпорынның маркетингтік стратегиясы шегіндегі басты элемент болып, кәсіпорынның коммерциялық қызметінің сәттілігіне тікелей әсер ететін тұтынушы үшін өңделген сапалы және тартымды туристік өніммен қатар, туристік қызметтердің оңтайлы ассортиментін қалыптастыру табылады.

Стратегияны әзірлеу процесі есептеулерге немесе нарық үрдісін болжауға негізделген жоспарлаудың «кәсіпкерлік» моделіне, сондай-ақ, сценарийлік тәсілге негізделуі мүмкін. Есептеулерге негізделген стратегия тәуекелдерден жоғары деңгейде қорғалған және мамандардың жоғары біліктілігін, нарықта қалыптасқан жағдай туралы нақты ақпаратты және өндеуге жұмсалатын уақытты қажет етеді. Басқаруға деген логистикалық келіс те өз тиімділігін көрсете білді. Туристік индустрия кәсіпорынын басқарудың маркетингтік стратегиясын қалыптастырудың маңызды шарты нарық тапсырыстарын және аймақ ресурстарын есепке алумен байланысты. Л.Г. Кирьянованың пікірінше, дестинацияның мақсаттары мен ресурстарын қоршаған нарықтық және әлеуметтік ортаның өзгермелі мүмкіндіктерімен байланыстыратын жоспар әзірлеу қажет. Ол қолда бар ресурстар негізінде қандай туристік өнімді жасауға болатынын, өнім қандай тұтынушыға бағытталғанын, оның қандай тәсілмен жылжитынын және ол үшін қандай қосымша ресурстар қажет екенін айқындайды. З.М.Горбылева туристік кәсіпорынның стратегиясын әзірлеу кезінде келесі мәселелерге назар аударуды қажет болатындығын анықтайды: туристік кәсіпорынның даму басымдықтары мен бағыттары; капитал мен ресурстарға деген қажеттілік; нарық және оның сегменттері; қайтарымның тиімділігі.

Осы аспектілерді ескеру туристік кәсіпорынға бірқатар артықшылықтар береді, олардың қатарында:

- кәсіпорынның даму перспективаларын болжау;
- ресурстарды ұтымды жоспарлау;
- банкрот болу тәуекелдерінен аулақ болу;
- туристік өнімді заманауи жаңарту және жетілдіру;
- қызметтер тізімін толықтыру және нарық конъюктурасына сәйкес олардың сапасын арттыру;

- өткізу нарықтарын кеңейту;
- туристік кәсіпорын қызметінің әлсіз жақтарын анықтау.

И.В.Ильичеваның зерттеулеріне сәйкес, есептеулерге негізделген маркетинг стратегиясын қалыптастырудың негізгі кезеңдеріне келесілер жатады:

– кәсіпорынның қызмет етуінің негізгі мәні мен себебін көрсететін миссияны қалыптастыру;

- ұйымның маркетингтік мақсаттарын әзірлеу;
- ішкі және сыртқы ортаны талдау; стратегиялық баламаларды талдау;
- маркетинг кезеңінің ұзақтығын таңдау;
- маркетингтің түпкі (стратегиялық) және аралық (тактикалық) мақсаттарын анықтау;
- аралық және түпкілікті мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған іс-шараларды әзірлеу;
- стратегияны жүзеге асыру;
- стратегияның орындалу барысын бақылау жүйесін әзірлеу;
- жүзеге асырылған стратегияны бақылау және оны бағалау.

Басқару шешімдерін қабылдау үшін алынған ақпарат мұқият талдануы керек. Сыртқы ортаны талдау туристік өнім шығатын нарықты талдаумен байланысты. Бұл тұрғыдан туристік компанияның маркетингтік стратегиясын басқару үшін туристердің саяхатқа шығуға деген ынталарының қандай екендігін талдау маңызды. Саяхатқа шығудың негізгі себептері мен факторларын қарастыра отырып, бірқатар ғалымдар олардың құрамын ажыратады:

– қаржылық - саяхат бағыты саяхатшының қаражаты және сапарға қажетті шығындардың мөлшеріне байланысты;

– жарнамалық - көптеген туристік агенттіктер арзан және сенімді саяхат маршруттарын жарнамалайды;

– отбасылық мәртебе - отбасындағы адамдар неғұрлым көп болса, соғұрлым сапар құны мен балалардың пікірлерін ескеру маңызды;

- демалуға деген ықылас;
- бедел;
- өзін сынау;
- хикая іздеу;
- қоршаған табиғаттың сұлулығы;
- тарихи тұрғыдан қызығушылық;
- мәдени іс-шараларға деген қызығушылық;
- спорттық оқиғаларға қызығушылық таныту;
- бизнес-сапарлар;
- ләззат алу үшін саяхаттау;
- денсаулықты түзету үшін саяхаттау;
- жан-жақты даму үшін саяхат;
- құмарлық жолында саяхат;

– «саяхатшы сноббизмі» – үйге оралғанда адамдардың барлығына көрген жерлері, тұрған қонақ үйлері, түскі ас ішетін мейрамханалар және басқалары туралы айтуға деген ұмтылысы және т.б.

Ресурстарды талдау туристік өнімді қалыптастыру және жылжыту мүмкіндіктерін анықтайды. Себебі, туристік ресурстар туристік өнімді жобалау негізі болмақ. Маркетингтік талдау процесінде жиналған ақпарат туристік өнімді әзірлеуде, брендті қалыптастыру және оны жайғастыруда негіз болады. Туристік кәсіпорын қызметінің стратегиясы негізіне салынған стратегиялық талдаудың ең тиімді құралы болып SWOT-талдау табылады. Мұнда өңделген туристік өнімнің күшті және әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптері айқындалады. Талдау нәтижелері бойынша мақсаттар мен міндеттер айқындалып, туристер сегменті таңдалады, туристік өнім сипатталады, бренд құрылымы қалыптастырылады және туристік өнімді жайғастыру тұжырымдамасы таңдалады. Келесі кезең қойылған мақсаттарға

қол жеткізу жоспарын әзірлеу және бюджетті қалыптастырумен байланысты. Соңғы кезеңде туризм индустриясы кәсіпорын бөлімшелерін үйлестіру, олардың қызметін бақылау және стратегияны бағалау жүзеге асырылады. Туристік индустрия кәсіпорнының маркетингтік стратегиясының табысты жүзеге асырылуында қызметкерлерді ынталандырудың қалыптасқан жүйесі маңызды рөл атқарады.

Кесте 1. Туристік индустрия кәсіпорыны қызметінің негізгі стратегиялық бағыттары

Туристік кәсіпорын қызметінің саласы	Стратегиялық іс-әрекеттер
Технологиялық сала	<ul style="list-style-type: none"> ✓ жалпы қабылданған стандарттарға сәйкес бизнес-процестерді талдау және ресімдеу; ✓ бірыңғай бизнес-логикада пайдаланушының Win және Web интерфейстерін құруға мүмкіндік беретін бағдарламалық өнімдердің архитектурасын жүзеге асыру; ✓ таңдау мүмкіндігін беретін деректер қоймаларымен жұмыс істеуге арналған әмбебап шешімді әзірлеу
Қолданбалы сала	<ul style="list-style-type: none"> ✓ персоналды басқару, кәсіпорынды басқару, экономикалық талдау және жоспарлау функцияларын автоматтандыру үшін бағдарламалық өнімдерді пайдалану; ✓ жоғары буын басшыларына кәсіпорынның жай-күйі туралы жедел деректер беретін ескерту ақпаратының оқиғалық жүйелерін әзірлеу және жетілдіру; ✓ жаңа бағдарламалық өнімдер негізінде кәсіпорынның қаржылары мен бюджеттерін басқару әдіснамасын әзірлеу; ✓ салалық шешімдерді құру, өндірісті, персоналды басқару үшін бағдарламалық өнімдердің функционалдығын толықтыру; ✓ таратылған корпоративтік жүйелерді дамытуда Internet-шешімдер технологиясына назар аудару.
Клиенттермен жұмыс жүргізу	<ul style="list-style-type: none"> ✓ автоматтандыру және консалтингтік қызметтердің барлық бағыттары бойынша клиенттермен ұзақ мерзімді ынтымақтастыққа назар аудару; ✓ клиенттерге жаңа өнімдер мен қызмет көрсету ұсынысын жасау; ✓ клиенттердің талаптарына неғұрлым толық сәйкес болу үшін бұрын әзірленген шешімдерді одан әрі жетілдіру және дамыту; ✓ компания клиенттеріне өнім мен қызмет көрсетудің жоғары сапасымен бәсекеге қабілетті бағаларды ұсыну; ✓ кәсіпорынның даму стратегиясы, ұйымдық құрылымы, кадрлық әлеуеті және корпоративтік мәдениеті бір тұтастыққа біріктірілген арнайы тәсілді қолдану
Персоналмен жұмыс жасау	<ul style="list-style-type: none"> ✓ қызметкерлерге бизнес саласында жеке дамуы және өзін-өзі жүзеге асыруы үшін мүмкіндіктер беру; қызметкерлерді қолдау және біліктілігін арттыру, қызметкерлерді даярлау жүйесін құру; ✓ қызметкерлердің мансабын жоспарлау, өздерінің мансаптық жоспарларын іске асыру үшін тең жағдайлар мен мүмкіндіктер беру; ✓ мансапты жоспарлау компанияның қажеттіліктерін және қызметкердің кәсіби біліктілін ескере отырып жүзеге асыру; ✓ жоғары өнімді еңбекті ынталандыру жүйесін дамыту; ✓ қызметкерлердің оңтайлы жұмыспен қамтылуын, еңбекті тиімді ұйымдастыруды және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Туризм индустриясы кәсіпорындарының қызметін басқарудың тиімді маркетингтік стратегиясы олардың коммерциялық қызметінің сәттілігін қамтамасыз етеді, соның нәтижесінде нақты туристік-рекреациялық аймақтың экономикалық дамуына әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чудновский А. Д. Теория и методология социально-экономических исследований в туристской индустрии: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2016. – 478 с.
2. Смыкова М.Р. Маркетинговые механизмы обеспечения устойчивого развития туризма в Казахстане: Монография / М.Р.Смыкова, Л.М.Муталиева. – Алматы: Балауса, 2019. – 212 с.
3. <http://adilet.zan.kz>
4. Кирьянова Л.Г. Маркетинг и брендинг туристских дестинаций: Учебное пособие для магистратуры / Л.Г. Кирьянова. – М.: Юрайт, 2018. – 264 с.

ТУРИСТІК КӘСІПОРЫНДА МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУЫН БАСҚАРУ

МАТАЙ А.Қ.

Тур-ІЗП тобының магистранты

ЛИ М.И.

*Ғылыми жетекші, «Бон Вояж» ЖШС-нің директоры
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Мақалада Қазақстандық туристік қызметтер нарығындағы кәсіпорындарда маркетингтік қызметті басқару мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: туристік қызмет аясы, маркетинг, тұтынушылар нарығы, туристік өнім, туристік кәсіпорын, басқарудың маркетингтік стратегиясы.

Бүгінгі таңға дейін туристік сұраныс пен ұсыныстың серпінді өзгеруімен сипатталған туристік қызметтер нарығының қарқынды дамуы орын алып, COVID-19 пандемиясының салдарынан туризм индустриясында экономиканың басқа да салалары секілді күрт төмендеу байқалды. Бұл жағдай туристік кәсіпорындардың өз тәуекелдерін талдау, нарықтағы сұраныс болжамын жасау, маркетинг құралдарына жүгіну секілді әрекеттер болғанымен, әлі де маркетингке лайықты назар аударылмай отыр.

Туризмде кәсіпкерлер тәжірибеге көбірек көңіл бөледі және соған сәйкес әрекет етеді. Бұл жағдайдың басты себебі олардың асыра күш жұмсамай және маркетингтік зерттеулер жүргізбей туристік қызмет клиенттері мен өндіріс көлемін үнемі арттырып келгенімен байланысты. Соңғы жылдары Қазақстандағы туристік қызметтерге сұраныстың өсуі нарықтың үлкен әлеуеті, халықтың білім деңгейінің жоғары болуы, дәстүрлі жомарттығымен демалуға ақша жұмсауға дайын болуына байланысты. Сәйкесінше, туристік кәсіпорындардың маркетингтік қызметті жандандыруға ынтасы болған жоқ. Туризм нарығының түрлі туристік қызметтермен қанықтылығы, тұтынушылардың қалауы үшін туристік фирмалардың бәсекелестігі, кәсіпкерлердің мақсаттар, стратегиялар және басқару құрылымдарын өз бетінше анықтау мүмкіндігі туризм саласындағы маркетингті қолдану қажеттілігін тудырады.

Соңғы жылдары туристік тәжірибе айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Стратегиялық және оперативті менеджмент қайта қарастырылуда, туристік фирмадағы бизнес-процестерді басқару құрылымы өзгеруде. Жаһандану мен компьютерлік технологиялар дамыған сайын жаңа тауарлар мен қызметтерді өндіру процесі айтарлықтай жылдамдайды, туристік өнімнің өмірлік циклі қысқарады. Бүгінгі таңда туристік менеджмент қазіргі тұтынушы сауатты, білімді екенін ескеруі қажет. Ақпараттық технологиялар, Ғаламтор мен БАҚ-тың дамуы

өндірушілердің ақпарат толықтығына деген монополиясын бұзды: сапа, баға, қызметтер мен тауарлардың түрлілігі әлеуетті тұтынушыға ақпаратты қолжетімді қылды. Сондықтан, бизнесті стратегиялық жоспарлауда тек турөнім және көлемге сенім арту жеткіліксіз.

Қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық прогресс пен бәсекелестіктің қазіргі жағдайында бизнес-процестерді басқару философиясына өзгерту енгізу қажет. Объективті құбылыстарды айналып өтіп, бизнеспен айналысу мүмкін емес. Бұл жағдайда туристік компанияның негізгі стратегиялық міндеті, өзгерістерді жеделдету факторларының рөлі артқан коммерциялық табыстың жаңа моделіне сәйкес бизнесті жүргізумен байланысты болады. Кейбір туристік компаниялар соның негізінде өз қызметін жүргізуде. Туристік менеджменттің аталмыш моделі компанияның өз клиенттерімен қарым-қатынас орнатуы және туристік өнімді сату құнын айқындауға негізделген. Қаржы жағынан тұрақты болуды және өз бизнесін кәсіби түрде жалғастырғысы келетін туристік нарықтың барлық қатысушылары бұл тәсілге әртүрлі уақытта жақындайды. Бұл тәсілді жүзеге асыруда бірден келесі мәселелер анықталады:

- басқарудың ішкі құрылымын өзгерту;
- клиенттік базаны құру, оны үнемі кеңейту және талдау;
- сатылатын туристік өнім мен қызметтердің мазмұны мен көлемін нақты анықтау;
- клиент шынайы бағалай алатын туристік өнімнің құнын қалыптастыруға оны крістіру.

Бұл мәселелерді шешу үшін клиентпен қарым-қатынас жасау және туристік қызметтерді сату өнерін игерген білікті мамандар қажет. Қазіргі уақытта клиентпен қарым-қатынас орнатуға қажетті дағды мен қабілеттерді игеруге мүмкіндік беретін тиімді әдістер баршылық.

Қарым-қатынас пен сату технологияларын білу клиенттердің тұтынушылық қалауын қамтамасыз етуге, олармен қарым-қатынас жасаудың тұрақты жүйесін құруға және жаңа не болмаса тұрақты тапсырыстар алуға мүмкіндік береді. Бұл жүйе, өз кезегінде, сатуға әбден мүмкін туристік өнімдер мен қызметтердің мақсатты дамуына жаңа серпін береді. Өз қызметін клиенттермен тығыз қарым-қатынасты дамытуға бағыттайтын туристік фирмалар, стратегиялық жоспарлау барысында өз клиенттерін, туристік нарықтағы нақты сегментін анықтауы керек. Тұтынушының типі, фирманың клиенттік базасы неғұрлым дәл анықталса, соғұрлым онымен қарым-қатынас тиімді болады.

Туристік компания деңгейіндегі туристік өнім тұтынушыларға ұсынылатын көптеген қызметтерді қамтиды (виза ашу, қонақ үй нөмірін, әуе, теміржол билеттерін брондау және т.б.). Тұтынушы туристік өнімді сатып алуы немесе алмау шешімін жасауы мүмкін. Егер мысалы, бағасы сәйкес келмесе, қызметкерлердің оған деген көзқарасы ұнамаса, ақпараттық буклетке сенбесе, фирма кеңсесі ұнамаса. Егер туристік компания клиенттерімен жұмыс жасап, тұтынушының белгілі бір типіне назар аударса, онда ол бизнес - процестерді басқарудың ішкі құрылымын қайта құруы қажет. Бұл жағдайда бизнес-стратегиядағы негізгі бағыты өз клиенттерін сегменттеу үшін белгілерді анықтау және тұтыну нарығының сегменттерін қамту спектрін кеңейтумен байланысты болады. Егер бірқатар туристік компанияларда бизнес-процестің ортасында туристік өнім және оны өндірудің элементтік технологиясы болса, қазіргі уақытта прогрессивті фирмалар басқарудың келесідей түрін қолдайды: клиент - оның қажеттіліктері - бизнес. Туристік өнімдердің тұтынушылық қасиеттері, оларды өндіру технологиялары өзгеруі мүмкін, бірақ компанияның коммерциялық жетістігі осы өнімдердің тұтынушысы болған жағдайда ғана орын алады.

Туристік өнімнің бағасын белгілеу және туристік жолдама шегінде, сондай-ақ, одан тыс жерлерде өз клиенттерін қызметтің ерекше құны, қосымша қызмет пен сервистің ассортиментімен қамтамасыз ету мәселесі маңызды болып табылады. Ірі туристік компаниялардағы маркетинг бөлімі нарықтар мен сату арналарының жай-күйін бақылап қана қоймай, шектеу шараларын да жоспарлауы керек, өйткені маркетингтің өзі компанияның нарықтағы жұмысына әсер ететін әрекеттерді бақыламайды. Туристік нарықта маркетингтің жетістігі бірқатар факторларға байланысты:

- нарықты кешенді талдау;

- туристік өнімді өндіру;
- өткізу жүйелері мен арналарын талдау;
- өнімді жарнамалау.

Маркетинг стратегиясы туристік өнімді жарнамалау, өндіру және жылжытуға негізделген. Туристік компаниядағы маркетинг нарықтың барлық талаптарын талдай отырып, нәтижесін топ-менеджерлерге ұсынады, ал олар өз кезегінде талаптарды қанағаттандыруға болатын стратегияны өңдейді. Алайда, Қазақстанның кішігірім туристік агенттіктерінің көпшілігінде маркетингтік жоспарлау басқару процесінде әлі орныққан жоқ. Маркетингтік жоспарлауды сәтті жүзеге асырған компаниялардың тәжірибесі, стратегияны әзірлеу кезінде бизнесті дерексіз түсіну емес, нақты фактілерге негізделіп жасау керектігін көрсетеді. Маркетингтік жоспарлауды табысты іске асыру келесілерден байланысты:

- жоспарлау процесіне басшылардың қатысуы;
- нақты фактілер мен қорытындылар негізінде тауар және нарық стратегияларын әзірлеу;
- стратегияны дәйекті іске асыру.

Туристік компанияларда маркетингтік жоспарлауды қолдану, кешенді талдау негізінде және нарыққа неғұрлым тиімді әсер ету және ғылыми негізделген бағыттарды, оны одан әрі дамыту перспективаларын әзірлеу мақсатында туризм нарығын зерттеудің ұйымдасқан жүйесін құратынын атап өткен жөн.

Туризмдегі маркетинг туристік өнімдердің сапасын жақсарту және әлемдік туристік орын алып отырған процестерді есепке алу негізінде пайда табу мақсатында туристік-экскурсиялық қызметтердің жаңа, тиімді түрлерін өңдеу, оларды өндіру, сату бойынша туристік компаниялардың қызметін басқару және ұйымдастыру жүйесін білдіреді. Ал маркетингтік жоспарлау маркетингті басқарудың маңызды элементтерінің бірі болып табылады, ол келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Туристік өнімге сұранысты, тұтынушылардың қызмет көрсету сапасына, баға деңгейіне қоятын талаптарын зерттеу.

2. Өндіріс, жарнама шығындарын ескере отырып, өнім бойынша маркетинг бағдарламасын құру.

3. Турөнім, қызметтерге бағаның жоғарғы шегін белгілеу және оларды өндірудің рентабельділігін анықтау.

4. Фирманың ассортименттік және инвестициялық саясатын әзірлеу.

5. Компания қызметінің түпкілікті нәтижесін, кіріс пен пайданы анықтау.

Бұл ретте туристік компания дәстүрлі нарықты (клиентураны) сақтау және қорғау; жаңа нарықты енгізу, дамыту және ұлғайту; маусымдылықты кеңейту мақсаттарын көздейді. Аталмыш мақсаттарды орындау үшін қажет болатыны:

- жыл сайын маркетинг-жоспарларды түзету;
- фирма қызметінің бағдарламасын әзірлеу үшін топтар тағайындау;
- нарыққа бірлесіп қатысу шарты шегінде жүктеу, индустриялық қамтамасыз ету бойынша туроператормен кооперациялану;
- туристік нарықта өнімді жылжыту бойынша бірлескен шаралар әзірлеу;
- жаңа турөнім, қызметтерді және т.б. байқап көру.

Маркетинг стратегиясы туристік өнімді жарнамалау, өндіру және жылжытуға негізделген. Сондықтан, туристік бизнестегі қатаң бәсекелестікте өз клиенттеріне жоғары сапалы қызмет ұсына алатын ұйымдар ғана төтеп бере алады, ал бұл менеджмент, маркетинг және озық технологияларды енгізуге деген жаңа келістерді қолданбай мүмкін емес.

Туризм индустриясындағы маркетинг көбінесе өткізу және жарнамамен анықталады. Алайда, бұл дұрыс емес, өйткені сату мен жарнама тек маркетингтік саясаттың құрамдас бөлігі ғана болып табылады. Болашақта туристік қызметтер аясында маркетингті басқару, клиенттердің мұқтаждықтары мен қажеттіліктерін зерттеу және олардың үміттеріне сәйкес келетін қызметті ұсыну бағытында қайта бағдарланады. Сондықтан, бүгінде алғы қатарлы әлемдік туристік кәсіпорындар маркетингтік қызметтің құрамдас бөліктерінің бірі –

тұтынушылардың қажеттіліктері мен тілектерін анықтау және соның негізде өздерінің туристік қызметтерін бәсекелестерге қарағанда тиімдірек етіп, клиенттер мүдделерін қанағаттандыратын және клиентке бағдарланған етіп жетілдіру қажеттілігін мойындайды.

Туристік нарықтың дамуымен ұйымда клиенттер арасында танымал сауда маркасының (брендінің) болуы тұтынушылық артықшылықтарды қалыптастыруда маңызды факторға айналады. Белгілі бренд туристік ұйымға бірқатар бәсекелестік артықшылықтарды ұсынады:

- маркетинг шығындарын азайту,
- ұйымдарға (сатушыларға) белгілі бір дәрежеде әсер ету,
- бәсекелестермен салыстырғанда жоғары баға белгілеу,
- брендті кеңейту стратегиясын оңай жүзеге асыру,
- қатаң баға бәсекелестігі жағдайында қорғау,
- корпоративтік имиджді нығайту,
- нарыққа жаңа туристік өнімдер мен қызметтерді жылжытуды жеңілдету
- тұтынушы мен делдалдардың адалдығын қамтамасыз ету.

Бәсекелестіктің заманауи шарттары туризм индустриясының ұйымдарынан клиенттердің жекелеген топтарының қажеттіліктерінің ерекшелігін ескере отырып, белгілі бір бренспен шығарылатын өнімдер мен қызметтерді одан әрі саралауды талап етеді. Егер туристік ұйымдар мақсатты нарықтың әрбір бөлінген сегменті үшін қызмет әдістемесіне ие болып, тұтынушылармен берік байланыстарды құру, қолдау және кеңейту, клиенттің адалдығын арттыру, олар ұсынатын туристік қызметтердің имиджін құру үшін түрлі маркетингтік бағдарламаларды таңдай алса, бұл мәселені шешуге болады. Туризм индустриясындағы нарықтық қатынастарды дамыту логикасы туристік нарықты зерттеу және сегменттеу, туристік қызметтерге төлем қабілетті сұранысты сандық және сапалық бағалау, позициялау, байланыс құралдарын пайдалану және сатуды ынталандыру сияқты міндеттерді қоюға және шешуге әкеледі.

Туризм индустриясы ұйымдары қызметінің түпкі мақсаттары әртүрлі болуы мүмкін: аймаққа көптеген туристерді тарту, нарық үлесін алу, кірісті ұлғайту және т.б. Алайда, нарықтық бәсекелестік жағдайында клиентке бағытталған бизнесті жүргізу әдісі болып табылатын маркетингтік іс-шарасыз бұл мақсаттарға қол жеткізу мүмкін емес. Маркетинг - бұл қызметтерді клиентке жеткізетін іс-әрекеттер; бұл өндіруші мен тұтынушы арасындағы қарым-қатынас. Осылайша, нарықтағы ережелерді алдын-ала болжайтын, тұтынушылық сұранысты ескере отырып, мүмкін болатын өзгерістерге сәйкес өнімді (қызметті) дайындайтын туристік кәсіпорын нарықтағы жағдайға ие болады, яғни, болашақта жұмыс істейді.

Қызмет маркетингінің негізгі мақсаты - клиентке ұйымды және оның қызметтерін бағалауға көмектесу. Гарвард университетінің профессоры Т.Левит маркетинг тұжырымдамасы төрт компонентке негізделгенін көрсетті: бастапқы нүкте - мақсатты нарық, назар аудару нүктесі – тұтынушылық қажеттіліктер, құралдар – интеграцияланған маркетинг, нәтиже – тұтынушыларды қанағаттандырудың нәтижесі ретінде пайда. Маркетинг тұжырымдамасы нарықтың қажеттіліктерінен және туристік ұйым бағдарланған сатып алушылардың қалауларынан туындайды:

- біріншіден, бұл тұжырымдама нақты тұтынушылардың қажеттіліктеріне назар аудара отырып, бұрыннан бар және толық қалыптасқан нарықтан туындайды;
- екіншіден, маркетингтік қызметті тиісті ұйымдар арқылы үйлестіру керек;
- үшіншіден, маркетингтік қызмет ұйымдардың мақсаттарына қол жеткізуге бағытталуы керек.

Қазіргі уақытта туристік маркетингтің ерекшеліктерінен туындайтын маркетингтің негізгі принциптері мен әдістерін (сұранысты ынталандыру емес, оны басқару) қолданбай кез-келген кәсіпорынның, оның ішінде туризм индустриясы ұйымдарының тиімді жұмыс істеуі мүмкін емес.

Сұранысты ынталандыру басты міндет емес. Туристік қызметтерге сұраныс үнемі өсіп келеді және туризм индустриясы басқа салаларға қарағанда конъюнктураның өзгеруіне аз

дәрежеде байланысты. Туристік маркетинг үшін сұранысты қажетті бағытқа бағыттау ең маңызды міндет болып табылады:

- туристік өнім туралы ақпараттың сенімділігі мен толықтығы;
- туристік өнімді тұтынушы-клиенттің құқықтарын қорғау мәселелеріне ерекше назар аудару;
- туристік қызметтерді әртараптандырудың орындылығы және туристік ұйымдардың маусымдыққа тәуелділігін азайту үшін маусымаралық маркетингтік іс-шараларға назар аударуды күшейту;
- маркетингтік қызметтегі материалдық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар психологияны, рухани және эмоционалды жағдайды және тұтынушылардың ерекшеліктерін ескеру;
- туристік қызметтерді өндіруге қатысушы барлық ұйымдар жүзеге асыратын маркетингтік шараларды үйлестіру қажеттілігі.

Осылайша, туристік маркетингтің негізгі қағидаттары мынадай:

1) туристік қызметтің түпкілікті практикалық нәтижесіне қол жеткізуге бағытталу. Нарықта туристік қызметтерді тиімді сату және осы нарықтың белгілі бір үлесін игеру;

2) туристік ұйымның жедел емес, маркетингтік жұмыстың ұзақ мерзімді стратегиялық нәтижесіне бағытталуы. Бұл болжамды зерттеулер, олардың негізінде компанияның жоғары табысты қызметін қамтамасыз ететін жаңа туристік көрсетілетін қызметтердің нәтижелерін әзірлеуге ерекше назар аударуды талап етеді;

3) әлеуетті сатып алушыларға мақсатты түрде әсер ете отырып, олардың талаптарына белсенді бейімделудің тактикасы мен стратегиясын қолдану.

Маркетинг қағидаттары туристік ұйымның маркетингтік қызметінің нақты бағыттарын, оның бір-бірімен тығыз байланысты функцияларын анықтайды, сондықтан олардың ешқайсысын оның тұтастығын бұзбай жүйеден шығаруға болмайды. Нарықты зерттеу және оның даму болжамы туристік нарықтардағы өзгерістер жағдайын жүйелі, жан-жақты зерттеуді; ахуал, сыйымдылық, динамика, құрылым, бәсекелестерді талдау; нарықтағы өз жағдайын бағалау, сондай-ақ туристік нарықтың жекелеген сегменттерінің де, жалпы алғанда қысқа және ұзақ мерзімді даму үрдістерін айқындауды қамтиды. Сонымен, туристік ұйымның стратегиясын таңдаудың бастапқы жағдайы маркетингпен тығыз байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чудновский А. Д. Теория и методология социально-экономических исследований в туристской индустрии: учебное пособие. –М.: КНОРУС, 2016. – 478 с.

2. Смыкова М.Р. Маркетинговые механизмы обеспечения устойчивого развития туризма в Казахстане: Монография / М.Р.Смыкова, Л.М.Муталиева. – Алматы: Балауса, 2019. – 212 с.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ПОСТАВЩИКАМИ

НАГАЙБЕКОВА Л.

студентка группы Лог-42

ПРИВАЛОВА О. А.

Научный руководитель, магистр, преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Поставщики – это неотъемлемая часть работы отдела снабжения. От добросовестных поставщиков зависит качество поставки оборудования по срокам и комплектации. У поставщиков всегда большая конкуренция между собой, а у предприятия есть основные подходы в работе с ними.

Ключевые слова: снабжение, закупочная деятельность, предприятие, посредники, производитель, поставка.

В отделе снабжения на предприятии имеется две основные модели организации закупочной деятельности.

Модель 1. Напрямую от производителя.

Данная модель предполагает покупку оборудования непосредственно от пункта производства. В такой модели несомненно существуют свои преимущества.

Преимущества закупки оборудования у производителя:

1) Прежде всего, это уверенность в том, что агрегаты будут работать, а в случае неполадки, можно оперативно добиться замены каких-то деталей, ремонта, и вообще это проще будет уладить. Через посредников ремонт оборудования будет происходить гораздо дольше, вопросы будут решаться медленнее, но не у всех предприятий есть возможность столько ждать.

2) Руководитель предприятия может даже приехать к производителю, посмотреть цеха, то есть лично увидеть изготавливаемую продукцию.

3) Самая низкая цена на оборудование. Предприятие-производитель не имеет конкурентов в производстве своей марки, таким образом оно устанавливает самую низкую цену за товар, а уже посредники, покупая у него включают в стоимость перевозку и прочие расходы.

4) Наличие сертификатов на продукцию. Так как сейчас много поставок осуществляется с Китая, не все посредники могут предоставить сертификат, паспорт и инструкцию к своему оборудованию.

5) Производители, как правило, имеют предоставить отсрочку платежа за оборудование. К примеру, когда идет вопрос об изготовлении продукции для покупателя, предприятие-изготовитель может предоставить условие платежа 50/50. Такое условие предполагает 50 процентов первоначального взноса и 50 процентов, когда продукция будет готова.

6) Уверенность в поставке оборудования. Производители, зачастую являются крупными компаниями у которых имеется своя база покупателей. Они не станут обманывать вас в поставке, так как любой крупной компании не стоит портить свою репутацию ради мелкой поставки.

Но, несмотря на все плюсы, как и у любого явления, закупка у производителя, к сожалению, имеет и минусы.

Недостатки модели закупки у производителя:

1) Далеко не каждая компания стремится сотрудничать с предприятиями. Они предпочитают продавать оборудование оптом, в магазины, или выполнять, опять же оптовые, заказы, не размениваясь на розницу.

2) Компании-производители разбросаны по всему миру, и порой везти оборудование от завода-изготовителя не выгодно по цене, особенно если партия небольшая. Некоторые перевозки могут достигать по стоимости дороже самого оборудования. Таким образом работать с компаниями производителями не всегда удобно [1, с.150].

3) Экспорт. Как мы уже рассмотрели выше, производственные предприятия находятся в разных точках мира, и когда завод находится на территории страны, он может просто не осуществлять экспортную деятельность. Для этого придется заказывать компанию на территории страны производителя, которая занимается экспортной деятельностью и работать через нее. Это тоже несет дополнительные риски, потому что нет гарантии, что данная компания проведет честную сделку, и компания за функции посредничества запрашивает свой процент от сделки, а это влечет большие расходы.

4) Если нужно небольшое количество товара, производители откажутся его поставлять.

Модель 2. Закупка продукции через посредников.

Такая модель предполагает покупку сырья в точках розничной продажи. Как правило, выбираются посредники, которые географически находятся наиболее близко к предприятию. В такой модели, несомненно существуют как недостатки, так и преимущества.

Преимущества закупки продукции у посредников:

1) Если продукция ходовая, она всегда в наличии и забрать ее быстрее, чем со склада производителя. К тому-же производителям требуется время на производство продукции, а у посредников зачастую имеется на складах.

2) Сервис. У посредников большая конкуренция между собой, каждый хочет отрабатывать с крупными предприятиями, это гарантирует хорошее сервисное обслуживание, дабы не терять клиентов.

3) Иногда у посредника цена выходит дешевле, чем у производителя. Это происходит в том случае, когда производитель территориально находится далеко, при такой ситуации автоматически идут затраты на доставку. А посредники покупают оборудование большими партиями и постоянно, в связи с этим им часто продают по оптовой цене, что уже дешевле. И, конечно же, везти тонну товара за одну денежную единицу, в последующем распределив на всю тонну стоимость перевозки выгоднее, чем везти одну грузовую единицу за ту же сумму.

4) Возможность поставки небольших партий.

Недостатки закупки у посредников:

1) С посредниками так не получится, так как слишком длинная цепочка: клиент-посредник-производитель. Пока вышедший из строя станок доставят сначала в одно место, потом в другое – пройдет немало времени. А ведь скорость производства влияет на прибыль предприятия [2, с.83].

2) Посредники не всегда имеют возможность предоставить сертификаты качества на поставку оборудования, что несет за собой большие проблемы. Ведь если нет сертификата, нет и гарантии качества.

3) Есть риск попасться на мошенников. В век интернета есть множество людей, которые хотят заработать и навариться на условиях 100% предоплаты за оборудование.

4) Когда идет заказ на специфическое оборудование, то сначала нужно ждать пока поставка произойдет до склада посредника, затем отправку на предприятие, это занимает большое количество времени.

5) Цена. У дилеров, возможно, покупать оборудование будет выгоднее, но у простых розничных продавцов нет. Розничные предприятия как правило накручивают большую сумму, в которую входит само оборудование, 2 доставки до розничного предприятия и до покупателя, работа менеджеров, кладовщиков и расходы розничного предприятия [3, с 119].

Таким образом, мы рассмотрели 2 модели организации закупочной деятельности. Предприятие всегда стремится работать больше с производителями, так как гарантия и качество оборудования всегда стоит на первом месте.

Список литературы:

1. Рудзки Р., Смок Д., Кацорке М., Стюарт-мл Ш. Эффективное снабжение / Простые и надежные способы снижения издержек и повышения прибыли. – М., 2008 – 304 с.
2. Вагнер Ш. Управление поставщиками. – М., 2006 – 128 с.
3. Шехтер Д., Сандер Г. Логистика. Искусство управления цепочками поставок. – М., 2008. – 220 с.

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

НУРБАЕВА Д.

*студентка группы 2Л магистратура
специальность логистика
КЕГЕНБЕКОВ Ж.К.*

*Научный руководитель, к.т.н, доцент
Казахстанско-Немецкий университет,
г. Алматы, Республика Казахстан*

Аннотация. В данной статье были продемонстрированы как положительные, так и отрицательные стороны влияния пандемии коронавируса на развитие транспортно-логистической сферы. Схемы и графики были использованы в качестве статистических показателей с целью наглядности и образности предоставления информации. По завершению работы был сделан вывод, включающий в себя совокупность ключевых концепций статьи.

Ключевые слова: транспортно-логистическая отрасль, пандемия коронавируса, проблемы, снижение, положительное и негативное влияние, перспективы.

Мировая транспортно-логистическая отрасль находится в числе наиболее пострадавших сфер в результате распространения пандемии COVID-19. В число факторов негативного влияния входят закрытие государственных границ, снижение спроса и покупательной способности, ограничения перевозок груза и т.д. В совокупности данные факторы привели как к проблемам, связанным с личным и общественным транспортом, так и к проблемам с грузовыми перевозками.

Согласно статистическим данным 2020 года, зафиксированы отмена 89,8% авиарейсов, снижение количества пассажирских перевозок легковым транспортом на 60-85%, общественным транспортом – на 55% [1].

В настоящее время транспортно-логистическая отрасль находится на переходном этапе адаптации к новым условиям, установленным в связи со стремительным распространением коронавируса. Такие факторы как рост количества зараженных, вторая волна коронавируса, частичное снятие ограничений не позволяют спрогнозировать будущее транспортно-логистической сферы. При этом неопределенность касается не только сроков возвращения к показателям, установленным до кризиса, но и общем состоянии транспортной сферы.

Согласно данным Международного Форума ОЭСР, мировое сокращение транспортной активности будет равно 38% по сравнению с докризисными показателями. При этом, в соответствии с прогнозами форума, в странах Центральной Азии, России и Индии показатели сократятся вдвое к концу 2021 года, в Китае коэффициент снижения не превысит 27%, а в странах Европы и США – около 40% [2].

Известно, что приблизительно 90% мировой международной торговли зависит от морского транспорта. Однако, в связи с пандемией, сфера развития морского транспорта терпит огромное количество негативных последствий: ограничения на перевозку грузов, спад ставок морского фрахта, непрерывное введение новых экологических требований, что вызывает массу неудобств при адаптации.

Показатели средней стоимости фрахта стремительно снижались в течение последних двух лет пандемии. В 2019 году было зафиксировано снижение до 25%, в 2020 – до 38%, что в два раза ниже установленных норм [2].

Из-за снижения объема перевозок большинство крупных морских линий были вынуждены вернуть арендованные суда. Таким образом, подорвалась система привычных грузовых перевозок и морские линии потерпели огромные потери. Потери в транспортной инфраструктуре можно представить в виде диаграммы (рисунок 1) [3].

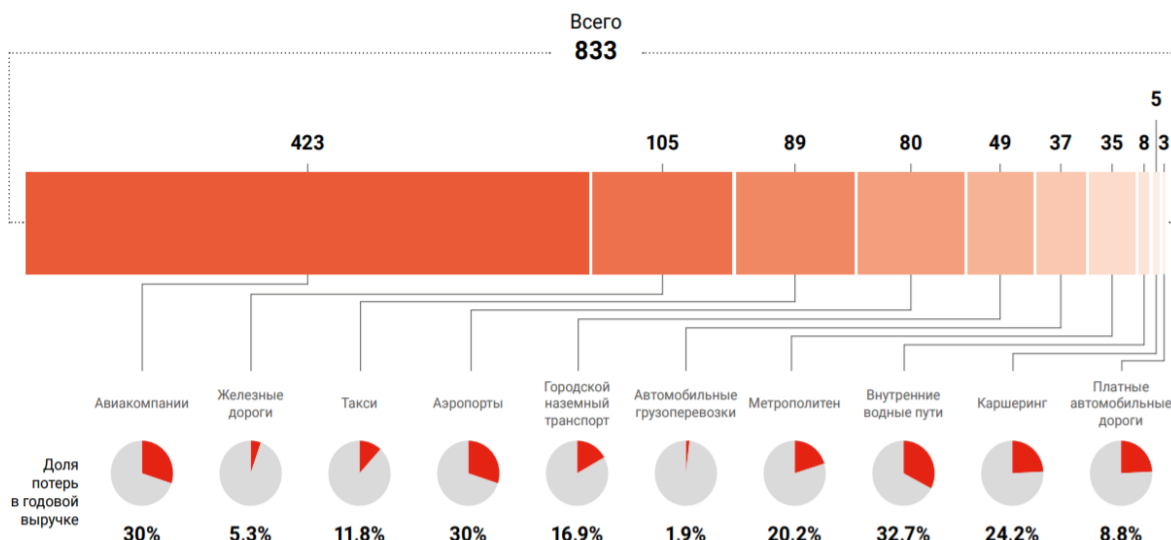

Рисунок 1 – Объем потерь в транспортно-логистической отрасли (млрд.)

В соответствии с прогнозами Международной ассоциации воздушного транспорта, наблюдается сокращение индекса пассажиропотока по сравнению с привычными показателями на 56-64%, а это примерно 1,38 млн пассажиров, отказавшихся от услуг авиаперевозок. В результате авиакомпании теряют огромные суммы, равные 238-265 млрд долларов США. Из-за постоянных ограничительных мер был оказан негативный экономический эффект на авиатранспортную сферу. По прогнозам исследовательских работ Европейской комиссии, негативный экономический эффект авиакомпаний приведет к снижению мирового ВВП на 1,69%. При этом возможно сокращение рабочих мест до 30 млн, в то время как общее количество рабочих мест составляет 67,7 млн.

Снижение спроса на авиатранспорт привело к значительному ухудшению сферы производства транспортных средств, что наглядно можно заметить на примере компании Boeing, США. Дисбаланс спроса привел к ухудшению финансово-экономических показателей компании, при этом в 2020 году, как это можно заметить на рисунке 2, показатели не просто снизились, а ушли в «минус». В конечном итоге компания была вынуждена сократить производство авиатранспорта и количество рабочих мест [4].

Рисунок 2 – Снижение спроса на продукцию самолетостроения американской авиакомпании Boeing

В той же самой ситуации оказалась еще одна авиакомпания Airbus, Нидерланды. Ее показатели можно заметить на рисунке 3. Однако данную авиакомпанию негативный эффект пандемии затронул позже, чем американскую авиакомпанию.

На следующей диаграмме приведена сравнительная характеристика двух авиакомпаний, где можно заметить значительный спад показателей в 2020 году. Стоит обратить внимание на показатели за последние три года для сравнения индексов 2020 года.

У компании Airbus в 2019 году показатели были значительно выше, чем у Boeing и составляли примерно 870 случаев, в то время как у Boeing – 390. Однако в 2020 году обе компании оказались практически в одинаковых ситуациях экономического кризиса [5].

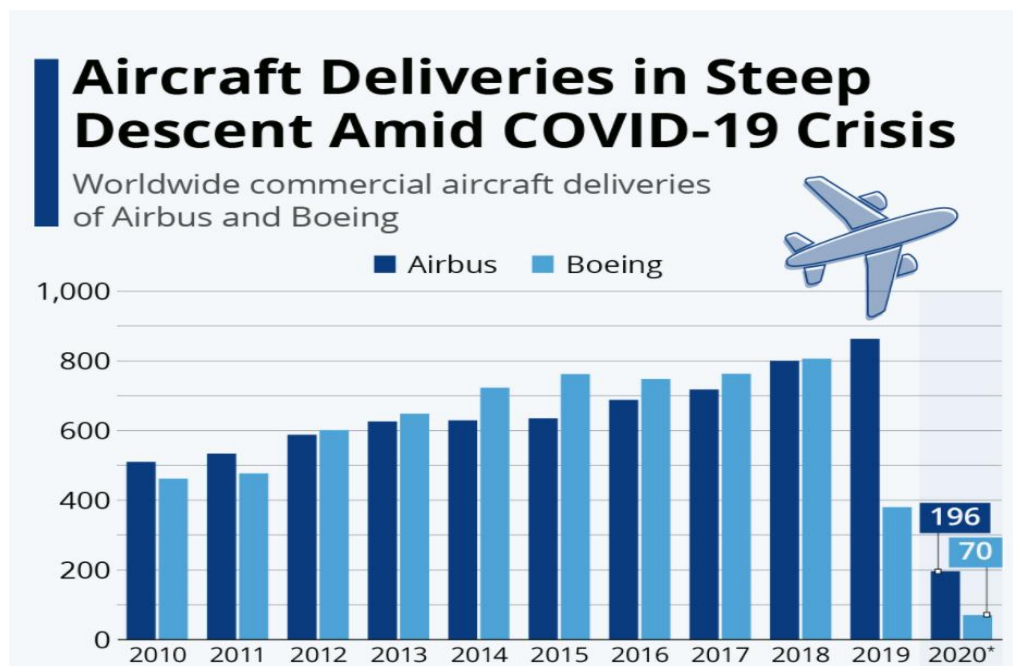

Рисунок 3 – Сравнительная характеристика спроса на продукцию самолетостроения двух известных авиакомпаний: Airbus и Boeing

К сожалению, ситуация общественного транспорта на мировой арене весьма неутешительна, так как сфера общественного транспорта терпит огромные убытки. В качестве примера можно привести французская транспортную компанию Île-de-France Mobilités в связи с ограничением доступа социума к общественному транспорту в Париже во время пандемии коронавируса терпит убытки, приблизительно равные 2,6 млрд евро. Компания заключила с правительством страны соглашение о компенсации упущенных доходов. Более того, по прогнозам ожидается полное восстановление пассажиропотока с учетом отсутствия наиболее эффективных альтернатив в городе, в результате чего компания планирует инвестирование проектов по развитию инфраструктуры.

В качестве другого примера: метро Мадрида во время установления наиболее серьезных ограничений на передвижение населения пассажиропоток сократился до 8% по сравнению с привычными показателями (наименее загруженный день пришелся на 27 апреля 2020 года, когда услугами данного вида транспорта воспользовались чуть более 175 тыс. человек). По итогам июля средняя дневная загруженность составила 45–55% по сравнению с аналогичным периодом 2019 года.

Положительных сторон влияния коронавируса на транспортно-логистическую отрасль гораздо меньше, чем негативного эффекта. Однако, несмотря на это, внезапная пандемия позволила человечеству не только заметить недостатки транспортно-логистической сферы каждой страны, но и работать над их исправлением, что означает

дальнейшие перспективы для данной сферы. Таким образом, положительное влияние отражается в перспективах развития транспортной сферы.

Согласно планам Всемирного Банка, перспективы транспортной сферы можно разделить на четыре группы: безопасность, экологичность, доступность и эффективность. Разберем самые перспективные группы, а именно безопасность и экологичность.

До начала пандемии КОВИД-19 безопасности передвижения уделялось не так много внимания, как на сегодняшний день. По статистике Всемирного Банка, ежегодно умирает около 1,35 млн человек по причине дорожно-транспортных происшествий, при этом до 50 млн человек получают травмы.

Однако с началом пандемии начались постоянные дезинфекции, проверки, отслеживание больных коронавирусом, контроль дистанции между людьми и т.д., что привело к увеличению уровня безопасности. В связи с сокращением количества транспорта на дорогах уменьшились случаи ДТП.

Было замечено резкое снижение количества углеродных соединений в атмосфере, что значительно улучшило экологическое состояние планеты в связи с закрытием транспортных сетей. Несмотря на то, что введение карантина и самоизоляции далеко нежелательны для жизни общества, наблюдаемый кризис может послужить условием для развития «зеленого транспорта». К примеру, переход людей к дистанционной (удаленной) работе снизил потребность в транспортных средствах, а это ведет к общему сокращению спроса на транспорт, что благоприятно повлияет на состояние окружающей среды. Пандемия также заставляет города развивать программы использования велосипедов, включая развитие велосипедной инфраструктуры. Это является эффективным способом разгрузить переполненные транспортные системы и способствовать дистанцированию граждан. Использование велосипедов уже стало частым во многих странах, и, вероятно, данная тенденция сохранится и после отступления коронавируса.

Таким образом, внезапная вспышка пандемии коронавируса вызвала массу неудобств, однако в процессе адаптации было выявлено как положительное, так и отрицательное влияние пандемии на транспортно-логистическую отрасль, при этом негативных эффектов оказалось гораздо больше, чем положительных. По сравнению с предыдущими годами, на сегодняшний день транспортно-логистическая отрасль терпит серьезные убытки и отсутствие спроса на перевозки грузов. Этому свидетельствует статистика, приведенная Евразийским форумом и Всемирным Банком. Однако, несмотря на эти негативные факторы влияния, существуют перспективы безопасности и экологичности, что является хоть и незначительным, но утешением.

Список литературы:

1. <https://www.flightradar24.com/blog/scraping-along-the-bottom-april-air-traffic-statistics/> (был доступен 01.04.2021).
2. <https://www.retail.ru/articles/logisticheskie-trendy-2020-2021-goda-vliyanie-pandemii-covid-19-na-perevozki/> (был доступен 01.04.2021).
3. Жундриков А., Якунина Е., Галактионова А., Фомина М. Инфраструктура и пандемия: аналитический обзор. Сценарии потерь и восстановления отрасли. – Москва, Россия, 2020.
4. Транспортная сфера в контексте КОВИД-19. – Департамент Международного и Регионального сотрудничества. – Москва, 2020.
5. Перегрин Сторрс-Фокс, Петренко А. КОВИД-19: последствия для транспорта и логистики, 2020.
6. <https://www.retail.ru/articles/logisticheskie-trendy-2020-2021-goda-vliyanie-pandemii-covid-19-na-perevozki/> (был доступен 01.04.2021).

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОЙ СФЕРЫ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ ЧАО «МИРГОРОДКУРОРТ»)

ЛОГВИН Д.М.

студент группы Т_м ПВ - 21

КАБЛУКОВА В.

студентка группы Т - 41

ЛОГВИН М.М.

*Научный руководитель, канд. геогр. наук, доцент
Высшее учебное заведение Укоопсоюза
«Полтавский университет экономики и торговли»,
г. Полтава, Украина*

Аннотация. В статье рассматривается актуальность развития санаторно-курортной сферы в стране и регионе, поскольку научно-технический прогресс существенно меняет характер жизнедеятельности человека. В обществе возрастают умственные и нервно-психологические затраты труда. Человек нуждается в восстановлении физических и духовных сил, которые должна обеспечивать санаторно-курортная отрасль. Показано роль и значение ЧАО «Миргородкурорт» в лечебно-оздоровительной системе Украины и Полтавской области. Подчеркивается международный характер деятельности курорта, известного своими минеральными водами.

Ключевые слова: санаторно-курортные услуги, рекреант, курорт, санаторий, лечебные ресурсы, минеральные воды, финансово-хозяйственная деятельность.

Последние десятилетия стала резко возрастать потребность общества в полноценном восстановлении своих физических, психологических и духовных сил. Ведь современный темп жизни требует от людей больших затрат физической и моральной энергии. Постепенно сокращаются физические и относительно увеличиваются умственные и нервно-психические затраты из-за роста сложности и напряженности человеческого труда.

В условиях модернизации экономики следует учитывать интересы общества и отдельного человека в получении качественных санаторно-курортных услуг. То есть, санаторно-курортное учреждение должно строить свои отношения с обществом и отдельными гражданами таким образом, чтобы в обмен на предоставляемые им услуги по обеспечению их функциональной жизнеспособности получать возможность окупить свои расходы и воспроизводить свою деятельность.

Частное акционерное общество (ЧАО) "Миргородкурорт" находится в г. Миргород Полтавской области (251 км от Киева – столицы и 103 км от Полтавы – областного центра). Современный санаторно-лечебный комплекс ЧАО "Миргородкурорт" – это современный бальнеогрязевой курорт, основные лечебные факторы которого – всемирно минеральная вода "Миргородская" и торфяные грязи. Эта минеральная вода признана самой защищенной от внешних воздействий минеральной водой Украины.

Водолечебница при Миргородском минеральном "Гоголевском" источнике официально была открыта 15 апреля 1917 года. Таким образом, был обнаружен минеральный ресурс, который в дальнейшем создаст предпосылки для развития санаторно-курортного дела и лечебно-оздоровительного туризма в Полтавской области.

"Миргородкурорт" за обеспечением лечебными ресурсами совсем не уступает европейским странам, однако проигрывает в плане материально-технического обеспечения, комфортабельности пребывания и сервисном обслуживании. Из-за этого, иностранные туристы и большая часть состоятельных отечественных туристов предпочитают отдыхать в европейских оздоровительно-курортных учреждениях, а средства оседают в зарубежных учреждениях похожего типа.

"Миргородкурорт" – это единственный санаторно-курортный комплекс, который

вмещает четыре санатория: "Миргород", "Полтава", "Хорол", "Березовый Гай". Лечебно-диагностический центр и бальнеогрязелечебница принимают ежегодно на лечение и отдых более 30 000 человек из всего мира. Здесь отдыхающие получают оздоровление от целого ряда заболеваний желудка, кишечника, печени, поджелудочной железы.

За последние годы имидж заведения особенно возрос, поскольку был основан полноценный отдел маркетинга, который активно распространяет бренд курорта. Сейчас ЧАО "Миргородкурорт" – это курорт европейского образца. Курортное предприятие функционирует благодаря влиянию таких факторов: всемирно минеральная вода и уникальные лечебные грязи, эстетические курортные парки, самый мощный лечебно-диагностический комплекс, объединяющий современные и лучшие в области общекурортную поликлинику и бальнеогрязелечебница.

ЧАО "Миргородкурорт" является одним из лидеров санаторно-курортной сферы Украины. Все его здравницы имеют более высокий уровень аккредитации. Удобное расположение и транспортное сообщение позволяет добраться сюда от ведущих промышленных центров страны всего за 2-3 часа. Высокая эффективность оздоровления на "Миргородкурорт" хорошо известна не только в Украине, но и далеко за ее пределами и привлекает сюда в течение всего года более 30 000 отдыхающих почти из 30 стран мира.

Основным символом курорта во все времена остается минеральная вода. Автоматический бювет лечебных вод оборудован современной системой "Источник-Люкс", полностью сохраняет целебные свойства уникальной Миргородской минеральной воды и поддерживает необходимую для эффективного лечения температуру.

В санаториях курортного комплекса "Миргородкурорт" большое внимание уделяется подбору качественного лечебного диетического питания и в зависимости от диеты дневной рацион может распределяться до шести приемов в день. Это дает возможность гибкого распределения лечебных процедур и лечения миргородской минеральной для достижения максимального лечебного воздействия на желудок, кишечник, печень, поджелудочную железу. На территории санаторного комплекса "Миргородкурорт" находится автоматический бювет дозированного распределения миргородской минеральной воды различной степени подогрева, современный лечебно-диагностический центр.

Государственная комиссия по запасам полезных ископаемых Украины в 2000 году сделала подсчет запасов минеральной воды Миргородского месторождения. Доказано, что они гарантированно обеспечат перспективное развитие курорта еще на века.

Принципиальность врачей курорта о целесообразности процедур и обследований и динамику их приема высоко ценится отдыхающими, которые видят разницу между рыночным и истинно медицинским подходом к оздоровлению.

Именно это вызывает популярность санаториев Миргорода, как среди украинских граждан, так и иностранцев (см. рис. 1).

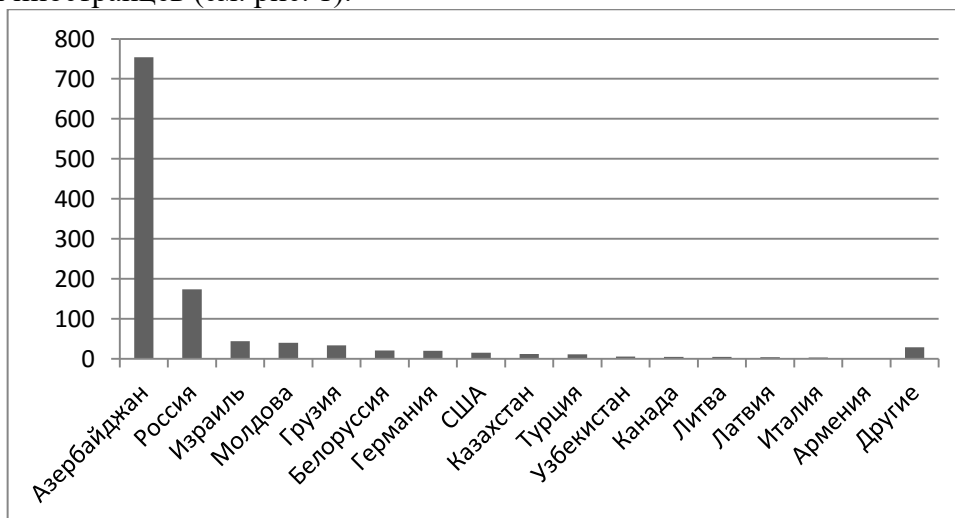

Рисунок 1 – Структура рекреантов-иностранцев "Миргородкурорта", чел. [1].

Как отражено на рис. 1, география отдыхающих в санаторно-курортных учреждениях ЧАО "Миргородкурорт" расширяется. В 2016 курорт впервые посетили представители Кувейта, Сербии, Швеции, Австрии, Словакии и Венгрии. В 2015 г. данное санаторно-курортное учреждение впервые протестировали граждане Польши, Испании, Норвегии, Греции, Иордании и Нидерландов. Количество посетителей за два года выросла почти в два раза. Наибольший удельный вес отдыхающих составляли представители Азербайджана (63,7%) и Российской Федерации (14,7%).

За исследуемый период среди отдыхающих-иностранцев в абсолютных показателях доминируют граждане Азербайджана, причем наблюдается тенденция к росту на 50-75%. Российских туристов по сравнению с 2015 г. стало больше, но все еще меньше чем до 2014 г.. Также стоит отметить рост среди отдыхающих представителей Молдовы, Израиля, США, Германии, Турции, Грузии и Беларуси. Количество отдыхающих французов выросла на 400% (с 1 до 4 туристов). По нашему мнению, следует отметить также, что в Миргороде среди отдыхающих являются представители Великобритании, Канады, Эстонии, Италии. Совсем экзотическими являются представители Бахрейна, которых в 2014-2015 гг. было 16-19 человек, но в 2016 г. представителей этой страны среди отдыхающих не было.

Стоит отметить, что за последние годы количество размещенных лиц уменьшалась по всем категориям, за исключением количества размещенных со сроком пребывания 1-2 дня. Граждане Украины в среднем находились 15,7 дней, иностранцы – 12,5.

Таблица 1. Основные показатели финансово-хозяйственной деятельности ЧАО "Миргородкурорт" за 2019 год, тыс. грн. [2, 3]

Наименование показателя	период		2019 к 2018, %
	2019	2018	
Всего активов	113534,1	108881,9	104,3
Основные средства	162327,2	153610,2	105,7
Долгосрочные финансовые инвестиции	569,1	569,1	100,0
Запасы	10010,7	7773,4	128,8
Суммарная дебиторская задолженность	5121,4	4709,3	108,8
Денежные средства и их эквиваленты	13546,5	22187,2	61,1
Неразделенная прибыль	47810,4	45400,6	105,3
Собственный капитал	94415,3	90947,0	103,8
Уставной капитал	33381,7	33381,7	100,0
Долгосрочные обязательства	-	-	
Текущие обязательства	10406,8	12438,7	83,7
Чистый финансовый результат: прибыль (убыток)	14237,1	21406,9	66,5
Среднегодовое количество акций (шт.)	333817	333817	100,0
Чистая прибыль на одну простую акцию (грн.)	42,6	64,1	66,5
Численность работников на конец периода (чел.)	834	861	96,9

Как видно из таблицы, после незначительного спада 2014-2015 гг. основные показатели финансово-хозяйственной деятельности ЧАО "Миргородкурорт" показывают тенденцию к росту. Растёт стоимость активов, основных средств. Но по сравнению с предыдущими годами уменьшились доходы. Например, в 2016 г. они выросли почти на 1500000. грн. по сравнению с 2014 г. и более чем на 2 млн. грн. по сравнению с 2015 г. Долгосрочные финансовые инвестиции остались стабильными по сравнению с 2018. Несколько уменьшилась численность работников на конец исследуемого периода.

Организация досуга проводится согласно плану культурного организатора, согласованном с планами общего Дворца культуры курорта. Планы мероприятий находятся на доске объявлений и регулярно объявляются в столовой и лечебном корпусе. В санатории "Хорол" проводятся посещения музеев (краеведческий музей, музей истории курорта, музей имени

Д.Гурамишвили). Есть смотровая экскурсии по местам Миргородщины, по гоголевским местам в село Великие Сорочинцы – Гоголево, Лубенский Мгарский Спасо-Преображенский монастырь, Козельщанский женский монастырь, Дубровский конный завод, по земле Полтавской – Опошня-Диканька-Полтава и др. Большой популярностью пользуются познавательные прогулки по территории курорта, а также прогулка к березовой роще.

Таким образом, Миргород имеет шанс превратиться в основной пространственно-территориальное ядро, и стать ведущим звеном регионального хозяйственного комплекса. Для дальнейшего развития и учитывая экономическую ситуацию в стране ЧАО "Миргородкурорт" требует дополнительных капиталовложений со стороны иностранных инвесторов. С целью популяризации бренда предприятия как на внутреннем рынке, так и за рубежом отдела маркетинга для этого необходимо принимать радикальные меры.

Список литературы:

1. Курорт "Миргород". Официальный сайт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mirgorodkurort.ua/ru/content/>.
2. Курорты Миргорода. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kurortymirgoroda.com.ua/>.
3. Основні показники фінансово-господарської діяльності ПрАТ "Миргородкурорт" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [<http://mirgorod-kurort.ua/uk/content>].

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ТУРИСТКОЙ ОТРАСЛИ

МАДИЕВА А.А.

студентка группы Тур 20-1к

СЫЗДЫКОВА Д.М.

Научный руководитель, магистр, преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В этой статье рассмотрена роль стратегического планирование в сфере туризма. Как можно правильно планировать и развить региональный туризм в стране.

Ключевые слова: региональный туризм, стратегическое планирование, современный туризм, экономика, международный рынок.

Туризм является одной из ведущих и наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики. За быстрые темпы роста он признан экономическим феноменом.

Туризм – выезды посетителей в другую страну, местность или от места постоянного жительства, с любой целью, кроме трудоустройства.

Человека, совершающего такое путешествие, называют туристом, путешественником или посетителем. Сферы экономики, которые охватывают коммерческую деятельность организаций, в основном связанных с туризмом, относят к отраслям туризма, например, бюро путешествий и др. услуги бронирования.

Туризм не только создает рабочие места в третичном секторе, он также стимулирует рост в первичном и вторичном секторах промышленности. Это известно как эффект мультипликатора, который в своей простейшей форме показывает, сколько раз деньги, потраченные туристом, циркулируют в экономике страны. Деньги, потраченные в отеле, помогают создавать рабочие места непосредственно в отеле, но они также создают рабочие места косвенно в других секторах экономики. Отель, например, должен покупать еду у местных фермеров, которые могут потратить часть этих денег на удобрения или одежду.

Спрос на местные продукты увеличивается, поскольку туристы часто покупают сувениры, что увеличивает вторичную занятость.

Сектор туризма поддерживает 140 000 рабочих мест в только сектор проживания и питания, и в целом занятость в туризме оценивается в регионе 200000. Однако вклад туризма не ограничивается непосредственным созданием рабочих мест, экономическим деятельностью и экспорт. Он также способствует тому, что поощряет социальная интеграция и доступ к рынку труда.

Есть явные признаки восстановления казахстанского туризма. Однако возможности для государственных инвестиций в туризм останутся ограниченным в обозримом будущем. Поэтому пора сделать заявление о политике, в котором уделяется первоочередное внимание инвестициям, которые позволят максимизировать отдачу от туризма в длительный срок.

Поддерживая туризм, правительство стремится максимизировать широкий спектр экономических и социальные выгоды сектора, продвигая Казахстан, поддерживая предприятия и рабочие места и обеспечение привлекательного и конкурентоспособного предложения для туристов.

По данным Всемирной туристской организации в 2019 году общее количество заграничных поездок с целью туризма составило 1,5 млрд прибытий.

Туристические поездки – это временные поездки. При этом ваше гражданство остаётся при себе, вы только вылетаете или выезжаете на определённый срок ради отдыха.

Современный туризм – комплексное и массовое явление, форма организации отдыха, способ познания окружающего мира, область межрегионального и международного сотрудничества, сфера услуг и предпринимательства, часть региональной и государственной политики [1].

Туризм делится на достаточно много классификации. Но стоит отметить 3 главных классификаций:

- Въездной туризм
- Выездной туризм
- Региональный туризм

Туризм по своей природе связан с конкретными ресурсами, географическими факторами и региональными особенностями. Исходя из этого каждое туристическое место имеет свою цель:

- рекреационный
- медицинский
- деловой
- спортивный

И как мы могли заметить туризм в наше время сильно развился, и сейчас каждый желающий может отправиться куда угодно и когда угодно. Однако в 2020 всё изменилось, настали сложные времена для человечества. Из-за пандемии экономика, туризм и остальные отрасли человечества начали резко снижаться. И каждая страна что бы найти выход и вернуться в более менее обычную рутину начали интересоваться своими ресурсами и географическими местами. Таким образом в 2020 году региональный туризм стал спасением людей и стал трендом года, и мне кажется не только этого.

Региональный туризм – это достаточно сложная, организованная система, которая формируется из множества элементов (рекреационные ресурсы, туристская инфраструктура, экологическая и личностная безопасность и др.), взаимосвязанных между собой, выполняющих функции удовлетворения туристских потребностей в границах определенной территории и являющихся необходимыми условиями его развития [2].

Естественно, что для высокой эффективности этого вида бизнеса, его рентабельности и прибыльности от занятых в нем людей требуются, прежде всего, компетентность и глубокое понимание регионального туризма в целом. Чтобы преуспеть в туристском бизнесе необходимо хорошее знание международных правовых норм и правил, практики туристского менеджмента и маркетинга, конъюнктуры туристского рынка, но, прежде всего, требуется

профессиональная, основанная на потребностях потребителя туристских услуг организация производства и реализации туристского продукта, нужна полная и всесторонняя информированность производителя туристских услуг относительно всего того, что касается клиента, как потребителя этих самых услуг.

Понятие «региональный туризм» содержит два тесно связанных между собой аспекта: географический и социально-экономический. Первый отражает пространственное распределение рекреационных ресурсов, объем рекреационных потребностей местного населения и степень удовлетворения их в конкретном районе, а также возможности для привлечения внешних туристских потоков на данную территорию. Второй показывает уровень рекреационной освоенности территории, обусловивший место данного региона на отечественном и мировом туристских рынках, и социально-экономические условия, способные стимулировать или сдерживать развитие туризма. Если первый подход дает представление в основном о потенциальных возможностях развития туризма, то второй представляет результат туристской деятельности в данном регионе, позволивший ему войти в тот или иной сегмент туристского рынка. Следовательно, туристский регион оценивается как с позиции организаторов отдыха, так и с позиции местных или приезжих рекреантов.

Но что бы развить туризм в регионе понадобятся свои правила и стратегии.

Стратегическое планирование используется много где, в том числе и в сфере туризма. Вообще, в литературных источниках нет четкого определения этого понятия. В частности стратегическое планирование использовалась в военной отрасли и означало «искусство генерала».

Стратегическое планирование ориентировано на будущее, так как планирует все цели и изменения в них. И в целом это действует на развитие организации.

Б.Карлофф отмечает 9 главных, по его мнению, элементов стратегии:

- миссия
- конкурентные преимущества
- организация бизнеса
- продукция
- рынки
- ресурсы
- структурные изменения
- программы развития
- культура и компетентность

В туризме стратегическое планирование очень важно, так как:

-позволяет развивать и принимать текущие решения с учётом стратегических целей
-с помощью него в регионе могут быть социально-экономические преобразования. Это поможет адаптироваться в международной экономике и конкурировать на международном рынке

-и ещё это поможет улучшить имидж региона.

В Казахстане, для лучшего примера, можем взять нашу столицу Нур-Султан или же Алматы. В Алматы сильно развивают гонолыжный спорт и курорты. Не только каждый казахстанец, но и другие жители разных стран хотят посетить нашу южную столицу.

Есть четыре разных типа опыта, которые сильно мотивируют потенциальных потребителей Великобритании, которые Казахстану может представить потенциальным отдыхающим в надежном и привлекательная манера:

- Атмосфера большого города – свежая, захватывающая и возбуждающая впечатления и развлечения в оживленной атмосфере;
- Живые исторические рассказы – интересные и познавательные впечатления и достопримечательности в городских и сельские районы;
- Пробуждение чувств – стимулирующее и глубокое опыт в естественных и нетронутых пейзажи;

- Активный отдых на природе – восстанавливает силы и заряжающий энергией опыт и деятельность в захватывающий на открытом воздухе.

Чтобы расти Казахстан должен сосредоточиться на этом опыте, что понравится потенциальным посетителям, заставляя их переоценить Казахстан как место назначения.

Оценка эффективности маркетинга может быть трудная задача. Однако есть определенные типы деятельности по исследованию рынка, которая может быть проведена для оценивать эффективность маркетинговых программ.

В будущем, чтобы обеспечить оптимальное использование государственный туристический бюджет, эффективность маркетинговой деятельности за рубежом будет внешняя оценка на регулярной основе

По итогам 2018 года общее количество посетителей в местах размещения в городе Алматы составило 1,1 млн человек, что на 12% больше предыдущего года. Из них 365 тыся – иностранцы. Город может одновременно принять более 19 тысяч туристов. Серьезный рост показателей по туризму связан с развитием таких видов туризма, как событийный, деловой, этнокультурный, горный, экскурсионный, детско-юношеский, социальный туризм, а также с проведением активного онлайн продвижения, маркетинговых мер, участием на международных туристских выставках, проведением конференции на фокусных рынках мира.

В заключении могу сказать что стратегическое планирование может оказать большое влияние на развитие туризма в целом. Однако план необходимо постоянно корректировать в зависимости от изменения ситуации на любой стадии анализа [3, с.314-318.]. Именно адаптация обеспечивает эффективность проведения подобной политики, особенно в такой сфере, как туризм — чрезвычайно комплексной индустрии с высокой степенью связности.

На всех этапах планирования необходим сбор селективной информации, формирование банков данных, что позволяет выделять общий массив данных и таким образом формировать альтернативы развития туризма в регионе.

Список литературы:

1. Entrepreneurship: A Working Definition. Thomas Eisenmann. – Harvard Business Review, 2013.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030 Қазақстан халқына жолдауы.
3. Журавлёва М.Р., Малый бизнес. – Высшая школа Казахстана. – 2004. – №4. – С.314-318.
4. Entrepreneurship: A Survey of the Literature. David Audretsch. – European Commission, 2003.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ТУРИЗМА

МАМАЛИНОВА А.Ж.

магистрант группы Тур-11НП

КЕНЖЕБЕКОВ Н.Д.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены пути совершенствования государственных механизмов управления развитием туризма, его проблемы и нормативно-правовые основы. Совершенствование государственных механизмов управления развитием туризма в соответствии с требованиями времени закономерное явление.

Ключевые слова: туризм, казахстанский туризм, проблемы туризма, развитие туризма.

На сегодняшний день одной из важнейших проблем туристской отрасли является совершенствование государственных механизмов управления развитием туризма. Прежде чем перейти к сути темы, кратко остановимся на понятиях туризма. Туризм - явление, с одной стороны, относительно молодое, ставшее массовым только после Второй мировой войны, с другой - имеющее глубокие исторические корни. Туризм в первоначальном смысле понимался как передвижение и временное пребывание людей вне постоянного места жительства. Однако в процессе исторического развития содержание и смысл данного понятия постоянно претерпевали изменения и дополнения. В 1993 г. Статистическая комиссия ООН приняла определение, одобренное Всемирной туристской организацией и широко используемое в международной практике. В соответствии с ним туризм охватывает деятельность лиц, которые путешествуют и осуществляют пребывание в местах, находящихся за пределами их обычной среды, в течение периода, не превышающего одного года подряд, с целью отдыха, деловыми и прочими целями [1, с.46]. Туризм в настоящее время является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей внешнеэкономической деятельности. Неуклонный рост влияния туризма как на мировую экономику в целом, так и на экономику отдельных стран и регионов является одной из наиболее значительных, постоянных и долгосрочных тенденций, которая способствует формированию и развитию мирового хозяйства. Становится очевидным превращение туризма в крупную самостоятельную отрасль национальной экономики, деятельность которой направлена на удовлетворение специфических потребностей населения. Многообразие этих потребностей удовлетворяется не только туристскими предприятиями, но и предприятиями других отраслей, что обуславливает значение туризма как одного из факторов мультипликативного воздействия на развитие экономики. Именно благодаря этим своим свойствам туризм является бюджетобразующей отраслью экономик многих островных государств.

При эффективном проведении политики туризма у него достаточно возможностей для государства, общества. Туризм помимо основного дохода создает дополнительные рабочие места, способствует притоку инвестиций. Туризм является одним из факторов мировых интеграционных процессов, а туристский бизнес становится сейчас значимым сектором экономики. Современная экономическая наука рассматривает туризм как системный объект изучения, что позволяет, с одной стороны, выявить его структуру с многообразием внутренних связей, а с другой - определить характер взаимодействия с внешней средой. В соответствии с определением, разработанным Международной ассоциацией научных экспертов в области туризма, туризм как социально-экономическая система есть совокупность отношений, связей и явлений, возникающих во время перемещения и пребывания людей в местах, отличных от их постоянного места проживания и не связанных с их трудовой деятельностью. С развитием мирового туризма особую актуальность приобретают проблемы эффективного регулирования и управления туристской деятельностью, где туристская политика является неотъемлемым компонентом внешней и внутренней политики государства. Если рассматривать реализацию туристской политики в Казахстане на современном этапе, то необходимо использовать определенные статистические показатели для выявления основных характеристик ее развития. Так, важнейшими показателями могут являться количество туристских прибытий, доход от туристской деятельности, единовременная вместимость средств размещения, количество туристских объектов, пансионатов, домов отдыха в разрезе области, региона.

Очевидно, что период пандемии ослабил не только нашу страну, но и весь мировой туризм. Индустрия туризма в Республике Казахстан на государственном уровне признана одной из приоритетных отраслей экономики. Так, в реализации положений государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития страны ведущая роль принадлежит системе кластеров, в частности туристскому кластеру. Современные тенденции в развитии этой отрасли таковы, что туристы, которые хорошо

изучившие известнейшие курорты мира, стремятся в те страны, где туристический сектор только начинает развиваться. С этой позиции привлекательность Казахстана растет. В свое время первый президент н.Назарбаев уделял большое внимание развитию туристического кластера. Доходы от туризма пока стабильно занимают третье место после доходов от экспорта нефти, нефтепродуктов и автомобилей. Конечно, в государстве действует концепция развития туризма, в которой показано, что туризм может оказать три положительных воздействия на экономику страны: во-первых, обеспечить приток иностранной валюты и оказать положительное влияние на такие экономические показатели, как платежный баланс и совокупный экспорт; во-вторых, способствует повышению занятости населения; в-третьих, способствует развитию инфраструктуры страны. В этой связи особую актуальность приобретает изучение процесса осуществления государственного управления туристской индустрией в Казахстане и повторная разработка приоритетных направлений ее развития.

Совершенствование государственных механизмов управления развитием туризма в соответствии с требованиями времени закономерное явление. С развитием мирового туризма особую актуальность приобретают проблемы эффективного регулирования и управления туристской деятельностью, где туристская политика является неотъемлемым компонентом внешней и внутренней политики государства. Если рассматривать реализацию туристской политики в Казахстане на современном этапе, то необходимо использовать определенные статистические показатели для выявления основных характеристик ее развития. Так, важнейшими показателями могут являться количество туристских прибытий, доход от туристской деятельности, единовременная вместимость средств размещения, количество туристских объектов, пансионатов, домов отдыха в разрезе области, региона. Сегодня как европейские, так и азиатские туристские рынки проявляют большой интерес к Казахстану, как новому туристскому направлению, что свидетельствует о реальных перспективах увеличения потока иностранных туристов. Начиная с 2010 года по до Пандемии наблюдался динамика роста международного и внутреннего туризма. Для создания благоприятного туристского имиджа Казахстана и условий ускоренного развития туристско-рекреационной системы необходимо проведение последовательной туристской политики, основанной на механизмах стимулирования и регулирования туристской деятельности, инвестиционной привлекательности с учетом экологических и инновационных требований. В этом мы видим современный механизм реализации государственной политики по устойчивому развитию туризма в нашей стране. Для выхода отечественного туризма на мировой рынок и дальнейшего совершенствования туристского законодательства стало необходимо учитывать и соблюдать рекомендации, международные правила и нормы, одобренные и принятые к исполнению мировым туристским сообществом.

Мы знаем, что важную роль в совершенствовании государственных механизмов управления развитием туризма его документально-правовые основы. Основными нормативными документами международного правового характера, которыми регулируются нормы поведения государств, организаций и туристов на всех уровнях, являются Манильская декларация по мировому туризму, принятая в 1980 г. в столице Филиппин - Маниле, и «Хартия туризма», которая была одобрена 22 сентября 1985 г. резолюцией VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации, проходившей в столице Болгарии - Софии. Манильская декларация по мировому туризму провозгласила: «Туризм понимается как деятельность, имеющая важное значение в жизни народов, в силу непосредственного воздействия на социальную, культурную, образовательную и экономическую области жизни государств и их международные отношения». Основным международным документом, в котором зафиксированы нормы и принципы отношений государств в области туристской деятельности, в настоящее время является Хартия туризма. Хартия туризма провозгласила, следующие основные принципы: право каждого человека на отдых и досуг, включая право на разумное ограничение рабочего дня и на оплачиваемый периодический отпуск, а также право свободно передвигаться без ограничений, кроме тех,

которые предусмотрены законом. Хартия также призвала содействовать принятию мер, позволяющих каждому государству участвовать во внутреннем и международном туризме: «государствам следует содействовать упорядоченному и гармоничному росту как внутреннего, так и международного туризма»; «государства должны разрабатывать и проводить политику, направленную на обеспечение гармоничного развития внутреннего и международного туризма, а также заниматься организацией отдыха на благо всех тех, кто им пользуется»; «государства должны проводить туристскую политику в соответствии с политикой общего развития, проводимой на различных уровнях - местном, региональном, национальном и международном, - и расширять сотрудничество в области туризма как на двусторонней, так и на многосторонней основе». В октябре 1999 г. Генеральная ассамблея Всемирной туристской организации одобрила «Глобальный этический кодекс туризма», где выдвинуты рекомендации о поощрении введения во все образовательные программы специального курса о ценности туристского обмена, его экономических, социальных и культурных выгодах, а также о рисках, потенциально связанных с туризмом и путешествиями [2, с.117-119].

Очень важно учитывать мировой опыт и обновлять правовые предпосылки в совершенствовании государственных механизмов управления развитием туризма. Используя международный опыт, применительно к действующему законодательству нашей страны, в законе необходимо было закрепить такие принципиально важные для развития туристской отрасли вопросы, как государственное регулирование туризма; особенности формирования, продвижения и реализации туристского продукта; туристские ресурсы; ответственность туристских фирм перед клиентами; деятельность общественных объединений туристов и субъектов туристской деятельности; вопросы обеспечения безопасности в области туризма. Кроме того, следовало ввести институт лицензирования туроператорской и турагентской деятельности, чтобы поднять ответственность туристских организаций за качество оказываемых услуг. Интересно, что принятый в 2001 году Закон Республики Казахстан «О туристской деятельности в Республике Казахстан» впервые определил туризм как отрасль экономики страны. В нём были предусмотрены нормы государственной поддержки субъектов туристской деятельности, которые развивают собственную базу, расширяют деятельность по организации въездного и внутреннего туризма. В развитие Закона «О туристской деятельности в Республике Казахстан» и в целях защиты имущественных и иных интересов туристов, которым может быть причинен вред в результате осуществления турагентами и туроператорами своей профессиональной деятельности. Закон Республики Казахстан «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности туроператора и турагента». Данный законодательный акт обязывает туроператоров и турагентов, застраховать свою гражданско-правовую ответственность по обязательствам, возникающим в заключенных договорах на оказание туристских услуг. Закон также реализовал положения Гражданского кодекса Республики Казахстан «О страховой деятельности» и установил новый класс страхования. Введение обязательного страхования позволило туристским организациям сохранить стабильность своей деятельности, защитить интересы туриста и установить экономическую заинтересованность в необходимости повышения качества предоставляемых услуг. Закон закрепил правовые отношения сторон по договору обязательного страхования, ответственность туроператора и турагента, определил размер страховой премии, условия и порядок осуществления страховых выплат. В то же время, за минувшие восемь лет изменились социально-экономические условия и политическая ситуация в республике и сектор туристской индустрии выделен одним из экономических приоритетов развития в числе семи несырьевых кластеров.

Одна из важнейших задач политики государства в сфере туризма – вхождение Казахстана в число 50-ти конкурентоспособных стран мира. В этих условиях все более значимым становится механизм правового регулирования туристской деятельности. В течение предстоящих десяти лет предстоит превратить туризм Казахстана в привлекательную и высокодоходную отрасль. Для чего необходимо развивать

инфраструктуру и создать современные объекты туристской индустрии по всей стране. В целях совершенствования средств и способов государственного регулирования туристской деятельности, обеспечения темпов устойчивого развития туризма, защиты прав и законных интересов потребителей туристских услуг был разработан и принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам туристской деятельности». Изменённый Закон предусмотрел внесение новых статей в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях, содержащих упорядочение деятельности лиц, осуществляющих туристскую деятельность и определение их ответственности, а именно правовых последствий за ограничение права туриста на информацию, за необеспечение безопасности туриста, за незаключение письменного договора на туристское обслуживание. Законом также предусматривается дополнение в Закон Республики Казахстан «О частном предпринимательстве», государственным контролем в области туристской деятельности. Развивая положения действующего Закона «О туристской деятельности в Республике Казахстан», новая редакция закона более подробно регулирует вопросы оказания услуг по туристскому обслуживанию, а также содержит статьи, обеспечивающие качественное оказание услуг туроператором, турагентом, предусматривает классификацию мест размещения туристов [3]. В целях обеспечения безопасности туриста при совершении путешествия, определен круг лиц, которых необходимо информировать о чрезвычайном происшествии с туристом во время путешествия.

Регулирование и совершенствование профессиональной подготовки кадров в сфере туризма должно стать одним из приоритетных направлений новой туристской политики. Процедура лицензирования туристской деятельности лицензирование деятельности туроператора, турагента осуществляется республиканским уполномоченным органом, а деятельность инструктора туризма-местными исполнительными органами. Юридические возможности направлены на совершенствование туристской деятельности, развитие туристской индустрии и повышение уровня этой сферы. Однако государственный, общественный надзор за состоянием его реальной реализации не должен сниматься с повестки дня. В соответствии с этим нельзя забывать и о следующих постановлениях Правительства Республики Казахстан: «Об утверждении Правил предоставления туристских услуг», «Об утверждении типового договора на туристское обслуживание», «Об утверждении общих требований к профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации специалистов в области туризма» и «О внесении изменений и дополнений в некоторые решения Правительства Республики Казахстан». Во исполнение закона утверждены приказы министерства «Об утверждении Правил переподготовки и повышения квалификации специалистов в области туристской деятельности» и «Об утверждении Правил формирования и ведения государственного реестра лиц, осуществляющих туристскую деятельность, и государственного реестра туристских маршрутов» [4].

Очень важно, чтобы продолжались нормативное правовое регулирование и заинтересованная государственная политика в сфере туризма по совершенствованию государственных механизмов управления развитием туризма:

- развитием и реализацией правовых норм, направленных на повышение гарантий и эффективности защиты прав и законных интересов потребителей туристского продукта, качества и безопасности туризма;

- усилением экономической (финансовой) ответственности лиц, осуществляющих туристскую деятельность, за нарушение гражданско-правовых обязательств, а как следствие - повышением прозрачности, стабильности и инвестиционной привлекательности туристского бизнеса;

- появлением правовых актов, регламентирующих вопросы классификации и стандартизации в различных сегментах туристской индустрии (средства размещения, пляжи, горнолыжные трассы и др.);

- развитием нормативного правового регулирования в области безопасности туризма;
- формированием правовых основ саморегулирования на туристском рынке, в том числе активным развитием нормотворчества саморегулируемых организаций (ассоциаций (союзов) туроператоров, банков и страховщиков);
- комплексностью нормативного правового регулирования в сфере туризма, в том числе наличием значительного числа «туристских норм» в смежных с законодательством о туристской деятельности отраслях законодательства;
- развитием регионального правотворчества в сфере туризма и его унификацией;
- гармонизацией законодательства Казахстана и международного права в сфере туризма. Вместе с тем, совершенствование системы государственного регулирования туристской деятельности требует новых подходов, более полно отвечающих изменившимся социально-экономическим условиям, целям, принципам и задачам осуществления туристской деятельности.

Подводя итоги статьи, можно сказать, что у государства достаточно проблем в развитии туризма. Основными факторами, сдерживающими развитие отношений в этой сфере, являются уровень развития инфраструктуры туризма в стране, правовое обеспечение отрасли истек в Казахстане; паспортно-визовая формальность пересечения государственной границы государства, недостаточная реклама Республики Казахстан иностранным туристам, стоимость туристского продукта, не соответствующая качеству оказываемых услуг.

Список литературы:

1. Зорин И.В, Каверина Т.П., Квартальнов В.А Туризм как вид деятельности. – М.: Финансы и статистика, 2018.
2. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме. – М.: Интерпресс, 2017.
3. Государственной программы развития въездного и внутреннего туризма в РК на 2019-2023 года.
4. Государственная программа развития туристской отрасли РК на 2019-2025 годы.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН КӘСІПкерліктің Ұйымдық-құқықтық Нысандары

МАНАСБАЕВА А.К.

МГМУ-51 тобының магистранты

ДАРИБЕКОВ С.С.

Ғылыми жетекші э.ғ.к., профессор
Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада шағын кәсіпкерліктің ұйымдық-құқықтық нысандары қарастырылған. Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуының айқындаушы критерийлері ретінде тұрақсыздығы мен көпнұсқалығы әртүрлі экономикалық құбылыстардың, үрдістердің, оның ішінде шағын бизнестің әдіснамалық негіздерін іздестіруге із қалдырады.

Түйінді сөздер: кәсіпкер, фермер, табыс, меншік, ұйым, серіктес, акционерлік қоғам, өндірістік кооператив.

Шағын кәсіпкерліктің субъектісі өз қызметін білімсіз заңды тұлға немесе заңды тұлға нысанында дара кәсіпкер ретінде жүзеге асыра алады.

Жеке кәсіпкерлік азаматтардың табыс табуға бағытталған, өздерінің меншігіне негізделген және азаматтардың атынан жүзеге асырылатын, азаматтардың және олардың тәуекелі мен мүліктік жауапкершілігі арқылы жүзеге асырылатын ынталы қызметі.

Заңды тұлғалық білімінсіз және заңды тұлғаның белгілері болмаған кезде де (төменде қара белгілері туралы) қызметпен айналысатын жеке тұлғалар жеке кәсіпкерлік субъектілері болып табылады.

Жеке кәсіпкерлік және бірлескен кәсіпкерлік жеке кәсіпкерліктің түрлері болып табылады. Жеке кәсіпкерлікті бір азамат өзіне тиесілі меншік құқығы негізінде, сондай-ақ мүлікті пайдалануға және (немесе) билеуге жол беретін өзге де құқықтарға орай дербес жүзеге асырады. Бірлескен кәсіпкерлікті азаматтар тобы (жеке кәсіпкерлер) оларға ортақ меншік құқығы негізінде, сондай-ақ мүлікті бірлесіп пайдалануға және(немесе) оған билік етуге жол беретін өзге де құқыққа орай жүзеге асырады.

Бірлескен кәсіпкерлік формалары мыналар:

1.4.1 ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігі негізінде жүзеге асырылатын ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігі;

1.4.2 шаруа (фермер) қожалығының ортақ бірлескен меншігі немесе жекешелендірілген тұрғын үйге ортақ меншік негізінде жүзеге асырылатын отбасылық кәсіпкерлік;

1.4.3 кәсіпкерлік қызмет жалпы үлестік меншік негізінде жүзеге асырылатын жай серіктестік.

Ерлі-зайыптылардың бірлескен меншік базасында жүзеге асырылатын отбасылық кәсіпкерлігі.

Неке кезінде ерлі-зайыптылар жинаған мүлік олардың ортақ бірлескен меншігі болып табылады. Ерлі-зайыптылар некеде тұрған кезде жинаған мүлікке (ерлі-зайыптылардың ортақ мүлігіне) ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен және зияткерлік қызмет нәтижелерінен түскен табыстары, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен және ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бөлек мүлкінен алынған табыстары, олар алған зейнетақылар, жәрдемақылар, сондай-ақ арнайы нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер (еңбек ету қабілетінен айрылуына байланысты, мертігуі не денсаулығына түскен зақымдарға байланысты материалдық көмек сомалары) жатады. Сондай-ақ, ерлі-зайыптылардың ортақ қаражатынан сатып алынған жылжымалы және жылжымайтын мүлігі, бағалы қағаздар, пайлар, салымдар, кредиттік мекемелерге немесе өзге де коммерциялық ұйымдарға енгізілген капиталдағы үлестер және ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезеңінде жинаған кез келген басқа да мүлік, оның кімнің атына сатып алынғанына не ерлі-зайыптылардың қайсысы ақша қаражатын салғанына қарамастан, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі болып табылады.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне некеде тұрған кезеңде үй шаруашылығын жүргізген, балаларды күткен немесе басқа да дәлелді себептер бойынша дербес табысы болмаған жұбайлар да құқылы.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін иелену, пайдалануды ерлі-зайыптылар өзара келісімі бойынша жүзеге асырылады. Ерлі-зайыптылардың біреуі ортақ мүлікті қолдану кезінде екіншісінің келісімін сұрайды.

Ерлі-зайыптылардың біреуі ерлі-зайыптылардың ортақ мүлігін пайдалану туралы келісім жасаған кезде, жұбайдың келісімі болмау себептері бойынша сот оны растамауы мүмкін.

Нотариалдық куәландыру және(немесе) заңда белгіленген тәртіппен тіркеуді талап ететін ерлі-зайыптылардың біреуі жылжымайтын мүлікке билік ету жөніндегі мәмілені аяқтау үшін жұбайынан нотариаландырылған куәландырылған келісімін алу керек. Аталған мәмілені жасауға нотариалдық келісім бермеген жұбайы осы мәміленің жасалғаны туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап бір жыл ішінде сот тәртібімен жарамсыз деп тануды талап етуге құқылы.

Ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігін іскерлік айналымда жүзеге асыру кезінде ерлі-зайыптылардың біреуі екінші жұбайының келісімімен ерлі-зайыптылардың атынан әрекет етеді. Ол дара кәсіпкердің қызметі мемлекеттік тіркеусіз жүзеге асырылған жағдайларда, дара кәсіпкерлікті тіркеу кезінде расталуы немесе жазбаша және нотариалды

куәландырылған болуы мүмкін. Осылайша ерлі-зайыптылардың біреуінің келісімі болмаған кезде жұбайы іскерлік айналымды жеке кәсіпкерлік түрінде жүзеге асырады деп болжайды.

Шаруа (фермер) қожалығының ортақ бірлескен және жекешелендірілген тұрғын үйге ортақ бірлескен меншігі базасында жүзеге асырылатын отбасылық кәсіпкерлік.

Шаруа (фермер) қожалығының мүлкі олардың арасындағы шартта белгіленбесе, оның мүшелеріне бірлескен меншік құқығымен тиесілі.

Шаруа (фермер) қожалығы мүшелерінің бірлескен меншігінде жер учаскесіндегі екпелер, шаруашылық және өзге де құрылыстар, мелиорациялық және басқа да құрылыстар, өнімді және жұмыс малы, құс, ауыл шаруашылығы және өзге де техника мен жабдықтар, көлік құралдары, инвентарь және шаруашылық үшін оның мүшелерінің жалпы қаражатына сатып алынған басқа да мүлік болады. Шаруа (фермер) қожалығының қызметі нәтижесінде алынған жемістер, өнімдер мен табыстар шаруа (фермер) қожалығы мүшелерінің ортақ мүлкі болып табылады және олардың арасындағы келісім бойынша пайдаланылады. Кәсіпкерлік қызмет объектісі ретінде жекешелендірілген тұрғын үйді пайдалануға байланысты отбасылық кәсіпкерлікті жүзеге асыру кезінде тұрғын үй иелерінің бірінің іскерлік айналымының жүзеге асыру басқа меншік иелерінің нотариалды куәландырылған келісімімен ғана жүргізіледі.

Кәсіпкерлік қызмет жалпы үлестік меншік негізінде жүзеге асырылатын жай серіктестік.

Жай серіктестік бірлескен шаруашылық қызмет туралы шарт негізінде құрылады. Бірлескен шаруашылық қызмет туралы шарт (жай серіктестік шарты) бойынша тараптар (дара кәсіпкерлер) жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыру үшін бірлесіп әрекет етуге міндетті.

Мысалы, бау-бақша және саяжай құрылысы үшін меншікке жер учаскелерін алған азаматтар ортақ мүддесінде қарапайым серіктестіктерге бірігуге құқылы.

Жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыру үшін жай серіктестікке қатысушылар зияткерлік қызмет нәтижелеріне мүлікпен немесе өзге де мүліктік құқықтармен не еңбек салымымен жарналар енгізеді [1].

Қатысушылардың жарналары қарапайым серіктестік шартында белгіленбесе құны бойынша тең болады. Мүліктік немесе еңбек жарнасын ақшалай бағалау серіктестікке қатысушылар арасындағы келісім бойынша жүргізіледі. Шартқа қатысушылардың ақшалай немесе өзге де мүліктік жарналары, сондай-ақ кәсіпкерлік қызметті бірлесіп жүзеге асыру нәтижесінде құрылған немесе сатып алынған мүліктері олардың ортақ үлестік меншігі болып саналады.

Бірлескен кәсіпкерлік қызмет бойынша жалпы шығындарды және оның нәтижесінде болатын шығындарды жабу тәртібі қатысушылардың келісім-шартымен айқындалады. Егер шартта мұндай тәртіп көзделмесе, жалпы шығындар мен залалдар шартқа қатысушылардың ортақ мүлкі есебінен жабылады. Ал жетіспейтін соммаларды олардың арасында бөліп береді. Егер қарапайым серіктестік шартында көрестілмесе бірлескен кәсіпкерлік қызмет нәтижесінде серіктестікке қатысушылар алған табысты (пайда) олардың ортақ мүліктегі үлесіне бірдей қылып бөледі. Пайданы бөлу кезінде қатысушылардың біреуін шеттетуге болмайды.

Серіктестікке қатысушылардың ортақ мүліктегі өз үлесіне билік етуге және тиісінше басқа қатысушылардың келісімінсіз серіктестікке қатысу құқығын беруге құқығы жоқ.

Серіктестікке қатысушы өз қалауы бойынша бірлескен қызметке қатысудан бас тартуға құқылы емес. Қатысушылардың біреуі серіктестікке қатысудан бас тартқан жайғдайдағы туындаған залалдар толық көлемде өндіріліп алынады.

Қазақстанның заңдары бойынша меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығында оқшауланған мүлкі бар және осы мүлікке өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді сатып ала алатын және жүзеге асыратын, сотта талапкер және жауапкер

бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуы тиіс.

Заңды тұлғаның өз аты жазылған мөрі болады. Өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табыс алуды көздейтін не осындай мақсат ретінде табыс табуы жоқ және алынған таза табысты қатысушылар арасында бөлмейтін ұйым (коммерциялық емес ұйым) заңды тұлға бола алады.

Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлға мемлекеттік кәсіпорын, шаруашылық серіктестік, акционерлік қоғам, өндірістік кооператив нысанында ғана құрылады.

Бірақ шағын кәсіпкерлік субъектілері-заңды тұлғалар тек мынадай ұйымдық-құқықтық нысандарда жұмыс істей алады.:

- толық серіктестік;
- сенім серіктестігі;
- жауапкершілігі шектеулі серіктестігі;
- қосымша жауапкершілігі бар серіктестік;
- өндірістік кооперативі.

Азаматтардың жеке еңбекке қатысуына және оның мүшелерінің мүліктік жарналарды біріктіруіне негізделген бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін мүшелік негізіндегі ерікті бірлестігі өндірістік кооператив деп аталады. Кооператив мүшелерінің саны екеуден кем болмауға тиіс. Өндірістік кооперативтің мүшелері кооперативтің міндеттемелері бойынша қосымша (субсидиарлық) жауапты болады.

Ал алғашқы төрт нысан «шаруашылық серіктестігі» ұғымымен қамтылады.

Шаруашылық серіктестікті оның жалғыз қатысушысы болатын бір тұлға құруы мүмкін.

Сенім серіктестігіндегі толық серіктестікке азаматтар ғана қатыса алады.

Шаруашылық серіктестіктің жекелеген түрлерінің негізгі ерекшеліктері.

Қатысушылар толық серіктестіктің мүлкі жеткіліксіз болған кезде оның міндеттемелері бойынша өздеріне тиесілі барлық мүлікпен ортақ жауапкершілікте болатын серіктестік толық деп танылады. Толық серіктестікке қатысушылар жарғылық капиталды құрады. Оның мөлшері қатысушылардың жарғылық капиталға салымдарын енгізген кезде Қазақстан Республикасында заңмен белгіленген есептік көрсеткіштің жиырма бес мөлшерінен кем болмауға тиіс.

Серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзінің барлық мүлкімен (толық жолдастарымен) қосымша жауап беретін бір немесе одан да көп қатысушылармен қатар, жауапкершілігі серіктестіктің (салымшылардың) мүлкіне өздері салған салым сомасымен шектелетін және серіктестіктің кәсіпкерлік қызметін жүзеге асыруына қатыспайтын бір немесе одан да көп қатысушыларды қамтитын серіктестік сенім серіктестігі деп аталады. Сенім серіктестігінің жарғылық капиталы толық серіктестердің және салымшылардың салымдарынан жасалады және қатысушылар жарғылық капиталға салымдарды енгізген кезде Қазақстан Республикасының заңмен белгіленген айлық есептік көрсеткішінің елу мөлшерінен кем болмауға тиіс.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік дегеніміз - бір немесе бірнеше тұлға құрған, жарғылық капиталы құрылтай құжаттарында белгіленген мөлшердегі үлестерге бөлінген серіктестік. Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылар оның міндеттемелері бойынша жауап бермейді және серіктестік қызметіне байланысты шығындар тәуекелін өздері салған салымдардың құны шегінде көтереді.

ШБ үшін ЖШС жарғылық капиталының бастапқы мөлшері құрылтайшылардың салымдарының сомасына тең және серіктестікті мемлекеттік тіркеу үшін құжаттарды ұсыну күнінде жүз теңгеге баламалы соммадан кем болмауы тиіс.

Қатысушылары оның міндеттемелері бойынша жарғылық капиталға өзінің салымдарымен, ал бұл сома жеткіліксіз болған жағдайда оларға қосымша тиесілі мүлікпен олар енгізген салымдарға еселенген мөлшерде жауап беретін серіктестік қосымша жауапкершілігі бар серіктестік деп аталады. Қатысушылардың жауапкершілігінің шекті

мөлшері Жарғыда көрсетіледі. Қатысушылардың бірі банкрот болған кезде серіктестіктің міндеттемелері бойынша оның жауапкершілігі қалған қатысушылардың арасында тепе-тең бөлінеді.

Шағын кәсіпорынды басқару салыстырмалы қарапайымдылығымен, фирмалар ішіндегі жұмысты жоспарлау, бақылау, үйлестірудің күрделі болмауымен ерекшеленеді [1].

Бірақ, басқару теориясы саласындағы американдық маман П.Ф. Друкер айтқандай, заманауи шағын кәсіпорындар өз өндірісінде электроникада, генетикада немесе жаңа материалдарда ғана емес, кәсіпкерлік басқаруда жаңа технологияны қолданады.

Бұл тәсіл мемлекеттің назарын шағын кәсіпорындар құру мақсатында халықтың кәсіпкерлік бастамаларын ынталандыру қажеттілігіне аударады. Бұл кәсіпкерліктің неғұрлым серпінді дамып келе жатқан субъектісі ретінде білімі жоқ заңды тұлғалы кәсіпкерлердің мәселелеріне назар аударуды қажет етеді.

Осылайша, жаһандану үрдістерінің ықпалымен елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы елеулі өзгерістер және дайын экономикалық мәселелердің тұжырымдамалық шешімдерін іздеу шағын бизнесті анықтаудың жаңа сапалық параметрлерін әзірлеуді көздейді. Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуының айқындалушы критерийлері ретінде тұрақсыздығы мен көпнұсқалығы әртүрлі экономикалық құбылыстардың, үрдістердің, оның ішінде шағын бизнестің әдіснамалық негіздерін іздестіруге із қалдырады.

Шағын кәсіпорындарды дамытудың өмірлік қажетті факторы ретінде креативтіліктің айқындалушы мәні оларды мобильді етеді және өзгермелі жағдайға оңай бейімдейді. Бұл мәселенің екі аспектісі бар. Бірінші аспект конъюнктураның әсерінен кез келген шағын кәсіпорынның тактиканың өзгеруіне қабілеттілігіне қатысты, яғни кәсіпорынды шаруашылық қатынастардың жеке құрылымы ретінде қарастыру керек. Екінші аспект әр түрлі кезеңдерде шағын бизнес феноменінің даму үрдісін қозғайды. Мұнда әр түрлі елдерге тән мынадай заңдылық байқалады: қолайсыз экономикалық жағдай кезеңінде шағын кәсіпорындар - заңды тұлғалар саны азаяды және дара, шағын кәсіпорындар саны ұлғаяды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джейми, С. Уолтерс Качественная эволюция малого бизнеса. 4 ключа к успеху без необходимости расширения компании / Джейми С. Уолтерс. – М.: Баланс Бизнес Букс, 2017. – 296 с.
2. Грачев И. Развитие малого предпринимательства // Деньги и кредит. – 2016. – №1. – С. 15-21.

СТРАТЕГИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ МИРОВОГО ТУРИЗМА ОТ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИЯ COVID-19

МЕДВЕДЕВА А.

студентка группы Тур-18-4с

ВАВРЮНЮК Г.В.

зам. директора ТОО гостиница «Космонавт»

ЗАМБИНОВА Г.К.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

*Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Данная тема раскрывает актуальность выбранной темы, туризм нуждается в сильной политической поддержке и совместных действиях, гармонизированные правила

путешествий и здоровья необходимы для восстановления уверенности и возобновления туризма.

Ключевые слова: международный туризм, внутренний туризм, туризм.

Согласно последним данным UNWTO, пандемия привела к сокращению числа международных туристских прибытий в мире на 73% в 2020 году. Падение было еще более резким в Центральном-Азиатском, где, по оценкам экспертов, сокращение в 2020 году составит более 80%, как и во многих странах Азии. В мире продолжали вводить строгие ограничения на поездки. Это внезапное падение приостановило способность сектора стимулировать устойчивое развитие.

Согласно последним оценкам экспертов, полное восстановление сектора ожидается не раньше 2023 года. Поощрение внутреннего туризма, а также создание «bubbles travel», которые позволили бы возобновить путешествия между определенными пунктами назначения, были выделены в качестве потенциальных стратегий для ускорения восстановления в краткосрочной перспективе. Введение пропусков вакцинации могло бы еще больше ускорить выздоровление. Однако эти меры должны носить временный характер, и странам в конечном итоге необходимо подготовиться к полному открытию [1].

Краткосрочная и долгосрочная поддержка туризма. Затянувшаяся пандемия ставит под угрозу выживание значительной части туристического сектора. Чтобы помочь правительствам финансировать меры политики, которые способствуют адресной помощи домохозяйствам и компаниям, наиболее сильно пострадавшим от пандемии, WTO в апреле 2020 года запустил пакет поддержки на сумму 20 миллиардов долларов. К концу 2020 года WTO выделил 16,3 миллиарда долларов из этого пакета в виде гранты, технической помощи и ссуды правительствам развивающихся стран-членов и частному сектору. В то же время UNWTO расширила свою поддержку государствам-членам по всему региону, в том числе посредством запуска Пакета технической помощи UNWTO в восстановлении туризма, оказывая экспертную поддержку местам на историческом Шелковом пути.

Для более долгосрочного восстановления важно разработать новую финансовую архитектуру для принятия и создания инновационных, замкнутых, безопасных и инклюзивных бизнес-политик и инструментов для восстановления туризма. В то же время как WTO, так и UNWTO подтвердили важность международного сотрудничества и гармонизации политики, как для возобновления международного туризма, так и для мониторинга и управления будущим ростом, чтобы гарантировать, что сектор реализует свой потенциал для стимулирования устойчивого развития.

«Этот кризис - возможность переосмыслить туристический сектор и его вклад в жизнь людей и планеты; возможность вернуться к более устойчивому, инклюзивному и устойчивому туристическому сектору, который обеспечивает широкое и справедливое использование благ туризма», - сказал Генеральный секретарь UNWTO З. Пололикашвили, «Туризм - один из важнейших секторов экономики мира. В нем работает каждый десятый человек на Земле и обеспечивает средства к существованию еще сотням миллионов», - отметил Антониу Гутерриш, Генеральный секретарь ООН [2].

Глобальная координация важна для туризма, чтобы сохранить свой статус ведущего генератора возможностей для всех. UNWTO идет вперед, объединяя лидеров туризма со всего мира. Сейчас, более чем когда-либо, нам нужен сектор, объединенный во имя миллионов людей, которые доверили свое будущее силе туризма, способствующей устойчивому росту.

Только при наличии решительных и скоординированных политических действий Европа может вновь открыть для себя туризм в разгар летнего сезона.

Поскольку последние данные показывают, что к началу 2021 года количество туристов в Европе снизится на 85%, UNWTO отметила, что Европа может подать глобальный пример, перезапустив этот сектор. Учитывая огромное социально-экономическое значение туризма, преимущества, которые будут сопровождать возвращение туризма к пиковому европейскому

сезону, будут ощущаться вне самого сектора. Эта повышенная актуальность туризма нашла свое отражение в визите делегации Европейского Союза на самом высоком уровне в штаб-квартиру UNWTO. На встрече с вице-президентом Генеральный секретарь UNWTO Зураб Пололикашвили также подчеркнул необходимость согласованных протоколов и цифровых решений для обеспечения безопасных международных поездок [3].

Туризм для экономического и социального благополучия. Сейчас, как никогда ранее, туризм нуждается в сильной политической поддержке и совместных действиях. Гармонизированные правила путешествий и здоровья необходимы для восстановления уверенности и возобновления туризма. Как никогда, туризм нуждается в сильной политической поддержке и совместных действиях. Гармонизированные правила путешествий и здоровья необходимы для восстановления доверия и возобновления туризма.

Благодаря вакцинации и более эффективному управлению кризисом, нет никаких сомнений в том, что это лето будет лучше, чем прошлое. Открытие границ повлияет не только на туризм.

Пандемия Covid-19 сильно нанесла удар по сфере туризма. Ко второму кварталу 2020 года 100% направлений по всему миру ввели ограничения на поездки. В результате в 2020 году в туристические направления прибытий было на 1,1 миллиарда менее чем в 2019 году, что привело к потере от 910 до 1,2 триллиона долларов экспортной выручки и 100–120 миллионов рабочих мест в сфере прямого туризма [4].

Мировые прямые иностранные инвестиции (ПИИ) резко изменились в сторону уменьшения, упав на 42%. В частности, данные показывают, что глобальные ПИИ в туризм упали на 73,2% в первой половине 2020 года по сравнению с тем же периодом 2019 года. По данным ООН, глобальные ПИИ останутся слабыми в 2021 году, испытывая дальнейшее сокращение. 5–10%.

В этом контексте каковы движущие силы, которые могут стимулировать прямые иностранные инвестиции в туристический сектор в 2021 году? Это ключевой вопрос, который инвесторы должны задать в разгар пандемийных ограничений Covid-19 и на фоне сохраняющейся неопределенности в начале 2021 года. UNWTO определила пять потенциальных факторов, которые могут стимулировать восстановления туризма:

1. Поведение потребителей. Поколение Z – это ключевая демографическая группа, за которой следует следить, поскольку к 2040 году оно будет представлять наибольшую долю населения мира, численность которого составит 2,6 миллиарда человек. Эти цифровые аборигены будут стремиться к исследованиям с меньшими опасениями, чем старшие поколения, здоровье которых, как правило, лучше рискованно. Следовательно, их новое поведение может создать тенденции в направлении цифровых и инновационных услуг, особенно мобильных. В то же время они будут требовать индивидуального опыта.

Факты свидетельствуют о том, что возрастная группа поколения Z, наряду с миллениалами, считает путешествия приоритетом. Их поездки характеризуются краткостью, акцентом на подлинность и экологичность. Более того, учитывая влияние пандемии Covid-19, увеличивается спрос на прозрачность в отношении протоколов здравоохранения, безопасности и конфиденциальности данных. Это дает инвесторам прекрасную возможность получить выгоду и использовать предложения и активы [5].

2. Инновации и технологии

Эти цифровые аборигены требуют новых решений, основанных на таких технологиях, как 5G, облачные сервисы, искусственный интеллект и blockchain. Все эти решения увеличивают скорость поиска информации и повышают интуитивность взаимодействия и опыта до и после поездки. Например, все большее количество стартапов в сфере туристических технологий используют токены blockchain, чтобы повысить ценность своего опыта бронирования, а также для создания стимулов на основе децентрализованных сетей. Все это ускоряет цифровизацию цепочки создания стоимости туризма и ее заинтересованных сторон.

3. Стартапы в сфере туристических технологий.

Венчурные инвестиции в сектор туристических технологий постоянно росли на протяжении последнего десятилетия. Около 455 миллиардов долларов было инвестировано в стартапы в сфере технологий путешествий и мобильности в период с 2010 по 2019 год. Удивительно, но, несмотря на сокращение глобальных инвестиций, наблюдавшееся в 2020 году, объем финансирования, направляемого в сектор туристических технологий, не только оставался стабильным, но и незначительно увеличился в течение всего периода. Первый квартал по сравнению с 2019 годом. Это был интересный драйвер в отношении накопления капитала и международных инвестиций в нематериальные активы в отличие от традиционных активов.

4. Зеленые инвестиции

Covid-19 ускорил переход к зеленым инвестициям в туристический сектор. Это мощный стимул для создания возможностей для прямых иностранных инвестиций, поскольку он способствует стимулированию, регулированию и консенсусу для достижения соответствия требованиям устойчивости в отношении роста сектора; это можно сделать за счет рентабельности, городской политики, корпоративного имиджа / бренда и большей удовлетворенности гостей. Пандемия открыла возможности для экологичных зданий и модернизации, а необходимость сокращения выбросов представляет собой инвестиционную возможность в размере 24,7 трлн долларов США в секторе зеленых зданий в городах с формирующимся рынком в период с настоящего момента до 2030 года. Это представляет собой возможность на 1,5 трлн долларов США только в зданиях отелей и ресторанов [6].

5. Реклама. Она должна информировать население о процессах мирового масштаба по нивелированию последствий пандемии.

Франкфурт, Германия - ежегодные поездки в конце зимы и в начале весны. Рабочие фабрики в Китае отправляются домой на Лунный Новый год; Студенты американских колледжей, отправляющиеся в автомобильные поездки и отдыхающие на пляже во время весенних каникул; Немцы и британцы спасаются бегством от серого неба ради средиземноморского солнца на Пасху.

Все это отменено, под сомнением или под давлением из-за коронавируса.

На фоне опасений по поводу новых вариантов вируса появились новые ограничения на передвижение, когда люди начинают предвкушать то, что обычно является загруженным временем года для путешествий.

Это означает больше проблем для авиакомпаний, отелей, ресторанов и туристических направлений, которые уже более года боролись с пандемией, и более медленное восстановление для стран, где туризм составляет значительную часть экономики.

Рассмотрим пример Сингапура по восстановлению туризма, как один из наиболее эффективных. На момент написания курсовой в Сингапуре было зарегистрировано менее 30 смертей от Covid-19, что является одним из самых низких показателей в мире, но балансировка сдерживания и повторного открытия - сложный процесс. Поскольку сектор путешествий и туризма страдает от жестокой силы ограничений на поездки по всему миру, принятие изменений и инноваций имеет важное значение для выживания. Это одна из самых первых громких физических конференций в календаре событий, и все внимание будет приковано к мероприятию ВЭФ в мае этого года.

Сингапур - одно из первых мест, где эти нововведения и намерения подверглись испытанию. В 2019 году индустрия МICE города-государства поддержала более 34000 рабочих мест с экономической стоимостью 3,8 млрд долларов, или 0,8% ВВП [7].

Признанный Международной ассоциацией конгрессов и конференций лучшим городом для встреч в Азиатско-Тихоокеанском регионе 18 лет подряд и вторым в рейтинге Всемирного банка самых простых мест для ведения бизнеса, Сингапур имеет репутацию организации первых выдающихся МICE-мероприятий в Азии. Город-государство является домом для более чем 7000 транснациональных компаний и большого количества конференц-центров, конференц-залов и выставочных залов.

Enterprise Singapore и Сингапурская ассоциация организаторов конференций и выставок и поставщиков разработали Дорожную карту устойчивости индустрии мероприятий. По мнению ее авторов, концепция открывает путь к возвращению к личным мероприятиям. В нынешних условиях первостепенное значение имеет внушение доверия и уверенности в нашей внутренней безопасности и надежности. Комплексный документ преследует три основные цели: установить лучшие в своем классе стандарты для системы безопасного управления рисками бизнес-событий, создать гибкую бизнес-модель с акцентом на гибридизацию и способствовать профессиональному развитию и повышению квалификации сотрудников.

В октябре 2020 года WTO открыла заявки для предприятий на проведение пилотных мероприятий MICE с количеством участников до 250 человек в соответствии с национальными рекомендациями по мерам безопасного управления. Специальные меры включают инфекционный контроль до и после мероприятия, разделение общего количества гостей на зоны до 50 человек и помещения для встреч с защитными экранами из оргстекла. К настоящему времени проведено более 30 мероприятий в самых разных отраслях.

На автобусных и железнодорожных вокзалах Китая в феврале 2021 года нет никаких признаков ежегодной лунной новогодней суеты. Правительство призвало общественность избегать поездок после новых вспышек коронавируса. Только пять из 15 ворот безопасности на огромном центральном железнодорожном вокзале Пекина были открыты. Толпы путешественников, которые обычно разбивают лагерь на обширной площади снаружи, отсутствовали. Праздник, который начинается 12 февраля, обычно является крупнейшим движением человечества в мире, поскольку сотни миллионов китайцев покидают города, чтобы посетить свои родные города или туристические места или поехать за границу. Для миллионов рабочих-мигрантов это обычно единственный шанс посетить свои родные города в течение года. В этом году власти обещают доплату, если они останутся на месте [8].

Правительство заявляет, что люди совершат 1,7 миллиарда поездок во время праздников, но это на 40% меньше, чем в 2019 году.

Кажется, что каждый новостной цикл несет новые ограничения. Президент США Джо Байден восстановил ограничения для путешественников из более чем двух десятков европейских стран, Южной Африки и Бразилии, в то время как люди, покидающие США, теперь должны показать отрицательный тест перед возвращением.

Канада запретила полеты в Карибское море. Израиль закрыл свой главный международный аэропорт. Путешествие в Европейский Союз строго ограничено, введены запреты на въезд и карантинные требования для возвращающихся граждан.

Что касается авиаперевозок, «краткосрочные перспективы определенно омрачились», - сказал Брайан Пирс, главный экономист Международной ассоциации воздушного транспорта. Правительства вложили 200 миллиардов долларов в поддержку отрасли.

Всемирная туристская организация Организации Объединенных Наций заявляет, что в прошлом году количество международных прибытий упало на 74%, что привело к сокращению доходов в размере 1,3 триллиона долларов и угрозе создания 120 миллионов рабочих мест. Группа экспертов UNWTO имела смешанный прогноз на 2021 год: 45% ожидают лучшего года, 25% - без изменений и 30% - худшего [9].

В Европе перспективы омрачены отставанием в развертывании вакцины и распространением новых вариантов.

Это означает, что растет риск потери еще одного летнего туристического сезона. Это нанесет серьезный удар по экономике Греции и существенно задержит восстановление в Испании и Португалии.

Туристическая компания TUI предлагает пакетный отдых на солнце в Греции и Испании, но с широкими условиями отмены для привлечения осторожных клиентов. Места, до которых можно добраться на машине, такие как немецкие острова в Северном море и Альпы, в некоторой степени выигрывают, потому что они дают возможность

изолироваться. Немецкая ассоциация домов отдыха говорит, что популярные места уже забронированы на 60% на июль и август.

Таиланд, где примерно десятая часть населения зависит от туризма как источника средств к существованию, требует двухнедельного карантина для иностранцев в специально отведенных отелях стоимостью около 1000 долларов и выше. Пока только несколько десятков человек в день решают навещать. По прогнозам, число туристов, прибывающих в этом году, достигнет всего 10 миллионов по сравнению с 40 миллионами в 2019 году.

Герасимос Бакогианнис, владелец отеля Portes Palace в Потидея на севере Греции, Халкидики, сказал, что 4 апреля он даже не откроется на Западную Пасху, но будет месяц ждать греческой православной Пасхи 2 мая - и, как он надеется, начала Лучшее лето. «Если этот год будет похож на прошлый, туризм будет уничтожен», - сказал он [10].

По мере того, как 2019 год подходил к концу, предстоящий год для международных деловых поездок выглядел особенно радужным. По данным Global Business Travel Association, расходы в этой области должны были достичь 1,7 трлн долларов к 2022 году по сравнению с 1,33 трлн долларов в 2017 году. Азиатский регион прогнозировался как самый быстрорастущий регион с прогнозируемым приростом в 8,6%. На этом быстрорастущем рынке сектор туризма является центральной движущей силой экономического развития с высокой добавленной стоимостью и притока инвестиций. Исследование Oxford Economics, проведенное совместно с Советом индустрии мероприятий до пандемии, показало, что деловые мероприятия принесли 621,4 миллиарда долларов прямого ВВП во всем мире, что способствовало созданию более 10,3 миллиона рабочих мест.

Однако деловые поездки резко прекратились с прибытием Covid-19. По данным Всемирной туристской организации, количество международных прибытий в 2020 году сократилось на 70–75%, а мировой туризм упал до самого низкого уровня за три десятилетия [11].

Для индустрии туризма это был сокрушительный удар. Крупномасштабные личные мероприятия были быстро отменены, и перед профессионалами отрасли встала грандиозная задача - выяснить, как перейти к виртуальным моделям практически в мгновение ока. Есть опасения, что эти усилия могут привести к необратимому изменению отношения. Второй глобальный опрос Оливера Ваймана в ноябре показал, что 43% респондентов, путешествующих по бизнесу, планируют меньше путешествовать в будущем, по сравнению с 27% в предыдущем опросе, проведенном в апреле.

Хотя такие цифры рисуют тревожную картину, пандемия создала возможность для индустрии туризма внедрить инновации и защитить себя от дальнейших кризисов. Covid-19 ускорил развитие цифровых технологий и увеличил спрос на более экологичные мероприятия [12].

Помимо усиления мер гигиены и социального дистанцирования, сектор использует гибридные модели, которые дополняют личное присутствие дополнительными виртуальными спикерами. Это позволяет организаторам мероприятий ориентироваться на более широкую глобальную аудиторию и собирать ценные данные от участников для улучшения последующих мероприятий.

При правильном планировании как живые, так и виртуальные мероприятия могут быть очень успешными, причем одно служит для улучшения другого для достижения оптимального охвата и результатов. Однако организаторам мероприятий следует помнить, что гибридные модели должны иметь коммерческий смысл, а гибридный опыт участников должен быть привлекательным.

Есть обнадеживающие признаки того, что акцент на опыте с использованием технологий не уменьшил ценности личных встреч. Согласно данным Reed's Covid-19 Customer Needs and Mindset Barometer, 75% из 9000 опрошенных участников мероприятия положительно или нейтрально относятся к возвращению к физическим мероприятиям после снятия ограничений [13].

Список литературы:

1. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» //Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus> Туризм в Казахстане: Стат. сб. – Алматы, 2018.
2. UNWTO и статистика Казахстана / Модель прогноза. – Режим доступа: stat.kz
3. Туризм в Республике Казахстан в 2018 г. // Стат. сб. Агентство Республики Казахстан по статистике. – Астана, 2018.
4. Азар В.И., Туманов С.Ю. Экономика туристского рынка. Институт международного туризма. – М. 2018.
5. Данные агентства Республики Казахстан по статистике. – <http://www.stat.kz>
6. Квартальнов В.А. Туризм. Учебное пособие. – Москва, 2015.
7. Байзаков Т.Б., Дудукалова Л.Н., Глотов СЕ. Туристские ресурсы особо охраняемых территорий Казахстана // Актуальные вопросы теории и практики туризма. – Алматы: Каз. университети, 2019.
8. План мероприятий по формированию туристского имиджа Казахстана на 2018-2023 годы. – news.caspian-world.com/ru/.
9. Ускенбаев К. Малый бизнес, прирастай туризмом // Казахстанская правда. – 6 ноября 2018 г.
10. Экономика и организация туризма. Международный туризм / Е.Л. Драчева, Ю.В. Забаев, Д.К. Исмаев. Под ред. И.А. Рябовой, Ю.В. Забаева, Е.Л. Драчевой. – М.: КНОРУС, 2015.
11. Туризм и гостиничное хозяйство: учеб. для вузов/под ред. Чудновского А.Д. – М.: ЭКМОС, 2017.
12. Развитие и усиление трансграничных авиаперевозок. – Режим доступа: <http://newstravel.kz>.
13. Никитинский Е.С., Вуколов В.Н. Формирование индустрии туризма в Казахстане за годы государственной независимости // Агентство Республики Казахстан по туризму и спорту, Казахская академия спорта и туризма. Материалы Международной научно-практической конференции. – Астана, 2018.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ РИСКОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

МИКАДЗЕ Л.

магистрант группы Тур 21НП

КЕНЖЕБЕКОВ Н.Д.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье внимание уделяется проблемам идентификации рисков в проектах экологического туризма, обосновывается, что экологические риски проектов и сохранность природной среды имеют максимальное влияние на дальнейшую реализацию и распространения туризма в данной местности.

Ключевые слова: экологический туризм, риски, туристские риски, идентификация рисков

Экотуризм стал важной экономической деятельностью в природных зонах по всему миру. Он приоткрывает широкие возможности для туристов, желающих испытать впечатляющие культурные и природные явления и узнать о важности сохранения биоразнообразия и местной культуры. В то же время, экотуризм приносит доход программе сохранения сельскохозяйственных земель, а также экономическую выгоду общинам,

проживающим в сельских и отдаленных районах. Однако, несмотря на популярность, в проектах экотуризма, как и в любых других, присутствуют определенные риски. В виду того, что в последнее десятилетие рост экотуризма значительно увеличился, рассмотреть риски проектов именно этой туристической сферы видится актуальным.

Экотуризм, будучи уникальной составляющей туристической индустрии, ориентирован на улучшение или поддержание природных систем посредством туризма. Экотуризм означает разные вещи для разных людей. Для некоторых это общий термин, который охватывает природный, приключенческий, легкий приключенческий и культурный туризм. Термин «экотуризм» был введен в 1983 году мексиканским экологом Гектором Себаллосом Ласкуреном и первоначально использовался для описания путешествий на природу в относительно нетронутых районах с акцентом на образование. Экотуризм гарантирует устойчивое использование природных ресурсов, одновременно создавая экономические возможности для местного населения. Экотуризм сам по себе является устойчивой формой туризма на основе природных ресурсов. Хотя экотуризму не хватает конкретного определения, существует много общепризнанных определений. Экологический туризм (экотуризм) — это форма устойчивого туризма, сфокусированная на посещениях относительно нетронутых антропогенным воздействием природных территорий. Одно из наиболее современных следующее: Экологический туризм (экотуризм) — это форма устойчивого туризма, сфокусированная на посещениях относительно нетронутых антропогенным воздействием природных территорий [1].

Безусловно, как и в любой другой отрасли, при идентификации рисков следует составить список потенциальных угроз и опасностей для той или иной дестинации. Опасности и риски – это две разные вещи. Риск – это система факторов, проявляющаяся в виде комплекса угроз индивидуальных для каждого участника [2]. Опасность является источником потенциального вреда (для сообщества или организации); в то время как риск определяется как вероятность того, что что-то произойдет, что будет иметь влияние на цели. Например, может быть высокий уровень риска того, что опасность повлияет на сообщество, или низкий уровень риска (то есть, вероятность) воздействия опасности. Опасности также называют источниками риска. Различные дестинации в мире сталкиваются с целым рядом катаклизмов и кризисов из-за различных опасностей, в том числе стихийных бедствий (циклон, штормовой нагон, наводнение, цунами, землетрясение, оползень, лавина, извержение вулкана), технологических опасностей (выход из строя технических систем, связанных с промышленными объектами, транспорта, инфраструктуры), биологических опасностей (распространение болезней среди людей или животных, вредителей, загрязнения), политических опасностей (терроризм, саботаж, гражданские беспорядки, ситуации с заложниками). Опасности сами по себе не являются бедствиями. Каждая опасность может оказать влияние на сообщество и причинять ущерб или вред обществу, или окружающей среде. Даже опасное воздействие не обязательно приведет к катастрофе. Например, если бы землетрясение произошло в отдаленном и безлюдном районе и не нанесло бы вреда людям или имуществу, или объектам, это не считалось бы катастрофой [3].

Первый шаг в процессе управления туристическими рисками заключается в установлении основных параметров или рамок, в которых будут осуществляться мероприятия по управлению рисками, и разработке критериев, по которым должен оцениваться риск. Он включает в себя определение соответствующих политик, систем, процедур и внутриорганизационных и межорганизационных отношений. Организационный контекст включает в себя внутреннюю и внешнюю среду. Следующий шаг в процессе управления рисками предназначен, как раз, для определения (идентификации) рисков, которыми нужно управлять. Системный процесс необходим для обеспечения выявления всех соответствующих рисков. Риски меняются, поэтому важной частью процессов мониторинга и анализа является выявление новых рисков, которые могут возникнуть по отношению к дестинации. Также важно определить восприимчивость (потенциал, на который могут повлиять потери) и устойчивость (мера того, как быстро система восстанавливается после

сбоя) дестинации. Частью процесса управления туристическими рисками является снижение уровня восприимчивости и повышение устойчивости дестинации.

При идентификации рисков в туризме, стандартно выполняются определенная последовательность действий. Сначала осуществляется сбор информации об опасностях (источниках риска) из научных данных, источников управления стихийными бедствиями, записей прошлых событий, консультаций с заинтересованными сторонами и экспертами. Затем определяют каждую опасность для дескрипторов (продолжительность, масштаб воздействия и т. д.). Следующим этапом записываются элементы риска: кто или что будет затронуто каждой из опасностей (люди, инфраструктуры, окружающая обстановка, коммунальные услуги, сооружения, экономика). В конечном счете, определяют отношение риска. Рассматривают каждую опасность и элементы риска и определяют, есть ли связь между ними. Если это так, устанавливается причина отношений, разрабатываются отчеты о рисках для каждого из указанных отношений. Например, существует риск того, что наводнение в городе затопит отель для посетителей, или существует риск того, что в случае плохой погоды может произойти крушение самолета с потерей многих жизней, включая посетителей. Эти заявления о рисках будут использоваться в качестве инструмента для анализа и оценки [4].

Помимо перечисленных рисков, проекты по экотуризму, обычно расположенные в нетронутых хрупких экосистемах, рискуют разрушить те самые экологические активы, от которых они зависят. Утрата биоразнообразия и среды обитания диких животных, производство отходов и загрязненных сточных вод в районах, которые имеют небольшую способность или вообще не способны ее поглощать, являются лишь некоторыми из проблем. Кроме того, существуют серьезные опасения по поводу экотуризма в отношении степени социальной справедливости и вовлеченности заинтересованных сторон и контроля. Это главная угроза богатому биоразнообразию и естественной среде обитания диких животных в джунглях. Экологический туризм стремится сохранить окружающую среду на просторах перспектив развития сообществ третьего мира. Проекты экологического туризма, расположенные в эко-системах, сами по себе являются самым большим препятствием на пути развития окружающей среды. Конкуренция за доходы от экологического туризма между различными группами ведет к социальной дисгармонии. Увеличение использования ресурсов населением, даже в малейшем смысле, создает проблемы для окружающей среды. Еще одной серьезной угрозой для окружающей среды являются производственные отходы и загрязнение сточных вод, а также рост человеческой деятельности, такой как заготовка леса и вырубка сельскохозяйственных культур.

Экотуристы обычно ищут впечатления, которые дают ощущение близости к природным достопримечательностям и местным сообществам. Любое направление, которое стремится привлечь этих туристов, должно защищать свои ресурсы, способствуя ощущению интеграции с местным сообществом. Обычно, но ошибочно, считается, что частный сектор несет исключительную ответственность за защиту окружающей среды и местных общин. На самом деле, необходимо вмешательство других сторонников на региональном и национальном уровне. Прежде всего, правительства несут ответственность за планирование, разработку политики и зонирование, гарантируя, что дестинации не будут перестроены. Правительства также несут ответственность за системы очистки сточных вод и энергоресурсы. Таким образом, в их интересах требовать более устойчивых и экологически безопасных подходов. Если не существует эффективного регулирования или обеспечения соблюдения природоохранного законодательства, и, если природные территории разрабатываются без прогнозирования, в некоторых случаях объекты будут построены неправильно. Даже в отдаленных районах, где часто развивается экотуризм, все еще необходимо устанавливать стандарты развития, которые утверждаются в координации с местными заинтересованными сторонами, в частности с представителями местных сообществ.

Подытоживая вышеизложенное, экотуризм – это смесь двух отдельных понятий: экология и туризм, но рассматриваемых совместно. Существование данного явления имеет большое значение как для сохранения окружающей среды, так и для развития туризма. С другой стороны, идентифицированные риски показывают, что, если экологический туризм не контролировать должным образом, он может быть столь же разрушительным, как и массовый туризм.

Список литературы:

1. Лукичев А.Б. Сущность устойчивого и экологического туризма // Российский Журнал Экотуризма. – 2011. – №1. – С. 3-6.
2. Управление рисками проекта: учебное пособие для вузов / В.Е. Шкурко; под науч. ред. А.В. Гребенкина. - 2-е изд. – М.: Юрайт, 2017. – 182 с.
3. Информационное обеспечение туризма: креативное управление : Монография / Т.Н. Ананьева, Н.Г. Новикова, Г.Н. Исаев. – М.: Русайнс, 2018. – 164 с.
4. Маркетинг и брендинг туристских дестинаций : Учебное пособие для магистратуры / Л.Г. Кирьянова. – М.: Юрайт, 2018. – 264 с.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ
БИЗНЕСТІ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ**

ОМАРОВА А.

МГМУ-61 тобының магистранты

ЕРЖАНОВА С.К.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасында әлеуметтік саладағы кәсіпкерлікті дамытудың қазіргі таңдағы жағдайы қарастырылған. Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік аясында көптеген жобалар іске асырылуда. Негізгі әлеуметтік жобалар халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына көмек көрсету саласында жатыр: балалар, мүгедектер, жалғыз басты аналар, балалар үйінің тәрбиеленушілері, бұрынғы қамаудағылар, қарт адамдар және т.б.

Түйінді сөздер: әлеуметтік, кәсіпкерлік, нарық, табыс, жоба, монетизация, коммерция.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік кәсіпкерлікті бизнес-қызметтің ерекше түрі ретінде дамушы экономикалық құбылыс деп есептеуге болады. Нарықтық экономиканың қарқынды дамуы біздің қоғамымыздың әлеуметтік проблемаларын шешуге теріс әсерін тигізді. Біздің экономикамыз әлеуметтік бағдарланған болып табылатынына қарамастан, қазіргі уақытта әлеуметтік проблемалардың едәуір саны мемлекет тарапынан назардан тыс қалып отыр. Мұндай үдерістер біздің еліміз үшін ғана емес, басқа да көптеген, соның ішінде жоғары дамыған елдер үшін де тән екенін атап өткен жөн. Бұл елдерде әлеуметтік кәсіпкерлік қоғамның бірқатар әлеуметтік проблемаларын шешудің тиімді құралы болды. Бүгінде біздің елімізде әлеуметтік кәсіпкерлік тек қана өз дамуында қарқын алып келеді. Бірақ қазірдің өзінде көптеген кедергілерге тап болып отыр: жеткілікті қаржыландыру алуда қиындықтар, заңнаманың жетілмегендігі, қоғамның ақпараттану деңгейінің төмендігі, осындай жобаларды ұйымдастырушылардың бизнес жүргізу құзыреттілігінің төмендігі және т.б.

Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі нысаны коммерциялық емес ұйымдар (КЕҰ) болып табылады, оларды қаржыландыру әдетте мемлекет немесе шетелдік гранттар есебінен жүзеге асырылады. Кейде осы қаражат жетіспейді.

Сондықтан көптеген КЕҰ өз қызметін ұйымдастыру жолдарын іздеуді бастады, өздері пайда ала алатындай. Бұл жерде біздің қоғамның әлеуметтік қорғалмаған мүшелерінің, сондай-ақ әлеуметтік бағдарланған ұйымдардың өздерінің қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын өзінің нарықтық тауашасын табу мүмкіндігі маңызды мәселе болып отыр.

Бүгінде Қазақстан Республикасында әлеуметтік кәсіпкерлік аясында көптеген жобалар іске асырылуда. Жоғарыда айтылғандай, олардың негізгі үлесі коммерциялық емес ұйымдар жүзеге асыратын жобалар тиесілі.

Мұндай жобаларды іске асырудың ерекшелігі КЕҰ белгілі бір әлеуметтік мәселелерді шешуге, бірақ өзінің қаржылық тәуелсіздігін арттыру мақсатында өз қызметін ұйымдастырмауға тиіс. Сондықтан, сыртқы көздерден (мемлекет, меценаттар, демеушілер, гранттар, меншікті қаражат) қаржыландыру көлемі төмендеген жағдайда КЕҰ қызметі тоқтатылады немесе оның нәтижелілігі төмендейді. Бүгінде көптеген КЕҰ өзін-өзі ақтауға шығу жолдарын іздестіруді жүзеге асыру қажет деген фактіге тап болды. Осылайша, олар КЕҰ-ның классикалық түсінігінен негізгі ерекшелігі әлеуметтік әсер ету, инновациялылық, өзін-өзі ақтауы, қаржылық тұрақтылық, кәсіпкерлік көзқарас және осы әлеуметтік жобаның ауқымдылығы болып табылатын әлеуметтік кәсіпкерлер дәрежесіне көшуге тырысады. Бірақ КЕҰ-ның көптеген өкілдері өз қызметін монетизациялау процесін ұйымдастыруда жеткілікті дағдылары жоқ.

Мемлекет әлеуметтік кәсіпкерлерге көмек көрсетпейді деп айтуға болмайды. Мысалы, әлеуметтік жобаларды іске асыруды қолдау аясында «Samruk-Kazyna Trust» әлеуметтік жобаларды дамыту қоры өз қызметін жүзеге асырады ("Самұрық-Қазына" квазимемлекеттік корпорациясының құрылымына кіреді), оның мақсаттарының бірі әлеуметтік кәсіпкерлерді қолдау болып табылады [1, 25-27 б.].

Бірақ, іске асырылған жобаларды талдау көрсеткендей, Қордың қызметі оның мамандануына байланысты айтарлықтай ірі жобаларды іске асыруға бағытталған. Осылайша, Қордың қолдауынсыз шағын жобалар, әсіресе өңірлерде қалып отыр. Бұл жерде өңірлерде әлеуметтік кәсіпкерлердің өз біліктілігінің төмендігі, әсіресе қор бағдарламаларына қатысу үшін қажетті құжаттаманы дайындауға қатысты үлкен проблема болып қалатыны ескертудің маңызы зор.

Almaty management university және British Council мамандары жүргізген сауалнамаға сәйкес жобалардың негізгі үлесі білім алуға, мүмкіндігі шектеулі адамдармен жұмыс істеуге (атап айтқанда, жұмыс орындарын құруға) және қоршаған ортаны қорғауға тиесілі [2, 35 б.].

Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік өте шектеулі бағытта дамып келеді деп айтуға болады.

Қазақстанда бұл жаңа бағыт, егер Ресейде әлеуметтік кәсіпкерлік бағытын дамыту 10 жыл, Қырғызстанда - 7 жыл бойы жүрсе, Қазақстанда біз әлеуметтік кәсіпкерлікті түсінудің бірінші кезеңінен өтіп жатырмыз. Ресми деректер бойынша Қазақстанда 150-ге жуық әлеуметтік кәсіпкер, ресми емес 500-ге жуық кәсіпкер бар. Яғни, мұндай қызметпен айналысатындар көп, бірақ олар тіпті бұл жаңа бағыт екенін түсінбейді. Нұр-сұлтан қаласында 10-ға жуық әлеуметтік кәсіпкер бар. Егер Әлеуметтік кәсіпкерлік дегеніміз не екенін айтатын болсақ, бұл біздің қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік проблемаларды шешуге немесе жеңілдетуге бағытталған қызмет.

Жиі әлеуметтік кәсіпкерлікті қайырымдылықпен шатастырады. Әрине, оның элементтері бар. Дегенмен, бұл қайырымдылық емес, үлкен ақша табуға арналған бизнесте емес.

Әлеуметтік кәсіпкерлер өздері үшін ақша табудың мақсатын қоймайды, олар үшін ең бастысы белгілі бір әлеуметтік мәселені, бірақ коммерциялық тәсіл арқылы шешу. Өйткені коммерциялық құрамдауыш біз өзін-өзі ақтайтын және өзін-өзі тұрақты болу үшін қажетті болып табылады [1, 85-88 б.].

Халықтың әлеуметтік осал топтары (мүмкіндігі шектеулі адамдар, жалғыз басты аналар, балалар үйінің түлектері) арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейі қазіргі таңда өзекті мәселе болып табылады. Әлеуметтік осал топтардан адамдарды жұмысқа орналастыру

үшін негізгі кедергілер қажетті білімнің болмауы және жұмыс берушілердің «қиын» қызметкерлерді жалдамауы болып табылады.

Дәл осы мәселені шешу үшін 2015 жылы Green TAL кәсіпорны - жиһаз, кәдесый және тігін өнімдерін өндіру және IT-қызметтерін көрсету бойынша әлеуметтік шеберхана құрылды. Green TAL мүмкіндігі шектеулі адамдарды оқытады және оларға жұмыс орындарын ұсынады.

«Шаңырақ» - қызметі балалар үйлерінің түлектерін қолдауға, жұмыспен қамту мәселелерін шешуге, сондай-ақ кәсіпкерлік қызметке тартуға бағытталған әлеуметтік кәсіпорын. "Шаңырақ" өз миссиясын балалар үйлері мен мектеп-интернаттар түлектерінің өзін-өзі жүзеге асыруына арналған алаң құруда көреді. Бүгінгі күні әлеуметтік кәсіпорын келесі бағыттар бойынша жұмыс істейді: өндіріс және қызмет көрсету, тәжірибелік оқыту мектебі, жұмысқа орналастыру агенттігі.

Практикалық оқыту мектебі түлектердің кәсіби бағдарына бағытталған және кәсіпкер мектебін және жұмыс мамандықтары бойынша өндірістік-тәжірибелік оқытуды қамтиды. Кәсіпкер мектебі түлектердің кәсіпкерлік бастамаларын қолдау үшін құрылған, мұнда олар бір жыл бойы білім алады, бизнес-жоспарды әзірлеу бойынша көмек алады, сондай-ақ бастапқы пакет ретінде гранттар алады. Бітірушілерді өндірістік-практикалық оқыту «Шаңырақ» БК өндірістік цехтарында жүргізіледі.

«Еңбек нарығы» жеке кадр агенттігі тағылымдамадан өткен және АҚО жанында жұмыс тәжірибесін алған оқытылған балаларды жұмысқа орналастыруға жәрдемдеседі, оның ішінде балалардың бір бөлігі «Шаңырақ» кәсіпорнына жұмысқа орналасады.

Табыс осы әлеуметтік кәсіпорын ұсталық, тігін және дәнекерлеу цехтарында орнатылған өндіріс есебінен, сондай-ақ халыққа клинингтік қызмет көрсету есебінен алынады. Мәселен, тігін цехы балаларға арналған жұмсақ ойын модульдерін шығарады, Арнайы киім, тоқыма, автокөлік салондарын қаптауға және т.б. тапсырыстарды қабылдайды. Кадр агенттігі сондай-ақ коммерциялық қызметтер көрсетеді.

Оның арқасында балалар үйінің 92 түлегі еңбекке бейімделуден өтіп, оның 39-ы кадр агенттігі арқылы жұмысқа орналасты, 38 түлек цехтарда оқудан өтті, 7 түлек жеке кәсіпкер болды және «Шаңырақ» өзінде 13 жұмыс орны құрылды.

Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік жобаларды іске асырудың негізгі шектеуші факторы қаржы ресурстарының шектеулілігі болып табылады. Осылайша, қазіргі уақытта әлеуметтік кәсіпкерлер өз жобаларының өзін-өзі ақтап шығу мүмкіндіктерін іздей бастады. Мұнда олар басқа да проблемаларға тап болды: өзінің тиімді бизнес-моделін анықтау, өз жобасының бизнес-жоспарын сауатты жазу, өз қызметінің нәтижелерін сатуды ұйымдастыру (өз тауарларына және/немесе қызметтеріне сұраныс жасау), персоналды басқарудың нәтижелі әдістерін енгізу, инвесторларды іздеу, коммерциялық қызмет және т. б. саласында салық заңнамасын білмеу.

Әлеуметтік кәсіпкерлер қызметін монетизациялау жүйесін дамытудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде біз қызметтің қосымша түрін құруды көреміз.

Әлеуметтік кәсіпкерлер ұйымдарының қызметін монетизациялау Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың маңызды факторы болуы мүмкін. Мәселен, қазірдің өзінде әлеуметтік жобалар шеңберінде табыс алмай өз қызметін бұрын жүзеге асырған КЕҰ оларға пайда әкелетін қосымша жобаларды іске асыра бастағандығының бірқатар табысты мысалдары бар. Әдетте, мұнда балаларды, оның ішінде мүгедектерді оқыту саласындағы жобаларды, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін жұмыс орындарын құруды атап өтуге болады. ӘК басқа бағыттары әдетте пайда әкелмейді.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік жобаларды монетизациялаудың мысалдары бар. Олардың бірі қарт адамдарға арналған «ASAR» күндізгі келу орталығы болды, онда қарт адамдарға олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін оларды бақылау мақсатында күндізгі уақытта келу қызметін көрсетеді. Бұл қызметтер, соның ішінде медициналық қызметтердің айтарлықтай спектрі көрсетілетін классикалық қарттар үйі емес. Бұл жоба Қарт адамдардың қауіпсіздік мәселесін шешуге бағытталған, олар өзіне толық көлемде қамқорлық жасай

алмайды және бөгде адамдардың көмегінсіз айналып кете алмайды. Бастапқыда бұл жоба коммерциялық емес деп ойластырылған, қаржыландыруды демеушілік көмек, гранттар, жеке қаражат есебінен жүзеге асыру көзделген болатын. Бірақ жобаның даму шамасына қарай, бұл жағдайда монетизация мүмкін екені түсінікті болды және жоба өзін өзі ақтай алады.

Дегенмен, 2018 жылдың жазында бұл жоба қажетті қаржыландырудың болмауы себебінен жабылды, яғни жоба авторлары қосымша қаржыландыру көздерін таба алмады және өз қызметін монетизациялаудың тиімді процесін ұйымдастыра алмады.

Қаржыландырудың баламалы жолдарын іздеудің перспективалық бағыттарының бірі краудфандинг болуы мүмкін. Краудфандинг - нысаналы аудиторияның мүдделілігі негізінде жобаны іске асыру үшін қажетті қаражатты жинау мүмкіндігі. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде краудфандинг жобаларды жүзеге асыру үшін қажетті қаражатты жинаудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Жобаның авторы үшін негізгі міндет осы жобаны іске асыру қажеттілігі туралы мақсатты аудиторияға нақты жеткізу қажеттілігі болып табылады.

Әлеуметтік кәсіпкерлік шеңберінде краудфандинг әлеуметтік жобаны монетизациялаудың ең тиімді әдісі болуы мүмкін. Бірақ бастау үшін әлеуметтік кәсіпкер екі маңызды мәселені шешуі тиіс: жоба туралы қоғамның төмен хабардар болуы және бизнес-білімнің төмен деңгейі. Сондай-ақ, әлеуметтік кәсіпкерліктегі краудфандингтің маңызды мәселесі жобалар авторларының негізгі бөлігі краудфандингті қосымша қаржыландыру тәсілі ретінде қарастырмауы болып табылады. Краудфандинг - бұл тек интернет арқылы қаражат жинау деген пікір қалыптасқан.

Қазақстан Республикасында қазірдің өзінде краудфандингтің табысты мысалдары бар. Мысалы, Теміртау қаласында «Теміртау жастар клубы» ҚБ бірқатар бағыттар бойынша: жастармен жұмыс (оның ішінде балалармен), волонтерлік, экология, отбасын нығайту бойынша жобалар, КВН және т. б. тобы жобаларды іске асырады. Монетизациялау аясында «Теміртау жастар клубы» ҚБ басшылығы логотипі бар киім өндірісін ұйымдастыру туралы шешім қабылдады. Бұл бастама оң нәтиже берді: қоғамның әлеуметтік жобаларына қатысатын түрлі қоғамдық және коммерциялық ұйымдармен едәуір байланыстар болған жағдайда, логотипті өнімге коммерциялық тапсырыстар түсе бастады, бұл табыс алуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, логотип өнімдерін шығаруды ұйымдастыру жөніндегі жобаны жүзеге асыруға арналған қаражат краудфандинг жүйесін пайдалана отырып алынды: қаражат жинау әлеуметтік желілер арқылы және қайырымдылық іс-шаралар аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фонд развития социальных проектов «Samruk-Kazyna Trust». [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.sk-trust.kz/ru/menin-elim>.
2. Айтбай И. Результаты исследования «Возможности и перспективы развития социального предпринимательства в Казахстане». – [Almau.edu.kz](http://www.almau.edu.kz). – <http://www.almau.edu.kz/images/uploads/files/bda82b1d10db74df3098e7606c5e76f8.pdf>
3. Что такое социальное предпринимательство в Казахстане? – <https://strategy2050.kz/ru/news/44705/>.

ҰЙЫМНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ПЕРСОНАЛДЫ ІРІКТЕУ, ТАҢДАУ ЖӘНЕ КӘСІБИ БЕЙІМДЕУ ЖҮЙЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ

РАХЫМ І.Е.

МН-41қ. тобының студенті

ДЖАЗЫҚБАЕВА Б. Қ.

Ғылыми жетекші, PhD, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада штаттарды жинақтау, ұйымда қызметкерлерді таңдау және іріктеу әдістерін қолдану, қызметкерлерді кәсіби бейімдеу бойынша негізгі іс-шаралар қарастырылады. Мамандар мен қызметкерлерді таңдау және іріктеу жүйесін қалыптастыру критерийлері ұсынылды.

Түйінді сөздер: қызметкерлерді таңдау және іріктеу әдістері, қызметкерлерді кәсіби бейімдеу, мамандар мен қызметкерлерді таңдау және іріктеу жүйесі.

Штаттарды жасақтау-кез келген меншік нысанындағы ұйым жұмысының негізгі элементі. Дұрыс және нақты жоспарлаумен мекеме сенімді, үйлесімді жұмыс істейді және негізгі және қосалқы ресурстарды тиімді пайдаланады.

Кәсіпорынның маңызды ресурстарының бірі-қызметкерлер. Компанияның игілігі үшін тиімді жұмыс істейтін қызметкерлерді таңдау үшін ұжымға қажетті, білікті қызметкерлерді қабылдау үшін белгілі бір жүйені құру қажет.

Ұйымның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде жалдау және іріктеу функциясы негізгі болып табылады. Бұл компания жұмыс істейтін салаға да, тұтынушыға көрсетілетін қызметтерге де, корпоративтік мәдениетке де байланысты емес.

Қызметкерлерді қабылдау-ұйымның кадр қызметінің маңызды міндеттерінің бірі. Оның мақсаты штатты жинақтау емес, ұйым (кәсіпорын) өзіне лайықты қызметкерлерді іріктейтін қажетті лауазымдар мен жұмыс орындарына кандидаттар резервін құру болып табылады.

Жұмыс тиімділігін төмендететін факторларға тоқталатын болсақ, ұйымда осындай адамдарды өз қарамағына ала отырып, келешегі бар қызметкерлерді табысты табуға мүмкіндік беретін кадрларды жинау бағдарламасы болған жағдайда да, ол әрдайым жоғары нәтижелерге қол жеткізе бермейді. Бұл құбылыстың себебі - ұйымдастырушылық құрылым мен басқару жүйесі адамдардың мүмкіндіктерін жүзеге асыруға әрі кедергі келтіруі мүмкін. Жұмысқа қабылдау кезінде табысты анықтайтын бірнеше факторлар бар: нақты сұраныс (өтініш); үміткерлерді тарту бойынша іс-шараларды жоспарлау; кандидаттарды бағалау [1]. 1-кестеде үміткерді іздеу үшін қажетті ақпарат жинақталған.

Сауалнаманың мазмұнын өзгертуге болады, бірақ бұл тармақтар оның негізін қалайды. Отбасылық жағдайына, жасына, ұлты мен тұрғылықты жеріне қатысты мәселелер персоналды іздеу мүмкіндігін шектей алады.

Кесте 1. Қызметкерлерді қабылдау және ұйым басшысының көрсеткіштері

Ішкі ақпарат	Лауазымы Құрылымдық бөлімше Тікелей басшы
Лауазым мазмұны	Жұмыстың негізгі мағынасы Жауапкершілік Қызмет нәтижелері
Кәсіби дағдылар	Ол жұмысты орындау үшін не білуі керек
Жұмыс шарттары	Еңбекақы Әлеуметтік пакет Жұмыс тәртібі Жұмыс орны Іссапарлар Жұмыс орнының жабдықтары
Ішкі жағдайлар	Ашылған бос орынның себебі: - жаңадан ашылған бос орын; - кеткен қызметкерді ауыстыру; - мемлекеттік кеңейту Осы лауазымға үміткерді іздеу себептері Жұмысқа қашан кірісу керек

Бос орын туралы хабарландыру үшін келесі ақпарат жеткілікті: ұйым туралы қысқаша ақпарат, мекен-жайы және байланыс телефондары; болашақ қызметкердің қызметтік міндеттері; вакансияның ұзақтығы; сұхбаттасуға қажетті құжаттар. Жақсы жазылған жарнама жарамсыз өтініш берушілерді сүзуге және ақпаратты өңдеуге кететін уақытты қысқартуға мүмкіндік береді.

Персоналды тарту көздері сыртқы және ішкі болып бөлінеді. Атауға сүйене отырып, біз ұйым қоршаған орта ұсынатын өзінің ресурстары мен мүмкіндіктерін пайдаланады деген қорытынды жасауға болады. Төмендегі 2-кестеде персоналды жалдаудың әртүрлі көздері келтірілген.

Кесте 2. Персоналды жалдау көздері

Жалдау көздері	Әдістері
Ішкі	<p>Ұйым ішінде ашылған бос жұмыс орны туралы ақпаратты тарату:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сайт арқылы; - корпоративтік газет арқылы; - барлық қызметкерлерге электрондық пошта арқылы <p>Ұйым қызметкерлерінің жеке істерін талдау Қызметкерлердің сұранысы (ішкі резерв) Жақын және туыстардан сұрау Өз қызметкерлерімен еңбек қатынастарына өзгерістер енгізу арқылы ашық бос жұмыс орны мәселесін шешу жолдары:</p> <ul style="list-style-type: none"> - лауазымдарды қоса атқару; - кеңейтілген жұмыс көлемі; - ротация; - демалысты ауыстыру; - кесте бойынша жұмыс (көп ауысымдық); - кадрларды уақытша жалдау
Сыртқы	<p>БАҚ-тағы хабарландырулар Интернет-технологиялардың мүмкіндіктері (ұйымдардың сайты, мамандандырылған сайттар, кәсіби қауымдастықтар, әлеуметтік желілер және т. б.) Кадрлық агенттіктер Жәрмеңкелер, фестивальдар, көрмелер, сыртқы жарнама Қызметкерлер лизингі Ерікті тәуелсіз үміткерлер Оқу орындары (қызметкерлер, түлектер, студенттер) Қызметкерлердің сұранысы (сыртқы резерв) Ұсынымдар (жеке және іскерлік)</p>

Персоналды жалдаудың бірде-бір көзі 100% нәтижеге кепілдік бермейтінін ескеру керек, сондықтан бірінші кезекте бос орынды толтыру үшін мүмкіндігінше көбірек арналарды пайдалану керек екенін ескеру қажет.

Қызметкерлерді жалдаудың белсенді және пассивті әдістерін қолдану тікелей еңбек нарығындағы жағдайға: сұраныс пен ұсыныстың шамасына байланысты. Жоғарыда аталған әдістердің кейбіреулері кандидаттың ерікті келісімі болған жағдайда қолданылуы заңды екенін ескеру қажет. Бұл үміткер тестілеуден кейін (немесе басқа жұмысқа қабылдау технологиясы) нәтижелерімен таныс болуы керек дегенді білдіреді.

Қызметкерлерді тек кәсіби жағынан ғана емес, сонымен қатар психологиялық сипаттамалары бойынша таңдау адами факторға "құлдық күш" немесе "адамдарға" қарағанда көбірек мән беретін ұйымдардың жұмысында көбірек қолданылады [1].

Кадрларды іріктеу және таңдау. Бұл процестерде айырмашылықтар бар ма? Іріктеу барысында мамандар ұйым басшылығының талаптарын ескере отырып, адамдарды нақты лауазымдарға іздеуді жүзеге асырады. Ал таңдау кезінде-жұмыс іздеушінің кәсіби мүмкіндіктері мен қабілеттеріне арналған бос жұмыс орны бойынша қызмет түрлерін сәйкестендіру рәсімі жүргізіледі.

«Жаңаарқа ауданының орталық ауруханасы» КМК Қарағанды облысы Денсаулық сақтау басқармасы ұйымының персоналды іріктеуі Қарағанды облысының Денсаулық сақтау басқармасының бастығы бекіткен штаттық кестеге сәйкес жүргізіледі.

Іріктеу екі бағыт бойынша жүргізіледі: ішкі және сыртқы. Бос жұмыс орындарына ішкі іріктеудің болуы үшін Орталық аудандық аурухананың (ОАА) директоры біліктілік талаптарын, бөлім басшыларының ауызша ұсыныстарын ескере отырып, қызметкерлер арасынан кандидаттарды таңдайды.

Егер ОАА-ның қызметкерлерінің арасынан үміткер таңдалмаса, сыртқы іріктеу жүргізіледі. Персоналды басқару қызметінің аға маманы Қарағанды облысының денсаулық сақтау басқармасына, Қарағанды медициналық университетіне, Қарағанды медициналық колледжіне, ENBEK.KZ жұмыспен қамту орталығына өтініш жібереді.

Келіп түскен түйіндемелерді аға маман ОАА директорына және тиісті бөлімше басшысына қарауға береді. Бөлімше басшысы және ОАА директоры кандидатпен бос лауазымға сұхбаттасу жүргізеді. Сұхбаттасу нәтижелері бойынша оған не жұмысқа қабылдауы көрсетіледі, не қабылдау туралы өтініш жазады, не ОАА кадр резервіне қояды.

Егер кандидат сұхбаттасу өткізген болса, онда оған жеке ісін қалыптастыру үшін бекітілген құжаттар тізбесі беріледі.

Кадрларды іріктеу міндетті түрде персоналды басқарудың барлық басқа функцияларымен өзара байланысты болуы тиіс. Іріктеу процесін белгілі бір жұмысқа қабылдаудан сенімді түрде ажырату үшін кем дегенде үш маңызды мәселені шешу керек:

- біріншіден, сіз таңдауға болатындардың қатысуымен;
- екіншіден, кәсіби іріктеуді жүзеге асыратын басшының қатысуымен;
- үшіншіден, осындай профильді қызметкерге ұйымның нақты қажеттілігі болған кезде.

Үміткерлерді таңдау кезінде көптеген ұйымдар үміткерлердің классикалық сауалнамасына, уақытша сұхбаттасуға және анықтамалық тексеруге сүйенеді. Бірақ кадрларды тану және бағалау мәселелерін шешу философиялық, психологиялық, әлеуметтік-психологиялық және басқарушылық тәсілдердің синтезін қажет етеді [2].

Кәсіби бейімделу - белгілі бір ұйымға қажет мамандықтың қыр-сыры мен ерекшеліктерін игеру. Жаңа қызметкерге негізгі міндеттерді және жедел міндеттерді түсіндіру, міндеттер мен бейімделу кезеңіндегі нәтижелік көрсеткіштерін талқылау қажет.

Кәсіби бейімделудің негізгі функциясы - бұл кәсіби қызметтің салыстырмалы түрде тұрақты жағдайларын дамыту, өндірістік қызметтің міндеттеріне сәйкес келетін және өндірістік ұжымның дәстүрлеріне сәйкес келетін қайталанатын әрекеттерді шешу.

Кесте 3. Қызметкерлерді бейімдеу типологиясы

Типология критерийлері	Қызметкерлерді бейімдеу түрлері
Персоналды бейімдеу жүйесінің компоненттері	-кәсіби (өндірістік); психофизиологиялық; - ұйымдастырушылық; - әлеуметтік-психологиялық; - экономикалық; - ұйымнан тыс
Кәсіби қызмет тәжірибесінің болуы	- алғашқы; - қайталама
Бейімделу саласы	- жаңа ұйымға бейімделу; - жаңа лауазымға бейімделу
Бейімделу субъектілері	- қызметкердің бейімделуі;

Кәсіби бейімделуге дайындық кәсіби қызметке қалыптасқан ынталандыру жүйесінің, жеке сапа ретінде дамыған бейімділіктің, сондай-ақ жаңа қызметкерді ұйымға тез арада интеграциялау міндеттеріне сәйкес келетін мінез-құлық стратегияларын іске асыру мүмкіндігін қамтамасыз ететін білім, білік және дағдылар жүйесінің үйлесімімен анықталады (4-кесте).

Кесте 4. Кәсіби бейімделу кезеңдері

Кезең	Өту көрсеткіштері
Кіріспе-таныстыру	Кәсіби қоғамдастықтың құндылықтарымен, нормаларымен және ережелерімен, оның жұмыс істеу ерекшеліктерімен танысу
Тиімді-бағдарлы	Кәсіби қоғамдастықтың құндылықтары мен нормалары жүйесінің негізгі элементтерін тану
Функционалдық-ассимиляция	Кәсіби қоғамдастықтың құндылықтары мен нормалары жүйесін қабылдау, оның жұмыс істеуіне еркін және белсенді қатысу

Кәсіби бейімделу тиімділігінің көрсеткіштері: кәсіби белсенділік; тәртіптілік; кәсіби жетістік; жұмыс жағдайларына қанағаттану; эмоционалды жайлылық; психосоматикалық жағдай; осы ұйымда одан әрі қызмет етуге дайын болу.

Ұйымға келгенде, адам өз мақсаттары үшін бір нәрсені құрбан етуі керек, оған не істеу керек және қандай көлемде, кіммен байланысу керек және байланыстардың жүйелілігі қандай екенін білу маңызды. Адамның еңбекке, ұйыммен өзара әрекеттесуіне және оған деген көзқарасына қанағаттануы көбіне осыған байланысты.

Қызметкерлерді кәсіби бейімдеу бойынша негізгі іс-шаралар

Қызметкерлерді дұрыс бейімдеу процесі жаңадан бастаушыларға әріптестерімен және басшылықпен қарым-қатынастағы белгісіздікті жеңуге, ұжымда жақсы климатты сақтауға және қызметкерлердің ағымын азайтуға көмектеседі. Ол үшін сізге нақты бейімделу бағдарламасы қажет:

- кіріспе тренинг;

- компания саясаты, миссиясы, тарихы; ұйымдық құрылымы және қызметкерлердің тізімі; функционалдық міндеттері; өрт және техникалық қауіпсіздік ережелері бар баспа материалдарының жиынтығы;

- қосымша оқыту бағдарламасы және/немесе тәлімгерді бекіту;

- сынақ мерзімін қорытындылау және кейінгі аттестаттау жүйесі.

Қызметкерлерді бейімдеу бағдарламасын орындау үшін әр кезеңнің орындалу уақытын анықтап, жауапты адамды тағайындау керек. Персоналды басқару қызметінің мамандары кеңес заманынан бері келе жатқан тәлімгерлік сияқты әдісті жиі қолданады, ол кез-келген ұйым үшін ең тиімді және қол жетімді. Тәлімгерлік идеясы қарапайым және тамаша - жоғары білікті тәжірибелі қызметкер жаңа қызметкерге өзінің кәсіби дағдылары мен тәсілдерін береді, ұйымда қабылданған дәстүрлермен және ережелермен таныстырады, сүйемелдейді, оқытады, жетекшілік етеді.

Егер тәлімгерлік жүйесін дұрыс құрса, барлық маңызды дағдылар мен тәжірибе компания ішінде қалады және оны қызметкерлер "ұрпақтан-ұрпаққа" беретін болады. Жаңадан бастаушыларға командаға қосылу оңайырақ болады, қызметкерлердің жалпы адалдығы артады. Ал басшылық үшін тәлімгерлік қызметкерлерді оқытуға арналған бюджетті қысқартуға мүмкіндік береді [3].

Персоналды басқару процесінде қызметкерлердің бейімделуіне өте байыпты қарау керек. Дәл осы жерде сіз бағалы қызметкеріңізді жоғалтып, іздеу және жалдау күштеріңізді жоққа шығара аласыз.

Осылайша, персоналды басқару мамандары өз қызметінің сипаты бойынша жаңа қызметкерлерді іріктеуді, таңдауды, жалдауды және ұйымдастырушылық-кәсіби бейімделуді жүзеге асырады. Олардың функцияларына сонымен қатар ұйымдағы персоналды сақтау кіреді.

Қызметкерлердің қажеттілігін талдау кезінде бірінші кезекте ұйымның даму стратегиясын зерттеу қажет. Жақын болашақта және болашақта басшылық пен қызметкерлер үшін не басым, қандай кадрлар қажет, қажетті персоналды қалай іздеуге болады. Іріктеудің ішкі көздерін (ұйымның резервтерін) қолдана отырып, қажеттіліктің бір бөлігін ауыстыру, лауазымдарды біріктіру, ауыстыру, біліктілікті арттыру, оқыту арқылы өтеуге болады. Бұл ретте, жаңа қызметкерлерді тартпай, қазіргі қызметкерлердің мансаптық өсуі мен уәждемесінің мүмкіндігі пайда болады. Егер ішкі көздер болмаса, аймақтың еңбек нарығын зерттеу қажет (қызметкерлерді тартудың сыртқы көздері). Көбінесе компания ішкі немесе сыртқы нарықта қызметкерлерді табу мүмкін болмаса, кәсіпқойлардың кадрлық құрамына тікелей байланысты стратегияны түзетуге мәжбүр болады.

Нәтижесінде, егер ұйым ұсынылатын қызметтердің сапасын қамтамасыз еткісі келсе, онда бейімделу процесін қиындықсыз және ерекше проблемаларсыз өте алатын осындай қызметкерлерді іріктеу және таңдау жүйесін ойластыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кибанов, А.Я. Управление персоналом: учебное пособие / А.Я. Кибанов. – 6-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2016. – 202 с.
  2. Клеткина, Н.В. Актуальность и методы отбора персонала. Проблемы и пути их решения / Н.В. Клеткина // Научный журнал. – 2017. – № 1 (14).
- Кибанов, А.Я. Организация профориентации и адаптации персонала. Учебно-практическое пособие / А.Я. Кибанов. – М.: Проспект, 2016. – 714 с.

МОДЕЛЬ ИНДЕКСНОГО НОРМИРОВАНИЯ ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ СМК

РАШИТОВ М.Б.

магистрант группы МН-13-П

ДЖАЗЫКБАЕВА Б.К.

Научный руководитель, PhD, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемой адекватной и объективной оценки, а также последующего анализа результативности СМК приобретают вид задачи как теоретической, так и практической значимости. Предлагается модель индексного нормирования для комплексной оценки результативности СМК. Выявлено, что в стандартах одним из основных инструментов совершенствования деятельности организации в области качества является измерение результативности действующей системы менеджмента качества.

Ключевые слова: управления организацией, СМК, ISO 9000, нормирование, оценка, результативность.

На сегодняшний день, структура управления организацией включает в себя систему менеджмента качества (СМК), направленную на достижение удовлетворенности потребителей. Она неразрывно связана с внедрением стандартов ISO 9000. Такие системы содержат в себе грамотное построение организационной структуры, методик, процессов и ресурсов, необходимых для общего руководства качеством.

В рамках системы менеджмента качества, малые предприятия стремятся повышать степень удовлетворенности потребителей продукцией, улучшать показатели эффективности и результативности деятельности, и контролировать качество своей продукции, с целью повышения конкурентоспособности.

Под созданием систем качества понимают их разработку и внедрение в деятельность предприятия. Как правило, решение о создании системы качества принимает руководство предприятия под воздействием требований конкретных заказчиков или ситуации на рынках сбыта [1].

Система качества представляет собой совокупность структур, выполняющих функции управления качеством установленными методами. Поэтому разработка системы качества в основном заключается в том, чтобы сначала, с учетом рекомендаций стандартов ИСО 9000 [2], определить состав необходимых функций системы качества, а затем структуры, которые выполняют или будут выполнять эти функции. После этого разрабатываются новые, перерабатываются или используются имеющиеся нормативные документы для выполнения всех функций.

Применение системы менеджмента качества является стратегическим решением для организации, которое может помочь улучшить результаты ее деятельности и обеспечить прочную основу для инициатив, ориентированных на устойчивое развитие.

Потенциальными преимуществами для организации от применения системы менеджмента качества, основанной на настоящем стандарте, являются:

а) способность стабильно предоставлять продукцию и услуги, которые удовлетворяют требованиям потребителей и применимые законодательные и нормативные правовые требования;

б) создание возможностей для повышения удовлетворенности потребителей;

с) направление усилий на риски и возможности, связанные со средой и целями организации;

д) возможность продемонстрировать соответствие установленным требованиям системы менеджмента качества.

Настоящий стандарт может использоваться внутренними и внешними сторонами.

Требования к системам менеджмента качества, установленные настоящим стандартом, являются дополнительными требованиями к продукции и услугам.

Для измерения результативности СМК должен быть применен подход, позволяющий учесть все стороны деятельности организации. Для этого требуется создать такую оценочную модель, которая могла бы быть одновременно дескриптивной и нормативной, комплексной и системной, обеспечивающей получение обобщенного показателя и повышающей информативность управления [1, с. 42].

Основанием для установления этих отношений могут служить разнообразные свойства объектов моделирования и измерения. Показатели результативности - это отображение реализуемых в СМК действий, выбранных в процессе принятия решений. Любое вновь принятое решение и соответственно изменение множества реализуемых действий находит отражение в динамике соответствующих показателей результативности. Именно поэтому предлагается в качестве признака упорядочения показателей использовать меры их динамики, т. е. темпы роста. В соответствии с этими требованиями для измерения результативности СМК и определения мероприятий по ее улучшению мы предлагаем использовать модель индексного нормирования оценки результативности СМК (МИНОР).

Первоначальным в менеджменте качества является формирование политики в области качества. СМК внедряется для достижения целей, установленных политикой организации в области качества. Цели ориентируют на получение определенных промежуточных и конечных результатов деятельности организации. Их необходимо выражать как в качественном, так и в количественном виде. Р. Акофф выделяет несколько типов систем по их поведению и отмечает как высший - систему стремления к идеалу [3]. Система стремления к идеалу - это целенаправленная система, которая по достижении любой из своих

целей или задач стремится к новой цели или задаче, что еще больше приближает ее к идеалу. В свою очередь, идеал – это задача, которую невозможно решить за определенный период времени, но к разрешению которой можно приближаться бесконечно.

Идеализированные модели позволяют выявить перспективные направления развития, установить долгосрочные цели в отношении качественных и количественных особенностей управляемых объектов или явлений. Идеализированные модели также широко применяются и в менеджменте качества. Наиболее явно это проявляется в методологии TQM и моделях делового совершенства. Таким образом, СМК относится именно к типу систем стремления к идеалу, результативность которых можно оценить, сравнивая с нормативным оптимумом развития.

Результативность СМК характеризует уровень достижения целей как условия для достижения организацией необходимых результатов. В связи с этим необходимо отметить, что в стандарте ISO 9001 при определении результативности не учитывается важный аспект, связанный с полнотой планирования всего множества конкретных результатов. Сущность данного аспекта заключается в том, что в условиях современной рыночной экономики довольно проблематично осуществлять планирование по широкому спектру результатов, получение которых возможно в процессе функционирования организационной системы. Поэтому мы предлагаем использовать более широкую с методологических позиций трактовку результативности СМК как степени достижения результатов, адекватных установленным и предполагаемым целям, удовлетворяющим определенные потребности заинтересованных сторон и создающим условия для постоянного развития организации.

Результативность СМК характеризует уровень достижения целей как условия для достижения организацией необходимых результатов. В связи с этим необходимо отметить, что в стандарте СТ РК ISO 9001-2016 при определении результативности не учитывается важный аспект, связанный с полнотой планирования всего множества конкретных результатов[4]. Сущность данного аспекта заключается в том, что в условиях современной рыночной экономики довольно проблематично осуществлять планирование по широкому спектру результатов, получение которых возможно в процессе функционирования организационной системы.

Поэтому, на наш взгляд, можно предложить использование более широкой трактовки результативности СМК.

Ее можно трактовать как степень достижения результатов, адекватных установленным и предполагаемым целям, удовлетворяющим определенные потребности заинтересованных сторон и создающим условия для постоянного развития организации [5].

В соответствии с МИНОР вся совокупность ключевых показателей в рамках СМК преобразуется из абсолютных значений в относительные, а именно - в цепные темпы роста данных показателей. В этом заключается «динамическая» компонента модели, т. е. при измерении результативности СМК акцент делается на величине приращения данного показателя, а не на его достигнутом абсолютном уровне.

Нормативность МИНОР заключается в том, что желательные уровни изменения показателей результативности, а, следовательно, и их приоритетность устанавливаются субъектом управления посредством ранжирования всей совокупности показателей по принципу предпочтительности темпа роста данного показателя в системе. Ранжирование позволяет выразить динамику показателей в их взаимном отношении, т. е. позволяет оценить свойство системы, которое ни одним из показателей в отдельности оценено быть не может [6].

Таким образом, измерение результативности СМК приобретает формализованную основу: мерой результативности в рассматриваемом интервале времени выступает ранжированный ряд оценок темпов роста определенного набора показателей. Ранжированный ряд темпов роста показателей характеризует нормативно установленный набор вариантов взаимодействия структурных элементов СМК.

Список литературы:

1. Ильенкова С.Д. Управление качеством: Учебник для вузов. – 2-е издание, перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006.
2. Серия международных стандартов. – ISO 9000 // https://ru.wikipedia.org/wiki/ISO_9000
3. СТ РК ISO 9001-2016 Системы менеджмента качества Требования.
4. Акофф Р. Акофф о менеджменте: Пер. с англ. Под ред. Л.А. Волковой. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.
5. Терещенко Н.В., Яшин Н.С. Модель комплексной оценки результативности СМК // Методы оценки и расчета Раздел: Качество ведения бизнеса журнал «Методы менеджмента качества». – №4. – 2006. – С.12-17.
6. Сыроежин И.М. Совершенствование системы показателей эффективности и качества. – М.: Экономика, 1980. – 192 с.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

РОМАНОВ Г.А.

студент группы Лог-42

ТОМАШИНОВА А.Е.

*Научный руководитель, маг., ст. преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Несмотря на то, что показатели развития предпринимательства в Казахстане и развитых странах мира существенно различаются, малому и среднему бизнесу (МСП) удалось занять определенную нишу в экономике Казахстана. До кризиса 2015 года наблюдался значительный рост малого и среднего бизнеса в сферах, где еще не требовались крупный капитал, оборудование и сотрудничество многих работников.

Ключевые слова: конкуренция, малый и средний бизнес, предприниматели, государственная политика, сырьевой сектор.

В условиях развития конкуренции между странами именно малый и средний бизнес создают необходимую атмосферу конкуренции, способны оперативно реагировать на любые изменения рыночных условий, заполнять образовавшиеся ниши в потребительском секторе, создавать дополнительные рабочие места, и являются основным источником формирования среднего класса. Малый бизнес очень уязвим для всех рыночных изменений и потрясений, поскольку у него гораздо меньше возможностей и ресурсов по сравнению со средним, а тем более крупным бизнесом. Таким образом, экономическая политика развитых стран направлена на то, чтобы компенсировать эти возможности малых предприятий и помочь им действовать на рынке в качестве полноправных субъектов конкуренции [1, с.608].

С 2015 года в Казахстане наблюдается активный рост кредитования МСП. Количество выданных банками кредитов с 2014 года увеличилось в 2,3 раза. По сравнению с 2016 годом объем кредитов увеличился на 29% и составил 3 трлн тенге [2, с.1]. Однако, по данным АБР, только 19% МСП получают займы, а остальные рефинансируют доход или занимают из других источников. Это связано с тем, что большинство предприятий имеют плохую кредитную историю или не имеют необходимых документов. Направление кредитов отражает основные виды деятельности предприятий: торговля (37%), строительство (13%), промышленность (13%) и другие отрасли, не относящиеся к основным секторам экономики (24%).

Государственная поддержка предпринимательства и увеличение кредитов стимулируют рост деловой активности в МСП. По итогам октября 2017 года зафиксирован самый высокий годовой прирост количества субъектов малого и среднего бизнеса с 2010

года - до 405,5 тыс. Единиц, при 7,4% (28,1 тыс. Единиц) [3, с.461]. Несмотря на это, количество крупных предприятий сокращается второй год подряд. За год, на конец октября 2017 года, их количество уменьшилось на 3,7% (92 шт.) До 2,4 тыс. Шт.

Помимо известных государственных программ, активно выводились кредиты у МФО на период с 2015 по 2018 год на развитие МСП до 2020 года. В 2016 году в рамках проекта ADB была начата заявка на третий транш в размере 200 миллионов долларов. Проект направлен на повышение доступности финансирования для МСП, увеличение количества заемщиков и количества кредитов более чем на 20% к 2020 году. В этом году Всемирный банк (МБРР) выделит дополнительно 9,24 миллиона долларов на Проект повышения конкурентоспособности МСП. Целью проекта является усиление государственных программ и повышение компетенции МСП. В рамках Единой программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020» мерами поддержки по итогам 2017 года охвачено более 192 тысяч предпринимателей и предпринимательских инициатив на 10% больше, чем в 2016 году.

На законодательном уровне предусмотрены конкретные налоговые льготы для стимулирования деятельности предпринимателей. Кроме того, была проведена большая работа по борьбе с коррупцией и совершенствования налогообложения. Например, разработаны антикоррупционные программы и мероприятия по ускорению развития малых и средних предприятий, внесены изменения в налоговое законодательство. Многие бюрократические препятствия на пути к открытию бизнеса постепенно устраняются. Только за последние годы было сокращено около 350 различных подвидов лицензируемой деятельности. Выдача некоторых лицензий перенесена на региональный уровень, а сами процедуры значительно упрощены. Ставки корпоративного и личного подоходного налога в Казахстане считаются низкими по международным стандартам. Для сравнения: в Индии ставка налога на прибыль составляет 30%, в Бразилии - 25%, а в Китае - 20%. В Казахстане ставка корпоративного налога составляет 10% [4, с.542].

Государственная политика направлена на стимулирование развития производства с более высокой добавленной стоимостью, формирование вспомогательных, сервисных и перерабатывающих блоков малых и средних предприятий за счет аутсорсинга и усиления локальной составляющей в крупных проектах, а также создание кластеры путем объединения усилий сервисных и вспомогательных предприятий МСП вокруг крупных системообразующих компаний.

МСП, которые устанавливают отношения с крупными компаниями, будут постоянно чувствовать их заботу, образно говоря, они будут под их «крылом» и будут реализовывать свои предпринимательские возможности с максимальной эффективностью. Расширяя свою деятельность, в процессе развития МСП образуют своего рода фундамент, на котором будут расти более высокие «этажи» функционирующей экономики, с большим производственным потенциалом и значительными объемами производства и реализации продукции. В результате МСП постепенно займут приоритетное место в экономике, а доминирующее положение крупных предприятий соответственно снизится. Но это не означает, что крупномасштабное производство уступит место в структуре рынка МСП, потеряв свои преимущества. Напротив, его значение будет возрастать как системообразующие предприятия, представляющие важнейшую рыночную структуру, которая своим развитием приумножает ресурсный потенциал страны, обеспечивая ее экономическую безопасность.

В связи с этим малый и средний бизнес мог бы направить свои инвестиции в эти отрасли экономики. В этом случае им отводится роль поставщиков товаров и услуг более крупным участникам кластера. Малый и средний бизнес мог бы более активно участвовать в развитии технопарков, поскольку, конкурируя с крупными иностранными компаниями, им сейчас как никогда необходимы высокотехнологичные технологии, новые подходы к производству товаров и услуг, к управлению.

Мировой опыт показывает, что если государство хочет динамично и устойчиво развиваться, то его социально-экономические программы обязательно должны включать

меры по стимулированию малого и среднего бизнеса. Сегодня в развитых странах мира на долю МСП приходится от 40% до 90% валового внутреннего продукта (ВВП). Поэтому вполне естественно, что правительства этих государств уделяют приоритетное внимание поддержке этого сектора.

Казахстан намерен войти в 30-ку самых развитых стран мира и переориентировать ВВП страны с зависимости от сырьевого сектора на производство. Этому, несомненно, будет способствовать развитие малого и среднего бизнеса в республике. Именно ему на ближайшее время отводится ведущая роль локомотива экономики страны [5, с.1].

Список литературы:

1. Лапуста М.Г Предпринимательство: учебник. – 2009 – 608 с.
- 2.Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.11.2012 г.).
3. Грядов С.И., Подгорбунских П.Е. Организация предпринимательской деятельности. – 2012 – 461 с.
4. Сахнова Н.Г., Мамыров Н.К. Государство и бизнес: государство, предпринимательство и общество. – Алматы.: Атамұра, 2002. – 452 с.
5. <https://articlekz.com/article/13252>.

СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТТАРҒА ЖЕТУДЕГІ ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ

САЙЛАУОВ Ш.Қ.

МН-ІІНП тобының магистранты

ОРЫНБАСАРОВА Е.Д.

Ғылыми жетекші, PhD докторы, доцент
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Өнім нарықтарындағы жаһандық бәсекелестіктің артуы жағдайында ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар турбулентті сыртқы ортада пайда болатын жағдайларға бейімделу мәселелеріне көбірек тап болуда. Қазіргі заманғы өндірістік жүйелер-бұл көптеген ішкі және сыртқы байланыстар арқылы өзара әрекеттесетін физикалық ресурстар мен зияткерлік капиталдың күрделі кешені. Мұндай жағдайда өнімнің ассортименті күрделене түседі, соңғы тұтынушы тарапынан сапаға қойылатын талаптар артады. Осындай сыртқы орта жағдайларына сәтті бейімделудің алғашқы қадамдарының бірі-бірыңғай стратегия негізінде өндірістік жүйелерді мақсатты және дәйекті басқару. Стратегиялық ойлаудың ажырамас элементтерінің бірі өндірістік тәуекелдерді бағалау мен басқарудың жүйелік тәсілдері болып табылады. Бұл бағытта өндірістік жүйені жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және оның қатысушыларын ынталандыру бойынша басқарушылық шешімдер қабылдау үшін ақпаратты экономикалық дайындау және негіздеу ерекше рөл атқарады. Мақалада осы стратегиялық мақсаттарға жетудегі тәуекелді басқарудың рөлі анықталған.

Түйінді сөздер: стратегия, кәсіпорынның ішкі ортасы, кәсіпорынның сыртқы ортасы, тәуекел-менеджмент, тәуекелді зерттеу әдістері, тәуекелді басқару және бағалау әдістемесі.

Соңғы уақытта жаһандану процестері өндірістік жүйелердің күрделенуіне, халықаралық нарықтардағы қатысушылардың санының көбеюіне және бәсекелес технологияларды жан-жақты енгізу нәтижесінде нарықтық сұраныстың өзгеруіндегі белгісіздіктің артуына әкелді. Өндірушілер жаһандануға байланысты өнімдерге сұраныстың өзгергіштігіне өте тәуелді [1]. Әрине, тәуекелдердің көпшілігі ішкі орта аясында, атап айтқанда тұтынушылық құндылықты құруға жауап беретін ядро орналасқан өндірістік

жүйенің ішінде пайда болады. Қазіргі жағдайда белгілі бір өнімнің немесе қызметтің нарықтық сәттілігін болжау ғана емес, сонымен қатар таңдалған технология негізінде өндірістік жүйенің ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз ету қиын, өйткені оның жұмыс істеуі жеткізілім тізбегін дамыту, ресурстарды қамтамасыз етудің тұрақтылығы, өндірістік персоналдың біліктілік деңгейі, зияткерлік капиталды пайдалану тиімділігі сияқты бірқатар факторларға байланысты.

Өндірістік ортадағы тәуекелдердің пайда болуына тәуекелдерді басқарудың көптеген әдістері аясында талданатын факторлардың екі үлкен тобы әсер етеді, оларға сыртқы орта факторлары мен ішкі орта факторлары жатады. Сыртқы орта өз кезегінде мүдделі тараптардың екі үлкен тобына бөлінеді. Оларға компанияның жанама ортасы, атап айтқанда, ұлттық экономиканың жалпы даму динамикасын анықтайтын саяси, экономикалық, әлеуметтік және технологиялық институционалды орта, сондай-ақ компания қатысатын аймақта орналасқан жеткізушілер, тұтынушылар, акционерлер және жергілікті қауымдастықтар кіретін компанияның тікелей ортасы кіреді. Барлық осы тараптар өнеркәсіптік кәсіпорынның өндірістік жүйесінің жетістігін қалыптастыруға қатысады, сондықтан өндірістік жүйенің өзі жұмысының тиімділігі жақын ортамен өзара әрекеттесудің сәттілігіне де байланысты.

Ішкі орта факторларына өндірістің технологиялық параметрлері (мысалы, жабдықтың техникалық параметрлері, оның өнімділігі мен физикалық пайдалану сипаттамалары), кадрлық қамтамасыз ету деңгейі және басқа да көрсеткіштер кіреді. Ішкі ортаның жекелеген факторларына өндірістік жүйенің ақпараттық қауіпсіздігі жатады, ол компанияның зияткерлік меншігін сақтай отырып, тұрақты, жүйелі жұмыс істеуін сақтауды білдіреді: оның ішкі дерекқорлары, зияткерлік қызмет нәтижелері мен өндіріс құпияларына айрықша құқықтар, сондай-ақ ұйымдық құрылымның ерекшеліктері немесе өндірісті басқару ерекшелігі, осылардың барлығы кәсіпорынның бәсекелестік артықшылығының негізін құрайды.

Өндірістік тәуекелдерді бағалау және басқару процестері мен әдістемелік қамтамасыз ету кәсіпорын қызметінде стратегиялық рөл атқарады, өйткені соңғы уақытта өндірістік жүйелер айтарлықтай өзгерістерге ұшырады [2]. Өзгерістер оларды ұйымдастырудың тұжырымдамалық негіздеріне әсер етті, қазіргі жағдайда олардың бірқатар ерекшеліктері бар. Ең алдымен, компаниялардың іс-әрекеттерінде стратегиялық ойлаудың болуы басшылықтың назарын ұзақ мерзімді дамуға аударатындығын атап өтеміз. Әрбір компанияның ішінде компанияның ұзақ мерзімді бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз ететін бірегей білім және озық тәжірибе базасы қалыптасады. Көптеген өндірістік жүйелер тұтынушының талаптарына көбірек көңіл бөлу принципі бойынша жұмыс істейді. Бұл тек ішкі өндіріс жүйесіндегі сапаны дәстүрлі басқару туралы ғана емес, тікелей тұтынушы оны өндірудің әртүрлі кезеңдерінде белгілі бір тілектер мен жетілдірулер енгізе отырып, түпкілікті өнімді құруға қатыса алатын, сонымен бірге өндірістің барлық философиясын өзгертуді білдіреді. Осылайша, өзінің өндірістік жүйелерін заманауи қағидаттар бойынша дамытатын компаниялар өз тұтынушыларымен үнемі диалогта болады. Мұндай жағдайларда адами капиталдың рөлі өзгереді: қызметкерлер компанияның басты ресурсына айналады және ұзақ мерзімді өсуді қамтамасыз етеді. Мұндай жағдайда негізгі процестер әртүрлі технологиялар негізінде қызметкерлерді дамыту және оқыту процестері болып табылады. Бұл принциптер өндірістік жүйелерді ұйымдастыруға қазіргі кездегі көптеген басым көзқарастардың құрамына енеді, атап айтқанда олар үнемді өндіріс тұжырымдамасы аясында ескеріледі, бұл құндылық шикізат өнімге айналатын өндірістік бизнес-процесті жүзеге асыру кезінде дәл жасалады деп болжайды. Өндірістік жүйенің дұрыс құрылған процестері бүкіл кәсіпорынның сәттілігін қамтамасыз етеді.

Тәуекелдерді басқару тәуекелдерді анықтауды, оларды кешенді талдауды (сапалық және сандық), бағалауды, қолайсыз оқиғаның туындау ықтималдығын азайту бойынша қорғау шараларын қабылдауды көздейді. Ұйымның ішкі және сыртқы ортасын талдау оларды сәйкестендіру мақсатында жүргізіледі. Келесі міндеттер-бұл тәуекелдің дәрежесіне

әсер ететін себептер мен факторларды сипаттау, тәуекелдің кәсіпорынға әсер ету дәрежесін өлшеу. Тәуекелдерді анықтау кезінде олардың дұрыс жіктелуі маңызды, өйткені бұл оларды басқарудың дұрыс стратегиясын таңдауға ықпал етеді.

Стратегиялық тәуекелдер санаты ерекше қызығушылық тудырады. Стратегиялық басқару бизнесті басқарудың макетін жасайды, осыған байланысты стратегиялық тәуекелдер санаты тұтастай алғанда компания қызметінің бағытын айқындайтын басқарушылық шешімдерге, оның ұзақ мерзімді кезеңде дамуына, кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу ықтималдығына ерекше әсер етуіне байланысты ең түйінді мәселелердің бірі болып табылады. Стратегиялық тәуекел деп түсімдер мен капитал үшін бар немесе ықтимал тәуекел түсініледі. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, бұл тәуекел стратегиялық мақсаттардың, бизнес – стратегиялардың және қолда бар ресурстардың сәйкес келмеуінен туындайды.

Аталған факторлардың қарама-қайшылығы, стратегиялық тәуекелдерді басқару жүйесін қалыптастырудың күрделілігі ұйымды тереңірек талдау, ұйымның ауқымына қарамастан шешім қабылдаудың барлық деңгейлерінде жауапкершілікті қабылдау қажеттілігін растайды. Стратегиялық тәуекелдерді басқару мәселесін шешуге теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі және тәуекелдерді басқару моделі сияқты әдістемелер ықпал етеді

Тәуекелдерді басқару компанияны басқаруда бірқатар ерекше функцияларды орындайды, олар туындаған мәселелерді талдау негізінде өндірістік жүйені жетілдіруге ғана емес, сонымен қатар теріс салдардың пайда болуына жол бермеу үшін жүйелердің жұмысын оңтайландыру мүмкіндігінен тұрады. Тәуекелдерді басқарудың ескерту функциясы тәуекел жағдайларын талдау үшін қажетті кіріс ақпаратына, сондай-ақ тәуекелдерді басқару жобаларымен айналысатын ішкі топтардың қатысушылары мен ұйымдастырушыларына ерекше талаптар қояды.

Соңғы жылдары тәуекелдерді басқару саласындағы халықаралық тәжірибені жинақтау кезінде осы саладағы халықаралық деңгейдегі негізгі жетістіктерді көрсететін және дамыған, сондай-ақ дамушы экономикалар жағдайларында қолдану үшін ұсынылатын тәуекелдерді басқару жөніндегі халықаралық стандарт әзірленді және көптеген ұйымдардың практикасына енгізілді [3]. Халықаралық стандарт өнеркәсіптің әртүрлі салаларының кәсіпорындарында тәуекелдерді басқарудың барлық циклін іске асыруда теориялық-әдістемелік және практикалық қолдауға бағытталған. Мұндай цикл басқарушылық шешімнің барлық кезеңдерін қамтиды: ықтимал проблемалар мен қауіптерді сәйкестендіруден, сондай-ақ олардың ұйымның стратегиялық және операциялық мақсаттарына қол жеткізуге әсер етуінің салдарларынан бастап белгілі бір шешімдер қабылдау үшін қажетті ақпаратты жинауға және алуға дейін. Цикл қауіпті анықтайтын негізгі факторлардың жалпы жиынтығы арасында маңызды мәселені шешуге және қолданыстағы өндірістік жүйені ұйымдастырудағы қиындықтарды анықтауға бағытталған. Сондай-ақ, кейбір дәрежеде әзірленген стандарт тәуекелдерді басқару әдістері мен оларды бірқатар салалар үшін бағалау нәтижелерінің бенчмаркингін жүргізу үшін негіз жасайды.

Басқару әдебиеттерінде өнеркәсіптік кәсіпорындарда стратегиялық тәуекелдерді басқару жүйесін дамыту және іске асыру мәселелеріне ерекше назар аударылады. А. В. Лебедеа стратегиялық тәуекелдер санаты көп жағдайда өнеркәсіптік бизнесті басқарудың негізін құрайтын басқарушылық шешімдерді әзірлеумен және енгізумен байланысты екенін атап өтті [4]. Автордың пікірінше, стратегиялық тәуекелдерді басқару жүйесі бірнеше блоктан тұрады. Бірінші блоктардың бірі ақпараттық қамтамасыз ету блогы болып табылады, оның мақсаты тәуекел деңгейін қолайлы деңгейден қолайсыз деңгейге дейін анықтау және бағалау болып табылады. Екінші блок стратегиялық тәуекелдерді басқару тетігін таңдауды көздейді. Басқарудың екі негізгі тетігі тәуекелдерді бейтараптандыруды немесе оларды стратегиялық деңгейде өтеуді қамтиды. Тәуекелдерді шешу мынадай қызмет түрлерін қамтиды – бұл тәуекелдерді болдырмау, тәуекелді белгілі бір деңгейде ұстау немесе тәуекелді үшінші жаққа беру, сондай-ақ өндірістік жүйелердегі ықтимал немесе нақты тәуекелдердің әсер ету дәрежесін төмендететін кепілдіктерді қамтамасыз ететін тараптарды

іздеу. Үшінші блок ұйымның функциясын орындайды. Автордың пікірінше, тәуекелдерді басқаруды ұйымдастыру моделінің бірінші тобына, ең алдымен, кәсіпорынның стратегиясына тәуекелдерді басқару мақсаттарын ресми енгізу процесін жасайтын және үйлестіретін құрылымдар жатады. Екінші топқа басқару моделі кіреді, онда бір бөлімшенің құрамында тәуекелдерді басқарудың барлық функциялары мен аспектілері болады (шоғырланған модель).

Соуса (Sousa) және т.б. сегіз кезеңнен тұратын тәуекелдерді басқару әдіснамасын ұсынады [5]. Бірінші қадам-жүйенің негізгі элементтерін анықтау, соның негізінде жүйенің кірістері мен өндірістік процестер аясында алынған нәтижелерді сипаттайтын негізгі көрсеткіштер анықталады. Содан кейін тәуекел туындауы мүмкін негізгі бағыттар талданады. Оларға негізгі технологиялық функцияны орындайтын механизмдердің немесе агрегаттардың негізгі түйіндері жатады. Талдаудың маңызды кезеңі процестің тұрақсыздығының салдарын бағалау және мұндай салдарды құндылық негізіне ауыстыру болып табылады. Сонымен қатар, авторлар өз әдістемесінің құрамына өндіріс жүйесінде пайда болған алдыңғы сыни жағдайлар бойынша статистиканы өңдеуді көрсететін параметрлерді қосады. Статистиканы өңдеу аяқталғаннан кейін жүйенің күйін сипаттауға сәйкес келетін модель жасалады, оған белгілі кіріс параметрлері кіреді және алынған нәтижелер көрсетіледі. Жүйенің күрделілігін арттырған кезде авторлар үдерісті ішкі процестерге бөліп, жүйенің әр элементіндегі тәуекелдің ықтималдығын талдауға кеңес береді, содан кейін бүкіл жүйеде өндірістік тәуекелді интегралды бағалау шеңберіндегі барлық элементтер арасындағы қатынасты ескереді.

Ву (Wu) және оның әріптестері тұрақты дамуға және экологиялық қауіпсіздікті арттыруға бағытталған өндірістік жүйелердегі тәуекелдерді басқаруға назар аударады. Өндірістік ортада пайда болатын экологиялық проблемалар мамандандырылған талдауды қажет ететін барлық қауіптерге әкеледі. Сонымен қатар, олар энергияны тұтынумен, ресурстарды ұтымсыз жылжыту шығындарымен және тіпті өндіріске жаңа технологияларды енгізумен байланысты өндіріс тиімділігінің негізгі көрсеткіштеріне әсер етуі мүмкін.

Белгілі бір жағдайда өндірістік жүйенің күрделілігі әр түрлі формальды математикалық әдістер мен сапалық талдау арқылы тәуекелдерді сәйкестендіру мен талдаудан бастап, салдарды салыстырмалы бағалау мен талдауға дейінгі барлық сатылардағы тәуекелдерді бағалау процестерінің егжей-тегжейлі деңгейі мен тереңдігін анықтайды. Біз экономикалық функциялардың жоғары рөлін атап өткен тәуекелдерді басқару кезеңінде тәуекелдерді талдаудың ресми әдістері жиі қолданылады, олар өндірістік жүйеде қандай да бір жағымсыз оқиғаның пайда болу салдары мен ықтималдығы туралы түсінік бере алады. Сонымен қатар, тәуекел деңгейін анықтай алатын бірқатар мамандандырылған ресми әдістер бар, мысалы, шығындардың тиімділігін талдауға байланысты. Тәуекелді анықтау кезеңінде ең көп таралған талдау әдістерінің бірі-ми шабуылы, Delphi әдісі және басқа әдістер. Іс жүзінде бұл әдістердің жалпы идеясы көбінесе сараптамалық бағалауды қолдану үшін азаяды. Бұдан әрі біз өндірістік жүйелердегі тәуекелдерді бағалау мен басқарудың экономикалық әдістерін егжей-тегжейлі қарастырамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Tanaka K., Akimoto H., Inoue M. Production risk management system with demand probability distribution // *Advanced Engineering Informatics*. – 2012. – № 26. – 1. – С. 46–54.
2. Самохина Е. С. Особенности выбора стратегии развития предприятия // *Международный студенческий научный вестник*. – 2016. – № 1. – 1. – С. 2.
3. ГОСТ Р ИСО/МЭК 31010-2011 Менеджмент риска. Методы оценки риска. Международный стандарт / М.: Стандартинформ. – 2012. – 70 с.
4. Лебедева А. В. Разработка системы управления стратегическими рисками на предприятиях промышленности // *Современные проблемы науки и образования*. – 2013. – № 3. – 1. – С. 305.
5. Sousa S., Nunes E., Lopes I. Measuring and managing operational risk in industrial

РЕАЛИЗАЦИЯ МЕТОДА РЕШЕНИЯ МОДЕЛИ ТРАНСПОРТНЫХ ПЕРЕВОЗОК

САЙДУЛАЕВ М.

студент группы ЛОГ-20-2

ИГИЛИК С.

Научный руководитель, магистр пед. н., преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается одна из самых распространенных и востребованных оптимизационных задач в логистике – транспортная задача. На примере перевозки сырья для предприятия «Казахмыс» рассмотрен один из методов решения транспортной задачи, найден оптимальный (т. е. сопряженный с минимальными затратами) план грузоперевозок.

Ключевые слова: транспортная задача, оптимальный план, минимальные затраты, математическая модель, руда, месторождения, грузоперевозки, груз.

Транспортная задача – математическая задача линейного программирования специального вида о поиске оптимального распределения однородных объектов из аккумулятора к приемникам с минимизацией затрат на перемещение. Для простоты понимания рассматривается как задача об оптимальном плане перевозок грузов из пунктов отправления (например, складов) в пункты потребления (например, магазины), с минимальными общими затратами на перевозки [1].

В логистике такая задача применяется для организации эффективного распределения потоков товаров от нескольких производителей к нескольким потребителям. В случае различной стоимости перевозки единицы груза между разными предприятиями возникает вопрос: какие потребители должны снабжаться первым производителем (первым складом, распределительным центром и т.д.), какие – вторым и так далее. Даже при изучении простейшей транспортной системы, состоящей из четырех производителей и трех потребителей, существует множество вариантов распределения потоков товаров. Перед логистом встает задача выбора из этих вариантов оптимального. В зависимости от поставленной перед ним задачи он может выбрать вариант распределения, характеризующийся наименьшими транспортными издержками, наименьшими затратами времени, наименьшим износом транспортных средств и т.д.

«Казахмыс» – крупнейший производитель меди в Казахстане, ведущая международная компания по добыче и переработке природных ресурсов. Производство меди полностью интегрированное, начиная с добычи руды и заканчивая производством конечной продукции в виде катодной меди и медной катанки. Карагайлинский горно-обогатительный комбинат — казахстанское предприятие-производитель полиметаллического сырья, предприятие в посёлке Карагайлы Карагандинской области. Сырьевая база предприятия — Карагайлинское месторождение, рудники «Абыз» и «Акбастау» в Каркаралинском районе и «Кусмурун» в Аягоском районе ВКО. Входит в состав производственного объединения «Карагандацветмет» корпорации «Казахмыс» [2].

Задача.

Водитель, работающий на автопредприятии ИП «Торбаев» осуществляет перевозку руды медно-цинковой из месторождений данного ископаемого на место переработки и производства продукции на автомобиле Shacman. Груз доставляется с рудников «Кусмурун», «Акбастау», «Абыз», на три пункта разгрузки Карагайлинской обогатительной фабрики «Казахмыс»: площадка №6, КОФ Бункер, площадка КПП. Стоимость перевозки с

каждого пункта добычи медно-цинковой руды в каждый пункт разгрузки (тысячи тенге), также запасы руды на месторождениях и количество груза, необходимого данным пунктам разгрузки (тонны) указаны в таблице.

Таблица 1. Стоимость доставки единицы груза из каждого пункта отправления в соответствующие пункты назначения

пункты разг рудники	Площадка №6 – пункт №1	КОФ Бункер – пункт №2	Площадка КПП – пункт №3	Запасы
«Кусмурын» - рудник №1	22	24	23	50
«Акбастау» - рудник №2	20	23	21	25
«Абыз» - рудник №3	7	10	8	30
Потребности	30	40	35	

Необходимо составить такой план перевозок, при котором стоимость перевозок будет минимальной.

Математическая модель транспортной задачи:

$$F = \sum \sum c_{ij} x_{ij},$$

при условиях:

$$\sum x_{ij} = a_i, i = 1, 2, \dots, m,$$

$$\sum x_{ij} = b_j, j = 1, 2, \dots, n,$$

$$x_{ij} \geq 0 \text{ [4, стр. 54].}$$

Запишем экономико-математическую модель для нашей задачи.

Переменные:

x_{11} – количество груза из 1-го рудника в 1-й пункт разгрузки

x_{12} – количество груза из 1-го рудника в 2-й пункт разгрузки

x_{13} – количество груза из 1-го рудника в 3-й пункт разгрузки

x_{21} – количество груза из 2-го рудника в 1-й пункт разгрузки

x_{22} – количество груза из 2-го рудника в 2-й пункт разгрузки

x_{23} – количество груза из 2-го рудника в 3-й пункт разгрузки

x_{31} – количество груза из 3-го рудника в 1-й пункт разгрузки

x_{32} – количество груза из 3-го рудника в 2-й пункт разгрузки

x_{33} – количество груза из 3-го рудника в 3-й пункт разгрузки

Ограничения по запасам:

$$x_{11} + x_{12} + x_{13} \leq 50 \text{ (для 1 рудника)}$$

$$x_{21} + x_{22} + x_{23} \leq 25 \text{ (для 2 рудника)}$$

$$x_{31} + x_{32} + x_{33} \leq 30 \text{ (для 3 рудника)}$$

Ограничения по потребностям:

$$x_{11} + x_{21} + x_{31} = 30 \text{ (для 1-го пункта разгрузки)}$$

$$x_{12} + x_{22} + x_{32} = 40 \text{ (для 2-го пункта разгрузки)}$$

$$x_{13} + x_{23} + x_{33} = 35 \text{ (для 3-го пункта разгрузки) [3, стр. 87].}$$

Целевая функция:

$$22x_{11} + 24x_{12} + 23x_{13} + 20x_{21} + 23x_{22} + 21x_{23} + 7x_{31} + 10x_{32} + 8x_{33} \rightarrow \min$$

Стоимость доставки единицы груза из каждого пункта отправления в соответствующие пункты назначения задана матрицей тарифов (таблица 1).

Проверим необходимое и достаточное условие разрешимости задачи.

$$\sum a = 50 + 25 + 30 = 105$$

$$\sum b = 30 + 40 + 35 = 105$$

Условие баланса соблюдается. Запасы равны потребностям. Следовательно, модель транспортной задачи является закрытой.

Для решения задач оптимизации в MS Excel 2010 используется инструмент Поиск решения. Создадим таблицы на рабочем листе для ввода условий задачи [3, стр.88].

На экране отобразится диалоговое окно «Параметры поиска решения», в котором устанавливаются следующие параметры (рисунок. 5.4):

- в поле «Оптимизировать целевую функцию» указывается адрес ячейки со значением целевой функции – В15;
- выбирается нахождение минимума целевой функции;
- в поле «Изменяя ячейки переменных» указываются адреса ячеек со значениями искомым переменных В9:Е11;
- устанавливается флажок «Сделать переменные без ограничений неотрицательными»;
- в списке «Выберите метод решения» указывается «Поиск решения линейных задач симплекс-методом».

Таблица 2. Таблицы, созданные в Excel для ввода данных задачи

	Площадка №6 – пункт №1	КОФ Бункер – пункт №2	Площадка КПП – пункт №3	Запасы
«Кусмурын» - рудник №1	22	24	23	50
«Акбастау» - рудник №2	20	23	21	25
«Абыз» - рудник №3	7	10	8	30
Потребности	30	40	35	
	Площадка №6 – пункт №1	КОФ Бункер – пункт №2	Площадка КПП – пункт №3	Запасы
«Кусмурын» - рудник №1				
«Акбастау» - рудник №2				
«Абыз» - рудник №3				
Потребности	0	0	0	

Рисунок 1– Таблицы, созданные в Excel с данными задачи

Ввести исходные данные, целевую функцию, ограничения и граничные условия.

Таблица 3. Введение формул целевой функции, ограничений

	Площадка №6 – пункт №1	КОФ Бункер – пункт №2	Площадка КПП – пункт №3	Запасы
«Кусмурын» - рудник №1				=СУММ(В10:Д10)
«Акбастау» - рудник				=СУММ(В11:Д11)

№2				
«Абыз» - руд №3				=СУММ(B12:D12)
Потребности	=СУММ(B10: B12)	=СУММ(B10: B12)	=СУММ(B10: B12)	=СУММПРОИЗВ(B3:D5;B10:D12)

Выполнить команду Данные→ Поиск решения; указать параметры в диалоговом окне Параметры поиска решения, выполнить решение.

Минимальные затраты составят: 1925 ден. ед.

Анализ оптимального плана.

Из 1-го рудника необходимо груз направить в 2-й пункт разгрузки (40 ед.), в 3-й рудник (10 ед.)

Из 2-го рудника необходимо весь груз направить в 3-й пункт разгрузки.

Из 3-го рудника необходимо весь груз направить в 1-й пункт разгрузки.

Задача позволяет определить, какой механизм и на какую работу надо назначить, чтобы добиться максимальной производительности при минимальных затратах на перевозку; задача об увеличении производительности автомобильного транспорта за счет минимизации пробега. Таким образом, важность решения данной задачи для экономики несомненна.

Список литературы:

1. Википедия – свободная энциклопедия. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%>
2. Википедия – свободная энциклопедия. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%>
3. Математические методы в экономике. С.Н. Косников. Учебное пособие. – Москва, 2017.
4. Экономико-математические методы и модели: компьютерное моделирование. – Орлова И.В. Учебное пособие. – Москва, 2012.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАСЫМАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

САРИЕВА А.А.

магистрант МНН-61 тобы

МАМБЕТОВА С.Ш.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада көлік логистикасы теориясының жағдайы мен даму перспективаларын анықтауға арналған заманауи тәсілдер егжей-тегжейлі қарастырылған. Жүргізілген зерттеулер мен жүйелік талдау негізінде автор Қазақстандағы тасымалдау мәселелерін негіздейді.

Түйінді сөздер: логистика, процесс, логистикалық жүйе, жүк тасымалы.

Логистика – индустриялық дамудың өзіндік катализаторы, оны жетілдіру біздің ел үшін үлкен маңызға ие. Бұл процесс мемлекетаралық интеграцияның негізі болып табылады. Әр түрлі интеграциялық процестердің белсенді жақтаушысы болған Қазақстанның маңызды артықшылығы бар - оның геосаяси және экономикалық ресурстары транзиттік әлеуетті Азия мемлекеттері мен Еуропа арасындағы құрлықтық көлік байланысының оңтайлы нұсқасы ретінде табысты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Көлік жүйесін дамыту мен жетілдірудің заманауи тенденциясы логистиканың таралуы, логистикалық менеджмент, яғни тауарларды тез және сапалы жеткізу бойынша қызметтердің бүкіл спектрі болды. Өндіріс факторларының, атап айтқанда жұмыс күшінің,

инфрақұрылымның көптеген елдердегі қымбаттауы ұлттық деңгейде өндірістің тиімсіздігіне алып келеді және оны басқа елдерге жіберуге ықпал етеді [2].

Елдің үлкен аумағын және 23 аэродромның болуын ескере отырып, авиация көлік саласында шешуші орын алады. Қазақстан әуе тасымалдаушыларына қызмет көрсету деңгейі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруда. 2021 жылға қарай 18 аэродром ИКАО талаптарына сәйкес келеді.

4000 км-ден астам ішкі су жолдары мен Каспий теңізіне шығу ел экономикасы үшін маңызды. 2021 жылға қарай Қазақстанның теңіз порттарының өткізу қабілетін 20,5 млн тоннаға дейін жеткізу және Каспийде теңіз арқылы жүк тасымалдаудағы қазақстандық үлесті 70% дейін арттыру, сондай-ақ жүк тасымалдау көлемін ұлғайту жоспарланып отыр. ішкі су жолдары 2,5 миллион тоннаға дейін және су көлігімен транзиттік жүк тасымалдау көлемін 1,5 миллион тоннаға дейін арттыру.

Жоғары тиімді логистикалық жүйені құру және оның халықаралық логистикалық жүйеге интеграциялануын қамтамасыз ету Қазақстан үшін өте маңызды. Осыған байланысты логистикалық тиімділік индексында қырқыншы орынды иелену жоспарланып отыр.

Өзінің орналасқан жерін ескере отырып, Қазақстан маңызды транзиттік елге айналуы мүмкін. Қазіргі уақытта бұл әлеует толық пайдаланылмаған. Қазақстан Еуропа мен Азия арасындағы трафиктен пайда табуға жақсы жағдай жасады. Қазіргі уақытта қытайлықтардың Қазақстан арқылы транзиті аз, өйткені Қытайдан Еуропалық Одаққа импорттың негізгі бөлігі оңтүстік теңіз жолымен өтеді. Есептеулер көрсеткендей, Қытайдан Еуропаға жеткізілетін жүктердің тек 1% -ы құрлықтық маршрутты пайдаланады (шамамен 697 млрд. Доллардан шамамен 7 млрд. АҚШ доллары). Осындай жақсы ресурстармен және картада тиімді орналасуымен біздің мемлекет өз әлеуетін толық аша алмады. Сондықтан Қазақстанда логистиканың тиімділігін арттыру үшін не істеуге болады, біз бұл туралы мамандар не айтатыны туралы ақпарат бердік. Қосымша транзиттік жүк ағындарын тарту үшін Қазақстанға заманауи көлік инфрақұрылымын құру қажет.

Қазіргі кезде Қазақстандағы мамандар көлік саласы үшін келесі проблемаларды анықтайды: халықаралық тасымалдаудың шектеулілігі, шектеулі технологиялық даму, дамымаған интермодальдық көлік, көліктік-логистикалық қызмет деңгейінің төмендігі, көліктердің жеткіліксіз саны және ескірген парк. Сонымен қатар, дамыған елдерде ЖІӨ-ге айтарлықтай үлес қосатын логистика Қазақстанда әлі қалыптасу сатысында.

Халықаралық және ішкі көліктерде жүк тасымалдаудың негізгі көлемі теміржол көлігімен жүзеге асырылады. Автомобиль көлігі негізінен аймақтық көлік үшін қолданылады. Теңіз және әуе арқылы жүк тасымалдау дұрыс дамымаған. Транзиттік трафиктің көлемін ақпараттың жеткіліксіздігіне байланысты бағалау мүмкін емес. Интермодальдық көлік туралы да ақпарат жоқ.

Алдағы жылдарға арналған Қазақстанның көлік жүйесін дамытудың негізгі міндеттері:

- және көлік жүйесін еуразиялық көлік желісіне интеграциялау;
- жүктерді халықаралық теміржол және автомобильмен тасымалдауды одан әрі дамыту;
- ішкі су және теңіз жолдарымен жүк тасымалдау көлемінің ұлғаюы;
- әуе көлігімен жүк және жолаушылар тасымалы көлемін ұлғайту;
- интермодальдық тасымалдауды дамыту;
- қолданыстағы көлік инфрақұрылымын дамыту және жетілдіру.

Жүктерді контейнерлермен тасымалдаудың экономикалық тиімділігі бүкіл әлемде мойындалған. Контейнерлеу процесі өткен ғасырдың 60-жылдарының басында басталды, қазір әлемде контейнер тасымалдаудың жетілген нарығы қалыптасты, дамыған елдерде контейнерлеу деңгейі 90% -дан асады.

Посткеңестік елдердің көпшілігі сияқты, Қазақстан, өкінішке орай, осы процесте өзін аутсайдер ретінде тапты. Ресей Федерациясында контейнерлеу деңгейі 34–35% құрайды, Қазақстанда бұл көрсеткіш әлдеқайда төмен.

Транзиттік әлеуетті қалыптастыру бойынша соңғы жылдары қабылданған шаралар бұл жағдайды шұғыл түрде түзету қажеттілігін көрсетті. Соңғы жылдары бұл бағытта көп жұмыс

жасалды, дегенмен көптеген мәселелер әлі күнге дейін шешімін таппай келеді. Осыған байланысты, Ю.Лавриненко атап өткендей, Қазақстандағы жүк тасымалын контейнерлеу бағдарламасын әзірлеу және қабылдау қажет.

2012 жылы «Ресей теміржолдары» АҚ холдингтегі контейнерлік бизнесті кешенді дамыту тұжырымдамасын қабылдады. SWOT талдауы ресейлік теміржолдардағы қолданыстағы көлік өнімдерінің әлсіз жақтарын көрсетті: тасымалдаудың салыстырмалы түрде төмен жылдамдығы, әсіресе 2 мың км-ден аспайтын қашықтықта, бағаның жеткіліксіз бәсекеге қабілеттілігі, жоғары динамикалық жүктемелер және зақымдану қаупі, «есіктен есікке» дамымаған. есік қызметі., байланысты қызметтердің сапасының төмендігі, қауіпсіздікке қосымша шығындар, әлсіз кедендік сүйемелдеу, икемсіз тарифтік саясат, әрекеттердің сәйкес келмеуі. Бұл проблемалардың барлығы контейнерлік тасымалдаудың қазақстандық нарығы үшін өзекті болып табылады.

«Нұрлы жол» бағдарламасында Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымды дамыту министрлігіне (ҚР МИД) өнеркәсіптерді және жалпы көлік-логистикалық кешенді дамытудың кешенді бағдарламасын әзірлеу туралы нұсқаулық бар. Алайда, осы мақсаттарға қаражат қарастырылмаған.

Осы мәселені Үкімет жанындағы Көлік кеңесінің қарауына шығару туралы өтінішпен ҚР МІР-не хат жіберілді. Қаржыландыруды 2020–2021 жылдарға арналған конкурстық рәсімдерден тыс зерттеулерді қаржыландырудың мақсатты бағдарламасы шеңберінде алуға болады.

2020 жылы 22 мамырда Жоғары ғылыми-техникалық кеңестің шешімімен ғылыми зерттеулерді бюджеттен қаржыландырудың едәуір ұлғаюы мақұлданды, 2021 жылға 83,5 млрд.теңге бөлінеді, яғни қаржыландыруға мүмкіндіктер бар .

«KAZLOGISTICS» СТК Төрағасының орынбасары сонымен қатар 2010 жылдың 1 шілдесінде енгізілген Кеден одағының Кеден кодексінде контейнер уақытша импорт шығарылуы тиіс көлік құралы ретінде танылатындығына назар аударды. 90 күннен асады.

Қазір мемлекеттік органдар Стамбул конвенциясына қосылу және контейнерлерді 180 күнге дейін өсіру арқылы контейнерлер мәртебесіне ауыстыру бойынша жұмыс жүргізуде. Жұмыс қазірдің өзінде үйде жүр.

Сонымен қатар, Ресей теміржолдары контейнер нөмірін кедендік транзит рәсімінде пайдалануды маңызды деп санаймын, өйткені бұл вагон емес, көлік құралы, және бұл тауарларды қабылдау мен оларды шекара мен порт бекеттерінде тасымалдау уақытын едәуір қысқартады деп санаймын. Осылайша, ЕАЭО шеңберінде және 1520 аймағында әр түрлі пікірлер бар және консенсус қажет.

Сондай-ақ, автомобильмен, ең бастысы, экспорт пен импорттық транзиттік бағыттардың соңғы және бірінші милясында контейнерлік тасымалдауды дамытудың кешенді жоспарын қабылдау қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстанда автомобильмен жүйелі контейнерлік тасымалдау жоқ. Тек бірнеше контейнерлі жартылай тіркемелер қалды, контейнерлер тасымалданатын жүктердің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмайтын бейімделген тіркемелер мен платформаларда тасымалданады. Каспий теңізінде фидер тасымалдауын дамыту да өзекті болып табылады, контейнерлеудің әлемдік тенденциясы осы маңызды салада бағалау мен шараларды қабылдауды қажет етеді.

«Қазақстан темір жолы» ҰК АҚ» басқарма төрағасының материалдық-техникалық қамтамасыз ету жөніндегі орынбасары Павел Соколовтың айтуынша, ағымдағы жылдың бес айында трафик көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2% -ға, контейнерлік тасымалы - 33% -ға артқан – деді.

Контейнерлік тасымалдың едәуір артуы транзитпен байланысты - 28% -ға өсті, ел ішінде тасымалдау тек 0,1% -ға өсті, ал экспорт үшін - 2,1%.

П.Соколовтың айтуынша, «ҚТЖ» ҰК АҚ» контейнерлік тасымал үлесін арттыру үшін бизнестің қажеттіліктерін түсінуі керек. Оның айтуынша, экспортқа жіберілген 83 миллион

тонна жүктің ішінде контейнерлеу мүмкіндігі 7,6 миллион тоннаны құрайды, бұл астық, түсті және қара металдар және т.б.

«ҚТЖ» ҰК АҚ» төрағасының орынбасары мемлекеттік органдарға транзиттік контейнерлерді тексеруді болдырмау және импортталған контейнерлерді тағайындалған станцияға тексеру жүргізу туралы шешімі үшін алғыс айтты. Сонымен қатар, контейнерлік тасымалды арттыру үшін келесі шараларды қабылдау қажет:

- Қазақстан Республикасының Әкімшілік кодексіне айыппұлдардың (50 АЕК) күшін жоюға және контейнерді уақтылы шығармағаны үшін тәркілеудің күшін жоюға өзгерістер енгізу;

- 2021–2023 жылдар аралығында «Достық - Мойынты теміржол учаскесін жаңғырту» жобасын қаржыландыру шарттарын өзгерту;

- «Дарбаза - Мақтаарал (ҚР) - Джизак (RU) теміржол желісінің құрылысы» және «Қазалы - Арыс теміржол учаскесін модернизациялау» жобаларының техникалық-экономикалық негіздемесін әзірлеуді қарастыру;

- Астана 1 және ДҚО АБЖ ақпараттық жүйелерін біріктіруді жеделдету;

- Достық станциясынан Алтынкөл станциясына дейінгі контейнерлік трафиктің бағытын өзгерту;

- еншілес компанияларды «Кедентранссервис» АҚ, «KTZ Express» АҚ) тарифтердің қол жетімділігі мен айқындылығы үшін цифрландыру;

- Ақтау порты арқылы экспорттық-импорттық тасымалдау үшін 0% ҚҚС белгілеу;

- Ақтау порты - Алат порты тұрақты фидер желісін дамыту.

«Атамекен» ҚР МЖК Төралқасы Көлік және логистика комитетінің мүшесі Еділ Ысқақов контейнерге 180 күн мерзімінің ұлғаюы логистикалық компаниялардың бос контейнерлерді байланысты х бағыты бойынша тиімді пайдалану тәуекелдерін төмендететінін атап өтті, бұл жеткізу құнын төмендетуге көмектеседі [4].

Жүйелі мәселелерді (тарифтік мәселелер, инфрақұрылым шектеулер, тапшылығы шешу - контейнерлік трафик ұлғайту үшін, оның пікірінше, бұл екі бағытта жұмыс істеу үшін қажетті болып табылады орнату платформаларды) және контейнерлер арқылы тауарларды жеткізу үшін аудару кәсіпорындарға жобаларды жүзеге асыру.

Экспортқа өнім жеткізетін кәсіпорындардың контейнерлерде жеткізілімдерін ұлғайтуы үшін кәсіпорындардың өзінде инфрақұрылымды жаңарту қажет.

«Қазақмыс» корпорациясының өндірістік логистикасымен айналысатын «Транко» АҚ өкілі Сергей Анашкиннің айтуынша, компания контейнерлеуге өте мүдделі. Қазір Балқаш пен Жезқазғандағы зауыттарда контейнерлік алаң жобасы жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, С. Анашкин контейнерлер және - көлік активтерін инвестициялау неғұрлым икемді тарифтік саясаты, салық жеңілдіктері қолданылады қажеттігін атап өтті орнату платформалар. Ең бастысы, теміржол көлігімен жүк жеткізудің жоғары жылдамдығын қамтамасыз ету.

Жүк жөнелтушілерді тартымды логистикалық шешімдер мен есептеулермен қамтамасыз ету, сондай-ақ контейнерлік тасымалдау үшін тауарларды конверсиялауды ынталандырудың бағдарламалық тетіктерін құру қажет. Басқа логистикалық шешімдерді қолданудан және «Казцинк» ұсынған есептеулерден алынған экономикалық нәтиже барлық күткен шамалардан асып түсті.

Жаһандық логистиканың тағы бір тенденциясы - ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарға қарағанда көбірек көлем өндіретін агломерациялардың урбанизациясы мен жүк логистикасы. Өнеркәсіптік логистикалық жүйені, соның ішінде контейнерлеуді оңтайландыруда үлкен мүмкіндіктер бар [1].

«Ақтау халықаралық теңіз сауда порты» - порттың қуатын кеңейту үшін контейнермен жүк тасымалдауды қолдану қажет. ТМТМ маршрутының ашылуымен бұл трафик көбейген, бірақ дәліздің әлеуеті әлі толық пайдаланылмаған.

Осы орайда, бұл контейнер 20 фут және жетіспеушілігі мәселесін шешу үшін қажетті болып табылады фитингтер платформалар. Олардың тапшылығы Қазақстандағы

контейнерлік тасымалдаудың дамуын бәсеңдетуі мүмкін. Болашақ контейнерге тиесілі деп ойлаймын.

Оның пікірінше, контейнерлеуді екі бағытта дамыту қажет - транзиттік, экспорттық және импорттық, өйткені бұл салалардың ерекшеліктері әр түрлі.

Естеріңізге сала кетейін, Қазақстанның Транскаспий халықаралық көлік бағытын - Қытай мен Орталық Азияны Каспий теңізі мен Каспий маңы елдерінің аумақтары арқылы Еуропа елдерімен байланыстыруға арналған көлік дәлізін дамытуға белсенді қатысуы кең жол ашады контейнерлік тасымалдауды дамытудың болашағы.

Ағымдағы жылдың қаңтарында «Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясы (ҚТЖ, Қазақстан темір жолы) 2019 жылдың соңында ТМТМ трассасы бойынша контейнерлік тасымалда тарихи рекорд орнатылғанын хабарлады. Өткен жылы трафиктің өсуі 2018 жылмен салыстырғанда 71% құрады. Ресми мәліметтерге сәйкес өткен кезеңде трафиктің көлемі 15 мың контейнерден асқанын ескерсек, сандық тұрғыдан алғанда 2019 жылға арналған өсім шамамен 10,7 мың TEU құрады. Жалпы, контейнерлік тасымалының көлемі 26 мыңнан астам контейнерді құрайды [4].

«Транскаспий халықаралық көлік маршруты (ТМТ)» Халықаралық қауымдастығы ТМТМ дамыту бойынша үйлестіру комитеті басшыларының шешімімен құрылған ТМТ-ны дамытумен айналысады - «Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясы» АҚ, Әзірбайжан Теміржол, АҚ Грузия теміржолы 2016 жылғы желтоқсанда. Содан кейін Үйлестіру комитетінің мүшелері заңды тұлғалар бірлестігі түрінде Халықаралық ТМТМ қауымдастығын құру туралы шешім қабылдады, оның құрамына Ассоциацияның тұрақты жұмыс тобы кіреді, оның құрамына қауымдастық мүшелерінің уәкілетті өкілдері кіреді, қазіргі кездегі ТМТМ жобасын іске асыру мәселелері.

Қазақстандағы теміржолдардың ұзындығы 16 мың км- ден асады. Олар республиканың барлық аймақтарын байланыстырады және 15 түйісу нүктелері арқылы Қазақстанмен халықаралық байланыстарды қамтамасыз етеді, сонымен қатар көршілерімізді транзиттік тасымалдармен қамтамасыз етеді.

Халықаралық транзит тұрғысынан маңыздыларының бірі - Қазақстан-Қытай шекарасындағы Дружба-Алашанькоу шекара өткелі. Бүгінде бұл Трансасиялық теміржолдың негізгі буыны болып табылады.

Көптеген елдердің үкіметтері логистиканың дамуына бәс тігіп отыр, бұл экономикалық дамуды ынталандырудың негізгі факторы. Қазіргі жағдайда логистикаға елдің индустриялық дамуы үшін шешуші рөл жүктелген, өйткені Қазақстандағы барлық жүк тасымалы және Қазақстаннан жеткізілетін тауарлар дұрыс логистикалық схемаларға байланысты. Табысты экономикалық дамудың ажырамас компоненті ішкі компонентті - Қазақстанның логистикалық картасын іс жүзінде жүзеге асыру болып табылатындығы ерекше маңызды. Бұл бүкіл көліктік-логистикалық жүйені жоспарлау құралы көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындарға ұзақ мерзімді негізде кірістер мен шығыстардың болжамдарын жасауға, ұзақ мерзімді маркетингтік саясатты жүзеге асыруға және қаржылық тұрақтылықтың барлық жағымды факторларын ескеруге мүмкіндік береді. мәнер. Оның құрылымы жалпы бизнес үшін де, жеке компаниялар мен мемлекеттік органдар үшін де қолайлы болуы керек. Маңызды сыртқы құрал қазақстандық транзитке бағытталған «Қазақстан - Жаңа Жібек Жолы» жобасын іске асыру болуы керек. Қазақстан мұнда бірден бірнеше артықшылықтарға ие болады, олардың бастысы: жеткізу уақыты, қаржы мен уақыттың тоңуы; маршрут, ол негізінен Қытай аумағынан өтеді, сондай-ақ жасыл дәліз - Сауда-көлік хабын салу және маңызды фактор - Жібек жолының тарихи жолы. Транзиттік әлеуетті елдің экономикалық өсу нүктесі ретінде қарастырған жөн деп сеніммен атап өтуге болады. Осы мақсатта тартымдылықты арттыру және ТМД аумағында ең заманауи тиімді көліктік-логистикалық жүйені құру, кең ауқымды қызмет түрлерін ұсынуды ескере отырып, кез-келген көлік түріндегі көліктік-логистикалық қызметті жетілдіру, бәсекеге қабілетті ұсыну қажет. тарифтер, транзиттік жүк ағындарының дәліздерін тұрақты, сызықтық негізде одан әрі жетілдіру, транзит уақыты, құны және осы дәліздердің жүйелі пайдаланылуы нақты

анықталатын негіз, кіру және шығу үшін оңтайлы жағдайлар мен инфрақұрылымды ұйымдастыру және дамыту жүк ағындары, содан кейін соңғы бағыттарға жергілікті тарату. Айта кету керек, бұл Қазақстанның транзиттік әлеуетін барынша арттыру үшін орындалуы керек міндеттердің толық тізімінен алыс. Егер бұл жасалса, онда Қазақстанға көлік логистикасының экономикалық дамуға қосқан үлесі үлкен пайда әкеледі [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Дудар Т.Г. Логистика: базалық курс: оқу құралы – Алматы, 2014. – 221 бет.
2. [Ғаламтор-ресурсы] (сайтқа кіру күні 04.04.2021ж.) – <https://ulex.kz/articles/show/the-main-problems-of-transportation-in-kazakhstan>.
3. Тулембаева А.Н. Монография. Развитие макрологистической системы в Республике Казахстан. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004.
4. Қазақстан теір жолының ресми сайты. [Ғаламтор-ресурсы] (сайтқа кіру күні 04.04.2021ж.) – <https://www.railways.kz/>.

ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНДА ФРАНЧАЙЗИНГТІ ҚОЛДАНУ

СЕРІК А.

РД-18-1к тобының студенті

МАТАЕВА Б.Т.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., туризм және мейрамхана

ісі кафедрасының доценті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада қонақжайлылық индустриясында франчайзингті қолдану мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: франчайзинг, қонақжайлылық индустриясы, қонақ үй, қонақ үйі тізбегі.

Отандық кәсіпкерлерге қарап, бірінің өз бизнесін тез дамытып, екіншілерінің дами алмағандығын байқауға болады. Әрине, әр кәсіпкер кәсіпорынды дамытып, жоғары табыс әкелетіндей бизнес жүргізуді үйренгісі келеді. Франчайзинг сәттіліктің кілті бола алады, себебі кез-келген франчайзинг жүйесі тек табысты бизнеске негізделген.

Франчайзинг компания (франчайзер) тәуелсіз адамға немесе компанияға (франчайзи) осы компанияның өнімі мен қызметін сату құқығын беретін бизнес ұйымы. Франчайзи өнім немесе қызметтерді франчайзер алдын-ала белгіленген заң мен бизнес ережелеріне сәйкес сатуға міндеттенеді. Осы ережелердің барлығын жүзеге асырудың орнына франчайзи компанияның атын, беделін, өнімі мен қызметтерін, маркетингтік технологияларды, сараптамананы және қолдау тетіктерін пайдалануға рұқсат алады. Осылайша, ережелерді орындау кемшілік емес, керісінше, ережелерді сақтау франчайзидің пайда табуға және инвестицияның пайдалылығын түсінуге бар мүмкіндігі бар екенін білдіреді. Осындай құқықтарды алу үшін франчайзи франчайзерге алғашқы жарнаны төлейді, содан кейін ай сайынғы жарналарды төлейді. Бұл жалдаудың бір түрі, өйткені франчайзи ешқашан тауарлық белгінің толық иесі емес, тек ай сайынғы жарналарды төлеу кезеңінде тауарлық белгіні пайдалануға құқылы. Бұл жарналардың сомалары франчайзингтік шартта (келісімшартта) ескертіледі және келіссөздер нысаны болып табылады. Франчайзингтік пакет (франчайзи табыстайтын бизнесті жүргізудің толық жүйесі) тиісті кәсіпкерге алдын ала тәжірибесі, білімі немесе осы салада оқуы болмаса да, өз бизнесін табысты жүргізуге мүмкіндік береді.

Бизнестің кез-келген түрін франшизаға айналдыруға болады. Халықаралық Франчайзинг Қауымдастығы франчайзинг әдістерін қолдануға болатын экономиканың 70 саласын бөледі: бухгалтерлік есеп, авто жөндеу, кітап дүкендері, балалар киімі және оқыту,

құрылыс, шағын азық-түлік дүкендері, косметикалық дүкендер, білім беру, жұмыспен қамту, мейрамханалар, қонақ үйлер, кір жуу және тазарту қызметтері, жеке пошта жәшіктері, фотостудиялар, риэлторлық компаниялар, туризм және ойын-сауық, арнайы жабдықтарды жалға беру және туристік агенттіктер.

Франчайзингтік өзара қарым-қатынас екі тарап үшін де пайдалы болуы мүмкін. Франчайзи ең аз шығындармен максималды сатуға мүдделі. Франчайзи франчайзинг бизнесін жүргізу ережелерін ұстануы керек және франчайзер өткізетін жарнамалық және маркетингтік компанияларға қатысуы керек. Франчайзер бір франчайзи жасау өте қиын болатын бәсекелестікті басқаруға бағытталған. Франчайзер франчайзи өзінің күнделікті операцияларына назар аударуы үшін қажетті қолдауды ұсынады.

Статистикалық мәліметтерді талдай келе, Еуропада 60-70% –тәуелсіз қонақ үйлер, 20-25% - қонақ үй тізбектері; ал Америкада (Солтүстік, Оңтүстік, Орталық) 15-20 % - тәуелсіз қонақ үйлер және 70% - қонақ үй тізбектері, 10%-қонақ үй консорциумдары («Best Western» =3000 сипаттағы қонақ үй кәсіпорынның бірігуі, олардың негізгі қызметі жарнама материалдарын баспаға шығару, қонақ үй тізбектеріне қарсыласу) екендігін атап өтуге болады.

Америка қонақ үй қорының саны бойынша көш басшы болып саналады -215-ке жуық қонақ үй тізбектеріндегі көш басшылары бар.

АҚШ-тың әлемдік қонақ үй бизнесінің даму үрдісіне әсері :

- тауар сатудағы және қызмет көрсетулердегі агрессивлық маркетинг;

- Fast Food жүйесінің дамуы;

- кредиттік карточкалар, бонустар, жеңілдіктер жүйесінің дамуындағы тәжірибе;

- аэропорттардың жеке меншікте болуы және жеке авиа альянстардың «One World»,

«All Stars», « Atlantic Excellence» құрылуы.

АҚШ туризміндегі франчайзингтік қатынастар негізінен тамақтану, қонақ үй, курорттық аймақтар, тақырыптық парктер және т.б. салаларда шоғырланған. 2018- жылдың басында АҚШ-та жалпы айналымы 53 миллиард долларды құрайтын 82 923 франчайзингтік мейрамхана болды. Франчайзерлер 56 259 мейрамханаға ие болды. Орналастыру құралдарының ішінде жылына 8 393 франчайзингтік қонақ үйлер, мотельдер мен кемпингтер болды. Сонымен қатар, қонақ үй кәсіпорынына қатысты франчайзерлер 7 206 ие болған.

Қонақ үй тізбектерінің туризм индустриясына әсері өте жоғары. Қазіргі уақытта «өндірістегі стандарт» деп саналатынның көпшілігі қонақ үй тізбектерінде қолдау тапты. Егер қандай-да бір идея тізбектегі қонақ үйлердің бірінде өзінің өміршеңдігін дәлелдесе, оны франчайзингтік қонақ үйлерге енгізу ұсынылады. Мейрамхана тізбектерінің жоғары белсенділігі туризмдегі тамақтанудың бұл түрінің өсіп келе жатқан үлесін көрсетеді.

Қонақ үй бизнесіндегі келісімшарттық келісімнің маңызды тармағы операторлардың орындарды резервтеу жүйесімен қамтылған кәсіпорындар тізбегіне қосу болып табылады. Қонақ үй франчайзингі жағдайында келісім-шарт бөлмелер санын және осы кәсіпорынмен байланысты қызметтерді анықтайды.

Франчайзинг бағасы, сондай-ақ мүлікті пайдаланғаны үшін төленетін төлемдер мен сыйақы да шартта ескертіледі. Мысалы, мейрамхана франчайзингінің алғашқы алымы 5000 доллардан 40000 долларға дейін, орташа франчайзинг 21000 долларды құрайды. Бастапқы кезең 5 жылдан 20 жылға дейін өзгеруі және бір-біріне шағымдар болмаған жағдайда ұзартылуы мүмкін.

Кесте 1. Әлемдегі ең ірі қонақ үй тізбектері

Топтар	Нөмірлер саны	Қонақ үйлер саны
«Хоспиталити Франшиз Системс»	354997	3413
«Холидей Инн Уордвайд»	328979	1692
«Бест Вестрн Интернэшнл»	273804	3351
«Аккор Групп»	238990	2098
«Чойс Отел Интернэшнл Инк.»	230430	2502

«Мариотт Корпорейшн»	166919	750
«ИТТ Шератон Корпорейшн»	132361	426
«Хилтон Отел Корпорейшн»	94653	242
«Фортс»	76330	871
«Хаятт Отелс-Хаят Интернешнл»	77579	164
«Карлсон-Редиссон-Колони»	76069	336
«Промус Кос»	75558	459
«Клаб Медитеран СА»	63067	261
«Хилтон Интернэшнл»	52979	160
«Сол Групп»	40163	156
«Интер-Континетал Отелс»	39000	104
«Уэстин Отелс энд Резортс»	38029	75
«Нью Уорд-Рамада Интернэшнл»	36520	133
«Канадиен Пасифик Отелс»	27970	86
«Сосьете дю Лувр»	27427	398

Шарт жасасу кезінде төленетін бастапқы сомаға қосымша, франчайзер мерзімді аударымдарды жүзеге асыруға міндетті, олардың мөлшері операциялардың көлеміне тікелей байланысты. Аударымдар мейрамхана кірісінің 2-ден 11,5% - на дейін құрауы мүмкін. Қонақ үй индустриясы үшін аударымдар нөмірлік қор табысынан 1,5-тен 5% - ға дейін құрайды. Төлем шарттары келісім-шартта, сондай-ақ, апта сайын немесе ай сайын жасалатын төлемдерде анықталады.

Франчайзингтің АҚШ-тағы туризм саласындағы артықшылықтары бизнеске үлкен пайда табуға мүмкіндік береді. Өзгеріп отырған экономикалық жағдайларда франчайзингтің жаңа нарықтары мен тұжырымдамаларын әзірлеу жалғасуда. АҚШ мысалында түрлі елдердегі туризм индустриясының даму ерекшеліктерін, оның аймақтық жағдайларымен де байланысты өзіндік ерекшелігі бар екеніне көз жеткізуге болады. Осыған байланысты туризм мәселелерімен айналысатын түрлі елдердің ұлттық органдары әртүрлі құқықтар мен өкілеттіктерге ие.

Интеграцияланған қонақ үй тізбектері дәйекті және біртекті өнімді шығарады және сатады. Олар франчайзингтік жүйе арқылы немесе басқару келісімшарты бойынша тікелей және жанама басқарылады. Тізбектегі барлық қонақ үйлердің атауы мен белгісі бар. Негізгі біріктірілген тізбектер АҚШ-та жұмыс істейді: «Хоспиталити франшиздар», «Холидей Инн Уордвайт» және т. б. ірі тізбектерге, сондай-ақ, әлемде 4-ші орынды иеленетін француздық «Аккор» тобы және 9-шы орында орналасқан Британдық «Фортс» тобы кіреді.

«Аккор» тобы Францияда жетекші орын алады; топтың барлық нөмірлік қорының 55% - ы және топтағы елдің барлық нөмірлік қорының 9% - ы шоғырланған. Сонымен қатар, ол Бельгия мен Германиядағы ең ірі оператор болып табылады.

Аккор тобының қонақ үй, мейрамханалар, туризм немесе демалысқа қатысты кез-келген тұжырымдамасы тұтынушының ерекше талғамына бағытталған жеке тұжырымдама ретінде дамыды. Мысалы, «қонақ үй» ұғымы қонақ үйдің жайлылығы мен қонақжайлылығын қарт адамдарға қамқорлық пен медициналық қызмет көрсетумен үйлестіреді. «Атриум» тұжырымдамасы қаланың іскерлік орталығында орналасқан ірі бизнес-орталықпен сапалы қонақ үйді біріктіреді. Бұл жағдайда қонақ үйде конференц-зал, заманауи кеңсе, телекоммуникация құралдары, компьютерленген ақпараттық құралдар, хатшы-референттер және т.б. болады.

Франчайзинг келісімшарты бойынша ірі фирма немесе компания (франчайзер) сауда маркасын, маркетинг, өткізу және нөмірлерді орталықтандырылған резервтеу жүйесін, операцияларды басқару жүйесін пайдалану құқығын франчайзердің басқару критерийлеріне бағынатын, оның қызмет көрсету және жайлылық стандарттарын сақтайтын, айналымның 3-

4% мөлшеріндегі келісім үшін қаламақы төлейтін, сондай-ақ шамамен 30% мөлшеріндегі бастапқы жарнаны енгізетін франчайзиатқа береді.

Қазақстанда бірлескен кәсіпорындар құру тәжірибесі кең таралды. Бұл жағдайда желі жоба инвесторларының біріне айналады, өзінің капиталы мен технологиясын қонақ үй пайдасына қатысу шарттарымен салады. «Риджент Алматы» және «Хайят Ридженси» бесжұлдызды қонақ үйлер осындай халықаралық қонақ үй тізбектеріне жатады. Батыс мамандарының айтуы бойынша Қазақстанда дүние жүзілік стандартқа сай келетін қонақ үй саны өте аз, сонымен қатар қызмет көрсету персоналы нашар оқытылған, инфрақұрылым ескірген және хабарлау құралдарымен қиындықтар туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гостеприимство и сервис в индустрии питания: учебное пособие/ Рождественская Л.Н., Главчева С.И., Чередниченко Л.Е. – Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, 2017. – 179 б.

2. Захарова Н.А. Основы гостиничного дела: учебное пособие. – Москва: Ай Пи Ар Медиа, 2020. – 297 б.

3. Матаева Б.Т. Мейрамхана және қонақ үй шаруашылығы: оқу құралы. – Караганда: КЭУК, 2020. – 116 б.

ТУРИЗМДЕГІ МАРКЕТИНГ ПЕН БРЕНДИНГТІҢ ТИІМДІЛІГІ

СМАГУЛОВА Т.

Тур-20-1к тобының студенті

ЖЕТПИСОВ С.У.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының туризм менеджментіндегі кәсіпорындардың маңызын талдау, сондай - ақ туризм аясындағы кәсіпорындардың түрлерін, олардың жіктелулерін және олардың қызметтеріне әсер ететін мәселелерді анықтау және туристерді тарту үшін *маркетинг пен брендингтің тиімділігі* қарастырылды.

Түйінді сөздер: маркетинг, брендинг, туристік кәсіпорын, туристік сала.

Қазақстан Республикасының Туристік саласын дамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасының жобасы жарияланды. Туризмді дамытудың жаңа жобасын Мәдениет және спорт министрлігі жасады. Ол 2019 -2025 жылдар аралығында іске асырылатыны күтілуде. Нәтижесінде шекарадан өткен шетел азаматтарының санын 9 млн адамға, кәсіби қызметпен емес, 24 сағаттан астам уақыт Қазақстан Республикасы аумағында өткізген шетелдіктер санын 3 млн адамға ұлғайту көзделген. Сондай-ақ 7 жылдан кейін туристік салада 650 мың адам жұмыс істейтіні болжануда. Бұдан бөлек, орналастыру орындары көрсеткен туристік қызметтер көлемі 2,5 есеге өсетіні (270 млрд теңгеге дейін), негізгі капиталға инвестициялардың көлемі 3 есеге артатыны (600 млрд теңгеге дейін) жоспарланған [1].

Ал Бүкіләлемдік экономикалық форумның (БЭФ) Сапарлардың және туризмнің бәсекеге қабілеттілігінің жаһандық индексында Қазақстан 2023 жылға қарай бірқатар көрсеткіш бойынша рейтингті жақсартпақ. Атап айтқанда, туристерді тарту үшін *маркетинг пен брендингтің тиімділігі* бойынша 80-орынға (2017 жылы – 102 - орын); ауа көлігінің инфрақұрылымын дамыту бойынша 60-орынға (2017 жылы – 71 - орын болды); жер үсті және порт инфрақұрылымын дамыту бойынша 80 - орынға (2017 жылы - 91-орын); туристік

сервистің инфрақұрылымын дамытуда 70 - орынға (2017 жылы - 97-орын); халықаралық ашықтық бойынша 70 - орынға (2017 жылы - 113-орын) көтерілу жоспарланып отыр.

Мемлекеттік бағдарлама жобасында мәлім етілгендей, бір шетел туристінен түсетін табысты алу үшін әлем нарығына шамамен 9 тонна тас көмірін, 15 тонна мұнайды немесе 2 тонна жоғары сұрыпты бидайды шығару керек. Елге келетін әрбір турист әрбір сағат сайын шамамен 20 доллар шығындайды, 30 турист 1 жұмыс орнын береді. БҰҰ Бүкіләлемдік туристік ұйымының (UNWTO) бағалаулары бойынша 2030 жылға қарай танымал курорттарға және тарих пен мәдениет ескерткіштеріне шамамен 1,8 млрд адам барады деп күтілуде. Қонақ үй - туристік қызметтерден түскен табыс шамамен 2 трлн АҚШ долларын құрайтын болады, туризм саласында 550 млн жұмыс орны ашылады.

Іскерлік туризм индустриясы (MICE) заманауи ұғымында экономиканың ең перспективалы секторларының біріне айналды. WorldTravel & TourismCouncil (WTTC) мәліметтері бойынша, 2015 жылы іскерлік туризмнің әлемдік нарығының көлемі 1,106 трлн АҚШ долларын құрады. 2017 жылдың қорытындылары бойынша, бизнес-сапарларға кеткен шығындар 1,192 трлн АҚШ долларына дейін жетті. Ал 2026 жылға қарай іскерлік туризмнің жаһандық нарығы 1,658 трлн АҚШ долларына бағаланады. «Туризмнің ең жылдам өсуі Қытай, Үндістан және Ресейде байқалады. Ресей мен Қытайдың ең жақын көршісі ретінде, Қазақстан да іскерлік және оқиғалық туризм бойынша әлемде өз орнын алуы мүмкін. UNWTO болжамдарына сәйкес, келесі екі онжылдықта экотуризм қарқынды дамиды болады, ал экотуризмге кететін жаһандық шығындар жалпы туризм индустриясымен салыстырғанда жоғарылау қарқындымен өсетін болады. Одан басқа, бүгінгі күні әлемде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жыл сайын 8 млрд адам барады, олардың 80 % Еуропаға және Солтүстік Америкаға тиесілі. Нәтижесінде тікелей шығындар түрінде 600 млрд АҚШ доллар және тұтынушылық шығындар түрінде 250 млрд АҚШ доллар пайда келеді», делінген 2025 жылға дейінгі Туризмді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында [2].

Сондықтан да, қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің тартымдылығымен ерекшеленіп отыр.

Теорияда да, тәжірибеде де басқару ісі әрдайым халық шаруашылығының әр түрлі деңгейінде нақты әлеуметтік-экономикалық процестерді жүзеге асыратын белгілі бір әдістер жиынтығының айырықша мүддесін білдіреді. Басқарудың көптеген әдістер бар. Алайда басқара білу өнері керекті сәтінде, яғни қажетті кезеңде белгілі бір деңгей мен объекті үшін дұрыс қолданылуы экономиканы қалыпты жұмыс істететін бір немесе бірнеше әдістерді (тетіктерді) таңдай білуді білдіреді.

Қазақстан Республикасының туризм менеджментіндегі кәсіпорындардың маңызын талдау, сондай - ақ туризм аясындағы кәсіпорындардың түрлерін, олардың жіктелулерін және олардың қызметтеріне әсер ететін мәселелерді анықтау және туристерді тарту үшін маркетинг пен брендингтің тиімділігі негізгі мақсаты болып табылады.

Белгіленген осы мақсатқа негізінде алдыға келесі міндеттер қойылды:

- Туристік кәсіпорындарының маркетингтік тиімділігін, мәнін және түрлерін анықтау, инновациялық жанамаалар;
- туристік сала кәсіпорындарына баға беру, керектілігі;
- Қарағанды туристік фирмаларының қызметімен танысу және брендингтің тиімділігін арттыру;
- Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясында жұмыс атқаратын барлық кәсіпорындардың маркетинг пен брендингтің тиімділігі, келешекте Орталық Азиядағы туристік орталыққа айналу [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Туризмді дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасының жобасы. Халықаралық ақпарат агенттігі, 2019.

2. Боголюбов, В.С. Қонақ үй шаруашылығы мен туризмдегі қаржылық менеджмент. – М.: Academia, 2018. – 672 б.
3. Киседобрев, В.П. Туризмдегі менеджмент: Оқулық / В.П. Киседобрев, О.Н. Кострюкова, А.В. Киседобрев. – М.: Инфра-М, 2018. – 272 б.

СТРАТЕГИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ МИРОВОГО ТУРИЗМА ОТ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИИ COVID-19 – ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

СОММЕР А.Р.

студент группы Тур 18-2

АЛЕКСЕЕНКО Т.Н.

Научный руководитель, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены некоторые стратегии восстановления мирового туризма от последствий пандемии COVID-19.

Ключевые слова: туризм, UNWTO, пандемия, кризис, восстановление

Согласно последним данным UNWTO, пандемия привела к сокращению числа международных туристских прибытий в мире на 73% в 2020 году. Падение было еще более резким в Центрально-Азиатском, где, по оценкам экспертов, сокращение в 2020 году составит более 80%, как и во многих странах Азии. В мире продолжали вводить строгие ограничения на поездки [1]. Это внезапное падение приостановило способность сектора стимулировать устойчивое развитие.

Согласно последним оценкам экспертов, полное восстановление сектора ожидается не раньше 2023 года. Поощрение внутреннего туризма, а также создание «bubbles travel», которые позволили бы возобновить путешествия между определенными пунктами назначения, были выделены в качестве потенциальных стратегий для ускорения восстановления в краткосрочной перспективе. Введение пропусков вакцинации могло бы еще больше ускорить выздоровление. Однако эти меры должны носить временный характер, и странам в конечном итоге необходимо подготовиться к полному открытию.

Краткосрочная и долгосрочная поддержка туризма. Затянувшаяся пандемия ставит под угрозу выживание значительной части туристического сектора. Чтобы помочь правительствам финансировать меры политики, которые способствуют адресной помощи домохозяйствам и компаниям, наиболее сильно пострадавшим от пандемии, WTO в апреле 2020 года запустил пакет поддержки на сумму 20 миллиардов долларов. К концу 2020 года WTO выделил 16,3 миллиарда долларов из этого пакета в виде гранты, технической помощи и ссуды правительствам развивающихся стран-членов и частному сектору. В то же время UNWTO расширила свою поддержку государствам-членам по всему региону, в том числе посредством запуска Пакета технической помощи UNWTO в восстановлении туризма, оказывая экспертную поддержку местам на историческом Шелковом пути [3].

Для более долгосрочного восстановления важно разработать новой финансовую архитектуру для принятия и создания инновационных, замкнутых, безопасных и инклюзивных бизнес-политик и инструментов для восстановления туризма. В то же время как WTO, так и UNWTO подтвердили важность международного сотрудничества и гармонизации политики, как для возобновления международного туризма, так и для мониторинга и управления будущим ростом, чтобы гарантировать, что сектор реализует свой потенциал для стимулирования устойчивого развития.

«Этот кризис - возможность переосмыслить туристический сектор и его вклад в жизнь людей и планеты; возможность вернуться к более устойчивому, инклюзивному и устойчивому туристическому сектору, который обеспечивает широкое и справедливое использование благ туризма», - сказал Генеральный секретарь UNWTO Зураб Пололикашвили, «Туризм - один из важнейших секторов экономики мира. В нем работает каждый десятый человек на Земле и обеспечивает средства к существованию еще сотням миллионов», - отметил Антониу Гутерриш, Генеральный секретарь ООН [1].

Глобальная координация важна для туризма, чтобы сохранить свой статус ведущего генератора возможностей для всех. UNWTO идет вперед, объединяя лидеров туризма со всего мира. Сейчас, более чем когда-либо, нам нужен сектор, объединенный во имя миллионов людей, которые доверили свое будущее силе туризма, способствующей устойчивому росту.

Европа – центр мирового туризма, только при наличии решительных и скоординированных политических действий Европа может вновь открыть для себя туризм в разгар летнего сезона. Поскольку последние данные показывают, что к началу 2021 года количество туристов в Европе снизится на 85%, UNWTO отметила, что Европа может подать глобальный пример, перезапустив этот сектор. Учитывая огромное социально-экономическое значение туризма, преимущества, которые будут сопровождать возвращение туризма к пиковому европейскому сезону, будут ощущаться вне самого сектора. Эта повышенная актуальность туризма нашла свое отражение в визите делегации Европейского Союза на самом высоком уровне в штаб-квартиру UNWTO. На встрече с вице-президентом Генеральный секретарь UNWTO Зураб Пололикашвили, также подчеркнул, необходимость согласованных протоколов и цифровых решений для обеспечения безопасных международных поездок[1].

Туризм для экономического и социального благополучия сегодня необычайно важен. Сейчас, как никогда ранее, туризм нуждается в сильной политической поддержке и совместных действиях. Гармонизированные правила путешествий и сохранения здоровья необходимы для восстановления уверенности и возобновления туризма. Благодаря вакцинации и более эффективному управлению кризисом, нет никаких сомнений в том, что это лето будет лучше, чем прошлое. Открытие границ повлияет не только на туризм.

Пандемия Covid-19 сильно нанесла удар по сфере туризма. Ко второму кварталу 2020 года 100% направлений по всему миру ввели ограничения на поездки. В результате в 2020 году в туристические направления прибытий было на 1,1 миллиарда менее чем в 2019 году, что привело к потере от 910 до 1,2 триллиона долларов экспортной выручки и 100–120 миллионов рабочих мест в сфере прямого туризма.

Мировые прямые иностранные инвестиции (ПИИ) резко изменились в сторону уменьшения, упав на 42%. В частности, данные показывают, что глобальные ПИИ в туризм упали на 73,2% в первой половине 2020 года по сравнению с тем же периодом 2019 года. По данным ООН, глобальные ПИИ останутся слабыми в 2021 году, испытывая дальнейшее сокращение. 5–10%[4].

В этом контексте каковы движущие силы, которые могут стимулировать прямые иностранные инвестиции в туристический сектор в 2021 году? Это ключевой вопрос, который инвесторы должны задать в разгар пандемийных ограничений Covid-19 и на фоне сохраняющейся неопределенности в начале 2021 года. UNWTO определила пять потенциальных факторов, которые могут стимулировать восстановления туризма:

1. Поведение потребителей. Поколение Z - это ключевая демографическая группа, за которой следует следить, поскольку к 2040 году оно будет представлять наибольшую долю населения мира, численность которого составит 2,6 миллиарда человек. Эти цифровые аборигены будут стремиться к исследованиям с меньшими опасениями, чем старшие поколения, здоровье которых, как правило, лучше рискованно. Следовательно, их новое поведение может создать тенденции в направлении цифровых и инновационных услуг, особенно мобильных. В то же время они будут требовать индивидуального опыта.

Факты свидетельствуют о том, что возрастная группа поколения Z, наряду с миллениалами, считает путешествия приоритетом. Их поездки характеризуются краткостью, акцентом на подлинность и экологичность. Более того, учитывая влияние пандемии Covid-19, увеличивается спрос на прозрачность в отношении протоколов здравоохранения, безопасности и конфиденциальности данных. Это дает инвесторам прекрасную возможность получить выгоду и использовать предложения и активы.

2. Инновации и технологии. Эти цифровые аборигены требуют новых решений, основанных на таких технологиях, как 5G, облачные сервисы, искусственный интеллект и blockchain. Все эти решения увеличивают скорость поиска информации и повышают интуитивность взаимодействия и опыта до и после поездки. Например, все большее количество стартапов в сфере туристических технологий используют токены blockchain, чтобы повысить ценность своего опыта бронирования, а также для создания стимулов на основе децентрализованных сетей. Все это ускоряет цифровизацию цепочки создания стоимости туризма и ее заинтересованных сторон.

3. Стартапы в сфере туристических технологий. Венчурные инвестиции в сектор туристических технологий постоянно росли на протяжении последнего десятилетия. Около 455 миллиардов долларов было инвестировано в стартапы в сфере технологий путешествий и мобильности в период с 2010 по 2019 год. Удивительно, но, несмотря на сокращение глобальных инвестиций, наблюдавшееся в 2020 году, объем финансирования, направляемого в сектор туристических технологий, не только оставался стабильным, но и незначительно увеличился в течение всего периода. Первый квартал по сравнению с 2019 годом. Это был интересный драйвер в отношении накопления капитала и международных инвестиций в нематериальные активы в отличие от традиционных активов.

4. Зеленые инвестиции

Covid-19 ускорил переход к зеленым инвестициям в туристический сектор. Это мощный стимул для создания возможностей для прямых иностранных инвестиций, поскольку он способствует стимулированию, регулированию и консенсусу для достижения соответствия требованиям устойчивости в отношении роста сектора; это можно сделать за счет рентабельности, городской политики, корпоративного имиджа / бренда и большей удовлетворенности гостей. Пандемия открыла возможности для экологичных зданий и модернизации, а необходимость сокращения выбросов представляет собой инвестиционную возможность в размере 24,7 трлн долларов США в секторе зеленых зданий в городах с формирующимся рынком в период с настоящего момента до 2030 года. Это представляет собой возможность на 1,5 трлн долларов США только в зданиях отелей и ресторанов.

5. Реклама. Она должна информировать население о процессах мирового масштаба по нивелированию последствий пандемии.

Все это отменено, под сомнением или под давлением из-за коронавируса.

На фоне опасений по поводу новых штаммов вируса появились новые ограничения на передвижение, когда люди начинают предвкушать то, что обычно является загруженным временем года для путешествий.

Это означает больше проблем для авиакомпаний, отелей, ресторанов и туристических направлений, которые уже более года боролись с пандемией, и более медленное восстановление для стран, где туризм составляет значительную часть экономики.

Рассмотрим пример Сингапура по восстановлению туризма, как один из наиболее эффективных. На момент написания курсовой в Сингапуре было зарегистрировано менее 30 смертей от Covid-19, что является одним из самых низких показателей в мире, но балансировка сдерживания и повторного открытия - сложный процесс. Поскольку сектор путешествий и туризма страдает от жестокой силы ограничений на поездки по всему миру, принятие изменений и инноваций имеет важное значение для выживания. Это одна из самых первых громких физических конференций в календаре событий, и все внимание будет приковано к мероприятию ВЭФ в мае этого года.

Сингапур - одно из первых мест, где эти нововведения и намерения подверглись испытанию. В 2019 году индустрия МICE города-государства поддержала более 34000 рабочих мест с экономической стоимостью 3,8 млрд долларов, или 0,8% ВВП.

Признанный Международной ассоциацией конгрессов и конференций лучшим городом для встреч в Азиатско-Тихоокеанском регионе 18 лет подряд и вторым в рейтинге Всемирного банка самых простых мест для ведения бизнеса, Сингапур имеет репутацию организации первых выдающихся МICE-мероприятий в Азии. Город-государство является домом для более чем 7000 транснациональных компаний и большого количества конференц-центров, конференц-залов и выставочных залов.

Enterprise Singapore и Сингапурская ассоциация организаторов конференций и выставок и поставщиков разработали Дорожную карту устойчивости индустрии мероприятий. По мнению ее авторов, концепция открывает путь к возвращению к личным мероприятиям. В нынешних условиях первостепенное значение имеет внушение доверия и уверенности в нашей внутренней безопасности и надежности. Комплексный документ преследует три основные цели: установить лучшие в своем классе стандарты для системы безопасного управления рисками бизнес-событий, создать гибкую бизнес-модель с акцентом на гибридизацию и способствовать профессиональному развитию и повышению квалификации сотрудников.

В октябре 2020 года WTO открыла заявки для предприятий на проведение пилотных мероприятий МICE с количеством участников до 250 человек в соответствии с национальными рекомендациями по мерам безопасного управления. Специальные меры включают инфекционный контроль до и после мероприятия, разделение общего количества гостей на зоны до 50 человек и помещения для встреч с защитными экранами из оргстекла. К настоящему времени проведено более 30 мероприятий в самых разных отраслях.

Кажется, что каждый новостной пост несет новые ограничения. Президент США Джо Байден восстановил ограничения для путешественников из более чем двух десятков европейских стран, Южной Африки и Бразилии, в то время как люди, покидающие США, теперь должны показать отрицательный тест перед возвращением.

Всемирная туристская организация Организации Объединенных Наций заявляет, что в прошлом году количество международных прибытий упало на 74%, что привело к сокращению доходов в размере 1,3 триллиона долларов и угрозе создания 120 миллионов рабочих мест. Группа экспертов UNWTO имела смешанный прогноз на 2021 год: 45% ожидают лучшего года, 25% - без изменений и 30% - худшего [3].

В Европе перспективы омрачены отставанием в развертывании вакцины и распространением новых вариантов.

Таиланд, где примерно десятая часть населения зависит от туризма как источника средств к существованию, требует двухнедельного карантина для иностранцев в специально отведенных отелях стоимостью около 1000 долларов и выше. Пока только несколько десятков человек в день решают навещать. По прогнозам, число туристов, прибывающих в этом году, достигнет всего 10 миллионов по сравнению с 40 миллионами в 2019 году.

По мере того, как 2019 год подходил к концу, предстоящий год для международных деловых поездок выглядел особенно радужным. По данным Global Business Travel Association, расходы в этой области должны были достичь 1,7 трлн долларов к 2022 году по сравнению с 1,33 трлн долларов в 2017 году. Азиатский регион прогнозировался как самый быстрорастущий регион с прогнозируемым приростом в 8,6%. На этом быстрорастущем рынке сектор туризма является центральной движущей силой экономического развития с высокой добавленной стоимостью и притока инвестиций. Исследование Oxford Economics, проведенное совместно с Советом индустрии мероприятий до пандемии, показало, что деловые мероприятия принесли 621,4 миллиарда долларов прямого ВВП во всем мире, что способствовало созданию более 10,3 миллиона рабочих мест[4].

Однако деловые поездки резко прекратились с прибытием Covid-19. По данным Всемирной туристской организации, количество международных прибытий в 2020 году

сократилось на 70–75%, а мировой туризм упал до самого низкого уровня за три десятилетия.

Для индустрии туризма это был сокрушительный удар. Крупномасштабные личные мероприятия были быстро отменены, и перед профессионалами отрасли встала грандиозная задача - выяснить, как перейти к виртуальным моделям практически в мгновение ока. Есть опасения, что эти усилия могут привести к необратимому изменению отношения. Второй глобальный опрос на портале UNWTO в ноябре 2020 года показал, что 43% респондентов, путешествующих по бизнесу, планируют меньше путешествовать в будущем, по сравнению с 27% в предыдущем опросе, проведенном в апреле этого же года.

Хотя такие цифры рисуют тревожную картину, пандемия создала возможность для индустрии туризма внедрить инновации и защитить себя от дальнейших кризисов. Covid-19 ускорил развитие цифровых технологий и увеличил спрос на более экологичные мероприятия.

Помимо усиления мер гигиены и социального дистанцирования, сектор использует гибридные модели, которые дополняют личное присутствие дополнительными виртуальными спикерами. Это позволяет организаторам мероприятий ориентироваться на более широкую глобальную аудиторию и собирать ценные данные от участников для улучшения последующих мероприятий.

Есть обнадеживающие признаки того, что акцент на опыте с использованием технологий не уменьшил ценности личных встреч. Согласно данным Reed's Covid-19 Customer Needs and Mindset Barometer, 75% из 9000 опрошенных участников мероприятия положительно или нейтрально относятся к возвращению к физическим мероприятиям после снятия ограничений.

При правильном планировании как живые, так и виртуальные мероприятия могут быть очень успешными, причем одно служит для улучшения другого для достижения оптимального охвата и результатов. Однако организаторам мероприятий следует помнить, что гибридные модели должны иметь коммерческий смысл, а гибридный опыт участников должен быть привлекательным.

Список литературы:

1. UNWTO и статистика Казахстана / Модель прогноза // [ЭР]. – Режим доступа: stat.kz.
2. Экономика и организация туризма. Международный туризм / Е.Л. Драчева, Ю.В. Забаев, Д.К. Исмаев. Под ред. И.А. Рябовой, Ю.В. Забаева, Е.Л. Драчевой. – М.: КНОРУС, 2017.
3. www.unwto.org/unwto-tourism-dashboard.
4. www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ТОПОНИМИКИ В ТУРИЗМЕ

**ТІЛЕУБЕК С.,
ДҮЙСЕБЕК Г.**

студенты группы Т-19-1

АЯПБЕКОВА А.Е.

Научный руководитель, доцент, к.г.н.

Университет «Туран-Астана»,

г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Аннотация. Дается понимание образа места, который формируется для создания туристской привлекательности через природные и культурно-исторические условия и факторы, а также посредством топонимических особенностей, территории. Географические названия давно признаны обязательным элементом проведения интересной, увлекательной,

запоминающейся, а главное научно обоснованной турпродуктом. Акцентируется внимание на различные толкования одного и того же названия, различных точек зрения. Утверждается бесценность и историческое значение топонимических сведений, как для научной географии, так для всей индустрии туризма в целом.

Ключевые слова: географические названия, топонимы, туризм, информация, заповедники, корык, геосистемы и ландшафтов.

В настоящее время одним из важных практических применений топонимики становится ее использование в интересах туризма. Попадая в новое место, посещая экскурсии, туристы часто интересуются у экскурсоводов местными названиями городов, рек, озер, гор и т. д. Информация, которая содержится в них, является для путешественников интересной и познавательной [1]. Готовясь к путешествию, турист, как правило, знакомится с предстоящим маршрутом: читает географическую и историческую литературу, изучает путеводители, карты, схемы. Знания туриста существенно расширятся, если он кроме этих источников обратится к топонимике, постарается осмыслить географические названия по маршруту похода и увязать извлеченную из них информацию с данными, полученными из других источников.

В настоящее время научные исследования наиболее динамично и плодотворно развиваются на стыке нескольких областей знания. Таковой является и топонимика – наука о географических названиях. Как отрасль знания, она активно развивается на протяжении длительного времени, но интерес к ней как со стороны ученых, так и обычных людей не уменьшается, а постоянно возрастает. Географические названия или топонимы – важнейший компонент географии и туризма. Они являются своеобразным связующим звеном между человеком и географическим объектом, не только указывая его место на поверхности планеты, но и давая интересную и, зачастую, очень важную научную информацию [1].

Географические названия – это выражение ментальности людей, их мироощущения, культуры, быта, обычаев, психологического состояния. Они являются неотъемлемой частью современной цивилизации и представляют собой уникальную топонимическую среду, без которой невозможно существование человечества. В данном контексте можно привести слова академика Д. С. Лихачева: «Памятником духовной культуры особого рода являются исторические географические названия – имена наших градов и весей, улиц и площадей, застав и слобод. Топонимика народа представляет собой коллективное произведение народного гения... Они служат ориентирами во времени и пространстве, создавая историко-культурный облик страны».

Невозможно представить себе современный мир без географических имен. Ежедневно мы сталкиваемся с множеством различных топонимов, благодаря которым мы отличаем один объект от другого и целенаправленно идем к обозначенному одним словом или словосочетанием месту. Они окружают нас и помогают ориентироваться в пространстве [2].

Нельзя вообразить даже самое небольшое путешествие без обращения внимания к названиям: вокзала, на котором мы сядем в поезд; станции, где сойдем; реки, в которой собираемся искупаться.

Во время путешествия географические названия (топонимы) легче и прочнее запоминаются, если они воспринимаются не как бессмысленный набор трудных для произношения иноязычных звуков, а как значимые слова (Хинган - «гребень горы») или словосочетания (Сахалин-Ула – «черная река»). Не менее важна и характеристика объекта, которую дает название: Джугджур – «высокая безлесная гора». Исходя из этой особенности, очень важно правильно использовать топонимы на туристическом маршруте.

В зависимости от географических и исторических особенностей района путешествия информация, извлекаемая из географических названий, будет различной. Это непосредственно вытекает из географии современного туризма. На огромных просторах нашей Родины буквально не осталось мест, недоступных туристам, - уже не только

побережье Северного Ледовитого океана, но и Северный полюс стал объектом туризма. Понятно, что при таком территориальном размахе туризма в одних районах наибольший интерес будут представлять географические названия, содержащие сведения культурно-исторического характера, в других - связанные с особенностями хозяйства или населения, в третьих - отражающие современные специфические черты природы или рассказывающие об ее прошлом и т. д. Но во всех случаях независимо от района предстоящего путешествия, от характера извлекаемой информации необходимо овладение элементарными приемами топонимического исследования [3].

Перед предстоящим путешествием иностранный турист, как правило, знакомится с картами, схемами, путеводителями, читает географическую и историческую литературу, обращается к топонимике. Художественная или историческая интерпретация старинных топонимов является особым информационным ресурсом для формирования туристических

Любознательного туриста или экскурсанта всегда интересует вопрос о происхождении названия конкретного объекта, тем более что название нередко отражает современную трансформацию названий предшествующих исторических периодов. Научное объяснение современного названия должно быть подано в занимательной общедоступной форме. Объем и сложность топонимической подготовки к маршруту зависят, прежде всего, от степени топонимической изученности территории и от обеспеченности доступной туристам топонимической литературой - популярными сводными работами, словарями [4].

Топонимика переплетается с традиционным миропредставлением, мифологией народов. Многие легенды и сказания, повествующие об истории и происхождении названий географических объектов, несомненно, тесным образом связаны с историей, обычаями, традициями живущих в этих краях народов, но очень часто многие являются просто вымыслом, что формирует у туристов наиболее яркий образ географического объекта [3]. Ведь без надлежащей подготовки далеко не во всех случаях удастся раскрыть смысл названий, возникших в далеком прошлом, на чуждых, нередко уже мертвых языках. Народная этимология не всегда учитывает истории и реальности лиц, событий, зато в ней - красивая сказка, сочиненная народом. В ней проявляются творческие способности народа, его духовная жизнь. Например, существует казахская легенда о любви Айша-биби к своему жениху. Существуют 28 различных версий этой легенды. Согласно самой распространённой - красавица Айша была дочерью знатного богача - Хакима-Ата, в народе его звали Зенгы баба, ученика Ахмеда Яссауи. 16 летнюю Айшу Карахан полюбил с первого взгляда. Несравненная Айша тоже воспылала страстью к Карахану. Отец Айши отказался отдавать свою дочь за Карахана, который хоть и был ханом, но не слишком знатного рода. Опечаленный юноша уехал в родные места - земли его рода находились в районе современного Тараза [5]. Предупредив мать Ануар анна, но не добившись благословение отца, Айша собралась в дорогу. «Шесть рек ты перейдешь, а седьмую перейти не сможешь», - сказал ей вдогонку отец. Шесть рек перешла Айша. Перед седьмой остановилась, помня заклятие отца.

Заклятие отца сбылось. Укус змеи, выползшей из под камня, оказался смертельным. Умершую красавицу Айшу-Биби похоронили тут же. Хранительницей могилы стала ее неразлучная няня, подруга - Бабаджа-хатун.

Преданность ее госпоже не знала границ. Поэтому, когда Бабаджа умерла, ее похоронили неподалеку. Карахан приехал слишком поздно. Потрясенный и убитый горем Карахан приказал воздвигнуть на могиле своей возлюбленной красавицы мавзолей на высоком холме, тем самым, вписав имя Айши в вечность. Карахан, говорят, прожил долгую жизнь [6]. У него было несколько жен, вот только имен их история до нас не донесла. Умирая, Карахан завещал похоронить себя в таком месте, откуда был бы виден мавзолей Айши. Десять веков мавзолей Карахана и Айши биби были самыми высокими зданиями в Таразе.

Сам мавзолей выглядит невероятно легким и изящным. Более восьми веков стоит он наперекор ветрам и непогодам, как свидетель великой любви. Сегодня к мавзолею

приходят женщины просить о супружеском счастье и материнстве. Все невесты, побывавшие здесь, говорят, что испытали необыкновенное воздействие той ауры, которая исходит от резных стен мавзолея. По преданию, в древности звуки и голоса в строении отдавались эхом на расстоянии 50-100 метров.

Считается, что те, кто посетит в день свадьбы мавзолеей «вечной невесты» будут жить долго и счастливо. Молодожены Тараза и близлежащих районов в день свадьбы исправно посещают мавзолеей Айша-Биби и Карахана, словно передавая им восточку друг от друга.

Такая информация, заключенная в географических названиях, должна использоваться в туристической деятельности как при составлении экскурсии, так и целого тура. Наглядность и емкость информации - географическая и временная привязка способствует более легкому и живому усвоению материала, что в дальнейшем благоприятно сказывается на продвижение тура на туристическом рынке. В зависимости от того, как подобрана и подана туристам информация о месте посещения, у гостей формируется имидж туристической территории и соответственно устойчивость потоков [2].

В Казахстане туризм признан одним из приоритетных направлений развития страны. Практически каждый ее регион стремится выйти на рынок туристических услуг с турпродуктом, который отражает достоинства его ресурсного потенциала и преимущества географического положения [4].

Топонимия Казахстана имеет свои особенности, в силу своеобразной динамики развития, многочисленности народов и народностей с их самобытными культурами коренных и пришлых этносов, являющихся носителями языков разных лингвистических групп и семей, а также влияния соседних высокоразвитых цивилизаций. Географические названия коренных этносов, широко бытовавшие в недавнем прошлом, утраченные и новые, появившиеся в настоящее время, представляют собой своеобразные историко-культурные энциклопедии народов Казахстана, самобытный язык древних и современных этносов. Топонимы дают возможность проследить культурно-генетическую эволюцию народов через созданную ими символично-знаковую систему.

Заповедные места также были собственностью ханов, владениями приближенных царя и были превращены в места для развлечений. Во-первых звери и птицы, растительный мир были защищены. Например, в Белоруссии дикий лес Беловежская (пуща), на Украине Аскания-Нова, в Западной Сибири Кондо-Сосьвинск, в Казахстане Аксу-Жабағылы, на Камчатке Кроноцк все эти заповедники были построены давно и дошли до нас.

Проанализируем древние заповедники Центральной Азии и Казахстана с археологической, этнографической, биологической, географической, исторической, лингвистической позиций. Ученые, проанализировав останки человека эпохи палеолита и неолита, найденного в устьях рек пришли к выводу, что состав животного и растительного мира не сильно отличается от современного состава. Жители того времени охотились на крупных животных таких как: кулан, марал, лось, олень, сайгак, муфлон, кабан, горный козел и использовали для своих нужд. Однако в конце эпохи палеолита и в эпоху неолита начинают формироваться заповедники. А.И.Бернштам, опираясь на свои многолетние исследования пишет о том, что в Южном Казахстане и Кыргызстане в эпоху бронзы были места постоянных стоянок кочевников. «Даже в благоприятной среде для проживания кочевники жили по-разному». Например, низовьях Қаратау по сравнению с южной долиной Биликоль плотность проживания древних людей была выше. До пустыни Тамды жителей нельзя было встретить и это наблюдалось до горы Алтын. Это были места «полупустынь», иначе говоря заповедников. По мнению А.Н.Бернштама, такие малые заповедники встречались в окрестностях рек Шу, Или, Қызылсу. В бронзовую эпоху больше использовались для охоты и защиты пастбищных земель. Даже если в Средней Азии и Казахстане стало развиваться животноводство люди не перестали охотиться. Местные жители добывали пропитание не только выращивая скот, но и охотясь. В VIII - IX веках до нашей эры кочевые племена, населявшие степи Еуразии существовали занимаясь

животноводством. Пастбищные земли, место для проживания, посевные земли, место для охоты все это стало источником существования древних племен.

Корень слова «Қорық» произошло от глагола қору ученый Г.Конкашбаев о значении данного слова говорит следующее: «Қорық от глагола қору – оберегать, запретная местность, где нельзя пасти скот и охотиться, заповедник. Изредка термин входит в состав собственного названия местности: Қожақорық ...». Основной корень этого слова встречается в словах қор, қору, қорға, қоры, қорық имеет одно значение со словом қор. От данного слова Қор образованы слова қорықшы(лесник), қорғаныс (оборона), қорғану(обороняться), қорғаныш(оборонительный), қорғалу(защищаться)и другие слова.

Тюркские народы были приспособлены ловить крупных нехищных животных. Римский историк Квинт Курций Руф пишет, что в 328 годы до нашей эры в районе реки Зеравшан ближе к Самархану был большой заповедник. В этом заповеднике А.Македонский со своими воинами за один день в результате охоты отстрелил 4000 голов зверей. Этот заповедник был огражден, с каждой стороны был построен пост контроля, здесь шла охота на различных зверей [4].

В Жетысу в III-II веках до нашей эры формируется община уйсынов. В этот период известные люди стали владельцами плодородных земель, объявили регион заповедником и строго охраняли его.

В IV веке до нашей эры в низовьях гор Талас Алатау, пишет Сюань Цзянь был ханский заповедник. Хан выращивал маралов. Топонимы, оставшиеся с тех времен: Үрмарал, Үйірлі марал дошли и до наших дней. Үрмарал левый приток реки Талас. Это доказывает, что на земле уйсынов был заповедник, заповедники для охоты тоже были расположены здесь. Охота была основным занятием у уйсынов. Археолог В.М.Гапоненко в 1956 году нашел рисунки, нанесенные на камни, в них часто встречается рисунок марала.

В бассейне реки Талас в VIII-IX века существовал еще один заповедник. Заповедник, занимающий большую площадь был высотой 2480 метров и был огражден песчанными холмами. До сих пор остались следы от охранных ограждений, песчаных холмов. Название этого места – Кулан-Қорық. То есть означает место, где был пойман, где содержался кулан. В данном регионе известны десятки топонимов, имеющих отношение к топониму.

О стаде куланов, обитавших в Средней Азии и Казахстане в XII-XIV веках написано в древнем народном эпосе «Огызнама». Как писали тюрки Восточного Туркестана: «В оврагах обитали куланы...». В Центральной Азии и Казахстане основным объектом охоты был кулан. В VIII веке проживавшего на берегах реки Талас тюркского хана Абу-Мұхазима: «... Был заповедник, который нельзя было обойти за 3 дня и 3 ночи, где не было ни души, не звучали выстрелы, не охотились на зверей...». На плодородных землях выращивали куланов, маралов, сайгаков, архаров, горных козлов.

В заповедниках паслись кони воинов, велась охота на зверей перед походом. В предгорьях Қаратау в XIV веке существовал заповедник Тубалық-Қорық, занимавший большую площадь.

В XV-XVII века на юге Казахстана окрестности рек Келес и Шаянда, дикие места Сырдарии были защищены. В заповедниках было запрещено пасти скот и охотиться на зверей. В названные периоды звери и птицы не только защищены были снаружи, в нужные моменты их подкармливали.

В рамках Средней Азии и Казахстана сохранились топонимы, свидетельствующие о существовании заповедников, топонимы связанные со словом «қорық». На физической карте материка Еуразия было выявлено 90 названий со словом «қорық», из них 80 названий, имеющих отношение к Средней Азии и Казахстану. Географические названия говорят о том, что заповедников было больше на берегах рек Сырдария, Талас, Шу, Иле, Аягөз, Иртыш.

Местные жители, проживавшие в Центральной Азии и Казахстане считали святыми леса, рощи, отдельные деревья, не давали их вырубать, выкашивать растения шли на другие меры, чтобы сохранить природу. Сосланный в казахстанские степи А.К.Гейнс в 1865 году пишет следующее: «Нельзя обвинять казахов в том, что гибнут леса, рощи. Они на

протяжении веков защищали, старались сохранить леса. Насколько я знаю, казахи защищают деревья как зеницу ока, потому что они знают цену каждому дереву в условиях степей, где дорого каждое дерево...».

Заповедники – самая совершенная форма защиты объектов геосистемы и ландшафтов, а также научно исследовательский центр, который занимается охраной и разведением редких видов растений и животных в природных условиях. Заповедник – территория, защищаемая с целью сохранения в первозданном виде природный комплекс. Сейчас в Казахстане на территории заповедных зон запрещено вспахивать землю, косить траву, заготавливать дрова, заниматься строительством, охотиться, пасти скот, запрещено вести и другие виды хозяйственных работ, так как ведение человеком хозяйственных работ оказывает негативное влияние на окружающую среду на территории заповедника, что приводит к ее изменениям. Для заповедника выделяется определенная географическая зона, где расположены природные объекты, имеющие важное значение для науки. В наше время территории, взятые под защиту есть на всех материках мира и во всех странах.

Таким образом, заповедники могут быть расположены не только на земле, но и под водой. (В Австралии есть подводный заповедник, защищающий жемчужные рифы).

Список литературы:

1. Басик С. Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. – Мн.: БГУ, 2006. – 200 с.
2. Мирзеханова Д. Г. Значение топонимов в формировании туристического продукта. Материала Международной конференции / Под редакцией П.Я.Бакланова, С.С.Ганзея. – Владивосток: ТИГ ДВО РАН, 2006. – С.51-55.
3. Поспелов Е. М. Туристу о географических названиях. – М.: Профиздат, 1988. – 192 с.
4. Аяпбекова А.Е. Топонимы составляющие геосистемы: Учебное пособие. – Астана: «Туран-Астана», 2018. – 116 с.
5. ЮНЕСКО. Историко-архитектурные памятники (рус.). Проверено 3 ноября 2008. Архивировано 20 марта 2012 года.
6. Глаудинов Б. Архитектура Казахстана. – Алматы: Өнер, 2012. – Т. 8. – С. 134-139. – 192 с.

ҚОНАҚ ҮЙ ЖӘНЕ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГ

УЗАХОВА Б.

РД-20-1к тобының студенті

СЫЗДЫКОВА Д.М.

Ғылыми жетекші, магистр оқытушы

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Нарық пен тұтынушының қажеттіліктерін түсіну.

Түйінді сөздер: маркетинг, мейрамхана, қонақ үй, қонақжайлық.

Қонақжайлық және туристік маркетинг дегеніміз не? Қонақ үй индустриясында маркетинг пен сату көбінесе бірдей деп ойлайды және таңқаларлық емес: сату бөлімі - бұл қонақ үйдегі ең көрнекті бөлім. Сату менеджерлері клиенттерге турлар ұсынады және қонақ үйдің тамақтану және сусын сату орындарында оларды қызықтырады. Осылайша, сату функциясы айтарлықтай көрінеді. Мейрамхана индустриясында көптеген адамдар маркетингті жарнамамен және сатуды ынталандырумен шатастырады. Шындығында сату және жарнама тек екі маркетингтік функция болып табылады және көбінесе маңызды емес. Жарнама мен сату - бұл маркетингтік араласудың жарнамалық элементінің құрамдас бөлігі.

Маркетингтің басқа элементтеріне тауар, баға және тарату жатады. Маркетингке зерттеу, ақпараттық жүйе және жоспарлау да кіреді.

Маркетингтің екінші негізгі тұжырымдамасы-бұл адамның қажеттіліктері туралы түсінік, адамның қажеттіліктері, өйткені олар мәдениет пен жеке тұлға арқылы қалыптасады.

Нарықтық ұсыныс физикалық тауарлар мен қызметтерден гөрі көп нәрсені қамтиды. Тұтынушылар қандай оқиғаларды бастан кешіруді, қандай туристік бағыттарға баруды, қай қонақ үйлерде тұруды және қандай мейрамханаларға баруды шешеді. Тұтынушы үшін бұл барлық өнімдер [1, 402 б.].

Тұтынушы құндылығы-бұл тұтынушының өнімді иеленуден және пайдаланудан алатын пайдасы мен оны алу құны арасындағы айырмашылық. Шығындар ақшалай да, ақшалай емес те болуы мүмкін. Қонақ үй бизнесінің клиенттері үшін ең үлкен ақшалай емес шығындардың бірі-уақыт. Гонконгтың "Шангри-Ла" сияқты сәнді қонақ үйлері "өкілдік қонақтар" тіркеуге кезекке тұрады деп күтпейді. Оның орнына оларды ыстық шай күтіп тұрған бөлмеге апарды. Олар үшін тіркеуді үй иесі аяқтайды. Клиенттердің үмітінің ақталуы өткен сатып алу тәжірибесіне, достар пікіріне және нарықтық ақпаратқа негізделген. Егер біз клиенттердің үміттерін ақтайтын болсақ, олар риза болады. Маркетологтар күтудің дұрыс деңгейін орнатудан сақ болу керек. Егер олар тым төмен үміттерді орнатса, олар сатып алушыларды қанағаттандыра алады, бірақ жаңа клиенттерді тарта алмайды. Егер олар үміттерін тым жоғары көтерсе, сатып алушылар көңілі қалады. Тұтынушының қанағаттануы Сатып алушының күтуіне қатысты құндылықты жеткізудегі өнімнің қабылданған тиімділігіне байланысты. Егер өнімнің өнімділігі клиенттің күткеніне сәйкес келмесе, сатып алушы риза емес. Егер өнімділік күтулерге сәйкес келсе, сатып алушы қанағаттандырылады. Егер өнімділік күткеннен асып кетсе, онда ол сатып алушының 100 пайыз көңілінен шығады.

Ұтымды маркетинг стратегиясын жасау үшін маркетинг менеджері екі маңызды сұраққа жауап беруі керек: біз қандай клиенттерге қызмет етеміз және біз бұл клиенттерге қалай жақсы қызмет көрсете аламыз.

Өнім тұжырымдамасы: өнім ұғымы, өндіріс тұжырымдамасы сияқты, ішкі бағытқа ие. Өнім тұжырымдамасында тұтынушылар ең жоғары сапаны, өнімділікті және инновациялық мүмкіндіктерді ұсынатын өнімдерге артықшылық береді. Осы тұжырымдамаға сәйкес маркетингтік стратегия өнімді үздіксіз жетілдіруге бағытталған. Өнімнің сапасы және оны жақсарту көптеген маркетингтік стратегиялардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Алайда, тек компанияның өнімдеріне назар аудару маркетингтік миопияға әкелуі мүмкін. Тұтынушылар өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысады және қонақүйлердің орнына V&V немесе асхана орнына студенттік орталықтардағы фаст-фуд нүктелері сияқты осы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін мүлдем басқа өнімдерге жүгіне алады [2].

Сату тұжырымдамасында, егер ұйым сатуға және сату деңгейін әрі қарай жылжытуға көп күш жұмсамаса, тұтынушылар ұйымның өнімдерін жеткілікті мөлшерде сатып алмайды. Сатудың басты мақсаты-сатудан кейінгі қанағаттану немесе сатудан түскен кірістің үлесі туралы аландамай, барлық мүмкін сатылымдарды алу. Сату тұжырымдамасы тұтынушымен ұзақ мерзімді қарым-қатынас орнатпайды, өйткені басты назар нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өнімді құруға емес, бар нәрседен арылуға бағытталған. Мейрамхана сатылымның төмендеу себептерін алдын-ала талдаусыз сатылымдар түсе бастаған кезде жиі жарнамалайды. Олар өз өнімдерін өзгертін нарыққа сәйкес өзгертуге тырыспайды. Олар жарнама мен купондарды көбейту арқылы өз өнімдерін тұтынушыға көбірек сатады. Ақыр соңында, олар бизнестен шығады, өйткені олардың өнімі енді нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Сату тұжырымдамасы қонақжайлылық индустриясында бар. Бұған ықпал ететін негізгі фактор-өндірістік қуаттардың артық болуы. Іс жүзінде осы саланың әрбір ірі секторы өндірістік қуаттардың артығынан зардап шекті. Меншік иелері мен топ-менеджмент артық қуаттылыққа тап болған кезде, сату, сату және сату үрдісі байқалады.

Маркетинг тұжырымдамасы: маркетинг тұжырымдамасы-бұл қонақжайлылық индустриясында тез дамып келе жатқан бизнес философиясы. Көптеген компаниялар

маркетинг тұжырымдамасын қабылдады. Біз four Seasons Қонақ үйлері және McDonald ' s осы тұжырымдаманы толығымен ұстанатынын білеміз. Маркетинг тұжырымдамасы ұйымдастырушылық мақсаттарға қол жеткізу мақсатты нарықтардың қажеттіліктері мен қажеттіліктерін анықтауға және қажетті қанағаттануды бәсекелестерге қарағанда тиімді және тиімді етуге байланысты деп тұжырымдайды. Бір таңқаларлығы, жеткізушілер қажеттілікті мойындағаннан кейін кейде тауашалық мүмкіндіктер қол жетімді болып қалады. Бұл, мүмкін, мейрамханадағы даяшылар сияқты азық-түлікпен қамтамасыз ететіндердің мінез-құлқын өзгертудегі қиындықтарға байланысты шығар.

Қызмет көрсету мәдениеті: қонақ үй бизнесінің маңызды міндеттерінің бірі бизнестің сервистік жағын, атап айтқанда, қызмет көрсетудің мықты мәдениетін дамыту болып табылады. Қызмет көрсету мәдениеті клиенттерге қызмет көрсетуге және қанағаттандыруға бағытталған. Қызмет көрсету мәдениетін құру жоғары басшылықтан басталып, төмен қарай ағып кетуі керек. Мысалы, ұйым сапалы өнімді жеткізгісі келеді, сондықтан басшылық клиенттердің қажеттіліктеріне назар аударып, марапаттауы керек. Бұл бизнес миссиясы қызметтің көрінісін қамтиды дегенді білдіреді [3]. Бұл сонымен қатар ұйым клиенттерге қызмет көрсету тұрғысынан қызметкерлерді жалдайды, содан кейін қызметкерлерге қызмет көрсету тұжырымдамасын қалыптастыру үшін жұмыс істейді.

Қызметтерді сақтау мүмкін емес. Бір түнде тек 60 бөлмені сататын 100 бөлмелі қонақ үй 40 пайдаланылмаған бөлмені түгендей алмайды, содан кейін келесі түнде 140 бөлмені сата алмайды. Осы 40 бөлмені сатпағанымыздан жоғалған табыс мәңгіге жоғалып кетті. Авиакомпаниялар мен кейбір қонақ үйлер тез бұзылатын қызметке байланысты, олар келмеген кезде кепілдендірілген брондау бар қонақтардан ақы алады. Мейрамханалар брондауға келмейтін клиенттерден ақы ала бастайды. Сондай-ақ, егер біреу брондауға келмесе, онда бұл жерді сату мүмкіндігі жоғалуы мүмкін екенін түсінеді. Ritz-Carlton: клиенттерге қамқорлық жасайтындарға қамқорлық: Ritz-Carlton, бүкіл әлемде орналасқан сексен бес люкс қонақүйлер желісі. Ritz-Carlton корпоративті және туристік туристердің 5% - ына қызмет көрсетеді. Компанияның ұстанымы клиенттерге қызмет көрсетудің жоғары мақсаттарын қояды: "Ritz-Carlton қонақ үйі-бұл қонақтарымыздың қамқорлығы мен жайлылығы-біздің жоғары МИССИЯМЫЗ. Біз қонақтарға әрқашан жылы, жайлы, бірақ тазартылған атмосфераны ұнататын ең жақсы қызмет пен ыңғайлылықты ұсынамыз. 1983 жылы құрылғаннан бері Ritz-Carlton қонақ үй компаниясы қонақжайлылық индустриясының барлық негізгі салалық марапаттарына ие болды. Ritz-Carlton-да Ritz-Carlton клиенттерінің 90 пайыздан астамы қайтып келеді. Нөмірдің жоғары құнына қарамастан, желі 70 пайыздық толтыруға ие. Қонақтардың қанағаттануы үшін жауапкершіліктің көп бөлігі клиенттермен жұмыс істейтін Ritz-Carlton қызметкерлеріне жүктеледі. Осылайша, қонақ үй желісі қызметкерлерді іріктеуге өте мұқият келеді. Ritz-Carlton қызметкерлері мәселелерді жоғары тұрған қызметкерлермен ақылдаспай, сол жерде шешуге құқылы. Әрбір қызметкер қонақтың ренішін жою үшін 2000 долларға дейін ақша жұмсай алады және барлығына қонақты бақытты ету үшін қажет болғанша күнделікті өмірден кетуге рұқсат етіледі. "Біз клиенттердің қанағаттанушылығын жеке деңгейде игереміз. Бұл біздің ең сезімтал тыңдау постымыз... біздің ерте ескерту жүйесі". Сонымен, бәсекелестер клиенттердің проблемалары туралы білу үшін қонақтардың түсініктеме карталарын оқып жатқанда, Ritz-Carlton оларды қазірдің өзінде шешті. Ritz-Carlton өз қызметкерлеріне мақтаныш сезімін ұялатады. "Сіз қызмет етесіз, - дейді олар, - бірақ сіз қызметші емессіз". Компанияның ұраны: "Біз ханымдар мен мырзаларға қызмет ететін ханымдар мен мырзалармыз". Ritz-Carlton жетістігі қарапайым философияға негізделген: тұтынушыларға қамқорлық жасау үшін сіз клиенттерге қамқорлық жасайтындарға қамқорлық жасауыңыз керек.

Маркетингтік ақпараттық жүйе: маркетингтік ақпараттық жүйе маркетингтік шешім қабылдау маркерлері үшін қажетті, уақтылы және нақты ақпаратты жинауға, сұрыптауға, талдауға, бағалауға және таратуға арналған адамдардан, жабдықтардан және процедуралардан тұрады.

Маркетингтік барлау: маркетингтік барлау менеджерлерге маркетингтік жоспарлар мен қысқа мерзімді тактиканы дайындауға және түзетуге көмектесетін маркетингтік ортадағы оқиғалар туралы күнделікті ақпаратты қамтиды.

Маркетингтік зерттеулер: маркетингтік зерттеулер-бұл маркетингтің мүмкіндіктері мен мәселелерін анықтайтын және анықтайтын, маркетингтік әрекеттер мен нәтижелерді бақылайтын және бағалайтын, нәтижелері мен салдарын басшылыққа жеткізетін процесс. Маркетингтік зерттеу процесі төрт кезеңнен тұрады: зерттеу мәселесі мен мақсаттарын анықтау, зерттеу жоспарын әзірлеу, зерттеу жоспарын жүзеге асыру, нәтижелерді түсіндіру және ұсыну.

Зерттеудің мәселелері мен мақсаттарын анықтау: менеджерлер олардың нәтижелерін мұқият түсіндіру үшін маркетингтік зерттеулер туралы жеткілікті білуі керек. Егер олар маркетингтік зерттеулер туралы аз білсе, олар дұрыс емес ақпаратты қабылдауы мүмкін. Маркетингтік зерттеулер менеджерлерге мәселені анықтауға және нәтижелерді дұрыс пайдалануға көмектеседі.

Зерттеу жоспарын әзірлеу: менеджердің ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін зерттеушілер екінші деректерді, бастапқы деректерді немесе екеуін де жинай алады. Екінші деректер басқа мақсатта жиналған бар ақпараттан тұрады. Бастапқы деректер белгілі бір мақсатта жиналған ақпараттан тұрады. Зерттеушілер әдетте қайталама деректерді жинаудан бастайды. Екінші деректер, әдетте, бастапқы деректерге қарағанда тезірек және арзан. Алайда, қосымша мәліметтер негізінде шешім қабылдау қиындық тудыруы мүмкін. Қажетті ақпарат қол жетімді болмауы мүмкін. Ол бар болса да, ол өте маңызды және дәл болмауы мүмкін.

Бастапқы деректерді зерттеудің үш негізгі тәсілі бар: бақылаулар, сауалнамалар және эксперименттер. Бақылау зерттеулері-бұл тиісті адамдарды, іс-әрекеттерді және жағдайларды бақылау арқылы бастапқы мәліметтерді жинау [4].

Шағын ұйымдардағы маркетингтік зерттеулер: шағын бизнес менеджерлері көбінесе маркетингтік зерттеулерді үлкен ғылыми бюджеті бар ірі компаниялардың мамандары ғана жүргізе алады деп санайды. Бірақ маркетингтік зерттеулердің көптеген әдістерін кішігірім ұйымдар қолдана алады және іс жүзінде шығынсыз.

Шағын бизнес менеджерлері айналасында не болып жатқанын бақылап, жақсы маркетингтік ақпарат ала алады. Осылайша, реставраторлар күн ішінде әр түрлі уақытта мейрамханадағы клиенттердің саны мен түрін жазып, өз клиенттерінің құрамын бағалай алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Gerchikova, I.N. Management: workshop/I.N. Gerchikova. – М.: INFRA-M, 2011. – 402 р.
2. Kuznetsov, Yu.V. Problems of Theory and Practice of Management/Yu.V. Kuznetsov//St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg.
3. Peter F. Drucker The Preface of Management Published: Joan D. Winstein, Co-Trustee of the Drucker 1996 Literary Works Trust Andrew Nurnberg, 1986.
4. Teslenko. HISTORY OF MANAGEMENT Tutorial Scientific editor – prof., Ph.D. Sciences K.M. Olkhovikov.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ПАРТИЗАНСКОГО МАРКЕТИНГА НА ПРИМЕРЕ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ

УМУТЧАКОВА К.А.

студентка группы МК-18-2

МАЖИТОВА С.К.

Научный руководитель, к.э.н, доцент

Аннотация. В данной статье рассматриваются нетрадиционные методы маркетинга для достижения максимального результата. Нетрадиционный маркетинг строится на разрушении ожиданий и влиянии на эмоции за счет нестандартных решений и небольших финансовых инвестиций.

Ключевые слова: маркетинг, реклама, партизанский маркетинг, недвижимость.

Американский специалист по рекламе Джей Конрад Левинсон в 1984 году ввёл термин «Guerrilla Marketing» в маркетинговый лексикон, подразумевающий продвижение товаров и услуг, а также повышение узнаваемости бренда компании нестандартными, запоминающимися методами с минимальными финансовыми расходами [1].

Джек Траут, известный маркетолог, президент компании «Trout & Partners», отмечал, что маркетинг олицетворяет собой войну, и для него действуют те же самые законы, что и в вооруженных конфликтах, именно по этой причине здесь применимо высказывание Мао Цзедун: «Враг наступает – мы отступаем. Враг разбивает лагерь – мы беспокоимся. Враг устает – мы атакуем. Враг бежит – мы преследуем» (из книги "Маркетинговые войны") [2].

Фундамент маркетинговой деятельности Джек Траут иллюстрировал в понимании позиции компании на рынке, которая определяет тип «войны», используемой данной фирмой (оборонительная, наступательная, фланговая или партизанская). Для каждого типа «войны» в книге прописаны свои базовые законы.

Левинсон отмечал необходимость детального планирования партизанского маркетинга, чёткого целеполагания, бюджетирования и аналитики результативности, он также предлагал множество приёмов и уловок, позволяющих поднять эффективность рекламы например, чем лучше будут проработаны аватары потребителей, тем меньше расходов потребуется на их привлечение.

Джей Конрад Левинсон предложил использовать недорогие средства рекламы: визитные карточки, листовки, вывески, различные буклеты, открытки и другое, в настоящее время официальный список методов партизанского маркетинга Левинсона значительно актуализировался: «сарафанное радио», «вирусный маркетинг», «эмпбиент медиа», «скрытый маркетинг», «эпатажный маркетинг» и другие инструменты, отвечающие основному принципу партизанского маркетинга - доступности для фирм с небольшим рекламным бюджетом

Партизанский маркетинг обычно не требует больших инвестиций, именно по этой причине он признается идеальной стратегией для стартапов и небольших компаний. Подобную стратегию считают более личной, способной очеловечивать даже крупные бренды, которым так же полезно эмоционализовать аудиторию и привлекать как можно больше внимания со стороны потенциальных потребителей.

Для осуществления эффективной партизанской рекламы необходимо сегментировать базовые целевые группы. Для каждой целевой группы будет существовать свой маркетинговый план.

Рассмотрим некоторые «партизанские» методы рекламы:

– Реклама в момент возникновения потребности у клиента до периода её осознания. Цель-быть в нужное время в нужном месте (оригинальное оформление фасада магазина или витрин, использование малых архитектурных форм и многообразных интерактивных элементов).

– Размещение информационных стендов в многоквартирных жилых домах. Они должны вписываться в местный ландшафт, быть выполнены из антивандальных материалов, надёжно прикреплены. Здесь можно разместить контакты ближайшей поликлиники, полицейского участка (участкового), местной администрации, КСК, пожарной службы, скорой помощи. И самое главное, там можно разместить контактные данные своей фирмы и

партнёров — юридические услуги, грузоперевозки, домашний мастер, ремонт компьютеров и бытовой техники, дезинсекция, ателье, доставка продуктов питания.

– Проведение какой-либо акции, о которой все СМИ сами захотят говорить. Главная цель- попасть в сводку новостей средств массовой информации, при этом существует опасность что запомнят действие, но не компанию.

– Использование окружающей среды, как готового рекламоносителя (один из главных трендов, наряду с цифровизацией, современной экономики).

– Индивидуальная реклама для конечного потребителя. Размещение рекламы лишь в тех местах, где есть потребитель, но отсутствует реклама конкурентов. Например, на потолке в стоматологическом кабинете; на полу помещений, где высокая проходимость потенциальных потребителей; можно использовать хенгеры, которые вешаются на ручки дверей квартир и офисов и т.п.)

– Сотрудничество с компаниями, которые непосредственно работают с той же целевой аудиторией, но продают другие продукты, что позволит сделать сотрудничество взаимовыгодным.

– Стратегия создания территории профессионального общения. Данная стратегия необходима для знакомства и выстраивания взаимоотношений с клиентами. Важно понимать, что тема должна быть интересна, не следует злоупотреблять прямой рекламой.

– Внедрение товара в обычную повседневную жизнь с использованием подставных «счастливых» покупателей. Основная цель этого - привлечение внимания к определенному продукту.

– Партнёрство с теми, кто продаёт товары или оказывает услуги на предыдущих циклах, например для компании, агентства недвижимости это могут быть проектировщики, дизайнеры, производители мебели, строительные компании [3].

В настоящее время в нашей стране появилась возможность использования казахстанцами части пенсионных накоплений в ЕНПФ для приобретения жилой недвижимости. Несмотря на кризис и ограничительные меры (из-за пандемии COVID-19) в стране разрабатываются и функционируют ипотечные программы -“Нұрлы Жер”; “Военный продукт”; Бақытты Отбасы; “Свой дом”; Детский депозит «Арнау»; Государственные программы: «5-10-20», «7-20-25»; также муниципальные программы: «Алматы жастары 3.0», Ипотека для женщин и др)

Для профессиональных агентств по недвижимости следует предложить следующий мероприятия, повышающие эффективность их деятельности:

– Сотрудничество с различными строительными компаниями, банками второго уровня, риэлторскими агентствами, оценочными фирмами.

– Сотрудничество со специализированными магазинами стройматериалов.

– Сотрудничество с поликлиниками, медицинскими и досуговыми центрами.

– Использование детских площадок.

– Проведение тематических семинаров в офисах агентств по недвижимости (АН), встречи онлайн.

– Ведение страниц и проведение разнообразных акции в социальных сетях.

– Коллаборация с известными блогерами.

– Организация листовочных акции.

– Проведение разнообразных флешмобов.

В данном случае целевой группой для партизанского маркетинга Агентства недвижимости будут считаться потенциальные участники программ жилищного кредитования. Как только у потенциальных клиентов возникнет потребность или интерес в решении жилищных вопросов, они обратятся именно в это агентство.

Донести до всех потенциальных клиентов информацию о надежности и профессионализме компании

План дальнейших действий:

- Работа с КСК и Управляющими компаниями жилых домов.
- Работа с малыми предприятиями на территории м/р.
- Взаимодействие с филиалами банков на территории м/р.
- Распространение листовок агентства недвижимости.
- Участие и проведение праздников в районах -новостройках, в том числе.
- Офис- информационная площадка.
- Образовательный маркетинг.

В целом работу по системе малобюджетного маркетинга можно условно разделить на 4 этапа:

- Привлечение новых клиентов и информирование людей о предоставляемой услуге или товаре;
- Работа с уже привлеченными клиентами во время общения по телефону и в офисе и установки предварительных договоренностей;
- Непосредственно продажа услуги таким образом, чтобы у клиента возникла потребность и желание вернуться еще раз или рассказать как можно большему кругу знакомых о своих положительных впечатлениях(сарафанное радио);
- Работа с постоянными клиентами.

Работа с уже привлеченными клиентами во время общения по телефону и в офисе и установки предварительных договоренностей предполагает готовность консультировать, помощь в любой ситуации, компетентность сотрудников, доброжелательность.

Необходимо также не забывать о том, что сотрудники и есть самые лучшие рекламные агенты, и хорошо обученные сотрудники, которые гордятся своей компанией, привлекают гораздо больше лояльных клиентов.

Отметим правила работы по партизанскому маркетингу.

Главное - установление взаимоотношений, используя партизанский маркетинг необходимо помнить, что продавать нужно не товар, а полезности.

- Направлять свои рекламные сообщения узкой группе лиц, охватывать небольшой сегмент рынка.
- Особое внимание стоит уделять качеству услуги, вместо того чтобы расширять ассортимент предложений.
- Уделять особое внимание укреплению отношений с уже существующими клиентами
- Не приветствуются действия, направленные на усиление конкуренции, а наоборот, «партизаны» всячески стремятся использовать возможности сотрудничества с другими компаниями для развития собственного бизнеса.

В ведении партизанской деятельности, как на настоящем фронте, существуют свои сложности. Например:

- Измерить реальную эффективность кампании с точки зрения ROI довольно сложно.
- Влияние множества неуправляемых факторов на итоговый результат, который сложно предсказать (к примеру, выбор даты открытия ЭКСПО-2017 в г.Астана совпало по времени с чемпионатом мира по футболу. Это не совсем партизанский маркетинг, но пример отвлечения внимания к событию года страны другим информационным поводом).
- Неправильно понятая или представленная в неверном свете партизанская кампания.
- Выявление целевых групп.
- Генерирование идей и мотивация сотрудников.
- Своевременность и системность действий.

Благодаря удачному партизанскому маркетингу небольшая компания может быть ассоциирована с новизной и креативностью, известность которой будет

повышаться благодаря различным социальным сетям, и тем самым ею также заинтересуются местные новостные сайты.

Партизанская война и партизанская стратегия наиболее приемлемы для локальных или региональных компаний. В таких кампаниях оригинальные идеи гораздо важнее, чем то, сколько денег вы можете в нее вложить.

В основе партизанского маркетинга лежит простой принцип: если у вас нет большого бюджета на рекламу, используйте нестандартные рекламные носители и необычные идеи.

Список литературы:

1. Джей Конрад Левинсон. Партизанский маркетинг. Простые способы получения больших прибылей при малых затратах. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – С. 432.
2. Траут Д. Маркетинговые войны. – С-Пб.: Питер, 2019.
3. Умутчакова К., Тусупова К. Нейромаркетинг как инструмент современного предпринимательства //Сборник материалов XI Международной научно-практической конференции студентов, аспирантов, молодых ученых «Современная экономика: теоретические и практические подходы». – Башкирский государственный университет (Уфа), 2019.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

ФАТХУЛЛИНА Р.

студент группы Лог-19-3

МАЖИТОВА С.К.

Научный руководитель, к.э.н, доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость внедрения элементов цифровизации в логистическую отрасль, так как подобные инновации позволят повысить конкурентоспособность компаний и снизить себестоимость выпускаемой продукции.

Ключевые слова: логистика, цифровизация, интернет, автоматизация.

Внедрение инноваций - это устойчивый современный тренд во всех сферах экономики. Информационные технологии привносят новые подходы в ведение бизнеса, в том числе и в логистику, ведь одной из важных целей в логистическом бизнесе - поднять конкурентоспособность своей продукции, другой, не менее важной целью, является снижение себестоимости услуг за счет исключения неэффективного простоя логистических активов. Снижение логистических издержек ведет, в конечном итоге, и к снижению себестоимости всей выпускаемой продукции на любом предприятии.

Актуальные решения для достижения этих целей – внедрение цифровых решений, автоматизация программных продуктов, RFID-систем и других инновационных технологий.

Диджитализация модифицирует каналы движения товаров, форматы поставки и процессы управления. Развитие e-commerce и растущие требования к поставке – многоканальность, оперативность, прозрачность, точность – побуждают ритейлеров и логистических операторов к увеличению эффективности процессов и внедрению цифровых технологий. Однако, в целом уровень цифровизации отечественной логистики, в том числе транспортной, остается невысоким [1].

Предлагаем рассмотреть несколько трендов развития отечественной логистики:

Широкое применение интернет-сервисов по поиску и подбору грузоперевозчиков (аналог Uber, только для грузового транспорта) обусловлено удобством их использования.

Такие виртуальные биржи грузоперевозок позволяют грузовладельцам найти оптимальный вариант среди представленных перевозчиков, соответственно сами перевозчики могут найти заказ на грузоперевозку. Таким образом, данные сервисы обеспечивают обратную связь между заказчиками и исполнителями, а также быстроту и удобство для пользователей сервиса.

Цифровая трансформация коснется не только отдельные логистические компании, но и будет задействовано государственными органами, и другими стейкхолдерами. К примеру, Государству единая цифровая платформа даст возможность контролировать соблюдение законодательства; предприниматели смогут оптимизировать маршруты и ускорить доставку; внедрение полного электронного документооборота, электронных пломб.

Отметим, что на подготовку бумажной документации и на задержку доставки, связанную с ее оформлением, приходится 10–15 % логистических расходов. При внедрении цифровой логистики на основе юридически признанного электронного документооборота эти расходы и сроки доставки могут быть снижены на 20–40 % [2].

Эффект от использования цифровых технологий оформления перевозочных документов с применением электронной подписи носит синергетический эффект взаимодействия всех ее элементов, а также приводит к устранению потерь времени на всех этапах жизненного цикла оформления взаимоотношений с клиентом — грузоотправителем и грузополучателем.

Для интернет-магазинов важным конкурентным преимуществом является оперативность выполнения заказа, следовательно актуальна передача всей логистики одному 3PL-оператору по принципу фулфилмента – от получения и обработки заказа, до доставки клиенту. Такое решение позволяет сократить сроки выполнения отдельных операций, в результате чего покупатель получит товар значительно быстрее.

Становится насущной необходимостью автоматизация процессов управления. Например, среди типичных проблем e-commerce-ритейлеров- отсутствие информации об остатках товаров в течение дня у всей цепочки поставок, что грозит сбоями в формировании заказов. Решить эту проблему позволяет автоматизация процесса контроля запасов в рамках всей цепочки поставок.

Сервисы для e-commerce. Примером оптимальной интеграции при управлении цепочками поставок может стать развитие инфраструктуры для доставки заказов из интернет-магазинов и маркетплейсов в пункты выдачи и автоматизированные локеры (почтоматы), расположенные в крупных супермаркетах (например, «Магnum», «Корзина», ТД «Таир» и т.д.). Доставка товаров до почтоматов и пунктов выдачи заказов может осуществляться с помощью собственных транспортных средств предприятия [3].

Точки самовывоза в дальнейшем будут все больше автоматизироваться, поскольку несут ощутимое преимущество для покупателя – быстроту и отсутствие необходимости планировать точный момент получения заказа, а для ритейлера – более быстрый выход на безубыточность.

Тренды цифровизации внутрискладской логистики: RFID – система; Технология «VoicePicking»; Дроны

RFID (RadioFrequency Identification) – это технология радиочастотной идентификации. Данная инновация пришла на смену технологии штрихового кодирования.

RFID-система позволяет снизить производственные издержки за счет следующих преимуществ:

- Снижение влияния человеческого фактора. RFID позволяет не использовать ручной ввод информации об объекте; сверить отгружаемый/принимаемый товар с документами прямо в момент загрузки/разгрузки

- Ускорение бизнес-процессов, так как RFID не требует вскрытия общих упаковок и позиционирования каждого идентифицируемого объекта относительно считывающих устройств, а также позволяет одновременно распознать более 1 000 уникальных объектов.

RFID-метки, как и многие штрих-коды, представляют собой самоклеящиеся этикетки. Но если на штрих-коде информация хранится в графическом виде, то на метку данные заносятся и считываются при помощи радиоволн.

В процессе выполнения заказов поддерживать непосредственный контакт с WMS-системой (Warehouse management system, система управления складом) позволяет технология «Voice Picking» или голосовая технология комплектования. Такая технология позволяет значительно повысить точность и оперативность выполнения заказов: при формировании заказа отсутствуют многошаговые и сложные операции, следовательно, время подготовки персонала заметно сокращается [4].

Использование дронов является одним из последних новшеств в сфере складской логистики. То, что еще совсем недавно казалось фантастикой из далекого мира будущего, уже активно используется в работе различных крупных логистических компаний. С помощью дронов значительно сокращается время цикла складских операций, а пространство складов может быть оптимизировано на 50% за счет более рационального использования.

Применение программного обеспечения в транспортной логистике раскрывает широкие возможности. В связи с этим, все больше предприятий применяют ПО для автоматизации и оптимизации своей логистической системы. Логистическое ПО представляет собой программу, предназначенную для управления множеством элементов, входящих в производственный процесс, позволяющую обеспечить снижение издержек производства, сокращение времени производственного цикла, своевременную доставку готовой продукции в торговые точки.

Решению проблем, связанных с доставкой груза способствует система, управляющая транспортировками, которая называется TMS (англ. Transportation Management System — система управления транспортировками). TMS представляют собой многофункциональный программный продукт, включающий в себя весь спектр решений для сферы транспортной логистики [5]. Преимущества использования TMS для решений задач транспортной логистики:

1. Автоматическое планирование оптимального маршрута, для которого используются алгоритмы программы, учитывающие время на доставку, объем и вид груза, дорожной ситуации и т.д.;

2. Применение технологии SCV (англ. Supply Chain Visibility – видимость цепочки поставок) в режиме реального времени, позволяющую своевременно реагировать на все изменения, препятствующие выполнению доставки;

3. Повышение уровня клиентского сервиса за счет своевременной доставки и наличия сервисов отслеживания местонахождения груза.

В конечном итоге данные преимущества способствуют значительному снижению затрат, связанных с транспортировкой.

Одним из примеров использования ИТ в программном обеспечении для логистики являются облачные технологии. «Облачные (рассеянные) вычисления» (англ. cloud computing, также используется термин «облачная» обработка данных) — технология обработки данных, которая представляет собой компьютерные ресурсы и мощности, предоставляемые пользователю как интернет-сервис. Пользователь имеет доступ к собственным данным, но не может управлять и не должен заботиться об инфраструктуре, операционной системе и собственно программном обеспечении, с которым он работает [6].

Инноватором среди казахстанских компаний в сфере облачных сервисов для оптимизации логистики является компания “Relog”, которая реализует модель SaaS (англ. Software as a service – программное обеспечение как услуга). Разрабатываемое компанией прикладное программное обеспечение применяется в сфере транспортной логистики для интернет-магазинов, дистрибьюторских и транспортных компаний и содействует решению для проблемы “последней мили”. Последняя миля в логистике – это последний этап доставки до конечного потребителя, который является дорогим и трудоемким звеном логистической цепи. С ускоренным развитием интернет-торговли проблема последней мили приняла

повсеместный характер, а в связи с распространением коронавирусной инфекции и последующим введением карантинных мер предприятия розничной торговли вынуждены осуществлять свою работу посредством доставки, соответственно данная проблема остается актуальной в настоящее время.

Создание единого информационного пространства с помощью цифровых технологий открывает новые возможности для управления логистическими процессами. Обмен информацией, отслеживание транспортировки грузов, дистанционное управление и контроль над операциями и персоналом, анализ и автоматизация с участием стационарных и мобильных устройств становятся требованием времени в транспортной сфере [7]. Цифровые технологии создают преимущества над конкурентами в управлении транспортно-логистическими процессами за счет интеграции разных целевых групп грузоотправителей и грузополучателей по всем видам транспорта.

Список литературы

1. Transmetrics Blog. – URL: <https://transmetrics.eu/blog/supply-chain-logistics-technology-trends/>
2. Epictech. – URL: <https://www.epiqtech.com/others-Logistics-Software.htm>
3. Медведев В.А., Присяжнюк А.С. // Информационные системы и технологии в логистике и управлении цепями поставок: учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2016. – 183 с.
4. Relog – URL: <https://getrelog.com/>
5. Гельманова З.С. и др. Процесс внедрения производства мирового класса на АО «Арселормиттал Темиртау» // Сборник статей Всероссийской научно-технической конференции «Управление качеством в образовании и промышленности». – Севастополь: ФГАОУ ВО, 2020.
6. <https://www.retail.ru/articles/tsifrovizatsiya-glavnyy-trend-logistiki/>
7. Мажитова С.К., Басыров Ш.Р. // О некоторых аспектах развития логистики в Казахстане. Материалы III научно-практической конференции Наука XXI века: опыт прошлого - взгляд в будущее. – Омск: СибАДИ, 2017.

САКРАЛЬДЫ ОБЪЕКТЛЕРДІ ТУРИСТІК ЖОБАЛАРҒА ЕҢГІЗУ

ХАСЕНОВА Д.

Тур-18-1к тобының студенті

ЖЕТПИСОВ С.У.

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада сакральды объектілер туристік кешендерге айналып мемлекеттік реттеу жүйесін жетілдіру туристік қызметті жүзеге асырудың өзгерген әлеуметтік—экономикалық жағдайларға толық жауап беретін мақсаттарына, қағидаттарына және міндеттеріне сай жаңа көзқарастар қарастырылды.

Түйінді сөздер: туристік жоба, сакральды объектілер, сакральды география.

Туризмді дамыту үшін әлеуметтік-экономикалық факторлардың ықпалы жоғары. Олардың ішінде маңыздысы: мемлекеттің әлеуметтік саясаты, жұмыстан бос уақыт, урбанизацияның өсуі, білім және мәдениеттің, орташа өмір сүрудің деңгейі, жылдық демалыс күндері мөлшері, халықтың өмір сүруінің деңгейі, табысы, туристік белсенділік жатады.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі қазіргі кезде туризмнің жаппай дамуын тежеп отыр. Қазақстандағы туризмнің даму бағыты шоп-туризмді ұйымдастырумен байланысты, яғни материалдық қажеттіліктен туындап отыр.

Қазіргі кезде ТМД елдерінде туристерді тарту үлкен бәсекеге ие болып отыр. Көрші елдер Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Монғолия туризмді дамытуға барлық күшін салуда, және қазір Қазақстанды басып алуда [1].

Сакральды географиялық объектлерге тиісті туристік-рекреациялық ресурс, территорияның туристер тарапынан қызығушылығына (аттрактивтілік) боялаған жағдайда ғана "туристік құндылыққа" ие болады. Туристік территорияның құндылығы (дамыту мүмкіндігінің алғы-шарты) - туристер тарапынан қызығушылық танытатын, жеке немесе қосалқы түрде ұйымдасқан, қоршаған орта мен адам қолымен жасалынған элементтердің бар болуы.

Бірақ, табиғи және әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан, демалыс пен туризмге жарамды территориялардың бар болуы, әр уақытта туристік-рекреациялық ресурс ретінде қарастырыла берілмейді. Аталған элементтердің негізгі туристік ресурсқа бағытталуының көрінісі, технологиялық жағынан жетілген, қоғамдық еңбек бөлінісі тарапынан зерттеуге кеткен шығын мөлшерін, туристік қызмет көрсетуге лайық болған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Туристердің қажеттіліктері мен талғамдарына байланысты, *сакральды объектлерді туристік жобаларға еңгізу*, келесідей бөліп қарастыруға болады:

а) табиғи ортаның қалыптасқан жағдайына қарамастан, осы сакральды жерлерде – туристік қызметті, демалысты ұйымдастыру;

б) арнайы, туризмнің кез-келген түрін қоршаған ортаға байланысты, табиғат ерекшеліктерін қолдану арқылы жүзеге асыру, минералды су көздері немесе қолайлы климат жағдайлары болған жағдайда - бальнотерапия және тағы басқа емдік сауықтыру түрлерін ұйымдастыру, діңи туризмнің дамуы;

в) танымдық, табиғи ерекшеліктермен (қорықтар, саябақтар және т.б.) бірге, материалдық және рухани құндылықтарды: ескерткіштер, фольклор, қоғамның қазіргі заман жетістіктерін қоса қарастыратын демалысты ұйымдастыру [2].

Туризм географиясының мәселелерін теориялық және практикалық тұрғыдан географиялық орта кеңістігінде шешу жолында таксономия үлкен рөл атқарады

"Туристік жергілікті (сакральды) орын - туристік құндылық, инфрақұрылым және көліктік қолайлығы жағынан туристік миграцияның кезеңін немесе пунктін құрайтын жайылым көрсеткіші (қала, аудан, ауыл).

Географиялық ландшафтық белдеу орнына байланысты: таулы, теңіз жағалауы, көлдің жағалауы және т.б. болып бөлінеді. Туристік құндылығы, атқаратын қызметіне және туристік шаруашылықты жүргізу түріне байланысты:

а) Сакральды орны (объектісі);

б) туризм түрлері, сакральды географияның тақырыптық орналасуы;

в) танымдық туризм орындары және сакральды туризм;

г) транзиттік туризм орындары (мысалы, шекаралас аудандар) болып жіктеледі.

Сакральды объектілер туристік кешендерге айналып, келешекте туристік орталықтарға жету.

Туристік орталықтар дәрежесіне қарай (халықаралық, мемлекеттік, аудандық, жергілікті), функционалдық бағытына қарай (емдік, сауықтыру, танымдық, комплексті) және басқа да көрсеткіштер бойынша бөлінеді.

Сакральды объектілер туристік кешендерге айналып мемлекеттік реттеу жүйесін жетілдіру туристік қызметті жүзеге асырудың өзгерген әлеуметтік—экономикалық жағдайларға толықжауап беретін мақсаттарына, қағидаттарына және міндеттеріне сай жаңа көзқарастарды талап етеді.

Бүгінгі таңда атқарушы билік органдарымен туризм саласында әрекет ететін ұйымдардың арасындағы өзара іс-қимылды реттеудегі мемлекеттің ролін арттыру қажет.

Туристiк саланы және сакральды объектлердi орталықтандырып басқару Қазақстан Республикасының Индустрия және Жана технологиялар министрлігіне жүктеледі [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Ердавлетов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. – Алматы: Атамура, 2016. – С. 43-44.
2. Дурович А.П. Организация туризма: учебник. – Минск: «Новое знание», 2015. – С.27-29.
3. Дуйсен Г.М. Основы формирования и развития индустрии туризма в Казахстане: учебное пособие. – Алматы: Парасат, 2014.

МЕРЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ТУРИЗМА В ПОСТ ПАНДЕМИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

ШЕГАЙ К.

студентка группы ТУР-20-4 с

АХМЕТОВ А.С.

*Научный руководитель, магистр, преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Мировой кризис, вызванный пандемией, изменил многие сферы и уклад жизни. Ставя общество перед новыми вызовами, с которыми нужно справиться достойно. Восстановление индустрии туризма имеет большое значение для экономики многих стран. Для преодоления сложившейся неблагоприятной ситуации, мировое сообщество разрабатывает ряд антикризисных мер для преодоления последствий пандемии в сфере туризма. Основной целью является восстановление мирового туризма в пост пандемический период.

Ключевые слова: туризм, пандемия, ограничения, меры, экономика, бизнес.

В связи с пандемией, которая появилась в конце 2019 года, жизни многих людей поменялись кардинально, и к тому же различные сферы деятельности подверглись серьезному кризису, особенно сфера туризма. Туризм как раз таки напрямую связан с путешествиями граждан по различным странам мира. Так же играет огромную роль в экономике многих государств, и является важной составляющей жизни некоторых граждан. Неожиданная пандемия указала на значимые проблемы во многих секторах, такие как: образование, медицина, экономика, транспортные системы и туризм. Значительно сократились доходы у государств и населения, что послужило началу серьезного кризиса, из которого всему миру приходится выбираться постепенно и сообща.

Пандемия неизведанного вируса, а также введенные практически всеми странами жесточайшие противоэпидемические меры послужили причиной перемен в мировом туризме. Индустрия в целом теряет миллиарды долларов и много рабочих мест. Несмотря на отрицательные стороны всего происходящего в мире, нельзя с полной уверенностью, утверждать, что нет никаких положительных сторон. Во время пандемии появились новые проекты и стартапы, которые способствуют цифровизации в определенных сферах, например в туризме - travel tech, HES (HAYAT EVE SIGAR/syst/e-Devlet), Health Kit Code. К тому же пандемия способствовала улучшению отношений между государствами, развитию внутреннего туризма. Эксперты Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) уверяют, что нынешний кризис является возможностью воссоздать более крепкую туристическую экономику. Безусловно, этот опыт останется в истории мира, и послужит большим примером для всех, поскольку меры, реализуемые сегодня, будут формировать туризм завтрашнего дня [1].

Исходя из данных UNWTO, пандемия COVID-19 оказывает огромное воздействие на все регионы мира. Имеющиеся данные показывают, что международные туристические потоки резко сократились в первом квартале 2020 года (-22%), при этом возможные сценарии на год указывают на ежегодное снижение от 60% до 80% по сравнению с показателями 2019 года в зависимости от темпов ослабления ограничений на поездки. Самая первая вспышка COVID-19 повлияла на страны в разное время, по-разному и в разной степени. Тем не менее во всем мире ответные меры по обузданию пандемии привели к закрытию границ и широкому введению ограничений на поездки и закрытию границ. Пандемия повлекла к тому, что сфера туризма нуждается к внушительной поддержке на национальном и международном уровнях. На основе информации, полученной от правительств, международных организаций и официальных публичных источников в Интернете, ЮНВТО запустила интерактивную информационную панель по реагированию стран и международной политики на COVID-19, которая охватывает 220 стран и более 30 международных и региональных учреждений [2].

Несмотря на все ограничения и попытки государств заставить людей оставаться дома и на время отказаться от путешествий, нашлось немало людей, которые проигнорировали все предупреждения и запреты.

Начало 2021 года прошло одновременно с ростом заболеваемости COVID-19. Это вызвало бурную реакцию со стороны всех задействованных государств, таких как: Внедрение ограничений на въезд, обязательное ПЦР-тестирование, карантинные передержки для путешественников и регистрация вакцинированных паспортов. В связи с одновременной вакцинацией стран, можно уже предположить, что усилия по вакцинации населения принесут свои плоды и приведут к восстановлению прежнего уровня мирового туризма в период до пандемии. Домыслы экспертов ВТО ООН касательно отрасли поделились на три вектора; в 2021 году 45% ожидают улучшения ситуации, 25% уверены, что уровень туристической активности останется на нынешнем уровне, а 30% считают, что борьба с пандемией займет много времени и будет мешать туризму. Все эти трудности могут быть не только причиной распространением самого вируса, но и отсутствием договоренности между странами и снижением глобальной экономической активности. Но все эксперты уверены в одном - восстановить турпоток до показателей 2019-го понадобится около 2-5 лет.

Несмотря на то, что границы были закрыты круглый год, временами некоторые государства умудрялись открывать и закрывать свои границы и впускать определенный поток туристов в свою страну. На данный момент туристы уже имеют возможность путешествовать по некоторым странам, только придерживаясь определенных санитарных требований, которые действуют в стране посещения [3].

Предполагаемый комплекс мер по восстановлению туристической отрасли после пандемии:

- Необходимость внедрения визовой политики. Основной идеей этой меры как раз является отмена виз для граждан развитых стран и исключение "принципа взаимности", при этом составлен перечень государств, для граждан которых целесообразно отменить визы в одностороннем порядке, например: Япония, Южная Корея, Тайланд, Китай, Турция, Россия, т. д;

- Гостиничный бизнес, требуется повышать качество предоставляемых услуг, усиливать и развивать конкуренцию, уменьшить контроль со стороны государства. Освободить от выплаты налогов на определенный период времени туристические организации, которые открылись заново, для ИП и физлиц, получающих доходы от краткосрочной сдачи жилых помещений в аренду, а предприятия гостиничного бизнеса и ИП [4];

- Оказание экономической поддержки объектам туризма в краткосрочной перспективе. Усилия в основном будут направлены на то, чтобы в скором времени оказать финансовую помощь с помощью общеэкономических и отраслевых стимулирующих мер как можно большему числу работников и предприятий.

▪ Во время послабления карантинных мер, последующие шаги должны будут заключаться в том, чтобы заставить туристов путешествовать, туристические организации работать, а людям вернуть рабочие места. Помимо этого, для качественного восстановления важно обеспечить работников, которые пострадали во время карантина социальной защитой. Многие вопросы, связанные с беспрепятственными поездками, имеют и будут иметь решающее значение для восстановления сектора после кризиса COVID-19. Правительства и промышленность должны будут сосредоточить свои усилия на:

▪ Введение дополнительных мер контроля и проверок, связанных со здоровьем путешественников, придерживаясь принятых международных требований и стандартов, сводя к минимуму заболеваемость в поездках;

▪ Во Франции правительство изменило условия отмены туристических бронирований, разрешив замену возвратов кредитным векселем или ваучером на похожую сумму, которая будет действовать на будущую услугу; клиенты могут запросить возврат средств через 16 месяцев за неиспользованные услуги. Таким образом, турфирмы могут миновать потерю денежных средств и пережить эту чрезвычайно сложный период [5];

▪ Для восстановления доверия туристов, государство и некоторые местные власти Израиля разработали онлайн-виртуальные туры по местам и достопримечательностям по всей стране, чтобы стимулировать желание туристов посетить страну после карантина и сохранить отложенные туры свежими в памяти людей;

▪ Некоторые страны создали координационные механизмы для мониторинга воздействия пандемии на туризм и реагирования на быстро меняющуюся ситуацию. Эти механизмы в основном направлены на выявление подсекторов, находящихся в наибольшем бедственном положении и требующих немедленной помощи, и разработку дорожных карт поддержки восстановления и планов действий для них. Диалог с промышленностью имеет приоритетное значение для обеспечения целенаправленных и эффективных мер реагирования;

В заключение стоит отметить, что вышеупомянутые меры, играют важную роль в восстановлении туризма. Следует учитывать тот факт, что для восстановления туризма нужно укреплять экономику, бизнес, уделять внимание не только большим организациям, но и малому бизнесу, а также не забывать про работников и оказывать им поддержку.

Стоит добавить, что на этапе восстановления необходимо уделять должное внимание наиболее уязвимым сферам, особенно, которые сильно зависимы от международных рынков. Странам необходимо учитывать долгосрочные последствия кризиса и структурные преобразования, необходимые для создания более сильной и устойчивой системы туризма.

Список литературы:

1. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284421893>
2. https://finance.skolkovo.ru/downloads/documents/FinChair/Research_Reports/SKOLKOV_O_2020_Incentive_measures_for_the_tourism_industry_during_COVID-19.pdf
3. <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2020/12/20/851707-antivirus-puteshestvii>
4. <https://www.garant.ru/article/1376805/>
5. https://ru.qaz.wiki/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_tourism

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА СИСТЕМ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

ШНАЙДМИЛЛЕР И.И.

магистрантка группы МН-21-НП

ДЖАЗЫКБАЕВА Б.К.

*Научный руководитель, доктор PhD, доцент
Карагандинский университет Казпотребсоюза,*

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение кадровой политики в системе здравоохранения зарубежных стран. Выявлены отличительные особенности, сущностные характеристики кадровой политики в Англии, Бельгии, Германии, Финляндии и Литве, в сопоставлении с кадровой политикой реализуемой в системе здравоохранения Республики Казахстан. Определены позитивные моменты, внедрение которых повысит эффективность кадровой политики Казахстана.

Ключевые слова: кадровые ресурсы, кадровая политика, стратегическое планирование.

Кадровые ресурсы, их развитие является основополагающей составной частью системы здравоохранения. Состоятельность системы здравоохранения, уровень качества оказываемых услуг зависит от сотрудников. Уровень состоятельности самих сотрудников будет определяться их уровнем образования, знаниями, умениями, навыками, компетенциями, уровнем их мотивации. Эти моменты достаточно подробно изложены в «Концепции развития кадровых ресурсов здравоохранения Республики Казахстан на 2012-2020 годы» [1].

Современная практика, отечественный и зарубежный опыт, Всемирная организация здравоохранения, подтверждают высокую вероятность успеха, повышение эффективности систем здравоохранения, через организационные изменения которые осуществляются в направлении управления человеческим капиталом. Количество медицинских сотрудников, уровень их профессиональной подготовки, концентрация плотности их распределения, все это влияет на систему здравоохранения и здоровье населения в целом [2, 3].

Маркхэм Б., Берч С. в своем исследовании системы прогнозирования потребностей в кадровых ресурсах здравоохранения, доказательно показали наличие прямой связи между отношением количества медицинских сотрудников к численности населения и показателями здоровья. Низкая доля медицинских сотрудников в сельской местности создает внутристрановой дисбаланс, который с годами только нарастает [4].

Государству, в формировании кадровой политики, отводится роль регулятора, дающая возможность определить кадровые потребности в системе здравоохранения, обеспечить функционирование механизма поддержки и контроля обучения, подготовки, переподготовки медицинских кадров для последующего их эффективного использования в целях общества. Как справедливо отмечает Михайлова Ю.В., необходимо расширять положительную практику предложенных и созданных Всемирной организацией здравоохранения «региональных обсерваторий кадровых ресурсов». Региональные обсерватории - это своеобразные центры новых компетенций, которые могут и представляют статистические данные для принятия управленческих (в том числе и политических) решений для повышения эффективности функционирования системы здравоохранения. Это происходит через мониторинг инновационных медицинских методик, передачу и обмен опытом, применение усовершенствованных методик оказания медицинских услуг [5, 6].

Таким образом, в странах Европейского содружества основной целью кадровой политики выступает внедрение инновационных методов управления медицинскими организациями, повышение значимости административно-управленческих кадров, достаточно быстрое эволюционное развитие сестринской профессии в аспекте «медицинский работник - пациент», усиление функции подготовки и переподготовки медицинских сотрудников.

Если обратиться к практике кадровой политики в Казахстане, то спецификой будет являться разрыв между такими показателями, как обеспеченность медицинскими кадрами высшей квалификации и обеспеченность вспомогательным (средним и низшем) персоналом. В мировой практике это соотношение иное. По официальным данным Республиканского Центра Развития Здравоохранения, на начало 2020 года в системе здравоохранения с учетом всех ведомств количество медицинских работников составило 253 883 человека. Из них 74 046 – врачи, 179 837 – средний медицинский персонал. По состоянию на 1 января 2021 года

потребность во врачебных кадрах составила 4219 штатных единиц, а потребность в медицинских работниках среднего звена – 5071 штатная единица [7].

Разные страны имеют разное соотношение по показателям численности, исходя из уровня классификации. Особое значение приобретают диспропорции и дисбаланс по основным специальностям и квалификации. Это предопределяет проблему стратегического планирования человеческих ресурсов в системе здравоохранения. Решение этой проблемы позволит устранить имеющиеся перекосы, диспропорциональность распределительной структуры.

Изучение кадровой политики в Англии, показало, что это один из стратегических вопросов, который находится под пристальным вниманием всех членов общества [8, 9]. Министерство здравоохранения Англии, по результатам экспертизы национальных профессиональных консультативных советов, формирует целевой заказ на коммерческую подготовку обучающихся по медицинским образовательным программам, в том числе и стоматологических. Контроль за выполнением комплексных планов, качества их исполнения возлагается на Стратегические управления здравоохранения. Само Министерство здравоохранения регулирует финансовые вопросы комплексных планов. В частности, выделение финансовых ресурсов на подготовку, переподготовку, повышение квалификации медицинских кадров. Планирование кадровых ресурсов здравоохранения в Англии строится на прогнозных демографических значениях данных о количественных потребностях в подготовке специалистов. Осуществляется систематический мониторинг потребностей, анализ спроса / предложения на кадровые ресурсы здравоохранения. Все это помогает составлять комплексные планы с учетом потребностей всех заинтересованных сторон.

Вышеперечисленное нами является своего рода конкурентными преимуществами стратегического планирования в системе здравоохранения Англии. Однако, как на региональном, так и на национальном уровне в системе здравоохранения Англии имеют место быть перекосы, выражающиеся в разбалансировке фискально-кадрового планирования. Это приводит к проблемам: снижению согласованности между кадровым планированием и его финансовым обеспечением; производительность труда медицинских сотрудников; рост влияния на предложение медицинских кадров при содействии Министерства образования; отсутствию гибкости; нарастанию дефицита младшего и среднего медицинского персонала; рост узкоспециализированных специалистов; снижение численности персонала, привлекаемого в общую практику.

Законодательство Бельгии в области здравоохранения регламентирует квотирование профессий. По окончании обучения студентов медицинских специальностей осуществляется мониторинг потребностей, который и формирует основу для прогноза показателей перспективных кадровых ресурсов в сфере здравоохранения [10]. Основной задачей Национального Комитета по планированию кадровых ресурсов медицины является оказание консалтинговых услуг руководителям Министерства здравоохранения Бельгии по направлению социального развития, стратегического планирования в вопросах управления персоналом медицинских организаций. Основными показателями, которые применяются при осуществлении прогнозирования потребности в медицинских кадрах, являются половозрастные характеристики медицинских сотрудников, стаж работы медицинских сотрудников, уровень активности по половозрастному критерию, оценка рабочего времени, период выхода молодых специалистов на рынок труда, уровень трудовой миграции. В свою очередь, при оценивании спроса на кадровые ресурсы в сфере здравоохранения используют показатели действующей численности населения, прогнозной численности населения, показатели по половозрастному разграничению населения. Первоочередно готовятся сценарно-прогнозные планы для врачей. Далее определяются прогнозы врачей-стоматологов, физиотерапевтов и сестринского персонала. Это как раз и позволяет определить размер квотирования по медицинским специальностям. Отметим, что данный процесс постоянно совершенствуется.

Таким образом, кадровая политика Бельгии в сфере здравоохранения базируется на детальном стратегическом планировании и прогнозировании по реально-фактическим данным.

Большой интерес представляет проведение кадровой политики системы здравоохранения в Германии. В Германии, как федеральном государстве, отсутствует на национальном уровне система планирования кадровых ресурсов системы здравоохранения. [11]. Власти Германии, в отличие от властей Англии и Бельгии, считаю, что право человека выбирать для себя любую профессию, поэтому никто не вправе ему что-либо навязывать. Количество принимаемых обучающихся в медицинские организации образования зависит только от самих этих организаций. Первоначально именно медицинская организация образования устанавливает общее количество принимаемых абитуриентов, а потом согласовывает эти данные с уполномоченным органом системы здравоохранения, который координирует деятельность. Несмотря на это, переизбытка студентов медицинских специальностей, врачей в Германии не наблюдается. Для Германии характерен повышенный спрос на обучение по медицинским специальностям, и выделяемых университетами мест для обучения очень часто не хватает. Поэтому в Германии пользуются большим спросом зарубежные образовательные медицинские программы, молодые люди, желающие себя посвятить медицине отправляются получать образование в зарубежные страны.

В Германии наблюдается переизбыток врачей. Многие немецкие врачи работают в других странах, при том что в стране имеется недостаточное количество врачей в малонаселенных городах. В последние годы аналитики в системе здравоохранения уже начинают связывать миграцию медицинских работников с адекватным уровнем их заработной платы в Германии. Исторически в Германии сложилось отсутствие внимания к планированию кадровых ресурсов системы здравоохранения, но сегодня ситуация начинает меняться. Власти Германии хорошо понимают, что в ближайшее время в стране не останется достаточного количества дипломированного сестринского персонала по уходу за престарелыми гражданами. Для сведения, в Германии отсутствует какая-либо интегрированная база данных по кадровым ресурсам системы здравоохранения, в стране нет национального реестра сестринского персонала, в других странах подобные реестры имеются. В Германии очень трепетно относятся к вопросам социального развития, поэтому на национальном уровне создано Министерство по делам семьи, пожилых граждан, женщин и молодежи. Понимая важность данной проблемы данное Министерство совместно с Министерством здравоохранения Германии, создали информационную платформу, структуры на уровне федеральных земель, которые призваны обеспечить поддержку в сфере медицинского ухода за пожилыми людьми. Власти Германии проводят постоянные кампании, способствующие повышению привлекательности оказания медицинской помощи престарелым гражданам страны. На уровне законодательства уже внесены поправки в нормативно-правовые документы системы здравоохранения, позволяющие делегировать сестринскому персоналу полномочия и обязанности докторов. Положительным моментом этого, на наш взгляд, являются консолидационные меры, направленные на рост медицинских кадров для оказания длительного ухода, получателей социальной помощи, безработных граждан, волонтеров.

Начиная с 90-ых годов прошлого столетия, в Финляндии осуществляется аналитический мониторинг предложения и спроса медицинских кадров, для поддержания соответствия на рынке труда и рынке образовательных услуг [6]. Участниками данного процесса выступают Министерство здравоохранения, Министерство образования, Национальный совет по образованию, Ассоциация местных и региональных органов власти Финляндии, Статистическая служба Финляндии, Финский пенсионный центр и научно-исследовательские институты. Финляндия имеет четкую позицию в отношении определения спроса на кадровые ресурсы. Используемая расчетная формула преобразует спрос на трудовые ресурсы в конкретные количественные показатели абитуриентов на медицинские специальности, с учетом ожидаемого роста спроса на социально-значимые медицинские

услуги. Финляндия, по примеру многих стран, также устанавливает квотирование на прием абитуриентов медицинские организации образования. Этот процесс ведется согласованно двумя Министерствами – здравоохранения и образования, для заключения соглашения на трехлетний период. Основными мерами развития социальной и медико-санитарной помощи Финляндии является мониторинг привлекательности трудовой деятельности первичной медико-санитарной помощи, солидарное сотрудничество между медицинскими организациями и организациями образования, нормативно-правовое обеспечение системы здравоохранения. В Финляндии действует консорциум прогнозирования кадровых потребностей по отраслям, одним из членов которого является Министерство здравоохранения.

Казахстан является страной, которая долгое время входила в состав Советского Союза, поэтому для полноты анализа зарубежной кадровой политики рассмотрим опыт Литвы, которая так же долгое время являлась союзной республикой. Планированием кадровых ресурсов в системе здравоохранения власти Литвы стали заниматься только в 2000 году. С 2006 года осуществляется планирование потребности в сестринском персонале. Планирование специалистов в области общественного здравоохранения, фармацевтов, врачей-стоматологов в стране не осуществляется [6].

Введение в 2002 году в практику государственного стратегического планирования, на уровне Министерства здравоохранения и Министерства образования, долгосрочное прогнозирование кадров системы здравоохранения выявило необходимость роста числа абитуриентов в медицинские организации образования. По полученным прогнозным данным было установлено, что через 10 лет число выпускников по медицинским специальностям вполне удовлетворит потребности Литвы в медицинских кадрах. Учитывались при построении прогноза миграционные процессы в стране, показатели убыли населения, демография. В Литве стала внедряться, по линии Министерства здравоохранения, система квотирования медицинских организаций образования на уровне резидентуры. Начиная с 2003 года в Литве реализуется национальная программа «Стратегическое планирование кадровых ресурсов здравоохранения в Литве на 2003–2020 годы». В рамках программы стратегическими приоритетами является следующее. Во-первых, систематический мониторинг и анализ изменений количественных соотношений кадровых ресурсов здравоохранения. Во-вторых, обеспечение содействию планированию кадровых ресурсов на всех уровнях по медицинским специальностям. В-третьих, формирование планово-прогнозной модели спроса и предложения медицинских кадров в стране. Сегодня в Литве уже сформирована модель прогнозного планирования медицинских кадров, создан Реестр кадровых ресурсов здравоохранения Литвы.

Сопоставляя опыт двух стран бывшего постсоветского пространства – Казахстана и Литвы, видно, что совершенствование кадровой политики системы здравоохранения на национальном уровне, осуществляется по одному пути. Однако, Казахстану требуется создание собственного Национального реестра кадровых ресурсов системы здравоохранения.

По оценкам Всемирной организации здравоохранения всем странам в целях улучшения кадровой политики в системе здравоохранения обязательно следует учитывать:

- наличие дисбаланса кадровых ресурсов в системе здравоохранения для оценки прогнозных потребностей в кадровых ресурсах;
- применять адекватный экономико-управленческий инструментарий для оценки потребности в кадровых ресурсах системы здравоохранения;
- систематически учитывать влияние условий труда, организацию труда, уровень компетентности, производительности труда, качества оказания медицинских услуг;
- комплексность, достоверность, своевременность оценки и мониторинга кадровых ресурсов в здравоохранении;
- солидарное сотрудничество между системами здравоохранения, образования и экономики.

Таким образом, в кадровой политике реализуемой в системе здравоохранения существует достаточное количество спорных, острых проблем и ситуаций. И одной из таких проблем является не совершенная система планирования медицинских кадров, нарушенного баланса медицинских кадров в Казахстане.

Анализ кадровой политики таких стран, как Англия, Бельгия, Финляндия, Литва вывел три основных направления кадровой политики в системе здравоохранения:

- 1) рост эффективности труда медицинских кадровых ресурсов;
- 2) нахождение адекватного уровня специализации медицинской труда;
- 3) делегирование полномочий с учетом уровня компетентности, квалификации между врачами и сестринским персоналом.

Таким образом, анализ зарубежного опыта содержания кадровой политики позволяет рекомендовать совершенствование кадровой политики системы здравоохранения Казахстана в направлениях:

1. Создание Национального реестра кадровых ресурсов системы здравоохранения.
2. Осуществление планирование кадровых ресурсов в солидарном сотрудничестве Министерства здравоохранения и Министерства образования.
3. Формирование информационно-аналитической базы мониторинга кадровых ресурсов системы здравоохранения [6, 7].

Список литературы:

1. Концепция развития кадровых ресурсов здравоохранения РК на 2012-2020 годы.
2. Стратегии развития кадров здравоохранения в Европейском регионе. 57-ая сессия ЕРБВОЗ. – Белград, Сербия, 17– 20 сентября 2007 г.
3. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы.
4. Markham B, Birch S. Back to the future: a framework for estimating health-care human resource requirements. // Canadian Journal of Nursing Administration. – 1997. – №10. – P. 7–23.
5. Михайлова Ю.В. Методика расчета потребности субъектов Российской Федерации в медицинских кадрах. – М., 2011. – 48 с.
6. Михайлова Ю.В. Международный опыт развития медицинских кадров // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Научно-организационные аспекты прогнозирования, планирования и сохранения кадров в здравоохранении». – М., 2013. – С. 8-12.
7. Больше 9000 медицинских работников не хватает в Казахстане. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/news/bolshe-9-tysyach-medicinskih-rabotnikov-ne-hvataet-v-kazahstane>.
8. Buchan J, Calman L. Skill-mix and policy change in the health workforce: nurses in advanced roles // OECD Health Working Papers, 2005. – №17. – P. 26-34.
9. ВОЗ. Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2000 г. – Женева: Всемирная организация здравоохранения, 2000. – 63 с.
10. World Health Organization: Applying the WISN Method in Practice: Case Studies from Belgium, Denmark and Spain. – Geneva: WHO Press, 2010. – 39 p.
11. Bscher A. Long-term care workforce in Germany. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.who.int/hrh/tools/planning/en/>

МЕХАНИЗМ ПОСТРОЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ВОРОНКИ ПРОДАЖ

ШУЛЬЦ Е.И.
студентка группы Лог-42
ТОМАШИНОВА А.Е.

Аннотация. Любой бизнес представляет собой сложную систему, работа которой напрямую зависит от того, что происходит вокруг и внутри неё. Всестороннее использование современных маркетинговых инструментов призвано помочь компании правильно и эффективно организовать, и использовать имеющиеся в распоряжении ресурсы, что, в конечном итоге, позволит разработать целенаправленную маркетинговую стратегию, основная задача которой будет состоять в изучении потребностей людей.

Ключевые слова: маркетинговая стратегия, продажи, постоянные пользователи, система управления.

Маркетинговая стратегия включает в себя проведение различных исследований, в результате которых компания получает ответы на главные вопросы: кто, где и с какой целью приобретает товар / услугу [1, с.45].

В рамках маркетингового исследования компания должна изучить: потребителей, конкурентов, поставщиков и посредников. Процесс построения маркетинговой стратегии предполагает последовательное выполнение определённых шагов [2, с.261]:

1. анализ конкурентов, определение ключевых лидеров рынка, а также текущих запросов клиентов;
2. поиск ниш, в которых существует неудовлетворенный спрос;
3. анализ перспективных продуктов, поиск клиентов, а также программа развития.

В итоге компания получает маркетинговую стратегию с механизмами и инструментами ее эффективной реализации.

Воронка продаж – маркетинговая модель, которая иллюстрирует теоретический путь клиента от знакомства с продуктом до совершения сделки. Это тактическая схема, условная и предельно упрощенная, которая представляет собой формализацию поэтапного пути идеального потребителя. В реальности же покупатели идут к продаже нелинейно - могут возвращаться на предыдущие этапы, терять возможность или желание. Однако воронка продаж - обязательный элемент любой маркетинговой концепции, поскольку позволяет находить проблемные этапы продаж и устранять их. Цель воронки продаж - превратить потенциального клиента в реального покупателя. Помимо этого, она решает ряд организационных задач. С её помощью можно:

1. контролировать процесс продаж;
2. анализировать эффективность работы каждого менеджера;
3. подсчитывать конверсию каждого этапа;
4. прогнозировать и строить планы продаж на основе средних значений.

Воронка продаж позволяет отследить все стадии процесса продвижения потенциального клиента от первого знакомства с продуктом до совершения целевого действия [4, с.191]. На каждой стадии воронка интернет-продаж имеет свою конверсию в следующее действие, что позволяет пополнять формирующуюся базу данных. Полученные данные очень важны для аналитики всего процесса взаимодействия с клиентом и построения эффективной маркетинговой стратегии.

Воронка продаж состоит из внешней и внутренней частей: от рекламной кампании до обращения и от обращения до продажи. Путь начинается во внешней воронке, когда аудитория ещё не знакома с товаром или услугой, а заканчивается взаимодействием между менеджером и покупателем во внутренней воронке [3, с.198]. Типичная воронка продаж обычно состоит из трех этапов:

1. Осведомленность – потенциальный клиент узнает о проблеме (например, боли в спине, нужна ипотека, хочет отремонтировать дом) и пытается узнать больше о решении.

2. Рассмотрение – на данном этапе потенциальный клиент рассматривает варианты решения своей проблемы. Он обычно сравнивает товары, бренды, цены, характеристики и т. д.

3. Конверсия – это этап принятия решения.

Кроме того, путь покупателя не обязательно заканчивается тогда, когда он превращается в клиента. Если вы хорошо выстроите воронку продаж, то сможете построить долгосрочные отношения с клиентами и добиться их лояльности.

Таким образом, путь клиента может быть расширен, и тогда в нем появляются дополнительные этапы:

4. Завоевание лояльности – клиенты довольны вашим продуктом или услугой и регулярно обращаются в вашу компанию.

5. Продвижение – лояльные клиенты в восторге от вашего товара или услуги и активно рекомендуют вашу компанию друзьям и знакомым.

Правда заключается в том, что большинство потенциальных клиентов не собираются покупать ваши товары и пользоваться вашими услугами, едва узнав о них. Вот почему в воронке продаж есть несколько точек соприкосновения, предназначенных для того, чтобы мотивировать потенциальных клиентов осуществить конверсию. Далее вы увидите, как в действительности выглядит воронка продаж.

Перевернем воронку продаж. Этапы и смысл остаются, но вот главное – фокус нашего внимания теперь на тех, кто добрался до вершины, построенной нами пирамиды. Именно им и стоит уделять большую часть времени и сил. Именно поэтому стоит смотреть на воронку, с другой стороны. Попробаясь переосмыслить это и почувствовав разницу.

Сосредоточьтесь над удержанием и лояльностью, а не на привлечении и продажах. Постоянные и лояльные пользователи – залог успеха бизнеса и продаж. Как только несколько клиентов стали лояльными и полностью удовлетворенными – это удивительным образом окажет влияние на этапы привлечения и продажи. Главное в том, что ваши продавцы, программисты, маркетологи, служащие и работники склада – все в компании будут уверены в собственных силах и том, что делает компания.

Именно здесь появляется магия, которая передается и транслируется потенциальным клиентам. Так бизнес начинает расти сам. И неважно что именно делаете и кому продаете, важно это правильное отношение и следование этому принципу.

Объединение внешней и внутренней частей позволяет увеличить продажи за счёт анализа источника продаж, выявления проблем и их решения на различных этапах воронки. С добавлением цифровых составляющих у предприятия появляется возможность перенести процесс продажи в цифровую среду. Используя различные инструменты аналитики, можно оценивать способы привлечения аудитории онлайн и офлайн.

Упорядочить анализ поможет система управления отношениями с клиентами (Customer Relationship Management System – CRM). CRM-система представляет собой прикладное программное обеспечение для организаций, предназначенное для автоматизации стратегий взаимодействия с заказчиками (клиентами), в частности для повышения уровня продаж, оптимизации маркетинга и улучшения обслуживания клиентов путём сохранения информации о клиентах и истории взаимоотношений с ними, установления и улучшения бизнес-процессов и последующего анализа результатов [4, с.233].

В CRM-системе данные хранятся не в огромных таблицах, а в удобных карточках, и вся история взаимодействия с клиентом представлена в хронологическом порядке - от первого звонка до покупки. Система умеет автоматически выполнять следующую работу: формирует документы по шаблону, ставит задачи менеджерам на каждом этапе сделки, отправляет смс клиентам, в онлайн-режиме создаёт наглядные отчеты по всем бизнес-показателям - от суммы сделок до количества выполненных звонков. Все это помогает более эффективно выстраивать диалог с покупателем, поддерживать его лояльность и в итоге повышать объём продаж. CRM-система позволяет эффективно решать следующие задачи:

- ввод единых стандартов работы и хранения информации о клиентах и сделках (к примеру, если одного сотрудника нет на месте, другой сотрудник ответит на звонок клиента, ознакомившись с его карточкой);

- обработка онлайн-заявок, назначение ответственных менеджеров, постановка им задач на каждом этапе продажи, а также информирование руководителя, если задача просрочена;

- предоставление руководству компании полного отчёта о работе каждого сотрудника (графики, диаграммы с количеством звонков, встреч и сделок);

- настройка прав доступа в систему, к базе данных (например, менеджер видит только своих клиентов, а руководитель имеет полный доступ к клиентской базе).

Воронка продаж – это базовый инструмент маркетолога. Она позволяет проконтролировать процесс продаж, выяснить, на каком этапе требуется корректировка, и определить эффективность менеджера. Маркетинговая воронка вкупе с CRM-системой – готовое решение для увеличения клиентов и роста прибыли. Наличие эффективной воронки продаж – это именно то, что отличает лидера отрасли от новой компании, о которой еще никто не знает. С помощью хорошо продуманной воронки продаж вы можете автоматизировать процесс маркетинга для обеспечения максимальной конверсии и рентабельности.

Список литературы:

1. Основы маркетинга. Серия «Учебники Феникса». Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 480 с.
2. Данько Т. П., Китова О. В. Вопросы развития цифрового маркетинга // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 3 (47). – С. 261-265.
3. Землянская Н. Б., Казакова Н. В., Михайлова Л. В. Основы управления качеством товара путем оценки лояльности потребителя // Вестник Университета (Государственный университет управления). – 2016. – № 3. – С. 198-200.
4. Солодар М. А. Воронка продаж в интернете. Инструменты автоматизации продаж и повышения среднего чека в бизнесе. – М.: Эксмо, 2018. – 240 с.

Секция 8. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕТОДЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ ТОВАРОВ И УСЛУГ

БЕЗОПАСНОСТЬ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ПРОДУКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И МЕРЫ ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

ВАСКОВСКАЯ К.В.

студентка группы ТПП-19-2

АХМЕТОВА А.Б.

Научный руководитель, ст.преп., магистр

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Данная статья затрагивает важную проблему продовольственной безопасности не только в Республике Казахстан, но и в мире. Любой производитель или производство не могут оставить без внимания проблему обеспечения качества и безопасности продукции. Актуальность представленной темы велика, т.к. продовольственная безопасность является главенствующим фактором обеспечения здоровья населения, тем более в современных условиях.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, физическая доступность продовольственных товаров, экономическая доступность продовольственных товаров, гарантия пищевой безопасности, депривация.

На сегодняшний день, в мире стоит остро вопрос о продовольственной безопасности. По оценкам ученых, в ближайшем будущем, проблема нехватки продовольствия выйдет на первое место в мировом пространстве. Поэтому задаваться вопросом: «Почему важно рассматривать продовольственную безопасность и качество продукции?», нужно уже на данном этапе и искать пути достижения, чтобы в дальнейшем преодолеть представленную проблему.

Обеспечение безопасности и качества продукции является важной составляющей экономики страны. Казахстан, как развитое экономическое государство, также не обошел стороной данный вопрос. В условиях рыночных отношений, в которых принимает непосредственное участие наша страна, возрастает роль неценовой конкуренции. Говоря об этом, можно сделать вывод, что качество продукции выходит на первый план, благодаря высокому качеству и безопасности можно завоевать потребителя. Важно отметить, что продовольственная безопасность напрямую связана созданием нации, что еще раз показывает значимость насущной проблемы общества.

В Республике Казахстан, на данном этапе, отсутствует определенный закон о продовольственной безопасности. Но существуют законы, которые регламентируют деятельность по обеспечению продовольственной безопасности. Например, закон «О безопасности пищевой продукции» от 21 июля 2007 г. №301, «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 г. №527-IV и др. В законе «О национальной безопасности Республики Казахстан» продовольственная безопасность определяется, как предусматривающие состояние защищенности экономики, в том числе агропромышленного комплекса, при котором государство способно обеспечить физическую и экономическую доступность населению качественных и безопасных продовольственных товаров, достаточных для удовлетворения физиологических норм потребления и демографического роста[1].

Как же понять, что у государства высокая продовольственная обеспеченность? В данном случае, рассматривается ситуация, в которой из-за рубежа не поступают продовольственные продукты, но при этом в стране не возникает продовольственный кризис,

за счет высокой доли потребления отечественного продовольствия. К такому показателю стремятся многие страны мира, в том числе и Казахстан.

Рассмотрим более подробно ситуацию в Республике Казахстан с продовольственной безопасностью по следующим критериям: физическая и экономическая доступность продовольственных товаров, гарантия пищевой безопасности продуктов.

Говоря о физической доступности продовольствия, подразумевается развитие торговой инфраструктуры. Торговая сеть с каждым годом укрепляется, появляются новые и совершенствуются старые магазины, присутствуют торговые дома, супермаркеты, магазины розничной торговли и др. Также для определения физической доступности проводится мониторинг продовольственных товаров. Он состоит из списка, в котором 65 наименований хлебобулочных, крупяных, макаронных, молочных, рыбных, мясных, пищевкусовых товаров. Однако, физическая доступность продовольственных товаров на этом не заканчивается, ее определяют внутренним производством, сравнительными преимуществами страны в производстве базовых продовольственных продуктов, эффективностью этого производства. Из таблицы 1, которая показывает производство продовольственных товаров, можно увидеть: производство мяса понижается в сравнении с показателями 1991 г., производство молока в незначительном количестве тоже понижается, а вот говоря о производстве яиц, можно заметить, что оно превышает показатели 90-х годов. Таким образом, производство яиц является единственной животноводческой продукцией, успешно производящейся в стране.

Таблица 1. Производство продовольственных товаров в сфере животноводства [2]

Наименование продукции	01.01.1993	0.1.01.2007	01.01.2021
Мясо всех видов, тыс. тонн	1 559,60	595,80	900,20
Яйца, тыс. тонн	4 185,10	2 102,10	4 291,20
Молоко, тыс. тонн	5 641,60	4 109,80	5 067,90

Важным критерием также является показатель уровня пищевой депривации. Иными словами, это доля населения калорийность питания, которого ниже минимально допустимого уровня. Энергетическая ценность пищевого рациона населения нашей страны в среднем достигает показателя 3150 ккал (суточное потребление на одного человека) [3].

Экономическая доступность продовольствия выражается в доходах населения, их социально-экономическом положении, уровня цен и распределения реального дохода. Важную роль здесь играет заработная плата населения и установление цен на продовольствия. С каждым годом возрастают цены, например, на данный момент, по официальной статистике возросли цены крупы (40,4%), фрукты (23,1%), яйца (19,8%), а также мясо (12,9%)[4]. Рост цен можно напрямую связать со спросом, в условиях ограниченного предложения, ослабления национальной валюты (тенге), а также причинами являются некачественное хранение, транспортировка, недостаточный объем производства продукции глубокой переработки. Что касается заработной платы, то здесь дела обстоят иначе. Минимальная заработная плата на 2020 год составляет 42,5 тыс. тг. (99,29 \$). В некоторых сферах деятельности также повысилась заработная плата специалистов, но в условиях пандемии многие потеряли постоянный заработок, но государство помогало выплатами в размерах минимальной заработной платы. Если же рассматривать экономическую доступность продовольствия по социально-экономическим группам населения, то она, конечно же, будет различной. Рост цен, безработица приводит к тому, что большая часть продуктов потребления приобретается на базарах, стихийных рынках и не отвечает требованиям качества и безопасности, хранения, транспортировки продукции.

Третьим критерием продовольственной безопасности является гарантия пищевой безопасности, а также качество продукции. Для это в Казахстане предусмотрены специальные комитеты и органы регулирующие данный вопрос. Например, комитет технического регулирования и метрологии Министерства торговли и интеграции Республики

Казахстан. Именно он осуществляет проверку предприятий, изучает качество и сертификаты соответствия, маркировку и др. Также важным органом в проверке на качество является комитет государственного санитарно-эпидемиологического надзора Министерства здравоохранения Республики Казахстан. В их полномочиях снятие с реализации и уничтожение несоответствующей продукции, принятие мер административного характера, наложение штрафов.

Подводя итоги о продовольственной безопасности в Республике Казахстан, можно сказать, что ситуация неоднозначная. Если рассматривать физическую доступность, то она низкая по своим показателям, хотя это не говорит о том, что в стране голод или недоедание. Экономическая доступность в последние годы возросла с учетом повышения заработных плат, но нельзя исключать рост инфляции, повышения цен и условия нынешней мировой ситуации, а именно пандемии коронавирусной инфекции. Для решения экономической доступности необходимо повышения уровня дохода, адресная социальная помощь, перерасчет и пересмотрение продовольственной корзины, прожиточного минимума. А также необходимы меры по повышению спроса на отечественных продуктов, снижение уровня импорта.

Нашему государству необходимо формирование общей системы безопасности продовольствия, создания в частности системы контроля над качеством и безопасностью импортируемой и экспортируемой продукции. Также необходим системный анализ и мониторинг состояния продовольственной безопасности и рынков, внедрение новейших технологий в производство, качественное техническое оснащение предприятий, совершенствование административно-правовой базы в сфере продовольственной безопасности, большое внимание необходимо уделить правам потребителей. Важно сказать, что основой успеха в производстве качественного продукта является высококвалифицированные специалисты. Таким образом, образования и становление будущих профессионалов своего дела будет залогом успеха экономики и процветания страны.

В заключении хотелось бы сказать, что у Республики Казахстан есть большие перспективы в развитии продовольственной безопасности. Задачей государства и всего населения является умение производить и выбирать качественный и безопасный продукт, т.к. от него зависит здоровье каждого из нас. Если правильно воспользоваться мерами обеспечения, провести анализ предыдущих показателей и рассматривать опыт стран-партнеров, то можно добиться высокого показателя качества и безопасности продовольственных продуктов.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) ст.28. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>
2. <https://informburo.kz/mneniya/erlen-badykhan/za-24-goda-kazahstan-ne-smog-obespechit-svoyu-prodovolstvennyu-bezopasnost--8335.html>
3. <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34953>
4. <https://kaz.zakon.kz/5034817-pochemu-v-kazahstane-podorozhali.html>

ОHSAS 18001 ЖӘНЕ КӘСІБИ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖӘНЕ ҚАУӘПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІ

ИГМАНОВА Л.

С-18-3ск тобының студенті

ЕРУБАЕВА Д.Ш.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр

Аннотация. Соңғы уақытта ірі компаниялар өкілдерінің аузынан "менеджмент жүйесі", "халықаралық стандартқа сәйкес сертификаттау", ISO 9000, OHSAS 18001 аббревиатуралары және т.б. сияқты сөз тіркестерін естуге болады. Өкінішке орай, көптеген практикалық қызметкерлер үшін бұл сәннің тағы бір бағыты ретінде қабылданады, дегенмен іс жүзінде аталған құралдарды сауатты пайдалану компанияның тиімділігіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Кәсіби қауіпсіздік және денсаулық мәселелері «АрселорМиттал Теміртау» компаниясы үшін басым мәселелер болып табылады. Осы мақалада осындай халықаралық стандарттар туралы қысқаша ақпарат берілген, егер ол осы халықаралық стандарттардың талаптарын ұстанатын болса, кәсіпорын қандай артықшылықтар ала алатындығы туралы айтылады, осы компаниядағы стандарттың нақты талаптары орындалатындығын растау әдістері туралы ақпарат беріледі

Түйінді сөздер: OHSAS 18001, сапа менеджменті, стандарттар, менеджмент жүйесі, нөлдік деңгейі, профилактикалық емдеу, еңбекті қорғау.

OHSAS 18001: 2007 «Қауіпсіздік және денсаулық сақтау менеджменті жүйелері. Талаптар» - ISO (International Organization for Standardization) стандарты болып табылмайды. Бұл нормативтік құжат OHSAS Project Group тәуелсіз әзірлеушісінің күш-жігерінің жемісі. Стандарт бойынша жұмысқа бірден бірнеше мүдделі ұйымдар қатысты: ILO (International Labour Organization), American Industrial Hygiene Association (AIHA) және SGS және Bureau veritas сертификаттау жөніндегі ірі трансұлттық органдар. ISO-да мұндай нормативтік құжат жоқ. Алайда, OHSAS 18001 – ді халықаралық стандарттау ұйымының стандарты ретінде бейімдеу процесі жүріп жатыр жаңа стандарт ISO 45001 индексін киеді. Күтілетін шығарылым жылы-2016. ISO 45001-де жұмысты бастау ешкім үшін тосынсый болған жоқ, өйткені OHSAS мәтінінде ол уақытша болып табылады және уақыт өте келе жаңа халықаралық стандартты әзірлеу кезінде жойылады немесе оған құрамдас бөлік ретінде енеді деген ескерту бар.

Еңбекті қорғауды басқару жүйелеріне бірыңғай талаптарды әзірлеу қажеттілігі, олардың негізінде Smrbiot бағалау мен сертификаттауды жүргізуге болады, стандарттау жөніндегі ұйымдар, өнеркәсіптік қауіпсіздік институттары, өнеркәсіптік одақтар мен сертификаттау органдары және өнеркәсіп арасында пайда болды. Бүкіл әлем бойынша ұйымдар тиісті менеджмент жүйесін (OHSMS - Occupational Health and Safety Management System) құру арқылы персоналдың денсаулығы мен қауіпсіздігі саласындағы өз қызметін жақсарту қажеттілігін түсіне бастады.

Алайда, 1999 жылға дейін халықаралық қауымдастық мойындаған Smrbiot стандартының болмауына байланысты проблема болды. Тиісті сертификаттау схемалары бар көптеген ұлттық стандарттар болды, бұл сауда кедергілерінің пайда болуына ықпал етті және әр жеке сертификаттау схемасына деген сенімге нұқсан келтірді.

1999 жылы, осы мәселеге жауап ретінде, британдық Стандарттар Институты OHSAS 18001 "Occupational Health and Safety Management Systems - Specifications" спецификациясын жариялады [1].

2007 жылы OHSAS 18001:1999 алғашқы спецификациясы техникалық қайта қаралды және құжаттың жаңа нұсқасы шығарылды, бұл жолы OHSAS 18001:2007 стандарты мәртебесін алды. 2008 жылы осы OHSAS 18002:2008 стандартының талаптарын енгізу бойынша нұсқаулық шығарылды.

Құжаттың алғы сөзінде ол «Тұтынушылардың денсаулық сақтау және еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету менеджменті жүйелеріне арналған танылған стандарт туралы шұғыл сұрауларына жауап ретінде, олардың менеджмент жүйелерін бағалауға және сертификаттауға болатын сәйкестікті, сондай-ақ осындай стандартты енгізу бойынша басшылық нұсқаулары туралы сұрауларға жауап ретінде әзірленгені көрсетілген [2].

Бұл стандартты ISO Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым әзірлемегенімен және іс жүзінде Халықаралық болып табылмаса да, оның талаптары ISO 9001 және ISO 14001 сияқты ISO стандарттарының талаптарына толық сәйкес келеді.

Стандарттың негізгі бөлімдері:

1. Қолдану саласы
2. Анықтамалық Жарияланымдар
3. Терминдер мен анықтамалар
4. ОН&S менеджмент жүйесіне қойылатын талаптар
5. Жалпы талаптар
6. ОН&S саласындағы саясат
7. Жоспарлау
8. Енгізу және жұмыс істеуі
9. Тексерулер жүргізу
10. Басшылық тарапынан талдау

OHSAS 18001 енгізудің бәсекелестік артықшылықтары:

- Бизнесінің тиімділігін арттыру, өндірістік емес шығындарды азайту;
- Авариялар мен оқыс оқиғалардың салдарын жоюға арналған күтпеген шығыстарды азайту;
- Айыппұл төлеуге және нұсқамаларды іске асыруға арналған шығыстарды азайту;
- Авариялар, авариялық жағдайлар, жазатайым оқиғалар тәуекелдерін төмендету;
- Қадағалау органдарының адалдығын арттыру;
- Қоғамдық ұйымдардың ниеттестігін арттыру;
- Ұйым қызметкерлерінің адалдығын арттыру;
- Құнды мамандарды тарту мүмкіндігі;
- Тендерлердегі, конкурстардағы артықшылықтар;
- Тапсырысты алу шарттарын орындау;
- Инвестициялық тартымдылықты арттыру;
- Әлеуметтік бағдарланған компания ретінде компанияның имиджін арттыру;
- Стратегиялық шешімдер қабылдау үшін жоғары басшылықтан босату [3].

Бизнес-жоспарларды табысты іске асыру, мақсаттарға қол жеткізу ықтималдығын арттыру. NS еңбек қауіпсіздігін басқаратын ұйымдар тікелей және жанама шығындарға ұшырайды. Тікелей шығындарға, мысалы, сот тергеулеріне шығындар, еңбекке қабілеттілігінен айырылу кезіндегі өтемақылар жатады. Жанама шығындар - бұл жоғалған уақыт, жабдықтың тоқтап қалуы, өнімнің жоғалуы, тұтынушының сенімін төмендету және т.б. мамандардың пікірінше, жанама шығындар тікелей шығындардан 8-36 есе асады.

Жүйелік тәсілдеме өнеркәсіптік қауіпсіздік және еңбекті қорғау саласындағы менеджмент жүйесінің стандарттарында іске асырылады. Базалық Стандарт OHSAS 18001:2007 «Өнеркәсіптік қауіпсіздік және еңбекті қорғау саласындағы менеджмент жүйесі». Талаптар (Occupational Health and Safety Assessment Series). Оған қосымша ohsas 18002:2008 - OHSAS 18001 қолдану жөніндегі Нұсқаулық қолданылады.

Менеджмент жүйесін сертификаттау OHSAS 18001 стандарты бойынша жүргізіледі. 1990-шы жылдары бірнеше елдердің бастамасы бойынша ИСО шеңберінде еңбекті қорғау менеджментіне арналған стандартты әзірлеу сәтсіз әрекеттері жасалды. Сәтсіздіктер кәсіподақтар мен кәсіби федерациялардың қарсылығынан туындады, олар еңбекті қорғау саласындағы стандарттарды әзірлеу тек олардың құзыретіне жатады деп санайды. Бірақ мұндай стандартқа қажеттілік сақталғандықтан, 13 ұйымнан тұратын топ (оған бірқатар елдердің ұлттық стандарттау органдары, мысалы, Ұлыбритания, сертификаттау органдары, бірқатар фирмалар кірді) еңбекті қорғауды басқару жөніндегі құжаттарды әзірлеу мақсатында күш біріктірді [4].

Кәсіби қауіпсіздік және денсаулық мәселелері «АрселорМиттал Теміртау» компаниясы үшін басым мәселелер болып табылады. Тау-кен металлургия саласындағы жұмыс ауыр еңбек жағдайларымен ерекшеленеді және еңбекшілердің денсаулығы мен қауіпсіздігі үшін

елеулі тәуекелге ие болады. Белгілі бір химиялық заттар мен технологиялық процестерге әсер ету компания қызметкерлерінің денсаулығына зиян тигізуі мүмкін.

«Арселор Миттал Теміртау» компаниясы еңбекті және денсаулықты қорғау саясатын қабылдады. Саясат компанияның қызметкерлері жазатайым оқиғалар мен жарақаттану ықтималдығын толығымен жою үшін барлық күш-жігерін жұмсайтынын мәлімдейді. Саясат «Арселор Миттал» компаниясының барлық кәсіпорындарымен, соның ішінде Қазақстан кәсіпорындарымен орындауға қабылданды.

Еңбекті қорғау саясатының негізгі қағидаттары: өндірістік жарақаттану және кәсіптік аурулардың алдын алуға болады және оларды болдырмау керек; компания басшылығы еңбек қауіпсіздігі мен өз қызметкерлерінің денсаулығы үшін жауап береді; еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуде оқыту, ақпараттандыру, осы процеске барлық қызметкерлерді тарту маңызды рөл атқарады; әрбір қызметкер жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардың алдын алуда өз рөлін атқарады; еңбек қауіпсіздігі мен қызметкерлердің денсаулығы компанияны басқару процесінің ажырамас бөлігі болуы керек.

«АрселорМиттал Теміртау» кәсіпорны MC ISO 9001, экологиялық менеджмент ISO 14001 базасында сапа менеджменті жүйесіне сәйкестікке сертификатталған. 2014 жылы OHSAS 18001 халықаралық кәсіби қауіпсіздік стандартына сәйкестік расталды.

«АрселорМиттал Теміртау» АҚ-да еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы саласындағы саясатқа сәйкес мынадай негізгі басымдықтар бөлінеді [5]: өлімге әкелетін жарақаттанудың нөлдік деңгейі; жалпы және кәсіби сырқаттанушылық деңгейін төмендету; OHSAS 18001 халықаралық стандарты бойынша персоналды, мердігерлік, қосалқы мердігерлік ұйымдардың қызметкерлерін оқыту; «өрт қауіпсіздігі» бойынша бағдарламаны орындау; «Денсаулық» бағдарламасын орындау.

2010 жылға дейін «АрселорМиттал Теміртау» АҚ-да еңбек жағдайларын жақсартуды, жұмыс орындарын аттестаттауды, Шу мен дірілдің рұқсат етілген деңгейінің сақталуын, шаңның, газдардың, аэрозольдардың рұқсат етілген шоғырлануын бақылауды, жұмыскерлерді санитариялық-гигиеналық оқытуды, жеке қорғаныс құралдарының пайдаланылуын бақылауды, негізгі себептерді талдай отырып, жалпы және кәсіптік сырқаттанушылықты талдауды, профилактикалық медициналық қарап-тексеруді жүргізуді, амбулаториялық-емханалық ұйымда профилактикалық емдеу кешенін жүргізуді, санитариялық-гигиеналық, стационарлық, санаторлық деңгейлерде медициналық көмек көрсету, кәсіптік аурулары бар және өндірістік жарақаттардың салдары бар науқастарды оңалту емін жүргізу, ауысым алдындағы және ауысымнан кейінгі алкобақылау мен есірткі бақылауын іске асыру, бірыңғай заманауи емдеу-диагностикалық оңалту орталығын құру. Осы бағдарламаны және «Алкоголь мен есірткі» жаһандық стандартын іске асыру мақсатында Болат департаменті мен «Өркен» ЖШС Өтпелі және денсаулық пункттері алкотестерлермен қамтамасыз етілді.

«АрселорМиттал Теміртау» АҚ компаниясын ең қауіпсіз жұмыс орнына айналдыруға «Дюпон» компаниясының тәжірибесі көмектеседі. Бұл компания еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы саласындағы ең үздік әлемдік бренд болып саналады.

2014 жылғы 1-10 желтоқсан аралығында «Дюпон» компаниясының өкілдері еңбекті қорғауды басқару жүйесін бағалады, оның барысында топ-менеджерлермен әңгімелесті, бес негізгі цехқа барды, қауіпсіздік техникасы бойынша барлық құжаттаманы зерттеді, бастықтармен, шеберлермен, бригадирлермен және осы бөлімшелердің жұмысшыларымен сұхбат және фокус-топтар өткізді, қауіпсіздік техникасы бойынша бірлескен аудиттерге қатысты.

Осылайша, еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы саласында «Арселор Миттал Теміртау» АҚ басшылығы айтарлықтай жұмыс жүргізуде. Басты мақсат-өлім жарақатының нөлдік деңгейі. Комбинат алдағы уақытта қолданыстағы бағыттар бойынша, сондай-ақ «Дюпон» компаниясымен тиімді ынтымақтастық орнатуды жоспарлап отыр. Бұл компания психологияға әсер ететін әдістермен жұмыс жасай отырып, адамдарды қауіпсіз мінез-құлыққа үйретумен айналысады, компания өкілдері қызметкерлерді мұқият болу үшін және

өздерін қауіп-қатерге ұшыратпау үшін оқытылғанның бәрі іс жүзінде қолданылуы керек деп сендіруі керек.

Кәсіпорында өндірістік ортаның сапалы факторларын қалыптастырудың маңыздылығы еңбек өнімділігінің деңгейіне, өнім сапасына, сондай-ақ компанияның бәсекелестер арасындағы беделіне тікелей әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. The Health and Safety & OHSAS Guide.
2. OHSAS 18001. – Сайт Британского Института Стандартов.
3. 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (13.06.2017 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> .
4. «Еңбек қауіпсіздігі мен гигиенасына жәрдемдесетін негіздер туралы конвенцияны (187-конвенция) ратификациялау туралы» 2014 жылғы 20 қазандағы № 243-V ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы. – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000243>.
5. Гельманова З.С., Жамбалова Г.Г., Гарт Н.А. Кәсіби қауіпсіздік және денсаулық менеджменті жүйесі // Қолданбалы және іргелі зерттеулердің халықаралық журналы. – 2015. – № 2-2. – 270-274 б.

МАТЕМАТИКАНЫҢ ТАМАҚ САЛАСЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

МӘУЛЕН Ә.Д.

ТПП-20-4ск тобының студенті

АЛИМОВА Б.Ш.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Мен жұмысымның мақсатын - тамақ дайындаудағы математиканың мақсаттарын білу, қоғам өміріндегі математиканың рөлін қарастыру және зерттеу деп қарастырдым. Осылайша, мен өз зерттеуімнің мақсатын анықтадым: Математиканың практикалық бағыты туралы түсініктерді кеңейту, пәнді үйренуге өз ынтасын арттыру, пәнді біздің жастар арасында дәріптеу.

Түйінді сөздер: математика, тамақтандыру өндірісі, қоғам, дайындау процесстері.

Көптеген танымал ғалымдар математикадағы ең бастысы - адамның алдына өте күрделі тапсырмалар қоя отырып, ойлауға үйрету дейді. «Математика логикалық ойлауды дамытады, проблемаларды өз бетінше шеше біледі, мәнін тез түсініп, өмірлік мәселеге барынша қолайлы әрі қарапайым көзқарас таба алады», - дейді ересектер. Математика біздің күнделікті өмірімізбен тығыз байланысты. Ол біздің өмірімізде әр қадамда кездеседі және ол соншалықты сұр әрі сағынышты емес, түрлі түсті және көңілді. Математика аспаздық өнерінде қалай қолданылатынын қарастыра кетейік [1].

"CULINARIUS" – Ежелгі Римде "пісіру және дайындау өнері» деген мағынаны білдереді.

Тағам дайындау әрдайым жоғары бағаланды және адам өмірінде маңызды рөл атқарған болатын. Аспаздық тақырыпты қозғайтын көптеген аңыздар, әдеби шығармалар бар. Барлық уақытта тамақ дайындау шығармашылық және өте құрметті іс болып саналды.

Ерте заманнан бері көптеген тағам түрлері пайда болды. Оларды әйгілі адамдардың есімімен, сондай-ақ аспазшылардың есімімен атап көптеген рецепттер жасады. Мұндай тағамдарға, мысалы, бешамель, сэндвич, Оливье салаты немесе дәмді сиыр еті кіреді [2].

Математика ғылымда ғана емес, тамақ дайындауда да қолданылады. Тамақ дайындаудағы математиканың маңызы өте зор, өйткені кез-келген тағамды дайындау үшін рецептті сақтау керек. Рецептте тағам дайындау процесінде сақталуы керек өнімдердің нақты арақатынасы көрсетілген. Пісіру кезінде өнімдерді өлшеу кезінде математикалық шамалар - массасы мен көлемі қолданылады. Сіз сондай-ақ оларды қалай пайдалану керектігін білуіңіз керек. Уақыт бірлігі тағамдар дайындауда маңызды рөл атқарады. Пісірілген тағамдарды бөліктерге бөлу керек, бұл бізге тағы да математикаға көмектеседі. Шын мәнінде, тамақ дайындаудың барлық кезеңдері, соның ішінде азық-түлік сатып алу, бюджет шығындары кейбір математикалық білімді қажет етеді.

Тағам дайындау әрдайым жоғары бағаланды және адам өмірінде маңызды рөл атқарған болатын. Аспаздық тақырыпты қозғайтын көптеген аңыздар, әдеби шығармалар бар. Барлық уақытта тамақ дайындау шығармашылық және өте құрметті іс болып саналды [3].

Ерте заманнан бері көптеген тағам түрлері пайда болды. Оларды әйгілі адамдардың есімімен, сондай-ақ аспазшылардың есімімен атап көптеген рецепттер жасады. Мұндай тағамдарға, мысалы, бешамель, сэндвич, Оливье салаты немесе дәмді сиыр еті кіреді. Математика адам қызметінің барлық салаларында, әртүрлі мамандықтарда қолданылады.

Аспаздық математиканың маңызы зор, өйткені кез келген тағамды дайындау үшін рецепт сақталуы тиіс. Рецептте дайындау процесінде сақталуы тиіс өнімдердің нақты арақатынасы көрсетіледі. Аспаздық өнімдерді өлшеу кезінде математикалық шамалар - салмақ және көлем қолданылады. Оларды да пайдалана білу керек. Уақыт бірліктері тағамдарды дайындауда соңғы рөл атқармайды. Дайындалған тағамдарды порцияларға шебер бөлу керек, онда математика бізге тағы да көмектеседі.

Егер сіз өзіңізді жақсы күйде ұстағыңыз келсе, онда сіңірілетін калорияларды бақылауыңыз қажет. Дайын тағамдардың калориялылығын есептеу кезінде оның аспаздық өңдеудің әртүрлі түрлері: қайнату, қуыру, сәндіру, қайнату және т.б. кезіндегі өзгерістері ескеріледі. Өнімді өңдеу кезінде, тіпті кесу кезінде ақуыздардың, майлардың, көмірсутектердің, витаминдер мен минералдардың жоғалуы міндетті түрде ескеріледі. Дайын тағамның салмағын жоғалту және дайындау кезінде суды пайдалану ескеріледі. Шынайы аспаз жақсы жадқа ие болуы, жылдам есептей білуі және негізгі математикалық ұғымдарды білуі тиіс: пропорция, пайыздар, теңдеу,

Шын мәнінде, тағамды дайындаудың барлық кезеңдері, соның ішінде тамақ сатып алу, тамақ есептеу, калория есептеу оның барлығы математикалық білімді қажет етеді.

Ас құралдарының (табақтардың) өзіндік геометриялық пішіндері де бар - шеңбер, төртбұрыш немесе тіктөртбұрыш (бүгінде сіздің үйіңізде квадрат пішінді жапон стиліндегі тақтайшалар болу өте сәнді). Көзілдіріктер (шеңберлер) цилиндр, конус немесе кесілген конус тәрізді болады. Шырын ыдыстары әдеттегі призмалар тәрізді, олардың негіздерінде алты, сегіз, он екі, он алты - бұрыштар болады. Ас үйдегі төртбұрыштың пішіні туралы айтатын болсақ, ең алдымен, майлықтар - дастархан жайуға арналған таптырмас нәрсе туралы еске аламыз. Банкет майлықтары конверт, түтік, конус, парус, желдеткіш, қызғалдақ және т.б. түрінде бүктеледі. (және тағы да геометриялық фигуралар: үшбұрыштар, цилиндрлер, конустар).

Әр аспазға жеткілікті күрделі есептеулер жүргізуге, қажетті формулаларды табуға және қолдануға, геометриялық өлшеу техникасын меңгеруге, кесте, диаграмма, график түрінде берілген ақпаратты оқып, қарапайым алгоритмдер құруға тура келеді.

Бдыс-аяқтарды дайындау кезінде сізге білу керек мағлұматтар: тағамның құрамы, өнімдердің мөлшері, олардың салмағы, пісіру уақыты, өнімдердің бағасы. Мұның бәрі математикамен тығыз байланысты. Тамақ дайындаудағы математика тағамның мөлшері мен пісіру уақытын есептеу үшін қажет. Сондай-ақ, тағамның құнын есептеу үшін көмегін тигізеді [4].

Торттың құнын есептеу: мен «Қызыл бархат» тортын жасамақ болдым. Біз дүкенге бардық және дүкен бағалары бойынша мен осы торттың құнын есептедім.

Кесте 1. Торт құрамына кіретін заттар және олардың құны

май	680 тг
жұмыртқа	380 тг
бидай ұны	400 тг
қант	420 тг
қоюландырылған сүт	400 тг
табиғи бал	730 тг
Барлығы: 2850 тенге	

Біз барлығына – 2850 тенге жұмсадық. Осындай күнделіті өмірде болатын жағдайлардың өзінде математика маңызды рөл атқарады.

Сурет 1 – Қызыл бархат торты дайын түрде

Әдебиеттер тізімі:

1. Ткачев М.В. Домашняя математика. – М.: «Просвещение», 1994. – 55с.
2. Виленкин Н.Я., Жохов В.И., Чеснокова А.С.. Математика. 5 класс: учеб. для общеобразовательных учебных учреждений. – М.: Мнемозина, 2016. – 127 с.
3. Математика: типовые экзаменационные варианты: 36 вариантов/ под ред. И.В. Ященко. – М.: Издательство «Национальное образование», 2018. – 224 с.
4. Гуринович С.Л. Математика. Задачи с экономическим содержанием: пособие. – Минск: Новое знание, 2008. – 264 с.

ТҰЗДЫҚТАРДЫҢ САПАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

МӘУЛЕН Ә.Д.

ТПП-20-4ск тобының студенті

ШОХИНОВА А.М.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада тұздықтардың сапалық тұрғыда қасиеттері мен нормалары туралы қарастырылған. Және тұздықтың тағам саласында алатын орны мен маңызы көрсетіледі. Тұздықтың дұрыс дайындалу технологиясы мен стандартқа сай жіберілуі туралы пайымдалады.

Түйінді сөздер: тұздық, сапа, өндіру кезеңдері, стандарт, технология.

Сапаны қалыптастыратын факторлар-бұл технологиялық циклдің белгілі бір кезеңдеріне тән және берілген қасиеттерді қалыптастыруға арналған объектілер мен операциялардың жиынтығы.

Тұздықтар - бұл өзіндік консистенциясы, хош иісі мен дәмі бар дәмдеуіштер. Олардың құрамында дәмдеуіштер мен қоспалар бар, тағамның дәмділігін арттырады және оны шырынды етеді. Кез – келген тұздық сұйық негізден тұрады – су, сорпа, май және қосымша ингредиенттер – дәмдеуіштер, қоюландырғыштар, қоспалардан тұрады.

Тұздықтың сапасы консистенциясы, түсі, дәмі, хош иісі бойынша анықталады. Толтырғыштары бар соустар үшін кесу нысаны мен толтырғыштың қалыңдығы ескеріледі [1].

Голланд тұздығы біркелкі консистенцияға ие болуы керек, оның құрамында ақуыз түйіршіктері немесе қабыршақтары болмауы керек. Тұздықтың бетінде май болмауы керек (жылтыр май).

Сурет 1 – Голланд тұздығы

Калория мөлшері - 114 ккал.

Ингредиенттер:

- Жұмыртқа-3 дана.;
- Сары май-150 гр.;
- Лимон шырыны-1 ас қасық. л;
- Тұз, қара немесе ақ бұрыш – шымшым.

Тұздықтың түсі тұздықтардың әр тобына байланысты әр түрлі болып кездеседі. Тұздықтың дәмі мен иісі оның сапасының негізгі көрсеткіштері болып табылады. Сорпалардағы тұздықтар ет, балық, тұздалған көкөністер мен дәмдеуіштердің иісі бар саңырауқұлақтардың айқын дәміне тән.

Қызыл негізгі тұздық және оның туындылары тәтті және қышқыл дәмі бар ет дәміне, пияз, сәбіз, ақжелкен, бұрыш, лавр жапырағының иісіне ие болуы керек. Ақ тұздықтар ақ тамырлар мен пияздың нәзік иісі бар, сәл қышқыл дәмі бар сорпалардың дәміне ие болуы керек. Қызанақ соусы айқын, тәтті және қышқыл дәмге ие. Балық тұздықтарында балықтың өткір, ерекше иісі, ақ тамырлар мен дәмдеуіштер, саңырауқұлақтар – ұнның иісі бар саңырауқұлақтар мен тұздалған пияздың дәмі болуы керек. Сүт және қаймақ тұздықтарында сүт пен қаймақтың дәмі болуы керек [2].

Негізгі тұздықтарды үш күнге дейін сақтауға болады. Мұны істеу үшін олар бөлме температурасына дейін салқындатылып, 0-5 °С температурада тоңазытқышқа қойылады.тұздықтарды салқын ұстаған кезде олардың дәмі мен иісі ыстық сақтағанға карағанда әлдеқайда жақсы сақталады.

Тұздықтарды өндірудің технологиялық процесі кетчуптарды өндіру технологиясына ұқсас және келесі кезеңдерден тұрады:

1. Шикізатты қабылдау, сақтау және дайындау. Шикізат массасы мен сапасы бойынша қабылданады.

Шикізат құрамдас бөліктің әрбір түріне стандарттарға немесе техникалық шарттарға сәйкестігіне кіріс бақылауынан өтеді. Томат пастасын 0-ден 25 ° С-қа дейінгі температурада және салыстырмалы ылғалдылықта 85% - дан аспайтын мөлшерде сақтау керек. Дәмдеуіштер мен дәмдеуіштер құрғақ, таза, жақсы желдетілетін, зиянкестермен залалданбаған қойма үй-жайларында 20 ° С-тан аспайтын температурада және ауаның салыстырмалы ылғалдылығы 75% - дан аспайтын жағдайда сақталады. Қантты бөлек құрғақ (ауаның салыстырмалы ылғалдылығы 75% - дан артық емес) және жақсы желдетілетін үй-жайда, қантта редуциялайтын заттар массасының ылғалдануын және ұлғаюын, микроорганизмдердің, әсіресе ашытқылар мен зендердің дамуын болдырмау үшін сақтау қажет. Дәмдеуіштер мен дәмдеуіштер компоненттерді араластырудан 30 минут бұрын 60-70 ° С температурада суға алдын ала малынған.

2. Компоненттерді араластыру және еріту. Бұл технологиялық процестің режимдерін бұзу біркелкі емес консистенцияның, кесектердің пайда болуының, сондай-ақ дайын өнімнің дәмдік хош иісті сипаттамаларын құрайтын заттардың жеткіліксіз алынуының себебі болуы мүмкін.

3. Компоненттерді пастерлеу. Бу көйлекімен және араластырғышпен жабдықталған араластырғышқа 35-40 ° С температурада ауыз су құйылады, томат пастасы, тұз, қант, дәмдеуіштер, консерванттар қосылады, компоненттер толығымен ерігенше мұқият араластырылады. Қоспаны 85-90 ° С температураға дейін қыздырамыз және осы температурада 25-30 минут ұсталады. Температуралық режим мен өңдеу ұзақтығын сақтау өте маңызды, өйткені қыздыру экстракция жылдамдығын арттырады, өнімнің жарамдылық мерзімін арттырады, сондай-ақ дәмдеуіштер мен дәмдеуіштерде белгілі бір мөлшерде нормативтік құжаттамада рұқсат етілген ашытқы мен көгерудің пайда болу қаупін азайтады.

4. Крахмалды дайындау және қайнату. Жеке контейнерлерде біз крахмалды жылы суға сұйылтамыз. Араластырғыш пен сорғы жұмыс істеген кезде крахмал араластырғышқа 85-90 ° С температурада қосылады. Крахмал-бұл өнімнің реологиялық сипаттамаларын құрайтын шикізат. Сондықтан температура режиміне төтеп беру керек, оның бұзылуы крахмалдың қайтымсыз өзгеруіне әкелуі мүмкін және араластыру кезінде біркелкі консистенцияны қалыптастыру маңызды емес.

5. Гомогендеу, қоспалар. Араластырғышты қосқан кезде сірке қышқылы мен бояғыштарды қосамыз. Бұл кезеңде дайын өнімнің реологиялық сипаттамалары қалыптасады.

6. Салқындату. Салқындатудың жеткіліксіздігі полимерлі қаптаманың деформациясын тудыруы мүмкін, өнімнің жоғары температурасы зиянды мономерлердің шығарылуына әкелуі мүмкін. Мұның салдары тұздықтың сапасының төмендеуі болуы мүмкін, ал мономерлердің жоғарылауы өнімді тұтынушы үшін қауіпті етеді.

7. Буып-түю және таңбалау. Салқындатылған тұздық құю машинасына беріледі. Белгілі бір жарамдылық мерзімі ішінде сапасы мен тұтынушылық қасиеттерін сақтау үшін қаптаманың стерильділігін бақылау қажет.

Дайын өнім қоймаға түседі, онда тауарларды қабылдау, сақтау және сату бойынша әр түрлі дәйекті операциялардың жиынтығы жүзеге асырылады [3].

Жеміс тұздықтарының дайындалған жартылай фабрикаттарының тағамдық құндылығын бағалау үшін жаңа өнімдердің химиялық құрамы зерттелді.

Талдау кезінде құрғақ заттардың химиялық құрамы ГОСТ-29031, ақуыз мөлшері ГОСТ – 8756, май мөлшері ГОСТ-8756, С дәрумені мөлшері ГОСТ – 7047 сәйкес анықталды.

Жеміс тұздықтарының жартылай фабрикаттарының химиялық құрамы мен энергетикалық құндылығы: көмірсулардың жоғары мөлшері қара өрік тұздығының жартылай фабрикатымен ерекшеленеді – 5,8%, ал таңқурай тұздығының жартылай фабрикатында – 0,8%. Сондай-ақ, жеміс тұздықтарының жартылай фабрикаттары талшыққа бай. Өрік тұздығының жартылай фабрикатында талшықтың мөлшері 4,2%, ал таңқурай тұздығының

жартылай фабрикатаында – 1,9%. Мұны өрік, құрма және өрік талшыққа бай екендігімен түсіндіруге болады. Өрік тұздығының жартылай фабрикатаындағы липидтердің мөлшері – 0,25%, ақуыз – 2,30%, бұл тұздықты дайындау кезінде майсыз сүт ұнтағы қолданылғандығына байланысты. Өрік тұздығының жартылай фабрикатаындағы ең жоғары қышқылдық – 0,9%, ал өрік тұздығындағы ең төменгі көрсеткіш – 0,65%. Өрік тұздығының жартылай фабрикатаындағы ең жоғары қышқылдық – 0,9%, ал өрік тұздығындағы ең төменгі көрсеткіш – 0,65%. С витаминінің құрамы бойынша жартылай фабрикаттардың үлгілері арасында таңқурай соусы көшбасшы болып табылады. Мұны таңқурайдың аскорбин қышқылына бай болуымен де түсіндіруге болады.

Бұл көрсеткіштер жүргізілетін зерттеулердің мақсаттарына сай келеді, өйткені біздің мақсатымыз – тұздықтардың энергетикалық құндылығын арттыру емес, керісінше, оларды осы толтырғыштармен өсімдік талшықтарымен, пектинмен, минералдармен, витаминдермен байыту.

Жоғарыда келтірілген талдаудың нәтижелерінен жеміс тұздықтарының жаңа жартылай фабрикаттарының тағамдық құндылығы жоғары және оларды тұтынылатын тағамдарға толтырғыш ретінде қосу олардың тағамдық қасиеттерін арттырады, минералдармен, дәрумендермен, диеталық талшықтармен байытады; энергетикалық құндылығы жалпы төмен.

Тағамға қосылған тұздықтар олардың сыртқы түрін, иісін, дәмін, түсін жақсартады және әртүрлі қоректік заттармен байыту негізінде тағам дайындау саласында ерекше орын алады. Бірақ көптеген тамақтану желілерінде тұздықтар әдетте өте тар ассортиментте дайындайды. Ол менің ойымша, тұздықтардың біздің елде өзін көрсете алмауы және де аз мөлшерде қолданылатындығына байланысты. Бір тұздықтың өзін дайындау үшін міндетті түрде сапалы әрі қымбат өнімдерден дайындауы көп қаражат пен қол күшін қажет етеді. Соңында айта кетерім тағам саласында шығарылатын немесе дайындалатын өнімнің құрамы берілген стандартпен қағидаларға сай юолуы керек [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Гайдай С.А., Курчаева Е.Е., Калашникова С.В. Разработка технологии сырного продукта с использованием растительного сырья // Технология и товароведение сельскохозяйственной продукции. – 2017. – № 2(9). – С. 134-140.
2. Голуб О.В., Лобачева Е.М., Романовская И.В. и др. Новый кисло-сливочный соус // Молочная промышленность. – 2010. – № 11. – С. 58.
3. Аширова Н.Н. Оценка реологических свойств новых основных соусов на основе бесклейковинного сырья // Вестник КрасГАУ. – 2018. – № 2(137). – С. 137-143.
4. Атаханов Ш.Н. Технология концентрированных полуфабрикатов соусов-паст повышенной пищевой ценности: Дис. канд. техн. наук. – Харьков, 1992. – 179 с.

ӘР ТҮРЛІ ӨНДІРУШІЛЕРДІҢ НАН ЖӘНЕ НАН ӨНІМДЕРІНІҢ ҚЫШҚЫЛДЫҒЫН АНЫҚТАУ

МУСАЕВА М.М.

ТПП-20-2к тобының студенті

КАРИМОВА Б.Н.

Ғылыми жетекші, х.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Осы мақалада нан өнімдерінің физика-химиялық көрсеткіштері қарастырылды; қышқылды-негіздік титрлеу әдісі арқылы әр түрлі өндірушілердің нан және нан өнімдерінің қышқылдығы анықталды; зерттелген нан өнімдерінің сапасы бағаланды.

Түйінді сөздер: нан өнімдері, физика-химиялық көрсеткіштер, қышқылды-негіздік титрлеу, нан өнімдерінің қышқылдығы.

Ұнның қышқылдығы нанның сапасына айтарлықтай әсер етеді. Ұнның қышқылдық деңгейі оның алуан түріне және сақтау мерзіміне байланысты.

Сақтау мерзімі неғұрлым қысқа және ұзақ болса, қышқылдық соғұрлым жоғары болады. Жоғары қышқылдығы бар ұнды қолдану қамыр мен нанның қышқылдығын арттырады. Ұнның қышқылдығының жоғарылауы қамырдың жоғары бастапқы қышқылдығын және ашыту процесінде қышқылдардың тез жиналуын тудырады.

Жоғары қышқылдығы бар ұннан жасалған нан қышқыл болады, кеуектілігі аз және нақты көлемі азаяды. Өнімнің төменгі бөлігіндегі үгінділер жиі тығыздалады. Жер қыртысының пайда болуы нашарлайды: қыртыс түтікшеге айналады, қыртыстың түсі қоңыр болады.

Дайын өнімнің қышқылдығы ГОСТ 5670 сәйкес нан өнімдерінің үгінділерінен алынған фильтратты арбитраж немесе жеделдетілген әдіспен титрлеу арқылы анықталады және қышқылдық дәрежесінде көрінеді.

ГОСТ 5670 нанға және нан-тоқаш өнімдеріне, ылғалдылығы төмен нан-тоқаш өнімдеріне (кептіру, таңғыштар, сабан, нан таяқшалары, крекер, қытырлақ нан) қолданылады және үгінділердің қышқылдығын анықтау әдістерін белгілейді.

Қышқылдық дәрежесі деп 100 г өнімдегі қышқылдарды бейтараптандыру үшін қажет 1 моль/дм³ (1Н⁰) натрий гидроксиді немесе калий гидроксиді дәл молярлық концентрациясының см³ ерітіндісінің көлемін түсінеді. Талдау үшін сынамаларды іріктеу МЕМСТ 5667 бойынша жүргізіледі.

Салмағы 0,5 кг-нан асатын салмақтар мен бөлшектерді талдауға дайындық мыналарды қамтиды: бүкіл өнімнен тұратын үлгілер ені бойынша жартысына кесіліп, бір жартысынан шамамен 70 г кесек (кесек) кесіледі, оның қыртыстары мен жалпы қалыңдығы шамамен 1 см болатын қабаты кесіледі; өнімнің бір бөлігінен алынған үлгі үшін қалыңдығы шамамен 0,5 см болатын қатты кесек жасалады. Содан кейін салмағы шамамен 70 г бөлік кесіледі, оның қыртыстары мен жалпы қалыңдығы шамамен 1 см болатын қабат кесіледі [1].

Анализ жүргізу үшін 25,0 г нан ұнтағын өлшеп, сыйымдылығы 500 мл құрғақ бөтелкеге жақсы бекітілген тығынмен салдық. Сыйымдылығы 250 мл өлшеуіш колбаны 18-25 °С температурадағы дистилденген сумен белгіге дейін толтырып, алынған дистилденген судың жанында үгіндісі бар бөтелкеге құйылады, тез арада ағаш шпательмен немесе резеңке ұшы бар шыны таяқшамен біркелкі масса алынғанша, елеулі кесектерінсіз үгіттік. Алынған қоспаға барлық қалған дистилденген су өлшеуіш ыдыстан құйылады. Бөтелкені тығынмен жауып, қоспаны 2 мин бойы қатты сілкіп, бөлме температурасында 10 мин бойы қалдырдық, содан кейін қоспаны 2 мин бойы қайтадан қатты сілкіп, 8 мин бойы қалдырдық. Стаканнан әрқайсысы 100-150 мл сыйымдылығы бар екі конустық колбаға 50 мл ерітінді пипеткамен алынады және 0,1 молярлық концентрация ерітіндісімен титрленеді, колбаның тыныш күйінде 1 минут ішінде жоғалмайтын, молярлық концентрация 0,1 моль/л натрий гидроксиді 2-3 тамшы фенолфталеин әлсіз қызғылт түске боялғанға дейін титрлейміз, егер 1 минуттан кейін түс жоғалып кетсе және фенолфталеиннің 2-3 тамшысын қосқаннан кейін пайда болмаса, титрлеу жалғасады [2].

Қышқылдығы, градус, келесі формула (1) бойынша есептеледі

$$X = \frac{V \cdot V_1 \cdot a}{10m \cdot V_2} \cdot K \quad (1)$$

Мұнда: V зерттелетін ерітіндіні титрлеу кезінде жұмсалған натрий гидроксиді 0,1 молярлық концентрациялы ерітіндісінің көлемі, мл;

V₁ - зерттелетін өнімнен қышқыл алу үшін алынған дистильденген судың көлемі, мл;

a - 100 г аспаға қайта есептеу коэффициенті;

К- пайдаланылатын натрий гидроксиді ерітіндісін дәл молярлық концентрация ерітіндісіне келтірудің түзету коэффициенті 0,1 моль/л;

$\frac{1}{10}$ - молярлық концентрациядағы натрий гидроксиді ерітіндісінің келтіру коэффициенті 0,1 моль/л 1,0-ге моль/л;

m - аспа массасы, г;

V2- титрлеу үшін алынған зерттелетін ерітіндінің көлемі, мл.

Әр түрлі өндірушілердің нан және нан өнімдерінің қышқылдығын анықтау үшін келесі түрлері алынды: нан «Домашний» (Қарағанды-нан Корпорациясы), нан «Астана» («Журавлев» ЖК), нан «Домашний» («Сарыарқа Нан Қарағанды» ЖШС), нан «Белый» («Жанар Тур» ЖШС), нан «Бородинский» (Қарағанды-нан Корпорациясы).

Титрлеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Нан өнімдерінің қышқылдығын анықтаудағы титрлеу нәтижелері

№	Нан өнімдерінің түрлері	Зерттелетін ерітіндіні титрлеу кезінде жұмсалған натрий гидроксидінің орташа көлемі, мл
1	Нан «Домашний» (Қарағанды-нан Корпорациясы)	1,4
2	Нан «Астана» («Журавлев Н.А.» ЖК)	1,3
3	Нан «Домашний» («Сарыарқа Нан Қарағанды» ЖШС)	1,7
4	Нан «Белый» («Жанар Тур» ЖШС)	1,45
5	Нан «Бородинский» (Қарағанды-нан Корпорациясы)	4,5

Пісірілген нан, әсіресе қара бидай, қышқыл дәмге ие, бұл нанда негізінен қамыр мен қамырды ашыту кезінде пайда болатын сүт қышқылының болуымен түсіндіріледі.

Қара бидай наны қышқыл дәмге ие, өйткені ол сүт қышқылы бактерияларының едәуір мөлшері бар ашытқыларда дайындалады. Егер ашыту режимі бұзылса, қара бидай мен бидай наны күрт қышқыл және жағымсыз дәмге айналуы мүмкін. Сондықтан нанға градуспен көрсетілген қышқылдықтың шекті нормалары берілген. Нанның қышқылдығы (ұн сияқты) Нейман градусымен өлшенеді және бидай сұрыпты ұннан жасалған бұйымдарда қышқылдық 2-5 градусқа тең; қара бидайдан жасалған бұйымдарда қышқылдық 6-12 градусқа тең.

Зерттеу нәтижесінде нан өнімдерінің есептелген қышқылдықтары 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Әр түрлі өндірушілердің нан өнімдерінің қышқылдығы

№	Нан өнімдерінің түрлері	Зерттелген нан өнімдерінің қышқылдығы, градус	Нан өнімдерінің қышқылдығы нормасы, градус, осы мәннен артық емес
1	Нан «Домашний» (Қарағанды-нан Корпорациясы)	2,8	2,5 - 3,5
2	Нан «Астана» («Журавлев Н.А.» ЖК)	2,6	2,5 - 3,5
3	Нан «Домашний» («Сарыарқа Нан Қарағанды» ЖШС)	3,4	2,5 - 3,5
4	Нан «Белый» («Жанар Тур» ЖШС)	2,9	2,5 - 3,5
5	Нан «Бородинский» (Қарағанды-нан Корпорациясы)	9,0	10

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер бойынша қарастырылып отырған нан өнімдері қышқылдықтарының мәні бойынша қойылған талаптарға сәйкес келеді.

Сапаның физика-химиялық көрсеткіштері пісіру кәсіпорындарының рецептурасын қатаң сақтауды және технологиялық процесті жүргізуін сипаттайды. Көптеген өнімдер үшін мұндай көрсеткіштер ылғалдылық, қышқылдық және кеуектілік болып табылады. Қышқылдық белгілі бір дәрежеде нанның дәмдік қасиеттерін сипаттайды. Жеткіліксіз және тым қышқыл нан дәмі жағымсыз [3].

Қышқылдық - бұл дайындықтың ең объективті көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар сапа, өйткені қышқылдардың құрамы мен мөлшері шикізатта немесе нан массасында болатын маңызды процестердің жүруіне әсер етеді, сондықтан дайын өнімдердің дәміне де әсер етеді.

Сонымен зерттеліп отырған нан өнімдерін қышқылдығы нормаға сәйкес келетін сапалы өнім деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. ГОСТ 5670-96 Хлебобулочные изделия. Методы определения кислотности.
2. Исабаева Г.М. Аналитическая химия. Учебное пособие. – Караганда: КЭУК, 2014. – 133 с.
3. <https://bvallejo.livejournal.com>

МАЙЛЫЛЫҒЫ БІРДЕЙ СҮТТЕРДЕГІ КАЛЬЦИЙ ТҰЗДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ

ӨМІРБЕК Ә.Ә.

ТПП-20-2к тобының студенті

КАРИМОВА Б.Н.

Ғылыми жетекші, х.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада әр түрлі өндірушілердің сүтіндегі кальций тұздарының мөлшері комплексонометриялық әдіс арқылы анықталды; сүттің өзіне тән ерекшеліктері, сондай-ақ кальцийдің адам денсаулығына әсері анықталды; кальцийдің жетіспеушілігі мен артық болуының теріс салдарлары қарастырылды; әр түрлі өндірушілер шығарған бірдей майлы сүттегі кальций тұздарының мөлшері салыстырылды.

Түйінді сөздер: сүт, кальций тұздары, титриметрия, комплексонометриялық әдіс.

Сиыр сүті - мидың жұқа тіндерін, демек, ақыл-ойды тез және мүмкіндігінше дамытуға мүмкіндік беретін бүкіл әлемде теңдесі жоқ жалғыз өнім. Адам туылған сәттен бастап алатын алғашқы тағамы - бұл ана сүті. Ана сүтінің арқасында нәрестелер өмірдің алғашқы айларында қалыпты өсіп, басқа ештеңе тұтынбай дамиды. Бұл факт сүттің толық және алмастырылмайтын тамақ өнімі екендігінің керемет дәлелі болып табылады. Ересектер үшін сүттің зияны туралы теориялар пайда болды, бірақ адамзат тарихы барысында оны тұтынып, емдік өнім деп санаған адамдар оны жоққа шығарды. Ежелгі Египетте, Грецияда, Римде сүт «денсаулық көзі», «өмір шырыны», «ақ қан» деп аталды. Қазіргі диетологтар сүтті маңызды тағам деп санайды.

Сүттің құндылығы оның құрамында адамға қажетті барлық заттар бар екендігінде ғана емес, сонымен қатар сүттің барлық компоненттері өте жақсы теңдестірілген және оңай сіңетін және қол жетімді түрде болатындығында. Ұзақ уақыт бойы дәрігерлер әртүрлі ауруларды емдеуге сүт тағайындады: өкпе туберкулезі, бронхит, плеврит, асқазан-ішек

аурулары, қышыма, жүйке аурулары. Ол бауыр циррозы, семіздік, подагра, ағзаны зиянды заттардан тазарту үшін қолданылған. Айта кету керек, пастеризация кезінде сүттің пайдалы қасиеттері айтарлықтай төмендейді (60°C дейін қызады): альбуминдер мен дәрумендердің ыдырауы басталады, бактерицидтік заттар жоғалады. Қайнау химиялық құрамын да өзгертеді. Сондықтан емдік мақсатта шикі, жаңа сауылған сүтті қолдану керек [1].

Сүт кальцийі табиғатта ең оңай сіңірілетін зат. А, В₂, D₃ дәрумендерінің, каротин, холин, токоферолдар, тиамин және аскорбин қышқылының кешені өте жақсы теңдестірілген. Мұның бәрі қан сарысуындағы холестерин деңгейіне қалыпқа келтіретін әсер етеді. Қышқыл тепе-теңдігін сақтау үшін ағзаға кальций қажет. 40-50 жастан асқан адамдарда сүйек құрылымдарының жасқа байланысты қайта құрылуы басталатыны белгілі. Сүйектер сынғыш болады. 65-70 жасқа қарай сүйектердің беріктігі екі еседен астамға төмендейді. Кальций ағзаға көптеген өмірлік процестерді жүзеге асыру үшін қажет. Егер оны азық-түлікпен жеткіліксіз қабылдаса, ол сүйектен алынады. Жағдай кальций алмасуының өзіндік сипаттамаларына ие болуымен күрделене түседі: оның жетіспеушілігімен де, ол әлі де ағзадан бұрынғы мөлшерде - сүйектердегі қорлардың арқасында шығарыла береді. Бұл жағдайда сүйектер тез жұқаруы мүмкін, кальций қатысатын барлық органдар мен жүйелер де зардап шегеді. Жастар сүйек массасын жинауы керек, қарттар оны үнемдеуі керек. Кальций стресстен және жүйке жүктемелерінен ерекше қарқынды түрде шығарылады [2].

Осы зерттеудің практикалық маңыздылығы - адам денсаулығына қажетті кальций тұздарының көп мөлшері бар сүтті таңдау. Жұмыстың мақсаты: бірдей майлы сүттегі кальций тұздарының құрамын титриметриялық әдіспен анықтау (тікелей комплексонометриялық титрлеу).

Комплексонометриялық анықтау әдісі Me^{2+} - Me^{4+} металл иондарының ЭДТА-мен (этилендиаминтетрасірке қышқылы) немесе оның қос натрий тұзымен (комплекс III, трилон Б) тұрақты күрделі қосылыстар (хелаттар) тұзу қабілетіне негізделген. Бұл кристалл гидраты шартты түрде $Na_2H_2Y \cdot 2H_2O$ -суда жақсы ериді. Комплексонометриядағы индикаторлар бояғыштар болып табылады: қара эриохром Т, мурексид және т.б. Олар металлохромды индикаторлардың қасиеттеріне ие – металл иондарымен күрделі түзілу кезінде түсін өзгерте алады (MeInd сияқты). Титрлеу жүргізілетін буферлік ерітіндінің рН мәні дұрыс таңдалған кезде, MeInd кешені бос индикатордың түсінен күрт ерекшеленетін түске ие болуы керек, ал оның беріктігі $MeY^{(n-4)+}$ кешенінің беріктігінен едәуір аз болуы керек. Атап айтқанда, қара эриохром Т көк түске ие (рН 7-ден 10-ға дейін), ал металл катиондарымен ол қызғылт кешендерін құрайды, сондықтан эквиваленттік нүктеде металл иондарының индикаторы бар кешеннен ЭДТА-дан кешенге ауысуы нәтижесінде бос индикатордың көк түсі пайда болады.

Кальций - сүттің маңызды макроэлементі. Ол оңай сіңетін түрінде болады және фосформен жақсы үйлеседі. Сиыр сүтіндегі кальций мөлшері 100-ден 140 мг-ға дейін өзгереді.оның мөлшері тамақтану рационына, жануардың тұқымына, лактация кезеңіне және жыл мезгіліне байланысты. Жазда кальций мөлшері қысқа қарағанда төмен. Кальций сүтте үш формада болады:

- бос немесе иондалған кальций түрінде— барлық кальцийдің 11% (8,4-11,6 мг);
- фосфаттар мен кальций цитраттары түрінде-шамамен 66 %;
- казеинмен тығыз байланысты кальций-шамамен 23 %.

Сүттегі кальций тұздарының концентрациясын химиялық және физикалық әдістермен анықтауға болады. Ең жылдам және қарапайым -комплексонометриялық әдіс. Бұл әдіс сүттегі кальцийдің жалпы мөлшерінің массалық үлесін бақылауға мүмкіндік береді. Кальций иондарының массалық үлесін анықтау екі валентті кальцийі бар трилон Б тұрақты комплексонының (этилендиаминтетрасірке қышқылының динатрий тұзы) түзілуіне негізделген. трилон Б кешенді қосылысы кальций катиондарын қатты байланыстырады, сондықтан оны сүтке қосқан кезде нашар еритін кальций қосылыстары фосфор мен ақуыздармен ериді. Егер сүтке кальций иондарымен боялған қосылыстар түзетін индикатор қосылса, онда эквиваленттік нүктеге трилонын Б қосқан кезде индикатордың түсі өзгереді [3].

Әр түрлі өндірушілердің сүттерінің құрамындағы кальций тұздарының мөлшерін анықтау үшін келесі сүт түрлерін «Айналайын», «Нәтиже», «Milko bo», «Lactel», «Домик в деревне», «Мое» зерттедік.

Үш титрлеудің нәтижелері бойынша біз титранттың орташа көлемін (комплекс III) және зерттеу үшін таңдаған сүт түрлеріндегі кальций тұздарының мөлшерін (1) формула арқылы есептедік.

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot m(\text{Ca}^{2+}) \cdot C_{\text{трилон Б}} \cdot V_{\text{трилон Б}} \cdot V_{\text{колба}} / V_a \text{ (г/мл)} \quad (1)$$

мұнда 0,001 – 1 г 1 мл ерітіндідегі қайта есептеу коэффициенті

$$m(\text{Ca}^{2+}) = 40,08 \text{ г}$$

$$C_{\text{трилон Б}} = 0,1 \text{ м}$$

$$V_{\text{трилон Б}} - \text{титрлеуге жұмсалған трилон Б көлемі (мл).}$$

$$V_{\text{колба}} - \text{өлшемдік колбаның көлемі - 200 мл.}$$

$$V_a - \text{аликвотаның көлемі - 20 мл.}$$

Есептеу нәтижелері:

1. Сүт «Айналайын» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 0,93 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,03727 \text{ г/мл};$$

2. Сүт «Нәтиже» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 1,1 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,04409 \text{ г/мл};$$

3. Сүт «Milko bo» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 0,8 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,03206 \text{ г/мл};$$

4. Сүт «Lactel» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 0,87 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,03487 \text{ г/мл};$$

5. Сүт «Домик в деревне» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 0,6 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,02405 \text{ г/мл};$$

6. Сүт «Мое» (2,5%)

$$\omega(\text{Ca}^{2+}) = 0,001 \cdot 40,08 \text{ г} \cdot 0,1 \text{ м} \cdot 0,88 \text{ мл} \cdot 200 \text{ мл} / 20 \text{ мл} = 0,03527 \text{ г/мл}.$$

Әр түрлі сүттердің құрамындағы анықталған кальций тұздарының мөлшері (г/мл) 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Сүттің зерттелетін түрлеріндегі кальций тұздарының мөлшері (г/мл)

№	Сүттердің атаулары	Титрлеуге жұмсалған трилон Б орташа көлемі, мл	Зерттелген сүттегі кальций тұздарының мөлшері (г/мл)
1	Сүт «Айналайын»	0,93	0,03727
2	Сүт «Нәтиже»	1,1	0,04409
3	Сүт «Milko bo»	0,8	0,03206
4	Сүт «Lactel»	0,87	0,03487
5	Сүт «Домик в деревне»	0,6	0,02405
6	Сүт «Мое»	0,88	0,03527

Көрсетілген мәліметтер бойынша «Нәтиже» сүтінің құрамында кальций тұздарының мөлшері (г/мл) көбірек болып келеді. Басқа сүт түрлерінде кальций тұздарының мөлшерінде қатты айырмашылық жоқ. 100 г өнімдегі кальций тұздарының мөлшері (мг) есептеліп, нәтижелері 2-ші кестеде келтірілген (сүттің тығыздығы 0,97 г/см³).

Кесте 2. 100 г өнімдегі кальций тұздарының мөлшері (мг)

№	Сүттердің атаулары	Зерттелетін сүттегі кальций тұздарының мөлшері		
		г/мл	мг/ 100 мл	мг/ 100 г

1	Сүт «Айналайын»	0,03727	37,27	36,15
2	Сүт «Нәтиже»	0,04409	44,09	42,77
3	Сүт «Milko bo»	0,03206	32,06	31,10
4	Сүт «Lactel»	0,03487	34,87	33,82
5	Сүт «Домик в деревне»	0,02405	24,05	23,33
6	Сүт «Мое»	0,03527	35,27	34,21

Зерттелген сүттің барлық түрлерін титрлегеннен кейін біз сүттегі кальцийдің ең көп мөлшері «Нәтиже» сүтінде (42,8 мг) деп, ал ең аз мөлшері «Домик в деревне» сүтінде (23,33 мг) деп анықтадық. Біздің зерттеуіміздің нәтижелері бойынша әр түрлі өндірушілерден алынған бірдей май құрамы бар сүттегі кальцийдің мөлшері бір-бірінен аздап ерекшеленетінін көруге болады.

Кальций - бұл біздің қаңқамыздың құрылыс материалы және біздің өмір салтымызға байланысты оның ағзадағы мөлшері төмендеуі мүмкін. Бұл жағдайда біздің сүйектеріміз, буындарымыз, шаштарымыз бен тырнақтарымыз соққыға түседі. Кальций бар препараттардың үлкен таңдауы бар, бірақ олар ешқашан кальцийге бай табиғи тағамдардан асып кетпейді. Сондықтан оның жетіспеушілігін өтеу үшін денеде сүт, әсіресе майсыз сүт өнімдері, ақ және түсті қырыққабат, сарымсақ, ақжелкен, жемістер мен жидектер (қарақат, құлпынай және шие) тұтынылуы керек. Кока-кола, кофе және шай сияқты кофеин бар тағамдарды өте көп тұтыну кальций алмасуын бұзатындығын әрдайым есте ұстаған жөн. Екінші жағынан, бұл алмасуды қалпына келтіру үшін кальций мөлшері жоғары тағамдардың үйлесімділігін ескеру қажет.

Осы жұмысты орындау барысында біз талдаудың титриметриялық (комплексометриялық) әдісі бойынша білімімізді бекіттік; әр түрлі өндірушілердің сүтіндегі кальций тұздарының құрамын анықтадық; сүттің өзіне тән ерекшеліктерін, сондай-ақ кальцийдің адам денсаулығына әсерін анықтадық; кальцийдің жетіспеушілігі мен артық болуының теріс салдарларымен таныстық; әр түрлі өндірушілер шығарған бірдей майлы сүттегі кальций тұздарының мөлшерін салыстырдық.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.activestudy.info/pitatelnaya-cennost-moloka-i-molochnyx-produktov>.
2. Родионов Г. В., Остроухова В. И., Табакова Л. П. Технология производства и оценка качества молока: Учебное пособие. – Издательство «Лань»: 2018. – 140 с.
3. Амерханова Ш. Аналитикалық химия. ЖОО химия мамандықтарының студ. арналған оқулық. – Астана: Фолиант, 2015. – 208 б.

ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕ – АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ

САДЫБЕКОВА А.А.

ТПП-19-1к тобының студенті

САҒЫНТАЙ А.Е.

Ғылыми жетекші, оқытушы, магистр
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Соңғы жылдары бүкіл әлем елдерінде табиғи-минералды шикізат ресурстарымен қатар, ақыз-түліктің де жетіспеушілігі сезіле түсті. Бұл дүниежүзіндегі адам санының өсу қарқынына әлемде өндірілетін азық-түлік өнімдері көлемінің сай келмеуімен түсіндіріледі. Осы мақалада азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі мәселері, өмірлік маңызы бар азық-түлік тауарларының жетіспеушілігі мен олардың бағасының тым жоғары болуының

халықтың әлеуметтік топтар мен таптарға жіктелуі, заңсыз көші-қон секілді жаһандық маңызы бар проблемалар қарастырылды.

Түйінді сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, жаһандық мәселе, агроөнеркәсіптік кешен, тұтыну тауарлары.

Тұңғыш Елбасымыз Н.А.Назарбаев Қазақстан халқына арнаған 2010 жылғы Жолдауында «Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету – маңызды мәселе. 2022 жылға қарай азық-түлік өнімдерінің ішкі нарығының 80 пайызын отандық азық-түлік өнімдері құрауы тиіс. Бізде бұған толық мүмкіндік бар», – деп бүгінгі таңда ғаламдық мәселенің біріне айналып отырған азық-түлік қауіпсіздігі төңірегінде отандық өнімдердің орнын ерекше атап көрсетіп, бұл саланы ойдағыдай дамытуға қол жеткізуіміз керектігін қатаң тапсырды. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету кез-келген мемлекет үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі күрделі жаһандық мәселе болып табылады. Ол бүгін ғана емес, адамзат қоғамының кез келген даму үрдісінің негізі ретінде қашан да маңызды болды және оның жетіспеушілігін еңсеру, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету көптеген экономистердің, соның ішінде экономикалық теория классиктерінің де зерттеу тақырыбына арқау болған. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы Заңының 4-бабы бойынша: «Ұлттық қауіпсіздік түрлеріне қоғамдық қауіпсіздік, әскери қауіпсіздік, саяси қауіпсіздік, экономикалық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік жатқызылып, экономикалық қауіпсіздік экономиканың орнықты дамуы және оның тәуелді болмауы қамтамасыз етілетін, Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі ретінде анықталған. Экономикалық қауіпсіздікке мемлекет тұтынудың және демографиялық өсудің физиологиялық нормаларын қанағаттандыру үшін жеткілікті болатын сапалы және қауіпсіз азық-түлік тауарларына халықтың нақты және экономикалық қолжетімділігін қамтамасыз ете алатын экономиканың, оның ішінде агроөнеркәсіптік кешеннің қорғалу жай-күйін көздейтін азық-түлік қауіпсіздігі жатқызылады. Яғни, азық-түлік қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздіктің, соның ішінде экономикалық қауіпсіздіктің бір бөлімі ретінде анықтаймыз.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттары болып:

- ішкі аграрлық азық-түлік нарығын молықтыру үшін, оның ішінде отандық ауыл шаруашылығы өнімі мен оның тереңдете қайта өңделген өнімдерін өндірушілерді қолдау арқылы молықтыру үшін қажетті жағдайлар жасау;
- азық-түліктің ішкі ресурстарына қатысты азық-түлік қауіпсіздігі жай-күйінің мониторингі;
- азық-түлік тауарларына сұраныс пен ұсынысты болжау;
- тамақ өнімінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- орталық атқарушы органдар мен жергілікті өкілді және атқарушы органдардың агроөнеркәсіптік кешен субъектілерімен өзара іс-қимылы табылады[1].

Аталған заңнама бойынша азық-түлік тауарларының өңірлік тұрақтандыру қорларын қалыптастыру және пайдалану қағидаларына сәйкес азық-түлік тауарларының өңірлік тұрақтандыру қорларын қалыптастыру және пайдалану; Қазақстан Республикасының астық туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік астық ресурстарын қалыптастыру; азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейінің мониторингі; азық-түлік тауарларының өңірлік тұрақтандыру қорларына генетикалық түрлендірілген тамақ өнімдерінің, құрамында генетикалық түрлендірілген организмдер бар азық-түлік тауарларының сатып алынуын болғызбау арқылы азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі деп көрсетілген.

Сонымен қатар егер республикадағы азық-түлік тауарларының жылдық өндірісі физиологиялық тұтыну нормаларына сәйкес халықтың жылдық қажеттілігінің сексен пайызынан төмен болса, онда Қазақстан Республикасының азық-түлік тауарларының түрлері бойынша тәуелсіздігі қамтамасыз етілмеген деп есептеледі.

Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін агроөнеркәсіптік саладағы жүргізіліп жатқан реформалармен және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерімен өзара байланыста қарастыруымыз қажет.

Біріншіден, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етілгені тек мемлекет үшін ғана емес, оның әрбір мүшесі үшін маңызды болып табылады.

Екіншіден, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек халықты тамақ өнімдерімен жеткілікті қамтамасыз етумен шектелмейді, оған: азық-түліктің стратегиялық қорын құру, ауыл шаруашылығындағы өндірістің дамуы, азық-түлік шикізаттарын өңдеу механизмі, тамақ өнімдерін уақытысында тасымалдайтын көлік жолдарының болуы, фитосанитарлық, ветеринарлық ережелердің сақталуын қадағалау, халыққа қолжетімді бағаның болуы кіреді.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі – халықты азық-түлік тәуелсіздігіне, азық-түліктің қолжетімділігіне, мемлекеттің, қоғамның және азаматтардың жеке мүдделерін қамтамасыз етуге қажетті және азаматтардың қалыпты өмір сүру деңгейіне кепілдік беретін экономикалық санат

Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заңы бойынша азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өлшемдері мен негізгі бағыттары айқындалған, яғни:

- азық-түлік тауарларына нақты қолжетімділік;
- азық-түлік тауарларына экономикалық қолжетімділік;
- тағамдық өнім қауіпсіздігінің кепілдігі азық-түлік қауіпсіздігінің өлшемдері болып табылады[2].

Біріккен Ұлттар Ұйымы таратқан мәліметке сүйенсек, 2025 жылы Жер шарын мекендеген халық саны 8 млрд-тан асып жығылмақ[3]. Демек, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін қазірден қарастырмасақ, жағдай одан ары шиеленісе беретіні сөзсіз. Бүгінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіріп-өндіретін елдер ең алдымен, ішкі рынокты азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етуге мүдделі. Егер, ауыл шаруашылығы саласының қашанда табиғи-климаттық факторларға тәуелді екенін ескерсек, бұл мақсаттың сол елдер үшін маңыздылығын бағалау қиынға түспейді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін астық, күріш, какао, шай, кофе, жүгері, қант т.б азық-түлік өнімдерін өндірушілер жыл сайын аталған өнімдер экспортына шектеу енгізуде. Елдің азық-түлік қауіпсіздігі тұтыну тауарларының 80% өндірген жағдайда немесе сыртқы сауда балансында оң сальдо әкелетін өнім өндірісіне маманданған жағдайда ғана толық қамтамасыз етіледі. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде агроөнеркәсіптік кешен салаларын тұрақты әрі болашақты бағдарлау негізінде дамыту маңызды саналады. Осы орайда, Қазақстан Президенті өз Жолдауында «АӨК туралы айрықша айтқым келеді, өнім дамуы арқасында біз бір мезгілде еліміз үшін аса маңызды екі міндетті – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді және экспортты әртараптандыруды шешеміз», – деп ерекше атап көрсетті. Бүгінгі таңда Қазақстан бірқатар азық-түлік өнімдерін алыс, жақын шет елдерге экспорттайды, алайда сонымен бір уақытта көптеген азық-түлік тауарларын импорттайды. Оның себептері әртүрлі, ол азық-түлік өнімі елде мүлде өндірілмейді немесе өте аз мөлшерде өндіріліп, ішкі нарықты толық қамтамасыз ете алмайды. Сонымен бірге, «... аштық пен тамақ жетіспеушілігі үлестік салмағы бойынша (5%-дан төмен) халықаралық ресми статистикаға сәйкес Қазақстан ең әлауқатты елдер қатарында, соның ішінде жер ресурстарының егістікке жарамды алқаптары бойынша мейлінше қамтамасыздардырылған ел болып табылады. Қазақстанның атқарар рөлінің маңыздылығын атап өткен жөн. Өзінің бай табиғи қазынасының арқасында бұл мемлекет ауыл шаруашылығы өнімін ұлғайту бойынша зор басымдықтарға ие. Соның арқасында Қазақстан жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өзін жаңа деңгейге көтере алатыны сөзсіз. Сол себепті UNFAO басқа да халықаралық ұйымдармен қатар Қазақстанның ауыл шаруашылығын дамытуда технологиялық қолдау көрсетуге әрқаз дайын», – деп жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өз орыны бар қазақ еліне UNFAO-ның ықыласы ерекше екенін жасырмады.

Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі өте өткір болып отырған елдердің бірсыпырасы Орталық Азия өңіріндегі импорттаушы елдер екені баршаға аян. Бұл тұста Орта Азия елдеріндегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі алуан түрлі сипатта екенін айта кеткен жөн. Бірақ бес мемлекетке ортақ факторлар да баршылық. Мәселен, аймақ елдері теңізге шығатын жолдың жоқтығынан, қоғамдық институттардың әлсіздігінен, қатаң климаттық жағдайдан, сондай-ақ ортақ сауда айналымының дамымай қалуынан, су көздеріне қатысты түйткілдер мен кедейліктің аса жоғары деңгейде болуынан (25 пайыздан 60 пайызға дейін) зардап шегіп отыр. Бұл туралы БҰҰ Азық-түлік ауыл шаруашылығы ұйымының (UNFAO) бас директоры Жак ДИУФ «Соның ішінде Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан секілді астықты сырттан тасымалдайтын елдердегі жағдайға ерекше көңіл бөлу қажет. Бұлар, негізінен, ТМД аумағы бойынша дәстүрлі экономикалық қатынастарға тәуелді елдер. Бұл бес мемлекет азық-түлік мәселесін шешу үшін өңірлік-саудалық ынтымақтастықты арттыра түскендері дұрыс. Сондықтан да ауыл шаруашылығы инфрақұрылымдарын, сала технологияларын, оны дамыту мен тәжірибелер алмасуды дамыту қажеттігін ескерген жөн» деген ойын айтқан-ды. Осы орайда шетелдік мамандардың елімізге көз тігіп отыруының басты себебі де еліміздің әлемдік астық нарығынан ойып тұрып өз орнын тауып, тұрақты сатып алушылары бар елдер қатарынан көрінуі. Әлемнің ең ауқымды үн экспортшылары алтылығының қатарына кіретін Қазақстан үн экспорты бойынша қатарынан үш жыл бірінші орында келді. Ағымдағы кезеңде әлемдік азық-түлік проблемасы Қазақстанға да өз әсерін тигізіп отыр. Қазақстанның кейбір азық-түлік түрлері бойынша импортқа тәуелді екенін Президент те қадап айтып келеді. Ол өзінің 2009 жылғы халыққа Жолдауында «...біз қазір консервіленген жемісжидек өнімдерінің 80 пайызын, ет өнімдерінің жартысын, құрғақ сүттің 53 пайызын сырттан әкеліп жүрміз», – деген болатын[4]. Азық-түлік қауіпсіздігін орнықтыру мәселесінің негізгі қиыншылықтары оларды шешуге аса зор қосымша шығындар қажеттілігімен байланысты болып отыр. Ал, мұның өзі рыноктық қатынастар жағдайындағы бәсекелестік шығындарды кеміту арқылы максималды пайда алу заңдарымен үйлеспейді. Олай болса, шаруашылық жүргізудің барлық деңгейлеріндегі экономикалық және әлеуметтік мүдделер қайшылықтарын шешу жаһандық проблемаларды еңсерудің мән-мазмұнын құрайды.

Қорытындылай келе, азық-түлік қауіпсіздігі бұл ұлттық, экономикалық қауіпсіздіктің бөлігі, оның қамтамасыз етілуі халық денсаулығы мен демографиясының жоғары көрсеткіштерге көрсетуіне тікелей әсер етеді, сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін кешенді мәселе ретінде қарастыруымыз керек, себебі азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етілуі үшін еліміздің сыртқы, ішкі тауар айналымы, халықтың әлеуметтік жағынан қорғалуы сияқты салалардағы мәселелермен тығыз байланысты. Сондықтан да болашақта бұл мәселені құқықтық реттеуді жетілдіруіміз қажет.

Адамзат қоғамы үшін азық-түлік проблемасы оның өмір сүруінің негізі ретінде өзінің өзектілігін әрдайым сақтайды. Сондықтан, адам еңбегінің алғашқы нысаны ретінде танылған ауыл шаруашылығы, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыздандыруда өз басымдықтарын арттыра түсетіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасы Үкіметі 2012 ж. 6 қаңтардағы № 527-IV Қаулысы. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527>.
2. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасы Үкіметі 2005 ж. 8 шілдедегі №66 Қаулысы. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000066_.
3. В 2025 году в мире будет проживать 8 миллиардов человек. – www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/162807/#. VYr4KEbk—c.
4. Қазақстан Республикасының Президенті – Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Дағдарыстан – жаңару мен дамуға» // Жетісу, 2009. – №29 (17155). – 1 - 7 бб.

«ХАЛАЛ» ЖӘНЕ «КОШЕР» АЗЫҚ ТҮЛІК СТАНДАРТТАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

ТҰРСЫН Ә.Б.

С-18-1к тобының студенті

ЕРУБАЕВА Д.Ш.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада "Халал" және "Кошер" стандарттары өнімдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Азық - түлік өндірісіндегі жалпы белгілер мен айырмашылықтар, соның ішінде жануарларды сою қарастырылады. Халал және кошер болып табылатын өнімдердің тауарлық белгілері ұсынылған. Біздің елде көптеген сенушілер тұрады. Сенушілер өздерінің діни әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне қайта оралып, оларға рұқсат етілген және рұқсат етілген тағамдарды жегісі келеді. Мұсылмандар мен еврейлер үшін тамақ өндірудің қатаң діни ережелері бар.

Түйінді сөздер: халал, кошер, стандарт, ислам, еврей, тауар белгілері, заң, сертификатталған тағам, өңделген азық-түлік.

Халал және кошер терминдері көбінесе ет және сүт өнімдері тұрғысынан қолданылады, бірақ бұл терминдер нені қолдануға болатындығы және не болмайтындығы туралы нұсқауларға қатысты екендігі белгілі болса да, олардың қалай ерекшеленетінін айтпағанда, нені білдіретінін аз адамдар біледі. Бұл кошер ме? дін мен тамақ контекстінен өтіп, бұл қолайлы ма? ауызекі мағынада. Халал мен Кошер сәйкесінше Ислам және Еврей діни заңдарымен рұқсат етілген нәрсеге жатады. Халал-бұл заңды немесе рұқсат етілген дегенді білдіретін Ислам термині. Халал ислам рұқсат еткен барлық нәрсені кең мағынада білдіруі мүмкін, бірақ ол көбінесе қолайлы тамақтану әдеттері тұрғысынан қолданылады, әсіресе ет тұтынуға қатысты. Кошер-бұл еврейлердің тамақтану туралы Заңы Кашрутқа сәйкес келетін немесе жеуге жарамды тағамды сипаттау үшін қолданылатын ұқсас термин [1]. Бұл салыстыру діни диеталық заңдардың контекстімен шектеледі. «халал» және «кошер» азық түлік стандарттарының салыстырмалы талдауы 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1. «Халал» және «Кошер» азық түлік стандарттарының салыстырмалы талдау

	Халал	Кошер
Кіріспе	Халал - бұл барлық, бұл жол сәйкес ислам заңымен. Термин қамтиды және білдіреді тек қана тамақ пен сусындар, рұқсат етілген сәйкес ислам заңнамасында, бірақ және күнделікті өмір.	Кошер өнімдері - бұл кашрут ережелеріне, еврейлердің диеталық Заңына сәйкес келетіндер. Кошер, сонымен қатар, еврей үшін қолайлы және рұқсат етілген барлық нәрсені сипаттайды.
Әдістемелік ұсыныстар	Ислам диеталық Заңына сәйкес келеді	еврей диеталық Заңына сәйкес келеді
Этимология	Араб тілінен аударғанда "халал" рұқсат етілген немесе заңды дегенді білдіреді.	Еврейлердің "Кашрут" сөзінен шыққан, ол "қолайлы" дегенді білдіреді.
Тамыр	Құран	Тора
Қалай өлтіру	Жұлдырудың бір нүктесінде жылдам-жылдам; қан	Жұлдырудың бір нүктесінде жылдам-жылдам; қан толығымен таусылуы

	толығымен таусылуы керек.	керек.
палач	Жануарды мұсылман өлтіруі керек.	Жануарды еврей өлтіруі керек
дұға	Әр құрбандық шалу алдында Аллаға дұға ету керек.	Бата қырғынға дейін және одан кейін айтылады.
Жемістер мен көкөністер	Халал деп саналады	Бұл қателіктер болмаса ғана кошер болып саналады.
Ет және сүт өнімдері	Бірге тұтынуға болады	Бірге тұтынуға болмайды
Алкоголь	Тыйым салынған	Мүмкіндік берді. Дін лидерлері модерацияны қолдайды. Шарапты кошер деп санау үшін шарап жасаудың бүкіл процесін сенбіде құрметтейтін еврейлер бақылауы немесе жүзеге асыруы керек. Сондай-ақ, барлық ингредиенттер кошер болуы керек.
Тауарлар	Ислам ережелеріне сәйкес жануарлар адамгершілікпен өсіріледі және өлтіріледі. Халал сертификаттау. Кошер, вегетариандық және вегетариандық тағамдардың көпшілігі қолайлы.	Жануарлар еврей Заңына сәйкес сойылады. Ет және өңделген өнімдер бойынша кошерлік сертификаттау. Барлық жемістер мен көкөністер, дәндер, бұршақ дақылдары, олардың табиғи күйінде, олар жәндіктермен инфекциясыз табылды.
Ет	Жердегі шөпті жануарларға (үй есектерінен басқа), құстарға (қарғалар мен жыртқыш құстардан басқа), кейбір жәндіктерге және теңіз өнімдерінің барлық түрлеріне рұқсат етіледі.	Тұяқтарды бөліп, сағызды шайнаған сүтқоректілер. Таурат тыйым салған тізімге енгізілмеген және қауымдастық жейтін әдеті бар құстар. Қанаттары мен таразы бар балық. Белгілі бір шегірткелерден басқа тіршілік иелері жоқ.
Өңделген азық-түлік	Рұқсат етілген	Кошер емес ингредиенттердің бар екеніне көз жеткізу үшін кошер билігі бақылауы керек.
Сүт өнімдері	Рұқсат етілген	Тек кошер сүтқоректілерінен.
Себептерін шешу үшін / тыйым салу белгілі бір өнімдер	діни	діни

«Халал» - бұл заңды немесе рұқсат етілген мағынаны білдіретін араб сөзі. Халал тамақ-бұл Құранға сәйкес исламдық диеталық заңға сәйкес жеуге рұқсат етілген тағам. Қолайсыз тамақ харам деп аталады, бұл заңсыз немесе тыйым салынған дегенді білдіреді.

Қолайлы немесе қолайлы «дегенді білдіретін» кошер «сөзі еврейлердің кашрут» сөзінен шыққан. Еврейлердің диеталық Заңы кашрутқа сәйкес келетін тағам кошерна және тұтынуға жақсы деп айтылады. Кошер заңдары Таураттан алынған.

Бұл диеталық заңдар тамақ түрінің ерекшелігін шектеп қана қоймайды, сонымен қатар тағамды қалай жеуге болатындығын және онымен бірге жеуге болатын немесе болмайтын басқа тағамдарды да қамтиды [2].

Ислам Заңына сәйкес тек белгілі бір ет түрлері тұтыну үшін таза болып саналады:

- Қойлардың барлық малы

- ешкі
- түйелер
- қоян
- шегіртке
- балық

Балық пен шегірткеден басқа барлық жануарлар белгілі бір ережелерге сәйкес сойылған кезде ғана халал болып саналады.

Кошер заңы кейбір жануарларды жеуге тыйым салады; жеуге болатын адамдар үшін қалай өлтіруге және жануардың қай бөлігін жеуге болатындығы туралы ережелер бар. Келесіге рұқсат етіледі:

Тұяқтары бар жануарлар екіге бөлініп, сағызды шайнайды. Мысалы, сиырлар, Қойлар, ешкілер және кошер бұғы. Қояндар, шошқалар, иттер, сарайлар, мысықтар, аюлар, жылқылар мен түйелер сияқты басқа жануарлар кошер емес. Тауық, қаз, үйрек, күркетауық және тіпті кошер көгершіндері сияқты құстар. Жыртқыштар мен қоқыстар кошер емес. Тунец, лосось, тұқы, майшабақ, қопсытқыш және Шортан сияқты қырлары мен таразы бар балық.

Ислам азық-түлік және тамақтану жөніндегі Кеңесі сияқты Халал өнімдерін сертификаттау агенттіктері Америка Құрама Штаттарында халал сертификатталған өнімдердің кең қол жетімділігін қамтамасыз етеді.

Кошер сертификатталған тағам АҚШ-тағы әртүрлі агенттіктер жүргізген сертификаттаудың арқасында кеңінен қол жетімді.

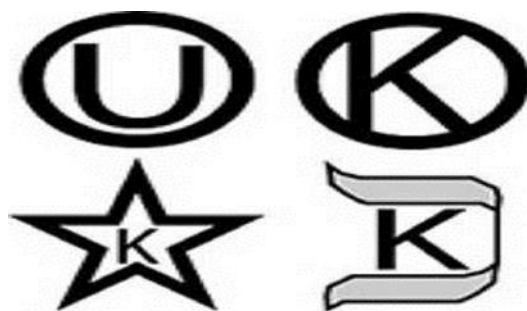
Ислам Заңына сәйкес, мас өсімдіктер, тыйым салынған тағамдардан, алкогольден және басқа да мас адамдардан алынған тағамдық қоспалар халал емес.

Жемістер мен көкөністер, егер оларда қоңыздар болмаса, еврей Заңы бойынша кошер болып табылады. Еврей емес жүзім өнімдері кошер емес.

Исламдық диеталық заңға сәйкес сүт өнімдері, йогурт және ірімшік сертификатталған халал жануарлардан жасалуы керек. Йогурт пен ірімшіктегі Желатин де халал болуы керек.

Еврейлердің диеталық заңдарына сәйкес ет пен сүт өнімдерін бірге ғана емес, бөлек ыдыста да жеуге болмайды. Ет пен сүт өнімдерін дайындауға арналған ыдыс-аяқтардың жалпы жиынтығы болуы мүмкін емес.

«Халал» және «Көшер» стандарттарының өнімдерінде тауарлық растау белгілері бар. 1950 жылдардан бастап кошерлік тамақ өнімдерінің жалпыға бірдей қабылданған халықаралық сауда белгісі - өнімнің кошерлігін растайтын шеңбердегі "K" әрпі бар. Қаптамада бірнеше мөрлер мен фирмалық белгілер болуы мүмкін. Бұл өндірушілер нарықтың барлық мүмкін сегменттерін қанағаттандыру үшін әртүрлі инстанцияларда кашрут лицензиясын алуға қамқорлық жасағанын білдіреді. Кошердің сауда белгісі-эхшер-тіркелген сауда белгісі болып табылады және тиісті заңдармен қорғалады. Эхшердегі мәтін әдетте иврит тілінде жазылады [3]. Эхшерді қою құқығы тек белгілі бір өнімнің (машгехтің) кошерлігін растаған раввинге ғана тиесілі. Әлемде көптеген эхшерлер бар. Ең танымал бірі- the Orthodox Union шығарған сауда белгісі. Оны есте сақтау өте қарапайым: шеңберде U әрпі бар, сонымен қатар өнімдердің кошерлігін растайтын басқа да сауда белгілері бар (сурет.1).

Сурет 1 – «Кошер» тауар белгілері

«Халал» тауар белгісінің таңбалануы жасыл аясында сарғыш түсті жарты ай бейнеленген шеңберді білдіреді. «Халал» сөзі орыс, араб және ағылшын тілдерінде жазылған. Тауар белгісінің айналасында өнімдер мен қызметтердің ислам ережелеріне сәйкестігін ерікті сертификаттау жүйесі - Халал жүйесі деген жазу бар (сурет 2). Бұл тауар белгісін қою құқығына рұқсат «Халал» комитетіне, мұсылмандарды Рухани басқару кезінде, нарықтың барлық мүмкін сегменттерін қанағаттандыру үшін әртүрлі инстанциялардағы кашрут лицензиясына тиесілі. Кошердің сауда белгісі-эхшер-тіркелген сауда белгісі болып табылады және тиісті заңдармен қорғалады. Эхшердегі мәтін әдетте иврит тілінде жазылады. Эхшерді қою құқығы тек белгілі бір өнімнің (машгехтің) кошерлігін растаған раввинге ғана тиесілі. Әлемде көптеген эхшерлер бар. Ең танымал бірі-the Orthodox Union шығарған сауда белгісі. Оны есте сақтау өте қарапайым: шеңберде әріп бар [4].

Сурет 2 – «Халал» тауар белгісі

Осылайша, «халал» және «көшер» стандарттарының өнімдеріне сұраныс бұл өнімдер тек мұсылмандар мен еврейлер арасында ғана емес, сонымен қатар пайдалы, сапалы және экологиялық таза өнімдерді ұнататын басқа конфессиялар мен діндердің өкілдері арасында да артықшылыққа ие болғандықтан артады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шур И.В. Ветеринарлық-санитарлық сараптама және мал өнімдерін өңдеу гигиенасы бойынша нұсқаулы. – М., 2016. – 63 б.
2. «Халал» ерікті сертификаттау жүйесін дамыту // Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы мен болашағы. 70-жыл, т.ғ. д., проф., чл.- корр. КазАСХН Тулеуова Е. Т.: мат. халықарал. ғылыми.-практ. конф. – Семей: СМУ, 2017. – С. 77-78.
3. Ірі қара малды иммобилизациялаудың әртүрлі әдістерінің бұлшықет тінінің микроқұрылымына әсері (кошер союының әсері) // Тамақ және өңдеу өнеркәсібі. Рефератжурнал. – 2018. – № 3. – 1037 б.
4. Махметов, б. Н.Қазақстан Республикасында Халал жүйесін дамыту // Қазақстанның тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібі. – 2018. – № 1. – б. 41-43.

ФУНКЦИОНАЛДЫ ТАМАҚТАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ШЕВЧЕНКО В.И.

ТПП-18-2 тобының студенті

МАЛДЫБАЕВА М.Н.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақала функционалды ет-өсімдік өнімін әзірлеу мәселелеріне арналған. Автор өнімнің осы түрін жасау үшін шикізатпен байланысты міндеттерді ашады. БҰҰ сарапшылары Қазақстанды қартаюдың жедел қарқынымен мемлекетке жатқызатындықтан, Қазақстандағы функционалдық тамақтану проблемасының өзектілігіне ерекше назар аударылады. Талдау негізінде үлкен жастағы адамдардың тамақтану сипатын зерттейтін ғылымның негізгі принциптері анықталды. Тағамның табиғи компоненттеріне байланысты қарт адамдар үшін оңтайлы тамақ өнімдері ұсынылады.

Түйінді сөздер: Функционалды тамақтану, денсаулық, құрамында коллаген бар шикізат, өсімдік шикізаты, дәрумендер.

Тамақтану халықтың денсаулығын және ұлттың гендік қорын сақтауды анықтайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Сарапшылардың пікірінше, ұлт денсаулығы тек 8-12 пайызға ғана денсаулық сақтау жүйесіне байланысты, ал әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен өмір салтының денсаулығына әсер ету үлесі 52-55 пайызды құрайды, ал негізгі компоненттердің бірі тамақтану факторы болып табылады [1].

Азық-түлік қауіпсіздігіне қатысты ең қорғансыз адамдар егде және егде жастағы адамдар болып табылады. Егде жастағы адамдарға қатысты биологиялық алдын-ала анықталған стандарттарға физикалық және интеллектуалдық сәйкессіздіктің нақты байқалатын үрдісі туралы айту керек.

БҰҰ есептеулеріне сәйкес, 2021 жылдың басындағы жағдай бойынша Қазақстан халқының жасы бойынша мынадай бөлініс болды: 15 жасқа дейінгі адамдар – 21,6 пайызды, 15 жастан 65 жасқа дейінгі адамдар – 71 пайызды және 64 жастан асқан адамдар-7,4 пайызды құрайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының жіктеуі бойынша жеті пайыздық шек елді қартаю шегіне, 4 - тен 7 пайызға дейін - қартаю шегіне, төрт және одан да аз-жас шегіне жатқызады. Сонымен қатар, БҰҰ сарапшылары Қазақстанды қартаюдың жедел қарқынымен мемлекетке жатқызады.

Осыған байланысты адам ағзасының ауруларға төзімділігін арттыратын ингредиенттері бар функционалды тамақ өнімдерін әзірлеудің өзектілігі артып, ұзақ уақыт белсенді өмір салтын сақтауға мүмкіндік береді. Геродиетиканың негізгі принциптері, егде жастағы адамдардың тамақтану сипатын зерттейтін ғылым анықталды. Тағамның табиғи компоненттеріне байланысты қарт адамдар үшін оңтайлы Тамақ өнімдері ұсынылады.

Осы уақытқа дейін осы әлеуметтік-жас тобына арналған мамандандырылған өнімдердің, оның ішінде мемлекеттік қарттар үйіндегі өнімдердің ассортименті шығарылатын өнімдердің саны бойынша да, оларды өндіру көлемі бойынша да өте шектеулі [2].

2020 жылғы статистикалық деректерге сәйкес Қарағанды облысы бойынша шаруашылықтардың барлық санаттарында мал шаруашылығын дамыту көрсеткіштерін талдау ІҚМ өсіру ауыл шаруашылығы жануарларының басқа түрлерімен салыстырғанда анағұрлым жылдам жүретінін көрсетті.

Азық-түлік өнімдерін жобалаудың дамыған әдістерін қолдана отырып, құрамында коллаген бар шикізатты қосудың осындай нұсқаларын таңдауға болады, олар маңызды аминқышқылдарының тепе-теңдігіне сәйкес геродиетикалық өнімдерге қойылатын медициналық-биологиялық талаптарға сәйкес келеді.

Жоғарыда келтірілген материалды ескере отырып, құрамында коллаген бар шикізаты бар геродиетикалық өнім технологиясын жасау орынды деп санаймыз. Ингредиенттер ретінде: I-II санаттағы сиыр еті, ет өнімдері (өкпе, жүрек, тыртық, ішек), биологиялық белсенді кешен, тұз, су, дәмдеуіштер ұсынылады.

Қазіргі уақытта ас қорыту қиын дәнекер тінінің ақуыздары тағамды кәдеге жарату процесінде диеталық талшықтарға физиологиялық ұқсас рөл атқаратындығы туралы мәліметтер бар. Мұны дәнекер тініне бай тағамның асқазан мен ішектің шырынның бөлінуіне және қозғалыс қызметіне, сондай-ақ дененің жалпы жағдайына жағымды әсері туралы көптеген мәліметтер көрсетеді.

Геродиетикалық өнім технологиясында биологиялық белсенді кешен қолданылады. Теңіз шырғанақ майы дәрумендер кешеніне, минералдарға, маңызды амин қышқылдарына, ал майлы полиқанықпаған қышқылдарға бай компонент ретінде қарастырылуы керек. Теңіз балдыры дәрумендерге бай: В-каротин, Е, С, фолий қышқылы.

Аскорбин қышқылы мен дәрумендердің жақсы көзі: В-каротин. В1, В2, РР болып табылады итмұрын, долана пятикосточковый.

Жемістер мен жидектерде антоцианиндер мен катехиндер, лейкоантоциаттар және флавоноидтар түрінде әртүрлі полифенолдар бар екендігі белгілі.

Р-витаминдік белсенділігі бар итмұрынның полифенолды заттары аскорбин қышқылы ерітінділерінің тотығуын кешіктіреді, оның тотығу-тотықсыздану әлеуетін төмендетеді, сондай-ақ дегидроаскорбин қышқылының бұзылуын тежейді. Бұл құбылыс флавоноид-аскорбин қышқылының тотығу жүйесінің пайда болуымен түсіндіріледі, бұл екі дәрумендердің өзара тұрақтануына жағдай жасайды, сондықтан Р және С дәрумендерінің функционалды байланысы мүмкін.

Геродиетикалық тамақтану кезінде витаминдік препараттар мен итмұрын зодтарының оң әсері Р-витаминдік заттардың (флавоноидтар) және аскорбин қышқылының синергизм құбылысымен байланысты.

Осылайша, зерттелген шикізат оңтайлы амин қышқылы, май қышқылы және көмірсулар қосылыстары бар геродиетикалық тамақтану үшін ет және өсімдік өнімдерін дайындаудың рецепті мен технологиясын жасауға негіз болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Особенности производства геродиетических мясных продуктов/ С.Б. Юдина // Мясная индустрия. – 2014. – №10. – 32-37с.
2. Касьянов Г.И., Запорожский А.А., Юдина С.Б. Технология продуктов питания для людей пожилого и преклонного возраста. – Ростов-на-Дону, 2001. – 192 сс.

Секция 9. МЕСТО БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ИНФОРМАЦИОННАЯ ПРОЗРАЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

УЧЕТ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ТОО «ОРЛЕНОК»

БАЙБУЛДИН Т.В.

студент группы УА-19-2

НЫЙКАНБАЕВА А.И

Научный руководитель, ст.преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрено начисление и выдача заработной платы. Трудовые отношения между работодателем и работником, а также вопросы нормирования и оплаты труда предусматриваются и регулируются Трудовым кодексом Республики Казахстан. Право всех на вознаграждение за их работу и не ниже минимального размера заработной платы труда, установленного Трудовым кодексом Республики Казахстан, является одним из основных прав человека и гражданина Республики Казахстан.

Ключевые слова: удержание, зарплата, оклад, работодатель.

В части заработной платы предусматривает основные критерии для оплаты труда работников и определяется в зависимости от количества, качества либо же сложности выполняемой работы [1].

Рассмотрим на примере предприятия «Орленок», в данной компании зарплату производится раз в месяц. Дата выплата устанавливается на основе Трудового договора. В случае если дата выплата выпадает на выходной день, то она выплачивается заранее. Стоит заметить, что при приеме на работу с сотрудником обговаривается его оклад. Не стоит путать «Оклад» с «Зарплатой». Оклад это сумма начисляемая работнику без учета удержания, а зарплата это сумма начисленная работнику с учетом всех видов удержаний (т.е на руки работнику) [2]. Вся сумма доходов в бухгалтерском учете отражается как: 3350 «Краткосрочная задолженность оплаты труда»

Удержания из заработной платы происходит налогообложения «Обязательного пенсионного фонда», в котором от общей суммы работника высчитывается в размере 10% , так как указано в законе «О пенсионном обеспечении Республики Казахстан» статья 25. Максимальный порог дохода для исчисления взноса равен 50 МЗП.

Следующие удержание это, «Индивидуальный подоходный налог», который взимается от суммы, которая рассчитана после ОПВ в размере 10%

На сегодня медицинские услуги в стране оказываются с обязательным медицинским страхованием (ОСМС). ОСМС основывается на равном доступе всех застрахованных к пакету услуг. При этом при обращении за помощью по ОСМС пациента не ограничивают в объеме и стоимости медицинских услуг.

Ввиду этого с 1 января 2020 года началось обязательное медицинское страхование, взимаемая с заработной платы 2%.

Но здесь также есть исключения. Согласно закону, сумма в размере одной минимальной зарплате не облагается налогом. На сегодняшний день это 42 500 тенге.

Также предприятие выплачивает из своего бюджета за каждого работника следующие виды удержания:

СО (социальные отчисления) - в размере 3,5%

СН(Социальный налог) -9,5 %

Корреспонденция счетов удержания заработной платы показывается в Таблице 1.

Рассмотрим на примере:

У водителя ТОО «Орленок» оклад 100 000 тенге. МЗП составляет на 2021 год- 42500 тенге. Следовательно, оклад подлежит налогообложению.

ОПВ (Обязательные пенсионный фонд) = 100 000 x 10% = 10 000 тенге

ИПН (индивидуальный подоходный налог) = (100 000- ОПВ 10000 – МРП 42500 = 47500 x 10% = 4750 тенге. [3].

Таблица 1. Корреспонденция счетов

	ДТ	КТ
ОПВ	3350	3210
ИПН	3350	3120
ВОСМС	3350	3213
СО	7210	3211
СН	7210	3150
ОСМС	7210	3212

ОСМС (обязательное медицинское страхование) = 100 000*0,02= 2 000 тенге.

За счет работодателя:

СН (социальный налог) = (100000-опв 10000) – (восмс 2% 2000) x 9,5 % = 8360

СО (социальные отчисления) = 100 000- (ОПВ 10000) x 3,5 % = 3150

ОСМС (работодатель) 100000*2% = 2000тг

Итого ЗП(заработная плата) составляет = 100 000-10 000- 4750-2 000= 83250 тенге.

При выплате заработной платы через банк, с помощью зачисления валютных средств на банковские счета, оформляется документ «Платежное поручение (исходящее)» и перечень перечисления сотрудников. В произведение платежа оформляется проводка по списанию валютных средств расчетного счета в счет погашения задолженности сотрудников.

Корреспонденция счетов записывается: Дт 3350 Кт 1030.

При выплатах заработной платы, работодатель в электронной форме ежемесячно информирует каждого работника о его составной части заработной платы, за соответствующий период, где описывается начисление и удержание заработной платы, где показывается в Таблице 2.

Таблица 2. Расчетный листок за Март 2021

Организация: ТОО «Орленок»					Подразделение: Бухгалтерия		
Работник: Байбулдин Тагир Викторович					Должность: Бухгалтер		
Табельный номер: 000007					Месячная (часовая) тарифная ставка: 150000		
Вид	Период	Дни	Часы	Сумма	Вид	Период	Сумма
1. Начислено					2. Удержано		
Оклад по дням	Март 10	20	160	150000,00	ОПВ	Март 10	15000,00
					ИПН	Март 10	9250
					ВОСМС	Март 10	3000
Всего начислено		20	160	150000,00	Всего удержано:		27250,00
Сумма к выдаче 122750тг							

Вся информация о начисление заработной платы, отображается в статистической отчетности по труду (форма 1-Т квартальная, годовая).

Список литературы:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с

изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01.2021 г.).

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года № 1193 «О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий». – Режим доступа: <https://primeminister.kz/>.

3. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.02.2021 г.).

HISTORY OF ACCOUNTING IN ANCIENT GREECE

BERDYBAYEVA A.M.

student of the group UA-19-2

AUBAKIROVA G.T.

Scientific supervisor, c.p.s., Associate Professor, Professor KarUK

Karaganda University of Kazpotreboyz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article examines the development of accounting in Ancient Greece, various inventions and simplifications in the field of accounting, as well as the impact of the political and economic life of citizens on the development of accounting in Ancient Greece.

Keywords: accounting, Ancient Greece, accounting development, reporting, liability accounting system

History is a treasury of our deeds, a witness to the past, an example and a lesson for the present, a warning for the future.

Miguel de Cervantes

The study of history is of great importance not only for the life of society, but also for professional activities. What is the true purpose of accountants? How did the subject area develop? What are the prerequisites for the development of a modern accounting model? All these questions are asked by a novice accountant in one way or another.

One of the famous cultures of the Ancient world is the Ancient Greek culture. The peculiarity of this culture is that they did not have a single centralized management system and economic mechanism. The state was divided into city-polis, which had their own closed financial and economic system. The sources of all research are found tablets, clay plates, warehouses and, of course, money. It was the invention of money that had a huge impact on the economy of policies. Money circulation appears and money becomes a single and universal means of measurement. Now you can evaluate a sheep and a bag of vegetables, and most importantly, compare them with each other. The exchange is becoming more active, and it is easier for buyers to negotiate a price with sellers. The monetary measurement allowed grouping and summarizing various goods and analyzing business operations. This was a huge boost to development.

But the problems didn't go away. Due to the disparity and independence of the city-polis, money was very different across the country. The differences were in the composition of the coin, its coinage, and quality. This has resulted in the emergence of a new profession – trapesit. Trapesits are money changers who exchanged one coin for another, from another city-polis. Their work was a prototype of modern exchange offices. But this is not all their functions, the profession developed in accordance with the times. Later, the trapesits began to issue loans to the population at interest. You could call them as a witness or guarantor, you could entrust them with valuables and documents for safekeeping. And if initially this profession was not prestigious, then by the III century BC the popularity of trapesits increased significantly, they became the prototype of bankers and the first

financial institutions. The trapesits kept a very detailed record of their numerous business operations. Operations were conducted on the basis of the receipt and expense book. It was then that the term "credit" was first used. But, unfortunately, not a single accounting book has survived to our time.

No less important achievement of the ancient Greeks can be considered an abacus. The Greek abacus was a table made of wood or marble, pre-installed with small counters made of wood or metal for mathematical calculations. These Greek abacuses were used in Achaemenid Persia, Etruscan civilization, Ancient Rome, and, until the French revolution, in Western Christendom. The General principles of abacus - type tools are dividing lines into strips, performing counting using stones or other similar items placed on the strips. The stone for the Greek abacus was called psifos; from this word the name for the account was derived – psifophoria, "laying out the stones".

The ancient Greek philosophers Philodemus and Aristotle tried to systematize and generalize the theory and practice of economic management.

"Everything should be differentiated, and the profitable should be more than the non – profitable... and the profitable Affairs should be distributed so that not everything is at risk at once," wrote Aristotle.

Profitable from non-profitable can be separated only by accounting. To do this, you need to open a sales account and compare turnover with costs. Moreover, the sales account is based on the areas of capital application. Ancient Greek economists paid attention to preliminary estimate of expense. According to the classification of funds, property was divided into visible (land, slaves, livestock, houses) and invisible (cash and loans, accounts receivable). The buildings of the ancient Greeks were taken into account uniquely by their constituent elements-doors, roofs, and walls. Slaves were considered as "talking tools" along with all equipment, materials and tools, as part of the property in the inventory of which they were recorded.

In the private farms of Ancient Greece, the system of accounting for obligations used by Zeno was used. The Zeno archive contains primary documents, ephemeris, sample invoices, and business correspondence that simultaneously serve as the original primary documentation.

The researchers, analyzing the documents, concluded that the state accounting was copied in private accounting: the distribution of duties of accounting employees, signs of rationing of labor and operations, continuous recording of the facts of economic life in the context of financially responsible persons, reproduction of the content of primary documents in ephemeris in chronological order, maintaining income and expenditure accounting.

The organization of accounting for banking operations went in two directions: accounting for accepting and issuing deposits and accounting for mutual settlements between clients. The account books were kept by the banker himself, and the records were kept top secret and not trusted. Neither clients nor servants could see the accounts or demand them through the courts as evidence. There are many legal proceedings concerning deposits, the correctness of payments between individuals that made us think about the need for legal regulation of accounting. The documents relating to the later activities of banks explicitly refer to the written registration of deposits and settlements with clients.

In terms of property, considerations about accounting for material liability are interesting. The Greeks considered theft only as material harm. They created such conditions that the state was beneficial to the shortage of financially responsible persons: a person stole a drachma, and the state will receive 10 drachmas in the form of a fine.

However, it is important that the embezzler has something to take, so only rich people who are able to make a large Deposit or provide influential guarantors were appointed to positions with financial responsibility. The smallest shortfall was covered from the pledge or property of the financially responsible person or his guarantors, and if the shortfall was qualified as embezzlement, then the withdrawal was carried out tenfold. Hence, a different understanding of inventory, which was only a means of checking the report of a financially responsible person for a certain economic period, is different from ours. The concept of sudden inventory was foreign to the Greeks. Moreover, the inventory initiative should have come from a financially responsible person, he

passed the report, and he should take care of the evidence of reliability. Current accounting was performed in the form of a chronological record.

Features of the state system of Ancient Greece was that most of the positions were elective. In Athens, financial control was in the hands of ten individuals chosen by the population, whose functions included accounting for all state revenues and expenditures, accounting for temple property, and conducting inventory of movable and immovable property. In the state economy, only the facts of cash receipts and disbursements were registered, and there were also credit payments and transfers of payments to other cash registers.

The deposited money was peculiar. So, for each type of income, a separate jug was opened, which was assigned a letter index. For specific expenses, you could only take money from a strictly defined jug. And finally, a curious detail: the key from the cashier was one of the official, and the key to the room where he kept the documentation - the other officer, and was forbidden these keys to share.

Many of the officials received their salaries from the public Treasury of Athens. Responsible persons were elected for a certain period, after which they had to report. The text part of the reports was extensive and gave an idea of the content of operations and performers. Reports of temples and state institutions were recorded on marble or bronze boards and displayed in the national assembly, in the fences of temples, along roads. Control was carried out by special officials - polets (responsible for rent and purchase), ieropoys (responsible for the safety of the Treasury), apodekts (checked the repayment of government loans and contributions), logisticians (checked the accounts of officials).

Reports were submitted strictly periodically, they were monitored, and at first it was required that government officials make a parallel report on the primary documents and compare it with the provided one. Unreliable reporting was not uncommon in Ancient Greece. Bribery of officials led to falsification of accounting data, when their accuracy was deliberately not sought. Court proceedings and confiscations were common measures designed to prevent and punish official violations and increase responsibility for the use of funds.

One of the main sources of income was foros. It was paid by each member of the Athenian Maritime Union to the General Treasury, and it amounted to considerable sums. The sale and lease of slaves brought in large profits, especially during the years of successful conquests. Confiscation of property was a separate item of income.

Most of the budget funds were used to finance religious and military events. At the expense of the same funds, indemnities were paid and military campaigns were prepared, and the arts were developed. In Greece, for the first time, payment for public duties and maintenance of poor citizens was introduced at public expense.

Ancient Greece is considered the cradle of modern European society. Even though more attention was paid to art, accounting did not stand still and developed. Many different inventions and simplifications were introduced. Accounting has become more detailed. Accounting has become not only a means of control, but also of analysis.

References:

1. History of accounting: textbook / E. V. Lupikova. – M.: KRONUS, 2006. – 240p.
2. Malkova T. N. Ancient accounting: what was it like? – Moscow: Finance and statistics, 1995. – 304p.
3. Sokolov Ya. V., Sokolov V. Ya. History of accounting: Textbook. - 2nd ed., reprint. and additional. – M.: Finance and statistics, 2006. – 288p.

FIXED ASSETS ACCOUNTING

BOKACHEVA A.I.
student of group UA-19-2

Abstract. This article deals with the accounting of fixed assets in the territory of the Republic of Kazakhstan. The tasks that every accountant should know, the movements and use of fixed assets in the enterprise, the role of fixed assets, since they together form the production and technical base and determine the production capacity of the enterprise were considered.

Keywords: fixed assets, assets, accountant, IFRS, NFRS, appraisal.

In the conditions of the formation of market relations in the economy of the Republic of Kazakhstan, the formation and development of new forms of entrepreneurial activity, the improvement of their management, the role and importance of accounting increases. Fixed assets are one of the most important factors in any production. They occupy, as a rule, the main share in the total amount of the fixed capital of the enterprise. The final results of the enterprise activity largely depend on their quantity, cost, technical level, efficiency of use, in modern market conditions: profit, profitability, financial stability.

According to IFRS 16, fixed assets are tangible assets used for the production or supply of goods and services, for administrative purposes, for lease to other companies, which are expected to be used for more than one period.

Fixed assets, like any other asset, are accounted for only if the following recognition criteria are met (the necessary characteristics for the possibility of including an accounting element in the balance sheet or profit and loss statement of the organization): if there is a probability of receiving economic benefits for this asset in the future; if it is possible to estimate the actual costs of the acquisition or production of the accounting object.

According to NFRS 2 Section 16, fixed assets are tangible assets that: 1) are intended to be used in the production or supply of goods or services, for rent to others or for administrative purposes, and 2) are expected to be used for more than one period [1].

These include: real estate (land plots, buildings, structures and other objects firmly connected to the land, the movement of which is impossible without prejudice to their purpose); vehicles; equipment; production and household equipment; special tools; biological assets.

A biological asset is an animal or plant associated with agricultural activities.

The time during which it is expected to receive income from the operation of a particular object or the performance of certain functions by it in a given period is considered in the accounting as a useful life.

The organization sets this period independently (if it is not defined in a centralized manner or is not specified in the technical documents for a specific object), taking into account: the specific operating conditions of the facility, taking into account the planned number of work shifts, scheduled preventive maintenance, the presence of an aggressive environment and other factors ; the expected performance of the facility, taking into account its technical and economic indicators; operating restrictions in force (for example, lease term).

The unit of accounting for fixed assets is an inventory item.

Inventory object is a complete device with all the fixtures, or structurally - a separate object capable of independently performing the necessary functions in accordance with its purpose. If a device consists of several parts with different useful lives, then each of them is considered in the accounting as an independent inventory item.

Tasks of fixed assets accounting: control over the availability of fixed assets at the places of their use and timely reflection of their receipt, disposal and movement; control over the correct spending of funds for the reconstruction and modernization of fixed assets; depreciation of fixed assets; identification of a reserve for reducing the cost of repairing fixed assets; control over the efficiency of using working machines, equipment, production areas, vehicles, etc.

The value of each of the listed groups of fixed assets in production and increasing its efficiency is not the same. Active fixed assets that directly affect the level of technical equipment of labor at an industrial enterprise are working machines, equipment, vehicles and tools, i.e. tools of production. The volume of production and its efficiency depend on their quality, degree of use.

Other elements of production fixed assets are indirectly involved in the production process (transmission devices), they create the necessary conditions for the use of machines and equipment with which the production process is carried out (buildings, structures). Therefore, the level of the material and technical base of the enterprise is determined primarily by the quantity and quality of the active part of fixed assets.

The ratio of the value of individual groups of production fixed assets in the total value determines its structure. Each industrial enterprise has its own structure of fixed assets, reflecting their production and technical characteristics.

Depending on how the objects are used in production and economic activities, they distinguish between active, in stock and inactive fixed assets. Such a division is necessary to obtain information about the load and the efficiency of using the main resources.

devices, the possibility of replacing worn-out funds, taking measures to transfer or sell unnecessary funds to other enterprises, as well as the correct calculation of depreciation to be included in production costs. The existing fixed assets include fixed assets used in production and economic activities. Those in stock are intended to replace existing ones during repair, modernization or complete disposal. Inactive are those that are not used for various reasons.

By ownership, fixed assets are subdivided into own and leased. Own ones are wholly owned by this enterprise, and the leased ones are the property of other enterprises and are used in this enterprise in accordance with the lease agreement.

Fixed assets are accepted for accounting at their original cost.

The role of fixed assets in the production process is different. Some of them directly affect the subject of labor and are active, the other part creates the necessary conditions for labor and is passive.

An increase in the share of the active part of assets contributes to the growth of technical equipment, an increase in the production capacity of the enterprise, and an increase in capital productivity. At the same time, the role of the passive part of fixed assets is also important, since the absence of normal working conditions leads to illness, injury, staff turnover, and a decrease in labor productivity. In addition, it is advisable to have a certain share of production fixed assets of other industries and non-production, which contribute to the expansion of the scope of services provided to employees of the enterprise, improve their well-being, which in turn affects the growth of production efficiency.

When accepting assets for accounting as fixed assets, it is necessary to fulfill the following conditions at a time: use in the production of products, in the performance of work or in the provision of services, or for the management needs of the organization; use for a long time, i.e. useful life exceeding 12 months or normal operating cycle if it exceeds 12 months; the organization does not expect the subsequent resale of these assets; the ability to bring the organization economic benefits (income) in the future [4].

Useful life is the period during which the use of an item of property, plant and equipment generates income for the entity. For certain groups of fixed assets, the useful life is determined based on the amount of production (volume of work in physical terms) expected to be received as a result of using this object [3].

The cost of fixed assets is the amount paid for the acquisition, construction, development or improvement of fixed assets, including all costs, before the commissioning of the fixed asset: the cost of carrying out earthworks necessary for the construction of a building (for example, laying a foundation); delivery and unloading costs; installation costs; the cost of professional services of architects and engineers [2].

At the moment of recognition of a tangible asset as an item of fixed assets, a unified approach to their assessment is a prerequisite.

In accordance with IFRS and NFRS, the following types of valuation are distinguished:

Initial cost is the cost of the actual costs incurred for the construction or acquisition of fixed assets, which includes the purchase price, including import duties and non-refundable purchase taxes, any direct costs of bringing the asset into working order, trade discounts (deducted when determining the purchase price).

Fair value is the amount of cash sufficient to acquire an asset or use a liability in a current transaction between knowledgeable willing parties in an arm's length transaction.

Carrying amount is the initial or present value of fixed assets minus the amount of accumulated depreciation, at which the asset is reflected in the accounting and financial statements.

Lump-sum payment is the amount paid not for any separate object, but for their complex, while the documents do not reflect the price of each object included in this acquired complex.

Net realizable value is the amount that can be obtained from the disposal of an asset in an arm's length transaction less the costs of disposal of the asset.

Residual value is the estimated cost of spare parts, scrap, waste arising from the disposal of fixed assets at the end of their useful life, less the expected costs of disposal.

In conclusion, I would like to note that operating systems are an integral part of any enterprise and are used to the fullest. Speaking about accounting in modern Kazakhstan, you need to understand the importance of developing a national accounting system and moving it to international standards. This article examines a wide range of issues related to the organization of accounting for fixed assets.

References

1. Astakhov Accounting Financial Accounting. – M., 2004.
2. Bezrukikh P.S., Kondrakov N.P., Paliy V.F. and others. Accounting: Textbook / Ed. P.S. Handless. – Moscow: Accounting, 1996.
3. Drury K. Introduction to management accounting. – M., 1998.
4. Dyusembaev K. Shch. Audit and analysis in the financial management system. – Almaty Economy, 2000.

PRIMARY ACCOUNTING AND THE REPORTING IN ANCIENT EGYPT

BONDARENKO K.V.

student of the group UA-19-2

AUBAKIROVA G.T.

*Scientific supervisor, c.p.s., Associate Professor, Professor KarUK
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan*

Abstract. In this article, I have mentioned the process of development, the reasons for its occurrence, the main techniques and methods of accounting, inventory, material accounting and reporting; the accounting management system of Ancient Egypt; scribes, their skills and professional requirements; methods and techniques of documentation in Ancient Egypt.

Keywords: development of accounting, Ancient Egypt, inventory, reporting, scribes, documentation, accounting system.

"A nation that does not know its past has no future," wrote Mikhail Lomonosov. Knowledge of the history of your specialty is very important. After all, without knowing the mistakes of the past, we can allow them in the future. From history, we learn the main aspects and postulates of our profession. Therefore, I propose to consider the origin of accounting in Ancient Egypt. The history of the development of accounting is several millennia, during which forms and methods of accounting were formed among various peoples of various countries of the world.

The history of accounting development as a scientific discipline aims to develop future specialists' knowledge and regularities in the development of registration of facts of economic life, the desire to use historical experience to improve the modern theory and practice of accounting as a constantly developing system.

The emergence of such a remarkable state as Egypt, which has achieved absolutely grandiose success and left to posterity one of the unsurpassed wonders - the amazing pyramids - was possible only thanks to a clear and well-established accounting system, based on reliable data carriers.

The process of development of accounting began with the fact that the people of Ancient Egypt learned to make papyrus. The origins of written accounting also date back to this time. Registration of facts of economic life was then conducted on papyrus scrolls. Several thousand years ago, people learned to make papyrus, which recorded the facts of economic life. The scrolls were 4-5 meters long and were written in black and red ink: the year was written in black, the month and day in red, particular numbers in black, and totals in red. On papyrus scrolls in the form of tables were inventory inventories. The columns were given names of various values, and the lines – the days on which their quantitative movement was noted.

The main accounting technique was inventory. The object of accounting was primarily land and its use. The technology of land accounting can be traced according to the Wilbur papyrus, where the classification of land is observed in such categories as waterless, coastal, cultivated, meadow, new, irrigated, and most importantly, by owners of different degrees of land ownership. Later, discontinuous inventory was replaced with current accounting. The main wealth of Egypt was grain, which was circulated as money along with weight money-equivalents. Coins or a single equivalent were not known in Egypt. Therefore, after the inventory was compiled, the collected grain was recalculated into a conditional yield corresponding to the removal from the land at the highest yield rate, which allowed the data of different farms to be compared and the data to be combined across the country. Periodically, censuses (inventory) of people, property, and livestock were conducted. The development of inventory accounting went in two directions: - detailing funds, their description and accounting for each type of funds separately. Such accounting is inextricably linked to the organization of warehouse storage and the responsibility of officials; - classification of objects in the same inventory as in the accounting register by groups of funds with totals. This accounting meant generalization within the natural units of accounting objects, but there was no cost accounting yet. In addition, operations were not recorded in the inventory. Daily inventory required a significant investment of time and effort. Inventory accounting made it difficult to manage the economy quickly, so in Ancient Egypt there was an income and expense accounting. As is known from the Bulak 18 papyrus, details were given for each day that allow the document to be considered a current account with a receipt, expense and balance. The balance and totals had special designations, but the lack of a cost meter did not allow balancing the current account of the accounting Department, which caused errors in calculations. Accounting was completed by reporting on a wide range of indicators in natural meters.

During the first and second dynasties (3400-2980 BC), an inventory of all the country's movable and immovable property was conducted every two years. This was due to the fact that the ownership of land and other property in Egypt belonged to the reigning king - Pharaoh. The records were kept on behalf of the Pharaoh.

The purpose of accounting was to verify the accuracy of receiving and issuing silver, bread, and other natural products. The fact of economic life was registered by three persons: one marked on the papyrus the number of values scheduled for vacation, the second put down the actual vacation next to it, and the third compared the numbers and made notes about the detected deviations, drawing a longitudinal line on the checked documents. Valuables from the warehouse could be released only if the document contains the resolution of the authorized person: "to be issued". The "warehouse Manager" registered vacations and filed exculpatory documents. The rule that appeared in Egypt – first fix the release of valuables in the primary document, and then give them out-has reached, as we know, to this day. "Storekeepers" at the end of the day had to make a report that reflected the movement of values by payers and recipients, and within this primary

grouping – by the names of values. Then the report was summed up. If the report consisted of several sheets, each page was counted separately and the report as a whole. Every day we compiled a summary of data on the warehouse and on "warehouse management". However, all these reports, although performed daily, already contained a grouping by the name of values. This is how the product report that has come down to us was born. It was then subject to verification by a third party.

Financial accounting involves the registration of the estimated assignments. Registration of facts of economic life made it possible to control the implementation of estimated assignments. A significant point of material accounting was the daily withdrawal of balances. This was possible due to the relatively small volume of economic activity. Documents were drawn up in two or three copies, and entries were made on the draft and white paper. This is confirmed by documents Dating back to 2500-2400 BC. Thus, in Ancient Egypt, there was a naturalistic concept of accounting, the task of which was to more accurately describe the movement of values in the economy.

The accounting system of Ancient Egypt was part of the mechanism of centralized economic management. All crops, livestock, and other labor results were transferred to centralized storage facilities, and then distributed to farms; each stage was controlled. As a result, local accounting appeared in individual farms and, along with them, national accounting.

The management used data from empirical observations and mathematical calculations performed using proportions and equations. Computational tables were also widely used.

Accounting ended with reporting on a wide range of indicators. Its main purpose is to identify public resources and allocate them. Due to the lack of cost generalization, its data were given in natural meters. Reporting methods were varied, but time-consuming. Indicators were obtained selectively and, along with this, by summing up the balances and turnover of current income and expenditure accounts. Obviously, the correspondence of accounting and reporting data was a problem and was checked, since there was a control and audit apparatus.

Reports were compiled by region (nome) and divided into annual, intra-annual and for several years. Annual reports included reports on the collection of grain, food and other valuables in state warehouses, vaults of temple possessions with a list of funds, reports on household income. Intra-Annual reports covered four months and even a month-according to the seasons of economic life in Ancient Egypt. These reports, as well as the annual ones, were also submitted to the highest state bodies, but they were more detailed. There are reports on the progress of agricultural work, reports of regional officials on the state of Affairs in the nomes, on upcoming receipts, on the use of labor, on the products of workshops put into storage. In a word, what was done and taken into account on a daily basis was generalized. There was no special methodology for reporting, as it repeated the current accounting forms.

Reporting was public. So, Herodotus wrote that on the walls of the pyramid of Cheops was carved how much garlic, radishes, onions and other products were consumed by people engaged in its construction. The total cost of products (only products) was 1500 talents of silver (40 tons or 2 million dollars). The entire system of state control was based on reporting, which was carried out through the financial management and special officials.

At the head of the Department was the high Treasurer, above whom were only the privy Councilor (master of Palace secrets) and the high priest (master of heavenly secrets). Only the high priest could kiss the Pharaoh's knee, the high Treasurer-the foot, the rest - only the dust at the feet of the king-Pharaoh. This system of state accounting was the result of a centralized state with an administrative-command economy.

To be able to count, it was necessary to master writing and counting, memorize a huge number of characters (hieroglyphs), and then skillfully apply them. Knowledge was possessed by scribes-officials. The case of the accounting employees were very much in demand. Scribes combined the functions of management, accounting, and priesthood in their activities and formed a professional caste. Only priests and privy councillors were higher up the hierarchy. To keep accounts, a scribe had to master the art of writing and counting. He also had to be able to memorize a huge number of characters, and then skillfully apply their complex combinations. In this difficult

task, the ancient Egyptian scribes were patronized by their God - the God of wisdom, accounts and letters – Thoth. The functions of ancient accountants were broader and more significant than the functions of modern accountants. In addition to professional knowledge, the moral virtues of accounting employees were also valued. Scribes suspected of fraud were transferred to the category of farmers or tax collectors. The professional hierarchy was complex: from simple to high scribes. There was a differentiation of accounting work: the Royal scribe; scribes of cereals, land, people, troops, taxes; overseer of scribes; scribes (scribes) of documents, etc. a special position of low-ranking Fisk agents (tax collectors) was introduced. Tax collectors were ordered to bring a certain amount of grain, livestock, etc. the position was financially responsible. Failure to ensure the collection rate could lead to severe punishment of the agent.

Only a scribe, they said, a young accountant who takes up his duties, gets a great honor: he does not pay taxes. The privileged position of scribes stimulated the development of accounting. As time went on, people who were engaged in accounting realized that inventory only states the facts of the state, while facts-actions and facts-events play a more important role in economic life.

Documentation played an equally important role in accounting for Ancient Egypt. Documents were written on papyrus, clay shards, wood, stored in sealed containers-vessels, caskets, boxes, bags and recorded the authenticity of the operation and the responsibility of the performers. The documents are kept in legal terms, dated to the years of the reign of the pharaohs and are provided with seals. Since the organization of accounting in Ancient Egypt was not legally regulated, the documents were not sufficient proof of the transaction. Along with them, oral testimony of witnesses was used. To speed up and accuracy of arithmetic calculations, a special device was used - an abacus (a clay board with grooves in which stones were laid), as well as calculation tables.

In conclusion, it should be noted that Ancient Egypt can already be called to a certain extent, if not the birthplace of accounting, then at least the birthplace of inventory, current material accounting and control. Thanks to the ancient Egyptians, we are now able to keep records, monitor business operations and verify the actual availability of funds in the enterprise.

References:

1. Sokolov Ya.V., Sokolov V.Ya. History of accounting. – M.: FIS, 2003.
2. Weiss G. History of culture of the peoples of the world. Ancient Egypt. The birth of world civilization. – M, 2005. – 144 p.
3. Solkin V.V. Ancient Egypt. Encyclopedia. – M, 2005. – 480 p.

ФОРМАТ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ОТЧЕТНОСТИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ

ВАСИЛЕНКО М.И.

студентка гр. Э-81 Белгородского университета
кооперации, экономики и права

ШУЛЬГА Н.Н.,

Научный руководитель, канд. экон. наук, доцент
Белгородского университета кооперации, экономики и права

Аннотация. Рассматриваются вопросы становления, развития и внедрения электронных форматов обмена данными в зарубежных странах и в России, которые обусловлены глобальной трансформацией традиционной бухгалтерской (финансовой) и нефинансовой отчетности в интерактивный цифровой формат. Проанализированы перспективы применения XBRL как основного цифрового формата отчетности.

Ключевые слова: XBRL, шаблоны данных, формат, модель данных, формы отчетности, таксономия.

Современные тренды развития отчетности, характер модернизации финансовой отчетности при цифровой экономике, прогрессивные международные бизнес-практики в упомянутых сферах вызывают неподдельный интерес и широко обсуждаются не только в отечественном научном сообществе, но и в профессиональных кругах. На основе анализа публикаций таких ведущих российских ученых и практиков как Булыга Р. П., Сафонова И. В., Алтухова Н.Ф., Григорович Д., Аушев К. можно выделить ряд очевидных тенденций в развитии учета и отчетности:

- преобразование национального учета и отчетности на основе МСФО;
- уточнение и стандартизация нефинансовой отчетности, обусловленные влиянием глобализации;
- унификация процедур комплектования данных для составления отчетности в разнообразных целях;
- интеграция разных систем учета, выстраивание бизнес-отчетности;
- рост значимости уровня информационной прозрачности деятельности экономических субъектов и качества раскрываемых показателей.

Таким образом, остроактуальными на сегодня считаются вопросы всеобщей трансформации бухгалтерской (финансовой) и нефинансовой отчетности, традиционно представленной в виде файлов PDF в цифровой формат бизнес-отчетности, являющийся интерактивным.

Целью настоящего исследования является изучение становления, развития и внедрения электронных форматов обмена данными на примере отчетности экономических субъектов.

Сегодня понятие «формат» используется повсеместно, применительно к разным сферам деятельности: это традиционные размер и величина, и современные форма и структура преподнесения информации, и границы допустимого при подаче материалов, и совокупность признаков какого-то продукта. Используется понятие «формат» и в новейшем бухгалтерском учете, когда речь идет об электронной отчетности. Применительно к предмету данного исследования наиболее точным является определение, в котором формат трактуется как определённая структура информационного объекта.

Федеральные законы от 27.07.2006 № 149-ФЗ (ред. от 03.04.2020) «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» [1] и от 06.04.2011 № 63-ФЗ (ред. от 23.06.2016) «Об электронной подписи» [2] закрепили возможность использования электронных документов на равных с традиционными. Электронный документ определяется законодательно как задокументированная в электронной форме информация, то есть в том виде, который пригоден для восприятия человеком с использованием электронных вычислительных машин, а также для передачи по информационно-телекоммуникационным сетям или обработки в информационных системах.

Рассмотрим подробнее отдельные нормативные акты Федеральной налоговой службы, их роль и значение в определении формата представления электронной отчетности. Сегодня чтобы представить бухгалтерскую отчетность в электронном виде, нужно использовать форматы, утвержденные:

- приказом ФНС от 13.11.2019 № ММВ-7-1/570@, – для организаций, за исключением реорганизованных и ликвидированных;
- письмом ФНС от 25.11.2019 № ВД-4-1/24013@, – для реорганизованных и ликвидированных организаций, в том числе для тех, кто сдает упрощенную бухгалтерскую отчетность.

Это предусмотрено пунктом 4 Порядка, утвержденного приказом ФНС от 13.11.2019 № ММВ-7-1/569@.

Бухгалтерскую отчетность представляют в виде XML-файла. Требования к XML-файлам утверждены в приложении 1 – для представления общей формы, и в приложении 2 – для представления упрощенной формы.

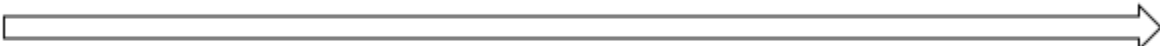
Аудиторское заключение, которое сдают вместе с бухгалтерской отчетностью, представляют в виде электронного документа обычно в формате PDF. Другой порядок

действует, если организация сдает аудиторское заключение после того, как представила бухгалтерская отчетность. В этом случае аудиторское заключение следует составлять по формату, утвержденному приказом ФНС от 18.01.2017 № ММВ-7-6/16 в виде XML-файла. Об этом – в пункте 2 приказа ФНС от 13.11.2019 № ММВ-7-1/570.

Таким образом, приходим к выводу, что в Российской Федерации при представлении электронной отчетности широко применяется стандарт XML. Какие еще электронные форматы обмена данными существуют и применяются в мировой практике?

Анализ литературы по исследуемой тематике показал, что электронные форматы обмена данными существуют давно, их развитие представлено в таблице 1.

Таблица 1. История развития электронных форматов обмена данными

Не специализированные для деловой и финансовой отчетности				Специализированные для деловой и финансовой отчетности		
Анализ данных пользователями, однако, анализ системами затруднен		Анализ данных системами, однако, анализ пользователями затруднен		Анализ данных системами, а также пользователями отчетности через простые и доступные программные решения		
с 1970 г.		с 1987 г.	с 1996 г.	с 2000 г.		
						
Бумажный формат, формат PDF, DOC не являются структурированными форматами	Форматы на основе CSV для построения структурированных табличных данных	Форматы на основе стандарта EDIFACT для структурированного описания данных (нерасширяемый язык разметки)	Форматы на основе стандарта XML для структурированного описания данных (расширяемый язык разметки)	FpML - формат разметки фин. инструментов. Ориентирован на участников финансовых рынков – биржи, брокеры и т.д.	SDMX - формат разметки статистических данных. Ориентирован на госорганы сбора официальной статистической информации	XBRL - формат разметки бизнес и фин. информации. Ориентирован на гос. регуляторов и поднадзорные организации

Как видим, в настоящее время в мировой практике актуально применение расширяемого языка деловой (бизнес) отчетности под названием XBRL (в англ. версии eXtensible Business Reporting Language). А история создания подобной разметки данных и создания непосредственно языка XML началась в конце 90-х гг. XX в. По мнению Р. П. Бульги, И. В. Сафоновой : «Переход к цифровому формату XBRL можно сравнить, например, с переходом к цифровой фотографии или каналам коммуникации (цифровому телевидению)» [4].

Распространенный в РФ формат XML безусловно наделен определенными преимуществами, среди которых можно выделить наличие поддержки схем и пространств имен, возможность создавать многообразные структуры данных, наличие доступных сложных таксономий, средств их доработки и анализа данных, наличие схем, определяющих его формат, что представляет интерес для тех, кто контролирует качество, и практически повсеместная поддержка в широком спектре фреймворков и языков. Но в то же время существует ряд сложностей с разработкой и унификацией определений, структур, состава и форм представления данных.

Если сравнить такие технологии форматов представления данных в электронном виде как EDIFACT, XML и XBRL, то явно предпочтение получит последний (таблица 2).

Таблица 2. Параметры технологий представления данных в электронном формате

Характеристики \ Формат	EDIFACT	XML	XBRL
Данные и структура данных	V	V	V
Иерархические структуры данных		V	V
Справочники и характеристики данных			V
Модель данных и контроль данных			V
Формы отчетности и комплексный межформенный контроль			V

Если попытаться описать XBRL, то в самом общем виде можно утверждать, что он изображает отчетность не на языке форм, а на языке базовых показателей, которые объединены в модели данных, что позволяет получать аналитическую информацию по различным интересующим срезам.

Почему данный формат завоевал позиции стандарта, используемого при раскрытии информации для преобладающего числа финансовых регуляторов? У этого есть ряд причин:

1) применяемая технология делает возможным совмещение высокого уровня аналитичности данных XBRL, предварительно структурированных, с широкими возможностями их визуализации;

2) гарантированно обеспечивается рост качества и надежности данных в связи с использованием технологии, устроенной на единой модели показателей отчетности;

3) ожидается создание благоприятных предпосылок для сближения норм регулирования финансовых рынков различных стран;

4) появляются перспективы сокращения затрат в среднесрочной перспективе у всех участвующих в информационном обмене;

5) движение финансовой информации ускоряется на всех уровнях как внутри корпораций, так и между профильными ведомствами, и на всех этапах процессов ее получения, контроля, обеспечения сохранности, распространения и анализа данных за счет электронного обмена.

Развитие XBRL осуществляют непосредственно участники рынка через созданные юрисдикции своих стран, образующие глобальный некоммерческий консорциум XBRL International. Это некоммерческое объединение было образовано в 1998 году, и сгруппировало более 600 компаний и ведомств из 28 стран, в том числе из ЕС, США, и других стран G20. Цель Консорциума – обеспечить принятие языка XBRL в международном сообществе в качестве единого электронного формата при обмене финансовой информацией, а также способствовать развитию и поддержке в целом стандарта и спецификаций XBRL.

Распространенность формата XBRL поражает, так как практически все страны G20, ЕС и БРИКС уже внедрили формат или находятся в процессе его внедрения, реализуя те или иные программы (таблица 3).

Таблица 3. Анализ признанности единого электронного XBRL-формата в странах мира

Европейский Союз и страны «Большой двадцатки»		Страны ЕС вне «Большой двадцатки»	
Австралия	Внедрен	Бельгия	Внедрен
Аргентина	В процессе внедрения	Дания	Внедрен
Бразилия	В процессе внедрения	Испания	Внедрен
Великобритания	Внедрен	Ирландия	Внедрен
Германия	Внедрен	Люксембург	Внедрен
Европейский Союз	В процессе внедрения	Нидерланды	Внедрен
Индия	Внедрен	Польша	Внедрен
Индонезия	Внедрен	Румыния	В процессе внедрения
Италия	Внедрен	Финляндия	Внедрен
Канада	Внедрен	Швейцария	В процессе внедрения
Китай	Внедрен	Швеция	В процессе внедрения
Мексика	В процессе внедрения	Другие страны	
Россия	В процессе внедрения	Бермуды	Внедрен
Саудовская Аравия	Внедрен	Гонконг	В процессе внедрения
США	Внедрен	Израиль	Внедрен
Турция	Внедрен	Иран	В процессе внедрения
Франция	Внедрен	Малайзия	В процессе внедрения
ЮАР	В процессе внедрения	Сингапур	Внедрен
Южная Корея	Внедрен	Таиланд	В процессе внедрения
Япония	Внедрен	Тайвань	В процессе внедрения

Получается, указанный формат по сути выступает в качестве международного технического языка делового общения, используемого регуляторами и участниками рынка при формировании финансовой информации, включая МСФО, директиву Sovency II, Базель. Несмотря на то что XBRL широко применяется во всем мире и позволяет организациям и регулирующим органам работать со структурированными данными, синтаксис стандарта XML является не всегда общеудобным и достаточно сложным, как отмечают специалисты.

Каковы же перспективы применения XBRL как основного цифрового формата отчетности в России? Банком России еще в 2015 г. был запущен проект по переводу отчетности некредитных финансовых организаций (далее – НФО) на электронный формат сдачи в формате XBRL. Начиная с 2018 г. этот новый для России формат представления отчетности стал обязательным и для других сегментов рынка НФО, были вовлечены профессиональные участники рынка ценных бумаг; страховщики; негосударственные пенсионные фонды; акционерные инвестиционные фонды и их управляющие компании; паевые и негосударственные пенсионные фонды. С текущего 2021 года на формат XBRL планируется переход бюро кредитных историй, страховых брокеров, кредитных рейтинговых агентств, а также специализированных депозитариев.

Проведенное исследование делает возможным сделать вывод о том, что использование цифровых технологий постоянно расширяется, что, с свою очередь, создает практически неограниченные возможности для развития обмена информацией между бизнес-средой и всеми заинтересованными пользователями. При этом в условиях цифровизации происходит определяющее изменение подходов к раскрытию информации, основанное на внедрении современных информационно-технологических платформ. Формат XBRL уже сегодня прочно занимает место основного цифрового стандарта по формированию и раскрытию информации экономическими субъектами ведущих мировых стран, а его дальнейшее развитие является неизбежным будущим в решении задачи создания современного диалогового цифрового формата бизнес-отчетности экономических субъектов.

В связи с этим реализацию проекта XBRL в Российской Федерации для некредитных финансовых организаций можно считать первым шагом на пути к приобщению всех

участников финансового рынка к единому электронному формату. Постепенное, последовательное внедрение в России нового формата отчетности для хозяйствующих субъектов, с одной стороны, будет отвечать современной повестке дня, а с другой – будет способствовать вхождению России по этому направлению в международное бизнес-пространство.

Список литературы:

1. Российская Федерация. Законы. Об информации, информационных технологиях и о защите информации: Федеральный закон от 27.07.2006 № 149-ФЗ (ред. от 03.04.2020). // КонсультантПлюс : [сайт]. – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/ (дата обращения: 01.04.2021).
2. Российская Федерация. Законы. Об электронной подписи : Федеральный закон от 06.04.2011 № 63-ФЗ (ред. от 23.06.2016) (с изм. и доп., вступ. в силу с 31.12.2017) // КонсультантПлюс : [сайт]. – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/ (дата обращения: 01.04.2021).
3. Алтухова Н.Ф. Системы электронного документооборота : учебное пособие / Алтухова Н.Ф., Дзюбенко А.Л., Лосева В.В., Чечиков Ю.Б. – Москва : КноРус, 2021. – 201 с. – ISBN 978-5-406-02705-9. – URL: <https://book.ru/book/936560> (дата обращения: 10.03.2021).
4. Булыга Р.П. XBRL как цифровой формат отчетности экономических субъектов: международный опыт и российская практика / Р. П. Булыга, И. В. Сафонова // Учет. Анализ. Аудит. – 2020. – № 7(3).– С. 6-17. – URL: <https://accounting.fa.ru/jour/article/view/316/305> (дата обращения: 15.03.2021).
5. Григорович Д. Всеобщая XBRLизация / Д. Григорович, К. Аушев // Банковское обозрение. Приложение «BEST PRACTICE». – 2015. – URL: <https://bosfera.ru/bo/vseobshchaya-xbrlizaciya> (дата обращения: 01.03.2021).

УБЫТКИ ОТ ОБЕСЦЕНЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ И ОТРАЖЕНИЯ В ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

ГАЗИМАГОМЕДОВА Ф.Р.

студентка группы МУиА19-1м

ГРИШКИНА С.Н.

Научный руководитель, д.э.н., профессор

Финансовый университет при Правительстве
Российской Федерации, г. Москва

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема оценки и отражения в финансовой отчетности убытков от обесценения в условиях нестабильной экономической ситуации. Проанализировано понятие и особенности обесценения активов. Раскрыты причины непризнания убытков от обесценения и даны рекомендации по расчету возмещаемой стоимости.

Ключевые слова: обесценение активов, возмещаемая стоимость, убыток от обесценения, балансовая стоимость.

В результате нестабильной экономической ситуации на мировой арене, которая обуславливает глобальный экономический кризис, условия функционирования иностранных, а также отечественных субъектов хозяйствования находятся под существенным воздействием. Ухудшение финансового их состояния обуславливается сокращением деловой экономической активности. Кризисные явления делают необходимой тщательную оценку стоимости имеющихся у субъекта хозяйствования активов.

Дальнейшее развитие и углубление рыночных отношений, усиление интеграционных

связей нашей страны с зарубежными странами вызвали необходимость дальнейшего совершенствования действующей методики учета активов, в том числе методику учета их обесценения. Как показывает изучение, наиболее нерешенным является вопрос определения величины обесценения активов в целом, в том числе отдельных их видов.

Согласно позиции С.В. Булаева, обесценение является процедурой, посредством которой балансовая стоимость активов приводится к реальной их стоимости [1]. В связи с тем, что существуют ситуации, когда размер балансовой оценки превышает, либо же не достигает реальной стоимости на рынке, следует считать указанную трактовку, как определение понятия «переоценки». Как указывает С.Н. Щадилова, понятие обесценения представляет собой ситуацию, когда сокращается балансовая стоимость активов в отношении возмещаемой его цены, в соответствии с требованиями IAS (МСФО)36 «Обесценение активов» [2].

В соответствии с МСФО(IAS)36 компании должны проводить проверку балансовой стоимости собственных активов, формирование методик определения возмещаемой их стоимости, в процессе признания, либо же восстановления убытков, появившихся при обесценении.

Процесс проверки возможного обесценения активов, должен сопровождаться анализом его признаков (п.12 вышеуказанного МСФО) [3].

В кризисных условиях усложнение проверки обесценения актива обуславливается недоступностью информации, используемой при такой проверке. Результатом ее отсутствия или же применения информации, являющейся недостоверной, выступает отказ от проведения проверки или получению неправильных результатов.

Требуется выделение наиболее существенных проблем, касающихся информации, благодаря использованию которой проверяются активы с точки зрения их обесценения, в современных условиях, когда экономика – нестабильная. Данные проблемы следует представить в нижеприведенной таблице 1:

Таблица 1. Причины непризнания убытков от обесценения

Проблемы	Причины
Игнорируются внешние признаки, свидетельствующие об обесценении	Может осуществляться умышленно, либо же неумышленно, применяя оптимистичные подходы
Игнорируются внутренние признаки, свидетельствующие об обесценении	Может осуществляться умышленно, либо же неумышленно, применяя оптимистичные подходы
Достоверная информация, позволяющая определить справедливую стоимость актива отсутствует	Сокращается численность сделок, чем в кризисных условиях экономики затрудняется оценивание такого показателя, как справедливая стоимость актива. В результате этого исключается возможность применения методики сравнения, опираясь на цены рыночных сделок, которые совершены недавно. Невозможно проанализировать цены поскольку рынок перенасыщен вынужденными сделками, т. е. оперативное улучшение уровня ликвидности требует от компаний совершения сделок.
Достоверная информация, позволяющая определить ценность применения отсутствует	Отсутствует возможность получения точного прогноза финансового потока в перспективе, ожидаемой дисконтной ставки. Результатом колеблемости показателей является облегченное осуществление умышленного искажения. В результате сокращения способности граждан покупать

	товары, непредсказуемой динамики сырьевых цен, ухудшения показателей макроэкономического характера, невозможно надежно определить размеры, динамику финансового потока на перспективу.
Достоверная информация, позволяющая определить балансовую стоимость ЕГДС отсутствует	Балансовая стоимость ЕГДС с учетом ее обязательств, активов определяется в соответствии со стандартами. В отношении ряда обязательств, а также имеющих у компании активов, согласно стандартам, необходима оценка, основу которой составляет справедливая стоимость, что обуславливает вышеуказанные трудности. Аналогичная проблема присуща также определению размера чистой цены реализации запаса. Имеет место возникновение сложностей, касающихся информационного обеспечения процедуры, согласно которой определяется балансовая стоимость в случае использования прогнозов при ее определении. В качестве примера выступает следующая ситуация: в соответствии с МСФО12 признание налоговых активов, являющихся отложенными, требует наличия уверенности в том, что в перспективе будет получена налогооблагаемая прибыль, объем которой позволит покрыть вычитаемые разницы, обусловившие его возникновение.

В результате имеющегося убытка в результате обесценения, информацию о котором отражает финансовая отчетность, ухудшается положение субъекта хозяйствования. Для решения этой проблемы руководство должно перестраивать планы, принимать соответствующие меры, осуществлять реструктуризацию, искать новые решения. Посредством признания убытков, обусловленных обесцениванием в рамках отчета, оказывается воздействие на снижение набора показателей, характеризующих деятельность субъекта хозяйствования, а также экономическое состояние. Вместе с тем появляется возможность поиска путей, которые позволят субъектам хозяйствования развиваться, что положительно повлияет на экономическую ситуацию в стране. При сокрытии таких убытков показатели, характеризующие положение субъекта хозяйствования, а также государственной экономики не ухудшатся на данный момент, но их ухудшения следует ожидать в перспективе. К примеру, банковским учреждением кредитуется компания, которая неумышленно, либо же умышленно не отразила рассматриваемые убытки, при этом, предлагаются хорошие условия, но, это спровоцирует потерю банком капитала. Анализируя данную ситуацию на государственном уровне, нельзя не отметить, что результатом этого может являться дестабилизация банковского сектора. При наличии хороших показателей, характеризующих деятельность компаний, формируются условия, которые позволяют принимать неверные решения, чем сопровождается разработка экономической госполитики, а также формирование иллюзии успешной экономики государства [4].

Говоря о кризисе 2008 - 2009 годов, следует отметить, что процесс его развития отражался в информации, касающейся обесценения имеющихся у корпораций и компаний активов, которые содержала в себе финансовая их отчетность.

Большинством субъектов хозяйствования было признано обесценение имеющихся у них активов, в качестве гудвилла, основных средств, прочих нематериальных активов на протяжении 2008-2009 годов. Уже в середине 2008 года все экономические сектора характеризовались снижением активности, цены на акции компаний, которые котировались, обесценением активов разного вида. Опираясь на исследования, проведением которых занималась аудиторская компания KPMG, не прекращалось отражение обесценения

субъектами хозяйствования в финансовых отчетах, вплоть до 2010 года. Анализируя вышесказанное, следует предположить неполное отражение суммой обесценения за 2008 г. текущей макроэкономической ситуации. Мы считаем, что главные причины заключались в недостатке опыта, который требовался для проверки активов в кризисных условиях, отсутствии информации, являющейся достоверной, позволяющей проводить данную проверку, а также умышленном ее искажении. Следует отметить проведение на протяжении 2008 - 2010 годов множеством компаний (HoulihanLokey, PwC, KPMG и пр.) исследований, затрагивающих проблемы, связанные с обесцениванием активов, опираясь на данные финансовой отчетности субъектов хозяйствования, данных, отражающих изменение капитализации рынка крупнейшими европейскими, американскими компаниями [4].

К примеру, как свидетельствует исследование KPMG, компаниями большинства экономических секторов было признано обесценение на протяжении 2009-2010 гг., невзирая на существенное увеличение капитализации корпораций, являющихся публичными в посткризисный период.

Беря во внимание наличие сложностей с информационным обеспечением процедуры, на основе которой осуществляется проверка обесценения активов в кризисных экономических условиях, мы считаем, что аналогично 2008 году – в 2014 году, после введения санкций большее количество субъектов хозяйствования понесло убытки, обусловленные обесцениванием активов. Наряду с этим имеет место их не отражение, что может быть связано с сознательным искажением, или же необъективностью, недостаточностью информации, которая применялась.

В условиях нынешней пандемии активы многих компаний подверглись обесценению. Основными факторами, указывающие на обесценение в период пандемии являются:

- снижение спроса на товары или услуги компании
- увеличение затрат и/или приостановка бизнеса в результате проблем с поставщиками
- отмена или задержка заказов покупателями
- необходимость различных уступок покупателям
- финансовые проблемы у значимых покупателей
- балансовая стоимость чистых активов превышает рыночную капитализацию

Международная сеть «Deloitte» в своем сборнике «Влияние Covid-19 на учет и финансовую отчетность» дает рекомендации, которые помогут компаниям снизить ключевые риски. Так, для оценки возмещаемой стоимости, следует придерживаться следующих принципов:

1. Оценка ожидаемых денежных потоков должна быть основана на информации о событиях и условиях, имеющих место на отчетную дату – данная информация включает только ту информацию, которая была известна на отчетную дату или в отношении которой разумно предположить, что она должна была быть известна.

2. Оценка ожидаемых денежных потоков должна быть основана на разумных и обоснованных предположениях.

3. Если информация о наличии индикаторов обесценения была получена после окончания отчетного периода, но до выпуска отчетности – необходимо оценить, не свидетельствуют ли данные индикаторы об обесценении, имевшем место на отчетную дату.

4. Оценки, используемые в тестировании на обесценение, должны быть согласованы с оценками и суждениями, принятыми в процессе подготовки отчетности в целом: допущение о непрерывности деятельности, оценка сроков полезного использования объектов основных средств, оценка возмещаемости ОНА и пр. [5].

Список литературы:

1. Булаев С.В. Обесценение активов // Туристические и гостиничные услуги: бухгалтерский учет и налогообложение. – 2012. – № 5. – С. 28–38.
2. Щадилова С.Н. обесценение внеоборотных активов в соответствии с МСФО IAS 36.
3. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 36 "Обесценение активов"

(введен в действие на территории Российской Федерации Приказом Минфина России от 28.12.2015 N 217н) (ред. от 14.12.2020).

4. Тихомиров Дмитрий Викторович Обесценение активов: проблемы оценки и отражения в финансовой отчетности // Известия СПбГЭУ. – 2010. – №3.

5. Deloitte: Влияние Covid-19 на учет и финансовую отчетность Обзор актуальных рекомендаций.

ФАКТОРИНГ КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ

ГАРМАЕВА Я.М.

студентка группы У17-3

МЕЛЬНИК М. В.

Научный руководитель, д.э.н., профессор

Финансовый университет при Правительстве

Российской Федерации,

г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема управления и повышения деловой активности дебиторской задолженности с помощью использования такого финансового инструмента как факторинг. Проанализирована сущность факторинга, состояние международного и отечественного рынка факторинга, рассмотрены преимущества и недостатки факторинга.

Ключевые слова: факторинг, фактор, Factors Chain International (FCI), банковский кредит, цессия.

Одним из основных компонентов имущества экономического субъекта, который требует к себе повышенного внимания менеджеров и аналитиков компании в части его управлением, является дебиторская задолженность. Дело в том, что дебиторская задолженность – это актив организации, являющийся имущественным правом, т.е. правом организации на получение определенной суммы денежных средств, товара или услуги от должника, вытекающим из условий договора [1, с.105]. В связи с этим со стороны компании необходим строгий контроль за соблюдением должниками сроков, сумм и иных условий договора, который привел к возникновению задолженности, иначе предприятие рискует не вернуть свои средства либо существенно снизить их ликвидность. Другими словами, деловая активность экономических субъектов в значительной степени зависит от уровня оборачиваемости дебиторской задолженности, контролировать который не так легко.

В случаях, когда компания владеет значительной по сумме дебиторской задолженностью, при этом нуждаясь в этих средствах для осуществления текущих расходов, или когда компания не располагает достаточными ресурсами для осуществления контроля за своей дебиторской задолженностью, в целях повышения оборачиваемости такого актива зачастую предприятия обращаются к факторингу.

Факторинг представляет собой разновидность торгово-комиссионных операций, которая сочетает в себе кредитование оборотного капитала компании (клиента) посредством переуступки ею финансовому агенту (фактор) неоплаченных платежных требований за поставленную продукцию, выполненные работы, оказанные услуги и соответственно права получения платежа по ним [2, с.7]. Основной нормативной базой регулирования факторинга является глава 43 Гражданского кодекса РФ. Говоря простыми словами, при использовании факторинга компания переуступает право требования на свою дебиторскую задолженность финансовому агенту, тем самым получая денежные средства сейчас, а не в установленные сроки оплаты, попутно повышая оборачиваемость таких активов и деловую активность

предприятия в целом.

Факторинг часто путают с уступкой права требования (цессия), однако это два разных инструмента оптимизации деловой активности компании. Дело в том, что при уступке права требования организация, в сущности, продает свою дебиторскую задолженность. Другими словами, цессия направлена именно на получение денежных средств от такой задолженности прямо сейчас, но в меньшем размере. В то же время факторинг – это целый комплекс услуг, который представляет клиенту финансовый агент, обязательным, но не единственным элементом которого является уступка права требования. Так, факторинг может включать себя еще и элементы договоров займа, оказания услуг, купли-продажи и другое, в зависимости от запросов клиента и возможностей фактора [3, ст.824]. Например, финансовый агент в рамках договора факторинга помимо выплаты денежных средств клиенту за переуступленную задолженность может проводить проверку, контроль и взыскание залога, осуществлять взаимодействие с поручителями и даже оказывать услуги по ведению бухгалтерского учета, инвентаризации дебиторской задолженности, обработку реестров должников, страхование и т.д. Соответственно, договором всегда предусмотрена оплата комиссии за оказание таких дополнительных услуг. Кроме того, в рамках договора цессии может быть переуступлено как денежное, так и неденежное требование, в то время как факторинг возможен только, если уступаемое требование связано с обязанностью заплатить денежные средства.

Справедливости ради стоит отметить, что до 2018 г. в российской практике факторинг представлял собой исключительно продажу компанией фактору права требования оплаты со своего дебитора. Однако тогда возникали вопросы, в чем концептуальная разница между факторингом и договором цессией. Помимо этого, это совсем не соответствовало международной практике, где факторинг всегда являлся комплексом различных финансовых услуг. После того, как Россия присоединилась в 2015 г. к конвенции УНИДРУА по международным факторинговым операциям, ей потребовалось еще 3 года для внесения всех необходимых корректировок в гражданское законодательство в отношении факторинга [9].

Классификация факторинга достаточно широка и разнообразна, и связано это с комплексностью самого финансового инструмента. Так как именно клиент выбирает вид факторинга и добавляет к нему различные дополнительные услуги в зависимости от задач, которые он хочет решить с помощью данного инструмента, каждый новый договор может создавать новый вид факторинга, тем самым развивая рынок. На сегодняшний день в качестве признаков классификации факторинга выделяют: территориальную принадлежность сторон, состав участников, набор предоставляемых финансовых услуг, вид финансирования, используемые механизмы управления рисками, информационная открытость факторинговых операций и т. д. Виды факторинга в зависимости от названных признаков представлены в Таблице 1.

Таблица 1. Классификация факторинга

Классификационный признак	Виды факторинга
Территориальная принадлежность	<ul style="list-style-type: none"> ○ внутренний; ○ внешний (международный)
Состав участников	<ul style="list-style-type: none"> ○ прямой (однофакторный); ○ косвенный (двухфакторный)
Вид операций	<ul style="list-style-type: none"> ○ полный; ○ агентский; ○ простой (Invoice discounting)
Право регрессного требования	<ul style="list-style-type: none"> ○ с правом регресса; ○ без права регресса; ○ с частичным регрессом
Выгодоприобретатель	<ul style="list-style-type: none"> ○ факторинг для поставщика; ○ факторинг для покупателя;

	○ реверсивный факторинг (закупочный)
По видам задолженности	○ факторинг срочной задолженности; ○ факторинг просроченной задолженности

Источник: [5, с.278])

Для целей дальнейшего исследования дадим пояснение таким видам факторинга, как внутренний и внешний, полный, агентский и простой, регрессивный и без права регресса, реверсивный факторинг.

В рамках внешнего факторинга все участники такой операции находятся в разных странах, а при внутреннем – участники сделки могут находиться на территории одного государства. Внешний факторинг, в свою очередь, подразделяется на импортный и экспортный. Импортный факторинг предоставляет возможность компании-импортеру осуществить закупки на условиях отсрочки платежа, не неся при этом прямых финансовых затрат, а экспортный факторинг включает в себя комплекс услуг: финансирование экспортной сделки, страхование кредитных рисков, ведение бухгалтерского учета и контроль за иностранной дебиторской задолженностью [6].

Полный факторинг (классический) предоставляет пакет услуг, который включают в себя и управление рисками, и сопровождение дебиторской задолженности, и постоянный анализ платежеспособности дебитора, а также оказание других услуг. Агентский факторинг осуществляется на основании агентского договора, в рамках которого не предусмотрено административное управление задолженностью дебиторов клиента. В случае, если факторинг является по сути только финансированием дебиторской задолженности клиента, то такой факторинг называют простым (Invoice discounting) [5, с.280].

Факторинг без права регресса предполагает полный переход риска неоплаты долга на финансового агента, так как он не имеет права требовать от клиента погашения долга, в случае невыполнения этого обязательства должником. Ввиду большего уровня риска такой факторинг обходится компании дороже. Что касается регрессного факторинга, то здесь клиент в момент передачи дебиторской задолженности фактору берет на себя обязательство компенсировать последнему ту часть долга, которая будет не выплачена должником. Реверсивный факторинг заключается другой стороной сделки – покупателем. Такой вид финансирования помогает организациям договориться с поставщиками об отсрочке платежа и приобретать товары на момент недостаточности средств для их оплаты. В этом случае услуги финансового агента будет оплачивать должник, а фактор, в свою очередь, оплатит его задолженность перед поставщиком.

В международной практике факторинг является часто используемым инструментом для финансирования деятельности компаний и повышения их деловой активности благодаря тому, что рынок факторинга в западных странах как внутри государств, так и на международном уровне хорошо развит. К факторингу прибегают не только малый и средний бизнес для осуществления своих текущих затрат, но и крупные международные компании для улучшения своего финансового положения и сокращения расходов на управления дебиторской задолженностью. По данным крупнейшей международной ассоциации факторинговых компаний Factors Chain International (FCI), участниками которой являются более 400 компаний из свыше 90 стран, внутренний факторинг более распространен среди финансовых агентов и пользователей таких услуг (около 80%). Причем в 2019 г. доля подобных сделок выросла на 0,33 п.п., что привело к сокращению доли международного факторинга на такую же величину, соответственно. Такой результат может быть объяснен тем, что к факторингу в большей степени прибегают компании, нуждающиеся в дополнительном источнике финансирования или в увеличении оборачиваемости своих оборотных активов, тогда как компании, выходящие на международные рынки, как правило, имеют достаточно средств для осуществления экспортных и импортных сделок. Распределение долей внутреннего и международного факторинга представлено на рисунке 1 и рисунке 2.

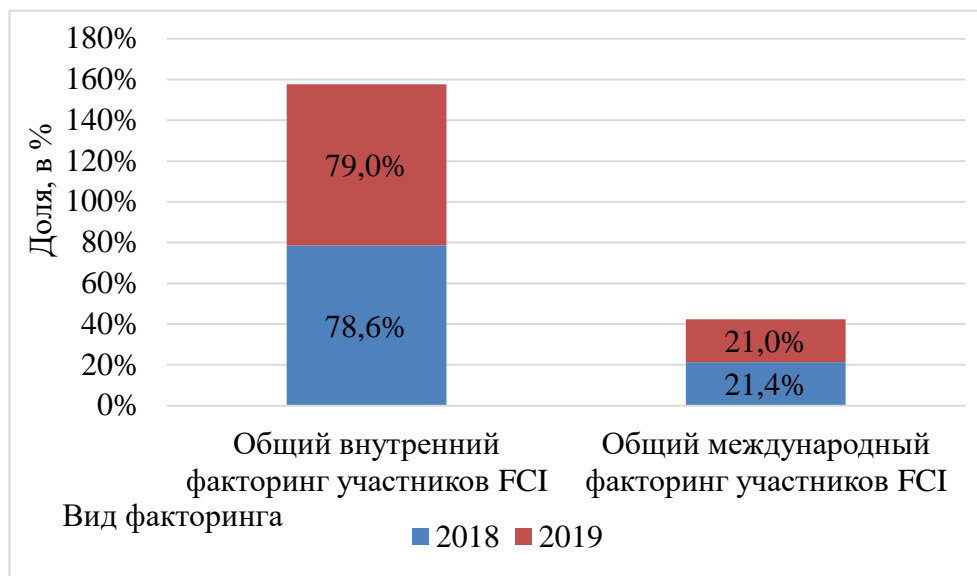

Рисунок 1 – Общая структура факторинга членов FCI за 2018 и 2019 гг., в %
 Источник: составлено автором по материалам [7, с.25]

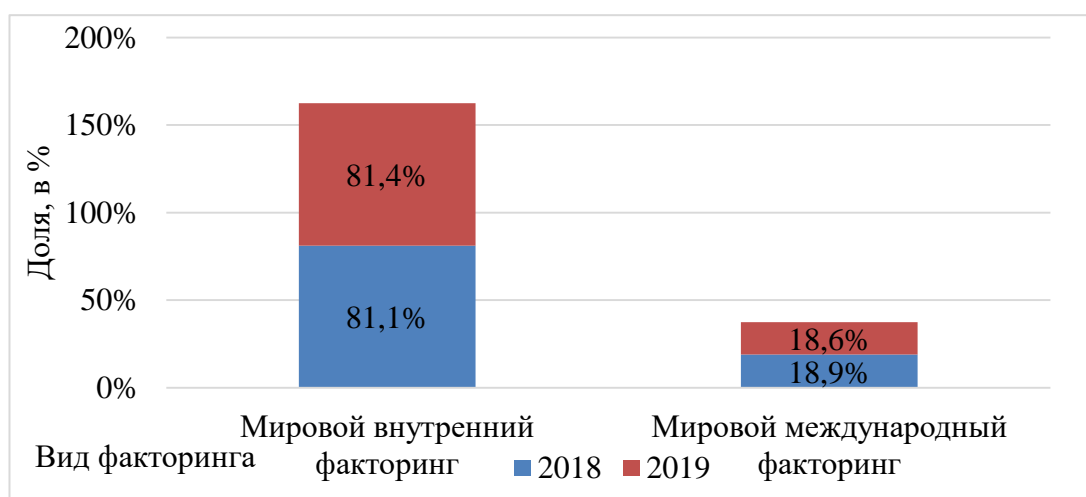

Рисунок 2 – Общая структура мирового факторинга за 2018 и 2019 гг., в %
 Источник: составлено автором по материалам [7, с.25]

Что касается распределения внутреннего факторинга по видам, то здесь можно сделать вывод, что наибольшей популярностью пользуется факторинг без регрессии – его доля в 2019 г. составила 42,3%. В два раза меньше клиентов привлекает простой факторинг. Такая структура может объясняться тем, что регрессный факторинг довольно рискован для самого клиента, и к нему желательно прибегать в случае, если компания уверена в платежеспособности и надежности должника, однако в таких случаях не так часто используют именно факторинг, как инструмент финансирования или поддержания деловой активности.

Структура внутреннего факторинга по видам представлена на рисунке 3.

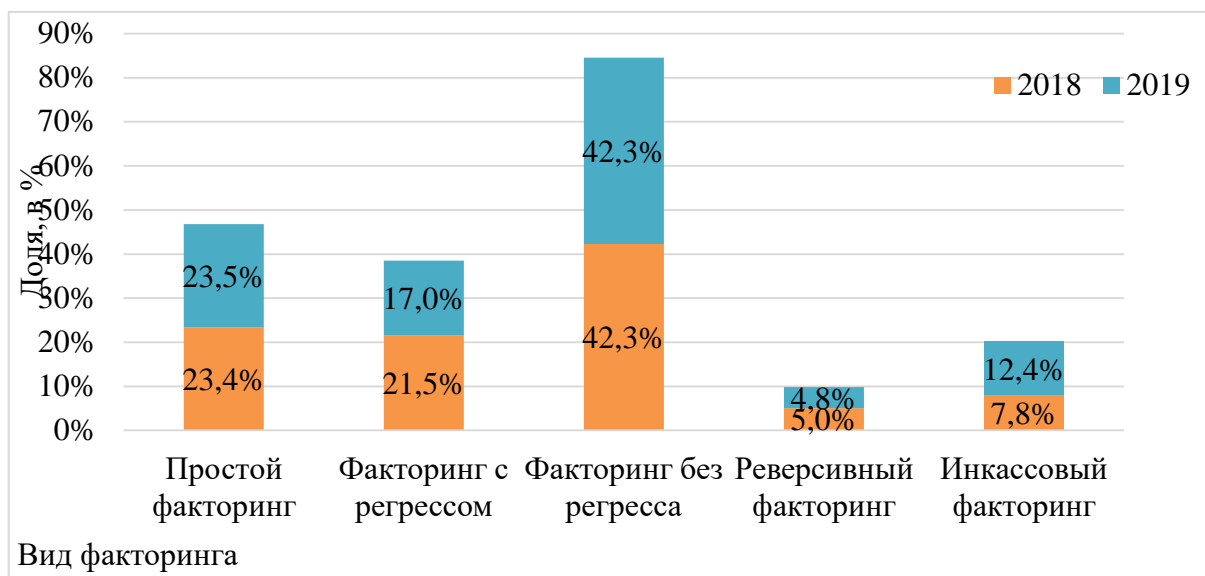

Рисунок 3 – Общая структура внутреннего факторинга членов FCI за 2018 и 2019 гг., в %
(Источник: составлено автором на основе [7, с.25])

В то же время в России факторинг используется по большей части как источник финансирования, а именно альтернатива банковскому кредиту. По этой причине российские компании не пользуются всем многообразием финансовых услуг, который может предложить фактор в рамках сопровождения долга, что, конечно, не способствует развитию отечественного рынка факторинга. И этим же объясняется такое преобладание факторинга без регресса в российском портфеле факторинга (по данным Ассоциации факторинговых компаний). Обобщенная динамика долей видов российского факторинга за период 2018–2020 гг. представлена на рисунке 4.

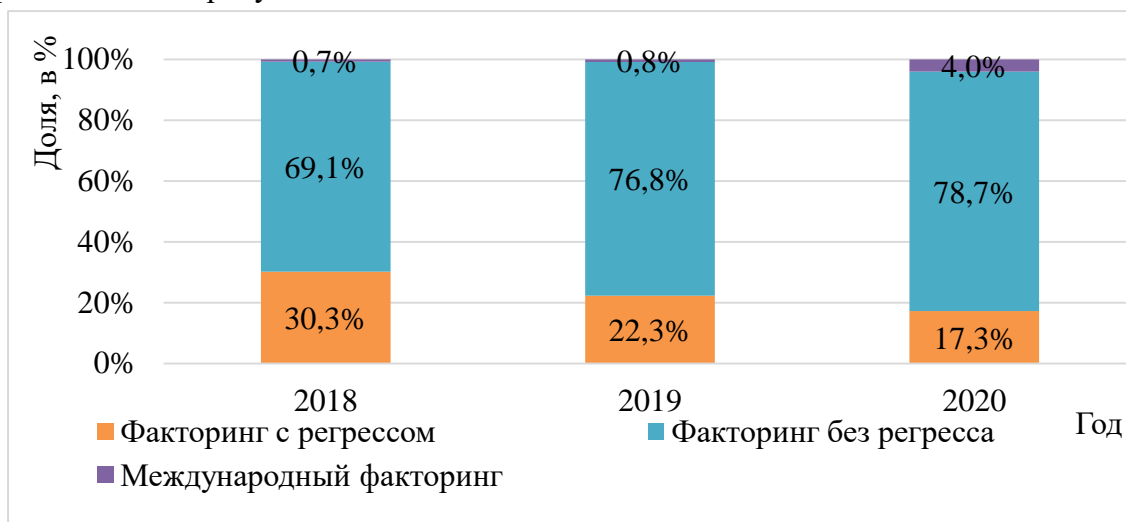

Рисунок 4 – Общая структура российского портфеля факторинга за 2018–2020 гг., в %
Источник: составлено автором по материалам [8, с.7; 9, с.7; 10, с.8]

Однако стоит отметить, что раньше использование факторинга было более свойственно малому и среднему российскому бизнесу, так как они более всего нуждаются в таком источнике финансирования, которое позволяет расширить производство и нарастить обороты активов. Сейчас же к такому инструменту прибегают и крупные компании, в т. ч.

осуществляющие международные сделки. Совокупный объем отечественного портфеля факторинга в 2020 г. составил 1 105 750 млн руб., что на 36,83% больше, чем в прошлом году. Таким образом, несмотря на то, что пока рынок факторинга в России не столь разнообразный, в целом наблюдается явное его развитие.

Преимуществами использования факторинга в качестве инструмента повышения деловой активности можно определить следующее:

- факторинг позволяет получить денежные средства с дебиторской задолженности на текущий момент, не дожидаясь срока оплаты, что способствует ускорению оборачиваемости данного актива;

- в отличие от цессии факторинг предполагает получение от финансового агента ряд прочих услуг по сопровождению задолженности и финансированию деятельности, что обходится компании дешевле с учетом альтернативных издержек, чем просто уступка права требования;

- компания полностью перекладывает свою работу по взысканию долга на фактора, тем самым экономя значительное количество ресурсов как финансовых, так и трудовых, временных и т.д.;

- в отличие от кредита факторинг не требует залога или поручительства, в данном случае сама дебиторская задолженность выступает в такой роли;

- средства, полученные от фактора в обмен на задолженность дебиторов, могут быть использованы на любые цели, погашение которых компания считает нужным, тогда как кредиты, как правило, даются под определенные цели.

В то же время главными недостатками факторинга можно назвать то, что:

- факторинг имеет более высокую стоимость, чем кредит;

- данный инструмент подойдет только для краткосрочной задолженности не выше 6 месяцев. Дело в том, что для фактора такая сделка обладает более высоким риском, чем предоставление кредита, ведь под последний, как правило, предоставляется залог или поручительство, а по факторингу риск растет вместе с ростом срока задолженности. Поэтому финансовый агент просто может отказать в факторинге, если какие-то необходимые условия не будут выполнены.

Список литературы:

1. Сацук, Т.П. Бухгалтерский финансовый учет и отчетность : учебное пособие / Сацук Т.П., Полякова И.А., Ростовцева О.С. – Москва : КноРус, 2019. – 274 с.

2. Ивасенко, А.Г. Факторинг : учебное пособие / Ивасенко А.Г. – Москва : КноРус, 2020. – 220 с.

3. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 N 14-ФЗ (ред. от 27.12.2019, с изм. от 28.04.2020) [Электронный ресурс] // СПС «КонсультантПлюс. – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/#dst0 [Дата обращения: 13.02.2021].

4. Россия присоединилась к конвенции УНИДРУА по международному факторингу [Электронный ресурс] // Банкир.Ру, 1999-2021. – URL: <https://bankir.ru/novosti/20150303/rossiya-prisoedinilas-k-konventsii-unidrua-po-mezhdunarodnomu-faktoringu-10099448/> [Дата обращения: 21.02.2021].

5. Международный кредит : учебник / Эскиндаров М.А., под общ. ред., Звонова Е.А., под общ. ред., Ярыгина И.З., Антропов В.В., Балюк И.А., Белянчикова Т.В., Ильинский А.И., Кузнецов А.В. – Москва : КноРус, 2021. – 430 с.

6. Виды международного факторинга [Электронный ресурс] // Портал Внешнеэкономической информации, 2009-2021. – URL: http://www.ved.gov.ru/rus_export/factoring/factoring_types/ [Дата обращения: 21.02.2021].

7. FCI Annual Review 20120 [Электронный ресурс] // Официальный сайт Factors Chain International. – 2021. – URL: <https://fci.nl/en/annual-review> [Дата обращения: 21.02.2021].

8. Информационный обзор рынка факторинга по итогам 2018 года [Электронный

ресурс] // Официальный сайт Ассоциации факторинговых компаний, 2008-2021. – URL: <https://asfact.ru/factoring-rossii-po-itogam-2018-goda/> [Дата обращения: 21.02.2021].

9. Информационный обзор рынка факторинга по итогам 2019 года [Электронный ресурс] // Официальный сайт Ассоциации факторинговых компаний, 2008-2021. – URL: <https://asfact.ru/factoring-rossii-po-itogam-2019-goda/> [Дата обращения: 21.02.2021].

10. Информационный обзор рынка факторинга по итогам 2020 года [Электронный ресурс] // Официальный сайт Ассоциации факторинговых компаний, 2008-2021. – URL: <https://asfact.ru/factoring-rossii-po-itogam-2020-goda/> [Дата обращения: 21.02.2021].

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НЕФИНАНСОВОЙ ОТЧЁТНОСТИ

ЗАХАРОВА С.

студентка группы НУН-19-2

САФОНОВА И.В.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Финансовый университет при Правительстве

Российской Федерации,

г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение нефинансовой отчётности как нарастающей тенденции, служащей основой для улучшения и развития социально ответственной деятельности экономических субъектов. Нефинансовая отчётность стала одним из основных источников, откуда как внешние, так и внутренние пользователи могут узнавать подробную информации о деятельности определённого субъекта.

Ключевые слова: нефинансовая отчётность, отчётность в области устойчивого развития, интегрированная отчётность, экологическая отчётность, социальная отчётность, отраслевая отчётность, стандарты.

В настоящее время всё более возрастает необходимость отражения перспектив и последствий, которые несёт в себе деятельность организаций. Так, информации, предоставляемой в финансовой отчётности, уже недостаточно для того, чтобы наиболее точно оценить и проанализировать возможное влияние субъекта в будущем. Нефинансовая отчётность ставит перед собой целью раскрытие информации, касающейся социальных и экологических аспектов, а также достижение устойчивого развития организации. Более того, нефинансовая отчётность даёт возможность перспективного анализа, то есть отражения тех процессов внутри компании, которые ожидаются в будущем. Это позволяет внешним пользователям принимать решения в отношении данного субъекта более обоснованно, так как они на основании определённых показателей могут предусмотреть, что будет с компанией в дальнейшем и какие у неё могут быть риски [1].

Существует 5 видов нефинансовой отчётности: отраслевая, экологическая, социальная, интегрированная и отчётность в области устойчивого развития. Каждый из них отражает определённые специфические черты и направления деятельности субъекта. По данным Российского союза промышленников и предпринимателей, в 2020г по сравнению с 2013г в России помимо увеличения количества субъектов, раскрывающих нефинансовые показатели своей деятельности, наблюдалось и изменение в распределении нефинансовых отчётов [2]. Так, если в 2013г бесспорно лидировала отчётность в области устойчивого развития, её предоставляли 57 субъектов, то в 2020г этот вид отчётности раскрывался уже 401 организацией, и более того, значительно возросло число организаций, публикующих и остальные виды нефинансовой отчётности. Например, социальные отчёты готовит уже 370 субъектов вместо 9. (Рисунок 1)

Рисунок 1 – Распределение нефинансовых отчётов в РФ в 2013г и в 2020 г.

Что касается отраслевой отчётности, то её раскрытие наиболее популярно в компаниях нефтяного, энергетического и металлургического комплексов. Это обуславливается, во-первых, их представительством на международном рынке, а, следовательно, необходимостью признания, которое даёт опубликование «положительных» нефинансовых подателей. А во-вторых, отражением специфики российской экономики, то есть значение отрасли для всего народного хозяйства РФ.

Следующий вид – экологическая отчётность, раскрывающая такие показатели как: степень изъятия ресурсов из окружающей среды, выбросы, решение транспортных вопросов, какое воздействие организация наносит окружающей среде использованием и т.д. (рисунок 2) То есть в экологических отчётах комплексно раскрываются те показатели деятельности организации, которые так или иначе могут влиять на окружающую среду.

Рисунок 2 – Показатели, отражаемые в экологической отчётности

Социальная отчётность также раскрывает такие немаловажные черты деятельности субъекта, которые могут сказываться как на работниках данной организации, так и на обществе в целом: соблюдение прав человек, наличие и стимулирование социальных программ, участие в благотворительности и спонсорстве и т.д. (рисунок 3)

Рисунок 3 – Показатели, отражаемые в социальной отчётности

Отчётность в области устойчивого развития является одной из самых востребованных, так как наиболее комплексно свидетельствует о деятельности экономических субъектов, что

является большим конкурентным преимуществом. Данный вид отчётности не только раскрывает показатели деятельности организации в экологической и социальной сферах, но и в управленческой. Например, свидетельствует о корпоративных принципах и культуре в организации, раскрывает стратегические цели и экономическую результативность, и более того, даёт возможность заинтересованным пользователям узнать о вероятных будущих вызовах и задачах. (рисунок 4) [2, с.13-20].

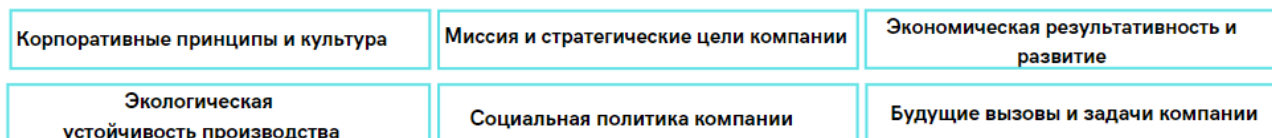

Рисунок 4 – Показатели, отражаемые в отчётность в области устойчивого развития

Компаниям необходимо учитывать воздействия деловой активности на собственный персонал, потребителей, территории, где ведётся их деятельность. Поэтому концепция корпоративной социальной ответственности (КСО) как политики устойчивого развития организаций становится всё более и более востребованной. Более того, показатели КСО имеют значительную роль в оценке деятельности организаций. А среди критериев оценки фигурируют экологические показатели (Environmental), показатели социальной сферы (Social) и экономические (Governance), что представляет так называемые ESG-факторы. Так при раскрытии нефинансовой отчётности с использованием категории ESG акцент делается преимущественно на рисках [3, с.18-21].

Интегрированная отчётность должна представлять собой единый консолидированный свод финансовых и нефинансовых показателей, который являлся бы основным отчетом экономического субъекта. Главная цель такого вида отчета состоит в том, чтобы показать поставщикам финансового капитала, как в организации создаётся стоимость. За счёт отражения 6 вида капитала, а также его стоимостных и не стоимостных форм, интегрированная отчётность более подробно объясняет структуру и перспективы пользователям. Более того, интегрированная отчётность отражает, как различные факторы влияют на деятельность компании, и каковы её перспективы и риски в будущем, что является сейчас особенно важным и актуальным. Так наблюдается тенденция перехода информации из ретроспективного ключа к перспективному). Также интегрированная отчётность представляет большую системность и взаимозависимость показателей между собой (рисунок 5) [4].

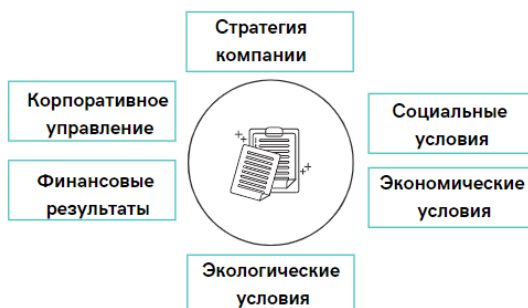

Рисунок 5 – Показатели, отражаемые в интегрированной отчетности.

Естественно, экономическим субъектам необходима определённая регламентация составления отчётов. Для этого существует ряд стандартов, помогающих сформировать нефинансовую отчётность компаний. Основными стандартами, принятыми на международном уровне являются: GRI (Global Reporting Initiative), ISO 26000 (International Organization for Standardization), AA 1000 (AccountAbility), SA 8000 (Social Accountability). И что касается интегрированной отчётности – International Integrated Reporting Council.

Так, наиболее сравнимыми между собой стандартами являются SA 8000 и ISO 26000, нацеленные преимущественно на регулирование и оценку деятельности компаний в социальной сфере и, соответственно, на повышение социальной ответственности экономических субъектов. Основным назначением стандарта SA 8000 является улучшение условий труда и жизненного уровня работников. При этом данный стандарт не затрагивает экологические аспекты [5, с.52-59].

Анализируя стандарты GRI и ISO 26000, можно сделать вывод, что несмотря на схожесть этих стандартов между собой во многих принципах деятельности компаний, отчётность предоставленную по GRI и ISO 26000 сложно сравнить, так как каждый подразумевает определённые специфическими особенности и направленности, которых нет у другого. Так, например, ISO 26000 по большей отражает деятельность компаний в рамках социальной ответственности, в то время как GRI ориентируется на устойчивую деятельность как отдельных экономических субъектов, так и в целом экономики.

Анализируя стандарты GRI и AA1000, можно сказать, что их общей отличительной особенностью является направленность на обеспечение устойчивого развития как отдельных компаний, так и бизнеса и в целом экономики. В особенности стандарты GRI могут быть адаптированы к потребностям любой организации, что объясняет их наибольшую популярность среди всех других стандартов.

Так же, как и стандарт AA 1000, GRI предусматривает подготовку отчета на основе диалогов с представителями заинтересованных сторон). Одно из основных отличий и преимуществ GRI состоит в том, что это руководство позволяет отчитывающейся организации использовать рекомендации поэтапно. Однако по сравнению с AA 1000 GRI предлагает более сложную процедуру подготовки отчета.

Многообразие стандартов приводит к тому, что у субъектов нет ясности и понимания, что именно нужно включать в отчётность. Более того, нет единой регламентации, позволяющей оптимально сравнивать показатели каждой компании между собой. Так, основными проблемами реализации нефинансовой отчётности являются:

1) Нехватка легитимности. Отсутствует внятное нормативное правовое регламентирование процедуры раскрытия корпоративной нефинансовой отчетности. Стандарты предоставляют принципы, а не чёткий регламент

2) Несопоставимость. Каждая компания имеет возможность выбрать не только наиболее удобный для нее стандарт, но и вид предоставляемой нефинансовой отчётности. Таким образом, становится невозможным соотнести показатели деятельности нескольких компаний между собой и оценить их влияние на общество и окружающую среду.

3) Нехватка достоверности. В силу того, что нет определённого конкретного закона в области составления и предоставления нефинансовой отчётности, становится очень сложно оценить достоверность информации, представленной в отчётности. Так как компании могут ничем не подкреплять предоставляемую нефинансовую информацию

4) Нехватка оперативности и актуальности. Нефинансовая отчётность предоставляется раз в год, что делает информацию, отражающуюся в ней, неактуальной на момент публикации. Хорошим решением было бы создание специальной платформы компании, на которых бы в режиме реального времени можно увидеть постоянно обновляющуюся информацию о деятельности компании.

Таким образом, на данный момент наблюдается две основные тенденции развития нефинансовой отчётности. Во-первых, в силу того, что отчётность, отражающая ESG-факторы и риски становится всё более актуальна, необходимо создание чёткой регламентации и стандартизации, что не давало бы возможности субъектам предоставлять только наиболее выгодную нефинансовую информацию, вуалируя и скрывая показатели, негативно сказывающиеся на обществе, что в конечном итоге подрывало бы имидж организации.

Во-вторых, интеграция финансовой и нефинансовой отчётности, и создание на их основе единого формата консолидированной документации со сравнимыми между собой

показателями деятельности, который давал бы чёткие методики расчёта и представления конкретных величин.

Анализируя существующие проблемы предоставления отчётности, стало ясно, что необходимо выделить основной тип нефинансовой отчётности и на основании существующих стандартов сформировать единые, удовлетворяющие как внешним пользователям, так и самим субъектам. Отчётность в области устойчивого развития и интегрированная отчётность являются самыми прогрессивными и комплексными видами нефинансовой отчётности, поэтому рациональнее и эффективнее выбрать один, причём учитывая в нем ESG риски. В качестве альтернативного варианта –на основе этих 2 типов отчётности разработать новый вид, но это в свою очередь может повлечь дополнительные трудности, связанные с внедрением и реализацией.

Список литературы:

1. <https://rspp.ru/activity/social/>.
2. Андрущенко П.Н. Корпоративное управление и стоимость компаний // Экономика, предпринимательство и право. – 2011. – № 4. – С.13-20.
3. Вестник центра раскрытия корпоративной информации // Выпуск 59. – С.18-21.
4. Федоров Д.Р. Интегрированная отчетность как современная модель системы корпоративной отчетности // Современные научные исследования и инновации. – 2015. – № 6. – Ч.3. – URL: <http://web.snauka.ru/issues/2015/06/54045>.
5. Лабаджян М.Г., Каспарова А.Ю. Развитие корпоративной социальной ответственности/ Вестник Омского университета. Серия «Экономика». – 2014. – № 2. – С. 52-59.

РАЗВИТИЕ УЧЕТНЫХ ПРАВИЛ ПРИ ОТРАЖЕНИИ АРЕНДНЫХ ОПЕРАЦИЙ

КАЗАЧКОВА К.В.

студентка группы У17-4

НИКИФОРОВА Е.В.

Научный руководитель, д.э.н., профессор

Заместитель руководителя Департамента бизнес-аналитики

Факультета налогов, аудита и бизнес-анализа

Финансовый университет при Правительстве РФ

г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. В настоящее время в Российской Федерации происходит сближение национальных и международных правил учета. Начиная с 2022 года российские компании обязаны руководствоваться правилами нового ФСБУ 25 «Бухгалтерский учет аренды», который основан на правилах МСФО 16 «Аренда» и требует применения сложных учетных процедур для достоверного представления в отчетности активов и обязательств, связанных с исполнением договора аренды. Поэтому российским организациям необходимо уже сейчас начинать осуществление перехода путем формирования учетной политики в части аренды в связи с применением новых правил.

Ключевые слова: федеральный стандарт, договор аренды, арендатор, арендодатель, имущество.

В современной экономике арендные отношения является наиболее распространенным способом ведения бизнеса, предоставление помещений и оборудования в аренду является частой практикой как для малых, так и крупных компаний. В данном процессе участвуют две стороны, которые в равной степени получают соответствующие выгоды, арендодатель – дает в распоряжение свободное имущество за определенную плату, а арендатор получает права

пользования конкретным объектом имущества в своей деятельности. Поэтому вопрос о правильности ведения учета арендных отношений остро стоит на сегодняшний день. Отправной точкой в составлении нового стандарта, затрагивающего арендные отношения, являются международные правила ведения учета, в частности МСФО 16.

В конце 2018 г. Министерство финансов РФ утвердило ФСБУ 25/2018 «Бухгалтерский учет аренды» [3, с.2]. Однако стоит отметить, что до принятия данного стандарта в России не было Положения по бухгалтерскому учету (ПБУ), регулирующего бухгалтерский учет арендных отношений. Вопрос, который определял, кто является балансодержателем данного объекта, прописывался конкретно в договоре, а не основывался на правилах ведения учета. Новый же стандарт не ставит вопроса балансодержателя, он определяет объекты бухгалтерского учета: активы, обязательства, доходы, расходы, которые должны признаваться каждой из сторон договора в зависимости от его условий и обстоятельств. Иными словами, каждая сторона должна руководствоваться правилами стандарта независимо от того, как их решает другая сторона. Поэтому вопроса балансодержателя в бухгалтерском учете не существует. На практике в большинстве случаев балансодержателем назначался тот, кто являлся арендодателем, в данной случае арендатор не признавал никаких активов, обязательств, вытекающих из этого договора. Даже в случае отражения предмета аренды на балансе арендатора его стоимость часто определялась исходя из номинальной, а не дисконтированной стоимости арендных платежей. Таким образом, определялась сумма задолженности по аренде, что противоречило требованиям нового стандарта.

Основываясь на применении нового стандарта, необходимо пересмотреть и внести изменения в учетную политику большинства компаний в части учета договоров аренды. Следовательно, вопрос перехода на новый стандарт является актуальным на сегодняшний день, основным вопросом является «Каким образом осуществить переход?»

Прежде всего необходимо решить с какого года необходимо применять данный стандарт. ФСБУ 25 «Бухгалтерский учет аренды» предлагает широкий диапазон выбора, однако сам стандарт регламентирует переход, начиная с бухгалтерский (финансовой) отчетности за 2022 год. Однако в добровольном порядке можно начать применять данный стандарт раньше в связи с тем, что данный стандарт уже вступил в силу. В зависимости от текущей политики компании в части учета аренды и готовности системы бухгалтерского учета к изменениям необходимо выбрать «удобный» год, начиная с отчетности за который компания начнет применять данный стандарт.

Большинство российских компаний с переходом на новый ФСБУ обязаны будут провести множество изменений в учете. Начинать стоит с определения договоров, которых коснется данное изменение. В этом случае необходимо отталкиваться от содержания договора, а не от его наименования и руководствоваться новым стандартом в части арендных отношений. Объекты учета классифицируются как объекты учета аренды для выявления наличия в условиях договора по существу арендных отношений.

Далее определяются подходы к переходу на новые правила бухгалтерского учета. ФСБУ 25 в свою очередь определяет некий диапазон выбора, стоит начать с общего порядка перехода. Данный стандарт регламентирует ретроспективное отражение изменений учетной политики, следовательно, показатели бухгалтерской отчетности за год, с которого был применен стандарт, должны быть такими, какими они были бы, если бы данный стандарт применялся всегда. Это относится к показателям за отчетный год и сравнительный предыдущий год, представленный в данной отчетности. Данный момент является отправной точкой для применения нового стандарта.

Полный ретроспективный пересчет помогает добиться максимального качества бухгалтерской отчетности, ее полезности для принятия экономических решений. Для того, чтобы найти оптимальный баланс между качеством отчетной информации и затрат на ее получение исходя из рациональности ФСБУ 25 предусматривает исключения из ретроспективного применения. Данные исключения организации принимает самостоятельно в зависимости от своих обстоятельств.

Одно из таких исключений актуально для обеих сторон, оно касается круга договоров, в отношении которых применяется новый стандарт. Организация может не применять данный стандарт в отношении договоров, срок исполнения которых истекает до конца года, начиная с отчетности за который применяется стандарт. Если принято решение о неприменении ФСБУ 25 в отношении таких договоров, то каких-либо переходных процедур для этих договоров не потребуется. Иными словами, в части таких договоров компании не придется менять показатели отчетности о финансовых результатах - доходы и расходы.

Если договор уже закончился до отчетной даты, то можно удовлетвориться теми доходами и расходами, которые сформировались исходя из прежнего порядка учета, по новому стандарту не возникает необходимости пересчитывать эти показатели.

В части показателей баланса – активов и обязательств, это упрощение касается теперь в основном сравнительных данных на начало отчетного периода и на начало сравнительного предыдущего периода. К отчетной дате договор уже завершился, но на предыдущие даты он мог еще действовать и по нему при ретроспективном применении стандарта пришлось бы признать активы и обязательства, вытекающие из договора. Пункт 51 Стандарта позволяет этого не делать. Показатели баланса на отчетную дату не будут сильно затронуты, потому что договор должен уже закончиться до отчетной даты. Для отчетной даты упрощение актуально в тех случаях, когда после завершения договора у организации что-то от него осталось, например, у арендатора остался предмет аренды, потому что по договору он уже получил право собственности на него и продолжает использовать его в своей деятельности. В таком случае можно сохранить стоимость этого актива, получившуюся из прежнего порядка учета. По новому стандарту эту стоимость пересчитывать не нужно.

В общем случае арендатор в связи с договором аренды должен при получении предмета пользования в аренду признать у себя в активах право пользования активом, а в обязательствах соответственно обязательство по аренде. Учет права пользования активом идентичен учету основных средств в то время, как обязательство учитывается по методу эффективной процентной ставки, которая выражается в регулярном начислении процентов и погашения обязательства по мере фактической уплаты арендных платежей. Пункт 52 ФСБУ 25 позволяет арендаторам по каждому договору аренды одновременно признать на конец года, предшествующему году, начиная с которого применяется данный стандарт, право пользования активом и обязательством по аренде с отнесением разницы на нераспределенную прибыль.

Переходные процедуры касаются двух объектов – право пользования активом и обязательство по аренде. Право пользования активом принимается равным его справедливой стоимости на этот момент. Обязательство же по аренде оценивается как приведенная стоимость остающихся не уплаченных арендных платежей, дисконтированных по ставке, по которой арендатор привлекал бы либо мог бы привлечь заемные средства по сопоставимым с договором аренды условиям.

Существуют ситуации, когда арендатор может не признавать активы и обязательства по аренде. Такие ситуации прописаны в пункте 11 Стандарта. Срок аренды не превышает 12 месяцев на дату предоставления предмета аренды; рыночная стоимость предмета аренды не превышает 300 тыс. руб. и при этом арендатор имеет возможность получать экономические выгоды от предмета аренды преимущественно независимо от других активов; арендатор относится к экономическим субъектам, которые вправе применять упрощенные способы введения бухгалтерского учета [2, с.150].

В случае краткосрочной аренды решение о применении упрощения принимается отдельно по каждой группе однородных объектов по характеру и способу использования предметов аренды. При аренде малоценных объектов и, если арендатор вправе применять упрощенные способы, решение об упрощении вправе применять по каждому договору аренды отдельно. Что касается условий, которые необходимо соблюдать, чтобы принять решение о применении этого упрощения, то к ним относятся следующие.

1. Договором аренды не предусмотрен переход права собственности на предмет

аренды к арендатору и отсутствует возможность выкупа арендатором предметов аренды по цене значительно ниже его справедливой стоимости на дату выкупа;

2. Предмет аренды не предполагается предоставлять в субаренду.

Однако стоит отметить, что данные условия должны соблюдаться одновременно. В случае, когда применяются оба условия, то можно не признавать право пользования активом и обязательство по аренде. Если предприятие до введения ФСБУ 25 никаких активов и обязательств по таким договорам не признавало, значит и переходных процедур по ним не будет.

У арендодателя в целом ситуация легче в связи с тем, что в основном изменения коснулись арендатора. Если арендодатель ввел учет по МСФО 17, то никаких изменений не произойдет. В целях МСФО 17 аренда делилась на финансовую и операционную, причем такое деление было для обеих сторон. Однако в МСФО 16 такое деление осталось только для арендодателя. В связи с этим новый ФСБУ 25 предусматривает деление аренды на две составляющие только для арендодателя: операционную и финансовую. Стоит отметить, что от типа аренды зависит весь порядок учета у арендодателя, также от него зависит порядок перехода на новый стандарт. В случае, когда переходят экономические выгоды и риски, обусловленные правом собственности, то аренда считается финансовой. В ином варианте аренда является операционной. Переходная процедура потребуется в случае финансовой аренды. Арендодатель в таком случае признает в своем учете в качестве актива так называемые чистые инвестиции в аренду, которые представляют собой дисконтированную дебиторскую задолженность по арендным платежам. Поэтому сама процедура перехода сводится к уточнению стоимости этого актива по новым правилам.

Таким образом, за основу обновленных правил учета арендных отношений взят международный стандарт МСФО (IFRS) 16. В связи с этим новый стандарт ФСБУ 25 существенно меняет учет арендных операций как у арендатора, так и у арендодателя. С применением нового стандарта могут возникнуть ряд трудностей, связанных с тем, что большинство российских компаний руководствуются РСБУ и ранее не применяли МСФО, что влечет за собой недопонимание ряда терминов, их применения на практике, расчет дисконтированных сумм. В настоящее время выпущены рекомендации и методические указания для первичного ознакомления с правилами нововведения. Также стоит отметить, что данный стандарт является объемным и сложным во внедрении, требует больших трудозатрат и взаимодействия компетентных специалистов не только в области бухгалтерского учета, но и в сфере юридического консультирования. Однако применение соответствующего нововведения позволит специалистам улучшить свои навыки, расширить профессиональные знания в области арендных отношений. Стоит отметить, что российский стандарт основывается на международных требованиях, что способствует более полному и достоверному отражению в бухгалтерской (финансовой) отчетности информации об арендных сделках и их последствиях. Поэтому необходимо раньше начинать разбираться с особенностями данного стандарта, который затрагивает обе стороны арендных отношений. Это в будущем создаст возможности внешним сторонам принимать более обоснованные решения в отношении конкретной организации за счет повышения полезности отчетной информации.

Список литературы:

1. Приказ Минфина России от 16.10.2018 № 208н «Об утверждении Федерального стандарта бухгалтерского учета ФСБУ 25/2018 «Бухгалтерский учет аренды».
2. Падагова С.Ю. Новый федеральный стандарт «учет аренды» и его влияние на бухгалтерский учет арендных отношений // Международный научно-исследовательский журнал. – 2018. – № 3 (69). – С. 149–152.
3. «Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS) 16 «Аренда» (введен в действие на территории Российской Федерации Приказом Минфина России от 11.06.2016 № 111н).

4. Электронный ресурс: <https://pravovest-audit.ru/nashi-statii-nalogi-i-buhuchet/novoe-v-poryadke-ucheta-arendovannykh-obektov-FSBU-25/> (дата обращения: 01.04.2021 г.).

5. Электронный ресурс: https://www.minfin.ru/common/upload/library/2019/10/main/FSBU_25-2018.pdf (дата обращения: 01.04.2021 г.).

ресурс:
(дата

МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС АКТИВТЕРДІ ЕСЕПКЕ АЛУ МӘСЕЛЕСІ

КАМАЛОВ М.Б.

УА-20-3ск тобының студенті

ХАСЕНОВА Г.Т.

Аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистры

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада материалдық емес активтерді сәйкестендіру анықтамалары мен проблемалары келтірілген. Материалдық емес активтерді есепке алу кезінде олардың әр түрлі проблемалары бар, мысалы, олардың бастапқы құнын, пайдалану мерзімін есептеу және т.б. Материалдық емес активтерді есепке алудағы ерекше мәселе олардың физикалық формасының болмауында, және осыған байланысты кейде активті бағалау, сонымен қатар пайдалы қызмет мерзімін анықтау мүмкін болмайды. Ақысыз алынған активті тіркеу кезінде де осындай қиындықтар туындайды.

Түйінді сөздер: материалдық емес актив, бухгалтерлік есеп, кәсіпорын.

Бүгінгі күні көптеген шетелдік және отандық ұйымдарда материалдық емес активтер көбінесе кәсіпкерліктің негізін құрайды. Сауда белгілері мен брендтер, бағдарламалық қамтамасыз ету сияқты материалдық емес активтер олардың дамуына үлкен үлес қосады. Ұйымның ресурстарының құрамында материалдық емес активтердің болуы оның қызметіне жағымды әсер етеді, мысалы, нарықтық құн өседі, оның инвестициялық тартымдылығы артады және оның құқықтары қорғалады. Сондықтан ұйымның қаржылық есептілігінде материалдық емес активтер объектілерін көрсету үшін сенімді ақпаратты қалыптастыру мәселелері ерекше маңыздылыққа ие болады.

Объект материалдық емес актив ретінде қабылданатын жағдайлар бар, ол ондай емес. Бұл жағдайлар, мүмкін, бухгалтерлік есеп қызметкерлерінің қате түсініктерінің себебі немесе осы саладағы заңнаманың жеткіліксіз айқындылығы.

Бұл мәселелерді шешуге материалдық емес активтерді есепке алудың келесі міндеттерін орындау жатады:

- қызметкерлерге зерттеу объектілерін есепке алу кезінде басшылыққа алынуы керек ақпараттарды, сондай-ақ материалдық емес активтермен жұмыс істеуге арналған арнайы білімдерді ұсыну;

- материалдық емес активтердің әр түрлі түрлерінің бастапқы құнын дұрыс анықтау;

- материалдық емес активтерді қайта бағалау қажеттілігін, демек, оларды қайта бағалау әдістерін анықтау;

- материалдық емес объектілердің амортизациясының дұрыстығы, ол үшін материалдық емес объектілердің жекелеген түрлерінің қызмет ету мерзімін және олардың құнын есептен шығару әдістерін анықтау қажет;

- материалдық емес объектілерді ұстаудың (жаңартудың) мүмкіндігі мен орындылығын анықтау және оларды ұстауға шығындарды есепке алу әдістері [4, б.87].

Бұл мәселелерді шешу қажеттілігі материалдық емес активтермен жүргізілетін әр түрлі бухгалтерлік операциялардан басталады: алу, шығару, тозу және т.с.

Материалдық емес активтер дегеніміз - меншіктегі және ұйымға экономикалық пайда әкелетін материалдық нысаны жоқ мүлік. Материалдық емес актив ретінде есепке алу объектісін қабылдау үшін бір уақытта келесі шарттар орындалуы керек:

1. Объект болашақта ұйымға экономикалық пайда әкелуге қабілетті (оның ішінде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызметте);
2. Объектіні басқа активтерден бөлу (сәйкестендіру) мүмкіндігі;
3. Объект 12 айдан астам пайдалану мерзімінде пайдалануға арналған;
4. Ұйым объектіні 12 ай ішінде немесе егер ол 12 айдан асып кетсе, қалыпты жұмыс циклында сатуды көздемейді;
5. Объектінің материалдық формасы жоқ;
6. Объектінің нақты (алғашқы) құнын сенімді түрде анықтауға болады. Ұйым материалдық емес активтердің пайдалы қызмет ету мерзімін дербес анықтайды, ал ол келесіден туындайды:

- зияткерлік қызмет нәтижесіне немесе дараландыру құралдарына ұйымның құқықтарының қолданылу мерзімі және активті бақылау кезеңі;

- ұйымның экономикалық пайда алуы (немесе коммерциялық емес ұйымды құру мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған іс-әрекетте пайдалану) [2, б.593].

Материалдық емес активтер көбінесе кейбір материалдық құралдарда болады, мысалы, диск. Материалдық немесе материалдық емес активтерге объектіні тағайындау қандай элемент - материалдық немесе материалдық емес - екендігі туралы ойлар негізінде жүзеге асырылады. Мысалы, машиналық басқаруға арналған бағдарламалық жасақтама негізгі құралдардың бір бөлігі ретінде есепке алынуы керек [3]. Материалдық ақпарат құралдары маңызды болмаған жағдайда (мысалы, компьютерлік есепке алу дискісі компьютердің бөлігі емес), ол әдетте материалдық емес актив ретінде есепке алынады. Одан бөлінбейтін компьютердің жұмыс бағдарламасы негізгі құралдардың объектісі ретінде компьютермен бір кешенде есепке алынады.

Материалдық емес активтерді есепке алудың тағы бір проблемасы - материалдық емес активтерді қабылдау мен шығаруды тану туралы алғашқы құжаттардың болмауы. 1995 жылы алғашқы құжаттама нысандары тек зияткерлік меншік объектілері үшін енгізілді, олар кәсіпорынның негізгі құралдарын тіркеуге арналған ұқсас құжаттамадан түбегейлі ерекшеленбейді. Бұл материалдық емес активтерді олардың барлық ерекшеліктерін ескере отырып есепке алу кезінде тиісті түрде көрсету үшін құжаттама жасауды қажет етеді.

Сарапшылар компаниялардың материалдық емес активтері барған сайын қымбат активке айналып бара жатқанын мойындайды, оның нақты құны әрдайым бухгалтерлік есеп принциптерін көрсете бермейді. Бұл, ең алдымен, ғимараттар мен жабдықтар емес, патенттің, тауарлық белгілердің, авторлық құқықтардың және басқа да осыған ұқсас материалдардың кірістілігі маңызды рөл атқаратын салаларға қатысты. Сұрақ шешілмеген күйде, материалдық емес активтерді нарықтық құны бойынша кім нақты бағалауы керек: тәуелсіз бағалаушы немесе осы материалдық емес активтерге иелік ететін компания мұны жасайды. Материалдық емес активтердің сенімділігін бағалау кезінде де қиындықтар туындайды, өйткені осы саладағы заңнамалық база артта қалып отыр, стандарттар мен бағалау қағидаттары жоқ. Материалдық емес объектілердің басым бөлігін нормативтік құжаттарда көрсетілген материалдық емес активтерге жатқызу критерийлерін талдау негізінде келесі негізгі проблема анықталды - оларды сәйкестендіру және бағалау әдістері жоқ. Бұл XIX-XX ғасырларда кәсіпорынның материалдық активтерін жіктеу тәсілдерін қолдану материалдық емес активтердің маңызды емес рөліне байланысты болған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аксенов А.П. Материалдық емес активтер. Құрылым. Бағалау. Бақылау / А.П. Аксенов. – М.: Финанстар пен статистика, 2007. – Б. 192.
2. Бабаева З.Ш. Салықтық есеп саясаты мәселелері. // Экономика және кәсіпкерлік. – 2014. – № 4-2. – Б. 593-596.

3. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V990000935_

4. Бухгалтерлік есеп / Шахбанова Р.Б. – М.: Магистр, 2011. – 394 Б.

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА АПТЕЧКИ ДЛЯ ОКАЗАНИЯ ПЕРВОЙ ПОМОЩИ В ПРОИЗВОДСТВЕ И ТРАНСПОРТНОМ СРЕДСТВЕ

МАНДЖУСОВА ПРАСКОВЬЯ – ГИЛЯНА С.

студентка Российского Государственного социального университета

ПАРАСОЦКАЯ Н.Н.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Российский Государственный социальный университет

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам отражения в бухгалтерском и налоговом учете аптечки для оказания первой помощи в производстве и транспортном средстве. Раскрываются экономическая суть данного актива, правовые основы принятия аптечки для оказания первой помощи к учету и приводятся примеры применения данных теоретических вопросов на практике.

Ключевые слова: аптечка для оказания первой помощи, материалы, Министерство здравоохранения и социального развития, бухгалтерский и налоговый учет, расходы, налог на прибыль.

Каждая российская организация обязана иметь в своём распоряжении аптечку для оказания первой помощи. Данное обязательство работодателя закреплено законодательно в Трудовом кодексе РФ («Обеспечение санитарно-бытового и лечебно-профилактического обслуживания работников в соответствии с требованиями охраны труда возлагается на работодателя. В этих целях работодателем по установленным нормам оборудуются санитарно-бытовые помещения, помещения для приема пищи, помещения для оказания медицинской помощи, комнаты для отдыха в рабочее время и психологической разгрузки; создаются санитарные посты с аптечками, укомплектованными набором лекарственных средств и препаратов для оказания первой помощи; устанавливаются аппараты (устройства) для обеспечения работников горячих цехов и участков газированной соленой водой и другое». [1, ст. 223]) и п.2 ст.25 Федерального закона «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения» от 30.03.1999 N 52-ФЗ («Индивидуальные предприниматели и юридические лица обязаны осуществлять санитарно-противоэпидемические (профилактические) мероприятия по обеспечению безопасных для человека условий труда и выполнению требований санитарных правил и иных нормативных правовых актов Российской Федерации к производственным процессам и технологическому оборудованию, организации рабочих мест, коллективным и индивидуальным средствам защиты работников, режиму труда, отдыха и бытовому обслуживанию работников в целях предупреждения травм, профессиональных заболеваний, инфекционных заболеваний и заболеваний (отравлений), связанных с условиями труда». Помимо этого, Федеральным законом "О безопасности дорожного движения" от 10.12.1995 N 196-ФЗ и Приказом Министерства здравоохранения и социального развития Российской Федерации от 8.09.2009 N 697н «О внесении изменений в приказ Министерства здравоохранения и медицинской промышленности Российской Федерации от 20.08.1996 N 325» устанавливается обязательность комплектации аптечками для оказания первой помощи транспортных средств. Соответственно у организаций, имеющих в составе своего имущества автомобили, возникает необходимость закупать также аптечку для оказания первой помощи для транспортного средства.

Таким образом, проанализировав законодательные нормы, делаем вывод о том, что независимо от условий труда работодатель обязан иметь в организации санитарные пункты,

оборудованные медицинскими аптечками для оказания первой помощи, даже в том случае, если работа сотрудников в ней не связана с вредными производственными факторами.

Рассмотрев законодательные нормы и убедившись в том, что каждая российская организация обязана иметь у себя аптечку для оказания первой помощи, перейдем к тому, что должно в неё входить.

Конкретный перечень медицинских средств, входящих в аптечку, также устанавливается нормативными актами. Касательно аптечки в производстве отметим, что вплоть до 2012 года её состав не устанавливался централизованно, и организации могли пользоваться различными нормативными актами в зависимости от их местоположения: московские организации руководствовались распоряжением Премьера Правительства Москвы от 29.12.2000 № 1292-РП, в приложениях 1 и 2 к которому устанавливался перечень медикаментов и медицинских средств, входящих в коллективную аптечку первой помощи, для организаций, предприятий и учреждений г. Москвы. Региональные предприятия комплектовали аптечку первой помощи на основе таких документов, как «Примерный перечень средств, входящих в аптечку для оказания первой доврачебной помощи в изоляторах временного содержания органов внутренних дел» (приказ МВД России и Минздрава России от 31.12.99 № 1115/475) и «Опись имущества санитарной сумки сандружинницы» (приказ начальника Штаба гражданской обороны СССР и Минздрава СССР от 12.07.76 № 201, приказ начальника гражданской обороны СССР от 15.07.83 № 93).

Начиная с 2012 года, в силу вступил новый единый перечень входящих в аптечку первой помощи средств. Он установлен приказом Министерства здравоохранения и социального развития N 169-Н от 05.03.2011 «Об утверждении требований к комплектации изделиями медицинского назначения аптечек для оказания первой помощи работникам». В соответствии с ним состав аптечки для оказания первой помощи выглядит следующим образом:

№ п/п	Наименование изделий медицинского назначения	Нормативный документ	Форма выпуска (размеры)	Количество (штуки, упаковки)
1	Изделия медицинского назначения для временной остановки наружного кровотечения и перевязки ран			
1.1	Жгут кровоостанавливающий	ГОСТ Р ИСО 10993-99		1 шт.
1.2	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	5 м х 5 см	1 шт.
1.3	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	5 м х 10 см	1 шт.
1.4	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	7 м х 14 см	1 шт.
1.5	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	5 м х 7 см	1 шт.
1.6	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	5 м х 10 см	2 шт.
1.7	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	7 м х 14 см	2 шт.
1.8	Пакет перевязочный медицинский индивидуальный стерильный с	ГОСТ 1179-93		1 шт.

	герметичной оболочкой			
1.9	Салфетки марлевые медицинские стерильные	ГОСТ 16427-93	Не менее 16 х 14 см № 10	1 уп.
1.10	Лейкопластырь бактерицидный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 4 см х 10 см	2 шт.
1.11	Лейкопластырь бактерицидный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 1,9 см х 7,2 см	10 шт.
1.12	Лейкопластырь рулонный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 1 см х 250 см	1 шт.
2	Изделия медицинского назначения для проведения сердечно-легочной реанимации			
2.1	Устройство для проведения искусственного дыхания "Рот-Устройство-Рот" или карманная маска для искусственной вентиляции лёгких "Рот-маска"	ГОСТ Р ИСО 10993-99		1 шт.
3	Прочие изделия медицинского назначения			
3.1	Ножницы для разрезания повязок по Листеру	ГОСТ 21239-93 (ИСО 7741-86)		1 шт.
3.2	Салфетки антисептические из бумажного текстилеподобного материала стерильные спиртовые	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 12,5 см х 11,0 см	5 шт.
3.3	Перчатки медицинские нестерильные, смотровые	ГОСТ Р ИСО 10993-99 ГОСТ Р 52238-2004 ГОСТ Р 52239-2004 ГОСТ 3-88	Размер не менее М	2 пары
3.4	Маска медицинская нестерильная 3-слойная из нетканого материала с резинками или с завязками	ГОСТ Р ИСО 10993-99		2 шт.
3.5	Покрывало спасательное изотермическое	ГОСТ Р ИСО 10993-99, ГОСТ Р 50444-92	Не менее 160 см х 210 см	1 шт.
4	Прочие средства			
4.1	Английские булавки стальные со спиралью	ГОСТ 9389-75	не менее 38 мм	3 шт.
4.2	Рекомендации с пиктограммами по использованию изделий			1 шт.

	медицинского назначения аптечки для оказания первой помощи работникам			
4.3	Футляр или сумка санитарная			1 шт.
4.4	Блокнот отрывной для записей	ГОСТ 18510-87	формат не менее А7	1 шт.
4.5	Авторучка	ГОСТ 28937-91		1 шт.

Изделия приведены с указанием их количества, формы выпуска и соответствия ГОСТам. Аптечка должна комплектоваться изделиями медицинского назначения, зарегистрированными на территории РФ. Входящие в состав аптечки средства не подлежат замене, по истечении сроков годности изделий или в случае их использования аптечка нуждается в пополнении. За отсутствие аптечек, как за нарушения требований по охране труда, можно получить административный штраф в соответствии с ст. 5.27 Кодекса об административных правонарушениях: на должностных лиц – от 500 до 1000 рублей, на юридических лиц – от 10000 до 20000 рублей.

В целях понятности использования указанных в аптечке средств к перечню прилагается инструкция, в которой указано, как применять на практике средства, вызывающие самые большие вопросы (к примеру, покрывало спасательное изотермическое, которое необходимо расстелить (серебристой стороной к телу для защиты от переохлаждения; золотой стороной к телу для защиты от перегревания), лицо оставить открытым, конец покрывала загнуть и закрепить).

Характерной особенностью перечня является то, что в его составе, в отличие от ранее существовавших перечней отсутствуют непосредственно лекарственные препараты. В состав аптечки первой помощи в обязательном порядке должны входить только изделия, предназначенные для остановки кровотечения: жгут, бинты, кровоостанавливающие пакеты, стерильные салфетки и лейкопластыри, а также устройства для проведения искусственного дыхания. Лекарства, которые могут помочь при сердечном приступе, отравлении работника, повышении температуры или потере сознания, в состав аптечки с 2012 года не включаются, в то время как, например, в перечне медикаментов и медицинских средств, входящих в коллективную аптечку первой помощи, для организаций, предприятий и учреждений г. Москвы, содержались такие средства, как анальгин, валидол, корвалол, различные спреи. Данная позиция поясняется государственными органами следующим образом - хранение лекарств юридическими лицами (индивидуальными предпринимателями) и их работниками, не имеющими специального разрешения (лицензии) на осуществление медицинской или фармацевтической деятельности, не представляется возможным. По заявлению замдиректора московского Центра экстренной медицинской помощи профессора Левана Стажадзе «современные препараты становятся все более мощными и требуют очень точной диагностики. Применять их самостоятельно опасно». При этом работодатель может отдельно закупать такие средства в организацию, не включая их в состав аптечки первой помощи, но их использование может быть осуществлено лишь с ведома специалиста.

Помимо этого, обращает на себя внимание унифицированность данного перечня. Состав аптечки первой помощи (как количественно, так и по структуре) одинаков для предприятий любого размера и почти любой отрасли, за исключением предприятий, оказывающих парикмахерские и косметические услуги, где аптечка должна, среди прочего, включать 70%-ный спирт, 5%-ный раствор йода [6, п.9.30], при этом вредность производства и особые условия труда не учитываются. Данный пункт вызывает определенные вопросы в связи с тем, что в отдельных отраслях риск получения производственной травмы выше и целесообразно установить для них более высокие нормы по составу аптечки первой помощи, также как и для предприятий крупного размера.

Состав аптечки первой помощи для транспортного средства, как уже было отмечено, установлен Приказом Министерства здравоохранения и социального развития Российской Федерации от 8.09.2009 N 697н «О внесении изменений в приказ Министерства здравоохранения и медицинской промышленности Российской Федерации от 20.08.1996 N 325»:

№ п/п	Наименование изделий медицинского назначения	Нормативный документ	Форма выпуска (размеры)	Количество (штуки, упаковки)
1	Средства для временной остановки наружного кровотечения и перевязки ран			
1.1	Жгут кровоостанавливающий	ГОСТ Р ИСО 10993-99		1 шт.
1.2	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	5 м x 5 см	1 шт.
1.3	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	5 м x 10 см	1 шт.
1.4	Бинт марлевый медицинский нестерильный	ГОСТ 1172-93	7 м x 14 см	1 шт.
1.5	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	5 м x 7 см	1 шт.
1.6	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	5 м x 10 см	2 шт.
1.7	Бинт марлевый медицинский стерильный	ГОСТ 1172-93	7 м x 14 см	2 шт.
1.8	Пакет перевязочный медицинский индивидуальный стерильный с герметичной оболочкой	ГОСТ 1179-93		1 шт.
1.9	Салфетки марлевые медицинские стерильные	ГОСТ 16427-93	Не менее 16 x 14 см № 10	1 уп.
1.10	Лейкопластырь бактерицидный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 4 см x 10 см	2 шт.
1.11	Лейкопластырь бактерицидный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 1,9 см x 7,2 см	10 шт.
1.12	Лейкопластырь рулонный	ГОСТ Р ИСО 10993-99	Не менее 1 см x 250 см	1 шт.
2	Средства для сердечно-легочной реанимации			
2.1	Устройство для проведения искусственного дыхания "Рот-Устройство-Рот" или карманная	ГОСТ Р ИСО 10993-99		1 шт.

	маска для искусственной вентиляции лёгких "Рот-маска"			
3	Прочие средства			
3.1	Ножницы	ГОСТ Р 51268-99		1 шт.
3.2	Перчатки медицинские	ГОСТ Р ИСО 10993-99, ГОСТ Р 52238-2004, ГОСТ Р 52239-2004, ГОСТ 3-88	Размер не менее М	1 пара
3.3	Рекомендации по применению аптечки первой помощи (автомобильной)			1 шт.
3.4	Футляр			1 шт.

[4, Приложение 1]

Как можно заметить, данный перечень во многом совпадает с перечнем для производства, то же самое касается и пояснений: входящие в состав автомобильной аптечки средства не подлежат замене, по истечении сроков годности изделий или в случае их использования аптечка нуждается в пополнении. Перечень вступил в силу в 2010 году, по сравнению со старым форматом также были внесены изменения, касающиеся медикаментов. Такая позиция была пояснена в пресс-релизе к приказу тем, что «Нахождение лекарственных препаратов в автомобиле, где температура может колебаться в пределах от – 40 до +55 градусов по Цельсию, является грубым нарушением условий хранения медикаментов и может привести к тому, что препарат будет испорчен и станет опасным при его применении» и «исключение медикаментов из состава аптечки приведет не приведет к увеличению смертности от ДТП, так как входящие в состав аптечки старого образца анальгин, ацетилсалициловая кислота, активированный уголь, валидол, нитроглицерин, корвалол, раствор аммиака и раствор бриллиантовой зелени не имеют никакого отношения к оказанию помощи пострадавшим в ДТП и не влияют на смертность». [4, Приложение 2] Также как и в случае с аптечками в производстве, работодатель может самостоятельно закупить в транспортные средства прочие медицинские и лекарственные препараты, не включая их в состав аптечки первой помощи, но их использование может быть осуществлено лишь по указанию специалиста.

Таким образом, проанализированы нормативные акты, касающиеся состава аптечки первой помощи для производства и транспортного средства. В обоих случаях перечень входящих туда средств установлен приказами Министерства здравоохранения и социального развития и в обоих случаях основной упор в составе аптечки делается на средствах, используемых для перевязки, искусственного дыхания, защиты от перегрева (переохлаждения).

Подробно проанализировав, что включается в состав аптечки первой помощи, перейдём к тому, каким образом следует её отражать в бухгалтерском и налоговом учете организации.

По своей экономической сути аптечки для оказания первой помощи являются материалами, попадая под критерий отнесения к материально-производственным запасам «активы, используемые для управленческих нужд организации» [7, п.2].

Вследствие вышеуказанного, учет аптечки ведется в соответствии с Положением по бухгалтерскому учету 5/01 «Учет материально-производственных запасов». Аптечка первой помощи принимается к учету по фактической себестоимости, которой признаётся сумма

фактических затрат организации на приобретение, за исключением налога на добавленную стоимость и иных возмещаемых налогов. [7, п.5,6] Выбытие аптечек может осуществляться по средней себестоимости либо по стоимости каждой единицы (в большинстве случаев данные показатели равны). Перед закупкой и принятием к учету аптечек первой помощи руководитель организации, как правило, назначает лицо, ответственное за обеспечение наличия необходимых средств в аптечке, определение их места хранения и их обозначение.

Далее рассмотрим порядок отражения аптечек первой помощи на счетах учета. Первоначальное оприходование их осуществляется на счете 10 «Материалы» субсчет 9 «Инвентарь и хозяйственные принадлежности» в корреспонденции с кредитом счета контрагента (60, 76, 71 при закупке аптечек подотчетным лицом). В дальнейшем возможны два принципиальных варианта списания аптечек:

1) списание стоимости укомплектованных аптечек сразу же после оприходования с кредита счета 10 на дебет счёт затрат (20, 25, 26 и 44 в зависимости от характера центра затрат, в котором находится аптечка первой помощи) и постановка аптечек на забалансовый счет 002 «Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение». Наиболее распространен именно этот метод, экономически обоснован тем, что фактически аптечки передаются в эксплуатацию уже при их комплектации.

2) списание с кредита счета 10 на счета затрат при непосредственном использовании аптечек первой помощи (либо при истечении срока годности и необходимости пополнения)

Чаще применяется первый метод, но оба они равноправны, и организация выбирает тот или иной метод в соответствии со своей учетной политикой и выбранной для себя целесообразностью. Приведём возможные примеры:

Пример 1: Производственная организация закупает у поставщика 30 аптечек в цех основного производства стоимостью 354 рубля (в т.ч НДС) каждая. При этом в дальнейшем их стоимость списывается а) сразу при оприходовании б) по мере использования.

В учёте будут сделаны следующие проводки – при приобретении:

Д10-9 К60 9 000 – отражена стоимость приобретенных аптечек

Д19-3 К60 1 620 – отражен НДС по приобретенным аптечкам

Д68 К19-3 1 620 – принят к вычету НДС по приобретенным аптечкам (в данном случае НДС подлежит вычету, т.к. затраты на приобретение аптечек экономически целесообразны ввиду их обязательного характера)

Далее:

а) Д20 К10-9 9 000 – стоимость аптечек списана на затраты основного производства

Д002 9 000 – аптечки приняты к забалансовому учету

б) Допустим, что 10 аптечек использовано, 20 аптечек так и не было использовано вплоть до истечения срока годности:

Д20 К10-9 3 000 – стоимость аптечек списана на затраты основного производства при их использовании

Д20 К10-9 6 000 – стоимость аптечек списана на затраты основного производства при истечении срока годности

Порядок учета автомобильных аптечек первой помощи идентичен. При этом в данном случае стоит отметить, что несмотря на то, что транспортное средство не может эксплуатироваться без аптечки, её стоимость входит в затраты на доукомплектование автомобиля (наряду с огнетушителем, автоинструментами) и не может быть капитализирована, в отличие от затрат на дооборудование транспорта, которые приводят к качественному изменению его характеристик.

Отдельно следует упомянуть об особенностях налогового учета данного актива. Вопрос о том, какую часть затрат, понесенных для комплектации аптечек, можно учитывать при расчете налога на прибыль, рассмотрен в письме Министерства финансов РФ от 20.08.2012 № 03-03-06/1/412. Согласно нему, «расходы организации по комплектации аптечек для оказания первой помощи могут быть включены в состав расходов, учитываемых при

исчислении налоговой базы по налогу на прибыль организаций, на основании ст. 264 Налогового кодекса при условии соответствия их критериям, установленным ст. 252 Кодекса». [9] Данное заявление сомнению не подлежит, так как затраты на аптечки являются экономически обоснованными уже из-за факта их императивного характера. Однако налоговая база по налогу на прибыль уменьшится только на стоимость тех средств, который входят в утвержденный Минздравсоцразвития перечень. Возникает вопрос о том, учитывать ли организации при расчете налога на прибыль расходы на прочие необходимые медикаменты. Правовая основа для подобного подхода также присутствует – для отдельных отраслей официально установленная (постановление Главного государственного санитарного врача РФ от 18.05.2010 № 59 для организаций, оказывающих парикмахерские и косметические услуги, постановление Главного государственного санитарного врача РФ от 07.09.2001 № 23 для торговых организаций). Для прочих организаций же напрямую вероятность принятия таких расходов при расчете налога на прибыль не предусмотрена, и, ведя налоговый учет в соответствии с письмом Минфина, бухгалтер получит и должен будет отразить в учете постоянное налоговое обязательство, которое возникнет при списании аптечки на счет затрат вследствие «превышения фактических расходов, учитываемых при формировании бухгалтерской прибыли (убытка), над расходами, принимаемыми для целей налогообложения, по которым предусмотрены ограничения по расходам» [8, п.4].

Список литературы:

1. Трудовой кодекс Российской Федерации.
2. Налоговый кодекс Российской Федерации.
3. Приказ Министерства здравоохранения и социального развития N 169-Н от 05.03.2011 «Об утверждении требований к комплектации изделиями медицинского назначения аптек для оказания первой помощи работникам».
4. Приказ Министерства здравоохранения и социального развития Российской Федерации от 8.09.2009 N 697н «О внесении изменений в приказ Министерства здравоохранения и медицинской промышленности Российской Федерации от 20.08.1996 N 325».
5. Распоряжение Премьера Правительства Москвы от 29.12.2000 № 1292-РП.
6. Постановление Главного государственного санитарного врача РФ от 18.05.2010 N 59
7. Положение по бухгалтерскому учету 5/01 «Учет материально-производственных запасов».
8. Положение по бухгалтерскому учету 18/02 «Учет расчетов по налогу на прибыль».
9. Письмо Министерства финансов РФ от 20.08.2012 № 03-03-06/1/412.
10. Инструкция по применению плана счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности предприятия.
11. Савелова М. Как насчет аптечки? // Профессиональный бухгалтерский учет. – 2012. – №10 (142). – С.40-41.
12. Экономика и Жизнь. – <http://eg-online.ru>.
13. Бухгалтерия. ru. – <http://buhgalteria.ru>.

ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНУТРЕННЕГО НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ

МЕРЕНКОВ А.К.

студент, группа АиФК19-1М

ДВОРЕЦКАЯ В.В.

Научный руководитель. к. э. н., доцент

Финансовый университет при Правительстве РФ
г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. Заинтересованность внешнего аудитора в установлении риска средств контроля напрямую связано аудиторским риском, на основании которого в дальнейшем им устанавливаются объем и количество аудиторских процедур, необходимых для осуществления проверки. В статье рассматриваются критерии оценки эффективности внутреннего налогового контроля, определяется ее нормативная база. Представлены основные компоненты и элементы системы контроля, а также схема оценки эффективности внутреннего налогового контроля.

Ключевые слова: внутренний налоговый контроль, компоненты системы контроля, методика оценки эффективности, налогообложение, система внутреннего контроля.

Система внутреннего контроля (СВК) – один из наиболее эффективных инструментов, который позволяет выявить слабые и сильные стороны экономического субъекта, обнаружить пути повышения эффективности его деятельности. В соответствии с действующим законодательством, каждая организация обязана иметь систему внутреннего контроля, ответственность за ее разработку и функционирование несет руководитель компании. Поскольку предотвращение рисков финансово-хозяйственной деятельности и повышение эффективности работы организации в целом являются важнейшими задачами системы внутреннего контроля, то от того, насколько высока эффективность разработанной системы контроля, зависят и результаты финансовой деятельности, и уровень достоверности ее финансовой отчетности. Результаты оценки системы внутреннего контроля используются разными стейкхолдерами: внешними аудиторами при оценке риска существенного искажения показателей финансовой отчетности; внутренними аудиторами, ориентированными на сокращение рисков финансово-хозяйственной деятельности; руководством организации, заинтересованным в повышении эффективности работы бизнеса. Однако актуальность оценки риска средств внутреннего контроля касается не только бухгалтерской (финансовой) отчетности в целом, но и ее отдельных компонентов, в частности расчетов по налогам и сборам.

Налоговые аспекты деятельности хозяйствующих субъектов являются одним из наиболее весомых факторов, определяющих экономические условия их функционирования. Если экономические субъекты, совершая одновременно несколько видов деятельности, то могут применять различные налоговые режимы, совмещая общий и специальные налоговые режимы. Для многих таких организаций введение внутреннего налогового контроля является «жизненной» задачей, от решения которой во многом зависит повышение эффективности деятельности [1]. Данная система представляет собой контроль, организованный экономическим субъектом в интересах его собственников, который регламентируется внутренними документами по соблюдению порядка расчетов с бюджетом по налогам (и сборам) и имеет целью минимизацию налоговых рисков, и предполагает разработку мер по оптимизации налогообложения. В свою очередь, внешнему аудитору, проводящему налоговый аудит отчетности таких клиентов, необходимо оценить систему налогового контроля, в частности ее элементы, для планирования набора дальнейших аудиторских процедур.

Прежде всего для формирования методики оценки системы внутреннего налогового контроля аудируемого лица нами предполагается необходимость рассмотрения ее основных элементов.

Так, в соответствии с Приказом ФНС России «Об утверждении Требований к организации системы внутреннего контроля», основными элементами системы внутреннего контроля организации являются: контрольная среда, выявление и оценка рисков, контрольные процедуры, информационная система, мониторинг средств контроля. Аналогичные компоненты системы внутреннего контроля представлены также в Международном стандарте аудита 315.

В целом же методики оценки системы внутреннего контроля, предлагаемые в

специальной литературе, можно разделить на качественные, количественные и смешанные. Методики, с применением качественного подхода, представляют собой тесты СВК, включающие список специальных вопросов, ответы на которые позволяют сделать вывод о текущем состоянии анализируемого предприятия. Методики, с применением количественного подхода оценки эффективности, оперируют математическими моделями оценки интегральных показателей эффективности. Смешанные методики включают в себя совокупность количественных и качественных приемов оценки [2, 3].

В частности, для оценки внутреннего налогового контроля, интересной представляется комплексная методика М. Ф. Сафоновой оценки эффективности внутреннего налогового аудита, которая основана на пяти группах показателей, принимающих во внимание ключевые аспекты контроля: финансовое, оповещающее, диагностическое, экономическое и качественное [4].

В. В. Киреева разработала методику оценки элементов СВК налогообложения аудируемого лица внешним аудитором, состоящую из 6 этапов. На каждом этапе аудитору необходимо заполнять соответствующие рабочие документы [1].

Однако в настоящее время в приложениях к Требованиям организации системы внутреннего контроля подробно раскрываются критерии оценки уровня организации СВК по каждому компоненту, представленному выше.

При этом уровень организации СВК хозяйствующего субъекта должен оцениваться в целом и по каждому элементу, по каждому критерию оценки с присвоением баллов (таблица 1).

Таблица 1. Оценка уровня организации системы внутреннего контроля организации

Уровень	Баллы	Интегральный показатель
Начальный	1	0 – 20
Определенный	2	21 – 40
Контролируемый	3	41 – 60
Управляемый	4	61 – 80
Совершенствуемый	5	81 – 100

Нами представляется целесообразным и приемлемым использование подхода Концепции COSO в качестве оценки эффективности внутреннего налогового контроля.

Система контроля, созданная на основе Концепции COSO, снижает до приемлемого уровня риск не достижения целей и задач организации. В свою очередь оценка системы позволяет сформировать мнение руководства о том, существуют и применяются ли каждый из пяти компонентов и семнадцати принципов системы, а кроме того подтверждает взаимодействие этих пяти компонентов между собой на всеобъемлющей основе [5].

В качестве основы, для документирования оценки результативности системы внутреннего контроля, рационально воспользоваться шаблонами COSO, содержащие оценку по принципам и компонентам, сводный обзор недостатков и общую оценку СВК.

Алгоритм COSO оценки внутреннего контроля с помощью составления отчета, на основе шаблонов, может быть представлен в виде схемы, которая показана на рисунке 1.

По указанным принципам в процессе оценки системы рассматриваются меры по контролю, которые влияют непосредственно на принцип. Кроме того, подводятся итоги по анализу со стороны руководства о том, каждый ли компонент и соответствующий ему принцип существует и применяется. Несоответствия внутреннего контроля при этом обнаруживаются одновременно с определением первоначальной степени серьезности такого несоответствия.

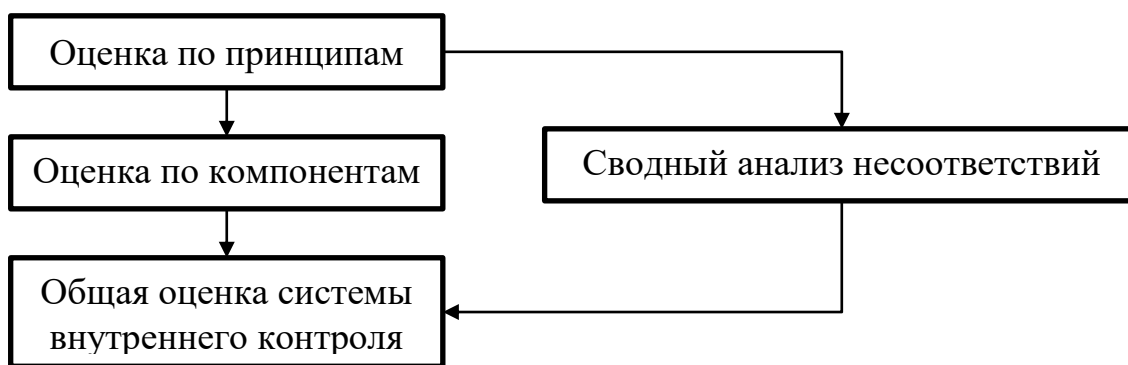

Рисунок 1 – Схема оценка СВК

На следующем этапе оценки СВК по компонентам кратко формулируется решение руководства о существовании и применении каждого компонента (и соответствующего принципа). Также рассматривается объединение результатов оценок принципов и компонентов, и на этой основе осуществляется переоценка степени существенности несоответствий внутреннего контроля, принимая во внимание, влияют ли мероприятия по контролю на другие принципы внутри компонента и между ними, восполняя несоответствие.

Общая оценка эффективности и результативности внутреннего контроля является следующим этапом, которая включает в себя рассмотрение объединенных результатов оценок компонентов и суждение о том, взаимодействуют ли компоненты на всесторонней и всеобъемлющей основе. Помимо этого, отвечает на вопрос «складываются ли несоответствия внутреннего контроля в значительное несоответствие?».

Затем все установленные несоответствия СВК обобщаются и анализируются надлежащим образом.

Внутренним аудиторам необходимо проанализировать, каким образом в организации применялись внутренние политики и процедуры, и подготовить соответствующий отчет руководству. Если же такая деятельность в хозяйствующем субъекте проводится, то внешний аудитор, запросив итоги работы внутреннего аудита, также сможет получить полезную для него информацию. Поскольку во многих организациях внутренний аудит не выполняет своих классических функций, поэтому не всегда возможны указанная работа и взаимодействие. Весьма часто система внутреннего аудита в отечественных организациях фактически направлена на выполнение функций контрольно-ревизионного отдела (службы). Зачастую оценка системы налогового контроля не вменена в функциональные обязанности службы внутреннего аудита, либо фактически она не справляется с такой функцией. Информация о степени эффективности функционирования системы внутреннего налогового контроля, важна не только для внешних аудиторов, но и для руководства организации.

Список литературы:

1. Киреева В.В. Методика оценки элементов системы внутреннего контроля налогообложения аудируемого лица// Аудитор. – 2017. – №3(3). – С.21–29.
2. Чухнина Г.Я., Владимирова К.В. Методика организации системы внутреннего налогового контроля// Финансы и кредит. – 2019. – № 21. – С.24–38.
3. Цепилова Е.С. Внутренний налоговый контроль как элемент системы внутреннего контроля хозяйствующих субъектов// Финансовые исследования. – 2019. – №3. – С.57–68.
4. Сафонова М.Ф. Оценка эффективности внутреннего налогового аудита // Аудит и финансовый анализ. – 2020. – №5. – С.99–104.
5. Озерова Е.В. Критерии оценки системы внутреннего контроля организации // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Экономика и право. – 2020. – №1. – С.55–58.

БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ РЕЗЕРВОВ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ

МОЖАЕВ Е.Д.

студент Российского государственного социального университета

ПАРАСОЦКАЯ Н.Н.

Научный руководитель, к. э. н., доцент

Российского государственного социального университета

г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье будет рассмотрен федеральный стандарт бухгалтерского учета для организаций государственного сектора "Резервы. Раскрытие информации об условных обязательствах и условных активах" утвержденный приказом Министерства Финансов Российской Федерации от 30 мая 2018 года N 124н, регулирующий такой раздел бухгалтерского учета, как резервы, а именно этот стандарт разработан в целях обеспечения единства системы требований к ведению бухгалтерского учета государственными (муниципальными) бюджетными и автономными учреждениями.

Ключевые слова: стандарт, бюджетное учреждение, бухгалтерский учет, резерв, риск.

Для обеспечения устойчивого развития и сопротивляемости внешним воздействиям, а также для своевременной нейтрализации и компенсации вероятных негативных последствий предназначены создаваемые в организации резервы. Формируемые и используемые в соответствии с законодательными, нормативными и учредительными документами, резервы предназначены прежде всего, для покрытия непредвиденных потребностей, расходов для подстраховки рисков, т. е. для будущих расходов. Резервы имеют совершенно разный экономический смысл. Но в любом случае основная цель резервов — повышение финансовой устойчивости организации, нивелирование и страхование рисков.

Данный стандарт бухгалтерского учета о резервах был принят в целях создания общего регламента ведения финансового учета организациями государственного сектора, требований к формированию информации об объектах учета, формированию бухгалтерской и бюджетной отчетности. Не мало важной целью данного стандарта о "Резервах" является установление порядка признания (принятия к бухгалтерскому учету) и оценки резервов, а также порядок раскрытия информации о резервах, об условных обязательствах и условных активах в бухгалтерской (финансовой) отчетности.

Так же рассматриваемый стандарт, как и другие федеральные стандарты бухгалтерского учета для организаций государственного сектора, применяется одновременно с применением "Концептуальных основ б/у и отчетности организаций государственного сектора, что образует систему, похожую на систему международных стандартов финансовой отчетности.

Установленные в вышеуказанном нормативном правовом акте, регулирующем учет резервов в учреждениях государственного сектора, требования не применяются в отношении:

1. публичных нормативных обязательств, за исключением обязательств по выплатам, осуществляемым в результате реструктуризации деятельности
2. обязательств перед физическими лицами, возникших в результате требований законодательства Российской Федерации.
3. обязательств, возникших в результате изменении или прекращении д прав, обязанностей т.е. договоров с контрагентами на основании взаимного соглашения;
4. резервов, которые компании должны создавать в соответствии с правовыми актами, устанавливающими правила ведения бухгалтерского учета, то есть положениями по бухгалтерскому учету, которые применяются и для организаций коммерческой направленности;
5. затрат, которые планируются к осуществлению исходя из допущения непрерывности

деятельности субъекта учета (затраты для продолжения деятельности субъекта учета в обозримом будущем);

Резерв – понятие, часто употребляемое в научных экономических изданиях и в практической деятельности хозяйствующих субъектов. Большой бухгалтерский словарь дает наиболее емкое определение резерва, указывая, что это запас чего-либо на случай надобности; обособленная часть активов, которая концентрируется в резервных «(страховых) фондах – как централизованных, так и децентрализованных - и предназначается для покрытия непредвиденных потребностей, расходов для подстраховки рисков».

Данный стандарт указывает на такие критерии для признания к бухгалтерскому учету резерва организацией государственного сектора, как:

- некое обязательство, которое возникло в результате осуществленных претензий и исков по результату фактов хозяйственной жизни;
- обязанность при принятии решение о реструктуризации деятельности субъекта учета
- исполнения такого обязательства потребует выбытие активов;
- Размер обязательства может быть объективно оценен и подтвержден расчетами и документами;
- Период, в который может возникнуть обязательство, а также его размер, определяются вне зависимости от решений и действий учреждения.

Данный федеральный стандарт предлагает перечень резервов, которые создаются организациями государственного сектора экономики:

- Резервы по гарантийному ремонту или текущему обслуживанию, возникающие в результате обязательств перед покупателями, если такие обязательства предусматривает заключенный договор;

- Резервы по судебным и досудебным требованиям – это резервы, возникающие в результате поданных исков в отношении учреждения или предъявленных к нему претензий;

- Резервы по реструктуризации. Такие резервы создаются тогда, когда принята программа реструктуризации деятельности учреждения, то есть предполагается изменение структуры учреждения, видов осуществляемой им деятельности, ее масштабов и способов осуществления. Для признания такого резерва в бухгалтерском учете также необходимо, чтобы те лица, чьи интересы могут быть затронуты в результате реструктуризации, имели обоснованные ожидания того, что план такой реструктуризации будет претворен в жизнь;

- Резерв по претензиям, искам, предъявленным к публично-правовому образованию и удовлетворяемым за счет соответствующей казны, признается в бухгалтерском учете в случае претензионного (досудебного) урегулирования предъявленных требований и (или) при наличии оснований для обжалования судебного акта.

- Резерв по убыточным договорным обязательствам формируется в результате экономического обоснования убыточности такого обязательства только в отношении тех требований, которые не могут быть прекращены государственным учреждением в одностороннем порядке;

- Резерв на демонтаж и вывод объектов основных средств из эксплуатации формируется в следующих случаях:

- ❖ если необходимо восстановить участок, на котором находились основные фонды, в соответствии с условиями контрактов, послуживших основаниями для их приобретения;
- ❖ если аналогичное требование существует в соответствии с договором аренды;
- ❖ если соответствующая обязанность вытекает из требований законодательства Российской Федерации.

При принятии к учету резерв оценивается в сумме расчетной-документально обоснованной оценки организации, действующей на отчетную дату, либо на иную дату признания этого резерва установленную по стандарту. При признании резервов по обязательствам, срок исполнения которых превышает один год, сумма данного резерва будет определяться с учетом дисконтирования его величины.

При расчете (оценке) величины резерва не принимаются в:

- Сумма налогов, которые подлежат уплате по исполнению обязательств;
- Сумма ожидаемых встречных в возмещение расходов, планируемые по исполнению обязательств.

- Поступления, ожидаемые от выбытия активов по исполнению обязательств.

В данном стандарте указываются отличия в признании отдельных видов резервов, таких как:

- Порядок расчета резерва по гарантийному ремонту устанавливается субъектом учета самостоятельно в рамках формирования его учетной политики.

- Резерв по претензиям, искам признается в полной сумме претензионных требований и исков.

- Резерв по реструктуризации оценивается в сумме обязательств, возникающих вследствие реализации мероприятий по реструктуризации деятельности без учета обязательств, связанных с текущей деятельностью субъекта учета, в том числе обязательств по переподготовке и (или) перемещению персонала, не подлежащего сокращению.

- Резерв по убыточным договорным обязательствам оценивается в размере ожидаемого превышения затрат на исполнение договора над экономическими выгодами от его исполнения, подтвержденного финансово-экономическим обоснованием исполнения договора.

- Так же указывается условия признания резерва на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации:

- в сумме планируемых обязательств по демонтажу, расчетно (документально) подтвержденных субъектом учета на момент принятия объекта основных средств к учету

- в сумме резерва на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации, отраженной в передаточных документах при признании объекта основных средств, полученного субъектом учета от собственника

Так же одновременно с резервом на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации субъектом учета признаются в составе объектов учета нефинансовых активов будущие расходы на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации.

Стоимостная оценка резервов подлежит ежегодному пересмотру и, при необходимости, корректировке до текущей обоснованной оценки на годовую отчетную дату.

Поправки, изменения, коррекция в стоимостной оценке резервов признанные в учете, кроме исключения в виде резерва о демонтаже, подлежат отнесению в качестве текущего финансового результата.

Корректировки в учете стоимостной оценке резерва на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации, не связанные с приближением срока исполнения обязательства, относятся на увеличение или уменьшение стоимости будущих расходов на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации.

Будущие расходы на демонтаж и вывод ос из эксплуатации относятся на расходы текущего периода, равномерно в течение СПИ основного средства

Дисконтированные резервы, их стоимостная оценка пересчитывается в связи с изменением ставки дисконтирования на годовую отчетную дату. Указанное изменение стоимостной оценки дисконтированных резервов признается в качестве процентного расхода текущего периода.

В данной части стандарта идет рассмотрение о списании резервов:

- Резерв списывается при признании затрат и при признании кредиторской задолженности по выполнению обязательства, по которому резерв был создан.

- В случае избыточности суммы признанного резерва или в случае прекращения выполнения условий признания резерва, неиспользованная сумма резерва списывается с отнесением на уменьшение расходов текущего периода.

- В случае недостаточности суммы признанного резерва разница между суммой признанного резерва и затратами по исполнению обязательства признается расходами

(затратами) текущего периода.

○ Резерв на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации списывается в случае изменения условий использования объекта основных средств, предусмотренных договором купли-продажи, пользования, соглашением, в результате которого у субъекта учета более не возникает обязанность по осуществлению расходов на демонтаж и вывод объекта основных средств из эксплуатации, а также по восстановлению участка, на котором данный объект расположен.

В случае выбытия объекта основных средств, по которому был создан резерв на демонтаж и вывод основных средств из эксплуатации, при передаче другой организации бюджетной сферы, одновременно подлежит передаче сумма указанного резерва и сумма будущих расходов на демонтаж и вывод передаваемого объекта основных средств.

Проанализировав данный федеральный стандарт, можно сказать следующее, что данный стандарт, как и все остальные стандарты, имеют схожесть между народными стандартами, что говорит о точности качества устройства этой системы. Данный стандарт показывает, что каждый бухгалтер должен хорошо ориентироваться во всей системе хозяйственной деятельности предприятия и следить за всеми изменениями, происходящими как в сфере бухгалтерского учета, так и в других сферах. Он должен знать и уметь заполнять документы используемые при создании и ликвидации резервов, а также знать все нововведения в соответствующие документы.

Список литературы:

1. Приказ Минфина России от 23.05.2016 № 70н «Об утверждении программы разработки федеральных стандартов бухгалтерского учета на 2016–2018 гг.».

2. Приказ Минфина России от 07.06.2017 № 85н «Об утверждении программы разработки федеральных стандартов бухгалтерского учета на 2017–2019 гг. и о признании утратившим силу приказа Министерства финансов Российской Федерации от 23 мая 2016 г. № 70н «Об утверждении программы разработки федеральных стандартов бухгалтерского учета на 2016–2018 гг.».

3. Приказ Министерства финансов Российской Федерации от 31.12.2016 № 256н «Об утверждении федерального стандарта бухгалтерского учета для организаций государственного сектора «Концептуальные основы бухгалтерского учета и отчетности организаций государственного сектора».

4. Приказ Министерства финансов Российской Федерации от 25.03.2011 № 33н «Об утверждении инструкции о порядке составления, представления годовой, квартальной бухгалтерской отчетности государственных (муниципальных) бюджетных и автономных учреждений».

5. Алексеева Г.И. Бухгалтерский учет гарантий, предусмотренных трудовым законодательством // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2014. – № 23. – С. 38–49.

6. Алексеева Г.И. Бухгалтерский учет и налогообложение операций по договору возмездного оказания услуг // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2015. – № 11. – С. 2–11.

7. Алексеева Г.И. Бухгалтерский учет и налогообложение операций по договору возмездного оказания услуг // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2015. – № 12. – С. 2–11.

8. Дружиловская Э.С. Оценка активов и обязательств, стоимость которых выражена в иностранной валюте, в российском и международном учете общественного сектора // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2020. – № 17. – С. 2–8.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ПРОЗРАЧНОСТЬ БИЗНЕСА – ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ОТЧЕТНОСТИ

**ОСИПОВ Н.Ю.,
КАЛИНКИН Д.С.**

*студенты 2 курса Факультета налогов, аудита и бизнес-анализа
БУЛЫГА Р. П.*

*Научный руководитель, д.э.н., профессор
Департамента аудита и корпоративной отчетности
Финансовый университет,
г. Москва, Российская Федерация*

Аннотация. Информация – ключевой ресурс XXI века, ценность которого предопределяет направления качественной трансформации взаимоотношений государства, бизнеса и общества. Информационно-технологическая революция коренным образом поменяла повседневную жизнь человека, «привила» новые привычки в использовании информационных технологий, отказаться от которых на данном этапе едва ли возможно. В статье сформулированы направления повышения информационной прозрачности в Российской Федерации, анализируется практика корпоративного управления и её влияние на степень информационной прозрачности.

Ключевые слова: информационная прозрачность, устойчивое развитие, нефинансовая отчётность, корпоративное управление, раскрытие информации.

Внедрение информационных технологий – это стратегическое направление развития всего государства в целом. Оно напрямую зафиксировано в обновлённой «Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017-2030 годы» [1], которая подразумевает целый комплекс задач по планомерной цифровизации общества. И, безусловно, становление цифровой экономики является важной составляющей информационного общества, успешность развития которой во многом предопределяет конкурентоспособность экономики Российской Федерации на мировой арене.

Поскольку непрерывно трансформируется вся экономическая система в целом, то вместе с ней трансформируется и сам бизнес. В условиях столь полномасштабных изменений возникла необходимость изменения и такого важнейшего аспекта бизнеса, как его информационной прозрачности, значение которого резко возросло в новом тысячелетии. Информационная прозрачность – это характеристика компании по раскрытию полной, достоверной и своевременной информации о ее деятельности для заинтересованных сторон (пользователей информации) в количественном и качественном выражении. Большинство отечественных компаний особенно в сегменте среднего и малого бизнеса в обязательном порядке раскрывают бухгалтерскую (финансовую) отчётность в рамках предъявляемых требований. Однако едва ли эта информация на современном этапе развития может считаться достаточной для принятия различных решений.

Необходимо заметить, что бизнес еще до недавнего времени не сильно стремился повышать свою информационную прозрачность. Скорее напротив, информационная закрытость и асимметрия информации позиционировались в качестве инструмента борьбы с конкурентами в гонке за более высокими темпами экономического роста. В современных условиях факторов, стимулирующих повышение открытости, становится гораздо больше [2, с.8]. Качественная информация, предоставленная бизнесом, позволяет заинтересованным лицам принимать более обоснованные и мотивированные решения, снижая свои риски от взаимодействия с конкретной компанией. Для компании прозрачность становится преимуществом, поскольку основными заинтересованными лицами крупного бизнеса являются инвесторы. Стремительно возросшая роль финансовых рынков в XXI веке делает существование крупного бизнеса практически невозможным без взаимодействия с

финансовыми рынками.

Однако финансовый кризис 2008 года, одной из причин которого была информационная закрытость акционерных обществ, показал, что при существующем устройстве экономики такие кризисы будут закономерным явлением, что слепое стремление к экономическому росту в погоне за возрастанием стоимости бизнеса без учёта аспектов устойчивого развития является неразумным, а потенциально губительным для всей планеты. Поэтому, повышение информационной прозрачности бизнеса сегодня – это скорее безусловная необходимость времени.

К факторам повышения информационной прозрачности бизнеса относятся:

- становление информационного общества и цифровой экономики;
- развитие финансовых рынков;
- политика регуляторов финансовых рынков и экономической системы в целом, направленная на повышение степени раскрытия компаниями информации о своей деятельности;
- реализация концепции устойчивого развития;
- необходимость сглаживания информационной асимметрии из-за поведенческих аспектов экономики;
- технологические возможности трансформации учётно-аналитических процессов и форм представления отчётности;
- общая тенденция к гармонизации национальных и международных стандартов в области финансовой и нефинансовой отчётности в различных странах;
- продолжающаяся экономическая интеграция мирового хозяйства и т.д.

Дополнительно стоит отметить, что ещё одним фактором стала продолжающаяся пандемия COVID-19. Сразу после начала пандемии компании повсеместно столкнулись с реализацией непредвиденных рисков: нарушением цепочек поставок, резким колебанием потребительского спроса, приостановкой международной торговли и т.д. Можно предположить, что в дальнейшем крупные компании, особенно работающие по модели «B 2 B», будут заинтересованы в более тщательном подборе контрагентов и нацелены на долгосрочное сотрудничество и формирование устойчивой экосистемы, чтобы легче переносить последующие возможные кризисы. Для реализации этого необходимо качественное повышение информационной прозрачности бизнес-среды.

Современные технологии открывают множество возможностей и способов раскрытия информации о деятельности экономических субъектов. Однако информация, полученная из официальной отчётности, будет бесспорно преобладать над другими источниками информации. Во-первых, компания несёт ответственность за информацию, раскрываемую в отчёте. Во-вторых, отчётность составляется по общим стандартам, что делает информацию из отчётности различных компаний сопоставимой. В-третьих, отчётная информация может быть заверена аудитором, что дополнительно подтвердит её достоверность. В-четвёртых, к отчётной информации предоставляется равный доступ для всех заинтересованных лиц.

Для повышения информационной прозрачности необходимо повышать качество, с одной стороны, корпоративного управления (раскрытие информации является составной частью которого), с другой - отчётной информации, что выражается в совершенствовании трёх аспектов отчётности: структурно-содержательном, включающем характер раскрываемой информации и использование соответствующих показателей, технологическом, включающем возможности цифровизации отчётности, а также в совершенствовании стандартов, по которым данная отчётность составляется.

Стоит отметить, что ряд компаний добровольно уже раскрывают информацию существенно выше национальных требований, обеспечивая себе должный уровень прозрачности, чтобы быть допущенным к листингу на мировых финансовых рынках. Однако они не могут поступать иначе, так как несоответствие международным требованиям напрямую влияет на возможности фирмы хозяйствовать за рубежом. Для распространения практики усиления прозрачности необходимо государственное регулирование,

выражающееся в повышении требований к раскрытию компаниями информации.

При проведении исследования рассмотрим влияние корпоративного управления на информационную прозрачность бизнеса. Под понятием «корпоративное управление» подразумевается выстраиваемая в акционерном обществе система взаимоотношений между руководством – советом директоров, его исполнительными органами и заинтересованными сторонами, в первую очередь представленную акционерами. Корпоративное управление обеспечено создавать и поддерживать условия формирования информационной прозрачности бизнеса. От того, насколько эффективно будет выстраиваться система взаимодействия с заинтересованными лицами, особенно в части раскрытия информации, и насколько она будет удовлетворять их интересам, зависит дальнейшая возможность привлечения капитала для компании.

Столь важный аспект внутренней организации акционерного общества не может существовать без сформированных на национальном или международном уровне стандартов или рекомендаций. Регулирование не может производиться только посредством нормативных актов, так как чрезмерная детализация препятствует эффективной работе общества. Помимо этого, законодательное регулирование не способно в короткие сроки адаптироваться к изменениям практики корпоративного управления. Следовательно, необходимо формирование стандартов, которые, как и в случае со стандартами финансовой и нефинансовой отчётности, играют важную роль для заинтересованных лиц, так как дают возможность сравнительного анализа практик корпоративного управления разных компаний и определяют общепринятые и официально закреплённые принципы, позволяющие проводить оценку деятельности компаний.

Во многих странах подобную роль выполняют национальные кодексы корпоративного управления, в которых содержатся сформулированные и структурно оформленные стандарты, предъявляемые той или иной страной к корпоративному управлению компаниями. Большинство из них базируются на принципах корпоративного управления Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), в которых прописаны общие рекомендации, являющиеся базисом для многих стран [3]. В Российской Федерации с 2014 года действует Кодекс корпоративного управления Российской Федерации, который до этого существовал в форме кодекса корпоративного поведения, но, с реформой в области корпоративного права, необходимо было изменить и кодекс [4]. Несмотря на то, что он тоже основан на международных принципах ОЭСР, его можно выделить среди остальных стран как самый объёмный и детализированный кодекс. В нём, помимо самих принципов корпоративного управления, подробно расписаны рекомендации по соблюдению каждого пункта, что позволяет проводить сравнение с реальной практикой компании более точно.

В рамках исследования с целью определения степени соответствия российских стандартов международной практике корпоративного управления авторами статьи анализ в части «Раскрытия информации об обществе, информационная политика общества» в национальном кодексе и «Раскрытия информации и прозрачность» принципов ОЭСР, а также кодексов корпоративного управления, принятых рядом других стран [5].

Отечественная практика раскрытия, отраженная в Кодексе корпоративного управления, во многом соответствует международным принципам. Так, в соответствии со стандартами компаниям необходимо раскрывать информацию о деятельности, касающейся деловой этики и охраны окружающей среды, опыте, квалификации и вознаграждении членов совета директоров и руководителей и взаимосвязи между вознаграждением и деятельностью компании, о прогнозируемых существенных рисках и системе управления ими, о существенных сделках с прямым или косвенным участием крупных акционеров, о собственниках и их правах, бенефициарной собственности и структуре компании и о соблюдении принципов и рекомендаций корпоративного управления. Помимо этого, в обоих документах уделяется особое внимание проведению ежегодных проверок независимыми, компетентными аудиторскими организациями, как внешними, так и внутренними, а также формированию каналов для обеспечения равного и своевременного доступа пользователей к

информации.

Однако, в Кодексе дополнительно указаны рекомендации по составным элементам информационной политики и формированию меморандума о планах лица, контролирующего общество, а также подразумевается возможность наличия у обществ собственных кодексов и даются рекомендации по раскрытию информации в них. Принципы ОЭСР, в свою очередь, имеют рекомендацию по раскрытию информации по ключевым вопросам, касающимся наемных работников и иных заинтересованных лиц, способных оказывать существенное влияние на компанию.

На основе анализа кодексов других стран, реализующих принципы ОЭСР: Германии, Италии и Швеции, - можно с уверенностью сказать, что они по большей степени постностью соответствуют принципам и лишь конкретизируют отдельные пункты, поэтому, их кодексы куда меньше по размеру, чем кодекс РФ. Основными пунктами стандартов по раскрытию информации в них стали раскрытие информации о вознаграждении членов совета директоров и руководителей и об управлении рисками. Сейчас раскрытие информации о вознаграждении руководителей и о дивидендной политике организации является общемировой тенденцией совершенствования практики корпоративного управления. Наша страна тоже движется в этом направлении, Банком России сформированы рекомендации по утверждению в организации дивидендной политики. Однако, кодексы корпоративного управления иностранных государств куда менее эффективны с точки зрения информационной прозрачности, в сравнении с кодексом РФ, так как детализация рекомендаций выделяет конкретные пункты, исполнение которых необходимо определять при анализе компаний.

Существует несколько видов нефинансовой отчетности: экологическая, отчетность о социальной ответственности бизнеса, отчетность в области устойчивого развития, интегрированная и др. В России нефинансовую отчетность с начала XXI века добровольно составляют публичные компании. Так в 2016 году нефинансовые отчеты представил примерно 150 организаций, а в 2021 – 197. То есть видна тенденция развития и актуализации этой темы для компаний, которые нацелены на отражение в отчетности своей нефинансовой деятельности.

В мировой практике всё сильнее закрепляется законодательное регулирование в области нефинансовой отчетности. В частности, в Европейском союзе, участники финансового рынка и финансовые консультанты должны раскрывать свои подходы к учету ESG факторов при принятии инвестиционных решений, принята директива по нефинансовой отчетности. В нашей стране внедрение учёта экологических и социальных факторов пока что остановилось на существовании индексов РСПП, рассчитываемых Московской биржей, а на законодательном уровне – на концепции развития публичной нефинансовой отчетности, исполнение которой остановилось на стадии концепции. Поэтому, в части законодательных требований по раскрытию нефинансовой информации, Россия пока что отстаёт.

Результаты реализации концепции устойчивого развития компаниями находят свое непосредственное отражение в нефинансовой отчетности в различных её формах, что отражено в исследованиях российских ученых [6-8], а также аналитических обзорах [9,10]. В настоящее время в условиях всеобщего продвижения концепции устойчивого развития нефинансовая отчетность приобретает особое значение, являясь критически важной и актуальной. Это обуславливается тем, что финансовая отчетность, обязательная для всех организаций, предоставляет заинтересованным пользователям информацию только об экономических показателях по активам, обязательствам, финансовым результатам и т.п. Интерес к концепции устойчивого развития и формированию отчетности в ее рамках обуславливается тем, что ориентиром стратегии устойчивого развития хозяйствующих субъектов является перспективное отношение к окружающей среде, обеспечение благоприятных условий для будущего существования организации.

Можно говорить, что в основе формирования информации для внешних пользователей в любом случае лежит финансовый аспект, но в настоящее время все больше внимания

уделяется нефинансовым показателям, которые являются немаловажными для заинтересованных лиц и оказывают влияние на принятие ими деловых решений. То есть, нефинансовая отчетность, в свою очередь, является единственным источником недостающих пользователям данных по экологическим, социальным и экономическим вопросам своей деятельности, дополняя тем самым финансовую форму отчетности. Более того, сейчас появилась необходимость учитывать нефинансовые риски, связанные с деятельностью организации при принятии инвестиционных решений, чтобы минимизировать риски инвестирования.

Все природопользователи должны представлять необходимые экологические отчеты чтобы внутренние и внешние пользователи могли дать оценку деятельности руководителей, которые должны стремиться минимизировать ущерб окружающей среде. Так осуществляется контроль за деятельностью организаций, а компании, практически не оказывающие негативного влияния на окружающую среду, могут повысить имидж своего бизнеса. Экологические отчеты могут содержать следующую информацию: об инвестициях в деятельность по охране природы; об общих затратах компании на охрану окружающей среды и уровне их влияния на финансовый результат работы; о затратах на научные исследования в области охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов и т.д. Информация, отражённая в экологической отчетности, очень значима для всех заинтересованных лиц, так как она отражает важнейшие показательные данные о деятельности хозяйствующего субъекта, связанные с влиянием на окружающую среду. Такие данные могут быть связаны с экономическими проблемами, относящимися к экологической деятельности компании; с политикой компании относительно мер по охране природы; с выбросами и сбросами в природу; со степенью того, насколько были выполнены требования законодательных норм; потенциальными серьезными экологическими проблемами и т.д.

Расширение финансовой отчетности за счет нефинансовой – это необходимая мера, которая понимается и принимается Советом по международным стандартам финансовой отчетности (СМСФО), а также признается им как важный фактор дальнейшего развития финансовой отчетности, которая не может в дальнейшем остановиться на развитии лишь своей нынешней формы.

Список литературы:

1. Указ Президента РФ от 09.05.2017 N 203 "О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017 - 2030 годы".
2. Булыга Р. П., Сафонова И. В. Информационная прозрачность: подходы к оценке, ключевые характеристики, тренды. Учет. Анализ. Аудит. 2019;6(6):6-23.
3. Принципы корпоративного управления ОЭСР [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.iaa-ru.ru/upload/iblock/0f1/0f174cac13747b3895aa57a53afab352.pdf> (дата обращения: 21.03.2021).
4. Письмо Банка России от 10.04.2014 N 06-52/2463 "О Кодексе корпоративного управления".
5. Кодекс корпоративного управления Германии [Электронный ресурс]. – URL: https://dcgk.de/files/dcgk/usercontent/en/download/code/191216_German_Corporate_Governance_Code.pdf (дата обращения: 01.03.2021).
6. Андрющенко Е.Ю. Сущность социальной отчетности и особенности ее составления российскими организациями», 2020. [Электронный ресурс]. – // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-sotsialnoy-otchetnosti-i-osobennosti-ee-sostavleniya-rossiyskimi-organizatsiyami> (дата обращения: 01.03.2021).
7. Гудожникова Е.В. «Анализ тенденций развития зарубежной интегрированной отчетности», 2021. [Электронный ресурс]. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-tendentsiy-razvitiya-zarubezhnoy-integrirovannoy-otchetnosti/viewer>.
8. Ефимова О.В., Рожнова О.В. «Стратегия гармонизации финансовой и нефинансовой отчетности в области раскрытия климатических рисков. Часть 1», 2020 [Электронный

ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-garmonizatsii-finansovoy-i-nefinansovoy-otchetnosti-v-oblasti-raskrytiya-klimaticheskikh-riskov-chast-1/viewer> (дата обращения: 21.03.2021).

9. Аналитический обзор корпоративных нефинансовых отчетов: 2017–2018 гг. выпуска. Е. Н. Феоктистова, Л. В. Аленичева, Г. А. Копылова, М. Н. Озерянская, Д. Р. Пуртова, Н. В. Хонякова. – М.: РСПП, 2019. – 104 с.

10. Обзор практики корпоративного управления в российских публичных обществах по итогам 2019 года / Департамент корпоративных отношений Банка России – Москва 2020 г. – 46 с. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.cbr.ru/Collection/Collection/File/31741/Review_corp_14122020.pdf (дата обращения: 21.03.2021).

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ КЕЛІП ТҮСУІНІҢ ҚҰЖАТТЫҚ РӘСІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ЕСЕБІ

САБЫРЖАН Ж.

УА-20-3 с/к тобының студенті

МУСИПОВА Л.К.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Негізгі құралдар қаржылық есептегі топтасуы және бағалануы 16 IAS «Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар» Халықаралық қаржылық есептілік стандартының талаптарына сәйкес негізгі құрал дегеніміз - ұзақ уақыт жұмыс істейтін материалдық заттық құндылықтар (ғимарат, өткізгіш тетіктер, машиналар, жабдықтар, көлік құралдары, құрал сайман, өндірістік және шаруашылық мүлкі және т.б.) болып табылады. Бұл мақалада негізгі құралдардың түсуі, құрылу көздері және негізгі құралдар есебінің келіп түсуі, негізгі құралдар есебінің кіріске алуының құжаттық ресімделуі қарастырылады.

Түйінді сөздер: негізгі құрал, ұзақ мерзімді активтерді қабылдау- тапсыру актісі, инвентарлық қарточка, жылжымайтын мүлік.

16 IAS «Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар» Халықаралық қаржылық есеп стандартына сәйкес, негізгі құралдар, материалдық өндіріс аясында, сол сияқты өндірістік емес аяда ұзақ кезеңдер аралығында еңбек құралдары түрінде қолданылатын материалдық активтерді білдіреді [1].

Шаруашылық қызметте пайдалануға арналған негізгі құралдарды қайта сатуға және ақшаға айналдыруға болмайды.

Негізгі құралдарды ұзақ уақыт бойы көптеген өндіріс циклында пайдаланылады. Осы уақыт ішінде олардың құны өндірілетін өнімнің құнына біртіндеп ауысады. Негізгі құралдарды есептеуді дұрыс ұйымдастыру және амортизация мөлшерін есептеу үшін негізгі құралдарды жіктеудің маңызы зор.

«Негізгі құралдарға» – жылжымайтын мүлік, жер участкілері, үйлер мен ғимараттар, өткізгіш тетіктер, машиналар мен жабдықтар, өлшеуіш және реттеу аспаптары мен құралдар, есептеуіш машиналар мен техникалары және олардың бағдарламалық құралдары, көлік тасымалдау құралдары, аспаптар, өндірістік және шаруашылық құрал-саймандары, өнім және жұмыс малдары, көп жылдық өсімдіктер, шаруашылықтың ішкі жолы, тағы да басқалар жатқызылады.

Кәсіпорынға негізгі құралдар әртүрлі көздерден келіп түседі, мысалға, капиталды құрылыстың аяқталуынан, ақшаға сатып алу арқылы, айырбас операцияларының салдарынан, мемлекеттік органдардың субсидиялары түрінде, өтеусіз басқа заңды

тұлғалардан және жарғылық капиталға салым ретінде кірістеледі.

Сонымен қатар, жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар объектісі қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін немесе 16 (IAS) «Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар» ХҚЕС қоршаған ортаны қорғау мақсаттарында сатып алынуы мүмкін. Осындай жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтарды сатып алу қолда бар нақты жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар объектісін пайдаланудан алынатын болашақ экономикалық пайдалардың ұлғаюына тікелей байланысты болмаса да, ұйымға тиесілі басқа активтерді пайдаланудан алынатын болашақ экономикалық пайдаларды ұйымның алуы үшін қажет болуы мүмкін.

Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтардың осындай активтері активтер ретінде танылуы мүмкін, өйткені, егер осы объектілер сатып алынбаған болса, алынуы мүмкін болатындардан тыс тиісті активтерден ұйымның болашақ экономикалық пайдалар алуын қамтамасыз етеді. Сондықтанда негізгі құралдарды тиімді пайдалану оның қызметі мен ұдайы өндірістің өзіндік сипаты туралы айқын түсінікке ие болуды болжайды.

Негізгі құралдарды сатып алған кезде жеткізушіден накладной мен шот- фактура келгеннен соң, субъект жетекшісінің өкімімен тағайындалған қабылдау комиссиясы оның техникалық төлқұжатындағы берілгендермен нақты жағдайын тексеріп, Қазақстан Республикасының Қаржы Министрінің 20.12.2012 жылдағы № 562 «Бастапқы құжаттар нысанын бекіту туралы» бұйрығына сәйкес ҰМА-1 «Ұзақ мерзімді активтерді қабылдау-беру актісі» актісін толтырады. Әрбір кіріске алынған негізгі құралға инвенторлық карточка ашылады. Инвертарлық карточкаға негізгі құрал туралы барлық ақпарат жазылады. Кіріске алынған негізгі құралға келесі айдан бастап амортизация сомасы есептеледі, ол да инвертарлық карточкада көрініс табуы қажет [2].

Негізгі құралдардың бірнеше объектісін «Ұзақ мерзімді активтерді қабылдау-беру актісі» жасауға тек шаруашылық мүлкінің, құрал- сайманның, жабдықтардың және т.б. объектілердің есебін жүргізген кезде, егер бұл объектілер бір сипатта болса, құндары бірдей болып, бір календарлық ай ішінде қабылданған болса ғана жол беріледі. Рәсімделгеннен кейін осы объектіге қатысты техникалық құжаттама қоса тіркеліп акт бухгалтерияға беріледі, бас бухгалтер қол қояды, субъект жетекшісі немесе соған өкілетті адамдар бекітеді. Бухгалтерияда негізгі құралдар объектісі ҰМА-2 «Ұзақ мерзімді активтердің есебіне арналған инвентарлық карточка» нысанында есепке алынады [3, с. 190-91].

Осыдан кейін негізгі құралдар синтетикалық есепке алынады. Ал синтетикалық есебі Қазақстан Республикасының Қаржы Министрінің 02.10.2018 жылғы №877 «Бухгалтерлік есептің Үлгі шоттар жоспарын бекіту туралы 23.05.2007 жылғы №185 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» бұйрығына сәйкес 2400 «Негізгі құралдар» бөлімшесінің шоттарында есепке алынады [4].

Кәсіпорындар бухгалтерлік есептің үлгі шоттар жоспары негізінде өздерінің бизнестерін жүргізуде мүдделеріне жауап беретіндей етіп жұмыс шот жоспарын қалыптастыруы мүмкін және онда негізгі құралдарға субшоттар ашуына болады.

1-кестеде негізгі құралдардың келіп түсуінің негізгі бухгалтерлік жазбаларын ұсынамыз.

1 кесте. Негізгі құралдардың келіп түсуінің негізгі бухгалтерлік жазбалары

Шаруашылық операцияларының мазмұны	Дебет	Кредит
Жеткізушілерден сатып алынған негізгі құралдарға:		
- келісім-шарт құны бойынша	2410	3310
- ҚҚС сомасы	1420	3310
Қаржы лизингі бойынша негізгі құралдарды жалға алу	2410	4150
Жарғылық капиталға салым ретінде негізгі құралдарды алу	2410	5110
Негізгі құралдарды өтеусіз алу	2410	6220
Негізгі құралдарды еншілес, қауымдастырылған және бірлескен кәсіпорындардан сатып алу	2410	3320, 3330

Түгендеу кезінде анықталған есепке алынбаған негізгі құралдарды кіріске алу	2410	6280
---	------	------

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытылайтын болсақ, субъектідегі негізгі құралдар есебі 16 «Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар» ХҚЕС-ның талаптарына сәйкес ұйымдастырылады. Бұл ХҚЕС меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығымен субъектіге қарайтын негізгі құралдар есебінің әдістемесін толықтай айқындайды. Мұнымен қоса, құжаттық рәсімделуі де елімізде қабылданған нормативтік құжаттар аясында жүзеге асырылады.

Жалпы негізгі құралдар кәсіпорында ұзақ жылдар бойында қызмет етеді және баланста ауқымды орын алғандықтан бухгалтерлік қызметтің мақсаты осы негізгі құралдардың келіп түсуі кезінде операцияларды заңдылық-нормативтік құжаттардың талаптарын қатаң сақтай отырып жүргізу. Сонымен қатар, есепке алуда тану, бағалау критерийлерін ұстану қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. 16 IAS «Жылжымайтын мүлік, ғимараттар мен жабдықтар» Халықаралық қаржылық есеп стандарты. – <https://uchet.kz/standarts/msfo/>.
2. Қазақстан Республикасының Қаржы Министрінің 20.12.2012 жылдағы № 562 «Бастапқы құжаттар нысанын бекіту туралы» бұйрығы. – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008724>
3. Каренова Г. С., Попова Л. А. Бухгалтерский учет. – Караганда, КЭУК, 2016, – 311 с.
4. Қазақстан Республикасының Қаржы Министрінің 02.10.2018 жылғы №877 «Бухгалтерлік есептің Үлгі шоттар жоспарын бекіту туралы 23.05.2007 жылғы №185 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» бұйрығы. – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017549>.

ЕҢБЕКАҚЫ ЕСЕПТЕУДІҢ ТӨЛЕУДІҢ ТӘРТІБІ МЕН ЕСЕБІ

СОЛТАНХАН А.

УА-20-3с/к тобының студенті

НУРЖАНОВА И.С.

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы

Қазтұтыныуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Еңбекақының есептеудің, төлеудің тәртібі мен есебі және оның турлері қарастрамыз. Сондай ақ жалақы кезінде ұсталынатын міндетті салықтардың төлену жолдарына тоқтала кетеміз. Еңбек және жалақы есебі тек салықтың өзгеруімен шектелмейді. Қазақстанда кадрлармен, бухгалтерлермен, заңгерлермен, ұйымдардың басшыларымен жұмыс істейтін мамандар үшін «Қазақстандағы еңбекақы-зейнетақы» басылымы шығарылды. Кез-келген үлкен немесе кіші кәсіпорында жалдамалы жұмыс күші бар, яғни. қызметкер өзінің еңбегі мен білімін сатып, сол үшін ақы алады.

Түйінді сөздер: сыйақы, енбекақы, мзж, ЖТС, тарифтік молшерлеме, тарифтік тор, еңбек денгейі, уақыт нормасы, номиналды жалақы, нақты жалақы, келісімд және уақытты.

Қазіргі кезде республиканың тәуелсіздігінің 25 жылында Қазақстанның экономикасы дамыды және нығайды, бәсекеге қабілетті болды, өмір сүре және жұмыс істей алатын қазақстандықтардың жаңа буыны тәрбиеленді. Сонымен бірге, жалақы мен ұйым қызметкерлерімен есеп айырысуды есепке алу өте маңызды мәселе болып табылады. Көптеген ұйымдар (көбіне жеке) есеп айырысуды жасырын жолмен (көлеңкеде) жүргізу саясатын ұстануда. Бұған жол бермеу үшін Қазақстан үкіметі мемлекеттің салық саясатын

ұйымдарға салықты жасырудың орнына төлеуі тиімді болатындай етіп өзгертуге тырысуда.

Сыйақы - бұл заңдарға, өзге де нормативтік құқықтық актілерге, ұжымдық шарттарға сәйкес жұмыс берушілердің жұмысына төлейтін төлемдерін жұмыс берушінің белгілеуі мен жүзеге асыруын қамтамасыз етуге байланысты қатынастар жүйесі. Келісімдер, жергілікті ережелер және еңбек келісімшарттары [1].

Еңбекті ұйымдастыру мен төлеуге байланысты қатынастарды мемлекеттік реттеудің негізгі нормативтік құжаттары:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы;
- Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі;
- Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі;
- Қазақстан Республикасының Салық кодексі.

Еңбекақы төлеу нысандары

Еңбек ақы төлеудің кесімді түрін қолдану мекеме үшін жұмысшылардың төселуіне мүмкіндік тудырады, ал негізгі кемшілігі болып өнімнің өсу кезінде сапасының төмендеу мүмкіндігі. Еңбек ақы төлеудің кесімді түрінің екі жүйесі бар: тура кесімді және кесімді-сыйақылы, кесімді – прогрессивті, жанама кесімді, аккордты, ұжымдық кесімді.

Еңбекақы төлеудің тура кесімді түрін қолдану кезінде жұмысшының жалақысы оның жеке өндіруіне тікелей байланысты. Бұндай жүйе еңбекті жеке есепке алуды ұйымдастыру оңай болған кезде қолданылады. Нақты өнімге кесімді бағалаудың сәйкес жиынтық көбейтіндісі ретінде жалақысы анықталады. Бағалау – өнім бірлігіне келетін жалақының бір бөлігі

Кесімді – сыйақылы жүйеде тура кесімді бағалау бойынша жалақының үстіне алдын ала белгіленген сапа және сан көрсеткіштердің жоспарын орындағаны, асыра орындағаны үшін сыйақы төленеді.

Кесімді – прогрессивті төлеу жүйеде жұмысшының еңбегі белгіленген норма шегінде негізгі бағалау бойынша төленеді, ал нормадан жоғары – жоғары бағалау бойынша төленеді.

Жанама кесімді жүйеде негізгі жұмысшылардың өнімділігі олардың қарқынына және дағдысына тәуелді болатын негізгі жұмысшы-кесімшілерге қызмет ететін көмекші жұмысшылардың еңбегін төлеу үшін қолданылады

Аккордты жүйеде жұмысқа төлеу мөлшері әрбір өндірістік операция үшін жеке емес жұмысты орындау мерзімін көрсетілуімен тұтас алғанда жалпы жұмыс кешені үшін белгіленеді.

Еңбек ақыны төлеудің ұжымдық жүйеде әр жұмысшының жеке өнімін есепке алу мүмкін болғанда қолданған орынды.

Еңбек әрекетінің нәтижесін жақсартуға әсер ететін өндірістің ұйымдастыру-техникалық жағдайларына көбінесе сәйкес келетін әрбір нақты жағдайда сол еңбек ақыны төлеу жүйесін және түрін қолданылуы қажет.

Сонымен, қазіргі кезеңде мекеме өз ерекшеліктерінен, алдындағы міндетінен шыға отырып еңбекақыны төлеу жүйесін және түрін өзі таңдауға құқылы [2].

Көптеген адамдар, әсіресе жұмысқа алғаш рет жүгініп жатқандар, олардың жалақысы сұхбатта айтылғанмен бірдей болатынына сенімді. Жалақы мен жалақының бірдей емес екенін ажыратқан жөн. Жұмыстағы міндеттеріңізді орындай отырып, сіз Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекет пайдасына белгілі бір шегерімдер алынып тасталатын кірістер аласыз. Міне, сондықтан сізде еңбек келісім-шартында көрсетілген бір сома болған кезде жағдай туындауы мүмкін, ал сіздің жалақыңызды есептеген кезде сіз жарияланғаннан аз соманы аласыз.

Жалақы - бұл еңбек келісімшартында белгіленген тұрақты сома. Осы сомадан барлық қажетті ұстап қалулар жасалады, нәтижесінде сіз «таза» жалақы немесе «қолдағы» жалақы деп аталатын жалақы аласыз.

Көптеген қызметкерлер үшін ай сайын жалақыдан екі ұсталым жасалады: міндетті зейнетақы жарналары (жеке зейнетақы жарналары) және жеке табыс салығы (ЖТС).

«Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан

Республикасы Заңының 25-бабына сәйкес, қызметкерлер кірістердің (жалақының) 10% мөлшерінде бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына аударымдар жасауға міндетті. Алайда міндетті зейнетақы жарналарын есептеу үшін ең төменгі мүмкін жалақы түрінде 75 ең төменгі жалақыға (ең төменгі жалақы) теңдеулер бар.

«Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінің (Салық кодексі) 158-бабы МЗЖ есептеу кезінде қолданылатын мөлшерлемені кірістің 10% -ы мөлшерінде белгілейді, бірақ пайдасына кейбір айырмашылықтар бар қызметкер. Салық кодексінде ең төменгі жалақы мөлшерінде табыс салығы салынбайтын, жыл сайын өсіп отыратын мөлшер қарастырылған.

Сонымен қатар, МЗЖ және ЖТС-тен басқа кірістерден әлеуметтік салық және әлеуметтік аударымдар сияқты аударымдар бар екенін де айта кеткен жөн. Мұндай ұсталымдар сіздің жалақыңызда көрінбейді, ал жұмыс беруші оларды әр қызметкер үшін бюджеттен төлейді [3].

Жалақыны есептеу тәртібі

Есептеу үшін сізге ағымдағы жылдағы ең төменгі жалақыны (ең төменгі жалақы) және, тиісінше, еңбек шартында белгіленген сіздің жалақыңызды білу қажет болады.

Міндетті зейнетақы жарналарын есептейік: $MЗЖ = Жалақы * 0,1$.

Мүмкін болатын максималды МЗЖ-ны есептейік: $MaxMЗЖ = ең\ төменгі\ жалақы * 75$.

Егер 1-тармақта алынған сома МЗЖ мүмкін болатын максималдыдан асып кеткен болса, онда $MЗЖ = MaxMЗЖ$.

Енді ең төменгі жалақы мен МЗЖ-ны ескере отырып, жеке табыс салығын (ЖТС) есептейік: $ЖТС = (Еңбекақы - МЗЖ - ең\ төменгі\ жалақы) * 0,1$.

Егер жалақы минималды жалақыға тең болса, онда ЖТС есептелмейді ($ЖК = 0$).

Соңғы жалақыны «қолымызда» алайық: Лауазым - МЗЖ - ЖТС.

Жалақыны есептеу мысалдары

Жалақыны тікелей есептеу үшін бастапқы мәліметтер:

Жалақы = 90 000 теңге

ең төменгі жалақы = 42500 теңге

Төлем:

$MЗЖ = 90\ 000 * 0,1 = 9\ 000$ теңге.

$MaxMЗЖ = 42500 * 75 = 3187500$ теңге.

9000 МЗЖ мөлшері 3187500-тен аспайды, сондықтан келесі тармаққа көшеміз.

$ЖТС = (90,000 - 9,000 - 42500) * 0,1 = 3850$ теңге.

$Жалақы = 90,000 - 9,000 - 3850 = 77150$ теңге.

Кез-келген ұйымның қызметі барысында пайдаланылатын барлық ресурстардың ішінде ерекше орын еңбекке тиесілі. Бұл тақырыптың маңыздылығы мен өзектілігі мынада: еңбек тек мақсатты мақсаттағы адам қызметі ретінде артық құн құруға және қаржылық нәтижелер беруге қабілетті.

Адамның еңбекке қабілеттіліктің және ұйымдастырушылықтың, оларды жүзеге асырудың институты ретінде жеткізушінің қарым-қатынасының негізгі мотивтерінің бірі жалақыға байланысты қатынас болып табылады. Бұл тұрғыда персоналға еңбекақы төлеудің мәні, функциялары, принциптері және мәселелерін түсіну үшін маңызды және баламалы болып табылады.

Нарықтық экономикаға көшу жағдайында жалақы, жұмыскерлерді әлеуметтік қолдау және қорғау саласындағы саясат өзгеруде. Кәсіпорындар жалақыны теңестіруді бұзатын және жеке материалдық ынталандыруды дамытуға мүмкіндік беретін еңбекақы төлеудің жаңа модельдерін іздейді. Олар жалақының нысандарын, жүйелері мен мөлшерін, материалдық ынталандыруды және оның нәтижелерін дербес белгілейді.

Нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеу қызметкерлерге дивидендтер, сыйақы түрінде қосымша кірістер алуға мүмкіндік береді, егер олар акционерлер немесе ұйымды басқаруда олардың үлесі мен дауысы бар шаруашылық жүргізуші субъектілердің қатысушылары болса.

Әр жұмысшының еңбек табысы оның жеке салымдарымен анықталады, кәсіпорынның соңғы нәтижелерін ескере отырып, салықтармен реттеледі және ең жоғарғы мөлшермен шектелмейді.

Сыйақы мәселелерін қазіргі кезде ұйым тікелей шешеді, оларды реттеу әдетте Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес немесе басқа баламалы заңнамалық актімен жүзеге асырылады. Сонымен, жалақы әр елдің, ұжымның, адамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі басты факторлардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2021 жылғы 22 қаңтардағы өзгерістер мен толықтырулармен).
2. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі)» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы No 120-VI Қазақстан Республикасының Кодексі (2021 жылғы 26 ақпандағы өзгерістер мен толықтырулармен).
3. Бухгалтерлік есеп және салық салу бойынша өзіндік оқулық. – Алматы, 2017. – 112 б.

КӘСІПОРЫННЫҢ ӨНДІРІСТІК ҚОРЛАРЫНЫҢ ЕСЕБІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТОЛЕГЕНОВ Д.М.

УА-20-3с/к тобының студенті

МУСИПОВА Л.К.

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада қорларды есепке алу кезінде туындайтын мәселелер және оларды қазіргі кездегі кәсіпорындарда шешу перспективалары қарастырылған. Есеп беруді көрсетуге байланысты проблемаларды ескере отырып, тиімді қаржылық қызметті қамтамасыз етудегі материалдардың орны мен рөлі зерттеледі.

Түйінді сөздер: Қорлар, бухгалтерлік есеп, тауар, түгендеу, материалдарды бағалау.

Әрбір кәсіпорынның экономикалық қызметіндегі маңызды орынды қорлар алады және оларсыз ешқандай өндіріс процесі аяқталмайды. Олардың өндірістік құралдарынан өзге заттары өндірісте пайдаланылған кезде өздерінің бастапқы құнын түгелдей өндірілетін өнімге ауыстырады. Сондықтан оларды алу, сақтау және қозғалуын есепке алу мәселесі маңызды болып табылады. Кәсіпорынның барлық дерлік процестері қорлар қозғалысының арқасында жүзеге асырылады. Өндіріске, өткізуге, басқаруға байланысты процестер. Материалдық шығындар сонымен қатар кәсіпорында жалпы өндірістік, жалпы кәсіпкерлік және басқа шығындарының бөлігі бола алады. Кейбір салаларда кәсіпорын шығындарының құрылымындағы материалдық шығындардың үлесі 90% жетуі мүмкін. Ірі кәсіпорындарда қор биржасы қазіргі кезде мыңдаған заттардан тұрады. Сондықтан оларды алуды, қозғалысты және қауіпсіздікті сапалы есепке алу жоғары еңбек шығындарымен байланысты. Алайда, көптеген кәсіпорындар қорларды басқару жүйесіне тиісті деңгейде назар аудармайтынын ескеру қажет. Сонымен, осы жұмыста қарастырылған мәселелердің өзектілігі, бар проблемаларды шешу мақсатында материалдардың есебін жетілдіру қажеттілігімен байланысты.

Кәсіпорындағы қорларды есепке алу ережелерін таңдаудың орны мен маңызы Қазақстан Республикасының стандарттарына сәйкес есеп жүйесінің едәуір маңызды элементі болып табылады [1]. Қазіргі кезде қорларды орташа шығындармен бағалаудың ең

кең тараған әдісі, бұл отандық бизнесте бағалау әдісін ең қолайлысы деп санайды, дегенмен бұл бухгалтерлердің жеке тандауы болуы мүмкін.

Ұлттық стандарттарда индикаторды тану кезінде бастапқы бағалауға көп көңіл бөлінеді. Егер сіз 2 “қорлар” ХҚЕС-пен салыстырсаңыз, осы стандарттардың әрқайсысында индикатордың бірінші және кейінгі өлшемдері ерекшеленетінін білуге болады. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда кейінгі бағалау одан да маңызды, өйткені кәсіпкерлік қызмет жағдайлары мен экономикадағы процестердің өзгеруі ақша құнына әсер етеді және нәтижесінде ұйымның активтері мен міндеттемелерін бағалауға әсер етеді.

Есепті кезеңнің соңында бухгалтер қаржылық көрсеткіштерді қайта бағалай алады немесе төмендете алады. Бұл операциялар жиынтықта қайта бағалау деп аталады. Оның ұзақ мерзімді активтерге берілуі тегін емес - бұл олардың құны көптеген жүргізуші субъектілердің балансында едәуір соманы құрайды.

Ол үшін барлық аталған активтер қорлар екенін түсіну керек, халықаралық аналогы – 2 «Қорлар» ХҚЕС - сонымен қорлардың құнының өсуіне жол бермейді, келесі бағалау екі мәннің ең төменгі деңгейінде жүргізілуін талап етеді: өзіндік құн бойынша немесе таза сату бағасы бойынша (сату шығындарын шегергендегі кіріс). Қорларды өзіндік құннан төмен сатудың нақты құнына дейін есепке алу практикасы активтер болмайтын принципке сәйкес келеді оларды сатудан алынуы мүмкін сомандан немесе пайдалану құндылығынан артық шығындармен есепке алу керек.

Ескірген, сату құны төмендеген қорлар бастапқы сапаларын немесе олардың ағымдағы нарықтық құнын толығымен немесе ішінара жоғалтқан қорлардың құнсыздануына арналған резерв құру. Ресми түрде бұл талап кәсіпорын балансында сақталған барлық резервтерге қолданылады. Сонымен қатар, қорлардың қоймада болған уақытында олардың нарықтық құнын жоғалтып, ескіріп немесе сапасы жағынан айырылып бара жатқанын анықтау қиынға соғуы мүмкін. Кеңестер үшін қорлар есепке алу жөніндегі әдістемелік нұсқаулыққа жүгіну керек. Қорлардың амортизациясы кезінде дайын өнімнің ағымдағы нарықтық құны ескеріледі, оны өндіруде шикізат, материалдар және басқа да запастар пайдаланылады дейді.

Егер есепті күнге дайын өнімнің ағымдағы нарықтық құны оның нақты өзіндік құнына сәйкес келсе немесе одан асып кетсе, онда шикізат, материалдар және басқа қорлар құндылықтары үшін қорлар құндылықтардың құнын төмендетуге арналған резерв құрылмайды. Егер, керісінше, дайын өнімнің өзіндік құны таза сату бағасынан асып кетсе, онда оны өндіру үшін пайдаланылған шикізат мүмкін таза сату бағасына есептен шығарылады [2].

Қорлардың өзіндік құнын төмендету резервін құру қажеттілігі өндірісте ұзақ циклмен туындауы мүмкін, сол кезде технологияның өзгеруі алынып тасталмайды, сол себепті кейбір қорларды басқаларымен алмастыруға болады. 2 “қорлар” ХҚЕС мақсаты қорлар есебін жүргізу тәртібін орнату болып табылады.

Қорлар - бұлар: Қалыпты қызмет барысында сатуға арналған; осындай сату үшін өндіріс процесіндегі; (с) өндіріс процесінде немесе қызмет көрсетулері кезінде пайдалануға арналған шикізат немесе материалдар нысанындағы активтер [3].

Бухгалтер есепті кезеңнің соңында «тұрып қалған» акцияларға қатысты оның өзіндік құнын және таза өткізу құнын салыстырмалы бағалауды жүргізуге дайын болуы керек. Салыстыру қорлардың олардың таза өткізу мүмкіндігінің құнсыздануына әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, егер кейінірек инфляцияға байланысты өндірісте пайдаланылмайтын қорлардың таза сату бағасы жоғарылағаны анықталса, бухгалтер қорларды қайта бағалауға құқылы, бірақ бастапқы құнынан жоғары емес (сатып алу құны).

Егер өндіріс қысқа мерзімді технологиялы циклмен сипатталса, онда қорлар қоймада болмайды және қысқа мерзім ішінде құнын жоғалтуға уақыт таппай өндіріске жіберіледі, сонымен қатар инфляция жағдайында, қорлардың бағасы сұранысқа ие кез-келген мүліктің құны сияқты өсуге бейім. Мұндай жағдайда, керісінше, қорлардың қалыптасқан бастапқы құны олардың қазіргі нарықтық бағасынан артта қалады және активтердің құнын өзгертудің

қажеті жоқ. Аяқталмаған өндіріс туралы да осыны айтуға болады. Оған бастапқы баға беру оңай емес, қандай өндіріс циклына (қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді) қарамастан, көрсетілген активтің төмен өтімділігін ескере отырып, одан әрі бағалау қиынырақ[4]. Сондықтан дайын тауарлар сияқты өтімді активтерге назар аударған жөн, олар үшін ішкі және сыртқы көздердің құндылығы туралы ақпаратты объективті ағымдағы бағалауға болады.

Қорытындылай келе қорларды есепке алу - бұл кәсіпорынның қаржы қызметінің тиімділігін қамтамасыз етуге байланысты өте өзекті мәселе. Өндірістің және айналымның кез-келген сатысында қорлардың жетіспеуі қазіргі процестердің сабақтастығы мен ырғағының бұзылуына әкеледі. Артық қорларды сақтауға, кәсіпорынның айналым капиталын қатыруға бағытталған шығындардың өсуіне ықпал етеді. Демек, кәсіпорынды уақытылы және жеткілікті мөлшерде қормен қамтамасыз ету шығындардың төмендеуіне, пайданың артуына, кәсіпорынның ырғақты және тиімді жұмысына әкеледі. Осыған байланысты өндірістік қорларды есепке алу іскерлік мәселелерді шешуге бағытталуы керек және жеткізілімнің уақтылығына бақылауды қамтамасыз етуге, артықшылықтар мен жетіспеушіліктерді анықтауға және жалпы ресурстарды ұтымды пайдалануға қорларды тиімді басқару үшін қажетті ақпаратты уақтылы және толық қамтамасыз ету үшін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2021 жылғы 22 қаңтардағы өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Радостовец В.В., Шмидт О.И. Бухгалтерлік есеп теориясы және салалық ерекшеліктері. – А.: Орталық-аудит-Қазақстан, 2000.
3. Қаржылық есеп: оқулық. Гетьмана В.Г. – 5-ші басылым., перераб. және қосымша. – М.: ИНФРА-М, 2016. – 784 Б.
4. Камышанов.И. Бухгалтерлік есеп және аудит. – Оқу құралы, 2015. – 679 с.

ОНЛАЙН-КАССА МАШИНАЛАРЫ САЛЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

ТУҒАНБАЕВА З.Е.

УА-20-3с/к тобының студенті

НУРЖАНОВА И.С.

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы шағын бизнес саласында онлайн-кассалық аппараттарды енгізу перспективалары талданады. Жеке кәсіпкерлер үшін бақылау - касса машиналарын енгізудің артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Барлық салық төлеушілерге, оның ішінде жеке кәсіпкерлерге патент пен жеңілдетілген нысанда қолданылады. Кассалық реформаның мәні келесідей: толық аты - жөнінен бастап, кассалық түбіртектегі барлық мәліметтер чекті бұзған кассир, сатып алынған тауарлардың толық тізіміне дейін, олардың құны, ҚҚС ставкасы, және басқаларымен бірге фискалдық мәліметтер операторына, әрі қарай салық органына беріледі.

Түйінді сөздер: Онлайн - касса, бизнес, сауда, кассалық жабдық, салық, төлем.

Мақсаты және міндеті: Онлайн - кассалық машиналарды, кәсіпкерлік субъектілерінің қызметінде қолдану ерекшеліктерін, және бухгалтерлік есепті ұйымдастыру мен әдістемесіне әсер ету ерекшеліктерін зерттеу.

Әдістеме: Мақаланы жазу барысында келесі әдістер қолданылды: салыстырмалы

талдау және жүйелеу.

Нәтиже: Зерттеу барысында мемлекет пен кәсіпорын тұрғысынан онлайн-кассалық машиналарды енгізудің оң және теріс жақтары, сондай-ақ бухгалтерлік есепті ұйымдастыруға әсері анықталды.

Қорытындылар және өзектілік: Зерттеу негізінде бақылау - касса машиналарын енгізу, бухгалтерлік есепті ұйымдастыруға әсер етеді, және сонымен қатар, қолма - қол ақша айналымын сыртқы және ішкі бақылауды күшейтуге ықпал етеді деген қорытындыға келдім.

2020 жылдан бастап Қазақстанда кәсіпкерлер үшін, бақылау - кассалық машиналарын қолдану міндетті болып табылады. Қазақстанда онлайн - кассаға кезең - кезеңмен көшу 2015 жылы басталды, және қазіргі кезде қолма - қол төлемдерді қабылдау жұмысымен айналысатын барлық іс-шаралар онлайн - кассалық аппараттарды қолдануы керек. 2020 жылдан бастап 500 000 - нан астам кәсіпкерден онлайн - кассалық машинаны қолдануды бастау қажет, деп хабарлайды Қаржы министрлігі. Онлайн -касса, кассалық аппарат болып табылады, фискалдық деректерді онлайн беру арқылы. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес 2019 жылдан бастап, онлайн - кассалық аппараттарды штатында кемінде бір қызметкері бар, барлық жеке кәсіпкерлер қолдануға міндетті. Жеке кәсіпкерлерге арналған онлайн-кассалық аппарат, 2020 жылы тауарларды сату мен, қызметтерді көрсетудің алғышарты болып табылады. 2020 жылдан бастап қолма - қол есеп айырысу үшін онлайн бақылау - касса машиналарын қолдану міндеті. Барлық салық төлеушілерге, оның ішінде жеке кәсіпкерлерге патент пен жеңілдетілген нысанда қолданылады. Кассалық реформаның мәні келесідей: толық аты - жөнінен бастап, кассалық түбіртектегі барлық мәліметтер чекті бұзған кассир, сатып алынған тауарлардың толық тізіміне дейін, олардың құны, ҚҚС ставкасы, және басқаларымен бірге фискалдық мәліметтер операторына, әрі қарай салық органына беріледі. Чек бұзылған бойда, барлығы дереу жүреді. Онлайн - кассалық машиналар деректерді, FDO-ға (фискалдық мәліметтер операторы) үздіксіз режимде жібереді. Осылайша, салық органдары барлық фискалдық операциялардың есебін жүргізеді, және қосымша тексерулерге қажеттілік азаяды. Онлайн - кассалар, тауарлардың қозғалысын бақылауға мүмкіндік береді және болашақта, кәсіпкерлер барлық процестерді біріктіре алады: сауда - саттықты автоматтандыру, төлемдерді қабылдау, және үш компонентті біріктірілген жүйені қосу арқылы деректерді фискалдау. Қазақстанда онлайн-кассасыз жұмыс істеген үшін айыппұл салады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі, 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 - V ҚРЗ 16-тарау, 284 - бап, бақылау - касса машиналарын пайдалану туралы заңнаманы бұзғаны үшін, жауаптылықты қарастырады [1]. Айыппұлдар тек қолма - қол ақшаның жоқтығына ғана қатысты емес, айыппұлдың себебі келесіде болуы мүмкін:

Фискалды, немесе сату туралы түбіртектің берілмеуі; толық емес ақпараттың чекте көрсетілуі (чекте көрсетілуі керек мәліметтер тізімі ,осы жерден табылуы мүмкін); бақылау - касса машинасының тіркеу деректерін өзгерту туралы өтініш беру мерзімдерін бұзу; деректерді онлайн режимінде жіберетін бақылау-касса машинасының болмауы; төлем карточкаларын қолдана отырып төлемдерді қабылдауға арналған құрылғының болмауы. Салық органдарынан сату туралы ақпаратты өзгерту, жою, және басқа әдіспен жасыру мүмкін болмайды. Мұндай бұзушылықтар үшін кәсіпорынның ауқымына байланысты 7 - ден 25 АЕК - ке дейін айыппұл салынады. Сондықтан, қазір кәсіпкерлерге онлайн-кассамен жұмыс жасау тиімдірек , және ыңғайлы - айыппұлдар мен тексерулерден қорғалған заң жағында.

Деректерді онлайн режимінде жіберетін кассалық аппарат, екі түрден тұрады: жабдық, бағдарлама. Онлайн-аппараттық кассалық аппарат - бұл деректерді ОФД - ға жіберуге арналған қосымша функциялармен жабдықталған таныс стационарлық құрылғы. Көбінесе аппараттық құрылғыларды ірі дүкендер, супермаркеттер желілері пайдаланады, өйткені бір құрылғыны сатып алу құны 60 000 теңгеден басталады. Бағдарламалық жасақтама, немесе интернет - кассасы - бұл смартфоннан, планшеттен немесе компьютерден қолдануға болатын

арнайы қосымша. Бұл опция, ақшаны айтарлықтай үнемдейді, өйткені құрылғыны сатып алудың қажеті жоқ - тек ыңғайлы тарифті таңдаңыз. Бағдарламалық типтегі жеке кәсіпкерлерге арналған онлайн-кассалық аппараттар, өндірушіге байланысты функционалдылығымен ерекшеленеді [2, б.74]. Кассалар, қосымша жабдықтармен жабдықталуы мүмкін: штрих-код сканері, түбіртек принтері және т.б. Кейбір бағдарламалық қамтамасыз ету кассаларында, мұндай функциялар бағдарламалық жасақтамаға енгізілген: сіз тауарларды смартфон камерасы арқылы сканерлеп, түбіртектерді онлайн форматта жібере аламыз. Сонымен бірге, фискалды чектерге қатысты жаңа талаптар пайда болды. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің жаңа бұйрығына сәйкес, фискалдык түбіртекте қолда бар мәліметтерге қосымша мәліметтер, атап айтқанда: тауар бірлігіне шаққандағы баға; тауардың аты; тауарлардың саны; олардың өлшем бірлігі; Тексерудің түпнұсқалығы үшін FDO атауы, және QR коды. Несие алу жеңілдіктері, несие беру кезінде банктер төлем қабілеттілігін, оның ішінде, онлайн-кассалық машиналар ақпараттарына сәйкес бағалайды [3, б.89]. Осылайша, ұйымның іскери адалдығы мен жақсы беделі бизнестің дамуына қолдау болады. Осының арқасында, онлайн-кассалық бағдарламалық жасақтама кәсіпкерлер үшін, икемді, және шығыны аз деп танылды. Заманауи онлайн-кассалық құрылғыларды, салық органына бармай-ақ қосуға болады. Жеке кәсіпкерлерге онлайн-кассадан артықшылықтары. Қазақстанда онлайн бақылау - касса машиналарын міндетті түрде енгізудің мемлекет үшін ғана емес, кәсіпкерлер үшін бірқатар артықшылықтары бар. Интернет - кассаның айқын артықшылықтарымен қатар, айқын кәсіптік артықшылықтары да бар, оларды көптеген кәсіпкерлер әлі күнге дейін бағаламайды.

Ақшаның қозғалысын бақылау және кірістерді есепке алу, кез - келген ақша түсімі, сондай-ақ алу онлайн-кассадан өтеді. Осылайша, сіз - бір күндік кірістердің көрсеткіштерін бақылай аласыз. Өткізуді талдау - сіз кірістер мен шығыстардың динамикасын бақылап қана қоймай, сонымен қатар, қандай тауардың жақсы, қайсысының нашар сатылатындығын қадағалап, сіздің ассортиментіңізге талдау жасай аласыз. Сатушылардың тұтастығын бақылау - барлық транзакциялардың бекітілуіне байланысты, сатушы-кассирлердің алаяқтық жасау мүмкіндігі, мысалы, «солға» немесе өсірілген бағамен сату мүмкіндігі азаяды. Бірнеше сауда нүктелерін қашықтан басқару: сіз әрқашан әр жеке дүкенде не болып жатқанын білесіз, барлық статистиканы аласыз және одан әрі жұмысты жоспарлау үшін, нақты деректерді көресіз. Клиенттер базасын құру - егер сіз клиенттерге чекті онлайн режимінде жіберсеңіз, сіз оның деректерін (телефон нөмірі немесе электрондық пошта) аласыз, оны кейіннен қосымша байланыс арнасы ретінде және тұтынушыны сатып алуға ынталандыруға болады. Жалпы, онлайн-кассалар бизнесті барлық операциялардың көлеңкесі мен ашықтығынан шығаруға, үлкен қадам болып табылады. Фискалдык деректерді онлайн режимінде бере отырып, бақылау - касса машиналарын енгізуге байланысты, салық басқармасы салықтық тексерулерді жүргізу қажеттілігін төмендетеді. Мемлекет бақылау - кассалық машинаны тіркеу процедурасын жеңілдету, шағын кәсіпкерлікті тексеруге мораторий енгізу, сондай - ақ салық ауыртпалығын төмендету арқылы кәсіпкерлерді «ақ» жұмыс істеуге шақырады. Онлайн-кассалық машиналар пайда болғаннан бастап, көптеген кәсіпкерлер Интернет - кассаны қолданып, бухгалтерлік есепті қалай ұйымдастыруға қызығушылық таныта бастады. Кассалық жабдықтың, бұл түрі, ақшалай есептеулер жүргізетіндіктен, ол да есепке алынуға тиіс. Онлайн - кассалық машина Қазақстанда, оның ішінде кассалық операцияларды жүзеге асырғысы келетін барлық кәсіпкерлерге қажет. Желідегі бақылау - кассалық машиналар, есептеулер мен деректерді беру бойынша қажетті операцияларды жүзеге асыру үшін, техникалық жағдайды жыл сайын тексеруді талап етеді. Сондықтан, шығыстар бабында жылына кем дегенде, бір рет жүргізілетін техникалық қызмет көрсету шығындарының көрсеткіші болуы керек. Бүгінгі күні, бақылау-касса машиналарының (ККМ) мемлекеттік тізіліміне, онлайн-бақылау машиналарының 85 моделі енгізілді, оның ішінде, бақылау-кассалық машиналар туралы заңнаманың барлық талаптарына жауап беретін және отандық әзірлеушілердің өнімі болып табылатын мобильді құрылғыларда жұмыс жасайтын 15 модель [4, б.124]. Салық төлеушілер, өздеріне бизнесте пайдалану үшін сәйкес келетін бақылау-

касса моделін, өз бетімен таңдауға құқылы. Интернет - Дүкендерді автоматтандыру. Интернет - кассалардың қазіргі заманғы модельдері, аз мөлшерде чекті бұзуға арналған, қарапайым құрал болып қала береді. Кәсіпкер кассирді, толыққанды іскери көмекші ретінде қолдана алады. Касса, дүкендегі тауарлардың қалдығын тез қадағалап, қажетті өнімдерге тапсырыс беруге көмектеседі. Кассирдің кінәсінен туындаған қателіктер саны азаяды. Жосықсыз бәсекелестікті азайту, Заңды айналып өтіп, жұмыс істейтін кәсіпкерлер, біртіндеп нарықтан кетеді. Кірісті жасырғандар- салық төлемеген. Адал жұмыс жасайтын кәсіпкерлер, көп жағдайда, қолма-қол ақшаның жаңа заңын, дәл әділ бәсекелестік ортаны құрудың арқасында қолдайды. Интернеттегі бақылау - касса машиналарының көптеген үлгілері, әлемнің кез келген нүктесінен сату нүктесінің жұмысын қашықтықтан бақылауға мүмкіндік береді. Кассалық есептерді қалыптастыру бойынша, құжат айналымы айтарлықтай азайды. Оператор журналын толтыруға қойылатын талаптар және кассалық машинада есеп берудің басқа нысандары жойылды.

Онлайн-кассалық машиналарды енгізудің тек артықшылықтарығана емес, әрине, кемшіліктері де бар. Жаңа форматтағы құрылғылардың жұмысына ауысумен байланысты, кейбір сәттерді жағымсыз сипаттауға болады. Жаңа аппаратты сатып алуды, не ескі бақылау кассаның модернизациясын болжайды, және бұл белгілі бір қаржылық шығындарды қажет етеді. Мұндай ауысудан бас тарту мүмкін емес, өйткені бұл даусыз міндетті процесс. Кассаны онлайн-қосудың өзі, қосымша шығындарды қажет етеді, және бұл онлайн-кассаның тағы бір кемшілігі. Ең соңғы пункт, айтарлықтай қолайсыздық - жаңа БКА - де жұмыс істеу принциптерін түсіну, заң талаптарын ескере отырып, құрылғымен жұмыс істеу ережелерін персоналға үйрету. Бұл мәселеде, онлайн-кассалық жазбалар кез-келген іс-қимыл автоматты түрде контроллерлерге берілетіндіктен, осындай кассалық машинаның жұмысына назар аударуды және дәлдікті талап етеді.

Пандемияның салдарынан, Президент Қасым-Жомарт Тоқаев бүкіл қоғам шағын кәсіпкерлікті қолдауы керек екенін айтып, үкіметке микро және шағын бизнесті, үш жыл мерзімге табыс салығын төлеуден босатудың заңнамалық базасын әзірлеуді тапсырды. Заңнамаға тиісті түзетулер 2020 жылдан бастап күшіне енуі керек [5].

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қазіргі кезде онлайн-кассалық аппараттар, әртүрлі төлемдерді жүзеге асырудың заманауи және тиімді тетігі болып табылады. Бұл жаһандық мағынада, біздің елдегі көлеңкелі экономиканы төмендетуге, мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады. Оның үстіне, бұл біздің экономикамыздың технологиялық тиімділігін арттыруға, және Қазақстандағы цифрлық экономиканың таралуына, ықпал ететін, бүкіл төлем жүйесін жаңғыртуға бағытталған қадам. Сонымен бірге, бухгалтерлік есепті ұйымдастыру біршама өзгереді. Бухгалтерлік есеп әдістемесіне келетін болсақ, мұнда ешқандай ерекше өзгерістер қарастырылмаған, сондықтан, кәсіпорындар өз қызметінде заңнамалық актілерде, көзделген онлайн-кассалық машиналарға ауыса алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2021 жылғы 22 қаңтардағы өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Абашина А.М., Симанова М.Н., Таля И.К. Саудадағы есеп. – М.: Қаржы, 1998.
3. Радостовец В.В., Шмидт О.И. Бухгалтерлік есеп теориясы мен салалық ерекшеліктері. – А.: Орталық-аудит-Қазақстан, 2000.
4. Костюкова И.Н. Саудадағы есеп: тапсырмалар мен тесттер. – М.: Алдыңғы, 2000.
5. <https://www.ekam.ru/page/online-kassa>.

ТҮСІМ, КІРІСТЕР МЕН ШЫҒЫСТАРДЫ ТАҢУ

ТҰРСЫНТАЙ А.Ж.

Аннотация. Кірістерді тану кірістер сенімді бағалануы мүмкін активтердің ұлғаюына немесе міндеттемелердің азаюына байланысты болашақ экономикалық пайда өскен жағдайда кірістер мен шығындар туралы есепте танылады. Шығыстар болашақ экономикалық пайдаларға не болашақ экономикалық пайдаларды қанағаттандырмайтын немесе бухгалтерлік баланста актив ретінде тану критерийлерін қанағаттандыруды тоқтататын шамада пайда немесе шығындар туралы есепте дереу танылады.

Түйінді сөздер: түсім, кіріс, шығыс, табыс, актив, пайыз, дисконт.

Шығыстар-бұл активтерді азайту немесе басқа жұмсау, тауарларды жеткізу немесе өндіру, қызмет көрсету немесе басқа қызмет түрлерін жүзеге асыру нәтижесінде қарыздардың пайда болуы немесе екеуінің үйлесуі. Басқаша айтқанда, шығындар - бұл кіріс алу кезінде жұмсалған тауарлар мен қызметтерді өндіруге кететін шығындар.

Түсім (сондай – ақ айналым және сату көлемі ретінде де кездеседі) - белгілі бір кезең ішінде өндірілген өнімді, қызметтерді, жұмыстарды өткізу нәтижесінде кәсіпорын немесе кәсіпкер сатып алушыларға ұсынған талаптардың (оның ішінде төленбеген) толық сомасы.

Кірістер-бұл активтердің түсуі немесе өсуі арқылы немесе субъектінің әдеттегі қызметі нәтижесінде міндеттемелерді азайту арқылы экономикалық ресурстардың ұлғаюы. Мысалы, тауарларды сату, қызмет көрсету немесе басқа субъектілердің пайыздар, жалдау ақысы, дивидендтер немесе артықшылықтар әкелетін ресурстарды пайдалануы [1].

Кірістерді жіктеу пайдаланушыға кәсіпорынның жұмысын түсінуге көмектеседі. Негізгі қызметтен түскен кірістерді және негізгі емес қызметтен түскен пайданы ажырату қажет. Субъектінің іс-әрекеті нәтижесінде пайда болған құндылықтарды және олардың сыйлық нәтижесінде немесе күтпеген сәттілік жағдайында пайда болуын ажырата білу керек. Халықаралық қаржылық есептілік стандартында кірісті неғұрлым тар анықтауға артықшылық береді, соған сәйкес ол операциялық және операциялық емес қызметтен алынған қызметке бөлінеді.

Табыс кәсіпорынның өнімдері мен қызметтерін айырбастау бағасымен жақсы өлшенеді. Бұл баға ақша баламасы немесе операция нәтижесінде түпкілікті алынуы керек ақша құқықтарының дисконтталған құны болып табылады. Көптеген жағдайларда бұл мән тек шартта белгіленген баға болып табылады.

Табыс ақшаның немесе ақша баламасының ағымдағы құнымен өлшенуі керек деген мәлімдеме барлық қайтарулар, сауда жеңілдіктері және ұсынылған бағаның басқа да төмендеуі кірістен шегерілуі керек деп болжайды. Олар шығындар ретінде емес, кірістердің азаюы ретінде қарастырылуы керек, дегенмен бір қарағанда мұндай түсінік түсініксіз болып көрінуі мүмкін.

Бағадан жеңілдіктер жеңілдіктің қолданылу кезеңі шегінде алынған ақша қаражатын бағалауды несие шарттары бойынша алынатын сомалардың ағымдағы дисконтталған бағалауымен теңестіру үшін беріледі. Бірақ төлем жеңілдіктерін ұсынудың негізгі мақсаттарының бірі-мерзімінен бұрын немесе толық төлемдерді ынталандыру арқылы күмәнді қарыздардың шығынын азайту. Егер төлем кезінде жеңілдік деңгейі ұтымды белгіленсе, онда сатушы таза бағаны немесе күмәнді борыштар бойынша күтілетін шығындарды шегергенде толық бағаны алғаны маңызды болмайды [2].

Жоғарыда айтылғандардың бәрін маңыздылық қағидатын сақтай отырып қарау керек. Қысқа күту кезеңінде жеңілдік үш себеп бойынша ескерілмеуі мүмкін:

1. Төмен ставкаларда жеңілдік мөлшері аз және жалпы кірісті бағалауға айтарлықтай әсер етпейді. Мысалы, егер қарызды 60 күннен кейін төлеу керек болса, 10% жылдық

мөлшерлеме бойынша жеңілдік мөлшері кірістің 2% - ынан аз болады.

2. Пайыздар бастапқы мәміледен түскен табыс көрсетілгеннен кейін көрсетілуге тиіс, алайда, егер пайыздар шамасы бойынша елеулі болмаса, оларды сатудан түскен табысқа қосу есепті кезеңдегі жиынтық табысқа елеусіз әсер етеді.

3. Егер кірістер дисконтталмаса, күту факторы болмайды және кіріс сатудан түскен кіріс ретінде ескеріледі.

Шығыстар-бұл активтерді жұмсау немесе азайту немесе шаруашылық жүргізуші бірліктің кіріс алу жөніндегі әдеттегі қызметі нәтижесінде міндеттемелердің пайда болуы салдарынан экономикалық ресурстардың азаюы.

Есепті кезеңдегі кіріс кіріс ұстанымына сәйкес өлшеніп, танылғаннан кейін, сол кезеңдегі шығындарды өлшеу және тану үшін сәйкестік принципі қолданылады. Бұл табысты тану процесінің екінші кезеңі.

Сәйкестік ұстанымы кез-келген есепті кезең үшін, тану критерийлеріне сәйкес, кірістер кіріс ұстанымына сәйкес анықталуын талап етеді; содан кейін осы кезең үшін кезең ішінде кіріс алу кезінде пайда болатын шығындар анықталады. Сәйкестік әдісінің мәні мынада: табыс табылғандықтан, белгілі бір активтер тұтынылуы керек (мысалы, шикізат), сатылуы керек (мысалы, дайын өнім) немесе Қызметтерді пайдалану керек (мысалы, жалақы).

Активтер мен қызметтерді пайдалануға арналған шығындар есепте оған қатысты кіріс танылатын кезең ішіндегі шығыстар ретінде танылуға және ескерілуге тиіс [3].

Шығындарды келесідей жіктеуге болады:

1. Тікелей шығыстар-кіріске сәйкес сатылған тауарлардың өзіндік құны. Мұндай шығыстар сол операцияларды немесе оқиғаларды жүргізу нәтижесінде тікелей және бірлесіп туындайтын кірістерді тану бойынша танылады.

2. Кезең шығыстары-іске асыру процесіне байланысты шығыстар және жалпы әкімшілік шығыстар. Бұл шығыстар олар туындаған кезең ішінде танылады.

3. Бөлінген шығындар-бұл амортизация және сақтандыру сияқты шығындар. Бұл шығындар тиісті активтер пайда әкеледі деп күтілетін кезеңдерге біркелкі бөлінеді.

Өнімді сатуға тікелей қатысты шығыстар. Кезең ішінде өнімді сатумен тікелей байланысты шығындар әдетте мыналарды қамтиды:

- өндіріске пайдаланылатын материалдар мен еңбектің өзіндік құны немесе есепті кезең ішінде өткізілетін тауарлар, шикізат қорларын сатып алуға жұмсалатын шығыстар;

- сату үдерісіне байланысты шығындар, мысалы, сату комиссиялары, жалақы, жалдау ақысы, жүк тасымалдау шығындары;

- сатылған өнімнің кепілдік міндеттемелері бойынша шығындар.

Сәйкестік қағидаты бойынша өнімді сатуға тікелей қатысты шығыстарды сатуға қатысты кірістер танылатын есепті кезең ішіндегі шығыстар ретінде тану керек. Бухгалтерлік есеп мақсаттары үшін кейбір шығындарды сатудан түскен кірістерге сәйкес келтіру қиын. Мысалы, жарнама, зерттеу және даму шығындары кез-келген компанияның өнімдерін тез сату мүмкіндігін кеңейту үшін жасалады. Алайда, осы шығындар мен нақты кірістер арасында тікелей байланыс орнату қиын, сондықтан мұндай шығындар олар пайда болған кезде шығындар болып саналады.

Қызметтерді іске асыруға тікелей қатысты шығыстарды былайша жіктеуге болады:

Бастапқы тікелей шығындар-бұл келіссөздер мен қызмет көрсету операцияларын жүзеге асыруға тікелей байланысты шығындар. Мұндай шығыстарға комиссиялық алымдар, заң қызметтері үшін гонорарлар, комиссиядан басқа сауда агенттеріне өтемақылар, келіссөз жүргізуге және қызметтер көрсету жөніндегі операцияларды жүзеге асыруға қатысты сатуға қатыспайтын персоналға өтемақылар кіреді [4].

Қосымша тікелей шығындар-бұл қызметтерді сатуға байланысты шығындар. Мысалы, қосалқы бөлшектердің құны, сондай-ақ Қызмет көрсету жөніндегі келісімшартқа енгізілмеген қызметтер бойынша еңбек.

Барлық тікелей шығындарды қызметтер көрсетуден тиісті кіріс кірістер мен шығыстардың сәйкестігі қағидаты бойынша танылатын кезеңдегі шығыстар ретінде тану

керек. Осылайша, бастапқы тікелей шығындар және қызметтерді орындаудан түскен кіріс танылғанға дейін пайда болатын кез келген қосымша тікелей шығындар алдын-ала төлем ретінде кейінге қалдырылуы керек және тиісті қызметтер кірісі танылған кезде шығыстар болып саналады.[1]

Кәсіпорынға тұтастай алғанда қызмет көрсетуге және оның өндірістік-шаруашылық қызметін басқаруға байланысты жалпы шығатын шығындар жалпы және әкімшілік шығындар болып табылады. Бұл шығындар есебі 7210 «Әкімшілік шығындар» шотында жүргізіледі, жалпы және әкімшілік шығындарды есепке алатын тізімдемеде немесе машинограммаларда жүргізіледі. Оған жазбаларды кәсіпорын бекіткен баптардың номенклатурасына қарай және әзірлік кестелері мен құжаттарынан корреспонденцияланатын шоттар бойынша жазады (1-кесте).

1-кесте. 7210 «Әкімшілік шығындар» шотымен корреспонденцияланушы шоттар

№	Шаруашылық операцияларының мазмұны	Дебит	Кредит
1	Материалдық емес активтер бойынша тамортизация есептелгенде:	7210	2741
2	Негізгі құралдардың тозуы есептелді:	7210	2421
3	Жалпы және әкімшілік шығындарға шикізат және материалдар жұмсалды:	7210	1310
4	Әкімшілік қызметкерлерге еңбек ақы есептелгенде:	7210	3350
5	Есепті кезеңнің соңында жалпы және әкімшілік шығындардың сомасы қаржы-шаруашылық қызмет нәтижелеріне көшіріліп жазылады:	5610	7210.

Егер қызметтерден түсетін табыс пропорционалды орындау әдісіне сәйкес танылса, бастапқы тікелей шығындар осы қызметке қатысты кірістер танылған кезде шығыстар деп есептелуге тиіс. Алайда, қосымша тікелей шығындар олар пайда болған кезде шығындар болып саналуы керек.

Егер қызметтерден түскен табыс инкассалау әдісі бойынша танылса, барлық тікелей шығындар олар туындаған кездегі шығыстар болып есептеледі.

Өнімдерді немесе қызметтерді сатумен тікелей байланысты емес шығыстарға кезең шығыстары да, бөлінген шығыстар да кіреді. Мысалы, жарнама шығындарының белгілі бір түрлері, аяқталмаған өнімдер немесе қызметтер бойынша келісілген мәмілелерге жұмсалған уақыт үшін өтемақы, жалпы әкімшілік шығындар мен амортизация. Кезең шығыстары мен Кезең өнімдері мен қызметтерін сатудан түскен кірістерді салыстырудың объективті негізі болмағандықтан, мұндай шығындар олар пайда болған кезде шығыстар болып саналуы керек. Осылайша, бөлінген шығындар кезеңдер бойынша біркелкі бөлінуі керек [3].

Табыстың негізгі функциясы-тауарларды сатып алуға немесе оларды өндіруге жұмсалған шығындарды, қаражатты өтеу. Кәсіпорын қызметінен алынған қаржы қаражаты шоттарға түседі. Уақытылы аударымдар мыналарды қамтамасыз етеді:

- компания қызметінің тұрақтылығы;
- тауар айналымының үздіксіздігі.

Әдетте кіріс келесі мақсаттарға жұмсалады:

- төлем қызметтерін жеткізушілер;
- өнімді немесе оны өндіру үшін материалдарды сатып алу;
- қызметкерлерге жалақы төлеу;
- салық алымдарын төлеу;
- кәсіпорынды кеңейту [2].

Яғни, қаражат әдетте бизнесті дамытуға және оның өміршеңдігін сақтауға жұмсалады.

Түсімнің кідіріспен түсуі теріс әсерлерге әкеледі:

- кәсіпорынның шығындары;
- пайда көрсеткіштерінің төмендеуі;

- несиелік төлемдер бойынша мерзімдерді бұзғаны үшін есептелген айыппұлдарды төлеу;
- іскер әріптестер алдындағы шарттық міндеттемелерді бұзу;
- барлық төлемдерді төлеу мүмкін еместігі.

Ұйым басшысы кірісті үздіксіз алуды қамтамасыз етуі керек. Қаражаттың тұрақты және уақтылы түсуінсіз бизнес өмір сүре алмайды.

Жалпы пайда қызметтің негізгі түрі бойынша түсім мен шығыстар арасындағы айырмаға тең болады. Қандай да бір себептермен кәсіпорын активтерінің құнын арттыру нәтижесінде капиталдың өсуі кіріс болып табылмайды. Қайырымдылық ұйымдары үшін табыс алынған ақшалай сыйлықтардың жалпы құнын қамтиды.

Өнімді өткізуден түскен түсім шарттарға сәйкес тауарларды, дайын өнімді, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді бағалар, тарифтер бойынша өткізу нәтижесінде алынған немесе алынуға жататын ақша қаражатын не ақшалай мәндегі өзге де мүлікті қамтиды. таза кіріс, жалпы түсімнен айырмашылығы, салық мөлшеріне азаяды.[4]

Сонымен қатар, кәсіпорынның қызметін бірнеше бағытта сипаттауға болады, мысалы:

- өнімді (орындалған жұмыстарды, көрсетілген қызметтерді) сатудан түсетін негізгі қызметтен түсетін түсім);
- айналымнан тыс активтерді сатудан, бағалы қағаздарды сатудан қаржылық нәтиже түрінде көрсетілген инвестициялық қызметтен түскен түсім;
- қаржылық қызметтен түскен түсім.

Жалпы кіріс осы үш бағыттағы кірістерден тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Козлова Е. П. ұйымдардағы бухгалтерлік есеп-3-ші басылым., перераб. және қосымша. – М.: Қаржы және статистикалық, 2017. – 752 б.
2. Агеева О.А. Бухгалтерлік есеп және талдау 2 сағат 1 бөлім. Бухгалтерлік есеп: академиялық бакалавриатқа арналған оқулық. – М.: Юрайт баспасы, 2017. – 273 б.
3. Қаржылық есеп: оқулық. ГетьманаВ.Г. – 5-ші басылым., перераб. және қосымша. – М.: ИНФРА-М, 2016. – 784 б.
4. Камышанов.И. Бухгалтерлік есеп және аудит. – Оқу құралы, 2015. – 679 б.

Секция 10. ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАСЫ БІЗГЕ ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ?

АГАБЕКОВА Д.Б.
ТПП-20-1К студенті
АЛИМОВА Б.Ш.

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушысы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі заманның экологиялық проблематикалары және оның шешу жолдары жазылған.

Түйінді сөздер: табиғат, экологиялық проблема, демография, атмосфераның ластануы, ластағыштар, мұхиттардың ластануы.

Экологияға байланысты проблемалар бүгінгі күні өте өзекті. Егер адам 50-ші жылдары болса. XX ғасыр қоршаған ортаға келтірілген залалдың ауырлығын түсінбесе, бүгінде ол XXI ғасырдың экологиялық жағдайын сенімді түрде бағалай алады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, адамзат қазірдің өзінде құлдырап жатқан әлемде, біртіндеп бүкіл өркениеттің дағдарысына айналатын өсіп келе жатқан экологиялық дағдарыс жағдайында өмір сүріп жатыр. Экологиялық дағдарыс адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастағы тепе-теңдіктің бұзылуы болып саналады.

Біздің заманымыздың жаһандық экологиялық проблемаларынамыналар жатады: (1-сурет) климаттың өзгеруі, қышқыл жауын-шашын, фотохимиялық түтін, парниктік эффект, озон қабатының сарқылуы, шөлейттену, орманның жойылуы, топырақтың тозуы, биосфераның гендік қорының азаюы, қалдықтар проблемалары және т.б.

«Адам-табиғат» жүйесіндегі қарым-қатынастардың көптеген экологиялық проблемалары Ұлттық шаруашылықтардан асып түсіп, жаһандық өлшемге ие болды. Бұл дегеніміз, көп ұзамай бүкіл әлемде идеологиялық емес, экологиялық проблемалар бірінші орынға шығады. Демек, халықтар мен табиғат арасындағы қатынастар басым болады.

Адам экологиялық проблемаларды сезіне бастады - бұл демографиялық жарылыс. Бұл дегеніміз, популяция экспоненциалды түрде өседі, ал табиғи ресурстар тек арифметикалық жолмен қалпына келеді. Яғни, біздің жер әлем халқын тамақтандыра алмайды. Біздің білуімізше, әлем халқы қазірдің өзінде 7 миллиардтан асады. Міне, мәселе – табиғи ресурстардың жетіспеушілігі. Екінші себеп-қоршаған ортаға теріс антропогендік әсер.

Біздің заманымыздың ерекшелігі - адамның қоршаған ортаға қарқынды және жаһандық әсері, ол теріс салдармен бірге жүреді. Адам мен табиғат арасындағы қайшылықтар күшейе түседі, өйткені адамның материалдық қажеттіліктерінің өсуіне шек жоқ, ал табиғи ортаның оларды қанағаттандыру қабілеті шектеулі.

Жаһандық экологиялық проблемалардың екі негізгі аспектісі бар: табиғи процестер нәтижесінде пайда болатын экологиялық дағдарыстар; антропогендік әсерден және табиғатты ұтымсыз пайдаланудан туындаған экологиялық дағдарыстар.

Дағдарыстық жағдайлардың пайда болуының негізгі проблемасы-планета адам қызметінің қалдықтарымен, өзін-өзі емдеу және өзін-өзі тазарту функциясымен күреседі.

Экологиялық проблемаларға әкелетін қоршаған ортаның әртүрлі ластануын қарастырайық.

Атмосфераның ластануы дегеніміз – атмосфералық ауаға өзіне тән емес химиялық, биологиялық, физикалық заттарды енгізу немесе олардың табиғи концентрациясының өзгеруі.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) мәліметтері бойынша, жыл сайын әлемде ауаның ластануына байланысты шамамен 3,7 миллион адам қайтыс болады. Онкологиялық аурулардың пайда болуы негізінен ластанған ауаның нәтижесі екендігі дәлелденген. Әсіресе үлкен мегаполистер зардап шегеді. Өнеркәсіптік кәсіпорындар болғандықтан, пайдаланылған газдардың көп мөлшері және т.б. алайда ластаушы заттар заттарды трансшекаралық тасымалдау арқылы жақын аудандарға да енуі мүмкін. Атмосфераны ластаудың табиғи (табиғи) және антропогендік (жасанды) көздері бар. Табиғи түрлерге-жанартау атқылауы, орман және дала өрттері, шаң, ауа-райы процестері және т. б. ластанудың жасанды көздерін бірнеше түрге бөлуге болады:

Өнеркәсіптік - кәсіпорындарда (ЖЭС, АЭС, қара және түсті металлургия және т. б.) жұмыс барысында пайда болатын шығарындылар түріндегі ластағыштар.);

Көлік-автокөлік, теміржол, әуе, өзен және теңіз көлігінің жұмысы кезінде пайда болатын ластағыштар;

Тұрмыстық-бұл үйлерде Отын жағу, тұрмыстық қалдықтарды өңдеу нәтижесінде пайда болатын ластаушы заттар.

Атмосфералық ауаны ластаудың антропогендік көздері ең қауіпті, өйткені олар ауаға бөгде, өзіне тән емес газдар мен заттарды әкеледі. Жасанды шыққан барлық ластаушы заттар агрегаттық жай-күйіне қарай: сұйық, қатты және газ тәрізді болып бөлінеді. Шығарылатын жасанды ластаушы заттардың жалпы массасының шамамен 90% - ы газ тәрізді ластағыштарға тиесілі.

Ең үлкен қауіп-атмосфераның фреондармен ластануы, өйткені фреондар озон экранының бұзылуына ықпал етеді. Озон экраны-бұл озон молекулаларының концентрациясы бар атмосфера қабаты. Өз кезегінде, озон экраны-бұл жердің қорғаныш пленкасы, ол барлық тіршілік иелері үшін зиянды ультракүлгін сәулелерді өткізбейді.

Мұхиттардың ластануы.

Мұхиттардың рөлі шексіз. Біріншіден, мұхиттар тұщы судың көзі болып табылады, яғни тұзды су мұхиттың үстінен буланып кетсе, ол көтеріліп, тұз түбінде қалады, өйткені тұз буға қарағанда ауыр. Әрі қарай, су айналымынан кейін, тұзсыздандырылған су жауын-шашын түрінде жерге түседі. Екіншіден, Мұхит оттегінің негізгі көзі болып табылады, өйткені атмосфераға кіретін оттегінің шамамен 70% планктонның фотосинтезі кезінде шығарылады. Үшіншіден, Мұхит белгілі бір дәрежеде жер бетіндегі климат пен ауа-райының қалыптасуына ықпал етеді. Бесіншіден, мұхит теңіз өнімдері мен минералды ресурстардың көзі болып табылады. Сондай-ақ көлік жолы ретінде қолданылады.

Мұхиттардың адамдардың өмірін қамтамасыз ету рөлінің барлық жағымды қасиеттеріне қарамастан, мұхитқа адамның өзі түзетілмейтін зиян келтіреді. Мұхиттың негізгі ластаушы заттары-мұнай және мұнай өнімдері әртүрлі қоқыс қалдықтар болып табылады(2). Мұнайдың ластануы қауіпті, өйткені: біріншіден, мұнай Мұхит бетіне төгілген кезде оттегінің теңіз флорасы мен фаунасына енуіне жол бермейтін пленка пайда болады; екіншіден, мұнайдың өзі улы қосылыс

болып табылады. Мұхитта радиоактивті қалдықтарды көму әсіресе қауіпті.

Топырақтың ластануы.

Топырақ-адамдар үшін азық-түлік жеткізушісі. Топырақтың ластануы бұл адамның біртіндеп өліміне әкелетінін білдіреді. Топырақ әртүрлі ластану көздерімен ластанған. Топыраққа химиялық заттарды әкелетін табиғи шығу көздері бар: қышқыл жаңбырдың түсуі;

Бірақ ең қауіптісі-антропогендік ластанушы заттар:

ауыл шаруашылығы (пестицидтер мен тыңайтқыштарды қолдану);

автокөлік (пайдаланылған газ);

өнеркәсіптік кәсіпорындар;

өнеркәсіптік және тұрмыстық шыққан қатты және сұйық қалдықтарды тастау;

радиоактивті қалдықтарды көму.

Топырақ – адамды азық – түлікпен, жануарларды азықпен, өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз ететін ерекше табиғи байлық. Топырақ өзінің ерекше қабілеттерін жоғалтпауы үшін Сіз Топырақтың құрамы мен қасиеттерін және оның қалай пайда болғанын білуіңіз керек. Топырақты дұрыс, ұтымды пайдалану арқылы ол өзінің сапасын жоғалтып қана қоймай, одан да жақсы байытылып, құнарлы болады. Бұл табиғи компонентпен дұрыс жұмыс істеу керек.

Жоғарыда аталған барлық проблемалар бүкіл адамзаттың проблемалары болып табылады. Бұған көз жеткізу үшін әлемнің экологиялық проблемалары картасын ашқан жөн. Ол бүкіл планетаның табиғи және антропогендік шығу тегі әртүрлі экологиялық проблемалардан зардап шегетінін көрсетеді. Енді адамзат таңдау алдында тұр: табиғи циклдарды ескере отырып, табиғатпен " ынтымақтасу " немесе зиян келтіру. Біздің планетамыздағы адамзаттың болашағы, планетаның өзі сияқты, біз бүгін таңдайтын нәрсеге байланысты.

Жаһандық экологиялық мәселелерді шешудің кейбір жолдарын қарастырайық:

Топырақ эрозиясы мәселесін шешу жолдары:

орман отырғызу (бұталар мен ағаштар): ағаштар мен бұталар жел жолында тұрып, тамырлары топырақты байланыстырады;

экологиялық таза егіншілік: органикалық тыңайтқыштар суды жақсы сақтайды, топырақтың кебуіне және ауа-райына жол бермейді.

Тропикалық ормандарды жою мәселесін шешу жолдары:

ылғалды тропикалық ормандар өсетін елдерде оларды өлімнен құтқару үшін жерге меншік құқығын реформалау;

бай елдердің ет пен ағашқа қажеттілігін азайту арқылы тропикалық ормандарда мал өсіру мен ағаш жинауды бақылау;

табиғи табиғи циклдарды ескеретін орман ресурстарын пайдаланудың тиімді әдістері және т.б., мысалы, табиғи резеңке өндірісі.

Шешу жолдары қышқылды жауын-шашын және басқа да ластанулардан:

электр станцияларында және көлікте сүзгілерді орнату;

жаңартылатын энергия көздерін пайдалану;

басқа химиялық емес тыңайтқыштарды қолдану;

өнеркәсіптік шығарындылар мен қалдықтармен қоршаған ортаның ластануын тоқтату.

Шөлдің пайда болу мәселесін шешу жолдары:

дамымаған елдердің экспорттық дақылдарды өндіруге тәуелділігінің төмендеуі: оларды жақсы жерлерде өсіру шаруаларды көп ұзамай шөлге айналатын ең нашар жерлерге көшуге мәжбүр етеді;

суарудың тиімді әдістерін қолдану;

орман екпелерін белсенді отырғызу.

Барлық ұсынылған шараларды әлемдік деңгейде жүзеге асыру қажет. Ол үшін елдер арасындағы тығыз халықаралық ынтымақтастық қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. <http://www.saveplanet.scu>
2. Кочуров Б. и. экологиялық жағдайлар географиясы (аумақтардың экодиагностикасы). – М.: ИГ РАН, 1997. – 156 б.
3. Қоршаған ортаны қорғау / анықтамалық. Құрастырушы Л.П. Шариков.
4. <http://www.wwf.ru>.

ПРОБЛЕМА ТБО И ИХ УТИЛИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

МОЛЧАНОВА В.А.

студентка группы Эко-18-2

ОСПАНОВА Г.К.

Научный руководитель, к.х.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние бытовых отходов в Республике Казахстан, а также меры, принимаемые для улучшения ситуации. Проведен анализ по образованию и утилизации твердо бытовых отходов, а так же приведены выводы для решения проблем с отходами в стране.

Ключевые слова: твердо бытовые отходы, утилизация, переработка, здоровое население, экологическая безопасность.

На современном этапе жизни человечество достигло большого развития. В результате жизнедеятельности человека большими темпами растет увеличение количества отходов в окружающую среду. Объем отходов производства, а так же рост потребления во всем мире приобрел глобальные масштабы. В связи с этим остро возникла проблема утилизации твердых бытовых отходов. Она начала набирать свою актуальность в 20 веке, когда на территориях населенных пунктов и производств стали появляться свалки, которые занимали огромные площади.

Цель данной работы является изучение рекомендаций по утилизации, переработке и сокращению отходов.

На сегодняшний день масса твердо бытовых отходов (ТБО), поступающих ежегодно в биосферу составляет около 500 млн тонн в год. Отходы являются источником поступления в окружающую среду вредных химических, биологических, биохимических веществ. Это является угрозой для здоровья и жизни человека.

В среднем по Казахстану накапливается более 5 млн тонн мусора в год. Большая часть отходов отправляется на захоронение и только примерно 10% идет на переработку. На сегодняшний день это очень серьезная экологическая ситуация в стране. Согласно Концепции по переходу Казахстана к «зеленой» экономике, переработка отходов должна к 2030 году составлять до 40%, а к 2050-му - до 50% [1].

С каждым годом в Казахстане образуется более 5 млн тонн твердо бытовых отходов. Каждый отход имеет свое свойство, состав и уровень опасности для окружающей среды. Мусор можно подразделить на категории: синтетические и биологические.

К синтетическим можно отнести:

- металлические изделия;
- стеклянные изделия;

- пластмасс;
- древесина;
- макулатуру

К биологическим отходам:

- пищевые коммунальные отходы;
- мусор;
- кости.

Классификация твердых бытовых отходов по времени использования, использования для обработки, времени разложения, происхождения, статуса агрегирования, классов опасности. По условиям использования отходы делятся на краткосрочные (продукты гигиены, ткани, обувь, макулатура, пластик) и долгосрочные (техническое оборудование, резиновые и металлические изделия).

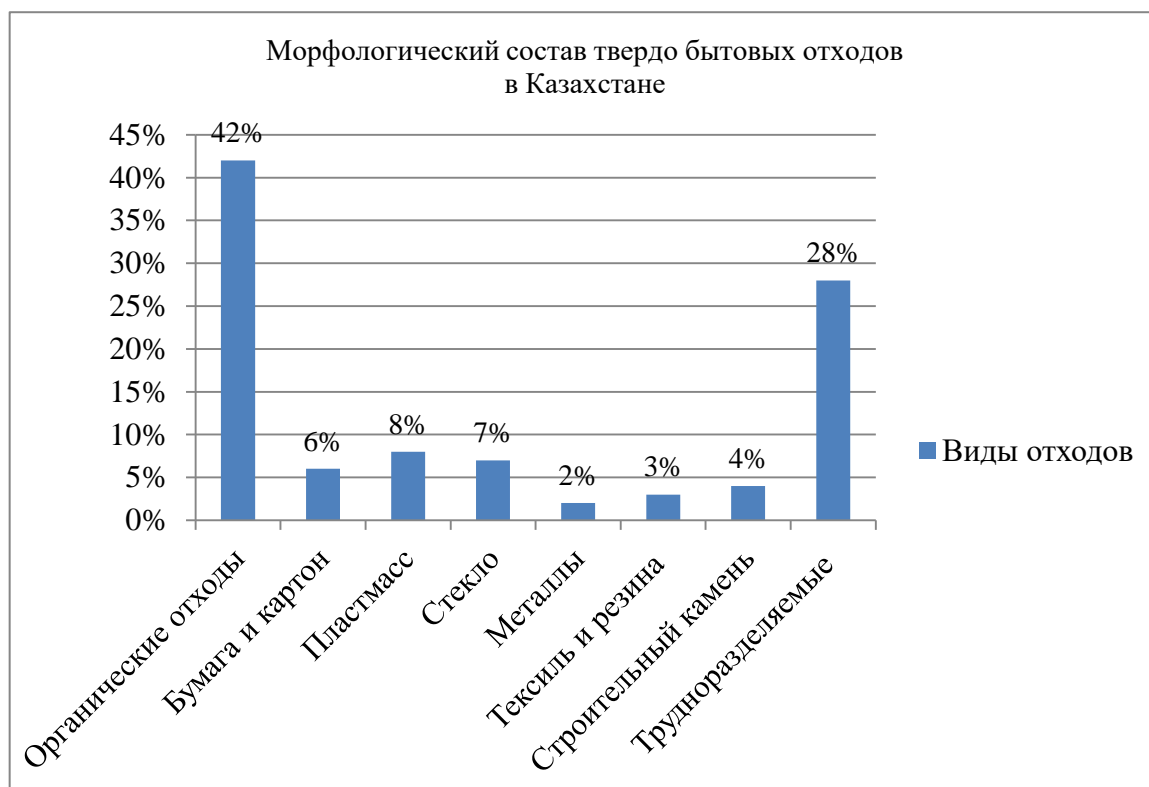

Рисунок 1 – Морфологический состав твердо бытовых отходов в Казахстане

Различные виды отходов требуют свою классификацию и специализированную обработку. Органическую продукцию легче всего переработать. С появлением искусственной продукцией человечеству стало трудно бороться. Но инновации и усовершенствованные технологии позволяют нам перерабатывать практически все виды твердо бытовых отходов. Отходы, которые не могут быть переработаны по тем или иным причинам (токсичность, происхождение, химические свойства), сдаются на захоронение или сжигание (при условии, что они не наносят вред окружающей среде).

ТБО делятся на промышленные и коммунальные. Первый пункт классификации включает отходы производства, а второй пункт для потребления. До развития технологического прогресса все отходы являлись опасными. На сегодняшний день с развитием нашего прогресса появились способы утилизации и переработки. На данный момент важно обращать внимание не только на происхождение отходов, но и на их состав и степень опасности.

Проблема переработки отходов становится все более актуальна и набирает высокие обороты. На данный момент большие части территорий страдают от миллионного количества твердых отходов.

Следует отметить, что сегодня в Казахстане накоплено более 22 миллиардов тонн отходов. Из них более 16 миллиардов тонн искусственно созданных минеральных образований, около 6 миллиардов тонн опасных и 96 миллионов тонн твердых бытовых отходов (ТБО). Ежегодно образуется около 70 миллионов тонн промышленных отходов, из которых около 25 миллионов тонн токсичны [2].

На сегодняшний день в нашей Республике и во многих других городах ведется единый сбор для мусора. Этот вопрос так и не решается. Все, что мы выкидываем в один контейнер вывозится на единую свалку.

Многие из которых не соответствуют требованиям гигиены, имеется ряд незаконных свалки, которые значительно ухудшают гигиеническое состояние помещения. Большая часть твердых отходов скапливается и находится на несанкционированных свалках.

В городах нашей страны до сих пор преобладает унитарный сбор твердых бытовых отходов без разделения по фракциям, практически весь объем твердых бытовых отходов (ТБО) вывозится на полигоны, многие из которых не отвечают санитарным требованиям, имеются многочисленные нелегальные свалки, существенно ухудшающие санитарное состояние территорий. Основная масса ТБО без разделения на компоненты вывозится и складывается на открытых свалках, 97% которых не соответствует требованиям экологического, санитарного законодательства. Менее 5% ТБО подвергается утилизации и сжиганию.

Таблица 1. Твердо бытовые отходы

№	Наименование области, города	За 2019 г.		
		Образовано	Сортировка и переработка	
		ТБО, тонн	ТБО	
			тонн	%
1	Акмолинская	241 000	7 056	2,93
2	Актюбинская	298 600	34 894	11,69
3	Алматинская	628 681	173 200	27,55
4	Атырауская	207 798	3 522	1,69
5	ВКО	183 550	8 883	4,84
6	Жамбылская	95 691	2 975	3,11
7	ЗКО	108 111	5 712	5,28
8	Карагандинская	651 300	106 771	16,39
9	Костанайская	250 000	24 118	9,65
10	Кызылординская	147 000	10 912	7,42
11	Мангыстауская	182 323	2 590	1,42
12	Павлодарская	117 365	138	0,12
13	СКО	66 100	5 015	7,59
14	Туркестанская	137 952	9 896	1,17
15	г.Алматы	480 000	27 383	5,7
16	г.Нур-Султан	307 626	37 673	12,25
17	г.Шымкент	216 178	39 525	18,28
	Всего	4 319 246	497 225	11,51

Сегодня по Республике Казахстан действуют более 3 тыс. полигонов, из которых всего 12% соответствуют экологическим и санитарным требованиям.

Таблица 2. Количество полигонов ТБО в Казахстане

Рейтинг	Регион	Количество полигонов ТБО, ед.	Количество соответствующих нормам полигонов, ед.	Для полигонов соответствующих нормам, %
	Итого по РК	3 292	601	18,26
1	Нур-Султан	1	1	100
2	Шымкент	1	1	100
3	Жамбылская	159	159	100
4	Туркестанская	163	150	92,02
5	Костанайская	266	111	41,73
6	Мангистауская	24	8	33,33
7	Атырауская	82	9	10,98
8	Акмолинская	130	26	20,00
9	Карагандинская	202	40	19,80
10	ВКО	430	26	6,05
11	СКО	458	17	3,71
12	Актюбинская	323	12	3,72
13	ЗКО	208	2	0,96
14	Кызылординская	145	4	2,76
15	Алматинская	313	13	4,15
16	Павлодарская	336	5	1,49

Во многих странах принимаются меры для повседневного решения вопросов сбора и переработки твердо бытовых отходов на национальном, региональном или отраслевом уровнях, а также разрабатываются, рассматриваются и утверждаются специальные программы удаления отходов.

Эти программы включают исследования и разработки, разработку новых технологических процессов обращения с отходами и специального технологического оборудования. Текущее состояние по отходам на данный момент является слабым. Большую часть территорий занимают несанкционированные свалки. По статистическим данным они занимают около 90% наших территорий. Эта экологическая проблема рассматривается в различных концепциях [3].

Твердо бытовые отходы - смесь сбросов. Каждый отход имеет свое свойство, состав и уровень опасности для окружающей среды.

Сегодня мы начинаем понимать, что в национальном масштабе невозможно решить проблему твердых бытовых отходов простым выделением новых мест для их складирования и захоронения.

Рекомендации по улучшению ситуации в области утилизации, переработки и сокращению отходов в Республике Казахстан:

- Снижать количество образующихся отходов на территориях;
- Использовать вторичную переработку;
- Проводить сортировку мусора;
- Организациям, которые предоставляют свою продукцию, перерабатывать ее самой;
- Отдавать предпочтение многоразовой упаковке.

На сегодняшний день масса твердо бытовых отходов (ТБО), поступающих ежегодно в биосферу составляет около 500 млн тонн в год. Отходы являются источником поступления в окружающую среду вредных химических, биологических, биохимических веществ. Это является угрозой для здоровья и жизни человека.

Список литературы:

1. Стратегический план Министерства охраны окружающей среды Республики Казахстан на 2011 - 2017 годы (утвержден постановлением Правительства Республики

Казахстан от 8 февраля 2017 года № 98).

2. Харитонов Г.Н., Методологические и методические проблемы ликвидации объектов накопленного экологического ущерба в районах Крайнего Севера (на примере Мурманской области), 2017.

3. ГОСТ Р 54003-2010 Экологический менеджмент. Оценка прошлого накопленного в местах дислокации организаций экологического ущерба. Общие положения. Национальный стандарт РК, утвержден и введен в действие Приказом Федерального агентства по техническому регулированию и метрологии от 30 ноября 2018 г. N 594-ст.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕТІСАЙ АУДАНЫНДАҒЫ СОРТАҢ ТОПЫРАҚТЫ ИГЕРУ БОЙЫНША МАҚТА ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ ТҰЗҒА ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

ОШАНОВА Г.А.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада мақта мен бақша дақылдарының тұзға төзімділігін қазіргі жағдайда арттыру және осы дақылдардың өнімділігін арттырудың ерекшеліктері қарастырылған. Түркістан облысы Жетісай ауданындағы сортаң топырақты игеру бойынша мақта дақылдарының тұзға төзімділігін арттыру жолдары сипатталады.

Түйінді сөздер: тұздану, сортаң жер, тұзға төзімділік, дренаждау.

Мақта өсіру және бақша өсіру Түркістан облысының Жетісай ауданындағы шөлді аймақта орналасқан ауылшаруашылық өндірісінің негізгі салаларының бірі болып табылады. Климаттық жағдайлар мен топырақ жамылғысы суармалы егіншілікті қажет етеді. Бұл жерлерді суармалы егіншілікке игерудің алғашқы жылдарынан бастап (1930-шы жылдары) топырақтың қайталама тұздануымен күрес мәселесі туындады. М.Н. Ерлепесовтың мәліметі бойынша (1955) суаруға дейін жер асты сулары 10 м тереңдікте жатты, содан кейін 2,5 м-ге көтерілді. Жер асты сулары деңгейінің көтерілуі суармалы алқаптардың өсуіне байланысты гидрогеологиялық жағдайлардың өзгеруінен, сондай-ақ суды ұтымсыз пайдалану және суару техникасындағы кемшіліктер нәтижесінде пайда болды, бұл фильтрация шығындарының көбеюіне себеп болды.

КСРО Ғылым академиясының Топырақ институтының ұзақ мерзімді зерттеулері және өндірістік тәжірибелер жер асты сулары минералдануы күшті көбеюі болатын суару карталарының төменгі мен ортаңғы бөліктеріне қарағанда тұзданбаған жер асты сулары бар суармалы арықтар маңындағы жерлерге тұздылық аз әсер ететіндігін анықтады. Осы зерттеулердің негізінде мақтаға берілген жерлерді байырғы жерді қалпына келтіру жоспары құрылды. Жоспарда алқап орындарын капиталды жоспарлау, сортаң жерлерді шаю, коллекторлық-дренаждық желіні дамыту және жақсарту сияқты шаралар болды.

Ормандарды қалпына келтіру тұздану мен батпақтануға қарсы күрестің күшті құралы болып табылады. Жапырақтары буланған ағаштар тамыр жүйесінің көмегімен топырақтан судың көп мөлшерін бөліп алады. Зерттеулер көрсеткендей, өсіп келе жатқан бір тал вегетациялық кезеңде шамамен 90 текше метр, терек - 83 және тұт - 66 текше метр сумен буланады. Ағаш тамырларының ену тереңдігі 15 метрге жетеді. Осыған байланысты ағаш плантацияларының астындағы жер асты суларының деңгейі төмендейді.

Сортаңданудың алдын алу және топырақтың құнарлылығын арттырудың тағы бір тиімді шарасы - шөптердің қатысуымен ауыспалы егістерді енгізу (жоңышқа, шалғындық бетеге және т.б.). Шөптер жыртылғаннан кейін мақтаның өнімділігі 40-45 ц / га жетті.

Тәжірибеде көргендей, капиталды жоспарлау және ауыспалы егістерді енгізу жердің мелиоративті жағдайын түбегейлі жақсартпайды, бұл үшін дренаждық желі қажет. Кейінірек XX ғасырдың 90-жылдарына дейін жұмыс жасаған тік дренаж жүйесі жасалды және

енгізілді. КСРО ыдырағаннан кейін бұл жүйе иесіз қалды және оны жергілікті халық тонады. Қазіргі уақытта дренажсыз жағдайда жер асты сулары деңгейінің көтерілуі және топырақтардың қайталама тұздануы байқалады. Мақта өнімінің өнімділігі біртіндеп 10-15 ц / га дейін төмендейді, ал сортаң жерлерде өледі.

Бұл зерттеудің мақсаты - мақта мен бақша дақылдарының тұзға төзімділігін қазіргі жағдайда арттыру және осы дақылдардың өнімділігін арттыру жолдарын іздеу.

Сортаң топырақты дамытудағы ғылыми эзирлемелер екі бағытта жүзеге асырылады:

- 1) Сүзу және дренаждау жолы арқылы топырақ тұзының мөлшерін азайту;
- 2) Мәдени дақылдардың тұзға төзімділігін әртүрлі мелиоранттар мен жасушалық деңгейде әсер ететін физиологиялық белсенді препараттарды қолдану арқылы арттыру.

Қазақстанда жоғары тұзды және сілтілі егістік топырақты игерудің технологиясы жасалды (қысқ. СТИЖТ-1). СТИЖТ-сортаң топырақты игеруді пайдалануға негізделген жаңа технология. ЖЖМ - жартылай жұмыс істейтін мелиорант - мырыш сульфаты $ZnSO_4$, ол бор токсикозына қарсы қолданылады, топырақ ерітіндісінің сілтілігін және микроорганизмдердің суару суларындағы, сондай-ақ топырақтың жоғарғы қабаттарындағы сілтілік түзгіштік қабілетін төмендетеді.

Мырыш ферменттер құрамына кіретін микроэлемент ретінде өсімдіктерге өте қажет. Ол сондай-ақ ауыр металдарға да қатысты, олардың шекті рұқсат етілген концентрациясы 70 мг/кг құрайды.

ЖЖМ қолдану принципі - топырақтың өзіне және тұқым материалына әсері. Топыраққа қолданудың ұсынылатын дозасы 200 кг / га $ZnSO_4 \cdot 7H_2O$ құрайды. Тұқымдық (отырғызу) материалды 40% $ZnSO_4$ ерітіндісімен өңдеу алдын-ала ұсынылады.

Жаңа технологияның өзегі - бұл тыңайтқыштар жүйесі, топырақты өңдеу жүйесі, су режимінің ерекшеліктері, органикалық қоспаларды енгізуде синергетикалық тиімділік есебінен күшейетін әрекеттер негізінде принципіалды жаңа аз көлемді және арзан мелиоранттарды қолдану. «НТОЗ» тұзды топырақтардағы физико-химиялық және биологиялық процестердің бағытталған реттелуін қамтамасыз етеді. Мелиоранттарды енгізу 7-10 жылда бір рет жүзеге асырылады.

Жаңа технологияның қолданыстағы технологиялармен салыстырғанда артықшылығы келесідей:

1. Алғашқы жылдаы-ақ өте тұзды, сілтілі және сілтілі топырақтарда күріш дақылдарын алдын ала жуусыз және топырақтан тазартпастан алуға мүмкіндік береді. Топырақтың тұздануының рұқсат етілген шегі күріш өсіру әдеттегі технологиясымен салыстырғанда 15-20 есе жоғары.

2. Технология күріштің өсу мерзімін 10-12 күнге қысқартады.

3. «НТОЗ» күріштің шығымын және топырақтың құнарлылығын төмендетпей дренажды және ағынды суларды минералдануы 3 г/л дейін қайта пайдалануға мүмкіндік береді.

4. Қажетті дренаждық ағын модулі 1 гектардан 0,1 л/с-ден аспайды.

5. Дамыған территориялардан тұздарды кетірудің күрт төмендеуіне байланысты күріш алқаптарының қоршаған ландшафттарға кері әсері басқа технологиялармен салыстырғанда едәуір төмендейді. Сілтілік топырақтардағы ПФКМ күрішке қатысты әрең еритін улы тұздар түзеді және оларды дренажды және сарқынды сулармен кетіру өте қиын.

6. Күріштің астық сапасы жақсарады. Ол ақуыздың, маңызды амин қышқылдарының, дәрумендердің және басқа да маңызды биохимиялық ингредиенттердің құрамын арттырады.

7. Технология мелиоранттардың ұзақ мерзімді әсерін қамтамасыз етеді (7-10 жыл).

8. НТОЗды пайдалану фосфор тыңайтқыштарын енгізу жылдамдығын екі есеге азайтуға мүмкіндік береді.

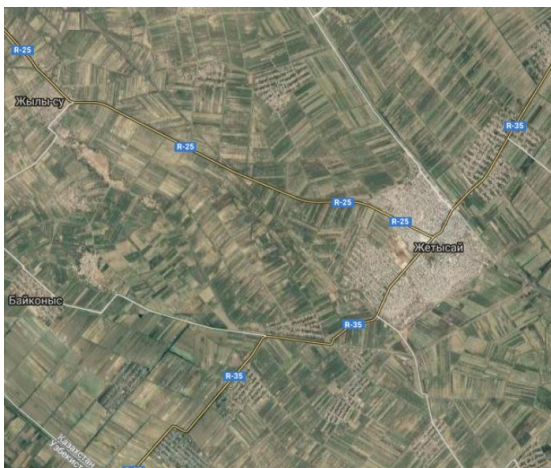
9. Оны тұзды емес әктас топырақтарға қолдану да тиімді.

10. НТОЗ Қазақстанда, Қарақалпақстанда, Қытайда енгізілді және Украинада (Херсон), Ресейде (Краснодар), Солтүстік Кореяда (КХДР) сыналды.

Жетісай өңірі үшін екінші реттік сортаңдану және сортаңданған жерлердің көбеюі мақта мен бақша дақылдарының шығымын төмендететін әр түрлі технологияларды, оның ішінде НТОЗ-ны сынап, мәдени ауылшаруашылық өсімдіктерінің өнімін арттыру өте маңызды.

Зерттеу нысаны - Түркістан облысының Жетісай ауданындағы «ҚазАгро-Вет-Снаб» ЖШС-нің сортаң топырағы (1-сурет).

1 сурет – Ғарыштан зерттеу аймағының көрінісі

Жетісай облысы Қазақстан Республикасының шеткі оңтүстігінде климаты өте құрғақ шөлді аймақта орналасқан. Жылдық орташа температурасы 11-13, шілде ортасында - 29-30 және қаңтарда - 5 -60С. Жазда максималды температура + 42С, қыста ең төменгі температура -32С. Оңды орташа температуралардың қосындысы 4800-50000С құрайды. Жылы кезеңнің ұзақтығы орта есеппен 270-280 күнге жетеді, ал аязсыз кезең 160-170 күнді құрайды. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 120-160 мм құрайды: қыста және көктемде ол орта есеппен 95 мм, жазда 15 мм және күзде 55 мм түседі. Қар жамылғысының орташа биіктігі 10-12 см, ал топырақтың қату тереңдігі 20-30 мм. Гидротермиялық коэффициент 0,2-0,3 құрайды. Жаз айларындағы салыстырмалы ылғалдылық төмен (14-16%). Бұның нәтижесінде өте жоғары булану су бетінен де, топырақ бетінен де пайда болады, әсіресе суарудан кейінгі кезеңдерде.

Табиғи өсімдік жамылғысында галофитті-жусан қауымдастығы, оның ішінде кейреук-жусан (ақ-жер және туран жусан, сирек сексеуіл, кейбір жерлерде ең тармақталған итмұрын, ранг, боялих, сирек эфемера) ассоциациясы және биургун дақтары бар сексеуіл-жусан (биургун, тасбюургун, жүнді және басқа галофиттерден аз, көбінесе климакоптералар жапыраққа қарсы) түрлері басым. Сырдария аймағында тамариск, кәдімгі жантақ және ранг, кей жерлерде шығыс мортук, сіреспе ащы, галофиттер көп өседі. Аралда шоқылы және жоталы-құмды массивтер - псаммофильді бұталы өсімдіктер (ақ сексеуіл, Конолли құмды акация, ұсақ жемісті жүзгун, астрагалус пескодрев және т.б.) өседі.

Аумақ жоғарғы плейстоцен аллювиалды шөгінділерімен жабылған. Топырақ түзуші жыныстар лесс және лесс тәрізді саздақтар болып табылады. Топырақ жамылғысы айқын карбонатты горизонт анықталған ақшыл сазды сұр топырақтардан тұрады. Аумақтың 70% - ке жуығы тегіс рельефті, 22% -ке дейін дөңес пішінді және көлбеу беткейлерге ие, ал қалған 8% ағыны жеткіліксіз қамтамасыз етілген жабық ойпаттарға түседі, онда артық сулар жиналады.

Соңғы жылдары дренаж емес жағдайында үлкен аумақты суару жердің көтерілуіне және топырақтың екінші реттік тұздануына әкелді. Бұл топырақ жамылғысының өзгерісіне әкелді: ашық шөлді сұр топырақтар сортаңдан жоғары тұзды топыраққа дейін әр түрлі дәрежеде гидроморфты болды.Түркістан облысының Жетісай ауданына бару жүзеге

асырылды. Алқаптардың жағдайын тұздану жағдайында зерттеу үшін шаруашылықтың мақта алқаптарына барлау жүргізілді.

Содан кейін тұздылығы жоғары аймақ, яғни бұл жерде тұздылықтың салдарынан мақта өспейді (топырақ бетіндегі тұздардың ақ жабыны) және мақта жақсы жағдайда болатын аймақ таңдалды. Топырақтың тұздылығы жоғары бірінші алқапта сирек мақта дақылдары және өсімдік жамылғысы жоқ, тұзды ақ жабындымен жабылған. Соңғы 4 жылда егістікте мақта болған, ал бұған дейін тыңайған. Бұл жерде шұңқыр жасалып, одан әрі зерттеу үшін топырақ сынамасы алынды.

Таңдау нүктесінің координаттары: N- 40056,043/; E- 068 010.385/. Жер бедерінің теңіз деңгейінен биіктігі - 251м. Өрістің беткі жағы тегіс тегістелген.

Қазба жұмыстарының сипаттамасы:

Тереңдігі, см	Морфологиялық белгілері
0-20	Тұздардың ақ қабаты бар сары-қоңыр, ылғалды, кесек-бұғатталған, тығыз, өсімдік тамырсыз, сазды, біртіндеп ауысады
20-40	Сары-қоңыр, ылғалды, құрылымсыз, сазды

Топырақ сұр-шөптесін.

Екінші алқап мақталы жақсы күйінде таңдалды. Мақта өнімі 2017 жылы 35-42 ц / га, 2018 жылы 27-30 ц / га, 2019 жылы 25-26 ц / га құрады. Сондай-ақ аммиалық селитра 300-500 кг/га-ға енгізілгенімен, өнімділіктің біртіндеп төмендеуі байқалады.

Мақтаның биік жерлеріне арық төселді. Координаттарды қазу: N- 40056,470 /; E- 068 010.444 /.

Арық сипаттамасы:

тереңдігі, см	Морфологиялық белгілері
0-20	Сары-қоңыр бетінен ашық-қоңыр, ылғалды, кесек-сазды, тығыз, мақта тамырлары, ауыр сазды, ауысу біртіндеп
20-40	қара қоңыр, тіпті ылғалды, өте тығыз, құрылымсыз, сазды

Топырақ сұр-шөптесін.

Бұл учаскелерден топырақ үлгілері егістік көкжиектен 0-20, 20-40 см, әрқайсысы 50 кг алынған.

Осы учаскелердің топырағы біздің тәжірибе жүргізіліп жатқан Алматы қаласына жеткізілді.

ҚазҰУ-дың жылыжай аумағында топырақ құрғақ күйге келтіріледі. Содан кейін топырақты ұнтақтайды және 0,5 мм електен өткізеді.

Мақта, қауын және күріш тұқымдарының уыттылық шегін анықтау үшін вегетациялық тәжірибе құру жүргізілді.

2) Бұл кезеңде кесте бойынша келесі жұмыстар аяқталды.

Зертханалық үй-жайлар мен жабдықтар, химиялық шыны ыдыстар, реактивтер, химиялық заттар және т.б. дайындалды.

Жарықтандырумен және тұрақты 250С температурамен арнайы сөрелерге мақта, қауын және күріш-шала тұқымдарының тұзға төзімділігін анықтайтын минивегетациялық тәжірибелері салынды.

Көлемі 100 см³ стакандар келесі қатынастарда тұзды емес және сортаң топырақпен толтырылды: 1) 100 г + 0 (бақылау); 2) 90г + 10г; 3) 80г + 20г; 4) 70г + 30г; 5) 60г + 40г; 6) 50 г + 50 г; 7) 40г + 60г; 8) 30г + 70г; 9) 20г + 80г; 10) 3 рет қайталағанда 10г + 90г. Әр эксперименттер бөлек салынды.

Бірінші тәжірибеде стаканға 5 данадан қауын тұқымы отырғызылды, екінші тәжірибеде стаканға 5 данадан мақта тұқымы, үшінші тәжірибеде стаканға 10 дана күріш тұқымы

отырғызылды. Тәжірибеде топырақты максималды ылғал сыйымдылығына дейін ылғалдандырып, күнделікті сол деңгейде ұстап тұрды.

Бірінші тәжірибеде қауын тұқымдары 7 күн өткеннен кейін 1 және 2 нұсқаларында пайда болды, 5 тұқымның әрқайсысынан 2 данадан көрінбейтін қысымсыз өсе берді, басқа нұсқаларда пайда болмады.

Екінші тәжірибеде мақта тұқымдары 4-ші күні өсіп шықты, 1, 2 және 3 нұсқаларында әрқайсысы 2 данадан өсе берді. Ал қалған нұсқаларда өнім көрінбеді.

Үшінші тәжірибеде күріш-шаланың тұқымдары барлық нұсқаларында өне алмады. Тұқымдар кондиционды болмаған сияқты. Өнімділікке тексеру кері нәтиже берді.

Мақта, қауын және күріш тұқымдарының тұзға төзімділігі бойынша эксперименттерді жалғастыру үшін мелиорант - мырыш сульфаты ($ZnSO_4 \cdot 7H_2O$) 10 кг мөлшерінде сатып алынды.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін орындаушылар таңдалды, үй-жайлар, жабдықтар мен аспаптар дайындалды, топырақ сортаңданған және сортаңданбаған жерлерден әкелінді, олар ұсақталып, эксперименттер жасайтын ыдыстарға салынды.

Тұзға төзімділікті анықтауға арналған алғашқы тәжірибелер көрсеткендей мақтаның тұзға төзімділігі орташа, қауынның деңгейі төмен, ал күріш тұқымы стандартқа сай емес болып шықты.

Калифорниялық жауын құрттарын өсіру үшін компосттан (көң мен өсімдік қалдықтарының қоспасы) биогумусты дайындаудың оңтайлы шарттары анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сапаров А.С., Сулейменов Б.У., Танирбергенов. Эффективность применения удобрений под хлопчатник на орошаемых светлых сероземах // Современное состояние почвоведения и агрохимии, проблемы и пути их решения: Материалы международной научной конференции. – Алматы, 2015. – С 87.

2. Базилевич Н.И., Панкова Е.И. Опыт классификации почв по содержанию токсичных солей и ионов // Бюл. Почв. ин-та им. В.В. Докучаева. – 1972. – Вып. 5. – С.36-40.

3. Строганов Б.П. Проблемы солеустойчивости растений /Б.П. Строганов, Л.К. Клышев, Р.А. Азимов и др. – Ташкент: ФАН, 1989. – 184 с.

4. Мамутов Ж. У., Мамонтов В.Г., Исанова Г.Т. и др. Итерпретация данных водной вытяжки из засоленных почв. – Алматы, 2015.

5. Исаев С. Х., Хайдаров Б. А. Использование коллекторно-дренажных вод для орошения хлопчатника // Бюллетень науки и практики. – 2018. – Т. 4. – №9. – С.109-113.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

ТИЛЕУБАЕВА А.

Эко-19-1к топ студенті

ОСПАНОВА Г.К.

Ғылыми жетекші, х.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыру, соның нәтижесінде халықтың тұрмысын жақсарту өндірістің еңбек материалдық және табиғи қорларын тиімді пайдаланумен тікелей байланысты. Қазіргі кезде және болашақта өндіріс қорларынан барлық түрін кешенді, үнемді пайдалану мәселесін шешкенде ғана экономиканың даму қарқынын анықтауға болады. Мәселенің шешімі алдымен табиғаттың қалыпты жағдайын сақтап, оның ресурстарын тиімді пайдалану.

Түйінді сөздер: қоршаған орта, ластану, экономикалық бағалау, табиғат ресурстары.

Тұрақты экономикалық даму кезінде маңызды рольді тек қана пайда алу емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіз өндірісті басқару маңызды болып табылады. Бұл үшін өндірістердің барлық түрлерін қайта жабдықтауға, алдын ала ескірген және қайта өңдеуді қажет ететін басты қызметтерге айбынды инвестициялар қажет.

Табиғатты пайдалану - бұл басқарудағы ең күрделі объектілердің бірі. Сондықтан да экологиялық процестерді басқару және табиғатты пайдалану экономикасын зерттеу маңызды мағынаға ие [1, 125б.].

Табиғатты пайдалануды басқарудың мақсаты - нормалар мен талаптардың орындалуын қамтамасыз ету, шығарылған өнімнің қоршаған ортаға және өндіріс процестерінің зиянды әсерлеріне шек қою, табиғи қорлардың орынды пайдалануын және олардың бұрынғы қалпына келуін қамтамасыз ету. Табиғатты пайдалануды басқару Республика үкіметімен, министрліктермен және ведомствалармен, жергілікті басқару органдарымен, кәсіпорындар және ұйымдармен жүзеге асырылады.

Табиғатты пайдалануды басқару табиғи орта тепе-теңдігін қамтамасыз етумен, табиғи ресурстар және қоршаған ортаны қорғау, негізгі жоспарларды тиімді пайдалану, ұйымдық-техникалық және экономика-экологиялық іс-шаралардың жүзеге асуын және олардың орындалуын бақылау болып табылады.

Мемлекеттік бағдарламада қоршаған ортаны қорғау және табиғи қорларды тиімді пайдаланудың басты міндеті - табиғатты қорғау және тиімді пайдалану табиғатты қорғау қызметінің қазіргі кезеңінде негізгі бағыт болып саналады. Олардың алдында белгілі бір бағытты қолдау табиғи қорлардың молаюын, сақталуын және қоршаған орта жай - күйін жақсарту мақсаты қойылған. Экологиялық қауіпке күрес бұл барлық адамдардың алдына қойылған міндеті және жауапкершілігі ретінде қаралуы тиіс.

Экологияның тиімді жұмыс істеуінің маңызды шарты, тақырыпты мәжбүрлеп өтеу саласында антропогендік әсерден экономикалық зиян құндылықтары көрсетілген табиғи орта. Табиғи ортаның ластануы мен сарқылуынан болған зиянды өтеу мөлшерін анықтау үшін, қоршаған ортаны экономикалық бағалауды қажет етеді. Экономикалық зиянды бағалау немесе жоспарлау, қоршаған ортаны қорғауға арналған іс-шаралар да есептелінеді. Табиғатты қорғауға арналған іс-шарадан, таза экономикалық есептеудің әсерін тұжырымдаймыз.

Экономикалық зақымдау, қоршаған ортаны ластаудан - бұл нақты ақшалай бағалау мен ықтимал шығындар, табиғи ортадағы теріс өзгерістер нәтижесінде туындайтын антропогендік әсерге байланысты. Адам өзінің тұрақты өндірістік-шаруашылық қызметімен, қоршаған ортаға зиянды әсерін тигізеді. Зиянды газ шығарындыларымен, сарқынды сулармен, қатты қалдықтармен - радиация туғызады. Қоғам, мұндай әсердің қауіптілігін түсіне отырып, өзін және табиғатты осындай жағымсыз нәтижелерден қорғауға әсер етеді.

Қоғам, тазарту құрылыстары мен қалдықты сұрыптау технологиясын салуда, сонымен қатар табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануда. Барлық осы іс-шараларды іске асыру үшін, қомақты қаражат пен материалдық шығынсыз жүзеге асыру мүмкін емес. Кез келген заманауи мемлекет, жыл сайын осы мақсаттарға жету үшін, қомақты қаражат жұмсауға мәжбүр. Бұл шығындар, қоршаған ортаға зақым тигізіп отырған қауып-қатердің алдын алуға бағытталған [2, 78б.].

Қоғам қоршаған ортаның тазалығы үшін күресіп жатқанына қарамастан, өнеркәсіптік өндірістің өркендеуінің ауқымдылығы, зиянды заттарды тазарту деңгейінің жеткіліксіздігі, кейде тиімді құралдардың болмауы кейбір зиянды заттардың пайда болуына алып келеді. антропогендік шығу тегі қоршаған ортаға әлі де түсіп, адам денсаулығына кері әсерін тигізеді, сонымен қатар оның өнеркәсіп, ауылшаруашылығы, өсімдіктер мен жануарлар әлеміндегі қызметінің нәтижесі. Шығындардың тағы бір түрі пайда болады, оны қоршаған ортаға зиянды әсердің салдарын жоюға арналған шығындар деп атауға болады. Бұл шығындар ластанған ортаның зиянды әсерінен зардап шеккен адамдарға медициналық көмек көрсету шығындарын қамтуы мүмкін; дақылдардың шығындарын өтеу қажеттілігімен

байланысты шығындар; таза өндіріс шығындарының орнын толтыру қажеттілігімен байланысты және жұмысшылардың немесе жабдықтардың өнімділігінің төмендеуімен байланысты шығындар. Шығындардың осы екі түрінің жиынтығы қоршаған ортаның ластануынан ұлттық экономикаға келтірілген экономикалық зиян деп аталады.

Қоршаған ортаның ластануы, халық шаруашылығынаның экономикалық залалын анықтау үшін «Табиғатты қорғау іс-шараларын жүзеге асырудың тиімділігі мен халық шаруашылығына келтірілген экономикалық залалды бағалау мен қоршаған ортаның ластану ережелері типтік әдістемесі» (М., 1986) басшылыққа алынады [3, 207б.]. Осы Әдістемеге сәйкес, қоршаған ортаны ластанудан болған экономикалық залал кешенді шама болып табылады және қоршаған ортаға келтірілген залалдар сомасы ретінде айқындалады. Үй шаруашылығына жеке объектілер жатады. Тұжырым - бұл шығарындылардың көлемін біле отырып, біз осы шығындардан туындаған барлық шығындарды есептеуіміз керек.

Қоршаған ортаға кері әсерін тигізіп тұрған зиянды заттардың әртүрлі салалардың шығынын есептеуіміз қажет.

Экономикалық зиянды бағалау екі әдісті қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін:

- тікелей санау әдісі бойынша;
- «моно-ластаушы» есептеу әдісі бойынша.

Осы әдістердің мәнін қарастырайық.

Тікелей санау әдісін қолдана отырып экономикалық зиянды бағалау зиянды шығарындылар әсер еткен барлық объектілер үшін шығындар мәндерінің қосындысын анықтаудан тұрады. Есептеулер келесі әрекеттер тізбегіне негізделген:

1) оларды қалыптастыру көздерінен зиянды заттар шығарындыларының көлемін есептеу;

2) атмосферадағы (су объектісіндегі) зиянды заттардың концентрациясын анықтау;

3) табиғи зиянды есептеу;

4) экономикалық зиянды есептеу.

Табиғи зиянды анықтау үшін мыналар қолданылады:

- ластанған және ластанбаған жерлерде объектінің жай-күйін салыстыру әдісі, ол ластанған және таза аймақтағы басқа сипаттамаларды бірдей қабылдайды;

- объект күйінің зерттелген көрсеткішіне қоршаған ортаның ластану факторының әсері туралы нақты мәліметтерге негізделген эмпирикалық тәуелділік әдісі. Осы мәліметтер негізінде зиянды қоспалардың шоғырлануы мен табиғи көрсеткіштердің өзгеруі арасында функционалдық байланыс (қатынас теңдеулері) құрылады [3, 68б.].

Тікелей санау әдісі экономикалық зиянның ең сенімді мәндерін алуға мүмкіндік береді, бірақ оны іс жүзінде жүзеге асыру қиын, өйткені қоршаған ортаның өзгеруін сипаттайтын көрсеткіштер туралы толық ақпарат қажет. Сонымен қатар анықтамалық нүктені (қоршаған ортаның бастапқы күйін) білу қажет.

«Моно-ластаушыға» арналған есептеулер келесі реттілікпен жүзеге асырылады:

1) атмосфераға барлық зиянды шығарындыларды немесе су объектілеріне төгінділерді олардың қауіпті деңгейлерін салыстыру негізінде «моно-ластаушы» түріне келтіру;

2) қоршаған ортаның ластануының жалпы деңгейін сипаттайтын шығарындылардың шартты массасын анықтау;

3) белгілі бір аймақтың ластануға реакциясын ескеруге мүмкіндік беретін коэффициент арқылы белгілі бір аймақтың ерекшеліктерін (экологиялық маңыздылығын) ескеру.

4) коэффициентті қолдана отырып (атмосфераға және су объектілеріне шығарындылар үшін әзірленген) азайтылған шығарындылардан болатын залалды ақшалай бағалау, оның мәні инфляцияға байланысты түзетілуге жатады.

Қоршаған ортаның ластануынан болған зиянды бағалаудың бұл әдісінің артықшылығы есептеулердің қарапайымдылығында, бірақ бағалау нәтижелері жеткілікті дәл емес. Экономикалық зиян табиғи ортаның негізгі элементтеріне (ауа, су объектілері, жер ресурстары) осы табиғи компоненттердің әдіснамалық ерекшеліктеріне байланысты бөлек есептеледі [4, 221б.].

«Қоршаған ортаны қорғау шараларының экономикалық тиімділігін анықтаудың және қоршаған ортаның ластануынан халық шаруашылығына келтірілген экономикалық зиянды бағалаудың уақытша стандартты әдістемесіне» (М., 1986) сәйкес, экономикалық зиянды анықтау үшін тікелей есептеу әдісін де қолдануға болады. және эмпирикалық (кеңейтілген) әдіс. Әдісті таңдау есептеу мақсатына байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенова Ә., Самақова А., Есполов Т. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. – Алматы: Ғылым, 2004. – 328 б.
2. Сагимбаев Г.К. Экология и экономика. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 1997. – 144 с.
3. Гирусова Э.В., Лопатина В.Н. Экология и экономика природопользования. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
4. Мамыров Н.С., Упушев Е.М., Тонкопий М.С. Экономика природопользования. – М.: Финансы и статистика; Алматы: Экономика, 2003. – 461 с.
5. Сейтқалиев Ф. Экологиялық проблемалар. – Алматы: Қарасай, 2013. – 460 б.

Секция 11. ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

MS.NET FRAMEWOR ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ «КІТАПХАНАНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КАТАЛОГЫ» ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ

АМАНБАЙ Н.

студентк группы ИС-18-2с

ИБРАГИМОВА М.С.

*Научный руководитель, магистр, старший преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Бұл мақалада MS.NET FRAMEWOR платформасы негізінде «Кітапхананың электрондық каталогы» қосымшасын құру қарастырылған, жобаны жасау үшін бағдарламаны әзірлеу үшін бағдарламаның ішкі архитектурасын, бағдарламалық құралды жасау кезінде ең заманауи құралдардың бірі ретінде C# бағдарламалау тілі және NET кітапханасы қолданылды.

Түйінді сөздер: кітапхана, электронды каталог, тіркелген оқырмандар, оқырман тарихы, .NET кітапханасы, C# бағдарламалау тіл.

"Қоғамды ақпараттандыру" деп аталатын жаһандық процесс қоғамдық өмірдің барлық салаларына әсер етеді. Бұл процесті ерекшелейтін ең бастысы-ақпарат адамзаттың өмір сүруінің іргелі факторы мәртебесін алу. Егер бұрын адамзаттың өмірі мен прогресі негізінен материалдық өндіріске тәуелді болса, қазір олар ақпаратты оның барлық түрлерінде барынша пайдаланбай мүмкін емес.

Қазіргі заманғы кітапхана - бұл дәстүрлі және жаңа, дәстүрлі емес ақпараттық ішкі жүйелерден тұратын күрделі ақпараттық жүйе. Кітапхананың жаңа ақпараттық ішкі жүйелері арасында электронды каталог маңызды рөл атқарады және оны құру кітапханаларды автоматтандырудың басым мақсаты болып табылады. Бұл кітапхананың ақпараттық ресурстарына жылдам және сапалы қол жеткізуге мүмкіндік беретін электронды каталог. Электрондық каталогтың сапасы мен тиімділігі оны құру технологиясын анықтайтын әдістер мен құралдар кешенімен анықталады.

Кітапханаларда жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және интернет ресурстарды пайдаланудың артып келе жатқан белсенділігі пайдаланушыларға жеке кітаптарды жүктеуге және шексіз көруге мүмкіндік береді:

- анықтамалықтар мен энциклопедиялар;
- электрондық каталогтар;
- ретроспективті және ағымдағы библиографиялар;
- жаңалықтар ақпараты;
- журнал мақалаларының көрсеткіштері.

Кітапханаға түрлі баспалардан көптеген кітаптар келеді. Кітапханадағы әр кітапқа нөмір беріледі, содан кейін әртүрлі бөлімдерге беріледі. Кітап түскен кезде мынадай деректер ескеріледі:

- түскен кітаптың нөмірі;
- кітап атауы;
- кітап шыққан баспаның атауы;
- кітап берілген бөлім;
- баспалардың мекен-жайлары;
- баспа атаулары;

– кітапхана бөлімдерінің атауы және орналасқан жері.

Кітаптарды беру мен тапсыруды, жаңа кітаптар мен оқырмандарды жазуды есепке алуды, сондай-ақ қолда бар кітаптар туралы ақпаратты, кітапхана қызметкерлері, кітапхана қоймасының қызметкерлері мен оқырмандар туралы деректерді сақтауды автоматтандыру көзделеді.

Кітапханада сақталған әр кітаптың келесі параметрлері бар:

- Авторы;
- Басылым;
- Шығарылған жылы;
- Жанр;
- кілт сөздер;
- беттер саны.

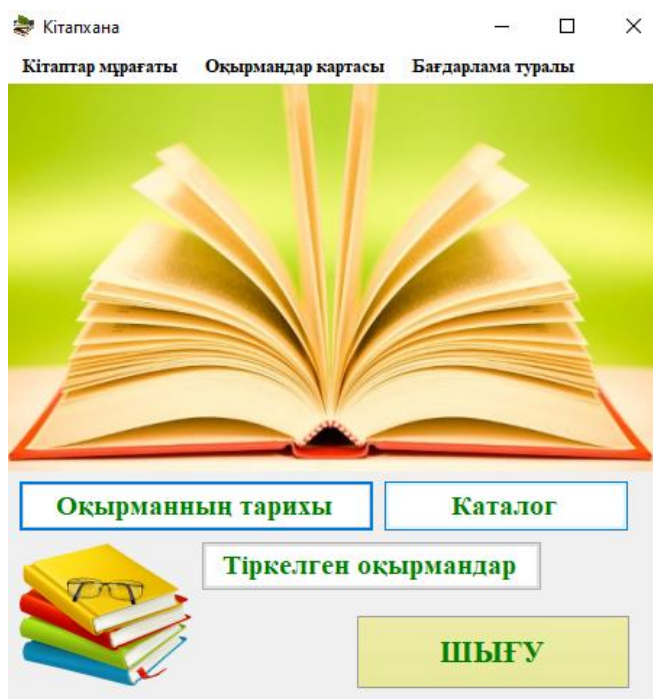
Әр кітап бірнеше данада болуы мүмкін.

Сонымен қатар кітапханада оқырмандар картотекасы жүргізіледі. Әрбір оқырман туралы келесі мәліметтер жазылады:

- Аты-жөні;
- төлқұжат нөмірі;
- мекен-жайы;
- телефон.

Әрбір оқырманға оқырман билетінің нөмірі беріледі.

Бағдарламаны іске асыру үшін алдымен Кітапхана.exe осы жолдар арқылы бағдарламаны ашамыз. 1 – суретте көрсетілгендей бағдарламаның басты беті ашылады. Басты бет Кітапхана деп аталады. Басты бетте бірнеше қызмет түрлері қойылған. Осы қызмет түрлерін баса отырып біз өзімізге керекті мәліметтерді аламыз.

Сурет – 1. Бағдарламаның басты беті

Кітаптар мұрағаты терезесінде кітаптардың түрлері, код номері, автолары көрсетілен.

Жоба аясында кітапхана бағдарламасы әзірленді. Жобалау барысында модульдік және объектіге бағытталған бағдарламалау әдістері қолданылды.

Бағдарламаны әзірлеу үшін бағдарламаның ішкі архитектурасын дұрыс жобалау және жобалауға объектіге бағытталған тәсілдің заманауи әдістерін қолдана отырып, қажетті

сыныптарды іске асыру қажет.

Бағдарламалық құралды жасау кезінде ең заманауи құралдардың бірі ретінде C# бағдарламалау тілі және .NET кітапханасы қолданылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Горяка А.А. Негіздері ASP.NET 2.0. Интернет-ақпараттық технологиялар университеті, Бином. Білім зертханасы, 2017. – 296 с.
2. А. Рассел Джонс Бағдарламалау ASP.NET құралдарымен VB.NET.толық нұсқаулық. Ғасыр+, Энтроп, тәжді басып шығару, NTI, 2018. – 782 с.
3. Дино Эспозито. Microsoft көмегімен бағдарламалау ASP.NET 3.5. Петр, Орыс Редакциясы, 2019. – 1008 с.
4. Д. Н. Столбовский. Web-қосымшаларды әзірлеу негіздері ASP.NET. Бином. Білім зертханасы, Интернет-ақпараттық технологиялар университеті, 2014. – 304 с.
5. Уильям Р. Станек. Internet Information Services (IIS) 7.0. Әкімшінің анықтамалығы. Орыс редакциясы, БХВ-Петербург, 2019. – 512 с.
6. Дино Эспозито. Пайдалану арқылы веб-қосымшаларды әзірлеу ASP.NET және AJAX. Петр, 2012. – 400 с.
7. Programming ASP.NET MVC 4: Developing Real-World Web Applications with ASP.NET MVC, 2017.
8. Джесс Чадвик, Тодд Снайдер, Хришикеш Панда. ASP.NET MVC 4. Көмегімен нақты веб-қосымшаларды әзірлеу ASP.NET MVC. Уильямс, 2013. – 432 с.

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА
КАЧЕСТВА СЕТЕВОГО ПОДКЛЮЧЕНИЯ В КОРПОРАТИВНОЙ СЕТИ
ПРЕДПРИЯТИЯ**

АНТОНЯНЦ Е.Н.

студент группы АВТ-812,

АМЕЛЬЧЕНКО А.О.

студент группы АВТ-812

ИСТРАТОВА Е.Е.

Научный руководитель, к.т.н.

Новосибирский государственный технический университет,
г. Новосибирск, Российская Федерация

Аннотация. В статье представлены результаты модернизации ранее разработанного клиент-серверного приложения для исследования характеристик корпоративной сети. Для модернизации приложения предварительно было проведено сравнение программ для анализа сетевого трафика и выявлены ключевые показатели качества сетевого подключения.

Полученные результаты подтвердили эффективность модернизированного программного продукта и возможность его применения для сбора показателей качества сетевого трафика.

Ключевые слова: сетевой трафик, модернизация, программное обеспечение, качество сетевого подключения, анализ сетевого трафика.

Одной из базовых особенностей планирования и последующей разработки корпоративной сети компании является анализ характеристик сетевого подключения, основанный на проводимом периодически мониторинге сетевого трафика.

Исследование отдельных характеристик сетевого трафика может осуществляться как на основе реальных экспериментальных данных, так и при помощи процесса моделирования физических величин. Для решения данных задач необходимы сбор, обработка и анализ таких статистических показателей, как объем передаваемых данных и скорость данной передачи.

Сбор подобной статистики осуществляется различными программными средствами.

На основе проведенного литературного обзора [1-4] были определены наиболее распространенные программные продукты для захвата и анализа сетевого трафика, к которым относятся следующие: Wireshark, Bandwidth Monitor Pro, tcpdump. В результате проведенного сравнительного анализа указанных программных продуктов можно выделить программу для анализа сетевого трафика Wireshark, обладающую максимальным функционалом. Однако данный анализатор является слишком громоздким для анализа трафика локальных сетей небольших и средних предприятий. Программа Bandwidth Monitor Pro ориентирована на работу с небольшими сетями предприятий, но не обладает всем необходимым инструментарием для сбора необходимых характеристик сетевого трафика. Программный продукт tcpdump по своему функционалу уступает в случае повышенных требований к анализу качества сетевого подключения, которые предъявляются при проведении исследования сетевого трафика в корпоративных сетях или в научных целях.

Помимо изучения функционала программ для анализа сетевого трафика, также необходимо учитывать собираемые и анализируемые с их помощью показатели сетевого трафика, непосредственно влияющие на качество передачи данных в корпоративной сети предприятия. Так, в статье [5] в качестве ключевых показателей производительности сети были изучены следующие: задержка, сквозная задержка, пропускная способность и количество потерянных пакетов. Приведенные выше характеристики сетевого подключения были исследованы ранее на сетевых симуляторах для анализа и оценки производительности транспортных протоколов TCP, UDP, DCCP, SCTP и TFRC. Так, в статье [6] данные протоколы были рассмотрены с точки зрения скорости сквозной задержки, пропускной способности скорости, коэффициента доставки пакетов и количества потерянных пакетов. В работе [7] оценивается производительность UDP, DCCP, SCTP и TFRC для различных потоков трафика: передачи данных, видеотрафика и VOIP в проводных сетях. Критерии производительности, используемые для этой оценки, включают пропускную способность, сквозную задержку и количество потерянных пакетов.

Таким образом, на основе проведенного литературного обзора различных программ для анализа трафика в сетях были выявлены основные показатели сетевого трафика, оказывающие влияние на качество подключения в корпоративной сети предприятия. Как правило, данные характеристики применяются для оценки и анализа производительности транспортных протоколов TCP и UDP. К ним относятся следующие: задержка передачи данных, скорость передачи данных, сквозная задержка передачи данных, коэффициент доставки пакетов, коэффициент потери пакетов.

Цель работы заключалась в модернизации разработанного ранее программного обеспечения для измерения показателей качества сетевого трафика в корпоративной сети предприятия.

Исходный программный продукт [8] разработан на объектно-ориентированном языке программирования C# с использованием технологии сокетов для моделирования процесса передачи сообщений при помощи транспортного протокола TCP. Данное программное обеспечение позволяет собирать статистику по скорости передачи данных и величине задержки сетевого трафика. Имеющиеся функциональные возможности являются недостаточно обширными для проведения исследований и анализа качества сетевого подключения, в связи с чем было принято решение о необходимости модернизации данного программного продукта.

Для реализации возможности добавления новых метрик было решено изменить схему взаимодействия клиента и сервера. Принцип работы исходной программы (рисунок 1) включает последовательное выполнение следующих действий. Клиент посылает серверу запрос на измерение характеристики сети и при необходимости передает параметры измерения. Для измерения скорости параметрами являются общий размер передаваемых данных и размер каждого отдельного пакета. В зависимости от принятых данных, сервер совершает определенные действия, например, в случае измерения задержки передачи

данных, сервер просто отправляет пустой пакет клиенту для измерения времени между отправкой запроса и получением ответа. В случае измерения скорости, сервер принимает все пакеты от клиента, а только потом посылает ответ, содержащий информацию о затраченном на отправку времени.

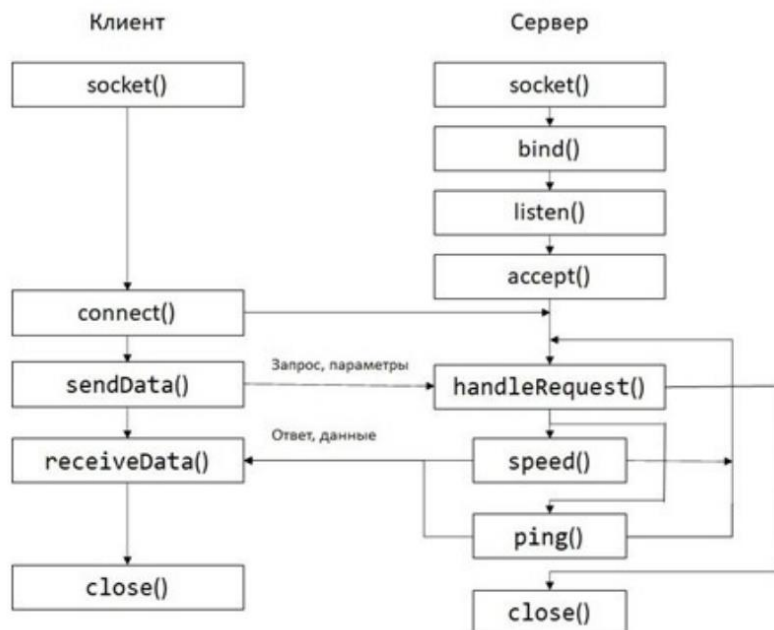

Рисунок 1 – Схема работы исходного программного продукта

На рисунке 2 представлена модернизированная схема взаимодействия клиента и сервера в новой версии программы.

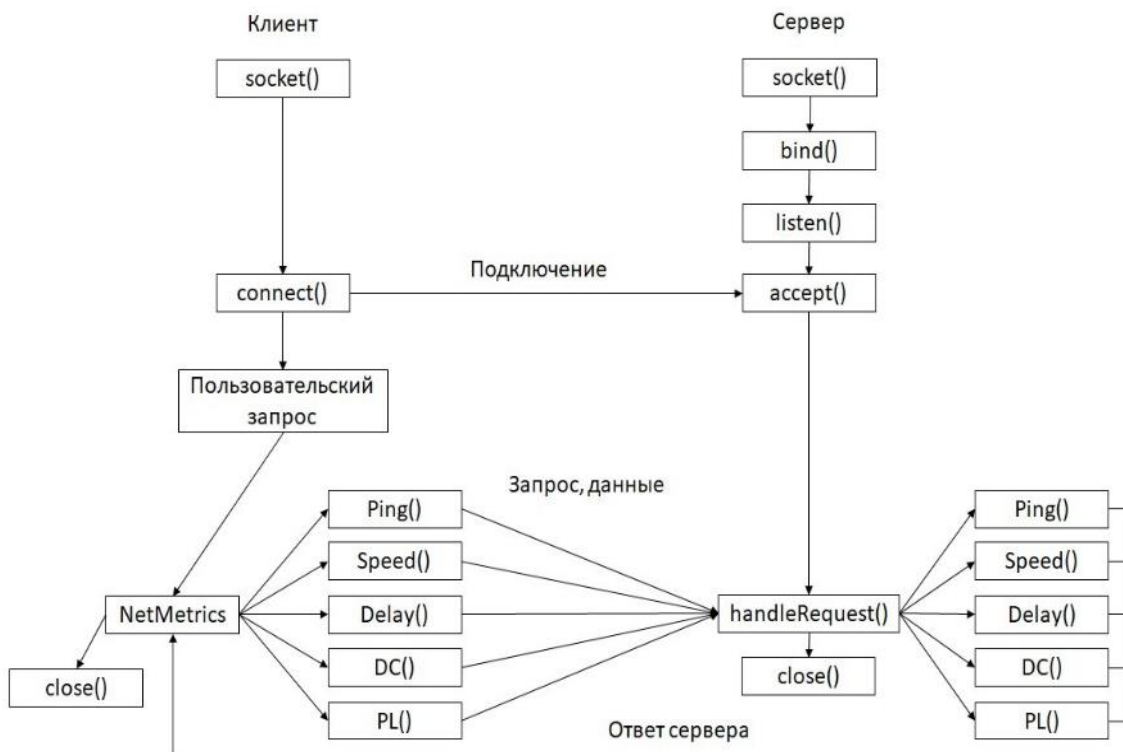

Рисунок 2 – Схема работы модернизированной программы

Принцип работы модернизированной программы заключается в том, что клиент посылает серверу запрос на измерение определенной метрики и необходимые параметры измерения. После подтверждения готовности сервера начинается непосредственное

измерение требуемых показателей.

Результаты измерения сохраняются в клиентском приложении. Параметры нужного измерения, как и само измерение, выбираются пользователем в соответствующей форме. Изначально в текстовых полях записываются параметры измерений по умолчанию. За один запрос от пользователя на измерение метрики происходит несколько реальных измерений, количество которых можно задать.

В результате заполняются два массива: результаты конкретной метрики и отметки времени, когда был получен данный результат. Из полученных массивов строятся графики: по горизонтальной оси откладывается время, по вертикальной – результат измерения.

В качестве результата работы программы пользователь получает вывод исходных данных, полученных измеренных значений и их среднее значение.

В целях расширения функциональных возможностей программы также была внедрена передача данных при помощи протокола транспортного уровня UDP.

Скриншоты работы модернизированного программного продукта представлены на рисунке 3, где 3 а — результаты измерения задержки при передаче данных по протоколу TCP; 3 б – результаты измерения величины потери пакетов при передаче данных по протоколу UDP.

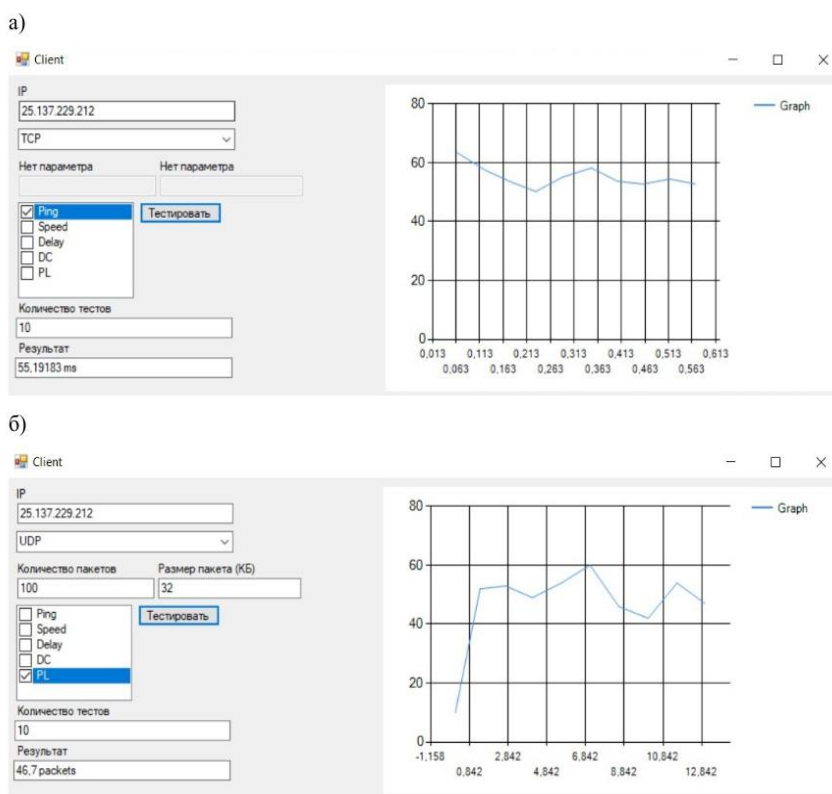

Рисунок 3 – Результаты работы программы

Таким образом, в результате проведенной работы была выполнена модернизация разработанного ранее клиент-серверного приложения для исследования характеристик корпоративной сети. Разработанный программный продукт можно применять для сбора статистических данных и дальнейшего анализа качества сетевого подключения.

Список литературы:

1. Василенко, К.А. Сетевой трафик в операционных системах WINDOWS: сравнение и анализ его генерирования //Инженерный вестник Дона. – 2019. – №. 9. – С. 19.
2. Маркин, Ю.В. Методы и средства углубленного анализа сетевого трафика // Автореферат дис. кандидата технических наук / Институт системного программирования. Москва. – 2017.

3. Гладких, А.М. Основные методы анализа сетевого трафика // Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 19 (103).
4. Киреев, А.П. Анализ сетевого трафика корпоративной сети посредством программного обеспечения Wireshark // Фрактал. – 2019. – №. 3. – С. 11-15.
5. Nor, S.A. Simulated performance of TCP, SCTP, DCCP and UDP protocols over 4G network // Procedia computer science. – 2017. – Т. 111. – С. 2-7.
6. AL-Dhief, F.T. Performance Comparison between TCP and UDP Protocols in Different Simulation Scenarios // International Journal of Engineering & Technology. – 2018. – Т. 7. – С. 172-176.
7. Wheeb, A.H. Performance evaluation of UDP, DCCP, SCTP and TFRC for different traffic flow in wired networks // International Journal of Electrical and Computer Engineering. – 2017. – Т. 7. – №. 6. – С. 3552.
8. Антонянц, Е.Н. Разработка программного обеспечения для исследования скорости передачи данных в корпоративной сети / Е.Н. Антонянц, А.О. Амельченко, Е.Е. Истратова // International Journal of Open Information Technologies. - 2021. - Vol. 9, № 2. - P. 23-27.

REGARDING THE POTENTIAL OF ESPORTS IN EDUCATION

BOZHBANOV A.

student of the group Yu-20-3
Kazpotrebsoyuz Karaganda University,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the intellectual, learning and educational potential of esports, the need to include cyber training in the educational system of secondary and higher educational institutions.

Keywords: e-sports, information society, computer games.

One of the consequences of the computerization of the life of society and the daily life of a person has been the emergence and development of esports. The topic relevance is due to the great potential of e-sports in the life of modern society. Today, computer games are turning from a means of entertainment into a means of internationalization and socialization, into a means of intellectual formation and development, as well as into professional sports, moreover, safe and non-traumatic [1].

Present-day realities show how science and technology are rapidly developing. And the school should educate children to adapt to these changes, be ready for life in the modern information society, and know how to handle advanced technologies.

Today a huge number of children and teenagers are fascinated with computer games, and it is important to know how to make a good thing of what could be harmful. Esports is advisable to be included in the school curriculum. Besides, it is necessary to consider age restrictions, age categories of children for certain games, conduct scientific research, elaborate a serious scientific and methodological framework. Therefore, the game addiction can be formalized and structured. The socialization of esports is the opposite of game addiction [2]. Esports also has a good potential for the crime prevention among children and teenagers.

Esports as an intellectual sport opens up great paths and trajectories not only for schoolchildren, but also for young people, develops analytical and cognitive abilities, visual memory, logic, strategic and spatial thinking, an ability to think over possible steps of further progression of events, real-time strategy, and an ability to use a variety of computer programs. It is an innovative sports discipline with huge potential. That is why higher educational institutions it is necessary start training managers, coaches and other specialists in the field of the cyberindustry under the program “Theory and Methods of Computer Sports”.

Esports is a social interaction tool. At the same time, discipline and self-control, self-control, adherence to the rules of teamwork, the ability to work in a team, reaction speed, mutual understanding, sociability, stress resistance are brought up.

Esports solves the problems of social rehabilitation of people with disabilities, expands the living space, slows down the age-related extinction of mental abilities in the elderly, improves psychological health, promotes a healthy lifestyle.

Bibliography:

1. Paul William Richards (Author) Esports in Education Exploring Educational Value in Esports Clubs, Tournaments and Live Video Productions 2020. – <https://ptzoptics.com/esports/>.
2. Michael Swaine. Esports in Education – A Phenomenon Becomes Essential. – <https://marketscale.com/industries/uncategorized/esports-in-education-a-phenomenon-becomes-essential/>.

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИЙ БОРЬБЫ С ВРЕДНОСНЫМИ ПРИЛОЖЕНИЯМИ И ВИРУСАМИ

**БУЛЕКБАЕВА Ж.
ЕСМАГАМБЕТОВ Т.У.**

Научный руководитель, магистр. ст.преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается приложение для борьбы с компьютерными вирусами. Компьютерным вирусом называется программа, обычно малая по размеру, которая самостоятельно запускается, многократно копирует свой код присоединяя его к кодам других программ («размножается») и мешает корректной работе компьютера и/или разрушает хранимую на магнитных дисках информацию (программы и данные).

Ключевые слова: компьютерный вирус, обеспечение безопасности, антивирусная программа

Обеспечение безопасности деятельности любого предприятия реализуется путем создания системы защиты – продуманного комплекса мер и средств, направленных на выявление, парирование и ликвидацию различных видов угроз. При этом каждый объект защиты – будь то человек, процесс или средство - имеет особую специфику, которая и должна найти свое отражение в общей системе безопасности. При этом надо помнить, что одни и те же методы могут быть использованы для парирования различных угроз.

Информация, обрабатываемая в корпоративных сетях, особенно уязвима. Существенному повышению возможности несанкционированного использования или модификации данных, введению в оборот ложной информации в настоящее время способствуют:

- увеличение объемов обрабатываемой, передаваемой и хранимой в компьютерах информации;
- сосредоточение в базах данных информации различного уровня важности и конфиденциальности;
- расширение доступа круга пользователей к информации, хранящейся в базах данных, и к ресурсам вычислительной сети;
- увеличение числа удаленных рабочих мест;
- широкое использование для связи пользователей глобальной сети Internet и различных каналов связи;

– автоматизация обмена информацией между компьютерами пользователей.

По мере развития и модернизации компьютерных систем и программного обеспечения возрастает объем и повышается уязвимость хранящихся в них данных. Одним из новых факторов, резко повысивших эту уязвимость, является массовое производство программно-совместимых мощных персональных ЭВМ, которое явилось одной из причин появления - компьютерных вирусов. Наибольшая опасность, возникающая в связи с опасностью заражения программного обеспечения компьютерными вирусами, состоит в возможности искажения или уничтожения жизненно-важной информации, которое может привести не только к финансовым и временным потерям, но и вызвать человеческие жертвы [1, с.112].

Компьютерные вирусы получили очень широкое распространение, и борьба с ними доставляет рядовому пользователю определенные проблемы. Поэтому важно понимать способы распространения и характер появления вирусов, и способы борьбы с ними.

Вирус - это вредоносная программа, проникающая на компьютер без ведома пользователя (хотя, возможно, при невольном его участии) и выполняющая определенные действия деструктивной направленности. Вирусы – едва ли не главные враги компьютера. Эти программы подобно биологическим вирусам размножаются, записываясь в системные области диска или приписываясь к файлам производят различные нежелательные действия, которые, зачастую, имеют катастрофические последствия.

Наилучшие результаты в настоящее время достигнуты в создании антивирусных программ и методик их применения. Ряд разработок доведен до уровня программных продуктов и широко используются пользователями [2, с.97].

Работа проектируемого программного комплекса должна обеспечиваться наиболее распространенной в настоящее время персональной ЭВМ. Это соображение подразумевает выбор компьютера построенного на платформе INTEL. К таким ПЭВМ относятся различные модификации PC/AT с процессорами от Intel Core I3 и выше. Поскольку в настоящее время машины класса PC/XT практически не применяются, выдвигать какие-либо особые требования к аппаратуре не имеет смысла, так как стандартный компьютер на текущий момент имеет достаточную вычислительную мощность и объем оперативной памяти для работы практически любого программного обеспечения [3, с.78].

Условия выполнения программы, необходимые для выполнения программы должны соответствовать поставленным минимальным требованиям в техническом задании на проектирование. Состав программных и технических средств также должен соответствовать установленным техническим заданием и в ходе проектирования программного продукта.

Инструкции, входящие в программу, могут исполняться как последовательно, одна за другой, так и одновременно; как однократно, так и многократно; последовательность исполнения инструкций может совпадать с последовательностью их расположения в записи программы или не совпадать, а также зависеть как от текущего состояния вычислителя, исполняющего программу, так и от внешних событий, образуя, таким образом, разнообразные порядки выполнения инструкций. На рисунках 1-8 представлены основные окна программы.

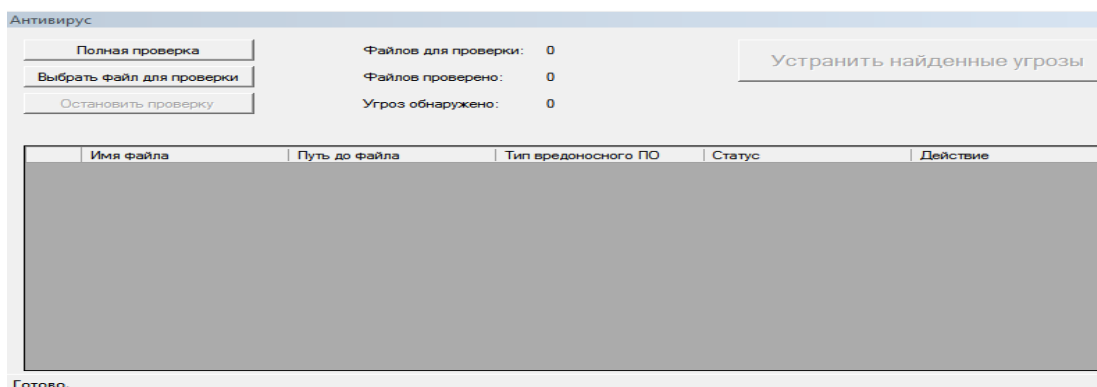

Рисунок 1– Главное окно программы

Путь до файла
c:\Users\User\AppData\R...
c:\Users\User\AppData\R...
c:\Users\User\Desktop\Ho...
c:\Users\User\Desktop\Ho...
c:\Windows\Temp\y1334l.e...
c:\Windows\Temp\s93kjd...

Рисунок 6 – Место нахождения вредоносных файлов

Тип вредоносного ПО
Adware
WinLocker
WinLocker
Adware
Adware
WinLocker

Рисунок 7 – Тип вредоносных файлов

Файлов для проверки:	2337
Файлов проверено:	2337
Угроз обнаружено:	6

Рисунок 8 – Проверенные файлы и обнаруженные угрозы

Список литературы:

1. Борзов Ю.В. Методы тестирования и отладки программ ЭВМ. – Р.: ЛГУ им. П. Стучки, 2017.
2. Бронин Е.И. Принципы построения и архитектура САПР. – М.: Мир, 2016.
3. Грого П. Программирование на языке Delphi. – М.: Наука, 2016.
4. Гудман С. Введение в разработку и анализ алгоритмов. – М.: Мир, 2016.
5. Дантеманн Дж. Программирование в среде Delphi. – М.: Наука, 2015.

MS.NET FRAMEWOR ПЛАТФОРМАСЫНДА «АВТОСАЛОН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ» ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ

**ЖАКСЫЛЫК Р.
ИБРАГИМОВА М.С.**

*Научный руководитель, магистр, старший преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Бұл мақалада MS.NET FRAMEWOR платформасы негізінде «Автосалон ақпараттық жүйе» қосымшасын құру қарастырылған, жобаны жасау үшін бағдарламаны әзірлеу үшін бағдарламаның ішкі архитектурасын, бағдарламалық құралды жасау кезінде ең заманауи құралдардың бірі ретінде C# бағдарламалау тілі және NET Автосалон қолданылды.

Ключевые слова: автосалон, қалалар кестесі, фирмалар кестесі, қызметшілер кестесі, .NET автосалон, C# бағдарламалау тіл.

"Қоғамды ақпараттандыру" деп аталатын жаһандық процесс қоғамдық өмірдің барлық салаларына әсер етеді. Бұл процесті ерекшелейтін ең бастысы-ақпарат адамзаттың өмір сүруінің іргелі факторы мәртебесін алу. Егер бұрын адамзаттың өмірі мен прогресі негізінен материалдық өндіріске тәуелді болса, қазір олар ақпаратты оның барлық түрлерінде барынша пайдаланбай мүмкін емес.

Бүгінгі таңда процестерді автоматтандыру көптеген салалар мен қызмет салаларын қамтыды: өндірістік процестерден бастап дүкендерде сатып алуға дейін. Ұйым қызметінің көлемі мен саласына қарамастан, іс жүзінде әрбір компанияда автоматтандырылған процестер бар. Процестік тәсіл барлық процестер үшін автоматтандырудың бірыңғай қағидаттарын көздейді.

Автосалонға арналған бағдарламалар қысқа мерзімде өнімге сұраныс жасайды, қажетті кезең үшін қажетті есеп береді, клиенттерге акциялар мен жаңалықтар туралы хабарлайды, қосалқы бөлшектер қоймасының жұмысын қамтамасыз етеді және көптеген басқа тапсырмаларды орындайды (бизнестің жеке ерекшеліктерін ескере отырып).

Дилерлік бағдарламалар пайдалы, мысалы:

- іздеу функциясы бар АВТО каталогы
- клиенттердің мәліметтер базасы;
- автоматты есеп беру;
- менеджерлердің еңбекақысын есептеу;
- тарату;
- құжаттаманы басып шығару.

Автосалонда ақпаратты орталықтандырылған сақтауды және өңдеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жергілікті есептеу желісі (ЖЕЖ) орналастырылған. Желі барлық бөлімдерді қамтиды. Бизнесті қолдаудың аспаптық құралдары: кәсіпорында келесі бағдарламалық және аппараттық құралдар қолданылады.

Бағдарламалық құралдар:

-Autosoft каталогы.

-1С: Кәсіпорын

Атрибуттар сатып алушылар:

- төлқұжат №
- Серия
- Тегі
- аты
- әкесінің аты
- Мекен-жайы

Бағдарламаны іске асыру үшін алдымен Avtosalon.exe осы жолдар арқылы бағдарламаны ашамыз. 8 – суретте көрсетілгендей бағдарламаның басты беті ашылады. Басты бет деп аталады. Басты бетте бірнеше қызмет түрлері қойылған. Осы қызмет түрлерін баса отырып біз өзімізге керекті қызметтерді аламыз.

Сурет – 10. Бағдарламаның басты беті

Сатушылар батымасын басу арқылы сатушылар бетіне өтеміз. Сатушылар бетінде Сатушылар жайлы мәліметтер еңгізілген. Мәліметтер қорынан іздеу батырмасы арқылы автокөлік дүкендерінің сатушыларының мәліметтерін аламыз. Сонымен қатар оны экспорттауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зертханашы В. В. Си Шарп: Windows қосымшаларын құру/ В. В. зертхана. – Мн.: Харвест, 2013.
2. Бишоп Дж. С # қысқаша / Дж.Бишоп, Н. Хорспул; ағылшын тілінен аударған. – М.: БИНОМ. Білім зертханасы, 2015.
3. В. Карли және басқалар Visual C# 2018: базалық курс.: Ағылшын тілінен Пер. – М.: "и. Д. Уильямс" ЖШС, 2009.
4. Brown E. Windows Forms Programming with C# Manning Publications Co., 2012.
5. Liberty J. Programming C# O'Reilly, 2012.
6. С # 3.0 бағдарламалау негіздері: тілдің өзегі. – <http://www.INTUIT.ru>.
7. Герман О., Герман Ю. Java-да бағдарламалау және#. – СПб.: BHV-Петербург, 2013.
8. Лафор р. с++тілінде объектіге бағытталған бағдарламалау. – СПб.: Петр, 2010.
9. Л.В. СИ Шарп. Windows қосымшасын жасау. – Минск: Харвест, 2013. – 382 б.
10. Киммел П. және басқа Borland C++5. – СПб.: БХВ, 2012.
11. Паннас К., Мюррей В. Си және Си+ К-К бағдарламалау: Ирина, BHV, 2010.
12. Christian Holm, Mike Kruger, Bernhard Spuida Dissecting a C# Application: Inside SharpDevelop – Wrox Press, 2014.
13. V. Mukhi, V. Kalantri, S. Mukhi C# classes- BPB Publications, 2008.
14. Faraz Rasheed C# School: 14 lessons to get you started with C# and .NET, 2016.
15. Белецкий Я. Турбо С++. Жаңа даму. – М.: Машина Жасау, 2014.
16. Дунаев С. интернет-бағдарламалау технологиясы. – Спб.: Петр, 2011.-474 Б.
17. Александреску, А. бағдарламалау тілі D / А. Александреску. – М.: Символ, 2013. – 536 с.
18. Александреску, А. бағдарламалау тілі D / А. Александреску. – СПб.: Символ-плюс, 2014. – 544 с.
19. Ашарина, и.В. С және С++ тілдерінде бағдарламалау негіздері: жоғары оқу орындарына арналған дәрістер курсы / и. в. Ашарина. – М.: Гор. желі-Телеком, 2012. – 208 с.
20. Баженова, И. Ю. бағдарламалау тілдері: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. проф. образования / И. Ю. Баженова; Под ред. В. А. Сухомлин. – М.: ИЦ академиясы, 2012. – 368 с
21. Троелсен, Эндрю С# 5.0 бағдарламалау тілі және. NET 4.5 платформасы / Эндрю Троелсен. – М.: Уильямс, 2015. – 486 с.
22. Троелсен, Эндрю бағдарламалау тілі# 2008 және. NET 3.5 платформасы / Эндрю Троелсен. – М.: Уильямс, 2014. – 370 с.
23. Агуров, Павел С#. Рецепттер жинағы / Павел Агуров. – М.: "БХВ-Петербург", 2012. – 432 с.
24. Албахари, Джозеф С# 3.0. Анықтама / Джозеф Албахари, Бен Албахари. – М.: БХВ-Петербург, 2012. – 944 с.
25. Фриман, Адам ASP.NET кәсіби мамандарға арналған с# мысалдары бар MVC 3 Framework / адам Фриман, Стивен Сандерсон. – М.: Уильямс, 2016. – 672 с.

ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА АНАЛИТИЧЕСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ

ЖАКЫПБАЕВ А. М.

ТАЖБАЕВА А. М.

*Научный руководитель, ст.преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. Сегодня аналитические информационные технологии используются в

любой организации. Более того, многие механизмы управления не могут быть реализованы без участия информационных технологий в принципе. Функции управления могут быть реализованы как с помощью компьютеров, так и без них.

Ключевые слова: аналитические информационные системы, бизнес-процесс, промышленность.

Аналитические информационные системы – это широкий класс дисциплин и областей деятельности, связанных с технологиями управления и обработки данных, в том числе с использованием компьютерных технологий. Сегодня они пронизывают сущность предприятия – основные процессы функционирования и управления. Аналитические информационные технологии являются фундаментом, их основная задача - обеспечение информационных процессов. Аналитическая информационная система поддерживает функционирование системы во всех областях управления, на уровне управления - от стратегического до оперативного управления, а также в основных областях управления на горизонтальной основе (внедрение функциональных подсистем и основных бизнес-процессов предприятия) [1, с.15].

На практике существуют различные типы аналитических информационных систем.

Аналитические информационные системы (АИС) предназначены для предоставления данных о накоплении знаний для принятия решений на основе комплексного информационного анализа.

АИС могут применяться для:

- Поддержка принятия решений при эксплуатации сложных технологических и информационных систем, таких как портал информационной экспертной системы инновационного межотраслевого центра оборонной промышленности, для принятия решений главным конструктором материалов, системы мониторинга и анализа промышленных технологий и др., промышленные технологии научно-технического обеспечения создания приоритетных образцов аэрокосмического оборудования и др.;

- Поддержка этапа внедрения промышленных технологий на предприятиях различных секторов;

- Оценки финансовых, экономических и технологических рисков, связанных с выполнением предприятиями федеральных целевых программ и государственных оборонных заказов;

- Ведение корпоративного реестра уникальной стендовой испытательной базы;

- Непрерывный контроль параметров состояния изделия и процесса [2, с.56].

Функции АИС могут быть различными в зависимости от применимости.

Главными возможностями АИС являются:

- Ведение и отображение нормативной и справочной информации о контролируемых технологических процессах;

- Составление технологических карт, определение сроков проведения отдельных операций и критического пути технологического процесса;

- Контроль за ходом работы и корректировкой графика в случае непредвиденных задержек;

- Установление причинно-следственных связей с учетом особенностей принятия мер на основе имеющихся данных;

- Предоставление данных о местоположении личного состава, оборудования и аварийно-спасательных средств;

- Создание стандартизированных и настраиваемых отчетов, которые помогают создать случайную выборку информации, хранящейся в АИС.

АИС обеспечивает следующие конкурентные преимущества:

- Сокращение до 50% времени на поиск информации;

- Возможность расширения состава обрабатываемой информации без привлечения

разработчика системы;

- Возможность корректировки пользователем правил анализа в отношении информации, хранящейся в системе управления;

- Возможность интеграции с информационными системами заказчика.

Для построения аналитической информационной системы на этапе внедрения промышленных технологий на предприятиях оборонной промышленности используются программное обеспечение, инструкций и методических документов для информационного портала экспертной системы информационной аналитической системы инновационного межотраслевого центра оборонной промышленности, базовые отраслевые и межсекторальные модули автоматизированной аналитической информационной системы поддержки, создания и перечисления основных промышленных технологий, реестр единой базы предприятий оборонной промышленности, программное обеспечение системы принятия решений для предприятий радиоэлектронной промышленности, для информационно-аналитического обеспечения принятия управленческих решений, в рамках исполнения предприятиями оборонной промышленности целевых индикаторов.

В реальности, аналитическая работа на современных предприятиях пока ещё носит частично автоматизированный характер ввиду ряда причин:

- отсутствия опыта у IT специалистов и знания рынка средств автоматизации поддержки аналитической деятельности и возможностей этих средств;

- дороговизна профессиональных средств поддержки аналитической деятельности;

- отсутствие формализации бизнес процессов, протекающих на предприятии, что делает невозможным регламентный сбор информации;

- сильная децентрализация собираемой первичной информации по отдельным системам;

- отсутствие интеграции между информационными системами, работающими в рамках разных предметных технологий внутри одного предприятия и др.

Поэтому до сих пор разрабатываются и пользуются большой популярностью отдельные информационные системы, автоматизирующие части общей аналитической технологии. Исходя из понятия и содержания аналитической работы можно выделить следующие направления инструментов поддержки аналитической работы, автоматизирующих её в различных пределах:

- универсальные программные продукты, которые можно использовать для сбора и просмотра данных;

- универсальные программные продукты, которые могут производить групповые действия с произвольными наборами данных – отсутствие мета-моделей предметной области и заранее подготовленного набора отчётов;

- отдельные программные продукты, которые могут автоматизировать не профильные для аналитической работы операции;

- специализированные аналитические системы, поддерживающие ведение мета-моделей предметной области и содержащие репозиторий заранее подготовленных к использованию отчётов, но автоматизирующие лишь часть из общей концепции Business Intelligence;

- полноценные профессиональные ИАС, автоматизирующие большинство аспектов и задач аналитической деятельности на предприятии [1, с.44].

Список литературы:

1. Алексеева Т.В., Амириди Ю.В., Дик В.В. Информационные аналитические системы; Синергия. – Москва, 2013. – 384 с.

2. Марка Д.А., Мак Гоуэн К. Методология структурного анализа и проектирования. – М., «Мета Технология», 2013.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛОВ ДЛЯ УСИЛЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РАБОТОДАТЕЛЕЙ, ВЫПУСКНИКОВ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

ЗОЛИН А.М.

студент группы: ПГС-11-20

ЛЕЖНИНА Ю.А.

Научный руководитель, доцент кафедры САПРиМ, к.тех.н.

Астраханский государственный
архитектурно-строительный университет,
г. Астрахань, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье рассмотрена роль и значение использование цифровых интернет ресурсов для усиления взаимодействия выпускников, работодателей и образовательных учреждений, а так же создание концепции сайта, который предоставит возможность получить опыт работы и создать выпускнику портфолио, для конкурентоспособности на рынке труда, в том числе зарубежного.

Ключевые слова: информационные технологии, трудоустройство, работа, работодатели, студенты, сайт.

В настоящее время безработица среди молодежи, является одной из основных проблем по усилению экономического кризиса не только в России, но и ближнего зарубежья. Так с 2017-2019 год уровень безработицы среди выпускников средних и высших учебных заведений в России составлял 14,4%, а во втором квартале 2020 года уровень безработицы составил 15,4%. Исходя, из изученных данных были выявлены следующие проблемы: потребность работодателя от выпускника имеющийся опыт работы, несоответствие навыков выпускника с требованием работодателей.

Республика Казахстан также испытывает недостаток мер по борьбе с безработицей. Возрастание численности трудоспособного населения превосходит количество новых рабочих мест. Выпускники вузов всё чаще сталкиваются с большими трудностями в поиске хорошо оплачиваемой и престижной работы. Поэтому одной из главных задач является расширение возможности трудоустройства. Это связано с тем, что система образования вышла на мировой уровень. Эти факторы повышают важность взаимодействия вузов с работодателями, а также подбор самой эффективной модели сотрудничества.

Безработица, в ЕС, начиная с мая 2013 года по настоящее время, уменьшалась с 11.2% до 6,7%. В июне 2013 года Европейский парламент и Совет ЕС одобрили программу по вопросам занятости. Суть программы заключалось в том, чтобы улучшить регулирования трудовых и социальных взаимоотношений выпускников и работодателей. В западных державах одним из основных показателей при подборе института абитуриентом является статистика трудоустройства выпускников. В Европейских странах существует широкий спектр механизмов для оказания помощи выпускникам университетов в их трудоустройстве (например, Европейский портал мобильности рабочих мест и многие другие). Опыт европейских стран показывает необходимость усиления сотрудничества университетов и работодателей. А сложившаяся эпидемиологическая ситуация с локдауном указывает на необходимость развития взаимодействия в цифровой среде [1].

В течение последних 10 лет в различных странах мира принимаются международные и государственные программы, которые нацелены на внедрение “soft skills” в учебные планы университетов и других ступеней профессионального образования.

Существующая концепция софт навыков является основным фактором трудоустройства и новых моделей повышения софт навыков студентов или аспирантов. На ее основе в странах Прикаспия возможно создание модели партнерства между

университетами и работодателями. Это возможно организовать благодаря созданию мотивационного сайта для студентов, способствующего их трудоустройству. С его помощью возможно организовать сотрудничество между специалистами организаций и преподавателями вузов, что будет способствовать передаче новых открытий. В результате выпускники получат широкие возможности для трудоустройства на достойную, по их мнению, работу.

Основная идея сайта продвинуть имеющиеся возможности учебных учреждений к потребностям предприятий. Созданный в будущем нами, интернет ресурс способствует к привлечению молодых исследователей, работающих под руководством преподавателей (научных руководителей), к решению актуальных практических задач организаций. Сайт GDS связывает 3 группы (рис.1):

- представители организаций, которые формируют задания
- научные руководители, которые разбивают предложенное задание на несколько индивидуальных пунктов. Эти пункты выступают как курсовые, дипломные или научно-исследовательские работы отдельных студентов;
- студенты и аспиранты

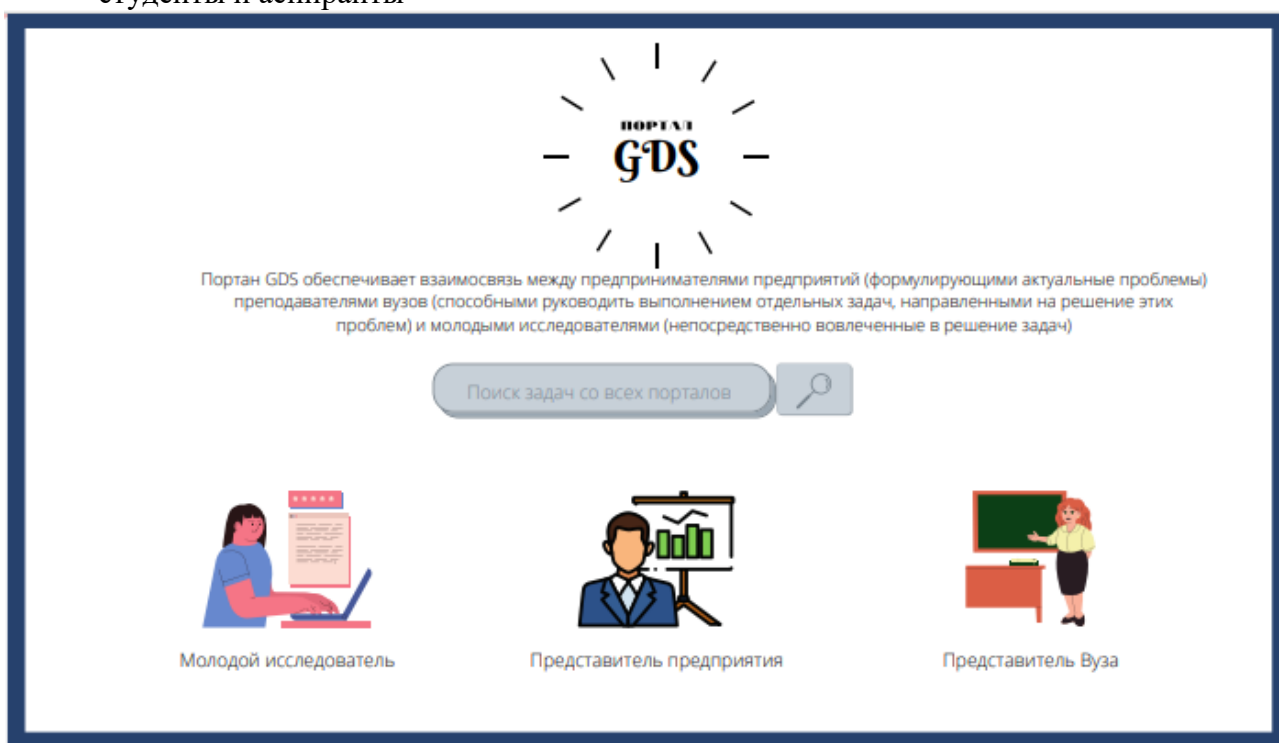

Рисунок 1 – Прототип портала взаимодействия заинтересованных сторон в трудоустройстве

Назначение сайта – изначально представить и объединить представителей этих фракций между собой. Сайт выступает лишь как информационная «интернет доска объявлений», на которой есть информация о пользователях этих 3 групп, названия и краткие описания определённых заданий и пунктов. Предназначение интернет ресурса – изначально объединить эти 3 группы пользователей между собой. После того, как молодой исследователь получил задачу на решение, на Портал в закрытый доступ помещаются лишь файлы, относящиеся к этой задаче.

На данном интернет ресурсе предусмотрены 4 типа пользователей

1. Главный-Администратор
2. Представитель предприятия
3. Локальный Администратор учебного заведения
4. Молодой исследователь

Для того, чтобы начать пользоваться веб-сайтом нужно пройти регистрацию (указав

необходимые данные и получив разрешение у администратора). Компании, заинтересованные в решении возникших проблем, формулируют актуальную для них тему и загружают на сайт. Далее студент выбирает посильную ему задачу и готовит решение данной проблемы под руководством преподавателя. Параллельно решать данную задачу могут студенты других вузов, проверяя себя на конкурентоспособность. При этом преподаватели разбивают решение этой темы на несколько пунктов. Эти пункты, могут быть для студента разными видами работ (например, курсовой работой). Решение этой задачи осуществляется вне сайта. Однако, имеется возможность помещать полученные результаты в закрытый доступ на веб-сайте GDS.

В заключении хочу сказать, что в дальнейшем сайт будет работать в демо-версии, а после всех тестирований выйдет в сеть. Также хочу отметить, что при создании сайта будет добавлен Google переводчик. Благодаря этому, сайт станет многоязычным. Данный интернет ресурс предоставит в полной мере взаимодействие между студентами, работодателями, преподавателями. На сайте будет возможность после выполненных и одобренных заданий поместить своё резюме и портфолио для того, чтобы показать свой опыт работы при приёме на работу. Подключение к порталу зарубежных пользователей расширит возможности трудоустройства выпускников не только у себя в стране, но и за рубежом.

Список литературы:

1. World Health Organization. (2013). Counselling for maternal and newborn health care : a handbook for building skills. Geneva: World Health Organization. – <http://www.who.int/iris/handle/10665/44016>.

2. Безработица среди выпускников техникумов и вузов в России ниже, чем в странах ОЭСР. – <https://www.hse.ru/news/expertise/403470448.html>.

3. Рынок труда в Республике Казахстан 2020. – <http://www.ranking.kz/ru/a/reviews/rynok-truda-v-respublike-kazahstan-2020>.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ РОБОТТАРЫ – БІЗДІҢ КИБЕРКЕЛЕШЕГІМІЗ

КАБЫКЕН Н.

ИС-19-1к группа студенті

ИБРАГИМОВА М.С.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Қазіргі уақытта роботтарды қолдану қол жетімді шындыққа айналды. Заманауи технологиялар әртүрлі бағыттарда қолданылатын әртүрлі роботтарды жасауға мүмкіндік берді. Роботтардың қолданылуын біз өнеркәсіпте де, қарапайым адамның күнделікті өмірінде де көреміз. Бұл мақалада біз роботтар күнделікті адамдардың өміріне қандай өзгерістер енгізгенін толығырақ қарастырамыз.

Түйінді сөздер: робототехника, роботтар, заманауи технологиялар, андронидтар, инновациялық технологиялар, жасанды интеллект.

Біз бәріміз адам эволюция дәрежесіндегі ең жоғарғы болмыс деп санаймыз. Эволюцияның жоғарғы сатысында тұрып, ол табиғи ресурстарды өз мақсаттары үшін тиімді пайдалануға бейімделді. Адам өмірді жеңілдету үшін керемет жаңалықтар ашты: тірі организмдердің жасушалық құрылымы және микроскопия, бүкіләлемдік тартылыс заңы және классикалық механика заңдары, электркөзі, генетика, эволюция теориясы, радиоактивтілік, антибиотиктер, ДНҚ, робототехника және т.б. Күннен күнге адамдардың ашулары кең ауқымға ие болуда. Бірақ ауқым неғұрлым кең болса, соғұрлым көп ресурстар қажет. Уақыт

өте келе адамзат компьютерлік алгоритмдерге күнделікті және ауыр жұмысты тапсыра бастады. Бүгінгі таңда роботтарды адам орнына еңбек ресурсы ретінде қолдану ешкімді таң қалдырмайды. Роботтар көптеген тапсырмаларды, адамдармен салыстырғанда, оңайлықпен орындай алады. Медицина, банктік қызмет көрсету, өнеркәсіп, тіпті ойын – сауық роботтарды қолданудың негізгі бағыттары болып табылады.

Роботтармен жұмыс істеу - бұл біздің болашақ ұрпақтарымызға ғана арналған алыс мүмкіндік деп ойлауымыз мүмкін. Бұл қате тұжырым. Сіздің бүгінгі таңға дейін роботпен өзара әрекеттесу ықтималдығы өте жоғары, әсіресе, қызмет көрсету саласында роботтармен жиі кездесеміз. Күнделікті өмірде біз кездестіретін кейбір роботтарды қарастырайық және алыс емес болашақта не күтуге болатынын қысқаша қарастырайық.

Роботтар деп, біз үлкен зауыттардағы механизмдерді немесе фильмдерде көрсетілетін роботтарды санауға дағдыланғанбыз. Бірақ бұл біздің тарапымыздан үлкен қателік. Біздің күнделікті тілімізде роботтар ретінде жіктелген нақты заттар немесе жай ғана материалдық емес (мысалы, бағдарламалық жасақтама пакеттері) болсын, көптеген роботтар бар. Сонымен қатар, роботтардың анықтамасы әлі де талқылануда. Біздің роботтар жайлы түсінігімізді жеңілдету үшін төрт бөліктен тұратын сипаттаманы алайық: Роботтар материалдық өмірге ие, олар сенсорлар арқылы қабылдау қабілетіне ие, процессорларды тиісті қолдану арқылы шешім қабылдай алады және кірісірілген қозғалтқыштарды қолдана отырып, физикалық әрекеттерді жасай алады. Бірақ бұл кеңейтілген анықтама роботтардың барлық аспектілерін қамтый алмайды. Мысал ретінде тоңазытқышты алайық. Тоңазытқышты робот деп атай аламыз ба? Ия! Әрине, біз ойлағандай емес, бірақ қазіргі тоңазытқыштардың көбісі робот болып келеді.

Үйде шаруасында әр адамға көмек еш уақытта артық болмайды. Сіз дүкенге барған кезде сізбен бірге жүретін және өнімдеріңізді алып жүретін немесе жұмыс істеу керек болған кезде балаларды қызықтыра алатын жеке көмекші болса, жақсы емес пе? Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі адамдарға көмектесу ше? Ал білім беру мақсаттарына көмектесетін роботтардың болуы жақсы болар ма еді? Мұның бәрі қазіргі инновациялық технологиялардың арқасында мүмкін. Ең көп таралған мысалдарға шаңсорғыш-роботтар жатады, олардың негізгі үлгілерге сәйкес келетін негізгі модельдерден бастап, тазалаудың қай әдісі ең жақсы екенін шешу үшін бүкіл үйіңізді есте сақтайтын жетілдірілген роботтарға дейін түрлері бар.

Енді сіздің көгалдарыңызға автоматты түрде қамқорлық жасай алатын роботтар және бассейнді тазартатын роботтар да бар. Сізге заттарды алып жүруге көмектесетін Amazon Alexa робот нұсқасы болып табылатын Lунх сияқты роботтар бар. Сондай-ақ, серік ретінде әрекет ететін, эмоцияларымен бөлісетін, балаларыңызды оқитын және сіз болмаған кезде үйіңізді күзететін ASUS Zenbo сияқты роботтар бар. Заманауи роботтандырылған машиналар азық-түлікке тапсырыс бере алады, Үй жануарларына қамқорлық жасай алады, жедел жәрдем шақырады, едендерді жуады, балалар ойыншықтарын тазалайды және жоғалған кілттерді таба алады. Осындай роботтарға осыларды жатқызуға болады: Asus Zenbo: үй шаруасына арналған робот, Amazon Echo: барлық жағдайларға арналған дауыстық көмекші, Varram Pet Fitness Робот: жануарларға арналған серік, Aeolus Robotics: отбасының жаңа мүшесі, Autonomous Tidying-up Робот жүйесі: робот-тазалағыш және т.б. Бұл жасанды интеллекттің арқасында жұмыс істейтін роботтар. Робототехника әлемі белсенді дамып келеді, бұл бізге пайдалы істерге көбірек уақыт бөлуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік салада да роботтар өз орнын тапты. Кейбір роботтар сөйлесу, дыбыстар немесе музыка арқылы өзара әрекеттеседі. Бұл роботтар өнеркәсіптік роботтарға қарағанда андроидтарға ұқсайды. Жапондық HRP-4c роботы орташа жастағы жапон әйеліне ұқсайды, көрермендерге ән айтады және билейді, ал 2010 жылы бақылаушылар үшін шағын концерт өткізді. Әлеуметтік салада роботтар үшін ең перспективалы секторлардың бірі - қарт адамдарға көмектесу. Бұл нақты дәлелденген тұжырым, себебі олар адамдарды жылжытуға, жазатайым оқиғалардың алдын алуға, дәрі-дәрмектерді еске түсіруге немесе емделуге және отбасымен және медициналық қызмет көрсетушілермен байланыс орнатуға көмектеседі.

Projet Romeo-ны керемет мысал ретінде келтіруге болады. Projet Romeo - іс жүзінде есіктерді ашып, баспалдаққа көтеріліп, үй қамқоршысы ұсына алатын қызметтерді ұсына отырып, заттарға қол жеткізе алатын андроид. Тағы бір Projet Romeo-қа ұқсас робот Robear деп аталады, бұл егде жастағы адамдарды төсектерінен мүгедектер арбаларына көтеру, апаттардың алдын алу және қарт адамдарға үлкен автономия беру үшін жасалған роботтың бір түрі. Нарықта роботтар әлеуметтік салада бұрыннан бар, соның ішінде роботты-креслолар бар. Ол қарттарды жылжытуға қабілетті, оны, қажет болған жағдайда, джойстикпен басқару мүмкіндігіне ие болған. Бірақ бұл бұрын қолданылған роботтар, ал қазіргі роботтар олардан 10 есе көп заттарды орындай алады. Бұл роботтар қарт адамдардың күнделікті өмірін ғана емес, сол қарт адамдарға қамқор болып жүретін адамдардың да өмірін біршама жеңілдетеді.

Кейбіреулер үшін робототехника алыс қиял сияқты көрінуі мүмкін, бірақ роботтар бірнеше онжылдықтар бойы күнделікті өмірдің бір бөлігі болып келеді. Соған қарамастан қазіргі уақытта адам мен робот арасында үлкен алшақтық бар, бірақ жыл сайын машиналарды оқыту алгоритмдері жетілдірілуде. Бұл болашақта міндетті түрде өзгереді, өйткені жасанды интеллект дамып, компаниялар оны неғұрлым күрделі міндеттер үшін қолданатын роботтарды жасай бастайды. Қазірдің өзінде роботтар бізді қоршап жатыр. Олардың әрі қарай дамуы тек уақыт мәселесі.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://zen.yandex.ru/media/id/5a20825dad0f22233a285e05/primenenie-robotov-v-sovremennom-mire-5a8d3bf257906a9d2cd60cbc>.
2. Крейг Дж. Робототехникаға кіріспе. Механика және басқару: моногр. / Джон Крейг. – М.: компьютерлік зерттеулер институты, 2013. – 564 с.
3. <https://www.bairesdev.com/blog/everyday-life-robots/>.
4. Тимофеев А.В. Роботтар және жасанды интеллект / А. В. Тимофеев. – М.: Ғылым, 2005. – 192 с.
5. <https://sciencing.com/top-new-inventions-that-could-change-the-world-13711531.html>.
6. <https://robotage.guru/home-robots/>.
7. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытудың перспективалық бағыттары. – М.: ғылыми кітап, 2007. – 272 с.
8. Куафе, Ф. роботтың сыртқы ортамен өзара әрекеттесуі / Ф. Куафе. – Мәскеу: ИЛ, 2009. – 465 с.

СОЗДАНИЕ VR ТРЕНАЖЕРА ИЛИ ИНСТРУМЕНТА ДЛЯ ПУБЛИЧНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

КОЧЕРОВ Ч.А.

магистрант группы ИС-21 НП

ЯВОРСКИЙ В.В.

Научный руководитель, д.т.н., профессор

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. Виртуальная реальность (VR) – сфера, смоделированная с помощью компьютерных технологий, в которой пользователь может погрузиться с помощью специальных сенсорных устройств. Все методы VR прошли огромный путь от первых экспериментов в 60-х годах XX века до современных шлемов виртуальной реальности. Новая волна интереса к VR началась благодаря компании Oculus и представленному в 2012 году прототипу очков OculusRift.

Ключевые слова: VR-виртуальная реальность, Standalone VR, VR технологии.

VR обширно используется в обучении. Есть школы, которые с помощью шлемов виртуальной реальности, подают ученикам информацию в совершенно ином виде, что положительно сказывается на усваивании материала. По местным исследованиям, почти 90% стали более заинтересованы в предмете после подобных уроков и 65% стали лучше и быстрее понимать предмет.

В бизнес-процессах VR позволяет создать быстрый и мощный wow-эффект; презентовать товар и услугу, которую в реальности продемонстрировать сложно; показать объем пространства, планировки объекта, который может быть еще не построен. Некоторые компании используют специальные технологии для создания VR-рекламы, чтобы передать максимальное понимание продаваемого продукта. Так, к примеру компания Volvo.

Для каждого из этих примеров подходят разные виды VR шлемов такие как: Standalone.

Standalone VR-шлемы включают в себя все необходимые технические компоненты в едином корпусе ЦПУ (центрального процессорного устройства) и графический процессор, дисплей и, иногда, даже стереодинамики. Они полностью автономны, смартфон не нужен, вся «начинка» уже встроена внутрь. Эти шлемы получили большую популярность, так как довольно дешевые и простые в использовании.

Рисунок 1 – Standalone VR-шлем

Система виртуальной реальности (шлем, система трекинга) подключается к персональному компьютеру. Вы можете делать довольно мощную процедурную графику. У шлемов есть пространственные джойстики, они — продолжение рук пользователя.

Чем разработка VR отличается от классической разработки

– Технические аспекты – VR-проекты более требовательны: акцент на оптимизации контента.

– Большой акцент на тестировании в VR – конечный пользователь находится в очках виртуальной реальности, поэтому нужно постоянно проверять удобно ли ему, комфортно ли взаимодействовать с элементами пространства; художники, аниматоры, программисты постоянно тестируют свои наработки и части проектов.

– Специфика проектирования пользовательского опыта – дизайнер играет большую роль, так как он влияет не только на пользовательский опыт, но и на самочувствие пользователя. Если специалист не знает, как корректно спроектировать систему перемещения в виртуальном пространстве, то пользователь не сможет комфортно перемещаться в пространстве. Пользователь может сидеть на стуле, но перемещаться в виртуальной сцене. Если при разработке допустили ошибку – его может укачивать.

Результаты и обсуждения.

Ниже приведена статистика по распространению VR технологий в разных сферах бизнеса и деятельности.

Таблица 1. Статистика по распространению VR технологий

	Технология	Текущий годовой размер рынка	Прогноз роста рынка за год	Результаты к 2020 году		Результаты к 2025 году	
				Число пользователей	Прибыль	Число пользователей	Прибыль
Видеоигры	VR/AR	\$106 млрд	- \$230 млрд для рынка консольных игр - \$150 млрд для рынка ПК-игр	70 млрд	\$ 6,9 млрд	216 млн	\$ 11,6 млрд
Мероприятия в прямом эфире	VR	\$106 млрд от продажи билетов	- 715 млн зрителей Кубка мира консольных игр - 160 млн зрителей Финала Super Bowl - 92 млн абонентов ESPN	28 vky	\$ 0,8 млрд	95 vky	\$ 4,1 млрд
Кино и сериалы	VR	\$44 млрд (Netflix)	450 млн абонентов Netflix	24 млн	\$ 0,8 млрд	79 млн	\$ 3,2 млрд
Продажа недвижимости	VR	\$107 млрд от продаж на рынке США, Японии, Германии и Великобритании	1,4 млн агентов по продаже недвижимости	0,2 млн	\$ 0,8 млрд	0,3 млн	\$ 2,6 млрд
Продажи	VR/AR	\$ 3 млрд от продаж ПО \$1,5 трлн – общий уровень продаж на электронном рынке	1+ млрд онлайн покупателей	9,5 млн	\$ 0,5 млрд	31,5 млн	\$ 1,6 млрд
Образование	VR/AR	\$ 12 млрд – общий уровень продаж ПО	~ 200 млн учеников и студентов В США – 70	7 млн	\$ 0,3 млрд	15 млн	\$ 0,7 млрд

		для высшего и среднего образования	млн				
Здравоохранение	VR/AR	\$ 16 млрд – уровень продаж на рынке медицинских устройств	~ 8 млн докторов В США ~ 1 млн	0,8 млн	\$ 1,2 млрд	3,4 млн	\$ 5,1 млрд
Проектирование	VR/AR	\$ 20 млрд – общий уровень продаж ПО для проектирования	~ 6 млн инженеров в мире ~2,4 млн в США	1 млн	\$ 1,5 млрд	3,2 млн	\$ 4,7 млрд
Военная промышленность	VR/AR	\$ 9 млрд-затраты на ПО для подготовки военнослужащих	~6,9 млн военнослужащих В США ~ 1,3 млн	Зависит от закупок оборудования	\$ 0,5 млрд	Зависит от закупок оборудования	\$ 1,4 млрд
Общая сумма				95 млн	\$ 13,1 млрд	315 млн	\$ 35 млрд

Дополненная и виртуальная реальности активно применяются в настоящее время, но единственный фактор сдерживающих рост применения: стоимость. Стоимость оборудования, особенно в случае с VR, и оплата услуг разработчиков или покупка программного обеспечения. Но интерес к AR/VR-технологиям всегда будет способствовать росту применения технологий дополненной, смешанной и виртуальной. Создание подобных тренажеров требует не малых усилий и финансовых вложений, но если уделить этому достаточное внимание, можно выходить с таким продуктом на международный рынок. Не нужно идти со временем, нужно быть на шаг впереди. Это единственный путь к прогрессу

Что касается казахстанского рынка, то здесь развитие отрасли затруднено отсутствием серьезной поддержки компаниям-разработчикам, непониманием рынка и направления, в котором следует двигаться.

Список литературы:

1. Все, что нужно знать про VR/AR-технологии [Электронный ресурс] rusbase. – URL: <https://rb.ru/story/vsyo-o-vr-ar/>.
2. AR в промышленном производстве: что нужно знать о технологии [Электронный ресурс] ModiumLab. – URL: <https://medium.com/modiumlab/ar-в-промышленном-производстве-что-нужно-знать-о-технологии1dbdc41982>.
3. Дополненная реальность в браузере [Электронный ресурс] MyWebAR. – URL: <https://mywebar.com/>.
4. 6. Инструментальная платформа для разработки VR/AR-курсов [Электронный ресурс] Физикон. – URL: <https://physicon.ru/key-projects/vrar-platforma>Дата обращения: 20.05.2020.

MATHEMATICAL FORMING OF TRANSFER OF HARMFUL EMISSIONS TO THE ENVIRONMENT

KOCHEROV CH.A.

Undergraduate, group IC-21 III

YAVORSKIY V.V.

Scientific supervisor, Doctor of Technical Sciences, Professor

TSITSINA A.S.

master's degree, Senior lecturer

Karaganda University of Kazpotreboyz

Karaganda, Republic Kazakhstan

Annotation. The work is devoted to topical problems of studying the statistical characteristics of vortex structures. The intensities of turbulent velocity pulsations are considered in the mathematical description of turbulent pulsations. Statistical-phenomenological theories of turbulent transport are used. Using the probable-statistical model, various options for calculating the trajectories of gas impurity particles in a turbulent flow are performed. The concentration of harmful gas impurities is calculated. The dynamics of the changes occurring in the admixture is assessed. The intensities of turbulent pulsations in the corresponding directions are determined. Methodical calculations of the transport of gas impurities from point and linear sources are performed. The results of calculations of the transfer of harmful gas impurities from linear sources on a horizontal section are demonstrated.

Keywords: turbulent motion, atmosphere, gas impurities, chaotic pulsations, turbulent diffusion, disordered process, flow core, equation of motion, hydraulic resistance, vortex flow.

The atmosphere, as the gaseous envelope of the planet, is a particularly complex turbulent and dynamic system in which various dynamic and physicochemical processes are constantly taking place. Mathematical modeling of the nonstationarity and constant variability of both the gaseous and aerosol composition of the atmosphere, as well as the assessment of the impact of atmospheric impurities on the environment, become problematic issues when describing the transport of harmful impurities in the atmosphere.

The turbulent motion of the atmosphere is characterized by characteristic random and chaotic pulsations of the velocity vector at all points of the flow and in all directions, which impart a stochastic character of changes for all ongoing processes. The formation of specific turbulent diffusion and random intensive mixing are a direct consequence of chaotic pulsating movements, which to a greater extent exceed the molecular turbulent viscosity of the gas and a more uniform flow, compared to laminar flow, the distribution of the average velocity occurs and even its sharp decrease in the region of the wall, and also a large increase in friction losses.

Purpose of work: For this purpose, it is required to develop models of the dynamic variability of the composition of the atmosphere. At the same time, the applied statistical theory will require preliminary data on the turbulent characteristics of the air flow. Proceeding from this, the most widespread in theory and practice began to receive statistical and phenomenological theories of turbulent transfer, which characterize themselves by scale and intensity, or otherwise, by the kinetic energy of pulsating motion and the rate of transition to energy of disordered processes. Along with the system of equations for the averaged turbulent flow, to describe the processes of turbulent transfer, the system of equations for the balance of pulsation energy is also involved, and additional hypotheses are accepted to ensure the closure of all equations of the system.

Main results. Most often it is assumed that stochastic motion can be determined only by the turbulence of the flow, and the mutual influence of their particles can be neglected. At the same time, to determine the diffusion behavior and the coefficient of turbulent diffusion of particles, due to the complex turbulent structure of the flow, depending on the parameters of this flow and the

characteristics of its particles, significant simplifying assumptions are made. In addition, it is customary to use assumptions about the observed isotropic turbulence, which are confirmed with a satisfactory degree of accuracy by the data of experimental studies under normal conditions.

The main disadvantage for all diffusion models is the assumption of the homogeneity of the existing field of turbulent pulsations acting in all directions, moreover, the current character of the dispersed phase movement in the investigated turbulent flow is probable stochastic in nature, and all attempts to describe it by deterministic dependences will significantly reduce the quality capabilities of the analysis and the effectiveness of management decisions. As practice shows, in most cases, the use of deterministic methods makes it possible to determine only averaged or approximate values of the parameters and characteristics of the process, which quite often leads to the need to include empirical coefficients in the system of equations or to reduce the level of accuracy in calculations. The use of diffusion models leads, in addition, to the need to introduce indefinite coefficients of effective diffusion or longitudinal mixing that do not have a clear physical meaning.

The main reason for causing turbulent pulsation in the gas flow is its local emissions from the unstable zone of the near-wall region with a significant level of velocity gradient significance and periodicity. Such local ejections generate vortices that are directed into the flow core and thereby additionally stimulate the formation of new ejections. The comparability of the scale of primary vortices is similar to the scale of a gas flow, and its velocity is comparable to the flow velocity, but at the same time its frequency is comparatively low. The movement of large eddies, in a turbulent flow, has a very low stability and along the way can generate other smaller local eddies, and then even smaller ones, and so on down to the smallest ones. The flow inside the smallest vortices is laminar. It should be noted that the general direction of the gas flow does not affect the motion of small-scale vortices, i.e. the pulsations are practically isotropic and all directions are equally probable, and the pulsation frequency for these conditions is maximum and constant [1].

When considering the movement of a gas impurity particle as repeated jump-like movements with length at small time intervals in one of the degrees of freedom of movement in an orthogonal coordinate system, then the resulting trajectory of particle motion will be a three-dimensional broken curve, and the vector of the direction of movement at each moment of time will be probabilistic characteristics $p_i : p_{+x}, p_{-x}, p_{+y}, p_{-y}, p_{+z}, p_{-z}$. Then it will become obvious that at any time:

$$p_{+x}(t) + p_{-x}(t) + p_{+y}(t) + p_{-y}(t) + p_{+z}(t) + p_{-z}(t) = 1 \quad (8)$$

Under the influence of external forces in isotropic turbulence and in the absence of convective motion, when a gas impurity particle makes only random movements, all probabilities are the same and the vector directions of displacement are equally probable:

$$p_{+x}(t) = p_{-x}(t) = p_{+y}(t) = p_{-y}(t) = p_{+z}(t) = p_{-z}(t) = \frac{1}{6}$$

Let us consider the process of transfer of one particle of a gas impurity from a point source. Let's assume that the wind direction coincides with the O_x axis. In this case, you can go to a two-dimensional xO_z coordinate system and at each moment of time consider the motion of particles of a gas impurity in only one of four possible directions. Then, the probabilities of each direction will be p_{+x}, p_{-x}, p_{+z} and p_{-z} ($p_{+x}(t) + p_{-x}(t) + p_{+z}(t) + p_{-z}(t) = 1$).

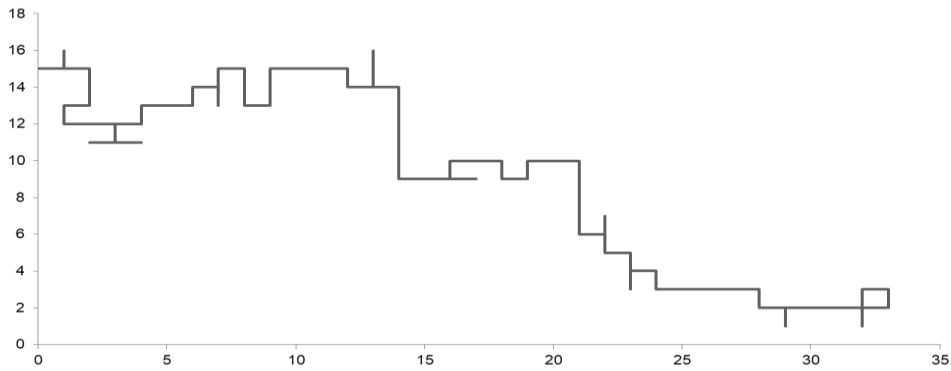

Figure 1 – Variants of calculating the trajectory of one particle of gas impurity in a turbulent flow

$$(p_{+x} = 0.7, p_{-x} = p_{+y} = p_{-y} = 0.1 \text{ (100 steps)})$$

Obviously, with isotropic turbulence and in the absence of wind $p_{+x} = p_{-x} = p_{+z} = p_{-z} = 1/4$. In the case of the presence of a wind effect coinciding with the direction of the axis, this influence can be expressed by the ratio of the corresponding probabilities of the directions of movement, i.e. with isotropic turbulence in a stationary coordinate system and an upward flow $p_{+x} \succ p_{-x} = p_{+z} = p_{-z}$.

With the known values of the random number generator and probabilities p_i , using the above-described probable-statistical model, Figures 1 and 2, respectively, reflect the variants of the results of calculating the possible trajectories of one and ten particles of a gas impurity in a turbulent flow.

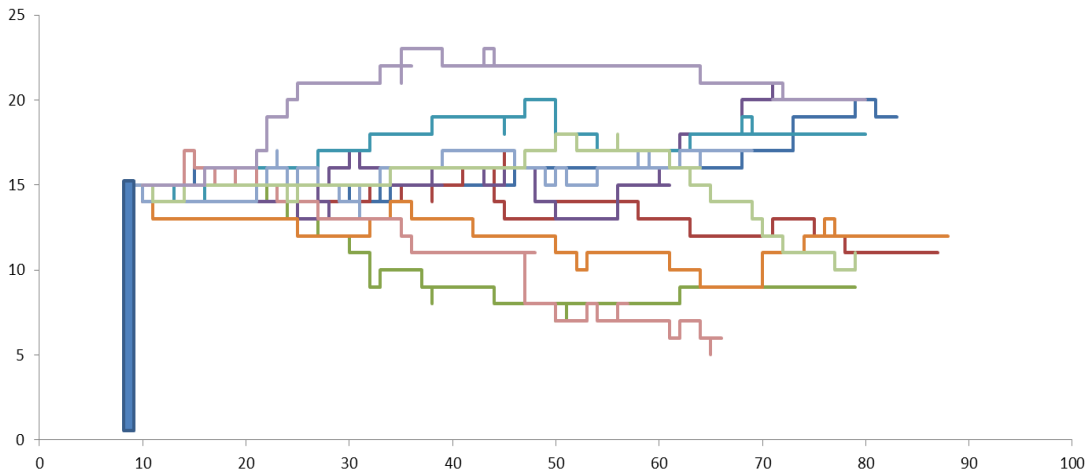

Figure 2 – Variants of calculating the possible trajectories of ten gas particles take in a turbulent flow

$$(p_{+x} = 0.7, p_{-x} = p_{+y} = p_{-y} = 0.1 \text{ (10x100 steps)})$$

It should be noted that when there are many emissions and many sources of pollutants, this approach will make the calculation difficult. Therefore, in every time interval, any particle can stay in one of such grid nodes and any of these positions should be perceived as a probabilistic state of a particle at a time with a corresponding probability $P(i, j, t)$ (i, j - numbers of grid nodes) [7].

Let us imagine that we have obtained the probabilities of all possible positions of the particle at a certain moment of time t , and analyze the dynamics of the change in the probability of the

particle being in a certain position (i, j) after a short time period Δt .

The probability of a particle $P(i, j, t + \Delta t)$ at an instant of time $t + \Delta t$ is determined in two cases: the first is when they flow from the position (i, j) into neighboring nodes ($(i+1, j)$ and $(i-1, j)$); the second, when they flow in from neighboring nodes ($(i-1, j)$, $(i+1, j)$, $(i, j-1)$ and $(i, j+1)$) (Figure 3). It can be assumed that in any time period $t + \Delta t$, in the position (i, j) , the probable direction of the particle transition $p_{l,i,j}^{n+1}$ ($l = +x, -x, +z, -z$) is determined, and, accordingly, what follows is subtracted, and what flows in is added.

Thus, it can be stated that the use of even a simplified method of probabilistic-stochastic modeling provides good opportunities to build effective numerical algorithms for calculation, thereby significantly reducing the amount of calculations without losing their accuracy.

References:

1. Lapin Yu.V., Strelets M.Kh. Internal flows of gas mixtures. – Moscow: Nauka, 1989 . – 368 p.
2. Belov I.A., Isaev S.A. Modeling of turbulent flows. Tutorial. – St. Petersburg: BSTU Publishing House, 2001. – 108 p.
3. Volkov K.N., Emelyanov V.N. Modeling of large eddies in calculations of turbulent flows. – Moscow: Fizmatlit, 2008 . – 368 p.
4. Loytsyanskiy L.G. Mechanics of liquid and gas. – Moscow: Science, 1987 . – 840 p.
5. Monin A.S., Yaglom A.M. Statistical hydromechanics. The theory of turbulence. Volume 1. – St. Petersburg: Gidrometeoizdat, 1992 . – 694 p.
6. Modeling transport processes in turbulent flows. Textbook / B.B. Ilyushin. – Novosibirsk: Novosib. state un-t. – Part I. – 1999. – 155 p.
7. Varaksin A.Yu. Turbulent gas flows with solid particles. – Moscow: Fizmatlit, 2003 . – 192 p.
8. Varaksin A.Yu. Collisions in gas streams with solid particles. – Moscow: Fizmatlit, 2008 . – 312 p.
9. Varaksin A.Yu., Romash M.E., Kopeytsev V.N. Tornado. – Moscow: Fizmatlit, 2011 . – 344 p.
10. Razin A.N. Modeling of instability and turbulent mixing in layered systems / A. N. Razin. – Sarov: Publisher. FSUE RFNC-VNIIEF, 2010. – 414 p.

МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

КУПЧИКОВ Е.Е.

студент группы БН-41-17

КУПЧИКОВА Н.В.

Научный руководитель, кандидат технических наук

Астраханский государственный
архитектурно-строительный университет,
г. Астрахань, Российская Федерация

Аннотация. На кафедре экспертизы, эксплуатации и управления недвижимостью АГАСУ накоплен значительный практический опыт в сфере технических и оценочно-стоимостных экспертиз при эксплуатации зданий и сооружений с применением приборов разрушающего и неразрушающего контроля. Результаты работы нашли своё отражение в разработке мобильного приложения «ДОМ-ЭКСПЕРТ» на платформе Xamarin, язык программирования СИ-Шарп. Показан пример работы с утилитами и возможности приложения.

Ключевые слова: мобильное приложение, аналитика, экспертиза зданий и сооружений.

Abstract. The Department of Expertise, Operation and Management of Real Estate of ASASU has accumulated significant practical experience in the field of technical and valuation expertise in the operation of buildings and structures with the use of destructive and non-destructive testing devices. The results of the work were reflected in the development of the mobile application "DOM-EXPERT" on the Xamarin platform, the C-Sharp programming language. An example of working with utilities and application features is shown.

Keywords: mobile application, analytics, expertise of buildings and structures.

Сфера разработки мобильных приложений имеет уникальные маркетинговые возможности и нацелена на оказание помощи не только профессиональному бизнесу, но и простому обывателю в различных отраслях деятельности.

На кафедре экспертизы, эксплуатации и управления недвижимостью АГАСУ накоплен значительный практический опыт в сфере технических экспертиз при эксплуатации зданий и сооружений с применением приборов разрушающего и неразрушающего контроля, в результате которого возникла необходимость в усовершенствовании навыков работы эксперта, сокращению времени на часто повторяющиеся трудовые движения и вычисления. Зачастую работа эксперта сопряжена с использованием на объекте большого количества нормативных показателей и выполнением вычислений. Место работы эксперта может располагаться и на значительной высоте на подъёмнике, на кровле и в подземном сооружении, вместе с движущимися объектами, т. е. связана со значительными рисками. На интеллектуально-аналитическую работу может не быть ни места, ни времени, ни возможностей, возвращаться постоянно из офиса, для того чтобы повторить определённые действия на объект, зачастую не представляется возможным. Однако всегда у эксперта с собой под рукой - мобильный телефон с хорошей камерой для фотофиксации. Появляющиеся мобильные приложения упрощают работу специалистам.

Аналитика мобильных приложений - важная область для исследования поведения целевой аудитории и оптимизации показателей эффективности проекта. Данное направление работ достаточно широко используется в таких крупных компаниях, как Google, Apple, Tencent, Alibaba и других. Анализ топовых приложений и область их применения показывает активное использование потребителями экспертного рынка, утилиты которого представлены на рис. 1.

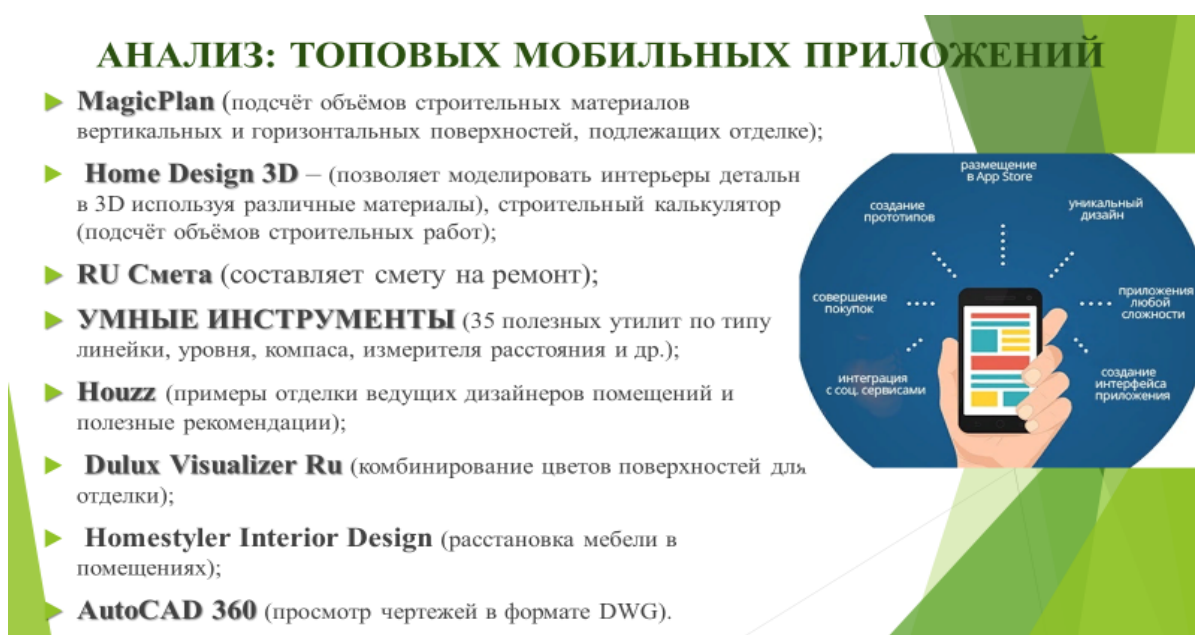

Рисунок 1 – Анализ косвенных аналогов топовых мобильных приложений

Для достижения цели были решены следующие задачи:

- 1) изучена область приложений для мобильных устройств в сфере строительства, экспертизы, ЖКХ и ремонта;
- 2) рассмотрен вопрос о разработке программ для операционной системы и использованию их для реализации приложения;
- 3) рассчитаны некоторые экономические показатели программного продукта.

Разрабатывается мобильное приложение «ДОМ-ЭКСПЕРТ» на платформе Xamarin, язык программирования СИ-Шарп. Для разработки использовались такие элементы управления, как метка, текстовое поле, кнопка (рис.2).

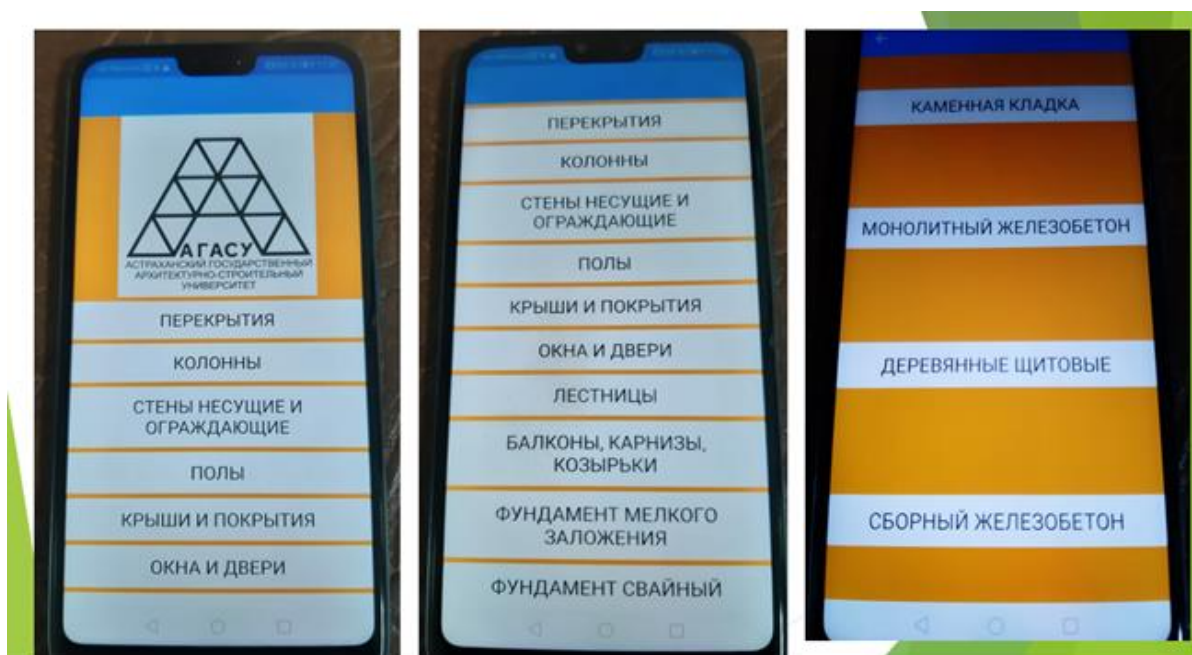

Рисунок 2 – Общий вид снимков с экрана системы Android

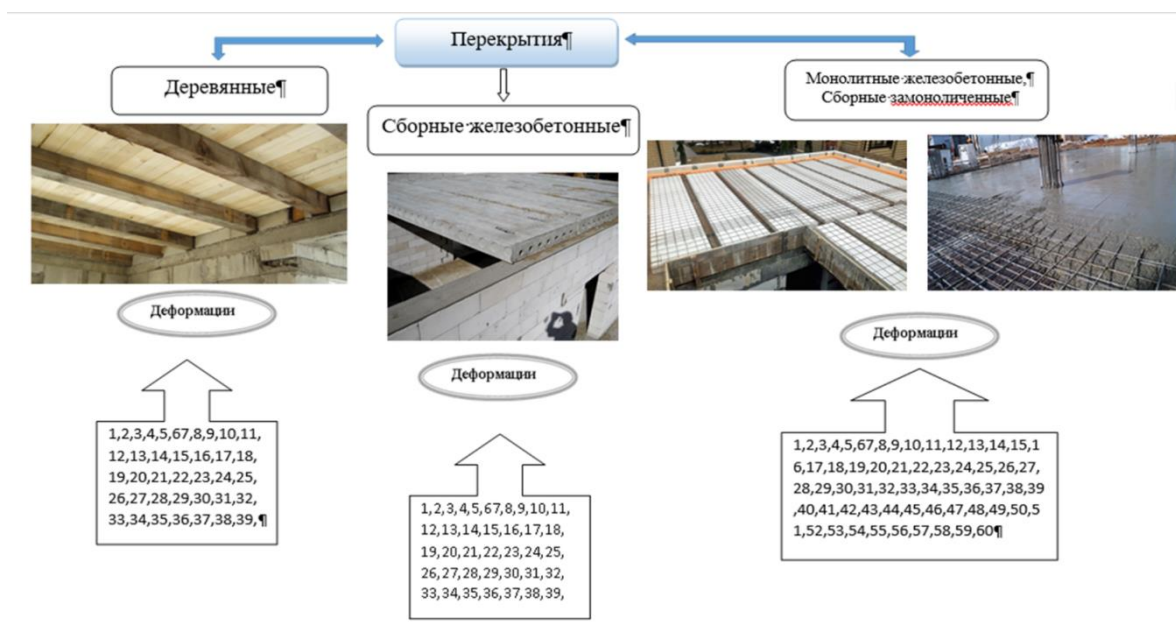

Рисунок 3 – Алгоритм определения типа деформаций в приложении для перекрытий из различных материалов

После запуска программы на второй утилите (см. рис. 2) мы видим перечень основных строительных конструкций здания, это перекрытия, колонны, стены несущие, ограждающие, полы, крыши и покрытия, окна и двери, лестницы, балконы, карнизы, козырьки, фундамент мелкого заложения, свайный фундамент. Если выбрать стены, несущие ограждающие, мы видим их распределение по видам строительных материалов, из чего они сделаны: каменная кладка, монолитный железобетон, деревянные щитовые, сборный железобетон (см. рис. 3). Например: всего в приложении для стен, ограждающих и несущих, внесено около 69 типов деформационных показателей. В настоящее время проводится разработка алгоритма определения физических эксплуатационных параметров строительных параметров и конструкций по более, чем 400-та параметрам согласно действующей в данной области нормативно-правовой базы.

ТИІМДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ ҮШІН ОҚЫТУДАҒЫ МАТЕРИАЛДАР МЕН МАТЕРИАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

КУСАИНОВА Ж.К.

ИС-20-1к тобының магистранты

КОШЕКОВ К.Т.

Ғылыми жетекші, т.ғ.д., профессор

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада тиімді қосымшаларды әзірлеу үшін оқытудағы материалдар мен материалдарды пайдалануды бизнес-процестердің тұжырымдамасы функционалды модель жобаланған, және ол алдыңғы жағында өзара байланысты функциялар жиынтығы көрсетілген.

Кілттік сөздер: CASE технологиялары, Erwin-case мәліметтер базасы, IDEF0 диаграммасы, Rational Rose CASE-құралы, Электронды мультимедиалық қосымша.

Оқытудың технологиялық тәсіл жақсы нәтижеге қол жеткізді, компания белгілі бір даму деңгейінде болуы керек және белгілі бір тәжірибеге ие болуы керек. Спиральды динамикада бұл көк деңгей. Оған қол жеткізгенге дейін бизнес-процестер айтарлықтай нәтиже бермейді.

Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелерді құру-бұл күрделі міндет, оны шешу арнайы әдістер мен құралдарды қолдануды қажет етеді. Соңғы уақытта жүйелік талдаушылар мен әзірлеушілер арасында бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің барлық кезеңдерін барынша жүйелеуге және автоматтандыруға мүмкіндік беретін CASE технологиялары мен аспаптық CASE құралдарына деген қызығушылық едәуір артты: case-IDEFO әдіснамасын қолдайтын Erwin-дің жоғары деңгейлі құралы. Erwin-case мәліметтер базасын тікелей және кері жобалауға мүмкіндік беретін құрал idefix. Case әдіснамасын қолдайды-Erwin құралы ақпараттық жүйені құру міндетін едәуір жеңілдетеді, бұл олардың әрқайсысы өздігінен жобалануы үшін күрделі жүйені қарапайымға бөлуге мүмкіндік береді және дизайнның кез-келген деңгейін түсіну үшін оның бірнеше бөліктері туралы ақпаратпен жұмыс істеу жеткілікті болды.

Функционалды модель жобаланған, ол алдыңғы жағында өзара байланысты функциялар жиынтығы түрінде пайда болады (функционалды блоктар - IDEF0 тұрғысынан). Әдетте, IDEF0 көмегімен модельдеу кез-келген жүйені зерттеудің алғашқы кезеңі болып табылады [1].

Өз функцияларын орындау үшін жүйе келесі негізгі процестердің орындалуын қамтамасыз етуі керек:

- пән бойынша теориялық материалды көру мүмкіндігі;
- зертханалық жұмыстарды орындау мысалын көру мүмкіндігі;
- алған дағдыларын тексеру үшін тест тапсырмаларын орындау мүмкіндігі;

Кіру жүйесін түседі:

- Оқу материалы;
- зертханалық жұмыстарды орындау бойынша әдістемелік нұсқаулар;;
- білімді бақылауға арналған тест тапсырмалары.

Жүйенің ресурстары:

- пайдаланушылар;
- компьютер.

Жүйенің нәтижесі:

- дәріс материалдарын білу;
- білімге бақылау жүргізілді.

Пайдалану жағдайларының диаграммалары жүйенің функционалды мақсатын немесе не істеу керектігін сипаттайды.

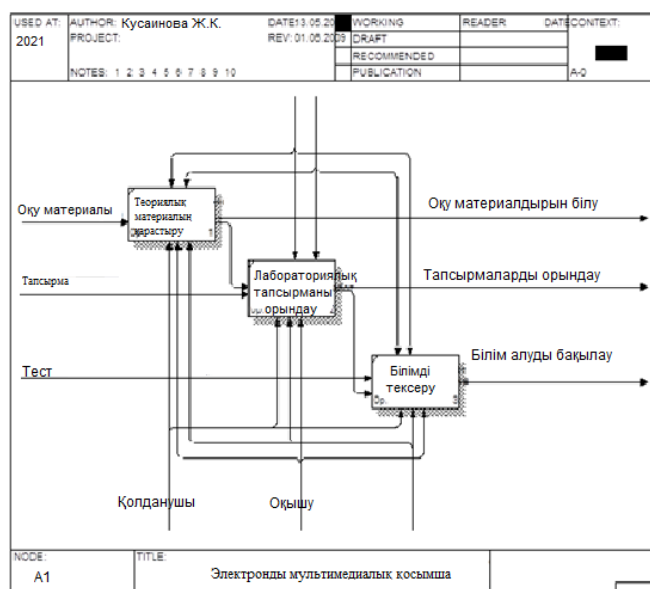
1-суретте ұсынылған деректер ағындарының диаграммасы «Тиімді мультимедиалық қосымшаларды әзірлеу үшін бағдарламалық құралдарды жасау» - үлгісіне арналған «Электронды мультимедиалық қосымшаны құру» құрылымы IDEF0 тапсырманы орындау үшін қандай деректер қажет екенін көрсетеді.

Сурет 1 – Контекстік құрылғысы

Пайдалану жағдайының моделі жүйенің немесе басқа жіктеуіштің функционалдығын жүйенің сыртқы пайдаланушысының көзқарасы бойынша ұсынады. Мұндай модель пайдалану диаграммалары түрінде бейнеленген.

Диagramманың «Электронды мультимедиалық қосымшаны құру» A1 - декомпозициясы 2 суретте талданып орындалынады.

Сурет 2 – A1 - декомпозиция диаграммы

Бұл жүйенің кіріс ақпараты ретінде:

- дәрістік материал;
- зертханалық жұмыстарды орындау бойынша әдістемелік нұсқаулар;
- білімді бақылауға арналған тест тапсырмалары.

Жүйе жұмыс істеп тұрған кезде, шығатын ақпарат-бұл пайдаланушылардың құқықтарына байланысты, көру немесе жүктеу үшін еркін немесе жабық, кафедра сайтында орналастырылған қызметтік ақпараттан басқа кіріс деректері.

Автоматтандырылған оқыту жүйесін жобалау үшін Rational Rose CASE-құралы қолданылды. Модель жүйенің функцияларын білдіретін пайдалану нұсқалары мен адамдарды білдіретін актерлердің өзара әрекеттесуін көрсетеді. Төменде жүйе жобасының сипаттамалары және сәйкес диаграммалар берілген.

Пайдалану жағдайларының диаграммалары пайдалану топтары мен процеске қатысатын актерлер арасындағы қатынастар мен тәуелділіктерді сипаттайды.

Пайдалану жағдайы актердің көзқарасы бойынша белгілі бір нәтижеге әкелетін жүйеде әрекеттер тобын сипаттайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании : учеб. пособие для студ. высш. педаг-х учеб. заведений / И. Г. Захарова. – М.: Академия, 2015. – 192 с.
2. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – М.: Академия, 2017. – 368 с.
3. Башмаков А.И. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем / А.И. Башмаков, И.А. Башмаков. – М.: изд. "Филинь", 2003. – 616 с.
4. Трайнев В.А. Информационные коммуникационные педагогические технологии : учеб. пособие / В.А. Трайнев, И.В. Трайнев. – 3-е изд. – М.: изд.-торг. корпорация "Дашков и К0", 2017. – С. 9-110.
5. Пащенко О.И. Профессиональная готовность учителя начальных классов к преподаванию пропедевтического курса информатики: компоненты, критерии, уровни // Проблемы духовнонравственного воспитания, развития, благополучия, профессионального становления в современном российском обществе: Матлы всероссийской науч.-практ. конф. (г.Волгоград, 2011 г.). – Волгоград; М., 2012. – С. 345-348.
6. Формирование информационной культуры студента в условиях дистанционного

обучения / И.Г.Санникова, М.В.Корнилова // Вестник Томского гос. пед. ун-та. Серия: Педагогика (Физическая культура и спорт). – 2007. – Вып. 7. – С. 73–76.

7. Шестаков А.П. Информационно-коммуникационная компетентность учителя: структура, требования и система измерения // Информатика и образование. – 2014. – № 12. – С. 37.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ

МУСИН Р.Е.

магистрант группы ИС-21 НП

ТЕН Т.Л.

Научный руководитель, д.т.н., профессор

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены процедурные вопросы проектирования и разработки электронного учебно-методического комплекса с использованием технологий визуализации, как совокупности связанных в единое целое технических, математических, лингвистических и информационно-методических средств, предназначенных для автоматизации обучающего диалога, поиска и обработки учебной информации. Рассмотрены основные проблемы при проектировании и организации ЭУМК, учитывая разнородность ее подсистем и оптимальное их взаимодействие в рамках единой информационной системы.

Ключевые слова: информация, мультимедиа, база данных, компиляция, программное средство, физическая структура, логическая структура, программный модуль.

Составной частью реализации задач данной научно-исследовательской работы является поиск путей повышения эффективности изучения учебного курса, как один из перспективных способов повышения эффективности процесса изучения образовательных дисциплин на базе автоматизированных обучающих систем.

Основной проблемой при проектировании и организации ЭУМК, учитывая разнородность ее подсистем, является оптимальное их взаимодействие в рамках единой системы.

Для того чтобы интерактивный ЭУМК стал популярным, он должен быть универсальным, то есть одинаково пригодным как для самообразования, так и для стационарного обучения, полным по содержанию, высоко информативным, талантливо написанным и хорошо оформленным. Такой программный продукт может стать существенным подспорьем для преподавателя при организации им занятий по самоподготовке учащихся.

Несмотря на то, что пользоваться бумажным УМК по сравнению с электронным более удобно, электронный УМК приобретает в последнее время большую популярность благодаря своим функциональным возможностям. Рассмотрим преимущества электронного УМК по сравнению с простым типографским.

Возможность быстрого поиска по тексту. Не всякая печатный документ обладает индексом, а если и обладает, то он ограничен. Отсутствие такого ограничения - неоспоримое преимущество электронного УМК [1].

Организация учебной информации в виде гипертекста. Гипертекст - возможность создания «живого», интерактивного учебного материала, снабженного взаимными ссылками на различные части материала. Термин «гипертекст» ввел в 1963 г. Т.Nelson для обозначения понятия - комбинации текста на естественном языке со способностью компьютера

осуществлять интерактивный выбор следующей порции информации или динамичного воспроизведения нелинейного текста, который не может быть напечатан обычным способом на листе бумаги. В.С.Токарева дает следующее определение: «гипертекст - это способ хранения и манипулирования информацией, при котором она хранится в виде сети связанных между собой узлов» Гипертекст дает возможность разделить материал на большое число фрагментов, соединив их гиперссылками в логические цепочки. А затем на основе одного оформленного соответствующим образом материала моделирование «собственных» учебников для каждого учащегося, в зависимости от его уровня подготовки, быстроты усвоения и интересов.

На первом этапе проектирования и создания ЭУМК необходимо выполнить анализ лекционного курса дисциплины и определить степень взаимодействия изучаемого предмета, выделить необходимую для изучения информацию и на основе этого создать электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) (под электронным учебно-методическим комплексом понимается программа ЭВМ, предназначенная для достижения учебных целей и включённая в библиотеку курсов ЭУМК), так как его создание требует меньших затрат, он может использоваться самостоятельно, обладает всеми возможностями ЭУМК [2].

При оценке программного продукта необходимо принимать во внимание наряду с обучающим эффектом программы ее влияние на психическое и эмоциональное состояние обучаемых. Для этого необходим учет физиологических особенностей восприятия человеком различных эффектов оформления программы [3].

Тщательное проектирование базы данных чрезвычайно важно для безупречной работы приложения. В качестве СУБД использована MySQL - свободная реляционная система управления реляционными базами данных.

В качестве базы данных решено было использовать MySQL версии 5.7. Выбор именно этой базы данных обусловлен прежде всего легковесностью этого дистрибутива, а так же Благодаря внутреннему механизму многопоточности быстрдействие MySQL весьма высоко. Довольно высокий уровень безопасности обеспечивается благодаря базе данных mysql, создающейся при установке пакета и содержащей пять таблиц. При помощи этих таблиц можно описать, какой пользователь из какого домена с какой таблицей может работать и какие команды он может применять [4].

Диапазон способов организации Web документа весьма широк: от узлов, имеющих строгую линейную структуру, до узлов, у которых вообще нет четкой структуры. Обычно страницы располагают в иерархическом или линейном порядке, а также в виде паутины. Вместо того, чтобы с самого начала жестко структурировать информацию надо убедиться, что связи между страницами - логичные, что они ведут пользователя к необходимой ему информации. Вероятно, для этого лучше всего подойдет некоторая комбинация различных способов организации информации [5].

Иерархическая организация. Web-документы, которые следуют иерархической или древовидной организации, имеют единственную точку входа в узел; остальные страницы располагаются на исходящих из нее ответвлениях. Данный подход удобен, если можно легко разбить свою информацию на категории и подкатегории. При иерархической организации Web сайта к странице самого нижнего уровня ведет один и только один путь, как показано рисунке 1.

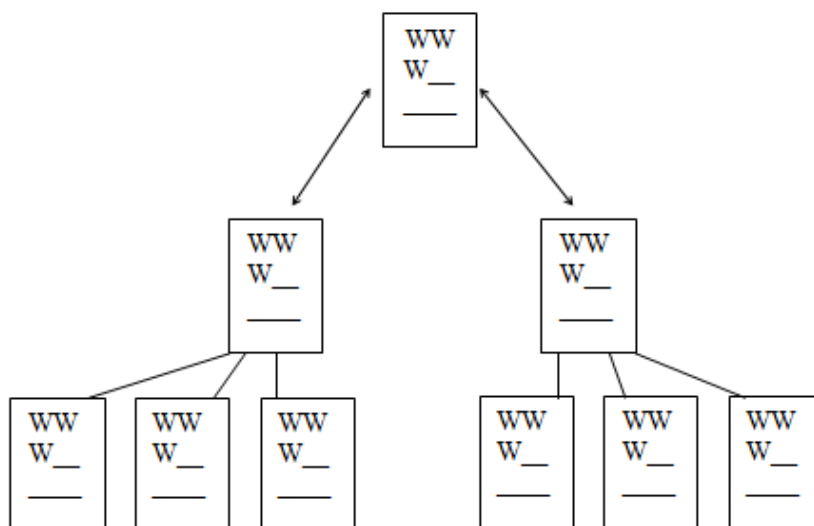

Рисунок 1 – Иерархическая организация узла

Такая строгая структура узла может вызвать проблемы у пользователей. Например, если пользователь прошел на несколько уровней вниз по одному из путей, а потом решил попасть в другую часть дерева, то ему придется возвращаться обратно.

Линейная организация. Чтобы пользователи Web сайта могли читать содержимое узла как книгу или журнал или чтобы они прошли по заданному пути от начала и до конца сайта - необходимо выбрать линейную организацию. Какая-то страница может иметь несколько связей с примечаниями и дополнениями, но для продвижения дальше пользователь должен вернуться на нее снова. Продвижение по документу осуществляется ссылками, как показано рисунке 2.

Очевидно, что логическая и физическая структуры могут не совпадать, поскольку в общем случае физическая структура ресурса разрабатывается, исходя из удобства размещения файлов. Однако более или менее точное сохранение порядка следования логических разделов в физической структуре сайта позволит избежать путаницы при последующем дополнении и обновлении материалов.

Рекомендуется размещать все графические изображения, являющиеся элементами проекта, в отдельной папке с названием «Images», расположенной в корневой директории сайта. Такой подход позволит обновлять хранящиеся в других тематических разделах документы HTML без переноса графики, использовать одни и те же графические файлы во всех разделах сайта и при необходимости удалять целые директории.

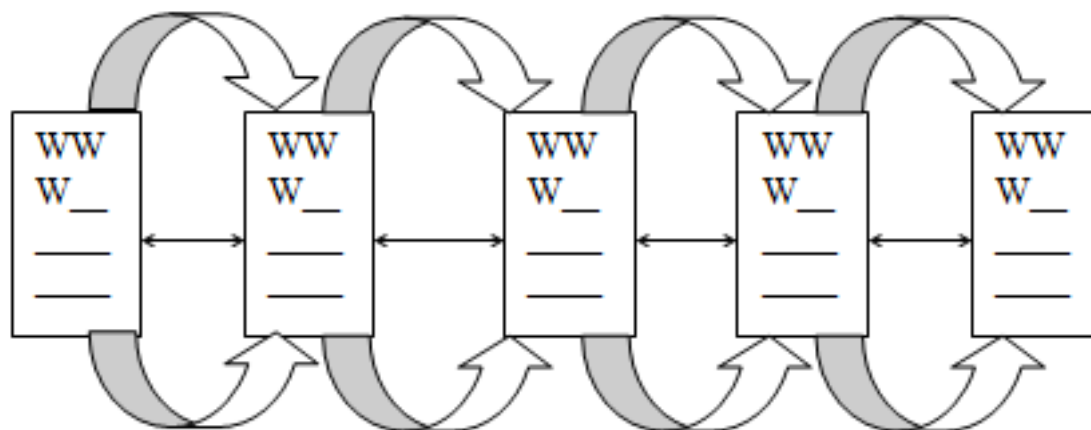

Рисунок 2 – Линейная организация узла

Организация в виде паутины. Организация информации в виде паутины, вероятно, наилучшим образом подходит для большинства случаев. В этой структуре страницы связаны друг с другом общим контекстом. К одной странице может вести несколько связей, и у каждого документа есть, по крайней мере, два выхода. Связи иногда образуют круг. Для путешествий по Web эта организация узла наиболее привлекательна. Быстрый проход по узлу и большая свобода перемещения - вот что нравится пользователям. Главный недостаток такой структуры в том, что пользователь может что-нибудь пропустить, так как он может пройти не по всем связям.

Загрузка программы начинается с вызова стартового файла «Index.html». После запуска программы открывается главное окно программы изображенное на рисунке 20.

Как видно из иллюстрации на главной форме расположено пользовательское меню, вспомогательные фреймы и рабочая область. Загрузить формы можно как из меню так и из фреймов.

На панели инструментов имеется доступ к таким модулям, как:

- Общие сведения – модуль общей информации по курсу.
- О программе – модуль информации о программе.
- Практикум по курсу – модуль электронного практикума по курсу.
- Итоговый контроль – модуль, контрольных вопросов по курсу.
- Презентации по курсу – модуль мультимедийных презентаций.
- Аудио/видео материалы – модуль с аудио/видео информацией по курсу.
- Рекомендуемая литература – модуль списка рекомендуемой литературы.
- Интернет ресурсы – модуль рекомендуемых интернет ресурсов.
- Словарь терминов – модуль ключевых терминов по курсу.

На рисунке 3 приведена форма Интерактивного учебно-методического комплекса.

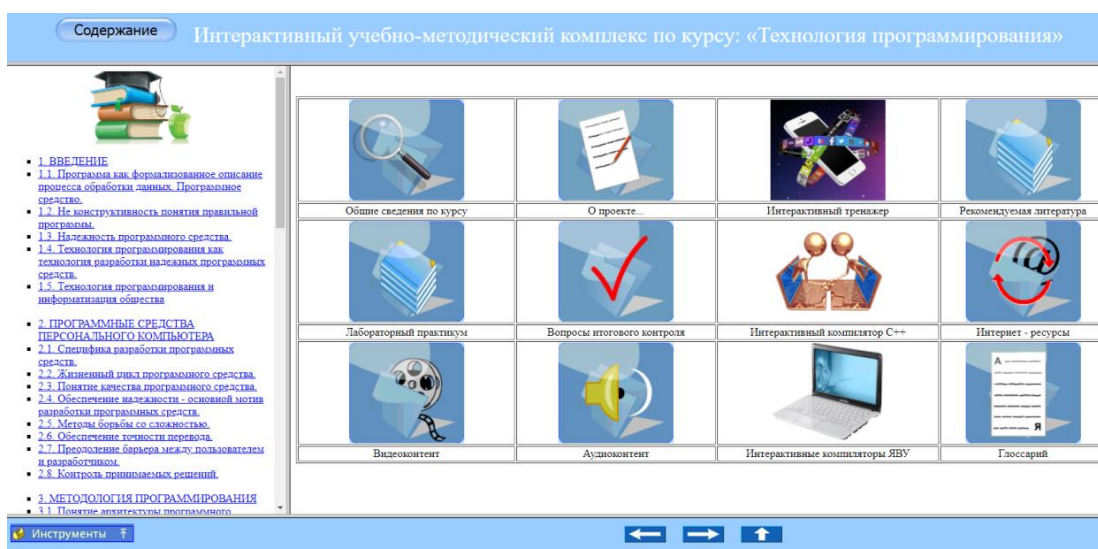

Рисунок 3 – Главная форма Интерактивного учебно-методического комплекса

Ниже, на рисунке 4, приведены «Общие сведения по курсу» и структура главного меню программы.

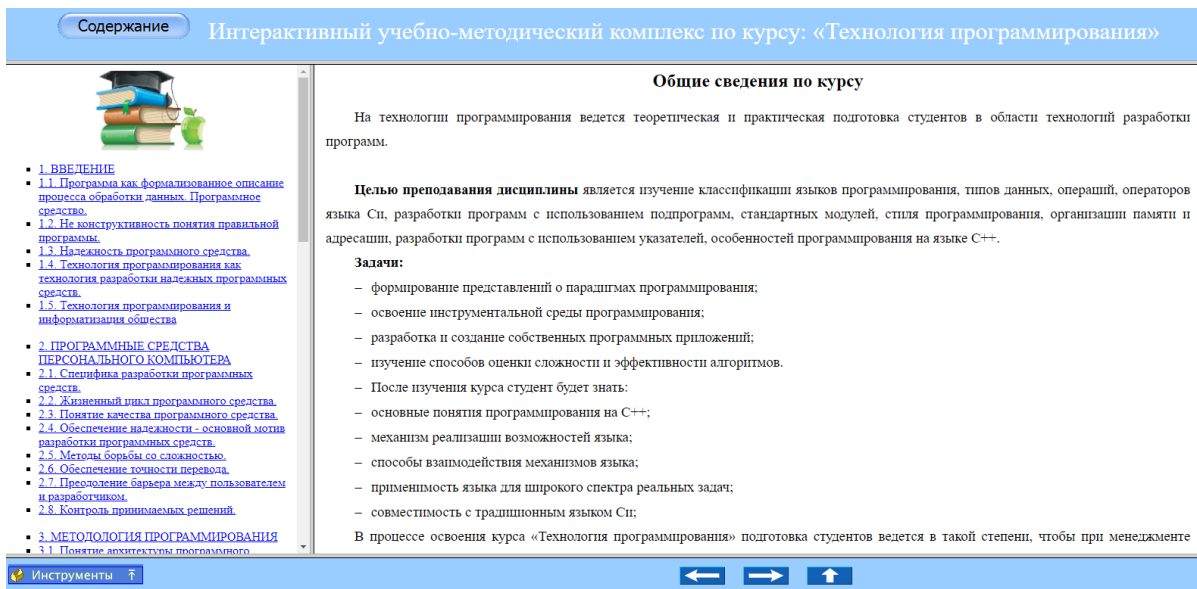

Рисунок 4 – Информативное окно «Общие сведения по курсу»

Основной информативный блок содержащий контент лекционных занятий по курсу «Технология программирования» расположен в окне Frame, с элементами гипертекстовых ссылочных переходов, как показано на рисунке 5.

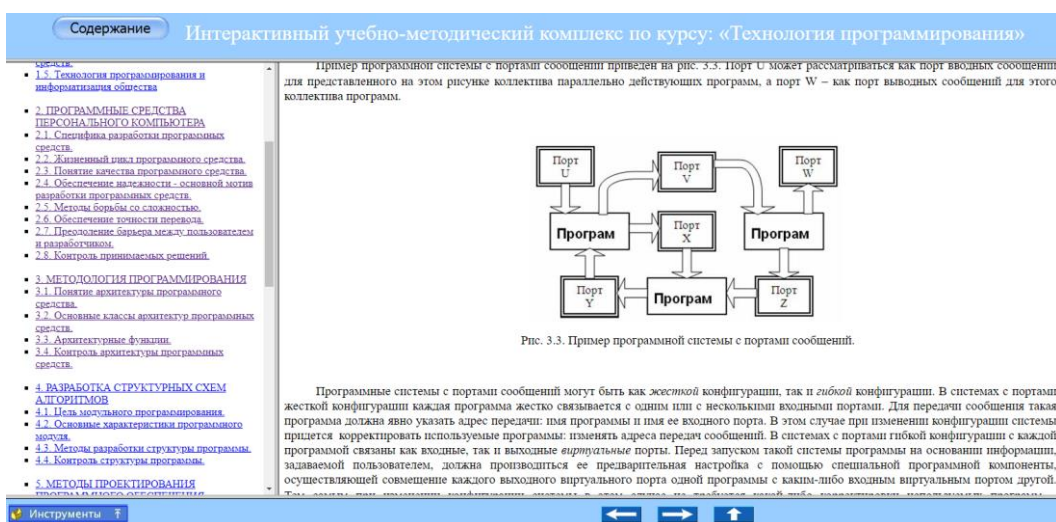

Рисунок 5 – Лекционный контент Электронного учебного пособия

На основании вышеизложенного, нами рекомендуется выполнять проектирование и разработку мультимедийных обучающих систем по следующим базовым принципам, которыми обязательно следует руководствоваться в дальнейшем при выполнении работ:

1. Выполнять разбиение учебного материала на подразделы, которые состоят из составных модулей, минимальных по своему объему, но имеющих замкнутых по содержанию.

2. Принцип полноты: каждый модуль должен иметь следующие компоненты: теоретическое ядро; контрольные вопросы по теории; примеры; задачи и упражнения для самостоятельного решения; контрольные вопросы по всему модулю с ответами; контрольная работа; контекстная справка (Help); исторический комментарий.

3. Принцип наглядности: каждый модуль должен состоять из коллекции кадров с минимумом текста и визуализацией, облегчающей понимание и запоминание новых

понятий, утверждений и методов.

4. Принцип ветвления: каждый модуль должен быть связан гипертекстными ссылками с другими модулями так, чтобы у пользователя был выбор перехода в любой другой модуль. Принцип ветвления не исключает, а даже предполагает наличие рекомендуемых переходов, реализующих последовательное изучение предмета.

7. Принцип компьютерной поддержки: в любой момент работы учащийся может получить компьютерную поддержку, освобождающую его от рутинной работы и позволяющую сосредоточиться на сути изучаемого в данный момент материала, рассмотреть большее количество примеров и решить больше задач.

Список литературы:

1. Тен. Т. Л., Информационные системы в бухгалтерском учете, учебно-практическое пособие. – Карагандинский экономический университет, 2005. – 201 с.

2. Омарова Ш.Е. Информационные технологии в экономических информационных системах, Учебно-практическое пособие. – Карагандинский экономический университет, 2005. – 218 с.

3. Базы данных. Проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика. 3-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2018.

4. Дрогобыцкий И.И. Проектирование автоматизированных информационных систем: организация и управление. – М: Финансы и статистика, 2016.

5. Смирнова Г.Н., Сорокин А.А., Тельнов Ю.Ф. Проектирование экономических информационных систем. – М: Финансы и статистика, 2017.

ІТ-МАМАНЫ АРҚЫЛЫ ЕЛІМІЗДІҢ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУ

МУСИНА А.С.

САЙЛАУБАЕВ С.Ш.

*Ғылыми жетекші, маг., оқытушы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Бұл мақалада еліміздің цифрландыру жүйесінің рөлі мен маңыздылығы туралы айтылады. ІТ саласындағы маңызды міндеттердің орындалуы жайлы басты назарға іліккен салалар бойынша тың жобалардың жүзеге асырылуы. Дамыған мемлекеттердің барлығы ақпараттық технологиялардан цифрлық технологияға көшуі қазіргі заман тренді болып табылады. Цифрландыру жүйесі тек бір саланы ғана емес, барлық саланы қамтуының маңыздылығы айтылған.

Түйінді сөздер: Цифрлық технология, ІТ-маманы, ақпараттық технология, цифрландыру, экономика, цифрлық экономика, технология.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: Іс қимыл кезеңі» атты Жолдауында еліміздің цифрлық даму жүйесіне байланысты: «Цифрландыру – сәнге айналған үрдіске ілесу емес, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралы» болу керек екендігін айтқан болатын [1].

Алдыңғы жылдардағы құрылған жобаларда елімізде жүзеге асырылған «Цифрлық Қазақстан» жобасы қазіргі таңда қарқынды түрде іске асырылып жатыр. Бұдан бөлек Елбасының да атап өткеніндей, ақпараттық технологиялардың қарыштап дамып бара жатқан мына уақытта ІТ саласын жылдам дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарына кіруіміз бізге жай арман болып қалары анық. Өйткені, дамыған өркениетті мемлекеттердің барлығы осы цифрлық жүйеге толықтай көшіп, өнеркәсібінің даму деңгейін және халқының әлеуметтік

жағдайын жылдан-жылға жақсартып келеді.

Қазіргі таңда адамзат қауымы жылдам қарқында цифрландыру жүйесінің әлеміне еніп барады. Цифрландыру технологиялары бұл бұрын-сонды адамзат бастан кешпеген цифрлық әлемнің жаңа құралдары. Қазіргі таңда бұл жаңа технологиялар жобалану үстінде. Ол жаңа технологиялар қазірдің өзінде адамзат баласы қолданып жүрген ақпараттық технологиялардан әлдеқайда жүйелірек болып орнын алмастыра бастады. Әрине цифрлық технологияны қарқынды түрде дамыту IT-маманының көмегімен жүзеге асырылатыны анық.

IT-маманы - ақпараттық технологияларды цифрлық технологияға программалау тілінде құратын және жасанды интеллект, big data, data science бағытында бағдарламаны жобалайтын маман.

Еліміздегі IT мамандар өздері жұмыс істейтін саладағы кадр тапшылығын өз беттерінше шешу арқылы цифрлық технологияға өз үлестерін қосуда. Мәселен, Үндістан мемлекетінде ақпараттық технология саласында жұмыс істеп жүрген IT сарапшы Садық Шерімбек «өзгерістерге дайын, білімге құштар, техносүйер, білгенін өзгелермен бөлісе алатын жас буын өкілін» сол елде жас IT-мамандарын оқытқысы келетіні жайлы Facebook-парақшасында жазған болатын.

Заманауи технологиялардың кезеңі туралы ойымен бөліскен жерлесіміз, Ресей Сбербанкiнiң басқарма төрағасы Герман Греф Жастар мен студенттердiң бүкiләлемдiк XIX фестивалiнде жасаған «Технологиялық трендтер: болашаққа жол» атты лекциясында былай дедi:

«Кеше бiз әрiптесiм Джек Ма (ақпараттық технологиялар саласындағы Алибаба Групп компаниясының негiзiн қалаушы Қытай миллиардерi) екеумiз ұзақ әңгiмелестiк. Ол маған «ақпараттық технологиялар туралы ойлауды ұмытыңыз. Ол – кешегi күн. Бүгiнгi экономика дегенiмiз – бұл деректер экономикасы», дедi. Мен онымен келiсемiн. Қазiргi digitalization (диджитализация) – бұл соңғы тренд. Бұл трендке көшу дегенiмiз – бiздiң қолымызда өте ауқымды мәлiметтердi өңдей алатын жетiлген, ақылды технологиялар пайда болды деген сөз» [2].

Герман Греф қазiргi жаңа технология туралы өз ойын айта келе ХХI ғасырдың оныншы жылдары адамзаттың ақпараттық дәуiрден цифрлық дәуiрге өтуi басталғандығын мәлiмдеген болатын. Өйткенi осы кезеңнен бастап big data технологиялары өзiнiң даму кезеңiне аяқ басып, барлық компаниялар үшiн қолжетiмдi бола түстi.

Нәтижесiнде, мөлшермен алғанда, көлемдi деректердi өңдеуден өткiзiп қана қоймай, сонымен қатар оларды сақтау мүмкiндiгiн беретiн деректер ағынының жаңа технологиясы қалыптасты.

Әрдайым трендте болу үшiн қазiргi технологиялар үдерiсiмен қатар бiрге жүру оңай шаруа емес. Бұл бiздiң Қазақстанға ғана емес, сонымен қатар бүкiл әлем мемлекеттерiне де қиындық келтiредi. Бiрақ, қандай да қиындықтар болса да, әлемде жаңа пайда болған технологияларды игеруге бар күштерiн салатыны анық.

Басты тәуекелдiң өзi осында болып тұр. Өйткенi бүкiл әлем болып жаңа технологияларды игеру марафонына қатысуға ниет бiлдiрдi. Марафонға қосылған екенсiз, бiр орында тұрып қалу жоқ. Егер де бiр орында қалсаңыз ескi әлемнiң аясында қалыптасқан технологиялармен қалып кете бересiз. Мемлекеттер арасындағы цифрлық дамудың арақатынасы осылайша алшақтай бередi. Мұны Елбасымызда өзiнiң жастармен әр кездесуiнде жиi басты назарға аударады.

Президент цифрландыру тек бiр ғана саланы немесе бiр бағытты дамыту ғана емес екенiне тоқталып, ең алдымен, экономиканың, өнеркәсiптiң және қоғамның дамуына түбегейлi өзгерiстер әкелуi қажеттiгiн басты назарда болу керек екендiгiн айтты. Сондықтан барлық мемлекеттiк органдар және ведомствоға қарасты мекемелерге ортақ мониторинг жүйесiн құрудың маңыздылығын ескерттi [3].

Мемлекет басшысы ақпараттық технологиялар дамыған кезеңде мемлекеттiк цифрлық қызметтер кез-келген қарапайым адамға түсiнiктi және қолжетiмдi болуы тиiс екенiн жеткiздi. Сонымен қатар қандай да бiр қызмет түрлерiн iске қосар алдында әртүрлi санаттағы

азаматтардан құрылған топтар жасақталып, қызмет түрі бойынша халықты белсенді қатыстырып және кеңесу керек екендігі айтылды.

«Цифрлық Қазақстан» бұл цифрлық технологияларды қолдана отырып елдің әрбір азаматының тұрмыс деңгейін жақсартуды көздейтін маңызды бағдарлама екені айтпаса да белгілі. Бағдарламаның негізгі мақсаттары Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың және халықтың өмір сапасын жақсартып, экономиканың негізінен жаңа траекториясы – болашақтың цифрлық экономикасының көші болып табылады.

Сурет 1 – «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы

Сурет 2 – IT-маманы арқылы цифрлық форматқа көшірілген қызметтер

Бүгінгі күнге дейін Қазақстан әлемдегі алғашқы жиырма елдің қатарында өзінің цифрландыру бағдарламасын қабылдады. Бұл жүйе 2017 жылдан күні бүгінгі күнге дейінгі

кезеңді қамтыды. Бағдарламадағы шараларды жүзеге асыру нәтижесінде 2021 жылы еліміздің сауда нарығындағы электронды сауда үлесі 0,8%-дан 2,3%-ға, халықтың мемлекеттік қызмет түрлерін пайдалануда e-gov порталы арқылы алған қызмет көрсеткіші 35%-дан 80%-ға артады деп күтілген болатын. Халықтың сандық сауаттылық деңгейін 75,5%-дан 81,5%-ға көтеріліп, интернет пайдаланушылардың үлесі 77%-дан 81%-ға өседі деп жоспарланған.

Еліміздегі цифрландыру қарқыны туралы сарапшылардың пікірі де оптимисті түрде болды. Мәселен, «Самұрық-Қазына» АҚ Стратегия және қоржындық активтерді басқару жөніндегі басқарушы директоры Балжит Гревалдің пікірі бойынша, цифрлық жүйеде Қазақстан алға жылжып келеді: Цифрлы экономикаға тартылу деңгейі тұрғысынан Қазақстан Ресей, БАӘ, Аргентина мен Чили сияқты елдермен қатар деңгейде тұр. БҰҰ мен VCG-тың 2016 жылғы рейтингінде көрсетілгендей, бұл жөніндегі индексіміз 0,72 көрсеткішті құрап, әлемдік орта көрсеткіштен 0,49 бірнеше саты жоғары тұр. Сонымен қатар VCG e-intensity рейтингінің деректері бойынша, отандық компаниялар арасында кең жолақты интернетке кіру көрсеткіші 45%-ды құрайды. Бұл көрсеткіш нәтижесін қарайтын болсақ Қазақстан, БАӘ 53% және Малайзия 38% құрайтын мемлекеттерімен теңдей дәрежеде тұр десек болады.

Дегенмен жоғарыда аталған сарапшының айтуынша, цифрландырудың өнеркәсіптік өндіріс, халық шаруашылығы, көлік, сауда салаларына ықпалы жөнінен Қазақстан әзірге әлем бойынша орта деңгейге жеткен жоқ. Мысалы, Қазақстандағы өнеркәсіптік өндірісті автоматтандыруға жұмсалған шығын ІЖӨ-нің 0,07-0,09%-ын ғана құрайды. Әлем бойынша орташа деңгейден 2,3-3 есеге, ал Солтүстік және Оңтүстік Америка елдеріндегіден 4-5 есеге аз болып табылады. Онлайн-сауда нарығындағы көрсеткіш тіпті мардымсыз деуге болады.

Қорытындылай келе еліміздің цифрландыру жүйесін қарқынды дамыту үшін ЖОО-да оқитын жастарымызға сапалы білім беру басты міндеттердің бірі болып табылады. Әрине, алға талпынған жастарымыздың білімге деген құштарлығын одан әрі ояту үшін түрлі ғылыми іс-шаралардың ұйымдастырылуы бірдің-бір септігін тигізтіні айқын. Қандай сала болмасын еліміздің стратегиялық мақсатын жүзеге асырылуын қатамасыз ету үшін ІТ-саласының маңыздылығы қандай деңгейде екені белгілі болып отыр. Цифрландыру жүйесі тек бір сала бойынша ғана емес барлық мамандандырылған жұмыс қызметтерін қамтуы тиіс. Демек, алдағы он жылда еліміз бойынша ІТ-мамандарын дайындау саны жағынан өседі деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. – Кіру режимі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.
2. Цифрландыру туралы не білеміз. – Кіру режимі: <https://egemen.kz/article/162100-tsifrlandyru-turaly-ne-bilemiz>.
3. «Цифрлық Қазақстан» бағдарлама туралы. – Кіру режимі: <https://digitalkz.kz>.

СОЗДАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ ДЛЯ СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ

ПЕСКОВ С.С.

ОМАРОВА Ш.Е..

Научный руководитель, к.э.н., доцент
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена организация эффективного хранения данных пользователей в социальной сети. В настоящее время один из самых распространенных

подходов к хранению данных - использовать реляционную базу данных. Автором статьи в среде MS Sql разработана структура базы данных для работы в социальных сетях, которая повысит эффективность взаимодействия пользователей и сети.

Ключевые слова: хранение, база данных, структура, социальная сеть, объект, пользователь, модель.

База данных (далее БД) – Структурированная и именованная масса данных, проецирующая объекты реального мира, из той или иной предметной области, и состояния этих объектов в цифровом виде.

Модель данных – это теоретический подход представлению и обработке данных в БД. Модель данных позволяет интерпритировать данные внесенные в БД в качестве информации, иначе говоря сведения, содержащие не только данные, но и их связи друг с другом.

Организации данных, в зависимости от вида, различают следующие основные модели БД:

- иерархическая;
- сетевая;
- реляционная;

В данной статье использовалась реляционная модель базы данных. Реляционная модель данных (РМД) – представлена как купа таблиц, связанных отношениями друг с другом. Главными достоинствами реляционной модели данных являются простота и гибкость структуры. Кроме того РМД удобно реализовывать на веб-сервере или персональном компьютере. Большинство использующихся сегодня моделей данных для персональных компьютеров являются реляционными.

Главными достоинствами реляционной модели данных являются простота и гибкость структуры. Кроме того РМД удобно реализовывать на веб-сервере или персональном компьютере. Устоявшаяся технология проектирования реляционных баз данных завязана на теории нормализации, которая в свою очередь основана на анализе функциональных зависимостей между атрибутами отношений. Процедура нормализации в качестве цели имеет задачу упразднить избыточность данных. Приведение модели к нужному уровню нормальной формы является основой построения реляционной базы данных. В качестве результатом нормализации мы получим модель данных, не содержащую неопределенностей в данных и повторений данных и которую легко поддерживать

В соответствии с данными постулатами, в среде разработки msSql, была разработана структура базы данных «Lakshmi.mdf», изображенная на рисунке 1.

Разработанная база данных реализует основные функции социальной сети, такие функции как:

- авторизация и аутентификация;
- обмен фотографиями;
- обмен комментариями;
- обмен лайками;
- разграничение пользовательских полномочий (путём присвоения роли)

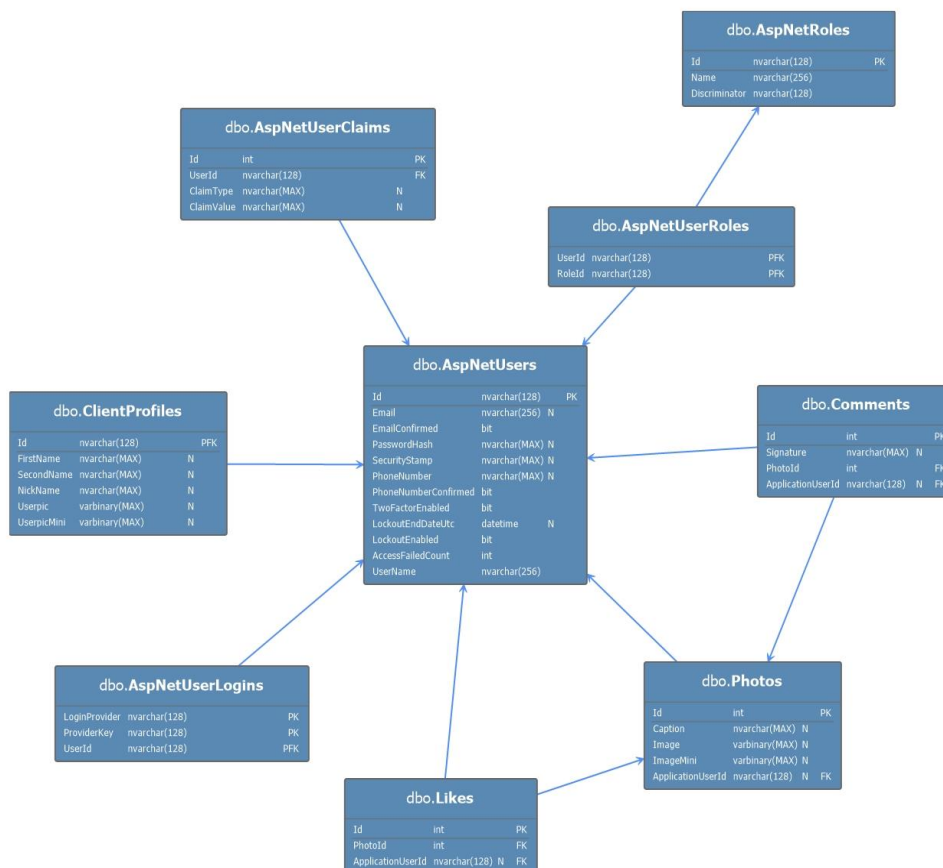

Рисунок 1 – Структура базы данных

Эта база работает с такими объектами как:

- **AspNetUsers**: объект, определяющий основную сущность пользователя.
- **ClientProfiles**: объект, которым можно задать дополнительную, необязательную информацию о пользователе (нужен в качестве отдельного объекта для того, чтобы упростить и разгрузить запросы к базе данных).
- **AspNetUserClaims**: таблица может содержать дополнительную информацию о пользователях, нужную администратору.
- **AspNetUserLogins**: таблица, содержащая кэшированную информацию об активности пользователя.
- **AspNetRoles**: данная таблица содержит роли, которыми может быть наделён тот или иной пользователь.
- **AspNetUsersRoles**: данная таблица нужна для обеспечения связи многие ко многим таблицам между **AspNetUsers** и **AspNetRoles**.
- **Photos**: данная таблица содержит фотографии, загруженные пользователями.
- **Comments**: данная таблица содержит комментарии к фотографиям, оставленные пользователями.
- **Likes**: данная таблица содержит оценки к фотографиям, оставленные пользователями.

В свою очередь, базе данных присущи и элементы взаимодействия между дочерними элементами, посредством вторичных ключей (foreign keys), что можно видеть на рисунке 2.

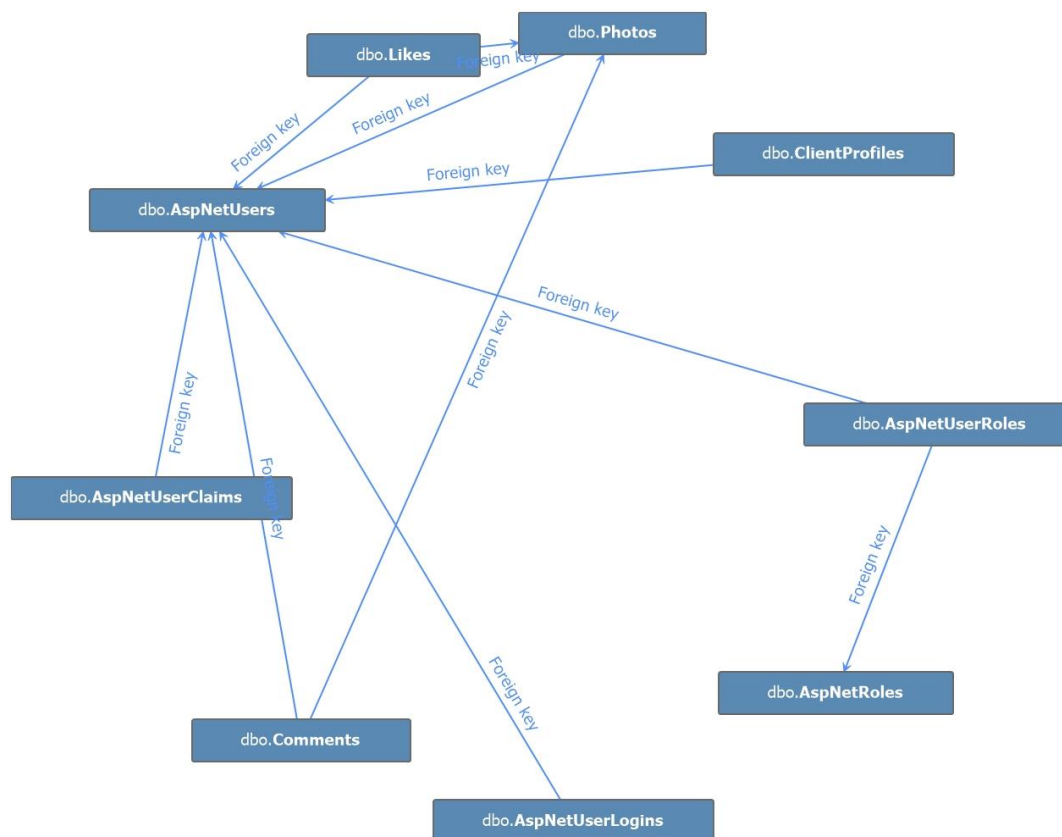

Рисунок 2 – Отношения базы данных

Созданная база данных повысит эффективность работы в социальных сетях.

Список литературы:

1. Шнайдер Microsoft SQL Server 6.5. Проектирование высокопроизводительных баз данных / Шнайдер, Роберт. – М.: ЛОРИ, 2017. – 361 с.
2. Яргер Р.Дж. MySQL и mSQL: Базы данных для небольших предприятий и Интернета / Р.Дж. Яргер, Дж. Риз, Т. Кинг. – М.: СПб: Символ-Плюс, 2014. – 560 с.
3. Руководство по MS SQL Server 2019. – <https://metanit.com/sql/sqlserver/>
4. Microsoft SQL Server Blog. – <https://cloudblogs.microsoft.com/sqlserver/>

ТҰРМЫСТЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРГЕ ТАПСЫРЫС БЕРУГЕ АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӘЗІРЛЕУ

САЙЛАУ Ж.

BT-19-3ск тобының студенті

САТЫМБЕКОВА С.Б.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада тұрмыстық қызметтерге тапсырыс беруге арналған мобильді қосымшаны әзірлеу қарастырылған, жобаны жасау үшін, бағдарламаны әзірлеу үшін бағдарламаның ішкі архитектурасын, бағдарламалық құралды жасау кезінде ең заманауи құралдардың бірі ретінде Java бағдарламалау тілі қолданылды.

Түйінді сөздер: мобильді қосымша, жеке қызметтер, Android Studio, Java бағдарламалау тілі.

Әр адамның өмірдің әр саласында максималды жайлылыққа қол жеткізуге деген ұмтылысы Халықаралық Интернет желісіне де әсер етті. Әрқашан желіде болғысы келетін пайдаланушы телефонды коммуникатор ретінде пайдаланады.

Бұл мобильді интернеттің пайда болуына әкелді. Үйден тыс жерде немесе саяхат кезінде және іссапар кезінде ноутбуктің орнына планшетті немесе ұқсас жабдықты қолдана отырып қосылуға болады. "Шағын" компьютерлердің тиімділігі мен функционалдығы мамандандырылған қосымшаларсыз соншалықты жоғары деңгейге жеткізілмес еді.

Тек сала мамандары жүргізетін мобильді қосымшаларды әзірлеу белгілі бір мақсатқа арналған. Кейбір бағдарламалар желіге барлық жерде қосылуға мүмкіндік береді, басқалары маршрутты көрсетеді, ал басқалары дүкен немесе қажетті өнімді табуға көмектеседі. Утилиталар деректер мен ақпараттың кең таралуына негіз болды, бұл әркімнің қымбат уақыты мен ресурстарын үнемдеуге мүмкіндік береді.

Соңғы жыл ішінде мобильді құрылғыларды сатып алу көрсеткіші айтарлықтай өсті. Бұл деректер үнемі өсіп келеді және қазіргі уақытта статистика өзгермейді. Мобильді қосымшаларды әзірлеудің өзектілігі мен орындылығы айқын.

Тұрмыстық қызметтер - бұл жеке тұтынушыға жеке тұлға ұсынатын ақылы қызметтер деп түсінетін қызмет түрі. Заңды тұлғаға көрсетіліп жатқан қызметтер тұрмыстық қызметтерге жатпайды және уақытша салыққа кірмейді деп айта алмаймыз. Тұрмыстық қызмет түрлері әр түрлі қызмет түрлерін қамтиды.

Мұндай қызметтер шынымен де өте көп, сондықтан оларды тұрмыстық қызметтер мен қызмет түрлеріне бөлу ыңғайлы болады:

— Аяқ киім жөндеу: нақты бөлшектерін ауыстыру, былғары өңдеу, аяқ киімнің бастапқы формасын қалпына келтіру.

— Киімді жеке қалауына қарай жөндеу, тігу және баптау.

— Перделерді өндіру және тігу.

— Электр жабдықтарын жөндеу: компьютерлер, смартфондар, камералар және т.б.

— Картридждерге жанармай құю, ксерокөшірмелер жасау.

— Үй-жайлар мен аумақтарды жөндеу бойынша қызметтер: коммуникацияларды тарту, ғимарат ішінде де, сыртында да әрлеу-монтаждау жұмыстарын жүргізу.

— Фотосуретке түсіру және фотосуреттерді кейіннен өңдеу.

— Сұлулық салондарының қызметтері: шаш қию, маникюр, пирсинг және татуировка және сол сияқты қызметтер.

— Кез-келген көлік жабдықтарын жалға алу: автомобильдер, яхталар, қайықтар және т.б.

— Кез-келген ойын-сауық кәсіпорындарын ұйымдастыруға арналған қызметтер.

— Үй-жайларды санитарлық-гигиеналық өңдеу.

Пәндік саланы талдағаннан кейін мобильді қосымшаның артықшылықтары анықталды. Көптеген ұқсас жобалар мен танымал даму орталарын талдағаннан кейін Android Studio ортасын және Java бағдарламалау тілін қолдану туралы шешім қабылданды. Графикалық редактор ретінде Adobe Illustrator қолданылды. Дереккөздер мен ұқсас қосымшаларды талдағаннан кейін көптеген қосымшалардың нақты жіктелуі мен құрылымы жоқ деген қорытынды жасалды.

Тұрмыстық қызметтерге тапсырыс беру мобильді қосымшаларын әзірлеу мыналарды қамтуы мүмкін: құрғақ тазалау, кір жуу, сұлулық студиясының салондары, тігін шеберханалары, тазарту компаниялары және т.б.. Бизнестің барлық осы түрлерін бір мақсат біріктіреді - қызметтің тұрақты сатып алушылары болатын мүдделі клиенттердің үлесін арттыру. Бұл бағдарламада жылдам әрі оңай жеке қызметтерді табуға болады.

Жалпы функциялары:

- қолданба мәзірі;

- кері байланыс нысаны бар бет;

- қызметкермен сөйлесу беті;

- жаңалықтар мен акциялар парағы;
- байланыс беті;
- push хабарландырулары.

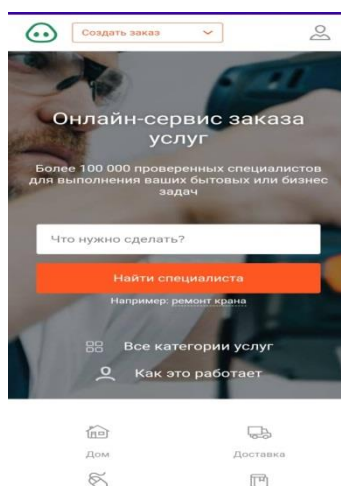
Жеке кабинеттегі функциялар:

- ашық авторизация;
- ұялы телефон арқылы авторизациялау;
- брондау;
- банк арқылы онлайн төлем;
- қызмет мәртебесін қарау;
- жинақтаушы жеңілдіктер;
- пікірлер мен бағалау.

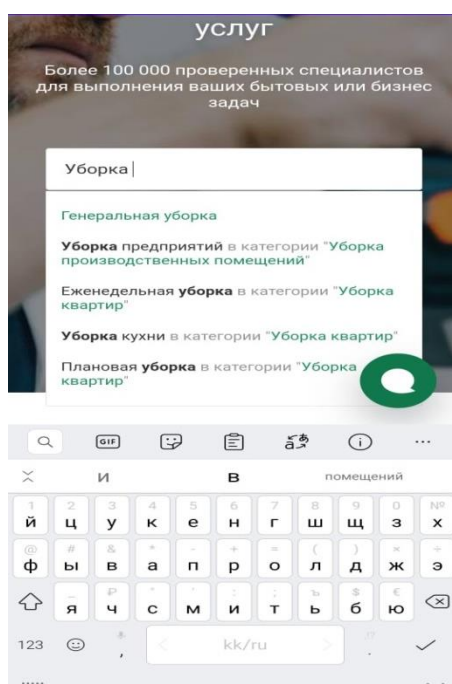
Қосымша модульдер:

- контактілер бетіндегі карта;
- әлеуметтік желілерде бөлісу;
- статистиканы баптау және визуализациялау.

Мобильдік қосымшаның экрандық формалары 1,2 суреттерде көрсетілген.

Сурет 1 – Мобильді қосымшаның басты беті

Сурет 2 – Мобильді қосымшаның Іздеу функциясы

Ұялы телефонды, планшетті пайдаланған кезде экранның бағыты портреттік болады. Бірінші жүктеу кезінде экранда қосымшаның функционалдығы туралы нұсқаулық пайда болады. Мобильді қосымшаны одан әрі пайдалану кезінде бастапқы экранда базадан жүктелетін жаңалықтар арнасы бар. Қосымша кейіннен iOS-та іске асырыла отырып, Android операциялық жүйесінде жұмыс істеуі тиіс. Бағдарлама кодын жазу кезінде Java тілі қолданылды. Деректер базасына сұраулар PHP тілінде жазылды. Google Play-ге қосымшаны жүктеу орындаушының көмегімен жүзеге асырылады. Эскиздер, түс және дизайн стилі таңдалған стильге сәйкес.

Қорыта келгенде, тұрмыстық қызметтерге тапсырыс беру үшін мобильді қосымша әзірленді. Мобильдік қосымшаларды құрастыру технологиялары зерттеліп, пәндік аймақ қарастырылды.

Мобильді қосымшада қызметтердің түрлері, бағасы, орындаушылары көрсетілген. Жобалау барысында модульдік және объектіге бағытталған бағдарламалау әдістері қолданылды. Бағдарламалық құралды жасау кезінде ең заманауи құралдардың бірі ретінде Java бағдарламалау тілі қолданылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кей С. Хорстманн Java SE 8. Вводный курс = Java SE 8 for the Really Impatient. – М.: «Вильямс», 2014.
2. Фрэд Лонг, Дхрув Мохиндра, Роберт С. Сикорд, Дин Ф. Сазерленд, Дэвид Свобода Руководство для программиста на Java: 75 рекомендаций по написанию надежных и защищенных программ = Java Coding Guidelines: 75 Recommendations for Reliable and Secure Programs. – М.: «Вильямс», 2015.
3. Кей С. Хорстманн, Гари Корнелл Java. Библиотека профессионала, том 1. Основы. 9-е издание = Core Java, Volume I: Fundamentals (9th Edition). – М.: «Вильямс», 2015.
4. Барри Берд Программирование на Java для чайников, 3-е издание = Beginning Programming with Java For Dummies, 3rd Edition. – М.: «Диалектика», 2013.
5. Роберт Седжвик, Кевин Уэйн Алгоритмы на Java, 4-е издание = Algorithms, 4th Edition. – М.: «Вильямс», 2013.
6. Джошуа Блох. Java. Эффективное программирование = Effective Java. – М.: Лори, 2014.

ҰШУ АПАРАТТАРЫ – БҰЛ БОЛАШАҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

САЙРАНХАН А.

ИС-19-1к тобының студенті

ИБРАГИМОВА М.С.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада кәзәргә заманның ұшу апараттарын және роботтарын қарасрыпдық. Сонымен қатар жаңа тенденциялар нарықты өзгертуде, енді қазірдің өзінде қолданылатын ұшу апараттарына қызмет көрсетуді ұсынатын мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: жоғары технологиялар, ұшу апараттары, роботтар, дрондар, бұлтқа негізделген бағдарламалық жасақтама, пилотсыз ұшу аппараты.

Жоғары технологиялар жайлы және қауіпсіз болашақты уәде етіп, өмірімізді біртіндеп өзгертеді. Бірақ әрдайым жақсы идея технологияға айналмайды: бұл үлкен нарық ойыншыларына уақыт, жағдай және қолдау қажет. Және де мойындау керек, жыл сайын ісін

жаңа бастаған кәсіпкерлердің инвестициялар тарту және бизнесті дамыту үшін, әсіресе инновациялар саласында көбірек мүмкіндіктер мен құралдар бар, демек, бізді қоршаған әлемді жақсы жаққа өзгерту мүмкіндіктері көбірек. Ресейдегі ең ірі стартаптар байқауының қатысушылары қол жеткізген нәтижелерге сүйене отырып, біз жақын болашақта қандай бағыттар маңызды болатынын және олар біздің шындықты қалай өзгертетінін анықтауымызға болады.

Ұшу аппараттары сөзінде біз әдетте ұшқыштың көмегінсіз басқарылатын ұшақты ұсынамыз. Шын мәнінде, бұл қашықтан басқарылатын кез-келген механизм: үлкен ұшқышсыз жүк машиналарынан кішкентай жүк арбаларына дейін және ол тек ауа арқылы ғана емес, сонымен қатар су немесе оның астында да жүре алады. Дрондар негізінен көлік роботтары болып табылады: олар үлкен және кішкентай болуы мүмкін, баяу қозғалады, топырақ сынамасын алады, байланыс орнатады, видео түсіреді және т.б. Ұшқыш тек түпкі мақсатты тұжырымдайды, ал жүйеге біріктірілген Роботтар міндеттерді өздері бөледі, алгоритм орнатады, тапсырманы орындайды және адамға қол жетімді түрде нәтиже береді.

Қазір биіктігі бір шақырымға дейін атмосфераның едәуір үлкен қабаты салыстырмалы түрде еркін болып қала береді. Бұл кеңістікті арнайы авиация, тікұшақтар, сондай-ақ жеке немесе корпоративтік ұшақтар пайдаланады. Бірақ бұл қабатта әуе көлігінің жаңа түрі дами бастады. Оның көптеген атаулары бар - қалалық немесе жеке авиация, болашақтың әуе көлігі жүйесі, аспан көлігі және т.б. Бірақ оның мәнін ХІХ ғасырдың басында мамандар тұжырымдады: әркім қысқа қашықтыққа ұшу үшін шағын ұшақты пайдалануға мүмкіндік алады. Әлемде дыбыстан жоғары азаматтық авиация саласында бірден бірнеше ірі жобалар әзірленуде. Негізінен, бұл бизнес-джеттер. Яғни, дизайнерлер бастапқыда билеттер мен қызметтердің құны маршруттық тасымалдауларға қарағанда аз рөл атқаратын нарық сегментіне назар аударуға тырысады. Ұшқышсыз ұшақтарды жіктеу қиын, өйткені олар әртүрлі сипаттамаларға ие. Бұл әртүрлілік конфигурациялары мен компоненттерінің көптігінен туындайды. Өндірушілер әлі ешқандай стандарттармен шектелмейді. Нәтижесінде бүгінгі күні авиациялық реттеушілер тарапынан ұшу аппараттары қалай жабдықталуға тиіс екендігі туралы талаптар жоқ. Мұндай тенденциялар нарықты өзгертуде, енді қазірдің өзінде қолданылатын ұшу аппараттарына қызмет көрсетуді ұсынатын компаниялар алға шықты. Жылдам дамып келе жатқан технология кәсіпкерлердің игілігі мен табысы болды. Ол бизнестің мүмкіндіктерін кеңейткенімен, навигация мен ұшудың бағдарламалық жасақтамасын жақсартудың арқасында нарықтың кейбір позициялары тез ескіргені белгілі болады. Енді сала ең тиімді бизнес-жоспарларды таңдай бастады, ал өмір сүру тактикасы компанияның назарын аударуды, соның ішінде жаңа мақсатты клиенттерді іздеуді қамтиды. Airware, ең көп төленетін стартап, бастапқыда бұлтқа негізделген бағдарламалық жасақтама мен ауылшаруашылық ұшу аппараттарына арналған автопилот жүйелерін жасады. Олар жер үстінен ұшып, дақылдардың жай-күйі туралы мәліметтер жинап, егістіктердегі ылғалдылық пен зиянкестердің болуын бағалауы керек еді. Бірақ фермерлердің көпшілігінде мұндай ақпаратты пайдалану мүмкіндігі жоқ, сондықтан компания ұшу аппараттарын қолданудың жаңа мүмкіндіктерін іздеуі керек. Бірақ көптеген адамдар әлі де оның әлеуетін көреді, өйткені компаниялар бизнес-модельдерді құрметтейді, икемді шешімдер табады және озық технологияларды игереді [2].

Сонымен қатар, әуе қозғалысына басқа қатысушылар үшін, сондай-ақ көлік құралдары, инфрақұрылым және жер бетіндегі адамдар үшін проблемалар туындату қаупі бар. Ұшу аппараттарды жеке өмірге және коммерциялық құпияға араласу үшін, мүмкін болса, басқа адамдардың ұшу аппараттарын ұстап алу және бақылау үшін дұрыс пайдаланбау туралы үлкен алаңдаушылық бар. Қарастырылған тәуекелдерді азайту үшін бірқатар елдерде коммерциялық ұшу аппараттарын міндетті сақтандыру талабы бар.

Ұшқышсыз ұшу аппараттарын қолдану жұмыстың өзіндік құнын едәуір төмендету және мерзімдерді қысқарту есебінен олардың экономикалық тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Ұшқышсыз ұшу аппаратын пайдалана отырып зерттеудің маңызды міндеті қандай да бір объект немесе жергілікті жер туралы кеңістіктік деректерді неғұрлым

экономикалық және технологиялық тиімді тәсілмен алу болып табылады. Пилотсыз ұшу аппараты берілген бағыт бойынша ұшуға және жер бедері, ғимараттар мен құрылыстар, коммуникация желілері туралы нақты және анық деректер алуға мүмкіндік береді. Деректер инженерлік-геодезиялық ізденістерді жүргізу, әртүрлі объектілерді жобалау және салу, топографиялық жоспарларды жасау, елді мекендердің бас жоспарларын, аумақтық жерге орналастыру жобаларын дайындау кезінде негіз болады. Ұшқышсыз ұшақтар таптырмайтын көмекшілерге айналды және көптеген міндеттерді орындайды. Олар тіпті поштаны тасымалдайды, шалғай ауылдардан ауруханаларға талдау жасайды. Олар климатты ауыр арктикалық жағдайда зерттейді және жануарларды бақылайды. Олар геологиялық мәліметтерді жинайды, мұнай құбырларынан серпіліс іздейді, кемелер мен мұнай платформаларына Айсберг сигналдарын жібереді, балық фермаларын балдырлардың таралу қаупі туралы ескертеді. Ал болашақта олар құтқару операцияларына қатысып, нашар көрінетін жағдайда да адамдарды іздей алады деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Захарова И.Г. Информационные технологии: учеб. пособие для студ. высш. педаг-х учеб. заведений / И. Г. Захарова. – М.: Академия, 2015. – 192 с.
2. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. – М.: Академия, 2017. – 368 с.
3. Обоснование путей построения комплекса исследования и автоматизированной разработки системы автоматического управления беспилотным летательным аппаратом. Научно-технический отчет о НИР (заключительный). Шифр «Комплекс-8-14» № гос. регистрации 1609722. Агеев А.М., Михайленко С.Б. Волобуев М.Ф. и др. ВУНЦ ВВС ВВА, 2015. – 185 с.
4. А.П.Михайлов, Эдгар Рубен Монтель Андраде. «О применении цифровых фотокамер со шторно-щелевым затвором для выполнения аэрофотосъемки с легкомоторных и беспилотных летательных аппаратов», Известия ВУЗов «Геодезия и аэрофотосъемка». – № 4. – 2013. – С.30 -32.
5. Формирование информационной культуры студента в условиях дистанционного обучения / И.Г.Санникова, М.В.Корнилова // Вестник Томского гос. пед. ун-та. Серия: Педагогика (Физическая культура и спорт). – 2007. – Вып. 7. – С. 73-76.
6. Медведев Е.М., Мельников С.Р., Середович В.А. Состояние и перспективы развития воздушного и наземного лазерного сканирования в России / Сборник материалов Международного научного конгресса «ГЕОСИБИРЬ 2006». – Т. 1. – Ч. 1. –Новосибирск: СГГА. – 2006. – С. 19-28.

РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЯ БАЗЫ ДАННЫХ «ГОСТИНИЦА»

СОРОКИН И.

студент группы ВТ-20-4с

ОМАРОВА Ш.Е.

Научный руководитель, к.э.н., доцент

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В текущей статье ведется анализ перспективной технологии баз и банков данных. Автором разработано приложение базы данных «Гостиница», которое позволит введение отчетности. Разработка приложения осуществлялась в среде Visual Studio 2010 C#.

Ключевые слова: база данных, гостиница, приложение, отчетность, пользователь, окно, экран.

На текущий 21 век использование баз данных обретает очень большой уклон на значение для массы организаций, которые упрощают работы применяемые для компьютерной технологии.

Базы данных приобрели быть одной из основ информационных систем и в снове изменили алгоритм процесса работы основных предприятий. В основном, в последние годы развитие технологии баз данных приводит к созданию очень производительных и дружелюбной в эксплуатации систем. Благодаря этому системы баз данных стали доступными широкому кругу пользователей.

Объектом для создания базы данных принадлежит гостиница.

Одной из самых главных основных задач применимой в работе гостиницы можно акцентировать внимание на проблему ведения отчетности, а также оперативную поправление данных при появлении происходит потребность в необходимости в данном аспекте. О своевременности и актуальности разбираемой проблемы происходит логический упор на тот факт, так как основу большей части собственного времени главная администрация гостиницы израсходует на оформление основной массы документации и отчетов.

Проектируемая основа баз данных может располагать введение отчетности, хранение данных, ввод и корректировку данных. Базу данных могут применять в оборот пользования не только администрация гостиницы, но также и рабочий персонал.

Разработка приложения «База данных ГОСТИНИЦА» осуществлялась в среде Visual Studio 2010 C#.

После запуска на экране появляется главное окно программы (см..Рисунок 1)

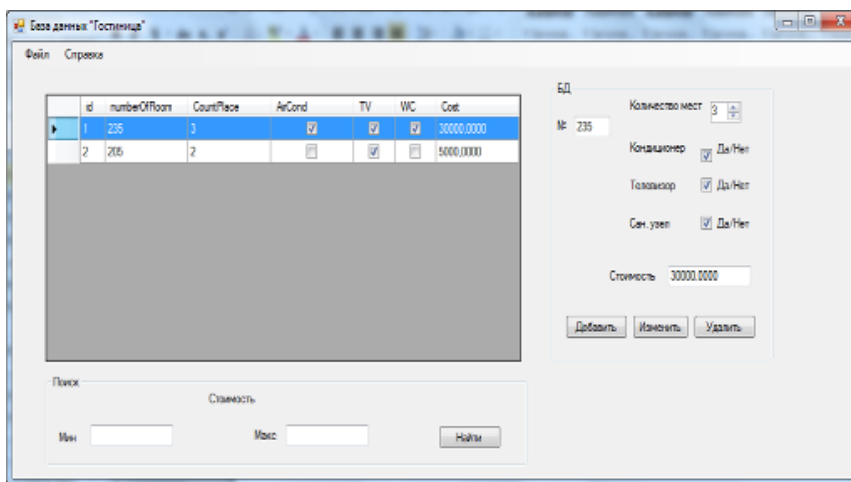

Рисунок 1 – Главное окно программы «Гостиница.учу»

Что бы выполнить следующие действия необходимо :
Использовать любую запись из DataGridView и выполнить Изменить или Удалить.
Использував кнопку Добавить, и дополняется новая запись (см. Рисунок 2).

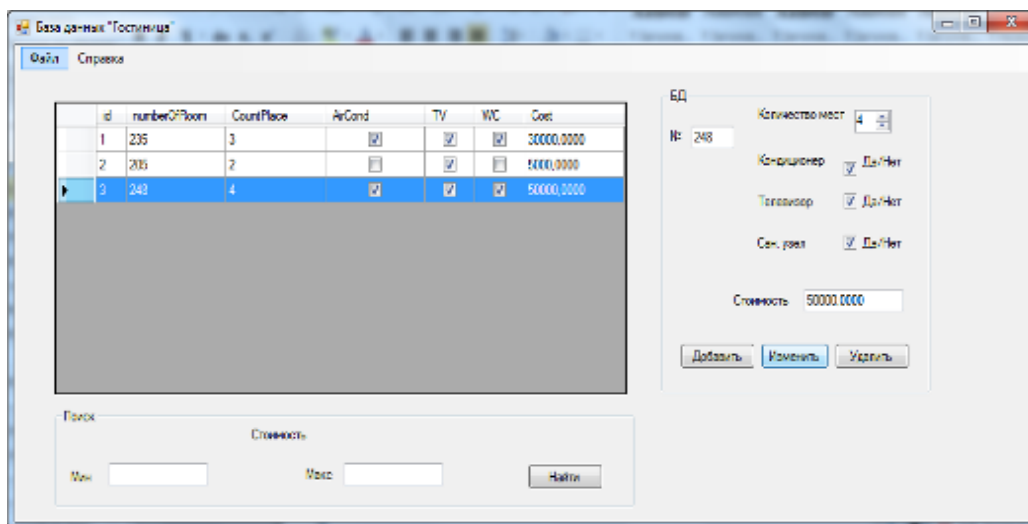

Рисунок 2 – Показывает, что происходит при нажатии кнопки Добавить

Также мы можем найти записи, которые имеют цену, входящую в определенный интервал (см. Рисунок 3).

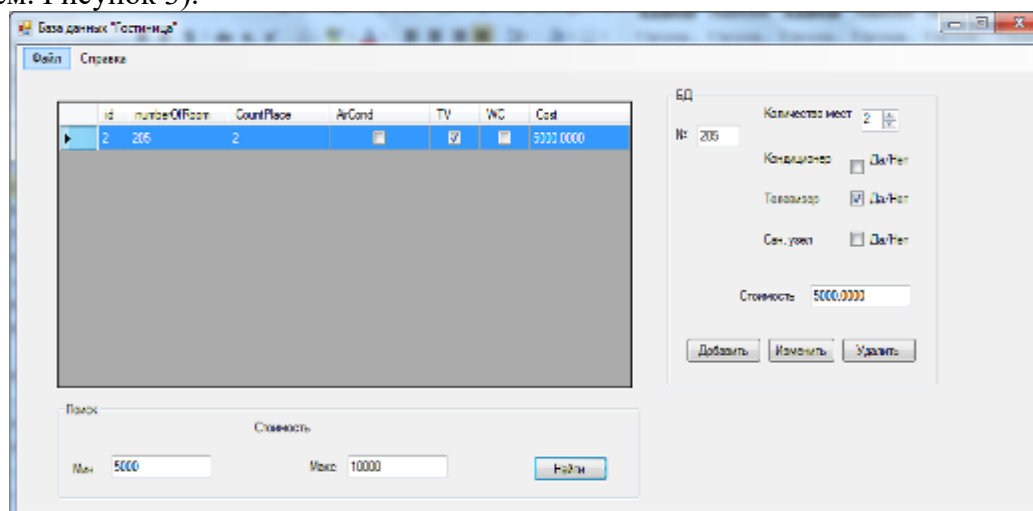

Рисунок 3 – Показывает работу функции поиска

Созданный программный продукт может работать с базой данных «Гостиница», добавлять записи, изменять записи, удалять и осуществлять поиск и сортировку данных.

Список литературы:

1. Архипенков С. Хранилища данных. От концепции до внедрения / С. Архипенков, Д. Голубев, О. Максименко. – М.: Диалог-Мифи, 2002. – 528 с.
2. Атре Ш. Структурный подход к организации баз данных / Ш. Атре. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 317 с.
3. Ахаян Эффективная работа с СУБД / Ахаян и др. – М.: СПб: Питер, 2003. – 704 с.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/SQL>.

МЕТОДОЛОГИЯ DATA MINING В АНАЛИЗЕ И ОБРАБОТКЕ БОЛЬШИХ ОБЪЕМОВ ДАННЫХ

СТАРОДУБЦЕВ В.,

**ЯН А.,
ЖУРТУБАЕВ В.**

студенты группы ИС-20-2

КЫДЫРМАНОВА С.К.

*Научный руководитель, магистр, преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан*

Аннотация. В исследовании рассмотрена методология Data Mining в анализе и обработке больших объемов данных. Data Mining – подразумевает собой импорт, подготовку, и интерактивное исследование данных из разных источников, таких как базы данных, текст, картинки. Перечень методов, присущие в интеллектуальном анализе данных.

Ключевые слова: Data Mining, анализ, метод, интеллектуальный анализ данных.

Слишком большой объем данных мешает решению и принятию проблем. Несмотря на колоссальный объем данных, которые мы создаем каждый день, всего 0,5% фактически анализируется и используется для обнаружения, улучшения и анализа данных. Хотя это может показаться не очень большим, учитывая количество цифровой информации, которую мы имеем под рукой, пятую часть по-прежнему составляет огромный объем данных.

Суть технологии заключается в том, что большие объемы данных, идущие непрерывным потоком и часто неструктурированные, должны быть быстро обработаны и проанализированы.

Цель: исследовать использование Data Mining, как инструмент импорта, подготовки и интерактивного исследования данных из разных источников, таких как базы данных, текст, картинки.

Задачи:

- изучить понятие Data Mining и его сущность;
- выявить основные методы Data Mining;
- Data Mining в анализе и обработке больших объемов данных.

Постановка проблемы: какие трудности возникают в процессе использования Data Mining, как инструмента импорта, подготовки, и интерактивного исследования данных из разных источников, таких как базы данных, текст, картинки.

Имея так много данных и так мало времени, знание того, как собирать, обрабатывать, систематизировать и понимать всю эту потенциально полезную информацию, может быть минным полем, но онлайн-анализ данных - это решение. Чтобы помочь вам понять потенциал анализа, его значение и то, как вы можете использовать его для улучшения своей деловой практики, мы ответим на множество важных аналитических вопросов. Мы не только исследуем методы и приемы анализа данных, но и рассмотрим различные типы анализа данных.

Интеллектуальный анализ данных – не новое изобретение, появившееся в эпоху цифровых технологий. Эта концепция существует уже более века, но привлекла внимание общественности в 1930-х годах. Один из первых примеров интеллектуального анализа данных произошел в 1936 году, когда Алан Тьюринг представил идею универсальной машины, которая могла бы выполнять вычисления, аналогичные вычислениям на современных компьютерах.

С тех пор мы прошли долгий путь. В настоящее время предприятия используют интеллектуальный анализ данных и машинное обучение для улучшения всего, от процессов продаж до интерпретации финансовых показателей в инвестиционных целях. В результате специалисты по обработке данных стали жизненно важными для организаций по всему миру, поскольку компании стремятся достичь с помощью науки о данных более крупных целей, чем когда-либо прежде.

Интеллектуальный анализ – это процесс анализа огромных объемов данных для

обнаружения бизнес-аналитики, которая помогает компаниям решать проблемы, снижать риски и использовать новые возможности. Эта отрасль науки о данных получила свое название от сходства между поиском ценной информации в большой базе данных и добычей руды в горах. Оба процесса требуют просеивания огромного количества материала, чтобы найти скрытую ценность.

К методам и алгоритмам Data Mining относятся:

- искусственные нейронные сети
- деревья решений, символьные правила
- методы ближайшего соседа и k-ближайшего соседа
- метод опорных векторов
- байесовские сети
- линейная регрессия
- корреляционно-регрессионный анализ
- иерархические методы кластерного анализа
- неиерархические методы кластерного анализа, в том числе алгоритмы k-средних и k-

медианы

- эволюционное программирование и генетические алгоритмы
- метод ограниченного перебора
- эволюционное программирование и генетические алгоритмы
- разнообразные методы визуализации данных и множество других методов.

Метод – это правило, установки, функции, решение проблем теоретического, познавательного, управленческого характера.

Используя ряд статистических методов для анализа данных различными способами, пользователи могут определять закономерности, тенденции и взаимосвязи, которые в противном случае они могли бы упустить. Они могут применять эти результаты, чтобы предсказать, что может произойти в будущем, и предпринять действия, чтобы повлиять на результаты бизнеса.

Data Mining используется во многих областях бизнеса и исследований, включая продажи и маркетинг, разработку продуктов, здравоохранение и образование [1]. При правильном использовании Data Mining может обеспечить серьезное преимущество перед конкурентами, позволяя вам больше узнавать о клиентах, разрабатывать эффективные маркетинговые стратегии, увеличивать доходы и сокращать расходы.

Для достижения наилучших результатов интеллектуального анализа данных требуется множество инструментов и методов. Некоторые из наиболее часто используемых функций включают:

- Очистка и подготовка данных – этап, на котором данные преобразуются в форму, подходящую для дальнейшего анализа и обработки, например для выявления и удаления ошибок и отсутствующих данных.

- Искусственный интеллект (ИИ) – эти системы выполняют аналитическую деятельность, связанную с человеческим интеллектом, такую как планирование, обучение, рассуждение и решение проблем.

- Изучение правил ассоциации – эти инструменты, также известные как анализ рыночной корзины, ищут взаимосвязи между переменными в наборе данных, например определяют, какие продукты обычно покупаются вместе.

- Кластеризация – процесс разделения набора данных на набор значимых подклассов, называемых кластерами, чтобы помочь пользователям понять естественную группировку или структуру данных.

- Классификация – этот метод назначает элементы в наборе данных целевым категориям или классам с целью точного прогнозирования целевого класса для каждого случая в данных.

- Аналитика данных – процесс преобразования цифровой информации в полезную бизнес-аналитику.

- Хранилище данных – большой набор бизнес-данных, используемый для помощи организации в принятии решений. Это основополагающий компонент большинства крупномасштабных усилий по интеллектуальному анализу данных.

- Машинное обучение – метод компьютерного программирования, который использует статистические вероятности, чтобы дать компьютерам возможность «учиться» без явного программирования.

- Регрессия — метод, используемый для прогнозирования ряда числовых значений, таких как продажи, температуры или цены акций, на основе определенного набора данных.

В таблицах 1,2 приведены сравнительные характеристики некоторых известных методов. Анализ каждой их характеристик проложен по соответствующим категориям, в порядке возрастания: чрезвычайно низкая, весьма низкая, низкая/промежуточная, промежуточная/высокая, весьма высокая, значительно высокая [2].

Таблица 1. Сравнительные характеристики некоторых известных методов

алгоритм	точность	Масштабируемо сть	интерпретируемо сть	Пригодность к использованию
Линейная регрессия	промежуточная	высокая	Высокая/ промежуточная	Высокая
Нейронные сети	высокая	низкая	низкая	Низкая
Методы визуализации	высокая	Весьма низкая	высокая	Высокая
Деревья решений	низкая	высокая	высокая	Высокая/ промежуточная
Нейронные сети	высокая	промежуточная	низкая	Высокая/ промежуточная
к-ближайшего соседа	низкая	Весьма низкая	Высокая/ промежуточная	Промежуточная

Таблица 2. Сравнительные характеристики некоторых известных методов

алгоритм	трудоемкость	разносторонность	быстрота	Популярность
Линейная регрессия	нейтральная	нейтральная	Высокая	Низкая
Нейронные сети	Нейтральная	низкая	Весьма низкая	Низкая
Методы визуализации	Весьма высокая	низкая	Весьма низкая	Высокая/ промежуточная
Деревья решений	высокая	высокая	Высокая/промежуточная	Высокая/промежуточная
Нейронные сети	Низкая/промежуточная	промежуточная	Низкая/промежуточная	Промежуточная
к-ближайшего соседа	Низкая/промежуточная	низкая	Высокая	Низкая

Каждый из методов имеет свои плюсы и минусы. Ни один метод, какой бы не была его оценка с точки зрения его характеристик, не может обеспечить решение всех задач Data Mining.

Ведь основная часть данных - это неструктурированная информация. Его хранение и обработка на основе реляционных баз данных в знакомых системах неэффективны, а системы управления реляционными базами данных не подходят для ряда ситуаций [3].

Есть два способа классифицировать статистические методы как «интеллектуальный анализ данных». Первый из них сравнивает статистические методы с интеллектуальным анализом данных, и его сторонники считают, что классические статистические методы являются самостоятельным направлением анализа данных. Согласно второму методу, метод статистического анализа является частью математического инструментария интеллектуального анализа данных. Наиболее известные источники используют второй метод.

В этой классификации выделяют две группы методов:

Статистические методы, основанные на накоплении среднего опыта, отраженном в исторических данных

Кибернетические методы, включая множество разнородных математических методов

Недостатки этой классификации: как статистические алгоритмы, так и кибернетические алгоритмы основаны на сравнении статистического опыта с результатами мониторинга текущих условий тем или иным образом. Преимущество этой классификации в том, что ее легко объяснить - математический инструмент, используемый для описания современных методов, извлекающих знания из массива начальных наблюдений (операций и обзоров).

Рисунок 1 – Положительные стороны Data Mining

Сегодня подходы к данным просочились практически во все сферы жизни. Пришло время применить эти методы анализа данных. Директора и топ-менеджеры давно работают с такой аналитикой в крупных и успешных компаниях. Поскольку менеджеры точно понимают, кому принадлежит информация и использует ее для целей компании, она находится на вершине рынка [4].

Перспективы реализации. В заключении нами предложены нижеперечисленные рекомендации.

Во-первых, для увеличения квалифицированных IT-специалистов следует проводить как можно больше обучающих семинаров.

Во-вторых, так как Big Data могут приобрести лишь крупные организации, то государству следует снизить ее стоимость в разы, сделать продукт доступным.

В-третьих, компаниям несомненно нужна стратегия введения в Data Mining.

Список литературы:

1. <https://www.itweek.ru/idea/article/detail.php?ID=51482>
2. Новые подходы BigData в индустрии услуг. 2018 г. – <https://spark.ru>
3. Что мешает эффективности использования технологии? 2018 г. – <https://www.caravan.kz2>
4. Data mining. – <https://asu-analitika.ru/obzor-metodov-data-mining/>

**АВТОМАТИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ
ОРГАНОВ ПО СОЗДАНИЮ РАБОЧИХ МЕСТ**

ТАЖБАЕВА А.М.

докторант гр.Э-11D

АЙМАГАМБЕТОВ Е.Б.

Научный руководитель, д.э.н., проф.

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрено программное обеспечение, предназначенное для мониторинга создания рабочих мест. Мониторинг создания рабочих мест, осуществляется центральными и местными исполнительными органами, ответственными за реализацию государственных программ с целью проведения оценки и анализа по создаваемым рабочим местам.

Ключевые слова: рабочее место, программное обеспечение, проект, рынок труда.

Модуль «Интеграционная карта создания рабочих мест». АИС «Рынок труда» предназначен для мониторинга создания рабочих мест центральными и местными исполнительными органами, ответственными за реализацию государственных и правительственных программ, предоставления сведений о создании рабочих мест, утвержденного приказом Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 17 апреля 2019 года № 189. [1]

Объектом мониторинга создания рабочих мест выступают проекты, реализуемые в рамках государственных программ, программ развития территорий, инвестиционных проектов, программ развития территорий, инвестиционных проектов, программ по стимулированию развития малого и среднего предпринимательства, где предусмотрено создание рабочих мест.

Главная страница модуля системы, представленная на рис.1 отражает карту Казахстана, разбитая на области страны. Цветовая гамма карты показывает процент достижения поставленных показателей на год. В верхнем левом углу расположены плановые значения, в правом – фактические по следующим параметрам: Рабочие места, Сумма из Республиканского Бюджета (РБ), Сумма из Местного Бюджета (МБ), Сумма из Частных инвестиций (ЧИ).

Рисунок 1 – Главная страница модуля системы

Ниже карты размещается журнал принятых государственных программ по разным видам отраслей РК. Указаны плановые и фактические показатели для достижения задач по каждой государственной программе.

Чтобы внести информацию по программе необходимо в боковой панели системы перейти в раздел «Программы». Для добавления показателей в раздел «Программы» в разрезе регионов нажимаем на кнопку «Добавить программу».

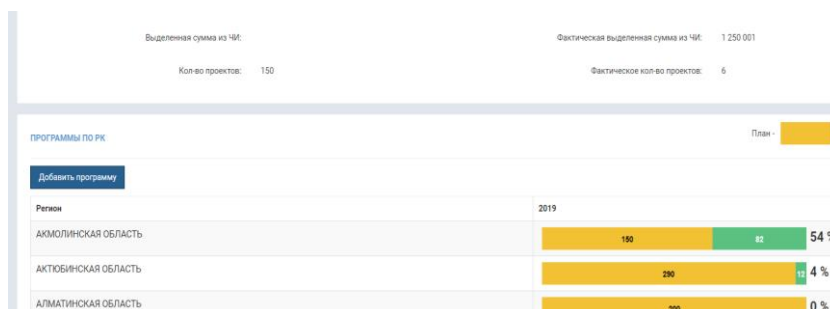

Рисунок 2 – Добавление программы

Окно «Программы» на рис. 3 содержит следующие поля:

- Наименование программы, Год, Администратор, Стейкхолдеры – выбраны по умолчанию;
- Регион – регион реализации. Выбирается область из справочника. Поле обязательно помечено красной звездочкой;
- Количество создаваемых рабочих мест – вносится число планируемых создаваемых мест. Поле обязательно помечено красной звездочкой;
- Выделенная сумма из РБ – выделенная сумма на проект из Республиканского бюджета. Указывается в тенге.
- Выделенная сумма из МБ – Выделенная сумма из местного бюджета. Указывается в тенге.
- Выделенная сумма из ЧИ – Выделенная сумма из частных инвестиции. Указывается в тенге.
- Количество проектов – вносится число запланированных проектов. Поле обязательно помечено красной звездочкой.

После внесения всех атрибутов необходимо проект сохранить, нажав на соответствующую кнопку. Если информация не будет внесена в обязательное поле (помечено красной звездочкой «*»), то информация не сохранится.

Рисунок 3 – Окно «Программа»

Далее вносится информация о проекте программы путем нажатия кнопки «Добавить проект» как показано на рис. 4 и заполняем поля всплывающего окна:

-Регион – выпадает список районов области, где будет реализован проект. Поле обязательное для заполнения.

-Наименование проекта – вводится название проекта. Поле обязательное для заполнения.

-Отрасль проекта – выбирается из списка вид экономической деятельности. Поле обязательное для заполнения.

-Количество рабочих мест – количество планируемых рабочих мест. После обязательное для заполнения.

-Выделенная сумма из РБ – Выделенная сумма из РБ – выделенная сумма на проект из Республиканского бюджета. Указывается в тенге.

- Выделенная сумма из МБ – Выделенная сумма из местного бюджета. Указывается в тенге.

- Выделенная сумма из ЧИ – Выделенная сумма из частных инвестиции. Указывается в тенге.

- Количество проектов – вносится число запланированных проектов. Поле обязательное

-Начало реализации проекта - планируемая дата реализации проекта, с возможностью внесения переходящего проекта с прошлого года.

-Конец реализации проекта – планируемая дата окончания проекта.

Между датой начала и завершения проекта – промежуток равен 1 (одному) году.

Рисунок 4 – Сведения о проекте

Для быстрого перехода в Паспорт программы и проекта, необходимо нажать на линию

планового показателя. Желтый цвет значка на рисунке 5 показывает плановый показатель, зеленый – фактический.

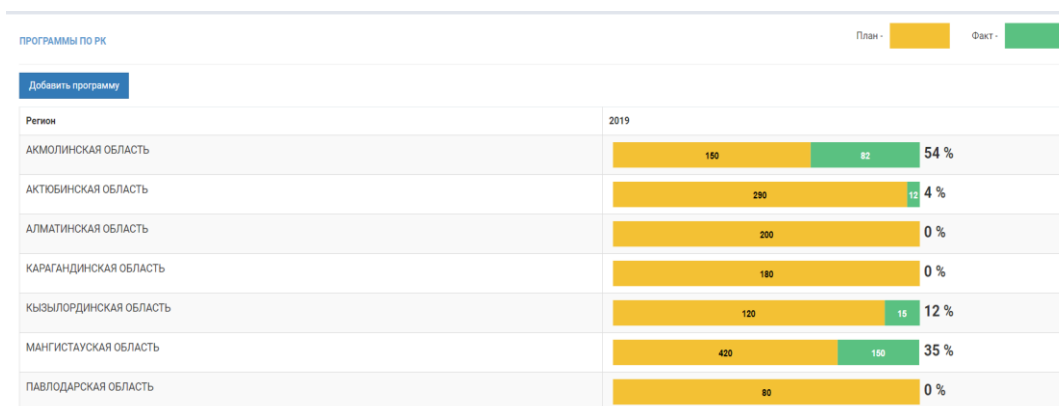

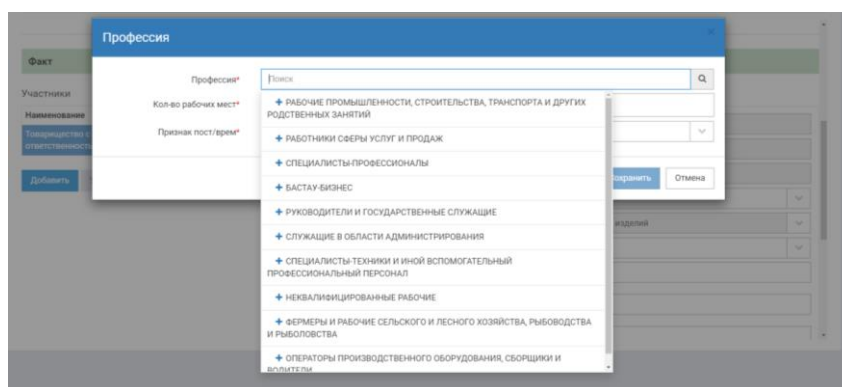
Рисунок 5 – Паспорт программы

Теперь, когда проект был создан можно перейти к фактическому исполнению по созданию рабочих мест на предприятии.

При нажатии на кнопку «Добавить» выходит всплывающее окно, где необходимо внести информацию о предприятии по ИИН/БИН. При этом необходимо отметить, что сведения заранее вносятся в раздел «Предприятие» и после этого система выдаст всю необходимую информацию о предприятии.

Далее трудоустраиваем людей путем добавления в раздел Профессии. На рисунке 6 показано как можно выбрать из списка профессию предлагаемую работнику.

После сохранения профессии появляется кнопка «Добавить трудоустройство» - для внесения списка трудоустроенных людей.

Трудоустройство

Добавить
Редактировать
Удалить

Добавить трудоустройство

Профессия	Кол-во раб. мест	Признак времен/пост	ФИО	ИИН	Дата рождения	Пол	Дата трудоустройства	Наличие опы
СПАСАТЕЛЬ НА ВОДЕ	2	Постоянные рабочие места						

Рисунок 6 – Окно трудоустройства

После нажатия на кнопку «Добавить трудоустройство» - выходит всплывающее окно, на рисунке 7, в котором вносим дату трудоустройства и ИИН работника.

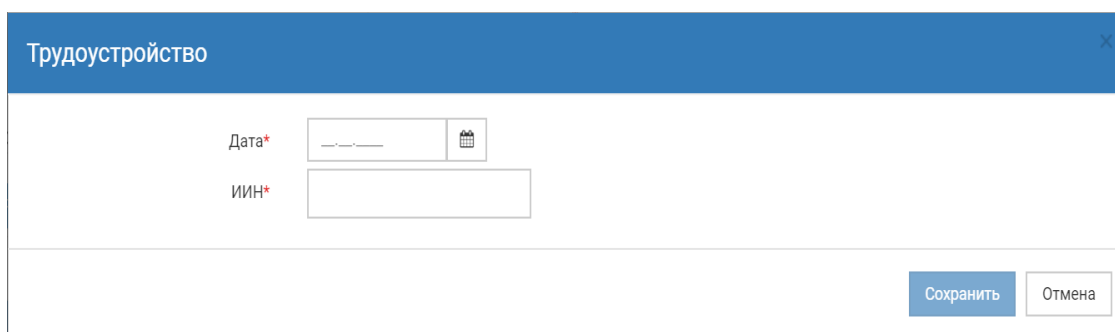

Рисунок 7 – Трудоустройство работника

После сохранения информации система автоматически отразит информацию о работнике. Информацию можно редактировать в части изменения даты трудоустройства или можно удалить. В целом в систему необходимо добавить то количество людей, которые трудоустроены в рамках каждого проекта.

При закрытии проекта необходимо указать причину, которая возможна в следующих случаях, показанных на рисунке 8:

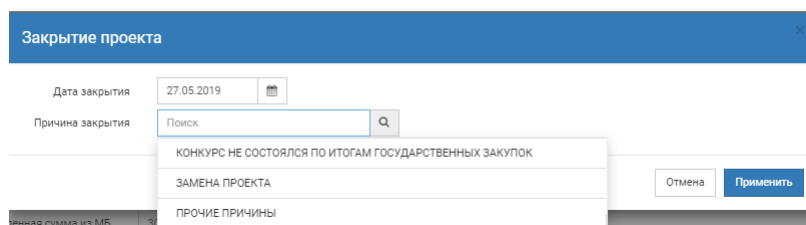

Рисунок 8 – Закрытие проекта

После всех внесенных изменений информацию обязательно сохраняем, нажав на кнопку «Применить».

Таким образом, данный модуль «Интеграционная карта создания рабочих мест». АИС «Рынок труда» позволит центральным и местным исполнительным органам, ответственным за реализацию государственных программ проводить оценку и анализ по создаваемым рабочим местам.

Список литературы:

1. Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан №260 от 19 июня 2018 года.
2. <https://www.enbek.kz>
3. https://egov.kz/cms/ru/articles/zanyatost_2020.

РАЗРАБОТКА САЙТА ИНТЕРНЕТ МАГАЗИНА АВТОЗАПЧАСТЕЙ

**ЮНИЕВ М.,
ШИРЛИНГ Р.**
студенты группы ВТопк-20
КУРМАНБЕККЫЗЫ Н.
Научный руководитель, к.ф.-м.н., доцент
КазАТиСО,
г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. В статье описаны возможности автоматизации работы магазина по торговле авто-запчастями. Сайт создавался на CMS Word Press, движке, который позволяет управлять содержимым сайта. Отдельные участки сайта как разметка сайта, форум, стили сайта писались вручную.

Ключевые слова: сайт, интернет магазин, форум, торговля, автозапчасти.

В прошедшую декаду с 2010 по 2020 годы произошел скачек в сфере интернет и web-технологий, в данный момент практически любое действие можно совершить не выходя из дома, например, получить какие-либо необходимые документы, заказать еду, одежду и другое. В данный момент, статистика утверждает, что интернетом пользуются около 4,1 млрд. человек, хотя лишь в начале десятилетия эта цифра едва ли превышала 1,5 - 2 млрд. Популяризация интернета благополучно сказалась на торговле, цифры и растущие объемы продаж благодаря интернет магазинам доказывают это. Приобретение товаров и услуг в сети интернет, это наиболее простой, выгодный и экономный (экономия как средств, так и времени) способ взаимодействия в сфере торговли.

В данной статье речь пойдет о магазине автозапчастей 'CAR-DETAILS'. Данный магазин разрабатывался в ходе самостоятельной работы по web-программированию мной и моим товарищем Ширлингом Романом. Сам интернет магазин создавался на CMS Word Press движке, который позволяет управлять содержимым сайта. Отдельные участки магазина писались в ручную, некоторая разметка сайта, форум, так же в ручную задавались стили сайта.

Перед нами были поставлены следующие задачи:

1. Создать простой и восприимчивый интерфейс сайта.
2. Сайт должен содержать в себе категории, в которые будут заноситься данные о товарах.
3. Отражать сам список товаров.
4. Дать пользователям возможность регистрации/входа в свой личный кабинет.
5. Дать пользователям возможность совершать покупки, добавлять товар в корзину, в список желаемого, предпросматривать его из каталога, сравнивать с другими товарами.
6. Дать пользователям сортировать товар, по цене (возрастанию и убыванию), по популярности, по последним добавленным.
7. Дать пользователям возможность выбора доставки и оплаты.
8. Дать пользователям возможность ставить оценки товару и размещать отзывы.
9. Дать возможность подписываться на рассылки сайта.
10. Создать форум, и дать пользователям возможность общаться, обсуждать работу магазина, тех или иных товаров, просить помощи, при возникновении проблем.
11. Для администратора реализовать возможность просматривать, редактировать и удалять учетные записи клиентов, возможность просматривать, редактировать, добавлять и удалять товары, а также возможность просматривать, редактировать, добавлять и удалять любые заказы и менять их статус в зависимости от выполнения заказа, так же возможность удалять/отклонять отзывы пользователей, если они не соответствуют действительности.
12. Дать возможность модератору форума, просматривать темы, редактировать их и переносить в другие разделы, также редактировать и удалять сообщения пользователей форума. Магазин представляет собой веб-сайт (интернет-магазин), доступный по адресу «car-details.kz».

Магазин является многостраничным, содержит более 14 страниц, не учитывая страницы товаров, форумов, тем форумов и подтем форумов, сочетает в себе более 20 категорий и 250+ товаров. Имеет возможность сбора статистики, анализа продаж, отслеживания товара на складе и регулировка их цен и поставок, отслеживания отзывов пользователей и их запросов. Контролируется магазин определенным человеком (администратором). Для пользователей же, предоставлена возможность оставления отзывов, в случае возникновения проблем, свой запрос можно оставить на форуме в соответствующей

вкладке. Так же есть возможность отслеживания заказа от и до, за статусом его выполнения пользователь может следить в личном кабинете, в котором так же предоставлена информация о всех заказах пользователя. Так же в личном кабинете имеется функция редактирования личных данных (адресов, методов платежа, личных данных и прочего).

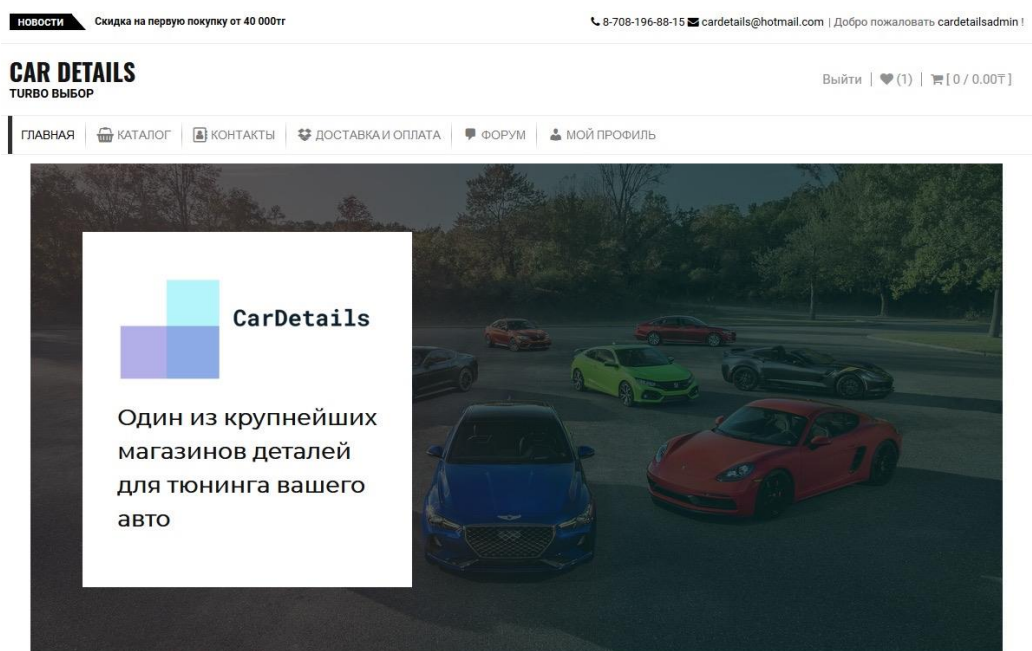

Рисунок 1

В ходе дипломного проектирования возникла следующая проблема: при добавлении товара в корзину, который отсутствовал в наличии выдавалась критическая ошибка, не позволяющая продолжить работу на странице.

При посещении интернет-магазина была замечена проблема, при добавлении товара в корзину который отсутствовал в наличии. Когда покупатель пытался добавить товар в корзину которого нет в наличии, выдавалась ошибка не позволяющая продолжить работу на сайте. После анализа ошибки и поиска информации в соответствующих ресурсах, удалось выявить проблему. После чего был изменен код и добавлены несколько новых плагинов. После нескольких попыток, удалось решить проблему. В данном случае выводилось сообщение о том, что в данный момент действие невозможно, и предложено выбрать другую комбинацию. При добавлении так же возникли трудности с плагинами, из-за чего вручную пришлось переделать некоторые блоки на Главной странице сайта.

При разработке сайта нами были освоены методы использования плагинов, способы преобразования модулей в Word Press движке с помощью скриптов на PHP. Также мы развили в себе навыки командной работы с делегированием ответственностей, что положительно повлияло на сроки выполнения проекта. В дальнейшем нами планируется более глубокое изучение вопросов автоматизации и оптимизации торговых сервисов по работе с клиентами.

Список литературы:

1. Алан Купер. Об интерфейсе. Основы проектирования взаимодействия. – Москва. Издательство «Символ Плюс», 2009. – 60 с.
2. Фридман В.А., Александров А. В., Сергеев Г. Г., Костин С. П. Строительство Web-сайтов (+ CD-ROM); Триумф - Москва, 2011. – 288 с.
3. Чебыкин Ростислав Разработка и оформление текстового содержания сайтов; БХВ-Петербург - Москва, 2014. – 528 с.
4. Энж Эрик, Спенсер Стефан, Фишкин Рэнд, Стрикчиола Джесси SEO – искусство раскрутки сайтов; БХВ-Петербург. – Москва, 2011. – 592 с.

5. Энж Эрик, Спенсер Стефан, Фишкин Рэнд, Стрикчиола Джесси SEO. Искусство раскрутки сайтов; БХВ-Петербург. – Москва, 2014. – 668 с.

Секция 12. РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫП-ҮЙРЕНУ ӘСЕРІ

АДАЙ И.К.

ТПП 20-1 к тобының студенті

СИДИКОВА Г.Б.

Ғылыми жетекшісі, оқытушысы

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Мақалада ағылшын тілін үйренудің маңыздылығы айтылған. Сондай-ақ аталған жұмыста оқу орындарында шет тілдерін үйрену кезінде қашықтықтан оқудың әсері көрсетілген.

Түйінді сөздер: қашықтықтан оқу, интернет, әлуметтік желілер.

Бізде яғни Қазақстанда карантин режимі қатаң бақылауға алынғаны бәріне аян. Карантин режимі біздің елде ғана емес әлем бойынша бақылауда. Сол карантинға байланысты мектеп оқушылары, студенттер онлайн оқып жатқанын білеміз. Бір жыл уақыт өтті біз осылай қашықтықтан оқып жатқанымызға. Осы уақыт аралығында менің түсінгенім қашықтықта басқа тілдерді үйрену яғни шет тілдильназін үйрену мектеп оқушыларына ғана емес студенттерге де қиындық туғызғанын байқадым. Әр нәрсенің жақсы және жаман жағы болады дейді гой алайда онлайн оқу, карантиннің жағымсыз жақтары басымырақ болды деп ойлайм.

Басқа емес менің өзіме де ағылшын тілін қашықтықтан оқу қиындықтар туғызған болатын. Алайда онлайн оқу барысында менің тарапымнан да ағылшын тілін үйренуге деген талпыныс болмағанын жасырмаймын. Ағылшын тілі басқа шет елге шыққанда өте қажет екенін біле тұра мен осы бір жыл аралығында ағылшын тілін оқудың орынына өзіме ұнаған, бұрыннан қызығып жүрген тілді үйрендім. Ол түрік тілі және кәріс тілі. Мен мектепте оқыған кезде де маған ағылшын тілі қатты қызық болмады. Сол себепті де болар мен ағылшын тілін оқымадым. Алайда мен универге түскенде түсіндім маған ағылшын тілі болашақта өте қажет болатынын. Сол себепті мен қазіргі таңда түрік тілі мен кәріс тілін артқа қойып ағылшын тіліне барынша оқуға тырысып жүрмін.

Шет тілдерін оқу үшін интернетті пайдалану өте ыңғайлы, жемісті және болашағы зор. Сыныпта студенттер үшін оқу үдерісі тартымды бола түседі, өйткені олар оқулықтағы ескірген және тұрақты мәтіндермен салыстырылатын қызықты өлкетану материалдарына шексіз қол жеткізе алады. Ақырында, интернеттің арқасында біз шет тіліндегі шексіз шынайы ақпаратқа қол жеткіздік, бұған дейін бұл жеткіліксіз болды, өйткені бәрі де шетелдік газет-журналдарды ала алмады. Сонымен қатар, Интернет - бұл әр түрлі коммуникация: электронды пошта, конференциялардың барлық түрлері, форумдар, чаттар, аудио чаттар және т.б. Мұның бәрін қолдануға болады және ыңғайлы, өйткені интернет шет тілдерін үйренуге мотивацияны тудырады [1].

Қазіргі кезде ағылшын тіліне қарағанда кәріс тіліне жастардың қызығушылығы артып келе жатқаны мәлім. Қаргі жастар оның ішінде өзім де бармын Америка Англия сияқты Еуропа елдеріне емес Корея Республикасына баруды көбірек армандаймыз. Армандап қана қоймай Кореяға оқуға түсіп жатқан жастарымызда аз емес.

Онлайн оқығанда сабақ барысында көбінесе ұстаздар ғана сөйлеп отыратын. Біз тек қана тыңдап сөйлеуді ұмытыңқырап қалдық десекте болады. Ал дәстүрлі түрде оқыған кезде

пән мұғалімдерімен көбірек сол тілде сөйлесуге тырысатынбыз. Ал қазір мүлдем сөйлемейміз.

Оқулықта студенттерге шет тілін оқыту жүйесінде техникалық оқыту құралдары мен компьютерлік білім беру бағдарламаларының бір түрі ретінде компьютердің мүмкіндіктері қарастырылған. Компьютердің оқытудағы қызметтері талданады. Компьютерлік білім беру бағдарламаларын құруға байланысты мәселелер: олардың құрылымдық ұйымдастырылу түрлері, әдістемелік, лингвистикалық және бағдарламалық кері байланыстың мәселелері және студенттердің жауаптарын өңдеу. Оқу құралы шетел тілдері мұғалімдеріне арналған [2].

Онлайн оқыған уақытта әсіресе ауылдық жерде интернет қолайсыздығына, смартфон мен ноутбуктардың тапшылығына байланысты ағылшын тілін ғана емес барлық сабақтарды оқу өте тиімсіз болды. Сонымен қатар уақыттың аздығынан ұстаздар азғандай баладан ғана сабақ сұрап үлгергендіктен сабақ барысында түсінбеген оқушылар сол бойы сабақты түсінбей қалып қойып жүрді. Zoom платформасы арқылы оқып жүрген күннің өзінде оқушылар ғана емес студенттер де сабаққа кіріп отырған уақытта микрофон мен камерасын өшіріп басқа жұмыстармен айналысып қоймай сырт жақта да жүретіні белгілі.

Қашықтықтан оқудың тиімді жақтарына келетін болсақ ағылшын тілінен басқа тілдерді онлайн түрде әлуметтік желілерден үйренуге қолайлы болды. Оның көп пайдасын көбіне сол онлайн курсты ашып отырған адамкөрді десек те қате емес. Әрине ол адамның интернеті жақсы болса оқуына да көп қиындық тудыра бермейді. Өзімде неше түрлі онлайн курстарға қатысқан болатымын. Өз басым айтатын болсам онлайн шет тілдерін онлайн түрде оқығанның мүлдем пайдасы жоқ дер едім. Одан да сол ақшаны оффлайн курстарға екі-үш еселеп төлегенді жөн санадым.

Шет тілдерін үйренудің оңай әдістерінің бірі: Орта есеппен көркем фильмнің ұзақтығын ескере отырып 1,5 сағат, үлкен тілдік материал, күрделілік оның нысанын да, мазмұнын да түсіну бүкіл көркем фильмді пайдалану қарау. Көркемдік фрагменттерді қолдану, аудиожазбаларды қолданумен салыстырғанда оқу процесінде фильмдердің бірқатар артықшылықтары бар:

- әр түрлі тілдерде бірнеше аудио тректерді пайдалану мүмкіндігі;
- пайдаланылған тілдердің кез-келгеніне жедел қол жеткізу;
- әр түрлі тілдерде субтитрлерді қолдану;
- дыбыс қатары мен субтитрлер көмегімен тілдерді біріктіру;
- бейне және дыбыс қатарын ойнату қарқынын бәсеңдету;
- бейне және дыбыстық серияларды ойнату жылдамдығын жеделдету [3].

“Онлайн оқу немесе дәстүрлі оқу,, деген тақырып алып бірнеше мектеп оқушыларынан және студенттерден сұрақ- жауап ретінде бірнеше сұрақ қойған болатынмын.

Бірінші бала мектеп оқушысы.

- Онлайн оқыған кезде өтіп жатқан тақырыпты жақсы әрі тез түсінесің бе немесе дәстүрлі түрде мектепке барып оқыған кезде ма?

Диас: Шыны керек мектепке барып оқыған әлде қайда тиімді әрі түсінікті.

- Мектепке барып оқыған несімен тиімді?

Диас: Ең алдымен мектепке барып оқып жүргенде түсінбеген тақырыпты, сөздерді мұғалімнен қайтадан түсіндіруін сұрағанда екінші рет түсіндіретін сол кезде түсінетінбіз. Ал қазір онлайн оқуда уақыт шектеулі тақырыптарды қысқаша ғана түсіндіреді және де қашықтықтан оқу кезінде пән мұғалімі маңыздыларын ғана түсіндіріп өтеді ал қалғанын оқушы өзі үшін толықтай басқа мәліметтерден қарап оқу керек сол жағы өте тиімсіз.

- Енді соңғы сұрақ сен өз ағылшын деңгейінді қанша пайызбен бағалайсың? Және ағылшын деңгейінді жақсартқын келеді ма?

Диас: Менің ағылшын деңгейім төмен деп айтуға да болады. Пайызбен бағалайтын болсам шамамен 30-40%. Иә, әрине карантин біткен соң қолға аламын деп отырмын.

- Рахмет! Сұрақтарыма шынайы жауап бергенің үшін.

Екінші

1 курс студенті

- Айгерім “онлайн оқу немесе дәстүрлі оқу”, сен қайсысын таңдайсың ?

Айгерім: Әрине дәстүрлі түрде мектепке, универге барып оқыған дұрыс деп санаймын. Алайда қазіргі жағдайға елімізде тарап жатқан індетке байланысты денсаулығымызды сақтау үшін, вирус жұқтырып алмау үшін онлайн оқыған дұрыс. Алайда онлайн оқыған кезде, мысалы біздің университеттің өзінде Zoom платформасы арқылы сабақ өтеміз. Сол сабақ барысында студенттердің смартфонның арғы жағында немен айналысып жатқанын ешкім білмейді. Әрине оқитын балаларда жоқ емес алайда сабаққа кіріп отырып, далада жүретіндер немесе басқа жұмыстармен айналысатындар да аз емес. Сондай жағдайда студенттерге басқа тілді үйрену өте қиын болады. Бір сөзбен айтқанда қашықтықтан оқу кезінде шет тілдерін үйрену өте көп қиындықтар алып келді

- Сен осы карантин кезінде басқа тілдерді үйренуге талпыныс жасадың ба?

Айгерім: Әрине жаздағы демалыста онлайн курстарға қатысқан болтынмын. Ағылшын және түрік тілінен.

- Сол қатысқан курстардан кішкене болсын есінде қалды ма?

Айгерім: Мүлдем ештеңе есімде қалды деуге де келмейді. Бірақ барып оффлайн түрде оқыған сияқты болмайды.

- Енді соңғы сұрақ сен өз ағылшын деңгейінді қанша пайызбен бағалайсың? Және ағылшын деңгейінді жақсартқын келеді ма?

Айгерім: деңгейім өзіме жеткілікті деп ойлаймын. Уақыт өте жақсартуға тырысамын. Пайызбен алатын болсам 60% деп ойлаймын.

- Рахмет!

Міне осылайша осы сұхбат арқылы карантин көп адамға кері әсер етіп жатқанына көзім толықтай жетті десемде болады. Менде басқалары секілді жақын арада ағылшын деңгейімді жақсартуға тырысамын.

Шет тілдерді үйрену үшін кеңес:

Ең алдымен сол тілдегі ;

Кітаптарды көбірек оқуға тырыс;

Киноларды көр;

Музыкалар тыңда;

Жеке дәптер бастап сөздерді аудармаларымен жаз және күніне он- он бес шақты сөз жатта;

Адамдармен сол тілде сөйлесуге тырыс;

Бұл кеңестер адамды жалықтырмай сол тілді тез жаттауға көмектеседі.

Бұл тәсілдерді мен өзім қолданамын!

Әдебиеттер тізімі:

1. Владимирова Л.П. Интернет на уроках иностранного языка // ИYASH. – 2002. – №3. – С. 39-41.

2. Голубева Т.И., Репина С.О. Применение информационных технологий в обучении иностранному языку. Учебное пособие. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. – 167 с.

3. Верисокин Ю.И. Видеофильм как средство повышения мотивации школьников при обучении иностранному языку // Иностраные языки в школе. – 2003. – № 5. – С. 31-35.

TOURISM IN KAZAKHSTAN

ALIBEKOVA ZH.S.

student of the group TUR-20-1k

KALAGANOV O.S.

*Scientific director, Master of Arts, teacher of the
Department of foreign and Russian languages
Karaganda University of Kazpotreboyozyuz,*

Abstract. In this article, I wanted to tell the history of tourism development in Kazakhstan and some of the sights of Kazakhstan.

Keywords: The Great Silk Road, Tourism, Asian, Kazakhstan, Russia.

History of tourism in ancient times in Kazakhstan.

I. The history of tourism in modern Kazakhstan is associated with a Global tourist destination - The Great Silk Road.

The Great Silk Road - connected East Asia with the Mediterranean in ancient times and the middle ages. It was used primarily for the export of silk from China. Researchers even before our era in their works gave information about China and a description of the way to this country. In the 2nd century ad, Claudius Ptolemy gave a significant place to these problems in his "Geographical guide". It is from him that the first extant description of the road, later called The great Silk road, appears. The origins of this description go back to an earlier period - to the end of the 1st century BC. Ptolemy himself writes that he used the work of Mark Tyr, which has not come down to our time, and that, in turn, the information of the hereditary merchant May Titian.

The path was laid in the 2nd century BC, the path went through the Roman border city of Hierapolis near the Euphrates, crossed Mesopotamia, went to the Tigris river, then to Ecbatana in Media, skirted the Caspian sea from the South, passed to the capital of Parthia, Hecatompilus, Anochia Margiana, Bactra and through the kamed Mountains (probably the Alai and Zaalai ranges) and got into the basin of the Tatum. From there, it led to the capital of China. This is the classic ancient description of the road that was later called The Great Silk Road.

Major shopping centers were built on the Silk Road, where travelers from different countries stayed. Each city had a trading post and a caravan-serai. Accommodation of all traveling people in yurts became simply impossible, Inns began to appear, and the most necessary services were often offered: housing, food, water. To organize overnight accommodation, participants of caravans were placed along trade routes. And along the paths, special accommodation points were created – caravan-serais, which usually include rooms for people and corrals for camels and horses. All this was surrounded by a fortress wall, protecting from the natural elements, as well as from robbers and robbers.

II. History of tourism development in the Sovie.

After Kazakhstan and Russia joined, in the 30s of the 18th century, active study of the territory of Kazakhstan began. At this time, the borders of Russia were already in contact with the Central Asian khanates. In the 60s and 70s, scientific expeditions organized by the Russian Geographical Society and the Society of natural science lovers moved to Kazakhstan. These expeditions aroused great interest among the leading Russian scientists-naturalists such as G. S. Karelin, CH. CH. Valikhanov, G. N. Potanin, P. p. Semenov, etc. They discovered the majestic natural Ruins of Kazakhstan, studied the flora and fauna, the flow of rivers, and the structure of mountains, and sought to enrich Russian science and put it at the forefront of world science.

Research by scientists gave an impetus to the development of tourism in Kazakhstan. In the 19th century, people alone or in groups began to conduct excursions to picturesque places. Mountain landscapes were especially attractive to them. But in Kazakhstan, mountain ranges do not exceed 10%, they attract travelers with their pristine beauty.

At the beginning of the 20th century, there was a form of travel that involved entering medical places. Near the mineral deposits were built accommodation facilities – sanatoriums, which were famous for comfort and various entertainment. With the development of medical tourism in Kazakhstan, the role of mountain tourism is increasing, and accommodation facilities for tourists are being built.

With the beginning of the great Patriotic war, The Kazakhstan Council of the OPTE ceased its activities. After the war, they began to train sports personnel of mountaineers and skiers for the

Republic. In 1953, the Issyk campsite, located near the shores of the lake of the same name, was put into operation. Much later, due to the mudflow hazard, these campsites were closed.

In 1952, the ECSC opened a tourist and excursion Department in Kazakhstan. Since 1958, it became known as the Central Asian TEU. In 1960, the Republican Department of tourism under Kazsovprof was established. In 1962, the previously existing TEUs were reorganized into tourist and excursion councils. In 1965, the Kazakh Republican Council for tourism and excursions in Alma-ATA and 5 regional councils were organized: Alma-ATA, East Kazakhstan, Karaganda, Ural, and Chimkent.

In the mid-80s, three organizations were mainly engaged in receiving foreign tourists and sending them abroad:

VAO "Intourist". Bureau of international tourism (entrance of the travel Agency) "Sputnik" and Inturbyuro when Masturbate that in the height of tourist season took 300 - 400 people a day.

Resorts and recreation areas were created in various regions of Kazakhstan: Kokchetav, Almaty, Chimkent, and others. For example, by 1992, in the resort area of Borovoe, whose healing properties have been evaluated for a long time, more than a dozen sanatoriums, rest homes, boarding houses, dispensaries, the largest Kazakh tourist base "Zolotoy Bor", pioneer camps, where more than 100,000 people rested, and this was far from the limit.

2. Tourism in Kazakhstan at the present stage of development.

The tourism potential of Kazakhstan is rich and has unique opportunities for the development of almost all types of tourism. For example educational, related to visiting cultural and historical sites to adventure and other active types of tourism, ecotourism. The country has about 100 water hospitals, more than 9,000 archaeological and historical monuments.

To develop specific approaches and system-wide measures for the development of the tourism industry Ministry of tourism and sports of Kazakhstan developed and approved by decree of the President of the Republic of Kazakhstan from December 29, 2006, № 231, the State Program of tourism development in the Republic of Kazakhstan for 2007-2011.

The goal of this program is to create a competitive tourism industry to ensure employment, stable growth of income for the state and the population by increasing the volume of inbound and domestic tourism.

According to the State program for the development of tourism in the Republic of Kazakhstan for 2007-2011, measures are provided for the development of domestic tourism.

Importance is attached to the implementation of projects:

– In Almaty city and Almaty region (creating conditions for development of tourism infrastructure construction of tourism and entertainment in the city of Kapshagay, creation of tourism infrastructure and conditions for its further development at JSC "international Centre of boundary cooperation "Khorgos" to form the scope of related services);

– In Astana and Akmola region (creating conditions for the development of related services, including tourism and entertainment in Shchuchinsk-Borovoye resort area, the infrastructure of ecological tourism in the National Natural Park "Burabay", the construction of the ethnographic complex "Sheber aul" exhibition center "Palace of the masters");

– Cultural tourism on the silk road in South Kazakhstan region (creation of tourist centers in the city of Turkestan and Otyrar area);

– Beach and cruise tourism in the Caspian sea (development of a project and creation of conditions for the preparation and organization of an international cruise on the Caspian Sea with visits to the ports of Russia, Dagestan, Azerbaijan, Iran, Turkmenistan, arrangement of a recreation area at Cape Kenderli for the development of beach tourism).

Creating conditions for the development of educational tourism at the Baikonur cosmodrome in the framework of the project "Kazakhstan - the first space Harbor of the planet".

Currently, work is underway to develop eco-tourism using the resources of State national nature parks and reserves.

In October 2009, Astana hosted the 18th session of the General Assembly of the world tourism organization, which is the world's largest meeting of high-level officials responsible for

tourism in the 150 WTO member States. It was attended by leading representatives of the private sector from more than three hundred WTO accession members, as well as delegates sent by international organizations.

3. Tourist places in Kazakhstan.

Kazakhstan is a unique country. It combines ancient traditions and modern features.

1. Borovoye.

The most famous resort in Kazakhstan. It is famous for its magnificent nature and clean air. Upland is often called the "Switzerland of Kazakhstan". In summer, this is a vacation by the lake, swimming, hiking trails in the mountains and gorges. In winter-great sports entertainment. The main attraction of Burabay is the rock of Zhumbaktas, located in the lake. It is known for looking completely different from different angles. On the one hand, it resembles a beautiful girl, on the other an old woman, and the third — an Egyptian Sphinx in General.

2. Charyn canyon

The Charyn Canyon is no worse than the American Grand Canyon. It is one of the oldest and most beautiful places in Kazakhstan. The rocks that can be found in this canyon were formed more than 12 million years ago. And there grows one of the rarest trees on the planet-the relict Sogdian ash. 25 million years ago, they were everywhere, all over the planet. But today, ash groves can only be found in the Charyn canyon and North America.

3. Kaindy Lake.

A popular tourist lake in Kazakhstan. It is located in one of the gorges of Kungei Alatau. Lake Kaindy is popular with diving enthusiasts, which is facilitated by a rather impressive depth of about 25 meters. The main attraction of the lake is the spruce trees that rise directly from the water. The lake is located in the mountains at an altitude of 1900 meters above sea level. It was formed after a powerful earthquake in 1911.

4. Cave «Ak-Mosque»

«AK Mosque» underground cave is located in the Algabas district of the South Kazakhstan region. It is a large hall with a length of 150 meters, a width of about 65 meters, a height of about 30 meters, stretched from South-West to North-East, formed in the limestone of the South-Eastern slopes of the Karatau range. The panorama opening from the cave resembles the Shanyrak Yurt. Baidibek depression is one of the most mysterious and mysterious places in southern Kazakhstan. But legend has it about a chained dragon.

5. Medea

One of the world's largest high-altitude skating rinks, built in the Medeo mountain tract at an altitude of 1691 meters above sea level. A unique "factory" of world records. The secret of the "fast" ice rink Medeu is that in winter the Malaya Almatinka river receives food mainly from springs, as the flow of meltwater from glaciers stops. From the city, it looks just like a slope covered with dense trees, hence the name.

References:

1. Information portal: <https://fishki.net/1938885-10-mest-v-kazahstane-kotorye-objazatelno-nuzhno-posetit.html>

2. Information portal: <https://zakon-kz.turbopages.org/zakon.kz/s/4918572-10-unikalnyh-mest-v-kazahstane-kotorye.html>

3. Information portal: <https://www.turboreferat.ru/turism/istoriya-turizma-v-kazahstane/246876-1322459-page1.html>

EFFECTIVENESS OF MODERN TECHNOLOGY (ICT) IN IMMERSION IN THE LANGUAGE ENVIRONMENT

BAKEN A.
student of IR-18-2 group

ABDRAKHMANOVA S.T.
*Scientific director, master of
pedagogical sciences, senior lecturer*
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. Nowadays, learning foreign languages is gaining rapid popularity. In addition to tutors, there are growing numbers of different applications and programs with different methods of education. However, with all these possibilities of self-development, there are some several advantages and disadvantages, which we are going to be sorted out in this article.

Keywords: analysis, programs, applications, modern technology

Currently there are a lot of different methods with the help of which it is possible to approach a good level of language comprehension, including immersion right into language environment. Most popular of above-mentioned methods are practical lessons with a tutor or native speaker.

Today there are various methods of language learning with immersion in the language environment. The most commonly used classes are with a teacher or a native speaker. They are followed by various language applications and programs such as game apps where a student learns new vocabulary and grammar while playing games international messengers, where people can communicate with people worldwide, learning not only their language but also their culture; mixed apps, combining games with grammar learning, development of writing and speaking skills; apps which can enrich your speech with new words; Apps teaching the language with the lyrics of the favorite songs; apps using famous movies, serials and performances accompanied by subtitles and translations of unknown words in learning; audio books or radio news portal applications to promote listening skills; programs to find a native speaker, to study with him. As more and more people want to learn foreign languages, more and more new applications and programs appear on the market. Initially, people were distrustful of new applications and electronic programs, becoming more inclined to the old method of learning languages - tutors, but with the advent of corona virus infection, the era of digitalization came. No matter how popular these programs are, each application has its own advantages and disadvantages.

For example, most of the game applications can help you understand grammar, but do not affect on other aspects of language learning, which contributes to gaps in the complex study of a particular language. The advantages include the rapid increase of students' vocabulary due to a well-chosen form of education. International messengers are very popular, as learners are led to believe that speaking to native speakers can significantly improve their conversational skills and help them immerse themselves in the language environment. However, if your level of language proficiency is below middle level or maybe you are just a beginner, then native speakers will be unable to help you because it will be difficult to understand each other. Combining games and learning, one of the advantages can include good programming of the application, resulting in rapid learning, the presence of a motivational system in the form of weekly ratings and awards. Among the disadvantages of such apps, without the practice of the material, you can forget the topic you've just learned as rapidly as you learned it. Learning language from the lyrics of favorite songs is one of the most creative and enticing ways. As interesting as it would be to find translations of favorite songs, singers often resort to omitting certain grammatical rules in order to maintain rhyme. Language learning from well-known films may not be appropriate for everyone because of differences in language proficiency, but it improves the listening perception comprehension of speech. Through frequent visits to films and TV series in a foreign language, it is possible to learn various unusual aspects of the language, such as slang and idioms, which are rare in traditional teaching methods. Audio books and radio news portals are used exclusively to improve the listing of skills, academic vocabulary, and the study of complex grammatical turns. And finally, special applications for searching native speaker teachers are often costly and not everyone could afford it.

Comparing the learning of language through listening to songs and listening to radio news portals, one can say that listening to songs is the most effective method, as this method is based on interest: a person listens to music he likes, and the result is the material being properly absorbed because of the influence of positive emotions affected on the person directly. While radio news portal broadcasters tend to use complex speech speeds, making it very difficult to listen from the first audition. Regarding to gameplays and combined applications, it is important to note that most gameplay applications are based on the one area of language learning, while combined applications can affect all aspects of language learning simultaneously. Messengers are one of the most effective methods of language learning, as their method consists in abundant practice in comparison with other programs, but the huge number of users does not mean the professionalism of any of them. Films are a theoretical method of language learning; You can develop listening skills and add different speech patterns to the vocabulary, but the films are less grammatical.

Analysis of effective applications based on students' feedback.

The first application to analyze is Duolingo. Many commentators have found that the application has the most effective teaching methods compared to others. More than 35 languages can be studied in duolingo. According to reviews this app is famous for the tree of skills, where results and progress can be traced; practice after the theoretical part - the student can translate the articles and the application checks whether the material has been absorbed and how the new words have been memorized; combining different types of tasks, both gameplay and non-gameplay tasks; there are different levels of language proficiency and the opportunity to move to new levels; does not require additional mandatory financial costs. This application has almost no drawbacks. Frequently mentioned drawbacks are the small choice of language learning for Russian speakers and often appearing pop-up advertisements.

The second place is for the Messenger Tandem. The purpose of the application is to learn a language by communicating with a native speaker anywhere in the world, sharing knowledge with the speaker. In this application you select the languages you want to learn and the languages you know well, then the application finds for you potential interlocutors with similar language skills and interests for your mutual teach one another [3]. The advantages of this messenger are: the possibility of learning any language in the world; the ability to send audio messages and to make video and audio calls, which greatly assists in pronunciation practices; there is a message correction function; in the profile of each user, you can find feedback about the person, which is also important; immersion in the language environment through communication with foreigners also the cultural exchange; there is a free and paid version, there is no significant difference between them. One of the drawbacks is that this application develops only speaking skills, as there is no explanation of the grammatical part, only communication. The second drawback is that the app is suitable for people who already have at least a basic knowledge of the learning language. It is also important to note that the application is for mobiles, not for PC.

The third efficient application is Italki. This application is very convenient for students who did not use to and do not trust game or mobile applications in language learning. The program allows students to find foreign language teachers and study online. On the platform you can find native speakers, you also can choose the age of the future tutor, select your free time and decide on the limit of the cost of lessons [5]. Advantages of the program: the possibility to find a tutor in any language at an acceptable cost; the possibility to find a person to communicate and practice speaking skills aside from your tutor is absolutely free of charge; on the platform you can ask questions about grammar, where native speakers will answer and give advice; different types of available articles which can help in studying and short helpful tips. The disadvantage of the program can only be attributed to the pay commission when paying for lessons.

In conclusion, it is important to note that the teaching of foreign languages is becoming a vital necessity and that, at the present stage, its role is only growing. Now, there are a lot of applications and programs that allow us to study, develop and practice foreign languages anywhere in the world. Not to take advantage of these opportunities is like losing the most valuable investment in your future. The analysis shows that each application has its advantages and disadvantages. However, in

this article, we have sorted out the top three effective language learning applications with different methods which we highly recommend you to use. To learn a language is to have one more window from which to look at the world - Chinese proverb.

References:

1. Belyanina M.B. The use of information and communication technologies for the correspondence teaching of foreign languages in the institutions of higher education // Liberal education: history, traditions, prospects. – Edition 2. – Yelets. – 2013. – P.129-132.
2. Belyanina M.B. Distance teaching of foreign languages in the non-linguistic institutions of higher education // Liberal education: history, traditions, prospects. – Edition 3. – Yelets. – 2014. – P. 77-80.
3. Danilov O.E., Pozdeeva O.G. The peculiarities of distance teaching // Problems and prospects of the development of education: the materials of V international scientific conference. Perm'. – 2014. – P. 34-37.
4. Duolingo official web site// <https://ru.duolingo.com/>
5. Italki official web site//
https://www.italki.com/?gclid=Cj0KCQjw0oCDBhCPARIsAII3C_GXrY65H0meeQm7nLnI4yTWvC_CWJI0kpOef0AyDW4VgtZ2z7yuu0aAmKaEALw_wcB
6. Sharifulina A.A. Language social networks in the teaching of foreign languages. URL: <http://sci-article.ru/stat.php?i=1411295694>
7. Tandem official web-site// <https://www.tandem.net/ru>
8. Tayurskaya N.P. Foreign language communicative competence: foreign and Russian experience // Humanitarian vector. Series: Pedagogy, Psychology. – 2015. – No. 1 (41).
9. <https://irecommend.ru/content/duolingo-uchim-yazyki-besplatno>
10. <https://irecommend.ru/content/kompyuternaya-programma-tandem-yazykovo-i-obmen>
11. <https://irecommend.ru/content/italkicom>

WHY DO WE NEED TO LEARN IDIOMS IN ENGLISH?

BERIK L.

IR 19-1k

MUKUSHEVA G.R.

Scientific director, associate professor
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. The subject of the article is the analysis of idiomatic expressions denoting different spheres of situation in the English language. The author attempted to study some aspects of idioms, their meanings according to the objects described and to analyze how to acquire the usage of the idioms and how to remember them.

Keywords: idioms, idiomatic expressions, meaning, understanding, knowledge, symbolic sense, literal translation.

At a certain stage of language learning, the need to master idioms begins to be acutely felt - speech without them, even correct, dry and lifeless, is often perceived as pupillary. This problem sometimes seems insoluble, causes almost panic and is accompanied by considerable confusion, because there is no system for studying

Learning idioms is useful for everyone, whatever the level of knowledge of a foreign language. Why and how to do it more efficiently - we will tell in this article. And, of course, we will analyze the idioms in English with translation.

Idioms are groups of words for which the general meaning does not add up to the meanings of the parts. Therefore, it is quite difficult to guess the meaning of the phrases, and you need to memorize them ready-made. Each word individually can only give a hint, but the general meaning always turns out to be slightly different than a simple sum of elements.

A very common mistake is to attribute idioms only to colloquial speech, and sometimes confuse them with slang. That is the importance of idioms, that they exist in any kind of speech (literary, colloquial, etc.), penetrate and fill the entire language. In contrast, slang is a rather narrow part of the language, somewhat close to jargon, with the help of which a large group of people (for example, urban youth) establish a special understanding. When learning a language, slang has mainly psychological meaning. Idioms, on the other hand, are inseparably linked with the language, its everyday creativity, in which most of the speakers of this language are involved.

The problem of learning idioms is not at all as hopeless as it seems at first. Already the first three or four hundred learned idioms, if properly selected, will bring a fundamentally new element into your speech and understanding of the language. There is one more detail that must be borne in mind: idioms are the level of the English language where the difference between the American and British versions is especially noticeable.

What are idiomatic expressions? The word "idiom" comes from the Greek "idiōma", which means "peculiarity, originality." An idiomatic expression is a phrase which meaning is difficult, and sometimes impossible, to guess by considering the meanings of the individual words of which it is composed. For example, the expression "Be in the same boat" has a literal translation that is easy to interpret, but it also has a common idiomatic expression:

"I found the job quite difficult at first. But everyone was in the same boat; we were all learning". In this case, "Be in the same boat means" - to be in the same difficult or unfortunate situation .

Some idioms are vivid (colorful) expressions, such as proverbs and sayings:

A bird in the hand is worth two in the bush. (It's better to deal with one thing than try to get a lot more at the risk of losing everything.)

"Too many cooks spoil the broth" it means in Russian that "Seven nannies have a child without an eye". If the expression is well known, then some part of it can be omitted: Well, I knew everything would go wrong - it's the usual story of too many cooks! (Yes, I knew it was going to go wrong - this is the usual story of seven nannies!)

An idiom's symbolic sense is quite different from the literal meaning or definition of the words of which it is made. There are a large number of idioms, and they are used very commonly in all languages. There are estimated to be at least 25,000 idiomatic expressions in the English language.

Idioms evolve the language; they are the building blocks of a language and civilization. They also have great intensity to make a language exciting and dynamic. Idiomatic expressions bring a spectacular illustration to everyday speech and provide compelling insights into the use of words, languages, and their speakers' thought processes. Idioms have a sense of mystery and fun about them.

The advantage of learning idioms are:

- knowledge of idioms expands vocabulary and makes speech more varied and lively.
- They reflect the nature of the language, retain information about the mentality. It is a source of knowledge about culture and traditions, and mastering idioms helps to think like a native speaker.

Some expressions are tied to the figurative meaning of words. They are easy to guess, because the figurative meaning is often similar to the direct one. For example, time flies.

Others are illogical but understandable largely due to the fact that there is something similar in the Russian language. For example: "when pigs fly". First, we understand that it means - never. Secondly, in Russian there is an idiom "when a cancer whistles on a mountain" - almost the same thing.

So what makes idioms difficult? The answer is their meanings. Idioms are not easy to understand – especially for non-native speakers, because their intentions are usually symbolic. This characteristic makes them strange and difficult to understand for English learners.

Of course, you could always decide that you don't need to worry about idioms – after all, it's possible to get your point across in English without using idiomatic expressions. If you can master a range of English idioms, you'll become a more comfortable and natural English speaker, who is able to chew the fat with native English speakers that you meet.

How to remember them:

1. Use associations.
2. Learn the history of the idiom
3. Teach by topic.
4. Look for analogues. Don't just translate the idiom, but look for phraseological units that are identical in meaning in Russian.

Popular English idioms:

- piece of cake: something that is easy to do
- Break a leg: good luck
- once in a blue moon: very rarely
- miss the boat: miss the chance
- cry over spilt milk: when you complain about a loss from the past.
- Elvis has left the building: the show has come to an end.
- every cloud has a silver lining: Be optimistic, even difficult times will lead to better days.
- piece of cake: something that is easy to do
- Break a leg: good luck
- once in a blue moon: very rarely
- miss the boat: miss the chance
- cry over spilt milk: when you complain about a loss from the past.
- Elvis has left the building: the show has come to an end.
- every cloud has a silver lining: Be optimistic, even difficult times will lead to better days.
- Cool as a Cucumber: extremely calm, relaxed and in control of your emotions. Origin: this phrase may have originated from the facts that even in hot weather, the inside of cucumbers are approximately 20 degrees cooler than the outside air. Therefore, a person who stays cool, calm and relaxed in a difficult situation can be compared to a cucumber staying cool inside, even in hot weather!

Examples “I know that Tom was really nervous before his bungee jump but he looked as cool as a cucumber.”

Of course, you could always decide that you don't need to worry about idioms – after all, it's possible to get your point across in English without using idiomatic expressions. However, failing to learn idioms will mean that you don't always understand everything you hear or read. It will also mean you miss out on the true 'colour' and personality of the English language and British culture. If you can master a range of English idioms, you'll become a more comfortable and natural English speaker, who is able to chew the fat with native English speakers that you meet.

More over the knowledge of the most common phraseological expressions is necessary for those who are interested in reading literary works in the original to relieve difficulties in understanding the text.

All English learners need to know how to use a phraseological dictionary to find the meaning of a particular idiom.

References:

1. Babich H.N. *Lexicology: A Current Guide.* – Moscow, Flinta : Nauka, 2008. – 200 p.
2. Laflin, Shelley Vance. 1996. *Something to Crow About: A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use.* Washington D.C.: United States Information Agency.

3. Grant, L. Bauer, L.(2004).Criteria for Re-defining Idioms: Are We Barking up the Wrong Tree? Applied Linguistics. – Volume 25. – Issue 1: 38-61. Ковшова М.Л.(2009).
4. Дубровин М.И. Русские и английские идиомы. – М.: ИЛБИ, 2001.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1984.
6. Литвинов П.П. Англо-русский фразеологический словарь/П.П. Литвинов.– М.: изд-во «ВАКО», 2005. – С.336.
7. <https://puzzle-english.com/directory/idioms>

TOURIST DIFFICULTIES AND RISKS

BEKETOVA A.

student of the group TUR-20-1k

KALAGANOV O.S

Scientific director, Master of Arts, teacher of the

Department of foreign and Russian languages

Karaganda University of Kazpotreboyzuz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article discusses various problems of tourism. This article discusses various tourism issues. Also the risks of this activity, Tourism as part of the economy, What difficulties travelers have

Keywords: travel, risk, advantages, tourist expenses.

Tourism as part of the economy

Today tourism is a growing industry. The benefits of tourism include employment opportunities, service industries, foreign exchange earnings, recreation opportunities, economic growth, cultural exchange, improved international relations, enjoyment, improved health and social well-being.

The specificity of the tourism industry lies in the fact that the product produced is completely or partially intangible, and the effect of the service is assessed by the consumer under conditions of a certain emotional state, depending on a huge number of factors, including such subjective characteristics of the tourist as upbringing, age, cultural traditions of the population, the representative of which is the guest, the concept of comfort, habits, well-being or psychological state at the time of receiving the service, physiological characteristics of the body, etc. New impressions, a charge of positive emotions, interesting people, beautiful views, broadening one's horizons, it seemed to be great. But travel is indispensable.

First, I want to write about the benefits of tourism. Foreign Currency Earnings: Many tourist destinations attract large numbers of foreign tourists. This helps the country to earn foreign exchange.

Entertainment: Camping makes everyday life easier. Changing the place, social circle, surrounding culture and climate helps the traveler recharge their mind, body and spirit.

Economic growth: tourism helps the country's economy develop. It helps local people to earn their living. Tourists spend lavishly on vacation. The local residents of the cities who are involved in helping tourists make a very good income.

Lastly, this is acquaintance with new people: a new culture helps local residents learn more about the national character of people of another country or region of the Republic of Kazakhstan. Human relationships also help build international relations outside of politics.

Disadvantages of tourism include increased costs, labor intensity, environmental risks, loss of architecture and ecological balance, increased waste, damage to wildlife, and disruption to socio-economic and cultural conditions.

The challenge or experience for a tourist is, first of all, to go on vacation to another country without knowing the language. If you do not know the banal check-in at a hotel or a trip to the store, in one word you will start your journey unsuccessfully. You will have to actively gesticulate, draw something, explain for a long time, or even run, jump. If you are a true specialist in tourism, then you must not only be able to decipher all the wishes of the client, take into account financial possibilities, but also make the trip truly unforgettable. The first problem faced by foreigners in Kazakhstan is the low level of English proficiency. From getting medical help (it is very difficult to find a doctor who speaks English), to the usual purchase of train tickets. They are stopped by the police and cannot explain what they want from a foreign guest - they use gestures. Hotels must speak English, it is not always possible to find an English speaking employee.

Tourism has its advantages, such as the ability to travel and visit different countries, large incomes, which are seasonal. This profession includes not only travel but also personal expenses. Therefore, it is always worth carrying spare cash with you. They can be very helpful in an emergency. For example, if your card is blocked or your wallet is stolen. Money "just in case", of course, should not be carried in a wallet and stored separately from valuable things. But what to do if you were robbed: cut off your bag, pulled out your wallet? First inform the team leader, and then - the police immediately! If documents are stolen, you should contact the consulate - they will help. If bank cards are stolen, urgently call your bank with a request for blocking.

Get travel insurance. Insurance costs very little and can save you in the event of a problem. Everyone is sure that nothing will happen on the trip, but anything can happen, and it is better to be prepared. If you go to a hospital without insurance, you will have to pay a lot more.

I will leave here tips for all cases of various events while traveling (not only while traveling):

- Never ever panic, so that it does not happen, keep calm and a cold mind, act deliberately, without haste. You can handle it.

- If you are not traveling alone, try not to spoil the rest and mood of your loved ones, relatives and simply companions, do not "turn the arrows". What are they to blame? Even so, treat the situation with a bit of humor - it will definitely work!

- Know your rights, anytime, anywhere.

Vacation travel is good for your health. But hectic travel can be stressful and have the opposite health effects. It can also lead to environmental hazards such as pollution from cigarettes, car exhaust, plastic bags, and disregard for rules and regulations for natural and cultural artifacts. Tourism can be detrimental to socio-cultural characteristics. Local residents humiliate themselves in order to earn more or begin to imitate someone else's culture, a new way of life, and someone else's mores.

Tourism attracts huge spending on a portion of the tourists. Travel expenses include car rentals, hotel and resort rentals, food costs, and so on. This increases a person's overall expenses.

Of course, risk is inherent in any field of human activity, including tourism, which is associated with many conditions and factors that affect the positive outcome of decisions made by people.

For tourists, the most important issue is the responsibility of the tour operator for the full provision and quality of the promised services. Along with the growth in the number of tourist trips, the number of conflicts and claims to the quality and volume of tourist services is steadily growing. But the tour operator and the quality of his work are not the only "source" of risks for tourists. Natural disasters, sudden illnesses, accidents are beyond the control of anyone, therefore, in order to more or less successfully control risks in the tourism sector, it is necessary to have a systematic understanding of them and possible ways of countering their consequences.

Risks must be classified in order to successfully deal with them. First, you need to divide the risks by their bearers. In tourism, these are the risks of tourists and the risks of travel agencies. Then, for each bearer of risks, it is necessary to organize them according to the classes of objects to which they threaten, the causes of their occurrence, the possibility of influencing the risks.

The risks that a tourist is exposed to while traveling are divided into the following groups:
consumer risk;

risks threatening life and health;
property risks;
risks of civil liability.

The tourist's consumer risk consists in the failure to provide services included in the tour package, or in the provision of services of insufficient quality. For troubles caused to customers, the tour operator is responsible, which is obliged to compensate for the damage. The level of consumer risk depends on many factors:

- average trip duration;
- type of tours (cruise, beach, health, educational, religious, business, event, ecological, extreme, etc.);
- the number of services included in the tour package;
- the nature of the sale of tours (terms of booking and payment);
- seasonality.

Transport is one of the most threatening areas for the life and health of tourists. The carrier is usually responsible for the consequences of transport risks, the boundaries and norms of such liability are established by national legislation, and for international transport - by interstate agreements.

A specific component of property risks is the tourist's financial risk, which consists in monetary losses in case of cancellation of the planned trip and return of the voucher.

References:

1. <https://www.cbi.eu/market-information/tourism/how-manage-risks-tourism>
2. www.site64.narod.ru
3. Глава «Турпомощи» А. Осауленко «О летних банкротствах туроператоров, состоянии отрасли и новых механизмах защиты путешественников». Российская газета. № 110 от 03.04.2017 г. – <https://rg.ru/2017/04/03/glava-turpomoshchi-kataklyzmov-na-rossijskom-rynketurizma-ne-budet.html>.

HISTORY OF ACCOUNTING IN ANCIENT GREECE

BERDYBAYEVA A.M.

student of the group UA-19-2

AUBAKIROVA G. T.

*Scientific director, C.P.S., Associate Professor, Professor KarUK
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan*

Abstract. This article examines the development of accounting in Ancient Greece, various inventions and simplifications in the field of accounting, as well as the impact of the political and economic life of citizens on the development of accounting in Ancient Greece.

Keywords: accounting, Ancient Greece, accounting development, reporting, liability accounting system

History is a treasury of our deeds, a witness to the past, an example and a lesson for the present, a warning for the future.
Miguel de Cervantes

The study of history is of great importance not only for the life of society, but also for professional activities. What is the true purpose of accountants? How did the subject area develop? What are the prerequisites for the development of a modern accounting model? All these questions are asked by a novice accountant in one way or another.

One of the famous cultures of the Ancient world is the Ancient Greek culture. The peculiarity of this culture is that they did not have a single centralized management system and economic mechanism. The state was divided into city-polis, which had their own closed financial and economic system. The sources of all research are found tablets, clay plates, warehouses and, of course, money. It was the invention of money that had a huge impact on the economy of policies. Money circulation appears and money becomes a single and universal means of measurement. Now you can evaluate a sheep and a bag of vegetables, and most importantly, compare them with each other. The exchange is becoming more active, and it is easier for buyers to negotiate a price with sellers. The monetary measurement allowed grouping and summarizing various goods and analyzing business operations. This was a huge boost to development.

But the problems didn't go away. Due to the disparity and independence of the city-polis, money was very different across the country. The differences were in the composition of the coin, its coinage, and quality. This has resulted in the emergence of a new profession – trapesit. Trapesits are money changers who exchanged one coin for another, from another city-polis. Their work was a prototype of modern exchange offices. But this is not all their functions, the profession developed in accordance with the times. Later, the trapesits began to issue loans to the population at interest. You could call them as a witness or guarantor, you could entrust them with valuables and documents for safekeeping. And if initially this profession was not prestigious, then by the III century BC the popularity of trapesits increased significantly, they became the prototype of bankers and the first financial institutions. The trapesits kept a very detailed record of their numerous business operations. Operations were conducted on the basis of the receipt and expense book. It was then that the term "credit" was first used. But, unfortunately, not a single accounting book has survived to our time.

No less important achievement of the ancient Greeks can be considered an abacus. The Greek abacus was a table made of wood or marble, pre-installed with small counters made of wood or metal for mathematical calculations. These Greek abacuses were used in Achaemenid Persia, Etruscan civilization, Ancient Rome, and, until the French revolution, in Western Christendom. The General principles of abacus - type tools are dividing lines into strips, performing counting using stones or other similar items placed on the strips. The stone for the Greek abacus was called psifos; from this word the name for the account was derived — psifophoria, "laying out the stones".

The ancient Greek philosophers Philodemus and Aristotle tried to systematize and generalize the theory and practice of economic management.

"Everything should be differentiated, and the profitable should be more than the non-profitable... and the profitable Affairs should be distributed so that not everything is at risk at once," wrote Aristotle.

Profitable from non-profitable can be separated only by accounting. To do this, you need to open a sales account and compare turnover with costs. Moreover, the sales account is based on the areas of capital application. Ancient Greek economists paid attention to preliminary estimate of expense. According to the classification of funds, property was divided into visible (land, slaves, livestock, houses) and invisible (cash and loans, accounts receivable). The buildings of the ancient Greeks were taken into account uniquely by their constituent elements-doors, roofs, and walls. Slaves were considered as "talking tools" along with all equipment, materials and tools, as part of the property in the inventory of which they were recorded.

In the private farms of Ancient Greece, the system of accounting for obligations used by Zeno was used. The Zeno archive contains primary documents, ephemeris, sample invoices, and business correspondence that simultaneously serve as the original primary documentation.

The researchers, analyzing the documents, concluded that the state accounting was copied in private accounting: the distribution of duties of accounting employees, signs of rationing of labor and operations, continuous recording of the facts of economic life in the context of financially responsible persons, reproduction of the content of primary documents in ephemeris in chronological order, maintaining income and expenditure accounting.

The organization of accounting for banking operations went in two directions: accounting for accepting and issuing deposits and accounting for mutual settlements between clients. The account books were kept by the banker himself, and the records were kept top secret and not trusted. Neither clients nor servants could see the accounts or demand them through the courts as evidence. There are many legal proceedings concerning deposits, the correctness of payments between individuals that made us think about the need for legal regulation of accounting. The documents relating to the later activities of banks explicitly refer to the written registration of deposits and settlements with clients.

In terms of property, considerations about accounting for material liability are interesting. The Greeks considered theft only as material harm. They created such conditions that the state was beneficial to the shortage of financially responsible persons: a person stole a drachma, and the state will receive 10 drachmas in the form of a fine.

However, it is important that the embezzler has something to take, so only rich people who are able to make a large Deposit or provide influential guarantors were appointed to positions with financial responsibility. The smallest shortfall was covered from the pledge or property of the financially responsible person or his guarantors, and if the shortfall was qualified as embezzlement, then the withdrawal was carried out tenfold. Hence, a different understanding of inventory, which was only a means of checking the report of a financially responsible person for a certain economic period, is different from ours. The concept of sudden inventory was foreign to the Greeks. Moreover, the inventory initiative should have come from a financially responsible person, he passed the report, and he should take care of the evidence of reliability. Current accounting was performed in the form of a chronological record.

Features of the state system of Ancient Greece was that most of the positions were elective. In Athens, financial control was in the hands of ten individuals chosen by the population, whose functions included accounting for all state revenues and expenditures, accounting for temple property, and conducting inventory of movable and immovable property. In the state economy, only the facts of cash receipts and disbursements were registered, and there were also credit payments and transfers of payments to other cash registers.

The deposited money was peculiar. So, for each type of income, a separate jug was opened, which was assigned a letter index. For specific expenses, you could only take money from a strictly defined jug. And finally, a curious detail: the key from the cashier was one of the official, and the key to the room where he kept the documentation - the other officer, and was forbidden these keys to share.

Many of the officials received their salaries from the public Treasury of Athens. Responsible persons were elected for a certain period, after which they had to report. The text part of the reports was extensive and gave an idea of the content of operations and performers. Reports of temples and state institutions were recorded on marble or bronze boards and displayed in the national assembly, in the fences of temples, along roads. Control was carried out by special officials - polets (responsible for rent and purchase), ieropoys (responsible for the safety of the Treasury), apodekts (checked the repayment of government loans and contributions), logisticians (checked the accounts of officials).

Reports were submitted strictly periodically, they were monitored, and at first it was required that government officials make a parallel report on the primary documents and compare it with the provided one. Unreliable reporting was not uncommon in Ancient Greece. Bribery of officials led to falsification of accounting data, when their accuracy was deliberately not sought. Court proceedings and confiscations were common measures designed to prevent and punish official violations and increase responsibility for the use of funds.

One of the main sources of income was foros. It was paid by each member of the Athenian Maritime Union to the General Treasury, and it amounted to considerable sums. The sale and lease of slaves brought in large profits, especially during the years of successful conquests. Confiscation of property was a separate item of income.

Most of the budget funds were used to finance religious and military events. At the expense of the same funds, indemnities were paid and military campaigns were prepared, and the arts were developed. In Greece, for the first time, payment for public duties and maintenance of poor citizens was introduced at public expense.

Ancient Greece is considered the cradle of modern European society. Even though more attention was paid to art, accounting did not stand still and developed. Many different inventions and simplifications were introduced. Accounting has become more detailed. Accounting has become not only a means of control, but also of analysis.

References:

1. History of accounting: textbook / E. V. Lupikova. – M.: KRONUS, 2006. – 240 p.
2. Malkova T.N. Ancient accounting: what was it like? – Moscow: Finance and statistics, 1995. – 304 p.
3. Sokolov Ya.V., Sokolov V.Ya. History of accounting: Textbook. – 2nd ed., reprint. and additional. – M.: Finance and statistics, 2006. – 288 p.

PRIMARY ACCOUNTING AND THE REPORTING IN ANCIENT EGYPT

BONDARENKO K.V.

student of the group UA-19-2

AUBAKIROVA G.T.

Scientific director, C.P.S., Associate Professor, Professor KarUK

Karaganda University of Kazpotreboyz,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract. In this article, I have mentioned the process of development, the reasons for its occurrence, the main techniques and methods of accounting, inventory, material accounting and reporting; the accounting management system of Ancient Egypt; scribes, their skills and professional requirements; methods and techniques of documentation in Ancient Egypt.

Keywords: development of accounting, Ancient Egypt, inventory, reporting, scribes, documentation, accounting system.

"A nation that does not know its past has no future," wrote Mikhail Lomonosov. Knowledge of the history of your specialty is very important. After all, without knowing the mistakes of the past, we can allow them in the future. From history, we learn the main aspects and postulates of our profession. Therefore, I propose to consider the origin of accounting in Ancient Egypt. The history of the development of accounting is several millennia, during which forms and methods of accounting were formed among various peoples of various countries of the world.

The history of accounting development as a scientific discipline aims to develop future specialists' knowledge and regularities in the development of registration of facts of economic life, the desire to use historical experience to improve the modern theory and practice of accounting as a constantly developing system. The emergence of such a remarkable state as Egypt, which has achieved absolutely grandiose success and left to posterity one of the unsurpassed wonders - the amazing pyramids - was possible only thanks to a clear and well-established accounting system, based on reliable data carriers.

The process of development of accounting began with the fact that the people of Ancient Egypt learned to make papyrus. The origins of written accounting also date back to this time. Registration of facts of economic life was then conducted on papyrus scrolls. Several thousand years ago, people learned to make papyrus, which recorded the facts of economic life. The scrolls were 4-5 meters long and were written in black and red ink: the year was written in black, the month and day in red, particular numbers in black, and totals in red. On papyrus scrolls in the form

of tables were inventory inventories. The columns were given names of various values, and the lines – the days on which their quantitative movement was noted.

The main accounting technique was inventory. The object of accounting was primarily land and its use. The technology of land accounting can be traced according to the Wilbur papyrus, where the classification of land is observed in such categories as waterless, coastal, cultivated, meadow, new, irrigated, and most importantly, by owners of different degrees of land ownership. Later, discontinuous inventory was replaced with current accounting. The main wealth of Egypt was grain, which was circulated as money along with weight money-equivalents. Coins or a single equivalent were not known in Egypt. Therefore, after the inventory was compiled, the collected grain was recalculated into a conditional yield corresponding to the removal from the land at the highest yield rate, which allowed the data of different farms to be compared and the data to be combined across the country. Periodically, censuses (inventory) of people, property, and livestock were conducted. The development of inventory accounting went in two directions: - detailing funds, their description and accounting for each type of funds separately. Such accounting is inextricably linked to the organization of warehouse storage and the responsibility of officials; - classification of objects in the same inventory as in the accounting register by groups of funds with totals. This accounting meant generalization within the natural units of accounting objects, but there was no cost accounting yet. In addition, operations were not recorded in the inventory. Daily inventory required a significant investment of time and effort. Inventory accounting made it difficult to manage the economy quickly, so in Ancient Egypt there was an income and expense accounting. As is known from the Bulak 18 papyrus, details were given for each day that allow the document to be considered a current account with a receipt, expense and balance. The balance and totals had special designations, but the lack of a cost meter did not allow balancing the current account of the accounting Department, which caused errors in calculations. Accounting was completed by reporting on a wide range of indicators in natural meters.

During the first and second dynasties (3400-2980 BC), an inventory of all the country's movable and immovable property was conducted every two years. This was due to the fact that the ownership of land and other property in Egypt belonged to the reigning king - Pharaoh. The records were kept on behalf of the Pharaoh.

The purpose of accounting was to verify the accuracy of receiving and issuing silver, bread, and other natural products. The fact of economic life was registered by three persons: one marked on the papyrus the number of values scheduled for vacation, the second put down the actual vacation next to it, and the third compared the numbers and made notes about the detected deviations, drawing a longitudinal line on the checked documents. Valuables from the warehouse could be released only if the document contains the resolution of the authorized person: "to be issued". The "warehouse Manager" registered vacations and filed exculpatory documents. The rule that appeared in Egypt – first fix the release of valuables in the primary document, and then give them out-has reached, as we know, to this day. "Storekeepers" at the end of the day had to make a report that reflected the movement of values by payers and recipients, and within this primary grouping – by the names of values. Then the report was summed up. If the report consisted of several sheets, each page was counted separately and the report as a whole. Every day we compiled a summary of data on the warehouse and on "warehouse management". However, all these reports, although performed daily, already contained a grouping by the name of values. This is how the product report that has come down to us was born. It was then subject to verification by a third party.

Financial accounting involves the registration of the estimated assignments. Registration of facts of economic life made it possible to control the implementation of estimated assignments. A significant point of material accounting was the daily withdrawal of balances. This was possible due to the relatively small volume of economic activity. Documents were drawn up in two or three copies, and entries were made on the draft and white paper. This is confirmed by documents Dating back to 2500-2400 BC. Thus, in Ancient Egypt, there was a naturalistic concept of accounting, the task of which was to more accurately describe the movement of values in the economy.

The accounting system of Ancient Egypt was part of the mechanism of centralized economic management. All crops, livestock, and other labor results were transferred to centralized storage facilities, and then distributed to farms; each stage was controlled. As a result, local accounting appeared in individual farms and, along with them, national accounting.

The management used data from empirical observations and mathematical calculations performed using proportions and equations. Computational tables were also widely used.

Accounting ended with reporting on a wide range of indicators. Its main purpose is to identify public resources and allocate them. Due to the lack of cost generalization, its data were given in natural meters. Reporting methods were varied, but time-consuming. Indicators were obtained selectively and, along with this, by summing up the balances and turnover of current income and expenditure accounts. Obviously, the correspondence of accounting and reporting data was a problem and was checked, since there was a control and audit apparatus.

Reports were compiled by region (nome) and divided into annual, intra-annual and for several years. Annual reports included reports on the collection of grain, food and other valuables in state warehouses, vaults of temple possessions with a list of funds, reports on household income. Intra-Annual reports covered four months and even a month-according to the seasons of economic life in Ancient Egypt. These reports, as well as the annual ones, were also submitted to the highest state bodies, but they were more detailed. There are reports on the progress of agricultural work, reports of regional officials on the state of Affairs in the nomes, on upcoming receipts, on the use of labor, on the products of workshops put into storage. In a word, what was done and taken into account on a daily basis was generalized. There was no special methodology for reporting, as it repeated the current accounting forms.

Reporting was public. So, Herodotus wrote that on the walls of the pyramid of Cheops was carved how much garlic, radishes, onions and other products were consumed by people engaged in its construction. The total cost of products (only products) was 1500 talents of silver (40 tons or 2 million dollars). The entire system of state control was based on reporting, which was carried out through the financial management and special officials.

At the head of the Department was the high Treasurer, above whom were only the privy Councilor (master of Palace secrets) and the high priest (master of heavenly secrets). Only the high priest could kiss the Pharaoh's knee, the high Treasurer-the foot, the rest - only the dust at the feet of the king-Pharaoh. This system of state accounting was the result of a centralized state with an administrative-command economy.

To be able to count, it was necessary to master writing and counting, memorize a huge number of characters (hieroglyphs), and then skillfully apply them. Knowledge was possessed by scribes-officials. The case of the accounting employees were very much in demand. Scribes combined the functions of management, accounting, and priesthood in their activities and formed a professional caste. Only priests and privy councillors were higher up the hierarchy. To keep accounts, a scribe had to master the art of writing and counting. He also had to be able to memorize a huge number of characters, and then skillfully apply their complex combinations. In this difficult task, the ancient Egyptian scribes were patronized by their God - the God of wisdom, accounts and letters - Thoth. The functions of ancient accountants were broader and more significant than the functions of modern accountants. In addition to professional knowledge, the moral virtues of accounting employees were also valued. Scribes suspected of fraud were transferred to the category of farmers or tax collectors. The professional hierarchy was complex: from simple to high scribes. There was a differentiation of accounting work: the Royal scribe; scribes of cereals, land, people, troops, taxes; overseer of scribes; scribes (scribes) of documents, etc. a special position of low-ranking Fisk agents (tax collectors) was introduced. Tax collectors were ordered to bring a certain amount of grain, livestock, etc. the Position was financially responsible. Failure to ensure the collection rate could lead to severe punishment of the agent.

Only a scribe, they said, a young accountant who takes up his duties, gets a great honor: he does not pay taxes. The privileged position of scribes stimulated the development of accounting. As

time went on, people who were engaged in accounting realized that inventory only States the facts of the state, while facts-actions and facts-events play a more important role in economic life.

Documentation played an equally important role in accounting for Ancient Egypt. Documents were written on papyrus, clay shards, wood, stored in sealed containers-vessels, caskets, boxes, bags and recorded the authenticity of the operation and the responsibility of the performers. The documents are kept in legal terms, dated to the years of the reign of the pharaohs and are provided with seals. Since the organization of accounting in Ancient Egypt was not legally regulated, the documents were not sufficient proof of the transaction. Along with them, oral testimony of witnesses was used. To speed up and accuracy of arithmetic calculations, a special device was used-an abacus (a clay Board with grooves in which stones were laid), as well as calculation tables.

In conclusion, it should be noted that Ancient Egypt can already be called to a certain extent, if not the birthplace of accounting, then at least the birthplace of inventory, current material accounting and control. Thanks to the ancient Egyptians, we are now able to keep records, monitor business operations and verify the actual availability of funds in the enterprise.

References:

1. Sokolov Ya. V., Sokolov V. Ya. History of accounting. – M.: FIS, 2003.
2. Weiss G. History of culture of the peoples of the world. Ancient Egypt. The birth of world civilization. – M, 2005. – 144 p.
3. Solkin V.V. Ancient Egypt. Encyclopedia. – M, 2005. – 480 p.

МӘНГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

ДӘРМЕНБАЕВА Ә.

ЭКО-20-2 тобының студенті

ТОПАШОВ М.Ә.

Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті.

Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негіздеріне жүйелі талдау жасалады. Осы идеяның теориялық негіздері, әлеуметтік–саяси алғышарттарының қалыптасуы және қазақ елінің ұлттық идеясына айналуы тарихи сабақтастықта зерделенеді. Түркі дәуірінен тамыр тартатын бұл идеяның одан бері де жыраулар шығармашылығында жалғастық тауып, ұлы Абай дүниетанымының өзегіне айналуы да біршама қарастырылады. Сонымен қатар, алаш арыстарының шығармалары да көркемдік жалғастық мәселесі тұрғысынан дәйектеледі.

Түйінді сөздер: Мәңгілік ел, ақын, жырау, әдебиет, дәстүр, көркемдік, поэзия

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті, Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік ел» идеясы», [1, б.6]– деген еді. Тарихшы ғалым Х. Әбжанов ұлттық идеяға қатысты ойын былайша білдіреді: «Ұлтты сақтайтын ұлттық идея болуы керек. Ол ұлттың өмір сүруі, тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Сондықтан да ұлттық идеяны ұлт мұраты деп қабылдасақ, мәселенің тоқ етерін тапқанымыз» [2, б.11]. Қандай халық болмасын өзінің тарихи даму барысында бір идеяны іске асырады. Осылайша, ұлттық идея халыққа бағдар беретін қоғамдық сипат алады. Ұлттық идея – халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған рухани–мәдени құндылықтары арқылы жүйеленіп орнығады. Ал идеялардың жиынтығы ұлттық идеология қалыптастырады және оның өзіндік мақсаты мен міндетін айқындайды. «Мәңгілік ел » идеясының арғытүп негіздері – түркілік

дүниетаным мен оның тарихи кезеңдердегі қалыптасу мұраттарының мақсат – міндеттерінен бастау алатыны айқын. Тарих толқынында түркі жұрты елдік құрып, талай күйреп, талай еңсесін түзеді. Күлтегін жырлары сол тарихтың тасқа басылған көркем шежіресі. Бұл түркі әлемінің тағы бір серпіліп, тізесін жазып, өркениетке бетбұрған тұсы. «Күлтегін» жазуында:

«Сонау бастан, о бастан », «Жаралғалы қара жер»,»Жаралғалы көк аспан»,«Естеми мен Бумынның»,«Адамзаттан бағы асқан»,«Төрт бұрышы дүниенің»,«Соларменен санасқан», «Бүкіл түркі үмітпен»,» «Екеуіне қарасқан»,«Қол астына жиылып»,«Қол астынан тарасқан», «Олар салған дүбірден»,«Қаптап жатқан қалың жау»,« Шыбын жаннан түнілген»,«Дырдай болып келгенмен»,«Бордай болып үгілген», «Басы барлар иіліп»,»« Тізесі бар бүгілген », – деген жолдар бар «Мәңгілік ел» идеясын нық бекемдейді, әрі «Күлтегін» ескерткішінің өлмес рухын айғақтайды. «Мәңгі елді» ұлықтаған Орхон ескерткіштерінде, яғни Бумын, Күлтегін, Тоныкөк замандарында мемлекеттің, тіпті империяның тағдыры халықаралық ахуалдан, яғни экономикалық, сауда-саттық, дипломатиялық қатынастардан гөрі соғыс қорытындысымен шешіліп жататыны көзге түседі. Осы идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің негізгі идеологиясының өзегіне айналуға айналуда. «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер – суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» [3, б.33]. Бұл арада елдің сыртқы жаудың оңай олжасына айналып кетпей, мәңгілік өмір сүруін тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз — мемлекеттің ғасырлар тоғысында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Тоныкөк жазуында мемлекеттің ғұмырлы болуы үшін ел тізгінін ұстағандармен мен халықтың бірауыздылығы, сөз бен істің үйлесім табуы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Шындығында да Күлтегін, Тоныкөк, жазуларында да Ж.Баласағұн, М.Қашқаридің еңбектерінде де өзекті бір рухани үндестік бар. Ол – түркі елі, түркі өркениеті руна жазуларында елді сақтау, мемлекетті түзу, кеңейту, нәсілдің құрып кетпеуі қысқа, нақты ой-түйіндерімен жетсе, кейінгі ХІ ғ. әйгілі жазбаларда сол рухты ұстанып әрі қарай гүлдену мақсаты өнер мен ғылым тілінде толғайды. Кейінгі шығармаларда елдік дәстүр, халықтық рух, өнер – білім мұраттары айқындала түсті. М.Қашқари рухани-құлықтық негізі адамға негізделген түркілердің қоғамдық өмірінің негізгі бағытын адамның әлеммен тұтастығы, жекенің және әлемнің дене мен тәннің, рух пен жүректің түркілердің іс-әрекеті мен мүдделерінің негізгі сферасы ретінде құлыққа тоқайластыруы мораль мен құлықты бұл халықтың өмірінің басына қойды. Түркі әлемінің мақтанышы болған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны да сол кезеңде ел өмірінде маңызды орын алғаны тарихтан белгілі. Дастанның басты мақсаты – бақытты қоғам құру, берекелі де құтты ел түзу. Сондықтан да отбасын ұстаудан бастап, мемлекет құру, ел басқару ісіне дейінгі ұстанымдарды баяндайды. Әр нәрсенің бастауы бар екені анық болса, онда ең әуелі бала тәрбиесіне көп көңіл бөлсе, болашақта жақсы отбасы, мықты мемлекет, бақытты қоғам құруға болады. Ал, бақытты, ізгілікті қоғам құру жер бетінде адам баласы пайда болғаннан бері келе жатқан барша адамзаттың арманы. «Құтты білік» туындысының маңызы арта түскені бүгін және болашақ үшін де өте маңызды. Әсіресе, бүгінгідей байлықты ғана басты құндылық деп білетін қоғамда дәл осындай туындыларды насихаттау арқылы жас, өскелең ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуге әбден болады.

XV ғасырдың орта шенінен бастап дербес қазақ атымен аталатын әдебиет қалыптасты. Асан Қайғы, Шалкиіз, Қазтуған жыраулардың бұл дәуірдегі шығармашылығында шынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды. Жыраулар елдің бірлігін сақтап, өз руластарының ақылшысы, көсемі болды. Сонымен қатар, олар кейінгі ұрпақтарына болашаққа жол сілтейтін туындылар қалдырды. Жыраулар толғаған адамшылық, имандылық, қаһармандық, жігерлілік һәм жайсаңдық жаңа қалыптаса бастаған қазақ ұлтының рухани келбетін кестеледі. Ежелгі түркі дүниесінің бар болмысы мен арман-мүддесі осы бір кезеңде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы жаңғыра көрінді. Көрнекті зерттеуші А.Егеубай жыраулар поэзиясына қазіргі жаңаша ойлау тұрғысынан баға

береді: Жыраулар дәуірінің ішкі мәніне үңілсек, төрт – бес ғасыр бойына тұтастай құбылыс ретінде дамыған әлеуетті әлеуметтік – көркемдік самғау бұрын – соңды болмаған еді. Ол поэзияда, елдік құрылыста, тұрмыста материалдың һәм рухани мәдениетте бірдей айқын мүсінделді. ...» [5, б.48]. Жыраулар поэзиясында елдің бірлігі, тұтастығы, тарихы мен мәдениетінің өркендеп дамуы айқын көрінеді. Асан Қайғының шығармалары өз тұсының айнасы, ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұнын, тілегін көрсетеді. Ол өзінің құт мекенінен, ата- қонысынан ұзап кетуді де қаламаған. Туыстас руларды бір орталықта, қуатты мемлекет болу үшін бірлікке, ынтымаққа үндеді. Қазақ халқының тәуелсіздігіне қол жеткізіп «Мәңгілік ел» құру жолына түскен кезеңде Асан қайғының шығармаларының алатын орны ерекше.

Ғалым-жазушы М.Мағауин: « ... Міне, осының бәрі Бұқар жырауды көне қазақ поэзиясының ең тұлғалы өкілдерінің қатарына көтерді. Бұқар өнернамасы әлденеше ғасырлық тарихы бар жыраулар поэзиясының қорытынды түйіні іспеттес болды», [6, б.35]. – дейді. Қазақ елінің дербес мемлекет ретінде мәңгі өмір сүруі – Бұқардың ғұмырлық басты арман-мақсаты еді, сондықтан да ол татулықты, бірлікті, ынтымақты еліне егіле айтты, халқына қалауынша айтты, талмай шегелеп ұғындыра айтты:

Бұл жалғанда бір жаман

Ағайынның аласы [10, б.45],– деп елдің елдігінің, оның беріктігінің өзі отбасы, ошақ қасы, ағайын-туыстың бірлігі, татулығынан басталады дегенді аңғартады.

«Мәңгілік ел идеясы жыраулардың өлмес рухын айғақтайды. Жыраулық поэзияның құдырет – күші ерліктің ұлы дастаны болуында. Оның рухы мәңгілікке жалғасын тауып, жаңғырып отыратыны ақиқат. Сан ғасыр бойы тебіренісінің тереңінен қайнап шыққан шынайы жырлардың болмысынан талай рет бой көрсетіп, белгі бергеніне еш күмән жоқ. Асан қайғы, Бұқар толғаулары тәуелсіздік жырының арғытүп негіздерінің бастау көзі. Олардың жырлары өзінің идеясы, құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың елдікті жырлауының алғашқы үлгілері десе болады. Қазақ жырауларының ой–толғамдарының да, Орхон ескерткіштерінің де идеясы бір. Ол өз елін, өз жерін шет басқыншылардан, сыртқы жаулардан қорғау идеясы. Бұл идея уақыт сұранысына қарай сабақтастық тауып, келер күндердің рухымен үндесіп, өлең- жырдың өзегіне айналып келеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Қоғам шындығын, отарлау саясатының зардабы мен қасіретін қамыға жырлаған ақынның бірі– Дулат Бабатайұлы. Ол заман ахуалын терең түсінді, ұлт мүддесі үшін терең толғанды. Оның өлеңдерінде қоғам шындығы еш боямасыз, қаз-қалпында бейнеленеді.

Батыстан патша түнегі,
Жеріңе келіп, түнеді.
Ішіне әбден енеді,
Жоныңнан таспа тіледі,
Мұны да Дулат біледі.

Ақынның заманның қыспақты тарлығының түп негізі – қазақтың дербестіктен айырылып, Ресейдің басыбайлы отарына айналуында жатыр деп түсінеді. Қазақ қоғамының болашақ жай – жапсарын ойлап, қабырғасы қайысады. Дулат өлеңдерінің сарыны Шортанбай туындыларында жақсы байқалды. Ол өз дәуіріндегі қоғамдық, әлеуметтік келеңсіздіктерді бар шындығын бұлттарыссыз жырлады. Демек, Дулат,. Шортанбайларды өздеріне дейінгі ақын-жыраулардан бөліп қарау мүмкін емес. Қайта оларды идеялық бірлікте, көркемдік сабақтастықта қарастырғанда абзал. Мәңгі ел болып қалу үшін осы тұста әдебиетте ұлт азаттық идеясы орнықты. Осы тұрғыдан келгенде, Махамбетті күрес поэзиясын, содан туындайтын саяси – азаттық лириканы қалыптастырушы болды десек орынды болмақ. Тәуелсіздік рухының Махамбет өлеңдерінің өзегіне айналуы түптеп келгенде, ұлт бостандығы мен бодандықтан азат болуды аңсаудан туған идея деуге болатынын, әдебиеттанушы Р.Тұрысбектің: «Махамбет мұрасының мәңгілік сипаты - Ұлт мұратын, Азаттық ұранын, Тәуелсіздік талаптарын кең көлемде жырлап, Ұлы халық пен

ұлан даланың дауысын, тыныс-тірлігін жан-жақты көрсетіп, сол өлең-өнердің құдырет-киесін биік белеске көтеруінде», [7, б.87] – деген пікірі қуаттай түседі. Махамбет поэзиясының өзекті тақырыбы – туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Ол сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Азаттық аңсаған, мәңгілік ел болуды армандаған ақын бөлінбес бірлік, қайтпас ерлік дәстүрін уағыздады. «Мәңгілік ел» идеясының көздегені де осы болатын.

Ұлттық қажеттіліктерді жүзеге асыру мәселесіне теориялық жағынан терең мән берген Абай идеялары, дәстүрлі қазақ қоғамының сонау көне түркілерден бері қалыптасқан болмысының бұзылмауына ықпал етті. Абай көтерген «Ел – Жұрт» идеясының мақсаты ұрпақ санасында қазақтың әлеуметтік өмір этикасы мен эстетикасының болмысын сақтап отыру. Халық өлең – жырды жоғары бағалаған, адамға берер рухани қуатын Абай философиялық деңгейде пайымдаған. Оның философиясындағы елдің тағдыры туралы ой толғамдар ұлттық рухты көтерудің мәселесіне айналған. Ресейдің бодандығына кірген қазақ қоғамы әлеуметтік-саяси және территориялық тұтастығынан айрылды. «Бөліп ал да билей бер»[8,29] саясатынан туындаған әрбір саяси күш, әлеуметтік қауым өз биігіне, көздегеніне лайық ұлттық идеяны дүниеге әкелді. Әсіресе, Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп аталатын өлеңінде анық байқалады. Мұнда өз халқының басындағы қайғы – мұңды көріп дерттеніп, «Қалың елі – қазағының қамын ойлап егілген, сол үшін ұнамсыздықты аямай сынау арқылы түзетуді ойлаған Абайдың еліне айтар ақылы да, уағызы да аз болмаған. Бұдан Абайдың ұлтының ұраншысы, халқының қамқоры болғанын аңғарамыз. Абай заманында қазақтың ұлттық идеясы заман талабына сай сапалық тұрғыдан жедел жетілді. Әрі уақыт ағымына орай, саяси тұрғыдан ширығып, нығая түсті. Қазақтың қоғамдық – саяси өмірінде Абай ұсынған идеялардың алар орны айрықша.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті, елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. Жүз жылдықтың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының жеке басының қасіретімен қатар өрілген қызметі өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгейімен ғана емес, азаматтық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес» [9, б.58] – деп ерекше бөліп көрсеткен еді. XX ғасырдың бас кезіндегі көркемдік дамуда өзгеше сипат иеленді. Бұл кез – ұлттық сананың сергектік танытып, халықтың жан дүниесіндегі алай -дүлей бұрқаныстың шиыршық атқан шағы еді. Әдеби дамуға қосылған М.Дулатовтың «Оян, қазақ!», А.Байтұрсыновтың «Маса» шығармалары ұлттық оянудың шырқау шыңы. Ұлттық идеяға апарар баспалдақ болды. Тарихшы ғалым Мәмбет Қойгелдиев алаш идеясының түпкі маңызын былай ашып көрсетеді: «Алаш тәжірибесі нені көрсетті? Біріншіден, Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жа-санды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршеңдік сипатын айғақтайды. Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекеттік. Әлихан Бөкейханов айтқандай, «мемлекеттігі жоқ – халық жетім халық. Кез – келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық» [10, б.58].

Міне, осы тұрғыдан назар аударсақ алаш идеясының ұлттық идеяға айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны халықтың саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн. «Алаш идеясы» – қазақтың Мәңгілік идеясы. Өйткені бұл ұлтты өз бесігінде әлдилеп, бойына рухани күш-қуат және сенім берген идея. XXI ғасырда қазақтың ең ұлы идеясы қайсы десек, ол – Мәңгілік ел идеясы деп жауап беруге болады. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізі осында.

Мәңгілік ел ұлттық идеясы дегеніміз - өткеннен сабақ алу, келешегімізді кемел ету жолындағы басты ұстаным. Шынында да, қазақ елі дербестік алғаннан бері ұлттық идея немесе ұлттық идеология жөнінде біршама қоғамдық- әлеуметтік ой – пікірлер

айтылып келеді. "Мәңгілік Ел" ұлттық идея болып жарияланғанымен де, осы идеяның қайдан бастау алатынын, қандай тарихи алғышарттарының бар екендігін және идеяның негіздері қай уақытта, кімдерден бастау алатынын көпшіліктің білгені жақсы. Сонымен қатар, бұл идеяның еліміздің даму тарихының бір кезеңінде мемлекеттік идеология ретінде уақыт тезінен, сынынан өткендігін, сөйтіп, осы мезгілге дейін ел санасында тарихи сабақтастықты жалғастырып келе жатқандығын да елдің зерделеп жүргені дұрыс.

Түркі әлемінде құбылыс болған Ж.Баласағұнның «Құтты білігін» ел болып еңсе тіктеу жолындағы қоғамтану, елтану дастаны деуге болады. Әйгілі туындының ой-идеялары ел президенті Н.Назарбаевтың ұсынған мәңгілік ел идеясындағы аналогиялық толғам, философиялық түйіндер бір өркениеттің, нақтырақ айтқанда, қаймана қазақтың өмір сүру ғұрпы қалыптастырған бір дүниетанымның жемісі. Екі тұлғаның ел, ел басы, қоғам туралы ой-толғамдары бір арнада тоғысып отырады. Ұлттық идеяның алғышарттары хакім Абайдың рухани әлемін негіздейтін көркем туындыларында да аз емес. Рухани құндылықтарға, ар-ұждан қағидаларына, адамдар мен табиғатқа жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі таным, болмаса қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынасты реттеудегі негізгі өлшем – Абай дүниетанымында жатыр. Абай дүниетанымында тұтас адамзат әлемінің үлгісі сияқты мәдениет категорияларының жүйесі көрініс тапқан. Ұлттық рухани байлықтың басқа да элементері осы Абай дүниетанымының айналасында өрбиді. Елбасы Н.Назарбаевтың «Мәңгілік ел» идеясының кәметтену жолының күретамыры ұлы Абайдың эстетикалық әлемінде жатыр. Қазіргі қазақ еліне Абай әлемі байырғы елдік салтын, мемлекеттік дәстүрін сезіндіруімен қымбат. Рухани - мәдени кеңістігіміздегі Шәкәрімнің, Мағжанның дәстүрлі дүниетанымы «Мәңгілік ел» идеясының авторы Н.Назарбаевтың қоғам, мемлекет, ел тәуелсіздігі, т.б. толғаулы ой-пікірлерімен үйлесімділік тауып, ұлттық идеология дережесінде философиялық - теориялық тұрғыдан үндесіп, тарихи - танымдық мәні өзіндік дербестігін қамтамасыз ету қажеттіліктері бойынша айқындалады. Біз атап өткелі отырған парадигма ұлттық болмысымызды нығайта түсуді, этномәдениетімізді қайта таразылап, мемлекетіміздің ұлттық сипаттарын өркендетуді керек ететіндігі сөзсіз. Ұлттық дүниетанымның терең тамырларына үңіліп, оның психоәлеуметтік негіздерін ұсынған алаш қайраткерлері Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың еңбектерінде байырғы қазақтардың көркемдік танымына, тыныс-тіршілігіне, елдік салт - санасына жасалған талдаулардың түйіндеулері ел президенті Н.Назарбаевтың ұсынған «Мәңгілік ел» идеясының қоғамдық-әлеуметтік өмір шындығындағы нұсқа екендігі дәлелденеді. Өкінішке орай, ұлттық идеяны халқымыздың қарапайым дүниетанымдық ұғымдарынан бастай отырып, қалыптасу кезеңдерін, оның теориялық негіздерін өркениеттік өлшемдер бойынша даму үрдісінде қарастырған кешенді зерттеулер күні бүгінге дейін жоқтың қасы. Осыған байланысты бұл идеяның болашақта ұзақ мерзімге белгіленген стратегиялық мақсаттарды шешудегі маңызы мен мәнін анықтауда көлемді зерттеулер жүргізу қажет.

Қорыта айтқанда, мәңгілік ел идеясы – бүгінгі тәуелсіз қазақстанның да басты идеяларының бірі болуы тиіс. Бұл ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Мәңгілік ел идеясы – қазақ идеясы. Демек, біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан 2050. Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012. – 290 б.
  2. «MANGI EL» халықаралық ғылыми - көпшілік тарихи журналы. Бас редактор: Ерлан Сыдықов. – Алматы: «Pride Print» баспасы, 09.2013. – 108 б.
  3. Күлтегін Тоныкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли.) – Алматы: «Өлке» баспасы, 2001. – 144 б.
  4. Егеубаев А. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Том - 4. – Алматы, 2009. – 326 б.
- Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 232 б.

5. Екі мыңжылдық дала жыры / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энцикл., 2000. – 192 б.
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. Ұжымдық монография. – Алматы: 1998. – 228 б.
7. Бес ғасыр жырлайды. Жинақ. – Алматы, 1995. – 356 б.
8. Сыздықов С.М., Селиверстов С.В., Сыздықова Ж.С., Джаферсой Н., Кара А., Қабылдинов З.Е. Н.Назарбаевтың еуразиялық идеясы және түркі кеңістігі. Ұжымдық монография. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 404 б.
9. Назарбаев Н.Ә. Сындалды он жыл. – Алматы: Ғылым, 2001. – 290 б.
10. Бөкейханов Ә. Таңдамалы шығармалар жинағы 2-том. – Астана, 2015. – 265 б.

АСИММЕТРИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ «ДАЛЕКИЙ» И «БЛИЗКИЙ» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

ЕМЕЛИНА А.

студентка ФГН ОП «Фундаментальная и компьютерная лингвистика»

АПРЕСЯН В.Ю.

Научный руководитель, доктор филологических наук

Национальный исследовательский университет

«Высшая школа экономики»,

г. Москва, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье рассматривается асимметрия семантических полей «далекий» и «близкий» в казахском языке на основе исследований по русскому языку. В результате чего были выявлены интересные особенности асимметрии характерные для казахского языка.

Ключевые слова: семантика, асимметрия, пространственные фреймы, «далеко», «близко».

Изучение асимметрии пространственных наречий и прилагательных, имеющих значение далёкого и близкого расстояния, основано на когнитивных и эмпирических дифференциях между близостью и расстоянием. И так как асимметрия рассматриваемых нами наречий – когнитивного плана, то есть она говорит об устройстве сознания людей, нам представляется интересным рассмотреть, как в разных языках работает данная асимметрия. Ведь на сегодняшний день не до конца изведанным, но достаточно актуальным является изучение безграничного сознания человека, так как у носителей разных языков свое восприятие действительности. Таким образом, контрастный подход в изучении неродственных языков, позволит нам лучше понять их устройство и функционирование.

Цель нашего исследования заключается в изучении наречий и прилагательных с пространственным значением, выражающих близкое и дальнее расстояние, в казахском языке. В частности, была рассмотрена асимметрия семантических и прагматических свойств, а также их коммуникативные различия, с учетом различных языковых механизмов. Помимо пространственного значения, также были рассмотрены метафорические (непространственные) фреймы, такие как: время, отношение, интерес к кому-то/чему-то и т.д.

Как нам известно, наречия и прилагательные со значением близости и дальности имеют много общего, и они симметричны друг к другу (ср. близкое расстояние – дальнее расстояние), но это не всегда так. К примеру, по-разному устроено временное значение прилагательных далекий и близкий (преобладает близкое будущее и далекое прошлое), есть различие в наречиях с направленным действием (издали - *изблизки), также имеется разное количество локативных наречий со значением близости и дальности (полюс «близко» имеет гораздо богаче дифференциацию пространства, чем полюс «далеко») и т.д.

Предлагается проверить наблюдения, сформированные для русского языка, на материале казахского языка, и, возможно, сделать новые выводы. Первая, самая главная гипотеза – асимметрия – должна подтвердиться и для казахского. Вторая гипотеза звучит так, что полюс «близкого» гуще населён, чем полюс «далёкого» (по причине того, что описывать объекты близкие к себе легче и информативней). И третья, что полюс «близкого» имеет больше уровней (более градуированный), чем полюс далёкого (поскольку для некоторых действий нам важен уровень доступности объекта. Уровень бывает тактильный, функциональный, визуальный и звуковой) (В. Ю. Апресян 2020). Подробнее о гипотезах будет ниже.

1. Фреймы русского языка

Для описания фреймов пространственных и непространственных единиц, были разделены на следующие группы:

пространственные фреймы: функциональность (доступность), визуальная близость, визуальное и звуковое восприятие, локализация, направление, динамические условия, эмоциональная близость;

непространственные: отношения, интерес, время и другие случаи.

Помимо этого, в работе В. Ю. Апресян (Апресян 2020), были описаны следующие ситуации, когда что-то находится на некотором расстоянии, но в пределах видимости и слышимости; расстояние до цели с идеей дойти до нее как можно ближе; когда идёт отрицание, что отошли на большое расстояние; а также ситуации, где идёт внимание на субъекте и внимание на цели.

Основываясь на статью В. Ю. Апресян (Апресян 2020), были взяты во внимание такие фреймы как: далеко, далёкий/дальний, дальше, вдаль, вдалеке, вдали, издалека, поодаль, недалеко, невдалеке, недалёкий, неподалёку и близко, близкий, ближе, вблизи, поблизости, рядом, рядышком. Приведенные лексические единицы мы вполне можем разделить на 3 категории по степени удаленности: поле «близкого», промежуточное поле и поле «далекого». К промежуточному полю относятся следующие фреймы: поодаль, недалеко, невдалеке, недалёкий, неподалёку. Безусловно эти единицы можно было бы разделить между двумя другими полями. Но обратившись к Активному словарю РЯ, Толковому словарю Ожегова и Шведовой, и, непосредственно, к анализу данных фреймов в статье В. Ю. Апресян (Апресян 2020), мы узнаем, что большинство относятся к близкому полю, семантически означая небольшое расстояние. Таким образом поле «близкого» гораздо плотнее заселено, чем поле «дальнего».

Поскольку на расстоянии может быть трудно различить отдельные объекты, само «дальнее расстояние» можно рассматривать как единый объект. Однако, когда мы смотрим вокруг себя, мы видим множество отдельных объектов, а не один объект «на близком расстоянии»: следовательно, «близкое расстояние» как таковое не может быть объектом одного взгляда. (перевод В. Ю. Апресян 2020: 7-9)

В следующей таблице собраны языковые единицы, благодаря которым проявляется асимметрия в русском языке (Таблица 1).

Таблица 1. Асимметрия русских фреймов

издали издалека вдалеке вдаль	*изблизки (хотя есть старые вхождения в НКРЯ) *изблизка вблизи ?вблизь
Вдалеке для громких звуков	Невдалеке для тихих звуков
Подойти на расстояние не больше	*Подойти на расстояние не меньше
Близко: подойти *отойти	Далеко: *подойти отойти
Идея: близка	*далека

прошлое: *близкое (*ближайшее) будущее: *близкое (ближайшее)	далекое далекое
*дальний друг дальний родственник *мои далёкие	близкий друг близкий родственник мои близкие
Идея близка	*Идея далека Далёк от мыслей

2. Пространственные наречия и прилагательные казахского языка

2.1. Образование пространственных наречий

В казахском языке есть свои особенности образования языковых единиц с пространственным значением. Для начала обратимся к Большому казахско-русскому и русско-казахскому словарю К. Бектаева (Бектаев 1995), где мы можем найти перевод нужных нам наречий и прилагательных.

Таблица 2. Русско-казахский перевод пространственных наречий и прилагательных

БЛИЖЕ бері; бермен; жақынырақ; жуық; жуықтау	ДАЛЕКИЙ алшақ; алыс; аулақ; шалғай; қашық; қиыр; ұзақ
БЛИЖНИЙ бері; жақын; жуық; таяу	ДАЛЕКИЙ-БЛИЗКИЙ алыс-жақын
ближняя сторона бергі (жақ)	ДАЛЕКО алыс; алысқа; итжеккен;
близкие родственники ағайынды	шалғайда; қашық; қашық жер; ұзақ
БЛИЗКИЙ етене; жақын; жуық; туысқан;	ДАЛЕКОВАТО алыстау
ұқсас	ДАЛЕКОВАТЫЙ қашықтау
БЛИЗКО етене; жақын; жақында;	ДАЛЬ алыс; алыстық; шалғай; қиян
жақындап; жуырда; жуық; таяу; таяуда	дальнее и близкое арғы-бергі
БЛИЗЛЕЖАЩИЙ жақын жердегі;	ДАЛЬНИЙ алыс; алыстағы; арғы; қияр;
жақындағы; маңдағы; таудағы	қиян; ұзақ
БЛИЗОСТЬ жақындық	

В сравнении с русским языком, казахский язык, который является агглютинативным, отличается содержанием большого количества языковых средств для образования пространственных отношений: аффиксы пространственные падежи, служебные слова и послелоги.

- 1) В казахском есть три падежа с локативным значением: направительно-дательный (куда?) – ға/ге, қа/ке, на/не, а/е; местный (где?) – да/де, та/те, нда/нде; исходный (откуда?) – дан/ден, тан/тен, нан/нен.

Благодаря падежным окончаниям, которые вошли в состав многих наречий, мы можем понять их значения.

- 2) Группа слов, выделяемая в особую часть речи – служебные имена. Они уточняют пространственные, временные и другие отношения, которые выражаются с помощью падежных аффиксов. Изначально, сами по себе они представляют названия местоположений: үстінде – предлог «на», арасы – между, астында – под, шеті – край, ішінде – внутри, сыртында – снаружи, маңы – рядом/около и другие. (Г. Х. Демесинова 2003: 11)

- 3) Так как одной из особенностей тюркских языков является отсутствие предлогов, то вместо них выступают послелоги. В казахском языке послелоги имеют большое количество значений: причинные, целевые, временные, пространственные и отношения меры и предела. (Г. Х. Демесинова 2003: 11). Они бывают следующие: дейін – предлог «до», әрі – дальше, жуық – около/близко, қарай – к/по направлению к, таяу- близко/скоро и другие. (Валяева 2007) При постановке послелога, следует обратить внимание на то, какое лексическое значение имеет существительное, с которыми строится предложение и в каком падеже оно стоит.

Для того, чтобы выразить значение конкретного места, в казахском языке используется форма местного падежа на существительном, которое указывает непосредственно место. Если мы хотим сказать про место, не называя его, то добавляется «жер» ‘место’: алыс тау + да (М.п.) ‘далеко в горах’/ алыс жер + де (М.п.) ‘в далёком месте’. При всём этом, если мы скажем предложение по типу «Мы расположились вдали», то сможем перевести это как вместе с жер, так и без, перекидывая окончание местного падежа на наречие: Біз алыста / алыс жерде орналастық.

Но для того, чтобы было более понятно, что мы указываем на место, лучше использовать падежные окончания на существительных. Поскольку наречия без слов, указывающих на место, могут иметь совершенно другие значения: мен жақында келемін ‘я приеду скоро’ (время); мен жақын жерде барамын – ‘я буду рядом с местом’ (место)

Вместе с наречиями локализации могут употребляться усилительные наречия или по-другому наречия превосходной степени, главные из которых ең ‘самый’, тым ‘слишком’, өте ‘очень’.

2.2. Образование прилагательных

Для прилагательных стоит отметить суффиксы, которые образуют временные прилагательные – -ғы/гі, -қы/кі. Например: бүгін + гі ‘сегодняшний’. Но, помимо этого, мы можем сказать, что эти «суффиксы показывают расположение предмета во времени. Таким образом становится вполне логично, что эти суффиксы используются для образования прилагательных, которые показывают расположение предмета в пространстве» (Валяева 2007). Эти суффиксы приводятся после окончаний местного падежа и на русский переводятся как «который». К примеру: Карағанды + да + ға саябақ – ‘парк, который находится в Караганде’.

Также, при прибавлении формантов -ғы/-гі к обстоятельству со служебным именем, в предложении оно становится определением: үйдің қасындағы – ‘находящийся близ/около дома / рядом с домом’.

Суффиксы -лы/лі, -ды/ді, -ты/ті, которые присоединяются к существительным и образуют прилагательные со значением отношения: алыстады ‘далёкий’.

Следует выделить сравнительную степень и её следующие суффиксы: -рак/рек, -ырак/ірек: жақынырақ уақытта – ‘ближе к определенному времени’; -лау/леу, -дау/деу, -тау/теу эквивалентны русским суффиксам -оват/-еват, либо добавляют наречия «чуть-чуть» и «немного». Например: алыстау – ‘далековато’.

3. Примеры использования пространственных единиц речи в казахском языке, не соответствующие русскому языку:

3.1. Пространственные фреймы

• Визуальная близость

(1) ‘Увидев его вблизи, я разглядела его красивые глаза’. Оны жақыннан/жақын көргенде, мен оның әдемі көздерін байқадым. Оны жақыннан көріп, әдемі көздерін анық көрдім. В данном предложении жақыннан имеет форму исходного падежа: близко + Исх.п. Задавая вопрос (откуда?), мы дословно на русский переводим как изблизи, чего в русском языке нет.

(2) ‘Я хотел с близкого расстояния (изблизии) увидеть, как она поёт’. Мен оның ән айтқаның жақын жерден/жақыннан көргім келді.

• Визуальное и звуковое восприятие

(3)* ‘Невдалеке слышалась громкая музыка’. Жақын жерде өйлен естелді/Алыс емес жерде қатты музыка естілді. Жақын жерден саз әуеннің қатты дыбысы естілді. Для казахского не релевантна позиция наблюдателя в отношении звукового восприятия. Но здесь интересным является то, что были употреблены формы двух падежей: жақын жер+де – локатив, жақын жер+ден – аблатив. Переводя дословно можно сказать либо где играла музыка, либо откуда.

• Направление

(4) 'Он смотрит вдаль и о чём-то думает'. Ол алыс қарап, бір нәрсе туралы ойланып тұр. Ол алысқа көз жіберіп, бір нәрсе туралы ойлап тұр.

(5) 'Он бросил мячик далеко'. Ол допты алысқа/қашыққа лақтырды. Здесь случай интересен тем, что слово «далеко» у нас выступает в качестве определительного наречия. Но отнесли мы этот пример к группе направления, поскольку к словам алыс и қашық присоединены окончания местного падежа, что позволяет нам перевести это слово как «вдаль» со значением места.

(6) 'Катя побежала вдаль'. Катя алысқа/жыраққа жүгіріп кетті.

- Динамические условия

(7) 'Катя отошла недалеко от дома'. Катя үйден алыстау /жуық жерге кетті. Катя үйден алыс емес.

(8) *'Рита отошла ближе к Денису'. Рита Дениске жақын тұрды. Рита Дениске жуығырақ келді. В казахском языке, также как и в русском действует правило, что нельзя *«близко отойти» и *«далеко подойти». Они используют глаголы кетті- уйти, келді – подойти. Как и в данном примере информант просто перевёл предложение как «Рита к Денису подошла ближе». Расстояние до цели с идеей дойти до нее как можно ближе

(9) 'Ему можно было подойти к ней на расстояние не больше метра'. Оған метрден үлкен (большой) қышықтықта (дальность, отдаленность) жақындауға болады. Оған бір метрден аспайтын (не превышая) қашықтыққа жақындауға болатын еді.

(10) 'Нам нужно было *подойти на расстояние не меньше двух шагов'. Бізге кемінде екі кадам(шаг) қашықтықта жақындау керек еді. Бізге екі аттам қадамнан кем(меньше)/аз(мало) емес қашықтыққа жақындау керек еді. Построение такого предложения в казахском возможно, без каких-либо препятствий

3.2. Непространственные фреймы (метафорические)

- Отношения

(1) 'Близкий друг Маши'. Машаның жақын досы.

(2) 'К нам приехали близкие родственники'. Бізге жақын туысқандарымыз келді. Бізге ағайын жекжат¹ келді.

(3) 'На выходных мы были в гостях у дальних родственников'. Демалыста біз шалғайдағы туыстарда болдық. (далеко по местоположению). Демалыс күндері біз алыс туыстарға қонаққа бардық. В казахском поскольку понятия «дальний родственник» - нет, алыс туыстарда они переводят как – дальние, 3-юродные. А если дословно, то родственники, которые находятся, живут далеко. Т.е. по месту, а не по отношению.

(4) 'Прибыли все: и дальние, и близкие; прибыла вся родня'. Бәрі келді: жақын, алыс ағайындар; барлық туастар келді. Алыс-жақынның(собир.) бәрі келді.

(5) *'Петя был дальним другом нашей семьи'. *Петя отбасымыздың алыс/ ескі² досы еді.

- Интерес

(6) *'Эта идея ему далека'. *Бұл ой оған алыс/қашық еді. Скорее скажут: Жок, мен булай ойламаймын – 'нет, я так не думаю'

(7) 'Это дело ему близко'. Бұл іс оған жақын еді.

- Время

(8) 'Этот случай произошел в далеком прошлом (давно)'. Бұл оқиға баяғыда³ болды. Бұл оқиға сонау өткен заманда болған.

(9) 'В далеком будущем я планирую купить дом'. Алыс болашақта мен бұл үйді сатып алуды жоспарлап отырмын.

¹ Родственники с папиной стороны – жакын, туыс, жекжан, бауырлар. Нагашы – родственники со стороны матери

² *Ескі дос* – старый друг, давнишний приятель.

³ *Ертеде, баяғыда* – очень давно, *коне заманда* – в древности, *ежелде* – древний

(10) 'Неожиданно перед ним возникли события *близкого прошлого'. Кенеттен алдымыздан жақында болған оқиғалар пайда болды. Кенеттен оның жақында/алдында өткен оқиғалар пайда болды.

(11) 'Я сомневался, что это произойдет в *близком будущем'. Бұл *жақын арада(скоро) болатынына күмәнім бар еді.

В заключении проведём краткое сравнение – чем отличается казахский язык от русского по набору фреймов.

У казахского языка очень мало фреймов, относящихся к промежуточным, поскольку их можно с лёгкостью заменить на слова, которые входят либо в поле «далёкий», либо в поле «близкий». Также, с помощью частицы отрицания емес, можно заменить все промежуточные фреймы, прибавив её к основным пространственным наречиям казахского языка: алыс – далеко и жақын – близко.

Рассмотрев конкретные случаи асимметрии в русском языке и проверив это для казахского, мы нашли следующее различия:

Первое, что было замечено – в казахском языке есть дословный перевод для слова «изблизил», которое является симметричным к слову «вблизил» в русском языке. Образуется оно с помощью окончаний аблатива и отвечает на вопрос (откуда?). Пример (1) пространственных наречий.

Второе - Для казахского не релевантна позиция наблюдателя в отношении звукового восприятия. В принципе в казахском языке нет чётких правил для наречия. Одно наречие может использоваться во многих контекстах, как было показано в примерах. Поэтому таких же разграничений как в русском (к примеру, значение наблюдателя), для казахского нет.

Рассматривая метафорические фреймы, интересными для нас показалась группа «отношения». Для казахского народа не существует такого понятия как «дальний человек», поскольку даже если вы окажетесь гостем у них за столом, вы будете считаться для них близким человеком. Значение «дальности» по отношению к человеку может быть только тогда, когда мы говорим о месте его проживания.

Таким образом главная гипотеза - асимметрии - в казахском языке подтверждается частично, но всё же фреймы пространственных наречий также малословны как для близкого, так и для далекого.

Список литературы:

1. Емелина А. Курсовая работа. Асимметрия семантических полей «Далёкий» и «Близкий» в казахском языке. The Asymmetry of 'Close' and 'Far' in Kazakh Language. – 2020.
2. Апресян В.Ю. Cognitive asymmetry of 'far' and 'close' as reflected in Russian (в печати).
3. Апресян Ю.Д. Апресян. Словарная статья FAR. Англо-русский синонимический словарь. / Ю.Д. Апресян, В.В. Ботякова, Т.Э. Латышев и др.; под рук. А.И. Розенмана, Ю.Д. Апресяна. – М.: Рус. яз., 1979.
4. Апресян Ю.Д. Активный словарь русского языка. – 2014.
5. Баскаков Н.А. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. – М.: Наука, 1966.
6. Бектаев К. Большой казахско-русский и русско-казахский словарь. – Алматы, 1995.
7. Падучева Е.В. Эгоцентрические единицы языка. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2018.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ АУДАРМАНЫҢ ДАМУЫ СИПАТЫ

ЕРДУЛЛАЕВА А.

СПД-20-1к тобының студенті

БАЖИКЕЕВ К.К.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы

Аннотация. XX ғасыр басында қазақ әдебиетінде жасалған әдеби көркем аудармалар әдебиеттің әр жанрын қамти алған болатын. Поэзиялық, прозалық және драмалық шығармалар аудармасы қарқынды дамыды. Тек көрші орыс халқының емес, әлем әдебиетінің небір жауһар туындылары қазақ жұртына таныстырылды. Бұрын жергілікті халыққа беймәлім болып келген француз, ағылшын, неміс, Шығыс халықтарының шығармалары тәржімаланды. Мақалада XX ғасыр басындағы әдеби аударманың жай-күйі талданып, әдеби аударманы дамытуға үлес қосқан ақын-жазушылардың еңбегі, сол замандағы көркем аударма жасауға деген бетбұрысқа баға беріледі.

Түйінді сөздер: әдеби аударма, көркем аударма, Алаш қайраткерлері, XX ғасыр басындағы әдебиет, баспасөз, «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы.

XX ғасыр басында қолына қалам ұстаған, Алаш жұртының азат ел болуын қалаған, соған өз үлесін қосуды мақсат еткен әрбір оқыған Алаш азаматтары аудармамен, нақтырақ айтсақ, көркем аудармамен айналысты. Отарлық құрсауында жатқан, төл баспасөзі, жазба әдебиеті енді қалыптасып келе жатқан шақта бұл заңды құбылыс еді.

Қазақ халқының ұлы ағартушылары Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев өздерінің жазушылық және аудармашылық қызметтерімен XIX ғасыр соңында орыс мәдениетіне жол ашты. Ұлы Абайдың ақындық-аудармашылық қайраткерлігінің құдіретімен «орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп, кең қазақ сахарасына алғаш рет қадам басты [1, б.51]. Ал Ы.Алтынсариннің жазушылық-педагогтық қызметінің арқасында өзінің дана сөздерімен орыстың алып жазушысы Л.Н.Толстой келді. XX ғасыр басында бұл дәстүр өз жалғасын тауып, орыс әдебиетінің көркем үлгілері ана тілімізде сөйледі. А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» повесі М.Бекімов аудармасында 1903 жылы Қазанда Харитоновтар бапаханасында басылып шықты. Кітап көлемі қырық сегіз бет. Араб әріпінде басылған.

Аударушы кітаптың сыртқы бетіне: «Шығарушы Россияның артық шешен поэті А.С.Пушкин, перевод еттім М.Бекімов», - деп жазған. Кітаптың ішкі бетіне ол өзінің ұстазына екі тілде (орыс және қазақ), арнау жазған. «Бағыл еттім переводымды, есімі өшірілмес үшін сүйікті ұстазым Дмитрий Николаевич Григорьевке», - деген [2, б.10].

М.Бекімов повесті бастан-аяқ толық, дәл аудармай, көп жерін ықшамдап, тіпті қысқартып, келте аударған. Мәселен, аударушы түпнұсқадағы мәні үлкен эпиграфтарды, повестегі тарихи оқиға, өлке, қала, жер, күн райы суреттелетін тұстарды бірқатар кейіпкерлердің бейнелерін, кірме өлең, әңгімелерді қысқартып, тіпті тастап кеткен. Аудармашы Пушкиннің түпнұсқадағы айтайын деген ойын дұрыс ұқпағанын көреміз. Ал, Молданияз Бекімов шығарманың негізгі идеясы Пугачев бастаған шаруалар қозғалысының халықтық, бостандықшылдық сипатын көрсету деп ұқпай, әңгімедегі Петр Андреевич Гринев пен Мария Ивановна Миронованың сүйіспеншілік, үй ішілік әңгімелері деп ұққан. Солай бола тұра түпнұсқа мен қазақша нұсқаны салыстырған кезде байқайтынымыз Молданияз аудармасының сөз байламдары жеңіл, тіпті түсінікті. Жалпы алғанда, қазақтың сол кездегі жаңа жасалып келе жатқан – кітап тілі ғой.

Бірақ аударманың сөз байламдарында да, тілінде де, мін жоқ деп айта алмаймыз. Әрине, мін де, бірқатар кемшіліктер де баршылық. Аудармашы бірқатар сөздерді орысшасынан дәл, дұрыс аудармаған. Мысалы, ол түпнұсқадағы «просил руку» деген сөз тіркесін «қызының қолын сұрады» деп береді. Ал «народ встретил с хлебом, с солью» дегенді «халық тұз бен нан алып шықты» десе, «выйти за ворота и дать сражение» дегенді «сыртқа шығып, ұрыс бергенді тәуір көрді» деп аударған [3, б.77].

Осындай кемшіліктері бола тұра М.Бекімовтің көркем аударма жасау тәжірибесі әлі қалыптаспаған шақта «Капитан қызы» сынды көлемді шығарманы тәржімелеуі, орыстың ұлы тұлғасын қазақ халқына танытсам деген ұмтылысын ерекше бағалаймыз.

Ғасыр басында бір ғана емес, әдебиеттің түрлі поэзия, әңгіме, повесть, роман, драма сынды түрлі жанрда әдеби көркем аударма көптеп жарық көрген болатын. Солардың бірі – мысал, мысал өлеңдер аудармасы. 1909 жылы А.Байтұрсыновтың «Қырық мысал», 1910 жылы С.Көбеевтың «Үлгілі тәржіма» жинағының жарық көруі, одан кейінгі Б.Өтетілеуов, С.Дөнентаев шығармашылығында мысал аудармаларының кездесуі, Алаш көсемі Ә.Бөкейханның 1925 жылы шыққан «Жетпіс жеті мысал. Эзоп пен Толстой» аударма еңбегі мысал жанрының қазақ әдебиетінде орнығып, қалыптаса бастағанын көрсетеді. Аталған Алаш зиялылары Абай мен Ыбырай, Д. Бабатайұлы, М. Көпеев салған сара жолды дамытып, мысал аударуға белсене кірісіп, сол тұстағы қазақ қауымын ояту әрі тәрбиелеуде, өздерінің ағартушылық мұраттарын іске асыруда мысал өлеңдерді қажет деп тапқанын көреміз. «Әсіресе, А.Байтұрсыновтың аудармашылық дәсүрі, оның Крыловтан аударған «Қырық мысалы» – тұтас бір дәуір, үлкен бір мектеп» болғанын аңғарамыз [4, б.262].

Қазан төңкерісіне дейінгі аударма көпшілігі 1911 жылдармен 1915 жылдар арасында Тройцк қаласында шығып тұрған «Айқап» журналдарында басылған. Әдебиеттің үлкен бір саласы болып табылатын көркем аудармаға кең жол ашылды. Әсіресе, орыс әдебиетінің туындылары көп аударылып басылды. Бұл журналдың беттерінен И.А.Крылов, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.С.Никитин, А.П.Чехов, А. Сорокин және тағы басқа орыс ақын-жазушыларының шығармаларын сол кездегі қазақ елі өз тілінде оқи алатын болды.

«Айқап» журналындағы аударма материалдар жайында сөз еткенде онда жарияланған көркем аударма үлгілері журналдағы материалдармен сабақтас, идеялас, бағыттас болған деп таныған жөн. Өйткені журнал және оның шығарушы редакторы Мұхамеджан Сералин қазақ даласындағы прогресшіл, демократияшыл абзал азаматтардың бәрін дерлік өзінің маңайына таратып, бір идеяның төңірегіне топтастыра білген, алғыр да шебер ұйымдастырушы болған, сонымен қоса аудармамен айналысқан адам. «Мұхамеджан Сералиннің аудармалары әр түрлі қырынан көрініс беріп отырды, ол - бір сырлы, сегіз қырлы аудармашы» [5, б.100].

«Айқап» журналының беттерінде қазақ тілі мен әдебиетінің, ұлт баспасөзінің мәселелері жан-жақты жазылып отырған, орыс тілінен қазақ тіліне аудару туралы аударманың теориясы және практикасы туралы кейбір авторлардың пікірі жарияланып тұрған: соның ішінде «Айқаптың» өз бетінде жарияланған кейбір аударма материал оқушылардың талқысына түсіп, аударма шығарманың сапасы жайында кең пікір алысу, ұсыныстар жариялау ісі де ұйымдастырылған. Аударма жөнінде сол кезде айтылған кейбір пікірлер бүгінгі талап-тілектермен де үндесіп жатады.

«Айқап бетіндегі көркем аудармалардың ең үлкені – парсы және тәжік халықтарының ұлы ақыны Фирдоусидің атақты «Шахнамасынан» үзінділер. Бұл эпопеяны «Рүстем Зорап» дейтін тарауын М.Сералин қазақ тіліне аударып, «Айқаптың» 1914-15 жылдардағы сандарында бастырады. Журнал бетінде бұдан бөлек ірілі-уақты 25 шақты шығарма орыс тілінен аударылып басылған.«Айқапта» жарияланған аударма шығармалары мыналар: Горчаковскийдің «Қазақ тұрмысынан» деген әңгімесі, аударған Хасен Мұхамеджанов, «Құдай жетімді тастамайды» деген өлең, аударған Уалихан Ғұмыров, И.А.Крыловтың «Өтірікші» деген мысалы, аудармашы Құсайын Мұхамеджанов, А.П.Чеховтың «Қара қарға» деген әңгімесі, аударған Ахмет Баржақсин, Л.Н.Толстойдың «Лияс» деген очеркінде осы аударған, бұл елге танымал болып жүрген аудармашылар.

Бұлар Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Бекет Өтетілеуов, Спандияр Көбеев сияқты аудармашылардың санын көбейте түсті.

Әдеби көркем аудармалар ұлттық сипаттағы «Қазақ» газетінде де көптеп жарияланды. Газет бетінде А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатұлы т.б. авторлардың көркем аудармасы жарық көрді. «Қазақ» газеті ұлтшыл газет, бірақ ұлттық шектеушілікке бармаған. Мұның да мағынасын түсіне білуіміз керек. Әлиханның екі мақаласының бірі орыс зиялылары туралы болды. Петербургте орыс зиялылары қайтыс болып жатса, некролог берді» дегеніндей [6, б.47], Әлихан бастаған қазақ зиялылары орыс әдебиетінде болып жатқан әр өзгеріс, жаңалықты қазақ оқырманына жеткізуді мақсат еткен Соған қоса орыс әдебиетіннен тәржіма жасаған. Ә.Бөкейханның көркем аудармадағы алғаш ізденістері –

Н.Маркстен аударған «Қырым сөздері», А.Чеховтан «Хамелеон», Л.Толстойдан «Жұмыртқадай бидай», В.Короленкодан аударған «От» тәрізді біршама туындылары газет бетінде қазақ оқырманына жол тартты. М.Дулатовтың Пушкин, Лермонтов, Әбу Фирас сынды ақындардан аударған өлең-жырлары басылды.

Бұдан бөлек «Ақжол», «Темірқазық», «Садақ», «Алаш», «Сарыарқа» сынды әр түрлі газет-журналдар бетінде аудармаға, көркем аудармаға орын берілді. Әрине, аударылған дүниенің бәрі классиктер шығармасы немесе аударма сапасы кереметтей болмаса да бұл сол замандағы көркем аудармада жасауға деген бетбұрыстың жоғары болғанын көрсетеді.

Қай халықтың әдебиеті мен мерзімді баспасөзін алып қарасаңызда, аударма солардың белді бір саласы болып келген, жазба әдебиеті мен баспасөзі бар жерде аудармада бар. Олай болса, әдебиет, білім баспасөз қызметкерлерінің творчествосында аударма өнері елеулі орын алған.

Сол кезде көркем аударма ісімен айналыспаған қаламгер ілуде біреу ғана болар. Қолына қалам ұстаған творчество қайраткерлерінің аудармамен айналысқандығын дәлелдейтін мысалды қай елдің мәдениеті мен әдебиетінің тарихынан да көптеп келтіруге болады.

XX ғасыр басында қазақ әдебиетінде жасалған әдеби көркем аудармалар әдебиеттің әр жанрын қамти алған болатын. Поэзиялық, прозалық және драмалық шығармалар аудармасы қарқынды дамыды. Тек көрші орыс халқының емес, әлем әдебиетінің небір жауһар туындылары қазақ жұртына таныстырылды. Бұрын жергілікті халыққа беймәлім болып келген француз, ағылшын, неміс, Шығыс халықтарының шығармалары тәржімаланды.

Поэзияда М.Жұмабаев неміс классиктері Гейне мен Гетені, орыстың Кольцов, Фет, Лермонтов сынды асылдарын, араб ақыны Әбу Фирасты аударып, басқа жұрт туындыларына жаңа өмір сыйлады. Ұлт ұстазы болған «Ұлы Ахаң» А.Байтұрсынов А.Жадовская, В.Надсон, Вольтер, И.Крыловтың поэзиясын, Лермонтовтың «Мцыри» поэмасынан үзінділерін, А.Пушкиннің «Алтын этеш», «Алтын балық» сынды ертегілерін Ахаңның өзіне тән ерекшелікпен мейлінше жатық әрі көркем етіп, арасына қанатты сөздерді қосып тәржіме қылды. М.Дулатов И.Крыловты, А.Пушкиннің «Гүл», Лермонтовтың «Айтыс», ағылшын ақыны Шиллердің туындыларын аударды. Міржақып аудармаларын оқи отырып Пушкин поэзиясындағы раушан гүлінің жұпар иісін, Лермонтовтың Қазбегінің күрсінісін, көне араб поэзиясының серілік рухын, Крыловтың астарлы мысалын, Шиллердің жанға жайлы лиризмін сезінесің. Ал Шәкәрім Хафиздің ойлы да мөлдір ғазалдарын еркін аударма үлгісімен қазақша төгілтеді. І.Жансүгіров Абай аударған Пушкиннің атақты «Евгений Онегинін» жаңаша қайта жырлап, ақындық қуатымен қос аудармашылық шеберлігін танытты. С.Дөнентаев татар классигі Ғабдолла Тоқайдан «Рамазан айында» деген сатиралық өлеңі мен «Калила мен Дамнадан» тәржіма жасаған. Б.Өтетілеуов Хемницерден «Құмырсқа мен дән», Пушкиннен «Көктемнің келуі», Жуковскийден «Туған жер», Лермонтовтан «Үш бәйтерек» шығармаларын аударып, т.б. тәржіме туындыларын дүниеге әкелген. Ғасыр басында бұдан басқа да ірілі-ұсақты лирикалық өлеңдер аудармалары көркем аударма көкжиегін кеңейтіп, көркем аударманың дамуына өз үлесін қосты.

Өткен ғасыр басында Алаштың оқығандарының, көркем сөз шеберлерінің қатысуымен прозалық шығармаларда көптеп аударыла бастады. Жоғарыда аталған М.Бекімов Пушкиннің «Капитан қызын», Ә.Бөкейханов Л.Толстойдың «Қажымұрат», «Қапқаз тұтқыны», В.Короленконың «Макардың түсі» Г.Д.Мопассан әңгімелерін, Б.Айбасов И.С.Тургеневтің «Әкелер мен балалар» романын, М.Жұмабаев М.Горький әңгімелерін, Д.М.Сибиряк, В.Иванов шығармаларын, Ж.Аймауытов С.Чуиков, К.Беркович, Г.Д.Мопассан, Р.Тагор, Дж.Лондон сынды әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерін көркем тілмен ана тілімізде жеткізе білді.

Ал Ш.Құдайбердиев А.Пушкиннің «Дубровский әңгімесі» романы мен «Боран» повесін өлеңмен аударып, ақындық құдіретінің қаншалықты екенін танытты. Кейін Т.Жомартбаев Л.Толстойдың «Праведный судья», «Старый дед и внучек» әңгімелерін, С.Көбеев Толстойдың «Өтірікші» әңгімесін өлеңмен аударып, Шәкәрім дәстүрін жалғастырды. Ал

қазақ әдебиетінде бұл дәстүр ұлы Абайдың М.Ю.Лермонтовтың «Вадим» атты романын өлеңмен аударуынан басталғанын еске саламыз.

Алғашқы қазақ драма театрының ашылуы, жиын-той, әдеби сауық кештерде пьесалардың көбірек қойылуы ұлттық драматургиямен төл драмалық туындылардың пайда болуымен қоса көркем әдебиетте драмалық шығармалардың аударылуына алып келді. Ж.Аймауытов өз пьесаларынан бөлек А.С.Пушкиннен – «Тас мейман», «Сараң сері», Гогольден – «Ревизор» («Бақылаушы») пьесаларын, Ж.Құрманов М.Горькийден «Дұшпандар», Ж.Есбатыров Н.Виртаның «Үміті кесілгендердің қаскүнемдігі», Қ.Сағындықов, М.Жанғалиндер Островский пьесаларын, М.Дәулетбаев У.Шекспирдің «Гамлетін», Н.Гогольдің «Үйленуін», Қ.Тайшықов Гогольдің «Өлі жандарын», М.Әуезов Б.Пруттың «Жойқын князь Мстислав» пьесасын, сонымен қатар ішінара өзгерте аударып, А.Афиногеновтің, «Қорқыныш» («Страх») пьесасын тәржімалады. Драмалық аудармалардың ішінде Ж.Аймауытов аудармаларын ерекше айтуға болады. Жүсіпбек Пушкиннен жасаған «Тас мейман» («Каменный гость») шығармасын аударуда мейлінше қазақша беруге тырысқан. «Лаура» деген қызды «Зэуре» деп, «Гитана» дегенді «Титан» деп, «музыкантты» «қобызшы» деп қазақы қалыпта береді. «Жалпы аударма сәтті шыққан, қазақ оқырманы оқи алатындай түсінікті етіп аударған», - деген пікірге біз де қосыламыз [7, б.148].

XX ғасыр басындағы Алаш Арыстары көркем аудармадан бөлек қоғамның әр саласына қажетті ғылыми, саяси-публицистикалық т.б аударма үлгілерін жасай білді. Соның ішінде, сол кезеңдерде мектептер мен училищелердің, жоғарғы оқу орындарының ашылуы нәтижесінде көптеген оқулықтар түзіліп, оқулықтар аудармасы жасалды. Х.Досмұхамедов «Зоология», «Биология», «Гигиена», С.Асфендияров медицина ғылымына қатысты оқулықтарды, Е.Омарұлы геометрия, алгебра, Цингирдің физика оқулығын қазақшаға аударды. Ә.Бөкейханов Т.Тутковскийдің көлемі 102 беттей «Жердің қысқаша тарихы», К.Фламмерионның «Астрономия әліп-биі», Д.Гровеннің «Дүниенің құрлысы» атты ғылыми еңбектерін де тәржімалаған М.Жұмабаев өзінің «Педагогика», Ж.Аймауытов «Психология», «Жантану» еңбегінде орыс, Европа ғалымдарының ғылыми еңбектерін тәржімалап, өз оқулықтарына қосты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М.Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т. 14. – Алматы: Жазушы, 1985. – 187 б
2. Пушкин А.С. Капитан қызы. (ауд. М.Бекімов). – Алматы: Жазушы, 1968. – 125 б.
3. Тұрарбеков З. Әдебиеттер достығының дәнекері. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 147 б.
4. Ысмағұлов Ж. Төл әдебиетімізді тәркіндес мұралармен байыту үшін. – Т. 2. – Астана: Фолиант, 2011. – 490 б.
5. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Ғылым, 1987.– 263 б.
6. Қамзабекұлы Д.Алаштың рухани тұғыры. – Алматы: Ел- шежіре, 2008. – 357 б.
7. Қазыбек Г. Көркем аударма тәжірибесі. – Алматы: Қазақ Ұлттық Университеті, 2005. – 179 б.

СЕМЬ ПРОСТЫХ МЕТОДОВ ПОГРУЖЕНИЯ, КОТОРЫЕ ДЕЛАЮТ ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА УВЛЕКАТЕЛЬНЫМ

ЕРДУЛЛАЕВА А.Б.

студентка группы СПД-20-1К

НУРКЕЕВА Б.А

Научный руководитель, ст.преподаватель

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

г. Караганда, Республика Казахстан

Аннотация. «Каждый новый язык расширяет сознание человека и его мир. Это как будто еще один глаз и еще одно ухо», – так считает герой книги Людмилы Улицкой Даниэль Штайн. В статье рассмотрен более естественный способ изучения языка – Погружение. Это не только поможет вам овладеть реальными языковыми навыками, но и сделает обучение увлекательным! Это также облегчает обучение, потому что вы можете выучить язык таким образом, который связан с вашей собственной жизнью и опытом. Это делает язык более интересным и дает вам больше мотивации для изучения

Ключевые слова: изучение, словарный запас, методы, исторические термины, сленг, письменный, исконно русские акценты, носители, незнакомое слово, темы, литературные произведения искусства, свободное владение русским, носители русского языка, говорить и даже дышать, качество, онлайн-репетитор, практика, ошибки, расширить свои знания, грамматические правила, словарный запас, газеты и статьи.

7 Простых методов погружения, которые делают Изучение русского языка увлекательным.

Русский язык является международным и официальным языком в нескольких странах. Он широко используется в деловом и научном мире. Лучший способ выучить русский язык – это погружение. Погружение в язык, или методика погружения в языковую среду, — это метод обучения второму языку. Для этого вам нужно все время думать, говорить и даже дышать по-русски. Это не просто изучение лексики и грамматики. Самая важная часть изучения русского языка – это умение общаться с другими людьми на разговорном русском языке, будь то на общем уровне или на деловом уровне. Если вы можете жить с русскоговорящей семьей, это отличное место для начала. Погружение помогает вам изучать русский язык естественно и в реальной жизненной ситуации. Изучение русского языка, таким образом, поможет укрепить вашу уверенность в себе, поскольку это расширит ваш словарный запас и даст вам лучшее понимание культуры, будь то в России или Казахстане.

В этой статье мы обсудим 7 простых методов погружения, которые делают изучение русского языка увлекательным

Первый важный метод – это, больше разговаривать на русском языке.

Говорите с другими носителями русского языка как можно больше.

Это очевидный вопрос, и вы, вероятно, думаете, почему я вообще включила его в список.

Причина этого заключается в следующем – многие из нас, иностранных носителей русского языка, довольно застенчивы и пошли бы на многое, чтобы избежать межличностного контакта. Мы предпочитаем избегать разговоров с другими, потому что это заставляет нас чувствовать себя неуверенно и заставляет нас осознавать, сколько ошибок мы совершаем во время разговора. Вместо этого мы занимаемся чтением или другими пассивными языковыми действиями, чтобы доказать, что мы достаточно хороши... Но как долго вы продолжаете лгать себе?

Чтение и слушание никогда не заменят разговорную речь, и что бы ни говорили вам некоторые учителя русского языка – да, есть те, кто скажет вам посвятить 90% своего времени чтению и слушанию русского! – только когда вы говорите, вы действительно развиваете свое свободное владение русским.

Поэтому, если вы живете в русскоязычной среде и у вас есть возможности общаться с другими людьми – используйте каждую из них, чтобы максимально использовать время, которое вы проводите с другими носителями русского языка! Не сидите в углу на вечеринках в офисе, на парах русского языка, активно участвуйте в беседах с коллегами по работе, принимайте светскую беседу как основной элемент своей повседневной жизни и старайтесь говорить на как можно больше тем.

Вдобавок ко всему – старайтесь завязывать разговоры с носителями русского языка в случайных ситуациях. Например, ты гуляешь с друзьями, а дети, живущие за углом, здороваются с тобой? Остановитесь на минутку поболтать и спросите, как у них дела!

Не менее важный метод – это Чтение.

Вам обязательно понравится погружное чтение!

Мы приобретаем язык, читая и слушая, а не изучая грамматические правила и запоминая словарный запас. Мы можем говорить на языке благодаря тому, что мы слышали и читали, а не потому, что мы успешно запомнили правильные грамматические правила.

Вам нужно много читать и слушать много русского, как можно больше. Так вы узнаете новые слова и предложения. Именно так вы учитесь понимать письменный и устный русский.

Начните с чтения книг на русском языке, начиная с основных детских книг и продолжая более трудным материалом для чтения, включая газеты и статьи, найденные в Интернете. Они могут касаться любой темы или вопроса, которые вас интересуют. Старайтесь читать ежедневно. Есть много бесплатных статей и литературные произведения искусства, которые вы можете найти в Интернете.

Третий метод – Телевидение или же Радио.

Зачем слушать Русское радио?

Прослушивание русского радио поможет улучшить ваше понимание не только языка, но и русскоязычной культуры. Вот некоторые из различных преимуществ, которое русское радио может предложить изучающим язык:

Вы погрузитесь в подлинный русский язык. Это лучший повод послушать радио на русском языке. Вы услышите исконно русские акценты и привыкнете к ритмам и образцам языка. Есть какой – то трепет в том, чтобы окружить себя подлинным языком – он настоящий и живой. Слушать радио – все равно, что плавать в русской реке. Отсутствие визуальных эффектов без картинок, жестов, мимики или других невербальных сигналов и перемотки назад означает, что вы будете точно настраивать свое ухо.

Если вы любите музыку, это отличный способ открыть для себя новые любимые песни. Как только вы выучите несколько русских песен и познакомитесь с известными русскими музыкантами, прослушивание радио поможет вам расширить свои знания о современной русской музыке.

Не беспокойтесь о том, чтобы понять каждое слово. Радио работает довольно быстро – и, как я уже упоминала, здесь нет кнопки перемотки. Конечно, если вы заметили какое-то незнакомое слово или фразу, обязательно делайте заметки и бегите за словарем после завершения программы.

Скачивайте приложения для радиостанций и слушайте их на ходу. Поскольку большинство крупных радиостанций вещают онлайн, легко загрузить приложение на свое мобильное устройство и взять его с собой в дорогу.

Четвертый метод заключается в просмотре спортивных передач

Смотрите спортивные матчи с русскими комментариями. Выберите вид спорта, который вас интересует, и знаете, как играть, тогда вы будете наслаждаться просмотром.

Пятый метод – это просмотр фильмов

Зачем учить русский язык с помощью фильмов?

Фильмы достаточно длинные, чтобы действительно погрузить вас в русский язык. Конечно, телевидение может быть отличным средством для обучения, если у вас есть ограничения по времени, но добавленная длина фильмов дает вам больше шансов по-настоящему погрузиться в них. Поскольку погружение действительно важно для естественного изучения языка, это отличный способ серьезно провести время со своим русским языком, не вставая с дивана.

Фильмы предоставляют вам тематическую лексику, основанную на жанре или теме. Жанры и сюжеты фильмов разнообразны, как и лексика, которую они используют. Хотите выучить сленг? Выберите текущий фильм с современной обстановкой. Например, «Последний богатырь: Корень зла»; «Призрак»

Хотите выучить исторические термины? Почему бы не попробовать периодическую пьесу? Как «Утомлённые солдцем»; «Гоголь. Начало»

Их можно найти в интернете легко и просто. Или же вы можете купить DVD-диски и воспроизводить их либо по телевизору, либо через компьютер.

Шестой способ-Приложение для изучения слов.

Используйте приложение на мобильном телефоне для изучения разговорного русского языка. Есть один под названием Lingo Play-Learn Languages, для любого уровня знаний от начинающих до продвинутых. С приложением для русского языка, вы откроете для себя тысячи новых слов и фраз, сможете запоминать их эффективно и быстро.

Заключительный способ – Репетиторство.

Используйте онлайн-репетиторов (например, разговорную практику русского языка). Это позволяет вам иметь качественное время на индивидуальной основе с преподавателем, и вы можете обсудить много различных предметов. Репетитор поможет вам исправить любые ошибки, не смущая никого, кто слушает.

Очень важно продолжать практиковать несколько раз в неделю и начать «думать по-русски». Изучая русский язык методом погружения, вы научитесь говорить как родной. Это похоже на то, как ребенок учит язык. Погружение считается одним из лучших способов изучения русского языка, поскольку оно дает вам культурный опыт, а также учит думать, говорить и даже дышать на русском языке.

Список литературы:

1. <https://www.mnogobook.ru/>
2. <https://www.lingo-play.com/>
3. <https://www.kinopoisk.ru/film/1249172/>
4. https://more.tv/prizrak_2015
5. <https://www.kinopoisk.ru/film/40848/>
6. <https://www.kinopoisk.ru/film/945391/>

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК ТҮЛҒАЛЫ АНТРОПОНИМДЕР

ЕРҒАЛИ Д.

УА-20-1 тобының студенті

ЖАНГАБУЛОВА З.К.

Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., доцент

*Қазтұтынуодағы Қарағанды эуниверситеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Мақалада түрік тіліндегі антропонимдердің зерттелуі, етістік тұлғалы кісі есімдерінің жасалу ерекшеліктері, балаға есімнің қойылу себептері, антропонимдердің құрылымы туралы сөз болады.

Түйінді сөздер: Ономастика, антропонимика, жақ, шақ категориялары, түрік тілі, субстанивтену.

Антропонимдер - көне замандар жемісі. Уақыт өте келе олар өзгеріп, кейбіреулері қолданыстан шығып қалып отырса, заман ағымына қарай жаңадан енген есімдер олардың орнын толтырып отырады. Яғни, қай халықта болса да әр заманға, тарихта болған әрбір елеулі оқиғаға тән есімдер кездесіп отыруы заңдылық.

Ғылымның қай саласы болмасын өзіндік зерттелу тарихы, ғылым ретінде даму жолы, негізі бар екені белгілі. Ал түрік тіліндегі кісі аттарының зерттелуіне келсек, бұл саладағы үлкен еңбектердің бірі ретінде – профессор А.Еролдың “Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız” түсіндерме сөздігі мен профессор Ф.Сумердің «Türk Devletleri Tarihinde Şahıs adları» еңбегін айта аламыз. Профессор

А.Еролдың түсіндерме сөздігінде түрік халқының кісі есімдеріне, олардың қойылу ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалынып өткен [1, б.425].

Ал Ф.Сумердің «Türk Devletleri Tarihinde Şahıs adları» еңбегінде сонау көне түркі кезеңінен бастап жеке түрік халқы қалыптасқанға дейінгі аралықта кездесетін түрік есімдері олардың құрылымы, мағыналары туралы сөз болады [2, б.156].

Бұлардан басқа Түнджер Гүленсойдың “Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi” атты мақаласы бар. Профессор Түнджер Гүленсой аталған мақаласында Түркияда түрік кісі аттары туралы жазылған зерттеулердің аз екендігін айта келіп, кейбір зерттеулерді атап өтеді. Мысалы, венгр ғалымы профессор Л.Рашонидің түрік аттарының бөлінуі мен қыпшақ аттарына байланысты мақалалары, профессор Хасан Ереннің түрік жер аттарымен бірге кісі есімдері туралы кейбір зерттеулері, венгр түркітанушы ғалымдары профессор Л.Беше мен профессор И.Мандоки-Конгурдың түрік және монғол кісі есімдері туралы жазылған еңбектері. Сонымен қатар, тарихшы профессор Бахаеддин Өгелдің де түрік және монғол кісі есімдері туралы мақалалары бар екенін атап көрсетеді. Т.Гүленсойдың өзінің аталған мақаласында да кейбір түрік кісі есімдеріне талдау жасалған [3, б.38].

Сонымен қатар Husamettin Kaya'nın авторлығымен 1991 жылы Стамбул қаласынан шыққан “Çocuk İsimleri Ansiklopedisi” еңбегі, Erik Yurtsever'in “Türkçe Adlar Derlemesi” мақаласы, сол сияқты Nersin Zerey'in “İsimlerimiz”, Şakır Ulkutasır'in “Türklerde Ad Verme Adetleri”, Aydın Oy'nın “Dede Korkut Kitabında Kahramanlara Ad Almalar” мақалалары бар.

М.Н.Серебрякованың «Семья и семейная обрядность в турецкой деревне» атты еңбегінде де түрік халқының балаға ат қоюдағы ерекшеліктері туралы көптеген деректер айтылады [4, б.142].

Морфологиялық құрылымы жағынан кісі есімдері зат есімге тән екендігі белгілі, дегенмен, субстантивтену арқылы басқа сөз таптарынан да адам есімдерін жасауда етістік сөз табы елеулі орын алады. Мысалы, түрік тілінде белгілі бір ырымға байланысты қойылатын Yaşar, Durmuş, Durdu сияқты есімдер сонау ерте замандардан бері қолданылып келе жатса да өз мәнін жоғалтпаған, әлі де қолданыстағы есімдер болса, Gülen, Çağla есімдері – жаңаша сипаттағы есімдер. Жалпы етістік тұлғалы антропонимдерге морфологиялық құрылымына қарай талдау жасау барысында оларды негізгі түбір антропонимдер, туынды түбір антропонимдер деп іштей екі топқа бөлуге болатындығын көруге болады.

Кейбір етістіктер ешбір қосымшасыз түбір етістік күйінде тұрып та кісіге есім ретінде қойылады. Мысалы, İnan, Özle, Yaşa, Ulaş, Işıl, Onal есімдер. İnan есімінің мағынасы – сену, ал Özle – сағыну, Yaşa – өмір сүру, Ulaş – ұласу, жалғасу мағынасын береді. Негізінде етістік тұлғалы антропонимдердің әрқайсысының өзінің қойылу себебі, белгілі бір мағынасы болады. Мәселен, аталған есімдердің ішінен Ulaş етістігінің балаға қойылу себебіне тоқталар болсақ, М.Томанов «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» еңбегінде ұлас етістігі туралы «...өлі түбірлердің үлкен бір тобы –с қосымшасымен келеді. Ұлас (ұласу) етістігі қазақ тілінде тек осы сипатында ғана жұмсалады. Қолданылу жиілігі жағынан өзімен синонимдес жалға етістігіне қарағанда әлдеқайда пассив. Көне түркі тілінде: «ула – связывать, присоединять:» Қазіргі қазақ тілінде түбірдің тек ортақ етіс қосымшасымен біріккен түрі ғана қалған» - дейді [5, б.124]. Бұл сөздер кісі есімі ретінде көбіне, екінші не үшінші туылған ер балаларға қойылады. Мағыналары – ілесу, соңынан еру, жалғасу, селбесу. Демек, соңынан ерді, ілесті немесе тағы да соңынан бала ерсін деген тілек.

Етістік тудыратын әр түрлі қосымшалар арқылы туынды түбір антропонимдер жасалады. Осы антропонимдік қосымшаларды қазақ тіл білімінде ғалым Т.Жанұзақов екі жікке (тірі және өлі жұрнақ) бөліп қарастырады [6, б.131]. Мысалы, қазақ тіліндегі Ерміш, Жармыш, Тілеміс, Жасамыс, Өтеміс сияқты антропонимдер құрамындағы –мыш, -міс жұрнақтары көне жұрнақтар. Ал түрік тілінде осы --muş, -müş, -miş, -miş жұрнақтары әлі де актив қолданыста. Дегенмен де аталған жұрнақтар арқылы кісі есімдерінің дені көнеден келе жатқан есімдер болып келеді.

Түрік тіліндегі зат есімнен етістік тудыратын –лан, -лен(-тан, -тен, -дан, -ден) жұрнақтары арқылы жасалған кісі есімдеріне тоқталар болсақ, түрік тілінде бұл жұрнақ есімнен етістік тудыратын – la жұрнағына –n жұрнағы қосылып жасалған құранды жұрнақ ретінде беріледі.

Қазақ тіліндегі –лан, -лен жұрнақтары арқылы туған етістіктерді А.Хасенова: «Субъектінің екінші бір затқа ауысуын немесе сол екінші бір затқа ие болу процесін көрсететін етістіктер тобы», - деп көрсетеді [7, б.23]. Түрік тіліндегі осы жұрнақтар арқылы жасалған кісі есімдері көп емес. Мысалы, Beklan, Güçlen, Erlen, Canlan b.g есімдері. Осындай "тума аттар" жасайтын жұрнақтардың қатарында түрік тілінде – l жұрнағы бар. Yücel есімінің жасалуына тоқталар болсақ, түбірі – yuce биік мағынасындағы сын есім, - l - есім сөзден етістік тудыратын жұрнақ. Есім баланың еңсесі биік, дәрежесі жоғары болсын деген тілекпен қойылады.

Сол сияқты етістіктің әр түрлі категорияларында тұрған кейбір сөздер де контексте ерекшеленіп, негізгі ойды білдіру нәтижесінде кісі есіміне айналады. Қазақ тіліндегі сияқты түрік тілінде де кісі есімдерін жасауда ең белсенді етістік түрі – есімше екендігі байқалады. Басқа рай, шақ, жақ, етіс категориялары дәл есімшедей белсенді болмаса да, әрқайсысының антропоним жасауда өз орындары бар. Ең әуелі етістіктің етіс түрінен жасалған кісі есімдеріне талдау жасап өтелік.

Етіс (түрік тілінде eylem (әрекет) - объекті немесе субъектіге байланысты істің қарым-қатынасын білдіріп, семантикалық және формальдық тұрғыдан құбылып отыратын етістік категориясы. Олар Dönüşlü eylem – өздік етіс, edilgen eylem – ырықсыз етіс, ettirgen eylem - өзгелік етіс, işteş eylem – ортақ етіс. Екі тілде де осы етіс категориясының барлық түрі дерлік кісі есімдерін жасауда қатысады деуге болады.

Мысалы, Sezin, Sevin есімдері (өздік етіс), Seçil, Seril, Düzel, Doğrul (ырықсыз етіс), Parlat (өзгелік етіс), Barış, Görüş, Bağlaş (ортақ етіс) . Sevin – түбірі - sevmek – сүйю, -in – етіс жұрнағы. Ал Sezin есімінің түбірі -sezmek – сезу, ал -in – өздік етіс жұрнағы, мағынасы – сезімтал, сергек болу. Seçil. Бұл есімнің түбірі seçi – таңдау, сайлау мағынасын білдіреді. Мағынасы – елге елеулі, қалаулы бол деген тілекті білдіреді. Сол сияқты түрік тілінде Düzel, Doğrul есімдері бар. Düzel есімінің түбірі – duz- түзу, тегіс мағынасын білдіретін сын есім, ал –e – есім сөзден етістік тудыратын жұрнақ, - l - ырықсыз етіс жұрнағы. Ал, Doğrul есімінің түбірі dogru – дұрыс, жөн деген мағына береді, ал - l - ырықсыз етіс жұрнағы. Аталған екі есім де «бала өмірімізге өзгеріс әкелсін, жағдайымыз дұрысталсын, түзелсін» деген тілекпен қойылады. М.Томанов еңбегінде түзе етістігі мен түзік сын есімін салыстыра келе, екі сөзге ортақ түбір – түз екендігін сөз болады. Сонымен қатар көне түркі тілінде – «түз» сөзінің екі түрлі мағынасы келтірілген: (1.Приводить в порядок, наводить порядок, устраивать, улаживать, 2. Ровнять, выравнивать).

Түрік тіліндегі Parlat есімі – жарқырат, жайнат мағынасын білдіреді. Өйткені, түрік тілінде parlamak етістігі жарқырау, жайнау мағынасында қолданылады. Ал – t -өзгелік етіс жұрнағы. Barış, Görüş, Bağlaş есімдеріне тоқталар болсақ, Barış есімі бару мағынасындағы barınak сөзінен алынған. Бару, табысу мағынасында есім ретінде қойылып отыр. Ал көру мағынасындағы görmek етістігінен – üş жұрнағы арқылы жасалған кездесу, көрісу мағынасындағы сөз Görüş түрінде есім ретінде кездеседі. Bağlaş есімі болса bağla туынды түбірінен шығып тұр, түбірі – bag – бау сөзі, - la – етістік тудыратын жұрнақ, -s – ортақ етіс жұрнағы. Есімнің мағынасы –байланысу, жалғасу, селбесу. Демек, қазақ тілінде кездесетін Жалғас есімімен мағыналас есім.

Түрік тілінде етістіктің рай категориясы арқылы жасалған кісі есімдері де кездеседі. Жалпы рай категориясы түрік тілінде кір (түр) болып аталады. Түрік тілінде рай категориясының негізгі екі түрі бар: bildirme кірі (білдіру түрі), taşarlama кірі (қабылдау түрі). Осылардың ішінде taşarlama кірі (қабылдау түрі) өз ішінде модальдік реңктеріне қарай мынандай топтарға бөлінеді: emir (әмір), şart (шарт), dilek şart (тілек шарт), iştek (қалау) және gereklilik (керектілік) түрлері. Ал bildirme кірі (білдіру түрі) қазақ тіліндегі ашық рай формасына сәйкес келеді. Ашық рай формасының түрік тілінде де, қазақ тілінде де арнайы

морфологиялық көрсеткіштері жоқ. Ол етістіктің шақ формаларымен ұштаса келіп, әр түрлі мағыналар береді. Ашық рай формасындағы етістіктер белгілі бір кеңістік пен уақытта жүзеге асатын іс- әрекетті білдіреді. Дәстүр бойынша, түркі тілдерінде таза бұйрық райдың өзіне тән көрсеткіші болмайды деп қаралады. Осы рай түрінің нөлдік формада көрінуі оны формалық жағынан басқа рай түрлерінен оқшауландырады.

Бұйрық рай әр уақытта етістіктің түбіріне сәйкес келіп отырады да, (императив) бұйрық, өтініш, тілек, талап т.б. мағыналарын білдіреді. Етістік тұлғалы антропонимдер, көбіне, бұйрық рай формасында үшінші жақта түрленіп келіп отырады. Мысалы, түрік тіліндегі осы формадағы кісі есімдері: *Dursun*, түбірі - *durmak*, -*sun* – бұйрық рай формасының жұрнағы. Бала өлмесін, аман-есен тұрсын мағынасында. Қыз балаға да, ұл балаға да қойыла береді. Негізінде ер бала есімі. *Ersin*, түбірі – *ermek*, -*sin* – жұрнақ, III жақ. Соңынан тағы да бала ерсін, жалқы болмасын мағынасындағы ер бала есімі. *İnan* (II жақ), *inanmak* – сену мағынасында. Сол сияқты түрік тілінде бұйрық рай формасындағы *Çağla* (II жақ) есімі кездеседі. Бұл есімнің мағынасы – жарқырау, шағылысу. Сонда есім баланың жүзі жарық, нұрлы болсын деген тілекпен қойылған болып шығады. Ал *Kalsun* есімі *sun* – бұйрық рай формасы арқылы жасалған есім, мағынасы «осы бала өлмесін, қалсын» деген тілекті білдіреді. Ал етістіктің бұйрық рай формасындағы *Tokta*, *Yanıl*, *Çalış* есімдеріне келсек, бұл есімдер «токта, өле берме, қыз туудан жаңыл, сен істе» мағынасында есім ретінде қойылады (II жақ).

Жалпы алғанда, түркі тілдеріндегі етістіктің шақтары ерте кездерден-ақ зерттеушілер назарын өзіне аударған. Етістіктің шақ категориясы түрік тілінде *zaman* деп аталады. Түрік тілінде осы шақ - *çimdiki zaman*, келер шақ - *gelecek zaman* болып айтылса, өткен шақ жасалуы және мағынасына қарай *belirli [görülen, -di, li] geçmiş zaman* – белгілі [көрінген, -ді, -лі] өткен шақ және *belirsiz [öğrenilen - miş- li] geçmiş zaman* – белгісіз [үйренілген, -миш -лі] өткен шақ деп екіге бөлінеді және төртінші - *geniş zaman* (кең заман) деген түрі бар [8, б.32].

Ал жақ категориясына келер болсақ, жақ категориясы түрік тілінде *Şahıs* екі (кісі, тұлға) деп, ал жекелік, көптік терминдері *tekil* және *çoğul ekleri* түрінде айтылады. Осы шақ, жақ категориясының көрсеткіштері кісі есімдерінде мынандай формаларда кездеседі. Түрік тілінде: *Durdu*, түбірі - *durmak* етістігі, - *du* - өткен шақ формасы, ол тұрды, тұрақтады мағынасында. *Erdi*, түбірі - *ermek* – еру, соңынан ілесу, -*di* - өткен шақ формасы. Мағынасы – соңынан ілесті, ерді. *Seçildi* есімінің *seçil* туынды түбіріне жоғарыда талдау жасап өткенбіз, енді осы *seçil* сөзіне – *di* – жіктік жалғауы қосылу арқылы таңдалды, сайланды мағынасындағы есім жасалып тұр. *Sevindi*, талданып өткен *Sevin* есіміне –*di* белгілі (көрінген) өткен шақ түрінің жұрнағы қосылып жасалған есім, сүйінді, сүйсінді мағынасын білдіреді. Осы есім кейде *Sevdi* түрінде де есім ретінде кездеседі. *Döndi*, түбірі – *dönmek* - оралу мағынасын білдіреді, ал –*di* жедел өткен шақ жұрнағы. Мағынасы – ортамызға оралды, қайтып келді.

Кісі есімдерінің құрамындағы жақ категориясына келсек, түрік тілінде *Özlem*, *Özledim*, *Özledik*, *Sevdim*, *Sevindik*, *Yıldırım*, *Bulduk*, *Çevrim* есімдері бар. Енді осы аталған есімдерге талдау жасап көрелік.

Özledim, есімінің түбірі - *özlemek* – сағыну, - *di* - өткен шақ жұрнағы, -*m* – жіктік жалғауы, I жақ. Бұл есім көптен баласы болмай жүрген отбасында балаға зарықтым, қатты сағындым мағынасында қойылады. *Özlem*, *Özledik* – есімі де тура осы мағынада, тек жекеше түрде «мен сағындым», көпше түрде «біз сағындық» түрінде қойылады. *Sevdim* есімінің түбірі *sevme* – сүйю, жақсы көру – *di* - өткен шақ жұрнағы, *m* – жіктік жалғауының I жағы, жекеше түрі. Мен сүйдім, жақсы көрдім мағынасындағы ер бала есімі. Түрік тілінде осы *sevme* етістігі арқылы жасалған антропонимдер көп кездеседі. Мысалы: *Sevindik*, *Sevinç*, *Sevenyan*, *Cansever*, *Gülseven* т.б. есімдер. Бұл есімдердің барлығы да сүйю, жақсы көру мағынасындағы ер, қыз бала есімдері. *Sevindik* есімінің түбірі де – *sevme* етістігі, -*in* - өздік етіс жұрнағы, -*di* – жедел өткен шақ жұрнағы, - *k* – жіктік жалғауының I жағы, мағынасы сүйсіну, сүйіну дегенді білдіреді.

Yıldırım есімі «шошыту, қорқыту» мағынасын білдіретін yıldırmaq етістігіне –im жіктік жалғауының I жағы (жекеше) жалғанып жасалған есім. Баланы бәле-жаладан сақтандыру мақсатында қойылады. Ал Bulduk есімі болу мағынасындағы bulmaq етістігіне –du жедел өткен шақ жұрнағы, оған –k жіктік жалғауының I жағы көпше түрі жалғанып жасалған есім.

Байқап отырсақ, берілген антропонимдердің көбі ер адамдар есімдері. Әйел адамдар есімдері өте сирек. Мұның себебін түрік халқында да ер балаға шаңырақ иесі ретінде ерекше мән берілетіндігінен деп түсіну керек сияқты. Тек түрік халқы ғана емес, барлық түркі халықтары антропонимдерінен осындай көрініс аңғарылады. Бұл да жалпы түркі халықтарының өзіндік ұлттық болмысы, психологиялық ерекшелігі деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Aydil Erol. Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız. – Ankara, 1992. – 425 s.
2. Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahıs adları. – Istanbul, 1999. – 156 s.
3. Gülensoy T. Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi //Türk Dili Dergisi. Sayı: 565, Ocak 1999. – 38 s.
4. Серебрякова М.Н. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне. – М.: Наука, 1979. – 142 с.
5. Томанов М.Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 124 б.
6. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, Ғылым, 1971. – 13 б.
7. Хасенова А. Туынды түбір етістіктер. – Алматы, 1959. – 23 б.
8. Nacieminoğlu H. Türk Dilinde Yapı Vakımından Fiiller. – Ankara, 1992. – 32 s.

САЙФ САРАИДЫҢ «ГҮЛИСТАН БИТ-ТҮРКИ» ДАСТАНЫ

ЕРКИНОВ О.

С-20-2 тобының студенті

УРАЗБЕКОВА Д.У.

Ғылыми жетекші, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті.

Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты болады. Өйткені көркем әдебиет қашанда халық тұрмысын бейнелейді; халықтың материалдық-рухани өміріне сәйкес өсіп өркендейді. Сондықтан да біз осы азын-аулақ еңбегімізді “Гүлістан бит-турки” шығармасы пайда болған дәуірді сипаттаудан бастауды жөн көрдік. Гүлістан бит-турки» дастаны XIV ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі ретінде өз бойына классикалық түркі әдебиетінің, поэзиясының бірегей қасиеттерінің, эстетикалық тәжірибелерінің нәрін жиған туынды. Қазақ халық поэзиясына да, жыраулар поэзиясы деген атпен танылған бертінгі XV-XIX ғ.ғ. жыраулығына да табиғатынан жақын тұрған өзгеше арналы әдеби үрдістің, ерекше тарихи әдеби дәстүр желісінің асыл арқауы.

Түйінді сөздер: түркі тайпалары, ортақ әдеби мұра, Нәзира дәстүрі, мәдениет, Алтын Орда

XIII-XIV ғасырларда қазіргі Қазақстан жеріндегі түркі тайпалары Алтын Орда мемлекетінің қол астына бірікті. Бұл мемлекеттің, құрылуы қоян-қолтық араласа тіршілік құрған түркі-монғол тайпаларының бірінен шыққан Шыңғысханның шапқыншылығына байланысты болды.

Шыңғысхан өзі билік жүргізген өлкелерді өзінің төрт ұлына бөліп береді. Осы бөліністе үлкен ұлы Жошының үлесіне тиген жер кейіннен немересі Батудың қол астына өтіп, Алтын Орда мемлекетінің құрылуына негіз болды. Соғвн сәйкес X-XIV ғасырлардағы Орта Азия және Қазақстан жеріндегі мәдениет өзіне тән өркениет дәуірін кешті деуге болады. Қала мәдениетінің дамуы, әдебиет пен ғылымдағы ұлы тұлғалар шығармашылығы жан-жақты өсу үрдісінің болғандығын көрсетеді.

Әл-Фарабидің ғылымдағы тұлғасынын, Леонардо да Винчиден ұқсастығы: Жүсіп Баласағұнидің көне антика әдебиетінің принциптеріне сүйенетіндігі, ежелгі грек ойшылдарын дәріптеуі; Иассауи және оның ізінен ерген Йүгінеки, Хакім аталардың гуманизм идеяларын ту етуі; Нәзира дәстүрімен жазылған шығармалардың, ежелгі сюжеттерді көтеруі; ақындардың шығарманы ана тілі - түрік тілінде жазуы. Сөйтіп түркі тілінің мәртебесін көтеруі. Осылар - түркі ренессансы жөнінде тілге тиек боларлық жайлар.

Бұл көне дәстүр араб тіліндегі әдеби үрдіс ретінде тарап, араб халифаты қарамағынан шығып, Саманид патшалығы құрыла бастаған парсы әдебиетінде қайта жаңғырды. “Ал түркі-қазақ әдебиетінде Алтын Орда мемлекетінің кезінде әдеби үрдіске айналды. Нәзіраның негізгі тақырыптары әлі қол үзіп кетпеген араб сюжеттері және оны жаңғыртқан парсы қисса-хикаялары болғанымен, ол түркі оянушылығымен астарласып кетті. Ақындар ежелгі мифтерден патша және "адамгершілік" желілерін алып дамытты. X-XIV ғасырдағы түркі ақындарының Баласағұниден - Әлиге дейін ел тәуелсіздігі мен бірлігін ұстай білетін "әділ де айбарлы патша" бейнесін жазуға тырысуы араб және монғол шапқыншылықтарынан кейінгі түркі мемлекетінің іргесін Түркі қағанаты тұсындағыдай нығайту қажеттілігінен туса керек [1, б.120]. Ол: Баласағұниде - Күнтуды Елік пен Айтолды уәзір. "Қисса-Жүсіптегі" - Жүсіп патша; "Жұмжұмадағы" - Жұмжұма сұлтан т.б.

Нәзира тәсілінің негізгі жанры - қисса. Қиссаның өзіне тән стилі, қалыпты желілері, шарттылықтары болады: Мінсіз кейіпкер, оқиғаның шығыс елдерінде өтуі, тұрақты құрылым жүйесі, т.б. Қазақ әдебиетіндегі қисса-дастан жанрының түп-төркіні XIII-XIV ғасырлардағы түркі әдебиетінен бастау алады.

XIV-XV ғасырлардан бастап әрқайсысы жеке ел, халық болып, өз алдына отау көтере бастаған түркі тілдес халықтардың бұған дейінгі өмірі жолында бір-біріне ортақ та ұқсас жайлар өте көп. Мұның басты себебі: осы халықтарды құраған ірі-ірі тайпалар мен рулар өзара аралас-құралас бір немесе көршілес бірер мемлекет қол астында өмір сүріп, кейін жеке-жеке халық болып жіктеле бастағанда сол тайпалар мен рулар тұтастай да, бөлшектей де әр халықтың этникалық құрамына енді. Сондықтан олардың үлкен топқа, яғни халық болып бірігуге дейінгі өмірі мен тағдыры баршасына қалайша ортақ болса, сол өмірі мен тағдырына лайық туған мәдени-экономикалық тағы басқа құбылыстар да барлығына ортақ.

Міне сол түркі халықтарына ортақ мәдениеттің негізінде дүниеге келген көркем туындылардың бірі – С.Сарайдың “Гүлстан бит-түрки” дастаны. Аталмыш дастан түркі тектес халықтар әдебиетінің тарихында біршама зерттеліп, бірнеше тілдерге аударылған.

Сайф Сараи – Алтын Орда әдебиетінің XIV ғасырдағы аса көрнекті өкілдерінің бірі еді. Ол лирик және эпик ақын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тектес халықтар әдебиеті мен тілінің өзінен кейінгі кезеңдерде дами түсуіне мол үлес қосып, едәуір ықпал еткен қаламгер.

Ақын шығармаларында көркемдік үлгілері боларлық нақыл сөздер көп кезігеді. Олар ақынның дүниетанымы мен тіл шеберлігін таныта алады. Мысалы, өмір құбылыстарын, жақсы мен жаманды, әділдік пен әділетсіздікті салыстыру арқылы нақылды тіркестер жасайды.

Осы тіркестегі мағыналық қарама-қарсы астасқан нәшті ғұлама – топтар жүйесінде шарпыспа қарама-қарсылық нәш (контраст) – жалпы дастанның тұла бойына табиғи сіңген ерекшелік. туралы толғамдар да көркемдік кемелдігімен бірге қарама-қайшы ұғымдардың мағыналық шарпысуына негізделген [14, б.85].

“Ең артық жаралған (дүниеде) – адам, ең төмен жаралған – ит (бірақ) ол да (болса) нан мен тұздың қадірін біледі. Солардың ең жаманы сол (нан мен тұздың) қадірін білмейтін (кейбір) адамдар.

Тірі адам – бір оқтық. Ұятсыз адам (одан) иттен де жаман. Бір қобдиша алтын қалдырғанша, игі атың қалғаны жақсы. Жақсы аты қалған ер өлмейді. Атымтай кеткенмен, халықта аты қалды. Туа біте таңылған жаман ат, өле-өлгенше қалмайды. Жақсы атың мәңгі қалсын десең, сүрінгенді сүйеп қал. Жауһар балшыққа (ласқа) түссе де жарқырай береді, топырақ көкке ұшса да лас күйінде қалады.

Алтынның құны түспейді, тастың бағасы артпайды.

Аз дәлелден – көп мағына тәлім болады, бір уыс дәннен – бар бидай жүгі мәлім болады.

Жауһардың пенде (су түбінде) жатқанда, құны жоқ, қолға түссе, адамның бас киіміне тағылады.

Жас бұтақ қалағанына қарай иіледі, иір ағаш қозға (тезге) салмай бүгілмейді. Інжу қабығынан ажыраған соң ғана бағалы болады.

Өз қадірің – өз байлығың. Ағаш көркі жеміс, адамның көркі – жақсы ісі.

Ағаш көркі жеміс, ердің көркі – ізгілік, ізгілігі жоқ ер дүниеден белгісіз кетеді.

Алмас қылыш шыға ма, негізі жасық темірден? Қанша жуса кете ме, қап-қара түс көмірден. Тегі жаман темірді қанша егесең де өтпейді. Жұпар ісінен белгілі. Көзде не болса, сол құйылады. Қой шопанға қызмет етеді, шопан қойға қызмет етеді. Атылған оқ қайтып оралмайды. Оқтың өзін алып тастағанмен орны қалады. Көп аздан алады. Ер адам кек сақтамайды. Ер біреудің көңілін қақпас. Айыбын көрсе басқаға шақпас. Қиын іске сыналған ерді жібер. Өз нәпсісін жеңе білген адам – ер адам. Қажетінде қашарға жол таппаған (қажетсізде) қарсы ұмтылып қылышқа жармасады. Жаныңнан кешпей жеңбек жоқ. Жұдырықпен (біреудің) аузына қойып қалу – ерлік емес. Нағыз ер болсаң адамгер атаққа ие бола біл. Жомарт қол жомартқа жетелейді. Жомарт болу – ізгі өмір. Сараңнан әжет сұрама, сортаңнан бидай дәмепте. Түксигеннің (қатыгездің) қолынан бал жегеннен, күліп берген (пейілді) кісінің қолынан у ішкен артық (жеңіл). Таза өнердің иесі жомарт келеді. Жомарттың атын (ел) мақтайды, сараңды даттайды. Жылап бергеннің балқаймағынан, күліп бергеннің быламығы артық. Жомарт өзі де жейді, басқаны да сыйлайды. Бақылдақ (бақастық) жүрген жерде жомарттық жасап болмайды. Аш көздік құсты да торға түсіреді. Құлағанның сұрағанын өтесең, сенің сұрағаныңды құдай өтейді. Ақылсыз адамдармен бірге жұмыс істегеннен гөрі ол қызметтен кеткен жақсы. Нағыз еркек білімділігін білдірмейді. Азға қанағат қылғанды барлық жерде сыйлайды. Асқан ашушаң адам – қорқынышты. Сенен қорыққаннан сен де қорық. «Қарақшы сұлтаннан қорқады, ұры қарақшыдан қорқады. Айлакер – өсекшіден қорқады, кезекші – тыңшыдан қорқады. Азға қанағат қылғанды барлық жерде сыйлайды. Есебі дұрыс, ісі ақ неден қорқады? Алланың алдында арамтамақтың қолы дірілдейді. Бос жүріп, босқа уақыт жіберме. Күншілдік деген ауруға өлімнен басқа дауа жоқ. Күншіл адам күні бойы ренжіп жүреді. Күншіл күнде күніренеді, жомарттың көңілі әр күні жай. Қайда нағыз өнер иесі болса, күншіл соны бақылайды. Жарғанат жарықты сүймейді. Күншіл ғалымды сүймейді. Кісі айыбын шұқылаған кісі өз айыбына келгенде көзі соқыр. Құмарлықтың қуатты оты жанса, салқын ойдың суымен сөндіре біл. Қырдың құмын інжу ғып берсең де тіленшінің көзі тоймайды. Тіленіп күн көрген қор болып өледі. Көңіл берме көңіл (сыр) бермес кісіге. Көңілмен (жылы шыраймен) ашқан есікті қатты жаппа. Кісінің көңіліне келетін нәрсені істеме. Гүл тікенмен бірге өседі, қуаныш қайғымен бірге жүреді. Тамаша көрем десең – күнде жүріп тұр (ел арала)... [6, б.170].

Міне, ақын сөздерінің басым бөлігі шендестіру (антитеза), салыстыру, теңеу арқылы мақал-мәтелге құрылып, үгіт-насихат түрінде келіп отырады.

Мұнда ақын белгілі бір мәселелердің біріне қатысты хикаяларды айтумен шектеліп қалмайды. Сонымен бірге, ол өзі әңгіме етіп отырған моральдық, этикалық мәселелер жайында философиялық түйін жасайды. Автордың мұндай шешімдері көбінесе дерлік өлең-жыр түрінде берілген. Әке мен баланың қарым-қатынасы туралы хикаядан бір мысал келтірейік.

Хикаят: “Бір сұлтанның үш ұлы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, келбетті, ал бірі қысқа бойлы болыпты. Бір күні сұлтан қысқа бойлы баласына жақтырмай қарап қалады. Бала парасатпен әкесінің көзқарасын байқап қалып: «Ай, ата, ұзын бойлы ақымақтан, қысқа бойлы ақылды артық», - депті.

Бұл оқиғадан соң бірнеше күн өтті. Сол уақытта сұлтанның еліне дұшпан әскері келді. Бұлар дағы өз әскерімен қарсы шықты. Екі жақтың әскері бетпе-бет келді. Соғысқа бірінші болып сұлтанның қысқа бойлы баласы шықты. Әуелі мынандай бәйіт айтты:

«Ей, баһадүрлер, біліңдер, қан майданға келдім мен,
Қаным қызып, ерлерше жанымды тәрік етпекпін».

Ат үстінде сүнгісін ойнатып, еліне жәрдемге келген батыр, - Тағы былай деді: «Мен – шынжыр үзер салт атты жауынгермін!». Мұны айтты да, дұшпан әскерінің ішіне кіріп кетіп, бірнеше баһадүр ерлерін аттан аударып түсірді...

Дұшпан әскері есепсіз көп еді, ал бұлар – аз. Олардың көпшілігі қашуға бет бұрды.

Сонда жігіт былай деді:

«Ей, ерлерім, дұшпанды отқа орандар,
Иә, болмаса, жаулықты басыңа сал да, үйде отыр!»

Әскерлер бұл сөзді есітіп қайраттанып, жігіттің айналасына ұйысты. Аз уақыт ішінде дұшпанның әскерін жеңді. Жігіт атасының алдына келіп:

Жер өпті, сұлтан дағы ұлын құшып, көзінен өпті, дұға қылды. Күннен-күнге оған деген ықылас-назары ауды. Сол уақытта жігіттің бауырлары оған қастық ойлап, ішетін асына у салып берді. Олардың қарындасы бар еді. Ол қыз ағасының табағына у салынғанын терезеден көріп қалды. Қыздың терезені жаба қалғанын парасатты жігіт байқап қалып, тамақты ішпей, былай дейді: «Мынадай мақал бар: «Ел қамын жеген ер өлер де, ел қамын ойламағандар оның еліне еге болар».

Бұл хабар сұлтанға жеткен соң, сұлтан қызғаншақ балаларына ұрысып, әр қайсын әр жерге хакім қылды. Сөйтіп еңбегі сіңген ер орнында қалып, басқалары жөнімен кетті.

Бір үйге екі мейман сыя берер,

Ал екі сұлтанның басы бір елге сыймас.” [6, б.171].

Тағы бір хикаят: Ел билеуші бір сұлтан өз халқына тізесін қаттырақ батырып жіберіпті. Адамдар ел-жұртын тастап, басы ауған жаққа көшіп кете бастапты. Босап қалған уәлаятқа жау дереу ие болып алыпты.

Бұдан кейін осы пікірді дәлелдейтін төрт жол өлең берілген.

Куч билан битмас ишиң, ақча керак тур, ақча,

Акчалы киши мухтаж дагул дур кучка.

Мазмұны:

Қара күшпен іс бітпейді, ақша керек, ақша,

Ақшалы кісіге тіпті керек емес күш те [6, б.171].

Дегенмен ұлы ой алыбы Сағди Ширази да қыпшақ ақыны Сайф Сараи да өз дәуірінің перзенттері еді. Олар “жақсыдан – жақсы, жаманнан – жаман” туылады деп ойлады:

Бөрінің баласы болур ақыбат

Атаси киби ол хайрами бөри.

Неча көп иедурсан, сана бир кун ол

Урур захм, андан сақына йури.

Мазмұны:

Бөрінің бөлтірігі түбінде

Текке тартып, жыртқыш аң болып шығады.

Қанша бақсан да, күндердің күнінде

Захым келтірер, одан сақ бол [6, б.171].

Тағы бір хикаяны мысал етіп келтірейік.

Хикаят: Меккеге қажы болу үшін бара жатқан бір топ жолаушы өзара жанжалдасып қалыпты. Қызыл кеңірдек болғанша ұрысып, шаштарын жұлысып, әбден төбелесіпті. Сонда төбелеске араласпай, жайбарақат түйе үстінде отырған бір жолаушы ұрыс-керіске таңырқап

айтқан екен: “Ғажап, ә?! Сүйек пешке шахмат тақтасының қарсы жақ бетіне жеткенде күшейіп, табанда Ферзь болып кетеді, яғни бұрынғысынан қасиеті артады. Ал, қажы болуға келе жатқандар бүкіл сахараны кесіп өтіп, енді Меккеге жете бергенде бұрынғы ізгі қасиеттерінен айрылып қалғаны қалай?!” [6, б.173].

“Гүлстан бит-түрkte” әдептілік, тілге сақ болу, өсек айтпай, сыпайылық сияқты көптеген этикалық мәселелерді қозғайтын хикаяттар көп. Мысалы:

“Мың батпан келетін тасты қаңбақ құрлы көрмейтін бір алып палуан бұрқан-талқан болып ашуланып тұр екен.

- Бұған не болған? - деп сұрапты біреу.

Сонда әлгі палуанның көршісі тұрып:

- Мың батпан тасты ұршықтай иретін көршім еді. Бүгін ол менің бір ауыз сөзімді көтере алмай, бүлініп жатыр - деп жауап беріпті” [5, б.270].

Ақын “Гүлстан” дсананында өзінің өткен өмірінен де мағлұмат беріп, ақындық жолға ден қойғандығын, ғылым-білімге ұмтылғандығын ерекше атап өтеді.

«Қамысты» жұрты менің туған елім еді,

Білсеңіз: мені шет жерге әкелген білім еді.

Сарайға келген соң ғұмырымды өлеңге арнадым

Сараидың шайырымын, елдің кедейімін [5, б.271].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы (оқу құралы). 1-кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 467 б.
2. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падения. – М.-Л., 1950. – 313 с.
3. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: 1987. – 170 б.
4. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV в. “Тулистан” С.Сараи. – Алма-Ата: Наука. Часть I и II, 1975.
5. Ежелгі дәуір әдебиеті / Құраст: А.Қыраубаева. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
6. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.
7. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
8. Сағындықов Б. XIV ғасыр түркі жазба ескерткіштерінің салыстырмалы лексикасы. Канд. Дис. Автореф. – Алматы, 1977. – 28 б.

ҚОРҚЫТТАН ҚАЛҒАН АСЫЛ ҚАЗЫНА

ҚҰРМЕТ ЕРМЕКҰЛЫ

ГМУ-19-2к тобының студенті

БИЛЯЛ Б.Қ.

Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, филология магистрі

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада түркі тілдес халықтардың эпикалық жырларының ішінде қағаз бетіне ертерек түскендерінің бірі – «Қорқыт ата кітабы» туралы айтылған. Бұл кітап дүниежүзі ғалымдарының назарына ерте ілінген, әрі соған лайық көп зерттелген құнды шығарма. Бұның түйіні - Қорқыттың өмірі, оның өшпес өнегесі, өнерге деген сүйіспеншілігінде жатса керек.

Түйінді сөздер: Қорқыт ата, дастан, кейіпкер, жырлар, тарихи адамдар.

Түркі тілдес халықтардың эпикалық жырларының ішінде қағаз бетіне ертерек түскендерінің бірі – «Қорқыт ата кітабы» [3]. Бұл кітап дүниежүзі ғалымдарының назарына ерте ілінген, әрі соған лайық көп зерттелген құнды шығарма. Қазақ аңыз-әңгімелерінде

айтылатын Қорқыттың даналық, көрегендік, қобызшылық, жыршылық қасиеттерін, сондай-ақ, жер кезіп, ел аралап ауруға, кеселге қарсы күрескенін «Қорқыт ата кітабы» да растайды. Бұл дастанды оқи отырып, Қорқыт атаның оғыздардың басына түскен қиындықтарды шешіп отырғанын, қандай бір қиындық кездесе де ел оны Қорқытпен ақылдасып отырғанын көреміз. Мұнда ол белгілі бір тарихи кезеңде өмірде болған адам ретінде суреттелген. Қорқыт бұл жырлардың төтелей қаһарманы емес, тек айтушысы, оғыздар заманындағы эпостық жырдың атасы. Сонымен, бұл кітапқа Қорқыттың өз образы емес, оның жырлаған дастандары енгендігін көреміз.

Көптеген орыс және басқа ұлттар ғалымдары да Қорқыт туралы толып жатқан аңыз-әңгімелерді жинаған. 1815 жылы неміс ғалымы Х.Ф. Диц Дрезден кітапханасынан «Қорқыт ата кітабының» 12 жырдан тұратын нұсқасын тауып, сегіз жырын неміс тіліне аударып жариялайды. Дрезденде сақталған «Китаби Деде Коркут» жырын түрік тілінде бірінші рет басқан мұғалім Рифат, одан кейін қазақтар мен түрікмендер айтылатын көп қария сөздерді толығынан кіргізіп, жаңадан басып шығарған Стамбул университетінің профессоры Орхан-Шайық Гокий, Ватикан мен Дрезден нұсқаларын бірдей қамтып, бірінде жоғын екіншісінен алып, жаңадан бастырған Ясухарен Ерған. Олармен қатар әдебиетші ғалымдар Илхан Батгоз бен П.Н. Баратау өз үлесін қосқан. 1891-1922 жылы академик В.В. Бартольд «Қорқыт ата кітабын» арнайы зерттеген және орыс тіліне аударған [11]. «Деде Коркут» дастанын терең зерттеп, ол туралы дүние әдебиетіне көп үлес қосқан түрік ғалымдары. Олардың ішінде сақталған Қазақстан жер аттары осы нұсқаның екеуінде де жарқын түрде кездеседі» [9, б.171]. Осы пікірге дәлел «Қорқыт ата кітабының» жырларындағы көп жолығатын жер аттары Арку (Арқа) белі, Ала-тағ, Алты-ағаш, Қазылық тауы, Шу өзендері, Жайық суы, Сыр бойы т.б. «Қорқыт ата кітабындағы» жырлардың мазмұны халықтық эпостарға сай баяндалып отырады. Қазақ эпостарына жақын келетін жайлар мен нақылдар өте жиі ұшырасады. Ә. Қоңыратбаев қазақ эпосын өзінің тегі мен жанры жағынан он салаға бөліп, үшінші салаға – оғыз эпосына «Қорқыт ата кітабын» жатқызады [9, б.19].

«Қорқыт» дастанына негізгі кейіпкер болған тарихи адамдар. Олардың кейбір варианттары Сыр бойында, Арал теңізінің жағасында, Ұлытауда сақталып келген. Қорқыт жырларының негізгі желісі күрделі сюжеті Оғыз-Қыпшақ заманындағы ел басқарған кемеңгер, ойшыларды қадірлеу [9, б.173]. Соның бірі – Қорқыттың өзі ғажайып ерлігімен халыққа қорғаныш болған, халық сүйіспеншілігіне бөленген адам, алыптардың ішінен көзге бірінші түсетін Ер Қазанбек – «барлық алыптардың ұлы ағасы, Түркістанның тірегі» [9, б.175]. Сөйтіп, «Қорқыт» хикаясын оқып отырып, Қорқыт заманында өзінің алып ерлігімен аты шыққан, халық ерекше ардақтаған алыптар (батырлар) көп болғанын, сол сияқты шешен билер, ақылды данышпан сұлтандар да аз болмағанын көреміз. Қорқыт өмір сүрген дәуірдің айтулы тұлғаларында оның мұрасынан танимыз.

«Қорқыт ата кітабы» 12 жырдан тұрады, 12 жырдың қосындысы деуге болады. Мұнда оншақты ғасыр ішінде өмір сүрген он шақты ру, тайпа ұлыстардың өткен дәуірінде сай оқиғалар суреттеледі. Жыр оқиғасы әр түрлі географиялық ортада өтеді (Алтай, Орта Азия, Жетісу өңірінде, Сыр бойы, Сардала (Дешті Қыпшақ), Парсы, Кавказ т.б. «Қорқыт ата кітабына» енген әңгімелер бір кезде, жоғарыда айтылған оғыздарға қараған өлкелерді жайлаған көптеген халықтардың ертегі-аңыздарынан алынып құрастырылған сияқты. Бұл туралы көптеген ғалым-зерттеушілер ой-пікірлер айтысып, мынандай түйінге келген: «Қорқыт ата кітабы» 12 түрлі жырлардан құралады десек, соларды тарихи-шежірелік арқауға сай үш кезеңге бөлуге болады:

Оғыз-қыпшақ ұлысының ұйымдасу кезеңін суреттейтін жырлар. Бұлар I, III, V, VII, VIII жырлар жатады.

Түркмен (оғыз) және пешене (пешенег) тайпалары арасында 34 жылға созылған алалықтарын суреттейтін жырлар. Оған: II, IV, VI, IX, X, XI жырлар жатады.

Оғыз-қыпшақ ұлысының ыдырау кезеңін білдіретін жырлар. Бұған көбіне ішкі оғыздарға қарсы бас көтерген Аруз туралы XII жыр жатады. Бірақ алалық нышандары Басат, Домрун, Еміре Бұқаш жырларының өзінде де бар [12, б.24].

«Қорқыт ата кітабына» енген жеке жырлар кейде бір-бірімен үйлеспей, өзара қабыспай жатады. Қорқыт дастанындағы он екі жырдың кейбіреулері бір қаһарман арқылы, бірдей оқиға бойынша өзара байланысты десек те, бірақ олар кітапта хронологиялық тәртіп бойынша орналаспаған. Мысалы: Қазан батыр жөніндегі жырлар циклын алайық. Бұл циклға II және IV сонымен бірге XI жырлар кірген. «Қорқыт ата кітабында» алып Қазан туралы хикая екінші жырдан басталады. Бұл жырда Қазан туралы хикая екінші жырдан басталады. Бұл жырда Қазан Бекұлы Ораз-Бек ер жеткен жігіт, бек, тіпті, үш жүз батырды басқарып, әкесі аң аулауға кеткенде, ел күзетіп қалады. Ал, кітапта бұдан кейін төртінші жырда Ораз-Бек әлі кәмелетке де тола қоймаған, соғысып көрмеген, қылышты жөндеп ұстай алмайтын бала жігіт. Ол бірінші жырда Қазан-Бектің баласы әлі ақыл-есі кірмеген жас нәресте ретінде суреттеледі. Тағы бір айтар жай, сегізінші жырда Төбекөздің қолынан қаза тапқан кейбір қаһармандар бар. Осындағы өліп қалған қаһармандар кейінгі хикаяларда, дәлірек айтсақ, он бірінші жырда Қазан-Бекті тұтқыннан құтқарады. Мұның бәрі «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың әрқайсысы алғашқыда жеке-жеке дербес дастандар түрінде өмірге келгенін, кейінірек жинақталып, тұтас бір шығармаға айналғанын, сол бөлек-бөлек жырлардың басын қосу кезінде композициялық кемшіліктер орын алғанын дәлелдейді. Осы кемшіліктерді еске ала отырып, зерттеуші-ғалым Н. Келімбетов «Қорқыт ата кітабындағы» жырларды оқиғалардың логикалық жүйесіне қарай ретке келтіріп, он екі жырды төмендегідей тәртіп бойынша орналастырады: I, III, XI, IV, II, VIII, V, VII, VI, IX, X, XII [13, б.119].

«Қорқыт ата кітабы» өте көркем тілмен жазылған эпос. Мұндағы оқиғалар жай ғана баяндалмай, әсем суреттелген. Әдебиетте баяндау бар, суреттеу бар. Баяндау шындықты әншейін хабарлап, ауыз-екі айтып қана тынса, суреттеу құбылысты көзге елестетеді, жай сөйлемейді, сөзден өрнек төгеді:

«Жалғыз ұлым бар еді,
Қараңғы мынау дүниені,
Жарық еткен шам еді.
Сол балам, қайда, көрдің бе?
Асыл туған ақ денем,
Ақ сүтімді аялап,
Одан басқа емген бе?
Жылан келіп шаққандай,
Ішім от боп жанады.
Жүрегі құрғыр суынып,
Мазамды неге алады?»

«Қорқыт ата кітабы» негізінен прозалық жанрға құрылған. Мұнда өлең жыр түрінде ақ өлең, айтыс элементтері де кездеседі. Ақ өлеңдер көбінесе ұйқассыз, айтыс өлеңдері диалог түрінде болып келеді. Осы өлең шумақтары прозалық текстіне сіңіп кеткендігі – «Қорқыт хикаясындағы өзіндік композициялық ерекшелігі. «Түркі тіліндегі дастандарда қара сөздің сөзі құдды жыр жолдары секілді ішкі ұйқаспен тапқалталып айтылып, дыбыстардың өзара үйлесуі арқылы беріледі» [13, б.119-120]. Бұл дастанда өлең мен қара сөзді бір-бірінен ажырату қиын екенін дәлелдейтін мысал келтіруге болады: «...аш бозторғайлар сайрай бастағанда, ұзын мұрт бал арасы ұясынан өргенде, арғымақтар кісінеп дыбыс бергенде, таң атып, ақ пен қара көзге түскенде...» [3,19]. «...төбесі аспанға жеткен қарлы таулар қартайса, оған шөп шықпайды. Өзендер қомға толса, арнасынан су ақпас. Бие қартайса құлын бермейді, қызыл бұйра нар қартайса, бота бермейді...» [3, б.41]. Бұл дастанның тағы бір ғажабы – нақыл сөздер, мақал-мәтелдер көп кездеседі. «Тіл байлығын игеру, сөз қорын молайту деген әдебиетте бар және сол бай тіл мен мол сөзді суреткерлік шеберлікпен қолдану да бар. Әдеби тіл мен жай тіл емес, көркем тіл, демек, сұлу сөз. Баяғы ауыз әдебиетінің барлық кезеңінде тіл көркемдігі көбінесе түрлі-түсті бояу болғанда, сөз сұлулығы – мақал-мәтелдерде жатқан» [14, б.204].

Мақал-мәтелдер, нақыл сөздер «Қорқыт ата кітабында» молынан қолданылған. Жырдың өзі Қорқыттың нақыл сөздерімен басталады. Кіріспеге кірген мақал-мәтел, нақыл-

өсиет сөздерінде өткен заман кескіні, үй-тұрмыс жағдайы, ата-ана, ұл мен қыз, күйеу бала, табиғат көрінісі, хайуанаттар тіршілігінен түсінік беріледі. «Қорқыт ата кітабындағы» басқа әңгімелерде де нақыл сөздер кездесіп отырады. Мысалы, «Ат аяғы жүйрік, адам тілі жүйрік» - деген сияқты т.б. Қорқыт айтты дейтін мақалдар мен нақыл сөздердің өзінің мәнін жоймағандығы соншалық, оның кейбірі әлі күнге дейін қазіргі қазақ өмірінде қолданылып келеді.

«Қорқыт ата кітабының» айқындау тәсілі, яғни эпитеттер де аса шеберлікпен қолданылған. «Эпитеттер – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөздер» [14,209]. Мысалы, дастандағы батырлар «жау десе жаны тынбаған, ешкімнен қорқып қымбаған», ал мінген аттары «жел жетпейтін жүйрік арғымақтар» деп суреттеледі. Қорқыт дастанында көркем сөздің мәнерлілігін күшейте түсу үшін қайталау тәсілі кеңінен қолданылған. 3. Қабдоловтың кітабында қайталау тәсіліне мынадай түсініктеме берілген: «Бұл тәсіл екі түрлі: аллитерация – бірінғай дауыссыз дыбыстарды қайталау және ассонанс – бірінғай дауысты дыбыстарды қайталау» [14, б.208-209].

Мысалы:

Жеткенімде кеп жетпеске жеті ұрыстым,

Жеті қырқа орманның қасқырындай жұлыстым

деген екі жол өлеңді оқығанда, осында ылғи «ж» әрпін қайталайтын аллитерация да «е», «ы» әріптерін қайталайтын ассонанс та бар. Сондай-ақ эпоста жеке сөздерді қайталау әдісіне құрылған аллитерация да аз емес.

Жігіт, жігіт, бек жігіт,

Сөзімді тыңда сен жігіт.

Қорқыт хикаяларында әдеби тіл әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де орасан қажет тәсіл – құбылту, яғни троптың алуан түрлерін де кездестіруге болады.

Құбылту – сөздерді тура мағынасында емес, бұрма мағынасында қолдану, шындықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгерту кейде тіпті өзін айналдырып айту.

«Қорқыт ата кітабында» әдеби тілдегі ең басты құбылтулардың бірі – ауыстыру, яғни метафора, үлкен шеберлікпен қолданылған.

Метафора тәсілімен жасалған сурет: екі нәрсе қатар қойылып, бір-біріне баланады, өзара «сәуле түсіреді», сол арқылы оқырманның көз алдына үшінші нәрсенің суреті жайылады. Мысалы:

Қара тауымның шоқтығы – ұлым!

Қанды суымның тасқыны – ұлым!

Құбылтудың ұлғайту, яғни гипербола және кішірейту үлгілері яғни литота, түрлері де дастанда кең пайдаланылған. Мысалы, алпыс құлаш бойы бар, алпыс батпан күрзі ұратын, дәу садақ тартатын батыры бар екен», «қос жаңғақ симайтын оймақ ауыздым». Міне, осындай ұлғайту мен кішірейту үлгілері жырда толып жатыр.

«Қорқыт ата кітабында» ажарлаумен, құбылтумен қатар айшықтау, яғни фигураның да түрлері кең қолданылған. Жырларда айшықтаудың сұрай арнау, зарлай арнау түрлері кездеседі. Мәселен:

Келген жеріңді сұрайын, жерің қандай?

Қараңғыда адассаң, үмітің қандай?

Ту ұстаған жоғарғы ханыңыз кім?

Майдан күні ат ойнатқан алыбыңыз кім?...

Қорқыт хикаясында айшықтаудың кезекті қайталау және әдепкі қайталау тәсілдері де аса шеберлікпен кең қолданылған.

Н. Келімбетовтің айтуы бойынша «Қорқыт ата кітабының» көне түркі тіліндегі түпнұсқасындағы өлең сөздерінің ритмикалық құрылысы мен эмоциялық интонация бір-бірімен үйлесіп, тұтасып жатады [13, б.120].

Сонымен, Қорқыт жырларында көркем сөздің ежелгі тәсілдерінің бірі – қайталау және ғажайып эпитеттер, алуан түрлі құбылыстар, әсіресе, анафора мен эпифора тәсілдері керемет теңеумен қатар қанатты сөздер, мақал-мәтелдер аса үлкен шеберлікпен қолданылған.

Сонымен қорытындылап келгенде, «Қорқыт ата кітабының» оғыз-қыпшақ дәуірінің көркем сөзбен бейнеленген көне тарихын, әдебиет үлгілерін, ақындық дәстүрін, қанатты сөздерін, наным-сенімін, салт-санасын т.б. біздің заманымызға жеткізген қаһармандық эпосы деуге болады. Және «Қорқыт ата кітабындағы» философиялық толғаныстарға толы нақыл-өсиет сөздер, афоризмдер, мақал-мәтелдер т.б. бертін келе әдебиеттің қалыптасуына, кейінгі ғасырларда шыққан шығармалардың өмірге келуіне өзінің игі ықпалын тигізіп, әсері болды деуге болады.

Қорқыттың қалдырған мұрасының хатқа түсуі, оның қолдан-қолға көшіп, ірі мұражайларда сақталуы ғылымда дәлел мен дәйек ретінде нақтыланған. Ғылыми тұрғыдан одан кейінгі зерттелуінде де бұл мәселелер қалыс қалмай айтылып келеді. Алайда, біз бұл мәселені арнайы сөз ете отырып, өз тақырыбымызға байланысты жалпы жұрттың оған деген көзқарасы, оны өзінше дәріптеуін жұмысқа арқау еттік. Бұл сырды ауыздан-ауызға көшкен аңыздар айтады. Керек десеңіз ежелгі батырлық жырлардың сарындары мен ертегінің елесін Қорқытқа байланысты ауызша тарих айнадай қылып көрсетеді.

Бұның түйіні Қорқыттың өмірі, оның өшпес өнегесі, өнерге деген сүйіспеншілігінде жатса керек.

Себебі, өнерге деген құрмет өлшеусіз. Оның нақты белгісін Қорқыт туралы баяндайтын қазақтың әпсана-хикаяттарыда дәлелдей түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.
3. Қорқыт ата кітабы. / Аударған: Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 282 б.
4. Диваев А. Этнографические материалы / В сбор: материалы Сыр-Даринский бол. 1895-1902. т. 1-4.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
6. Адамбаев Б. Алтын сандық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 236 б.
7. Радлов Б.Б. Кодекс Куманикус. – М, 1947. –214 с.
8. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17 том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 352 б.
9. Қоңыратбаев Ә., Марғұлан Ә. Эпос және оны айтушылары. – Алматы: Қазақстан. 1975. – 174 б.
10. Қорқыт. Елім-ай. / Ред. Жарқынбеков М. – Алматы: Өнер, 1987. – 251 б.

ҚАЗАҚ, ТАТАР, БАШҚҰРТ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

ЖАКМЕТБЕКОВА А.

Ә-20-2 т. студенті

АКШАБАЕВА Л.М.

Ғылыми жетекшісі, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада қазақ, татар, башқұрт ауыз әдебиеті үлгілерінің ұқсастықтары мен өзгешеліктері талданады. Қазақ пен татар халықтарының тарихына көз жіберсек, бұл туысқандық тамырларының тіпті тереңнен, сонау көне ғасырлардан басталатынын көреміз. Екі халықтың шыққан тегі бір – тарих сахнасына біздің дәуіріміздің басында-ақ көріне бастаған сонау көне түркі тайпалары. Сондай-ақ бұл екі ел бірі- қазақ, екіншісі – татар атанып, тарих сахнасына шыққанан бері негізінен бір өлкені мекендеп, көп ғасырлар көршілес қонып, іргелес тұрып өмір сүріп келеді.

Түйінді сөздер: қазақ, татар, туыстық, ауыз әдебиеті үлгілері, ноғайлы одағы.

Әдебиеттің басқада құбылыстары сияқты әдеби байланыстың да өзіндік пайда болу процесі, даму жолы және оның тарихи кезеңдері болады. Бұл құбылыстар көбінесе әдебиетті жасаушы халықтардың тарихи байланысына, саяси-экономикалық және мәдени қарым-қатынасына негізделеді.

Қазақ пен татар халықтарының тарихына көз жіберсек, бұл туысқандық тамырларының тіпті тереңнен, сонау көне ғасырлардан басталатынын көреміз. Біріншіден екі халықтың шыққан тегі бір – тарих сахнасына біздің дәуіріміздің басында-ақ көріне бастаған сонау көне түркі тайпалары. Екіншіден бұл екі халық көп уақыт бойы әуелі (V-VIII ғасырларда) Түрік қағанатының, кейін (IX-XII ғасырларда) Дәшті қыпшақ одағының, ақырында (XIII-XV ғасырларда) Алтын Орда хандығының құрамына кіріп, бір мемлекеттің қол астында өмір сүрген. Қазақ татар әдебиеттерінің көптеген көне ортақ үлгілері көбінесе осы кезде жасалған [1, б.139]. Үшіншіден бұл екі халық кейін сол көне түркі – монғол тайпалары құрған қоғамнан бөлініп шығып, бірі бұлғар-татар одағының, екіншісі – үйсін-қыпшақ одағының негізінде өз алдына жеке халық болып қалыптасқан. Төртіншіден, бұл екі ел бірі- қазақ, екіншісі – татар атанып, тарих сахнасына шыққанан бері негізінен бір өлкені (Еділ-Жайық өзендерінің бойлары мен Орал-Алтай тауларының арасын) мекендеп, көп ғасырлар көршілес қонып, іргелес тұрып өмір сүріп келеді.

Осыған байланысты олардың басынан кешірген тарихи тағдырлары да бір болып, ұлттық мүдделері үнемі ұштасып жатты. Мәселен, қазақ – татар халықтары Шыңғыс пен Бату бастаған монғол шапқыншыларының шабуылына бірдей ұшырады. Кейін Қазан, Астрахань, Қырым, Сібір және Қазақ хандықтары болып бөлінген кездердің өзінде де қазақ, татар халықтары өзара экономикалық байланыс жасап, бір-бірімен сауда қатынастарын жүргізді. Тіпті қазақтар мен татарлар бір кезде Ноғайлы одағын құрып, бір хандық болып та тұрды. Қазақтың көптеген батырлық және лиро-эпостық жырлары көбіне осы дәуірде пайда болған.

Міне, осы түбі бір туыстық, көне көршілік, тарихи тағдырластық және экономикалық қатынас екі елдің мәдени өміріне, соның ішінде әдебиетіне де елеулі әсерін тигізіп, олардың өзара жақындасуына себеп болды. Мұны, әсіресе екі халықтың ежелгі заманнан бері сақтанып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілеріне көз жіберсек анық аңғарамыз. Бұл жөнінде белгілі татар ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор Х.Усман былай деп жазады: «Қазақ – татар әдебиетінің қарым-қатынас, өзара байланыс тарихы өте тереңнен басталады. Олардың түп тамыры, бастау бұлағы біздің халықтарымыздың ауыз әдебиетінде жатыр. Ескі Орхон-Енисей жазуы мен Махмут Қашқари сөздігіне үңілсек, олардан біздің тілімізде күні бүгінге дейін ортақ мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Мұндай туыстас шығармалар кейігі замандарда да кем түспейді. Әсіресе эпос төңірегінде аса қызғылықты жәйттер бар...» [1, б.26].

Расында да, қазақ-татар халықтары жасаған ауыз әдебиеті үлгілері үнемі өзара ұқсап, ұштасып жатады. Бұл жағынан алып қарағанда, олар бір көрікті бақшаның қос гүлі тәрізді. Олай дейтін себебіміз: Бұлар бірігіп жасаған ертегі-аңыздар, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар, батырлық және лиро-эпостық дастандар бір-біріне өте ұқсас. Тіпті, олардың кейбіреулерінің қай халықтікі екенін де айыра алмайсың. Мәселен, Көз – қорқақ, қол – батыр, Ер жолдасы тәуекел, Жатып қалғанша, ятып қал, Бітер істің басына, жақсы келер қасына, Өнер алды-қызыл тіл, Өнерді үйрен, үйрен де жирен, Ұста – әруақ, Жан аямаған жау алар, мал аямаған дау алар, Ат аунаған жерде түк қалар [2, 17; 6, 256] – деген қазақ-татар мақалдарының мән-мағына жөнінен еш айырмасы жоқ. Өзгеріс тек жазылуы, оқылуы және айтылуында ғана.

Жоғарыда қазақ пен татарлардың тіпті бір кезде бірігіп Ноғайлы одағын құрып, бір хандықтың қол астында өмір сүргенін айтып, өткен болатынбыз. Қазақтың көптеген батырлық жырлары мен лиро-эпостық дастандары міне осы Ноғайлы дәуірінде туған. Бұл жөнінде қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы, қазақ-татар халықтарының тарихи байланысын терең зерттеп, олардың ауыз әдебиеттерінің нұсқаларын көп жинаған Ш.Ш.

Уәлиханов былай деп жазады: «Туысқан ноғай мен қазақ ордаларының бірігіп өмір сүрген кезі қазақ дастандарында алтын ғасыр есебінде жырланады. Жиренше шешен, Әз Жәнібек және ноғай философы Асан қайғы атына байланысты әңгімелер, ертегі-аңыздар және нақыл сөздердің көпшілігі сол кезде туған. Оларды дала тұрғындары осы уақытқа дейін пайдаланады...»

Орталық Азиядан Еділ бойына жөнкіген Жоңғар қалмақтары ноғай мен қазақ ордасына шабуыл жасап, жат жерлік жаулар оларды өздерінің туған жерлерінен ығыстырады, талан-таражға ұшыратады, қазақ пен ноғайдың туысқандық одағын ажырытады. Қалмақтардан ығысқан ноғайлар Еділ мен Оралдың ар жағына кетеді. Ал, қазақтар оңтүстікке ауады. Ноғай мен қазақтың осы екіге айырылуы жөнінде шығарылған, бүкіл дала тұрғындарына мәлім жоқтауды дала күйшілері осы уақытқа дейін ұмытпай қобызда ойнайды. Мұны естіген ақсақалдардың көзіне жас келеді.

Ормамбет би өлгенде,
Он сан ноғай бұлгенде,
Қара орман күйгенде...

деп жырлайды дала Бояны (жыршысы) [3, б.218]. Ш.Ш.Уәлиханов ноғайлы дәуірінде жасалған әдебиетке татар, қазақ арасына кең тараған «Едіге», «Орақ батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Шора батыр» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» дастандарын жатқызады.

Татар мен қазақ халықтарының бір кезде бір хандықтың қол астында өмір сүріп, көптеген әдебиет нұсқаларын жасағанын ауыз әдебиетін көп зерттеген ақын С.Сейфуллин де растайды. Ол өзінің қазақ әдебиет тарихына байланысты еңбектерінде, тіпті «Ноғайлы дәуірінде туған әдебиет» деген арнаулы бөлім енгізеді. Сәкен ертедегі ноғайлы дәуірі (XV-XVII ғ. асырлар) кезінде жасалған әдебиет нұсқаларын қазақ, татар, башқұрт, өзбек, қарақалпақ тағы басқа халықтардың бірігіп жасаған ортақ әдебиеті деп есептейді. Бұған ол көбінесе, батырлық жырларды және лиро-эпостық дастандарды жатқызады. Мәселен, С.Сейфуллин былай деп жатқызады: «Қазіргі Қырым, Астрахань, Қазан, Еділ бойлары, Башқұртстан, Өзбекстан, Қарақалпақ және басқа жерлердегі түркі-монғол руларының ол заманда ноғайлы елі атанғандары, ертедегі ноғайлы батырлары туралы айтылған жырларды, әңгімелерді «біздікі еді» десе айтуларына болады. Олай айтуға хақылары да бар. Ноғайлы заманындағы ноғайлының батырлар әңгімесіне бәрі де ортақ деуге болады. Оларға... қазіргі қазақтар да ортақ» [4, 299].

Ал, енді, Алтын Орда ыдырап, оның қарамағында отырған ноғайлы елі бытырап, одан қазақ рулары бөлініп, өз алдына халық құрған кездегі татар және қазақ әдебиеттерінің жайы жөнінде Сәкен тағы былай дейді: «Қалың ноғайлы бірте-бірте бытырап, бөлек-бөлек болып, жан-жаққа – «ұлы-ұрымға, қызы-қырымға» тарасып кеткенде, қазақ атанып кеткен ноғайлылар өзінің ноғайлы заманындағы, ноғайлының бытырай бастаған заманындағы батырлар әңгімелерін өздері қазақ болып кеткен соң да ұмытпаған. Қазақ болған елден өзге жерлердегі ноғайлылардың көбі ол батырлар жырларының ұзын ырғаларын да ұмытып қалып, тек қана қысқа әңгімелерін ғана сақтап қалған. Тіпті кейбір ел қысқа әңгімелерінің өзін де ұмытып қалған... Ертедегі, ноғайлы заманындағы батырларды әңгіме қылған жырлардың қайсысын алсаң да, қазақ болған елдің ауыз әдебиетіндегісі өзге түркі-монғол руларының бәрінікінен де екі есе немесе талай есе көлемді, талай есе толық сақталып келген...» [4, б.299]. Мұнан кейін С.Сейфуллин ноғайлы дәуірінде жасалған әдебиет нұсқаларына «Едіге», «Қобыланды», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Жабай батыр», «Нәрік ұлы Шора батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» дастандарын жатқызады да, өзінің бұл пікірін осы поэмалардан үзінді келтіре отырып дәлелдейді.

Қазақ ғалымы Ш.Ш.Уәлиханов пен ақын С.Сейфуллин тарапынан айтылған бұл пікірлерді татар ғалымы проф. Х.Усман да толық қуаттайды. Мәселен, ол былай деп жазады: «Бір кезде Қара теңіз жағасынан Алатау бөктеріне дейін созылып жатқан сонау Дәшті Қыпшақ дәуірінде көптеген ортақ эпостық жырлармыз осы аталған аралықтың Батысы мен Шығысында бір үлгімен, құдіретті күшпен жаңғырып, айырмасыз, айна-қатесіз айтылған да

жырланған.

Татар халқының тарихи дамуындағы одан бергі сан алуан өзгерістерге байланысты олардағы эпостың даму жағдайлары да өзгеріп кетті. Татардың халықтық шығармашылығы өзінің бұдан кейінгі даму дәуірінде бәйіт, қысқа жырлар түріне ауысты да, ал қазақтар болса, сол эпостың байырғы батырлық жыр дәстүрін одан әрі байытып әкетті» [5, 26]. Сөйтіп қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы Ш.Уәлиханов, ақын С.Сейфуллин, сондай-ақ белгілі татар ғалымы, проф. Х.Усман да қазақ-татар әдебиеттерінің түпкі тектерінің бір екендігін, олардың алғашқы нұсқаларының көбінесе бірігіп жасалғанын айтады. С.Сейфуллин мен Х.Усман оның үстіне, әлгі бірігіп жасалған ортақ әдебиет үлгілерінің татарларға қарағанда қазақ арасында молырақ және толығырақ сақталып қалғанын атап өтеді.

Бұлардың бұл пікірлерінің дұрыстығын қазақтың батырлық жырларымен танысқанда анық байқауға болады. Мәселен, есімдері қазақ, татар халықтарына бірдей мәлім Едіге, Орақ Мамай, Қобыланды, Алпамыс, Шора жөнінде екі ел арасында да көптеген өлең-жырлар мен ертегі - аңыздар бар. Бірақ қазақтың бұл батырлық жөніндегі өздерінің ой-пікірлері мен ой-қиялдарын ертегі-аңыз, яғни қарасөз түрінде ғана жеткізген. Бұған мысал ретінде Алпамыс батыр туралы шығарманы алуға болады. Қазақ ішінде «Алпамыс батырдың» негізінен үш версиясы болса, соның үшеуі де ұзақ өлең-жыр, яғни батырлық дастан түрінде сақталған. Ал, татардың «Алпамша» атты ертегісінің әр кезде жазылып алынған екі нұсқасының екеуі де ертегі, аңыз-әңгіме, яғни қарасөз түрінде жазылған. Қазақ-татардың «Алпамыс» атты батырлық жыры мен көркемдік ерекшеліктері мен олардың арасындағы өзара ұқсастықтар мен айырмашылықтар жөнінде академик жазушы М.О.Әуезов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, проф. Н.С. Смирнова, филология ғылымдарының кандидаттары А.А. Валитова мен Т. Сыдықовтардың ғылыми-зерттеу еңбектерінде өте жақсы айтылған [6, б.566].

Ал, енді татар мен қазақ халықтарының Алпамыс жөніндегі шығармасын өзара салыстырып қарағанда көптеген ұқсастықтарды табуға болады. Мәселен, Алпамыс туралы қазақ жыры мен татар ертегісінде де батырдың қалыңдығына үйленуі, өзіне лайықты ат тандап алуы, өзіне қарсы болған ханға сапар шегуі, батырдың тұтқынға түсіп, зынданда отыруы, жабайы қаздың қанатына хат байлап, оны өзі өскен өлкесіне жіберуі, әйеліне басқа біреудің үйленбек оймен құда түсіп жатқан кезінде батырдың еліне қайтып оралуы т. б. жағдайлар өте ұқсас келіп отырады. Бірақ бұл шығарма мазмұнының ұқсастығы емес, тек сюжет желілерінің жақындығы ғана деп түсіну керек. Өйткені, татар ертегісі мен қазақ жырын қатар салыстырып отырсақ, олардың арасында елеулі айырмашылықтардың бар екендігі байқалады. Мәселен, егер «Алпамыстың» қазақша версияларында: батырдың ата-анасының баласыз болу жайы әңгімеленсе, «Алпамша» атты татар ертегісінде бұл жоқ. Сол қалыңдығының ата-аналарының аттары да аталмайды. Сондай-ақ татар ертегісінде айтылатын Алпамшаның әйелі үшін бәсекеге түсуі, Алпамша мен Сандуғаштың бірігіп патшаға қарсы тұруы, батырдың үстемшіл Қылтапшен соқтығысуын баяндайтын эпизодтар қазақ версиясында басқаша баяндалады. Алпамшаның қараңғы түнек, түпсіз құдықтан босанып, сау-саламат еліне қайтып оралуы да басқаша. Сонымен бірге татар ертегісінде мыстан кемпірдің айла-амалы да айтылмайды. Қатысушы адамдардың да аттарында да атап айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мәселен, қазақ жырындағы Алпамыс, татар ертегісінде - Алпамша, Гүлбаршын-Сандуғаш, Тайшық – Қылтап, т.с.с. болып келеді.

Татар ертегісін «Алпамыстың» қазақша версияларымен қатар алып қарағанда, олардың өмірдегі құбылысты беру тәсілдерінде де айырмашылықтар кездесіп отырады. Ол айырмашылықтар көбінесе қиял-ғажайыптық жайларға байланысты құрылған. Алпамыс жайындағы эпикалық жырды халық Еділ жағалауына әкелгенде, ол татар халқының өзіндік төл көркем туындысы болып саналып кеткен. Ал, бұлардағы, яғни эпикалық жыр мен ертегінің арасындағы айырмашылық жайларды қазақ пен татар халықтарының өмір шындығының әртүрлі болып келуі, елдердің бастан кешкен тұрмыс жолының әр қилы болуынан деп түсіну керек.

Алпамыс батыр сияқты Қозы Көрпеш- Баян сұлу туралы да екі ел арасына бірдей тараған таңғажайып тамаша аңыз бар. Мұнда да, қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлуы» екі

жастың арасындағы адал махаббаты мадақтаған лиро-эпикалық дастан түрінде жетсе, татар аңызы Қозының ерлігін көрсетуге бағытталған шағын ертегі түрінде ғана сақталған. Бірақ осы дастан мен ертегінің көтерген тақырыбы. Айтайын деген ой-пікірі, мазмұны мен сюжетінде де елеулі ортақтық пен ұқсастық бар. Мәселен, екі елдің аңызында да екі бай (бірде олар хан немесе рубасы) аңға шығып жүріп, далада құда болады, кейін бір құда өледі де, қалыңдықтың әкесі: «Жетім ұлға қызымды бермеймін» деп, қоныс аударып көшіп кетеді. Жас батыр Қозының балалық шағы да бірдей суреттеледі. Баянға аттанар жолдағы оған кездесетін кедергілер, қиыншылықтар да бір пектес. Қозы мен Баян арасындағы дәнекердің – бозторғайдың әрекеті, тағдыры ұқсас. Екі аңыздың да екеуінде Қозы Баянға аташа бала болып келеді. Екі нұсқаның екеуінің де соңы кейде қайғылы, кейде бақытты болып аяқталады.

Осы аталған негізгі ұқсастықтарына қарағанда, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының о бастағы нұсқасы біреу-ақ екені сезіледі. Өйткені екі жастың арасындағы мөлдір махаббатты жыр еткен бұл тамаша әр елдің өз топырағында туа қалған күннің өзінде осыншалықты бірін-бірі қайталайтын ұқсастықпен жырланбаса керек еді. Сонымен қатар бірнеше ғасырлар бойы жырланып, айтылып келе жатқандығы себепті, бір тілден екінші тілге ауысқанда, сол халықтың қасиетін бойына сіңіріп отырған. Ал, келе-келе қалыптасып, сол елдің дербес бір шығармасына айналуы әбден ықтимал. Бұл ретте жырды қабылдаған ел өз басынан кешірген тарихи кезеңдерді, өз елінің ұлттық дәстүрлерін, әдет-ғұрып, салт-санасын, тұрмысы мен психологиясын асқан шеберлікпен шығармаға дарыта да, оны дамыта да білген. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанын, оның идеялық-көркемдік қасиеттері мен толып жатқан версиялары, варианттарын салыстыра зерттеп, олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерін ашқан академик М.О.Әуезов, Қ.Жұмалиев, профессор М.Ғабдуллин, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаевтардан бастап, бұл дастанды татар, башқұрт, алтай нұсқаларымен салыстыра талдаған М.Жолдасбековтерге дейін осы пікірге саяды [7, б.354].

Сондай-ақ татар арасында көп жырланған, сюжеті шығыстан ауысқан «Жүсіп-Зылиқа», «Таһир-Зухра», «Ләйлі-Мәжнүн», «Сейфіл-Мәлік», «Боз жігіт», «Шәкір-Шәкірат» дастандары қазақ арасында да ерте кездің өзінде-ақ белгілі болған. Ал, «Қожанасыр әңгімелері», «Тотының тоқсан тарауы», «Қырық үззір хикаялары», «Мұңлық-Зарлық» жырлары қазақ даласында қандай құрметпен айтылса, татар ноғайларында да сондай сүйіспеншілікпен жырланған. Бұл эпостар мен дастандардың ертегілер мен аңыздардың бүкіл Орта Азия халықтарына, соның ішінде қазақтар мен татарларға да етене болып кеткені соншалық, кейде бұлардың кейбіреулерінің түп төркінін табудың өзі де қиын.

Ал татардың халық ақыны Ғ.Тоқай өз халқы әдебиетінің XX ғасырға дейінгі осы артта қалу себепін, былай деп жазды: «Не үшін біздің татарлар дүниеде осынша ғасыр өмір сүріп, жөні түзу бір өлең жаза алмаған? Әлде өлеңді шығарушылар болып, оны жазып алушылар болмады ма? Сөйтіп олар өлеңдер өзін шығарушылармен бірге жерге көмілді ме? Оған дейін еркіндік болмады дейін десен, бізден басқа халықтарда да оған дейін еркіндік жоқ еді». Татар әдебиетінің тарихы туралы жазған ғылыми еңбектерінің бірінде профессор М.Ғайнуллин: «татар әдебиеті өзінің тақырыбы, көтерген мәселелері, идеялық және көркемдік дәрежесі жөнінде орыс әдебиетінен кем дегенде бір ғасыр артта қалып отырды. Мәселен, орыс әдебиетінде ХУІІІ ғасырдың өзінде-ақ көтеріліп, шешімін тапқан мәселелер татар әдебиетінде тек ХІХ ғасырдың екінші жартысында ғана күн тәртібіне қойылды. Осыған байланысты татар әдебиеті өзінің тақырыбы, идеясы, мазмұны, жанр түрлері, көркемдік жағынан орыс әдебиетінен көп төмен тұрды» [8, б.18] - деп жазады.

Қазақ елінің Ресейдің қол астына түгелдей қосылып бітуі ХХ ғасырдың орта тұсы десек, сол кездің өзінде-ақ қазақ қауымы, қазақ әдебиеті орыстың орат мәдениеті мен әдебиетін еркін игерген, олардың алдыңғы қатарлы қоғамдық ой-пікірлерін өз бойарына сіңіре білген Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин және А.Құнанбаев сияқты өз өкілдерін тудырды. Әрине бұл кездейсоқ нәрсе емес еді. Бұған кейбір тарихи жағдайлар себеп болған.

Көрнекті татар жазушысы Ғ.Ибраһимов 1916 жылы жазған еңбегінде: «Қазіргі қазақ халқының рухани өмірінде халықтың өзіндік сипаты, табиғи дербестігі, елдік ерекшелігі

айқын байқады», - деп жазса [1, б.26], татар ғалымы А.Сағди: «Қазірде ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталынып қалған бір тіл болса, ол – қазақ тілі және қазақ әдебиеті. Шын ғылым үшін біз мұны ашық айтуымыз керек», - деп жазды [9, 86].

Дегенмен, өз заманы тұрғысынан қарағанда, бұлардың аз да болса озат ой-пікірлері XIX ғасырдың басында әлі де үлкен әлеуметтік күшке ие бола алмады. Өйткені, бұлар тек жекелеген қожа молдалардың адамгершілікке жатпайтын өрескел қылықтарын әшкерелеп, көзі ашық оқыған, аздап болса да мәдениетілеу болуын талап етумен ғана қанағаттанды. Сөйтіп, ел арасында аздап болса да беделі түсе бастаған ислам дінінің табыройын қайта қалпына келтіріп, халыққа білім беру, оқу-ағарту жұмыстарын сол дін арқылы, ислам жолымен жүргізбек болды. Осыған байланысты, олар айтқан ой-пікірлер сол кездегі татардың қоғамдық көзқарастары мен мәдениетінде елеулі орын алды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов Б. Қазақ-башқұрт әдебиеттері байланысы тарихынан. - Алматы: Ғылым, 1976. - 151 б.
2. Қазақтың мақал-мәтелдері // Құрастырған: Тұрманжанов Д. - Алматы: ҚМКӘБ, 1957. - 140 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. I. - Алма-ата: Ғылым, 1961. - 550 с.
4. Сейфуллин С. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1964. - 312 б.
5. Усман Х. Егіз жырлар // Қазақ әдебиеті, 1962, 26 қазан.
6. Алпамыс батыр (Текст және аударма) // Редакциясын басқарғандар: Әуезов М.О., Смирнова Н.С. - Алматы: Ғылым, 1961. - 251 б.
7. Қозы Көрпеш - Баянсұлу // Құрастырған, кіріспе, мақаламен ескерту жазған: Дүйсенбаев Ы.Т. - Алматы: Ғылым, 1959. - 189 б.
8. Файнуллин М. Татар әдебиеті (XIX-ғасыр). - Қазан, 1957. - 158 б.
9. Баимов Р. Великие люди и литературные памятники востока. - Уфа: Гилем, 2009. - 496 с.

THE IMPORTANCE OF A FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE FOR PROFESSIONALS IN THE TOURISM INDUSTRY

ZHEKSEMBAEVA D.

student of group RD20-2

YERZHUMANOVA A.B.

Scientific director, Master of Arts

Karaganda University of Kazpotreboyz,

Karaganda, Kazakhstan

Abstract. This article examines the role and importance of foreign languages in modern society. The necessity of mastering communication skills in the service sector is shown. This knowledge is analyzed as an aspect of personal and professional development of an individual.

Keywords: foreign languages, tourism, professional sphere, education, personal development, communication skills.

Nowadays Kazakhstan is facing the process of integration into the European and world community. Every year, more and more sectors of the domestic economy are conquering the world markets. During the last decade the sphere of tourism and hospitality industry has shown exceptionally high development rates.

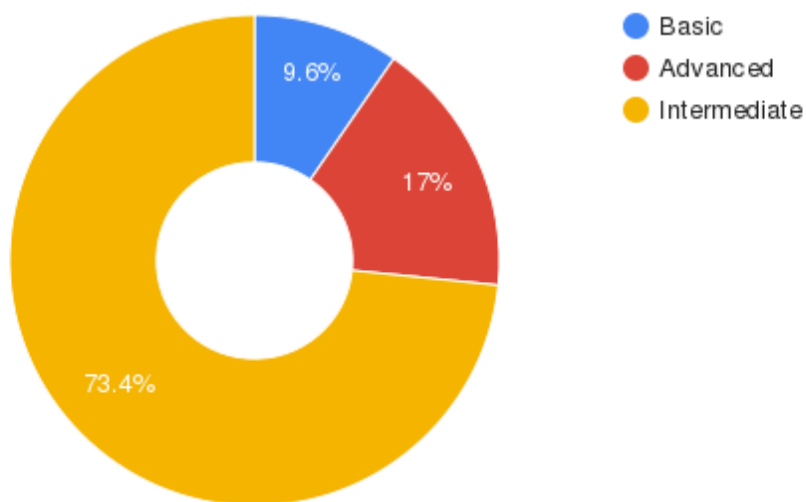
Not only tourism helps to explore the world, but also is the most perspective sphere of economy, which promotes intensification of international contacts and expansion of intercultural relations. However, all is not well in the labor market in this area, because both tourism companies

and the hospitality industry have a great need for professionally trained, highly qualified managers and other specialists in the hotel and restaurant business, who should have a good knowledge not only of management, tourism and economics, but also a perfect command of one or more foreign languages. Language is an integral part of the human mind and, therefore, only the interaction of all mental structures and processes (perception, understanding, memory) ensures its functioning.

A foreign language should be a tool for learning about other world cultures. Studying a foreign language, students acquire knowledge about the history, culture, customs and traditions of the country of the studied language.

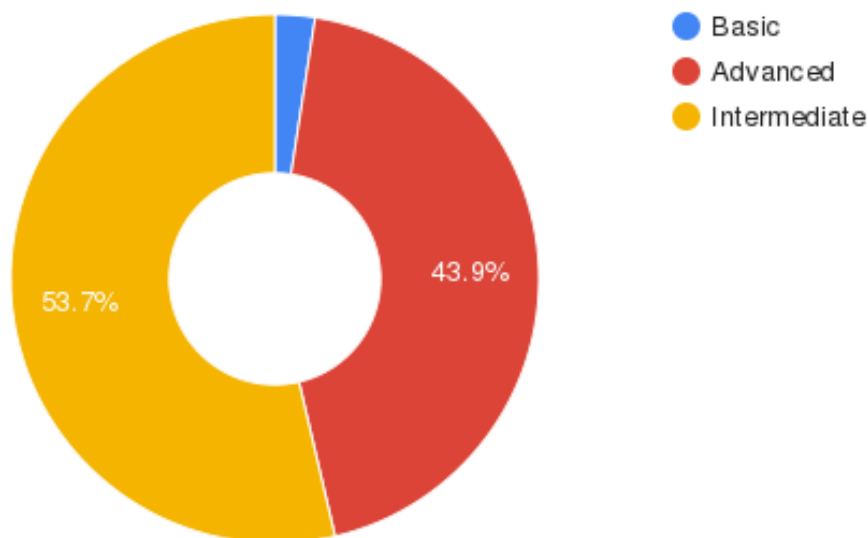
Various aspects of the methodology of teaching a foreign language have always been and remain under the scrutiny of many scientists and researchers. However, the issue of the importance and purpose of a foreign language in the professional activities of tourism managers remains insufficiently covered.

Today, foreign language has become a necessary element in lots of spheres, from socio-economic, scientific and technical agrarian to artistic and cultural. A tourism manager is, first of all, a manager, who not only controls the work of other employees, but also has a developed network with representatives of foreign firms. Communication for a manager becomes the main part of his or her job.

Picture 1 – The language proficiency rate of second-year students

In the first chart we can see that most of the second-year students know professional English at an intermediate level, a much smaller proportion have a high level, and a fairly significant proportion have a low level.

Picture 2 – Indicator of language proficiency of graduate students

The second chart shows the language proficiency of graduate students. We can see that the number of students with excellent language skills at the professional level has multiplied, and the percentage of people with poor language skills is insignificant.

Taking this into account, the profession-oriented approach in teaching foreign languages, which provides for the development of foreign language communication skills of students in non-linguistic universities, is of particular importance. The prerequisites of successful professional activity for specialists in tourism industry are awareness of the peculiarities of the communication process, mastery of verbal and non-verbal communication techniques, communication strategies and competence, which includes the ability to use a foreign language to achieve professionally significant goals. It is not a secret that in the XXI century a highly qualified specialist in any branch of national economy should be able to work with Internet information resources, and this, in turn, implies the obligatory knowledge of a foreign language, especially English.

Considering the goals of teaching a foreign language, it is worth noting that this is a pre-planned result of pedagogical activity, which can be achieved with the help of teaching components such as: content, methods, conditions, teaching tools, etc., which are formed under the influence of society and affect individual components of teaching.

The main objectives of the educational process are educational, developmental and practical goals. The educational one implies the formation of a cultural, tolerant personality of a student. Who is able to communicate freely with international partners.

The next goal is important for developing attention, memory, logical thinking and business qualities of a future specialist.

The practical purpose is to teach the student how to use acquired theoretical and practical knowledge of a foreign language and professional terminology during a direct or telephone communication with representatives of foreign travel agencies and hotel complexes.

In other words, teaching a foreign language is not only assimilation of a certain lexical, grammatical and syntactical material, but also a simultaneous combination of linguistic elements with cultural elements in teaching.

It is necessary to take into account the fact that studying of a foreign language has its specifics, which consist of a set of phonetic rules, grammatical forms, morphological and lexical units, terminology, in turn, is an integral part of the complex skills: speaking, listening, reading and writing. An important feature of a foreign language is that the acquisition of a foreign language is the opposite of the way in which the development of a native language. The child learns his native language without realizing it, unintentionally, whereas learning a foreign language starts with the awareness and understanding the intention. Therefore, we can say that the development of the

native language goes from bottom to top, while the development of foreign language skills goes from top to bottom.

Another peculiarity is that language is both a means and a goal of learning. That is, learning a language at the initial stage is a goal, and later, the use of acquired knowledge in more complex language situations turns it already into a means of learning. The following feature of a foreign language is its "objectlessness", because it does not give knowledge about the reality and "infinity", which means that it is impossible to learn the language completely.

From all mentioned above we can conclude that tourism is a sphere business, in which the most important is communication, so the practical knowledge of a foreign language is extremely important in the professional activities of future specialists in the tourism industry.

References:

1. Sultanova N.N. The role of a foreign language of specialty in developing the professional competition of the future ESP specialist/N.N. Sultanova. – 2017.

2. English, Service and Tourism, English For Tourism, Koroleva N.E., Barseghyan E.Z., Serbinovskaya A.M. – 2007.

КЕЙБІР ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫНАН

ИЛЬИЧЁВА А.

РД–20-2 тобының студенті

БАЕРБЕКОВА А.Е.

Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, педагогика магистрі

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада төңкеріске дейінгі қалыптасқан заң және экономикалық терминдердің өалыптасу ерекшеліктері, сол замандағы тілдегі қолданыстары, тілдік ерекшеліктері туралы сөз етіледі. Аталған терминдер көбінесе, «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап», «Қазақ» атты мерзімді баспасөз беттерінде көптеп кездеседі екен.

Түйінді сөздер: Заң термині, экономика термині, кірме сөздер, терминдер мәселесі, газет-журналдар.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап», «Қазақ», «Искра», «Новая жизнь» газеті, «Орал» газеті, «Трудовая жизнь» журналы, «Степная жизнь» газеті, «Қазақстан» газеті, «Садақ» атты қолжазба журнал, «Ешім даласы» газеттері мен журналдар шығып тұрды. Әсіресе, «ТУГ», «ДУГ», «Айқап», «Қазақ» газет-журналдарының 1917 жылғы төңкеріске дейінгі Қазақстанның мәдениетін, тарихын, экономикасын, әдебиеті мен тілін зерттеуде маңызы зор болды. Төңкеріске дейінгі мерзімді баспасөз материалдарын зерттеуші – ғалым Ү.Субханбердина «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар» атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің кіріспе сөзінде былай дейді: «Ол газет-журналдарда басылған материалдар тарихи деректерге, архив нұсқаларына қосымша болумен қатар, оларды толықтырып, қазақ елінің революцияға дейінгі тарихынан, шаруашылық жайларынан, саяси, мәдени өмірінен көптеген мағлұматтар береді, бұлар ғылыми салыстыруға жарайтын, тарихи-әдебиеттік зерттеуді керек ететін соны материалдар болып табылады» [1, 3].

Алғашқы қазақ газеттері мен журналдары – «ТУГ», «ДУГ», «Айқап», «Қазақ» қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен оның одан әрі дамуна өзіндік үлес қосқан, жаңа тілдік

қолданыстардың айналымға еніп, тұрақталып, нормалануында үлкен рөл атқарған тілдік нұсқалар. Аталған алғашқы газет-журналдардың шығуы, олардың қазақ баспасөзі қалыптасуындағы орны, рөлі туралы Ү.Субханбердина, Б.Кенжебаев, Н.Қаралиева, Б.Әбілқасымов, Х.Бекхожин, Б. Момынова, С. Сапина т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады.

Аталған мерзімді газет-журналдардың ішінде «Түркістан уалаяты газетінің» терминдерді қалыптастыруда рөлі айрықша болғандығын атап өту керек.

Жалпы терминдену процесі ХІХ ғасырдың ІІ жартысында едәуір жанданып, нормалық сипат ала бастады. «Оқу-ағартуға, қоғамдық білім-ғылымдарға қатысты үлгілерде терминдер мен жаңа атаулар араб-парсы тілдеріне иек артса, заң-сот істеріне байланысты әдебиет қазақтың өз тілі мен орыс тіліне, ал ресми іс қағаздары мен көпшілік-ғылыми кітапшалар көбінесе орыс тіліне жүгінеді.» [2, б.300]. ТУГ-тегі өз дәуіріндегі тіл қолданысын танытатын басқа да әдебиет нұсқалары сияқты термин қалыптастыру ісіне өз үлесін қосты. Біз өз мақаламызда газет тілінде терминдік мәнге көтерілген экономикаға байланысты қазақтың төл сөздері мен тілімізге байырғы замандарда еніп, сөздік қорымызға айналған араб-парсы сөздерін қарастырамыз.

Қазақстанның Ресей құрамына енуімен байланысты жаңа экономикалық қатынастар орнады. Сауда, базар, ақша, баға, пұл сияқты бұрыннан таныс ұғымдарға қосымша жаңа ұғымдар пайда болды: өсім, несие, жария сауда, пайда, қарыз, банка т.б.

«Қазақ тілінде бұрыннан бар базар сөзі ертеректе «жиынды, думанды жер» деген мағынаны берсе керек» деп жорамалдайды Р.Сыздық [3, б.212]. Ғалым «бұл сөз қазақ жеріне орыс саудасының келуінен бұрын болған, базар сөзінің «жиынды орын», одан мағынасы жылысып «думанды, көңілді орын» деген мағыналары ұзақ уақыттар бойы қолданылып келіп, кейін ХVІІ-ХІХ ғасырларда Қазақстанда Россия саудасының етек алуына байланысты, базар сөзі «сауда орны» деген ұғымда қайта активтенген болар дейміз», деп жазады [3, б.213].

ТУГ-де бұл сөздің қолданысы өзгеше. Базар лексемасы жәрмеңке сөзімен бірге, оның анықтауышы ретінде жұмсалады. Мысалы, «Омбы қаласында.....екі жола жармінке деген үлкен базар болады» (1877 №11), «Осы күнде иармінке базары болып қаламызда қазақ толып кетіп көшемізде тымақ киген қазақ жайылып жүріп жатыр» (1878 №11). Ал жәрмеңке сөзі жеке қолданылған. «Ташкент иармінкесінен жазып берген сауда хабары» (1877 №9).

Қазақтар базарға мал, малдың терісін әкеліп сатып, тұрмысқа қажетті ұсақ заттар алатын болған, ал базарға мал әкеле алмайтын қазақтарға саудагерлер барып ұсақ тауарлар сатқан немесе қарызға берген, ал қарыздарын әдетте малмен алған. Уәделі күнінде қарызын бере алмаған қазақтар алған тауары бағасының үстіне пайыз төлейтін болған. Қолдарында ақшасы жоқ қазақтар қарыздарын малмен төлеп көп зиян шеккен. ТУГ-де осы мәселені көтерген жарияланымдар өте жиі басылған, олай болса, бұл мәселе газет авторлары үшін және қоғам үшін маңызды болған. Осы тақырыпты мақалаларда өсім, несие, қарыз сөздері терминдік мәнде жиі қолданылады. Мысалы, «Қазақ халқының арасында ..... өзге бір адамдардан несие қарызға вексел хат бойынша пұл ақша алып ..... төлегендері заң сықылды болып қалған екен», «Берешектері бар кісілерден қойларын алып қарыз несие берген кісілерді разы қылады екен» (1880 №12).

Айта кететін жайт, несие және қарыз сөздері бірге қолданылған. Бұның себебі, бұрын айтылғандай, мағыналас екі сөзді қатар қолдану газет тілі үшін үрдіс болғандықтан деп ұғамыз. Қазақтардан қарыз орнына өсімімен мал алу мәселесіне байланысты «открытый торг» мағынасын беретін жария сауда термині пайда болды. «Тағы пұлы жетпеген қарыздар кісінің малын законға сыйғысып жариа саудамен сатқызсын // Тағы жариа саудасы малды пайдамен сатылатұғын жерде сатылсын тағы жылдың оңдайлы мезгілінде депті» (1880 №12).

Өсім термині қазақ жерінде банктердің ашылуымен орныға түсті. ТУГ-гі «Банка хақында» атты көлемді мақалада терминдік мағынада кездесетін сөздің бірі – осы сөз. «Бір бөліміне бір жылда сомына үш тиын өсім беретұғын қылып екінші бөліміне бір жылда

сомына төрт тиын өсім беретұғын қылып үшінші бөліміне бір жылда сомына төрт жарым тиын өсім беретұғын қылып көңілі толып ..... үйіне қайтып келіпті»

Бүгінгі күнде «іс» сөзі терминдік сипатқа ие болды. Заң терминдерінің сөздігінде: «Іс, оқиға – дело, прецедент» деп аударылған [Заң терминдерінің сөздігі(қазақша-орысша және орысша-қазақша) / құрастырғандар М.Айымбетов, Б.Бодаубай т.б., Алматы: Жеті жарғы, 2005ж.- 656б. 319 бетте].

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «іс» сөзіне мынадай мағыналарын ашқан: « Іс. Зат. 1. Еңбек, жұмыс, қарекет, шаруа. Қарт келсе – асқа, Жас келсе – іске (Мақал). 2. Ауыс. Қылмысты адам туралы мәселе қаралатын жұмыс. Аупартком секретары Жамановтың Оразалиевтің ісін созғанына ренжігені және «шалағайлық жасады» деп айтқаны көңіліне ауыр тиді (Е.Оразақов, Дәрігер)» [ҚТТС. 10 том. // ред.басқ. А.Ы.Ысқақов. Алм, Ғылым. 1986, 512 бет. 447 бетте].

Абай шығармаларында бұл сөзді әр түрлі мағыналарында 160 рет қолданғанын көре аламыз. Еңбек, кәсіп, харекет мағынасында 34 рет қолданса, оқиға, жағдай деген мәнде 36 рет, нәрсе, жұмыс мағынасында 40 рет, қылық, әрекет мәнінде 37 рет, тігін жұмысына шеберлік деген мағынада 1 рет, ал «іс» сөзінің алтыншы мағынасы қылмысты жұмыс мәнінде 2 рет қолданған [Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. 734 б. 722 бетте] .

Қазіргі қолданыста жүрген «іс» сөзі көне түркілік «иш/іс» сөзінен пайда болған. Севортян сөздігінде «іс» сөзінің сегіз түрлі мағынасы көрсетіледі: 1. работа (жұмыс- Б.Ә.), 2. занятие (шаруа) – түркімен, түрік, ұйғыр, қазақ тілдерінде, 3. поступок (қылық) – қарақалпақ тілінде, 4. вещь (зат) – гагауыз, ұйғыр тілінде, 5. дело, событие (іс, оқиға) – ұйғыр диалектісінде, 6. битва, сражение (шайқас) – шағатай, әзербайжан тілінде, 7. ауыспалы мағынада беда, неприятность, грех (қайғы, күнә) - әзербайжан тілінде кездессе, 8. мелодия, музыкальная пьеса (музыкалық пьеса) – шағатай тілінде кездеседі екен [Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М, Наука. 1974. 767 стр. 395 бетте]. «Іс/иш» сөзінің семантикалық негізі жұмыс, шаруа мағынасы екеніне көз жеткізуге болады. Ал кейінгі мағыналары қосалқы немесе ауыспалы мағыналар болып табылады.

Талданған сөздерден басқа газет тілінде экономикалық термин ретінде қазақ тілінде бұрыннан бар ақша, пайда, саудагер, пұл, тиын т.б. сөздерімен қатар сауда сату, саудаға кіру, өсімге беру сияқты жаңа сөздер мен сөз тіркестерін кездестіруге болады.

Іс сөзі XIX ғасырдың басында терминдік мәнге иеленді. Ол орыстың «дело» сөзінен тікелей калька жолымен аударылды. Бұл сөздің негізінде жасалған «сот ісі», «азаматтық іс», «қылмыстық іс», «тергеу ісі», «іс құжаттамасы», «іс жүргізу», «іс жүзінде мойындау (признание де-факто)», «іс жүргізу құқықтары» т.б. осы тектес заңнамалық атау қалыптасты. Сонымен қатар, қазіргі таңда бұл сөз өзінің бастапқы мағынасында, яғни, жұмыс, шаруа, әрекет мәндерінде де қолданылады.

Қазіргі заңнамада қолданылатын «іс» термині жайлы заңгер А.Жұмағали былай деп жазады: «Осы кодексте (Қылмыстық кодекс – Б.Ә.) жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты қоғамдық қауіпті әрекет (Іс-әрекет немесе әрекетсіздік)...» Қазығынан айналған ат сияқты өзін-өзі қайталап, жаңылдырып тұр. Шынымен-ақ бұдан шығар жол болмағаны ма?! Әрине, орыстың «деяние» сөзінің қазақша баламасы жоқ. Бірақ, ойланып көрейікші.»,- дей келе, «іс» сөзінің күнделікті өмірде тек әрекетке ғана емес, әрекетсіздікке де қолданыла беретіндігін айтып, деяниенің өзі де ертеректе действиенің синонимі болғандығын ескертеді. «Іс» термині қылмыстық іс жүргізу құқығында да кездеседі екен. Мысалға, «Уголовное дело» - «Қылмыстық іс». Деяниені – іс деп аудармаудың бір себебі аудармашының жоғарыдағы «Уголовное дело» мен «Уголовное деяниені» шатастырып алмау қаупінен туған болса, ол қателік. Екі терминнің ешқашан қатар келмейтініне заңгер ешқандай шүбә келтірмейді. Сонымен қатар, мақала авторы «Уголовное деяние» тіркесі тек теорияда ғана қолданылатынын және де аз айтылатынын ескертеді. Қылмыстық құқық теориясында «Уголовное преступление» деген де тіркес бар, бұл тіркес «қылмыстық қылмыс» болып аударылмайды, сондықтан «іс» терминін енгізу «деяние» жөніндегі

кодексте кездесетін осындай қателіктерді түзейтініне шек келтірмейді [А.Жұмағали// Заң терминдерінің дұрыстығы. Заң газеті. 1998. 18 ақпан. №10. 3 бет].

Ал «Билердің бітімдері. Бір үлкен съездегі билердің ережесі» деген 1896 жылы қабылданған Құрбан қайық ережесінде даугер, ереже, айып, ұры, ұрлық, пара, кесім, жаза, абақты, закон, би, даукес, айғақ т.б. терминдер кездеседі.

«Ұрыларды абақтыға бұйыруға закон, билерге ұлұқсат қылған....» [ДУГ, 561 бетте]; «Ұрлық мойнына түскен адамның малының басын береді, ...» [ДУГ, 561 бетте].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «ұры» сөзіне берілген анықтама: «Ұры зат. Ұрлықты кәсіп еткен адам. Баяғыда ұрыларың өрістен мал ұрлаушы еді, енді адам ұрлауға кіріскен бе? (С.Субханбердин, Шындық) [ҚТТС. 9 том. // ред.басқ. А.Ы.Ысқақов. Алм, Ғылым. 1986, 560 бет. 491 бетте].

Көне түркі тілінде «ұры» сөзі «оғры» деп қолданылған. Ұйғыр тілінде «оғри», эзербайжан тілінде «оғру», құмық тілінде «ору», өзбек тілінің диалектісінде «урры» деп кездеседі. Э.В. Севортян «ұры» (оғры) сөзінің түркі тілдеріндегі мағыналарын ашып көрсетеді: 1. «Вор» (ұры) мағынасында түрік тілінде «похититель, грабитель», құмық тілінде «воровство, кража», «разбойник» (қарақшы) мағынасында чуваш тілінде «разбойник», қарақалшақ тілінде «жулик, мошенник» түрінде кездесетінін көрсетеді, сонымен қатар, «скрытый, скрытный, тайный» (күпиялы) деген мағыналарын да атап кетеді. [Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М, Наука, 1974. 412 бетте]. Көне түркілік «оғры» сөзі оғры→оғру→уғры→уғру→уру→ұры деген даму сатысын көруге болады.

«Исконное слово оғрылық в «Диване» отличается в значении «воровство, грабеж» (МК, II,208). В «Тефсире» и в хорезмийских источниках это производное слово употребляется как «воровство» («Тефсир», 140612): Мэн оғрылық қылдым – я совершил кражу (МА, 989)» түркі тілдерін зерттеуші ғалым Х.А.Дадабаев «ұрлық» сөзінің төркінін ашып, бұл терминді құқық бұзушылық мәнінде қолданылатын терминдер қатарына қосады (термины, обозначающие правонарушения) [Х.А.Дадабаев. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюрко-язычных письменных памятниках XI-XIV вв. Диссерт. Ташкент, 1991. стр.381. 74 бетте].

«Ұрлық» термині қылмыстың бір түрі болып табылады. Қазақ халқының әдет-ғұрпында ұрлық жасаған адамды қатты жазалайтын болған, өсіп келе жатқан ұрпақты мұндай қатерден құтқару мақсатында «ұрлық жасама, біреудің ала жібін аттама» деп үйрете отырып, «ұрлық түбі - қорлық», «ұрының үйі күйсін», «ұрының арты қуыс» деген нақыл сөздермен тәрбиелеп отырған. «Тонау» ұғымы де ерте кезден қалыптасқан термин болып табылады.

Заңгер Есберген Алауханов өзінің «Ұлттық заң терминдерін жетілдіру қажет» деген мақаласында «ұрлық, тонау, алаяқтық» деген терминдерге қатысты мынадай пікірін білдіреді: «Мысалға, жаңа Қылмыстық және Қылмыстық іс жүргізу кодекстері кемшіліктерден аяқ алып жүргісіз. Айталық, Қылмыстық кодекстің 175-бабы «Ұрлық, яғни бөтен мүлікті жасырын ұрлау», - деп өзін өзі қайталаса, 177-бабы «Алаяқтық, яғни бөтен мүлікті ашық ұрлау», - деп ұрлық, тонау, алаяқтық, қорқытып алушылық тәрізді «хищениенің» әр түрлі әрекетін бір-бірімен шатыстырып жібереді. Бұл жерде әңгіме ұрлық туралы емес, талан-тараж туралы болуы керек. Ескі Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексінде де «хищение» әрекетінің тәржімасы «талан-таражға салу» деп берілген болатын» деп, хищение - талан-тараж, грабеж – тонау, мошенничество – алаяқтық, кража, воровство – ұрлық, ұрлық жасау деп алуды ұсынады [Есберген Алауханов. Ұлттық заң терминдерін жетілдіру қажет. Ана тілі. 2006, 18-31 мамыр. №20-21. 4 бет].

1877 №5).

Билер жүргізген сот процесінде куәгерлер болмағандықтан немесе олардың берген түсініктемелері анық болмағандықтан, сот ісі куәгерсіз жүрсе, би ант қабылдатын. Дәлірек айтқанда, өзінің адалдығымен, әділдігімен танылған жандардың бірі ант-су ішетін. Ежелгі дәуірлерден бермен қалай келе жатқан, белгілі бір мерзім ішінде барлық

қауымдастықтарда болған ант қабылдау рәсімі – айыпталушының кінәлі немесе кінәлі емес екенін анықтаудың бірден-бір жолы. Іс жүзінде анттың мынадай түрлері болған: жауап беруші жағынан – жоққа шығаратын (тазалайтын), жәбірленуші жағынан – айыптайтын (бекітетін). Алғашқысы өте көп пайдаланылған. Адамдар ант қабылдаудан қашқақтайтын, өйткені ант қабылдау өте үлкен жауапкершілік еді. Зерттеушілер ежелгі қазақ қоғамында өтірік ант берудің өте сирек кездескенін айтады. Ант берушіге қойылатын талаптар да куәгерлерге қойылатын талаптармен бірдей болған.

Ереженің 9-шы бабында «ант» жиі сөзі кездеседі. Бір сөйлемін дәлел ретінде келтіруге болады: «Лепсі оязынан ант беруге тандалғандар рәсімді Сүйінмен мен Шолақтың және Қуырманның киіз үйінде, Лепсіде ант беруге тандалғандар – қытайлық қырғыздар оны Керімбай мен Дәмежанның киіз үйінде орындайды».

Севортяның сөздігінде «ант» сөзі «клятва, присяга» мәнінде көптеген түркі тілдерінде қолданылатындығы жазылған [Севортян сөздігі, 1516].

«Ант зат. 1. Серт, уәде, шарт. 2. Адалдықты сақтау үшін салтанатпен арнайы берілген уәде», - деп түсіндірме сөздікте анықтама беріледі. Онымен қатар, билер заманында ант ету мағынасында парсы тілінен енген «қасам» сөзі де қолданылған. Қазір бұл сөз көнерген сөздердің тобынан орын алады.

Сонымен, ант ұғымы белгілі бір даулы іс бойынша сезікті және айыпталушы тараптың өз сөздерінің ақиқаттығының дәлелі ретінде ант беруін білдіреді. Ант ішу тәртібін молда немесе қазылар жалпыға бірдей әдет-ғұрып ережелері негізінде жүргізген екен. Егер де ауылда молда не қазы болмаған жағдайда ант беруші адамды сол ауылға жақын жердегі молаға алып келетін болған. Куәгерлер қатысқан жағдайда ғана ант беру процесі өткізілді деп есептеледі екен.

Қорыта келгенде, қазіргі құқықтық мемлекетімізде қабылданатын заңдар сонау көне түркі дәуірінен, бертін келе билер ережесінен келіп дамыған. Бұл билердің жазбаша түрдегі съездерінде қабылданған ережелер заңдылық күші бар нақтылы нормативке айналған. Билердің төтенше съезі тек өз деңгейінде қалмай, болыс съезі билерінің, басқа да жеке соттар үшін де басшылық қызмет етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Субханбердина Ү. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 2-бөлім. – Алматы, 1963.
2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
3. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 334 б.
4. Заң терминдерінің сөздігі(қазақша-орысша және орысша-қазақша) / құрастырғандар М.Айымбетов, Б.Бодаубай т.б. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 656 б.
5. ҚТТС. 10 том. // ред.басқ. А.Ы.Ысқақов. – Алм, Ғылым. 1986. – 512 б.
6. Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. 734 б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1974. – 767 стр.
8. Жұмағали А.// Заң терминдерінің дұрыстығы. Заң газеті. – 1998. 18 ақпан. – №10.
9. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюрко-язычных письменных памятниках XI-XIV вв. Диссерт. Ташкент, 1991. – 381 с.
10. Есберген Алауханов. Ұлттық заң терминдерін жетілдіру қажет. Ана тілі. – 2006, 18-31 мамыр. – №20-21.

ABAI- BEGRÜNDER DER KASACHISCHEN LITERATURÜBERSETZUNG

KABYKEN N.
studentin der Gruppe IS-19-1k,

KORABAEVA A.A.
*Wissenschaftliche Leiterin, Kandidat der
philologischen Wissenschaften, Dozent*
Karagandaer Universität der Konsumgenossenschaft,
Karaganda, Kasachstan

Annotation. In diesem Artikel analysiert man die Rolle und Bedeutung der Übersetzung in der Bereicherung des Vokabulars, der Erweiterung der Themen und Genres, die zu Neuheiten in der kasachischen Literatur geworden sind. «Die Macht, das Denken zu verändern» - dieses Sprichwort beschreibt Abai. Abai war der Begründer der Übersetzung in der kasachischen Literatur und bereicherte damit die kasachische Sprache. Daher wird in dem Artikel die Bedeutung der Übersetzung auf der Grundlage der Abai Übersetzungen behandelt.

Schlüsselwörter: der Übersetzungsmeister, die Übersetzungsfähigkeit, das literarische Erbe, die kasachische Literatur, die westeuropäische Literatur, das kasachische Volk, die westliche Kultur.

Abai ist ein Übersetzungsmeister, daher besteht kein Zweifel an seiner Übersetzungsfähigkeit und Bedeutung dieser Übersetzungen. Ein großer Teil des literarischen Erbes von Abai sind seine Übersetzungen. Im Allgemeinen, wenn wir über die kasachische Übersetzung sprechen, gab es vor Abai niemanden, der die Übersetzung auf dem gleichen Niveau wie er durchgeführt hätte. Daher ist die Tatsache, dass Abai die kasachische literarische Übersetzung gründete und sie auf ein professionelles Niveau brachte, unwiderlegbar. Abai präsentierte nicht nur die Poesie vieler Denker, die dem kasachischen Volk nicht bekannt waren, sondern ergänzte auch die kasachische Literatur mit einem neuen Werk. Abai wusste, dass die Aufgabe der neuen Poesie darin bestand, dem Volk zu dienen, eine Öffnung zu fordern, die den Menschen umerziehen und dazu beitragen würde, die Gesellschaft zu verwandeln. Die Übersetzungen von Abai fordern die Kasachen auf, durch die Poesie anderer Länder die Nation zu wecken, nach Innovation zu streben und die Kultur anderer Völker kennenzulernen, indem sie nur gute Eigenschaften für die Entwicklung von ihnen annehmen.

Wenn wir über Abai und die Übersetzung sprechen, meinen wir vor allem seine Verbindung mit der russischen Literatur. Es ist kein Geheimnis, dass Abai immer an der russischen Literatur interessiert war, sowie dass Abai selbst nach Wissen im Zusammenhang mit der russischen Literatur suchte und perfekt die russische Sprache beherrschte. Abai übersetzte die russische Literatur vom Ende des XIX Jahrhunderts. Wenn wir die Übersetzungen von Abai mit den Originalen vergleichen, sehen wir, dass Abai sehr geschickt und tief Russisch beherrscht.

Das Wichtigste in der Übersetzung ist, wenn möglich, die Identität des Originals, des Inhalts und das Bringen zum Leser einer anderen Sprache das Wesen des Werkes, wie es ist.

Und Abai hat sich nicht das Ziel gesetzt, das Original so zu vermitteln, wie es ist. In vielen übersetzten Werken erzählt Abai frei von seiner Stimmung auf eigene Faust. Einige übersetzte Gedichte des Dichters stimmen mit dem Original überein, und einige Gedichte sind dem Original in der Bedeutung am nächsten, während sie ihren Kern nicht verlieren.

Schauen wir uns an, welche Werke Abai übersetzt hat. Die berühmtesten Dichter, deren Werke Abai übersetzt hat, sind I. A. Krylov, M. Y. Lermontov, A. S. Puschkin, L. Tolstoi. Von Krylovs Werk begeisterte er sich für Übersetzungen von Fabeln, zum Beispiel «Eiche und Stock», «Bauer in Not», «Armer Reiche», «Esel und Nachtigall», «Adler und Korshun», «Libelle und Ameise», «Musiker», «Bunte Schafe», «Krähe und Fuchs», «Esel», «Frosch und Ochse», «Elefant und Moska». Und aus den Werken von A. S. Puschkin ist die uns bekannteste Übersetzung "Ewgeni Onegin". Ich denke, dass, nachdem Abai das kasachische Volk mit der Übersetzung von «Ewgeni Onegin» eingeführt hat, das Volk die Kreativität von Puschkin geliebt hat. Die Bekanntschaft mit Puschkins Werk ist ein großer Durchbruch in der kasachischen Literatur, denn Alexander Puschkin und Abai Kunanbaev sind einander ähnlich und ihre Arbeit ist ein großes Erbe.

Das Schaffen von Lermontov, wie Puschkin, wurde uns zum ersten Mal nur durch die Übersetzungen von Abai geliebt. Es ist ein weiterer großer Dichter, mit dessen Werk die Sünde nicht vertraut gewesen wäre. Schließlich stellte Lermontov Abai das kasachische Volk nicht nur mit der russischen Literatur, sondern auch mit der westeuropäischen Poesie vor. Lermontov, wie Abai, beschäftigt sich auch mit der Übersetzung. In Übersetzungen aus Lermontovs Werken hat Abai Übersetzungen, für die man eindeutig Geschick haben muss, mit großer Inspiration. Es gibt auch ungenaue Übersetzungen. Die erste Übersetzungsarbeit war "Borodino" im Jahre 1882 (es war eine genaue Übersetzung). In der Übersetzung war er vorsichtig. In den meisten nachfolgenden präzisen Übersetzungen versuchte Abai ständig, die Identität zu bewahren, die er einst bei der Übersetzung des Gedichts «Borodino» entdeckte. Nach den Nacherzählungen Lermontovs, die ins Kasachische übersetzt wurden, stellte Abai die Kasachen mit den Werken von J.W. Goethe und H. Heine sowie mit Byrons Werken vor. Als Beispiel können Sie die Geschichte der Übersetzung des Gedichts angeben, auf Deutsch:

«Über allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest du auch».

Auf Russisch:

«Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнёшь и ты».

Auf Kasachisch:

«Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.
Шаң шығармас жолдағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы
Сабыр қылсаң азырақ».

Die westeuropäische Literatur ist einer der wichtigsten Aspekte des Erbes von Abai, das mit der westlichen Kultur und Literatur zu tun hat. Diese übersetzten Werke konnten die kasachische Literatur nicht bereichern. Durch die Übersetzung all dieser Werke hat Abai eine sehr große und wichtige Arbeit geleistet. Er hat das Volk nicht nur mit neuen Werken vertraut gemacht, sondern auch einen großen Beitrag zur Entwicklung der Literatur selbst und ihrer Bereicherung geleistet. Die Bekanntschaft mit neuen Genres eröffnete auch in der kasachischen Literatur neue Genres, nach Abai begannen andere große Dichter zu erscheinen, die mehr und mehr ausländische Werke ins Kasachische übersetzten. Daher ist die Tatsache, dass Abai der Gründer der Übersetzung in der kasachischen Sprache ist, unwiderlegbar.

Referenzliste:

1. <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-8-klass-hviii-v-1/5-perevodcheskaja-dejatelnost-abaja-kuna.html>

2. <https://articlekz.com/article/6757>
3. Бельгер Г.К. Гармония духа. – М.: Русская книга, 2003.
4. <https://time.kz/news/archive/2010/01/16/14284>
5. <http://rd-autoren.de/287-belger-gerold-literaturowedenije.html>
6. <http://abai.kaznu.kz/?p=1319>
7. Ник. Вильмонт. Иоганн-Вольфганг Гете.
8. Бельгер Г.К. Ночная песнь странника: Гете-Лермонтов-Абай.

М.ЖҰМАБАЕВ - АУДАРМАШЫ

КАДЕРБЕК Ж.

СПД-20-1к тобының студенті

БАЖИКЕЕВ К.К.

Ғылыми жетекші, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақаланың негізгі зерттеу нысанасы – М.Жұмабевтың әдеби көркем аудармалары. Мағжан өзі сүйіп, қалаған, өздеріне үлгі тұтқан ақын-жазушыларын ғана аударған. Әр түрлі әдебиет үлгілерін аударып, сол шығармалардың айтпақ ойын, мағынасын, рухын дәл әрі мол қылып жеткізуге тырысқан. Сондықтан ол сол кезеңде жасаған әдеби аудармаларын ғылыми тұрғыдан саралап, қазақ аудармасына қосқан үлесіне баға беру мақаланың басты мақсаты саналады.

Түйінді сөздер: көркем аударма, Мағжан аудармалары, тәржіма, М.Горький, Д.Мамин-Сибиряк, аударма шеберлігі.

XX ғасыр басында ұлтының келешегі, халқының жарқын болашағы жолында аянбай қызмет етіп, ғұмырын сарп еткен қазақ зиялыларының бірі –Мағжан. Сол қиын заманмен тағдыры тұспа-тұс келген Мағжан Абайдан соңғы қазақ поэзиясының алыбы. Ол бұндай бағаны көзі тірісінде-ақ алған болатын.Жүсіпбек Аймауытов «Мағжанның ақындығы» туралы мақаласында «Мағжанның ақындығын сынауға біліміміз, күшіміз жетеді деп айта алмаймыз»десе [1, б.365], тірісінде Мағжанмен идеялық жағынан ұстасқан Сәбит Мұқанов «Мағжаннан асқан қазақта ақын жоқ...Абай-ақылдың ақыны. Ал Мағжан-ақынның ақыны. Біз Мағжаннан үйренуіміз керек» деген болатын [2]. Оның қаламынан туған әрбір жыр, әр шумақ ана тіліміздің қаншалықты сыршыл, сезімге толы, отты әрі мәңгі жас екенін байқатады. Мағжан - сыршыл, бейнешіл лирикасымен қатар, дәуір айнасынан халқының мүшкіл халын жан-жүрегімен сезіне білген ақын. Оны осындай от-жүректі ақын қылған сол өзі ғұмыр кешкен заманы. Оның сол заманға қарсы қаруы ақ қағаз бен қара сия болды. Мағжан азаттықты, еркіндікті, махаббатты, өткен тарихтағы өшпес тұлғаларды жырға қосты. Сол кездегі Алаш арыстары тәрізді ол да қазақты өркениетті, мәдениеті жоғары жұрттардың қатарына қосуды мақсат етті.

Мағжан ақиық ақындығымен қатар шебер аудармашы. Орыс ақыны М.Лермонтовтың, неміс ақындары Гейнрих Гейне мен Гетенің, тағы басқа ақындардың туындыларын қазақ тілінде сөйлеткен болатын. Ол 1924 жылы Мәскеудегі КСРО халықтарының кіндік баспасынан шыққан М.Горькийдің «Сұңқар жыры» деген атпен шыққан бір топ әңгімелерін қазақшалап, жеке кітап етіп басып шығарды. 1925 жылы Мамин-Сибиряктің «Ақбозат» деген көлемді әңгімесін тәржімалады. Сонымен қатар П.Дорохов, қазақ топырағында туып өскен орыс жазушысы В.Ивановтың да әңгімелерін қазақшалаған. Өзінің сан қырлы таланты мен ақындығы, ұстаздығы, «Педагогика» атты ғылыми еңбекті жазуы - бәрі өз ұлтына, туған жұртына қызмет етудегі туындаған істер болса, аудармашылықпен айналысуы да Мағжанның

сол ізгі мұрат жолына бағытталған қадамдарының бірі болатын. Біз негізінен бұл мақаламызда Мағжанның прозалық аудармаларын қарастыруды мақсат еттік.

Бір тілдегі ұғым, атау, ой, сана екінші тілде көбіне дәл баламасын таба бермейді. Осындай әдебиеттің күрделі саласына ден қоюы Мағжан талантының сан қырлығын және оның ізденгіштігі мен еңбекқорлығын көрсетсе керек. Мағжан нені аударсын, қалай аударсын бір байқалатын жайт оның аударма өнері, оның әдіс-тәсілдері мен қыр-сырын, мақсат-мұратын яғни аударма теориясын жетік білгендігі. Ғалым Б.Кенжебаевтың «Ұстаз» атты естелігіндегі «Басқа тілден шығарма аудару – ол шығарманы өзінікі етіп алу деген сөз, өзінікі болған соң, ол өгей бала екені мүлде білінбесе керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет.» деген Мағжан сөзі сөзімізге дәлел [3, б.463]. М. Жұмабаевтың алғашқы прозалық аудармаларының бірі- М. Горький әңгімелері. Бұл турасында Ш.Елеуенов « Орыс әдебиеті мұхитынан дәл Горький шығармаларын бөліп аударуы сол кездегі қажеттіліктен, сол кездегі жаңа дәуірдің қыр-сырын жете түсіну ниетінен туған» дейді [4, б.322]. Мағжан Горькийдің бес әңгімесін қазақшалаған. Соның бірі «Старуха Изергиль» атты әңгімесінен алынған «Сұңқар жыры» аудармасы, Әңгімеде жаралы сұңқардың құлап түсуі, оның көкке көтерілгісі келіп зарлауы, көк жүзін аңсауы, жерде жорғалап қана үйренген жыланның оған күлкілі әрі аянышты көзбен қарауы, соңында сұңқардың құздан көкке соңғы рет қанат қағып өлуі баяндалады. Демек ерлік, өрлік тақырыбы Мағжанды ерекше қызықтырған. Әңгіме «Вдруг в то ущелье, где Уж свернулся, пал с неба Сокол разбитой грудью, в кровью на перьях....с коротким криком он пал на землю и бился грудью в бессильном гневе о твердый камень» деп басталса [5,204], Мағжан аудармасында «Бір мезгілде сары бас жылан иіріліп жатқан қапсағайға көктен төсі жаралы, қанаты қанды сұңқар құлап түсті...сұңқар бір саңқ етіп, жерге құлап, әлсіз ашумен төсін тасқа соқты...» деп беріледі [6]. Мұнда әңгіменің дәлділігі, автордың өзіндік стилі сақталып тұр. Сондай-ақ, Мағжан «свернулся» дегенді «иіріліп», «с коротким криком» дегенді «бір саңқ етіп» деп алып, сөйлемнің бар бітімін қазақ тілінде шебер ойнатып береді. Мағжан аудармасының шеберлігіне көз жеткізу үшін тағы бір мысал келтірсек. «И крикнул Сокол с тоской и болью, собрав все силы:

-О, если б в небо хоть раз поднется!...Врага прижал б я...к ранам груди и...захлебнулся б моей он кровью!... О, счастье битвы!...

« А уж подумал «должно быть, в небе и в самом деле пожить приятно, коль он так стонет!...»

Аудармада: «Барлық күшін жиып, қасірет-зармен саңқылдап жіберді Сұңқар: - Уа, дариға-ай! Көкке енді бір көтерілсем!.. Жауымды төсімнің арасына жаныштар едім... Менің қаныма тұншығып өлер еді ол!.. Әй, соғыстың сайраны-ай?..

«Сұңқардың осынша күңіренуіне қарағанда, көкке шығу тегінде жақсы болуға тиіс-ау» - деп ойлады сары бас жылан». М.Жұмабаев ақындық дарын мен шабытын пайдаланып, барынша еңбектенгені көрінеді. Аудармадағы «дариғай-ай!», «сайраны-ай», «күңіренуіне» деген сөздер жолма-жол аударылмағанымен, М.Жұмабаевтың аудармашылық шабыты арқасында, әңгіменің бүкіл рухы дәл жеткізілген. Сондай-ақ тәржімашы түрлі баламаларды, тіркестерді, бейнелі өрнектерді орынды қолдана білген. Мәселен, «ерлердің ессіздігі», «ыстық қаныңның тамшылары», «айбынды үлгі» т.б сөз тіркестері. Орысша «Безумству храбрых поем мы песню!...» дегенді «Ерлердің ессіздігін жырлаймыз біз!...» деп, «Вот мудрость жизни» дегенді «Тұрмыстың түпкі түйіні - осы» деп қарапайым тілмен жеткізе білген. Қысқасы, аудармашы түпнұсқадағы автордың барлық ой-түйінін дұрыс түсіне біліп, соны қазақ тілінде барлық мән-мағынасымен жеткізуге ұмтылған. Көркем аударманың міндетті қағидаларының бірі түпнұсқаның бүкіл болмысын артық-кемсіз жеткізе білген.

Жалпы, М.Жұмабаев прозалық аудармаларын қарастырғанда, нағыз қуатты аударма тудыра білгендігін, тіл шеберлігін, түпнұсқадан еш ауытқымай шығарманың нәрін қазақ тілінде «майын тамыза» жеткізе білгендігін айту қажет. Оның Горькийден аударған

әңгімелерінің бәрі ерлік, өрлік, ана ерлігі, отанға сүйіспеншілік сияқты адамды патриоттыққа, ерлікке, махаббатқа үндейтін туындылар.

М.Жұмабаевтың М.Горькийден аударған тағы бір туындысы «Жұртын сүйген жүрек». Аудармашы «Старуха Изергиль» атты әңгімені түгел аудармай тек Данкоға қатысты Изергиль кемпірдің әңгімесін ғана аударған [5, б.61]. Аудармашы әңгімедегі Изергиль кемпірдің өмірін емес, оның айтқан ертегісін қазақшалайды. Ержүрек жас жігіт Данконың халқы үшін «жанған жүрегін», халқын қиындықтан алып шыққан көзсіз батырлығын көрсетуді мақсат тұтқан. Демек Мағжан әр аудармасы арқылы өзі өмір сүрген қоғамды, сонынан ерген жастарды, жалпы халқын ерлікке, туған жұртын сүйуге, ұлт үшін өлімге де бас тігуге болатын іс істеуге үндегенін көреміз. Мағжан аудармаларының құдіреттілігі осында болар. Аударма өнері туралы жазушы Т.Ахтанов: «Аудармашының ең негізгі мақсаты автордың ойын ғана емес, оның өзіндік стилін, суретшілік ерекшелігін, барлық бояуын, шығарманың рухы мен тынысын жеткізіп бере білу. Осы тұрғыдан айрықша бір есте болатын нәрсе көркем шығарманың жалпы бейнесін ғана емес, оның өзіндік ажарын да аудармай жеткізу» деп жазыпты. Мұндай қағидадан М.Жұмабаев та аттап кетпейді. Рас, кей тұстарда аудармашы оқиғаға байланыстыра сөйлемдер қосып, еркіндеу кетеді. Алайда, ол түпнұсқаның мазмұнына еш селкеулік түсірмей, қайта әңгімені көріктендіре түскен. Мысалы: аудармадағы: «Себебі - Изергиль өткен күндерін есіне түсіре бастаса, философиясының тегеуріні астында жоғалып кетуші еді. Дұрысы – Изергиль философиясы жүгенсіз, жабайы философия болғанмен, замана ұсталықпен орап тастаған, бас-аяғы табылмайтын, түрлі түске боялаған домалақ жіпке ұқсайтын еді,» – деген сөйлемдер түпнұсқада жоқ.

Алайда, Изергильдің өмірі, оның әңгімесі, қиын тағдыры туралы М.Жұмабаев аударған үзіндіге дейін айтылған. Соның бәрін жинақтап, оның қым-қиғаш тартысқа толы өмірін, ой-түйіндерін, қандай адам екендігін осы бір үзіндімен түсіндіре кетуді аудармашы есте ұстаған сияқты. Әйтпесе оқырман Изергиль кемпірдің ертегісін ұқпай қалуы да мүмкін.

М.Жұмабаев орыс жазушысы Вс.Ивановтың бес әңгімесін қазақшалаған. Олар: «Өз өмірінен әңгіме», «Темірбай», «Жолғау», «Сай», «Бала» [7]. Оның өзіндік себебі де бар. Белгілі орыс жазушысы Всеволод Иванов қазақ жерінде туып-өскен, қазақ тілі мен діліне, салты мен дәстүріне, тіршілік тынысына жетік қаламгер қолтаңбасынан Қазан төңкерісінің арғы-бергі кезіндегі қазақ өмірінің болмыс-бітімі, психологиялық ұлттық иірім бедерінен бастап – адал да аңғал мінез-құлқы көрініс табады. Бұл жазушының зерттегіштік қабілеті мен сергек суреткерлігін дер кезінде танып, сиясы кеппей қазақ тіліне аударған М.Жұмабаевтың да аудармашылық шеберлігінің арқасы.

М.Жұмабаевтың Вс.Ивановтан аударған әңгімесінің бірі «Темірбай». Әңгіме төңкеріс тұсындағы қарапайым қазақ жігіті арқылы сол замандағы аласапыран уақыт, «ақ пен қызыл» арасындағы қақтығыс, орыс-казактардың екі қазақты өлтіріп, көмуі арқылы өрбіген. Бұл өлімді ауылдағы момын Темірбай көзімен көріп, оқиға оның санасына әсер етеді. Сөйтіп ел төңкерістің не екендігін түсінеді. Әңгімеде қазақ ауылы, табиғаты, момын Темірбай, оның ойы, арманы, бойындағы үрей, бәрі-бәрі егжей-тегжейлі жазылған.

Төңкеріс тұсындағы қазақ халқының басындағы ауыр жағдай тарихтағы аса маңызды, мәңгі ұмытылмас оқиғаның бірі. Таксіреттің небір түрін көрген халықтың ауыр халі Вс.Иванов әңгімелерінде қаз-қалпында жазылған. Орыс жазушысының әңгімелерін М.Жұмабаевтың аударуын халық басындағы ауыр жағдайды, орыс басқыншыларының құйтұрқы әрекеттерін қазақ оқырманы білсе деген ниеттен туғаны хақ.

Ел мен жер тағдырындағы жан ауыртар қоғамдық жайт, самарқаулық, момындық, бейшаралық - сол замандағы қазақтың басындағы жаман дерттер . Осыны ашып көрсеткен орыс қаламгерін аудару, М.Жұмабаевтың ұлтжандылық қасиетінің бір көрінісі.

Түпнұсқадағы тақырып «Киргиз Темербей» аудармада жай ғана «Темірбай» деп алынған [6]. Аударманың сапасын көрсететін кейбір жерлерін салыстырып көрелік.

Түпнұсқа: «Темербею спать не хотелось, но все-таки он (дабы сын не подумал: сильно; мол, отец беспокоится) повернулся на другой бок и вяло проговорил: ...».

Аударма: «— Темірбайдың ұйқысы қанып қалған болса да, баласының көзіне жеңіл мінезді, ұшқалақ адам болып көрінгісі келмей, маңғазданып, ыңыранып, екінші жамбасына аунап жатты. Паңданған, ыңыранған дауыспен: ...».

Темірбайдың мінез-құлқы осы бір үзіндіден көрініп тұр. Түпнұсқадан сөзбе-сөз ауытқу болғанымен, Темірбайдың «маңғаз» кейпін аудармашы жақсы суреттейді.

М.Жұмабаев В.Ивановтың әлеумет шаруасын, қоғам ісін, қоғамда өмір сүріп отырған адамдарды, яғни, қазақтардың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін шығармаларын қазақшалаған. Әңгімелердің көбі төңкеріс тұсында болған оқиғалар. Аударма түпнұсқа мәтінін толық сақтағанымен, жеке сөздерді, сөйлемдерді аударғанда алшақ кететін тұстары бар. Мысалы түпнұсқа: «И ружья в руках казаков, и лопаты, царапающие землю, и человек с белыми тряпочками — все как-то сразу соединилось и крикнуло словно в лицо Темербею гнилым словом:

«Убит!...».

Аударма: «Қазақ-орыстардың қолындағы мылтық, жерді тырнап жатқан екі күрек, иығына ақ бірдеңе жапсырып алған төре - осылардың бәрі әп-сәтте біріне-бірі қосылып, айтылатын жеті басты жалмауыз қиянатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген аузынан шіріген лебін бұрқ еткізіп:

— Екі жаяу қазір атылмақ!.. — дегендей болды.

Мұнда Темірбай басындағы сан түрлі ой, «іріген аузынан шіріген...» деген сөз Темірбайдың сол сағаттағы жай-күйін аудармашы түпнұсқадан басқашалау бейнелейді.

Тасада отырып, қазақ-орыстардың екі адамды өлтіргенін көзімен көрген Темірбайдың басына небір ойлар келеді. Қорқады, үркеді. Әңгіме финалында ол өлген екеудің қазасына қайғырып, соғыстың, төңкерістің не екенін ұққандай болады. Яғни, әңгіменің негізгі түйіні — Темірбай санасының оянуы. Оған ықпал еткен қазақ-орыстардың әрекеті. Айдалада өз көрлерін өздері қазып, көмілген екеу. Темірбай көңілінің аласұруын, ішкі сезім күйін аудармашы дәл жеткізеді. Түпнұсқаның айтар ойы аудармада да әдемі баяндалған. Аудармашы автордың астарлы ойын, «төңкерістің», «ақ, қызыл» соғысын әңгіме қорытындысында анық суреттейді. Мәтінде «төңкеріс», «соғыс» туралы айтылмаған. Алайда автордың айтпағы да сол. Ал, аудармашы «төңкеріс» әсерінен, Темірбай санасын оятып, «соғыс», «ақ пен қызылдың» не екенін ажырата алатын жағдайға жеткізіп, замандағы өзгерісті қарапайым қазақтың түсінгендігін ашық жазады. Аударманың еркіндеу кеткен жері де осы. Аудармашы әңгімедегі кейіпкердің көзі ашық, ақ пен қараны ажырата алатын «момын» қазақтың санасының оянуының білдіргісі келген. Сол үшін де мәтіндегідей еш нәрсені астарламаған.

Түпнұсқада: «Он бежал, и в то же время его всего охватывало ощущение чего-то большого, неясного, - сознание, что самое страшное начнется сейчас, что у этой могилы он похоронил прежнего, давешнего, тихого, спокойного киргиза Темербея... Аударма: «Темірбай қашып келеді. Басында мың түрлі ой найзағайдай ойнайды, жарқ етеді, жоқ болады, жарқ етеді... Мынау қашып келе жатқан бұрынғы Темірбай емес, басқа Темірбай. Бұрынғы ештеңемен жұмысы жоқ, момын шаруа Темірбай анау екеумен бірге мынау көрге көмілген тәрізді. Төңкерістің тау-тау толқынының бір мұрты Темірбайды да қаққан сияқты... Соғыстың, төңкерістің, ақ пен қызылдың кім екенін, не екенін Темірбай енді ұқты...».

Бұл орайда автор мен аудармашы арасында алшақтық бар. Аудармашы кейіпкерін өз көңілінен өткізіп, оқырманға жеріне жеткізе баяндап берген. Бұл аудармаға нұқсан келтіріп тұрған жоқ, қайта оқырманға түсінікті тілмен Темірбай басындағы өзгерісті көрсету арқылы, сол кездің атмосферасын беру үшін әдейі аудармаға өзгеріс енгізген сияқты. Бұл жерде қазақ оқырманының ұтары мол. М.Жұмабаевтың В.Ивановтан аударған тәржімаларының бір ерекшелігі - аудармашының еркіндеу кететін тұстары. Себебі, В.Иванов әңгімелерінде қазақ тұрмысы, мінез-құлқы, қазақ ауылы, табиғаты, төрт түлік мал кеңінен суреттеледі.

Мұның бәрін өте жақсы білетін М.Жұмабаев әңгіменің көркемдігін, эстетикалық ләззатын, жалпы әңгімедегі болмыс-бітімді кеңінен суреттеу үшін өз білгенін де қалыс қалдырмайды. М.Қаратаев аударма туралы: «Жақсы аударма басқа тілді жақсы білгеннен тумайды, бейнеленген тіршілік характерінің тылсым сырын аудармашының терең білуінен туады», — деп жазады. Яғни, М.Жұмабаев аудармаларының жақсылығы да шығармадағы барлық «тылсым сырды» терең білгенінен деп те айтуға толық негіз бар.

М.Жұмабаевтың аударған бір көлемді әңгімесі орыс жазушысы Д.Н.Мамин-Сибиряктың «Ақбозат» атты әңгімесі [8]. Д.Н.Мамин-Сибиряк - XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген белгілі реалист-демократ жазушы. Көп туындылары қазақ халқының өмірінен алынған. «Ақбозат» хикаясы бала санасына, ойлауына әсер ететін терең гуманистік идеяларға толы шығарма. Еңбек етпей бос жүру, бекерге мал шашу, өзімшілдік, ақылсыздық сияқты жаман қылықтардан аулақ болуға шақырады. Өзі педагог Мағжанның бұл әңгімені аудару себебі түсінікті де.

Әкесінен қалған мол байлық жас Бұқарбайдың басын айналдырып, мол байлық таусылмастай көрінеді. Сөйтіп босқа мал шашып, еңбексіз бос жүреді. Шешесінің сөзіне де құлақ аспайды. Ақыры көп жыл тірнектеп жиған мал жоқ болады. Бұқарбайда — жалғыз асыл тұқымды арғымақ қалады. Бір ауылда бақташы боп жүрген Бұқарбай Ақбозатын баптап өсіреді, ол жүйрік болып, ат бәйгелерінде бірінші болып келіп жүреді. Саңлақ арғымақ — кашаннан қазақтың қиялы, қанаты, ермегі. Ақбозатқа көзі түскендер, Бұқарбайды қолқалайды. Ол көнбейді. Жас Бұқарбайдың сүйікті аты бір түнде жоғалады. Әңгімеде Бұқарбайдың қайғысы, ыза-күйініші, арғымағын іздеп сарсылған, жүдеп-жадаған күйін қаламгер аса бір жанашырлықпен суреттейді.

Әңгімеде қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтар да сырт қалмаған. Мәселен, қазақ ауылындағы теңсіздік, жемқор байлар, зорлықшыл билермен қатар, жарлы-жақыбайлар да жетерлік. Әңгімені оқу барысында аудармашының көркем де кестелі тілі шығарманың өн бойынан көрініс табады. «...а лошад была чудная – длинная, на таких высоких ногах, с маленькой головой и длинной гривой...» дегенді « қамыс құлақ, серке сан, жібек жал» деп, «ухаживает за лошадью как за невестой» дегенді «қойнына жататын қалыңдығынан бетер атты мәпелегені» деп аударуы қазақ тіліндегі аударманың шеберлігін көрсетеді. Сұлу Мешітті алуға қалың малы жоқ Бұқарбайдың аянышты халі де әсерлі суреттеледі. Түпнұсқа: «Ему все завидовали, а он проклинал себя...Да, проклятую бедность не объедешь ни на каком скакуне». Аударма: «Жұрттың бәрі оған: «Ай, ырысты жігіт», — деп қызықса, ол өзін-өзі қарғайды. ...Ие, қандай жүйрікке мініп қашсаң да, малғұн кедейліктен құтыла алмайсың ғой». Қоғамдағы әділетсіздікке, қу кедейшілікке, жанашыры жоқ кейіпкеріне қосыла автор да аудармашы да қиналыс танытады.

Ұрланған атының соңынан қуған Бұқарбайдың ұрыға айқай салған сәтін түпнұсқамен салыстырсақ.

Түпнұсқа: «— Эй ты, шайтан, не умеешь ездить... Потрепли лошадь по шее!...».

Аударма: «- Ой, сайтан, атты қор қылып келесің... қамшы салма! Екі көзін сұрт!..».

Аудармашы түпнұсқаны сөзбе-сөз аударма салмай, шабыс үстіндегі аттың көзін сұртуді өте орынды қолданған. Қазақ бәйге кезінде атына қамшы салмай, тек көзін сұртіп отырған. Аудармашының тек түпнұсқа жолымен кете бермей, өз қиялына да ерік беруі аударма құнын арттыра түскен. «Любовь его ослепила» деген сөйлемді «махаббат көзін соқыр қылды» деп аударма салмай, «оның көзіне шел қапталтты» деуі де қазақы ұғымға біртабан жақын.

С.Абдрахманов аударма өнері жайында «Жақсы аударма – тіл қадірін танытудың да сенімді жолы. Аудармада төлтума мен телтума тайталасады. Яғни автор мен аудармашы өзінше бір өнер жарысына түседі дейміз. Олай деп айту аздық етеді. Аудармада солар арқылы тіл мен тіл де жарысқа түседі. Тіл мен тілдің жарысы түптеп келгенде бейне бір ел мен елдің өнер жарысы десе де болады. Демек, аударма - ұлтының ұлылығын дәлелдеудің бір жолы» дейді [9, б.25]. Бұл бүгін біз сөз еткен Мағжан аудармаларына қатысты айтылғандай. Мағжанның да М.Горький, В.Иванов, Д.Н.Мамин-Сибиряк, П.Дорохов т.б. орыс қаламгерлерінің туындыларын қазақшалаумен қатар олар мен тіл, өнер жарысында

түскенін,ғасыр басында-ақ «ұлтыңның ұлылығын, еліңнің елдігін» көрсетудің үлгісін танытқанын көреміз. Олардың шығармаларын қазақ тілінде төлтумадан еш кем қылмай,көркемдігін төмендетпей, қазақ тілінің төл туындысындай шебер сөйлеткен Мағжанның ел мен елді, тіл мен тілді танудың құралы – аударма өнері екенін, жалпы аудармаға әдебиет пен мәдениеттің құрамдас бір бөлігі деп ерекше қарағанын байқаймыз. Демек Мағжан жалынды ақын ғана емес, мықты аудармашы.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Аймауытов Ж. «Мағжанның ақындығы туралы» // Жұмабаев М. Шығармалар. 2-3 том – Алматы: «Білім», 1996 ж. – 512 б.
- 2.Мұқанов С. Менің қорытынды пікірім. Еңбекші қазақ, 1927 ж, 1 маусым.
- 3.Кенжебаев Б. «Ұстаз» // Жұмабаев М. Шығармалар. 2-3 том Алматы: «Білім», 1996, – 512 б.
- 4.Елеуқенов Ш. «Мағжан». Алматы: «Санат», 1995. – 384 б.
5. Жұмабаев М Шығармалар жинағы. 3 том.Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 232 б.
6. Горький М. Макара Чудра и другие рассказы. – М.: Дет. лит. 1988. – 223 с.
7. Иванов В.В. Эдесская святыня: Романы, повесть, рассказы. – Алма – Ата: Жазушы. 1986. – 527 с.
8. Мамин – Сибиряк Д.Н. Повести и рассказы. – М: Сов. Россия, 1989. – 271 с.
9. Абдрахманов С. Біздің Пушкин. – Алматы, 1999. – 234 б.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ШЕШЕНДІК ДӘСТҮРІ

КАМИЕВ Ұ.

ГМУ-18-1к.т.студенті

АКАТАЕВА Ш.Б.

Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Алтын орда әдебиетінің шешендік дәстүрі, Хорезмидің Мұхаббат нама поэмасы талданады. Орта ғасыр түркі шешендігін сөз еткенде, айрықша тоқталуды қажет ететін көне әдеби мұра - «Алтын шежіре». «Алтын шежіре» - монғолдың ғана көне жазба мұрасы емес, күллі көшпелі түркі тектес халықтарға, соның ішінде ежелгі қазақ жұртына да қатысты тарихи-әдеби мұра. Сондай-ақ, “Монғолдың құпия шежіресі”, “Алтын шежіре” сияқты көркем шежірелерді назардан тыс қалдырылмайды.

Түйінді сөздер: қыпшақ тілі, шешендік дәстүр, шежіре, көне мұралар, дастан.

Орта ғасыр түркі шешендігіне қыпшақ тілінің ескерткіші қыпшақтар өмірін суреттейтін «Мұхаббат нама» поэмасын жатқызамыз. Авторы – Хорезми. Хорезми – көшпелі түркілер ортасында туып-өскен XIV ғасыр перзенті. Оның Хорезми аталуы да қыпшақтар мемлекетінің сол кездегі орталығы Хорезм қаласын мекен етуінен. Поэманың негізгі кейіпкері – Мұхаммед Хожабек-Құтлұғ Темірдің інісі. Құтлұғ Темір – (Қ.Салғариннің айтуынша) Алтын Орданың ханы Тоқтамысты өлтіріп, сарай тағына Едіге би отырғызған Алтын Орданың билеушісі. Мұхаммед Хожабек те 1349-1356 жылдары билік құрған, музыка, поэзияны қадірлеген, өзі ақын болған. Дастанның ұйғыр және араб әрпімен жазылған екі нұсқасы бар. Араб әрпіндегі нұсқасы Британия музейінде сақталған. Зерттеушілердің дені, мысалы В.В.Бартольд «Мұхаббат наманы» алтынордалық кітаптар тобына қосады. Плано Карпинидің айтуынша да, Сырдария бойын сол кезде қоныстанған тайпалар бір ғана қыпшақ тілінде сөйлеген және Алтынорда әмірлері ұйғыр жазуын пайдаланған. С.Аманжолов та

«Мұхаббат наманы» оғыз-қыпшақтардың әдеби тіл дәуіріне жататын шығарма деп қарайды. Тарихи еңбектерде Алтын Орда дәуірінің ресми тілі қыпшақ тілі болғандығы айтылады.

Дастанның тілін зерттеген ғалымдардың ішіпде А.М.Щербак дастанның тілі ұйғыр тіл нормасына жатпайтынын, қазақ тілінің нормасына дәл келетінін айтқан еді. Р.Бердібаев өзінің «Жазба мұралар» атты зерттеуінде «Мұхаббат наманы», «Құтадғу білік», «Бабыр нама», «Оғыз намалармен» салыстыра келіп, «тілдік қоры, үйлесімі, үлгісі жағынан қазіргі қазақ тіліне жақындау екені күмәнсіз» деп табады. Оның үстіне, жырдағы ру аттары мен адам есімдері де (Қамбар ұғлы, Жәнібек хан, Мұхамед Қожабек, Қоңырат руы) қазақ тілінде бар атаулар Олай болса, бұл қыпшақ тілінің ескерткіші деуге келеді. Поэманың мазмұны терең, тілі бай. Әдебиетшілердің зерттеуінше 11 буынды екі жолды лирикалық өлең шумақтарынан құрылған.

Дастан мазмұны сұрақ, жауап ретінде баяндалған. Онда адамгершілік, ізгі ниеттер дәріптеліп, әділетке, тәубешілдікке, қанағатшылдыққа үндейді. Шах, сұлтан болғандардан рақымшылдық талап етіледі. Мұхамед Қожабекке арналған сөзінде оған жомарт, ақылды, жауға аш бөрідей тиетін арыстан бол, халыққа мейірімді, кең пейілді бол деп тілейді. Автор дастанда сыйластық, достық, махаббатты жырлайды: «махаббаттан мың түрлі сыр туындайды», «махаббат – қашып құтыла алмайтын қайғы», «махаббаттан өмір туындайды» т.б.

XIII ғасырдағы көне мұраларды сөз еткенде “Монғолдың құпия шежіресі”, “Алтын шежіре” сияқты көркем шежірелерді назардан тыс қалдыра алмаймыз.

Көне мұралардағы осынау құндылықтарды барынша жинақтаған, бір жүйеге түсірген тілші, ғалым Ә.Құрышжанов "Құпия шежірені" түркі-монғол халықтарының XIII-XIV ғасырлардағы тарих, тіл, әдебиетіне қатысты мұра деп тауып, тұңғыш рет ондағы мақал-мәтелдерді "Сөз атасы" жинағына енгізгендігін ерекше атап айтқан жөн.

Сондай-ақ, ғалым "Құпия шежіремен" мазмұндас, желілес "Алтын шежірені" де жоғары бағалай келіп: "Мұнда өткен уақыттардан (қазіргі кезде де) белгілі болып жүрген түркі тайпалары аталады, сондықтан осы кітапшада көрсетілген мақал-мәтелдердің оларға да қатысы болу керек деп ойлаймыз. Мысалы: барлас, башқұр, булғар, жалайыр, қаңлы, қарлұқ, керейіт (керей), қият, қыпшақ, қырғыз, маңғыт (маңғытай), найман, татар, төлеңгіт, ұйғыр, үйсін, қоңырат" [1, б.217], - деген ой айтады.

Неғұрлым адамзат тарихының тұңғығына енген сайын жалпы ұқсастықтардың молая түсетіндігі секілді, XIII ғасырдағы, тіптен одан да арғы кезеңдердегі бір мемлекеттік құрылымдағы этностардың мәдениетінде де ортақтастықтардың орын алуы - табиғи құбылыс. Десек те, ондай құндылықтардың кейіннен жеке ұлыс ретінде қалыптасқан халықтар мәдениетінде әр түрлі деңгейде көрінгендігі жасырын емес. Қайсыбір халықтар түпкі негізден мүлде қол үзсе, келесі біреулері негізгі ұстын етіп жалғастырған. Оған саяси-әлеуметтік, тарихи даму факторларының әсері де аз тимеген. Мәселеге осы қырынан келгенде, "Құпия шежіренің" айтары көп. Ендеше, төмендегі мақал-мәтелдердің шешен сөйлеудегі маңызы зор.

Дененің басы болғаны жақсы,

Тонның жағасы болғаны жақсы [2, б.34].

Ер бала елін сүйер,

Қыз бала қырмызыны сүйер [2, б.18].

Көп сұратып берсе – қадірлі болар,

Аз сұратып берсе – қадірсіз болар [2, б.73].

Шын дос жол ортада қалмас болар [2, б.15].

Көп адам – күшті,

Көк иірім су – қауіпті [2, б.89].

Көпшілік – халық. Ал халықтан ұлы күш жоқ екендігін қазақ мақалдары да "Көп – қорқытады, терең – батырады" деп түйіп айтқан. Сөзбе сөз аударма мақалдардың айтар ойы мен мағына бірлігін дәлелдеп жатуды қажет етпейді. Бұдан басқа да "Құпия шежіренің" бізге жетпеген түпнұсқасында болуы мүмкін, бірақ, қарастырылып отырған "шежіреде" жоқ

"Алтын шежіреде" кездесетін мақалдар мен мәтелдерді де атап өтуді жөн санадық.

Олар: "Суда белгі, аспанда із жоқ", "Көп халық ыдыраса, аз халыққа жем болады", "Құрбан болғанды қошеметпен шығарады, қайта бұзылғанды қарумен шығарады", "Жақын жұрт көп қой, бірақ өз ойыңнан жақыны жоқ", "Астарлы шапан тоңдырмас, үш өрім жіп үзілмес", "Ескі шапан қанша жыртылса да, қараған баулауға жарайды", "Төбе би төрде өледі, ит ошақтың басында өледі" т.б.

Мұндағы "Суда белгі жоқ" деген тіркеске назар аударар болсақ, қазақ халық ауыз әдебиетінен, әсіресе, жұмбақтардан жиі кездестіреміз. Алғашқыда тұрақты тіркес түрінде қалыптасқан сөздердің кейіннен жұмбаққа айналуы аса таңданыс тудырмаса керек. Сөз өнеріне ден қойған халқымыздың қолданысындағы тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерінің арасында тұспалды, астарлы мағына білдіретіндері аз емес.

XIV ғасырда жазылған "Кодекс Куманикте" аталмыш тіркесті кемеңгі жұмбақтауға ұтымды пайдаланған. Расында "Буы бар да, ізі жоқ" жұмбағында суда белгі не із қалмайтындығы халықтың өмірлік тәжірибесінен алынып, сұрыптала келе лайықты ойластырылған.

"Шежіредегі" мақалдардың көпшілігі көшпелі халықтың таным-түсінігін білдіреді. Ел арасындағы "Қазақтың өлгенде жаманы жоқ, тіріде өсектен аманы жоқ", "Тозған қазды, топтанған қарға іледі" тәрізді даналық ойларының түп-төркіні жоғарыдағы мақалдармен сабақтас. Осы тараптан келгенде, "Құпия шежіре" мен "Алтын шежіредегі" мақал-мәтелдер түркі-монғол халықтарының ой-толғамы мен таным-білімінің тамырластығын танытады.

"Шежіреде" жиі қолданылған фольклор жанрларының бірі – шешендік сөздер. Оның өзіндік себебі де бар. XII-XIII ғасырлардағы халық шығармашылығының құнарлы да шұрайлы басым бөлігі ауызша сақталғандығы анық. Бұған қосымша қарастырылып отырған шығармада Шыңғыс қаған төңірегінде топтасқан адамдардың көпшілігі, заманындағы өз ортасынан ойы озық, білімді адамдар болуы заңды. Мәселен, Тай шешен, Жамұқа шешен т.б. адам есімдеріне жалғанған титулдық анықтауыштар да кездейсоқ алынбаса керек. Бұдан "шешен" терминінің сол кезде адам есімдеріне тіркесіп айтыла бастағандығына қарап, Шыңғысхан дәуірінен көп бұрын терминдік атау болып қалыптасқан шешендік, сол кезеңнің өзінде-ақ дәстүрлі мектебі бар өнер ретінде дамыған деп түйіндеуге болады.

Шығарма авторы да өзі өмір сүріп отырған ортадағы іріктелген, сұрыпталған көркем сөз үлгілерін алу арқылы сөз өнерін шебер меңгерген саңлақ етіп көрсете алды.

Ғалым Цэрэнсодном "шежіренің" халық ауыз әдебиетімен тығыз байланыстылығын айта келіп: "...шешендік сөздер сияқты халықтық поэзия үлгілерін аса мол қолданғанын атап айтқан жөн. Біздің байқауымызша, "Құпия шежіренің" барлық тарауларында кездесетін елуге тарта шешендік сөз үлгілері бар. Мұндай шешендік сөздер 62, 66, 72, 78, 82, 149, 147, 209, 260 тарауларда бірнеше рет қайталанғанына қарап сол кезеңде аса мол қолданылып келгендігін аңғаруға болады" - деп жазады.

"Құпия шежіредегі" шешендік сөздерді сөз еткенде ғалым С.Негимовтың Дей шешеннің 64-тармақтағы толғанысын "әшекейлі, әдемі сөйлеудің жарқын үлгісі" [3, б.154-155] ретінде бағалағандығын атап айтқан жөн. Олай болса, XII-XIII ғасырларда өмір сүрген Дей (Тай) шешенді әйгілі Майқы бимен (кейбір деректерде керей – Шың ағай) тұстас, ұлттық шешендік өнерді қалыптастыруда елеулі еңбек сіңірген көрнекті тұлға деп таныған жөн.

Қазақ арасында аңыз түрінде тараған "Абылай ханның түсі" дейтін әңгіме бар. Абылайдың бұл түсін әйгілі Бұхар бабамыз жориды. Абылай түсінде:

"Шатыр алдында басын көтермеген қалпында жатқан жолбарысты көрдім. Қарап тұрсам, жолбарыс аюға айналып кетті. Оның аюға айналып кеткенін ойлап та үлгергенім жоқ, аюдың орнына қасқыр тұрды. Қасқырдан соң түлкі, онан кейін қоян, сөйтіп-сөйтіп, майда-шүйде аңдарға айналып кетті" [4, б.514], - дейді. Абылайдың бұл түсі қалай жорылғандығы бізге мәлім. Ал, осы тектес болашақ ұрпақ тағдырын болжаудың XIII ғасырдағы "Құпия шежіреде" алғаш көрініс тапқандығын ғылыми қауым білер ме екен?

Шыңғыс қаған ел тізгінін өгедей ұстауға лайық деп тауып, сөйле дегенде:

Қаған әкем рұқсат етіп, сөйле дегенде не айтарымды білмей тұрмын. Іштей алмаймын

деп қайтіп айтамын. Істеуге тырысайын. Тек ұрпақтарым, немере-шөберелерім:

Шөпке ораса,
Сиыр жемес,
Майға ораса,
Ит жемес,
Тышқан тұр ғой,
Бұланға тигізбес
болып жүрмегей.

Мен бұдан басқа не демекпін" [2, б.181], - дейді. Шешендікпен астасқан астарлы жауап, ертеңгі ұрпағының азып-тозуына алаңдайды. Риторикалық сұрақ түрінде айтылған шешендік толғаныс жауап беріп жатуды қажет етпейді. Дегенмен, өгедей кейінгі ұрпағын алға тарта отырып, ел билігінің жолы – үлкендікі екенін ишаралап жеткізеді. Бұл толғаныс Шыңғыс қаған заманында айтылса да, Абылай хан тұсында да өзектілік сипатын жоймай, оның кейінгі ұрпағына бағышталған. Демек, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан ұлағатты сөз асыл ұрпақты азғындаудан сақтап, тектілікті еске салып отырған.

Қазақ шешендік сөздері пернелі және термелі болып келе береді. Әрине, бұлардың қай-қайсысында да мақалдап, мәтелдеп айтылатын астарлы, тұспалды ой жатады. "Құпия шежіредегі" пернелі сөз үлгілеріне назар аударып көрейік. Мәселен: "Көзі отты, беті алмасты" [2, б.35], "Беті ажарлы, көзі отты" [2, б.36], "Құлқы қозып, кенезесі кепті" [2, б.43], "Қаршығадан қашқан торғай бұтаны барып паналар, бұта жанын қорғайды, ал бізге адам паналауға келгенде, біз сол ғұрлы жоқпыз ба?" [2, б.45], "Сібер болса да сөзде тұрамыз, жауын болса да жиыннан қалмаймыз" [2, б.56], "Тіліміз бір, тілегіміз жалғыз" [2, б.63], "Сүбеден шаншу болып, қабырғадан қаңқу болып" [2, б.68], "Аққа шашалып, қараға қақаласың" [2, б.102], "Кімнің тілін буып, кімнің аузын тығындаймыз" [2, б.103], "Жиеннің жөнімен, қызының өңімен" [2, б.108], "Алтын белбеуіңнің тіліне, Асыл ішігіңнің жігіне" [2, б.164], "Досқа күлкі, дұшпанға таба" [2, б.181], т.б. болып жалғаса береді.

Орта ғасыр түркі шешендігін сөз еткенде, айрықша тоқталуды қажет ететін көне әдеби мұра - «Алтын шежіре». «Алтын шежіре» - монғолдың ғана көне жазба мұрасы емес, күллі көшпелі түркі тектес халықтарға, соның ішінде ежелгі қазақ жұртына да қатысты тарихи-әдеби мұра.

«Алтын шежірені» монғолтанушы А.Мостарет: «Тек тарихи деректердің ғана көзі деп қарау аз, онда ертедегі көшпенділердің әдеби, мәдени нақты көптеген қазынасы бар. «Құпия шежіреден» артықшылығы XII ғасырдағы тарихи оқиғаларды кең ауқымда көрсете білгендігі. Осыдан да ол бірден-бір жазба дерек ретінде көпшілік назарын өзіне тартып отыр» [5, б.8] - деген баға береді. Шынында да «Алтын шежіреде» кейін қазақ хандығының құрамына кірген көне тайпалардың тарихы Шыңғыс хан өмірімен байланыстырыла әңгімеленеді. Темүжіннің (Шыңғыс ханның) туған анасы Әуелін бегім қазақ халқының құрамына кірген Меркіт Шіледудің қалыңдығы еді, оны төркінінен алып келе жатқанда... Есукей батыр жолай тартып алған-ды. Сондықтан Темүжіннің тегі күмәнді болып қалады. Темүжіннің атастырған қалыңдығы – Қоңырат тайпасының аруы Бөрте бегім. Темүжін үйлене сала Бөрте бегімді Меркіт тайпасының жігіттері тартып әкетеді. Бөртені әлденеше айдан кейін ғана Керейлердің көмегімен меркіттерден құтқарып әкеледі. Сол себепті Темүжіннің тұңғышы – Жошының да тегі күмәнді. Олай болса, Шыңғыс ханды монғол емес, қазақ еді деп жүргендердің пікірінің жаны бар.

Темүжіннің ұлы қаған болуына қазақтың құрамындағы Керей тайпасының әсері болғандығы туралы шежіреде айтылады. Бөрте бегімнің жасауына әкелген қара бұлғын ішікті Темүжіннен сыйға алып Керей ханы Торы: «Қара бұлғын ішіктің құнына қақыраған еліңді құрастырып берейін», - деп уәде беріп, сол уәдесіе сай Темүжіннің әкесінің жауы болған тайшылар мен меркіттерді, татарларды Керейдің Торы ханы әскерлерімен тас-талқан етіп женеді, осыдан барып Темүжін Шыңғыс хан аталады. Сонымен, Шыңғыс ханның туғаннан өлгенге дейінгі тағдыры көне түркі тайпаларымен, соның ішінде қазақ халқымен, жерімен байланысып жатыр.

Шежіренің негізгі мазмұны философиялық, әлеуметтік, ел басқару, діни т.б. мәселелерге арналған.

«Алтын шежіренің» алғашқы тараулары дүние мен адамзаттың қалай пайда болғаны жайлы философиялық астарлы болжамдармен басталады. Мұнда Маха Сәмәди аңызын келтіріп, ол аңыз бойынша адамның тегі ғарыштан екенін, о баста адам кіршіксіз таза жаралғанын, жер бетіндегі тамаққа таласудан бастап олардың арасында ерегіс басталады да, төмендеу мен азудың жолына түседі. Амалы құрыған кезде бәрі ақылдасып, жалған мен шындықты, ақ пен қарадан айыратын әділ би сайламақ болады. Сөйтіп өздерінің ішіндегі келбетті әрі тамаша мінезді бір кісіні би етіп көтереді, ол үнді елінің әйгілі Маха Сәмәди патшасы деген даңққа бөленеді. Сөйтіп, қасиетті әулиелерден таралған жоғарғы мәртебелі ғұлама хандардың арғы тегі үнді-тибет топырағынан жаралғаны жайлы әңгімеленеді.

«Алтын шежіреде» кім болса да – хан болсын, қараша болсын, батыр болсын, бек болсын - бәрі бір-біріне ақылды сөз айтпақ болғанда, өлеңмен сөйлейді. Мұның өзі сөйлеудің екі түрі болғандығын, бірі - әншейін сөйлеу, екіншісі – шешенсіп сөйлеу, шешенсіп сөйлеуде өлеңмен жеткізу сол кезде норма болғанға ұқсайды. Әкесі Есүкейдің о дүниелік боп кеткенін білгенде, Темүжін қара жерге бауырын төсеп, өкіріп жылайды. Темүжіннің өзегін өртеген өкініш-қасіретін басу үшін Қанқотанның Шырқасы:

«Қайранда қалған шортандай,
Қайғырып несін жылайсың!
Қорған шерік нығайсын,-
деп келіскен жөн болар.
Жағада қалған сазандай,
Жабығып несін жылайсың!
Жалпақ елді жиғайсың! -
деп келіскен жөн болар» [5, б.32], - дейді.

«Қайранда қалған шортандай, жағада қалған шала жансар сазандай» Темүжіннің жалғыз емес екендігін, әкесі өлсе де, қасында елі-жұрты бар екенін, енді елді біріктіріп, әскерді нығайту міндеті тұрғанын әсерлі, қуатты сөздердің күшімен жеткізіп, жұбатады. Осы жолдарды қуатты етіп тұрған эпитетті теңеулер ғана емес, анафоралы, эпифоралы қайталаулар, бұйрық мәнін беретін тұлғалар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – 460 б.
2. Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) /Моңғолшадан аударған: Сұлтанияұлы М. – Алматы: өнер, 1998. – 186 б.
3. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 250 б.
4. Дүйсенәлиев Д. Қазақ халқының Ресей отаршылдығына қарсы Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жылдардағы ұлт азаттық қозғалысы //Қазақ тарихы. – Алматы: Жалын, 1997. – 480 б.
5. Лувсанданзан. Алтын шежіре (Шыңғыс хан қағанатының, көне түркі-монғол тайпаларының тарихы) /Монғол тілінен аударған: Мауқараұлы. – Алматы: өнер, 1998.– 224 б.

КІЛТ СӨЗДЕР: ҚЫТАЙ ТІЛІ, ДИАЛЕКТТЕР ТОБЫ, ӘРТҮРЛІЛІК, МӘДЕНИЕТ,
СӨЙЛЕУ СТИЛІ, ҚИЫҢДЫҚТАР

ҚАСҚАНОВ А.А.

МО-18-1к тобының студенті

БӘДЕЛХАН М.Б.

Ғылыми жетекші, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. мақалада қытай тілінің ерекшеліктері ескеріліп, қытай тілінің диалекттері топтастырылады. Айтылған диалекттеріне байланысты проблематика туралы сөз көтеріледі. Қытай диалекттерінің тарихы мен қалыптасуы қарастырылады.

Түйінді сөздер: қытай тілі, диалекттер тобы, әртүрлілік, мәдениет, сөйлеу стилі, қиыңдықтар

Қытай тілі - топтың басқа мүшелеріне қарағанда, мысалы, тибет немесе корей тілдеріне қарағанда архаизмді сақтаған моносиллабты тілдердің бірі.

Қытай тілі қытай-тибет тілдерінің отбасына жатады, негізгі 7 диалектілік топқа бөлінеді: солтүстік (сөйлеушілердің 70% -дан астамы), у, сян, ган, хакка, юэ және мин. Қытайдың негізгі диалектілері (немесе дәлірек айтқанда - тілдер) пекин, чжэцзян, кантон және фуцзянь.

Қытай тілі - ҚХР-дың ресми тілі. Оны елдің 95% тұрғындары және Тайвань, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Вьетнам, Бирма, Малайзия, Таиланд және Сингапурдағы қытайлықтар сөйлейді. Ең ежелгі жазба ескерткіштер - қола, тастар, сүйектер мен тасбақа қабықтарындағы сәуегейлік жазбалар) біздің дәуірімізге дейінгі 2-мыңжылдықтың 2-жартысына жатады. Ең ежелгі әдеби ескерткіштер - «Шуджинг» («Тарих кітабы») және «Шицзин» («Әндер кітабы») біздің заманымызға дейінгі 1-мыңжылдықтың 1-ші жартысына жатады.

Сол дәуірдегі тірі диалектілер негізінде уақыт өте келе ауызша сөйлесу тілінен алшақтап, біздің заманымыздың 1-мыңжылдығында құлаққа түсініксіз бола бастаған әдеби ежелгі қытай тілі Вэньян қалыптасты. Ежелгі қытай тілінің нормаларын бейнелейтін бұл жазбаша тіл ғасырлар бойы елеулі өзгерістерге ұшырағанымен, XX ғасырға дейін әдеби тіл ретінде қолданылып келді.

Қытай әлеуметтік-экономикалық құрылымы жағынан да, халықтың ұлттық құрамы жағынан да біртұтас тұтастықты білдірмейді. Осыған сәйкес, «монолитті» сөйлейтін бірыңғай қытай тілі жоқ, өйткені ол әдетте көп миллиондаған қытайлықтардың массасы деп санайды. Қытайды мекендеген ұлттық азшылықтар туралы айтпағанда (маньчжурлар, дүнгендер, моңғолдар, тибеттер, миаози, лоло, хакка және т.б.) өз тілдерінде сөйлейтін қытай халқының нақты тілі де ортақ тілге ие емес.

Қытай тілі - бұл бірнеше тілдерді жалпылайтын ұғым: сөйлеу тілі әлеуметтік желі бойынша «мандарин» деп аталатын тілге бөлінеді (гуаньхуа). Бұл міндетті «мемлекеттік» тіл. Және «жалпыға», жергілікті тілдерге (сухуа, тухуа) [1, 356].

Біз өз жұмысымызда сіздерге қытай тілінің негізгі диалектілері туралы айтып береміз.

Қазіргі Қытай тілдік ахуалына тән белгілердің бірі - көптеген диалектілер. Қытайда ұлттық тілді ауызша қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде жалпы мойындауға және оның қолдану аясын үнемі кеңейтуге қарамастан, қазіргі диалектілердің ұстанымдары берік болып қалады. Себебі, барлық тұрғындардың 80% -дан астамын құрайтын шаруалар әлі күнге дейін диалектілерді сөйлейді және олардың бір бөлігі ғана диалектаралық байланыстың сол немесе басқа құралдарына ие.

Қытай тілінің диалектілері тілдік емес екі негізгі фактордың әсерінен қалыптасты:

- 1.әртүрлі ежелгі диалектілердің сөйлеушілері арасындағы байланыстар;
- 2.ежелгі диалектілерді тасымалдаушылардың көрші халықтармен байланысы [2, 876].

Ең жалпы жіктеу бойынша солтүстік және оңтүстік диалект зоналары ажыратылады. Қытайдың солтүстік және оңтүстік бөліктерінің тарихи тағдыры әр түрлі жолмен дамыды. Солтүстік Қытай дүрбеленді тарихи оқиғалардың аренасы болды, ал оңтүстік физикалық-географиялық аймақтарға бөлінгендіктен «тыныш баспана» болды. Демек, Қытайдың солтүстігі мен оңтүстігіндегі тілдік ахуал әр түрлі жолмен дамыды. Еліміздің солтүстігіндегі географиялық тұрғыдан интеграцияланған саяси оқиғалар диалектілердің жақындасуына ықпал етті, бұл олардың айырмашылықтарына қарамастан, сөйлеушілерінің арасындағы

байланыс мүмкіндігіне мүмкіндік береді. Географиялық тұрғыдан дисперстелген оңтүстікте тұрақты байланыстың бірыңғай аймағы жасалмаған.

Қытай тілі (中文, zhongwen немесе 汉语, hanyu) - қытай-тибет (қытай-тибет) отбасының мүшесі. Бұл Қытай, Тайвань және Сингапурдың ресми тілі. Оны 1 миллиардтан астам адам сөйлейді. Олардың 900 миллионына қытай тілі - олардың ана тілі.

Қытай тілі - БҰҰ-ның 6 ресми және жұмыс тілдерінің бірі. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл ҚХР-дың ұлттық құрамына (ел халқының 90% -дан астамы) үстемдік ететін хань тілі. Сонымен қатар, өз тілдерін сақтайтын ондаған миллион қытайлықтар Оңтүстік-Шығыс Азияның барлық дерлік елдерінде тұрады (Сингапурда халықтың 75% -дан астамын құрайды); қытай диаспорасы бүкіл әлемге шашыраңқы [3,496].

Қазіргі қытай тілінде тоғыз диалект тобы бар. Осы алты топтың диалектілері жағалық және орталық аймақтарда жиі кездеседі:

1) wu (吳) диалектілері - Шанхай және Нинбо қалаларында;

2) Солтүстік Мин диалектілері (北) - Фучжоу қаласы аймағында;

3) Оңтүстік Мин диалектілері (闽) - Сямэнь (Амой), Шаньюу (Свату) және Тайвань қалалары аймағында;

4) Хакка диалектілері (客家) - Мейсян аймағында, Гуандун провинциясының солтүстік-шығысында және Цзянси провинциясының оңтүстігінде;

5) кантондықтар (贛) - Гуандун провинциясының орталық және шығыс бөлігінде, оның ішінде Гуанчжоу қаласында (кантон);

6) сянь (湘) диалектілері - Хунань провинциясында. Бұл алты диалект тобы Қытайдың төрттен бірінде сөйлейді және оларды елдің қытай тілді тұрғындарының үштен бірі сөйлейді. Бұл топтар бір-бірінен, сондай-ақ елдің қалған бөліктерінде сөйлейтін солтүстік диалектілерден ерекшеленеді, голландтықтар ағылшын немесе итальян тілдерінен француздармен бірдей дәрежеде ерекшеленеді.

Сонымен қатар, солтүстік диалектілердің үш кіші тобы бар (батыс дәстүрінде мандарин деп аталады): солтүстік, оған Пекин диалектісі кіреді, ал оңтүстік және орталық, олар Нанкин мен Чунцин қалаларында айтылады. Бұл кіші топтар АҚШ пен Австралиядағы Жаңа Англияның ағылшын тілімен бірдей ерекшеленеді, сондықтан олар көбіне өзара түсінікті. Жалпы қабылданған нормативтік қытай тілі немесе Путунхуаның ұлттық тілі Бейжің диалектісіне негізделген (Қытайдың астанасы Қытайдың астанасы Батыста қытайлықтардың талап етуімен қайта атала бастады) [4, 356].

Диалектілер фонетикалық жағынан ерекшеленеді (бұл диалектілер арасындағы байланысты күрделендіреді, дегенмен диалекттер тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен байланысты), лексика, ішінара грамматика, бірақ олардың грамматикасы мен сөздік қорының негіздері бірдей. Әр түрлі диалекттерде сөйлейтіндер арасындағы қатынас құралы - қытайдағы нормативтік қытай тілі, оны Қытайда Путунхуа (普通话), Сингапурда хуайи (华语) Гонконгта және Тайванда - гойуй (国语) деп атайды, олардың арасында фонетикада, мандарин мен хуаюйде жазуда өте аз айырмашылықтар бар. қысқартылған иероглифтер, ал гоюда - иероглифтердің толық жазылуы қолданылады. Егер өте қажет болса, сіз қағазға иероглифтер жазу немесе ауада қолмен сурет салу арқылы өзіңізді түсіндіре аласыз. Әдеби тіл солтүстік диалектілерге негізделген. Фонетикалық норма - Пекиннің айтылуы (дегенмен, Тан династиясында, классикалық қытай мәтіндерінің көп бөлігі жасалған кезде, норма қазіргі Хакка диалект тобына жақын болды) [5, 586].

Қазіргі кезде елімізде 7-ден 10-ға дейін диалект тобы бар (әр диалект бір жергілікті диалект өкілі ретінде зерттеледі):

Гуанхуа диалектілері Бейжің диалектімен бейнеленген. Янцзының төменгі ағысының солтүстік, оңтүстік-батыс, солтүстік-батыс гуанхуасы, гуаньхуасы бар;

Ву диалект тобы - Сучжоу диалектісі;

Мин диалект тобы - Сямэнь және Фучжоу диалектілері;
Юэ диалект тобы - Гуанчжоу диалектісі;
Ган диалект тобы - Нанчан диалектісі;
Сян диалект тобы - Чанша және Шуанфенг диалектілері;
Хакка диалект тобы - бұл мейкс диалектісі [6, 1396].

Гуаньхуа диалектілерінде Хубэй, Сычуань, Гуйчжоу, Юньнань провинцияларында, Хунанның батысында және Гуансидің солтүстік-батысында 800 миллионға жуық адам сөйлейді.

У диалектілер тобы - Цзянсу және Чжэцзян провинцияларында 69 миллион сөйлеушілер.

Мин диалект тобы - Фудзян мен Гуандунның шығысында 55 миллион сөйлеуші.

Юэ диалект тобы - Гуандун провинциясында 40 миллион сөйлеуші.

Ган диалект тобы Цзянси провинциясында кең таралған.

Сян диалект тобы - Янцзының солтүстік жағалауындағы Хубэй провинциясындағы 50 миллион сөйлеушілер. Жаңа (Чанша, Чжучжоу) және ескі (Шуанфэн, Хеньцзян, Юаньшуй және Сяньшуй өзендері) диалектілері бар [7, 746].

Хакка диалектілер тобы - 17 ғасырдан Гуанси, Хунань, Гуандунның батыс бөлігіне қоныс аударған 30 миллион сөйлеушілер).

Бүкіл Қытай үшін бірдей иероглифтік жазумен диалектілер, жалпы, сөздік қоры мен грамматикасына ұқсас. Қытайлықтардың сөйлейтін 70% -дан астамын қамтитын Гуанхуаның солтүстік диалектілер тобы мандарин тілінің ұлттық нормативті тілі ретінде қабылданды [8, 1246].

Диалектілер қазіргі қытай тілінің тірі элементін құрайды, ол ұлттық тілмен тығыз байланысты. Жеке тұлға деңгейінде бұл байланыс диглозия түрін алады - бұл ұлттық тіл мен диалектіні бір уақытта білу.

Сонымен, біз мынадай қорытынды жасай аламыз: диалектілер қытай тілінің ажырамас бөлігі, олардың әртүрлілігі қытай мәдениетінің екіұштылығы мен байлығына баса назар аударады. Диалектілерді білу мұғалімдер үшін де, аудармашылар үшін де, тарихшылар үшін де, қытай тілі мен қытай мәдениетін зерттейтін адамдар үшін де практикалық маңызы зор [9, 656].

Келесі қосымшада қытай диалектілерінің және / немесе тілдерінің тізімі келтірілген. Ондағы барлық диалектілер дәстүрлі жіктеу бойынша 7 топқа бөлінеді - Ган, Солтүстік диалектілер, Хакка (Кеджия), Мин (оның ішінде Фуцзянь мен Тайваньдықтар), Ву (Шанхайды қоса алғанда), Сян және Юэ, сондай-ақ ол өзі танитын тағы үш топқа әлемдегі лингвисттердің көбеюі - Аньхуэй, Джин және Пингхуа. Тізімде жіктелмеген диалектілер де бар.

Жоғарыда аталған диалектілерден басқа, Қытайда диалектілерді провинция бойынша атаудың бейресми тәжірибесі де бар, мысалы, Сичуан диалектісі, Хэнан диалектісі. Бұл атаулар әрдайым лингвисттердің классификациясымен сәйкес келе бермейді, сонымен бірге олардың өзіндік ерекшеліктері де бар [10, 976].

Тіл білімінде жиі кездесетін сұрақ - «тіл ме, әлде диалект пе?». Бір жағынан, бұл мәселеде саяси аспект лингвистикалық аспекттен кем емес. Тілдік тұрғыдан алғанда, бұл идиомалардың көпшілігі тілдің өлшемдеріне жақсы сәйкес келеді. Екінші жағынан, барлық осы идиомалар тепе-теңдікті диалект ретінде анықтауға бағытталған жалпы жазба тіл мен әдебиетке ортақ. Жазба тіл грамматикасы жағынан Путунхуаға (қытай тілінің ресми нұсқасы, Бейжіңнің айтылу нормасына негізделген) жақын болғандықтан, көптеген қытайлықтар оны «нақты» қытай, ал қалғанының бәрін диалект ретінде қабылдайды.

Біз өз жұмысымызда қазіргі қытай тілінің маңызды диалектілеріне жалпы сипаттама бердік. Әр диалектінің немесе диалектінің өзіне тән ерекшеліктері бар, бірақ сонымен бірге олардың арасында әр түрлі еніп тұрған байланыстар бар.

Гуаньхуа немесе солтүстік диалект - қазіргі қытай тілінің негізгі диалектісі. Ұзақ уақыт бойы барлық басқа диалектілерге Гуаньхуа қатты әсер етті, бұл әсіресе әдеби және ауызекі

оқылым мен иероглифтер арасындағы айырмашылықта, сондай-ақ жаңа және ескі сөйлеу мәнерлерінің айырмашылығында айқын көрінеді. Диалект мандарин тілінен қаншалықты алыс болса, біз иероглифтердің әдеби және сөйлеу мәнерлерінің арасындағы айырмашылықты жиі байқаймыз.

Сөйлеудің жаңа және ескі стильдеріне бөлу туралы айта отырып, қала тұрғындарының сөйлеуі фонетикалық эволюция жолында дамыған және ауыл тұрғындарының сөйлеуінен гөрі мобильді екенін атап өткен жөн.

1949 жылы азат етілгеннен кейін Қытайда барлық диалектілерді мандаринмен біріктіру үшін қолайлы жағдайлар жасалды.

Қазіргі уақытта 1956-1959 жылдардағы диалектілерге жүргізілген үздіксіз зерттеу материалдарының негізінде диалектілер мен мандарин арасындағы фонетикалық сәйкестік ережелері жасалды және қолданыста. Олар бұқараға мандарин тілін үйренуге, тіл мен әдебиетті оқыту сапасын арттыруға көмектеседі.

Диалектілерді интеграциялау барысында иероглифтердің ауызекі және әдеби оқылымдарының, сондай-ақ жаңа және ескі сөйлеу мәнерлерінің өзара байланысы одан сайын байқалып, күрделене түсті.

Ауызекі тілден әдеби стильге, одан жергілікті мандаринге дейін - нағыз мандарин тілінде аяқталатын эстафета сияқты қарқынды даму.

Ян Сионның «Фангянь» шығармасынан 2 мың жылдай уақыт өтті. Осы уақыт аралығында диалектілерге қатысты көптеген басқа туындылар пайда болды. Әсіресе, әртүрлі диалектілерге (оның ішінде кейбір ұлттық азшылықтардың тілдеріне) қатысты материалдар өте көп. Осы мәдени мұраны қорыту және пайдалану диалектілердің лексикасы мен грамматикасын зерттеу бойынша әрі қарайғы жұмыстарға үлкен көмек болады.

Сондай-ақ тарихи диалектологияны зерттеу (қытай тілі тарихының ажырамас бөлігі болып табылады), диалектілердің лингвистикалық картасын құру, диалектология теориясын жасау, сонымен қатар тілдерді оқытудағы диалектілердің сауалнамасының нәтижелері мен жазушылардың шығармашылық жұмыстарын пайдалану саласында үлкен қиындықтар бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алесахин А.Н. Хакка диалектісі. – Мәскеу: Наука, 1987.
2. Астрахан Е.Б. Қытайдағы диалектілер мен ұлттық тіл. – М.: Наука, 1985.
3. Қытай филологиясының сұрақтары. - М.: Мәскеу мемлекеттік университеті, 1974 ж.
4. Қытай тілінің диалектілері. // http://ru.wikipedia.org/wiki/Dialects_Chinese_language
5. Дин Шэн-шу және Ли Ронг. Қытай диалектілерін зерттеуге арналған қысқаша кесте. - Пекин, 1958 ж.
6. Завьялова О.И. Қытай тілінің диалектілері. – М.: Ғылыми кітап, 1996.
7. Ли Ронг. Гуанхуа диалектінің жіктелуі. // (Тіл біліміндегі жаңалық. XXI шығарылым. Қытайдағы лингвистика.
8. Ли Ронг. Nanyu fangyan diaocha shouce. – Пекин, 1957.
9. Цян Цзэньи және басқалар. Янтай Фангян Баогао (Янтай диалектісі туралы есеп). Джинан, 1982.
10. Юань Чиа-хуа. Қытай тілінің диалектілері. – Мәскеу: Наука, 1956.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDENT WORK UNDER THE GUIDANCE OF A TEACHER USING INFORMATION TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

KAZBEK B.,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
TOKSITOVA N.
Karaganda University by E.A.Buketov

Abstract. This article discusses the advantages of using innovative and communicative information technology, which are the main factor in improving the quality of education and foreign language instruction. This article explores current issues of the use of information technology in teaching a foreign language.

Keywords: Information and Communication Technology (ICT), teacher's role, foreign language teaching, computer Linguodidactics, Information Technology, control, computer-based test.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», the main purpose of education is not simply to instill students with a body of knowledge and skills, but to form the ability to access, analyze and use the information effectively based on their personal, social and professional competence; as well as to form the ability to think and solve problems independently and the ability to live and work efficiently in a rapidly changing world .

In this context, when learning a foreign language, great attention should be paid to independent work. Independent work in learning a foreign language is considered to be an active intellectual activity of a student, during which he develops his own style of intellectual activity, develops ways of thinking, improves the ability to analyze the material under study while reading and reading, and systematize writing. Skills are built. Knowledge gained independently by overcoming certain objective difficulties is better absorbed than that of the teacher. In the process of independent work, each student is in direct contact with the material to be examined, concentrating his attention on it and mobilizing all reserves of an intellectual, emotional and arbitrary nature. This work is individualized. The student uses the source of information according to his needs and abilities. This increases responsibility and thus his progress considerably [1, p.99].

Many years of experience teaching students in a foreign language shows that we are interested in the problem of replenishing students' vocabulary in the manner of independent work. This is the constant concern of the teacher in the system of measures to promote intercultural communication skills as a goal of learning a foreign language. Experience shows that the success of students in a foreign language depends not only on their attentive learning orientation, good homework and their willingness to overcome difficulties, but above all on how their teacher can teach students to do hard, independent work every day. How correct are the teaching methods that students use in the process of independent work?

For independent work to consolidate vocabulary and develop oral communication skills, a system of oral and written exercises is recommended, the effectiveness of which has been confirmed in practice.

According to the authors, in order to organize the independent work of students of non-language subjects, special exercises are required, aimed at the development of specific practical strategies and skills. Listed below are the most effective types of tasks for self-paced study, language practice, and the implementation of self-control in the context of FL technology for self-employed / autonomous learning:

- Educational and training tasks - These methods of working independently on the language mean:
  - Repetition / memorization of individual words, bilingual equivalents, semantic and other groups of words, etc .;
  - semantic, logical, associative maps;
  - Different types of grouping of lexical units according to logical-semantic task, functional characteristics, keywords, etc .;
  - Translation into the mother tongue;

- Use of lexical units in context;
- Paraphrase, selection of equivalent substitutions in context;
- Reproduction / retelling of the text using or adding the examined lexical units to the text;
- Create text with keywords / phrases;
- Adding / expanding / reducing / modifying / adapting the text using the examined lexical units;
- Compilation of a number of lexical items such as "personal vocabulary", "magic words" etc .;
- Assimilation of Resource Training Skills:

In the educational process of higher education, one of the most important tasks for many researchers is the methodology for the complex use of technical and didactic teaching aids. This can be explained by the fact that teaching information technologies combine the knowledge of various sciences, for example, sociology, computer science, history.

In order to arouse the students' interest in working independently on the vocabulary, it must be ensured that words as building material for a language can only express a holistic idea through grammar, which, together with the basic vocabulary of the language, forms its basis and essence. its peculiarities. It follows that when working on vocabulary, students should correctly use the rules for changing words and the rules for combining words in a sentence [2, p.50].

Independent work of students on mastering vocabulary includes not only a methodically developed system of various exercises and techniques for memorizing words, but also the correct organization of independent work. An important part of preparing students for independent work is the formation of their general educational skills: the ability to understand teaching material, especially to distinguish the main thing; working in a specific order.

An independent direction of didactics and methods of teaching languages is computer linguodidactics, the subject of research of which is the introduction of computers into the educational process. The problems of computational linguodidactics are considered in the works of N.F. Talyzina, T.V. Gabai, V. Ya. Laudis, A.G. Mordvinova, M.A. Akopova, V. Dening, V.I. Branovitsky, A.M. Dovgyallo, E.S. Polat, R.G. Piotrovsky, A.V. Zubova, E.L. Nosenko.

The use of information technology in teaching a foreign language is a rather laborious process for a teacher due to the specifics of training, since training should include knowledge of the methods of teaching a foreign language, sociology, linguistics, the culture of the target language, psychology, cognitology, cultural studies, computer technology, etc. ...

“Special attention should be paid to the description of the unique capabilities of SNIT, the implementation of which creates the preconditions for the intensification of the educational process, unprecedented in the history of pedagogy, as well as the creation of methods focused on the development of the student's personality. Let's list these features: immediate feedback between the user and SNIT; computer visualization of educational information ... about objects or patterns of processes, phenomena, both real and virtual; archival storage of sufficiently large volumes of information with the possibility of its transmission, as well as easy access and user access to the central data bank; automation of the processes of computational information retrieval activity, as well as processing the results of an educational experiment with the possibility of multiple repetition of a fragment or the experiment itself; automation of information and methodological support processes, organizational management of educational activities and control over the results of assimilation ”.

The use of information technology in the learning process provides access to extensive information resources, which contributes to self-study. Students can use a computer to find themselves in a variety of situations that require their creativity.

Students enjoy working on a computer using various applications. The computer is perceived not only as a means of cognition, but also as an object of study. Learning using information technology saves time, increases efficiency, increases access to information, and allows you to study independently using online courses [3, p.67].

In education, the potential of information and communication technologies is manifested in almost all aspects of the educational process. Information technology, combined with information pedagogical technology, opens up vast opportunities that contribute to educational practice, such as individualization and differentiation of learning; increasing the cognitive interest in learning among students; organization of various forms of interaction in the educational process; change in the activities of the teacher and student; manage, organize, plan and control the educational process at a new level. With the use of infocommunication technologies in the educational process, some problems arose that the higher school faced and for the solution of which new approaches are needed. The means possessed by traditional didactics are not able to solve all the problems posed to the theory of learning. According to F. Yanushkevich, “the point is not about the correctness of certain provisions of didactic science, but about the fact that its object itself has fundamentally changed, as well as the totality of those factors that act as system-forming factors for the activity of a specialist and that affect the construction and organization of of the entire educational process in higher education ”.

As a result, from the point of view of the goals of pedagogical activity, it became necessary to bring the theory of teaching and upbringing in line with modern requirements.

The linguodidactic potential of infocommunication technologies in teaching foreign languages is determined by linguodidactics by the following complex indicators:

- 1) the functions of infocommunication technologies in the learning process, taking into account the possibilities of varying operating modes and forms of organizing the educational process;

- 2) the field of application of infocommunication technologies, determined by the learning objectives, for the solution of which they can be used, and the circle of users to whom they are focused;

- 3) the didactic effectiveness of these funds in terms of their intended purpose.

In the process of teaching foreign languages, a variety of computer tools are used, the modes of which can be varied depending on the type of educational activity, for example, classroom or extracurricular independent work, teamwork, control of the level of knowledge, etc.

One of the effective ways to control students' knowledge is testing using information technologies, which can be attributed to a non-traditional form of knowledge control. Tasks of this kind can be used for input, current, and final control. Testing in teaching a foreign language can be used not only to determine the ability in various activities, to identify gaps in knowledge that arise in the learning process, but also to find the right approach to overcome the problems that have arisen. Foreign language communicative competence of those who study or know a foreign language is the object of testing in modern teaching methods [4, p.119].

If we proceed from the fact that a test is a method of pedagogical diagnostics, that is, a way to measure the level of knowledge, and pedagogical diagnostics is the main part of pedagogical control, then the following functions can be identified for tests: diagnosing, teaching, organizing and educating.

The diagnostic function allows you to determine the level of knowledge, skills and abilities achieved. The teaching function consists in the transfer of knowledge and the formation of skills and abilities. Knowledge is transmitted through the process of explanation or display, and skills are formed by repeated reinforcement. The organization of educational actions of students, encouraging them to such actions will be related to the organizing or stimulating functions of the teacher. The essence of the upbringing function is the desire of the teacher to teach students to work systematically, influencing their psychological characteristics.

The role of testing is of particular importance in teaching a foreign language. With the help of tasks in the test form, it is possible to determine not only the level of formation of the communicative competence of students, but also the readiness to generalize in the target language. Computer testing in the educational process is used not only as a means of control, but also as an exercise for self-fulfillment. The main difference between tests and traditional forms of control is that the test always involves measurement.

Computer testing has certain advantages over other forms of control; the assessment based on the test results is always set objectively, regardless of the teacher's personal sympathies or antipathies in relation to the students; provides an opportunity to check the level of proficiency in a foreign language at the same time for the entire group or stream, it is especially convenient to use this form of control for students studying in correspondence or distance learning; students do not experience such emotional stress as when answering verbally; the results are provided immediately after the completion of testing; using the results obtained, you can diagnose the difficulties of the language material and make adjustments in the teaching methodology to further eliminate them.

Control using computer testing is not just a tool for reproducing students' knowledge obtained from a teacher or teaching aids, but a complex indicator of the results of all educational activities, showing the dynamics of general development, the formation of special skills and abilities, the cognitive interest of students, as well as creativity [5, p. 47].

Testing using information technology is a modern method of controlling knowledge in teaching a foreign language, increases the efficiency of the educational process, gives an objective assessment of the results of the educational process, which improves the quality of education.

References:

1. Akhunhodzhaeva G.I., Sidiknazarova Z.M. Improving the study of a foreign language in a technical university // In the collection: University complex as a regional center of education, science and culture Materials of the All-Russian scientific and methodological conference, 2019. – p. 2321-2327.

2. Sysoev P.V. Information and Communication Technologies in Linguistic Education: Textbook, 2013.

3. Rajabova R.V. Psycholinguistic approach to increasing the effectiveness of teaching foreign languages // Scientific journal, 2019. – № 11 (45). – p. 71-72.

4. Barakhsanova, E.A. Information technology in education Text.: textbook. allowance / E.A. Barakhsanov. – M.: Academy, 2018. – 240 p.

5. Masyaykina E.A. Information and educational environment as a factor in the development of information competence of future teachers, 2020. – 230 p.

DEVELOPMENT OF TOURISM INFRASTRUCTURE IN KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS

KEMAL A.

student of the group TUR-20-1k

KALAGANOV.O.S.

*Scientific director, Master of Arts, teacher of the
Department of foreign and Russian languages
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Kazakhstan*

Abstract. This article discusses about one of the most dynamic types of foreign economic activity practice is currently international tourism. The steady growth of influence on the world economy as a whole, and on the economy of individual countries and regions of one of the most significant, permanent and long-term trends that accompany the formation and development of the world economy.

The main goal of tourism development in Kazakhstan is to create a modern, highly efficient and competitive tourist complex, on the basis of which conditions will be provided for the development of the industry as a sector of the economy, integration into the system of the world tourism market and the development of further international cooperation in the field of tourism.

Keywords: tourism, Republic of Kazakhstan, industry, infrastructure, the world economy.

Kazakhstan is on the verge of a new stage of socio-economic modernization. One of the most important tasks of the state for the next decade is the implementation of the Strategy for Kazakhstan's entry into the top 50 most competitive countries in the world. To solve these problems, the creation of an innovative economy and the development of the non-resource sector in the country's economy play a decisive role.

One of whose priorities is tourism - perhaps the fastest growing sector of the planet's economy. According to research by the World Tourism Organization, the total number of tourists worldwide will double from the current 842 million to 1.6 billion by 2020.

Today, more and more countries see the economic attractiveness of tourism development, expressed in higher tax revenues, an increase in the number of jobs, and an increase in the living standards of the population. Every year, the income from tourism in the world is 3 trillion. US dollars. Tourism has its place in the global economy.

In the concept of development of the tour industry of the Republic of Kazakhstan, based on the strategies "Kazakhstan-2030", tourism is considered one of the important areas in the social and economic development of the country. The tourism industry can be a wide range of businesses and a major factor in state social and economic development.

The modern tourism industry is one of the largest highly profitable and dynamic segments of the international trade in services. From the Message of the President N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, stable economic development contributes to the improvement of tourism infrastructure.

Infrastructure (from Lat. "Infra" - under + "Structura" - building) is a complex of sectors of economic and social life that are subordinate and auxiliary, serving production (production infrastructure) and providing conditions for the life of society (social infrastructure). Tourism - travel of individuals lasting from twenty four hours to one year or less than twenty four hours, but with an overnight stay for purposes not related to paid activities in the country of temporary stay. Tourism industry - a set of accommodation facilities for tourists, transport, catering facilities, entertainment facilities and facilities, educational, health, business, sports and other facilities; organizations engaged in tourist activities, as well as organizations providing excursion services and services of guides.

Types of services in the tourism industry:

- 1) services for the provision of tours;
- 2) services for the provision of places of residence;
- 3) catering services;
- 4) information, advertising services;
- 5) transport services;
- 6) entertainment;
- 7) other travel services.

The infrastructure of small business in tourism is a complex of created or used organizations in tourism that provide general conditions for the functioning and development of small businesses, including assistance in organizing their own business, providing information in the field of marketing, engineering and management, support in providing small businesses, material technical, financial and other resources on a commercial basis. Distinguish between industrial and social infrastructure. The industrial infrastructure of the enterprise includes industries that are not directly involved in the creation of specialized products, but by their activities create the conditions necessary for the operation of the main production departments. Tourism today is a sphere of the socio-economic complex, which in many countries has turned into a booming industry. The forecast shows that in 2010 the number of international tourist arrivals is expected to exceed 1.0 billion. Of which 1.18 billion people. will travel within their regions (meaning Europe, America, Africa, etc.), and only 377 million people. will make long journeys to other regions of the world.

Tourism actively influences the economy of entire regions of the country. The creation and functioning of economic entities in the field of tourism is closely related to the development of road

transport, trade, utilities, cultural and medical services. Thus, tourism has a stronger multiplier effect than most other economic sectors. As for the current state of Kazakhstan, tourism is only a developing cluster of the economy. And the tourism industry in Kazakhstan's transitional economy is facing special challenges associated with dramatic changes in its political and economic systems. The main goal of tourism development in Kazakhstan is to create a modern, highly efficient and competitive tourist complex, on the basis of which conditions will be provided for the development of the industry as a sector of the economy, integration into the system of the world tourism market and the development of further international cooperation in the field of tourism. One of the measures of state support and an important step in the development of the tourism industry was the adoption of the state program for the development of tourism for 2010-2014. Thus, the state has provided a solution to the main block of system-wide problems of the tourism industry. Today we can already talk about some of the results of the implementation of this program.

In the context of the modern development of the world economy, tourism is becoming one of the leading and dynamically building practices. According to UNWTO, tourism ranks fourth in the world export of goods and services (7.4%), second only to the export of cars, chemicals and fuel. In terms of profitability, the industry ranks third in the world after the oil industry and industry. Kazakhstan, having a rich tourist and recreational potential, is characterized by an insufficient level of tourism development. Its share in the gross domestic product (only accommodation and food services are counted) is about 0.3%. In 2013, the volume of income from tourism activities amounted to 187.7 billion tenge, which is almost 2.5 times more than in 2008 (77.6 billion tenge).

Analyzing the change in the main economic indicators of the development of the tourism industry, it can be concluded that the potential of Kazakhstani tourism is not fully realized.

The development of the tourism industry directly depends on the creation of a modern competitive tourist complex, including the necessary infrastructure of the transport and logistics system, including taking into account the reconstruction of checkpoints across the State Border of the Republic of Kazakhstan, which provides ample opportunities to meet the needs of Kazakhstani and foreign citizens in tourist services.

State support for tourism is a prerequisite for the sustainable development of the industry. International experience shows that an active government policy aimed at creating conditions for the development of tourism infrastructure, attracting private investors, forming a regulatory framework that provides favorable economic conditions for the activities of tourism industry entities, allow the tourism industry to take an important place in the socio-economic development of the country. Also, world experience shows that countries that are actively developing tourism spend significant budget funds for the implementation of national projects and programs, providing their citizens with high-quality tourist services.

Conditions will be created for the construction of a network of hotels, reconstruction of transport roads, caravanserais on the section of the Great Silk Road and other significant tourist routes. The Concept of creating modern multifunctional world-class tourist centers in Almaty, Akmola and Mangistau regions was developed, which was approved by the Head of State and the Government of the country. And also the government, ministries and departments of the republic have taken specific measures aimed at developing the tourism industry and promoting entrepreneurship in the field of tourism.

Thus, it should be noted that the program for the development of promising areas of the tourism industry is aimed at the sustainable development of the tourism industry through the creation and development of infrastructure, the formation of the image of Kazakhstan to increase its attractiveness as a tourist destination.

References:

1. Kvartalnov V.A. Tourism: Textbook. – Moscow: Finance and Statistics, 2004.
2. Message from the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan - 2030". – October 1997.

3. Message from the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, New decade - New economic recovery - new opportunities. – Astana, 2010.
4. Uskenbaev K. Small business, grow with tourism // Kazakhstanskaya Pravda. November 6, 2008.
5. Economy and organization of tourism. International tourism / E.L. Dracheva, Yu.V. Zabaev, D.K. Ismaev. Ed. I.A. Ryabova, Yu.V. Zabaeva, E.L. Dracheva. – М.: KNORUS, 2005.

ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫ ГАЗЕТІНДЕГІ ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

КОПБАЕВА К.

РД-20-2 тобының студенті

БАЕРБЕКОВА Ә.Е.

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада «Түркістан уалаяты газетінің» қазақ баспасөзіндегі алатын орны туралы мәлімет беріле отырып, газет шығарушылар орыс сөздерін аударып беруде қазақ тілінің сөздік қорын мейлінше толық пайдаланғандығы туралы сөз етіледі. Мұнда орыс тілінен енген сөздерге талдау жұмысы жасалған. Орыс тілінен енген сөздердің көбі саяси-әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға қатысты атаулар екендігі баяндалады. Сонымен қатар, газеттегі аударма ісі мәселесі, оның публицистикалық стиль лексикасының толығы мен жеке сөздердің терминдік дәрежеге жетуіне әсер еткенін көре аламыз. Әсіресе, қазаққа бейтаныс сөздердің мағынасын ұғындыруда қолданылған амалдардың бірі – түсіндірме жолмен аудару тәсілі ерекшеленеді. Жалпы мақалада орыс тілінен енген сөздердің тақырыптық топтары және олардың өзіндік ерекшеліктері, газеттегі берілу жолдары туралы сөз етілген.

Түйінді сөздер: термин, орыс тілінен енген сөздер, алғашқы газеттер, аударма ісі, «Түркістан уалаяты газеті», интернационалдық лексика.

Қандай қоғамды болсын әлеуметтік құрылыстың өзгеруі – тілдің сөздік құрамының өзгеруіне әсер ететіні белгілі. «Түркістан уалаяты газеті» шығып тұрған кезең – қазақ жерінің толықтай Ресей қол астына қарап, онда патшалық Ресей әкімшілік жүйесінің орныққан кезеңі. Бастапқыда «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша деп шығарылғанмен, ТУГ біраздан соң өз алдына дербес газет ретінде шығып тұрды [1, б.53]. Дегенмен газетте «Туркестанские ведомости» газетінен аударылған материалдар мол болды. «Сондықтан оны баспасөз бетіндегі ресми аударманы қазақ даласына алғаш рет әкелген газет деп айтуға болады» [2, б.29]. Ресми бөлімдегі патша үкіметінің бұйрық-жарлықтарынан басқа ресми емес материалдар да аударылып берілді. Бұл мақалаларда орыс сөздері мол қолданылғаны белгілі. Мұны Б.Әбілқасымов былай түсіндіреді: «Газет ең алғашқы баспа органы болғандықтан және орысша ресми материалдарды аударуда тәжірибесінің аздығынан оларды көбінесе сол тілдегіше алған. Мұнда да орыс сөздерінің санын көбейтіп тұрған, көбінесе, әр түрлі әкімшілік атаулары мен ресми мекеме аттары» [1, б.175]. Газет беттерін қарай отырып, ресми емес материалдарда газет шығарушылар орыс сөздерін аударып беруде қазақ тілінің сөздік қорын мейлінше толық пайдаланғанын байқауға болады. ТУГ қазақтың мерзімді баспасөзінің тұңғыш қарлығашы болуымен қатар, ғылыми, әдеби мақалаларды, ресми материалдарды орыс тілінен қазақшаға аударудың да алғашқы үлгісін көрсетті. Әсіресе, бұл газеттің «ресми емес бөлімінде» жарияланған аударма материалдар оқушылардың кәдесіне жарады» [3, б.31]. Жалпы, ХІХ ғ. ІІ жартысындағы аударма жұмысы қазақ әдеби тіліне жаңа қолданыстар, терминдер әкелді,

сөздердің семантикасының өзгеруіне әсер етті, жаңа грамматикалық тұлғалар тудырды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тілінде қолданылған орыс тілінен енген, орыс тілі арқылы келген интернационалдық лексиканың мағыналық шеңбері, тематикасы біршама кең. Ол сөздердің көбі саяси әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға, т.б. байланысты атаулар еді [4, б.102]. Р.Сыздықтың көрсетуінше, аударма ісі публицистикалық стиль лексикасының толығы мен жеке сөздердің терминдік дәрежеге жетуіне әсер етті [5, б.120]. Мысалы, ТУГ беттерінен аударманың мынадай алғашқы тәжірибелерін кездестіруге болады: разбирательство – тергеу, дань – алым, главный мулла – ұлық молда, базарная площадь – базар майданы, пушечная пальба – зембірек атаулары, благодарить – алда разы болсын, пожилой человек – тәуір жасқа келген кісі, доктор – дәрігер, граница – шек ара, туземцы – жергілікті халық, следователь – тергеуші т.б. Бұлардың ішінде тергеу, тергеуші, шекара, дәрігер сөздері қазір термин ретінде қолданыста жүр.

Газет шығып тұрған кезеңде жаңа қоғамдық қатынастармен бірге келген жаңа ұғым, түсініктерді қазақ тілінде белгілеу қажеттігі туды. Осы ретте қазаққа бейтаныс сөздердің мағынасын ұғындыруда қолданылған амалдардың бірі – түсіндірме жолмен аудару тәсілі. Мысалы, саранча деген шегіртке, ұсақ темірді тартатұғын магнит деген тас, динамит деген дәрілі құрал және т.б. Аналитикалық тәсілді пайдалану – осы кезеңдегі публицистикалық стиль мен ғылыми стильге тән белгілердің бірі болғандығын бұған дейін айтқан болатынбыз.

XIX ғ. II жартысындағы қазақ жазба әдеби тілінің барлық үлгілерінде кездесетін мұндай қолданыстардан басқа ТУГ тілінде жаңа ұғымның орысша атауын бермей-ақ, мағынаны қазақша суреттеп, түсіндіру әдісі де қолданылған. Мысалы, пенсия – өлгенше жеп тұруға ақша, пристань – кеме тоқтайтұғын және жүк босатып қойатұғын орын. Түсіндірме жолмен берілген магнит, динамит, пенсия, пристань сөздері газет шығып тұрған кезеңде қазақ халқының шығармашылығы мен өмір сүру тіршілігінде ұғымдық мағынасы болмаған сөздер. Бұл қолданыстарды қазіргі аударматану терминімен баламасыз лексика деп атауға болады. «Баламасыз лексика – бір халықтың материалдық-рухани мәдениетіне тән бір тілде ғана нақты тілдік единицамен белгіленген, өзге тілдерде сыртқы нысаны, ұғымдық-мазмұндық көлемі бірдей сәйкестігі жоқ тілдік единицалар дегенді білдіреді» [6, б.112].

Осы кезеңдегі ұлттық жазба тіл қалыптасуының барлық салаларына тән құбылыс ретінде газет лексикасында нормалану процесі әлсіз. Ұғым бірде қазақша, бірде орысша беріліп, тергеуші – следователь, дәрігер – доктор, шек ара – границе, болыстық – болстойлық сияқты нұсқалар қатар қолданылады.

Газет беттеріндегі аударма материалдарды түпнұсқамен салыстыра отырып, мынадай қорытындылар жасауға болады. Тәржімаланған материалдардың қай-қайсысы да қазіргі аударматану тұрғысынан қарағанда балама аударма, яғни түпнұсқадағы мәтін мазмұны сақталып аударылған, логикалық байланыстар үзілмеген. Ал бұйрық-жарлықтарды аударуда сөзбе-сөз тәсілі қолданылған. Әрине, бұл түсінікті, себебі бұйрық-жарлық мәтіні бұлжытпай берілуі қажет. «Кез-келген ресми құжат құқықтық мәртебеге ие; ресми құжаттың екі тілдегі нұсқасы нысаны, құрылымы мен түзілімі жағынан дәлме-дәл болуға тиіс» [6, б.112]. ТУГ патша үкіметінің бұйрық-жарлықтарының бәрін түгелдей жариялай бермеген, тек қазақтарға қатыстыларын ғана аударып беріп отырған.

Аудармалардың сапасы әр түрлі болған. Бұл аудармашының шеберлігіне, оның сөздік қорына байланысты болса керек. Мысалы, «Туркестанские ведомости» газетінің 1880 жылғы 50 санындағы жер сілкіну туралы мақала газетінің сол жылғы 24 санында аударылып берілген. Орысша нұсқасы: «20 ноября, в 4 часа 15 минут утра произошел подземный удар довольно сильный, затем послышался гул и началось землетрясение которое, с небольшим перерывом, продолжалось 12 минут, землетрясение было настолько сильно, что едва ли есть хоть один дом, где бы не проснулись люди, не смотря на то, что этот час есть время самого глубокого сна. Одна женщина, спавшая на узком диване, упала

на пол. Во многих домах оказалась, трещины, хотя и незначительная. В одном доме часть толстых лепных украшений на потолке, обрушилась. На полках и шкафах звенела посуда. У некоторых стенных часов остановились маятники...». Осы мәтіннің қазақша аудармасы: «Алматы қаласында өткен нойабр айының жиырмамында таң мезгілінде төрт сағат он бес минутда жер астында қатды гүрілдеген дауыс шығыпты. Сонан соң ұзақтамай жер сілкініпті. Жердің тітіреуі он екі минутқа шейін барыпты. Қатды ұйқы мезгілі болса да ешбір үйде ойанбаған кісі қалмапты. Бір үйде зайып қанапеді ұйықтаған жерінен жерге аунап түсіпті. Тас үйлерден бір талайы алмаз жарылыпты. Мертілген кісі жоқ. Шкаптағы шыны сауыт саба бәрісі сылдырапты. Бір үйде қалың қылып сылаған төсемінің балшығы стукатуры жарылып түсіпті. Стенаға асып қойған үлкен саттимелер жүруінен тоқталып қалыпты». Мәтінде біраз орыс сөздері аударылмай берілген, сонымен қатар орыс мәтінде жоқ қанапеді деген сөз де бар.

Ал апиын саудасы және Қытай мен Ресей арасындағы сауда туралы мақалалар газеттегі аударманың жақсы үлгілері деуге болады. Екі мақаланы қоса алғанда инклис (англичане), мақ (мак), трактат деген үш орыс сөзі кездеседі. Аударма мақалада жеке сөздер мен сөз тіркестерін тәржімалаудың тәуір тәжірибелері байқалады. Мысалы, конфисковался – малдарын қазнаға алу, разбирательство – тергеу, третий переход – үш қону жер, по этому поводу – соның тақырыпты, соглашение – разыласу және т.б.

Газет беттеріндегі сол кездегі қазақ жазба әдеби тіліне енген орыс сөздерінің берілу жолдары мен тақырыптық топтарын бөлуге болады:

а) қызмет атаулары: министр, судебни следовател, старши чиновник, младши архитектор, граждански инженер, голова, городничи, староста т.б.

ә) әскери және сот ісіне қатысты атаулар: казарма, пистун, закон, судиа, лагер т.б.

б) медицинаға қатысты атаулар: лазарет, чума, доктор, дифтирит т.б.

в) лауазым атаулары: действителни статски советник, колежски асесор, камергер т.б.

г) өнеркәсіп, мекеме, ұйым атаулары: воени окружной совет, арғанисациони камисиа, банка, контор, зауыт, фабрик т.б.

ғ) қаржы, сауда-саттыққа қатысты сөздер: вексел, чек, лафка, аксия, заклад т.б.

д) награда атаулары: святой Анна ордені, святой Владимир ордені, святой Станислав ордені.

Газетте орыс тілінен сөз алып қолдану түрлері төмендегідей:

а) орыс тіліндегі сын есім мен зат есім тіркесі еш өзгеріссіз, тек қана род, числоға қарай қиысу заңдылығы сақталмай берілген. Оларды құрамы бойынша төрт компонентті: старши чиновник особи поручение;

үш компонентті: воени окружной совет, действителни статски советник;

екі компонентті: статски советник, инастриани министр.

Бұл қолданыстар осы кездегі публицистикалық және ресми іс-қағаздар стиліне тән белгілер және сол кезеңдегі тілдік норма деуге болады, мұндай қолданыстар ХІХ ғ. ІІ жартысында қазақ тіліне аударылып берілген қоғамдық-публицистикалық, ғылыми-көпшілік, ресми іс-қағаздар және эпистолярлық еңбектердің барлығына дерлік тән [7, б.34]. ТУГ-тегі аударма ісінің өз кезеңіндегі басқа аударма еңбектерден айырмашылығы – газет тәржіма арқылы басқаларда ұшыраспайтын не сирек ұшырасатын тілдік бірліктер, сөз тіркестері, грамматикалық тұлғалар жасалынған.

ә) орыс жалғаулы сын есім сөз қазақ сөзіне анықтауыш ретінде жұмсалады: оязной бастык, довернай адам.

б) орыс сөзі мен қазақ сөзі изафеттік байланыс құрайды: залог пұлы, полисе мекемесі, лазарет үйі.

в) керісінше, қазақ сөзі анықтауыш ретінде жұмсалады: пошта конторасы, пошта стансалары.

г) орыс сөздерімен келген етістікті тіркестер де кездеседі: «Патшамыздың есендігіне ура деп ақырдылар» (1880, №6), «... өз дінінді хорлаған үшін бастарындағы сәлдедерінді алып арес қылайым деп ...жауып қойыпты» (1876, №5).

д) орыс сөздеріне қазақ тілінің жұрнақтарын қосып жаңа сөздер жасалған: «Шымкент ойазы болса онда боластнойлық орнынан тұскен... Жұмабай баласын орынға отқызмақ екен деп... қимылдап жатыр деседі» (1881, №21), «Оған памушниклікке... Сауткофты сайлап қойды» (1880, №20).

Қорытындылай келе, «алғашқы газттер бетіндегі аудармалар жалпы аударма тарихындағы белгілі кезең болды» [6, б.34]. А.Алдашева аударма ісінің қазақ халқы үшін атқарған қызметінің екі үлкен бағытын көрсетеді: «оның бірі – білім-ғылымды, оқу-оқыту ісін дамытуға қосқан үлесі, яғни ағартушылық қызметі; екіншісі – қазақ әдеби тілінің қалыптасуына тілдің сөздік қорының, ғылыми аталымдар жүйесінің қосқан үлесі; жазба әдебиет нұсқасы ретіндегі тілді байыту қызметі» [6, б.12]. Алғашқы қазақ баспасөзі ТУГ-гі тәржіма нұсқалары да осы бағыттарда жан-жақты қызмет етті деуге болады.

XIX ғ. II жартысында қазақ ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуына тән барлық тілдік үрдістер ТУГ-гі аударма ісінде, орыс сөздерінің қолданылуындағы айқын көрініс деп айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 187б.
2. Сатыбалдиев А. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 134б.
3. Тұрарбеков З. Әдебиеттер достығының дәнекері. – Алматы: Қазақстан, 1977.- 147б.
4. Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. – Алматы: Қазақстан, 1983. – 240б.
5. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320б.
6. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215б.
7. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение, состав. 1870-1914гг. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 112б.

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ТОН СЕМАНТИКАСЫ

НАҚЫП Г.Е

МО 18-1к топ студенті

БАДЕЛХАН М.Б.

Ғылыми жетекші, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада қытай тілінің тондарында семантикалық компоненттің болуын эксперименттік зерттеу нәтижелері талданады. Сонымен қатар, тондардың бастапқы мағынасы мен қызметі туралы сұрақ, сондай-ақ қытай тіліндегі екпін мен тон арасындағы байланыс туралы мәселе көтеріледі.

Түйінді сөздер: тон, просодикалық схема, екпін, супер сегменттік бірліктер, семантикалық мағына.

Супер сегмент бірліктері санатында, лингвистер негізгі үш ұғымды көрсетеді: тон, екпін, интонация. Бұл бірліктер дыбыстарды буынға, буындарды сөзге, ал сөздерді сөз тіркестеріне біріктіруге мүмкіндік береді. Тіл білу кезінде сегмент бірліктері жетіспеді, содан кейін мағыналық реңктерін ажырата отырып, супер сегменттік деп аталатын бірліктер келе бастады (тон, екпін, интонация). Енді мақалада қолданылатын негізгі түсініктерге анықтама берейік.

Тон - дауысты көтеру және төмендету [7].

Екпін - композициядағы буындардың бірін бөлектеу сөздер (немесе сөйлеу тактикасындағы сөздер - синтагма, немесе синтагма сөз тіркесінің бөлігі ретінде) әр түрлі фонетикалық құралдармен (дауыстың күшеюі, тонның ұзақтығының, қарқындылығының, көлемінің ұлғаюымен үйлесуі).

Интонация - сөйлемде синтаксистік мағынаны білдіру және эмоционалды-экспрессивті бояу құралы ретінде қызмет ететін сөйлеудің ырғақты және әуезді жағы. Интонацияның құрамына кіретін элементтер мыналар:

- 1) көтеру арқылы жүзеге асырылатын сөйлеу әуені сөйлемде дауысты төмендету (сал.) декларативті және сұраулы сөйлемдер);
- 2) сөйлеу ырғағы, яғни стрессті және стресссіз, ұзақ және қысқа буындардың кезектесуі (прозалық сөйлеу мен поэтикалық сөйлеуді салыстыру);
- 3) сөйлеу қарқындылығы, яғни күшті немесе әлсіз дем шығарудың жоғарылауымен немесе төмендеуімен байланысты айтылымдар (бөлмедегі сөйлеуді салыстырыңыз және алаңда);
- 4) сөйлеу жылдамдығы, яғни уақыт бойынша сөйлеу ағынының жылдамдығы немесе баяулығы және сөйлеу арасындағы үзіліс;

Интонация - сөйлемнің маңызды белгісі, оның грамматикалық формасын (аяқталған, аяқталмаған интонация), модальділікті, мақсаттылықты (хабарламаның интонациясы, сұрақ, уәж) білдіру құралдарының бірі, сөйлем мүшелері арасындағы синтаксистік қатынастарды білдіру (интонация). листинг, салыстыру, түсіндіру және т.б.); вокативті интонация, кіріспе интонация), эмоционалды бояудың көрсеткіштері (лепті интонация) және т.б. [7].

Қарым-қатынас фактісінің өзі эмоционалды компоненттің қабылданған сөйлеуге қатысуы мен әсері туралы куәландырады. Сөйлеу кезінде эмоционалды мағынаны білдіруде сөйлеу интонациясының маңыздылығы сөзсіз. Алайда, эмоционалды просодиядағы типологиялық ұқсастықтар мен нақты тілдік айырмашылықтар мәселесі өте маңызды. Зерттеудің бұл түріне ғалымдар қызығушылық танытуда.

Сонымен, В.В.Иноземцев өзінің диссертациялық зерттеуінде «Қытай тіліндегі эмоционалды интонациялар мен тондар (эксперименттік-фонетикалық зерттеу) бойынша фонетикалық өрнек құралдарын анықтау мақсаты түрлі эмоциялардың қытайша сөйлеуінде және белгілердің өзара әрекеттесу сипатын белгілеу эмоционалды интонация мен тонда екенін атап өтті. Зерттеу нәтижесінде «контурлық реңкте» бірқатар эмоционалды интонациялардың әсерінен жиіліктің сол немесе басқа модификациясы бар, кейбір жағдайларда амплитудасының уақыт бойынша таралуының өзгеруімен жүредіндігі» айтылды [5, б.9]. Сонымен, эмоционалды интонациялар тек айтылатын буындардың тон үлгісіне ғана емес, сонымен қатар тыңдаушының сөйлеушіні қабылдауына да әсер етеді.

Осы мәселеге сәйкес, бірақ керісінше бағытта А.Ю.Вихрованың «Қазіргі қытай тіліндегі коммуникативті-эмоционалды интонациялар» атты тағы бір зерттеуі жүргізілді. Эксперименттік зерттеу нәтижесінде қытай тілінің тондары мен орыс тілінің кейбір эмоционалды интонациясы (өкіну, қорқыныш, қуаныш) арасында өзара байланыс бар екендігі анықталды. Сонымен, бірінші реңк эмоционалды қуаныш, қорқыныш пен өкінудің интонацияларының әуендік өрнегіне басқаларға қарағанда аз әсер етеді, екінші реніш өкіну интонациясымен, үшінші рең -қорқыныш интонациясы, төртінші тон – қуаныш интонациясымен [1, б.17-18].

Бүгінгі таңда қытай тіліндегі тон функциясы – мағына ажырату (айырғыш) деген мағынаны білдіреді. Алайда біз бұл тонның жалғыз функциясы деп айта алмаймыз. Бұл жалпы оқшауланған тілдерде тонның пайда болу қажеттілігінің тарихи жағдайларымен байланысты. Көрсетілмеген тілдерге жүгінейік. Бірқатар түркі тілдерінде семантиканы жеке морфема арқылы жүзеге асырады және белгілі бір схема бойынша салады

сөз солардың мағынасын (немесе мағынасының көлеңкесін) алады және

оны құрайтын компоненттер (морфемалар. Мұндай тілдерде лексикалық бірліктер жеткілікті кеңейтілген құрылымға ие. Тілдерде бұл просодикалық схема (Т.М. Николаеваның термині) сөздегі буындарды біріктіруші рөлін атқарады.

Сонымен, егер мағыналы туралы айтатын болсақ үндіеуропалық тілдердегі, атап айтқанда орыс тіліндегі супер сегменттелген бірліктерде екпін орасан зор рөл атқарады.

Кейбір лингвистер екпінді сыртқы көріністі тудыратын негізгі фактор ретінде қарастырады. Е.Д.Поливанов бұл тон деп ескере отырып, буынның факультативті сипаттамасы «Айқындықпен екі буынды немесе көп буынды сөзде тондар жалпы норма түрінде айтылады және естіледі, тек біреуі - және бұл екпінді буын» [4, б.147].

60-шы жылдардың аяғында эксперименттік мәліметтер негізінде Т.П.Задоев мына тұжырымға келеді «Қытайлықтар үшін екпіннің стандартты түрі - тонның белгілі бір компоненті [10, б.22].

Қытайда екпін іс жүзінде тонды жүзеге асырудың фонетикалық позициясы болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, қытай тілінің (және кез-келген басқа оқшауланған тілдің) ерекшеліктерін ескере отырып, оған екпін қажет емес екендігі түсінікті: бір тілде ол фонетикалық жағынан біртекті, демек тонның ақпараттық мүмкіндіктері әлдеқайда жоғары. [11, б. 232].

Қытайда және басқа тілдерде оқшаулау типологиясы силлабикалық тонда өте маңызды рөл атқарады. Тон - фонологиялық бірлік: ол буындарды ажыратады. Бірақ тонның функциялары тек буынмен шектелмейді. Реңдер просодикалық құрал ретінде тілдің бүкіл просодикалық жүйесін ұйымдастырады: олардың негізінде қытай сөздері мен сөз тіркестерінің тоноритмін жасайды. Барлығы аталған просодия тондардың физикалық құрылымын өзгертеді. Нәтижесінде сөйлеудегі тон әрқашан интегралды бірлік болып шығады, ол тек силлабикалық тонның белгілерін ғана емес, сонымен бірге барлық басқа просодикалық қабаттасуларды да орындайды [9, б.86].

Өздеріңіз білетіндей, қытай тілінде 4 тон бар (жақында лингвистер тәуелсіз бесінші, бейтарап (жеңіл) тонды бөліп алды). Бірақ қазіргі тұрмыстағы қытай тілінің шығу тегі мен тарихи дамуы туралы мәселе лингвистикалық ғылым жүйесіз сипатталады. «Бұл белгілі төрт толық тонның әрқайсысы белгілі бір ерекшеліктер жиынтығымен сипатталады, олардың ішіндегі ең маңыздысы - тон қозғалысының бағыты, тонның ішіндегі қарқындылықтың таралуы және бастапқы мен соңғы тонның нүктелері арасындағы интервал» [2, б.87].

Біз тонның терминдік мағынасын анықтай отырып ол буындарды дыбыстау кезінде дыбыстық әуенділікпен өзгеретінін, тілде фонологиялық тұрғыдан мағыналы екенін білдік. Реңк дауысты көтеру немесе төмендету түрінде жүзеге асырылады, ол бүкіл буында өзгермейді, немесе бір биіктіктен екінші деңгейге ауысады. Әр түрлі тілдердегі мұндай деңгейлердің саны әр түрлі, бірақ тұтастай алғанда ол 4-тен аспайды. Буын бойымен регистрді өзгертпейтін тондар жұп деп аталады; регистрді өзгертетіндер сырғымалы деп аталады. Соңғылары бағыттылығы бойынша топтастырылған: бір бағытты (өсу / кему), екі бағытты (өсу-кему / кему-өсу).

Кейбір лингвистер тон мен интонация бірдей деп болжайды. Біз осы көзқарасқа қарсы тұруға тырыстық және тон мен интонация бір-бірімен бөлінбейтін өзара әрекеттескенімен, олар әр түрлі қызметтерді орындайтынын білдік

Келесі кезекте мен қытай тілінің тондарын зерттеуді қорытындылағым келеді. Шығарылымның тарихынан біз барлық уақытта қытай тілінің тондарының саны үштен төртке дейін өзгеріп отыратындығын білдік, яғни қытай тілінің өмір сүру барысында олардың түріндегі тондар өзгермеген. Тондарды зерттеу 1 ғасырдан бастап жүргізіліп келеді және сол кездегі филологтардың қызығушылығын тудырды.

Орташа немесе жылдам қарқынмен қытайша ауызекі сөйлеуде сэндхи үндері екі қатты екпінді буын арасында орналасқан әлсіз екпінді буындарда кездеседі. Атап айтқанда, бұл екінші тонды буындарға қатысты, олар ұқсас күйде бірінші тонға өтеді, яғни олар жоғарылау бөлігін жоғалтады. Сонымен, қазіргі Путунхуа тілінде әуенімен, дыбыс қаттылығымен және

дыбыстың қарқындылығымен, сондай-ақ дыбыстың бағыты мен ұзындығымен ерекшеленетін төрт негізгі тон бар екен.

Алғашқы екеуінің арасындағы екінші тон бірінші тонға өтеді. Егер бірінші мен екінші арасында нөлдік тон болса, онда нөлдік тон жоғары, егер нөлдік тон үшінші мен біріншінің арасында болса, онда ол төмен айтылады. Қосарланған жағдайда екінші элемент бірінші тонда айтылады.

Қорыта айтқанда, біз қытай тілінің тондарының құрамын әр түрлі көзқарастар бойынша қарастырдық. Қазіргі таңда қытай тілі әлемдік деңгейдегі тілдердің бірі болғандықтан, тіл ғалымдарының назарын аудартуда. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, тонның алар орны ерекше екенін айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Вихрова А.Ю. Қазіргі қытай тіліндегі коммуникативті-эмоционалды интонация. 10.02.22 / А.Ю.Вихрова. – М., 2011. – 30 б.
2. Задоевко, Т.П. Қытай сөйлеу ағынын ырғақты ұйымдастыру / Т.П. Задоевко. – Л., 1970. – 160 б.
3. Зубрицкая Э. Фонология / Э. Зубрицкая // Қазіргі американдықтардың негізгі бағыттары / ред. А. А. Kibrik, I. M. Kobozeva, I. A. Sekerina. – М.: Мәскеу мемлекеттік университетінің баспасы, 1997. – 455 б.
4. Иванов А. И. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы / А. И. Иванов, Е. Д. Поливанов. – М., 1930. – 303 б.
5. Иноземцев В.В. Қытай тіліндегі эмоционалды интонациялар мен тондар (моносиллабты сөйлемдерге негізделген эксперименттік фонетикалық зерттеулер) Иноземцев В.В. – М., 1991. – 25 б.
6. Николаева Т.М. Просодикалық схема және стресс. Стресс фонологизация фактісі ретінде / Т. Н. Николаева // Тіл білімінің сұрақтары. – 1993. – № 2. – Б.16–27.
8. Румянцев М. К. Қазіргі қытай тіліндегі путунхуа стресс проблемасына / М. К. Румянцев // Қытай филологиясының сұрақтары. – М., 1974 ж 2012 ж. – № 4 (52).
9. Румянцев М.К. Қытай үндерінің синтезі / М.К. Румянцев // Тіл білімінің сұрақтары. – 1988. – №1.

THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

OLEYNIK I.

student of the group IR-42

ZHUMAGALIYEVA A.

*Scientific director, Master of Arts, teacher of the
Department of foreign and Russian languages
Karaganda University of Kazpotreboyz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan*

Abstract. This article discusses issues related to international cultural exchange, as well as the processes that affect the development of intercultural communication. The article reveals the importance of intercultural communication for international tourism activities, as well as describes the main directions in professional tourism education.

Key words: cross-cultural communication, tourism, English, cultural globalization.

In all ages, tourism has been the most important form of cross-cultural contacts, an effective means of mutual enrichment of different cultures. We can say that the history of humanity is a history of travel. It will remain so in the foreseeable future, in which tourism will play a unique role

in strengthening the already existing common cultural fund and deepening the spiritual and moral solidarity of humanity.

Cultural contacts have taken place at all times and in all regions of the globe. Interaction between cultures is an integral part and essential component of the cultural and historical process. But the process of their qualitative transformation, transformation into the world, in the sense of global interdependence, began only in modern times. Cultural contacts, while continuing to be an incentive for distinctive national development, have become a factor in the process of world integration, a means of forming a unified system of world relations [1, c. 67].

And this trend is quite natural – the process of self-development of cultural systems involves the constant interaction of their constituent structural units. It is possible under the condition of a mutually enriching dialogue of cultural worlds, each of which reveals its semantic depths and uniqueness in the zone of cultural communication.

Having become a phenomenon of the XX century, tourism continues to rapidly expand and strengthen its position as a socio-cultural practice and model of recreation, leisure and business, the system of international tourist relations and communications, the tourist market and large-scale industry as a whole, as a transnational and multicultural phenomenon by nature. According to experts, the XXI century will be the century of tourism. International tourism increased from 25.3 million people in 1950 to 903 million in 2007 (more than 35 times), and the World Tourism Organization (UNWTO) forecasts that tourist arrivals will reach 1.6 billion by 2020. Therefore, in the conditions of the globalizing world and fierce competition in the field of tourism, the knowledge of a foreign language, especially English, is a necessary condition for the professional demand and career growth of students of tourism specialties.

It should also be noted that today English is the main international means of communication. Today, it is quite difficult to imagine the development of science, culture, and education without international, intercultural communication. The importance of issues related to international cultural exchange is reinforced by the importance given to them by diplomats, politicians, businessmen, and scientists around the world. Culture, thanks to its huge universal potential, can become a unifying space where people of different nationalities, language, religion, age, and professional affiliation can build their communication without any borders solely on the basis of mutual understanding [2, c. 24].

The culture of the XX-XXI centuries is increasingly becoming international in nature and is based on dynamic processes of cultural communication. Modern cultural connections are characterized by considerable diversity, wide geography, and flow in various forms and directions. The processes of democratization and the clarity of borders give even greater importance to cultural exchange in the system of international relations, which unites peoples regardless of their social, religious, or political affiliation. Therefore, intercultural communication is the key to enriching the national cultures of different regions and countries of the world. The processes of international cultural exchange are the basis for the development of civilization and an indispensable condition for moving towards progress. Scientific and technological progress has also had a significant impact on the development of intercultural communication, which has opened up new opportunities for communication, the formation of new types and forms of communication, the main condition for the effectiveness of which is mutual understanding, tolerance and respect for the culture of the dialogue partners [4, c.231].

It should also be noted that one of the most important areas of modern cultural exchange is international tourism. International tourism occupies a significant place in modern society. Currently, tourism is becoming a significant cultural, economic and political value. Tourism is an important means of realizing mutual understanding, expressing good will and strengthening relations between peoples. International tourism, of course, has become one of the most important forms of cross-cultural communication, as it gives people ample opportunities to get acquainted with the life of other peoples, their traditions, spiritual, natural and cultural heritage. The interests of the economy and culture are closely intertwined in the tourism system. At the beginning of the third millennium, tourism has become a powerful global socio-economic and political phenomenon,

largely influencing the world structure and politics of states and regions. It has become one of the most profitable businesses in the world, comparable in terms of investment efficiency to the oil and gas industry, and the automotive industry.

Cross-cultural communication in tourism as an activity involves the interaction of representatives of different cultures in the process of joint professional activities in tourism: within the framework of the activities of multinational companies, partner activities of tourism service providers and tour operators, initiative and receptive tour operators, the activities of companies of the receptive community for the reception and service of foreign tourists.

Cross-cultural communication as a condition and organizational principle of activity should be used in the design and development of a tour product, the development of marketing communications, the planning and implementation of advertising and exhibition activities, the organization of reception and service of foreign tourists in the territory of the host ethno-cultural or multicultural community.

Intercultural communication as a factor and criterion of the quality of a tourist product means that any tourist product positioned in foreign markets must meet the requirement of "intercultural". It means taking into account the specifics of the culture of foreign tourists and the peculiarities of the contact of cultures of initiative and receptive communities.

Intercultural communication as a professionally significant quality and competence of a specialist in international tourism activities means that in order to effectively perform their professional duties, tourism specialists must have not only knowledge, skills and abilities in the field of intercultural communication, but also professional readiness to act in accordance with modern tasks and challenges of tourism development in the context of cultural globalization. The level of knowledge, skills, craft and experience of a specialist in tourism activities in the field of intercultural communication must correspond to the level of complexity of tasks, challenges and problems.

At the same time, the analysis of the scientific literature shows that at present it is necessary to observe the principle of interculturalism both in the organization of tourist activities and in professional tourist education [3, c.19]. Students of the university of tourism profile should master the skills of correlation, comparison, understanding of cultural traditions, norms, value systems, habits, preferences, lifestyles of their own and other ethno-cultural communities, recognition and consideration of cultural stereotypes, as well as biases and prejudices of interacting (receptive and initiative) communities in tourism activities. It is important not only the knowledge, skills and abilities that form the intercultural competence of a specialist in the field of tourism, but also the professional readiness to independently search for ways and methods of intercultural dialogue.

Knowledge of a foreign language, especially English, also plays an important role. Knowledge of English is a very important factor for the employees of the tourism industry and for the tourists themselves. If you speak English, you get many benefits:

1. communicate with people around the world;
2. conducting conversations in international chats and groups;
3. the ability to travel around the world;
4. the opportunity to learn a lot of new and interesting things about the life and culture of other countries and nations [5].

Thus, the education of specialists for international tourism activities, contact personnel of the tourism and hospitality industry in the current conditions of globalization cannot be considered effective if it is not based on the principle of interculturality. According to the researchers, the effectiveness of international tourism education based on the principle of interculturality should be associated with the ability, capacity and willingness of tourism and hospitality professionals, tourism managers not only to ensure sustainable tourism development, sustainable forms and practices of management, but also to create conditions for interaction and mutual understanding between communities, their cultures and heritage [6]. Strengthening the role of foreign languages in the curricula of tourist universities in both quantitative and qualitative indicators will contribute to

improving and improving the effectiveness of intercultural communication in the field of international tourism.

References:

1. Aleksandrova A.U. Economy and territorial organization of international tourism: textbook. manual– M., 2016. – 127 p.
2. Smokotin V.M. The language of world communication and Ethno-cultural identity: complementarity in the context of globalization: Author's dissertation of the Doctor of Philosophy. – Tomsk, 2011. – 34 p.
3. Davydenko L.G. Positive and negative factors of the impact of globalization on tourism activity // Intercultural communication and tourism in the modern multicultural world community: a collective monograph. – Pyatigorsk: PGLU Publishing House, 2013. – 127 p.
4. Fahrutdinova A.V., Kondratieva I.G. Modern trends of socio-oriented education of students in the conditions of multiculturalism: a moral aspect // Scientific notes of the Kazan State Academy of Veterinary Medicine named after N. E. Bauman. – 2015. – Т. 221. – № 1. – p. 228–231.
5. English language – URL: <http://www.english.language.ru>
6. English as an International Language: New Englishes // La Universidad Internacional de La Rioja: website. – URL: <http://idiomasunir.com/2012/08/08/english-as-an-international-language-n...>

КӨРКЕМ МӘТІН, ОНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

СМАГУЛОВА Л.

СПД-20-2 т. студенті

АКШАБАЕВА Л.М.

Ғылыми жетекшісі, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада көркем мәтіннің ерекшелігі, негізгі белгілері, мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысуы талқыланады. Көркем мәтіндегі сөз-мәлімет, ақпар берудің негізі. Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысуынан ойдың дамуын, өрістеуін байқауға болады. Көркем мәтін – мәдени категория, өйткені ол белгілер жүйесі арқылы өнер туындысын түсіне алады және түсіндіруге қабілетті. Көркем мәтін – эстетикалық категория, өйткені оның өмірге келуі эстетикалық дәстүр, мектеп, бағыт арқылы жүзеге асқан. Көркем мәтін – рухани категория, себебі ол ақыл-ой, сезім, интеллект сияқты адами қасиеттердің жемісі, ол – ар, иман, ұят, адамгершілік, адалдық сияқты ұғымдарды жоғары қояды.

Түйінді сөздер: Көркем мәтін, сөйлемдер байланысы, қаламгер, әдеби шығарма.

Көркем мәтін - өнердің бір түрі ретіндегі ерекшелігі – адамға, оның сезіміне әсер ету. Көркем шығарма – автордың өзі үшін, айналаға өзіндік көзқарасын айқындаумен қатар, шығарма бастан аяқ «хабарлар тасқыны» ретінде оқушысына жеткізіледі. Көркем мәтіндегі сөз – мәлімет, ақпар берудің негізі. Көркем дүниенің эстетикалық әсері үнемі бүкіл шығарманың өн бойынан табылуы қағида, яғни аксиома.

Ф.Ш.Оразбаева [1] тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды зерттей келіп, мәтінді «...ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға» деп сипаттайды, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін жүйе деп таниды.

Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысуынан ойдың дамуын, өрістеуін байқауға болады. Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысу ерекшелігі, өзара көрші екі сөйлемнің қалай байланысып тұрғанын анықтауға болады. Ішкі мәтіндік байланыс бір сөздің екінші сөйлемде қайталануы арқылы немесе біртүрлі сөздер арқылы жасалады. 1-ші сөйлемде келесі сөйлемде айтылатын ойдың элементі жүреді, 2-ші сөйлемде 3-ші сөйлемде берілетін ойдың элементі жүреді. Сөйтіп, айтылмақ ой қашан біткенше бұл тізбек өзара байланысып, жалғаса береді.

Мәтіндердің тілдік ұйымдастырылуына және айтушының (жазушының) коммуникативтік ниетіне қарай Г.А. Золотова бес мәтін (сөйлеу) типтерін немесе сөйлеу регистрлерін бөледі: репродуктивті (бейнелеу), информативтік, генеритивтік (ақпаратты жинақтау) – монологқа, волюнтивтік және реактивтік-диалогқа тән [2, б.28].

Мәтін – мағыналық және құрылымдық аяқталуымен, автордың хабарға көзқарасымен, хабардың нысандылығымен және прагматикалық ұстанымымен сипатталатын ауызша немесе жазбаша формадағы хабар.

Сонымен бірге, мәтін ұғымына қатысты көптеген тұжырымдарды қарастыра келе, біз мәтінге тән категорияларды ерекше назарға ала отырып, ресей мәтінтанушы ғалымдарының бірнеше анықтамаларын ұсынамыз. Алдымен, Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте «Текст (от лат. textus – ткань, сплетение, соединение) объединенная смысловой связью последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность, цельность» [3, б.507].

О. И. Москальская мәтіннің коммуникативтік маңыздылығын айқындай отырып, ... «мәтін» деп бір жағынан, бір немесе бірнеше сөйлемдерден тұратын, сөйлеушінің ойы аяқталған, кез келген айтылған пікірді түсінсек, екінші жағынан, повесть, роман, газет немесе журнал мақалалары, ғылыми мақалалар, түрлі құжаттар тағы басқа осы сияқты тілдесім (речевые) туындылары» деген анықтама береді [4, б.12–14].

А. Ф. Алефиренко мәтінді төмендегідей анықтайды: «Мәтін – бұл тұтастық, коммуникативті құрылым, оның компоненттері автордың коммуникативті интенциясымен ұйымдастырылып, иерархиялық, семантикалық құрылымға бірлескен» [5, б.4].

«Мәтін» ұғымын қалыптастыруда, түсіндіруде, талдауда қазақ лингвист ғалымдары да айтарлықтай еңбек етіп келеді, әсіресе соңғы жиырма жыл көлемінде ғылыми сапасы жоғары талай-талай зерттеулер жарық көрді. Осы тұрғыда Р. Сыздықтың, Б. Шалабайдың, С. Мұстафинаның, З. Ерназарованың, Г. Әзімжанованың, Г. Есмағұловтың, Д. Әлкебаеваның, Г. Әбікенованың, А. Әділованың, М. Маретбаеваның, Г. Смағұлованың, Ж. Қайшығұлованың, Г. Кәріпжанованың және т.б. еңбектерін атаймыз.

Мәтін құрастыра алуы үшін, білік пен дағды қалыптастыру көзделеді: мәтіннің түрлері және олардың құрылымдық ерекшелігі бойынша (сипаттау, хабарлау, пайымдау) мәлімет бере отырып, мәтін құрастыру; мәтіннің мағыналық құрылым ерекшеліктері (тақырып, негізгі ой, тақырыпша, жоспар) бойынша мәтін құрастыруға дағдылану; мәтін құрастыру үшін оны құрайтын элементтердің, тілдік тұлғалардың (мәтін бөліктері, абзац, сөйлемдер байланысы, есімдіктер, синоним сөздер) ерекшелігін таныту; мәтін құрастыру білігі мен дағдысын өз ойын байланыстырып жазу шеберлігімен ұштастыру.

Көркем мәтін – мәдени категория, өйткені ол белгілер жүйесі арқылы өнер туындысын түсіне алады және түсіндіруге қабілетті. Көркем мәтін – эстетикалық категория, өйткені оның өмірге келуі эстетикалық дәстүр, мектеп, бағыт арқылы жүзеге асқан. Көркем мәтін – рухани категория, себебі ол ақыл-ой, сезім, интеллект сияқты адами қасиеттердің жемісі, ол – ар, иман, ұят, адамгершілік, адалдық сияқты ұғымдарды жоғары қояды.

Бүгінгі күні көркем мәтінді филологиялық талдау өзекті мәселе болып отыр, әдеби туындының лингвомәдени және рухани сферасына тереңдеп ену, мағынақұраушы, мағынажасаушы үдерістеріне үңілу, мәтінтүзушіліктің сыры мен қырын айқындауға деген ұмтылыс жиі байқалуда. әрбір маман-филологтардың атлмыш мәселеден хабардар болғаны абзал [6, б.26-29].

Көркем әдебиет стилистикасы мен көркем шығарманың тілі туралы алғашқы ғылыми-теориялық тұжырым айтқан ғалымдардың бірі М.Балақаев екені белгілі. Ғалым қазақ әдебиетінің мәселелері туралы көптеген жақсы ғылыми ойлар айтқан. Айталық, автордың «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» атты зерттеу еңбегінде былай деп жазылған: «Жеке жазушының тіл өрнегінің толып жатқан бояу- бедері, өзіндік өсу, жетілу жолдары болады. Көркем әдебиет тілінің нәзіктігі көп жағдайда жазушының белгілі бір сөздері « мағыналық топқа иіру» яғни сөздерді өзара мағыналық байланысқа түсіру шеберлігімен байланысты...Толстойша айтқанда,- деп пайымдайды автор, көркем сөз шебері өзі суреттеп отырған оқиғаға бірден-бір көрікті сөздерді дәл тауып, оларды дұрыс орналастыра білуге тиіс. Жай сөздерден жаңа мағыналық топ құру үшін, сөз қалауының жарасымын табу үшін сөз өнерінің нәзік зергері болу керектігін ескертеді [7, б.187].

Көркем мәтіннің өзіне тән ерекшелігі – жалпы адамға қатысты орталықтығы (антропоцен- тричность), яғни дүниетаным мен оның көрінісі ең алдымен, адамның танымына бағытталады, ал берілген көркемдік оқиғалар оның жан-жақты көрінісінің тәсілдері болып есептеледі. Мысал, ертегі жанрларының өзінде барлығы адамзат дүниесінің заңдары бойынша үлгіге түседі, адам- дық “мен” арқылы беріледі. Көркем мәтінде жа- зушы өз идеясын, көзқарасын жеткізуде оқыр- ман қажетіне жарайтындай, түсініп оқитындай тілдік бірліктерді қолданады. Сол арқылы праг- матикалық аспектілер – дискурс, жасырын мән, астарлама мән мәселелері анықталады.

Көркем мәтіннің ауқымды байласымы, интеграциялық қатынастардың ролі бейнелік жүйесінің деңгейінде де танылады.

Сөздің мәтінде ие болатын ассоциациялық мәндері жүйелік (узуальды) және контекстуальды (тосын) мәнінің арасындағы семантикалық қашықтыққа қарай өткеріледі.

Үстеме (бейнелік) мән көркем шығарманың мәтінін интеграциялауға белсене қатысады.

Үстеме мәнді тудыратындар:

-ішкі тұлғасымен сезілетін туынды сөздер (ақшақар – ақ қар), туынды негізбен салыстырғанда айтылған нышанның әсерлілігіне ие болады;

- дыбысқа еліктеушілікте жасалған сөздер (қарқылдау, шиқылдау, сыртылдау);

- лексикалық мәні ауыспалы типті сөздер (метафоралар, метонимиялар, синекдохалар т.б.);

- жеке авторлық құрылымдар (тосын сөздер);

- сөздер үйлесімділігінің бұзылуы: жапырақ сыбырлайды, уақыт еншісі;

- тура мәнді және қалыпты дыбыс қабыршақты (оболочка) сөздер (көбіне жалқы есімдерге қатысты).

Бейнелік жүйе автордың эстетикалық - философиялық тұжырымдамасымен тікелей байланысты және жазушының өзіне тән мәнері, стилінің барынша дара компоненті болып табылады.

Көркем шығарма – ең алдымен, белгілі бір уақыт аралығындағы адам еңбегінің нәтижесі деген жалпы тезиске тоқтаған жөн шығар. Сонымен қатар әдеби мәтінді автор санасы мен танымының, ойы мен қияының, сыртқы және ішкі факторлардың әсерінің жемісі деп тануға болады әрі оған қаламгердің өзін-өзі бақылауының, оның санасынан тыс тұрған білім мен ақпараттың да ықпалы бар. Ал ілкі мәтіндердегі бейсаналық мифтік образдардың, өмірдегі оқыс жағдайлар мен кенеттен болған оқиғалардың автордың көңіл-күйіне, психологиялық болмысына әсерін жоққа шығаруға болмас. Сонымен қатар сан салалы ақпараттың, дерек пен дәйектің көркем жиынтығы – мәтін деудің де орны бар. Осылардың бәрі автор болмысынан хабар беріп тұратын, оған әсер-ықпалы бар негіздер екенін естен шығармаған дұрыс. Көркем мәтінмен танысу барысында оның авторының болмысы мен тұлғасына, өмірі мен шығармашылық бітіміне деген қызығушылықтың ең алдымен пайда болатыны туралы көп айтылған. Ол рас. Сонымен қатар автор образы арқылы оның шығармаларына деген әртүрлі сұраныстың да әрқилы жағдайда қалыптасатыны бар. Көркем мәтін мен оның авторының арасындағ байланыс, қарым-

қатынас өте күрделі екендігінен сауатты оқырман хабардар, сондықтан мұны қазіргі ғылым жан-жақты қарастыруда. Психоантропология ғылымының автор бейнесінің мәтінде көрінуінің астарына интроверттік тұрғыдан үңілуінің кемшілігі де, жетістігі де бар. Кейбір авторлар көркем шығарма жазудан гөрі мәтін тудырушылықпен көбірек айналысып жүр деген көзқарас пен ойлардың мән-мағынасы астарлы. Осының бәрі «автор» ұғымын әдебиеттану, мәтінтану мен аударматануда әртүрлі қолдануға негіз болуда. Қазіргі ғылымда орныққан көзқарастарды жүйелесек, «автор» термині жалпы тұрғыдан былайша қарастырылып жүр: а) «биографиялық автор», ә) «автор-баяндаушы», б) «автор – болмысқа деген көзқарас», в) «автор – көркем образ», г) «бейтарап куәгер», д) «нарратор», е) «автор – аноним, яғни белгісіз персонаж», ж) «көркем әлемнің иесі», з) «мәтін жаратушы», и) «көркем әлем тудырушы». Түйіндеп айтсақ, көркем мәтінді талдау мен түсіндіруде әдеби-ақпараттық сипаты бар, шығармашылық өмірбаяннан қызықты хабар беретін маңызды барлық мағлұматтарды есепке алу керек екен. Жасампаз тұлғаның өмір жолын, оның жекелеген кезеңдерін арнайы зерттеуге жетелейтін сұрақтар мен сәттер көп, олардың көбі көркем мәтін табиғатын тереңірек тануға деген ұмтылыспен байланысты.

Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – тыңдаушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуге, сол арқылы тыңдаушының логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады. Сондай-ақ мәтіннің стильге қатыстылығы да ескеріледі. Сондықтан мәтінмен жұмыс істеудің стилистикалық бағыттағы жаттығу жұмыстарына ерекше тоқталып өтсек.

Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонымен мәтіннің белгілеріне (әдістемелік тұрғыдан келгенде) мыналар алынады: 1) сөйлеу түрі; 2) сөйлеу формасы; 3) сөйлеу стилі; 4) жанры; 5) сөйлеудің функционалдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі); 6) сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі.

Мәтіннің маңызды бір белгісі – оның эмоционалдық бояулылығы. Бұл жағынан, ғалымдардың пікірінше, мәтіндер: а) ресми, ә) ресми емес, б) бейтарап болып бөлінеді. Экспрессивті мәтіндер өз ішінде: 1) экспрессивті-стилистикалық белгілері бар және 2) бейтарап мәтіндер болып бөлінеді. Осының ішінде, экспрессивтік-стилистикалық белгісі бар мәтіндерге: көркем, публицистикалық, ауызекі сөйлеу, ғылыми (пікірталастар), құттықтау, қарсы алу сөзі сияқты ресми мәтін түрлері жатады. Ал бейтарап мәтіндерге: ғылыми, ресми іс қағаздар, публицистикалық стильдің кейбір жанрлары, хроника жатады. Әдістемеші-мамандар әдістемелік тұрғыдан мынадай етіп бөлуді ұсынады: 1) оқуға; 2) тыңдауға; 3) ауызекі сөйлеу тілін дамытуға; 3) жазба сөйлеу тілін дамытуға арналған мәтіндер.

Тұжырымдай келгенде, тыңдаушылардың дүниетанымын дамыту мен қалыптастырудың арнайы мақсаттары көзделіп, түрлі өмір, ғылым салаларынан арнайы мәтіндер талданады. Ғылыми мақсат та сол бағытта болады. Ал тіл дамыту мәтіндер бойынша шығарма, мазмұндама, жоспар, эссе, мәтінді талдау сияқты жұмыстар жүргізіледі. Қазіргі стильдердің қайсысын болсын, тыңдаушы мүмкіндігінше жетік меңгеруі керек.

Дүниетаным мен шығармашылық еңбектің тығыз қарым-қатынасы – көркем туындыны оқып-үйренуге тікелей қатысты мәселелердің бірі. Егер дүниетанымды болмысқа деген көзқарастардың жүйесі деп санасақ, оның қалыптасу, даму, өзгеру сатылары болатыны белгілі. Аталмыш құбылыс әр жазушыда өзгеше көрінеді. өмірлік ұстанымдар мен творчествоның арасында бәлендей байланыс жоқ деп есептейтін ғылыми

бағыттар әдеби еңбекті иррационал ойлаудың қатарына қосады, сөйтіп, оның танымдық мәніне шүбә келтіреді. Бір қарағанда, олардың пікірінің жаны да бар сияқты, өйткені адамзат тарихындағы көптеген ұлы ойшылдардың дүниетанымы мен творчасының арасында түрлі қайшылықтар болғанын олардың өздері де, зерттеушілері де талай мәрте айтқан. Мұндай мысалдарды ұлттық әдебиеттің қайсысынан болсын кездестіруге болады. Бірақ табиғаты терең, болмысы күрделі бұл екі ұғымның ара қатынасына, байланысына үстірт қарауға да болмайды.

Шығармадағы идеялар жазушы дүниетанымын толық көрсетеді деген түсінік біржақты. Әрі оның ғылыми өрісі тар дегенді мойындау көп. Алайда жазушының теориялық ой-пікірлері де оның дүниетанымының қыр-сырын молынан аша алмайтынын ескеретіндер аз емес, сондықтан шығарма мен оның авторының дүниетанымының арасына айырым белгісін немесе теңдікті қоюды таңдаудың керектігі күмәнді. Кей-кейде ойша жасалған жоспардың күнделікті өмірде жүзеге аспай қалатына сияқты, қаламгер дүниетанымының нақты шығармада күрт өзгеруі де, көп өзгермеуі де мүмкін. Жалпы алғанда, «теориялық ой» мен « болмыстың суреттері» арасындағы ұқсастық пен сәйкессіздікті жазушының тек жас басынан іздемеген дұрыс.

Әдеби шығарма жазушы тұрғысынан суреттелген өмірдің нақты немесе шартты бейнесі болғандықтан, ол – ең алдымен, автордың ойы мен сезімінің туындысы. Көркем мәтіннің дүниетаныммен белгілі бір деңгейде байланысы бар екендігіне сену керек.

Қаламгер болмыстың құбылыстарын өзінше қабылдап, өзінше танып, ұзақ сараптап барып таңдап алады, олардың басқа құбылыстармен түрлі байланысын зерделейді, осының бәрі авторлық тұрғы қалыптастырады, яғни жазушының дүниетанымы көркем шығармадағы барлық бөліктерден көрініп тұратыны – дау туғызбайтын шындық. Түйіндеп айтқанда, әртүрлі материалдарды шығармашылық ұстанымға сәйкес саралау, олардың арасындағы байланысты өзінше қиыстыру, көрсету, әрқилы жағдаймен байланыстыра баға беру суреткердің мақсат-мұратының шығармада жүзеге асырылуының деңгейінен хабар беріп тұрады.

Тағы бір есте ұстайтын мәселе бар, ол – қаламгердің туындыда бейнелеген объективтік өмір құбылыстарына деген көзқарасы. Себебі автор кейде өзінің ырқынан тыс өмір сүріп жатқан заңдылықтарды өзгертуге тырысады немесе оларды өзінің субъективтік ырқына сай бұруға мүдделі болады.

Көркем шығарманың коммуникативтік-эстетикалық табиғаты оқырманның ой-санасына, көңіл күйіне ерекше ықпал ететіні белгілі. Бұл орайда көркем мәтінде қолданылған әрбір сөз, әрбір синтаксистік құрылым, әрбір стилистикалық тәсіл ондағы ақпар түрлерін жеткізуде айрықша мәнге ие болады және олардың бәрі полифункционалды, яғни әрі мағыналық, әрі эмоционалды, әрі эстетикалық ақпар берумен қатар, мәтін түзуге де ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 98 б.
2. Золотова Г.А., Онипиенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1988. – 250с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685с.
4. Москальская И. О. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. – 215 с.
5. Алефиренко Н. Ф. Смысловая структура текста // Семантика языка и текста: ғылыми мақалалар жинағы. – Волгоград, 1998. – 320 с.
6. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / Т.О. Есембеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
7. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 210 б.

ЕТІСТІК ТҰЛҒАЛЫ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА – СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

ТАНИРБЕРГЕН С.

МН-20-1 тобының студенті

ЖАНГАБУЛОВА З.К.

Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі әр түрлі әдет-ғұрып және ырымдарға байланысты қойылған етістік тұлғалы антропонимдер лексика – семантикалық сипатына қарай топтастырылған. Жалпы, тіл білімінде кісі аттарының мағынасы туралы мәселе даулы болып келе жатқандықтан, мақалада кісі аттарының семантикасы мен этимологиясына байланысты ғалымдардың пікірлері келтірілген.

Түйінді сөздер: Ономастика, антропонимика, лексика-семантика, этимология, жалқы, жалпы есімдер, ырым, тыйым.

Түрік және қазақ тілдеріндегі етістік тұлғалы антропонимдер, олардың қойылу себептері өзара ұқсас, сондықтан да екі тілдегі әр түрлі салт-дәстүрлерге байланысты қойылған етістік тұлғалы антропонимдерді лексика-семантикалық сипатына қарай бірнеше топқа топтастыруға болады.

Тіл білімінде лексика сөздердің жиынтығы болса, ал семантика- сөз мағынасы туралы ғылым деген ұғымды береді

Жалқы есімдердің қай - қайсысы болса да ең әуелі жалпы есім сөзден келіп шығатыны белгілі. Ал кісі аттарының семантикасы мен этимологиясын зерттеу өз алдына тың жұмыс. Ал жалпы тіл білімінде кісі аттарының мағынасы туралы мәселе даулы мәселе болып келеді. Зерттеуші А.А.Реформатский еңбегінде «Жалқы есімдердің мағынасы болады, бірақ оларда ұғым болмайды», - деген пікір кездеседі [1, б.72].

М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» деген еңбегінде жалқы есімдердің мағынасы туралы былай дейді: «Жалқы есімдер жеке заттың немесе процестің атауы ретінде қолданылып, белгілі бір затты көрсеткенімен, оның мағынасы да белгілі дәрежеде жалпылау болады. Сонымен бірге жалқы есімдердің де сөз екендігін ұмытпауымыз керек. Мысалы, ер адамдарға қойылатын аттардың арасында айырмашылықтар бар. Орыс тілі сияқты род (жынысты білдіретін) категориясы бар тілдерде түбір соңына род қосымшасы қосылып Света, Люба қолданылса, түркі тілдерінде (род қосымшасы жоқ тілдерде) олар мағына жағынан ерекшелінеді. Мысалы Ажар (облик), Жібек (шелк), Іңкәр (сильное желание) сияқты қыз балалардың аттарының этимологиясын талдап көрсек, оларда нәзіктікті, сұлулықты т.б. білдіретін мағыналық реңк бар. Ал ер адам атауларында, керісінше, батырлықты, күштілік, өжеттікті, беріктікті білдіретін реңк бар. Мысалы, Болат (сталь), Арыстан (лев), Қайсар (упрямый). Әрине, жалқы есімдердің о бастағы (этимологиялық) мағынасы оның төл мағынасы болып саналынбайды, сөйлесу кезінде оны ешкім де ойына алмайтындығы анық. Дегенмен де, жалқы есімдер мен жалпы есімдердің мағыналарын теңестіруге бомайды» [2, б.211].

Балаға ат қою кезінде түрлі ырым, салт-дәстүр ерекше орын алып отырғандығы туралы осы саланы зерттеген көптеген ғалымдар еңбегінен көруге болады. Мысалы, көрнекті ғалым, профессор С.Аманжолов кісі есімдерінің жасалуындағы заңдылыққа кезінде баса назар аударып, оларды жеке-жеке саралап, талдау жасағандығы туралы айтып өткенбіз. Сондағы С.Аманжолов атап көрсеткен 9 жол, 9 мақсат мыналар:

1. Адамзаттың жақсы өмір сүргісі келуіне байланысты қойылған

есімдер. Бұл мақсатқа жету үшін ата-ана өз баласына ең жақсы, ең белгілі, атақты адамның атын қояды. Сол кезеңде ислам дінін қабылдаған жұрт үшін қадірлі, атақты адам

сол діннің бастықтары, я сол дін үшін күрескендер болып көрінеді. Яғни, бірінші дінге байланысты қойылған есімдер.

2. Бала кім болса, о болсын, тек тірі болсын деген мақсатта қойылатын есімдер. Бұндай есімдер, көбіне, балаға зарыққан отбасыларында көп кездеседі. Сондықтан олар өз балаларын тіл – көзден аман болсын деп, Шұлғау, Ұлтарақ атаса, кейде сол тілегін сөзбен білдіріп, Тұрсын, Мыңжасар деп ат қояды екен.

3. Баланың мінез-құлқы жақсы болуын тілеуден туған аттар: Мысалы, мінезі жібектей болсын деп қыз баласына Жібек деп ат қойса, жомарт болсын деп, ұлына Жомарт есімін береді екен.

4. Бала бай болсын, хан болсын деген үмітпен де есім қойылады. Сондықтан, кісі атының соңынан қосымшалар қосыла айтылады. Омархан, Жұмахан, Жұмабай ... Ал, батыр болсын десе, белгілі бір батырдың атын қоя салады екен.

5. Қойылған адам аты белгілі бір құбылыстың болуына бас (мұрындық) болсын деуден шығады. Мысалы, Айтуар, Күнтуар, Таңатар т.б.

6. Қойылған адам аты сол ауылдың, сол үйдің бір қуанышына айналып, соған лайық сөзбен қойыла салады. Аманкелді, Тілеуберді, Бикелді т.б.

7. Қойылған адам аты ол адамның дүниеге қалай келгенін суреттеп тұратын болады. Мысалы, Тілепалды немесе Сұраған, Тілеген т.б.

8. Әрбір ата-ананың сүйген, қалаған тау-тасының аты. Мысалы: Алтай, Жамбыл, Орал, Есіл, Жайық т.б.

9. Қазан төңкерісінен кейін қойыла бастаған есімдер. Мұның өзінде де бала жақсы, ақылды болсын деген үмітке байланысты белгілі адамдар есімдерін қойған [3, б.47-52].

Қазақ антропонимдерін қарастырған профессор Т. Жанұзақов та кісі аттарының қойылуында халықтың этнографиялық, тарихи дәстүр жолы бар екенін айтады /4, 48/. Демек, қазақ тұрмысындағы ырым мен әдет-ғұрып іздері кісі аттарында да сақталған.

В.У.Махпиров өзінің «Имена далеких предков» еңбегінде түркі антропонимдерін В.Никонов классификациясы бойынша үлкен үш топқа бөледі.

1. Имена – описательные (дескриптивы), бұндай есімдерден баланың шыққан тегін, оның ата-анасы туралы мағлұматтарды аңғаруға болады.

2. Имена- пожелания (дезидеративы). Бұл есімдерден ата-ананың балаға деген тілегі (ұзақ ғұмыр, бақыт, атак, даңқ т.б. аңғаруға болады).

3. Имена – посвящения (меморативы), бұл есімдер – ертедегі аң, құстарға, табиғат құбылыстарына табыну нәтижесінде пайда болған есімдер [4, б.176].

Осы есімдер тобының ішінде тілек мәнді есімдер (дезидеративы) көбіне, әр түрлі салт-дәстүр, ырымдарға байланысты қойылады, әрі етістік тұлғалы болып келеді. Біз мұндай есімдерді тоғыз топқа бөліп қарастырдық.

1.Көптен баласы болмай жүрген отбасында кездесетін антропонимдер: Жалпы түркі халықтарында ұрпақ жалғастығы, шаңыраққа ие болып қалатын шаңырақ иесі деген мәселелерге аса қатты мән берілетіндігі белгілі. Сондықтан, қазақтың баласы қанша көп болса да олардың санын айғайлап айтпай, іштей шүкіршілік етіп, ал баласы жоқ болса әулие-әмбиелерге жалбарынып бала тілеу, әр түрлі ырымдар жасау дәстүрі бар. Көбіне осындай жалбарыну, түрлі ырымдар жасау нәтижесінде кейбір отбасы балалы болып та жатады. Әрі мұндай балалардың өмірге келу ерекшелігіне қарай өзгеше ат қойылады. Осы себепті, қарастырылған екі тілде де көптен баласы болмай жүргенде қойылатын антропонимдер бір-біріне ұқсас және антропонимдер қатарынан елеулі орын алады.

Мысалы, түрік тілінде *sevmeek* етістігіне байланысты есімдер кездеседі. Бұл есімдер осы көптен баласы болмай жүрген отбасында кездесетін *Sevindik*, *Sevinç*, *Cansever* есімдері. Кейде *Özledim*, *Özledik* деген есімдер де кездеседі.

Ал қазақ тілінде мұндай есімдер Сағын (Сағындық), Аңсар (Аңсаған), Аңса (қыз бала есімі), Қуан (Қуандық), Сүйін (Сүйіндік) түрінде қойылады. Баласы болмай жүргенде әулиелерге жалбарынып, бала тілеу нәтижесінде туылған балаға Тілепалды (Тілепберген),

Сұрапалды (Сұрапберген), Берген, Аяпберді (Аяпберген, Аяған), Жұбат (Жұбатқан), Жұба, Жарылқаған (Жарылқасын) сияқты есімдерді қояды.

2. Баласы тұрақтамай жүрген отбасында қойылатын есімдер:

Қарастырылып отырған екі тілде де бала тұрақтамай жүргенде қойылатын дәстүрлі кісі есімдері немесе әр түрлі ырымдарды жасау нәтижесінде қойылатын арнайы кісі есімдері кездеседі. Салыстырылып отырған түрік тілінде бұл есімдер Durdu, Dursun, Kalmış, Yaşar түрінде кездеседі. Ал қазақ тілінде осы есімдер аздаған фонетикалық өзгеріспен Тұрсын, Тұрды, Тұрат, (тұрады етістігінен), Тұрған, Қалсын, Жасар, Өлмес түрінде кездеседі.

Бұл мағынадағы есімдер түрік тілінде Bulan, Bulmus, Buluntu (bulmak – табылу) түрінде кездеседі. Баласы өле берген отбасында баланы кейде иттің жатқан жеріне жатқызып, кейде иттің алдына тастап, одан кейін балаға Италмас, Итжемес деген де есімдер қойылатынын жоғарыда айтып өттік. Кей жағдайдарда балаға итті емген сияқты қимыл жасатып, одан кейін оған Итемген, Итемер есімдерін береді. Осының бәрі – бала аман болсын, өлмесін деген тілекпен жасалатын ырымдар. Бір қызығы осыдан кейін бала, көбіне, шынында да тірі қалады.

Жалпы түрік тілдеріндегі осындай кісі есімдері ерте кездің өзінде-ақ көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған. М.Горбаневский /12/, А.Маргулан /14/, С.М.Абрамзон /11/, А.С.Суперанская /16/ т.б. ғалымдар еңбектерінен осындай есімдер туралы деректерді кездестіруге болады.

3. Өлген баладан кейін туылған балаға қойылған есімдер:

Түріктерде де, қазақ халқында да баласы өлген отбасында тағы да бала туылған жағдайда қойылатын қалыпты есімдер бар. Мәселен, түріктерде Basar, Dursun, Durdu есімдері, ал қазақтарда Басар, Басқан, Орынбасар, Тұрсын, Тұрған (бек,бай), Жалғас т.б. есімдері осындай есімдер қатарына жатқызылады. Бас етістігіне байланысты қойылған есімдер өлген баланың орнын басатын болар деген тілекпен қойылса, тұр етістігіне байланысты есімдер, енді осы бала өлмесін деген тілекпен қойылады. Ал Жалғас есімі жалға сөзінен келіп шығады, енді осы бала өлмей ұрпағымды жалғасын деген тілекпен қойылады.

4. Бала көп жасасаын, ұзақ өмір сүрсін деген тілекпен қойылатын есімдер: Мұндай кісі есімдері екі тілде де, негізінен жасар етістігі арқылы жасалады. Мысалы, түрік тілінде Yaşar, Yaşa, Vınyaşar, Çokuaşar есімдері, ал қазақ тілінде Жасар, Көпжасар, Мыңжасар, Жүзжасар, Бекжасар есімдері. Аталаған есімдер көп, мың, жүз, бек (берік) сөздері арқылы жасы ұзақ, берік болу мағынасын білдіріп тұр.

5. Ұл бала тілеуден келіп шыққан есімдер: Түркі халықтарының барлығында ұл балаға ерекше мән беріліп, шаңырақ иесі ретінде қарайтынын белгілі. Сондықтан да, ұл бала тілеуге байланысты қойылған есімдер, негізінен «қыздан жалықтық, ұл керек» мағынасындағы қыз бала есімдері болып келеді. Осы мағынада түрік халқында Yeter, Kızıyeter, Durkadın, Durkız есімдері бар болса, қазақ халқында осы мағынадағы қыз баладан «жалықтық, жаңылып ұл ту мағынасындағы» - Жаңыл, Жаңылған, Жаңылсын, Жаңылтай, Ұлту, Ұлбер, Ұлтуған, Ұлтуар, Ұлтуғай т.б. есімдері бар болса, кейде «дәме етіп едік» мағынасында – Дәмет, Дәметкен, «қызға тойдық мағынасында» - Тойдық, Тойындық есімдері қызы көп үйлерде кездеседі. Демек, антропонимдері қарастырылып отырған екі халықта да қыз балаға қарағанда ер баланы аса көбірек қалайтындығы осы есімдерден-ақ аңғарылады. Дегенмен, қазіргі кезде мұндай есімдер өте сирек кездеседі, тіпті кездеспейді десе де болады.

6. Балаға жақсы тілек, нұрлы болашақ тілеуден келіп шыққан есімдер: Халқымыз балаға есімі беруде өте тапқыр. Балаға есім беруде балаға жақсылық тілеумен қатар, туылған бала келешекте ата-анаға бақыт әкелсін, көз қуанышы болсын деген тілек мәнді астар да болады. Мұндай кісі есімдері, әсіресе жаңаша сипаттағы антропонимдер қатарынан елеулі орын алады. Мысалы, түрік халқында Işıl, Çagla, Korkmaz, Yılmaz, Saadatgeldi есімдері бар болса, қазақ халқында Нұрлан, Нұргелді, Ерлен, Батырлан, Жадыра, Жайна, Гүлжайна, Бақыткелді, Ырысберген т.б. есімдер бар.

7. Көп бала болсын деген тілекпен қойылатын есімдер: Түрік отбасында да, қазақ отбасында баланың көп болуы жиі кездесетін құбылыс. Екі халықта да бар баланың санын

айқайлап айтпай «күдайдың бергені ғой» деп шүкіршілік етіп отырады. «Бала көп болсын» деген тілек мәндегі есімдер екі халықта да бар. Мәселен, түрік халқында жайыл, көбей, ұлас мағынасындағы Seril, Ulaş сөздері кісі есімі ретінде қойылса, қазақтарда көбей, көбейсін, жайыл, ұлғаймас (-мыс-көне жұрнақ) етістіктері кісі есімі ретінде кездеседі.

8. Бар балаға қанағат қылу мақсатындағы есімдер: «Балалы үй-базар» деген түркі халқы бала санына шектеу қоймағанымен, кей кездерде ата-ана тарапынан «осы бар бала жетер, барын тәрбиелеп өсірсек те қанағат» деген келісіммен осындай мағынадағы антропонимдер қойылатын кездер кездеседі. Мәселен, түрік халқында Dursun, Teser есімдері бар. Түрік халқында Dursun есімінің екі мағынасы бар екен. Бір мағынасы жоғарыда айтып өткен «бала өлмесін, тірі болсын» деген тілек болса, екінші мағынасы «енді осы баламен тоқтасын» деген тілек. Ал Teser есімінің мағынасы «тежеу салу, тоқтату», демек, бұл есім де бар балаға қанағат қылу мағынасында.

Сонымен қатар түрік тілінде Yeter есімі аталған мағынасынан басқа «осы бала жетеді» деген мағынада да қолданылады. Мұндай есімдер қазақ тілінде де кездеседі. Кейбір баласы көп отбасыларында Болдық, Тындық, Тынған, Сарықтық, Кенжеболат, Тоқтаболат, Еркеболат есімдері кездеседі. Бұл есімдердің мағыналары айқын, яғни, болдық, осымен тындық, күшімізді сарықтық, осы бала кенжеміз, еркеміз болсын деген ниетпен қойылатын есімдер.

9. Баланың туған мезгіліне байланысты қойылған есімдер: Түрік, қазақ халқының балаға есім беруде белгілі бір заңдылыққа бағынбайтындығын осы баланың туған мезгіліне байланысты қойылған антропонимдерден де көруге болады. Мәселен, түрік тілінде таң сөзіне байланысты қойылған есімдер жиі кездеседі. Олар: Tandoğan, Tanatmış, Danatar, Dangelді есімдері. Яғни, бала таң атып келе жатқанда туған бала деген ұғымда. Мұндай есімдер қазақ тілінде де бар. Мысалы, Таңатар, Таңатқан, Таңат есімдері. Сонымен қатар, түрік тілінде баланың туған айына орай қойылатын Osakverdi (осак – қаңтар, яғни қаңтарда берді) есімі бар болса, қазақ тілінде жаңа жыл келуі қарсаңында туылған балаға Жылгелді (жыл келді) есімін, аптаның жұмасы күні туылған балаға Жұмагелді (жұма күні келді), Жұмаберді (жұма күні берді) есімдерін қоятын кездер кездесіп отырады.

Бір қызығы апта күндерінің ішінде тек жұмаға ғана байланысты етістік тұлғалы антропоним кездеседі, ал аптаның басқа күндеріне байланысты бай, бек компоненттері мен адам есімдері бар, ал келді, берді етістік компоненттері тек жұма сөзіне ғана тіркесіп келеді екен.

Төрт түлік малға және түрлі табиғат құбылысына байланысты қойылған етістік тұлғалы антропонимдер.

Ата-бабамыздың негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан да төрт түлік малға байланысты қойылған кісі есімдері жиі кездесетіндігі туралы жоғарыда айтып өттік. Мұндай есімдер түрік тілінде аса көп кездесе қоймайды, тек малға қасқыр шапқанға байланысты қойылатын Kurtbak, Kurtgeldi есімдері туралы жоғарыда айтылып өткен. Ал қазақтарда Малбағар (Малбак), Қойбағар (Қойбак), Жылқыайдар, Мынайдар, Қозыбағар, Түнғатар т.б. кісі есімдері кездеседі.

Жалпы, қазақтардың негізгі тыныс-тіршілігі мал шаруашылығына байланысты болғандықтан да малға байланысты кісі есімдерінің болуы заңды құбылыс. Қазақ тіліндегі малға байланысты антропонимдер, көбіне, айдар, бақ (бағар) етістіктері арқылы жасалған біріккен тұлғалы кісі есімдері болып келеді. Қазірде бұл есімдердің көбі ескірген, аса көп кездесе қоймайтын есімдер.

Ал табиғат құбылысына байланысты қойылған антропонимдер қарастырылып отырған екі тілде де бар, әрі мұндай кісі есімдері ертеден келе жатқан есімдер болып келеді. Қарастырылып отырған екі тілде де ай, күн, таң, қар, жаңбыр, қар, нұр, боран сөздеріне байланысты есімдер кездеседі.

Мысалы, түрік тілінде айға, күнге, таңға қатысты Aydoğmus, Aydoğan, Kundoğmus, Kundoğan, Dandoğan есімдерімен қатар алғаш қар жауғанға байланысты қойылатын Kargeldi

(өзімен қар ала келді) немесе табиғат құбылысына орай қар жауып тұрғанда туылған балаға қойылатын Karagdi, Karuagdi есімдері бар.

Ал қазақ тілінде де көбіне қар, жаңбыр жауып тұрғанда туылған балаға «алланың нұры жауды» деп Нұржауар, Нұржауған есімдерін береді. Сол сияқты қазақ тілінде қыс мезгіліне қатысты боран болып тұрғанда туылған балаға Бораған, Борамыс түрінде есім беру ерекшеліктері бар.

Екі халықта да баланың туған мезгілі айдың толған кезіне тап келсе Tolunau немесе айдай толыс мағынасында Tolau (тол ай) Толғанай, Айтолды, Айтуған, Айтолыс сияқты кісі есімдері кездеседі.

Бұл шағын мақалада талданған түрік және қазақ тілдеріндегі етістік тұлғалы антропонимдердің көбі қазірде сирек қолданыстағы есімдер қатарында.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 72 с.
2. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы «Рауан», 1991. – 211 б.
3. Аманжолов С.А. Советтік тіл ғылымының даму негіздері // Халық мұғалімі, 1949. N10. – 51-52 бб.
4. Махпиров В.У. Имена далеких предков. – Алматы, 1997. – 176 с.

ҰЛТТЫҚ КИІМ- КЕШЕК АТАУЛАРЫ

ТЛЕУБЕРЛИН А.

ИС-20-2 тобының студенті

УРАЗБЕКОВА Д.У.

Ғылыми жетекші, оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Қазақ лексикологиясында сөздік құрамды тақырыптық топтарға бөліп қарау үрдісі бар. Киім-кешек атауларына байланысты тарихи-этнографиялық, лингвистикалық әдебиеттерді қарстырып шықтым. Осы киім-кешек атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан талдап, лексикографиядағы көрінісіне де барлау жасалып өтті. Түркі лексикологиясындағы қалыптасқан дәстүр сөздік құрамның лексикалық қабаттарын белгілеу. Біз киім-кешек атауларын осы дәстүрге сай /қазақ тілінде төл, басқа тілден ауысқан/ қарастырдық. Әрбір халықтың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Бүгінде киім атаулары сан алуан. Әр жыл мезгілінде жаңа киім атауы пайда болады. Сән әлемі жылдам дамып бара жатқандықтан, киім-кешек үлгілеріне қойылатын талап та орасан. Дегенмен сол киімдердің барлығының түпкі (этимологиясы) атауы бар. Ол киімдердің барлығы белгілі бір ұлттың маусымдық киім немесе тұрмыстық киім үлгілерінің баламасы. Ал қазақ халқының ұлттық киім-кешек атаулары өз алдына жеке зерттеуді қажет етеді. Қазіргі қазақ тілінде бір ғана киім-кешек атауларының халық арасында әр түрлі атаулармен аталатыны да бар. Олардың бірі халақтық, енді бірі диалектілік атаулар. Бұлардың бәрі де Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жеке-жеке алынуға тиіс. Ал анықтаманың тек әдеби атауына ғана берілген жөн.

Түйінді сөздер: Ұлттық, Киім-кешек, лексикография, түркі, этнолингвистика, қолөнер.

XX ғасырдың 2-ші жартысынан бері қарай лексикологияда сөз құрамын тақырыптық топтарға бөліп зерттеу дәстүрі орын алды. Мәселен, қазақ тіліндегі өсімдік атаулары, зергерлік атаулары, туыстық атаулары, ойын атаулары т.б. арнайы зерттеу объектісі болды.

Былайша зерттеудің өзіндік әдіс-тәсілдері де қалыптасқан. Олар компоненттік талдау, мағыналық өріс, лексика-семантикалық топ деген сияқты терминдермен беріліп келеді. Сонымен бірге киім-кешек атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан да қарастырып көрелік.

Қазақ тіл білімінде сөз жасам жаңа тарау ретінде енгеніне көп бола қойған жоқ. Сондықтан киім-кешек атауларының лексикографиядағы орнын да айқындауға әрекеттер жасалуда.

Қолөнер тек өткен заманғы адамдардың қолынан ғана келген керемет іс емес. Қолөнер әрбір халықтың тарихымен бірге жүздеген жылдар бойы жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, тамырын кеңге жайып келе жатқан дәстүрлі мұра. Оның қарапайым жарасылымдылығы мен өмір қажетіне жарамдығы уақыт өткен сайын артып, тұтынушылар да көбейеді.

Қазақ мемлекетінің орталық мұражайындағы киім-кешектер XIX - XX ғасырдың аралық кезінде жиналған коллекциялар негізінде жасалған.

Олардың ең көне түрлері бұрынғы Неплюев кадет корпусының қорынан ұлы жүз, кіші жүз бен орта жүзге тән заттар [1]. Алматыдағы мұражай экспонаттарының көпшілігін республика астанасы Орынбор болып тұрған кезеңде (1922-1926) жылдары музейдің өз қызметкерлері жинаған. Қазақ халқы өзінің күн-көріс тіршілігінде қажетті үй-жайды қалай салуды, киім-кешекке тігуді, азық-түлік өндіруді кәсіп етіп пайдаланып, өмірде сән-салтанат құра білді.

Сондықтан халық творчествосының қандай түрі болса да халық өмірімен, сол халықтың қоғамдық тарихымен және күнкөріс кәсібімен тығыз байланысты болады.

XIX ғасырда және XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының қол өнері ішінде кесте тігу, өрмек тоқу, киімнің түрлерін әшекейлеп тігу өнерлері кең өріс алды. Бұл кезде қыз-келіншектерге сәукеле, шашбау, білезік-сырға жасау және оларға түрлі-түсті өрнектер жасап әшекейлеу өнері де өрістеді.

Қазақ тілі лексикологиясында сөз құрамы мынадай қабаттарға бөлінеді:

1. Тума сөздер;
2. Түркі тілдеріне ортақ сөздер;
3. Араб-парсы тілдерінен енген сөздер;
4. Орыс тілі арқылы енген сөздер.

Киім-кешек атауларынан да осыны байқауға болады.

1. Түркі тілдеріне ортақ киім-кешек атаулары

«Таныған жерде бой сыйлы,

Танымаған жерде тон сыйлы» дегендегі тон - сөз ертеректе мағынасы өте кең болып, жалпы киім деген мағынада жұмсалаған болса, қазір мағынасы тарылып, тек бір ғана мағынада қолданылады.

Тон деген сөз жалпы киім мағынасында «Күлтегіннің ескерткішінде» кездеседі. Мысалы: іңіре ассыз - ташыра тонсыз іалбыз ібалақ бүдүнта өзі (олуртым)-іші ассыз, сырты киімсіз жарлы-жақпай елге өзім отырдым (патша болдым) дейді.

Тон- туысқан түркі тілдерінде өте көне замандардан бері қолданылып келе жатқан сөз. Олардың барлығында дерлік бұл сөз «киім, киім-кешек» деген мағына береді. Тон [2] - түбір сөз, зат есім. Қыста киетін қалың киім. Қой терісінен түгін ішіне қаратып тіккен киім.

Қазақ тілінде «Ерді кебенек ішінде таны», «кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген сияқты мақалдар бар. Бұл сөз жырларда да кездеседі.

«Қобыланды батыр»:

Есіктің алды ебене

Ерлер киер кебене, - деп келеді.

Айырмашылық кебенек сөзінің соңғы дыбысы түсіріліп айтылған.

Қазақ халқының қолөнері жайында кітап жазған С.Қасиманов кебенек сөзін «ертеректе болған киіз шапан» деп түсіндіреді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде кебенек сөзін «Жауын-шашыннан қорғану үшін киетін киізден жасалған сырт киімі» деп анықтайды. Сірә, алғашқы түсіндірме дәлірек

болар. Өйткені «ерді кебенек ішінде таны», «кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» дегендерге қарағанда, кебенек тек малшылар емес және жауын-шашыннан қорғану үшін ғана емес, жалпы ерлер кие беретін киім болғанға ұқсайды. Жоғарыдағы мақал-мәтелде айтылғандай, кебенек сөзі кебін сөзімен қатар айтылып, бір-біріне семантикалық жағынан жақын (екеуі де киім, бірі өлінікі, бірі тірінікі) болғанымен, екеуі екі түрлі сөз [3].

Кебін- түркі тіліне араб тілінен енген кірме сөз. (кепін «саван» -өлік орайтын материал) ал кебенектің түбірі кеп «қалып» (форма), қазіргі қырғыз тілінде кеп сөзінің бір мағынасы «қалып; киім; маска» деп аталады [4]. Көне түркі тілдерінде йулық-деген сөз» аяқтың терісі, табанның шеті дегенді білдірген. Бұл тұлға қазіргі тілімізде шұлық ретінде сақталған. Қазіргі түркі тілдерінің көбінде» орау, қоршау» мағынасында да қолданылып, шұлғау (чолғану) деген сөз кездеседі. Татар тілінде бұл етістіктен туынды» чолғану-ш-қоршау» деген сөз бар. Қазақ, қырғыз, түркімен, татар т.б. тілдерде аяқты орайтын шүберекті шұлғау (чолғау) деп те атауы осыдан шыққан. Түркі тілдерінен бұл сөз орыс тіліне ауысқан тәрізді. Бұл сөз алғаш рет ХҮІ ғасырдағы ескі орыс жазба ескерткіштерінде кездеседі. Онда жұмсақ аяқ киім деген мағынада қолданылған сияқты. Кейін бұл сөз орыс тілінен түркі тіліне қайта келіп, жіптен тоқылған аяққа кийтін киімнің аты ретінде қолданылатын болды. Қазақ тіліндегі шұлық- деген тұлға орыстың чулок деген сөзінің өзгертілген түрі болған (фонетикалық өзгеріске түскен).

Ыстан//ыштан//штан//стан//(іш киім).

Қолында талдан таяғы,
Ыштанын түріп тізеге
Кемпірдің ұлы баяғы («Алпамыс»).

Зерттеуші А.Щербак ХҮІІІ ғасырдың көнекті филологы Мехдиханның көпшілік түркі тілдерінде қолданылып жүрген ыштан сөзін былайша қолданылып талдайтындығын айтады:

іч(ішкі нәрсе)- тон(киім) (Щербак. ГР. староузб. яз.)

Ич-(қазақша –іш) сөзі көне түркі тілдерінің көбінде-ақ кездеседі. Ол осы күнгі біздің тіліміздегі мағынада жұмсалады да, әдеттегі ышқыр, іш киім, іш көйлек сияқты сөздердің құрамында кездеседі. Жоғарыда тон-туысқан түркі тілдерінде өте көне замандардан бері қолданылып келк жатқанның айттым. Олардың барлығында бұл сөз «киім, киім-кешек» деген мағына береді. Сонда ыштан сөзі (іш, тон) қазіргі біздің тіліміздегі іш киім деген сөзбен бара-бар болып табылады.

Оның құрамындағы 1-ші буын, әрине соңғы сөздің (тон) дыбысталу әуенімен барып жуан айтылып тұр.

Ыстан- зат есім. Этимологиялық жағынан талдағанда, морфологиялық жағынан алғанда біріккен сөз.

Орыс тілінен енген сөздер киім-кешек атауларының лексикалық жалпы құрамымен салыстырғанда өте аз. Сондай-ақ бұл сөздер ғасырдан бастап қана кіргенін байқауға болады және бұл атаулар фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан қазақ тіліне еркін сіңіспей тұрғанын байқауға болады. Мысалы: бөкебай-пуховый, ботинка- бәтеңке, күрте-куртка т.б.

Бөкебай(пуховый) орыс тілінен енген сөз. Орыс тілінде қатаң айтылады да, бізде жұмсақ айтылады. Фонетикалық өзгеріске түскен кірме сөз. Пух- деген орыс тілінен аударғанда түбіт деген сөз. Демек түбіттен тоқылған зат есім немесе шәлі (пуховый) шарф деген сөз.

Күрте [5]-Былғарыдан, мақта салып матадан қысқы сырт киім. Куртка-орыс тілінен енген кірме сөз. Орыс тілінен алынған сөздер аударусыз дұрыс берілген, себебі олардың олардың кейбіреулерін қазақша баламасы болса да әлі әдеби тілімізге ене қоймаған және бұл атаулар фонетикалық, морфологиялық тұрғыда қазақ тіліне еркін сіңіспей тұрғанын байқауға болады. Осылай әрбір киім-кешек атауларының шығу тарихына тоқталу арқылы біз түркі тілдеріне ортақ немесе кірме сөздерді ажыратып білеміз.

Әрбір халықтың ұлттық киімі өзінің өмір сүру салтын, ұлттық дәстүрін, мәдениетін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Адамның үстіндегі киіміне қарап әлеуметтік жағдайын,

жыныстық ерекшелігін, жас мөлшерін, этникалық ортасын аңғаруға болады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты қазақ халқының ұлттық киімдері жас және жыныс ерекшеліктеріне сәйкес мынадай түрлерге бөлінеді: сәби киімі (иткөйлек, сылау тақия), бала киімі (кепеш, малақай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан), бозбала киімі (тақия, етік, жейде, шалбар), бойжеткен киімі (желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей), қалыңдық киімі (сәукеле, желек), келіншек, бәйбіше киімі (көйлек, кимешек, жаулық, камзол, кебіс, мәсі, көкірекше), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс, мәсі) т.б. Сонымен қатар той, жиын, аза кезінде киетін киім түрлері де болған. «Ұлттық киім кию мәдениеті» дегеніміз, сәнді, таза, жасына сәйкес киінумен ғана шектелмейтін, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі бар, тарихи тамыры тереңде жатқан, үлкен мәдени құбылыс. Бұл ұлттық мәдениетіміздің осы күнгі ұмытылып, жоғалып бара жатқан үлкен бір бөлігі.

Ұлттық киімімізді түрлерін айыра біліп қана қоймай, олардың ішкі мәнін де түсіне білу арқылы ғана оларды дұрыс қолдана алуымыз мүмкін. Халқымыздың ұлттық киімдерінің ішінде шапанның маңызы өте зор (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:140).

Сырт киім түрі болғандықтан, шапанның негізгі екі маңызды функциясы болатыны айту керек.

Бірінші қызметі адам денесін суықтан, ыстықтан, шаңнан, қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерінен қорғайды. Киімнің бұл қызметі оның тігілуін, пішілуін, қолданылатын материалдарын анықтайды.

Шапанның екінші өте маңызды қызметі адамның әлеуметтік тегін, қоғамдағы қызметін, жасын, отбасылық жағдайын, кәсіптік жұмысын белгілеу, сол туралы ақпарат беру, сол арқылы адамның қоғамдық ортадағы орнын белгілеу. Сондықтан, шапанның киім ретіндегі ішкі семантикасы, ішкі сыры тікелей осы екінші функциясымен байланысты. Шапанның өмірде қолданылу жолдарын да осы қызметі анықтайды.

Міне, қазақ халқының ұлттық мәдениетінде шапанның маңызы, оның қоғамдық мәні жәй сырт киім түрінен гөрі кеңірек, тереңірек. Жапондардың кимоносы, көне римдіктердің тоғасы сияқты шапан да үлкен қоғамдық символ (Ана тілі 1994:8).

Матадан арасына жүн немесе мақты салып тігілген, яки, жай ғана сырған киімді сырма деп атаймыз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:504).

Сырма – зат есім, туынды сөз. Бұнда сыр етістік сөз де –ма етістіктерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақ. Негізінен –ма омоним қосымшалары зат есімдерде де, сын есімдерде де /қырма сақал/, етістіктің болымсыз түрінде де /кеспе, көрме/ кездеседі.

Жүннен тоқылған яки тыстық матадан сырып тігілген сырт киімді шекпен дейміз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:193).

Жазғы киімдердің сыртынан кию үшін тігілген киім. Ол түйе жүннен иірілген жіңішке жіптен нығыз етіп тоқылады. Бұрынғы заманда мұндай түйе жүн шекпенді тек дәулетті адамдар ғана киген.

Шекпеннің бірнеше түрі бар. Иірілген түйе жүнінен түйін жіп қосып тоқылған шекпенді биязы шекпен деп атайды. Ал боз шекпен – боз тайлақ пен жас боз түйенің жүнін бір тік етіп иіріп, өрмекпен тоқып, пішіп тігеді.

Шидем шекпенді түйе жүнінен тоқып астарлап тігеді, кейде арасына жұқалап қой, түйе жүнін салып, сырып тігеді. Оны қыста шапан орнына киеді. Шекпен – зат есім, түбір сөз.

Кеудеге киюге арналған сырма, жылы киімді кеудеше деп атаймыз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:15).

Туында зат есім. Кеуде – адамның дене мүшесі, зат есім. –ше – бұл форма зат есімдерден кішірейту ұғымын білдіретін формалар тудыратын жұрнақ. Мысалы, кітапша.

Кейде зат есімдерге жалғанып туынды үстеу /балықшы/ жасайды да, сын есімдерге жалғанып, белгінің шағымдық шама-шарқын білдіреді. /ақша, ұзынша/ т.б. Кеудені ғана жауып тұратын шағын ғана киім болғандықтан кеудеше аталынып кеткен. «-ше» жұрнағы бұл жерде кішірейткіш мағынамен бірге «шек» сөзінен семантикаланған сияқты. Сонда «кеудеше» сөзі кеудеге шейін, кеуде шегінде киілетін киім деген мағынаны білдіреді.

Жеңіл тек шынтаққа дейін ғана келтіріп тіккен бешпет сияқты киімді – шолақжең дейміз, біріккен сөз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:247).

Шолақ /сын есім/ – сөзі түсінікті /қысқа, келте/ деген мағынаны білдіреді де, жең /зат есім/ - кәдімгі киімнің иықтан алақан буындарына дейін түсіп тұратын киімнің бір бөлігі.

Бір түсті құлын терісінен түгін сыртына қаратып тіккен сырт киімді – жарғақ дейміз. Жарғақ жас құлынның терісінен тігіледі. Жарғақ – зат есім, түбір сөз.

Жауын-шашында пальто сыртынан киетін қаптал шапанды – сулық дейміз. Сулық – туынды зат есім. Түбірі су-да, -лық /есімдерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақтардан/. Жауын-шашында киім су болып қалмау үшін, су өтпейтін киім болғандықтан сулық атанып кеткен. Мысалы: Сырт киімдері су болып қалмас үшін сулық жамылған екі солдат жүгіре түсіп, шатырға жетті.

Сырттан киетін үлкен, кең киімді – қаптал дейді. (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:15).

«Қаптал» бұл сөздің жазылуындағы бір ерекшелік ырықсыз етісте тұрған сөздің субстантивтенуі.

Қап+та – мұнда зат есімнен етістік туғызатын жұрнақ болса, -л ырықсыз етіс жұрнағы. Туынды зат есім.

Қапта, қаптау – бір затты қаптау мағынасында айтылады. Кейде қаптама деп те айтылады. /-ма, -ме/ етістіктерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар /көрме,/музей/алма с.с.

Көйлек сыртынан киетін киімді жеңдік және жеңсіз жеңілтек бешпент тәріздес киімді қамзол дейміз. (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:612).

Түбір зат есім. Мысалы: Сусыма жібек көйлегінің сыртына киген қара қамзолы өзіне құйып қойғандай екен.

Денеге шақталып тігілген жеңіл, жұқа киімді көйлек дейміз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:117)

Түбір зат есім. Көйлектің түрлері көп. Мысалы: бүрме көйлек, қос етек көйлек.

Белін бүріп келісті етіп тігілген қазақ қыздарының сәнді көйлегі – бүрме көйлек деп аталады. Бүр – етістік /-ме/ етістіктен сын есім тудыратын өнімді жұрнақ. Аналитикалық жолмен жасалған зат есім.

Екі етекті, яғни, бір етектің үстінен екінші етекті салып тіккен қазақ қыздарының сәнді көйлегін – қос етек көйлек дейміз. Сөз тіркесі арқылы жасалған зат есім. Мысалы: «Қыз сыны» деген өлеңде, Үкілі кәмшат, Бүрмелі көйлек деп келетін жолдар бар.

Әйелдердің көйлек сыртынан киетін қамзол сияқты киімі – бешпент деп аталады. Түбір зат есім. Мысалы: халық өлеңдерінде

Ақ көйлек, қара бешпент-ау
Әдемі қыз-ай – ау,

деп келетін жолдар бар.

Әшекейлі биік етіп жасалған әйелдердің бас киімін сәукеле деп аталады. Көбіне сәукелені ұзатылған немесе ұзатылып бара жатқан қыздар киген. Сәукеле – зат есім. Мысалы: Алыстан сәнді сәукеле киген келіншек бірден көзге шалынды.

Елтіріден, түлкінің пұшпағынан не басқа аң терісінен істелген бас киімді – бөрік дейміз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:427).

Зат есім. Бөріктің түрлері: тығырық бөрік, тік бөрік, қатырма бөрік.

Тығырық бөрік – дөңгелек етіп пішілген бөрік. Аналитикалық тәсілмен жасалған.

Тік бөрік – қыздардың үкілі тақиясы іспеттес бөрік. Сөз тіркесінен жасалған зат есім. Кейде тақияны қатырма бөрік деп атаған. Бұл сөз тіркесі арқылы жасалған зат есім.

Әйелдердің басына салатын орамал, шәліні жаулық деп те атайды. Туынды зат есім. Жау (жап-түбірі) етістік те, -лық есімдерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақ. Мысалы:

Ақ жаулықты аналар
Бұл өмірге паналар
Сендерсіндер ақ жүрек

Қамқор болар даналар.

деген өлең жолында жаулық сөзі кездеседі.

Ақ матадан тігіліп, омырауы мен арқасын жауып тұратын, беті ойылып жасалған әйелдің ұлттық бас киімі – кимешек деп аталады (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1961:34).

Ки – етістік, -ме болымсыз етістіктің жұрнағы, -шек /омонимдес жұрнақ, ол кішірейту мағынасында да қолданылады, мысалы: інішек, келіншек с.с./ етістіктен зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ, Туынды зат есім.

Өте сәнді, әдемі тігілген бас киімнің бір түрі – сылама деп аталады. Сылама /көне/ туынды зат есім. Сыла – етістік, -ма етістіктен зат есім тудыратын өнімді жұрнақ. Мысалы, Сәнді сылама киіп, сызыла басқан қыздар бірінен-бірі өткен әдемі екен.

Қазіргі кезде киім атаулары өте көп. Еске сақтап үлгергенше, жаңа киім атауы пайда болады. Өйткені сән әлемі дамып бара жатқандықтан, киім-кешек үлгілеріне талап үлкен. Дегенмен сол киімдердің барлығының түпкі(этимологиясы) атауы бар. Ол киімдердің барлығы белгілі бір ұлттың маусымдық киім немесе тұрмыстық киім үлгілерінің баламасы. Ал қазақ халқының ұлттық киім-кешек атаулары өз алдына жеке зерттеуді қажет етеді. Әрине бүгінге дейін зерттеліп талқыланған тақырып болса да, мен осы тақырыпта өз үлесімді қосым келді.

Бұл тақырып жөніде айтылар мәселе көп ізденіс пен зерттеуді қажет етеді. «Киім-кешек атаулары» өте қызықты тақырып болғандықтан, әр киім үлгісіне жеке-жеке тоқтап талдау, мәліметтер іздеу керек. Сондықтан бұл тақырыпқа қайта ораламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақтың ұлттық киімдері». – Алматы: Жалын, 1976.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (10-томдық). – 1961.
3. «Ана тілі» газеті, 1994, тамыздың 4-і, («Қазақ шапаны»).
4. Арабша-қазақша сөздік. А.Дәдебаев, Ж.Қайранбаев. – Алматы: «Рауан», 1990.
5. «Батырлар жыры». – Алматы, 1963. – I т. – 44 бет.
6. Сыздықова Р. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: «Қазақстан», 1988.
7. Қасиманов С. «Қазақ халқының қолөнері». – Алматы: «Жалын», 1962.

АҚЫН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ИДЕЯЛЫҚ - ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫ

ТОЛҚЫНБАЕВ Е.

ГМУ-20-2 тобының студенті

ТОПАШОВ М.Ә.

Ғылыми жетекші ф.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Мұқағали Мақатаев поэзиясының негізгі идеялық – тақырыптық мазмұны, философиялық ой – тұжырымдары, өлеңдеріндегі әдеби дәстүрдің ұласуы, көрнекті ақындарымыздың әсері, ақындық болмысы, өмірге идеялық – эстетикалық көзқарастарын жырмен түйіндеу ерекшеліктері жөнінде айтылады. Ақынның лириканы мазмұн мен пішін жағынан дамытып, әдеби дәстүрді одан әрі жалғастырудағы ешкімге ұқсамайтын даралылығын көрсету мақаланың көтерген негізгі мәселесі болып табылады. Сонымен қатар өлең өрүдегі көркемдік ізденістері, келелі ой- пікір айтып, түйін – тұжырым жасаудағы ерекшеліктері де талдаудың өзегіне алынып қарастырылады.

Түйінді сөздер: ақын, поэзия, өлең, лирика, әдебиет, идея, жанр.

Жаңаша көзқарас қалыптастыру кезеңінде тұрған қазіргі қазақ әдебиеті бұл тұста күллі әлем әдебиетінің сапынан елеулі орындардың бірін иелейді. Әдебиетіміздің жетекші

саласының бірі – поэзияның эстетикалық байлығы артып, көк жиегі кеңіді. Әдебиеттің даму кезеңдеріндегі әрбір дәуір өз ақынын туғызады десек, қазақ ақындарының әрқайсысы өзінше қайталанбас творчестволық тұлға ретінде жеке дара көріне алады. Сондай дара таланттардың бірі – Мұқағали Мақатаев.

Өткен ғасырдың 60–70 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясы жөнінде сөз қозғай қалсақ, поэзия өкілдерінен Қ. Мырзалиев, М. Мақатаев, С. Жиенбаев, Т. Молдағалиев, Ж. Нәжімеденов, Т. Айбергенов секілді өзгеше таланттар есімдері еске түседі. Осылардың алдыңғы легінде Мұқағали қазақ поэзиясының, әсіресе қазақ лирикасының философиялық мазмұнын айрықша байытып, өмір – тіршіліктің мұнды, сырлы шындығын аса шебер жырлап, қазақ өлеңінің шоқтығын біршама биік деңгейге көтерген дара дарын. Анығын айтсақ Мұқағали – қазақ поэзиясындағы ерекше құбылыс, қайталанбас тұлға. Оған көрнекті қазақ ақыны Әбділда Тәжібаевтың «Бізде енді поэзия дәуірі басталды. Сол ғажайып даналықтың бір көзі – Мұқағали поэзиясы», [1,12]- деген пікірі толық дәлел. Ақынның осындай сан алуан тақырыптарға жазған лирикалық өлеңдерінің көріктеу құралдары арқылы ажарланған тың әсерлі құбылтуын, образды сөздерімен суретті фразеологиялық сөз тіркестерін қолдану шеберлігін талдап түсіндіру парыз.

60–70 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясы бұрынғы өткен дәуірлерімен салыстырғанда үлкен ізденіс пен серпілістерге толы болды. Бұл кезеңде әдебиет есігін айқара ашып, өзіндік жемісті ізденістерімен келген жаңа толқын талантты ақындардың бірі, бірегейі осы Мұқағали Мақатаев еді. Ақын бір өлеңінде:

«Шындықтың ауылында қазына бар,
Шыр айналып соны іздеп алаңдаймын»-

деген. Мұнда оның ақындық беті, мақсаты, аңсар мұраты, інқарлық әлемі аңғарылады.

Мұқағали өзінің азғана азаматтық ғұмырында халқына қалдырған әдеби мол мұрасы арқылы шын мәніндегі саңлақ ақыны болып саналады. Ол бір жолы: «Егер бір кездерде менің өмірім, творчеством әлдекімнің көңілін аударса, оларға былай дер едім: - Менің қымбатты достарым! Егер сіздер шынымен менің өмірбаянымды, творчествомды зерттемек болсаңдар, онда мен не жазсам соның бәрін түгел оқып шығуды ұмытпағайсыздар. Мені өз өлеңдерімнен бөліп қарамауларыңызды өтінем. Естеріңізде болсын, менің өлеңім жеке тұрғанда түк те емес. Біріктіріп қарағанда ол поэма іспетті. Басы және аяғы бар. Ол кейде күлімдеген, кейде түңілген жанымның құдды дауысындай..» [1,65], - деген еді. Ақынның бүкіл поэзиясын шолып шыққанымызда Мұқағалидың өзі айтқан осы пікіріне көзіміз жетті. Сондықтан да Мұқағалидың бүкіл поэзиясында өзі айтқандай қанық бояулы, толық қанды үлкен бір эпикалық туынды секілді тұтастық бар.

Мұқағалидың басты ерекшеліктерінің бірі – қазақтың қара өлеңінің құпия сырын терең түсініп, оның көшін ілгері жылжытып, одан әрқашан тылсым сыр іздейтін:

«Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен.
Қазақтың қара өлеңі құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген.
Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өз айтқанын қайталадым,
Күпі киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып, өзіне қайтарамын...»

Бұл бұл шумақтар Мұқағалидың ақындық болмысын, философиялық ой тұжырымын көрсетеді.

Мұқағалидың бал дәурен балалық шағы Ұлы Отан соғысы жылдарына түс келген типтік бейне. Сондықтан ба Мұқағали соғыс тақырыбын жырлауда өз замандастарынан оқ бойы озық келеді.

Мұқағали өмір шындығын туған жерді, ондағы еңбек адамдарының бейнесін жасауды лирикасының басты тақырыбы, әрі лирикалық кейіпкері етіп жырға қосады. Ақын

тіршілікке, туған жерге, өз замандасына деген ыстық сағынышын дүниеде еш нәрсемен теңеп немесе салыстырған емес. «Мәңгілікке өзіммен ала кеткен, менің нәзік жанымды кім түсінер» деп, поэзияның тылсым сырын өз бойына терең сіңіріп, поэзия әлеміне жан-тәнімен еркін самғаған Мұқағалидың өзі өлеңіне айналып кеткендей.

Ақынның «Сонау бір жазда» дейтін өлеңінің шынайы көркемдігінің өзі-ақ, ақындық орбитасының кеңдігін, әрі ақындық сынның эволюциялық қалыптасуын көрсетеді.

М. Мақатаев шығармаларында өмірдің күресін, шым-шытырық қайшылығын реалистік не романтикалық тұрғыдан көрсете білген. Бұл туралы Ә.Тәжібаев: «...Азаматтық лирика әрбір ақынның барлық саладағы шығармаларының бірден-бір барометрі...» десе бұған жауап ретінде ақынның «Поэзия», «Сыр», «Қара өлең», «Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең» т.б. өлеңдерінен ақынның тереңнен тебіреніп философиялық ой тұжырымдағанын байқаймыз. Ақынның бүкіл жырының өзегі – шындық, сезім, ой, сенім. Оның поэзиясындағы философиялық ойдың тереңдігін, ақынның асқақ талантын, ұлағатты парасаттылығын биік тұрғыдан аңғартатын ерекше белгілер осылар» [1, б.16],-

Ақын лирикасынан кең орын алған жастық, кәрілік, өмір, өлім, заман, уақыт тақырыптарына жазған өлеңдері көркемдігі мен терең мазмұны, пішіні, ырғағы, ұйқасы және зерделі ойымен ақын шеберлігін анық байқатып тұрады. Осындай тақырыптардағы өлеңдеріне ақынның «Қарлығашым келдің бе?», «Мавр», «Дариға – жүрек», «Аққулар ұйқтағанда», «Өмірдастан», «Өмір - өзен», «Шолпан» жинақтарына енген көптеген өлеңдерін жатқызуға болады.

Мұқағалидың қайсы бір өлеңін оқысақ та ондағы лирикалық кейіпкерлердің адамзатқа ортақ ой қозғап, әлеуметтік қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынастың өмір құбылыстарымен астаса бірігіп кеткендігі соншалық, ақынның «мені» бүкіл халықтық «менге» айналып кеткенін көреміз.

Ақынның өтірік айтушылық, жағымпаздық, жылпостық, екіжүзділік, тұрақсыздық, мақтаншылық сияқты адам мінезіндегі кездесетін парықсыздықты дәл тауып, оларды өз өлеңдерінде көркем тілмен шебер бейнелеп, әшкерелеп отырғанын байқаймыз.

Мұқағали достықты терең сезініп жоғары бағалап «Нағыз достық – бір жүреппен соғады, бір-ақ жүрек – қос кеуде» деп теңеп бұрын айтылмаған көркем образды сөздермен нақты бейнелеп, достық туралы адалдыққа, тұрақтылыққа өзара сыйласуға, бір-бірін құрметтеуге баулиды.

Мұқағали жастар мен кәрілер арасындағы сыйластықты қатынас, моральдық-этикалық тақырыпқа елуге жуық өлең шығарған. Бұл ақынның жастарға, қарияларға деген құрметі, сүйіспеншілігі, пәк махаббатын көрсететін деректер.

М.Мақатаев асыл арман, баянды бақыт туралы философиялық терең мазмұнды көптеген өлеңдер жазды:

Армандаймыз, аңсаймыз, қиялдаймыз,
Мына думан өмірге сия алмаймыз.
Бос қиялмен өтпесек жарар еді,
Көктемеген егінді жия алмай біз.
Өзімізді себебі жиі алдаймыз,
Өзімізден – өзіміз ұялмаймыз.

Айтып келгенде ақын поэзиясының бас кейіпкері – ақынның өзі, болмыс бітімі. Қазіргі кезде поэзия десек – Мұқағалиды, Мұқағали десек – поэзияны түсінеміз. Сөйткен Мұқағали «Осынау сәуле шашқан кең өлкеде, сірә мен қаламын-ау көлеңкеде» деп күмәнданумен тұрмай, өзінің әдеби мол мұрасына қанағатсыздықпен қарайды.

Ақын поэзиясының ірі тақырыптарының бірі – махаббат лирикасы. Бұл тақырыпқа ақын қалтқысыз адал жүреппен, пәк сезімді тұщымды-тұщымды дүниелер берді. Олардан: «Махаббатым өзімде», «Ғашықпын, шын ғашықпын!», «Махаббат диалогы», «Хат», «Иек артқан теңізге мүйістейін», «Байқалмайтын махаббат», «Сүйген ерін» дейтін өлеңдерін арнайы атап айтуға болады.

Сондай-ақ М. Мақатаевтың көңіл-күйін суреттеуге арналған лирикасы да өз алдына бір төбе. Бұл өлеңдерінің идеялық-эстетикалық, психологиялық, философиялық қарымы дәл реалистік тұрғыда нақты бейнелі сөздермен өрнектелген. Мұқағали көңіл-күйі лирикасында лирикалық кейіпкердің мінез-құлқын, жай-күйін терең бейнелейтін психолог ақын. Мұқағали лирикаларындағы көркемдік идеялардың ақынның ақындық қуатын, ақындық шеберлігін, әлеуметтік көзқарасын, дүние танымын айқындайтын белгілерін, қасиеттерін қолдан келгенше айқын, анық көрсетуге күш салдық. Оның әсіресе жаңашылдығын пайымдадық.

«Ақын туындыларында ерекше орынды иелейтін тақырыптардың бірі – табиғат лирикасы. Мұқағали өзі туып-өскен Қарасазды, Хантәңірі тауларының әсем көрінісін, жасыл желекті кең жайлауларын, жұпар иісті жусанын, керек десеңіз бір тал шидің сызғытып ән салған шыбығына дейін, бүкіл Қазақстанның ұлан байтақ кең даласын, туған жер табиғатын шабыттана жан сезімімен жырға қосып, оның сұлу көріністерін жалаң алмай табиғат құбылыстарымен адамзат тіршілігімен тығыз байланыстыра аса шебер суреттейді. Сондықтан да ақынның: «Мен туған жер – Қарасаз баурайдағы. Жалғанда жер біткеннің бал - қаймағы» деп бүкіл дүниелік кеңістікті қамтып тұрғанын аңғарып, әрі лирикалық кейіпкердің ой-қиялының жүйріктігіне сүйсінесің» [2, б.58].

Жаңаша көзқарас қалыптастыру кезеңінде тұрған қазіргі қазақ әдебиеті бұл тұста күллі әлем әдебиетінің сапынан елеулі орындардың бірін иелейді. Әдебиетіміздің жетекші саласының бірі – поэзияның эстетикалық байлығы артып, көк жиегі кеңіді. Әдебиеттің даму кезеңдеріндегі әрбір дәуір өз ақынын туғызады десек, қазақ ақындарының әрқайсысы өзінше қайталанбас творчестволық тұлға ретінде жеке дара көріне алады. Сондай дара таланттардың бірі – Мұқағали Мақатаев. Әдебиеттің түпкі мақсаты - адам жанын тәрбиелеу. Сондықтан да әдебиет әрі күшті, әрі нәзік, әрі көркем болуды қажетсінеді. Әдебиет-ой мен тілдің жемісі. Ой неғұрлым нәрлі, тілі неғұрлым алғыр болса, шығарма да солғұрлым құнды бола түспек. Көркем шығарманың құндылығы, ең әуелі, өмірлік шындығында, адам жанының диалектикасын көркемдік құралдармен шебер жеткізе білуінде. Бұл шығармаларға да қойылатын ортақ талап. Сәулет өнерінің сырттай сымбаттылығы мен ішкі үндестігі, әуез өнерінің сазы мен әсерлілігі поэзияға өз ыңғайымен енеді. Бұл сипат лирикада туындының идеясы, философиясы, қаһармандар қақтығысы, жеңісі мен жеңілісі, дүниеге көзқарасы арқылы көрініс табады. «Көркем туынды суреткер белгілі бір идеялармен жалындап, көкірегіне ұялаған сырын айтпауға болмайтындай халге жеткенде ғана жазылуға тиісті», [3, б.78] – дейтін М.Горький сөздерінде кәміл шындық жатқаны күмәнсіз. Бұл пікірдің ақиқаттығына Мұқағали шығармашылығына тереңдей үңілген сайын айқын көз жеткізуге болады. Қорыта айтқанда, қазақтың аса көрнекті ақыны Мұқағалиды өлең өрудің асқан шебері деуге болады. Ұлы ақынға тән лирикалық өрнек, зергерлік, философиялық сипат сияқты қасиет-сипаттарды оның өлеңдерінен ұдайы табамыз. Ең бастысы - өзін өнер әлемінен іздеген ақынның шығармашылық жағынан толыса түсуі, өсе түсуі, биіктерге бет алуы. Шығармашылық адамы үшін ең қажетті нәрселер де осы болса керек. Мұқағали қазіргі қазақ поэзиясының идеялық-тақырыптық тұрғыдан дамуына сан түрлі суреткерлік ізденістерімен үлес қосып кеткен талантты ақын. Оның қаламынан туындаған көркем де кемел дүниелері халқының рухани кәдесіне жарап, келер күндердің керуен көшіне ілесіп, болашақ ұрпақтың да әдеби – рухани қазынасына айналарына дау жоқ. Ақын шығармашылығы туралы зерттеу мұнымен тоқтап қалмайды. Бұл зерттеу еңбегіміз алда атқарылар үлкен істің бастамасы ғана. Сондықтан оның рухани әлемін жан-жақты, кең көлемде зерттеп, тиянақты талдаудың өзегіне айналдыру - алдағы мақсатымыздың бірі болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәжібаев Ә. Дәуір және поэзия. – Алматы, 1982. – 258 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. Ұжымдық жинақ. – Алматы, 1998. – 356 б.
3. Дәстүр және жаңашылдық. Ұжымдық жинақ. – Алматы, 1980. – 325 б.

THE IMMERSION METHOD: THE TEACHING READING IN ENGLISH

TURKESHEV E.

student of group WE-18-2

LAPINA I.V.

Scientific director, Senior teacher

BAZARBAYEVA L.T.

Scientific director, Master of Arts, Senior teacher

Karaganda university of Kazpotreboyz,

Karaganda, Kazakhstan Republic

Abstract. In this article we consider how to use the immersion method to achieve personal linguistic goals and also how you can avoid its disadvantages that may arise while working with this method. The model of the teaching reading in English will be studied with some practical exercises for improving these skills.

Keywords: the immersion method, the teaching reading in English, assimilation, exposure to language, English Friday, methodology, alphabet, pronunciations of letters and their combinations.

Experts say that this method shows its effectiveness mainly among those who better perceive information by ear. The technique is criticized for the fact that it cannot lay a solid foundation for learning a language, that is, speaking in English does not lead to its assimilation (to some extent, this is a mechanical skill, however, without training it is possible, but it is difficult to develop speaking skills). The next thesis is this: the method shows its effectiveness only at the initial stage of teaching a foreign language, for students with good motivation. Just like in classes with a teacher at a university, we can organize our own "language environment at home", in a comfortable environment, and psychological comfort is important, and sometimes the most important factor for effective learning (this is why we like this or that teacher, not the other). When learning, comfort and calm concentration are important. The method of immersion in the language environment is widely used when working with children (especially preschool age), and with adolescents and adults.

The process of English learning by immersion, first used by the linguist Berlitz, has been used in the practice of teaching foreign languages for a long time. The essence of the method is the conscious use of materials exclusively in the target language, in all aspects of speech: listening, speaking, reading (that is, listening to audio and speaking practice, as well as reading as many foreign texts as possible - literature of any genre, newspaper and magazine materials). In pedagogical practice, this technique is called "exposure to language". Foreign methodologists have revealed a pattern: the amount of information we receive in a language significantly affects the speed and quality of its study. It is not accepted to switch to the native language. For example, in some companies where the staff learns English, the practice is "English Friday", when employees speak to each other exclusively in English.

We would like to focus on the teaching reading in English using the immersion method. Without reading in English, you are unlikely to be able to learn a foreign language - this is the tool that will help you extract all the necessary information from teaching texts. This is a kind of visual support for thinking - it is known that for better learning it is necessary to reinforce the material with visual images and text all the time. You can hardly achieve your goal if you start learning reading rules in English right away. It all starts with the alphabet - learning the letters and sounds of a language that is new to you. Then attempts to match them together, moving on to more complex combinations - words, phrases and sentences.

Many experienced teachers advise you to start learning to read in English in two stages:

- First you need to learn the entire English alphabet, and the sequence of the study of letters is not particularly important. The main thing is to learn to read them all. So, for example, you can

easily parse new letters and sounds through already familiar, learned words: car, cat, orange, house, dog, etc. When learning the alphabet using familiar words, thinking quickly builds analogies for other words, memorizing the pronunciation automatically.

- The next step in teaching reading in English is the assimilation of various pronunciations of letters and their combinations. It is worth paying special attention to those letter combinations that are not pronounced at all, or a combination of several letters that are pronounced with one sound. In fact, these are the basics of phonetics, the basics of correct pronunciation of foreign words.

There are various ways to learn phonetics. So, for example, there is a methodology for teaching reading in English, in which all transcriptions are presented in Cyrillic: thus, English sounds are written in an understandable language. There is also a classical way, which is taught in schools: sounds are encrypted with transcriptions, i.e. it is, in fact, another alphabet of sounds that you need to learn in order to learn how to read and pronounce words correctly. These techniques take too long to learn and are inferior in convenience to modern techniques.

English, like all other foreign languages, cannot be learned without reading skills. But to learn to read, you need to have at least some accumulated passive vocabulary. All learned foreign words (i.e. we know how to pronounce them) become the basis of our knowledge. The brain automatically compares letter combinations with the same combinations in new phrases - and we are able to correctly pronounce previously unknown words.

So, often passing an accelerated course of English, a person learns the pronunciation of many letters and letter combinations in a short period of time, and after a few weeks he can correctly and understandably read texts in a foreign language.

Another important rule when you are learning English is to constantly listen to audio recordings or watch videos where you can hear the correct speech. It can also be communication with a native speaker, a course teacher, or a tutor. The main thing is that you hear as often as possible how words are pronounced correctly, how the language sounds. Pauses, rhythm, intonation, tempo - all this is important, these signs distinguish English from others.

This method of teaching reading in English implies a gradual immersion in material that is new to your thinking. Learning to read is very difficult if you don't practice regularly. It is advisable to devote to this process from half an hour every day in order to accustom yourself to a new perception of an unfamiliar language. In addition, you need to deeply and thoughtfully analyze the materials you read so that you can use them in the future. In order to develop the skills of reading a foreign language, practice in completely different genres of texts is required. If you really want to expand your vocabulary, learn to read, do not "stumble" on each word longer than 5 letters - then you need to read different texts.

So, in order to learn how to read in a foreign language, you first need to learn the alphabet and pronunciation of various sound combinations. In addition, you need to constantly practice reading the texts out loud so that the knowledgeable person will correct your mistakes. As an example of exercises and tasks that can be successfully used in this method of teaching reading, we propose to consider one of the case studies with tasks developed and successfully applied by us in practice.

Exercise 1. To tune in to further tasks, we suggest you to do our warm-up exercise. Consonant words, they are also – paronyms. Easy and quick task to warm up the tongue and face muscles.

Consonant words - vowels and consonants:

1. a / e bat / bet sat / set mat / met pan / pen tan / ten	4. v / w vine / wine vip / whip veil / whale vile / while vest / west vent / went
2. i / i: ship / sheep	5. s / sh see / she

bit / beat knit / neat chip / cheap sin / seen	sell / shell sip / ship sigh / shy lass / lash mess / mesh
3. e / i pet / pit set / sit let / lit hem / him pen / pin fell / fill	6. f / th fin / thin free / three Fred / thread frill / thrill first / thirst fat / that

Exercise 2. Tongue twisters are a great option not only to improve your pronunciation, but also to train your fluency.

Tongue twister

How much wood would a woodchuck chuck if a woodchuck could chuck wood?

Peter Piper picked a peck of pickled peppers.

A peck of pickled peppers Peter Piper picked.

If Peter Piper picked a peck of pickled peppers,

Where's the peck of pickled peppers Peter Piper picked?

Can you can a can as a canner can can a can?

Exercise 3. Read a passage from the play Hamlet by William Shakespeare and record yourself on the voice recorder.

HAMLET

A monologue from the play by William Shakespeare

Hamlet:

To be, or not to be--that is the question:

Whether 'tis nobler in the mind to suffer

The slings and arrows of outrageous fortune

Or to take arms against a sea of troubles

And by opposing end them. To die, to sleep--

No more--and by a sleep to say we end

The heartache, and the thousand natural shocks

That flesh is heir to. 'Tis a consummation

Devoutly to be wished. To die, to sleep--

To sleep--perchance to dream: ay, there's the rub,

For in that sleep of death what dreams may come

When we have shuffled off this mortal coil,

Must give us pause. There's the respect

That makes calamity of so long life.

Now go to the following link, watch the video with the reading of this passage by the British actor Tom Hiddleston. Compare your pronunciation with that of the actor, mark mistakes, work through your pronunciation and record your reading again on the recorder.

Link: Tom Hiddleston reads Hamlet's soliloquy (Act 3, Scene 1)
<https://www.youtube.com/watch?v=FRtG0h7gxsI>

It is important to note that the teacher can easily select tasks and change them depending on the individual characteristics of the student - no one canceled the individual approach.

Listen to audio, watch videos - let English fill your life. Then you will automatically start pronouncing the words correctly. The immersion method of teaching reading in English will have real results.

References:

1. phorms.de/en/about-phorms/immersion-method/
2. teflcorp.com/articles/esl...the-immersion-method-of...
3. teach-nology.com/teachers...ed/langimmersion.html

ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ТҮРКІ ШЕШЕНДІГІНІҢ ДАМУЫ

ШАКЕН Қ.

ГМУ-18-1 т. студенті

АКАТАЕВА Ш.Б.

Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Ислам дәуіріндегі түркі шешендігінің дамуы, орта ғасырда өмір сүрген ғұламалардың шығармалары талданады. Орта ғасырда өмір сүрген ғұламалар жан-жақты энциклопедист ғалымдар, философтар болумен қатар, тіл өнерінің жетістіктерін меңгерген дарынды шешендер болғандығы мәлім. Орта ғасырлық, түркі шешендігіне тиесілі шығармалардың қатарына Қарахандар мемлекеті дәуірінде Жетісуда жазылған екі түрлі жазбаны – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» мен Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігін жатқызуға болады. Мұның екеуі де Жетісу жерін мекендеген түркі тайпаларының тілінде жазылған тұңғыш жазба әдебиет үлгілері

Түйінді сөздер: орта ғасыр, түркі тілдес жазба мұралар, шешендік өнер, Құтты білігі, Диуани лұғат ат-түрік.

Орта ғасыр ескерткіштерінің тарихи, теориялық мәні түркологияда бір ғасыр бойы жан-жақты айтылып келеді. Түркі тілдес жазба мұралардың табыла бастаған, ғылыми тұжырымдар айтыла бастаған мерзімді еске алсақ, оның үш жүз жылға барары белгілі. Бұл мұралардың тарихи-әлеуметтік, философиялық, дидактикалық мәні әдебиетшілер, тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар тарапынан, педагогика-психологиялық тұрғыдан жемісті зерттелді десе де болады. Тілшілер тарапынан тілдік-көркемдік элементтері тұтастай болмаса да жеке-жеке зерттеу еңбектерінде қарастырылды, әдеби тілдің қалыптасуында негізгі арналар болғандығы тілге тиек болды.

Басқа түркі халықтары сияқты қазақ халқының тарихына қатысты орта ғасыр жазба мұралары қазақ шешендік сөздерінің қалыптасуында елеулі роль атқарған. Орта ғасырда өмір сүрген ғұламалар жан-жақты энциклопедист ғалымдар, философтар болумен қатар, тіл өнерінің жетістіктерін меңгерген дарынды шешендер болғандығы мәлім. Батыс пен Шығыс ғалымдары жетістіктерін ұштастырған кемеңгер ғалым Аристотельден кейінгі екінші ұстаз – «Әл мұғаллим ас-сани» атанған әл-Фараби де заманында талантты да білімді, шешен тілді ақын болған. Әл-Фарабидің өз заманында аты әйгілі ақын болғандығы туралы пікір айтушылар аз емес. Ибн-Аби-Усайбаның 1882 жылы Мысырда жарияланған еңбегінде Фарабиды ұлы ақын деп атайды. Байхаки кітаптарында да Фарабидың поэзиясына тоқталады. Ол мұсылмандар дәуірінің ең мықты ақын-ғұламалары Әл-Фараби мен Ибн-Сина екендігін айтады. Тіпті Фараби бірнеше халықтардың тілін өзінің ана тіліндей жетік білгені және сол тілдерде өлең де жазған. Түрколог Е.Э.Бертельс өзінің «Тәжік-парсы поэзиясының тарихы» дейтін кітабында Фарабидің жан-жақты ғалым болғандығын және ақындық талантының биіктігіне баға берген. Ақын Аян Нысаналин

1971 жылы Әл-Фарабидің төрт жолды, он шақты өлең шумақтарын қазақ тіліне аударып, «Фараби – поэзия падишасы» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялады. Әл-Фарабидің осы жарияланған өлеңдерін оқып отырып, ақынның ұшқыр ойын, шалқар шабытын, жүректі тербер нәзік сезімін, афоризмге толы шешен тілін мойындайсыз. Риторика ғылымы шешен үш түрлі мақсатты көздеп сөйлейді не жазады, - дейді, - олар: сендіру; ләззатқа бөлеу; толқытып тебіренту. Әл-Фараби өлеңдері солай екендігіне сендіре отырып, рахатқа бөлейді, жүректі шымырлатып, толқытып, тебірентеді. Сондықтан да болар, халқымыз ақындық пен шешендікті егіз өнер деп қараған. Адамбаевтың сөзімен айтсақ, «қазақтың ақыны – шешен, шешені – ақын». Өйткені кейінгі ұрпақ үлгі аларлық аталы сөздер, өсиет, ақыл-кеңестер көбінесе өлең, жыр түрінде жетіп отырды. Олай болса, әл-Фараби де бабалар дәстүрімен поэзия элементтерін пайдаланды. А.Нысаналин Әл-Фараби өлеңдерін 1944 жылы Бейрутта шыққан Аббастың кітабынан алып аударған екен. Өмірге, білімге құмар, өмірді тануға құштар ақын адамның құпия тылсымға толы жан дүниесін, жұмбақ әлем сырларын қызықтап жырға қосады.

Тамылжып бал тыныштық айналаман,
Жұлдызым түнге құшақ жайған далам,
Жап-жалғыз, ұйқысыз жатырмын мен,
Ай жарығы жанымды аймалаған [1, б.11], -
деп елжіреп, балдай тәтті тыныштық пен тамылжыған табиғатты сүйеге жетелейді.
Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің түрлі бейнең боп кеудеме енер
Әлдеқайда ғайыптан ынтызар қып,
өміріме бір ғажап сәуле берер.
Ұнның жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен демінді гүл атқан ем.
Оның өзі бір-ақ сәт... содан кейін
Мұнды әуенді жалғаймын, бірақта мен [1, б.12].

Осы жолдарда бейнелі теңеулер мен сырлы эпитеттер арқылы ынтызар жанның образы, өлмес, өшпес махаббат жыры туындаған. Өмірін ғылым-білім жолына сарп еткен ақын өмір бойы сапар шегіп, шет жерлерді аралап, туған жерден жырақта жүрген. Қайда жүрсе де туған жерін ұмытпайды, оны өлеңге қосады. Еліне қайтып келіп, өз білген-түйгендерін туған халқына жеткізуді армандайды.

Қашықтасың туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырған жарау керім.
Қамығамын... сағынып, алау денем,
Шаршадым мен, қан атым талды менің.
Шаңыт жолға сарсылып қарауменен.
Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О жаратқан, көп күткен ақымағың,
Құм сияқты тез ысып, тез суынар [1, б.15].

Нәзік жанды ақынның тілі де сұлу, көркем. Болдырған жүйрік, алау дене, шаңыт жол, өзендей аққан жылдар, қасіреттің жасымен жуынған көз, тез ысынып, тез суынатын құм секілді көңіл ақын жасаған әсем баламалар. Ешкімнің аузына түсе бермейтін қанатты теңеулер.

Шешендерге тән қасиет ойшылдық, ізгі ниет, жағымды қоғамдық көзқарас дейтін болсақ, Әл-Фарабиде мұның бәрі бар. Заман туғызған данышпан ғалым зұлымдыққа қарсы тұрып, оны ақылға жүгіндіру мақсатымен «Жақсы қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» деген қауым кодексін жазып, тыныштық пен бейбітшілікке негізделген қоғам құруды алға тартады.

Ақындық өнер, шешен тіл мен дарынды таланттар шынайы қамқорлық көрсетілген ортада туындаған, оған кейбір білімді, ойлы, адамгершілігі жоғары халифтер мен

әміршілер қолдау көрсетіп отырған. Сондай ел билеушілердің бірі Сирияның Халаб қаласын билеген Сайф ад-Даула болған. Сайф ад-Даула сарайында өнер жарысы болып тұрған, оған небір данагөйлер мен ақиық ақындар қатысқан. Әбу Насыр Әл-Фараби де оған жиі қатысқан. Әл Фарабидің көп тілдерді білетін полиглоттық, музыканттық, ойшылдық, шешендік қабілеттерін зор бағалаған, оның философиялық тұжырымдарын, өлеңдерін сүйсіне тындайтын болған.

Әл-Фараби шешен дегенде біз ғұлама ғалымның поэтика туралы, көркем сөздің қағидалары жайында жазған еңбектерін есепке аламыз. 1973 жылы ұлы ғалымның туғанына 1100 жыл толу қарсаңында ғалым Ә.Дербісәлиев Әл-Фарабидің «өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» атты шығармасының мазмұнымен таныстырды. Әл-Фараби Аристотельдің грек поэзиясын жіктеу әдістеріне және ол көрсеткен көркем туындының ежелгі түрлеріне түсінік жазған, солардың бір түрі ретінде риториканы атайды. Фарабидің айтуынша, нағыз көркемдік өнерді табиғи таланты зор ақындар туғызады. өлең шығаруда ақынның білімділігі мен табиғи талантына қоса тәжірибелілігі де қажет деген. Шығарманың идеясына тақырыбының сай болуын, өмірге жанасымды болуын, сюжетінің ұзақ сонар болмай, жинақы болуын, шығарманың әрбір сөзінің мағыналы, шынайы болуын талап етеді. Кейбіреудің жалған ойды әсерлі, әсем сөздердің күшімен сендіріп жіберетінін, бірақ ол жалған сенім болғандықтан пайдасыз, - дей келіп, - адамды сиқырлайтын суреткерлік, әсемдік-қисынды, пайымды болса, сезім дүниесін билеп кетерлік шынайы болса ғана нағыз өнер, сонда ғана өте пайдалы болмақ [2, б.79], - дейді. өлең сөздерінің мағыналылығына қоса қисындылығы, ұйқас-үйлесімділігі, теңеу сөздерінің айқындылығы қажет дегенді айтады өлең өнерін живописьпен салыстырып, живопись қонымды бояуларымен қандай құлпырып тұрса, өлең өнері өзінің көркем суретті тамаша сөздерімен сондай әсерлі болмақ (5,80), - дейді. Мамыражай күйдегі адам кейде қиялға шомып, мәселен, серуендеп жүргендей, жағадағы жапырлаған тынығушыларға қарағандай немесе жерде тұрып, көктемгі бұлттардың жөңкілген көшін қарап, ақын аспандағы ай мен жұлдыздарды көргендей күй кешеді. Біртүрлі сезімді сиқырлайтын болмыс сондай. Егер пайымдау көздеген жерден шығын жатса, үйлесімді болады. Егер үйлесімді болса, онда ол болмыстағыдай қисынды болады. Егер қисынды болса, онда ол еліктеу. Еліктеу поэзия өнерінде қолданылады. Сондықтан поэтикалық пайымдау дегеніміз еліктеудің өзі» [2, 80].

Данышпанның поэзия туралы айтқан осы пікірлері сөз өнерінің, шешендік өнердің бұлжымас қағидаларына айналуы тиіс. Әл-Фараби қандай тақырыпқа қалам тартса да, өзі жоғарыда айтқан қағидаларды берік ұстанған. Әбу Насыр Әл-Фараби «Риторика» атты еңбегінде шешеннің сөйлеу үстіндегі шеберлігі деп көз жеткізу, көкейге ұялату, ұғып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, қимыл-әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп түсіндіреді. Әл-Фарабидің «Кемеңгерлік меруерті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Мәселелердің түп мазмұны», «Ғылымдардың шығуы», «Бақытқа жету жолы», «Музыка гармониясы туралы», «Адам тәні мүшелері туралы» т.б. еңбектерін ғалым Х.Сүйіншәлиев жай ғана трактаттар деп қарамай, көркем туынды, көркем сөз өнері саласындағы тамаша туындылар деп таниды [3, б.34].

Орта ғасырлық, түркі шешендігіне тиесілі шығармалардың қатарына Қарахандар мемлекеті дәуірінде Жетісуда жазылған екі түрлі жазбаны – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» мен Махмұт Қашқаридің «Диуани луғат ат-түрік» атты сөздігін жатқызуға болады. Мұның екеуі де Жетісу жерін мекендеген түркі тайпаларының тілінде жазылған тұңғыш жазба әдебиет үлгілері. X-XIII ғасырларда Орта Азия, Жетісу және Қашқария жерінде түркі тайпаларының үстемдігі күшейе түскен еді.

«Қараханид» терминін тарихқа XIX ғасырдың орта шенінде орыстың белгілі шығыс зерттеуші ғалымдарының бірі - В.В.Григорьев енгізген, - дейді тарихшы-жазушы Қ.Салғарин [4, б.18]. –Қара хан ұлыс билеушілерінің лауазымнамасында «басшы» деген мағынада қолданылатын «қараң («қара-қаған») сөзіне негізделген... Ал елдің атының бір кездегі мықты билеушісінің атымен атала беретіні тарихта бар. Оған бір кездегі Көк Орданың ханы өзбектің атымен байланысты шыққан «өзбек», Алтын Орданың бегілер-бегі

Ноғайдың атымен аталған «ноғай» этнонимдері толық дәлел бола алады». Қарахандар мемлекетіне кірген түркі тайпаларының ішінде дулат, үйсін, арғу, қарлұқ, қыпшақ, ұйғырлар болған. Қарахандар мемлекетіне қараған тайпалар кейін қазақ халқының этногенезін жасауға да қатысқан. «Құтты білік» - бұл тайпалардың бәріне ортақ әдеби тілде жазылған дастан.

Шешендік сөздер көркем, бейнелі болумен қатар қысқа әрі нұсқа болуы да шарт. Жалпы, шешен сөйлеудің өзіне тән этикалық мәдениеті бар. Біріншіден, шешеннің сөз сөйлеу мәдениеті. Сөзді дұрыс айта білу, мақал-мәтел, тұрақты тіркестерді, дайын формулалық сөздерді орнымен пайдалана білу, сөздің айқындығы, тілдің дұрыстығы – шешендікке қойылатын негізгі талаптар.

Екіншіден, тіл тазалығы, тілдік қорды дұрыс пайдалана білу, ана тілдің байлығын көрсету т.б.

Осы талаптар орындалған соң, шешеннің жеке басына қатысты екінші шарт туындайды. Ол – неғұрлым ұтымды, тауып сөйлеу, қысқа, нұсқа қайыру, аз сөзге көп мағына сыйғызу. Әрине, бұл мәселе өмірлік тәжірибеден гөрі, сөйлеушінің интеллектуалдық, суырыпсалмалық қасиетіне тікелей тәуелді болады. Бір сөзбен айтқанда мұны – шешендік қасиет деуге болады.

XII ғасырда өмір сүрген, түркі жұртынан шыққан әйгілі ғұлама Ж.Баласағұни «Шешендік қасиет екінің бірінде кездесе бермейтін қасиет», дей келіп, сөйлеу өнерін көзі бітелмейтін мөлдір бұлаққа теңейді. Тіл адамды көкке көтереді, сондай-ақ «Басқа пәле тілден» дегендей, адам шайпау тілінен жазаға да ұшырайды, өйткені «Аңдамай сөйлесең ауырмай өлесің», «Аз сөйлесең де аңдап сөйле». Адам екі нәрседе қартаймайды: бірі – игі ісі, екіншісі – ізгі сөзі. «Жақсы болғың келсе, жаман сөз айтпа», «Он мың сөздің түйінін он сөзбен шеш», «өлмей өмір сүре білгің келсе, артыңа жақсы іс пен дана сөз қалдыр». Тіл адамды көкке көтереді, сол арқылы ол бақытқа жетеді. Сондай-ақ адам өз тілінен жаза тартады, басын да жояды. Тіл – арыстан, ол босағанда жатыр, сақ бол одан, ол алдамшы, басыңды алып түсуі де мүмкін. Мазаңды ала берсе, тіліңді кес. Сақтанып сөйлесең, басың өзінде қалар. Сақтық қылсаң тіліңе, бұзылмайды тісің де т.б.» [5, б.236].

Бұл сияқты жолдар халқымыздың «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Сөйлей білмеген сөз қадірін кетіретін», «өзі өлсе де, сөзі өлмейді» деген қанатты сөздермен сабақтас. Тіл мәдениеті шешендік өнер жайлы пікір айтқан ғалым жан дүниенің қозғалыстары дене қимылымен ұштасатындығы жайында психофизиологиялық тұжырым да жасаған. «Адамның мәні бетінде, бетінің сәні көзінде», «Ақыл көркі – ойлы сөз, тілдің көркі – сөз, адам көркі – жүз, жүздің көркі – көз», деу арқылы жақсы сөз, жақсы мінез адамдардың бет пішінінен байқалады деген. Ғалымның бұл пікірі атақты рим ойшылы Цицеронның пікірімен ұштасып жатыр. Цицерон: «...Мәселенің мәселесі адамның жүзінде. Барша қуаттың ұясы – көз. Орындаудың қозғаушы күші жан дүниесі болса, жанның бейнесі – бет, оның ішінде ерекшесі - көз. өйткені ол көңіл-күй толқындарын, өзгерістерін мейлінше толық, жетік, жан-жақты жеткізетін құдіретті мүше. Ойлы сөйлеп, мәнерлі жеткізуде дауыстан соң бет – жүз, ал ол көз арқылы көріктенеді» [6, б.34], - деген болатын. Сөйлеу өнеріне байланысты ойларында Жүсіп Баласағұн сөз өнеріне адам бірден жетілмейді, мұны үздіксіз тәжірибеде, тынбай оқып-үйрену арқылы меңгеретіндігін айтады. Бұдан бірнеше ғасыр бұрын Цицерон да адам табиғи таланттың бар-жоғына қарамай, оқып үйрену, тындап үйрену, сөйлеп үйрену, үздіксіз жаттығу арқылы шешендік сөздің иесі бола алатындығын айтқан болатын. Даналықтың иесі біздің халқымыз да «Көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың» деген-ді.

Жүсіп Баласағұн да, М.Қашқари да дәуір тудырған кемел тұлғалар. X-XII ғасырларында Жетісу хандығы әдеби тілге мұқтаж еді. Бұл кезеңде араб-парсы Орта Азиядағы түркі тайпаларының тілін ығыстыра бастаған-ды. Осындай күрделі уақытта Жүсіп Баласағұнның, М.Қашқаридың түркі тілінде көлемді еңбектер жазуы тарихи үлкен оқиға болды. Халықтың мұның мұндап, жоғын жоқтайтын, түркі әдеби тілін жандандырып, сөз өнерін биік сатыға көтеретін ақындар екенін дұрыс байқап, Ж.Баласағұн ақындық

өнерді жоғары дәріптейді, ақындарды сөз шеберлері деп таниды.

Ақындар келер алдына,
Сөз шебері сәуегей.
Сөздері өткір қылыштан,
Қылдан нәзік қиялы.
Тындасаң тыңда ақынды,
Нәзік сөздің бұлағы.
Жаныңа қуат жақсы сөз,
Құлақ құрышы қанады.
Мұхиттың түбі гауһар тас,
Инжу-маржан жанады.
Сол теңіздей жүректің,
Түбінде жатқан асылды
Ақындар ғана табады
Мақтағанын жеткізер,
Халық сүйіп тыңдайды.
Қарғаса сағың ұшады,
Таңың атып тумайды.
Ақындарды сыйлай біл,
Даңқынды жұртқа жырлайды.
Қабағы қатса қуандыр,
Қарны ашса тойындыр.
Ақындардың сөзінен

Пайдалы нәрсе болмайды [5, б.73], - деп Жүсіп Баласағұн ақындардың үлкен әлеуметтік күш екендігіне баға береді. Ежелгі Рим жұртында да сөз шеберлерін төрт топқа бөлген ғой: 1) ақындар; 2) философтар; 3) шешендер; 4) тарихшылар. Сөз өнері сияқты киелі өнердің иелерін бұлайша топтарға бөлу олардың қоғамдық-әлеуметтік қызметінен, өз кезеңінің саяси ірі тұлғалары болғандығынан еді. өз кезіндегі сондай қоғам қайраткерлерінің бірі Ж.Баласағұн – XI ғасырдың алғашқы ширегінен бастап, сол ғасырдың 70 жылдарына дейін өмір сүрген адам. Жүсіп қазіргі Қазақстан жеріндегі Шу бойына орналасқан ескі қаланың бірі – Баласағұнда туған. Осыдан Жүсіп Хас-Хажиб Баласағұни деп аталып кеткен. Бұл қала сол кездердегі Қарахан мемлекетінің астанасы, әкімшілік және сауда-саттық орталығы болған. Жүсіптің әкесі де өнер иесі, күйші-сазгер екен. Жүсіп кезіндегі атақты деген білім ордаларында болып, көп тілдерді үйреніп, тез жетілген. Жүсіп өз кезінің аса білімді адамы саналған. Ол түркі тілдеріне қоса, парсы, араб, қытай тілдерін жақсы білген. Сол кез әдебиетінен, тарихынан, астрономиясынан, геометриясынан, т.б. ғылымдардан көп мағлұматы болған. Жүсіп «Құтадғу білік» дастанының кіріспе сөзінде өзі туралы да азды-көпті мәлімет қалдырған, шығарманың жазылу жайын, алдына қойған мақсатын, мазмұны мен мәні жайында түсінік берген. «Құтадғу біліктің» мазмұны ақылға, парасатқа толы. Бұл кітаптың дана жолдарын оқыған адамдар ақыл-ойға кенеледі, жетіле түседі, - дей келіп, - Қытай мен Ұндының ғұламалары осы күнге дейін Шығыста, Түркістан жерінде, боғраханидтер тілінде бұл сияқты кітапты еш адам шығарып көрмегенін әбден біледі. Әр елдің данышпандары біздің кітабымызды өздерінше атап жүр. Қытайдың ойшылдары «Мемлекет иелерінің даналық ережелері» деп атаса, Үнді кеменгерлері оны «Жайлы басшылық кітабы», шығыс патшалықтары «Хүкмет әшекейі», парсылар «Бақытқа жеткізетін ғылым», кейбіреулері оны «Патшаларға кеңесші кітап» деп атап кеткен. Ал түріктер жерінде бұл кітапты «Құтадғу білік» дейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нысаналин А. Әбу Нәсір әл-Фараби. – Алматы: Жазушы, 1974. – 260 б.
2. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия /Құраст: Қыраубаева А. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 284 б.

3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – 904 б.
4. Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы. – Алматы: Жалын, 1992. – 310 б.
5. Баласағұн Ж. Құтты білік /Аударған: Егеубаев А. – Алматы: Жазушы, 1986. – 457 б.
6. Цицерон. Речи. – М.:Л. Издательство АН СССР, 1962. – 460 б.

DIE ROLLE DER DEUTSCHEN SPRACHE IN DER MODERNEN WELT

SCHVAB M.

Studentin der Gruppe J-20-4

KarU der Konsumgenossenschaft

KORABAEVA A.A.

*Wissenschaftliche Leiterin, Kandidat der
philologischen Wissenschaften, Dozent*

*Karagandaer Universität der Konsumgenossenschaft,
Karaganda, Republik Kasachstan*

Annotation. In dem Artikel habe ich analysiert, welche Kenntnisse der deutschen Sprache mir in meinem zukünftigen Leben geben werden. Welchen Platz nimmt die deutsche Sprache in der modernen Gesellschaft ein? Ist es gefragt?

Schlüsselwörter: Deutsch, die Kommunikationssprache, die Muttersprache, die Amtssprache, die westgermanische Untergruppe, das lateinische Alphabet, die Buchstaben.

Seit vielen Jahrhunderten erlernt man Fremdsprachen. In Europa begann man im elften Jahrhundert Fremdsprachen zu erlernen. Damals aber war das Studium der Fremdsprachen ein Privileg der Reichen.

Heute erlernen Millionen von Menschen in der ganzen Welt Fremdsprachen. Fremdsprachen spielen eine sehr große Rolle in unserem Leben. Die moderne Gesellschaft braucht zur Entwicklung von Technik, Wirtschaft und Kunst Menschen mit Sprachkenntnissen.

Zum Beispiel, ein guter Ingenieur oder ein hochqualifizierter Arbeiter muss technische Dokumente zu Importmaschinen und Apparaten übersetzen können. Besonders aktuell ist das Studium der Fremdsprachen heute auch in unserem Land. Manche lernen Sprachen, weil sie diese bei ihrer Arbeit brauchen. Andere machen Reisen ins Ausland, für manche ist das Erlernen einer Sprache ein Hobby. Die Menschen wollen Fremdsprachen erlernen, um mit ihren ausländischen Freunden im Briefwechsel zu stehen, mit ihnen persönlich zu verkehren. Die Menschen wollen auch Werke der schönen Literatur und auch Zeitschriften und Zeitungen im Original lesen. In den Fremdsprachenstunden übt der Mensch sein Gedächtnis und Denken. Eine Fremdsprache hilft die Muttersprache besser zu kennen. Der Mensch, der eine Fremdsprache erlernt, lernt gleichzeitig die Kultur eines fremden Landes, seine Literatur, Geschichte und Geographie kennen.

Es ist bekannt, dass das Erlernen einer Fremdsprache nicht leicht ist. Es ist ein langwieriger und komplizierter Prozess, der viel Zeit und Kraft kostet. Aber in der heutigen Zeit ist es sehr wichtig Fremdsprachen zu beherrschen.

Deutsch ist heute eine der wichtigsten Sprachen der Welt, die Sprache, in der man Beziehungen auf vielen Gebieten der Kultur und auch der Wissenschaft anknüpft.

Deutsch ist eine der führenden Kommunikationssprachen der Welt. Insgesamt betrachten mehr als 100 Millionen Menschen Deutsch als ihre Muttersprache. Es ist eine der Amts- und Arbeitssprachen der Europäischen Gemeinschaft. Weltweit lernen ungefähr 20 Millionen Menschen Deutsch als Fremdsprache.

Deutsch hat den Status der Landessprache Deutschlands, Österreichs und Liechtensteins. Es ist auch eine der Amtssprachen der Schweiz und Luxemburgs. Es wird in der Kommunikation von Bewohnern der USA, Kanadas, Brasiliens, Argentinien, Russlands, Kasachstans, Polens, Rumäniens und anderer Länder verwendet.

Deutsch gehört zur westgermanischen Untergruppe der germanischen Gruppe der indogermanischen Sprachfamilie.

Die deutsche Schrift basiert auf dem lateinischen Alphabet. Deutsch ist die Sprache der Weltkultur und Literatur. Heute erscheint jedes zehnte weltweit veröffentlichte Buch in deutscher Sprache. Die deutsche Sprache ist schwierig genug für eine qualitativ hochwertige Übersetzung, die die Bedeutung des Textes perfekt vermittelt. Die deutsche Sprache hat viele Dialekte und viele Anleihen. Wie eine literarische oder künstlerische Übersetzung aus dem Deutschen ins Deutsche erfolgt, hängt von deren Kenntnis ab.

Die deutsche Sprache ist in mehrere Hauptdialekte unterteilt. Unter den gesprochenen sind die größten Berlin, Bayern, Württemberg, Hessen und einige andere haben ihre eigenen Variationen des literarischen Deutsch.

Deutsch ist schwieriger als Englisch oder Französisch, die zur selben Sprachgruppe gehören. Das deutsche Alphabet verwendet 26 Paare lateinischer Buchstaben (Klein- und Großbuchstaben). Die Buchstaben für umlautierte Laute (ä, ö, ü) und die Ligatur ß (ästhet) sind nicht im Alphabet enthalten. Bei der alphabetischen Sortierung unterscheiden sich ä, ö, ü nicht von a, o, u außer für Wörter, die sich nur im Umlaut unterscheiden - in diesem Fall kommt das Wort mit dem Umlaut später; ß ist gleich ss. Bei der Auflistung deutscher Buchstaben werden die Buchstaben ä, ö, ü jedoch nicht neben den entsprechenden Buchstaben a, o und u, sondern am Ende der Liste angegeben. In Wörterbüchern werden deutsche Wörter ohne Berücksichtigung des Umlauts angeordnet.

Die Geschichte der deutschen Sprache reicht bis ins frühe Mittelalter zurück, als die Sprachen der alten Deutschen miteinander in Kontakt kamen und die Grundlage für die Bildung einer gemeinsamen Sprache bildeten. Die frühere Entwicklung der deutschen Sprache steht in direktem Zusammenhang mit der Entwicklung der protogermanischen Sprache, die sich aus der hypothetischen proto-indo-europäischen Sprache ableitet.

Unsere Welt ist groß. Auf unserem Planeten leben mehr als sieben Milliarden Menschen, das sind die Menschen verschiedener Nationalitäten, die in verschiedenen Sprachen sprechen. Um zu kommunizieren und einander zu verstehen, lernen wir die Fremdsprachen. Internationale Sprache nennt man heute Englisch, aber es gibt viele andere Sprachen. Jede Sprache hat ihre Geschichte, Besonderheiten, jede Sprache ist interessant und schön.

In der Universität begann ich die deutsche Sprache zu erlernen. Ich wählte Deutsch, weil diese Sprache die Sprache der Literatur, Wissenschaft, Musik, Kunst und Philosophie ist. Heute jedes zehnte Buch, das in der Welt erscheint, erscheint in der deutschen Sprache. In der ganzen Welt sind die Namen hervorragender Menschen bekannt, deren Muttersprache Deutsch war. Das ist die Sprache von Goethe, Kafka, Mozart, Bach, Beethoven, Schiller, Frisch.

Ich denke, dass in der heutigen modernen Welt die deutsche Sprache ihre Bedeutung nicht verlor. Dank der deutschen Sprache erfahren wir viel Neues und Interessantes über das Land der erlernenden Sprache, über ihre Kultur und wissenschaftlichen Errungenschaften, über die Sitten und Bräuche.

Die deutsche Sprache ist populär, beliebt. Diese Sprache spricht man in Deutschland, Österreich, Schweiz, Lichtenstein und Luxemburg. Die deutsche Sprache wurde als dritte offizielle europäische Sprache, nach Englisch und Französisch genannt. Auch die Deutschen Minderheiten in Polen, Rumänien, im Kasachstan und in den Ländern der GUS sprechen Deutsch. Es gibt viele bekannte deutsche Firmen (BMW, Volkswagen, Opel, Bosch u.a.), die ihre Waren, Technik in Deutschland produzieren. Die Instruktionen zu den Elektrogeräten, Technik, Autos gibt man auch in der deutschen Sprache heraus.

Das Leben der modernen Gesellschaft ist es schwer, ohne Deutsch vorzustellen. Ich glaube, dass die deutsche Sprache eine der beliebtesten Sprachen der Welt ist, sie ist die führende Sprache der Kommunikation in der Welt.

Referenzliste:

1. <https://works.doklad.ru/view/M1DN63VoPTU.html>

2. <http://magistra-club.ru/german-history.html>
3. <http://www.nativespeakers.ru/languages/germanlang/>